94
Sh 16

R. SHAMSUTDINOV
SH. KARIMOV
S. HOSHIMOV

VATAN TARIXI

(Birinchi kitob)

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI

BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

**R. SHAMSUTDINOV, SH. KARIMOV,
S. HOSHIMOV**

VATAN TARIXI

(Birinchi kitob)

5220200- tarix ta’lim yo‘nalishi

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI TOMONIDAN UNIVERSITETLAR, PEDAGOGIKA
INSTITUTLARI TARIX FAKULTETI TALABALARI UCHUN O‘QUV QO‘LLANMA
SIFATIDA TAVSIYA QILINDI

Qayta tayyorlangan uchinchi nashri

“SHARQ” NASHRIYOT-MATBAA
AKSIYADORLIK KOMPANIYASI
BOSH TAHRIRIYATI
TOSHKENT – 2020

УЎК: 94(575)
КБК: 63.3 (5Ў)
SH – 22

Ma'sul muharrir:
Anatoliy Sagdullayev,
akademik

TAQRIZCHILAR:

Tarix fanlari doktori, professorlar: **M.Is'hoqov, H.Sodiqov, F.Haydarova, F.Nabiyev, S.Inoyatov, Q.Usmonov, B. Matboboyev.**

Tarix fanlari doktori **O. Bo'riyev.**

Mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan O'zbekiston xalqi ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha jabhalarida ulkan muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritmoqda. Qo'lingizdagi "Vatan tarixi" o'quv qo'llanmasi ham ana shu istiqlol mevasidir. Mazkur qo'llanmada o'zbek xalqi tarixining eng qadimgi davrlaridan to XVI asrgacha bo'lgan davri tarixi o'z ifodasini topgan. Qo'llanmani tayyorlashda tarixiylik, ilmiy yondashuv, xolislik bosh mezon bo'lib xizmat qildi.

Mazkur qo'llanmadan mustaqil diyorimiz yoshlari ajdodlarimizning tarixiy taraqqiyot yo'llarini o'qib, o'rganadilar, mustaqil tahlil qiladilar, o'z hukm-xulosalarini chiqaradilar. Ular ongida milliy tafakkur, vatanparvarlik his-tuyg'usi, milliy mustaqillik bilan g'ururlanish, milliy istiqlolimizni yanada mustahkamlash uchun mamlakatning siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy hayotida yanada faolroq qatnashish, O'zbekiston mening vatanim, men uning egasi va himoyachisiman, degan burch tushunchasi shakllanadi, deb umid qilamiz.

Qo'llanmada juz'iy kamchiliklar bo'lishi mumkin. Kitobxonlarning barcha fikr va mulohazalari samimiyat bilan qabul qilinadi.

ISBN 978-9943-5988-0-5

© R. SHAMSUTDINOV, SH. KARIMOV, S. HOSHIMOV
© "SHARQ" HMAK. T., 2020.

K I R I SH

Bizning havas qilsa arziydigan buyuk tariximiz bor. Havas qilsa arziydigan ulug' ajdodlarimiz bor. Havas qilsa arziydigan beqiyos boyliklarimiz bor. Va men ishonaman, nasib etsa, havas qilsa arziydigan buyuk kelajagimiz, buyuk adabiyotimiz va san'atimiz ham albatta bo'ladi.[1]

Sh.M. Mirziyoyev

Buyuk istiqlolimiz sharofati ila «biz tariximiz, madaniyatimizni o'zimiz va butun dunyo uchun ham qayta tiklayotgan» hozirgi o'tish bosqichida O'zbekiston tarixi fani va uning milliy istiqlol mafkurasi, milliy g'oya ruhida tadqiq etish va o'qitish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Ta'lim tizimining barcha bosqichlarida O'zbekiston tarixi o'qitilmoqda. Bu fanni o'qitish va uni butun xalqlar ommasi ongiga, ayniqsa, yoshlar qalbiga singdirish borasida O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A. Karimov respublikaga birinchi rahbar bo'lib kelganidan boshlaboq g'amxo'rlik qilib kelgan. Uning **«biz o'z tariximizni yo'qqa chiqara olmaymiz. Bu tariximizda ham qahramonona, ham fojiali sahifalar ko'p bo'lgan. Axir, keksa avlodlarning, ota-bobolarimizning kurashi va mehnatini inkor etib bo'ladimi? Ular yarim feodal holidagi qoloq mamlakatni ijtimoiy va ilmiy texnikaviy jihatdan taraqqiy etgan zamonaviy darajaga ko'tardilar. Bu aniq-ravshan dalilni hech kim rad qila olmaydi.**

Ayni vaqtda sotsialistik qurilishning ko'pgina bosqichlarida qo'pol xatolar va buzilishlarga yo'l qo'yilganini ham hech kim, hech narsa shubha ostiga qo'ya olmaydi»[2] degan fikri tarixchilar uchun metodologik ko'rsatma bo'lib xizmat qilmoqda.

O'zbekiston tarixi fanini ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida va bosqichlarida o'qitish borasida davlat va hukumatning ko'plab qaror va farmonlari qabul qilindi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2012-yil 27-yanvardagi qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qoshida O'zbekistonning eng yangi tarixi bo'yicha jamoatchilik ilmiy Kengashi va Markazi tashkil etildi. Kengash va Markaz O'zbekistonning eng yangi tarixini yaratish, O'zbekiston tarixidan darslik, qo'llanmalar, xrestomatiyalar tuzish bo'yicha tashkiliy va ilmiy ishlarni boshlab yubordi, joylarda ilmiy seminarlar o'tkazdi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2012-yil 28-dekabridagi 365-sonli «Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim hamda oliy malakali va ilmiy-pedagogik kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorida oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim institutlariga kiruvchi talabgorlar doktorlik dissertatsiyasini himoya qilguncha O'zbekistonning yangi tarixi bo'yicha imtihon topshirishlari, katta ilmiy xodim – izlanuvchi hamda mustaqil izlanuvchi sifatida o'qish uchun kirayotgan shaxslar O'zbekiston tarixi bo'yicha kirish imtihonlari topshirishlari shart qilib qo'yildi. O'z-o'zidan ravshanki, endilikda O'zbekiston tarixi fanining umumiy, o'rta va oliy ta'lim hamda oliy ta'limdan keyingi ta'lim tizimida o'rni va roli yanada ortadi. Shu bois bu fandan ta'lim beruvchi va tadqiqot ishlari olib borayotgan ilmiy-pedagogik

[1] Халқ сўзи. 2017 йил 4 август

[2] Каримов И. А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. –Т.: Ўзбекистон, 2011. – Б. 165.

xodimlarning mas'uliyati yanada kuchayadi, ularning ilmiy-pedagogik salohiyatiga, o'quv-metodik hamda zamonaviy axborot texnologiyasi bo'yicha bilim va ko'nikmalariga bo'lgan talab ham ortib boradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning Oliy Majlisga murojaatnomasida milliy o'zligimizni anglash, Vatanimizning qadimiy va boy tarixini o'rganish, bu borada ilmiy tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo'llab-quvvatlash lozimligi ko'rsatildi. **"O'tmishga berilgan baho,** – deyiladi murojaatnomada, – **albatta, xolisona, eng muhimi turli mafkuraviy qarashlardan xoli bo'lishi zarur**". O'tmishdagi buyuk sarkarda va arboblarimizning jasoratini yoshlar ongiga singdirish, ularda milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini kuchaytirishga alohida e'tibor qaratish kerakligi aytildi. Shu maqsadda, "O'zbekiston Milliy teleradiokompaniyasi tarkibida **"O'zbekiston tarixi"** kanalini tashkil etib, ilmiy jamoatchilik, ijodkor ziyolilarimiz bilan birgalikda uning dasturlarini puxta shakllantirish kerak"ligi murojaatnomada alohida qayd etildi.[1]

Milliy istiqlol o'zbek xalqining asriy orzusi, armoni edi. Uning qo'lga kiritilishi ulkan tarixiy g'alabadir. Bu g'alabaning qadrlash, mustahkamlash, avaylab-asrash har bir yurt farzandining fuqarolik va milliy burchidir. Har qanday mamlakatning kuch-qudrati, uning mustaqilligi, davlat chegaralarining daxlsizligi o'sha mamlakat fuqarolarining o'z Vataniga mehr-muhabbatli qilib tarbiyalanganliklari, milliy istiqlol uchun kurashda zarur bo'lsa jon fido qilishga ham tayyor bo'lishdek yuksak ma'naviy fazilatlarga ega bo'lishliklariga bog'liqdir. Ana shunday fazilatlarning xalqimizga, birinchi navbatda yosh va barkamol avlodlarda shakllantirishda O'zbekiston tarixining o'rni va imkoniyatlari cheksizdir.

Milliy tarixsiz milliy g'oya va milliy mafkurani o'zi bo'lmaydi. Shunday ekan milliy tariximiz qanday kechgan bo'lsa, shundayligicha yaratmasdan turib milliy g'oyani ham, milliy mafkurani ham tasavvur etib bo'lmaydi. Ayni vaqtda Vatan tarixini bilish, o'zlikni anglash hamdir. Millatni millat, xalqni xalq qilib tanitadigan ham milliy tarixdir. Biroq istiqlolimizga va tariximizga ham ichkaridan, ham tashqaridan tahdid solayotgan kuchlar yo'q emas. Bu haqda Islom Karimov to'xtalib ularning kurash vositalaridan biri tariximizni soxtalashtirish, buzish ekaniga alohida e'tibor qaratib, hozirgi tahdidlardan biri «bu o'zbek millatining tarixini soxtalashtirish, turli xil g'ayriilmiy talqinlar, siyosiy shiorlar bilan bizni tarixi-mizdan, sharafli o'tmishimizdan judo qilishga urinish tarzida namoyon bo'lmoqda. Xorijdagi ba'zi bir siyosiy arboblar va olimlarning da'volariga ko'ra, alohida o'zbek degan millat yo'q emish, balki umumiy turkiy xalq bor emish. Shuning uchun o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, boshqird, uyg'ur va hokazo tushunchalarga barham berish kerak emish»[2] degan fikrini eslash joizdir. Bunday soxtalashtirishlarga I. Karimov munosib javob berib, har bir xalq kabi o'zbek xalqining ham tarixi barqarorligini zo'r kuch bilan qayta-qayta ta'kidlab, jumladan shunday deb aytgan edi: **«Biz, – jahon maydonida kuni kecha paydo bo'lgan xalq emasmiz. Bizning millatimiz, xalqimiz qo'hna Xorazm zaminida «Avesto» paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, o'z madaniyati, o'z tarixi bilan yashab keladi. O'zbek millati O'zbekxon tomonidan tarqagan emas, balki O'zbekxon o'zbek millati nomini o'ziga nom qilib olgan bo'lsa ajab emas».**

Ayni vaqtda I. Karimov o'zbekning qadim tarixiy ildizlari turkiy xalqlar bilan bir ekani, bu birlik til, din, urf-odat, qadriyatlar va madaniyatda namoyon bo'lganini e'tirof etib, turkiy xalqlar bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirish tarafdorimiz, deb aytdi. **«Lekin,** – deb ko'rsatdi Yurtboshi, – **biz o'zimizni hamisha mustaqil millat, o'zbek xalqi sifatida his etib kelganmiz va bu bilan biz faxrlanamiz. Bunga tarixiy, ilmiy, madaniy asoslarimiz bor. Bugun dunyo hamjamiyati bizning buyuk tariximiz va muvaffaqiyatimizni e'tirof etib, bugungi kunda bizni shu nom bilan taniydi va hurmat qiladi»**[3].

Ma'lumki, qadimgi rimliklar qayg'u, dard-alam yengilganlarnikidir, ularning g'am-g'ussada qolishini o'zi kifoya qilmaydi, ular qirg'in qilinadi yoki qulga aylantiriladi, deb bejiz aytmaganlar. Bu degani g'oliblar zafarli urushlar tarixini bitadilar,

[1] Халк сўзи. 2018 йил 29 декабрь.

[2] Каримов И.А. Ўз келажагимизни ўз кўлимиз билан курмокдамиз. Туркистон газетаси мухбирининг берган саволларига жавоблари // Туркистон. 1999 йил 2 февраль.

[3] Ўша жойда.

o'tmishni, xotirani ham egallab, hatto kelajakni ham o'z nazoratiga oladilar, qadimdan tarixni g'olib bo'lganlar yozganlar. Bundan O'zbekistonning uzoq va yaqin o'tmish tarixi mustasno emas. Avval Rossiya imperiyasi, so'ngra Sovet mustamlakasi bo'lgan O'zbekistonning ana shu ikki imperiya qo'l ostida yashagan davri tarixi hukmdorlar qo'lida qurol bo'lgan. Bu hukmdorlar faqat ishlab chiqarish vositalarinigina emas, balki butun hayot sohalarini – jumladan, xotira va tarixni konfiskatsiya, musodara qilganlar. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2017-yil 31-avgust kuni "Qatag'on qurbonlari xotirasi" muzeyiga qilgan tashrifi chog'idagi suhbatda bu muzey – muzeylarning muzeyi ekanligini xalqimiz anglashi kerakligini, bu yerga albatta bolalar kelayotganini ta'kidlab, qaysi davlatda kitob chiqqan bo'lsa o'sha davlatning shamoliga qarab kitob yozilganini, o'sha xalq, o'sha davlatni siyosatiga qarab kitob yaratilganini ta'kidlab Amir Temur bobomizdan oldin Jaloliddin Manguberdi hammani lol qoldirganini va hatto Chingizxon ham "Qani endi menga ham Xudo shunday o'g'il bersa, Jaloliddinga o'xshagan, men armonsiz o'lardim" deganini eslatib, bu ham bizning tariximiz, mana shunday buyuk bobolarimiz, buyuk ajdodlarimizni yoshlarimizga oddiy tilda, haqiqiy adolat nuqtayi nazardan yetkazadigan vaqt-soati kelganini alohida ta'kidladi. Sobiq sovet hokimiyati yillarida kommunistik partiya yurgizgan siyosatning natijasi sifatida O'zbekiston umumiy maktablari, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida O'zbekiston tarixini o'qitish masalasiga umuman e'tibor berilmagan. Bu davrda mamlakatimizning haqiqiy, tom ma'nodagi tarixi xolisona yaratilmadi. Maktablar va o'quv yurtlarida o'qitilgan darslik va adabiyotlarda esa tariximiz soxtalashtirildi. Natijada, o'zbek xalqining ma'naviy hayotiga putur yetdi, xalqning siyosiy ongi o'tmaslashdi, ijtimoiy-siyosiy voqealarga befarqlik, loqaydlik hissi kuchaydi. Chunki mustamlaka asoratiga solingan xalqlarni siyosiy qorong'ilik va zulmatda saqlash yo'li bilangina ular ustidan hukmronlikni o'rnatish va saqlab qolish mumkin edi.

Rossiya imperiyasi va sobiq Sovet mustamlakachilari qariyb 130 yillik hukmronligi davomida yurtimiz xalqlari o'rtasida ruslashtirish siyosatini olib bordilar, xalqimizni tarixidan, o'z ona tilidan, dinidan judo qilish yo'lini tutdilar, shaklan milliy, mazmunan sotsialistik madaniyat shiori ostida milliy urf-odatlarimiz, axloq-odob va qadriyatlarimizga xuruj qildilar. O'zbekistonni Markazning xomashyo yetkazib beruvchi bazasiga aylantirdilar. Kommunistik partiya bunday siyosatni sobiq ittifoq hududidagi barcha respublikalarda va sotsialistik hamdo'stlik mamlakatlarida yurgizgan. Ikkinchi jahon urushidan keyin sobiq ittifoqning barcha respublikalariga, sotsialistik hamdo'stlik mamlakatlariga Markazning buyrug'i yuborilib, unda turli mavzularda ko'rsatmalar berilgandi. Xususan, buyruqlardan birida mahalliy aholi orasidan yetishib chiqqan rahbarlarning ommaviy chiqishlarida milliy bo'yoq berilishiga yo'l qo'yiladi, ammo u millatning o'sishiga, birlashuviga xizmat qilmasligi kerakligi, boshlang'ich va o'rta maktablarda, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlarida o'ta e'tibor qozongan o'qituvchilar chetlashtirilishi lozimligi, ularning o'rniga Markaz tomondan belgilangan kishilarni qo'yish kerakligi, tarix darslarida o'tmishdagi siyosatdonlardan kimlar Vatan ravnaqi uchun xizmat qilishgani yoki xizmat qilishga urinishgani haqida gapirish mumkin emasligi, e'tiborni faqat podsholar zulmi va ularga qarshi qaratilgan xalq kurashiga burmoq lozimligi ko'rsatilgan.

Millat istiqboli uchun vaziyat shu darajada halokatli nuqtaga yetganki, O'zbekiston Respublikasi o'zining davlat mustaqilligiga erishgandan keyin ya'ni o'z taqdirimizni o'zimiz hal qilish imkoniyatiga ega bo'lganimizdan so'ng ham O'zbekiston tarixini o'qitishga qarshi kurash yo'lini tutuvchilar ham bo'ldilar. Ular o'z «g'oyalari»ni asoslashga intilib, «O'zbekiston tarixini jahon xalqlari bilan birga qo'shib o'qitish kerak», «O'zbekiston tarixi – bu maktab fani», «Oliy o'quv yurtlarida O'zbekiston tarixining o'rniga O'zbekistonning ijtimoiy-siyosiy tarixini o'qitish lozim», «Jahon xalqlari tarixini o'qitishga o'tish darkor», «Oliy o'quv yurtlarida umuman O'zbekiston tarixini o'qitishga ehtiyoj yo'q» kabi fikrlarni o'rtaga tashlaganlar. Albatta, bu milliy g'oyasizlik, g'aflat va milliy vijdon inqirozining tub o'zagida o'z ona tarixidan bexabarlik yotardi. Bu esa qullik, tobelik va mustamlaka muteligining ayanchli ko'rinishidir. Darhaqiqat, qullik, tobelik va mustamlaka muteligi asorati g'oyalaridan ozod bo'lish uchun milliy ongni, tafakkurni, milliy vijdonni shakllantirmoq kerak. Buning uchun ona Vatan-

ning haqiqiy, tom ma'nodagi tarixini yaratmoq lozim. Tarix bo'lib o'tgan barcha voqea va hodisalarni tahlil qilish, fikrlash va ulardan hayotiy xulosalar chiqarish asosida dasturiy harakatlar yo'llanmasini belgilashga yordam beradi. Milliy o'zlikni anglashda, milliy birlikni shakllantirishda, shajaramiz ulug'ligi va pokligini bilishda, dono xalqimizning jahon xalqlari orasida tutgan o'rniga baho berishda, uning boy hayotiy tajribalaridan kengroq foydalanishda, xalqimizning oliyjanob, hurriyatparvar va erkparvar an'analarini izchil o'rganish va uni yanada boyitishda, xullas, barkamol, haqiqiy inson shaxsini shakllantirishda O'zbekiston tarixining o'rni benihoya kattadir. O'zbekiston tarixi mustaqil davlatimiz ijtimoiy hayotida faol qatnasha oladigan, idrokli va qobiliyatli, o'zining tarixiy ildizlarini anglashga qodir, yurtiga, Vataniga, ona xalqiga cheksiz mehr-muhabbat his-tuyg'ulari bilan to'lib-toshgan avlodni kamol toptirish, ularning ongida milliy istiqlol tafakkuri va vatanparvarlik g'oyalarini shakllantirish qurolidir. Shu boisdan ham O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyev Nukusda bo'lib o'tgan Xavfsizlik Kengashining kengaytirilgan tarkibdagi yig'ilishida yoshlarda harbiy-vatanparvarlik ruhini shakllantirish masalasiga alohida e'tibor berib askarlar, harbiy xizmatchilar ham mamlakatning shonli tarixi, ona zaminda yashab o'tgan buyuk qahramonlar, sarkarda va qo'mondonlar hayoti va jasoratini chuqur bilishi, ular bilan g'ururlanishi kerakligini, askarlar harbiy qasamyod qilishdan oldin albatta O'zbekiston tarixi va "Temur tuzuklari" fanidan sinov topshirishi kerakligini talab qildi.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti Islom Karimovning metodologik, konseptual xarakterdagi mana bu fikri ham g'oyat qimmatlidir: «**Ona yurtimiz Turkistonga yov bostirib kelganda ham, inqilob davrida ham, «bosmachi» degan uydirmalar chiqqan paytda ham, so'nggi yillar davomida «o'zbek ishi», «paxta ishi» degan malomat va bo'htonlar avj olgan, desantchilar kelib xonadonlarimizni xonavayron qilgan vaqtlarda ham, Farg'ona fojiasi tufayli xalqimiz boshiga yog'ilgan balo-ofatlarning barchasining sababi va ildizini yurtimizda adolat mezoni buzilganidan ko'rish kerak. O'ylanmanki, qachonki shu ko'z bilan tariximizning alamli sahifalariga to'g'ri baho – izoh bersak, ko'p narsani joy-joyiga qo'yishimiz mumkin. Shunday vazifani avvalambor olimlarimiz, tarixchilarimiz, adabiyotchilarimiz, el-yurtimizning haqiqiy vatanparvarlari o'z zimmasiga olishi darkor**»[1]. Ana shu metodologik ko'rsatma va aniq vazifalardan kelib chiqib respublikamiz olimlari, tarixchilari tomonidan uch jildlik O'zbekistonning yangi tarixi kitobi yaratildi[2], O'zbekistonning tarixiga bag'ishlangan qator katta-katta kitoblar, monografik tadqiqotlar, ilmiy-ommabop risolalar, hujjatlar va materiallar to'plamlari yuzaga keldi. Ularda Vatanimizning ko'p ming yillik tarixi, uning turli davrlari va bosqichlari xususida yangicha talqin etilgan asarlar yaratilmoqda. Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma, darsliklar ham yaratildi,[3] yaratilmoqda.

Shu boisdan ham «**Vatan tarixi**» mualliflari bir necha ming yilliklarni o'z ichiga olgan ko'hna va qadimiy ona tariximizni imkoni boricha har tomonlama yoritishga harakat qildilar. Zero, nihoyatda boy va qadimiy Vatan tarixini to'laqonli va nuqsonlarsiz yoritish masalasi bosh vazifa qilib qo'yilmadi, buning iloji ham yo'q. Chunki benuqson va kamchiliksiz ona Vatan tarixini bitmoqlik uchun shoir Erkin Vohidovning timsolli badiiy ifodasi bilan aytganda juda katta kuch va idrok kerak:

Tarixining bitmakka xalqim mingta
Firdavsiy kerak,
Chunki bir bor chekkan ohing, mingta
doston, O'zbegim.

Mazkur qo'llanmani yaratishda, o'zbek xalqi

[1] Каримов И.А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996. – Б. 349.

[2] Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т: Шарқ. 2000. – Б. 463; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ. 2000. – Б.687; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. – Т.: Шарқ. 2000. – Б. 773.

[3] Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob. To'ldirilgan, qayta ishlangan ikkinchi nashri. – T.: Sharq 2010. – B.511; Shamsutdinov R. Karimov Sh. Ubaydullayev O'. Vatan tarixi. Ikkinchi kitob. To'ldirilgan, qayta ishlangan ikkinchi nashri. – T.: Sharq. 2010. – B.365; Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi. Uchinchi kitob. To'ldirilgan, qayta ishlangan ikkinchi nashri. – T.: Sharq. 2010. – B.494; Shamsutdinov R. Mo'minov X. T.: Sharq. 2013. B.672; Shamsutdinov R. Karimov Sh. Hoshimov S. Vatan tarixi. Birinchi kitob. To'ldirilgan, qayta ishlangan uchinchi nashri. – T.: Sharq 2016. – B.536; Shamsutdinov R. Karimov Sh. Hoshimov S. Ubaydullayev O'. Vatan tarixi. Ikkinchi kitob. To'ldirilgan, qayta ishlangan uchinchi nashri. – T.: Sharq. 2016. – B.328.

tarixiga oid yaratilgan asarlar, yozma meroslardan ijodiy foydalanildi. Ayni paytda, ona tariximizni yaratishda beg'araz ilmiy xolislik, biror-bir mafkuraning ustuvorligiga sun'iy yo'l qo'ymaslik va tariximizga insonparvarlik ko'zi bilan qarash g'oyasiga amal qilindi. Vatan tarixini o'rganish va yoritishda uning davrlarini ilmiy asosda to'g'ri belgilash ham katta ahamiyatga ega.

Tariximizda sobiq marksizm – leninizm ta'limotiga asoslangan formatsiyalarga bog'lab o'rganish o'rniga yangicha sivilizatsion yondashuvga asoslangan metodologiya tamoyillariga amal qilishga harakat qilindi.

Sovetlar hokimiyati yillarida chop etilgan O'zbekiston tarixiga oid asarlar, darslik qo'llanma va boshqa adabiyotlarda, tarixiy obyektiv jarayonlar buzib talqin qilindi va sun'iy tarzda tarixiy davrlar o'ylab topildi. O'zbekiston tarixini davrlarga bo'lishda, K. Marks, F. Engels va Lenin asarlari, KPSS syezdlari, konferensiyalari va partiya markaziy komiteti qarorlari nazariy asos bo'lib xizmat qildi va o'lchov mezoni bo'ldi. Ko'p hollarda, tarixiy davrlarni belgilashda xalqimizning tarixiy o'tmish jarayonlaridan kelib chiqqan holda yondashmasdan Rossiya olimlari asarlaridan ko'r-ko'rona andaza ko'chirildi, Vatanimiz tarixini Rossiya tarixiga moslashtirish yo'lidan borildi.

Akademik A.Asqarovning **"O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi"** kitobi[1] da, kishilik tarixi o'z taraqqiyot yo'lida 5 marta sivilizatsiya yuksalishlarini boshidan kechirganini ta'kidlab, ana shu sivilizatsiyalarni nomma-nom keltirgan. **Birinchi sivilizatsiya,** dastlab, miloddan avvalgi III ming yillikda Frot va Dajla, Nil, Sind va Xuanxe daryolari havzalarida yuz berdi. Shuning uchun, u tarixga "Qadimgi Sharq sivilizatsiyasi" nomi bilan kirdi. **Ikkinchi jahon sivilizatsiyasi,** miloddan avvalgi 1-ming yillikning o'rtalarida Gretsiya va Rimda yuz berdi. U tarixda, "Antik davr sivilizatsiyasi" nomi bilan mashhur. **Uchinchi sivilizatsiya,** o'chog'i Movarounnahr va Xuroson bo'lib, ushbu hududlarda u milodiy IX–XIII asr boshlarida yuz berdi va uning ta'sirida G'arbiy Yevropa uyg'ondi. Rivojlangan o'rta asrlar davriy doirasida **to'rtinchi jahon sivilizatsiyasi**, Movarounnahrda, Amir Temur va Temuriylar saltanatidan boshlanib, XV–XVII asrlar davomida butun Yevropa va Osiyoga yoyildi, ya'ni Amir Temur saltanatining shon-shuhrati Yevropaga buyuk Uyg'onish davri madaniyatini olib keldi. Nihoyat, **beshinchi sivilizatsiya,** jamiyat rivojining barcha jabhalarini qamrab olgan XX asr sivilizatsiyasidir[2].

A.Asqarov shunday yozadi: "Jamiyatda yuz beradigan tub o'zgarishlar hisobga olingan holda, birinchidan, har bir tarixiy davrda jamiyat iqtisodiy asosini harakatlantiruvchi kuchlari kimlar edi? Ikkinchidan, jamiyatda mulkka egalik qilishning xarakteri qanday bo'lgan? Uchinchidan, jamiyat ijtimoiy hayotining ma'naviy asosini qanday mafkura tashkil etgan? Kishilik jamiyati tarixi qanday davrlashtirilishi kerak."[3]. Olim ana shu 3 omilga tayangan holda O'rta Osiyo tarixini davrlashtirish, uning yuragi, ajralmas tarkibiy qismi hisoblangan O'zbekiston tarixini 7 ta xronologik davriy tizimda ko'rish mumkin degan xulosani ilgari surdi. Ular quyidagilardir: ***1. O'zbekistonda "Ibtidoiy to'da davri", 2. O'zbekistonda "Ibtidoiy urug'chilik jamoasi va mulk egaligining shakllanish davri", 3. O'zbekistonda "Ilk o'rta asrlar davri", 4. O'zbekiston tarixining "O'rta asrlar davri", 5. O'zbekiston tarixining "Mustamlakachilik va milliy uyg'onish davri", 6. O'zbekiston tarixining "Sovetlar davri", 7. O'zbekiston tarixining "Milliy istiqlol, demokratik davlat va fuqarolik jamiyati qurish davri"***. Bu katta davrlarni o'z navbatida bir necha kichik davrlarga bo'lib, o'rganilishi maqsadga muvofiqdir.

Vatan tarixini yoritishda qaysi manbalar asos bo'lganligi ham g'oyat katta o'rin tutadi. Sovet hokimiyati yillarida yozilgan O'zbekiston tarixiga oid adabiyotlar uchun marksizm-leninizm klassiklarining asarlari, KPSS hujjatlari, Kommunistik partiya va Sovet davlati rahbarlarining ma'ruza, nutq, maqola va asarlari, Rossiya, Rim tarixchilari, adiblari va olimlarining asarlari asosiy manbaa bo'lib xizmat qilgan. Tariximiz va madaniyatimizning durlari hisoblangan Beruniy, Xorazmiy, Ibn Sino, Forobiy, Ahmad Farg'oniy, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy, Narshahiy, Navoiy, Mirzo Ulug'bek, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Xondamir, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mirzo Muhammad Haydar, Muhammad Solih va boshqa juda ko'plab dunyoga mashhur alloma va

[1] Ahmadali Asqarov. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi "O'zbekiston", Toshkent. 2015. 670-bet.

[1] O'sha asar. 70–77-betlar.

[2] O'sha asar.

mutafakkirlarning qimmatli asarlari va meroslari esa deyarli e'tibordan chetda qolgan. Vatan tarixini yaratish va o'rganishda quyidagi manbalar asos bo'lishi lozim:

1. Arxeologik va etnografik manbaa va materiallar, "Avesto", mixxat yozuvlari qadimgi yunon, xitoy, Hind, fors, rim va Vizantiya tarixchilarining qo'lyozma asarlari.[1]

2. Qadim zamonlardan to shu kunlarga qadar ulug' ajdodlarimiz, buyuk allomalar va dono mutafakkirlar, shoirlar, yozuvchilar qoldirgan ma'naviy boy asarlari.

3. Turli hujjatxonalarda saqlanayotgan qo'lyozma asarlar, hujjatlar, ashyolar.

4. Kutubxonalarda saqlanayotgan yozma kitoblar, ilmiy, badiiy, memuar asarlar, darsliklar, qo'lyozmalar, risolalar, to'plamlar.

5. Har xil muzeylarda saqlanayotgan ko'rgazma zallari hujjatlari, birinchi navbatda arxeologiyaga oid qazilma yodgorliklari.

6. Muzey-shaharlar, tarixiy obidalar, yodgorliklar.

7. Kino, fono, foto hujjatlar va hokazolar.

Ona Vatanimiz tarixining nomlanishi masalasida ham olimlar o'rtasida turlicha fikr va qarashlar bor.

Ko'plab fikr-mulohazalarni hisobga olib ona tariximizni «**Vatan tarixi**» deb atashni maqsadga muvofiq deb bilamiz. Bu nom Turon zaminida – O'rta Osiyo tuprog'ida yashab kelayotgan barcha turkiy xalqlar va qavmlarning talab-ehtiyojlariga to'la javob beradi, deb o'ylaymiz. Chunki ikki daryo oralig'i va uning atrofidagi barcha yerlar – O'rta Osiyo, bu hududda azal-azaldan yashab kelayotgan o'zbek, qirg'iz, qozoq, tojik, turkman va qoraqalpoq degan nomlar bilan atalib kelayotgan barcha xalqlarning vatanidir. Darhaqiqat, bu xalqlarning azal-azaldan tuprog'i, vatani, tarixi, madaniyati, urf-odati, tili, dini bir bo'lgan ekan, ayni shunga monand va mushtarak suratda istiqboldagi taqdiri ham, tarixi ham birdir. Istiqbolda ulug' va buyuk maqsadni ro'yobga chiqarishga intilayotgan bu diyordagi, Turkistondagi xalqlarning dushmanlari ham, ularning istiqlol uchun kurashiga to'sqinlik qiladigan va unga qarshi bo'lgan raqiblari ham umumiy – birdir. Bas, shunday ekan, O'rta Osiyo hududida yashab kelayotgan barcha xalqlar ulug' va mushtarak baxt-saodatga faqat o'zaro mustahkam birlik va hamkorlik orqaligina yetisha oladilar. Vatan tarixi fani oldida quyidagi dolzarb masalalar turadi:

Bunda **"Birinchi navbatda milliy madaniyatimiz, xalq ma'naviy boyligining ildizlariga e'tibor berish zarur, – deb ko'rsatdi I. A.Karimov – Bu xazina asrlar davomida misqollab to'plangan. Tarixning ne-ne sinovlaridan o'tgan. Insonlarga og'ir damlarda madad bo'lgan. Bizning vazifamiz – shu xazinani ko'z qorachig'imizdek„ asrash va yanada boyitish[2]".** Ayni ana shu ma'naviy boyligimizning durdonalaridan, tamal toshlaridan biri – milliy tariximizdir. Prezidentimiz iborasi bilan aytganda, biz yoshlarni vatanimizning chin tarixi bilan qurollantirishimiz, qurollantirishimiz va yana qurollantirishimiz lozim.

Birinchidan, Vatan tarixi fani yosh avlod ongida g'oyaviy-siyosiy, nazariy-ilmiy dunyoqarashni shakllantirishi lozim, voqea va hodisalarga tarixiy nuqtayi-nazardan yondashadigan, har tomonlama yetuk barkamol insonni tarbiyalashi kerak.

Ikkinchidan, Vatan tarixi fani mustaqil O'zbekiston yoshlari ongida milliy vijdon uyg'onib shakllanishiga ko'maklashadi. Yoshlar ajdodlarimizning taraqqiyot yo'lining tarixiy tajribasini o'rgangandagina, ularda istiqlol tafakkuri, hozirgi ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy turmushni o'tmish bilan qiyoslash va kelajakka nazar solish malakasi shakllanadi, milliy jihatdan uyg'onadi. Milliy o'zlikni anglamasdan, milliy tafakkurni shakllantirmasdan turib, baynalmilalchilik haqidagi har qanday g'oya va qarashlar mantiqiy asosga ega emas.

Uchinchidan, Vatan tarixi fani yoshlarimizni otashin harbiy vatanparvarlik an'analari ruhida tarbiyalaydi. Tarix fanining deyarli har bir mavzusi bu borada boy imkoniyatlarga egadir.

To'rtinchidan, Vatan tarixi yosh avlodni ulug' xalqimizning oliyjanob milliy qadriyatlari va axloqiy fazilatlari: halollik va poklik, odillik va adolatlilik insonparvarlik va rostgo'ylik, mehnatsevarlik va kamtarlik, iymonlik va e'tiqodlik ruhida tarbiyalamog'i kerak. Vatan va xalq oldidagi burchga sadoqatni qaror toptirmog'i darkor.

Beshinchidan, Vatan tarixi fani yoshlarimizni baynalmilalchilik ruhida tarbiyalash qurolidir. Yoshlarimiz bu fanni o'qish, o'rganish va mutolaa qilish jarayonida O'zbekiston jahon hamjamiyatining ajralmas tarkibiy qismi va bir bo'lagi ekanligini tushunib oladilar. O'zbekiston azaldan ko'p millatli mamlakat ekanligi, o'zbek xalqi va buyuk allomalarimiz, fan va madaniyat arboblarimizning jahon taraqqiyotiga qo'shayotgan munosib hissasi bilan qonuniy suratda faxrlanadilar.

[1] Qadimgi tarixchilar. O'rta Osiyo haqida. Terma parchalar. "YURIST MEDIA-MARKAZI". TOSHKENT. 2008

[2] Karimov Islom. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T.: "Ma'naviyat", 2008. 78-bet.

Vatan tarixini yoritishning metodologik asoslari va tamoyillari

Vatan tarixi fanini yaratish va uni yosh avlodga o'qitish va o'rgatish bo'yicha, birdan bir to'g'ri nazariy, ilmiy va uslubiy asoslarni ishlab chiqish nafaqat tarixiy, balki amaliy, hayotiy ahamiyatga ham egadir. Sovetlar hukmronligi davrida barcha fanlarda bo'lgani singari tarix fanining ham nazariy-ilmiy va uslubiy asosi qilib, marksizm-leninizm olindi. Natijada, tarixiy jarayonga baho berishda xolislik, haqqoniyatlik, ilmiylik o'rnini shaxsiyatparastlik va bir tomonlama baho berishlik egalladi. Bu hol tarix fanining fan sifatida ahamiyatining so'nishiga olib keldi va u arboblar va siyosatdonlarning qo'g'irchog'iga aylanib qoldi. Vatan tarixi fani yoshlarimizning g'oyaviy-siyosiy dunyoqarashini shakllantirishda quyidagi nazariy-ilmiy asoslarga suyanmog'i kerak.

Birinchidan, Vatan tarixini o'qish va o'rganish jarayonida yoshlarda tarixiy bilimlar, ilmiy-nazariy tushunchalar va tasavvurlar shakllanmog'i lozim. Chunki, voqea va hodisalarni bilmasdan, ular haqida tushuncha va tasavvurga ega bo'lmasdan turib, g'oyaviy-siyosiy dunyoqarash milliy g'oya mustaqillik mafkurasi haqida gap yuritish mumkin emas.

Ikkichidan, Vatan tarixini yoritish, o'qitish va o'rganish jarayonida chuqur ilmiylik, xolislik, tarixiy haqiqatning ustuvorligi, asosiy va bosh yo'nalish bo'lishi lozim.

Uchinchidan, Vatan tarixining har bir satri, har bir varag'i milliy qadriyatlarga hurmat ruhi bilan sug'orilgan bo'lishi va milliy istiqlol tafakkuri va mafkurasining kamol topishiga xizmat qilishi darkor.

To'rtinchidan, Vatan tarixining boshidan oxiriga qadar singib ketgan asosiy g'oya – otashin vatanparvarlik, baynalmilalchilik, insonparvarlik kabi ulug' fazilatlarga qaratilmog'i kerak.

Beshinchidan, Vatan tarixi mustaqil siyosiy, iqtisodiy, madaniy-ijtimoiy qadriyatning yanada mustahkamlanishi va ravnaq topishiga xizmat qilishi, davr va zamon bilan hamnafas bo'lmogi ayni muddaodir.

O'zbekiston tarixi fanining predmeti

Tarix – tabiat va jamiyatdagi har qanday rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi fandir. Tarix ikki qismdan iborat bo'lib, uning birinchisi tabiat tarixi, ikkinchisi jamiyat tarixidir. Tarix – insoniyat va uning mahsuli bo'lgan tamaddunlar rivoji, jamiyat va davlatlar o'tmishi, taraqqiyotini o'rganuvchi fandir.

O'z navbatida, har bir mamlakat va uning xalqi uzoq va yaqin, o'ziga xos, betakror tarixiga egadir. Shu jumladan, O'zbekistonning ham o'z tarixi bor. O'zbeklarning milliy tarixi ham g'oyatda boy, sermazmun, salobatli, jozibalidir. Tur, Turon, Turk, Turkiston, Movarounnahr, deb atalgan bu aziz yurtimiz tarixiy yozma va arxeologik manbalarda, Xitoy, Hindiston, Eron, Misr, Rim kabi qadimiy va buyuk mamlakatlar qatori azal-azaldan dunyoga mashhur bo'lib kelgan.

Turk qavmlari turkiylar orasidagi eng qadimiy qavmlardandir. Turon (Turkiston) davlati barcha turkiy davlatlar ichida ilk bor tashkil topgan. Bu o'rinda Amir Temur shunday aytgan:

Biz kim – Mulki Turon,
Amiri Turkistonmiz.
Biz kim – mamlakatlarning,
Eng qadimi va eng ulug'i,
Turkning bosh bo'g'inimiz[1].

"Bizning qadimiy va go'zal diyorimiz, nafaqat Sharq, balki jahon sivilizatsiyasi beshiklaridan biri bo'lganini xalqaro jamoatchilik tan olmoqda va e'tirof etmoqda. Bu tabarruk zaminda ne-ne buyuk zotlar, olim-u ulamolar, siyosatchi va sarkardalar yetishib chiqqani, umumbashariy sivilizatsiya va madaniyatning uzviy qismiga aylanib ketgan dunyoviy va diniy ilmlarning, ayniqsa, islom bilan bog'liq bilimlarning tarixan eng yuqori bosqichga ko'tarilishida ona yurtimizda tug'ilib, kamolga yetgan ulug' allomalarning xizmatlari beqiyos ekani bizga ulkan g'urur va iftixor bag'ishlaydi"[2], - deb yozadi Prezidentimiz Islom Karimov.

Ana shunday qadimiy va buyuk mamlakat deb atalmish, Vatanimizning tarixini, tabarruk zaminimizda ko'p ming yillar davomida yashab, kurashib, bunyodkorlik va ijod qilib kelayotgan xalqimiz

[1] Boboyev Halimboy. O'zbek davlatchiligi tarixi. 1-kitob. T.: "Fan". 2004, 30–31- betlar.

[2] Karimov Islom. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. Toshkent. Ma'naviyat, 2008. 30-bet.

o‘tmishini, ayni O‘zbekiston, Vatan tarixi fani o‘rgatadi. Bu fanning predmeti O‘zbekiston sarhadlaridagi xalqlarning eng qadimgi zamonlardan to hozirgi kunlargacha bosib o‘tgan uzoq va murakkab tarixiy yo‘lini, buyuk bunyodkorlik, ijtitmoiy-iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma’naviy hayotini xolisona o‘rganishdan, tushuntirishdan iboratdir.

Bu fan predmeti doirasiga avlod-u ajdodlarimizning turmush tarzi, bosqinchilariga qarshi kurashi, yurt mustaqilligi uchun tinimsiz jang-u jadallari, uzluksiz mehnat faoliyati, dini, yozuvi, ilm-u fani, adabiyoti va san’ati kiradi. Shuningdek, O‘zbekiston tarixi fani o‘zbeklarning elat, millat bo‘lib shakllanish jarayonini, ajdodlarimiz milliy an’analarini, ularning ichki va tashqi siyosatini o‘rgatadi. Vatan tarixida xalqimizning mustaqil taraqqiyot yo‘liga kirishi, istiqlol yo‘llarida milliy, huquqiy davlatchilik qurilishi, demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini yaratish, erkin bozor iqtisodiyotini yaratish, jahon hamjamiyatidagi tutgan o‘rni va rolini o‘rgatadi.

Vatanimiz tuprog‘ida sodir bo‘lgan tarixiy voqealar va jarayonlarni aks ettirgan manbalarsiz chin tarixni bayon etish, yaratish mumkin emas. Shu bois, har qanday tarix mustahkam, asosli manbaviy bazaga asoslanib yoziladi, tahlil etiladi. Tarixiy manbalarning ikki turi bo‘lib, ularning biri moddiy manbalar, ikkinchisi esa yozma manbalardir.

Moddiy manbalarga, ajdodlardan bizgacha yetib kelgan mehnat qurollari, idish-tovoqlar, tanga-pullar, vasiqalar, muhrlar, harbiy qurol-aslahalar, uy-joylar, qal’alar, shaharlar xarobalari, qabrlar qoldiqlari, rasmlar, me’morchilik obidalar, masjid va madrasalar, sug‘orish inshootlari, ko‘prik va yo‘llar, kiyim-kechaklar va boshqa moddiy narsalar kiradi. Bu singari moddiy tarixiy manbalar qoldiqlari arxeologlar tomonidan ko‘plab miqdorda topilgan.

Ishlab chiqaruvchi xo‘jaliklar (dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik), savdo-sotiq munosabatlari yuzaga kelib rivoj topgan sivilizatsiya davri tarixini o‘rganishda yozma manbalar birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Akademik Abdulahad Muhammadjonovning yozishicha, ...bu davr manbalarining soni va sifati kishilik jamiyatining ma’naviy kamoloti, xususan, yozuv va xat-savodning yuksakligiga qanchalik tarqalgani va yozma manbalarning saqlanish holatiga bog‘liq bo‘lgan. Shu boisdan, bizning davrimizgacha, ayniqsa, qadimgi yozma manbalar oz saqlangan bo‘lsa, keyingi tarixiy davrlar uchun xos hisoblangan tosh, sopol, taxtaga va qog‘ozga bitilgan, shuningdek, bosma asarlar keng tarqalgan. Manbalar shartli ravishda 8 turkumga bo‘linadi: yozma, ashyoviy, etnografik, lingvistik, toponimik, og‘zaki (folklor), kino, fono va fotomateriallar.

Vatanimiz tarixini o‘rganishda yunon va rim, xitoy, turkiy, fors, arab, rus manbalarining ahamiyati benihoya kattadir. Ayniqsa, o‘zbek xalqining o‘rta asrlardagi tarixini o‘rganishda mahalliy muarrixlarimiz tomonidan bitilgan nodir kitoblar muhim tarixiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Ayni vaqtda, yetakchi zamonaviy tarixchi olimlarimiz tomonidan mustaqillik yillarida yaratilgan asarlar, o‘quv qo‘llanmalar, darsliklar, monografik tadqiqotlar, hujjat va materiallar to‘plamlari Vatan tarixini yangicha ruhda yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu manbaa va asarlarning eng muhimlari “Vatan tarixi”ning I-II-III kitoblarining oxirida, foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati bo‘limida berilmoqdaki, ularni o‘qish, o‘rganishni muhtaram talabalarga tavsiya etamiz.

Nazorat savollari

1. *Prezidentimiz Islom Karimovning “Ona yurtimiz baxt-u iqboli va buyuk kelajagi yo‘lida xizmat qilish – eng oliy saodatdir” asarida O‘zbekiston tarixiga oid qanday metodologik, konseptual g‘oyalar ifodalangan?*

2. *Tarix so‘zining ma’nosini qanday tushunasiz?*

3. *Sovet tarixshunosligida Vatanimiz tarixiga bo‘lgan e’tibor qanday edi?*

4. *Milliy istiqlolning Vatanimiz tarixida tutgan o‘rni va ahamiyati nimalardan iborat?*

5. *Vatan deganda nimani tushunasiz?*

6. *Milliy g‘oya va mafkurani yoshlarimiz ongiga singdirishda Vatan tarixini o‘rni va ahamiyati qanday?*

7. *Vatan tarixi fanining maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?*

8. *Moddiy va ma’naviy manbalar va ularning qanday turkumlarini bilasiz?*

9. *Vatan tarixining sovet davridagi metodologik asoslari nimalardan iborat edi?*

10. *Vatan tarixining mustaqillik davridagi metodologik asoslari nimalardan iborat?*

11. *Vatanimiz tarixi qanday tarixiy davrlarga bo‘linadi?*

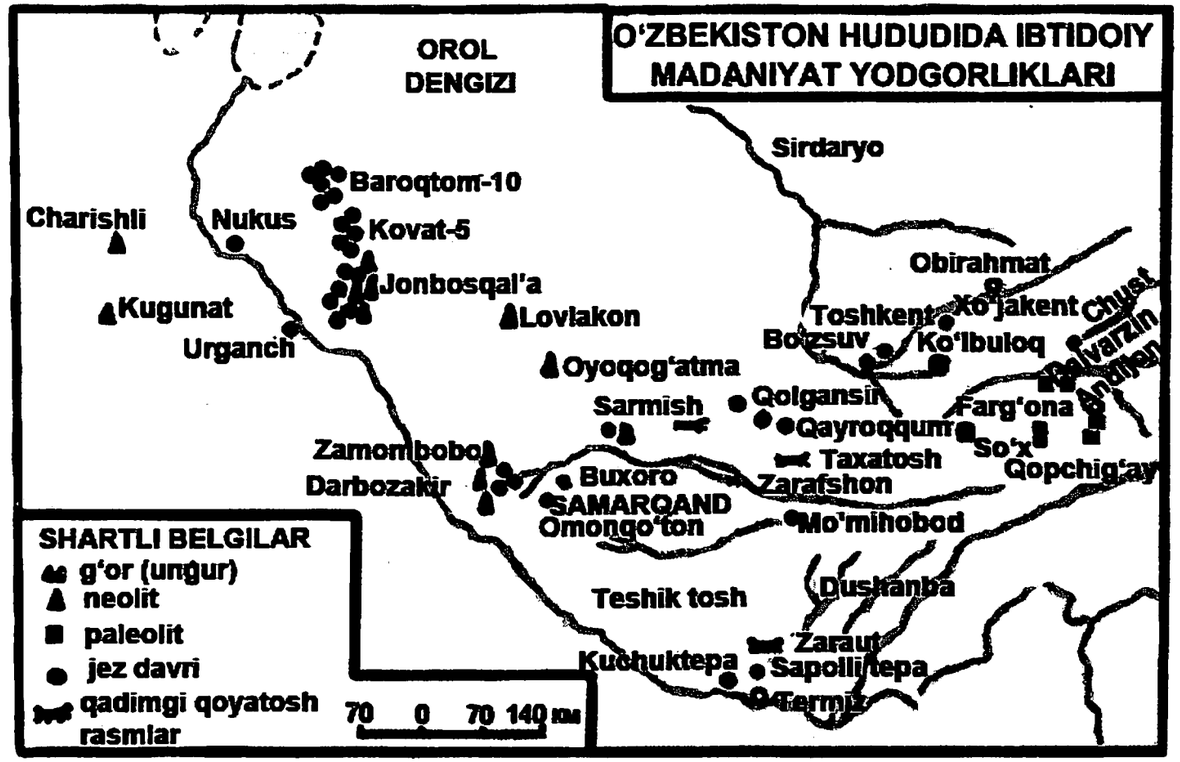

I B O B

O‘RTA OSIYO IBTIDOIY TARIXINING DAVRI VA BOSQICHLARI. IBTIDOIY TARIXNI DAVRLASHTIRISH

1. O‘ZBEKISTON HUDUDIDA ENG QADIMGI ODAMLARNING IZLARI

O‘rta Osiyo jumladan hozirgi O‘zbekiston hududlari insoniyat sivilizatsiyasi o‘choqlaridan biri hisoblanadi. O‘rta Osiyo hududi dunyoning eng qadimgi odamlari yashagan makonlardan biri ekanligi yuqorida ta’kidlandi. Ammo, bu hududda odamzodning dastlabki avlodlarining paydo bo‘lganligiga necha yil bo‘ldi, degan savolga olimlar turli xilda javob berib keldilar. Ba’zi manbalarda, dastlabki odam izlari bundan 500 ming yil ilgari topilgan deyilsa, boshqalarida 800 ming yil sanasi tilga olinadi. Arxeologlarning eng so‘nggi xulosasiga ko‘ra, eng qadimgi odamsimon maymunlar ajdodi hisoblangan zinjantroplardan keyin paydo bo‘lgan pitekantroplar bundan I million yil ilgari yashaganlar. Biroq na zinjantroplarning va na pitekantroplarning izlari mamlakatimiz hududida shu paytga qadar uchramagan. Bundan 500–600 ming yillar burun yashagan odam ajdodining izlari Xitoydan topilgan. Olimlar uni sinantrop yoki lantyan odami, deb ataganlar. Ular, asosan, g‘orlarda yashaganlar. Sinantrop davridan boshlab, odam birinchi marta olovni kashf etdi va undan o‘z hayotida foydalana boshladi. Olimlarning fikricha, ana shu «Sinantroplarga zamondosh ibtidoiy odam izlari» O‘rta Osiyoning bir necha joylarida uchraydi. Bu davrda odamlar hali to‘da-to‘da bo‘lib yashar edilar. Ularning kundalik tirikchiliklari, asosan, yovvoyi daraxtlarning mevalari, o‘simlik ildizlari, qurt-qumursqa, mayda jonivor-

lardan iborat bo‘lgan. Odamlar birgalashib yirik hayvonlarni ham ov qilganlar. Ammo, bu ish o‘ta xavfli bo‘lib, ko‘p hollarda fojiali oqibatlarga olib kelardi.

Bu davrda odamlar hali metall ishlatishni bilmaganlar, ular oddiy maxsus toshlardan, yirik hayvonlarning suyaklaridan, shoxlaridan va daraxtlarning qattiq shoxlaridan mehnat quroli sifatida foydalanganlar. Shu sababdan ham bu davrni «Qadimgi tosh davri», ya’ni paleolit davri deb yuritiladi. Paleolit davri uch bosqichdan iborat: ilk paleolit, o‘rta paleolit va yuqori paleolit.

Ilk paleolit davrining diqqatga sazovorligi shundaki, bu davrda odamlar va ularning dastlabki mehnat qurollari paydo bo‘ldi. Achinarli tomoni shundaki, tosh qurollaridan boshqa mehnat qurollari bizgacha yetib kelmagan. Insonning ilk bor ishlatgan mehnat qurollari – chopperlardir.

Bu davrning tosh qurollari arxeolog olimlar tomonidan yetarli darajada va yaxshi o‘rganilgan. Bu mehnat qurollari dastlabki mehnat quroli topilgan makon – joy nomi bilan ashel (Farangiston) qurollari deb nom olgan. Olimlarning ilmiy xulosalariga qaraganda, ashel davri bundan bir million yil burun boshlangan va miloddan avvalgi 200–100 minginchi yillargacha davom etgan. Bu davrda yer kurrasida bir qator tabiiy geografik o‘zgarishlar yuz berdi. Himolay, Tibet, Pomir va Tyanshan singari baland va osmono‘par tog‘lar qad ko‘tardi. Geologlarning hisobiga ko‘ra, tabiatning yozi issiq, quruq va qishi sovuq, yog‘ingarchilik kam bo‘lgan. Natijada, O‘rta Osiyoning hozirgi cho‘l va dashtlari shakllangan, shu sharoitga moslashgan hayvonot dunyosi vujudga kelgan, o‘simliklar olami qaror topgan. Ashel davrining oxirlarida havo keskin soviy boshlagan, tog‘larda yirik muzliklar vujudga kelgan, ular vaqt-vaqti bilan goh ko‘payib, goh kamayib turgan. Yangi-yangi daryolar vujudga kelib, Chu, Sarisuv, Qashqadaryo va Zarafshon daryolarida suv ko‘p bo‘lgan. Chu bilan Sarisuv Sirdaryoga, Qashqadaryo bilan Zarafshon Amudaryoga quyilgan. Pasttekisliklarda esa uzluksiz yomg‘ir yog‘ib turgan. Havo goh sovib, goh isigan. Natijada, o‘simliklar dunyosida ham o‘zgarishlar yuz bergan. Cho‘l mintaqasiga xos o‘simliklar katta-katta maydonlarni egallaydi. O‘rta Osiyo mintaqasida bu davrda mastodont o‘rmon fili, ibtidoiy ot, qadimgi tuya, bizon, qoplon, kiyik, g‘orda yashovchi sirtlon va mamont kabi hayvonlar yashagan. Tabiatdagi bunday o‘zgarishlar mintaqaning ayrim tumanlarida ilk ajdodlarimizning makon topishiga imkon bergan. O‘rta Osiyo xalqlari tarixi juda qadimiy ekanligini biz yuqorida ta’kidlab o‘tdik. Bu zaminda yashagan ajdodlarimiz tarixi qadimgi tosh davrining ashel bosqichiga (bundan 1 million 200 ming yil oralig‘i) borib taqaladi. Bu davrga tegishli arxeologik obidalar O‘zbekiston hududlarida Farg‘ona vodiysining Sux tumanidagi Selung‘ur g‘oridan va Toshkent viloyatining Angren shahri yaqinidagi Ko‘lbuloq makonlaridan topib o‘rganildi. Selung‘urda, hatto ilk ajdodlarimizning mehnat qurollari bilan birga odam suyaklari qoldiqlari ham topilgan. U tarixda Fergantrop nomi bilan ma’lum bo‘lib, uning yil sanasi 1 million yil, hatto undan ham qadimiyroq sana bilan belgilanmoqda.[1] Bu borada arxeolog olimlar A. P. Okladnikov, U. Islomov, M. R. Qosimov, V. P. Alekseyev, T. K. Xo‘jayovlarning xizmatlari kattadir. O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi akademigi O‘.Islomov Selung‘ur g‘orida arxeologiyaga oid takroriy ishlar olib borib (birinchi marta bu ishni 1958-yilda akademik A. P. Okladnikov boshlagan) yangi kashfiyotlar qildi. U g‘ordan topilgan tosh qurollari va hayvon suyaklarini chuqur o‘rganib, Selung‘urda yashagan ajdodlarimiz g‘orni qadimgi tosh davrining yuqori paleolit bosqichida emas, balki ashel davrining birinchi bosqichida o‘zlashtirganliklarini isbotladi. Selung‘ur qalinligi 30 sm dan 1 metrgacha bo‘lgan 5 ta madaniy qatlamdan iborat. Bu qatlamlardan tabiiy jins parchalari va siniqlaridan tayyorlangan qo‘l chopqisi, to‘mtoq boltalar, pichoqsimon va tishli hamda qush tumshug‘iga o‘xshash qurollar topilgan. Shuningdek, madaniy qatlamlardan 32 turdagi sut emizuvchi hayvonlarga tegishli bo‘lgan 5 mingdan ortiq suyak qoldiqlari tadqiq etilib, Selung‘ur hayvonot dunyosi majmuasi qayta tiklangan[2]. Bu qatlamlardan juda ko‘plab ibtidoiy tosh qurollar topilgan. Bu qurollar ko‘p hollarda, Olduvay qurollariga o‘xshab ketadi.

[1] Asqarov A. O‘zbek xalqining kelib chiqish tarixi. T.: O‘zbekiston, 2015. – B.91.

[2] Eshov B, Odilov A. O‘zbekiston tarixi. I Jild. Eng qadimgi davrdan XIX asr o‘rtalarigacha. T.:Yangi asr avlodi, 2014. B.39

O‘. Islomov o‘zi ochgan kashfiyotga suyanib, Selung‘ur g‘orida yashagan ajdodlarimizning yoshi yaqin bir million yil atrofida degan xulosaga keldi. Selung‘ur odamining qoldiqlari Farg‘ona vodiysi hududidan topilganligi sababli unga shartli suratda **«Fergantrop», ya’ni «Farg‘ona odami», – degan nom qo‘yildi.**

Biz yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, bu davrga oid yodgorliklar Ko‘lbuloq makonidan (Toshkent viloyati) ham ko‘p qatlamli yodgorlik ochilgan bo‘lib, uning eng pastki qatlamlari ilk paleolit davriga oiddir. Shuningdek, Qizilolmasoy va Toshsoy (Ohongaron) makonlaridan ham ilk paleolit qatlamlari ochilgan hamda bu yerdan 100dan ziyod chopper, nukleus, qirg‘ich va tarashlagich tosh qurollari topilgan.

Ko‘lbuloqda 1993–1998-yillarda o‘zbekistonlik arxeologlarning chet ellik hamkasblari bilan qo‘shma ishlari natijasida paleolitning barcha bosqichlariga oid ko‘plab madaniy qatlamlar, xususan, ilk paleolitga oid 22ta, o‘rta paleolitga oid 24 ta, so‘nggi paleolitga oid 3 ta madaniy qatlam aniqlandi. 2007-yilda qazishmalar qayta boshlanib, Qizilolmasoyda tadqiqotlar davom ettirildi. Yangi tadqiqotlar natijasida topilgan moddiy madaniyat buyumlari qadimgi tosh davri industriyasining shakllanish va rivojlanish bosqichlariga yanada aniqlik kiritish imkoniyatini berdi. Tadqiqotchilar, Tyanshan etaklaridagi Onarcha (Qirg‘iziston) makonidan hamda Pomir etaklaridagi Qoratov (Janubiy Tojikiston) makonlaridan ham ilk paleolit davri qatlamlarini aniqlab, bu qatlamlardan juda ko‘plab tosh qurollar topganlar. Ilk paleolit davri odamlari toshdan qurol yasash jarayonida bu qurollarni takomillashtirib, o‘zlari ham rivojlanib borganlar. Bundan, 500 ming – 1 mln yil ilgari o‘ziga xos ibtidoiy madaniyat yaratgan, oddiy tosh qurol-cho‘qmor yasash orqali kishilik madaniyatiga asos solgan odamlar o‘zlari yashash uchun qulay bo‘lgan hududlarga o‘rnashadilar. Ularning faoliyati izlari hozirgi kunda noyob moddiy yodgorliklar hisoblangan makonlar va ulardagi madaniy qatlamlarda qoldirilgan. O‘rta Osiyo, jumladan, hozirgi O‘zbekistonning geografik sharoiti ibtidoiy odamlarning yashashi hamda turmush tarzi uchun qulay bo‘lganligini ham ta’kidlash lozimdir. Ilk paleolit (Ashel madaniyati) davri eng qadimgi odamlarning makonlaridagi topilmalarda sodda va qo‘pol tosh qurollar ko‘pchilikni tashkil etadi. Bu davr kishilarining qurollari o‘zining soddaligi, qo‘polligi, turlarining kamligi jihatidan keyingi davrlardan keskin farqlanadi. Ilk paleolit davri odamlari jismoniy jihatdan ham, aqli jihatdan ham hozirgi qiyofadagi aql-idrokli odamlardan ajralib turadilar. Ular, asosan, termachilik va ovchilik bilan tirikchilik o‘tkazganlar hamda tabiat oldida juda ojiz bo‘lib, unda mavjud bo‘lgan tayyor mahsulotlarni o‘zlashtirib yashaganlar.

Qadimgi tosh davri (paleolit) ning o‘rta bosqichi (bundan qariyb 100–40 ming yil avval) arxeologiya fanida Muste davri deb ataladi. Bu davrda muzlanish keng tarqala boshlagan, iqlim sharoiti ancha yomonlashgan. Bu hol ibtidoiy odamlarni tabiat kuchlariga qarshi kurashga va himoyalanishga majbur qilgan. Ular ilgarigidek yirik hayvonlarni ovlaganlar, olov chiqarishning turli yo‘llarini ixtiro qilganlar; turli sharoitlarda yashash uchun o‘zlariga boshpanalar izlaganlar. Bu davrda yangi mehnat qurollaridan qo‘l cho‘qmori paydo bo‘lgan. To‘da-to‘da bo‘lib yurish bu davrda ham davom etgan. Insoniyat tarixi shajarasida bu davrning odami “neandertal odami” nomi bilan yuritiladi. O‘rta paleolit davriga oid makonlar O‘rta Osiyo hududlaridan topib o‘rganildi. O‘rta Osiyo hududining 300 dan ortiq joylaridan o‘rta paleolit davriga oid makonlar topilgan. Jumladan, Surxondaryo (Teshiktosh), Samarqand (Omonqo‘ton, Qo‘tirbuloq, Zirabuloq, Xo‘jamazgil deb nomlangan buloq yoqalari), Toshkent (Obirahmat, Xo‘jakent, Ko‘lbuloq yoqasidagi Paltov nomli ungur va g‘orlarida), Navoiy (Uchtut) hududlari, qo‘shni Tojikiston (Qorabura, Jarqo‘rg‘on) va Qirg‘iziston (Tossar va Georgiy do‘ngligi) hududlaridan o‘rta paleoilt, ya’ni muste davriga oid yodgorliklar juda ko‘plab topilgan. Xususan, 1938-yilda Boysun tog‘ining Teshiktosh deb atalgan g‘oridan topilgan yodgorliklar alohida qimmatga egadir. Teshiktosh g‘ori shimoli-sharqqa qaragan bo‘lib, kengligi 20 m, balandligi 9 m, chuqurligi 20 m. Bu yerdan arxeologlar beshta madaniy qatlamni aniqlaganlar.

Bu yerda o‘tkazilgan arxeologiyaga oid izlanish natijasida ko‘pgina ashyoviy dalillar bilan bir qatorda g‘or devorining ostidan 9 yashar bolaning qabri topilgan. Undagi suyak qoldiqlari

mayitning chalqanchasiga yotqizilgani va qabr atrofi arxaik shoxlari, hayvon suyaklari, shoxlari, shuningdek,, 3 mingdan ortiq tosh qurollar topiladi. Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, neandertal odamlarning asosiy mashg'uloti – hayvon ovi bo'lgan. Shu sababdan, bo'lsa kerak, teshiktoshliklar o'zlari uchun muqaddas hisoblangan hayvon shoxlari bilan bolalarini o'rab, «narigi dunyoga» jo'natganlar. Bu hol neandertal odamlar yashagan zamonda asta-sekinlik bilan diniy tasavvurlarning dastlabki belgilari paydo bo'la boshlaganligini ko'rsatadi. O'rta paleolit davridayoq dastlabki diniy e'tiqodlar va marosimlar kelib chiqqan: animizm (ruhga sig'inish, insonlarni o'rab turgan muhitda jon va ruhlar borligiga ishonish), Fetishizm (portugalcha "feitico", fransuzcha "fetiche" – sehrli narsa, tumor predmetlarni muqaddas bilish va ularni omad keltiradi, deb tasavvur qilish. Jonsiz narsalar – fetishlarga sig'inish), totemizm (Shimoliy Amerika indeslarining "Ojibve" qabilasi tilidagi "o totem" – "uning urug'i" so'zidan) ibtidoiy diniy e'tiqodning ilk shakllaridan biri. Hayvonlar, o'simliklar, jonsiz predmetlar – yuqoridagi diniy e'tiqodlarning namunasi hisoblanadi. Totemlar ko'pincha hayvonlarni muqaddas sanab ularni o'ldirishmagan, ular go'yo kishilarning qudratli himoyachisi hisoblangan, magiya (sehrgarlik) shular jumlasidandir.

Teshiktosh g'oridan topilgan arxeologiyaga oid ma'lumotlarni chuqur o'rganish asosida uning yoshi aniqlandi va olimlar bu ashyolar muste davrining ilk bosqichiga tegishlidir, deb xulosa chihardilar.

Toshkent viloyatidagi Obirahmat makoni (1962-yilda ochilgan, g'or yaqinidagi buloq nomi bilan nomlangan). Tyanshan-Chotqol tizmasidagi Paltov soyining yuqori oqimidan topilgan. G'or-makon yoysimon shaklda bo'lib, janubga qaragan, sahni keng, quruq va yorug'. G'orda 10 metr qalinlikdagi 21 ta madaniy qatlam aniqlangan bo'lib, ushbu qatlamlar qadimgi odamlar bu yerda uzoq vaqt yashaganlaridan dalolat beradi. Madaniy qatamlardan ohak toshli chaqmoq toshdan yasalgan xilma-xil mehnat qurollari, jumladan, nukleuslar, parrakchalar, o'tkir uchli sixchalar, qirg'ichlar va kurakchalar, uchrindidan tayyorlangan kesgichlar topilgan bo'lib, ularning umumiy soni 30 mingdan oshadi. Shuningdek, Obirahmatdan hayvon suyaklaridan yasalgan bigizlar hamda bug'u, tog' echkisi, to'ng'iz, jayron, arxar va boshqa hayvonlarning suyaklari, gulxan, kul, ko'mir va boshqa narsalar qoldiqlari ham topilgan. Tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, Obirahmatda qadimgi odamlar miloddan 120-40 ming yil ilgari yashab, terib-termachilik va yovvoyi hayvonlarni ovlab tirikchilik qilganlar. Obirahmatda tadqiqotlar yangidan boshlanib, 2003-yilning yozida arxeologlar g'or-makondan zamonamizdan kamida 50 ming yil muqaddam yashagan qadimgi odamlarning suyak qoldiqlarini topdilar. Bu yerdan topilgan qadimgi odam suyaklari faqat O'zbekiston emas, balki Markaziy Osiyo qadimgi tosh davri uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Chunki topilgan kalla suyagi va tishlar hozirgi zamon odamining neandertal odami bilan omuxtalashganligini namoyon etadi. Shuning uchun, ham uning ko'pgina morfologik jihatlari noyob bo'lib, paleonantropologik jihatdan o'xshashi deyarli yo'q. Undan tashqari, bu topilma yaqin-yaqinlargacha ehtimoldan uzoq deb hisoblab kelinganligiga dalildir. Ushbu qadimgi odam suyak qoldiqlari qadimgi tosh davri O'rta Osiyo aholisi tashqi qiyofasiga yanada aniqliklar kiritish uchun muhim hissa bo'lib qo'shildi.

Topilmalari bilan mashhur bo'lgan Qo'tirbuloq makoni Samarqand viloyati Kattaqo'rg'on hududlaridan topilgan. Tadqiqotlar natijasida makondan 5 ta madaniy qatlam aniqlangan. Qatlamlarning qalinligi har xil bo'lib, ulardagi topilmalar ham bir xilda tarqalmagan. Bu qatlamlarda o'tkir uchli poykonlar, qirg'ichlar, teshgichlar, ikki tomoniga ishlov berilgan bargsimon qurollar va boshqa turli-tuman tosh qurollar topilgan. Bundan tashqari, Boysun tog'idagi Amir Temur g'ori, Toshkent vohasining Xo'jakent, Bo'zsuv, Ko'lbuloq makonlari, Farg'ona vodiysidagi Jarqo'ton, Bo'ribuloq, Tomchisuv yodgorliklari, Zarafshon vohasidagi Omonqo'ton, To'rdara, Qo'tirbuloq makonlari ham o'rta paleolit davriga oiddir.

Qadimgi tosh davrining so'nggi bosqichi bundan 35– 40 ming yil ilgari boshlangan va milodimizdan ilgarigi, 12–10 ming yillikkacha davom etgan. Bu davr tarixda yuqori paleolit nomi bilan ataladi.

Arxeologlar esa bu davrni o'sha davrga oid topilgan arxeologik yodgorliklar tosh qurollari-

ning eng ko'p namunalari topilgan Fransiya hududidagi Solyutre, Madlen, Orinyak manzilgohlari nomlari bilan atashadi.

Bu davrda hozirgi zamon odami (kromanyon) shakllandi. Toshni yo'nish usullari (retusha qilish, sindirib olish, o'tkirlash) takomillashdi. Mehnat qurollari prizmali, konussimon nukleuslardan ajratib yoki sindirib olingan plastinkalar asosida tayyorlangan. Ayni vaqtda, tosh bilan birga suyak va yog'ochdan ham foydalanildi. Yuqori paleolitdagi eng muhim yutuqlardan biri shu ediki, qo'llanilayotgan qurollar (nayza paykonlari, irg'itiladigan kalta nayza va nayza otqichlarning ixtiro qilinishi) shakllarining ko'payishi va ularning ishlatilishiga qarab turli xillarga ajralishi (ov qilish, go'shtni nimtalash, teriga ishlov berish, baliq ovlash uchun sanchqi (garpun) va qarmoq, arralovchi qurollar, suyak ignalar, bigiz va h.k.lar paydo bo'ldi. O'sha davr odamlari fanda "Homo sapiens" idrokli odam deb nomlanadi. Yuqori paleolit davrida O'rta Osiyo hududida iqlim quruq va mo'tadil bo'lgan. Sovuq iqlim sharoitida yashagan hayvonlar serjun karkidonlar, yovvoyi otlar, kiyiklar paydo bo'lgan.

Yuqori paleolit bosqichiga kelib, ibtidoiy to'da davrining vayronalarida kishilik jamiyatining dastlabki bo'g'ini – ibtidoiy jamoa davri tarkib topdi. Bu davrda toshdan mehnat qurollari yasash uslubida, ibtidoiy xo'jalik shakllarida, ibtidoiy odamning turmush tarzida, ularning ijtimoiy munosabatlarida, odamlar dunyoqarashida, hatto uning jismoniy tuzilishida ham keskin va jiddiy o'zgarishlar yuz beradi. Jumladan, bu davr odamida rosmana peshana va pastki jag' shakllandi. Bu davr odamlarining suyaklari neandertal davri odamlariniki singari yirik emas, oyoq, qo'l harakatlarida ham chaqqonlik paydo bo'ladi, hozirgi zamon odamlariga xos jismoniy xususiyatlari vujudga keladi. Olimlar bu davr odamini zamonaviy qiyofadagi odam deb atadilar. Antropolog olimlarning ilmiy kuzatuv va xulosalariga ko'ra, keyingi 35–40 ming yillar davomida odamzodning biologik va jismoniy tuzilishida aytarlik katta o'zgarishlar bo'lmagan. Xuddi shu davrda hozirgi zamon qiyofasidagi odamning shakllanishi bir vaqtning o'zida yevropoid, negroid va mongoloid irqlarining paydo bo'lishiga olib kelgan edi. Ular bir-birlaridan terisining rangi, soch va ko'zlarining shakli hamda rangi, muskullar va bo'ylarining uzun-kaltaligi, bosh suyagining shakli, yuz tuzilishi va boshqa belgilari bilan farqlangan. Irqlarning shakllanishida tabiiy sharoit ham muhim rol o'ynagan. Negroidlar Afrikada, yevropoidlar Yevropada, mongoloidlar Osiyo hududlarida keng tarqalgan. Mongoloid irqqa mansub vakillar Shimoliy, Markaziy va Sharqiy Osiyo hududlarida yashaganlar. Ularning bo'ylari past, bosh suyaklari dumaloq, qosh-ko'zlari, sochlari qora, yuzlari va peshanalari keng, ko'zlari qisiq bo'lgan. Buning asosiy sababi avlod-ajdodlarimiz yashagan mo'tadil, geografik iqlim sharoitining uzoq yillar davomida ularning tanasiga tabiiy ta'sirining natijasidir. Yevropadagi oqtanlilar va Afrika qit'asidagi qora tanli negroitlar xususida ham xuddi shu fikr va g'oya asoslidir. Aytmoqchimizki, oq tanlilarning «Oliy irq» ekanligi, ularning boshqa irq vakillari ustidan hukmron bo'lishlari va butun dunyoga egalik qilish huquqini da'vo qilishlari butunlay noto'g'ri qarashdir. Bu g'oya va qarash fashistik irqchilik nazariyasining asosiy o'zagidir. Bu nazariyasidan fashistlar Germaniyasi 1939–1945-yillardagi ikkinchi jahon urushi yillarida dunyoga hokimlik qilishni da'vo qilib, foydalangan edilar.

So'nggi paleolit davrida O'rta Osiyo hududida yashagan odamlarning mehnat qurollari ham ancha takomillashdi, suyak va shoxdan yasalgan buyumlar: igna, qarmoq, har xil bezaklar shakllangan, tosh qurollar ancha ixchamlashgan. Parma paydo bo'lgan, asosan, bu davrda tosh va suyaklarni parmalaganlar. Bundan 25-30 ming yillar burun insonlar kesuvchi, qirquvchi va parmalovchi qurollarni ixtiro qilganlar.

So'nggi paleolit davrida tasviriy san'at rivoj topdi. Bu davrda odamlar yashash uchun o'zlariga turar joylarni kashf etdganlar, toshlarga rasm solganlar, tosh va suyaklarga hayvonlar, baliqlar va odamlarning qiyofalarini o'yganlar. Tosh va suyakdan yasalgan haykalchalarda ona urug'iga e'tiqod qilinganligi tasvirlanadi. Demak, bu davrda jamiyatda «ibtidoiy to'da» o'rnini Matriarxat – ona urug'i jamiyati, ya'ni «urug'chilik jamoasi» egallaganligini ko'ramiz. Bu davrga kelib ayollar jamiyatda yetakchi mavqeni egallaganlar. Jinslar o'rtasida mehnat taqsimoti kelib chiqqan. Ayollar oziq-ovqatlarni saqlash, ovqat tayyorlash, oilani

zarur yoqilg'i bilan ta'minlash, bolani boqish va tarbiyalash ishlari bilan mashg'ul bo'lganlar. Erkaklar esa asosan, ovchilik bilan shug'ullanganlar, mehnat qurollari tayyorlaganlar. Bu davrda qarindosh-urug'lar o'rtasidagi nikoh taqiqlangan, ya'ni Ekzogamiya paydo bo'lgan. Bu esa insonning biologik jihatdan takomillashib borishini ta'minlagan.

O'rta Osiyoda so'nggi paleolit davriga mansub topilmalar, yodgorliklar kam, albatta bu tarixiy o'tmishimizni yetarli darajada o'rganilmaganligi oqibatidir. So'nggi paleolit davrida odamlar yashagan makonlar Samarqand shahar istirohat bog'i hududida, Buxoro viloyati Qoratov tog'ining yonbag'rida, Ohangaron ustaxonalari, To'ytepadagi Ko'lbuloq makonlari va Oqtosh g'oridan topilgan.

O'rta Osiyo hududida bugungi kunda yuqori paleolit davriga oid 30 dan ortiq yodgorlik madaniyatlari topib o'rganildi. Samarqand (shaharning o'zida), Xo'jag'or (Farg'ona vodiysi), Shug'nov (Pomir etaklari), Ko'lbuloq (Toshkent viloyati), Qorakamar (Tojikiston), Achisoy (Qozog'iston) yodgorliklari shular jumlasidandir.

2. O'RTA VA YANGI TOSH ASRI

Insoniyat tarixiy taraqqiyotida ***Mezolit*** deb atalmish davr o'ziga xos bir davr hisoblanadi. «Mezolit» yunoncha so'z bo'lib, «mezos» – «o'rta», «litos» – «tosh» birikmalaridan tashkil topgan va «o'rta tosh» davri ma'nosini anglatadi. Bu davr olimlarning xulosalariga ko'ra, bundan 12–10 ming yillar ilgari boshlanib 7 ming yillikgacha davom etgan, mezolit davrida O'rta Osiyo iqlimi issiqlasha borgan, yog'ingarchilik ko'p bo'lgan, daryo bo'ylari va botqoqliklarida to'qay va o'rmonlar vujudga kelib, o'simliklar va hayvonot dunyosi asta-sekin hozirgi zamon hayvonlari va o'simliklari qiyofasini ola boshlagan. O'rmonlarda Buxoro bug'ulari, los, ayiq, to'ng'iz, cho'l va adirlarda esa sayg'oq, qulon, ot, ho'kiz to'dalari yurardi. Bu davrda ovchilik hayot manbayi hisoblanar edi. Bu borada o'q-yoyning kashf etilishi katta ahamiyat kasb etdi. O'q-yoy inson kashf etgan birinchi mexanizmdir. O'q-yoy odamning tabiat kuchlariga qarshi kurashda buyuk burulish bosqichi bo'ldi, ovchilik endi yangicha mazmun kasb etdi va uning yangi usullari paydo bo'ldi. Ovdan keladigan daromad manbayi ko'paydi, ovda qo'lga kiritilgan hayvonlarning iste'moldan ortiqchasi qo'lga o'rgatila boshlandi. Inson qo'liga o'rgangan va u bilan do'stlashgan dastlabki hayvon – itdir. It bilan bir vaqtda odamlar bug'uni ham qo'lga o'rgatganliklari arxeologiyaga oid manbalarda, qayd etiladi.

Mezolit davrining o'ziga xos yana bir xususiyati shuki, bu davrda ovchilikning ahamiyati oshishi bilan birga termachilikning o'rni ham ortdi. Bu davr termachiligi, qadimgi tosh davri termachiligidan keskin farq qilardi. Bu davrda endi odamlar o'simliklarni ildizi bilan birga iste'mol qilmasdan, balki ularni saralab, shirin va mazali o'simliklarni iste'mol qilishni o'rgandilar. Bu hol odam tanasining sifat jihatidan tozalanishi va kamol topishiga, inson aqli va tafakkurining o'sib rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Termachilik bilan asosan, ayollar shug'ullanardilar.

Mezolit davrida O'rta Osiyoning deyarli barcha tumanlari, xususan, "Ikki daryo oralig'i" aholi yashashi uchun juda qulay imkoniyatlarga ega joylar bo'lgan. Farg'ona vodiysining tog'li va tog'oldi tumanlarida, Markaziy Farg'onada vujudga kelgan katta va kichik ko'llar bo'ylarida mezolit davri ajdodlarining juda ko'plab manzilgohlari topildi. Olim O'. Islomov va uning hamkasblari bu hududda 1970–1980-yillarda keng miqyosda arxeologiyaga oid qidiruv ishlarini olib bordilar va So'x yaqinida Obishir nomi bilan aholi o'rtasida ma'lum bo'lgan ungurlarda mezolit davri jamoalarining qarorgohlarini kashf etdilar. Bu joylar hozir tarix fanimizda Obishir – 1 va Obishir – 5 nomlari bilan ataladi. Ayniqsa, Markaziy Farg'onada 100 dan ortiq mezolit davri yodgorliklari topildi. Ularning asosiy qismi qadimgi ko'l yoqalarida joylashgandir.

Mezolit asriga oid boshqa guruh yodgorliklar Toshkentning Sariqamish tumanida qadimgi Bo'zsuv havzasida ham topildi. Bunda ham arxeolog olim O'. Islomov olib borgan ilmiy qidiruv ishlari o'z natijalarini berdi. Bulardan tashqari, O'zbekistonning Surxondaryo viloyati Ayritom, Kattaqo'rgon, Zaranchukg'ut, Dukanxona, Eski Termiz, Podaxona, Oqtosh, Ko'hitongning Machay soyi ustida qad ko'targan qoya ostidagi g'orda ham mezolit davriga oid arxeologiyaga doir ma'lumotlar topib o'rganildi.

1970–1971-yillarda Machay g'orini tekshirgan olim O'. Islomovning fikricha, machayliklar

shoxli va mayda hayvonlarni xonakilashtirganlar. Bu g'ordan topilgan ma'lumotlar ushbu yodgorlikning mezolit davrining eng so'nggi bosqichi va ilk neolit (yangi tosh) davriga tegishli ekanligini tasdiqlamoqda.

Mezolit davri odamlarining diniy tasavvurlari haqida Qayla, Tutkaul va Machay qabristonlaridan topilgan yodgorliklar ma'lumot beradi. Har uchala qabriston ham mezolit davrining so'nggi bosqichi – ilk neolit davriga to'gri keladi. Qayla g'ori yaqinidagi qabristonda tana suyaklari chalqanchasiga yotqizilgan bo'lib, oyoqlari biroz bukilgan. Dafina ustiga qizil rang (oxra) sepilgan. Ularning yon-atrofida dengiz chig'anoqlaridan qilingan taqinchoqlar, bosh tomonda esa mayda toshmunchoqlar terib qo'yilgan. Tutkaulda 4 ta, Machayda 7 ta qabr qoldiqlari ochilganda ularda ham xuddi shu holat kuzatildi.

Mezolit davri odamlari tasavvurida «narigi» dunyoga ishonish, olovga talpinish alohida ahamiyat kasb etgan. Buni Qayla qabristonidan topilgan mayitga sepilgan qizil rang bo'yog'i isbotlaydi.

Ibtidoiy rassomlar odamlarning tabiat kuchlariga munosabatlarini, dunyoqarashlarini qoyalarga chizilgan rangli suratlari orqali ifodalaganlar. Shu xildagi manzilgohlardan biri Surxondaryoning Zarautsoy darasi qoyalariga solingan suratlar hisoblanadi. Bu suratlar orasida «Yovvoyi hayvonlarni ov qilish» deb nomlangan manzara diqqatga loyiqdir. Unda bir poda yirik shoxli hayvonlar orqasidan ovchilarning o'z itlari bilan quvib ketayotgan manzarasi tasvirlangan. Ovchilar ustiga chaylasimon yopinchiq yopib olib o'q-yoy, palaxmon toshlari bilan qurollanganlar. Yana bir qoyada esa ikki guruh ovchilarning yovvoyi buqani o'rab olish manzarasi aks ettirilgan. Arxeolog olimlar bu topilmalarni mezolit davrining so'nggi bosqichi va ilk neolit davriga oid ekanligiga ishonch hosil qilib, ularning Qayla, Tutkaul va Machay yodgorliklari bilan tengdosh ekanligini asosladilar.

Xullas, Zarautsoy qoya suratlari mezolit davri rassomlarining dunyoqarash doirasini, ularning diniy tasavvurlarini, o'sha davr mafkurasi darajasini tasviriy san'atda qay darajada aks ettira olganliklari haqida fikr yuritish uchun asos bo'ladi.

Insoniyat o'z taraqqiyot yo'lida mezolit davridan so'ng, neolit deb atalmish davrni ham o'tkazdi. ***«Neolit» yunoncha so'z bo'lib, «neo» – yangi va «lit» – tosh, ya'ni «yangi tosh» davri, degan ma'noni anglatadi.*** Neolit davri mehnat qurollariga ishlov berishda silliqlash, pardozlash, arralash va parmalash usullarining ixtiro etilishi e'tiborga loyiqdir. Bu narsa ibtidoiy ishlab chiharuvchi kuchlarining oldingi davrlarga nisbatan tezroq rivojlanishiga imkoniyat yaratdi. Yangi mehnat qurollari: tosh-boltalar, ponalar, tosh-teshalar, iskanalar paydo bo'ldi. Shu boisdan, Yevropa olimlari, hatto neolit davrini «boltalar asri» deb atashni ham taklif etgan edilar. Toshboltalar daraxt kesishda, uy qurilishi ishlarida, ovchilikda o'zining tengi yo'q mehnat quroli ekanligini isbotladi.

Mehnat qurollari ancha takomillashgan neolit davriga odamlarning yuqori paleolit, ayniqsa, mezolit singari daydi hayot kechirishlariga zaruriyat qolmadi. Ular o'troq hayot kechirishga o'tdilar. Bu davrga kelib doimiy yerto'lalar, kulbalar qurish, loydan, guvaladan uylar solish, qishloqlar barpo etish neolit davri odamining asosiy odatiga, turmush tarziga aylanib bordi. Ana shu tariqa, doimiy o'troqlik xo'jaligi vujudga keldi. Bu hol dehqonchilikning kelib chiqishiga, cho'li mintaqalarda, azim daryo va ko'l bo'ylarida o'troq ovchilik xo'jaligining qaror topishiga sabab bo'ldi, chorvachilik qaror topdi.

Yangi tosh davri jamoalari hayotida paydo bo'lgan yana bir yangilik – bu bo'lajak hunarmandchilik xo'jaligining muhim tarmog'i hisoblangan sopol buyumlar (keramika) ishlab chiqarishning kashf etilishi bo'ldi. Insoniyat hayotida katta voqea bo'lgan bu yangilikka asoslanib ayrim arxeologlar, hatto neolit davrini «sopol asri» deb atashni ilgari surganlar.

Neolit davri kashfiyotlaridan yana biri ***hunarmandchilikning*** vujudga kelishidir. Endi ibtidoiy odamlar faqat hayvon terilaridan yasalgan kiyim-kechaklarnigina emas, balki uning junidan hamda o'simliklar tolasidan to'qilgan matolardan kiyim-kechaklar tikib kiyadigan bo'ldilar. Bu davrda jamoada hali ibtidoiy urug'chilik «kommunasi» hukmron bo'lib, ona urug'i davom etar edi. Shu boisdan, dunyo olimlari neolit davrini matriarxat urug'chilik tartiblarining gullagan davri, deb baho beradilar.

Bu davrda matriarxat urug' jamoasining guruhli nikoh doirasida juft oila qurish vujudga kel-

MUHAMMAD AL-XORAZMIY NOMIDAGI
TOSHKENT AXBOROT
TEXNOLOGIYALARI UNIVERSITETI

di. Ayollar tug‘ilgan farzandlarining otalaridan o‘z urug‘ jamoasi manfaatiga ishlab berishni talab qiladigan bo‘ldilar. Ana shu tariqa, ichkuyovlik mazmunidagi juft oilaning dastlabki ko‘rinishlari shakllandi. Endi ayollar o‘zlari uchun aniq sherik tanlab, jinsiy aloqalar, asosan, ana shu doimiy sheriklar bilan amalga oshiriladigan bo‘ldi. Bu oilada ayolning huquqi cheklanmagan bo‘lib, erkak unga qaram bo‘lgan. O‘rta Osiyo hududlarida xo‘jalik miloddan oldingi V ming yillikning boshlariga kelib chiqqan bo‘lib, ikki yo‘nalishda rivojlanib borgan. Jumladan, Turkmanistonning Kopetdog‘ etaklarida qabilalar madaniy o‘simliklarni o‘stirishga o‘ta boshlaganlar. O‘rta Osiyoning shimoliy, dasht va cho‘l hududlarida yashagan qabilalar esa ovchilik va baliqchilik bilan shug‘ullanganlar. Dehqonchilik uchun juda qulayliklarga boy hududlardan biri – Ashxoboddan 40 km lar chamasi shimoli-g‘arbda joylashgan, turkmanlar Chaqmoqli deb atagan joy edi. Bu yerning – «Chaqmoqi» deb atalishining boisi shundaki, turkman cho‘ponlari bu joydan chaqmoqtosh terishar ekan. “Chaqmoqi” asli o‘z atrofidan baland bo‘lib, uning ustini 2-3 metrli ko‘chma qum bosgan. 1952-yilda olib borilgan arxeologiyaga oid ishlar “Chaqmoqi” tepaligi neolit davri dehqon jamoalarining qarorgohi ekanligini aniqlashga yordam berdi. 1956–1957-yillardan e’tiboran arxeolog V. M. Masson olib borgan bu yerdagi izlanishlar tarix va arxeologiya fani uchun katta natijalar berdi. Bu yerda guvaladan yasalgan bir xonali, devor osti o‘chog‘i va markazida sandal kuldoni – chuqurchali kulbalar topildi. Uning devorlari somonli loy bilan shuvalgan, hatto guvalaga somon ham qorishtirilganligi aniqlandi. Xonaning to‘rt tomoni supali bo‘lib, u yotish va dam olish uchun mo‘ljallangan. Xonalar orasida tor yo‘laklar bor. Bu yo‘lak va xonalardan nomi yuqorida tilga olingan chaqmoqtoshdan ishlangan yuzlab tosh qurollar topib o‘rganildi. Chaqmoqtoshlar sochilib yotgan joy keng taqir joy bo‘lib, unda bahorgi yomg‘irdan so‘ng, ko‘lmak suvi to‘plangan. Oydin kechada ko‘lmak suvi qop-qora bo‘lib ko‘ringani uchun turkman cho‘ponlari bu joyni «Joyi-tun», ya’ni qorong‘i joy, deb nomlaganlar. Ana shu tariqa, bu joy fan olamiga «Joytun madaniyati» nomi bilan kirdi.. Joytun (Joytun) madaniyatini o‘rganish chog‘ida bu yerda juda ko‘plab mehnat qurollari – qistirma o‘roq, pichoq, suyakdan ishlangan igna, bigiz va boshqa anjomlar topildi. Joytunni o‘rganish jarayonida uning atrof tumanlarida ham arxeologiyaga oid qidiruv ishlari yo‘lga qo‘yildi. Natijada, Joytun madaniyatiga doir o‘nlab neolit jamoalarining qarorgohlari (Nayzatepa, Bami, Cho‘pontepa va boshqalar) ochildi va o‘rganildi. Bu yer aholisi dehqonchilik, chorvachilik bilan ham shug‘ullanganlar. Chorva hayvonlari: qoramol, qo‘y va echkilarning suyak qoldiqlari Joytun va shu madaniyatga daxldor bo‘lgan barcha yodgorliklardan topilgan. Joytun madaniyatining yoshi olimlarning hisob-kitoblariga ko‘ra, bundan 7–8 ming yil burun o‘tgan, ya’ni uning yoshi miloddan avvalgi V–IV ming yilliklar bilan o‘lchanadi. Bulardan tashqari, akademik olim S. P. Tolstov tomonidan qadimgi Xorazm yerlarida, Amudaryoning quyi havzasida «Kaltaminor madaniyati» nomi bilan tarixga kirgan, madaniyat yodgorligi topildi. Bu madaniyat Xorazm hududidagi Jonbosqal’a nomi bilan ma’lum bo‘lgan 4 ta makonni tekshirish orqali aniqlandi va o‘sha makon yaqinidagi joy nomi bilan “Kaltaminor madaniyati” nomini oldi. Bu milodimizdan ilgarigi IV–III ming yillikda yashagan ovchilar va baliqchilar jamoasi madaniyatidir. Kaltaminorliklar sopol buyumlar ishlab chiqarishda ham ilg‘or bo‘lganlar. Xo‘jalikning uchinchi tarmog‘i termachilik bo‘lgan. Buni manzilgohdan topilgan jiyda urug‘lari tasdiqlaydi.

Neolit davri madaniyati topilmalari Vatanimizning Zarafshon, Qashqadaryo vohalari va boshqa hududlarda ham mavjud va ular olimlar tomonidan o‘rganilgan.

3. MIS-TOSH VA BRONZA ASRI

Milodimizdan avvalgi IV ming yillikning oxirlariga kelib, O‘rta Osiyo hududida tosh davri tugadi, u o‘z o‘rnini eneolit va keyinchalik bronza asriga bo‘shatib berdi. Arxeologiyaga oid qazilma manbalarning guvohlik berishicha, ibtidoiy odam metall olamiga dastlab misni ixtiro qilish orqali kirgan. Odamlar misdan uncha katta bo‘lmagan pichoqlar, bigiz, ignalar, boltalar, uzuklar, munchoqlar, sirg‘alar tayyorlaganlar. Shuning uchun, metalni qo‘llashning bu ilk davri **Eneolit[1] – Mis-Tosh davri (mil. avv. 4 – mingyillik 3 – mingyillik o‘rtalari) deb ataldi.**

[1] «eneus” – mis va yunoncha “litos” – “tosh” so‘zlaridan olingan.

Bu davrda dehqonchilik va chorvachilikda ham birmuncha malaka hosil qilingan, yashash uchun zarur bo‘lgan o‘simliklarni sun’iy o‘stirishga o‘ta boshlaganlar. Ba’zi ov qilingan hayvonlarni qo‘lda boqish odat tusiga kira borgan.

Eneolit davrida xom g‘isht qurilishda ishlatildi, qishloqlarda ko‘p xonali uylar va katta-katta inshootlar qurish ishlari amalga oshiriladi. Miloddan avvalgi 4-mingyillikda O‘rta Osiyoning janubida sug‘orma dehqonchilik vujudga kelib, anhorlar va ariqlar ochildi, unumdor yerlardan keng foydalanib, turli o‘simliklar arpa, bug‘doy, javdar ekildi, mevachilik rivojlandi[1].

Mis-tosh davri makonlari janubiy Turkmanistondagi Anov, Namozgohtepa, O‘zbekistondagi Amudaryoning quyi oqimlari va Zarafshon vohalaridan, jumladan, Lavlakon, Beshbuloq, Zamonbobo, Kaptarqumi, Kattatuzkon makonlari, Sarazm kabilarda qazib o‘rganilgan[2].

Kulolchilik ancha ravnaq topgan: idishlarga geometrik naqshlar solingan, odam va hayvon tasvirini solish ham odat bo‘lgan. Eneolit davri yodgorliklaridan qazish paytida pishirilgan loydan yasalgan ko‘plab ayol haykalchalari, ma’budalar topilgan[3].

Sekin-asta mehnat qurollari takomillashtirilib, rudali metallar, mis, qalay, kumush, oltinni ixtiro qilganlar va ularni eritish, quyish, ulardan foydalanish yo‘llarini o‘rganganlar.

Bronza mis va qalay aralashmasidan iborat bo‘lib, u misga qaraganda, katta afzalliklarga ega. Ishlab chiqarishda bronzaning ishlatila boshlanishi bilan jamiyat taraqqiyotida **Bronza davri (mil. avv. 3 mingyillik o‘rtalari – 2–mingyillik) boshlangan**. Insoniyat jamiyat taraqqiyotida xalq xo‘jaligi, texnika va madaniyat sohasidagi erishilgan yutuqlar ana shu davr bilan bog‘liqdir. Zarafshonning quyi oqimidagi Zamonbobo ko‘li yonida va Sarazmda o‘tkazilgan arxeologiyaga oid tadqiqot natijalari yuqoridagi fikrlar haq ekanligiga guvohlik beradi. Zamonbobo ko‘li atrofidagi qabrlar ochib ko‘rilgan. Ularda bittadan, ikkitadan va hatto uchtadan ko‘milgan mayit qoldiqlari, naqshli sopol idishlar va har xil buyumlar topilgan. Erkaklarning qabrlarida chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar, pichoqsimon, yapasqi buyumlar topilgan. Ayollarning qabrlarida esa qizil va sariq oxira, surma uvoqlari, misdan ishlangan kichik-kichik ko‘rakchalar hamda lojuvarddan, aqiqdan, firuzadan ishlangan bezaklar, tosh bezaklari va, hatto oltindan yasalgan marjonlar bo‘lgan.

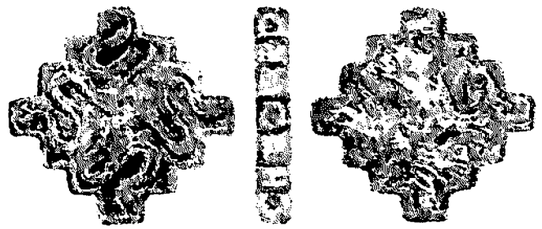

1. Sopollitepa qishloq jamoasining jez muhri.

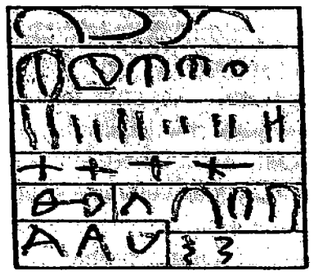

2. Sopolga bitilgan piktografik yozuv belgilari

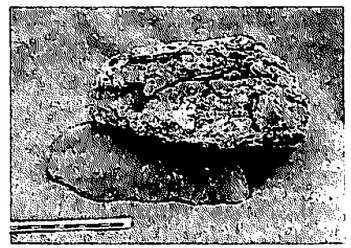

Dalvarzin. Qurilishda ishlatilgan va kuyib ketgan guvalalar (mil. avv. XI–X asrlar).

Kuzatish natijasida Zamonbobo manzilgohidagi aholi dehqonchilik bilan, chorvachilik bilan ham shug‘ullangan degan xulosaga kelingan. Bunday madaniyat yodgorliklari O‘zbekistonning Surxondaryo (Sopollitepa; Jarqo‘ton), Xorazm (Tozabog‘yob), Toshkent (Achchiqko‘l, Yangiyer tumani, Toshkent kanali atrofi, Burg‘uluq), Namangan (Buvana mozor), Andijon (Dalvarzintepa), Qashqadaryo (Yerqo‘rgon, To‘rtko‘ltepa) va boshqa viloyatlarida ham ko‘plab topilgan.

[2] Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O‘., Norqulov N. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – T.: Akademiya, 2000, 11-bet.

[3] Eshov B. O‘zbek davlatchiligi tarixi. — T.: Ma’rifat, 2009, 17-bet. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2005, 10-tom, 220-bet.

Bronza davrida O‘rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo‘yli, boshi cho‘zinchoq, yuzi ingichka odam vakillari tarqalgan. Mintaqaning cho‘l qismida janub aholisidan farq qilgan boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho‘ziq bo‘lgan qabilalar yashagan. Bronza davriga oid makonlarni qadimshunoslar Surxondaryo, Buxoro va Xorazm vohalaridan topib tekshirganlar. Surxon vohasida o‘troq makonlar tog‘ daryolari qirg‘oqlari bo‘yida joylashgan bo‘lib, soylardan dehqonlar dalasiga suv chiqarilgan. Sopolli makoni Muzrobod vohasi uch qatorli mudofaa devori bilan o‘rab olingan edi. Bu yerdan ko‘p xonali uy-joylar, hunarmandchilik ustaxonalari, bronzadan yasalgan mehnat qurollari, yarog‘-aslahalar, kulolchilik charxda ishlangan sopol idishlar va boshqa buyumlar qazib topildi[1]. Qal’adan 20 dan ziyod kulolchilik xumdoni ochib, o‘rganildi. Kulolchilikda yuqori sifatli nafis idishlar: qadah, ko‘za, xum, choynak, piyola, kosa, lagan va h.k. tayyorlangan. Ovchilik va terimchilik ijtimoiy va iqtisodiy hayotda o‘zining dastlabki ahamiyatini yo‘qotdi. Ot, eshak, tuya va ho‘kizdan transport vositasi sifatida foydalanildi, hayvonlarga qo‘shiladigan aravalar vujudga keldi[2]. O‘zbekiston hududidan qadimgi davrga oid ko‘plab Bronza san’ati namunalari ham topilgan[3].Bronza davriga oid boshqa bir makon–Jarqo‘ton, Sherobod vohasi manzilgohi ancha katta maydonga ega bo‘lib, mudofaa devorlari bilan o‘ralgan va mustahkamlangan qismlarga bo‘lingan. Xorazmda bronza davri dehqonchilik va chorvachilik bilan shug‘ullangan qabilalarining moddiy madaniyat yodgorliklari Tozabog‘yob madaniyati bilan mashhur[4]. So‘nggi yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqot natijalariga qaraganda, mil. avv. III ming yillikning o‘rtalariga kelib O‘rta Osiyoning Qizilqum, Qoraqum cho‘llarining ichkarilari, Pomir hamda Oloy tog‘larining etaklari aholi tomonidan o‘zlashtirilib boriladi. Bu davrda O‘rta Osiyoning shimoli hamda shimoli-sharqda yashagan aholi, asosan, chorvachilik bilan shug‘ullanganlar. Bu hududlarni topib tadqiq etilgan Andronov, Tozabog‘yob, Zomonbobo, Qayroqqum kabi yodgorliklar bronza davri o‘ziga xos jarayonlaridan dalolat beradi[5]. So‘nggi bronza davri yodgorliklari Farg‘ona va Surxondaryo viloyatlari hududida devorlar bilan o‘ralgan qishloqlar paydo bo‘lganligiga guvohlik beradi. Bu O‘rta Osiyoda qadimgi shaharlarning vujudga kela boshlash jarayoni edi. Bu qadimgi xo‘jaliklarning taraqqiy etganligi, ko‘p oilali jamoalarning boyliklari oshib borganligi, jamiyatda sinfiy tabaqalanish jarayoni boshlanganligini ko‘rsatadi.

Rivojlanib borayotgan dehqonchilik va chorvachilik madaniyati va iqtisodi zaminida katta oilali jamoalarda erkaklarning mavqeyi osha borgan va matriarxat yemirilib, **Ota huquqi – patriarxat qaror topgan**. Endi qarindoshchilik otaga qarab, olib boriladigan bo‘lgan. Bolalar ham ota mulki hisoblanib, merosni otadan ola boshlagan. Jamoalarning mol-mulklarini qo‘riqlash ehtiyoji harbiy qabila ittifoqlarini vujudga keltirgan.

Nazorat savollari

1. *Yerda hayotning paydo bo‘lishi haqidagi diniy, ilmiy va boshqa qarashlarga qanday ta’rif bera olasiz?*
2. *Vatanimiz hududlarida eng qadimgi odam izlari, makonlari va ularni topgan olimlardan kimlarni bilasiz?*
3. *Arxeologiya, antropologiya, etnografiya, lingvistika fanlari nimalarni o‘rganadi?*
4. *Qachon va qayerdan neandertal tipidagi odam suyaklari topilgan?*
5. *Farg‘ona, Toshkent viloyatlari hududlarida topilgan ibtidoiy davr yodgorliklarini tadqiq qilgan olimlarni sanang.*
6. *“Fergantrop” kim va u kim, qaysi olim tomonidan o‘rganilgan?*
7. *Qaysi davrda tosh va suyaklarni parmalash boshlangan?*
8. *Patriarxat va matriarxat deganda nimalarni tushunasiz?*
9. *Mikrolitlar (mayda tosh) qaysi davrda shakllangan?*
10. *Paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza davrlarini ta’riflang.*

[1] Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O‘., Norqulov N. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – T.: Akademiya, 2000, 13-bet

[2] “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2005, 12-tom, 91-bet.

[3] “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”. – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2005, 2-tom, 220-bet.

[4] Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O‘., Norqulov N. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. – T.: Akademiya, 2000, 13-bet.

[5] Eshov B. Qadimgi O‘rta Osiyo shaharlari tarixi. — T.: O‘zbekiston milliy universiteti, 2006, 62-bet.

I I BOB

O‘ZBEKISTON HUDUDIDAGI ENG QADIMGI DAVLAT TUZILMALARI. CHET EL BOSQINCHILARIGA QARSHI KURASH. (MILODDAN AVVALGI BIRINCHI MING YILLIK)

1. URUG‘CHILIK JAMOASINING YEMIRILISHI VA UNING SABABLARI

Miloddan avvalgi ikkinchi ming yillikning oxiri – birinchi ming yillik boshlarida jamiyat tuzumining asosini ota urug‘doshligi jamoalari “Patriarxat” tashkil etgan. Umumiy bir hududda yashab, bir tilda so‘zlashgan bir qancha urug‘lar bir qabila hisoblangan. Urug‘ boshliqlari yig‘ilib, qabila kengashini tashkil etgan. Eng kuchli va obro‘li urug‘ boshlig‘i qabila boshlig‘i bo‘lib, saylangan. Bunday jarayon O‘rta Osiyo, xususan, hozirgi O‘zbekiston hududlarida miloddan avvalgi bir ming yillik boshlariga kelib, temir asriga o‘tish jarayonida ro‘y bergan.

Temirdan biror buyum yasash ko‘p mehnat talab qilgan. Temir 1500°, mis 1000°, bronza 300° da eriydi. Shunga qaramasdan, temir ularga qaraganda, ko‘p afzalliklarga ega bo‘lib, ulardan qattiqroq edi[1].

Mehnat qurollarini yasash uchun temirdan foydalanish eng avvalo, dehqonchilik texnikasi rivojiga ta’sir o‘tkazdi. Temir uchli omochlari, temir boltalar paydo bo‘ldi. Bu mehnat qurollari katta-katta maydonlarni o‘zlashtirib, ziroatchilikni rivojlantirishga imkon yaratib berdi. O‘rta Osiyodan topilgan eng qadimgi temirdan yasalgan buyumlar miloddan avvalgi IX–VIII asrlarga oid bo‘lsa-da, ulardan ko‘pi miloddan avvalgi VII–VI asrlarga to‘g‘ri keladi.

Temir qurollarining keng tarqalishi mehnat unumdorligini oshirdi. Bu narsa yanada rivoj topgan ishlab chiqarish usuliga o‘tishda zamin hozirladi. Urug‘ jamoasini o‘rnini hududiy qo‘shnichilik jamoasi egallay boshladi.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillik boshlarida O‘rta Osiyoda aholi to‘rt guruhga ajratilgan: koxinlar, jangchilar, dehqonlar, hunarmandlar. Turmush va yashash tarzidan kelib chiqib, bu davrda bir tomondan, o‘troq hayot va dehqonchilik, ikkinchi tomondan, chorvachilik turmush tarzi uch toifadagi jamoalarni shakllantirdi: qishloqda o‘troq dehqonlar, yaylov chorvador dashtliklar, tog‘li joylarda esa chorva, ov va qisman dehqonchilik bilan kun kechiruvchi tog‘liklar jamoasi yashardi. Hududiy jihatdan bu uch toifa uch xil geografik sharoitga ega maktablarda yashasalar ham, ular o‘rtasida doimiy, o‘zaro iqtisodiy va madaniy aloqalar muhim qaror topgan edi. Bunday uch toifali jamiyat qishloqda “katxudo”, dashtda “biy” tog‘ va tog‘oldi yaylovlarda esa “to‘pboshi”lar, ya’ni Avesto kitobida ta’rif etilgan “vispati” lar tomonidan jamoa oqsoqollarining umumkengashi – qurultoyi asosida boshqariladi.

Shuningdek, bu davrda qabila, urug‘ boshliqlarining nufuzi asta-sekin orta bordi. Harbiy sardorlarning nufuzi ayniqsa ortib, hokimiyat otadan o‘g‘ilga o‘tadigan bo‘ldi. Doimiy harbiy to‘qnashuvlar sharoitida qabila sardorlarining ahamiyati va nufuzi orta bordi, jamiyat esa harbiy demokratiya qoidalariga asosan yashay boshladi.

“Avesto”dan O‘rta Osiyoda jamiyatning negizi **“nmana”** deb ataluvchi katta patriarxal oila bo‘lganini bilib olamiz. Bir necha “nmana” lar urug‘ jamoasi –**“vis”**ni tashkil etgan. Hududiy qo‘shnichilik jamoasi esa **“varzana”** deb nomlangan. Bunday jamoalar qabilaga – **“zantu”** ga birlashgan. O‘z hududini himoya qilish uchun bir qancha qabilalar ittifoqqa – **“daxyu”** ga uyushganlar. “Avesto”ga ko‘ra, jamiyatni idora qilishning quyidagi tizimi mavjud bo‘lgan:

- Oqsoqollar kengashi
- Xalq yig‘ilishi
- Alohida tumanlar hukmdorlari
- Viloyatlarning hukmdorlari

Aholi urug‘ va qabila bo‘yicha emas, balki hududiy tamoyilga ko‘ra, guruhlarga ajratilishi miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda O‘rta Osiyo-

[1] Sultonov F., Yodgorov Sh., Bozorboyev F., Shoimov U. Tarix. – T. – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2007, 17-bet.

da vujudga kelayotgan ilk davlat birlashmalarning muhim alomati edi.

O'zbekistonda Temir davriga oid yodgorliklarni sanalashtirish va dastlabki turkumlarga ajratilishiga doir tadqiqotlar: S.P.Tolstov, A.I.Terenojkin va Y.G'ulomovlar tomonidan amalga oshirilgan. O'zbekiston hududida Temir davri yodgorliklari mil. avv. VIII–VI asrlarga mansub. Ular Xorazm, Surxondaryo, Qashqadaryo, Samarqand, Buxoro, Toshkent viloyatlarida va Farg'ona vodiysida o'rganilgan; Ko'zaliqir, Qal'aliqir va Dingilja singari qadimgi qal'a va qishloq, shahar xarobalari, Tagisken va Uygarak qabriston qo'rg'onlari, Bo'kantov qoyatosh suratlari tekshirilgan. Temir davrida qadimgi Xorazm hududlarida dastlabki yirik sug'orish inshootlari vujudga kelgan.

1960–1970-yillarda Surxondaryoda Kuchuktepa, Jondavlat va Qiziltepaning quyi qatlamlari; Pachmoqtepa, Qilchatepa yodgorliklari o'rganildi. L.I. Albaum Kuchuktepadan mil. avv. VI–IV asrlarga oid uy-joy qoldiqlari, kulolchilik, temirdan yasalgan uy-ro'zg'or va dehqonchilik buyumlarini topgan. 1960-yillarda Buxoro viloyatida Xazora yodgorligi va Sarmishsoy petrogliflari tekshirildi. Qashqadaryoda temir davriga oid Chimqo'rg'on yodgorligi (1972-y) o'rganildi. 1973-yilda Chordana istehkomi (Konimex tumani) va Romushtepa (Jondor tumani) tekshirildi.

Temir davriga mansub arxeologik yodgorliklar Toshkent viloyatida Burganliktepa, Qovunchitepa, Tuyabo'g'iztepa va Burchmulla xazinasi, Farg'ona vodiysida esa, Eylaton yodgorligi va Oqtosh qabristoni asosida o'rganilgan. 80-90-yillardan Ko'ktepa (Samarqand viloyati), Yerqo'rg'on va Uzunqir (Qashqadaryo viloyati) kabi mil. avv. VII–VI asrlarga oid nodir obidalarda arxeologik qazishlar o'tkazildi. Bu yodgorliklarning tadqiqotlarida R.Sulaymonov, M.Filanovich, A.Sa'dullayev, M.Isamiddinov, Sh.Odilov, B.Matboboyevlarning hissasi katta bo'ldi[1].

O'rta Osiyoda eng qadimgi temir buyumlar Dalvarzintepa (Farg'ona vodiysida), Anov (Turkmanistonda), Qiziltepa (Surxon vohasida), Daratepa (Qashqadaryo vodiysida) kabi manzillardan topilgan. Ularning eng qadimgisi mil. avv. IX–VIII asrlarga oiddir. Lekin buyumlarning ko'pchiligi mil. avv. VII–VI asrlarga taalluqlidir[2].

Ilk temir davri O'rta Osiyoning janubida xususan Sug'diyonada, alohida hududiy tartib guruhida bo'lib, markaziy vazifani bajargan bir nechta manzilgohlar turlari mavjud edi. Bular maydoni 5 gektardan 15 gektargacha bo'lib, tuman-voha markazi vazifasini bajaruvchi Daratepa, Konimex, Chordara kabilardir. Maydoni 20 gektardan 80 gektargacha bo'lgan viloyat markazlari vazifasini bajarishi mumkin bo'lgan Uzunqir, Yerqo'rg'on, Xo'ja Bo'ston kabilar hamda bir necha viloyatlar markazi vazifasini bajaruvchi va maydoni 100 gektardan ziyod bo'lgan Afrosiyob, Buxoro shular jumlasidandir.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda, hunarmandchilik muassasalari yirik manzilgohlar ichida markazlashib qolmasdan, ularning atrofida ham to'planib boradi. Bu manzarani Afrosiyob topilmalari tasdiqlaydi. Bunday manzilgohlar asta-sekinlik bilan hunarmandchilik, savdo va madaniy markazlarga aylanib boradiki, bu jarayonda qadimgi yo'llar nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlab o'tishimiz joizdir. Afrosiyob, Uzunqir, Yerqo'rg'on kabi ko'hna shaharlar O'rta Osiyoning qadimgi yo'llari ustida joylashgan.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda, hunarmandchilik muassasalari yirik manzilgohlar ichida markazlashib qolmasdan, ularning atrofida ham to'planib boradi. Bu manzarani Afrosiyob topilmalari tasdiqlaydi. Bunday manzilgohlar asta-sekinlik bilan hunarmandchilik, savdo va madaniy markazlarga aylanib boradiki, bu jarayonda qadimgi yo'llar nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlab o'tishimiz joizdir. Afrosiyob, Uzunqir, Yerqo'rg'on kabi qo'hna shaharlar O'rta Osiyoning qadimgi yo'llari ustida joylashgan.

Arxeologik manbalarning ma'lumot berishicha miloddan avvalgi VII–VI asrlarga kelib O'rta Osiyoning janubida ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy munosabatlar anchagina murakkablashadi. Bu o'rinda Qadimgi Baqtriya ma'lumotlarini keltirib o'tish joizdir. Yozma manbalarda Baqtriya O'rta Sharqdagi muhim viloyat – «o'lka» (Ktesiyda) sifatida Ossuriya podshosi Ninning va Kir II ning (Gerodotda) harbiy rejalariga qarshi chiqqanligi hamda Aleksandr Makedonskiy qo'shinlariga qattiq qarshilik ko'rsatganligi ta'kidlanadi.

Kir II ning O'rta Osiyoga yurishi – Ahamoniylarning Baqtriya va sak-massaget uyushmasi kabi jiddiy raqiblari mavjud bo'lganligining dalilidir. Forslar O'rta Osiyo janubiy viloyatlarini bosib olganlaridan keyingina miloddan avvalgi 530 yilda sak-massagetlar ustiga yurish boshlaydilar. Demak, bu paytga kelib Baqtriya harbiy-siyosiy uyushmasi tarkibida Baqtriyadan tashqari Marg'iyona va Sug'diyona ham mavjud edi.

Bizning nazarimizda, O'rta Osiyo hududlarida ilk davlat uyushmalarining paydo bo'lishida ilk shaharlar va harbiy-siyosiy omillardan tashqari ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar ham katta ahamiyatga ega edi. Chunki, siyosiy jihatdan shakllangan davlat yoki uyushma boshqaruv tartibi va iqtisodiyotsiz taraqqiyot bosqichiga ko'tarila olmaydi.

Temir davriga oid yodgorliklarning tadqiqot natijalari, shubhasiz, O'zbekiston tarixining eng muhim masalalaridan hisoblanadi. Shaharsozlik madaniyatining shakllanishi shaharlar va mamlakatlararo savdo-sotiq munosabatlarining rivoji hamda ilk davlatchilik tizimlarining shakllanishi va rivoji tarixini o'rganishda samarali natijalar bermoqda. Chunki Temir davrida mamlakatimiz hududida Xorazm, Baqtriya, Sug'd, Choch va Farg'ona kabi qadimiy tarixiy-madaniy o'lkalar shakllanib, Katta Xorazm, Yunon Baqtriya (Baxtar) podshohligi, Su'g'd mahalliy hokimlar konfederatsiyasi, Qang' davlati va Farg'ona afshinlari kabi hokimiyatlar tashkil topgan edi[1].

2. O'ZBEKISTON HUDUDIDAGI ENG QADIMGI DAVLAT TUZILMALARI

O'zbek davlatchiligining tamal toshlari bundan 2700 yil muqaddam ayni Xorazm vohasida qo'yilgan. Shu ma'noda, milliy davlatchiligimiz tarixi Misr, Hindiston, Yunoniston, Eron kabi eng qadimiy davlatlar tarixi bilan bir qatorda turadi.

Islom Karimov

Mustaqillik tufayli o'zbek xalqi davlatchilik tarixini anglash, tadqiq etish, o'rganish sari katta yo'l ochildi. Bunda Birinchi Prezidentimizning shaxsan o'zi tomonidan o'zbek davlatchiligi konsepsiyasini yaratish va shu asosda davlatchiligimizning chin tarixini bunyod etish vazifasi qo'yildi. Ana shu vazifani bajarish borasida tarixchilar, huquqshunoslar, siyosatshunoslar milliy g'oya, mustaqillik mafkurasi ruhida yozilgan bir qator tadqiqot ishlarini nashr qildilar.

Bu o'rinda Azamat Ziyoning[2] monografik tadqiqotini ko'rsatish mumkin. Asarda mavzuning o'rganilganlik darajasi, manbaviy asosi umumlashtirilib berilgan. Kitob besh bobdan iborat bo'lib, unda O'rta Osiyodagi ilk davlatchilik, o'rta asrlardagi o'zbek davlatchiligi, jumladan, Amir Temur va Temuriylar davlati, Shayboniylar, Ashtarxoniylar davlatlari, o'zbek xonliklari tarixi umumlashtirilgan.

Mualliflar jamoasi (A. Sagdullayev, B. Aminov, O'. Mavlonov, N. Norqulov)ning "O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti I- qism[3]" kitobida o'zbek davlatchiligining kelib chiqishi va uning rivojlanish bosqichlari, qadimgi va o'rta asrlardagi o'zbek davlatchiligi tizimidagi siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot va uning o'ziga xos xususiyatlar keng va katta hajmdagi arxeologik, etnologik, antrapalogik va yozma manbalar asosida yoritilgan. Asarda davlatchilik mexanizmini, boshqaruv tizimini ochib beruvchi qator chizma (sxema)lar berilganki, ular orqali masala mohiyati, shakl-shamoili o'quvchida yaxshi tushuncha hosil qiladi.

Taniqli davlatshunos, huquqshunos olim Halimboy Boboyevning "O'zbek davlatchiligi tarixi" kitobida o'zbek davlatchiligi tarixi eng qadimgi davrdan o'rta asrlarga qadar mavjud turkiy, forsiy, arab, xitoy, rus tillaridagi manbalar asosida keng va chuqur yoritilgan. Asarda o'zbek xalqining davlatchilik tarixi dunyodagi qadimgi Misr, Hindiston, Xitoy kabi davlatlar tarixi bilan barobar bo'lib, bundan taxminan uch-to'rt ming yillar avval shakllangan. Bugungi kunga kelib, davlatchilik tarixi masalasi turli yangi adabiyotlarda ko'rib chiqilgan (E. Rtveladze, A.Sayidov, D. Alimova), jumladan, quyidagi muammolar: davlatchilik tushunchasi va uning kelib chiqishi, davlat kelib chiqishida nazariyalarning ko'p xilliligi, O'zbekistonda qadimgi davlatchilikning qa-

[1] "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2004, 8-tom, 353-bet.

[2] Sultonov F., Yodgorov Sh., Bozorboyev F., Shoimov U. Tarix. – T; O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi «Fan» nashriyoti, 2007, 17-bet.

[1] "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". – T.: Davlat ilmiy nashriyoti, 2004, 8-tom, 353-bet.

[2] Ziyo Azamat. O'zbek davlatchiligi tarixi. Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar.T.: "Sharq". 2000. B–365

[3] Sagdullayev A., Aminov B., Mavlonov O'., Norqulov N. O'zbekiston tarixi. Davlat va jamiyat taraqqiyoti. T.: "Akademiya" 2000. B– 271.

ror topishi va rivojlanishi, davlatlar rivojlanishini davrlarga bo'lish, O'zbekiston hududidagi qadimgi davlat turlari tahlil qilingan.

B.Eshovning "O'zbekiston davlatchiligi tarixi[1]" I qism o'quv qo'llanmasida O'zbekistondagi eng qadimgi davlatlarning shakllanish va rivojlanish bosqichlari, davlatchilik tushunchasi, qadimgi Baqtriya, Xorazm va Sug'diyona, O'rta Osiyodagi Ahamoniylar davridagi boshqaruv, Qang', Davan, Kushon davlatlari, antik davr shaharsozlik an'analari, "Avesto"da davlatchilik tarixini o'rganishdagi muhim manbaa masalalari o'z aksini topgan. Shuningdek, asarda Eftaliylar, Turk xoqonligi, Arab xalifaligi davridagi boshqaruv tizimi faktik materiallar asosida tahlil qilingan. Ayniqsa, Tohiriylar, Safforiylar, Samoniylar, Qoraxoniylar, G'aznaviylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar davlatlari boshqaruv tizimlari va bu davlatlardagi ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayot taraqqiyoti umumlashtirilgan. Muallif davlatchilik tarixi masalalari bo'yicha, so'nggi yillarda nashr qilingan ilmiy adabiyotlar hamda yordamchi fanlar tadqiqotlaridan keng foydalangan. Qo'llanmada ilk davlatlar paydo bo'lishi va rivojlanishining davrlarga bo'linishini, davlat boshqaruvida siyosiy, mulkchilik va harbiy tizimni, shuningdek, boshqaruvda mansablar va xizmatlar chizma (sxema)lar orqali keng ko'lamda yoritilgan.

Qo'llanmaning afzallik tomonlaridan yana biri har bir mavzu yuzasidan tayanch so'zlar, savol va topshiriqlar, foydalanish uchun adabiyotlar ro'yxati, izohli lug'at berilganligidir.

B.Eshovning navbatdagi "Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi[2]"o'quv qo'llanmasida ham o'zbek davlatchilik tarixiga oid ma'lumotlar, tarixiy umumlashmalar berilgan. Ayniqsa, shahar – davlat to'g'risidagi materiallar diqqatga sazovordir. Bu asarning ham metodik saviyasi talab darajasida. Unda tayanch so'zlar, savol va topshiriqlar, foydalanish uchun adabiyotlar ro'yxati keltirilgan. Xullas, O'zbekiston hududidagi ilk davlatchilikning maydonga kelishi va uning bosqichlari jarayoni yuqoridagi asarlarda fanning eng so'nggi yutuqlari asosida yoritib berilgan.

[1] Eshov B. O'zbek davlatchilik tarixi. I qism. T.: "Ma'rifat"., 2009. B– 269

[2] Eshov B. Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi. T.: "Universitet" 2006. B– 235.

Shu boisdan, biz mazkur masalani u qadar keng va atroflicha tahlil qilishni lozim ko'rmadik va qadimgi davlatlarning shakllanishi haqidagi ma'lumotlarni umumlashtirish bilan kifoyalandik.

Vatanimiz hududidagi eng qadimgi davlatlar tarixini o'rganishda bizga arxeologiyaga oid qazishmalar natijalari, mahalliy yozma adabiyotlar, masalan, «Avesto», Beruniyning «Osorul-boqia» (Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar) kabi asarlar, ko'hna eroniy yozuvlar, yunonlik, xitoylik mualliflar yozib qoldirgan ma'naviy meroslar yordam beradi. Ana shu hujjatlarning guvohlik berishicha, o'tmish ajdodlarimiz miloddan avvalgi 1 ming yillik boshlarida temirni kashf etdilar. Natijada, har qanday taraqqiyotning turtkisi bo'lib kelgan mehnat qurollarining takomillashuvi uchun keng imkoniyat ochildi. Oqibatda inson faoliyati kengaydi va jadallashdi. O'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, miloddan avvalgi 1 ming yillikning birinchi yarmidayoq mintaqada tog' jismlarini (temir, oltin, qalay, qo'rg'oshin va h.k) qayta ishlash, ulardan jang, mehnat qurollari yasash, kulolchilik, to'quvchilik, quruvchilik, zargarlik kabi sohalarda foydalanish keng yo'lga qo'yilgan.

Bundan tashqari, xuddi o'sha davrda, ya'ni miloddan avvalgi IX–VIII asrlarda Xorazmda uzunligi bir necha o'n kilometr, eni bir necha o'n metrni tashkil etgan ulkan sun'iy sug'orish kanallari ishlab turgani tarixdan ma'lum. Bu hol sun'iy sug'orish ishlarining avlod-ajdodlarimiz qehqonchilik hayotida katta o'rin tutganligini ko'rsatadi. Darhaqiqat, qadimdan Xorazm vohasi don, moy beruvchi o'simliklarni yetishtirish, polizchilik, bog'dorchilik, uzumchilik xo'jaligi munosib ravishda rivoj topgan o'lkalardan biri bo'lgan. Biz bu dalil-ashyolarni bekorga keltirmadik. Gapning mohiyati shundaki, bunday katta hajmdagi xo'jalik – ijtimoiy ahamiyatga molik ishlarni e'tiborli va nufuzli kuchga ega bo'lgan davlat tuzilmasi bo'lmasa, uni amalga oshirib bo'lmasligi aniq. Zero, miloddan avvalgi 1 minginchi yilning birinchi yarmidayoq vatanimiz hududida dastlabki davlat tuzilmalari bo'lganligiga hech qanday shubha yo'q. Turli yozma manbalarda, bu davrda bir necha qadimgi davlatlar bo'lganligi tilga olinadi. Bular: Katta Xorazm–Amudaryoning quyi oqimidagi shimoliy yerlar, Murg'ob vohasi va

Parfiya hududlari, Baqtriya hozirgi Surxondaryo, Tojikistonning Amudaryoga yaqin yerlari va Shimoliy Afg'oniston hududlari, Sug'diyona – Zarafshon daryosidan suv ichgan yerlar va Qashqa vohasi hududlaridir. Eng qadimgi quldorlik davlatlari konfederatsiyasiga katta Xorazm va Baqtriya kirgan. Sug'diyona esa bu davrda mustaqil davlat sifatida faoliyat ko'rsatmagan. Ammo quldorlik davlati O'rta Osiyo sharoitida nisbiy xarakterga ega. Chunki bu hududda quldorlik tuzumi va quldorlik davlati tom ma'noda sodir bo'lmagan. Xo'sh, quldorlik jamiyati xususida qanday fikr bayon qilish mumkin.

Quldorlik jamiyati kishini kishi tomonidan ekspluatatsiya qilinishiga asoslangan birinchi sinfiy jamiyatdir. Bu jamiyat shunisi bilan tavsifga loyiqki, quldorlar va qullar asosan, qarama-qarshi sinflar bo'lib, ular o'rtasidagi doimiy kurash mazkur jamiyat tarixini harakatga keltiruvchi kuch bo'lib kelgan. Demak, ana shu sinfiy kurash tufayli jamiyatning butun tuzilishi iqtisodiy, huquqiy normalari, turmushi, urf-odati, texnikasi va bilim darajasi, etikasi, dini, falsafasi va ijtimoiy qarashlari to'la kuch bilan namoyon bo'lgan.

O'tmishdan ma'lumki, eng qadimgi ilk davlatchilik birlashmalari bu miloddan avvalgi IV–III ming yilliklarda vujudga kelgan Mesopotamiya va Misr hisoblanib, qolgan hududlarda esa ancha keyinroq, ya'ni miloddan avvalgi II–I ming yilliklarda vujudga kelgan va rivoj topgan.

O'rta Osiyoda miloddan avvalgi I ming yillikning boshlarida vujudga kelgan Baqtriya, Xorazm kabi davlatlar Rim va Gretsiyaga nisbatan, birmuncha boshqacha yo'ldan rivojlanib bordilar.

Agar Gretsiya va Rimda qulchilik munosabatlari ijtimoiy taraqqiyotning eng yuqori cho'qqisiga ko'tarilgan va ijtimoiy turmush tarzi to'la tarzda belgilangan bo'lsa, O'rta Osiyoda uning aksini ko'ramiz. Bu yerda qulchilikning ayrim elementlari ma'lum tarzda mavjud bo'lsa-da, jamoa mavqeyi katta bo'lganligidan u taraqqiyotning yuqori darajasiga ko'tarila olmagan. Shu bois, K. Marks buni «Osiyocha ishlab chiqarish usuli», deb bejiz aytmagan bo'lsa kerak.

O'rta Osiyoning o'ziga xos tabiiy, geografik va xo'jalik iqtisodiy sharoitlari, xususan, bu yerda sug'orma dehqonchilik madaniyatining ustunligi qullar mehnatiga nisbatan, erkin dehqonlar mehnatini ustunroq mavqeyida bo'lishini ta'minladi. Chunki dehqon ko'p ishlasa, ko'p hosil yetishtirsa, ko'p daromad va foyda oladi, qul esa ishlasa-ishlamasa xo'jayin beradigan bir burda non uning uchun o'zgarmas nasiba bo'lgan. Shu boisdan, O'rta Osiyoda qulchilik Misr, Gretsiya, Vaviloniya singari davlatlardagidek, sinfiy jamiyat darajasida rivojlanmagan. Yozma manbalarda, qadim zamonlarda Amudaryo – Oks, Sirdaryo – Yaksart va Zarafshon esa Politimet, deb atalgan. O'rta Osiyoning keng cho'l hududlarida yashagan xalqlar Yunon manbalarida – **Skiflar** nomi bilan yuritilgan. Skiflar tarixi to'g'risida yunon muarrixlari juda qimmatli ma'lumotlar beradilar. Jumladan, Pompey Trog skiflarni dunyodagi eng qadimiy xalqlardan biri, deb hisoblaydi. Qadimiylikda ular misrliklar bilan bahslasha oladilar. «Skif» so'zi xalqning aniq nomi emas, balki ularning turmushini sifatlovchi ma'noni anglatgan. Yaqin o'tmishlarga qadar ham dasht va sahrolarda yashovchi xalqning maishiy turmushini anglatuvchi «sahrat», «sartlar» kabi iboralar ishlatib kelinganligi tarixda sir emas. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda, skiflar qadimda g'arbda Dnepr daryosidan tortib, sharqda Tyan Shan tog'larigacha cho'zilgan dasht va sahrolarda yashaganlar. Ularning qabilalari Massaget, Dah, Sak (shak), Debrik kabi nomlar bilan atalgan.

Qadimgi skif qibilalarining Volga, Don, Dnepr, Dunay daryolari bo'ylarida yashaganliklarini qayd etgan olim A. B. Ditmer «Skifiyadan Elefantingacha» nomli asarida: «Skiflar O'rta Osiyodan tarqalgan edi»[1], deydi. Uning yozishicha, skiflarning tili sharqiy Eron tillari guruhiga kiradi va ular Sak, Massaget qabilalari bilan urug'doshdirlar.

Hikoya qilishlaricha, Lipoqsoydan tarqagan skiflarni Axvatovlar deb atashgan. O'rtancha o'g'il Arnaqsoydan tarqalgan skiflarni Katiaram va Troniyamlar deyishgan. Kichik o'g'il shoh Qoloksaydan tarqagan skiflarni Paralatam deb nomlaganlar. Skiflar shohi ularni Skolotlar deb atagan. Skiflar esa ularni ellinlar deb atashgan, «Bu voqea Doroning skiflar yeriga hujumidan ming yillar ilgari bo'lib o'tgan edi»[2].

[1] Дитмер А.В. От скифии до Эле Гаптины. Изд-до географической литературы М,. 1961, стр, 22

[2] O'sha asar 23- bet.

Yunon muarrixlari bergan ma'lumotlarga qaraganda, skiflar dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Ular, deydi Gerodot: «... bug'doy, piyoz, sarimsoq va mosh iste'mol qilganlar. Ular bug'doyni faqat o'zlari uchungina ekib qolmasdan, balki savdo-sotiq uchun ham ekardilar»[1].

Gerodot skiflarninig chorvachilik ishlariga ham qiziqib qaraydi. Ko'chmanchilik bilan shug'ullangan skiflar ko'chganda qulay bo'lsin uchun namatdan g'ildirakli arava – uy yasab olgan edilar. Yuk tashishda ular otlardan tashqari, mollardan ham foydalanganlar». Gerodot fikricha, skiflar kuchli davlatga ega edilar. U shohlik hukmron bo'lgan skiflar yurtiga kelgan. (Demak, ayrim o'lkalarda skiflar o'zlarining shohlariga ega bo'lmagan, degan xulosa kelib chiqadi). Podshohlik skiflar o'zga skiflarni o'zlariga qul deb bilganlar. Gerodot skiflarning harbiy yurishlari va qurollari bilan ham tanishadi.

Gerodot bergan ma'lumotlarga qaraganda, Kaspiy dengizidan sharqdagi tekislik (Qoraqum) da, Amudaryo va Sirdaryoning quyi oqimida massagetlar qabilasi yashagan. Strabon xorazmiylarni ham massagetlarga kiritadi. Muarrixlar, «Massaget» nomi biror qavmning asl nomi emas, balki xalqning maishatini anglatuvchi laqab bo'lishi kerak, deydilar. Masalan, «Massaget» so'zi tarkibidagi o'zak va qo'shimchalarni ajratib», «Mas'ya» baliq, «ka» yeguvchi, «ga»lar, ya'ni «baliq, yeguvchilar» degan laqab bo'lganini taxmin qiladilar. Eronliklar xorazmliklarni «baliqxo'rlar» deb kamsitib ataganlari ham tarixdan ma'lum. Qadim zamonlardan beri siyosiy adovat va urush tufayli eronliklar xorazmiylarni «baliqxo'rlar», deb kelgan bo'lsa, xorazmiylar ham eronliklarni «qizilboshlar» laqabi bilan kamsitib kelganlar. Ba'zi muarrixlar, massagetlar Sak qavmining harbiy birlashmasi bo'lgan, deb ko'rsatadilar.

Sak qavmiga mansub aholi Aleksandr istilosigacha Sirdaryoning quyi oqimida yashagan bo'lsa, keyinchalik, Karki, Kalif, Shimoliy Afg'oniston yerlariga ko'chib o'tganlar, Strabon ularni «dax», «day», «dov» nomlari bilan ataydi. Qadimgi Xitoy manbalarida, ular Amudaryodan janubda yashovchi «daxa» nomi bilan atalgani aytiladi. Antik manbalarda, va Eron manbalarida Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya va Sug'diyona saklarining Ahamoniylar davlatiga boj to'lab to'rganlari qayd etiladi. Saklar hozirgi Qozog'iston va Sharqiy Turkiston, Amudaryo va Sirdaryoning shimolidan tortib to Janubiy Sibir yerlarigacha bo'lgan tog'lar, cho'llar va dashtlarda ko'chmanchi holda yashaganlar. O'troqlashganlari Sug'd, Baqtriya va Parkana xalqlari tarkibiga singib ketganlar.

Xullas, O'rta Osiyo xalqlarining ajdodlari yozma manbalar, arxeologiyaga oid topilmalar, toponimik nomlar, folklor ashyolar, qadimgi yozma bitiklar ma'lumotlariga qaraganda, miloddan ilgarigi bir minginchi yillikda massagetlar, saklar, daxlar kabi urug' va qabilalarga uyushib yashaganlar. Milodning boshlarida esa, bu qabila va urug'lar ular yashagan o'lkalar nomi bilan atalgan: xorazmiylar – Xorazm va Amudaryoning quyi oqimi, baqtriyaliklar – Surxandaryo va Tojikistonning Amudaryoga yaqin yerlari, sug'diyonaliklar – Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo yerlari, chochliklar – Toshkent vohasi, parkanaliklar – Farg'ona vodiysi.

Ammo tarix fani oldida turgan bir muammo bor, u ham bo'lsa, O'rta Osiyo va Sharqiy Eron Ahamoniylar davlatiga qadar mavjud bo'lgan ilk davlat birlashmalari tarixini chuqur tadqiq etish masalasidir. To'g'ri, bir qator muarrixlarning yozma asarlarida yuqorida katta Xorazm va Baqtriya podsholigi haqida qaydlar borligi qayd etilgan. Ammo bu manbalar xronologik tartiblarda berilmagan, uzuq-yuluq va juda qisqa xabarlardan iborat, xolos. Ularning kattagina qismi afsonaviy tavsifdadir.

O'rta Osiyodagi yirik davlat uyushmalaridan biri Qadimgi Xorazm davlati hisoblanadi. "Katta Xorazm" va "Qadimgi Xorazm" masalasi bo'yicha o'zbekistonlik va xorijlik ko'plab olimlar turli-tuman tadqiqotlar olib borgan bo'lsalarda bu masalalar hamon tadqiqotchilarning bahs-munozaralariga sabab bo'lib kelmoqda. Avesto va yunon-rim tarixchilari ma'lumotlari bu munozaralarning asosini tashkil etadi. Undan tashqari, o'tgan asrning 50–60 – yillaridan boshlab bugunga qadar olib borilgan arxeolgik tadqiqotlar natijalari ham Xorazm davlatchiligi tarixi bo'yicha boy materiallar berdi.

Olimlarning ta'kidlashicha, Avestoda tilga olingan Aryoshayona yoki Aryanam Vaychax shu manbada eslatilgan Kavi Vishtaspning podsholigi bo'lib, milloddan avvalgi IX–VIII asrlarda Drang'iyona, Satagadiya, Ariya, Margi'yona va Amudaryoning o'rta oqimidagi viloyatlarni birlashtirgan. G'arb tadqoqtchilari V.Xenning va I.Gershevichlar Avestodagi Kavi Vishtapsning davlati Marv va Xirot atrofida joylashgan "Katta Xorazm" deb hisoblaydilar. "Katta Xorazm" muammosi Gerodot ma'lumotlaridan boshlangan. U "Tarix" asarining uchinchi kitobida quyidagicha ma'lumot beradi: "Osiyoda bir vodiy bor. Uning barcha tomoni tog' bilan o'ralgan, tog'ni esa beshta dara kesib turadi. Bir vaqtlar bu vodiy xorasmiylarga tegishli bo'lib, xorasmiylar, parfiyaliklar, saranglar va tamaneylarga chegaradosh yerlarda joylashgan. Vodiyni o'rab turgan tog'dan Akes nomli yirik daryo boshlanadi".

Gerodotdan sal oldinroq yashab o'tgan Gekatey parfiyaliklarning sharqiy tomonida joylashgan "Xorasmiya"ni, "bir qismi tekisliklarda, bir qismi tog'larda yashovchi xorazmliklarni" eslatib o'tadi. Tadqiqotchi V.A.Livshis ham bu "Katta Xorazm"ni Marv va Hirotning to'rtta rayoniga joylashtiradi. Agar "Katta Xorazm" davlati Marv va Hirot atroflarida joylashgan taxmin rost bo'lsa, A.S.Sagdullayevning fikricha, bu davlat forslar podshosi Kir II tamonidan bo'ysundirilganidan so'ng xorasmiylar Quyi Amudaryoning Xorazm hududlariga ko'chib borganlar deb faraz qilinadi. Ushbu nazariyaga ko'ra, miloddan avvalgi VI asr qadimgi forslar xorasmiylarni janubdan quyi Amudaryo yerlariga siqib chiqargan.

«Katta Xorazm» davlati to'g'risida xorazmshunos olim S.P.Tolstov, yevropalik olim V.Xeni, I.Gyershxovichlar va birinchi o'zbek arxeolog olimi Yahyo G'ulomov ham qimmatli xulosalar beradilar. Jumladan, S.P.Tolstov Zardushtning vatani Ar'yanem Vaychax – Xorazm bo'lgan deydi. Uning xulosasiga ko'ra, Zardusht vatani Ar'yanem Vaychax Daitiya daryosining sohilida joylashgan. S.P.Tolstov va boshqa bir qator olimlar Daitiya bu Amudaryodir, deydilar. Xorazmshunos olim xulosasiga ko'ra, Zardusht shu zamindan chiqib, boshqa viloyatlarga o'z ta'limotini tarqatgan: «Avesto»da «Katta Xorazm»ga qarashli bir qancha viloyatlar sanab o'tiladi. Bunga ko'ra, O'siyo Osyoning deyarli katta qismi «Katta Xorazm» hududiga qarashli ekanligi isbotlanadi. Bu fikrni yunon muarrixlari ham tasdiqlaydilar, jumladan, Gerodot «Katta Xorazm» davlatining ekin maydonlarini sug'orish uchun Oks daryosiga to'g'on qurilganligi xabarini beradi. U Oks va Tajan daryolarini o'zaro taqqoslab, hozirgi Hirot va Marv viloyatlari ham «Katta Xorazm» yerlari bo'lgan, degan g'oyani beradi. Bundan shu narsa anglashiladiki, yunon tarixchisi Gerodotning asosli ma'lumotlariga qaraganda, milodimizdan oldingi VIII–VII asrlarda Oks-Tajan vohasi, ya'ni hozirgi Turkmaniston hududlari «Katta Xorazm» yerlari bo'lgan. Xorazmda hukmronlik qilgan eng qadimgi sulolalar to'g'risida ma'lumotlar saqlanmagan. Ammo rivoyat va afsonalarga ko'ra, Xorazmning eng qadimiy siyosiy sulolalari sifatida Siyovushiylar tilga olinadi. «Avesto» bo'yicha Siyovarshon Kaykovusning o'g'li bo'lgan. Siyovarshon o'limidan so'ng, uning nabirasi Kova Xisrav bobosi qotilidan o'ch olib, Xorazmda birinchi sulolaga asos soladi. Abu Rayhon Beruniy "Osorul-baqiya" («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar») kitobida Xorazmga aholi milodimizdan avvalgi 1292-yilda kela boshlagan deb ko'rsatadi. Afsonaviy Siyovushning Turon zaminiga kirib kelgan sanasini esa milodimizdan avvalgi 1200-yilda deb belgilaydi[1].

Doro I ga sovg'a keltirgan saklar (barelev)

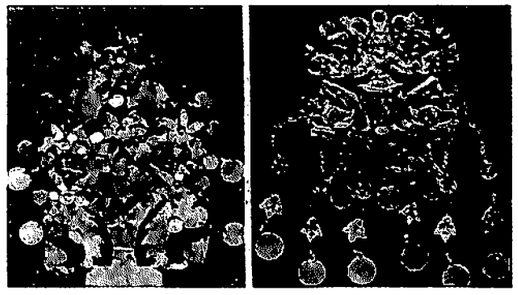

Hayot daraxti (oltin, mil.av. 3-2-a lar) 2. Ikki grifon tajovuzining daf qilayotgan sak aksi tushurilgan feruz va yoqut ko'zli oltin baldoq

[1] O'sha asar 26 -bet.

[1] Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1- jild. T. "Fan" nashriyoti, 1968. 18– 20-betlar

Ammo «Katta Xorazm» davlatining yaxlit tarixi, uning qachon inqirozga uchraganligi haqida yozma ma'lumotlar saqlanmagan. Biroq shu narsa ma'lumki, «Katta Xorazm» yerlarining ko'pgina janubiy viloyatlari Midiya davlati davridayoq, Xorazmdan ajralib ketgan, yana bir katta qismini esa Eron Ahamoniylari bosib olgan. Milodimizdan avvalgi IV asrga kelib, «Katta Xorazm»ning Amudaryoning quyi havzasidagi hududi «qadimgi Xorazm» davlatiga uyushdi. Bu davrda Farasman degan podshoh o'tganligi yozma manbalarda tilga olinadi. U g'oyatda tadbirkor hukmdor bo'lgan. Yunon muarrixlari bergan ma'lumotlarga qaraganda, Aleksandr Hindiqush tog'lari osha Baqtriya va Sug'diyonaga bostirib kelganda, Farasman katta sovg'a-salomlar bilan uning huzuriga o'z qo'shinlari bilan keladi va agar Aleksandr shimolga tomon yurmoqchi bo'lsa, yordam berajagini bildiradi. Bu bilan Farasman Aleksandr Zulqarnaynning Xorazm ustiga qo'shin tortib borishining oldini olgan edi.

O'rta Osiyoda Ahamoniylar bosqiniga qadar tashkil topgan ikkinchi davlat ***Baqtriya***

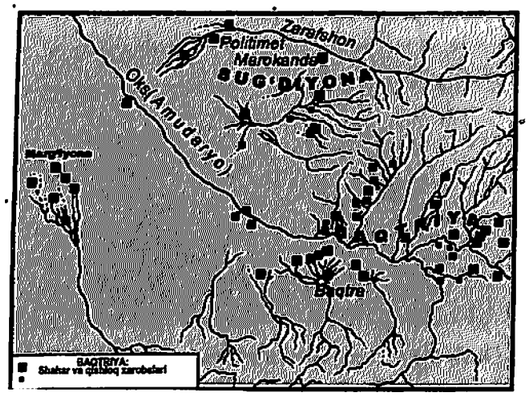

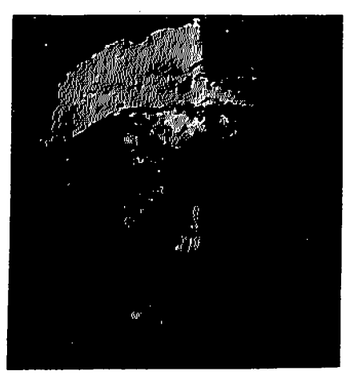

Baqtriya jangchisi boshi (Xolchayon)

podsholigidir. Hozirgi Afg'onistonning shimoli-sharqi, O'zbekistonning janubi va Tojikistonning janubi-g'arbida joylashgan hududlar turli yozma manbalarda Bahdi, Baqtrish, Baqtriyona, Baqtriya, Baxli, Baxlika, Tuxolo kabi nomlar bilan eslatib o'tiladi. Zamonaviy adabiyotlarda uni Baqtriya deb atash e'tirof etilgan ("Shohnoma"-da Baxtar zamin, qadimgi turkiylarda Bahodirlar yurti).

Arxeologik ma'lumotlarning guvohlik berishicha, milloddan avvalgi II ming yillik o'rtalariga kelib Surxon vohasida qadimgi dehqonchilik madaniyatining jadallik bilan rivojlanishi asosida ilk davlatchilikka o'tish jarayoni boshlanadi. Bu jarayon bosqichma-bosqich rivojlanishning o'ziga xos xususiyat va qonunlariga ega edi. Agar davlatchilik asosini shahar madaniyati tashkil etilishini hisobga oldigan bo'lsak, bu jarayon O'zbekistonning janubida, Baqtriya hududida milloddan avvalgi II ming yillik birinchi yarmidayoq shaharmonand qishloq Sopollitepa misolida boshlangan edi. A.Asqarovning fikricha, agar Sopollitepa o'zining qadimgi shaharsozlik madaniyatiga xos barcha alomatlari bilan protoshahar, ya'ni, Avestoda tilga olingan "vara" inshootini eslatsa, Jarqo'ton yodgorligi O'zbekiston hududida birinchi bor shakllangan tom ma'nodagi shahar edi. Jarqo'ton qadimgi Sharq shaharlaridan tarkibiy jihatidan farq qilmaydi.

Tadqiqotchilarning fikricha, Jarqo'ton ko'rinishidagi ko'hna shaharlarni qadimgi Sharqdagi nom-davlatlar shakllari bilan qiyoslash uchun dalillar yetarli. Ammo, Mesopatamiya nom-davlatlarining asosiy belgilaridan bo'lgan yozuv Jarqo'tonda mavjudligi hozircha bahslarga sabab bo'lmoqda. Umuman olganda, milloddan avvalgi II ming yillikning so'nggi choragiga kelib qadimgi Baqtriya hududlarida davlatchilikning nom yoki voha tipidagi siyosiy uyushmalari shakllana boshlaganligiga ilmiy asoslar bor.

Milloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmi Baqtriya hududlarida ko'pgina tarixiy-madaniy o'zgarishlar bo'lib o'tadi. Bu o'zgarishlar quyidagi jarayonlar bilan bog'liq edi:

1. Temir buyumlarning paydo bo'lishi va keng tarqalishi.

2. Qal'alari bo'lgan qishloqlarning paydo bo'lishi va keyin ularning shaharlarga aylanish.

3. Moddiy madaniyatning sezilarli darajada o'zgarishi.

4. Sharqiy Eron qabilalarining migratsiyasi.

Arxeologik nuqtayi nazardan, yuqoridagi davr Marg'iyona tipidagi Yoz I madaniyati mavjud bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Tadqiqotchilar Yoz I madaniyati davrini milloddan avvalgi II-I ming yillik bo'sag'asi – VIII–VII asrlar bilan belgilaydilar. Surxon vohasidan aynan mana shu madaniyatga o'xshash yodgorliklar ko'plab ochib o'rganilgan. Bu davrda Baqtriyaning to'rtta – Ulonbuloqsoy, Bo'stonsoy, Urgul va Halqajar vohalari o'zlashtirilgan bo'lib, arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko'ra, Kuchuktepa, Jarqo'ton, Bandixon va Qiziltepa ularning marakazlari edi. Yuqoridagi vohalar o'troq ziroatkorlar va chorvador-sastarlar harbiy boshliqlarining mulklari, markazlar esa ularning qarorgohlari bo'lgan bo'lishi mumkin.

Milloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmida Qadimgi Baqtriya davlati tarkibiga Marg'iyona va Sug'diyona ham kirganligi taxmin qilinadi. Bu haqda turli xil ma'lumotlar mavjud bo'lib, qadimgi fors podshosi Doro I Marg'iyonada bo'lib o'tgan Frada boshchiligidagi qo'zg'olonni (milloddan avvalgi 521-yil) bostirgani haqidagi Behistun yozuvlarini "mana men nimalarni qildim Baqtriyada" deb, xulosalaydi. Doro III davrida Baqtriya va Sug'diyona birlashtirilgan o'lka bo'lib, unda Bess nomli satrap hokimlik qilgan davrda Baqtriya, Marg'iyona hamda Sug'diyona aholisining urf-odatlari va madaniyati bir-biriga ancha o'xshash bo'lgan.

Baqtriya podsholigi haqidagi ma'lumotlar yunon muarrixlari asarlarida ham uchraydi. Jumladan, olim va tabib Ktesiy Ossuriya podshosi Nin Belidning Baqtriyaga qilgan harbiy yurishi haqida ma'lumot beradi. Nin baqtriyaliklarning jangovarliklarini bilgan bo'lsa-da, juda katta qo'shin va jang aravasi bilan Baqtriyaga hujum boshlaydi, baqtriyaliklar o'z davlatlari poytaxti Baqtra (hozirgi Balx)ni mustahkam mudofaa qo'rg'oniga aylantiradilar. Baqtriya hukmdori Oksiart vatan himoyasiga 400 ming kishidan iborat katta qo'shinni hozirlaydi. Baqtriya qo'shinlari ossuriyaliklarni katta talafotga uchratadi. Biroq jang maydoniga ularning asosiy qo'shinlari tugagach, baqtriyaliklar chorasiz chekinadilar. So'ngra baqtriyaliklar kichik-kichik guruhlarga bo'linishib, saklarni mudofaa qilishga o'tadilar. Nin bundan ustalik bilan foydalandi va shaharlarni birin-ketin qo'lga kiritadi. Ammo poytaxt Baqtrani ossuriyaliklar egallay olmaydilar. Ossuriyaliklarning shaharni egallashga qaratilgan barcha urinishlari muvaffaqiyatsiz tugaydi.

Bu o'rtada Nin qo'shinlariga uning rafiqasi Semiramida boshliq, yangi qo'shin kuchlari kelib qo'shiladi. Shundan so'ng, uzoq davom etgan shahar qamali va ketma-ket qilingan hujumlar oqibatida Baqtra shahri egallanadi. Uning boyligi talanadi. Ma'lum bir muddat o'tgach, Midiya bilan Ossuriya o'rtasida urush kelib chiqadi. Yunon tabibi va olimi Ktesiy ana shu voqea munosabati bilan yana Baqtriyani eslaydi. Uning ma'lumotiga qaraganda, Baqtriya Ossuriya tomonida turib Midiyaga qarshi qo'shin tortib borgan. Bundan xabar topgan Midiya aslzodalari Baqtriya qo'shini lashkarboshisi va uning qo'shinlarini o'z tomonlariga ag'darib olganlar. Midiya va Baqtriyaning birlashgan qo'shinlari Ossuriya qo'shinlariga katta talafot yetkazadilar, Ktesiy Ahamoniylar podshosi Kir II ning O'rta Osiyoga yurishi munosabati bilan uchinchi marta Baqtriya haqida to'xtaladi. U bergan ma'lumotda, Kir dastlab, Baqtriyani egallay olmaydi. Faqat baqtriyaliklar Midiya podshosi Astiagning Kirni o'zining qonuniy vorisxo'ri sifatida tan olganligini eshitgach, unga qarshiliksiz taslim bo'ladilar. Shu paytga qadar Ktesiy xabarlari afsona va uydirmalardan iborat, deb baholandi. Holbuki, Ktesiy o'zi yozib qoldirgan xabarlarini to'qib yozgan emas, balki Ahamoniylar podshosi Doro II va Artakserks II davrida u Eronda saroy tabibi bo'lib ishlagan edi. O'sha davrda saroy tarixchilari va hukmron doira vakillari bilan bir necha bor suhbatda bo'lgan Ktesiy ularning og'zidan Ahamoniylar podsholigi haqidagi tarixiy voqealarni eshitib, o'sha hikoyalar asosida va o'zi shaxsan ko'rgan-bilganlari haqida xotirot kundaliklar yozib qoldirgan.

Ktesiy ma'lumotlari asosida tarixiy haqiqat borligiga hech qanday shubha bo'lishi mumkin emas. Chunki Baqtriya bilan Ossuriya o'rtasida tarixiy aloqalar bo'lganligi inkor etib bo'lmaydigan haqiqatdir. Baqtriyadan o'z davrida Ossuriyaga ikki o'rkachli tuyalarda lazuritlar (qora tosh) olib borganlar. Sargon II davriga (miloddan avvalgi VIII asr) oid manbalarda, bu haqida aniq

xabarlar beriladi. Bu xabarlarda Ossuriya ayg'oqchilari Baqtriyaning ichki tumanlariga kirib borganliklari va o'z podsholariga Baqtriya lazuriti haqida ma'lumot berganliklari hikoya qilinadi. Jumladan, Ossuriya ayg'oqchisining xabarlaridan birida shunday deyiladi. «Podshohim, mening lazurit qidirib tog'li joylarga borganimni janobi oliyim bilmaydilar. Men lazurit olib ketayotganimdan xabar topgan mahalliy xalq menga qarshi g'alayon ko'tardi. Agar hazrati oliylari lozim topsalar, bu tomonlarga qo'shinni yuborsin va lazuritni olib ketsin. Faqat men mahalliy xalqqa yaqinlashmayman va ular bilan birga suv ham ichmayman, bir dasturxon atrofida o'ltirmayman ham[1]».

Bundan tashqari, Gerodot asarlarida ham Baqtriya haqida ba'zi bir ma'lumotlar uchraydi. Jumladan, u Kirning Midiya podshosi Krez ustidan qozongan g'alabasi haqida hikoya qilar ekan, endi Kir yo'lida Bobil, Baqtriya xalqi, saklar va misrliklar yotadi, deb qayd etadi.

Yunon mualliflarining «qadimgi Baqtriya podsholigi» haqidagi hikoyalari zaminida tarixiy haqiqat borligini Janubiy Baqtriyada Oltin – 1 va Oltin – 10 hamda Baqtra shahri vayronalarida, Shimoliy Baqtriyada esa Kuchuktepa, Qiziltepa, Tallashkantepa, Bandixon – 2 kabi yodgorliklarida olib borilgan arxeologiyaga oid qidiruv topilmalari ham isbotlaydi.

Xulosa shuki, O'rta Osiyoni Ahamoniylar saltanati bosib olgunga qadar (bu voqealar miloddan avvalgi VI– IV asrlarda sodir bo'lgan edi) bu ona zaminda ikkita davlat mavjud bo'lgan. Bu davlatlar «Katta Xorazm» va «qadimgi Baqtriya podsholigi» edi. Bu davlatlarning hududiy doirasi, ichki davlat tarkibi va ijtimoiy-iqtisodiy hamda madaniy aloqalari tog'risida «Avesto» asari va yunon muarrixlari qisqacharoq bo'lsa-da, ba'zi bir ma'lumotlarni beradilar.

O'rta Osiyoning eng qadimiy o'lkalaridan yana biri Sug'diyonadir, bu o'lka qadimda hozirgi Samarqand, Qashqadaryo, Navoiy va Buxoro viloyatlari hududida shakllangan. Tarixiy yozma manbalarda, miloddan oldingi VI–IV asrlarda Sug'diyona aholisi Ahamoniylarga katta jarima to'lab turganligi ta'kidlanadi. Sug'd tili qadimda va ilk o'rta asrlarda jahon savdo tili sifatida katta nufuzga ega bo'lgan. Bu davlatning poytaxti Samarqand, Sharq bilan G'arbni savdo-iqtisodiy jihatdan bog'lagan «buyuk ipak yo'li»da Sharq darvozasi hisoblangan, Samarqandning tub yerli aholisi arxeolog olimlarning ma'lumotlariga qaraganda, bu shaharni "Smaraqansa", deb atagan. Keyinchalik, sug'd tilida "Samarqand", deb atala boshlagan. Qadimshunos olim A.Asqarovning «O'zbekiston tarixi» kitobida ta'kidlashicha, Samarqand turkiycha Semizkent, Xitoy manbalarida Kan deb yuritilgan. O'lkamizda olib borilgan arxeologiyaga oid qazilma ishlari Sug'diyonada yashagan aholining yuksak dehqonchilik madaniyatiga ega bo'lganliklarini ko'rsatadi. Bu yerda hunarmandchilik ham rivoj topgan.

Qadimgi Sug'diyona. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, O'rta Osiyoda eng qadimgi davlatning shakllanish jarayoni dehqon-chorvachilik iqtisodiyoti, ixtisoslashgan hunarmandchilik va shahar markazlarining paydo bo'lishi bilan uzviy bog'liqdir. Hozirgi kunga qadar olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijalari bu hududlarda ilk temir davridagi ijtimoiy-siyosiy rivojlanishning ayrim muhim masalalarini yangicha yondashuv asosida izohlashga imkoniyat yaratadi. Ammo, shunga qaramasdan bu masala to'liq yechimini topmagan bo'lib, xususan, O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlatlar shakllari va sanasi bilan bog'liq bo'lgan mavzular shular jumlasidandir.

Ilk temir davri O'rta Osiyo ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotida muhim o'rin egallagan Sug'diyona o'lkasi turli qadimgi manbalarda Sug'da, Sug'uda, Sug'diyona nomlari ostida eslatib o'tiladi. Bu nomlarning kelib chiqishi va ularning ma'nosi haqida hozircha aniq fikr yo'q. Ayrim tadqiqotchilar (V.Tomashek) bu nomni eroncha "SUS" – "yonmoq, yaltiramoq, nur taratmoq" so'zidan olingan desa, ayrimlari (O.Smirnova) bu "Gava sug'uda" atamasi "hosildor vohalar o'lkasi" degan ma'noni beradi deb hisoblaydilar. Avestoning Yasht kitobida tilga olingan "Sug'd makoni Gava" – Sug'diyonaning eng qadimgi viloyati bo'lgan bo'lishi mumkin. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra (A.Sagdullayev), Gava (Gau) – "buqa", "poda", Qashqadaryo vohasi bilan bog'lanadi. Bu so'z viloyatning juda ko'p geografik nomlarida takrorlanib saqlangan (Gavdara, Gauxona, Gaumurda, tog'lar Gau, cho'qqi Gau va boshqalar).

[1] Asqarov A. O'zbekiston tarixi. T., "O'qituvchi" nashriyoti. 1994-yil. 119- bet.

Hozirgi Qashqadaryo va Zarafshon vohalarini (Buxoro, Navoiy, Samarqand, Qashqadaryo viloyatlari, Tojikistonning Panjikent atroflari) o'z ichiga oluvchi qadimgi Sug'diyona va sug'diylar haqida ilk yozma manbalarda ma'lumotlar deyarli kam. Avestoda viloyatlarning nomi ikki xilda ko'rsatilgan – Gava Sug'da va alohida Sug'da. Gerodot esa sug'diylarni ikki marotaba – Ahamoniylar davlatining XVI satrap o'lkasidagi xalqlarni sanab o'tganda va forslarning qo'shinlari safida jangchi – sug'diylarning o'rnini ko'rsatib berganda tilga olgan. Ammo tarixchi Sug'd shaharlari, daryolari, tog'lari, hududiy chegaralari haqida bizga hech qanday ma'lumotlar qoldirmagan. Ahamoniylar mixxatlari Sug'diyona haqida asosan rasmiy darajada e'lon qiladilar va turli xil tarixiy muammolarni o'rganishda ulardan foydalanish og'ir kechadi. Gekatey, Ktesiy va Ksenofont asarlarida so'g'diylar haqida ma'lumotlar yo'q.

Aleksandr Makedonskiy davri va so'nggi yunon-rim tarixshunoslari asarlarida tarixiy-geografik ma'lumotlar ancha keng berilgan. Sug'diyonadagi alohida joylarda, viloyatlar, qal'alar – Nautaka, Ksenippa, Maroqanda, Bagi, Basileya – "podsho shahri", Politemet-Zarafshon, "Oksiart, Sug'd qo'yasi" va boshqa xabarlar shular jumlasidandir.

Bu ma'lumotlar asosida turli fikrlarga ega bo'lish mumkin. Dastavval, mill. avv. IV asrga kelib, sug'diylarning hududiy joylashuvi, ularning yashash uchun foydalangan asosiy yerlarining chegaralari, daryo vohalari va viloyatlari aniqroq ko'rinadi. Ammo bu jarayonning tarixiy an'analari – sug'diylarning yoyilishi, o'troq vohalarining paydo bo'lishi va shu joylarda yirik shahar markazlariga asos solinishi yanada qadimgi davrlarga borib taqaladi.

Qadimgi viloyatlarning joylashuv hududlari anchagina muammoli masala bo'lib, tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlariga (jumladan, Sug'diyonaga ham) ko'chmanchilarning hujumi – bu hududlarda davlat uyushmalari paydo bo'lishiga sabab bo'lgan bo'lishi mumkin edi.

Arxeologik topilmalarning ma'lumot berishicha, Qashqadaryo havzasi, Surxon vohasi va Shimoliy Afg'oniston hududlarida mil. avv. X–VIII asrlarga oid uncha katta bo'lmagan va mustahkamlangan o'troq dehqonchilik manzilgohlari haqiqatdan ham ko'chmanchilarning otliq kamonchilari hujumlariga dosh berolmas edilar. Ammo, bunday manzilgohlardan kuchli harbiy to'qnashuvlar va siyosiy qarama-qarshiliklardan dalolat beruvchi yong'in hamda vayronagarchilik izlari aniqlanmagan. Undan tashqari, bu hududlarda yangi yerlar jadallik bilan o'zlashtirilgan va o'troq aholi bilan chorvador ko'chmanchi aholi qo'shnichilikda yashashgan (Zarafshon va Qashqadaryo quyi oqimlari).

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, aholi soni va zichligining o'sib borishi, hosildor yer maydonlarining o'zlashtirilishi va o'troq manzilgohlar sonining oshib borishi natijasida yaylovlar qisqarib, chorva yemishiga talab ortib boradi. Ishlab chiqaruvchi kuchlarning jadallik bilan rivojlanishi aholi joylashuvining hayotiy zarur hududlarga bo'linib ketishiga olib keladi. Bunday sharoitda chorvador aholining ma'lum qismi xo'jalikning yarim o'troq va haydama chorvachilik shakliga o'tishga majbur bo'ladilar. Shuning uchun ham O'rta Osiyodagi mill. avv. VI–IV asrlarga oid ko'chmanchilar yodgorliklari o'troq aholi hududlari chegaralarida (Orolbo'yi, shimoliy Turkmaniston, Zarfshonning quyi oqimi, Pomir va boshqa) joylashganligi tasodifiy hol emas. A.Sagdullayevning fikricha, nisbatan yirik siyosiy uyushmalarning paydo bo'lishiga O'rta Osiyo o'troq va ko'chmanchi aholisi o'rtasidagi doimiy siyosiy qarama-qarshiliklar sabab bo'ladi.

Aholi aralash joylashuvi hududlarida o'troq viloyatlar siyosiy uyushmalarining shakllanishiga turtki bo'lgan omillardan biri, O'zbekiston janubidagi dasht hududlarda joylashgan ko'chmanchi qabilalar hujumi xavfi edi. Mil. avv. VII–VI asrlarga kelib bunday hujumlar tez-tez bo'lishi muqarrar edi. Chunki, O'rta Osiyoning ko'pgina tog' va dasht hududlarida yilqichilik va chorvachilik keng tarqalib, ko'chmanchilarning o'zlari esa jangovar qurollanishda katta muvaffaqiyatlarga erishib, jiddiy harbiy xavf tug'dira boshlaydilar.

O'rta Osiyodagi eng qadimgi davlat uyushmalari haqida so'z borar ekan, eng qadimgi shaharlarni ifodalovchi mustahkamlangan markazlarga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Chunki, eng qadimgi shaharlar dastlabki davlatlarning markazlari sifatida shakllanadi va bu masala ko'pgina tadqiqotchilar tomonidan maxsus ko'rib

chiqilgan, hamda rivojlanish taraqqiyotining turli davrlari bilan belgilangan.

Hozirgi kunga kelib olingan yangi ma'lumotlar asosida bu masalaga birmuncha aniqliklar kiritildi. Xususan, shuni alohida ta'kidlash lozimki, Qadimgi Baqtiriya va Sug'diyona hududlarida I ming yillikning boshlariga oid eng qadimgi rivojlangan shahar xarobalari uchramaydi, ilk temir davri shaharlarining rivojlanishi esa mil. avv. VII-II asrlarga oiddir.

Mil. avv. VIII asrning oxiri – VII asrga kelib qadimgi O'zbekiston hududidagi manzilgohlar rivojlanishida jadallik bilan o'zgarishlar boshlanib, Baqtriya, Marg'iyona va Sug'diyona hududlarida o'zida shaharsozlik belgilarini (mustahkam devorlar, saroylar, burjlar, xandaqlar, devorlardagi o'q otish yo'laklari va boshqa) aks ettiruvchi manzilgohlarning soni 20 tadan ziyodroq. Asosiy manzilgohlar esa (maydoni 5 gektardan kam) qishloq qo'rg'onlari, uncha katta bo'lmagan alohida qal'alar va dehqonchilik qishloqlaridan iborat. Shaharlar turiga kiritish mumkin bo'lgan, kattagina qo'rg'onli mustahkamlangan manzilgohlar ayrim qadimgi dehqonchilik vohalarida (Surhon, Qashqadaryo, Zarafshon havzalari va boshqa) bitta yoki ikktadan ko'p bo'lmagan.

Ilk temir davri Sug'diyonada, alohida hududiy tartib guruhida bo'lib markaz vazifasini bajargan bir necha manzilgohlar turlari mavjud edi. Bular maydoni 5 gektardan 15 gektargacha bo'lib, tuman – voha markazi vazifasini bajaruvchi markazlar – Daratepa, Konimex, Chordara; maydoni 20 gektardan 80 gektargacha bo'lgan viloyat markazlari vazifasini bajarishi mumkin bo'lgan shaharlar – Uzunqir, Yerqurg'on, Xo'ja Bo'ston; bir necha viloyatlar markazi vazifasini bajaruvchi shaharlar – Afrosiyob (Maroqanda) va Buxoro kabilardir.

Arxeologik ma'lumotlarga qaraganda, hunarmandchilik muassasalari yirik manzilgohlar ichida markazlashib boradi. Bu manzarani Afrosiyob topilmalari tasdiqlaydi. Bunday manzilgohlar asta-sekinlik bilan hunarmandchilik, savdo va madaniy markazlarga aylanib boradi. Bu jarayonda qadimgi yo'llar nihoyatda katta ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlab o'tishimiz joizdir. Afrosiyob, Uzunqir, Yerqurg'on kabi ko'hna shaharlar O'rta Osiyo shimoliy dasht hududlardan keluvchi yo'llar ustida joylashgan.

So'nggi yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida ochilgan manzilgohlar, ko'hna shaharlar va ulardan topilgan topilmalar hamda ushbu ma'lumotlarni yozma manbalar bilan solishtirish natijasida O'rta Osiyodagi ilk davlatchilikning paydo bo'lishi muammolariga biroz aniqliklar kiritildi. Bu o'rinda Sug'diyona davlatchiligi masalalariga bag'ishlangan Sh.Odilovning so'nggi ilmiy tadqiqotlari ayniqsa diqqatga sazovordir.

Tadqiqotchi Sug'diyonada, xususan Buxoro va Zarafshon vohalarida topib tekshirilgan ilk temir davriga oid arxeologik ma'lumotlarni boshqa hududlar bilan solishtirib chuqur tahlil etadi. Buxoro hududlaridan topilgan "ahamoniylar davri" yodgorliklari uncha katta bo'lmagan hududlarda joylashgan bo'lib, bu yerlarning keng hududlarga yoyilgan etno-madaniy viloyat tarkibiga kiritish lozimki, ilk temir davrida bu hududlarda tashqi ko'rinishi bir xil bo'lgan dehqonchilik madaniyati shakllanadi. Bu etno-madaniy viloyat dastavval Amudaryo vohasi (Xorazm, Marg'iyona, Baqtriya), Janubiy Sug'd, markaziy Sug'dning bir qismi, Buxoro Sug'dining shimoli-g'arbiy va shimoliy-sharqiy hududlari, shuningdek, Ustrushona kabi tarixiy viloyatlarini o'z ichiga olgan.

Qadimgi Baqtriya hududlaridan ko'chib borish bevosita Amudaryo, Surxon, Qashqadaryo suv havzalari va ularning irmoqlari orqali bo'lib o'tgan. So'nggi bronza davridayoq Qashqadaryo yuqori oqimlarida mavjud bo'lgan madaniyat sohiblari tog'lar orqali Markaziy Sug'd (Samarqand) hududlariga yetib keladilar. Zarafshon vohasiga kelsak, Sh.Odilovning fikricha, Markaziy Sug'dning kattagina qismi (bir tomondan Afrosiyob qo'hna shahri atroflari va Ko'ktepa, ikkinchi tomondan, Sarmishsoy va Konimex yodgorliklarigacha) so'nggi bronza va "ahamoniylar davri"da (mil. avv. IV asrning boshlarigacha) umuman o'zlashtirilmagan edi. Ammo, bizning fikrimizcha, aynan mana shu davrda Janubiy Sug'dning kattagina qismi o'troq dehqonchilik aholisi tomonidan egallanib, daryo vohalari va tekisliklar haydama dehqonchilik aholisi tomonidan o'zlashtirilib, bu hududlar haydama dehqonchilikka ixtisoslashgan edi. Qo'shni Qadimgi Baqtriyaning kattagina hududlarida ham aynan mana shu jarayonni kuzatishimiz mumkin.

Sh.Odilov, G'arbiy Sug'dda mil. avv. VI–V asrlardagi qishloqlar paydo bo'lishini O'rta Amudaryo tomonidan aholining kirib kelishi bilan bog'laydi. Ko'pchilik tadqiqotchilar O'rta Osiyoda davlatchilik tarixining boshlanishi janubiy hududlarda boshlanib markaziy va shimoliy hududlarga yoyilgan deb hisoblanadi.

Arxeologik manbalarning ma'lumot berishicha, mil. avv. VII–VI asrlarga kelib O'rta Osiyoning janubida ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy munosabatlar anchagina murakkablashadi. Bu o'rinda Qadimgi Baqtriya ma'lumotlarini keltirib o'tish joizdir.

Agar Midiya saltanatining sharqiy chegaralari Shimoliy Parfiya va Ariyani o'z ichiga olganligini hisobga oladigan bo'lsak, midiyaliklarning Baqtriyaga harbiy xavf tug'dirishi aniq edi va yana bir harbiy hujum xavfi shimoldagi ko'chmanchi qabilalar bo'lib, bu holat Baqtriya davlat uyushmasi paydo bo'lishiga sabab bo'lishi mumkin edi. Kir II ning O'rta Osiyoga yurishi – Ahamoniylarning Baqtriya va sak-massaget uyushmasi kabi jiddiy raqiblari mavjud bo'lganligining dalilidir. Forslar O'rta Osiyo janubiy vloyatlarini bosib olganlaridan keyingina, ya'ni, mil.avv. 530-yilda sak – masagetlar ustiga yurish boshlaydilar. Demak, bu paytga kelib Baqtriya harbiy-siyosiy uyushmasi tarkibiga Baqtriyadan tashqari Marg'iyona va Sug'diyona ham kirgan edi.

Eng so'nggi arxeologik tadqiqotlar natijalarini tahlil etar ekanmiz, Qiziltepa (Surxondaryo), Yoztepa (Turkmaniston), Uzunqir, Yerqo'rg'on (Qashqadaryo), Afrosiyob, Ko'ktepa (Samarqand) kabi ko'hna shahar va manzilgohlar sopol buyumlari va qurilish usullari bir-biriga nihoyatda o'xshash ekanligining guvohi bo'lamiz. Ammo, Yerqo'rg'on, Kuchuktepa, Qiziltepa, Yoztepadan topilgan mil. avv. IX-VII asrlarga oid buyumlarga o'xshash buyumlar Xorazm hududlaridan shu paytga qadar topilmagan.

Demak, qurilish usullari va moddiy madaniyatdagi o'zaro o'xshashlik, mil. avv. I ming yillikning boshlari Baqtriya, Marg'iyona va Sug'diyona hududlari o'rtasida hech bo'lmaganda etnik tarixiy-madaniy birlik mavjud bo'lganligidan dalolat berib, bu o'xshashlik savdo-sotiq munosabatlari, o'zaro almashinuv va qadimgi savdo-tranzit yo'llariga ham bog'liq edi. Mil. avv. VI asrga kelib esa, Xorazm mustaqil davlat sifatida tashkil topadi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash joizki, o'zaro almashinuvda muhim ahamiyatga ega bo'lgan Xorazmdagi ilk temir davri savdo-tranzit yo'llari voha ichidagi ichki yoki ikkinchi darajadagi yo'llar vazifasini o'tar edi. Asosiy savdo yo'llari esa Baqtriyadan Janubiy Sug'd (Qashqadaryo), Markaziy Sug'd (Samarqand) orqali Toshkent vohasi va Farg'ona vodiysiga o'tib ketardi.

Arxeologik tadqiqotlarning ko'rsatishicha, sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi va ixtisoslashgan hunarmandchilik natijasida bronza davridayoq O'rta Osiyo hududlarida ijtimoiy tabaqalanish va mulkiy tengsizlik paydo bo'ladi. Bu jarayon faqat ichki sabablarga bog'liq bo'lmay, Yaqin Sharqdagi yuqori darajada rivojlangan an'anaviy tarixiy-madaniy aloqalarga ham bog'liq edi. Har bir jamoaning rivojlanishi uning ichki qonuniyatlaridan kelib chiqsa ham, dastlabki markazlardan bo'ladigan tashqi ta'sir chetdagi viloyatlarning taqdirida katta ahamiyatga ega bo'lishi mumkin edi.

O'zbekiston hududlaridan yangi arxeologik ma'lumotlar ilk davlat uyushmalari paydo bo'lishini yanada kengroq izohlash imkonini yaratadi. Bu ma'lumotlarga qaraganda, ilk temir davri umumiy jamoalardagi asosiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni bir necha kichik oiladan iborat uy jamoalari tashkil etgan. Manzilgohlar joylashuvining tashqi belgilariyoq katta oilali uy jamoalari ancha yirik uyushmalarga kirganligidan dalolat beradi. Boshqaruv tartibida katta oilalar jamoasi boshliqlari yoki uy xo'jayinlari, shuningdek, alohida qishloq qo'rg'onlarini boshqaruvchi eski jamoalar katta o'rin tutgan. Har bir katta oila mumkin bo'lgan qarindoshlik aloqalariga qaramasdan alohida uyga, ishlab chiqarish buyumlariga ega bo'lishgan, o'zining qishloq xo'jalik mahsulotlari zaxiralari va chorvalari bo'lgan yoki o'zining iqtisodiy jihatdan ta'minlay oladigan xo'jalikni aks ettirgan.

Olib borilgan tadqiqotlar natijalarini solishtirib va umumlashtirib shunday xulosaga kelish mumkinki, Sug'diyona hududlariga odamlar eng qadimgi davrlardayoq kirib kelib, tog'oldi hududlari, daryo vohalari, keyinchalik esa, dasht hududlariga tarqaladilar. Bu hududlarda mavjud bo'lgan qulay tabiiy sharoit – ijtimoiy-iqtisodiy va mada-

niy hayotning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar yaratgan.

Turli qadimgi manbalarda Sug'diyona nomi tilga olinsa ham, alohida davlat sifatida eslatilmaydi. Bu hol tadqiqotchilarning turli bahslariga sabab bo'lishiga qaramasdan, arxeologik tadqiqotlar bu masalaga ko'pgina aniqliklar kiritadi. Tadqiqotchi olim B.J. Eshovning fikriga ko'ra Sug'diyona hududlarida davlatchilik tarixi mil. avv. I ming yillikning boshlarida boshlangan. Mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida Sug'diyona Baqtriya davlati doirasida nafaqat siyosiy, balki etnik-madaniy birlikni tashkil etardi. Qurilish usullari, me'morchilik san'ati va moddiy madaniyatdagi o'xshashlik fikrimiz dalilidir. Zero, bunday o'xshashlik iqtisodiy, madaniy munosabatlar hamda siyosiy birlik asosida paydo bo'lgan edi.

3. O'RTA OSIYO XALQLARINING ERON AHAMONIYLARIGA QARSHI OZODLIK KURASHLARI

Mil.avv. VI asrning o'rtalariga kelib shafqatsiz kurashlar natijasida Midiya podsholigi o'rnida Ahamoniylar davlati tashkil topadi. Ko'pchilik ilmiy-tarixiy adabiyotlarda Kir II Ahamoniylar davlatining asoschisi sifatida e'tirof etiladi. Ahamoniylarning Kir II, Kambiz, Doro I, Kserks kabi hukmdorlari qadimgi Sharqdagi juda ko'plab mamlakatlar ustidan o'z hokimiyatini o'rnatishni rejalashtirganlar va shunday siyosat olib borganlar. Qadimgi dunyo mualliflari Gerodot, Ksenofont, Ktesiy, Yustin kabilarning ma'lumotlari buni isbotlaydi. Miloddan avvalgi VI asrda Eronda Ahamoniylar davlati vujudga kelgan. Bu davlat qariyib ikki yuz yil mobaynida yashagan. Uning hududlari Misrdan to Shimoli-G'arbiy Hindistonga qadar cho'zilgan edi. Ahamoniylar davlatining poytaxti Persopol keyinroq esa Suza shaharlari bo'lgan. Forslarga qadar bu o'lkada Elamitlar yashaganlar. Forslar dastlab, faqat Janubiy Eron hududlarida yashaganlar. So'ngra ular butun Eron hududini egallaganlar. Forsiylar «Avesto»da «Azadlar» nomi bilan tilga olinadilar. Azadlar ariylarni tashkil etganlar. Ariylar joylashgan yurt keyinchalik, Eron, deb atalgan. Akademik A.Asharovning ta'kidlashicha, juda qadim zamonlarda Eronning forslar egallagan janubiy hududi shumerlar tomonidan Nim (baland) deb yuritilgan, akkadlar esa uni «Elamtu» deb ataganlar. Elamtu xalq orasida «Tog'li mamlakat» nomini anglatgan. Elamitlar esa o'z yurtlarini «Hotamtu» deb ataganlar. Rivoyatlarga ko'ra, shu yurtga qachonlardir ko'chib kelib, hukmronlikni qo'lga kiritgan forslarning nufuzli oilalaridan biri Ahamon miloddan avvalgi VIII asrning oxiri va VII asrning boshlarida o'z sulolasiga asos solgan. Ahamonning o'g'li **Chishpish** miloddan avvalgi VII asrda fors qabilalari ittifoqini tuzadi va shu tariqa, Eronda, Ahamoniylar sulolasi (miloddan avvalgi 558-yillar) tashkil topadi. Xususan, Ahamoniylar davlatining shuhrati Kir II (Kurush) davrida kuchayadi. U Midiya, Elam, Vaviloniya, Lidiya podshohliklarini bo'ysundirib, dunyoda birinchi saltanatga asos soldi. Ahamoniylar davlatining poytaxti avval Persepol, so'ngra Bobil, Suza va Ekbatana shaharlari bo'lgan. Aholining etnik tarkibi va ijtimoiy tuzilishi turlicha bo'lgan. Ular bosib olingan viloyatlarda mahalliy xalqning urf-odatlari, dini, qonun-qoidalari, og'irlik- uzunlik o'lchovlari, yozuvi va tilini saqlab qolganlar. Mamlakatda qadimgi fors tili bilan bir qatorda, Oromiy tili keng tarqalib, davlatning idora tili hisoblangan. Bundan tashqari, devon ishlarida Elam tilidan foydalanilgan. Eronning Ahamoniylar davri madaniyati va san'atida Yunoniston, Ossuriya, Misr va boshqa chet el xalqlari madaniy an'analarining ta'siri kuchli bo'lgan. Bu davrga kelib Kir o'zining bosqinchilik nigohini Markaziy Osiyo hududlariga qaratadi. Baqtriyaning Ahamoniylar tomonidan qachon egallanganligi hozircha ma'lum emas. Muarrixlar: Ksenafont, Ktesiy Baqtriyaning Kir tomonidan bosib olinganligini aytgan bo'lsalarda; lekin aniq sanasi va tafsiloti to'g'risida yetarli ma'lumotlar bermaydilar. Biroq, qadimgi yunon muarrixlari: Geradot va Ksenafontlarning xabar berishicha, miloddan avvalgi 545–540 –yillarda Kir II Sharqiy Eron, Xorazm, Sug'd va Marg'iyona viloyatlari hamda sak qabilalarini o'ziga bo'ysindiradi, degan ma'lumotlar yo'q emas. Shu boisdan, Bexustun kitoblarida O'rta Osiyoning Marg'iyona, Baqtriya, Xorazm kabi viloyatlari va saklarning yerlari forslarga tobe bo'lgan xalq va mamlakatlar ro'yxatida qayd etilgan.

Kir II skif qabilalaridan bo'lgan massagetlar ustiga miloddan avvalgi 530-yilda ikki yuz ming kishilik qo'shin bilan bostirib keladi. Bu paytda,

umr yo'ldoshi vafot etgan malika To'maris mamlakatda podsho edi. Kirga qarshi To'marisning jasoratini Gerodot o'zining «Tarix» kitobida yorqin tasvirlaydi: O'z kuchi va omadiga ishongan, Bobil, Ossuriya, Misr, Kichik Osiyo mamlakatlarini zabt etib muvaffaqiyatlardan esankirab qolgan Kir Araks daryosiga ko'prik qurishni buyuradi. U To'marisga o'z elchilari orqali sovg'a-salomlar va noma yuborib unga turmushga chiqishini so'raydi. Elchilarini sovchi deb ataydi. Kirning asl maqsadi esa To'marisga ayon edi. Shu sababdan, u Kirga rad javobi beradi. Kirga noma yozib uni urush boshlamaslikka, tinch yashashga undaydi: «Ey Midiya shohi! (U vaqtda yunonlar Eronni shunday deb atashgan). Bu niyatingdan qayt. Mazkur ko'priklar senga baxt keltiradimi, falokatmi? Bilmaysan-ku? yaxshisi, xudo bergan kattakon davlatingga podshohlik qil. Biz o'z yurtimizga podshohlik qilaylik, lekin sen bu maslahatga kirmay, o'z aytganingdan qolmasang, biz daryo bo'yidan uch kunlik yo'l yurib, olisroqqa borib turaylik. Xohlasang, biz sening yerlaringga ko'chib o'taylik. Sen uch kunlik olisga borib tur». Bu maktubni olgan Eron shohi o'z a'yonlari bilan maslahatlashdi. Vazirlar biz orqaga qaytib, To'marisni o'z yerimizda kutib olaylik», degan maslahatni beradilar. Shohning Kryoz (yoki Korun) degan vaziri (sobiq, podshoh edi) o'zgacha maslahat beradi. U Eron qo'shinlari massagetlar yurtiga kirsin, sahroyilar bazm-ziyofatlarga o'rganmaganlar. Ular yerida bazm dasturxonlarini yoyib qo'yaylik. Ular lazzatli taomlarni va lazzatli sharoblarni yeb-ichib, mast bo'lib, uxlab qolishganda, ular ustiga bostirib boramiz», – deydi. Shohga shu maslahat manzur ko'rinadi va shunday yo'l tutishga qaror qiladi. O'z omadiga ishongan Kir Massagetlar yurtida bir kunlik yo'l masofasini bosib to'xtaydi, chodirlar qurdirib turli taomlar, may, sharbat-u sharoblar, ziyofatlarni tayyorlatib, jangchilarini oz qismini qoldirib, o'zi chekinadi. To'marisning yolg'iz o'g'li Sparangis o'z lashkarlari bilan oz miqdordagi Kir askarlarini yengadilar.

G'alabaga erishgan Sparangis bu dushmanlarni hiylasi ekanligini bilmay qo'shiniga to'kin dasturxon ustiga maishatga ruxsat beradi va o'zi mast holda uxlab qoladi. Hufiyadagi Kir lashkarlari bilan qaytib kelib, uyqudagi navkarlarni va Sparangisni asir oladi. Voqeadan xabar topgan To'maris xabarchi orqali Kirga "Qonxo'r Kir! Bu jasorating bilan mag'rurlanma! Makkorlik bilan o'g'limni yengding. Halol jangda yengilarding. Mening maslahatimga ko'n, o'g'limni omon qaytar. Yaxshilikcha yerlarimdan ket... Yo'qsa tangrimiz Quyosh haqqi hurmati qasamyod qilaman, o'z qoningga o'zingni to'ydiraman", - degan mazmunda noma yuboradi. Kir To'marisning so'zlariga zarracha ahamiyat bermaydi. Kayfi tarqagach, o'zini dushman iskanjasida asir ko'rgan Sparangis joniga qasd qiladi va o'zini o'zi o'ldiradi. Voqeadan xabar topgan To'maris Kirga qarshi jangga otlanadi. Mirkarim Osim o'zining «To'maris» qissasida To'marisni ulug'lab bunday hikoya qiladi: «...Quyosh tangrisiga iltijo qilish uchun bir tepalik ustiga chiqdi «To'maris – **R.Sh.,S.X.**), belidagi oltin kamariga osilgan qilichi va qalqonini yerga qo'yib, massagetlar nazdida xudolarning xudosi bo'lgan Mitraga sig'ina boshladi: " Ey, butun mavjudotni – yer-u ko'kni, suv va o'tni yaratgan- Quyosh tangrisi! Sen ko'zingni ochsang – olam nurga to'ladi. Ko'zingni yumsang – yer yuzini qorong'ulik lashkari bosadi. Odamlarga o't bergan ham sen, daryolarni toshirgan, ekinzor va o'tloqlarga suv bergan ham sen! Qo'y va kiyiklarni ko'paytirgan, don-dunga baraka bergan ham sen! Ey ulug' quyosh tangrisi, bizni eroniylarga xor qilma, dilimizga g'ayrat, bilagimizga quvvat ato qil, yuragimizga o'ch olovini sol! Qilichimizni o'tkir qil, toki, yurtimizni oyoq osti qilgan makkor dushmanni tor-mor aylab, qullik balosidan xalos bo'laylik[1]» Gerodot ikki o'rtadagi jangni eng dahshatli jang, deb baholaydi. Avval raqiblar uzoqdan turib, bir-birlariga kamonda o'q uzadilar, o'q-nayzalar tamom bo'lgach, xanjar va nayzabozlikka o'tadilar. Jang maydonida juda ko'p eroniylar halok bo'ladilar, Massagetlar g'alaba qozonadilar. Jangda Kirning o'zi ham halok bo'ladi. To'maris maydan bo'shagan meshlarni qonga to'ldirishga va Kirning boshini uzib olib kelishga farmon beradi. Tezda To'marisning kelini Zarina Kirning jasadini topadi va uning boshini kesib olib, To'marisga keltirib beradi. To'maris soch va soqoliga qonlar yopishib qotib qolgan, ko'zlari yumuq, dahshatli boshni qo'liga olib, unga qarab dedi:

[1] Mirkarim Osim. Jayhun ustida bulutlar. T., G'afur G'ulom nashriyoti. 1975, 19-bet.

"Men seni mag'lub etib, tirik qolgan bo'lsam ham, sen hiyla bilan o'g'limni nobud qilib, baribir meni ham o'ldirding. Ey Kir! Umr bo'yi jang qilib, odam qoniga to'ymading, mana endi to'yguningcha ich!", – deya shivirladi-da, uning boshini qon bilan to'ldirilgan meshga soldi. Gerodotning yozishicha, qadimda turonliklar, xususan, massagetlar Quyoshga, Yerga sajda qilganlar. Ular o'z vatanlarini quyosh kabi muqaddas, deb bilganlar, To'maris barcha turonliklarning onasi timsolidir. Vatanga sadoqat ramzidir. Ammo Kir o'limi O'rta Osiyoni Eron Ahamoniylariga tobelikdan asrab qola olmadi. Kirning o'gli Kambiz mamlakatda ko'tarilgan erk va ozodlik qo'zg'olonini bostirdi va hatto u o'z otasining jasadini toptirib, maxsus daxmaga solib dafn ham etdi.

Kambizning Bardiya ismli inisi bo'lib, uyushtirilgan fitna tufayli o'z ukasini o'ldiradi. Bu voqea xalqdan sir tutiladi. Miloddan avvalgi 525-yilda Kambiz Misrni istilo etishga otlanadi. Xuddi shu davrda xalq Bardiya o'limidan xabar topadi va bu to'g'rida har xil rivoyatlar to'qiladi. Milodimizdan avvalgi 522-yilda Gaumata ismli zardushtiylar kohini «men Kirning o'g'li Bardiya bo'laman»,– deb xalqqa murojaat qiladi va Kambizga qarshi bosh ko'taradi. Oddiy xalq Kambizdan aynib, Gaumataga ergashadi. Gaumata Persidada hokimiyatni qo'lga oladi. Bu voqeadan xabar topgan Kambiz zudlik bilan Misrdan Eronga qaytadi. Ammo yo'lda noma'lum sabablarga ko'ra halok bo'ladi. Gaumata Bardiya nomi bilan shoh bo'ladi. U hokimiyatni qo'lga kiritish jarayonida keng xalq ommasiga tayanadi va zodagonlarga qarshi choralar ko'radi, aholini uch yilgacha davlat soliqlaridan va harbiy xizmatdan ozod etadi. Bu saroy zodagonlari noroziligiga sabab bo'ladi. Saroy oqsuyaklari miloddan avvalgi 522-yil 29-sentabrda Gaumatani o'ldirib, Ahamoniy Doro I ni podsho qilib ko'taradilar. Bundan norozi bo'lgan keng xalq ommasining butun mamlakat bo'ylab qo'zg'olonlari boshlanadi. Jumladan, miloddan avvalgi 522-yil 30 sentabrda Marg'iyonada Frada boshchiligida qo'zg'olon bo'ladi. Bu qo'zg'olon 10-dekabr kuni Doro I tomonidan shafqatsizlik bilan bostiriladi. Bixustun qoyalariga bittirgan kitobasida Marg'iyona qo'zg'oloni haqida shunday deyiladi: «Shoh Doro aytdi: Margush (Mapg'iyona) nomli mamlakat mendan ajralib ketdi. Qo'zg'olonchilar Frada ismli marg'iyonalik kishini o'zlariga bosh qilib, oldilar. Keyin men Baqtriya satrapi xizmatkorim Dadarshishga odam yubordim. Unga shunday dedim: Bor, meni tan olmayotgan uning lashkarlarini yanchib tashla. Keyin Dadarshish qo'shin bilan uning ustiga yurish qilib, marg'iyonaliklar bilan jang qildi. Axuramazda menga yordam qildi. Axuramazdaning irodasi bilan mening qo'shinlarim dushman kuchlarini yanchib tashladi. Keyin mamlakat yana meniki bo'ldi».

Doro I ga qarshi ko'tarilgan Marg'iyonadagi qo'zg'olon O'rta Osiyo viloyatlarida yagona qo'zg'olon emasdi. Bunday qo'zg'olon Parfiyada ham ko'tarilgan. Bu qo'zg'olon miloddan avvalgi 521-yilning yozigacha davom etgan edi. Doro I davrida Ahamoniylarga qarshi erk va ozodlik uchun saklar ham bosh ko'targanlar. Buni biz Bixustun yozuvlarida ochiq ko'ramiz. Doro I saklarni quvib Orol sohillarigacha borgan. U saklar hukmdorini asir olganligi, boshqa bir Skunxa ismli lashkarboshini saklarning o'zlari Doro I ga topshirganliklari qayd etiladi. Bu voqealar miloddan avvalgi 520–519-yillarda yuz bergan. Ahamoniylar hukmronligiga qarshi ozodlik va erk deb bosh ko'targan xalq qahramonlari timsoliga Shiroq harakati ham yorqin misol bo'la oladi.

Jangnoma tilidagi mashhur afsona hisoblangan «Shiroq» tarixiy voqealar asosida vujudga kelgan va barchaning e'tiborini o'ziga tortgan. Bu qadimgi afsonani birinchi marta yunon tarixchisi Poliyen o'zining «Harbiy hiylalar», – degan asarida keltirgan. Asarda Shiroq – Siyrak deb nomlangan. Afsonada sak qabilasidan chiqqan otboqar Shiroqning buyuk jasorati, tadbirkorligi, vatanparvarligi va erkparvarlik fazilatlari hikoya qilinadi. Shiroq o'z qabilasi manfaatlarini himoya qilib, Eron shohi Doro lashkarlariga qarshi chiqadi va harbiy hiyla bilan uning qo'shinlarini chalg'itib, suvsiz, Qizilqumning dasht-sahrosiga boshlab boradi. Suvsizlik, ochlikdan, darmonsiz qolgan g'anim lashkarlar halokatga uchraydi. El-yurt vayronagarchilikdan saqlab qolinadi.

Asarning eng e'tiborli, ta'sirchan joyi shundaki, Shiroqning o'zi ham dushman qo'lida halok bo'ladi, lekin Shiroq uchun bu o'lim, mag'lubsiz emas edi, uning orqasida ona Vatan himoyasi, katta bir xalqning taqdiri yotardi. Shiroq o'zi halok bo'lsa-da yurtdoshlarini, vatanini katta bir ofatdan saqlab qoldi. Ona Vatanning taqdiri, Vatan mudofaasi asarning bosh mavzusi bo'lib, ajnabiy bosqinchilarga qaqshatqich zarba berish va ularni o'z yurtidan surib chiqarish, mardlik va jasorat ko'rsatish esa uning g'oyaviy mazmunini tashkil etadi.

«Shiroq» asarida bosqinchilikning barcha kirdikorlari qoralanadi va unga minglab la'natlar o'qiladi, tinchlik va ozodlik yo'lidagi barcha urinishlar xalqning Doro I ga qarshi kurashidagi qahramonliklari yanada ulug'lanadi. Shiroqning buyuk qahramonligi bugungi kunda ham og'izdan og'izga o'tib, Vatan tuyg'usi bilan yashayotgan yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim tarbiya maktabini o'tashiga hech bir shubha yo'q.

Bu ko'tarilgan qo'zg'olonlar Doro I ni bir qator islohotlar o'tkazishga majbur qilgan. U, hatto saroy zodagonlari huquqlarini ham cheklab qo'yadi va qattiqqo'llik bilan siyosat olib boradi, mamlakatda o'zining mutlaq hokimiyatini joriy qiladi. Doro I Gerodot ma'lumotlariga qaraganda, mamlakatni satrapliklarga bo'lib idora qilgan. Satraplik tepasida hokim-satrap turgan. U cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan. Uning ixtiyorida harbiy va fuqorolik hokimiyati markazlashgan edi. Odatda, satraplar faqat Ahamoniylar oilasiga mansub forslardan tayinlangan. Ularning faoliyatini doimo nazorat etib turish maqsadida, maxsus amaldor-ayg'oqchilar qo'yilgan. Ular odatda shahanshohning eng ishonchli «ko'z-quloqlari» edilar.

O'rta Osiyo hududi Ahamoniylar tomonidan Baqtriya va Marg'iyona bilan birga hisoblaganda, 12-satraplikka biriktirilib idora qilingan. Bu satrapliklar podsho xazinasiga har yili 360 talant[1] o'lpon to'lagan. Parfiya, Xorazm, Sug'd va Areya birgalikda 16-satraplikda bo'lib 300 talant, saklar va kaspiylar esa 15-satraplikda bo'lib, ular har yili Doro I xazinasiga 250 talant soliq to'laganlar.

O'rta Osiyo viloyatlari Ahamoniylar davlati tarkibida[2]

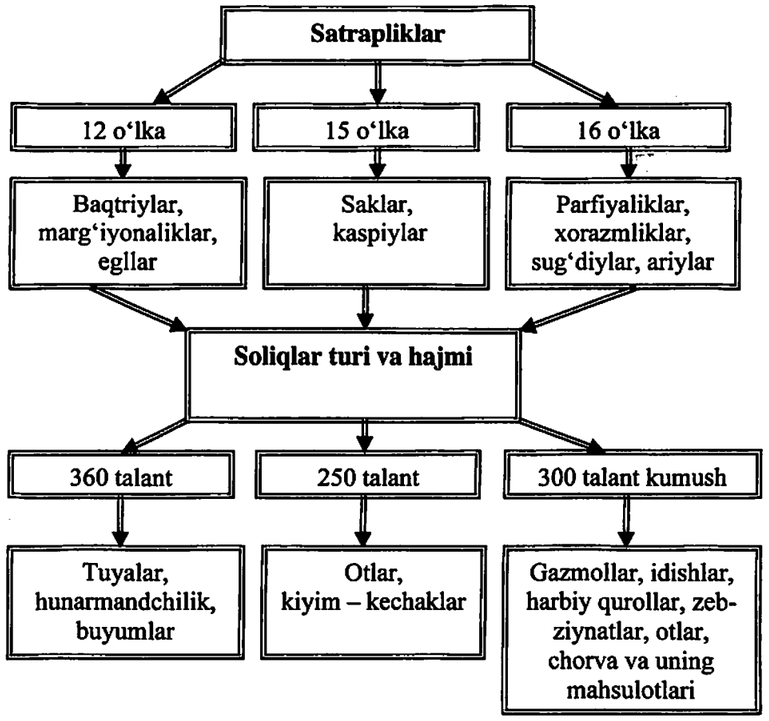

[1] **Talant** – soliq miqdori, 1- talant 34 kg kumushga teng bo'lgan. Ammo bu pul birligi B. Eshovning asarida 1 talant 30 kg kumushga teng bo'lganligi ko'rsatilgan (88- bet). A. Sagdullayev, B. Aminov, O'. Mavlonov, N. Norqulovlarning "O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti" kitobida bir talant 25,92 kg kumushga tengligi ko'rsatilgan (43- bet).

[2] Sagdullayev A. va boshq. Ko'rsatilgan adabiyot. 43- bet.

Bundan tashqari, O'rta Osiyo aholisi shahanshoh xazinasiga har yili to'lab turgan aniq miqdordagi soliqlarga qo'shimcha yirik davlat qurilishlarida ham ishlab berar edilar. Xullas, O'rta Osiyo xalqlari miloddan avvalgi VI–IV asrlarda, ya'ni qariyb 200 yil mobaynida Eron Ahamoniylari hukmronligi ostida yashadilar. Bu davr mobaynida O'rta Osiyo viloyatlari bilan ahomoniylar Eron va unga tobe bo'lgan mamlakatlar o'rtasida savdo va madaniy aloqalar o'rnatildi. Bu davrda O'rta Osiyo aholisi ilk bor zarb qilingan tanga pullar bilan muomala qila boshladi. Ular Eronda amalga oshirilgan yirik me'morchilik qurilishlarida ishtirok etdi. Birgina Suzada podsho saroyi qurilishi uchun oltin Baqtriyadan, lojuvard va qimmatbaho toshlar Sug'ddan olib borilgan edi.

Qo'shinlar. Ahamoniylarda asosan 10 ming qo'shindan iborat polk tashkil etuvchi muntazam "o'lmas" armiya mavjud bo'lgan. Armiyaning oliy bosh qo'mondoni shahanshoh hisoblangan. Undan kiyingi o'rinda xazarpat-mingboshi turgan, Qo'shinlar quyidagi qismlardan iborat bo'lgan: 1-"o'lmas" polk; 2- piyoda quyidalik; 3-otliq suvoriylar; 4-satrapiyalar qo'shinlari; 5-yunon yollanma qo'shinlari; 6-ko'ngillilar qo'shinlari. Qo'shinlar 10,100, 1000 va 10000 kishilik qismlarga bo'lingan bo'lib, har bir qismning o'z boshlig'i bo'lgan. Shahanshoxning shaxsan o'zi har yili bir marta qo'shinlarni ko'rikdar o'tkazib turgan.

Butun davlat hududi 4 ta harbiy okrugga bo'lingan. Har bir okrugning harbiy boshlig'i bo'lib, u bevosita shahanshohga bo'ysungan. Bo'ysundirilgan o'lkalar va chegara tumanlarida harbiy garnizonlar joylashtirilgan. Har bir boshliqlarning deyarli barchasi forslardan tayinlangan.

Geradotning yozishicha, Sak va Baqtriya suvoriylari Fors qo'shinida katta kuchni tashkil qilardi. Sug'diylar, baqtriyaliklar, xorazmliklar va saklar ahamoniylar qo'shini tarkibida yunonlarga qarshi janglarda qatnashardilar. Miloddan avvalgi 490- yilda sodir bo'lgan mashhur " Marafon jangi"da fors qo'shinlarining markaziy qismida saklar o'z jangovorliklarini namoyish qiladilar.

Shunday qilib, O'rta Osiyo xalqlarining taqdiri qadimgi ulkan Sharqning tadrijiy taraqqiyoti bilan uzviy bog'lanib, uning ajralmas qismiga aylandi. Yurtimizda ahamoniylar davriga oid yodgorliklar u davrga oid topilmalar Afrosiyob, Uzinqir, Yerqo'rg'on, Qiziltepa kabi yodgorliklardan topilgan. Shuningdek, mil.avv. VI–IV asrlar O'rta Osiyo san'ati haqida hozirgi kunda «Amudaryo xazinasi» (yoki «Oks xazinasi») dagi ayrim buyumlar. Taxtisangin ko'hna shahri (Oks ibodatxonasi) ba'zi topilmalari, Pomir va Orolbo'yi saklari mozor-qo'rg'onlaridagi bronza buyumlar hamda Farg'ona sopollaridagi o'ziga xos naqshlarga qarab fikr yuritishimiz mumkin.

1877-yilda Tojikistonning Kobadiyon bekligidagi aholi kanal qazish paytida tilla va kumush buyumlardan iborat xazina topib oladi. Ushbu xazina dastlab buxorolik savdogarlarga, keyin Hindistonga, so'ngra esa Londondagi Britan muzeyiga borib tushadi. Tadqiqotchilarning fikricha, Angliyadagi ushbu xazinaning asosiy qismini haqiqatan ham Shimoliy Baqtriyadan topilgan topilmalar tashkil etadi. Undan tashqari, I. R. Pichikyan tadqiqotlariga ko'ra, «Amudaryo xazinasi» Panj daryosining Vaxsh daryosiga qo'yilish joyida joylashgan Taxtisangin ko'hna shahridagi Oks ibodatxonasi (mil.avv. IV asr) xazinasining bir qismidir.

«Amudaryo xazinasi» buyumlari orasida Ahamoniylargacha bo'lgan davr G'arbiy Eron ustalari mahsuloti bo'lgan buyumlar, Ahamoniylar podsholari va satraplariga tegishli buyumlar va tangalar, makedoniyalik Iskandar yurishlariga qadar Kichik Osiyoda tayyorlangan buyumlar bor. Shu bilan birga tadqiqotchilar aynan mahalliy Baqtriya va skif-sibir qabilalari ustalarining asarlari ham borligini e'tirof etadilar.

Baqtriya san'atini izohlash uchun oltin plastinkalarga o'yib naqsh solingan tasvirlar ayniqsa qiziqarlidir. Xuddi shunday plastinkalar «Amudaryo xazinasi» dan 50 dan ziyod, Taxtisangindan esa 3 ta topilgan. Ularda kohinlar, harbiylar, savat ko'targan sovg'achilar, gullar va qurollar shuningdek, ot va tuyalar tasviri tushirilgan. Plastinkalardagi tasvirlar turlicha. Tajribali ustalar tomonidan yuqori sifatda tayyorlangan plastinkalar bilan bir qatorda tasvirlar yomon tushirilgan va past sifatli asarlar ham uchraydi.

Yetarli ma'lumotlar bo'lmaganligi tufayli O'rta Osiyoning boshqa hududlaridagi amaliy san'at haqida fikr yuritish qiyinroq. Mil.avv. VI–IV asrlar Sug'dda badiiy san'at asarlari namunalari ho-

zircha topilmagan. Qadimgi Choch hududlaridan faqat bitta amaliy san'at namunasi – dastasi qush boshining naqshli tasviri bilan bezatilgan quyma bronza pichoq topilgan. Tadqiqotchilarning fikricha bu tasvir «skif-sibir uslubi» yodgorliklari doirasiga kiradi. Ushbu uslubdagi asarlar chorvador qabilalar yashagan O'rta Osiyoning sharqiy va shimoliy viloyatlarida va ularga tutash bo'lgan dehqonchilik tumanlarida tarqalgan edi. Bular Pomir va Orolbo'yi mozor-qo'rg'onlari qazishmalari paytida topilgan ot-ulov anjomlari, quyma bronza qozonlardagi tasvirlar, xanjar dastasidagi turli tasvirlar kabilardan iborat. Ushbu topilmalar O'rta Osiyo xalqlarining ilgarigi davrlardagi madaniy an'analarini rivojlantirib, mil.avv. VI–IV asrlarda amaliy san'at borasida katta yutuqlarni qo'lga kiritganliklaridan dalolat beradi. Bu jarayonda o'zbek xalqi ajdodlarining ham munosib hissasi bor.

Xullas, mil.avv. VI–IV asrlar O'rta Osiyo viloyatlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot rivojlanadi. Bu davrda Baqtriya yirik davlat bo'lib, fors podsholarining Sharqdagi yirik markazlaridan biri edi. So'nggi yillarda O'rta Osiyoning janubida olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida Qadimgi Baqtriya hududidan o'ttizdan ziyod Ahamoniylar davriga oid yodgorliklar ochilgan. Ularning har birida o'zlashtirilgan maydonlar va sug'orish tartibidan tashqari turar joylar va xo'jalik, mehnat va harbiy qurollar, kulolchilik buyumlarining qoldiqlari mavjuddir. Bu davr Baqtriya aholisining asosiy mashg'uloti dehqonchilik edi. Qalaimir, Kuchuktepa, Qizilcha, Bandixon kabi o'nlab yodgorliklardan dehqonchilik bilan bog'liq mehnat qurollari – o'roqlar, ketmonlar, yorg'uchoq va dehqonchilik mahsulotlari qoldiqlarining topilishi dehqonchilikdan dalolat berib, dehqonchilik sun'iy sug'orishga asoslanganligini ko'rsatsa, me'morchilik madaniyati shaharsozlikning yuqori darajasini ifoda etadi.

Mil.avv. VI–IV asrlarda Sug'diyona hududlarida ko'plab shahar va qishloqlar bo'lib, ular fors podsholariga katta-katta soliqlar to'lab turar edilar. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Zarafshon va Qashqadaryo vohalaridan bu davrga oid Uzunqir, Yerqo'rg'on, Daratepa, Sangirtepa, Lolazor, Afrosiyob, Xo'ja Bo'ston kabi 50dan ziyod ko'hna shahar va manzilgohlar ochib o'rganilgan. Sug'diyona hayotida dehqonchilik katta ahamiyatga ega edi. Shunisi muhimki, dehqonchilik sun'iy sug'orishga asoslangan bo'lib, bu haqda yozma manbalar ham ma'lumotlar beradi.

Mil.avv. I ming yillikning o'rtalarida Xorazm ham rivojlanish jarayonini boshdan kechiradi. Xorazm tadqiqotlari natijalariga qaraganda VI–IV asrlarda bu hududda yirik-yirik manzilgohlar mavjud edi. Bu davr Xorazm inshootlari qurilishida xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Manzilgohlar va turar-joylardan topilgan topilmalarning boy va qashshoqligi bu yerda mavjud bo'lgan ijtimoiy va mulkiy tengsizlikdan dalolat beradi. Shaharlar aholisining asosiy mashg'uloti hunarmandchilik bo'lgan. Ko'plab topilgan sopol, bronza va temir buyumlar fikrimiz dalilidir. Xorazmda bu davrda mahalliy o'troq aholidan tashqari ko'chmanchi chorvadorlar ham yashagan bo'lib, ular o'rtasida doimiy harbiy to'qnashuvlar, iqtisodiy va madaniy munosabatlar bo'lib turgan.

O'rta Osiyo xalqlari Ahamoniylar madaniyat yodgorliklari bunyod etilishida katta hissa qo'shdilar. Bu davrda O'rta Osiyo xalqlari ilk marta zarb qilingan tanga pullar bilan tanishdilar va muomala qildilar. O'rta Osiyo hududidan Ahamoniylar pul tartibiga oid oltin dariklar va boshqa tangalar topilgan. Ahamoniylar davrida ko'pgina sharq halqlarining siyosiy birligi – butun jahon tarixida, iqtisodiy va madaniy rivojlanishida muhim davr bo'lib qoldi. Bu o'rinda O'rta Osiyo hududidagi xalqlar va qabilalarning ham hissasi nihoyatda katta bo'ldi.

4. O'RTA OSIYO XALQLARINING ISKANDAR ZULQARNAYNGA QARSHI ERK VA OZODLIK UCHUN KURASHLARI

Millodan avvalgi VI–V asrlarda Eron Ahamoniylari manfaati bilan Yunoniston manfaati Kichik Osiyoda to'qnashib qoladi. Har ikkala davlat bu hududda o'z ta'sir doirasini kengaytirish va mustahkamlash uchun, iqtisodiy va siyosiy jihatdan yuqori mavqeni egallash uchun harakat qiladilar. Ana shu ezgu niyatni amalga oshirish ilinjida Iskandar Zulqarnayning otasi shoh **Filipp II (miloddan avvalgi 382–336-yillar)** zo'r berib, Eronga qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshladi. Xususan, u miloddan avvalgi 338-yilning 2 avgust Xeroneyaning Biote qishlog'ida bo'lgan jangda yunon askarlarini mag'lubiyatga uchrat-

gandan so‘ng, Eronni zabt etishni maqsad qilib qo‘ygandi. Shu maqsadda, Attal boshchiligidagi 10 ming kishilik qo‘shinni ahamoniylar ustiga yuboradi. Biroq Filipp II o‘z niyatini amalga oshirolmay 336-yilda uyushtirilgan fitna oqibatida, saroy bazmi vaqtida o‘ldiriladi (ba’zi muarrixlar buni ahamoniylar sulolasi xonadoni vakillari uyushtirgan fitna desa, ba’zilar Filipp II xotini Olimpiada rashkdan zaharlatgan, deb ma’lumot beradilar).

Filipp II o‘ldirilganda Elippa shohining qizi Olimpiadadan tug‘ilgan o‘g‘li Aleksandr (miloddan avvalgi 356– 323) yigirma yoshda bo‘lib, otasi uning tarbiyasiga katta e’tibor bergan edi. Uni 13 yoshda bo‘lgan chog‘ida buyuk olim Aristotel (miloddan avvalgi 383-322-y.y) tarbiyasiga beradilar. Olim Iskandarga falsafa, etika, yunon adabiyoti, san’ati, tibbiyot fanlari, geografiya va boshqa fanlardan 3 yil mobaynida ta’lim va tarbiya beradi. Taxminan, 340-yillardan boshlab, Filipp II o‘g‘lini davlat ishlariga ham aralashtira boshlaydi, u dastlabki janglarda qatnashadi va ilk g‘alabalar nashidasini suradi. Iskandarning jangdagi eng yirik muvaffaqqiyatlaridan biri miloddan avvalgi 338-yil 2-avgustdagi Xeroneyaning Biote qishlog‘idagi yunonlar ustidan qozonilgan g‘alaba bilan bog‘liq. Unda u otliq qo‘shinga bosh bo‘lib, otasining g‘alabasiga katta hissa qo‘shadi. Filipp II o‘ldirilgach, Iskandarni lashkarlar yig‘ini shoh qilib, ko‘taradilar. Taxtni egallagan Aleksandr o‘z raqiblari va taxtga da’vo qilishi mumkin bo‘lgan barcha erkak zotini qilichdan o‘tkazadi va mutlaq hokim bo‘lib oladi. U o‘z faoliyati davomida qadimgi dunyoning mashhur lashkarboshisi va buyuk davlat arbobi darajasiga ko‘tarildi. Aleksandr 22 yoshida jahon saltanatini tashkil qilishga bel bog‘ladi. Miloddan avvalgi 334-yilda 30 ming piyoda, 5 ming otliq askar, 160 ta harbiy kema bilan qurollanib, Sharqqa yurishni boshlaydi. Bu yurish qariyb 10 yil davom etadi. Ana shu yurish davomida u Kichik Osiyo, Suriya, Misr, Eron va Hindistonni katta-katta hududlarini bosib oladi.

Aleksandr miloddan avvalgi 334–330 yillarda Ahamoniylar shohi Doro III ni qo‘shinlarini Gavgamel, Granik, Issa yonlarida mag‘lubiyatga uchratishga muvaffaq bo‘ladi. Shundan so‘ng, Eronning asosiy viloyatlarini bosib olingach, miloddan avvalgi 329-yilning bahorida Hindikush tog‘idan oshib, O‘rta Osiyo hududlariga kirib keladi. Baqtriyada bu paytda, Ahamoniylar urug‘idan bo‘lgan Bess hukmron edi. U Doro III ni zaharlab o‘ldirishda qatnashib, o‘zini Artakserks nomi bilan podsho deb e’lon qilgan edi. Dastlab, baqtriyalik Oksiart, sug‘dlik Spitamen va fors Datafarnlar Bessning niyatini anglab yetmadilar va u bilan birga bo‘ldilar. Ular Amudaryodan o‘tib, Termizga yaqin bo‘lgan joyda ko‘prik vazifasini o‘tab kelgan yakka-yu yagona kemani yoqib yubordilar va Nautak shahri (Qashqadaryo) tomon chekinadilar. Shu yerda ular o‘rtasida nizo kelib chiqadi. Sababi, Bess o‘z ittifoqchilari bilan Ahamoniylar zulmi va Iskandarga qarshi birgalashib kurashishga so‘z bergan edi. Endi esa u o‘zining ittifoqchilardan ustun qo‘ya boshlaydi. Buni sezgan Spitamen, Oksiart va Datafarnlar u bilan aloqani uzib, uning o‘zini kishanlab, Iskandarga topshirishga qaror qiladilar, Bu paytda, Aleksandr Eronni egallab, Bess tomonidan o‘ldirilgan Doro jasadini topib, uni izzat-ikrom bilan dafn qilish uchun Persepolga yuborib, o‘zi Bessni ta’qib qilishga tushgan edi. Ittifoqchilar Bessni kishanlab, qal’ada qoldiradilar. Iskandarga chopar yuborib, o‘zlari esa mamlakat ichki tumanlariga chekinadilar. Bu bilan ular dushman istilolalarini shu yerda to‘xtatmoqchi bo‘lgan edilar. Buning sababi shundaki, Aleksandr Eronga qarshi yurish boshlaganda u o‘z dushmani Doro III ni zaharlab o‘ldirgan Bessdan o‘ch olish niyatida ekanligini e’lon qilgan edi. Aleksandr Nautakda Bessni qo‘lga tushiradi va Arrian bergan ma’lumotlarga qaraganda, u Ptolomeyga «Bessni yalang‘och qilib, ko‘chaning o‘ng tomoniga bog‘lab qo‘yishni buyuradi. Sharmandalarcha yap-yalang‘och turgan Bessning yonidan Iskandarning butun qo‘shinlari saf tortib o‘tadi. Uni sharmandali holda yalang‘och qilib, Eronga olib keladida o‘limga mahkum etadi. O‘limi oldidan qo‘li, burni va oyoqlarini kesib, qiynaydi[1]». Bu sotqinning sharmandali o‘limi edi. Sotqin, xoin va xiyonatchilardan antik davrlardan e’tiboran xalqimiz nafratlangan. Jumladan, qo‘l-oyog‘i bog‘liq Bessni Spitamenning o‘zi ham tutib, Iskandarga topshirishi mumkin edi. Lekin Bess har qancha xoin bo‘lmasin Spitamen uni o‘z qo‘li bilan tutib bermaydi. Arrianning ta’kidlashicha, «Bessni o‘z qo‘li bilan tutib berishdan Spitamen or qiladi». U mard o‘g‘lon. Shu bois, Spitamen Bessni qo‘l-oyog‘ini bog‘lab, ona Vataniga bostirib kelayotgan dushmani Iskandarga topshirib tiz cho‘kishni o‘zi uchun or deb biladi.

Yunon bosqinchilari O‘rta Osiyoni juda osonlikcha qo‘lga kiritishni mo‘ljallagan bo‘lsalar-da, ular hisob-kitob va rejada yanglishgan edilar. Aleksandr qo‘shinlariga avvalo, birinchi zarba Oriyona (hozirgi Hirot viloyati)da berildi. Shimoli-Sharqiy viloyatlar – Girkaniya, Ariya, Parfiya, Drongiana, Araxoziya, Baqtriya va Sug‘diyonani bo‘ysundirish uchun uch yil vaqt kerak bo‘ldi. Ayniqsa, Baqtriya va Sug‘diyonani qo‘lga kiritish Aleksandr uchun juda qiyin bo‘ldi. O‘rta Osiyo xalqlari erk va ozodlik uchun kurashga otlandilar. Ahamoniylarning qo‘shinlarini uch marta mag‘lub etgan Aleksandr O‘rta Osiyoda mislsiz katta qiyinchiliklarga duch keldi. Bu qiyinchiliklar haqida Elian shunday deb yozgandi: «Bessni ketidan quvgan Aleksandr lashkarlari katta mashaqqatlarga yo‘liqadilar, oziq-ovqat yetishmaydi, hammalari, hatto shoh ham yuk hayvonlari go‘shti bilan tamaddi qiladi. Yoqilg‘i ham yo‘q bo‘lgani uchun go‘shtni xomligicha yeydilar... Baqtriyada bir qishloqqa yo‘liqadilar, uylarni qor bosgan edi, faqat qorni tozalabgina uylarga kira oladilar[1]».

Bosqinchilarga qarshi umumxalq urushi e’lon qilgan baqtriyaliklar, sug‘diyonaliklar va skiflar uch yil davomida dushman bilan mardonavor jang qildilar. Yunon adiblari yozib qoldirgan ba’zi manbalarda, chuqur ma’noli xabarlar o‘z aksini topgan. Jumladan, Kurtsiy bunday yozadi: «Lashkarlar avval hech ko‘rmagan azoblarni, ochlik, sovuq, charchash, umidsizlik, tushkunlikni boshdan kechiradilar. Ko‘plari sovuqdan o‘ladilar... horg‘inlikdan qorga yotib oladilar». Yoki lashkarlarning yoz issig‘ida qiynalganliklarini quyidagicha ifoda etadi: «Iskandar... Sug‘diyona dashtlarida kechalari yo‘l bosdi. Suv yetishmas edi, tashnalik suvsagandan emas, noumidlikdan, o‘ta mushkul ahvoldan ham yuzaga kelardi... Yozgi quyosh issig‘i dashtni alangalatadi: bir o‘t tushgandan keyin cho‘l-u biyobon gulxanga aylanadi... issig‘idan og‘iz va tananing ichi qurib qolgandek tuyuladi. Jangchilar ruhan tushadilar, keyin holdan toyadilar. Hatto, bir joyda turishi ham qiyin, olg‘a bosishning ham iloji yo‘q edi... Shunchalik falokatdan shoh, tashvishga tushadi[2]».

Kurtsiy Rufning hikoya qilishicha, Aleksandr Kiropolis shahrini ishg‘ol qilayotganida qiynaladi. Katta tosh qirrasi bo‘yniga zarb bilan urilib, yaralanadi. Ko‘z o‘ngini qop-qora tuman qoplab olganidan Aleksandr holsizlanib otdan yiqiladi. Uning jangchilari taxlikaga tushib yig‘lashadi, ular Iskandarni o‘ldi, deb o‘ylaydilar. Manbalar bergan ma’lumotlarga qaraganda, Baqtriya va Sug‘diyona xalqlari skiflar bilan birga Spitamen, Datafarn, Oksiart rahbarligida Aleksandr lashkarlariga nafas olishga imkon bermasdan kurashganlar. Ayniqsa, Samarqandni egallash oson kechmagan, buning uchun ikki yil kerak bo‘lgan. Dastlab, Makedonlar bu shaharni sulh yo‘li bilan egallaganlar. So‘ng, Aleksandr bu yerda kichik bir lashkarni qoldirib, o‘zi Sirdaryo tomon yo‘l olgan.

U O‘rta Osiyoda birinchi bor Ustrushonada Samarqand bilan Xo‘jand oralig‘ida tog‘liklarning qattiq qarshiligiga duch keladi. Tog‘liklar bilan bo‘lgan jangda Aleksandr mislsiz darajada shafqatsizlik qilgan. Arrian bergan ma’lumotlarga qaraganda, u 30 ming mahalliy aholidan 22 mingini qirib tashlagan. Asirga tushishni istamagan tog‘liklarning ko‘plari o‘zlarini qoyalardan tashlab halok bo‘lganlar. Kiropol (Krushkat – manbalarda, Kir qurdirgan shahar – S.X) shaharni mudofaa qilishda esa 8000 kishi halok bo‘ladi. Yunon-Makedon qo‘shinining talofati ham oz emas edi. Hatto, Aleksandrning o‘zi ham jarohatlangan edi. Bunday dahshatli voqealar Spitamenga saboq bo‘ldi. U endi Iskandarning haqiqiy basharasini ko‘radi va unga qarshi muqaddas kurashga otlanadi. Aleksandr jang bilan tog‘liklarni qirib, Sirdaryo bo‘ylariga chiqib oladi. Bu yerda Iskandarni do‘stlarcha sovg‘a-salomlar bilan Tanais (Sirdaryo) ning narigi tomonidan **tiataradarayya** saklari kutardi. Aleksandr sak elchilarini garovda qoldirib, o‘z odamlaridan bir kishini Tanais ortidagi saklar yurtiga ayg‘oqchilik maqsadlarida yuboradi. Xuddi shu paytda, Iskandarga Samarqanddan chopar kelib, Spitamen boshchiligida shaharda unga qarshi qo‘zg‘alon ko‘tarilganligi xabarini beradi. Spitamen Samarqandni egallab, Iskandarning u yerda qoldirilgan Farnux qo‘mondonligi-

[1] Boynazarov F. Qadimgi dunyo tarixi. T.: Iqtisod – moliya. 2006. 83-bet.

[1] Sulaymonova F. Sharq ва G‘arb. T., “Fan” nashriyoti. 1992-yil 89- bet.

[2] Sulaymonova F. Sharq ва G‘arb. T., “Fan” nashriyoti. 1992-yil 89– 90-bet

dagi 3000 piyoda, 800 otliq qo'shinlarini qirib tashlaydi. Aleksandr zudlik bilan Samarqandga yo'l oladi. Aleksandr ketishi bilan Xo'jand qal'asida garovga qoldirilgan saklar bosh ko'taradilar va yunon qo'shinlarini qirib tashlaydilar.

Miloddan avvalgi 328-yilda Aleksandr Spitamen boshchiligida Samarqandda ko'tarilgan qo'zgolonni shafqatsizlik bilan bostiradi va shaharni ikkinchi marta egallaydi. Diodor bergan ma'lumotlarga qaraganda, «Aleksandr qo'zg'olon ko'targan sug'diylarni yengib, 120 ming aholini qirib yubordi», uning ikkinchi bosqichida «u baqtriyaliklarga jazo berib, sug'diylarni qaytadan o'ziga bo'ysundirdi va joylarda qal'alar barpo etdi». qo'zg'alonning uchinchi bosqichida «qo'zg'alon ko'targan so'g'diylarning tog'larga qochib yashiringanlari asirlikka olindi»[1]. Ana shu davrdan e'tiboran, Aleksandr uchun Spitamen eng asosiy va dahshatli kuchga aylandi. Tarixchi olima Fozila Sulaymonova sug'diylar qahramoni Spitamenning nomi yunonchadir, deb hisoblaydi. Uning fikricha, Spitamen sug'diy tilida, taxminan, Spenta Mayi'o (harakatchan yoki muqaddas ma'nosini bildiradi) bo'lsa kerak[2], deydi. Spitamenning tarjimayi holi va shaxsi to'grisida hech qanday ma'lumotlar saqlanmagan. Uning qizi Apamani Aleksandr o'z qo'mondonlaridan biri bo'lgan Salavkga xotinlikka olib beradi. Buni yunon muarrixlari ham tasdiqlaydilar. Jumladan, Plutarx Salavkning xotini «eroniy», – deydi. Bu fikrni Strabon ham tasdiqlaydi. Arrian esa uni «baqtriyali», deb hisoblaydi. Xullas, qayerlik bo'lganda ham Spitamen O'rta Osiyoning yerli mahalliy xalq farzandidir. Salavkiylar avlodidan bo'lgan shohlar ota tomonidan yunon va ona tomonidan Spitamen avlodidan bo'lganlar.

Kvint Kursiy Rufning asarida Spitamen jismonan baquvvat, jasur, mard va tadbirkor bir kimsa suratida tasvirlanadi. Dastlabki paytda, «Aleksandr Spitamenga katta-katta va'dalar beradi, hatto Sug'diyona hokimligini in'om etmoqchi bo'ladi. Spitamen esa vatanfurushlik qilgandan ko'ra, o'limni afzal biladi»[3].

Spitamen dastlab, masalaning mohiyatiga chuqur baho bera olmasdan, Iskandarni Turon xalqini Ahamoniylar zulmidan ozod qiluvchi xaloskor deb bilgan. Iskandarning amalda xalqqa o'tkazgan jabr-zulmi, qilgan yovuzliklari va shafqatsizliklarini o'z ko'zi bilan ko'rgach, uning fikri keskin o'zgaradi. «Iskandarnoma»da ham Iskandarning xalqqa o'tkazgan zulm-sitamlari quyidagi satrlarda ifodalangan:

Ey, Aleksandr, nadir xohishing,
Bayon ayla, bizga bu g'araz ishing,
Urub tig' devlarni sahr aylading,
To'kib qonimiz, lolazor aylading.

Aleksandr Doroning yuz minglab muntazam qo'shinlariga qarshi kurashdan ko'ra, Spitamen boshchiligida bosh ko'targan xalq qasoskorlariga qarshi kurashish qiyin ekanligini tushunib yetadi. Chunki, qo'lga tushmas Spitamen dushman kutmaganda hali u yerda, hali bu yerda paydo bo'lar va makedoniyaliklarga ofat va talafot keltirardi. Jumladan, Kvint Kursiy Ruf Spitamen faoliyati bilan bog'liq quyidagi voqeaviy misolni keltiradi: «Jangchilarning chaqqonligi otlarning tezligiga mos edi. Spitamen lashkarlariga o'rmonni qurshab olishni buyurdi va bir vaqtda ularni dushmanning yon tomoniga front orqasidan olib chiqdi. Menedem har tomonlama qurshovda qoldi... lekin uzoq vaqt qarshilik ko'rsatdi... Bu jangda 2000 piyoda va 300 suvoriylar halok bo'ldilar. Bu talafotni Aleksandr ustalik bilan hammadan yashirdi»[4], Yoki makedoniyaliklarning Zarafshon daryosidan o'tish voqeasi ham bu borada jonli misoldir». Arrian bunday ma'lumot beradi: «Makedoniyaliklar daryoda mutlaq, tartibsizlik bilan o'ta boshladilar. Varvarlar[5] ular qo'ygan xatolikni sezib... har tomondan o'rab oladilar... ularni qayta daryoga itarib tashlaydilar yoki o'q-yoy bilan otadilar... chorasiz qolgan makedoniyaliklar daryo o'rtasidagi orolga chiqib oladilar. Skiflar va Spitamen lashkarlari ularni qurshab kamondan otib tashlaydilar, bir qismini asir oladilar, ammo keyinchalik ularni ham otib tashlaydilar».[1] Darhaqiqat, Aleksandr qo'shinlari juda katta talafot ko'rib, Sug'diyona va Baqtriyadagi qo'zg'alonni bostira olmagan. U o'ziga qarashli viloyatlardan 19 ming yollanma qo'shin yordamga yetib kelgach, bu isyon bostirilgan. Yunon muarrixlarining asarlarida Spitamen bilan birgalikda Iskandarga qarshi jang qilgan skiflar, baqtriyaliklar, massagetlarning jasorati va ularning ajoyib urf-odatlari va madaniyatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Kvint Kursiy Rufning ta'kidlashicha, skiflar boshqa «varvar» xalqlaridan farq qiladilar, «ularning fikr ifodalanishlari qo'pol emas, madaniyati ham durust edi». Yana u davom etib yozadi: «Aytishlaricha, ularning orasida donishmandlari ham bor ekan»[2]. Kvint Kursiy Rufning qayd qilishicha, «skiflarning, hatto nutqi ham jozibador edi. O'zining go'zal nutqiga, madaniyatiga ega bo'lgan skiflarning o'sha davrlarda o'ziga xos adabiyoti ham bo'lgan».

Kvint Kursiy Ruf «Aleksandr tarixi» asarida skiflarning jasurligi va mardligini ta'riflaydi. Uning yozishicha, Aleksandr skiflarning katta bir guruhini asir oladi. «Jismoniy jihatdan baquvvat bo'lgan skiflardan 30 kishini o'limga mahkum etganda, ular o'limdan ham qo'rqmasdan, xalq qo'shiqlarini baralla aytib, xursand bo'lib borardi»[3], – deydi u. Skiflarning mardligiga qoyil qolgan Aleksandr asirlarni o'limdan saqlab qolib, hibsdan ozod qiladi.

Asarda massagetlarning jasoratlari haqida ham yorqin satrlar bor. «Massagetlar 800 nafar otliq jangchilarini qishloq yaqinidagi o'rmonga yashirib qo'yadi. Bir necha kishi poda haydab o'rmonga qarab bemalol ketaveradi. Tayyor o'ljani qo'ldan chiqarmaslik uchun Attin o'zining 300 otliq jangchisi bilan hech shubha qilmasdan o'rmonga kirib boradi. Massagetlar Attin qo'shiniga qo'qqisdan hujum qilib, ularning hammasini qirib tashlaydi».[4]

Kvint Kursiy Rufning asarida Spitamen fojeasiga sabab bo'lgan xoinlar, qo'rqoq va sotqinlarga nafrat o'tini sochuvchi yorqin satrlar ham anchagina. Ana shunday sotqinlardan biri Spitamenning xotinidir. Horib-charchagan Spitamen shirin taom va sharob ta'sirida qattiq uyquda yotardi. «Xotini pinhona kelib, qilichini sug'urib oldi-da, Spitamenning boshini kesib tashladi. Qonga belangan erining kallasini bu jinoyatdan ogoh bo'lgan qulga keltirib beradi. So'ngra, makedon qo'shinlari joylashgan lagerga kelib, Iskandarga xabar qilishni, muhim xabar olib kelganligini, bu xabarni shohga shaxsan o'zi yetkazishi lozimligini aytadi. Aleksandr bu mudhish voqeadan ogoh bo'lib g'azablanadi.

Aleksandr Spitamen bilan yakkama-yakka jangda olishish niyatida edi. U jallod xotinni lagerdan tashqariga haydab yuborishni, unga sherik bo'lgan qulni yerli xalqning eng og'ir jazosiga mahkum etishni buyuradi. Spitamenning xotini erining boshi evaziga Iskandardan katta mukofotga umidvor edi. U xor-zor bo'lib o'ladi. «O'z eriga xiyonat qilgan xotin menga do'st bo'lardimi», – deydi Iskandar»[5]. Spitamenning o'limi haqida Arrian boshqacharoq rivoyatni keltiradi. Uning yozishicha: «Skif-massagetlar yengilganlaridan so'ng, o'zlari bilan birga ittifoq bo'lib dushmanga qarshi jang qilgan baqtriyaliklar va sug'dlar yuklarini talaydilar va qochadilar. Spitamen ham ular bilan birga ketadi. Ularga «Aleksandr dashtga hujum boshlar emish», – degan xabar yetgach, Spitamenning boshini tanasidan judo qilib, shohga yuboradilar va shu yo'sinda Iskandarning hujumini oldini olmoqchi bo'ladilar».

Tarixiy yozma manbalarda, katta sovg'a-salomlar bilan do'stlik aloqalarini o'rnatish maqsadida, Xorazm shohi 1500 otliq suvoriylar bilan Aleksandr oldiga bosh egib kelganligi yoziladi. Jumladan, «Iskandarnoma»da Xorazmshoh «Feruzbax va Jamshidshoh o'z askarlari bilan yordamga» kelgani ta'kidlanadi. Arrian esa «Xorazmliklar shohi Farasman Iskandarga bosh egib keldi», – deydi. Strabon bo'lsa, «... massaget va saklarga attasiy va xorasmiylar ham kiradilar,

[1] Asqarov A. O'zbekiston tarixi. T.: "O'qituvchi" nashriyoti, 1994. 189-bet.

[2] Sulaymonova F. "Sharq va G'arb", "Fan" nashriyoti, 1992. 91-bet.

[3] Boynazarov F. "Antik dunyo", 47-bet.

[4] Sulaymonova F. "Sharq va G'arb", "Fan" nashriyoti, 1992. 91-bet.

[5] Qadim zamonlarda greklar grek bo'lmagan boshqa xalqlarni "varvarlar" – madaniyatsiz, nodon, qo'pol, yovvoyi xalq deb kamsitganlar.

[1] Sulaymonova F. "Sharq va G'arb", "Fan" nashriyoti, 1992. 91-bet.

[2] Boynazarov F. "Antik dunyo", 1989, 50–51-bet.

[3] O'sha asar, 54-bet.

[4] O'sha asar, 55-bet.

[5] Boynazarov F. "Antik dunyo", 1989, 57-bet.

Spitamen u yerga qochib ketgan... Iskandarga bo'ysunmagan», – deydi. F. Sulaymonovaning «Sharq va G'arb» asarida esa «Xorasmiylar shohi Farasman ham yurishda ittifoq etish uchun Iskandarga suvoriylar otryadini olib keldi», – deyiladi.

Aslida Xorazm hukmdori o'zining donishmandligi va uzoqni ko'ra bilganligi tufayli mamlakat mustaqilligini saqlab qola oldi. U vaziyatni to'g'ri baholay oldi va Samarqandga Aleksandr huzuriga keldi. Farasman mazkur uchrashuv chog'ida harbiy ittifoq tuzib, Qora dengiz tomon yurishni taklif etadi. Sug'dlik Spitamen qo'zg'olonini bostirish bilan band Aleksandr «Farasmanga tashakkur aytib, u bilan do'stlik ittifoqini tuzadi». Shu bilan birga hozir Pontiga (ya'ni Qora dengizga – **R.Sh.,S.X**) yurish vaqti emas», – deb aytadi. Aleksandr ishonchini oqlagan Farasman yunonliklarning keyingi harbiy rejasi hind zaminiga yurish ekanligini ham bilib oladi. Uzoqni ko'ra bilgan Farasman shu tariqa, mintaqadagi yagona barqaror yer – Xorazm daxlsizligini saqlab qoladi hamda Iskandarning kelgusi rejalaridan voqif bo'lib oladi. Farasmanning Aleksandr bilan ittifoqi strategiya nuqtayi nazaridan amalga oshirilgan siyosiy qadam ekanligini shundan ham aniq ko'rish mumkinki, bir yil o'tar-o'tmas miloddan avvalgi 328-yili u yunonliklar tazyiqidan qochishga majbur bo'lgan Spitamenga Xorazmdan boshpana beradi (Strabon. miloddan avvalgi 1 asr – milodiy 1 asr). Fikrimizcha, Xorazm hukmdorining Iskandarning ashaddiy dushmani Spitamenni qabul qilishni nafaqat uning vatandoshlik hissidan, balki Iskandarning ahvolidan boxabarligi hamda ma'lum ma'noda, kezi kelganda o'z imkoniyatlariga ishonganligidan hamdir. Zero, Xorazm bu zamonda janubiy-sharqda o'z ta'sirini yo'qotgan bo'lsa-da, shimoliy g'arbda Qora dengiz – Azov bo'ylarigacha bo'lgan yerlardagi mavqeyi saqlanib qolgandi. Xullas, Spitamen boshchiligidagi xalq qasoskorlari harakati o'lka xalqlari orasida mustahkam birlik, hamkorlik va ittifoqning bo'lmaganligi, dushman tomoniga o'tgan ba'zi qo'rqoq va xoinlarning sotqinligi tufayli mag'lubiyatga uchradi. Ammo Spitamenni bartaraf etish, Baqtriya va Sug'diyonani egallash, Aleksandr uchun oson kechmadi.

Makedon qo'shinlarining yengilmasligi haqidagi afsonalar O'rta Osiyoda chippakka chiqdi. Aleksandr askarlari Baqtriya, Sug'diyona va skiflardan bir necha marta yengildilar, juda ko'plab makedon qo'shinlari janglar davomida qirib tashlandi. Birgina Politimet (Zarafshon) daryosi bo'yidagi janglarda makedon qo'shinlari ikki marta talafot ko'rdi. Iskandarning shaxsiy hayoti ham Sug'diyonada juda og'ir kechdi. Ayniqsa, Kiropil shahrini egallash paytida, boshi va bo'ynidan yaralanib, ko'p azob tortdi. Yana buning ustiga lashkarboshisi Karan boshliq qo'shinning qirib tashlanishi, skiflarning tinimsiz qilayotgan hujumlari Iskandarning ruhiy kasallanishiga sabab bo'ldi, uning xotirasi ancha zaiflashdi, asablari ishdan chiqdi. Natijada, u o'ziga eng yaqin bo'lgan sarkardasi Klitni achchiq ustida o'z qo'li bilan o'ldirib qo'ydi.

Klit Dronidning qizi Lanikaning ukasi bo'lgan. Lanika Iskandarni tarbiyalab voyaga yetkazgan, unga ko'krak suti bergan ayol edi. Aleksandr o'zi qilib, qo'ygan fojeani ko'tara olmasdan ruhiy azobga tushadi. Lanika oldida o'zini gunohkor his qiladi. Uch kecha-yu kunduz hech narsa yemasdan, ichmasdan, tashqariga chiqmasdan, xonani ichidan berkitib yotib oladi. Ha, Iskandarni ruhiy tushkunlik ezayotgan edi.

Iskandarni bunday ruhiy tushkunlikka uchrashiga sabab O'rta Osiyoning erksevar va ozodlikka intiluvchi mard va jasur xalqlarining kelgindi dushmanlarga qarshi mardonavor kurashlari edi. Chunki Aleksandr mahalliy xalqqa og'ir zulm o'tkazdi, qanchadan qancha shaharlar vayron qilindi, yuz minglab yerli xalq qullarga aylantirildi, dunyo bozorlarida sotildi, qanchasi qirib tashlandi, behisob moddiy boyliklar talon-toroj qilindi, yerlar suv o'rniga qon ichdi, turar joylar, bog'-u bo'stonlar yondirildi, ularning kuli ko'kka sovurildi.

Bularning hammasi o'lkaning istiqboldagi rivoji va taraqqiyotini necha o'n yillar orqaga surib yubordi. Erksevar va hurriyatparvar, insoniy g'ururi yuksak va mag'rur ajdodlarimiz dushmanga

bo'yin egmadilar, ularning qarshiligi borgan sari kuchaydi va ular dushmandan qonli qasos oldilar. Buni tushungan ayyor va tadbirkor Aleksandr endi hiylakorlik va ustamonlik yo'liga o'tdi.

Aleksandr mahalliy xalq vakillari, birinchi navbatda hukmdor oqsoqollar va rahbarlar bilan umumiy til topish, ularga yaqinlashish yo'llarini izlay boshladi. U miloddan avvalgi 327-yilni Nautakda o'tkazib bahorda Nautakka yaqin bo'lgan Sug'd qal'asini egallaydi. Tog'lar orasida joylashgan bu shaharning hokimi Aksiart edi. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda, Aleksandr Aksiart bilan yaqinlashgach, Baqtriya va Sug'diyona tog'lari orasida joylashgan 4 ta qal'ani: Sug'd, Sizimeta, Arimaza va Xorienni egallaydi. Gap shundaki, Aleksandr Baqtriya zodagoni Aksiartning go'zal qizi Roksana (Raxshona, Ravshanak)ga uylanadi va uni malika deb e'lon qiladi. Plutarx bergan ma'lumotlarga qaraganda, «Roksana Iskandarning xayoli orzusidagi qiz edi». Arrianning yozishicha: «Jangchilar Doroning xotinidan keyin Osiyoda bunday go'zalni uchratmaganliklarini aytib, Roksananing husn-u jamoliga maqtov so'zlar aytishadi.

Aleksandr Roksanani asir ushlab turmasdan, uni o'ziga faxriy xotinlikka oladi.

Oksiart qizi Roksanaga Iskandarning oshiq bo'lib qolganini eshitib, behad xursand bo'ladi va Iskandarning huzuriga keladi. Aleksandr uni o'z faxriy kishisi sifatida qabul qiladi»[1].

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Aleksandr Roksana tufayli Oksiartning barcha gunohlarini kechiradi va uni Baqtriya satrapi etib tayinlaydi. Bu voqeani eshitgan Iskandarga raqib bo'lgan Eparx Xorien Iskandarga jangsiz taslim bo'ladi (qal'ani yunon-makedonlar uning nomi bilan atashgan) va o'z qal'asiga hokim bo'lib oladi. Ana shu tariqa, Aleksandr boshqa qal'alarni ham birin-ketin egallay boshlaydi. Plutarx Iskandarning yerli xalq urf-odatlari va madaniyatiga katta hurmat bilan qaraganligini alohida ta'kidlaydi. «Hatto, – deydi u, – varvarlarning milliy kiyimlarini kiyib yurishni o'ziga ma'qul ko'radi... Hatto, shoh makedon jangchilariga ham yerli xalqning urf-odatlarini o'rganishni ta'kidlaydi».[2]

Zikr qilingan manbaada ta'kidlanishicha, Aleksandr «varvar»larning (ya'ni yerli xalqlarning – R.Sh.,S.X.) kiyimlarini dastlab, ularning vakillari bilan uchrashganda, ularning uylariga tashrif buyurganda, ahyon-ahyonda kiygan bo'lsa, keyinchalik, u butunlay «varvarchasiga» kiyinib yurishga ko'nikib qoladi. Iskandarning yerli mahalliy xalqqa nisbatan, bunday «odilona» va «insoniy» munosabatda bo'lishi aholi ma'lum bir qismining, asosan, yuqori tabaqa vakillarining Aleksandr tomoniga o'tishiga sabab bo'ldi. Xalq rahbarsiz qoldi.

Aleksandr qalbining to'ridagi yashirin va pinhona istak va tilak ham aynan shu edi. Bu hol uning Baqtriya va Sug'diyona xalqlari ustidan to'la hukmronlik o'rnatilishiga imkoniyat yaratdi. Aleksandr miloddan avvalgi 327-yilda O'rta Osiyoni o'ziga bo'ysundirib mahalliy aslzodalardan bo'lgan Oropiyani Sug'd podsholigiga tayinlaydi va Hindiqush orqali Hindiston sari otlanadi. Hindistonni ham o'ziga tobe etgan Aleksandr 324-yilda yana O'rta Osiyoga qaytadi. Shu yili Suzada Aleksandr katta ommaviy to'y uyushtiradi. Uning askarlaridan 10 ming jangchi, shu jumladan, shohga yaqin bo'lgan Gefestion, Krater, Ptolomey, Salavk, Evmen, Perdikka va boshqalar sharq ayollariga uylanadilar. Iskandarning o'zi malika Roksana ustiga sharq odatiga ko'ra, Doroning katta qizini xotinlikka oladi. Shoh kuyov-kelinlarga katta tortiqlar va sovg'a-salomlar beradi.

Iskandarning O'rta Osiyodagi xatti-harakatlari, uning bu yerda yurgizayotgan siyosati grek-makedon lashkarlarning ma'lum bir qismiga yoqmaydi. Ular, Iskandarning sharq xalqlari vakillarini grek va makedonlar, shoh yaqinlari – **Getayrlar** darajasiga ko'tarishidan norozi lashkarlar Tigr sohilidaga Opis degan shaharda isyon ko'taradilar. Iskandarning buyrug'iga bo'ysunmaydilar. G'azablangan Aleksandr 323-yilda 13 jangchini jazolaydi. F. Sulaymonova asarida ta'kidlanishicha, Baqtriya va Sug'diyonaga ko'chirib keltirilgan 10 ming faxriylar o'z vatanlariga

[1] Boynazarov F. "Antik dunyo", 1989, 66, 103- betlar.

[2] O'sha asar, 64-bet.

qaytadilar. Biroq lashkarboshi Perdikka ularning barchasini qurolsizlantiradi va mol-mulklarini sodiq askarlarga bo'lib beradi. Endilikda Aleksandr qo'shinlarining ko'pchiligini eroniylar, O'rta Osiyo xalqlari vakillari – «varvarlar» tashkil qilar edilar. Aleksandr miloddan avvalgi 323-yilda o'z davlatining yangi poytaxti – Mesopotamiyaning Bobil shahrida vafot etadi. Shunday qilib, makedoniyalik Aleksandr olib borgan bosqinchilik va talonchilik urushlari oqibatida O'rta Osiyoda Ahamoniylar zulmi yunon-makedon istilochilari zulmi bilan almashdi. Bu zulmdan qutulish uchun Sug'diyona xalqlariga 150 yil, Baqtriya xalqlariga esa 180 yil kerak bo'ldi.

Iskandarni O'rta Osiyo xalqlarining do'sti, adolatparvar, ilm-ma'rifat va madaniyatni yoyuvchi shahanshoh sifatida ta'riflaydilar. Plutarxning yozishicha: «Aleksandr Sharq xalqlari vakillarini yunon madaniyatidan bahramand qilishga...» uringan ekan. Hatto, O'rta Osiyoda bo'lganida «...yerli aristokratlarning 30 ming o'g'illarini tanlab olib, ularga yunon tilini o'rgatib, grek madaniyati ilmidan ta'lim berishni»[1] buyurgan ekan. Albatta yunonistonlik muarrixlarning bu tutgan yo'llarini tushunmoq kerak. Ular nima bo'lganda ham O'rta Osiyoni zabt etgan, uni asoratga solgan fotih Aleksandr avlodidirlar. Zero, ular o'z davlatlarining, o'z vatandoshlari bosqinchi Iskandarning qonli yurishlarini oqlashga, uni ijobiy tomondan ko'rsatishga harakat qilishlari tabiiy ekanligini fahm etsa bo'ladi.

To'g'ri, Aleksandr O'rta Osiyo hududlarida ham shaharlar barpo etgan. Jumladan, Yustin «Pompey Trog epitomi» asarida Aleksandr Baqtriya va Sug'diyonada 7 shahar qurdirganligini yozadi. Shulardan biri Sirdaryo sohilida 17 kunda qurib bitkazilgan qal'a «Aleksandriya Esxata», ya'ni "Olisdagi Iskandariya edi. Bu shahar Xo'jand bilan Bekobod oralig'i (taxminan Farhod GESi) da joylashgan edi. Bu qal'a – shaharlarni Aleksandr nega qurdi? U bu shaharlarda grek-makedon qo'shinlarini joylashtirib, kelgusi joylarni zabt etishda bu shaharlardan plastdarm sifatida foydalangan edi. Shu sababdan, «Aleksandriya Esxata»ni tezda barpo etib, Iskandar, bu yerdan saklar ustiga yurish boshlagan. Bundan tashqari, Iskandarning O'rta Osiyoda olib borgan yaratuvchilik faoliyatiga qaraganda, uning vayron etuvchilik, buzg'unchilik faoliyati o'n chandon ortiqroq va ko'proq bo'lgan, behisob shahar va qishloqlarni vayron etgan.

[1] Sulaymonova F. "Sharq va G'arb", "Fan" nashriyoti, 1992. 94-bet.

Nazorat savollari

1. *Odamlar nima uchun turli ijtimoiy tabaqalarga bo'linib ketdi?*
2. *Urug', qabila, jamoa, qabilalar ittifoqi nima?*
3. *Qanday sharoitlar davlatlarni shakllanishiga sabab bo'ldi?*
4. *Urug'chilik jamoasining yemirilish sabablari nimalardan iborat?*
5. *"Avesto" kitobi – Vatanimiz tarixini o'rganishda muhim manbaa?*
6. *"Avesto"da urug', qabila, davlat, katta oila tushunchalarining talqin etilishi?*
7. *Ilk davlat birlashmalari qanday paydo bo'lgan?*
8. *O'rta Osiyo xalqlarining Eron ahamoniylariga qarshi kurashi qahramonlari kimlar bo'lgan?*
9. *Bu davrdagi aholi qaysi dinlarga e'tiqod qilgan?*
10. *Qulchilikning qanday o'ziga xos xususiyatlari bo'lgan?*
11. *Aleksandr zulmiga qarshi kurash qahramonlari kimlar edi?*
12. *Xorazmliklar, baqtriyaliklar, sug'diyonaliklar yashagan hududlarni ta'riflab bering?*

III BOB

O'RTA OSIYODAGI QADIMGI DAVLATLAR
(miloddan avvalgi IV asrdan milodning IV asrgacha)

1. O'RTA OSIYO SALAVKIYLAR HUKMRONLIGI OSTIDA

Mil.avv. 323-yilda Aleksandr Bobilda to'satdan vafot etdi. Uning vafot etishi bilanoq davlatdagi markazdan qochuvchi kuchlarning harakatlari faollashuvi natijasida Aleksandr tuzgan davlat parchalanib uning o'rniga nisbatan barqarorroq bo'lgan davlat uyushmalari paydo bo'ladi. Ta'kidlash lozimki, Aleksandr davlatining parchalanishi va uning xarobalarida yangi davlatlar tizimining paydo bo'lishi tinchlik yo'li bilan emas balki, Aleksandrning Makedonskiyning yaqin sarkardalari – diadoxlar o'rtasidagi tinimsiz urushlar tufayli bo'lib o'tdi. Diadoxlar o'rtasida 40 yildan ziyodroq davom etgan jang-u jadallar natijasida Aleksandr mulklari bo'lib olinadi.

Aleksandr Makedonskiy mulklariga egalik qilish shu bilan yakunlandiki, mil.avv. 306-yilda nisbatan kuchli bo'lgan diadoxlar – Antigon Birko'zli, Demetriy Poliorket, Ptolomey Lag, Lazimax, Salavka, Kassandrlar o'zlarini podsho deb e'lon qildilar hamda bu bilan Aleksandr davlati xarobalarida o'z davlatlarini barpo etishni ma'lum qildilar. Shu tariqa tarix sahnasida G'arb va Sharq an'analarini uyg'unlashtirgan ellinistik davlatlar paydo bo'ldi. Ana shunday yirik davlatlardan biri – Salavkiylar davlati edi.

O'zining eng gullab-yashnagan davrida bu davlat ilgari Aleksandr saltanatiga kirgan katta hududlarni egallab, g'arbda Egey dengizidan Sharqda Hind subkontinentigacha cho'zilgan hamda Kichik Osiyoning janubiy qismini, Suriya, Shimoliy Mesopotamiya, Bobil, Eron, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlari va Afg'onistonning katta qismini o'z ichiga olgan edi. Bu ulkan davlatning asoschisi – dastavval Aleksandrning tansoqchisi, keyinroq yirik sarkardasi bo'lgan Salavka edi.

Yunon tarixchisi Pompey Trogning yozishicha, «Salavka ba'zi bir o'lkalarni muzokaralar yo'li bilan egalladi, ammo Baqtriya, Parfiya, Sug'd yerlarida u qattiq qarshilikka uchradi va og'ir janglar olib borishiga to'g'ri keldi». Bu ma'lumotni qadimgi tarixchi Arrian ham tasdiqlaydi. Ya'ni u shunday xabar beradi: «Salavka I baqtriyaliklar, sug'diylar, parfiyaliklar va girkaniyaliklar bilan ko'p urushlar olib borgach, ular yerlariga hukmronlik qila boshladi». Tadqiqotchilarning fikricha, O'rta Osiyo yerlarining Salavka tomonidan bosib olinishi mil.avv. 306–301-yillarga to'g'ri keladi.

Mil.avv. 293-yilda Salavka o'g'li Antiox I ni Sharqiy satraplarga ya'ni, O'rta Osiyo viloyatlariga o'zining noibi etib tayinlaydi. Salavka I va Antiox I (mil.avv. 281–261 yillar mustaqil) hukmronligi davrida Salavkiylar davlati siyosatining asosiy yo'nalishlari shakllanadi. Salavkiylar uchta mintaqada – Janubiy Suriya, Kichik Osiyo va Sharqda faol tashqi siyosat olib borishga majbur bo'lgan edilar. Janubiy Suriya va Kichik Osiyo uchun Ptolemeylar (Ptolomey Lag asos solgan O'rta yer dengizining sharqidagi davlat sulolasi) bilan tinimsiz urushlar bo'lib turgan. Chunki bu hududlarda muhim savdo yo'llari tugab, gullab-yashnagan port-shaharlar mavjud edi. Kichik Osiyoning yunon shaharlari ham muhim ahamiyatga ega edi.

Sharqiy viloyatlarda xususan, O'rta Osiyodagi ahvol birmuncha murakkabroq vaziyatda edi. Birinchidan, bu hudud boshqaruv markazlaridan ancha uzoqda joylashgan bo'lib, bu viloyatlar bilan aloqa qilishda qiyinchiliklar mavjud edi. Ikkinchidan, Salavkiylar davlatining chegaralarida joylashgan ko'chmanchilarning doimiy xavfi mavjud edi. Mil.avv. III asrdan boshlab ko'chmanchilarning ko'chishlari boshlanishi natijasida chegaralardagi bu xavf yanada kuchayadi.

Salavkiylar davlatida ichki siyosiy boshqaruv masalalari ham ancha murakkab edi. Katta hududlarni qamrab olgan bu davlatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasi va jamiyat siyosiy tashkiloti turlicha bo'lgan ko'plab viloyatlar mavjud bo'lib, bu holat ushbu kuchlarni yagona davlatga birlashtirib turishni ancha qiyinlashtirar edi. Bu davlatning o'ziga xos xususiyatlaridan biri u faqat

harbiy yurishlar natijasida, kuch ishlatish yo'li bilan paydo bo'lgan edi. Shuning uchun ham davlatning asosiy vazifalaridan biri qaram etilgan xalqlarni zo'ravonlik bilan ushlab turish yoki birlashtirib turish edi. Sharq xalqlari mahalliy zodagonlaridan bir qismi yoki ayrimlari boshqaruv tizimiga jalb etilgan bo'lsa-da, asosiy boshqaruvchilar makedonlar va yunonlardan iborat bo'lgan.

Salavkiylar sulolasida davlat boshlig'i podsho bo'lib, uning hokimiyati mutlaq edi. Podsho bir vaqtning o'zida fuqarolar ma'muriyati oliy boshlig'i, qo'shinlarning bosh qo'mondoni, oliy sudya va hatto bosh qonun chiqaruvchi vazifalarini bajargan. Manbalarning ma'lumot berishicha, sulola asoschisi Salavka I, «Podsho tomonidan buyurilgan barcha narsalar doimo adolatlidir», degan tamoyilga qat'iy amal qilgan. Salavkiylar sulolasi podsholari quyidagi ikkita huquqiy asosga ega edilar: 1. Bosib olish huquqi. 2. Hokimiyatni otadan bolaga meros qoldirish huquqi. Ko'p hollarda salavkiylar podsholari ilohiylashtirilgan. Masalan, tangashunoslik ma'lumotlari Soter-Qutqaruvchi, Dikayos-Adolatparvar, Everget-Ezgulik kabi podsholar bo'lganligini tasdiqlaydi.

Davlatning nihoyatda katta hududlarni qamrab olganligi ayrim hollarda ma'muriy nazoratning susayib ketishiga olib kelgan. Manbalarning guvohlik berishicha, bir nechta mahalliy siyosiy uyushmalar (alohida qabilalar, yunon polislari, ibodatxona jamoalari, mahalliy sulolalar) ichki ishlarda mustaqil siyosat olib borishga harakat qilganlar.

Manbalarning ma'lumot berishicha, Salavka I Ptolomeylar bilan hokimiyat talashib Sharqiy hududlar va Kichik Osiyo uchun kurash olib borish jarayonidayoq o'z hokimiyatida boshqaruv tartibini joriy eta boshlagan edi. U Aleksandr an'analariga sodiq qolganligini ko'rsatish maqsadida satrapiyalarni yirik viloyat uyushmalari sifatida saqlab qoldi. Tangashunoslik ma'lumotlariga qaraganda, Salavka I davlati Ahamoniylar va Aleksandr davlatiga nisbatan ancha kichik bo'lib, hokimiyat 27-28 ta satrapiyaga bo'lingan.

Salavkiylar davlat boshqaruvi

Podsho

Fuqarolar ma'muriyatining oliy boshlig'i	Qo'shinlar bosh qo'mondoni
Oliy sudya	Bosh qonun chiqaruvchi
Ish boshqaruvchi	Podsho atrofidagilar: qarindoshlar va do'stlar
Podsho devonxonasi	
Moliya boshqaruvchisi	Straplar, eparxlar, geparxlar, strateglar
Soliqlar yig'imini boshqaruvchilar	Polislar, katoykiyalar
Xat-hujjat ishlarining boshqaruvi	Mahalliy siyosiy uyushmalar: ayrim qabilalar, ibodatxona jamoalari, mahalliy sulolalar

Har qaysi satrapiyani podsho tomonidan tayinlanib qo'yilgan satrap yoki strateg mansabidagi shaxs boshqargan. Fors satraplaridan farq qilgan holda ular ham ma'muriy, ham harbiy boshqaruvni qo'lga olganlar. Satrap-strateg ma'muriy boshqaruvda eng yaqin odamlaridan o'ziga yordamchi tanlagan. Bu yordamchi soliq yig'uvchilar faoliyati, ichki va tashqi savdo, xo'jalik hayotini nazorat qilib borgan.

Tarixiy manbalarda salavkiylar satrap-strateglari yunoncha nomda (Stratonik, Aleksandr, Gieraks, Antiox va boshqalar) tilga olinadi. Demak, salavkiylar hukmdorlari asosan yunonlardan va ayrim hollarda ellinlashgan mahalliy zodagonlardan tayinlangan. Tadqiqotchilarning fikricha, O'rta Osiyoda yunon hokimlari va ular atrofida to'plangan yunon zodagonlari bilan birga mahalliy zodagonlar ham hokimlik qilar edilar. Salavkiylar hokimiyati O'rta Osiyodagi harbiy punktlarda (katoykiyalar) joylashgan harbiy kuchlarga tayangan edi.

Salavkiylar davri Baqtriya, Marg'iyona, Sug'diyona va Parfiya hududlarida ko'p aholili shaharlar ko'p edi. Maroqand, Baqtra, Niso kabi ko'plab qadimgi shahar xarobalarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida topilgan topilmalar bu hududlarda hunarmandchilik, savdo-sotiq va xo'jalik ishlari rivojlanganligidan dalolat beradi.

Salavkiylar davlati ma'lum bir xalq yoki elatlardan iborat bo'lmay, ko'pdan ko'p etnik guruhlarni harbiy yo'l bilan birlashtirishdan tashkil topgan uyushma edi. Davlat boshqaruvining barcha siyosiy, huquqiy va ijtimoiy yo'nalishlari podsho saroyi bilan bog'liq bo'lib, bu holat davlat boshqaruvida katta ahamiyatga ega bo'lgan. Ahamoniylar davlatida bo'lgani kabi salavkiylar davlatida ham ko'pgina davlat ishlarini olib boruvchi devonxona mavjud bo'lgan. Ayrim manbalar salavkiylar saroyidagi xat-hujjat ishlarining boshlig'i lavozimi haqida ma'lumotlar beradi.

Tadqiqotchilarning fikricha, salavkiylar davrida anchagina murakkab soliq tartibi joriy qilingan bo'lib, salavkiylar hukmdorlari o'zlarigacha mavjud bo'lgan soliq tartibini o'zlashtirgan holda unga o'zgartirishlar kiritib, mukammallashtirganlar. Dehqonlardan yer solig'ini yig'ib olish satrap-strateglarning vazifasi bo'lgan. Bunday soliqlarning miqdori aniq belgilangan bo'lib, viloyatlardan keladigan soliqlarning umumiy miqdori qishloq jamoalaridan tushadigan soliqlarga bog'liq bo'lgan.

Mil.avv. III asrning 60–50-yillariga kelib Kichik Osiyo va Bolqon yarim orolida Salavkiy hukmdorlari o'rtasida hokimiyat uchun kurashlar avj oldi. Natijada salavkiylar davlatining sharqiy viloyatlarida siyosiy vaziyat o'zgarib markazdan qochuvchi kuchlarning harakatlari faollashadi. Mil.avv. 250-yilda kelib dastlab Parfiya, keyin esa Yunon–Baqtriya davlatlari salavkiylar davlatidan ajralib chiqib, o'zlarini mustaqil deb e'lon qiladilar.

2. PARFIYA DAVLATI. YUNON – BAQTRIYA PODSHOLIGI

Yuqorida qayd etilganidek, miloddan avvalgi III asrning o'rtalarida salavkiylar saltanati inqiroz sari yuzlandi. Sharqiy satrapliklar markaziy hokimiyatga bo'ysunishdan bosh tortib, mustaqil siyosat yurgizishga intildilar. Xususan, bu sohada Parfiya va Baqtriya satrapliklarining faoliyati alohida diqqatga molikdir.

Parfiya podsholigi[1] – miloddan avval taxminan, 250-yilda Kaspiy dengizining janubiy va janubiy- sharqiy tomonida vujudga kelgan qadimiy davlat. Azamat Ziyo bu davlat haqida shunday yozadi: "Mintaqamizning Atrek hamda Girkan daryolari yuqori havzasida joylashgan (Janubiy Turkmaniston, Shimoliy-Sharqiy Eronning bir qismi) tarixiy makonlaridan biri qadimgi Parfiya nomi bilan yuritilgan. "Avesto"da Ahura Mazdaning beshinchi bo'lib, Nisaya o'lkasi yaralgani haqida so'z bor (Avesto II jild. 660-bet). Nisayaning hozirda Ashgabat yaqinidagi xarobalari saqlanib qolgan ko'hna Niso shahri Parfiyaning dastlabki markazi bilan bog'liqligiga shubha qilmasa ham bo'ladi[2]".

Miloddan avval birinchi asr o'rtalarida Mesopotamiyadan Hindistongacha bo'lgan hududni o'ziga bo'ysundirgan. Parfiya milodiy 3- asrning

[1] Bu podshohlik tarixi quyidagi adabiyotlarda aks etgan: Вокшанин А.Г. Парфия и Рим (г.1-2) М.: 1960–1966; Кошеленко Г.Н. Культура Парфии. М: 1966; Ziyo Azamat.O'zbek davlatchilik tarixi . T.: "Sharq" 2000. 42-48 –betlar; O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi." Davlat nashriyoti. Toshkent. 2003, 698–699- betlar.

[2] Ziyo Azamat. Ko'rsatilgan adabiyot, 42-bet

20-yillarigacha mavjud bo'lgan. Miloddan avval, taxminan, 250-yillarda saklarning ko'chmanchi parnlar (dahlar) qabilasi Arshak boshchiligida Salavkiylar davlatidan ajrab chiqqan. Parfiyona yoki Parfiya satrapiyasiga bostirib kirganlar va Parfiyani, so'ngra qo'shni Girkaniya viloyatini ishg'ol etganlar. Salavk II o'z hokimiyatini qayta tiklash maqsadida olib borgan bir necha muvaffaqiyatsiz urinishlar miloddan avvalgi 230–227-yillardan so'ng, Parfiyada arshakiylar hukmronligini tan olishga majbur bo'lgan. Salavkiylar podshohi Antiox III Parfiyani 209-yilda bosib oladi. Biroq Salavkiylar davlatining zaiflashganidan foydalanib, Parfiya tezda o'z mustaqilligini tiklab olgan.

Pompey Trog skiflar (saklar) haqida to'xtalib, "Ular Parfiya va Baqtriyaga asos solganlar", deb yozgani ma'lum. Yunonlik tarixchi Pompey yana Parfiya xususida to'xtalib, "Rimliklar bilan butun dunyoni o'zaro bo'lib olgan parfiyaliklar hozirda butun sharq uzra hukmdordirlar va ular (aslida) qachonlardir skiflar orasidan badarg'a qilinganlardandirlar, ularning nomi (ya'ni Parfiya A.Z) bunga ishora, zero skiflar tilida "Parfi" "badarg'a qilinganlar"ni anglatadi.

Miloddan avvalgi birinchi mingyillikning VIII asr boshlarida ossuriyaliklr Parfiyani bosib oladi, Parfiya Midiyaga bo'ysundiriladi. Ammo miloddan avvalgi 584–550-yillarda Parfiya Midiyadan ajralib chiqadi. Biroq parfiyaliklar "o'z yurtlarini saklarga topshiradilar". Oqibatda Midiya va Saklar (Xorazm) o'rtasida urush boshlanadi. Natijada, bu urush sulh va ittifoq tuzish bilan yakun topadi. Endi Parfiya yana mustaqillikka erishadi. Aftidan Parfiya shimoldagi Xorazm siyosiy kuchlari manfaatlari doirasida bo'lgan. Chunki bu davrda Xorazmning mavqeyi va qudrati ancha kuchli edi.

Miloddan avvalgi I asr boshida Parfiyaning qudrati yanada ortib, Rim imperiyasining xavfli raqibiga aylangan. Miloddan avvalgi 53-yilda Parfiya Rim bilan to'qnashib, Karri jangida Krass qo'mondonligi ostidagi Rim qo'shinini butkul tor-mor etadi. Miloddan avvalgi 40-yilda Parfiya Kichik Osiyoning deyarli butun hududini, Suriya va Falastinni zabt etgan. Bu Rimning sharqdagi hukmronligiga tahdid solmoqda edi. Miloddan avvalgi 39–37-yillarda rimliklar bu viloyatlar ustidan o'z hukmronliklarini tiklashgan. Tez orada Parfiya ichki nizolar va ko'chmanchi alanlarning hujumlari natijsida tanazzulga uchray boshlagan. Bundan foydalangan rimliklar Parfiyaning g'arbiy viloyatlarini qattiq talon-taroj qilgan. Parfiyaliklar vaqti-vaqti bilan rimliklar ustidan g'alaba qozonib turgan bo'lsalar-da, davlatni siyosiy tushkunlikdan qutqarib qola olmaganlar. Marg'iyona, Sakaston, Girkaniya, Elimaida, Fors, Xa-akena, Xatra shaharlari amalda mustaqil edilar. Tashqi va ichki nizolar mamlakatni holdan toydirgan. 224-yilda vassal Fors (Persida) viloyati hokimi Ardasher (q. Ardasher I) hal qiluvchi jangda Artabon V ni Ormizdagon tekisligida mag'lub etib, Parfiya davlatini tugatgan. Parfiya asoschisi Ardasher I bo'lgan. Sosoniylar davlatiga qo'shib yuborilgan[1].

Miloddan avvalgi III asrning o'rtalarida Parfiya va Baqtriya, taxminan, 250-yilda salavkiylar tobeligidan chiqib ketdilar. Bu davrda Baqtriya satrapi Diodot edi. Baqtriyaning salavkiylardan ajralib chiqishini Yevtidem ham qo'llagan edi. Yevtidem Sug'diyona yoki Marg'iyonaning hokimi bo'lib, u Diodotga qaram edi, Diodot Baqtriyada Salavkiylarga qarshi ko'tarilgan xalq qo'zg'olonidan foydalangan. Yerli xalq qo'zg'aloniga yunon-makedon hokimlari rahbarlik qilganlar. Chunki yunon-makedon hokimlari mahalliy aholining ikki tomonlama zulmdan norozi ekanligini yaxshi bilar edilar. Ular mahalliy xalq Baqtriyaning Salavkiylarga qarshi mustaqillik uchun kurashini qo'llab-quvvatlashini ham bilar edilar. Shuning uchun, aholiga ham katta yengilliklar beradi. Shu boisdan ham, Baqtriyada salavkiylarga qarshi harakat yunonlarga qarshi harakatga aylanmadi.

Mustaqillikka erishgan Baqtriya Diodot I davrida qudratli davlatga aylanadi. Bu davlatning poytaxti Zariasp Bahtar hozirgi Afg'onistonning Mozori-Sharif shahriga 90 km yaqin qadimgi Balx shahri bo'lgan. Dastlab, u Salavka I tomonida turib, Parfiyaga qarshi bo'ldi. Ammo Arshak II podsholigi davrida Baqtriyadagi vaziyat Parfiya foydasiga o'zgardi. Natijada, , Arshak II bilan Diodot II harbiy ittifoq tuzdilar. Lekin Diodot II Arshak II bilan tuzgan harbiy ittifoqdan o'z mavqeyini mustahkamlashda foydalanishni eplay olmadi. Sababi, viloyat hokimlaridan biri

[1] O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 6-jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi." Davlat nashriyoti. Toshkent. 2003, 698–699-betlar.

bo'lgan Sug'diyona hokimi yunon Yevtidem Diodot II ga qarshi kurash boshladi. Bu kurashda Yevtidem g'olib chiqdi. U, taxminan, miloddan avvalgi 230-yilda Yunon–Baqtriya davlatida o'z hukmronligini o'rnatdi. Yevtidem Baqtriyada o'z hukmronlik mavqeyini mustahkamlashga harakat qildi. Chunki u kutilmaganda sak-massaget ko'chmanchi qabilalarining hujumga o'tishlari mumkinligini yaxshi bilardi. Ayniqsa, u Parfiya bilan chegaradosh tumanlarga e'tiborini qaratdi. Buning boisi Parfiya tomonidan xavf ehtimoli bor edi. Xuddi kutilganidek, 208-yilda Parfiya podshosi Antiox III Yevtidemga – Yunon–Baqtriyaga qarshi urush harakatlarini boshlab yubordi. Bu jangda Yevdidemning 10 ming kishilik qo'shini tor-mor qilindi, Yevtidemning o'zi esa Baqtriya harbiy qal'asida yashirindi.

Bu qal'a kuchli istehkomga ega edi. Antiox III qal'ani yil davomida qamal holatida saqladi. Ammo Baqtriyani egallay olmadi. Oqibatda ikki o'rtada 207-yilda tinchlik muzokaralari boshlandi, Yevtidem Antiox III ni Baqtriya podshosi deb tan oldi. Ayni paytda, Yevtidem ham podsholik unvonini saqlab qoldi. Yevtidem bitimga ko'ra, Antiox III ni bir necha jangovar fillar berish va tashqi siyosatda u bilan bamaslahat ish tutish majburiyatini ham o'z bo'yniga oldi.

O'z imkoniyati va kuchiga ishongan Antiox III Yevtidem Hindistonga urush e'lon qildi. U salavkiylar davlatining viloyatlarini o'ziga tobe etishni maqsad qilgan edi. Ammo salavkiylar uchun Markaziy Osiyo abadiy yo'qotilgan edi.

Miloddan avvalgi 206-yildan e'tiboran, Yunon-Baqtriya davlati uchun salavkiylar xavfi yo'qoldi. Chunki bu davrga kelib, Antiox III g'arbda Suriya uchun misrliklar bilan jang olib borar edi. Biroq shimoldan sak-massagetlar xavfi kuchaygan edi. Shu bois, Yevtidem o'z davlat chegaralarini kengaytirish uchun harakat qilishdan cho'chidi.

Yevtidem boshliq davlat tarkibiga Baqtriya, Sug'd, Areya va Marg'iyona hududlari qarar edi. Markaziy Osiyoning bu serunum yerlari, shaharlarga boy viloyatlarida hunarmandchilik keng tarmoq bo'ylab rivojlangan, dehqonchilik madaniyati qadimdan sun'iy sug'orishga asoslangan edi. Cho'l zonalarida chorvachilik ham yaxshi yo'lga qo'yilgandi. Yevtidem o'z davlatining hududiy chegaralarini Hindiston yerlari hisobidan kengaytirishni orzu qilar edi. Ammo bu ishni Yevtidemning o'g'li Demetriy (miloddan avvalgi 199–167-yillarda) amalga oshirishga harakat qildi. U Hindistondagi feodal beboshliklardan foydalanmoqchi bo'ldi. Demetriy ichki siyosatda Aleksandr va Antiox I larning yo'lidan borib, yerli aslzodalar bilan umumiy til topish yo'lini tutdi.

Natijada, Baqtriyaning davlat chegaralari kengayib, har jihatdan taraqqiy etdi. Uning nomi bilan ko'plab tangalar zarb etildi. Davlatni boshqarish bobida qator islohotlar o'tkazildi. U davlatni mayda hokimliklarga bo'lib, boshqarishni joriy etadi. Mahalliy aslzoda vakillarini davlatni boshqarish ishlariga keng jalb qildi. Demetriy davrida ko'plab harbiy qal'alar qurildi. Ana shunday qal'alardan biri Amudaryo sohilida qad ko'targan Termiz shahridir. Bu shahar o'z joylashgan mavqeyiga ko'ra, davlatning iqtisodiy va savdo aloqalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat chegaralarining Hindiston hisobiga kengayishi munosabati bilan Demetriy davlatining markazi janubga – Taksilaga ko'chirildi. Miloddan avvalgi 174-yilda Baqtriyada davlat to'ntarishi yuz berdi. Bu ishning boshida yunon harbiy qo'mondoni Yevkratit turgan edi. U Demetriyning Hindistonda bo'lganligidan foydalandi. Davlat to'ntarishining asosiy sababi Yunon–Baqtriyadagi mahalliy hokimlar o'rtasidagi o'zaro nizolar edi. Demetriy davlat to'ntarishi haqidagi xabarni eshitgach, tezda Baqtriyaga qaytadi va Yevkratit askarlari bilan jangga kiradi. Bu jangda Demetriy halok bo'ladi. Hokimiyat miloddan avvalgi 167-yilda Yevkratit qo'liga o'tadi. Shimoli-Sharqiy Hindistonda esa hokimiyatni Menandra egallaydi. Hindistonning janubi-g'arbiy viloyatlarida Apollodot o'zini podsho deb e'lon qiladi va uning nomidan tanga pullar zarb etiladi. Ammo shuni ta'kidlash kerakki, Yevkratit Baqtriyada tinchlikni saqlab qololmadi. Hindiston yerlari qo'ldan ketdi. Buning sababi shunda ediki, Yunon–Baqtriya davlatiga g'arbdan Parfiya xavf solmoqda edi. Parfiyada hokimiyat tepasiga Mitridat I kelgan edi. U qisqa muddat ichida biror-bir qiyinchiliklarsiz Marg'iyonani egallab oladi. Baqtriya esa borgan sayin siyosiy maydondan

chetlashib bormoqda edi. Bu hol Sug'diyonaga, Yunon–Baqtriya podsholigi tasarrufidan chiqib olishiga qulay sharoit yaratdi.

Ko'zdan kechirilayotgan bu davrdagi siyosiy vaziyatni Zarafshon vohasida olib borilgan arxeologiyaga oid qazishma topilmalari ham yaqqol ko'rsatdi. Jumladan, miloddan avvalgi II asrning 80-yillaridan boshlab, Zarafshon vohasida Yevtidem zarb etgan tangalarga taqlid qilingan mis chaqalar zarb etilgan. Zikr etilgan tangalarning ikkinchi yuzida Geraklning o'tirgan holdagi rasmi va Yevtidemning nomi chalasavodlik bilan yunon tilida bitilgan. Bu ashyolar Zarafshon vohasida mahalliy hokimlarning mustaqillikka harakat qilganliklarini ko'rsatadi. Binobarin, tez orada Sug'diyona Yunon–Baqtriya davlatidan mustaqil ajralib chiqdi. Parfiya Yunon–Baqtriyadan Marg'iyonani tortib olgach, uning siyosiy maydondagi mavqeyi yana ham pasayib ketdi. Bu davrga kelib endi Yunon–Baqtriya davlati uchun shimoldan ko'chmanchilar xavfi kuchaydi.

Albatta bu ishlarning hammasi davlatda ichki siyosiy tanglikni keltirib chiqardi, qo'shinlar orasida norozilik paydo bo'ldi. Oqibatda, miloddan avvalgi 155-yilda Yunon–Badtriya davlatining podshosi Yevkratid og'li Geliokl tomonidan o'ldiriladi. Bu bilan Geliokl Yunon–Baqtriya davlatining qudratini saqlab qola olmadi. Uning ixtiyorida faqat Baqtriya yerlari qoldi, xolos. Yunon–Baqtriya davlatining katta hududini Parfiya bosib oldi va Sharqda antik dunyoning jahon ahamiyatiga molik bo'lgan yirik saltanatlaridan biriga aylandi. Baqtriyaga esa tobora yuechji qabilalari tahdidi kuchayib bordi. Miloddan avvalgi III asrda Sharqiy Turkiston va Shimoli-Sharqiy Tibetda yashagan katta qabilalar Xitoy manbalarida katta yuechjilar «da yuechji», deb atalganlar. Xitoyning shimolida yashab kelayotgan Xunn qabilalari miloddan avvalgi II asrda kuchayib ketib, yuechjilar bilan bo'lgan jangda ularni mag'lub qiladilar (165-yilda). Yuechjilar O'rta Osiyoga o'tib saklarni mag'lub etadilar va ular bilan birgalikda Yunon-Baqtriyaga zarba beradilar. Nihoyat, miloddan avvalgi 140 va 130-yillar orasida Yunon–Baqtriya davlatining taqdiri uzil-kesil hal qilindi.

Shunday qilib, Yunon–Baqtriya davlati 120 yildan ortiqroq davr yashadi. Ana shu davrda uning iqtisodiyoti va madaniyati rivojlandi. Bunday rivojlanish uchun o'lkada barcha zarur shart-sharoitlar bor edi. Rim tarixchisi va geografi Kvint Kursiy Ruf Baqtriyani tabiati turli-tuman va go'zal, unumdor yerlari ko'p, sersuv, ekinzorlarga boy mamlakat deb hikoya qiladi. Uning fikricha, o'lkaning aholisi ko'p, ular bug'doy va arpani ko'p ekadilar, uzumzorlari bepoyon. O'lkada mevalarning barcha turlari o'sadi. Chorva mollarini boqishga qulay, yilqisi ko'p, chopar otlarga boy mamlakat. Ayni paytda, o'lka hududida qumloq va ekin bitmaydigan yerlar ham anchagina. Pliniy esa bu o'lkani unumdor yerlarga, bug'doy ekinzorlariga boy mamlakat, u yerda sholi va dehqonchilikning qator boshqa sohalari yuksak rivojlangan, – deb ta'riflaydi. Muarrixlar, Baqtriya bilan yonma-yon bo'lgan Sug'diyona to'g'risida ham qimmatli fikrlarni bayon qiladilar. Sug'diyonaning Baqtriyaga nisbatan, cho'l zonasi ko'proq, ammo u yerda aholi ancha zich joylashgan, unumdor yerlar, ekinzorlar, bog'-u rog'lar ko'p, u Zarafshondan suv ichadi, Sug'diyona yerlarining Zarafshondan olingan kanallar orqali sug'orilishi haqida ham ma'lumotlar bor. Yunon muarrixlari Marg'iyonada sug'orma dehqonchilik keng rivojlanganligi, mamlakatning hosildor bog'larga va unumdor boshoqli ekinzorlarga burkanganligini hikoya qiladilar.

Binobarin, Yunon-Baqtriya davlatiga asos bo'lgan Baqtriya, Sug'diyona, Marg'iyona qadim zamonlardan iqtisodiy jihatdan o'ziga to'q, shaharlari ko'p, tabiiy boyliklari mo'l va iqlimi qulayliklarga ega o'lkalar bo'lgan. Bu viloyatlarda dehqonchilik madaniyati asosan, sun'iy sug'orishga asoslangan, boshoqli ekinlardan sholi, bug'doy, tarh, arpa va boshqa ekinlar ko'p ekilgan.

Arxeolog olimlar keyingi 30, 40-yillar davomida Baqtriyaning Afg'oniston hududidagi Begram, Baqtra, Oyxonum, Tojikiston hududiga qarashli Qobadshoh, Qayqobod, Ko'hna Qal'a, O'zbekiston hududidagi Dalvarzintepa, Dunyotepa kabi qadimgi shahar xarobalarini ochib o'rgandilar va qimmatli ma'lumotlarga ega bo'ldilar.

Sugdiyonada Yerqo'rg'on, Afrosiyob, Buxoro, Tali Barzu, Marg'iyonada Govurqal'a kabi qadimgi shahar qoldiq topilmalari o'rganildi. Bu izlanishlar Yunon-Baqtriya davlati davrida miloddan avvalgi III–II asrlarda o'lkamiz xalqlari madaniyati yuksak bo'lganligini, ular dehqonchilik chorvachilikdan tashqari, ko'p tarmoqli hunarmandchilik xo'jaligi bilan ham keng shug'ullanganliklarini ko'rsatadi. Bu davrda saroy tili yunon tili bo'lgan. Strabon ma'lumotlariga qaraganda, Baqtriya, Sugdiyona, Midiya va Eron aholisi so'zlashadigan til bir-biriga yaqin bo'lgan. Topilgan ashyolar shuni ko'rsatadiki, bobokalonlarimiz hunarmandchilikning kulolchilik sohasida antik olamda tengi yo'q ustalar bo'lganlar. Baqtriya, Marg'iyona va Sug'diyona kulol ustalari yasagan sopol idishlar o'ziga xos san'at asarlari darajasiga ko'tarilgan. Bundan tashqari, shoxona saroylar, ibodatxonalar, mudofaa inshootlari va uy-joy qurishda o'lkamiz xalqlari antik davr olamida tengsizlik darajasiga ko'tarilganlar.

Ayni paytda, tasviriy san'at, amaliy san'at, me'morchilik, zargarlik san'ati sohasida katta yutuqlarga erishildi. Jumladan, Baqtriyaning qadimgi Begrom shahrida olib borilgan qazish ishlari vaqtida yuksak mahorat bilan fil suyagiga ishlangan san'at asarlari topildi. 1978 – 1979-yillarda Tillatepada olib borilgan qazish ishlari chog'ida (Janubiy Baqtriya) 25 ming donadan ortiq oltindan ishlangan san'at asari topildi. Bu topilmalarning ko'pchiligi Yunon-Baqtriya davlati davriga taalluqlidir. Yoki Dalvarzintepada olib borilgan qazish ishlari vaqtida (1972-yil) 34 kg og'irlikda tilladan ishlangan 215 dona san'at asarlari topildi. Qazish ishlari jarayonida topilgan ashyolar dalillar bu davrda toshga ishlov berish san'ati yuksak darajada rivojlanganligidan guvohlik beradi. Tarixiy manbalarda, Baqtriya yuksak rivojlangan 1000 shaharli mamlakat deb yuritilgan.

Bu davrda avlod-ajdodlarimiz asosan, zardushtiylik diniga sig'inganlar. Xalqning diniy tasavvurlari yunon mifologiyasi, afsonalari obrazlari bilan aralashib-chatishib ketgan. Buni Demetriy zarb ettirgan tangalarda ham ko'rish mumkin. Bu tangalarda Naxid va Artamida suratlari birgalikda tasvirlanganligini ko'ramiz. O'rta Osiyoda keng tarqalgan va xalq e'tiqod qilgan Quyosh xudosi – Mitra tangalarda o'z aksini topgan. Bunday tasvirlar ko'proq Demetriy va Yevditem I tangalarida uchraydi. Ammo mahalliy xudolardan hosildorlik xudosi Naxid timsoli alohida e'tiborda bo'lgan. Unga atab maxsus ibodatxonalar qurganlar. Unga atab ishlangan haykalchalar, ibodatxonalarni bezab turgan. Xalqning diniy nazdida suv-ga, yerga, Quyoshga hurmat va e'tiqod alohida diqqat va e'tiborga loyiq bo'lgan.

Xulosa shuki, Parfiya, Yunon-Baqtriya davlatlari tariximizning muhim bosqichlaridan biridir. Bu davrda o'lkamiz xalqlarining davlatchilik xalq xo'jaligining barcha sohalarida erishgan yutuq va muvaffaqiyatlari moddiy va ma'naviy ildizlarimizning buyukligi va qudratidan dalolat beradi.

3. QANG' DAVLATI

Vatanimiz tarixining miloddan avvalgi III asrlari va milodimizning III asrlarigacha bo'lgan hujjatli ma'lumotlari, asosan, Xitoy manbalariga aloqadordir. Shu bois, O'rta Osiyoda bu davrda qanday davlatlar bo'lganligi, qanday qavm va qabilalar yashaganligi, shahar, daryo, joy, nomlari qanday atalganligi Xitoy manbalarida, Xitoy tilida qanday yozilgan bo'lsa, hech qanday o'zgarishsiz manbadagidek atalgan. Chunki bu nomlarning mahalliy tilda o'sha paytda, qanday atalganligi ma'lum emas. Jumladan, Xitoy tarixchisi Sima Szyan miloddan avvalgi II asrning so'nggi choragida O'rta Osiyoda bo'lgan bir Xitoy elchisi va sayyohining so'zlariga asoslanib, bu yerning aholisi yuechjiga o'xshash Qang'uy nomli katta ko'chmanchilar davlati bo'lganligini xabar qiladi. «Avesto» va «Mahabharat»da ham sak (shak) lar, toharlar va qang'arlar yashagan Qang' davlati haqida eslatib o'tiladi. Qang'arlar va Qang' davlati tarixi ustida olimlardan Y. F.G'ulomov, S. G. Klyashtorniy, B. A. Litvinskiy, Y. F. Buryakov, Q. Sh. Shoniyozov va boshqalar katta ilmiy-tadqiqot ihlari olib bordilar va Qang' davlati to'g'risida qimmatli asarlar yaratdilar. Xitoy manbalarida qang'arlarda davlat bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotlar miloddan avvalgi III asr oxiri va II asr boshlariga to'g'ri keladi. Tarixchi olim Karim Shoniyozovning fikricha: «Qang' davlati solnomalarda aytilgan davrdan ancha oldinroq mavjud bo'lgan... So'zsiz Qang' davlati O'rta Osiyoga bostirib kelgan makedoniyalik Aleksandr qo'shinlari bilan yunon-makedoniyaliklardan tashkil topgan Salavkiylar sulolasi (miloddan avvalgi 312–250-yillar) bilan uzluksiz ravishda olib borilgan kurashlar natijasida, taxminan, miloddan avvalgi III asr boshida vujudga kelgan»[1]

[1] Shoniyozov K. Qang' davlati va qang'lilar davlati. T.: "Fan", 1990, 27-bet.

Qang‘ davlatining chegarasi manbalarda aniq ko‘rsatilmagan. Lekin Karim Shoniyozovning ma’lumotlariga qaraganda, qang‘lilar sharqda Farg‘ona vodiysi, shimoli-sharqda usunlar, shimoli-g‘arbda Sarisu daryosi va g‘arbda Sirdaryoning o‘rta oqimi bilan chegaradosh bo‘lgan. Bu chegarada qang‘arlarga qarashli bir necha viloyat va ularga tobe bo‘lgan qabilalar joylashgan. Qang‘arlar hukmron bo‘lgan hududda miloddan avvalgi I va milodiy I–II asrlarda 120000 oila 600000 kishi yashagan.

O‘rta Osiyo xalqlari tarixida, shu jumladan, o‘zbek xalqining tarixida Qang‘ davlatining o‘rni benihoya kattadir. Bu davlat hududida yashovchi qadimgi eroniy tillarga yaqin tilda so‘zlashuvchi tub yerli xalqlar Janubiy Sibir, Oltoy, Sharqiy Turkiston va Yettisuv viloyatlarida yashovchi turkiy tilda so‘zlashuvchi xalqlar bilan o‘zaro yaqinlashadi. Oqibatda, miloddan avvalgi II-I asrlarda Sirdaryoning o‘rta oqimlari tumanlarida turkiy tilda so‘zlashuvchi yangi etnos – xalq birligi vujudga kela boshlaydi. Bu yangi xalq – etnos sekin-asta son jihatdan ko‘payib, mazkur hududdagi viloyatlarda o‘z ustun mavqeyiga ega bo‘la bordi. Natijada, ular alohida qang‘lar elati nomi bilan shakllanadi. Ana shu elat birligi asosida tashkil topgan. Qang‘ davlati yetti asr yashadi. Milodning V asri o‘rtalariga kelib, Qang‘ davlatining yemirilishi bilan uning tarkibidagi elat va qabilalar ham tarqalib ketdi, o‘rnida yangi siyosiy uyushmalar va etnik birliklar qaror topdi. Qang‘ so‘zining kelib chiqishi to‘grisida fanda har xil fikr va qarashlar bor, Sirdaryoning o‘rta oqimida miloddan avvalgi III asrdan milodiy V asrgacha yashagan xalqlar Xitoy solnomalarida ***qang‘uylar*** va ***kantsuylar*** deb atalgan.Vizantiya imperatori ***Konstatin VII Bagryanorodniy*** (945–959yy.) «Imperiyani idora qilish haqida» asarida «qang‘ar» so‘zining ma’nosi – «mardonavorlik, jasurlik demakdir», – deydi. S. P. Tolstov esa «Qang‘ni Xorazm», deb hisoblaydi. «Qang‘li» so‘zining kelib chiqishi haqida xalq rivoyatlari ham bor. Jumladan, Rashididdin (XIII asrning ikkinchi yarmi) «qang‘li» so‘zining kelib chiqishini afsonaviy shaxs bo‘lgan O‘g‘izxon bilan bog‘laydi. Rivoyatlarga ko‘ra, O‘g‘uzxon o‘z urug‘-aymoqlari bilan urushib yurgan kezlarda qo‘lga kirgizgan boyliklarni tashish uchun arava yasatibdi. Arava turkiy tilda «Qang‘il», deyilgan ekan. Shuning uchun, ham O‘g‘uzxon va unga qarashli kishilar ***qang‘li*** nomi bilan atalganlar. Qang‘lilarning barchasi ularning avlodlari emish. Abulg‘ozi Bahodirxon ham taxminan, shunga yaqin fikrni ilgari suradi. Ammo bu atamalar Karim Shoniyozovning fikricha, ilmiy haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi. Uning yozishicha, «qang‘», «qanha», «qang‘li» so‘zlarining negizi Eron, umuman, Hind–Yevropa tillari bilan bog‘liq bo‘lishi ehtimoldan uzoq bo‘lmasa kerak. Ma’lumki, **kan** o‘zbek va tojik tilida kanal ma’nosida ishlatiladi. U so‘zini davom ettirib yozadi: «Sirdaryoning quyi va o‘rta oqimlarining Qang‘ deb atalganligini yuqorida eslatib o‘tgan edik. Agar turkiy va tungus-manjur tillarida saqlanib qolgan «qang‘» so‘zini qadimgi Hind–Yevropa tillarida «daryo» yoki «suv»ni ifodalaganini tan olganimizda Sirdaryo (Qang‘) nomining ma’nosi ham «daryo», «suv» bo‘lganligi ehtimolga yaqin Qang‘ar qabilasining nomi bu azim daryo bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan. Bizni qiziqtirayotgan etnonimning (qang‘ar, qang‘aris, xangakishi, qang‘li) oxirgi bo‘g‘ini -«ar», «yer» (qang‘ yerlari, odamlari), kishi (qang‘ kishilar), «li» (qang‘li) ham bu xalqning Sirdaryoning o‘rta asrlardagi nomi bilan yaqinligidan dalolat beradi. Boshqacha qilib, aytganda, Qang‘ – daryo nomi bo‘lsa, «ar», «kishi», «li» ma’lum bir xalqning shu daryo bo‘ylarida yashab kelganligidan dalolat beradi»[1]

Manbalarda, Qang‘ davlatining idora-tartib usuli haqida hech qanday ma’lumotlar yo‘q. Biroq to‘ng‘ich Xan sulolasi tarixida (miloddan avvalgi II-I asrlar) Qang‘uy podshosi o‘z oqsoqollari bilan bamaslahat ish tutishi haqida bir marta eslab o‘tiladi. Bu davlatda oliy kengash katta o‘rin tutgan. Oliy kengashda qabila boshliqlari, harbiy sarkardalar faol qatnashganlar va muhim davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan muammolarni hal qilganlar. Podsho maslahat majlisi bilan hamnafaslikda ish olib borgan. Bu narsa Qang‘ davlati harbiy demokratik prinsiplar asosida ish yurituvchi davlat bo‘lganligini ko‘rsatadi. Mamlakat viloyatlarga bo‘linib idora qilingan. Viloyat boshliqlari ***jabg‘u yoki yabg‘ular*** deb atalganlar. Xoqonlar ana shu jabg‘u yoki yabg‘ularga tayanib, mamlakatni boshqarganlar. Shu boisdan, bunday hokimlar xoqonlarga yaqin kishilar, yoki ularning qarindosh-urug‘laridan tayinlangan. Qang‘ davlatiga tobe bo‘lgan viloyatlarni boshqarish mahalliy hokimlar qo‘lida bo‘lib, ular markaziy hokimiyatga boj to‘lab turar edilar. Bunday tobe viloyatlar jumlasiga qadimgi Xorazm, Sug‘d hududlari va Orololdi tumanlari (alan va yan qabilalari) kirgan. Tarixchi olim Karim Shoniyozov bergan ma’lumotlarga qaraganda, Qang‘ davlatining ikkita markazi bo‘lgan. Ulardan biri (Qang‘diz) bo‘lib, u Toshkent vohasida, Sirdaryoga yaqin yerda joylashgan. Bu shahar miloddan avvalgi III asrda bunyod etilgan bo‘lib, u Qang‘ podsholarining doimiy qarorgohi bo‘lgan. Aris daryosining quyi oqimida joylashgan O‘tror (Tarband) esa Qang‘ davlati xoqonlarining yozgi qarorgohi bo‘lgan.

Manbalarda, Qang‘uy davlati miloddan avvalgi II asrning oxiri va I asrning boshlarida buyuk davlat bo‘lganligi va u Xitoyga nisbatan, mustaqil siyosat yurgizganligi qayd etiladi. Qang‘uy, hatto Xitoy – Farg‘ona mojarolariga aralashadi.

Xitoy bilan Qang‘uy (Qang‘) o‘rtasidagi adovat miloddan avvalgi II-I asr boshlarida boshlangan edi. Xitoy ma’murlari qang‘uylarning (qang‘arlarning) ashaddiy dushmanlari – usunlar bilan do‘stona aloqa o‘rnatib, g‘arbda miloddan avvalgi 104-yili Davanga birinchi bor harbiy yurish boshlaydilar. Ammo bu yurish uncha muvaffaqqiyatli chiqmaydi. Ular hozirgi O‘zgan shahrini egallagach, juda ko‘p jangchilardan ajralib, orqaga chekinadilar.

Miloddan avvalgi 102-yilda Xitoy qo‘shinlari Farg‘onaga ikkinchi marotaba yurish qiladilar. Bu yurishda qurol-aslaha va oziq-ovqat bilan yaxshilab ta’minlangan 60 minglik qo‘shin ishtirok etadi. Oziq-ovqat, qurol-aslaha va boshqalar 100 ming ho‘kizga, 30 ming otga va 10 ming eshakka yuklangan.

Xitoy qo‘shinining Davanga ikkinchi marta yurishidan maqsad, bu viloyatning markaziy shahri bo‘lgan Guyshanni (Kosonni) zabt etish, so‘ngra boshqa shahar va qishloqlarni egallab, g‘arbga, Sug‘diyonaga yo‘l ochish edi. Bosqinchilarning Guyshanga yaqinlashib kelayotganligidan xabar topgan guyshanliklar qang‘arlarga chopar yuborib, ularni voqeadan xabardor qiladilar va ulardan yordam so‘raydilar.

Guyshanliklar Xitoy qo‘shini bilan to‘qnashadilar va yengilib, chekinadilar. Ular qo‘rg‘onga (Guyshanga) kirib, uni mudofaa qiladilar. Xitoy qo‘shini qo‘rg‘onni qamal qiladi. Ular qo‘rg‘onni osonlik bilan ololmasliklariga ko‘zlari yetgandan keyin shaharni suv bilan ta’minlaydigan to‘g‘onni buzadilar. Natijada, qamaldagilar suvsizlikdan qiynaladilar, shunga qaramay, urush qirq kun davom etadi. Xitoy qo‘shinlari tashqi devorni buzib, shaharga kiradilar, shahar amaldorlaridan bir nechasini asir oladilar. Qamal paytida, qahramonlik namunalarini ko‘rsatgan guyshanlik sarkardalarni va shahar himoyasini boshqarib turgan Dovon podshosi, Muguanni qatl etadilar. Xitoy qo‘shinlari qamal qilish bilan bir vaqtda yaqin oradagi qishloqlarni va chorvador aholini ham talar edilar. Chorasiz qolgan Guishan oqsoqollari yig‘ilib, maslahat qiladilar. Ularning fikricha, Dovon podshosi Muguan tomonidan birinchi yurish davrida «Xitoy» elchisining o‘ldirilishi va Dovon otlarini bosqinchilarga bermasdan yashirib qo‘yilishi Xitoy qo‘shinlarining ikkinchi marta bostirib kelishiga sabab bo‘lgan. Endi Dovon arg‘umoqlari ularga taqdim etilsa xitoyliklar urushni to‘xtatishlari mumkin», – deydilar. Agar xitoyliklar bosqinchilik urushini to‘xtatishmasa, o‘lguncha kurashishni asosiy maqsad qilib qo‘yadilar. Xitoy qo‘mondonligi bilan muzokara olib borish uchun Guyshanning obro‘li oqsoqollaridan birini elchi qilib yuboradilar. Elchi Xitoy sarkardasi Li Guanli huzuriga borib, oqsoqollar yig‘inida bo‘lgan gaplarni unga aytib «... arg‘umoqlardan tashqari, farg‘onaliklar Xitoy qo‘shinini yetarli darajada oziq-ovqat bilan ham ta’minlaydi. Agar bu shartlar qabul qilinmasa, dovonliklar barcha arg‘umoqlarni o‘ldiradilar, shu orada qang‘uylardan kutilayotgan yordamchi kuch ham yetib keladi», deb Xitoy armiyasining qurshovda qolganligini bildiradi. Ayni shu vaqtda qang‘uylarning shaharga yaqinlashib kelayotganligidan xabar topgan Xitoy qo‘mondonligi tezlikda harbiy maslahat chaqiradi. Li Guan-li Guishan elchisining qo‘ygan shartlarini ma’lum qiladi va qurshovni davom ettirish foydasiz, deb topadi. Xitoy qo‘shinlari shaharni qamal qilishni to‘xtatib, orqaga chekinadilar.

Shunday qilib, xitoyliklarning Farg‘onaga qilgan navbatdagi yurishi muvaffaqiyatsizlik bilan tugaydi. Bu yurish Xan imperatorligi saroyiga

[1] Shoniyozov K. Qang‘ davlati va Qang‘lilar. T.: “Fan”, 1990, 21–22-betlar.

juda qimmatga tushadi. Harbiy yurishga otlanganda (miloddan avvalgi 102- y.) 60 ming jangchi qatnashgan bo'lsa, orqaga (miloddan avvalgi 101- y.) 10 ming kishi, 30 ming otdan faqat mintaga yaqini qaytgan edi. Xitoyliklarning Dovonga o'z ta'sirini o'tkazish rejasi barbod bo'ladi. Farg'onaliklar, xususan, ularning markaziy shahri Guishan aholisi o'z ona yerlarini qattiq turib himoya qiladilar. Ularning bu kurashlari Farg'ona bilan do'stona aloqada bo'lib kelgan qang'arlar uchun ham ayni muddao edi.

Qang'arlar Qashg'ar va Yorkent viloyatlariga ham harbiy madad yuborib turganlar. Miloddan avvalgi 65-yili Yorkentda Xitoy ma'murlariga qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, bu yerdagi Xitoy elchisini va ularning tarafdori bo'lgan hokimni o'ldiradilar. Bu qo'zg'olonni tashkil etishda qang'arlarning hissasi bor, albatta. Shuni ham aytib o'tish kerakki, Qashg'ar, Yorkent va Farg'onaning Xitoy ta'sirida bo'lishi qang'arlarga ham katta xavf solar edi. Shuning uchun ham Qang' hukmdorlari qo'shni xalqlarga harbiy kuch bilan yordam berib, bosqinchilarni o'z chegaralariga yaqinlashtirmaslikka harakat qiladilar. Xitoy tarixchisi Sima Syan qang'lilar haqida yozgan ma'lumotlarida «ular urf-odatlari bo'yicha yuechjilarga o'xshab kyetadi», – deydi. Xitoyda – G'arbiy o'lkaning shu davrdagi noibi Go-Shun imperator saroyiga yuborgan ma'lumotlarida qang'arlarga ishonmaslikni hamda ularning xitoyliklarga nisbatan, qo'pol munosabatda bo'lib kelayotganliklarini ta'kidlaydi. «Qang'uylar iftixori zo'r, qo'pol xalq, bizning elchilarimiz oldida tiz cho'kib, qulluq qilishga unamaydilar, biz tomonimizdan yuborilgan elchilarni usun elchilaridan ham pastga o'tkazadilar. Ularning (usunlarni – R.Sh. Sh.K.S.X.) knyaz va oqsoqollariga taomni bizning oqsoqollarimizga qaraganda oldinroq beradilar. Ular (qang'uylar. – R.Sh., S.X.) har xil yo'llar bilan o'zlarini yuqori qo'yib, qo'shni mamlakatlar oldida bizning obro'yimizni tushirishga urinadilar. Qang'uylarning bu xildagi qilmishlaridan uning (Qang'uy xoqoni – R.Sh., S.X.) o'glini Xitoy imperatori huzuriga yuborishdan maqsadini tushunib olish qiyin emas. Qang'uy xoqoni mug'ombirlik yo'li bilan savdoni yo'lga qo'ymoqchi bo'ladi. Go-Shun imperator nomiga yuborgan xatida Qang'uy (qang') xoqoning o'g'lini qaytarib yuborishini hamda bundan keyin Xitoy elchilarini Qang'ga yubormaslikni va shu yo'l bilan Xan xonadonini (shu davrda hukm surayotgan Xitoy imperatori sulolasini) qang'arlar bilan aloqa qilishni xohlamasliklarini qat'iy qilib, bildirishni uqtiradi.

Milodiy I asrning 80-yillari Xitoy qo'shinlari Qang' va Farg'ona yerlarini zabt etish niyatida navbatdagi harbiy yurishni boshlaydilar. Bu o'lkalarning davlat boshliqlari madad so'rab, qang'arlarga murojaat qiladi. Qang' kuchlari zudlik bilan yo'lga chiqib, bosqinchilarni Qashg'ar yerida kutib, ular o'rtasida qattiq jang bo'ladi. Xitoy qo'shinlariga G'arbiy o'lkaning noibi Ban-Chao qo'mondonlik qilar edi. Qang'arlar Xitoy qo'shinlarini qurshab olib, ularga katta talafot yetkazib, Xitoy qo'mondonini sarosimaga solib qo'yadi. U Kushon podshosiga murojaat qilib, ulardan qang'uy kuchlarining Qashqardan olib ketilishini iltimos qiladi. Chunki bu yillarda qang'arlar kushonlarning ta'sirida bo'lgan. Bundan tashqari, Kushon podshosi Qang' xoqonining qiziga uylangan edi. Ban-Chao kushonlarning qang'arlarga bo'lgan ta'siridan foydalanmoqchi bo'lib, ularga murojaat qiladi. Qang'arlar Kushon podshosining iltimosi bilan harbiy kuchlarini Qashg'ardan olib chiqadilar. Shu bilan Ban-Chao qo'shinlari tor-mor keltirilishdan qutulib qoladilar.

Shunday qilib, qang'arlar o'sha davrda Xitoyda hukmronlik qilayotgan Xan imperiyasining bosqinchilik siyosatiga qarshi chiqib, ularni o'z chegarasiga, hatto unga yaqin bo'lgan Farg'ona va Qashqar yerlariga keltirmaslikka harakat qilar edi.

I asrda Qang'arlar Buxoro va Xorazmni egallaydi. Ammo bu viloyatlar tezda Qang' davlati ta'siridan chiqib, Kushon saltanati tarkibiga o'tadi. G'arbda esa qang'arlar Parfiyaning kuchsizlanganligidan foydalanib, Alan yerlarini egallaydi.

Qang' davlatining iqtisodiy hayoti masalasida, Xitoy tarixchisi Sima-Syan (miloddan avvalgi II asr) uning ko'chmanchi mamlakat bo'lganligini yozadi. Ammo milodning boshlarida to'ng'ich Xan sulolasining tarixda qang'uylarning o'troq xalq ekanligiga ishora qilinadi. Qang'uylarda qoramol va qo'ylar ko'p bo'lgan. Ular zotli otlarni ham ko'plab yetishtirganlar. Chorva mollarining ko'pchiligi podsholari va uning yaqinlariga qaragan. Shuning uchun, bo'lsa kerak xoqon va

uning urug'lari bahor kelishi bilan qishki qarorgohdan yozgi qarorgohga ko'chganlar. Chorvasi kam bo'lgan aholi esa vohadan chiqib keta olmagan. Yashab qolganlari esa dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanishga majbur bo'lganlar. Angren–Chirchiq atroflarida saqlangan yuzlab tepaqo'rg'onlar bunga guvohlik beradi. Tarixiy ma'lumotlarda qang'arlarning Bityan, Yuni hamda arxeologlar ochgan O'tror 1, Oqtepa 2, Qorovultepa, Choshtepa xarobalari o'rnida qadimiy qo'rg'onlari va shaharlari ham bo'lgan. Hunarmandchilik – urush qurollari, (qilich, xanjar, oybolta, o'tkir uchli nayza va boshqalar) Toshkent vohasida ishlab chiqarilgan, Qoramozor, Qurama va Chotqol tog'larida temirchilik, misgarlik hunarining rivojlanishi uchun kerakli miqdorda ma'danlar bo'lgan. Bu joylardan juda qadim davrlardan boshlab, mis, temir, kumush va boshqa metallar olingan. Ustalar turli metallarni bir-biriga qo'shib mustahkam qurollar yasashni ham bilganlar.

1984-yili xo'jandlik A. Aminov tomonidan Sirdaryodan topilgan qadimgi dubulg'a yuqorida aytib o'tganlarimizga misol bo'ladi. Dubulg'a 2 ming yillik tarixga ega. Dubulg'aning zirxi qo'shqavat bo'lib, turli metall qotishmalaridan ishlangan. Mutaxassislar uni yasash uchun mahalliy xomashyo, jumladan, Qoramozor rudasi asosiy mahsulot bo'lib xizmat qilgan, deb taxmin qiladilar.

Qovunchitepa qazilmalaridan topilgan sopol idishlar Qang' davri madaniyatidan darak beradi. Sopol idishlar ko'pincha qizil ang'ob bilan bo'yalgan. Sopol idishlarning bir qancha turlariga hayvon boshi tasviri tushirilgan. Yuqorida tilga olingan arxeologiyaga oid barcha topilmalar "Qovunchi madaniyati" deb tarixga kirgan." Qovunchi madaniyati" Toshkent vohasi, Sirdaryoning o'rta oqimi, Yettisuv va Shimoliy Farg'onada keng tarqalgan. Bu madaniyatning ayrim namunalari O'zbekistonning janubi va Tojikistonning bir qancha tumanlaridan ham topilgan. Qang' madaniyati, savdo-iqtisodiy aloqalarining rivojlanishi va kengayishida bu davlat hududi orqali o'tgan qadimiy savdo yo'li – «Ipak yo'li»ning ahamiyati katta bo'lgan.

Qang'lilar e'tiqodi mafkurasida zardushtiylik dini yetakchi o'rinni egallagan. Ular quyoshni muqaddas deb bilganlar va unga sig'inganlar.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, madaniyatning boshqa turlari qatorida musiqa san'ati ham rivojlanganligi ta'kidlanadi.

Milodiy II–III asrlarga oid, Xitoy tilida yozilgan tarixiy kitoblarda va musiqa traktatlarida O'rta Osiyo xalqining mohir sozandalari, maqomchi va bastakorlari hamda raqqosalari haqida ko'pchilikka ma'lum bo'lmagan ma'lumotlar mavjud.

Solnomalarda va musiqa traktatlarida O'rta Osiyodan olib borilgan juda ko'p musiqa asboblari eslatib o'tilgan. Ammo bularning aksariyati Xitoy tilida nomlanganligi tufayli ularning qaysi biri O'rta Osiyodan borganligini aniq aytish qiyin. Bu asboblarga berilgan ta'riflardan va N. Y. Bichurinning tarjimalarida keltirilgan ayrim asbob nomlaridan nay, surnay, childirma, nog'ora, dutor, beshtorli cholg'u asbobi (gusla) va boshqalar O'rta Osiyodan borgan deyish mumkin.

O'rta Osiyo va boshqa mamlakatlardan borgan san'atkorlardan musiqachi va artistlar guruhlari tashkil etilgan. Jumladan, Toshkent, Samarqand, Shahrisabz va Buxorolik san'atkorlardan tashkil topgan guruhlar mavjud bo'lgan. 12–24 kishidan iborat bo'lgan guruhlar bora-bora ansamblga aylanadi. Artistlar sahnaga o'z milliy kiyimlarida chiqqanlar.

Milodiy IV– V asrlarga oid xitoy tilida yozilgan musiqa traktatlarida Buxoro (Ango), Samarqand (Qang'o) va Qang'lisijo yoki Qang'li (Sirdaryoning o'rta oqimi, Toshkent vohasi) nomli maqomlar mavjud bo'lganligi uqtirib o'tilgan.

Xusyunu – o'z davrining eng mashhur raqslaridan bo'lib, Movarounnahrda keng tarqalgan raqslardan biri hisoblangan. Bu o'yinni asosan, qizlar, ba'zi vaqtda erkaklar ham ijro etganlar, Samarqand va Kitob, Shahrisabz viloyatlarida mashhur bo'lgan bu o'yinni ijro etuvchi qiz-juvonlar ham ko'proq shu viloyatdan chiqqanlar.

Xitoyda milodiy bir minginchi yillarning o'rtalarida O'rta Osiyodan borib qolgan va u yerda shuhrat qozongan raqslardan yana bir ***Chjechji*** – Toshkent nomi bilan atalgan bo'lib, buni asosan, qiz-juvonlar ijro etganlar. Dastavval bu raqsga bir kishi tushgan, ya'ni yakka o'yin hisoblangan. Milodiy V–VI asrlarda esa besh kishi, keyingi asrlarda esa 24 kishi o'ynagan. Bu raqsga davra tutib, aylanib o'ynalgan.

«Toshkent» raqsi xitoyliklarni o'ziga maftun etgan. O'sha davrlarda yozilgan musiqa traktatlarida bu raqsga juda yuqori baho berilgan. Masalan, Chyan Yan o'zining «Musiqa kitobi» nomli asarida «Xitoyliklar chjechji raqsini ijro etishda *xuslar* (xorijiylar – R.Sh. Sh. K. S.X.) bilan tenglasha olmaydilar», deb yozgan edi. O'sha davrdagi xitoy shoirlari «Toshkent» raqsining maftuni bo'lib, unga bag'ishlab 29 ta she'r va qasidalar yozganlar.

Xitoyda yashab, o'sha yerning fuqarosi bo'lib, ketgan bir qancha san'at ustalari qaysi shahar va viloyatdan kelgan bo'lsalar o'sha joyning nomini o'z ismlarining oldiga qo'shib aytganlar: ularning avlodlariga esa bu nomlar familiya bo'lib, qolgan. Masalan, Buxorodan kelganlar – An (Ango–Buxoro), Samarqanddan kelganlar – Kan (Qang'o – Samarqand), Shahrisabzdan kelganlar- Shi (Shigo–Shahrisabz, Toshkent ham Shi deb beriladi, ammo uning belgisi boshqacharoq bo'lgan), Mi (Migo – Maymurg'–Samarqand yaqinidagi viloyat) Sao (hozirgi Xo'jand,–Mirzacho'l- va qisman Jizzax viloyatlarida joylashgan yerlar va boshqalar). Xullas, Qang' davlatining qariyb yetti asrlik tarixi ota-bobo, avlod-ajdodlarimiz qadim-qadimdan biz haqli suratda faxrlansa arziydigan tarixga, rivojlangan – qadimiy madaniyatga ega bo'lganliklarini yana bir marta isbotlaydi.

4. QADIMGI FARG'ONA DAVLATI (Parkana, Dovon)

Davlatchiligimiz tarixi bo'yicha, hali kashf qilinmagan masalalar anchagina. Qadimgi Farg'ona tarixida (Xitoy manbalarida bu o'lka Dovon nomi bilan tilga olinadi, boshqa manbalarda, Parkana deyilgan. Bu haqida keyinroq batafsil to'xtalamiz. **R.SH, S.X**). Tarixchilar uchun muhim bo'lgan uning tashkil topgan va inqirozga yuz tutish yillari aniqlanmagan. Bu davlat, taxminan, miloddan avvalgi III asrdan to milodiy III asrgacha mavjud bo'lib, Farg'ona vodiysida joylashgan.

Bundan ko'rinib turibdiki, Farg'ona vodiysining qadimgi davr tarixi yetarli darajada o'rganilmagan. Tarixiy yozma manbalarda ham bu haqida deyarli hech qanday ma'lumotlar uchramaydi. Xitoy manbalarida ba'zi bir qisqa, uzuq-yuluq ma'lumotlar uchrab turadi. Buning sababi Farg'ona vodiysining Xitoy bilan hududiy jihatdan chegaradosh va qo'shni bo'lganligida deb tasavvur qilish mumkin. Yuqoridagi sabablar taqozosi bilan darslik, qo'llanma va adabiyotlarda Farg'ona vodiysining qadimgi davri tarixi haqida maxsus so'z yuritilmagan. Akademik A. Asqarov «O'zbekiston tarixi» kitobida bu kamchilikni tuzatish bo'yicha dastlabki qadamni qo'ygan.

Qadimgi Farg'onaning tarixi haqida Xitoy manbalarida Dovon davlati bo'lganligi tilga olinadi. Ammo bu davlatning qachon paydo bo'lganligi tilga olinmadi. Ammo bu davlatlar qachon paydo bo'lganligi va inqirozga yuz tutib, qachon tarix sahnasidan tushganligi masalasida hech narsa deyilmagan. Biz bu davlatning midoddan avvalgi II–I asrlarda qudratli davlat uyushmasi bo'lganligini bilamiz, xolos.

Akademik A. Asqarov fikricha, miloddan avvalgi VI–IV asrlarda O'rta Osiyoning Baqtriya, Parfiya, Marg'iyona, Sug'd, Xorazm kabi o'lkalari Eron ahamoniylari tomonidan bosib olinganda qadimgi Farg'ona bunday tobelikka tushmagan. Bu hudud Xorazm, Toshkent hududlari singari makedoniyalik Iskandarga ham tobe bo'lmagan.

Farg'ona vodiysining qadimda salavkiylar davlati tarkibida bo'lganligi haqida ham hech qanday ma'lumot yo'q. Bundan chiqadiki, Farg'ona qadimgi davrda ahamoniylar va yunonlar hukmronligi davrida siyosiy erkini o'z qo'lida saqlab qola olgan. Yunon manbalarida salavkiylarning lashkarboshisi Demodam miloddan avvalgi 280-yilda Yaksart (Sirdaryo)dan o'tib yunon xudosi Appolon shaniga altar (mehrob) (olovxona) o'rnatdi, degan xabardan bo'lak hech narsani qoldirmagan. Bundan tashqari, antik tarixchilar Yunon–Baqtriya podsholardan biri Sharqiy Turkistonga Farg'ona orqali bir marta qo'shin tortib borganligini qayd qilish bilan cheklanadi. Bu fikr-mulohazalar asosida xulosa qiladigan bo'lsak, qadimgi Farg'ona davlati Davan miloddan avvalgi II asrda emas, balki ancha ilgariroq, taxminan IV yoki III asrlardayoq tarix sahnasida bo'lganligi ma'lum bo'ladi. U paytda, bu davlat **Parkan deb atalgan**. Dovon nomi esa xitoyliklar tomonidan berilgan nomdir.

Ba'zi bir xitoy yozma manbalarining guvohlik berishicha, miloddan avvalgi II–I asrlarda Dovon aholisi ko'p, dehqonchilik va hunarmandchilik xo'jaliklari yuksak darajada rivojlangan, shaharlarga boy va kuchli qo'shinga ega bo'lgan mamlakat edi. Buni boy arxeologiyaga oid ashyo topilmalar ham tasdiqlaydi. Dovon tarixining bu davri Sho'rabashad bosqichi deb ham ataladi. Sho'rabashad O'zgan yaqinida joylashgan bo'lib, vodiyning yirik shaharlaridan biri bo'lgan, uning yer maydoni 70 gektarga tengdir.

Dovonda miloddan avvalgi II asrda bo'lgan Xitoy elchisi Chjan Syan bergan ma'lumotlarga qaraganda, bu davlat kuchli siyosiy tizimga ega bo'lgan. Davlat tepasida mahalliy aholining aslzodalaridan chiqqan hukmdor turgan. Manbalarda, ularning nomlari xitoycha Mugua, Chan Fin, Yanlyu deb tilga olinadi. Hukmdor o'zining yonida eng yaqin ikkita qarindoshini yordamchi sifatida tutib, davlatni boshqargan. U davlat ishlarini olib borishda oqsoqollar kengashiga suyangan. Bu kengash hukmdor bilan birgalikda davlat ahamiyatiga molik ijtimoiy, siyosiy va diniy muammolar bilan shug'ullangan va ularni hal etgan. Ayni paytda, oqsoqollar kengashi hukmdor faoliyatini ba'zi bir muhim masalalarda nazorat ham qilib turgan. Bu oqsoqollar kengashi oldida hukmdor huquqi cheklanganligini ko'rsatadi. Xususan, urush, tinchlik elchilik masalalarida hal etuvchi kuch va huquq bu kengash qo'lida bo'lgan. Oliy kengash zarur bo'lsa, hukmdorni hokimyatdan chetlatishi, uning o'rniga yangisini saylashi ham mumkin. Hatto, o'zga davlatlar bilan bo'lgan janglarda dovonliklarning mag'lubiyati uchun oliy hokimiyat egasi – hukmdor oqsoqollar kengashi qarori bilan o'lim jazosiga tortilganligi ham manbalarda qayd etiladi.

Dovon davlatining siyosiy tuzumi ilk shahar – davlat yoki voha-davlatlarining erkin ittifoqiga tayanardi. Bunday davlat tizimining shakllanishida ilk temir davrida (miloddan avvalgi XI–VIII asrlarda) qaror topgan dehqonchilik vohalari va ular negizida tashkil topgan qadimgi shaharlar asos bo'lgan edi. Bunday dehqonchilik vohalarining soni arxeologiyaga oid izlanishlar ma'lumotlariga qaraganda, 10 dan ortiq bo'lgan. Bular Aravansoy, Akbura, Sultonobod, Qo'rg'ontepa, Andijonsoy, Qorabosh, Tentaksoy, Maylisoy, Ulug'nor, Shahrixonsoy, Akman, Yilg'insoy va boshqalardir. Ularning har birida o'nlab antik davr yodgorliklari mavjud. Bu vohalar, asosan, so'nggi bronza davrida o'zlashtirilgan, miloddan avvalgi IV–I asrlarga kelganda esa ular zamirida shaharlar qad rostlaganini ko'ramiz.

Xitoy sayyohi va elchisi Chjan Syanning ta'kidlashicha, qadimgi Farg'ona bilan Xitoy o'rtasida doimiy suratda siyosiy, iqtisodiy, savdo va madaniy aloqalari bo'lib kelgan. Xitoy hukmdorlari doimo Farg'ona vodiysi boyliklariga, uning samoviy uchar otlariga hasad bilan qaraganlar va shu negizda ikki o'rtada tez-tez urushlar ham kelib chiqqan. Ularning ba'zilari haqida yuqoridagi mavzularda fikr yuritilgan edi. Dovonliklar o'z erki va ozodliklari uchun hamisha dushmanlarga qarshi shafqatsiz kurashib kelganlar.

Xitoy manbalarida qoldirilgan ma'lumotlarga qaraganda, miloddan avvalgi II–I asrlarda Dovonda dehqonchilik madaniyati va yilqichilik yuksak darajada rivojlangan. Chjan Syan bu davrda hammasi bo'lib, 70 ta obod shaharlar bo'lganligini, unda bir necha yuz ming aholi yashaganligini yozadi. Voha aholisi yerga ishlov berishda o'ta mirishkor bo'lgan. Ular sholi, bug'doy va boshqa ekinlarni ekib dehqonchilik qilganlar. Farg'ona vodiysida qadimdan uzumchilik keng rivoj topgan, undan sharbat tayyorlash yaxshi yo'lga qo'yilgan. Boylarning yerto'lalarida o'n yilab saqlangan sharoblar bo'lgan. Ammo bu yerda Parfiya, Baqtriya, Xorazm, Sug'dda bo'lgani singari tanga pullar zarb etilmagan. Savdo, asosan, pulsiz mol ayiriboshlash yo'li bilan olib borilgan. Antik Farg'onada hunarmandchilkning qator tarmoqlari keng rivoj topgan. To'qimachilik va kulolchilik sohalari bundan mustasno emas.

Qadimgi Farg'onaning ijtimoiy va siyosiy hayotida ayollarning o'rni salmoqli edi. Ayollarga nisbatan, hurmat, tavoze kuchli bo'lgan. Yozma mantan, hurmat, tavoze kuchli bo'lgan. Yozma mantalarning guvohlik berishicha, agar ayol eriga biror topshiriq buyursa er topshiriqni so'zsiz bajarishi lozim bo'lgan. Antik Farg'ona aholisining tashqi qiyofasi qang'arlarga o'xshab ketishi Xitoy manbalarida ko'rsatiladi. Ular chuqur ko'zli va qalin saqolli bo'lganlar. Chjan Syan Dovondan (Farg'onadan) to Ansi (Parfiya)gacha bo'lgan hududlarda yashovchi aholi til jihatdan har xil bo'lsa-da, ular bir-birlarini tushunganlar, ularning urf-odatlari ham bir-birlariga o'xshash bo'lgan, deb ta'kidlaydi.

Chjan Syanning Dovon davlatining harbiy qudrati haqidagi ma'lumotlari ham e'tiborlidir.

Bu davlat 60 ming qo'shinga ega bo'lgan. Piyoda askarlar oddiy qurollar bilan qurollangan, otliq qo'shinning harbiy mahoratda tengi bo'lmagan. Dovon suvoriylarining chopar ot ustida turib orqaga qayrilib, kamondan uzgan o'qlari har qanday dushmanni ham dog'da qoldirgan. Vodiyning hatto ayollari ham kamondan o'q uzish va mohirlikda erkaklardan qolishmagan.

Qadimgi Dovon davlatini milodning dastlabki yuz yilliklari davomida mahalliy aslzodalar sulolasi boshqargan. Buni Xitoy manbalari tasdiqlaydi. Bu manbalarda, ko'rsatilishicha, qadimgi Farg'onani milodiy 419-yilgacha bir sulola vakillari uzluksiz idora qilganlar. O'rta Osiyo hududlarida Eftalitlar davlati qaror topgach, qadimgi Farg'ona davlati ham o'z mustaqilligini yo'qotib, ana shu Eftalitlar davlati tarkibiga kirgan edi.

5. KUSHON DAVLATI

Tarixiy manbalar Yunon-Baqtriya davlati ko'chmanchi qabilalar tomonidan tor-mor etilganligi haqida ma'lumot beradi. Strabon ma'lumotlariga ko'ra, Baqtriyani assiylar, passianlar, toxarlar, saklar qabilalari bosib oladilar. Pompey Trog xabar berishicha, – "Baqtriya va Sug'diyonaning skif qabilalari saraukalar va assianlar bosib oladilar". Tadqiqotchilarning fikricha, har ikkala tarixchi bitta qabila haqida ma'lumot bergan.

Qadimgi Xitoy manbalari Baqtriyani yuechji qabilalari bosib olganligi haqida ma'lumot beradi. Mil.avv. II asrning ikkinchi choragida (tadqiqotchilar bu sanani mil.avv. 172–161-yillar oralig'ida deb belgilaydilar) yuechjilar xunlardan mag'lubiyatga uchraganidan so'ng O'rta Osiyoning shimoliy hududlarida ko'chib yuradilar. Bu qabilalar Xitoy manbalarida **"Da-yuechji"** – **"Buyuk"** yoki **"Katta yuechji"** deb eslatiladi. Chjan szyan ma'lumotlariga ko'ra, yuechjilar xunn qabilalaridan mag'lubiyatga uchragach, O'rta Osiyoning janubiga tomon harakat qilib, Dahya (Baqtriya)ni bosib oladilar va Guyshuy (Amudaryo)ning shimoliy tomonida joylashadilar. Katta Xan uyi tarixida ham yuechjilar Guyshuy daryosining shimoliy tomonidan o'z poytaxtlariga asos solganliklari ta'kidlanadi.

Tadqiqotchilarning fikrlariga ko'ra, yuechjilar mil.avv. 140–130 yillar oralig'ida Baqtriyaga bostirib kirganlar. Oradan ko'p o'tmay Baqtriyada Katta yuechji davlati tashkil topadi. Kichik Xan uyi tarixi ma'lumotlariga ko'ra, katta yuechji hukmdorlari qo'l ostida beshta hokimlik (Xi-xeu) bor bo'lib, ular Xyumi, Shaunmi, Guyshuan, Xise va Dumilardan iborat edi. Xitoy manbalaridan xulosa chiqargan ko'pchilik tadqiqotchilar Baqtriya tarixidagi butun yuechji davrini uch bosqichga bo'ladilar:

1. Mil.avv. 139–125-yillar – Katta yuechji Dahya viloyatini bosib oladi, ammo ularning asosiy mulklari Amudaryodan shimol tomonda edi.

2. Mil.avv. 25 yilga qadar – Katta yuechji davlatining shakllanishi va keyingi rivojlanishi. Davlatning poytaxti Amudaryodan shimol tomonda bo'lib, janubiy chegarasi Gibin atroflarida (Kashmir yoki Qandahor) edi. Yuechjilar bo'ysundirgan hududlar Xise, Shaunmi, Guyshuan, Xyumi, Dumi mulklaridan iborat bo'lib, ular xi-xou (yabg'u) tomonidan birlashtirilgan.

3. Mil.avv. 25 yildan keyin Katta yuechji davlatining inqirozi va yuqorida eslatilgan mulklarning mustaqil bo'lishi. Kushon (Guyshuan) yabg'usi Kioszyukyu (Kujula Kadfiz) qolgan to'rtta mulkni birlashtirib Kushon davlatiga asos soldi.

Guyshuan (Kushon) qabilasi (yabg'usi Kudzula Kadfiz edi) to'rtta qabila yabg'ularini o'ziga tobe etib barcha qabilalar ustidan hukmronligini o'rnatdi. U o'z davlatini Kushon bekligi sifatida e'lon qildi va hozirgi Surxondaryo viloyatining Sho'rchi tumanida joylashgan Dalvarzintepani bu beklikning poytaxtiga aylantirdi. Kudzula Kadfiz o'z davlat chegaralarini kengaytirish va uning qudratini mustahkamlash maqsadida, Amudaryoning chap sohili tumanlarini egallashga bel bog'ladi. U tez orada Parfiya, Afg'oniston va Kashmirni egalladi. Kudzula Kadfiz 80 yoshida dunyoni tark etdi. Uning davrida Kushon davlatining o'z pullari bo'lmagan. Kudzula Kadfiz tangalarni Rim saltanati va Parfiya podsholari zarb etgan tangalarga taqlid qilib, chiqargan. Shu boisdan ham bu davrdagi tangalarda «Kudzula Kadfiz Yabg'u» degan yozuvlarni uchratamiz. Keyinroq esa «Hukmdor Kadfiz» degan yozuvda tangalar zarb etilgan.

Kudzula Kadfiz vafotidan so'ng, uning o'gli Vima Kadfiz taxtga o'tiradi. Bu davrda Kushonlar davlati Pokiston va Hindistonning markaziy viloyatlarini bosib oladi. Vima Kadfiz o'z nomidan tangalar zarb etadi. Unga atab tosh haykal o'rnatadilar. Bu haykal Hindistonning Matxura shahrida qad ko'taradi. Vima Kadfiz 30 yil podsholik qiladi. Mamlakatda pul islohotini o'tkazadi.

Vima Kadfizdan so'ng, mamlakatni idora etish **Kanishka** zimmasiga tushgan. U podsholik qilgan davrda Hindistonning janubiy tumanlari, O'rta Osiyoning Sug'diyona, Xorazm va Choch viloyatlarini zabt etadi. Kanishka davrida «shohlarning shohi – ulug' xaloskor» yozuvi bilan tanga pullar zarb etiladi. Kanishka tangalari Ashgabatdan Xorazmgacha, Toshkent vohasigacha bo'lgan katta hududlarda ko'plab topilgan. Kushon davlati bu davrda eng gullagan va hududlari juda ham kengaygan davrini o'z boshidan kechiradi. Kanishka budda dinini rasmiy ravishda davlat dini deb e'lon qiladi, buddizmni qabul qilib, uning saltanat miqyosidagi tashviqotchisi va himoyachisiga aylanadi. Kanishka davlat poytaxtini Dalvarzindan Peshovarga ko'chiradi.

Milodning I asr 70–80-yillarida Sharqiy Turkiston yerlari masalasida Xitoy-Kushon mojarolari boshlanadi. Shunga qadar Kushonlar xitoyliklarning Sharqiy Turkiston yerlarini egallash uchun qilgan harbiy harakatlariga hayrixoh bo'lganlar. Hatto, ular 84-yilda xitoylarga qarshi kurashish uchun Qashg'arga yuborilgan. Qang'uy qo'shinini tezda chaqirib oladi. Qashg'ar hokimligi esa xitoyliklarga taslim bo'ladi. Shundan so'ng, kushonlar Xitoyga Turfonni bosib olishga yordam ko'rsatadi. Oradan 2-3 yil o'tgach, ikki o'rtadagi munosabat buziladi. Buning sababi Kushon elchisi katta sovg'alar bilan Xitoy hukmdorining qizini kushonlar podshosiga unashtirish maqsadida Xitoyga borgan edi. Xitoy hukmdori uni qamoqqa oladi. Natijada, ikki o'rtaga sovuqchilik tushadi. O'zini haqoratlangan deb hisoblagan Kushon hukmdori 70 ming kishilik qo'shin bilan Xitoyga qarshi yurish qiladi. O'zaro kurashda u yengilib, Sharqiy Turkistondan qochishga majbur bo'ladi.

(Bodxisot va Fayoztepa topilmasi)Budda haykali

Buddaning tosh barelefi (eski Termiz topilmasi)

102-yilda Xitoyning nomdor va yengilmas lashkarboshisi Ban Chao vafot etadi. Bundan foydalangan Sharqiy Turkiston viloyatlari xalqlari birin-ketin Xitoyga qarshi qo'zg'olonlar ko'taradilar. Bu qulay vaziyat tufayli kushonlar 107-yilda Sharqiy Turkistonga yana lashkar tortadilar. Kushonlar Sharqiy Turkistonda o'z hukmronliklarini o'rnata olmagan bo'lsalar-da, Hindiston yilnomalarida, Kanishkaning Tarim havzasini bosib olganligi haqida ma'lumotlar berilgan. Xullas, Kanishka podsholik qilgan 23 yillik davrda Kushonlar davlati hududlari juda ham kengaygan.

Soson podshosi Shopur I (241–242-yillar) yozdirgan «Zoroastr Kabasi»da kushonlar saltanatining hududi haqida: "Kushonlar mamlakati Peshovar, Qashg'ar, Sug'd va Chochgacha cho'zilgan», – deyiladi. O'rta Osiyoda kushonlar asos solgan 3 ta shahar bo'lgan: 1. Koson –

Farg'ona vodiysida; 2. Kattaqo'rg'on – Zarafshon vohasida va 3. Kesh – Qashqadaryo viloyatidadir.

Kanishka vafotidan keyin kushonlar taxtiga uning o'g'li Vasishka o'tirdi. U 4 yilgina podsholik qildi, xolos. Vasishkadan so'ng, hokimiyat Xuvishka qo'liga o'tadi. U 32 yil hukmronlik qiladi. Undan so'ng, Vasudeva podsholik qildi. Vasudeva 34 yil mamlakatni idora qildi. Bu davrga kelib Kushon podsholigi ikki qismga bo'linadi. Mamlakatning bir qismiga Vasudeva, ikkinchi qismiga Kanishka III hukmronlik qiladi. Buni ularning har ikkalasi nomidan zarb etilgan tanga, pullar isbotlaydi.

Kushon davlatining xalqaro elchilik va savdo aloqalari keng rivoj topgan. 99-yilda Kushon davlatining elchisi Rimga borgan. Kushon va Rim saltanatlari o'rtasida yaqin elchilik aloqalari bo'lgan. Ehtimol, shu boisdan, bo'lsa kerak, Rim podsholari II asr boshlarida Troyan kolonnalariga Rimga kelgan elchilar, savdogarlar, hunarmandlarning tasvirlarini tushirganlar. Ana shu haykal-tasvirlarda O'rta Osiyo vakillarining tasvirlari ham uchraydi. Baqtriya hududida rim tangalari va san'at asarlarining namunalari ko'plab topilgan.

Yuqorida Vima Kadfiz davrida pul islohoti o'tkazilganligi qayd etilgan edi. Bu Kushon davlati pulining joriy etilishini ta'minladi. Bu pullar oltin, kumush va misdan ishlangan edi. Oltin tangalar odatda tashqi savdo uchun zarb etilgan. Har bir oltin tanganing og'irligi 8 gramm bo'lgan. Kanishka davrida davlat tili Kushon–Baqtriya tili hisoblangan. Bunga qadar davlat tili yunoncha (Kudzula davrida), so'ngra yunon va hindcha (Vima Kadfiz davrida) bo'lgan. Kanishka davriga kelib tangalar Baqtriya yozuvi bilan chiqqan. 100-yilda Kanishka budda dini ulamolarining qurultoyini chaqiradi va ularning fikr-mulohazalarini o'rganib, din sohasida ham islohot o'tkazadi. Ilgari zarb etilgan tangalar faqat hind xudosi (Shiva tasviri bilan chiqarilgan bo'lsa, endi tangalardagi tasvirlarda xudolarning soni ko'payadi. Bu hol Kanishkaning budda dinini davlat dini deb e'lon qilgan bo'lsa-da, ayni paytda, odamlarga har xil dinlarga e'tiqodga ruxsat berilganligini ko'rsatadi.

Kanishka davrida mamlakatda budda diniga atab ibodatxonalar va ular yaqinida monastrlar qurilgan. Budda ibodatxonalarida o'sha zamon san'ati aks ettirilgan. 1933-yili Termiz yaqinidagi Ayritomdan topilgan ibodatxona tashqi devor peshtoqlariga sarg'ish – oq toshlardan haykallar o'rnatilgan. Haykallarda yaxshi kiyingan va marjonlar taqqan ayollarining do'mbira, rubob, chang, nay, kabi cholg'u asboblarini chalayotgani tasvirlangan. Peshtoqning bir tomonida qo'lida gul, meva va boshqa narsalardan iborat dahyalar ko'targan odam haykallari o'rnatilgan.

Bino ichida g'ishtdan ishlangan Budda haykalining siniqlari topilgan. Bu yerdagi haykallarning ishlanish uslubi, kiyim-kechagi, musiqa asboblari Hindiston, O'rta Osiyo, Yunoniston madaniyatlari hamda bu xalqlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarining rivoji madaniy hayotda juda ravshan aks etganini ko'rsatadi. Bu faqat Ayritomdagi haykallar timsolidagina emas, balki Xorazm, Farg'ona, Sug'd, Parfiya yerlarida topilgan turli xil buyumlar, madaniy obidalar, topilmalar timsolida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Shahar qurilishiga katta e'tibor berilgan, me'moriy-monumental, tasviriy va amaliy san'at, haykaltaroshlik rivojlanish borasida eng yuqori nuqtaga ko'tarilgan. Ichki va tashqi savdo taraqqiy etgan. Mamlakatda tinchlik va osoyishtalik hukmronligiga erishilganligi tufayli dehqonchilik va uning yurak tomirlari hisoblangan sug'orish inshootlarini barpo etish davlat tasarrufida bo'lgan. Hunarmandchilikning deyarli barcha tarmoqlari keng ko'lamda yuksalgan. Bu davrda etnik madanayati, tili va dini bir xil bo'lgan xalqlarning siyosiy jihatdan birlashishi, ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etgan. Turli xalqlar madaniyatining chatishishi natijasida bu yerda o'ziga xos yangi madaniyat shakllanib, rivoj topadi va keyingi asrlar madaniyatining taraqqiyotiga ham zamin bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga kushonlar davri – O'rta Osiyo xalqlarining oldingi davrdagi taraqqiyotiga yakun yasadi. Shundan so'ng, Sharq va G'arb madaniyatlarining o'zaro ta'siri yangi tarixiy bosqichga qadam qo'ydi. Ellin madaniyatining an'analari Kushonlar davrida ijodiy jihatdan qayta shakllandi va yangicha talqin qilina boshlandi.

Kushonlar saltanati Kanishkaning vorisi Xuvishkadan keyin asta-sekinlik bilan inqiroz sari yuz tuta boshladi.

226-yilga kelib, kushonlar saltanatidan g'arbda Parfiya davlatining o'rnida Sosoniylar davlati siyosat maydoniga chiqdi. Bu davlat Parfiyaga tegishli hududlarda tashkil topdi. Biroq podsho Ardasher I davrida mustaqil davlat sifatida faoliyat ko'rsatishga intildi va Kushon davlatiga xavf sola boshladi. Bunday vaziyat kushonlarni befarq qoldirmadi. Kushon podshosi Vasudeva sosoniylar tomonidan bo'ladigan xavfga qarshi ittifoq qidirib, 230-yilda Xitoyga o'z elchisini yubordi. Kushonlar bilan sosoniylar o'rtasida jang bo'lishi tabiiy edi. 242–243-yillarda bo'lib o'tgan ikki o'rtadagi jangda sosoniy Shopur I ning qo'shini kushonlarni mag'lubiyatga uchratdi. Shundan so'ng, sosoniylar hukmdorlari Sharqiy Xuroson hududlarida «Kushonshoh» unvoniga ega bo'ldilar. 252-yilda esa ular yana «Kushon shohlarining ulug' shohi» degan unvonga ega bo'ldilar, bu yillarga kelib kushonlar Hindistondagi yerlarining ham katta qismidan judo bo'ldilar. Buni bir budda matnida (III asr o'rtalariga oid) «dunyo uch qismga (Xitoy, Rim va Kushon) bo'lingan, ammo «osmon o'g'lonlari» (saltanatlari) to'rtta: Xitoy, Rim, Kushon va Hind» deb bergan xabaridan ham bilish mumkin. Hind manbalarida ko'rsatilishicha, III asr o'rtalariga kelib Hindiston kushonlardan mustaqil davlat bo'lib, ajralib chiqqan. Xuddi shu yillarda Xorazm ham kushonlardan ajralib chiqadi. Ana shu tariqa, III asr o'rtalaridan e'tiboran kushonlar saltanati chuqur iqtisodiy va siyosiy inqiroz sari yuzlanadi. Ammo shundan keyin, ham Kushon davlati O'rta Sharqning yirik davlatlaridan biri sifatida yana 100 yildan ortiq vaqt tarix sahnasida turdi. Soson podsholarining kuchayishi kushonlarning Rim saltanati bilan aloqasini mustahkamlanishiga sabab bo'ldi. Kushon elchilari 274-yilda Rim saltanati hukmdori Avrelinning Palmir ustidan g'alabasiga bag'ishlangan tantanalarda qatnashganligi manbalarda ko'rsatiladi. Natijada, sosoniylar Rim–Kushon do'stligidan xavfsirab, kushonlar bilan aloqani yaxshilash yo'lidan boradilar. Bu maqsadning ijobiy natijalanishiga erishish yo'lida sosoniylar shohi Xurmuzd II (301–309) kushonlar malikasiga uylanadi. Biroq IV asrning o'rtalariga kelib kushonlar bilan sosoniylar o'rtasidagi munosabatlar yana keskinlashdi. Bu davrda Shopur II (309–379) kushonlarga zarba berib, Shimoliy Baqtriya yerlarini bosib oladi. Kushonlar bu zarbaga nam bardosh beradilar. Kushonlar sulolasining so'nggi vakillari ***kidariylardir***. Ularni taxtga o'tkazish tantanalari IV asrning oxirida Balxda bo'ldi. Kidariylar tarix sahnasida uzoq yashamadilar. Maydonga yangi kuchlar chiqdi. Bu kuchlar o'z vaqtida Kushonlar saltanatining tarix sahnasidan o'chishiga olib keldi.

Kushon podsholigi va kushonlar davri O'zbekiston, Tojikiston, Afg'oniston Pokiston, va Hindiston tarixida muhim o'rin tutadi.

Shunday qilib, Kushonlar saltanati tarix maydonida o'z o'rnini boshqa, o'zidan kuchliroq siyosiy uyushmalarga bo'shatib berdi. Kushonlar o'zlarining, taxminan, 400 yillik hukmronlik davrida insoniyat jamiyati taraqqiyotida o'chmas iz qoldirdilar. Bu davrda yaratilgan noyob san'at asarlari, madaniyat yodgorliklari uning o'tmishidagi qudratidan dalolatdir.

6. BUYUK IPAK YO'LI

Tarixda "Buyuk ipak yo'li" katta ahamiyatga egadir. Qadim-qadim zamonlar tarixiga ko'z tashlar ekanmiz, jamiyat taraqqiyotini bronza davridan ham ilgarigi davrlardan boshlab, hududlararo bog'lovchi vosita sifatida unga xos ixtisoslashgan yo'llar paydo bo'lganligini ko'ramiz. Tarixda miloddan avvalgi VI–IV asrlarda Eron ahamoniylari saltanati davrida uning hududi bo'ylab "shoh yo'li" o'tgan. Undan ham ilgariroq O'rta va Yaqin Sharqda Badaxshon lazuritiga bo'lgan ehtiyoj "lazurit yo'li"ning vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Badaxshon lazuritlari Mesopotamiya va Misr podsholari saroylarini, ibodotxonalarini bezagan, ayollarning turli bezaklarini ishlashda keng qo'llanilgan. G'arb bilan Sharqni bir necha ming yillar davomida bir- biriga bo'g'lab kelgan qadimga yo'llardan biri – "Buyuk ipak yo'li" dir. Bu yo'l fanga "Ipak yo'li" nomi bilan faqat XIX asrning 70-yillaridan boshlab, nemis olimi Ferdinant Fon Rixtgofen tomonidan kiritildi. Unga qadar bu yo'l "G'arbiy meridional yo'l" deb atalar edi. Ana shu karvon savdo yo'lini asl mazmunini tashkil etgan ipak qachon va qayerda paydo bo'ldi, degan masalada fanda har xil qarashlar bor. Bu to'g'rida turli xilda rivoyat va afsonalar to'qilgan.

Fanda ipakning Vatani Xitoy deb tan olinganligi sir emas. Ammo hind olimi Mukerji Hindistonda ipakning qachon paydo bo'lganligi haqida aniq va ishonarli ma'lumot bera olmasa-da, u ipakning Xitoyda paydo bo'lib, u yerdan boshqa yerlarga tarqalganligi haqidagi fikrga qo'shilmaydi. U Hindistonda ham tog'li tumanlarda yovvoyi ipak qurti tut daraxtlari ustida pilla o'rashlarini ta'kidlaydi. Xitoyda ipakning paydo bo'lishi haqida juda ko'p rivoyatlar bor. Xitoy hukmdori Chin Chong ipak va ipak qurti, tut daraxti maydonlarining kengaytirish haqida katta g'amxo'rlik qilgan. Rivoyatlarning birida miloddan avvalgi 2698-yilda, yana bir rivoyatda esa miloddan avvalgi 2600-yilda Xitoy malikasi Si Ling Chi bog'da, tut daraxtlari soyasida choy ichib o'tirgan paytida, uning piyoyalasiga yuqoridan pilla tushib, issiq choyda yumshab, uning tolalari yoyilib ketadi. Malika Si pilla iplarini piyoladan olib tashlashga qancha urinmasin, uning uzundan uzun tolalari chuvalib bo'lmaguncha choyni ipak ipdan tozalay olmaydi. Rivoyatda aytilishicha, pilla tolasini olish usuli ana shu voqeadan so'ng, ma'lum bo'lgan. Xitoy xalqi pilla kalavasini topib olishni Osmon xudosi – Si Ling Chiga bog'laydi. Si – bu Osmon xudosining nazari tushgan malika, deb u ilohiylashtirilgan va unga atab ibodatxonalar qurilgan. Hozirgacha Xitoyda malika Si ga atab, har yili ipak bayrami o'tkazilar ekan. Xitoy yilnomalari Fu Gi ismli hunarmandning miloddan avvalgi 3400-yilda musiqa asbobi yasab, uning torlarini ipakdan qilganligini xabar beradi. Xullas, ipakning Vatani Xitoy bo'lganligiga shubha yo'q. "Ipak yo'li" Xitoydagi ana shu ipak savdosi bilan bog'langan yo'ldir. Xitoyda ipakchilikning dastlab, keng tarqalgan joyi Xuanxe daryosining quyi havzasida joylashgan Shandun viloyatidir. Qadimgi Xitoydagi Sian shahri (Shensi viloyati).

BUYUK IPAK YO'LI XARITASI

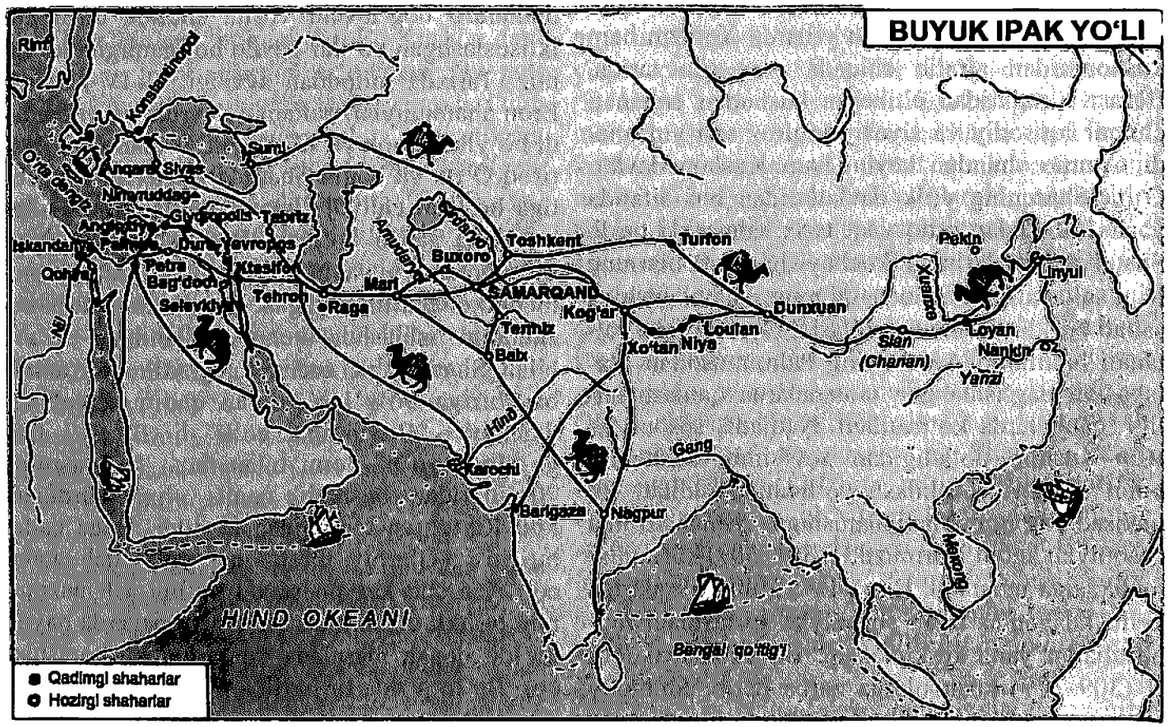

«Ipak yo'li»ning boshlanish nuqtasi hisoblanadi. Yunon muarrixlarining ma'lumotlariga qaraganda, Xitoy ipagi Shimoliy Qora dengiz tumanlarida va Yaqin Sharq mamlakatlarida miloddan avvalgi V asrdan boshlab, ma'lum. O'rta Osiyo hududlarida esa Sopollitepada olib borilgan izlanishlarga qaraganda, ipakchilik janubiy viloyatlarda bronza davridan (miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalaridan) mavjud bo'lgan. Sopollitepadan topilgan ipak matolari Xitoydan keltirilgan matolarmi yoki shu yerning o'zida yetishtirilgan matolarimi, degan masala hozircha javobsiz qolmoqda. Akademik A.Asqarov ma'lumotlariga qaraganda, «Buyuk ipak yo'li» yuqorida ta'kidlanganidek, Xitoyning qadimgi markazi Siandan boshlanib, Lanchjou orqali Dunxuanga keladi. Bu yerda u ikkiga ajraladi. Ipak yo'lining Janubi-g'arbiy tarmog'i Taklamakon sahrosi orqali Xotanga, undan Yorkentga kelib, Pomir tog'ining daralari orqali Vaxonga, undan Baqtriyaning bosh shahri Zariaspga (Balx) kelgan. Balxda yo'l yana uch tarmoqqa ajraladi: g'arbiy tarmog'i Marvga, janubiy tarmog'i Hindistonga, shimoliy tarmog'i Termiz orqali Darband, Nautak, Samarqandga qarab ketadi.

«Ipak yo'li»ning shimoli-g'arbiy tarmog'i esa, Dunxuandan Bami, Kuchi, Turfan orqali Tarim vohasiga – Qashg'arga boradi. U yerdan Toshqo'rgon orqali O'zgan, O'sh, Quva, Axsikent, Popga, undan Asht dashti orqali Xo'jand, Zomin, Jizzaxga, so'ngra Samarqandda Nautak yo'li bilan birlashadi. Yo'l Samarqanddan g'arbga – Dabusiyaga, Malikcho'li orqali Buxoro va Romitonga, undan Varaxsha orqali Boykent va Forobga borib Amul shahriga o'tadi. Amuldan Marvga, Urganch tomon Amu bo'ylab ketayotgan yo'lga qo'shilgan. Qadimda Marv shahri o'zining qadimiy an'analari va turli yo'nalishdagi karvon yo'llari tutashadigan geografik qulayliklariga ko'ra, ipak yo'lidagi eng yirik shahar edi. Shuning uchun ham Marvda mahalliy din – zardushtiylik ibodatxonalaridan tashqari, Hindistonning budda, Vizantiya xristian olamining tayanchlari bor edi. Qadimgi «Ipak yo'li» ungacha shu mintaqadan «lazurit yo'li», «shoh yo'li» asosida Marvdan G'arbga tomon katta karvon, savdo yo'li bo'ylab Xitoy, Hindiston va O'rta Sharqni Yaqin Sharq va O'rta Yer dengizi mamlakatlari bilan bog'lab turadi. Tarixiy yozma manbalar va arxeologiyaga oid ma'lumotlarning guvohlik berishicha, Marvdan g'arbga tomon yo'nalgan «ipak yo'li» Tabriz va Parfiya davlatining Nisa shahri orqali Eronning Gekotompil, Apaliya va Ekbatana (Hamadon) shaharlariga va ulardan o'tib Mesopotamiyaning Ktesafon va Bag'dod shaharlariga tarqalgan. Undan Dajla, Frot daryosining o'ng sohili bo'ylab, shimol tomon yo'nalib, Antioxiya (Antokiya) orqali Damashqqa, undan Tir va Quddus shaharlari orqali Misrga o'tgan. Marvdan chiqqan shimoliy yo'l esa Amul orqali Urganchga, undan Shimoliy Kaspiy bo'ylab Shimoliy Kavkazga, so'ngra Qora dengizning shimolidan Konstantinopolga borib, Bosfor va Dardanell orqali O'rta Yer dengiziga o'tib, Vizantiya shaharlarini oralagan. «Buyuk ipak yo'li» orqali Sharq va G'arb mamlakatlari va elchilik aloqalari qilganlar. Jumladan, Xitoy hukmdorlari o'z elchilarini katta sovg'a-salomlar bilan O'rta Osiyo, Eron, Mesopotamiya va Kichik Osiyo davlatlariga yuborganlar. Manbalarda, Xitoy sayyohi Gan In 97-yilda Fors qo'ltig'igacha borib yetganligi xabar qilinadi. Makedoniyalik May Titsian esa 100-yilda Lanchmodgacha yetib borganligi manbalarda, ta'kidlanadi. O'rta osiyoliklar va eronliklar, Xitoy bilan Vizantiya yoki osiyoliklar va eronliklar, Xitoy bilan Yaqin Sharq davlatlari o'rtasida bevosita savdo aloqalarini rivojlanishidan hech qachon manfaatdor bo'lmaganlar. Chunki bu harakatning «ostida» juda katta iqtisodiy manfaat siyosati bor edi. Shu boisdan ham "Ipak yoli" uchun III asrdan boshlab, Eron bilan O'rta Osiyo o'rtasida hayot-mamot kurashi kuchaydi. Eron va Parfiya o'rtasida qattiq janglar bo'ldi.

O'rta Osiyo orqali Xitoydan g'arbga o'tadigan savdo karvon yo'llari doimo sug'diylar nazorati ostida edi. Sug'dlik savdogarlar o'zlarining bu yo'ldagi hukmronliklarini saqlab qolish uchun Sharqiy Turkistonda, Yettisuvda, Oltoydan to Yenisey sohillariga qadar bo'lgan hududlarda, Shimoliy Xitoyning Shamsiy viloyatida, Dunhuan shahrida III–IV asrlarda ming xo'jalikdan iborat Sug'd qishloqlari qad ko'targan. Sug'dlar IV–V asrlarda tarkib topgan va Turfondan Shimoliy Mo'g'ulistonga tomon ketgan uyg'ur yo'li, VIII asrda qaror topgan va Sharqiy Turkistondan

Jung'oriya orqali Haqasiyaga borib yetgan qirg'iz yo'lidan ham foydalanganlar. Bu yo'llar ichida Dunhuandan shimoli-g'arbga ketgan ipak yo'li alohida ahamiyatga ega edi. Bu yo'lning ahamiyati Xitoy hukumatiga Xan sulolasining hukmdori U-Di tomonidan Sharqiy Turkiston xunnlariga qarshi ittifoq izlab, Qang'uyga yuborilgan Xitoy elchisi va sayyohi, saroy zobiti Chjan Syan orqali ma'lum bo'lgan. Bungacha Xitoy G'arbiy meridianal yo'lidan foydalanilgan. Bu yo'l orqali Xotan nefriti Xitoyning markaziy viloyatlariga miloddan avvalgi II ming yillikdan kela boshlagan edi. Nefrit savdosi yuechji qabila ittifoqi asosiy vositachi bo'lgan. Xan sulolasi davrida ana shu nefrit savdo yo'li orqali Sharqiy Turkistonga ko'plab ipak matolari borardi. Xitoy bu yo'lni iqtisodiy zaruriyat tufayli qo'lga kiritishga harakat qildi. Biroq miloddan avvalgi 165-yilda bu yo'l xunnlar qo'liga o'tdi. Ular bu yo'l uchun kurashib, yuechjilarni Xotan, Turfon, Qashg'ar vohasidan g'arbga siqib chiqardilar. Xunlar hatto Shimoliy Xitoy yerlariga ham da'vogarlik qildilar. Natijada, Xitoy o'sha davrning qudratli davlatlaridan biri bo'lgan Qang'yuyga yaqinlashishga majbur bo'ldi. Shu boisdan ham Xitoy hukumdori U-Di Chjan Syanni miloddan avvalgi II asrda Qang'yuyga yuborgan. Ammo yo'lda xunnlar qo'lida 10 yil asirlikda bo'lib, Qang'yuyga yetib borgan bo'lsa-da o'z maqsadiga yeta olmagan. Shundan keyin Xan podshosi U-Di Farg'ona (Dovonga) ko'z tikib, miloddan avvalgi 104–101-yillarda bu hududga ikki marta harbiy yurish qiladi. Shimoliy-g'arbiy ipak yo'li faqat iqtisodiy jihatdagina ahamiyatli bo'lib qolmasdan, ayni paytda, u diniy, madaniy meros yutuqlarini tarqatuvchi, mamlakatlararo diplomatik aloqalarni ta'minlovchi yo'l ham edi. Budda dini xuddi mana shu yo'l bilan Xitoyga Markaziy Osiyo orqali kirib kelgan. IV–V asrlarda Xitoyning tashqi olam bilan har sohada aloqalari kengayadi, buddizim keng yoyiladi, O'rta Osiyoning moddiy va ma'naviy qadriyatlari keng ko'lamda Xitoyga tarqaladi. Xitoyda ipakchilik, xususan, ilk feodalizm davrida yuksak darajada rivojlandi. Xitoy hukmdorlari yollagan turkiy suvoriylarga ipak parchalaridan xomashyo tarzida maosh to'laganlar. Ipaklar Xitoydan arzon narxlarda O'rta Osiyoga Sug'd savdogarlari orqali olib kelingan. Xususan, samarqandlik sug'dlar xalqaro savdoda ustasi farang bo'lganlar. Qadim zamonlarda savdogarlar xalq orasida eng nufuzli, obro'li, mo'tabar insonlar edilar. Chunki ular faqat mol olib, mol sotuvchi va undan foyda oluvchi jamiyatni boy qatlamigina emas edilar, balki uzoq safarlarga katta savdo karvonlari bilan boruvchi savdogar elchilar, ziyo va madaniyat, yangiliklar tarqatuvchilar, u yoki bu hududdan yangi joylarga ilg'or xo'jalik ixtirolarini olib boruvchi nufuzli kishilar ham bo'lganlar. Ayni vaqtda, o'zga mamlakatlarning urf-odatlari, kuchi va qudrati, hududiy joylashishi, tabiati va davlatni boshqarish tizimini chuqur bilishda o'ta hushyor davlat ayg'oqchilari ham bo'lganlar.

"Ipak yo'li" savdosida Xitoy manbalariga qaraganda, otlar alohida ahamiyat kasb etgan. Otlarning bahosi ipakning bahosi singari juda yuqori bo'lgan. VIII asr boshida bitta otning bahosi 40 taxlam ipakka teng bo'lganligi ta'kidlanadi. IX asrning birinchi yarmida esa 100 ming otga bir million taxlam ipak bergan. Ayniqsa, Tuva, Haqasiya, Oltoy, Farg'ona vodiysi va Yettisuv viloyatlarida yetishtirilgan otlar zotdor va bebaho bo'lgan.

Yozma manbalarda,gi malumotlarga qaraganda, III-VII asrlarda O'rta Osiyo va O'rta Sharq orqali o'tgan ipak yo'lining nazorati so'g'dlarning qo'lida bo'lgan bo'lsa, VIII asr o'rtalariga kelib, "Ipak yo'li"ning g'arbiy qismi arablar nazoratiga o'tadi.XIII asrda esa ipak yo'lining barcha tarmoqlari bo'ylab nazoratni Chingizxon o'z qo'liga oladi. Bu holat to XIV asr o'rtalarigacha davom etdi. So'ng, "Ipak yo'li" Temur va Temuriylar nazorati ostida o'tdi. "Ipak yo'li" orqali Xitoydan G'arb mamlakatlariga, asosan, ipak ilk o'rta asrlardan boshlab, qog'oz chiqarilgan bo'lsa, g'arb mamlakatlaridan Xitoyga shisha, jundan ishlangan har xil gazlamalar, gilam, palos, oyna, metall, zebi- ziynat bezaklari, qimmatbaho toshlar: lazurit, biryuza, serdalik har xil dorivorlar, arg'umoq otlar olib borilgan.

Xullas, «Buyuk ipak yo'li» O'rta Osiyo xalqlarini siyosiy, iqtisodiy- madaniy va savdo sohasidagi hayotida katta o'rin tutgan, o'lka xalqlari bu yo'l tufayli G'arb va Sharq dunyosi hamda ularning xo'jalik ixtirolaridan keng bahramand bo'lganlar.

«Ipak yo'li» O'rta Osiyo, Sharq bilan Garb o'rtasida vositachilik qilgan. Bir so'z bilan aytganda, «Ipak yo'li» Sharq va G'arb xalqlari hayotida g'oyatda muhim va tarixiy o'rin tutgan. U xalqlarni siyosiy, iqtisodiy, savdo va madaniy sohalarda bog'labgina qolmasdan, balki Ayni zamonda, bu yo'l dunyo xalqlari o'rtasida tinchlik, osoyishtalik, totuvlik, qo'shnichilik, do'stlik va qardoshlarcha birodarlik yo'li ham bo'lgan. Qadimiy avlod-ajdod ruhlarini shod etib, «Buyuk ipak yo'li» an'analarini tiklash va unga sayqal berish, ozod, hur, erkin va yashashdan manfaatdor bo'lgan barcha sof vijdonli fuqarolarning millati, irqi, diniy e'tidodidan qat'i nazar, muqaddas burchidir.

Hozirda "Buyuk ipak yo'li"an'analarini tiklash uchun keng harakat boshlangan. 1987-yili YUNESKO madaniy taraqqiyot bo'yicha, BMTning umumjahon dekadasi doirasida "Ipak yo'li-muloqat yo'li" xalqaro dasturi qabul qilindi. Dastur O'rta Osiyo xalqlari boy madaniy tarixlarini keng qamrovda tadqiq etishni nazarda tutadi. Lekin uning asosiy maqsadi- Sharq bilan G'arb o'rtasida yanada mustahkamroq madaniy va iqtisodiy aloqalar o'rnatish, ushbu buyuk qit'alarda yashovchi ko'p sonli xalqlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yaxshilashdan iborat. 30 dan ortiq xalqaro ilmiy konfrensiya va seminarlar o'tkazildi. Ana shunday anjuman 1990-yil oktyabrida Samarqandda, 1996-yil fevralida Buxoroda o'tkazildi. "Buyuk ipak yo'li" bo'ylab birgalikda xalqaro ekspeditsiyalar uyushtirildi, kinofilmlar yaratildi, kitoblar, broshyuralar va maqolalar chop etildi, ba'zi arxeologik va me'moriy yodgorliklar ta'mirlandi. Hindiston, Xitoy, O'zbekiston, Shirilanka, Yaponiyada "Buyuk ipak yo'li"ni o'rganish bo'yicha, maxsus ilmiy institutlar ochildi. Ulardan biri Samarqand shahridagi Markaziy Osiyo tadqiqotlari xalqaro institutidir. 1997-yil mayida O'rta Osiyoni Eron bilan bog'lagan Saraxs – Saraxs Mashxad temir yo'l uchastkasi qurilishi tugallandi. O'zbekistonda "Buyuk ipak yo'li"ni tiklashga katta e'tibor berilmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimovning "Buyuk ipak yo'li"ni qayta tiklashda O'zbekistonning ishtirokini avj oldirish va respublikada xalqaro sayyohlikni rivojlantirish borasidagi chora-tadbirlar to'g'risidagi farmoni e'lon qilindi. Shu asosida "O'zbekturizm" milliy kompaniyasi "Ipak yo'li" o'tgan tarixiy manzillar bo'ylab 200 dan ortiq yo'nalishlar ishlab chiqdi. Ular asosiy sayyohlik zonalarini qamrab oladi va Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva hamda Farg'ona vodiysi shaharlari bo'ylab o'tadi. "Ipak yo'li"ning tarmoqlari hisoblangan Andijon, Namangan, Farg'ona, Termiz, Nukus shaharlari orqali o'tuvchi yo'nalishlar ishlab chiqilmoqda. Farg'ona vodiysi bo'ylab o'tuvchi yo'nalish – "Farg'ona oltin xalqasi" Qo'qon, Andijon, Namangan shaharlarini o'z ichiga oladi. "Buyuk ipak yo'li" sayyohlik yo'nalishlari bo'ylab safar qiluvchilar soni yil sayin ortib bormoqda[1].

7. «AVESTO» – MUQADDAS KITOB

Ma'lumki, dastlabki svilizatsiyalar tarixi qadimgi sharqda, so'ngra Yunonistondagi Krit orolida Minoy svilizatsiyasi bilan boshlangan edi. Shuningdek,, svilizatsiyalar dunyoning ko'plab mintaqalarida bo'lganidek, O'rta Osiyo, jumladan, hozirgi O'zbekiston hududlarida ham vujudga keldi. Buni «Avesto» nomi bilan ma'lum bo'lgan muqaddas kitob ham isbotlaydi. Dunyodagi eng qadimiy dinlardan biri Zardushtiylik (Otashparastlik zoroastrizm) dinidir. «Avesto» ana shu zardushtiylik dinining muqaddas kitobi hisoblanadi. Unda O'rta Osiyo hududlarida yashagan barcha turkiy xalqlar, fors-tojik, ozarbayjon, afg'on va boshqa xalqlarning qadimgi davr-lardagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam to'g'risidagi tasavvurlari, urf-odatlari, ma'naviy madaniyatlari o'z aksini topgan. Manbalarda, «Avesto» kitobining muallifi Zardusht (ba'zi manbalarda, Zardo'sht)bo'lganligi qayd etiladi, U hayotda yashab o'tgan tarixiy shaxs. Taniqli faylasuf olim Ibrohim Karimov "Muloqot" jurnalining 1992-yil 11-12 (23-24)- sonlarida chop etilgan «Zardushtiylik haqida haqiqat» maqolasida Zardushtning miloddan avvalgi 589-512-yillarda, ya'ni bundan 2600 yil muqaddam yashab o'tganligini yozadi. Olimning ta'kidlashicha, Zardusht Spitoma O'rta Osiyo hududida faoliyat ko'rsatgan iloxiyotchi, faylasuf, shoir va tabiatshunos olim bo'lgan. Uning uch o'g'il va bir qizi bo'lgan. Zardusht 30 yoshga yetganda o'zigacha bo'lgan ko'p

[1] O'zbekiston milliy ensiklopediyasi II-jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent 2001. 320–321-betlar.

xudolilik diniy aqidalariga hamda tabiat hodisalariga qarshi chiqib, yakka xudolikka asoslangan birinchi diniy kitob – «Avesto»ni yaratgan. Zardusht – zardushtiylik dinining payg'ambari sifatida tan olingan va e'tirof etilgan.

Shu paytga qadar zardushtiylik haqida olimlar o'rtasida turlicha qarash va g'oyalar mavjud. Bu eng avvalo, zardushtiy dini qaysi maskanda paydo bo'lgani. Ikkinchisi, yakkaxudolik dini bo'lganmi yoki ko'pxudolik kabi masaladir.

Ba'zilar zardushtiylik dinini Midiyada kelib chiqqan desalar, ayrimlar uni Eronda paydo bo'lgan deb isbotlaydilar. Zardushtiylikning vatani Erondir deb isbotlovchi olimlardan biri E. Berzinning fikricha, zardushtiylik dini «Hind – Eron qabilasi dinidan kelib chiqqan».

Olimlarning katta bir guruhi: V. V. Struve, V. V. Trever, S. P. Tolstov, N. Proxorov va boshqalar zardushtiylik dinining Vatani O'rta Osiyo deb isbotlaydilar. A. O. Makovelskiy ham shu fikrga qo'shilishga moyildir. Bu guruh olimlar zardushtiylik dinining muqaddas kitobi «Avesto»da yakka-yu yagona xudo – Axuramazda («Axuramazda» – «Yuksak daholi hukmron» demakdir) yaratgan 16 mamlakatning nomi berilgan. Bu mamlakatlardan ikkitasi afsonaviy bo'lsa, to'qqiztasi O'rta Osiyoga tegishli bo'lgan viloyat va shaharlardir. Qolgan beshtasi Hindiston, O'zarbayjon, Armaniston hududlariga qarashlidir. Masalan: Sug'diyona (Gava), Marg'iyona (Mavru), Baqtriya (Baxdi), Nisoya (Ashg'abot atrofi), Hirot, Qobul, Tus (Xuroson), Aryonvayjon (Xorazm), Varana (Turkmaniston Eron chegaralari oralig'i) tilga olinadi. «Avesto» kitobida yer dumaloq shaklda yaratilganligi, uning atrofi okeanlar bilan o'ralganligi, nomlari keltirilgan mamlakatlarda xudo Axuramazda ezgulik qonunlarini Zardusht orqali vahiy qilganligi haqida yozilgan.

Iymonsiz odamlar yashayotgan mamlakatlar jumlasiga Parfiyona podsholiging markazi Nisoya va Midiyaning eng katta shahri Raga kiritiladi. Fors tadqiqotchisi Kapadia fikricha, Zardushtning ilohiy faoliyati Vishtaspa podsholigining poytaxti Balx shahri bilan bog'liqdir. U podshohlar homiyligida Zardusht Baqtriya payg'ambariga aylanganligiga diqqat-e'tiborni qaratadi.

Zardushtiylik bo'yicha ilgarigi ko'pxudolilik dinidan rasm-odat bo'lib qolgan murdalarni olovda kuydirib, kulini dafn etishni qat'iy qoralab, marhum suyaklarini maxsus ostadon (ossuar)larga solib, ko'mishdan iborat yangicha odatlar joriy qilingan. Bundam ostadonlar tadqiqotchi Y. A. Rapoportning ta'kidlashicha, asosan, O'rta Osiyo hududlari yerostidan topilayotir, Eron hududida esa bitta-yarimta uchramoqda, xolos. Bu hol zardushtiylikning Vatani O'rta Osiyo deb aytish uchun tarixiy asos bo'la oladi.

Zardusht yaratgan ilohiy kitobning o'zi bizgacha yetib kelmagan. Faqat u haqida yozilgan tarixiy manbalar bor, xolos. Zardusht yashagan davrda kishilik jamiyati ilgarilab rivojlana bordi. O'rta Osiyoda o'troq xo'jalikka o'tila boshladi, sug'oriladigan dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik borgan sayin taraqqiy etdi. Yangi-yangi shaharlar, obod qishloqlarning paydo bo'lishi o'troq yashash turmush tarzining afzalliklarini ko'rsata bordi. Ana shu o'troqlik turmush tarzining odamlarga benihoya kulfatlar keltirayotgan ko'chmanchilikka asoslangan turmush tarziga nisbatan, afzalliklarini ommaga yetkazish davrning asosiy muammosi bo'lgan. Ana shu zaruriy muammoni Zardusht hammadan oldin ko'ra olgan va uni hal qilish yo'llarini topa olgan. Xalqlarni, qabilalarni birlashtirib, farovonlikka erishtirishning birdan bir yo'li yakkaxudolik – vahdoniyatga o'tish, deb bildi va o'zining butun ongli faoliyatini shu muqaddas ishga bag'ishlab, yakka xudolik uchun olib borilgan urush (jihod)da o'zi ham halok bo'ldi.

Zardushtiylikning muqaddas kitoblar to'plami «Avesto» Aleksandr hokimiyati inqirozga yuz tutgach, miloddan avvalgi 250-yillarda, arshakiylar davrida yana tiklana boshlagan va u yangi matnlar bilan to'ldirilgan. Sosoniylar hukmronligi davrida (milodning III–VII asrlarida) bu ish poyoniga yetkazilgan. «Avesto»ning uchta kitobi qadimgi oromiy tilda va bittasi pahlaviy tilda tiklangan. Birinchi kitob «Videvdat», ya'ni "devlarga qarshi qonun", – deb ataladi. «Yosin» va «Visparad»ni qo'shganda, u «Videvdat» – «Sade» deb ham yuritiladi. «Videvdat»ni poklanish qonun-qoidalari majmuasi, deb aytsak bo'ladi. Ikkinchi kitob «Yosin» bo'lib, Zardusht xat (noma) lari uning asosiy mazmunini tashkil etadi. Bu kitob 72 bashoratdan iborat bo'lib, birinchi bashoratida tabiat va halolliklar hukmdori, hamma narsani biladigan va hamma narsaga qodir Axuramazdaning vahiylari

haqligiga iymon keltirishga doir duolar bor. 19-bashoratda olam yuzaga kelmasdan oldin mavjud bo'lgan xudo sha'niga shukronalar bayon qilinadi.

Kitobda poklanish (yuvinish gigiyenasi), yovuzlikni qarg'ayotgan paytda, tanani qanday maromda tutishlik shayton-iblislarni haydashga qaratilgan harakatlar, gunohdan forig' bo'lish, kechirim so'rashga doir duolar ham katta o'rin olgan. Jumladan, imonni saqdab qolish, gunohdan forig' bo'lishlik uchun quyidagi duoni o'qish tavsiya qilinadi: «Ey olamning hukmdori Axuramazda! Men barcha gunohlarimga iqrorman, ularni takrorlamaslik uchun senga so'z beraman, har qanday yomon niyat (fikr)lardan, har qanday yomon so'zlardan, har qanday yomon amallardan voz kechaman, men fikrlagan va gapirgan yoki qilmoqchi bo'lgan va qila boshlagan va qilgan hamma nojo'ya ishlarimdan voz kechaman, niyatlarim, so'zlarim va amaliy ishlarim orqali bundan buyon ishonchingni oqlayman, qilgan gunohlarimni keng karaming ila kechirgil, tanam va jonimni u dunyo-yu bu dunyoda munavvar etgil, ey parvardigorim». Ikkinchi kitobning 7 ta bobida Zardusht orqali xabar berilgan bashoratlar o'z ifodasini topgan. Zardusht xudo Axuramazdadan o'z axloqiy qonun-qoidalarini ma'lum qilishni so'raydi. Axuramazda butun mavjudlikning ikki oliy ibtidosi – ezgulik va yovuzlik to'g'risida vahiy qiladi. Bir-biriga qarama-qarshi bu boshlang'ich kuchlar doimo birgalikda mavjud bo'lib, ular hayot va o'lim, osmon, jahannam ma'nolarini bildiradi. Jahannam Axuramazda vahiysida «Hayotning eng yomon onlari», osmon esa ruhning eng yuksak holati sifatida gavdalanadi. Olamdagi yovuzlik va notakomillik – hodisalar va ularning mohiyatidan kelib chiqadi. Ularni bartaraf etish esa istiqboldagi ish bo'lib, imonli kishilarning faolligi tufayligina bunga erishiladi. Imonli kishilar Axuramazda yuborgan qonun-qoidalar, tartibotlar, nasihat va o'gitlarga amal qilsalar, ezgulik yovuzlik ustidan albatta g'alabaga erishib boraveradi.

Kitobda qayd etilishicha, olam qarama-qarshiliklar asosida qurilgan jismoniy narsalarda yorug'lik bilan zulmat, jonli tabiatda hayot bilan o'lim, ma'naviy olamda ezgulik bilan yovuzlik ijtimoiy hayotda adolatli qonunlar bilan qonunsizliklar o'rtasida doimiy qarama-qarshiliklar bor. Diniy sohada ezgulikni qaror toptirish ruhi bilan yovuzlik ruhi o'rtasida keskin kurash boradi. Axuramazda ezgulikni vujudga keltiraveradi, yovuzlik ruhi bo'lgan Axriman unga qarshi kurashib, odamlarni yomonlik sari, yovuzliklarga boshlayveradi. Kitobning 30- bashoratida ta'kidlanishicha, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi abadiy kurashda oraliq yo'q, har bir odam bu jarayonning u yoki bu tomonida ishtirok etishga majbur. Shu boisdan, dindorlikda imon-e'tiqod barkamollik nishonasi sifatida muhim o'rin tutadi. Imon-e'tiqod odamlarga ezgulikni yovuzlikdan| farqlash imkonini beradi. Imonli e'tiqodli odam albatta ezgulik, yaxshilik sari intiladi. Yovuz ruhlar – dev, pari, iblis va boshqalar gunohlar, adashishlar, yolg'onlar, kasalliklar timsoli sifatida tasvirlanadi. Axuramazda odamlarni ulardan saqlanish, o'zini chetga olishga da'vat etadi. Yosinning 14-bashoratida xudo: «Men ezgu fikr (niyat)larni, ezgu so'zlarni va ezgu amallarni yoqtiraman. Men mazdayosin qonunlariga asoslangan tartibotlarni ulug'layman», – deydi, Bundan ko'rinadiki, zardushtiylik imoni uch tayanchga asoslanadi: fikrlar sofligi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligidir. Axuramazda odamlarni «...o'z istaklarida xolis bo'lib, bir-birlari bilan murosa qilib yashashni odat qilishlari, g'arazgo'ylik, hasadgo'ylik, kattazanglik (dimog'dorlik), shuhratparastlik, qonunsiz ishlardan o'zlarini tiyib yurishi uchun...» intilishga chaqiradi. «...Bergan so'zning ustidan chiqish, unga sodiq qolish, savdo-sotiqda shartnomalarga qat'iy amal qilish, qarzni vaqtida to'lash, aldamchilik va xiyonatdan xoli bo'lish» imonlilik alomatlaridir, deyiladi. Imonli odam o'g'irlik va talonchilikdan, begonalarning mol-dunyosiga ko'z olaytirishdan, o'z-o'ziga xiyonat qilish, ya'ni imonga xilof ishlardan o'zini saqlay biladigan komil insondir. «Tanlaringizga nisbatan, qalbingiz haqida ko'proq qayg'uring», ya'ni avval ma'naviy dunyoingiz musaffo bo'lsa, moddiy turmushingiz ham mukammal bo'lib boraveradi, deydi Axuramazda.

«Avesto»da shaxsning axloqiy xislatlari, haqgo'ylik, adolatlilik ulug'lanadi. Bunday ezgu sifatlarga Axuramazdaning o'zi ham ega bo'lib, u shu bilan birga ezgulikka zid bo'lgan yovuzlikka murosasiz dushmandir. Asarda Axuramazda tilidan bunday deyiladi:

«Men borliqning qo'riqchisiman
Nomdir menga tag'in himoyat
Yana bir nom bilguvchilikdir
Voqiflikdir yana bir tarzim,
Mening nomim haqgo'ylik erur
Mening nomim aldovsizlikdir.
Mening nomim asraguvchidir
Mening nomim erur qaqshatqich,
Ostin-ustun qilguvchi ham men
Barchani vayron etguvchi ham men,
Yo'qlikdan bor etguvchi ham men,
Yana bir nomim ezgu farog'at,
Haqqoniyat yana bir ismim[1]».

«Avesto» kitobida materialistik dunyo, borliq muqaddaslashtiriladi. Yer, suv, havoni bulg'ash, ifloslantirish eng og'ir gunohlar qatoriga qo'shiladi. Axuramazda «...yerga yaxshi, sog'lom urug'lar sepishdan ortiq savob ish yo'q..», – deydi. Xudoyi taoloning bu aytganlariga amal qilish, 10 ming marta ibodat etish yoki yuzlab jonivorni xudo yo'liga qurbonlikka so'yishdan afzalroq hisoblangan. Axuramazda yerga ekin ekishni yerdagi yovuzliklarga barham berishdan iborat, deb hisoblaydi. Bashoratlardan birida: «Olam go'zalligi dehqondan, dehqonchilikdan, kimki yerga urug' qadabdi, u odamiylikka imon keltiradi, yagona shu yo'lgina haqiqat bo'lib, qolgani sarobdir», – deyiladi. Boshqa bir bashoratda esa quyidagi jumlalarni o'qiymiz: "Bug'doy o'stirila boshlasa, devlarni ter bosadi, sovrilgan bug'doy tayyor bo'lsa, devlar zaiflashib qoladi. Un tayyor bo'lgach, devlar nola-yu fig'on chekishadi... Devlarni mag'lub etish uchun xonadonda hamisha unli ovqat bo'lishi lozim. Bu ovqatni odam yegandan so'ng, devlar juda qizishib ketishadi va qocha boshlashadi».

Axuramazda qonunlarida qo'riq va bo'z yerlarni o'zlashtirish, uni jamoa o'rtasida adolatli taqsimlash eng savobli ishlardan hisoblangan. Undan keyingi savobli ish esa oziq-ovqat tayyorlash, uy hayvonlari va chorva mollarini ko'paytirishdan iborat bo'lgan. Zardusht xudo nomidan hukmdorlarga qarata bunday deydi: «Yomon ovqatlangan xalq na yaxshi, kuchli ishlovchilarga va na sog'lom, baquvvat bolalarga ega bo'ladi. Yomon ovqatlanishdan odob-axloq ham aynib ketadi. Agar non mo'l-ko'l bo'lsa, muqaddas so'zlar ham yaxshi qabul qilinadi». Bir qarashda oddiygina ko'rinadigan bu so'zlarda juda katta falsafiy ma'nolar, tarbiyaviy o'gitlar borligiga amin bo'lamiz. Zardushtiylik o'gitlarida ona zaminga, dehqonchilikka, hunarmandchilikka, chorvachilikka, Vatan va xalqqa ulug' muhabbat ruhi markaziy o'rinni egallaydi. Buni biz zardushtiylikning Navro'z, Ro'za, Mehr va boshqa barcha marosimlarida ochiq-oydin ko'ramiz.

Yosinning 29-bashorat 5-hikmati va 50-bashorat 8-hikmatida ibodatdan so'ng, ikki kaftni oldinga ochiq holda yozib ko'targan holda Ollohdan o'z talablarini qondirishni iltijo qilish rasm-rusmi haqida gap boradi. Undagi bashoratlarda Yer, osmon, ummon boshlanishi, jannat haqida fikrlar bayon qilinadi.

Bashoratlardagi Odam Ato haqidagi fikrlar o'ziga xos bir tarzda bayon etiladi. Unda ta'kidlanishicha, Iyim nomi bilan atalgan birinchi odam Axuramazda irodasiga ko'ra, 900 yil yashaydi va u shu davrda odamlarni, hayvon va qushlarni parvarish qiladi, qizil shu'lali olovni ko'paytiradi. Axuramazda Iyimga oltin nayza bilan oltin qamchi sovg'a qiladi. Yer odamlar yashashi uchun torlik qilib qolganda, u nayzani yerga sanchib, yerni kengaytirishni iltijo qilib, xudodan so'raydi va unga erishadi. Axuramazda Odam Atoga yerga sovuq ofat kelayotganligini va uni oldini olish lozimligini aytadi. Iyim o'ziga bir uy qurib, hayvonot va o'simlik zotlarining eng yaxshilaridan bir juftdan olib bu uyda ularni saqlab qoladi va shu tariqa, Odam Ato tirik tabiatni ofatdan saqlab qolishga erishadi.

Ammo Odam Ato o'z qilgan ishlaridan ortiqcha mag'rurlanib ketadi va xudo tomonidan taqiqlangan ne'mat – qoramol go'shtidan iste'mol qilib qo'yadi. U xudoning qahriga uchraydi va abadiylikdan judo bo'ladi. Odamzod hayotning bu birinchi bosqichidan so'ng, ikkinchi bosqich boshlanadi. Ikkinchi davr Zardusht faoliyati va uning diniy islohoti bilan bog'liq. Bu davr din va imon uchun kurash bilan xarakterlanadi. Olib borilgan 3000-yillik kurashlardan so'ng, Zardusht farzandi boshchiligida dunyoda tinchlik

[1] "Fan va turmush» 1993-yil № 3–4, 23-bet.

osoyishtalik va farovonlik yuzaga keladi. Yomonlik va yovuzlik kuchlari timsoli bo'lgan dev – Axriman yengiladi. Uchinchi davrda qiyomat qoyim bo'ladi. Barcha o'lganlar tirilib, xudo oldiga keladilar va o'z qilmish-kechirmishlari bo'yicha, unga hisobot beradilar. Xudoyi taolo hamma ishlardan voqif va uni ko'rib turibdi. Xudoni aldab bo'lmaydi. Zardushtiylik dini bo'yicha, odamzod olamdan o'tgach, uch kunga qadar joni uning tanasida saqlanadi. To'rtinchi kunida har bir odam zoti go'zal qiz qiyofasidagi o'z mahrami- farishta yo'lboshchiligida narigi dunyodagi qilko'prik – «Chinvot»dan o'tadi. Yaxshi ezgu ishlar qilgan insonlarga bu ko'prik kengayib turadi va yo'l beradi. Undan omon-eson o'tgan har bir zot abadiy rohat-farog'atda jannatga yo'l oladi va o'liklar tiriladigan kunda o'z tanasiga jon kirishini kutib yotadi. Yomon va yovuz ishlar bilan shug'ullanganlarga «Chinvot» qilday torayadi va ular jahannam azoblariga mahkum bo'ladilar, do'zaxga tushadilar.

«Avesto»ning uchinchi kitobi «Vasparat» deb ataladi. Bu kitobda olamni, hamma narsani bilishga oid pand-u nasihatlar o'rin olgan. Kitob, asosan, ibodat namozlari yig'indisi bo'lib, 25 qismdan iboratdir. Bu kitob «Bundaxash», qadimiy Eron tili paxlaviy tilidan yozilgan.

Yeshtlar va Yosinlar uch qatlamdan iborat: birinchisi xalq eposlarining Zardushtgacha bo'lgan qo'shiqlari (she'rlari), ikkinchisi Zardusht xat (noma)lari va uchinchisi Zardusht halok bo'lgandan keyin kitob holiga keltirilgan va «Kichik Avesto» nomi bilan yuritiladigan qismi hisoblanadi. Shuning uchun, «Avesto» ning dastlabki ilk va kichik (so'nggi) qismlarida uning asosiy qismi Zardusht nomalarini bir-biridan farq qila bilish kerak. Zardushtnomalar ko'pxudolikni, o'tga va tabiatning stixiyali kuchlariga sajda qilib, sig'inishni qoralaydi va yakka xudolikka da'vat qiladi. Shu paytga qadar ilmiy adabiyotlarda bildirilgan fikrlar, asosan, «Kichik Avesto»ga asoslangan g'oyalar bo'lgan. Bunda ko'pxudolilik bilan yakkaxudolilik g'oyasi aralashib, qorishib ketganligidan Zardushtiylikni ko'p xudolilik va yakkaxudolilik dini sifatida qarab kelganlar. Bu yakkaxudolikka asoslangan Zardushtiylikni asosiy yo'nalishi ko'pxudolikdan iborat bo'lgan mazdakiylik bilan aralashtirish oqibatidir. Zardushtgacha ham Axura, Matra, Mazda va boshqa xudolar haqida fikrlar bo'lgan. Ammo u xudolar xuddi odamlardek hayot kechirganlar. Zardusht talqinidagi Xudo Axuramazda esa Oliy ibtido bo'lgan, uning xotin, bola chaqalari yo'q. U hamma narsani, butun borliqni yaratuvchi Oliy ruh bo'lib, barcha ezguliklar va yaxshiliklar bilan odamlar qalbini munavvar qiladi. Zardusht asos solgan yakkaxudolilik dini Eronda Ahamoniylar hokimiyat tepasiga kelib, ular O'rta Osiyoni bosib olgach, zavolga uchraydi. To'g'ri, Eron shohlari o'z saltanatlarini barqaror qilishda zardushtiylik dinining ahamiyati va o'rniga yetarli darajada baho berganlar. Ammo bu dindagi o'rtahol dehqonchilik mo'tadil, kamtarona hayotdan iborat turmush tarzini ilohiylashtirib, quldorlik munosabatlarini qoralash Eron shohlariga yoqmaydi.

«Kichik Avesto»da Axuramazda olamni yaratuvchi va tartib o'rnatuvchilikdan ko'ra, ko'proq qabilaviy xudolarni birlashtiruvchi bosh xudoga aylanib qoladi; Ahamoniylar Yunonistonni bosib olish uchun olib borgan urushlari hamda yunonlarning Eron va Turonni ishg'ol qilishlari oqibatida Axuramazda Yunonistonda bosh xudo – Zevs, Zardusht esa Aflotun (Platon) sifatida talqin etiladi. Ahamoniylar zardushtiylikni o'z e'tiqodlariga bo'ysundirgan bo'lsalar, Aleksandr bu dinni butunlay yo'q qilib tashlamoqchi bo'ldi, bu dinga oid kitoblarni butunlay yoqtirib yubordi.

«Avesto» haqida Abu Rayhon Beruniyning «O'tmish xalqlardan qolgan yodgorliklar» nomli asarida yozib qoldirgan ma'lumotlari diqqatni tortadi. Beruniy bunday yozadi: «Podshoh Doro ibn Doro xazinasida uning o'n ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi, Aleksandr otashxonalarni vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun, «Avesto»ning beshdan uchi yo'qolib ketdi. «Avesto» o'ttiz nask (qism) edi. Majusiylar qo'lida o'n ikki nask chamasi qoldi».

O'lkamiz arab xalifaligi qo'shinlari tomonidan fath etilib, islom dinining tarqalishi davrida ham zardushtilik va uning muqaddas kitobi «Avesto» qattiq ta'qib ostiga olindi.

Zardushtiylikning O‘rta Osiyoda vujudga kelganligi va uning jahon madaniyatiga ko‘rsatgan ijobiy ta’sirini inkor etib bo‘lmaydi. «Avesto»-ning bizgacha yetib kelganligi uchun eng avvalo, ingliz va fransuz olimlaridan minnatdor bo‘lishimiz kerak, chunki 1755-yilda fransuz olimi A. Dyupperon Hindistonga ilmiy safar qilib, u yerdagi zardushtiy (mazdaiy) lar orasida uch yil yashadi, ularning ibodatlari, urf-odatlari bilan yaqin tanishdi va «Avesto»ni fransuz tiliga tarjima qildi.«Avesto» G‘arbiy Yevropa, Eron va Hindiston orqali bizga yetib kelganligidan undagi nomlar, ismlar va terminlar asliga to‘g‘ri kelmaydi.

Beruniy yozgan rivoyatlarga qaraganda, Zardusht Baqtriya podshohi Vishtasp (Gushtasp) huzuriga kelib, «Avesto» ni unga tortiq qiladi. O‘ng va so‘l tomonlari kesilgan ko‘ylak kiygan, yuziga parda tortilgan, qo‘lida bir yeski qog‘ozni ko‘kragiga mahkam bosganicha Zardusht kunduz kuni Gushtasp qasriga tushadi. Shunda tom ochilgan va Gushtasp kunduzgi uyqudan uyg‘onib ketgan. Zardusht «Avesto» kitobini Gushtasp oldiga qo‘ydi va xudoga iltijo qildi. «Avesto» agar shu kitob daqiqadan seniki bo‘lsa, sen shu kitob bilan meni podshoh huzuriga yuborgan bo‘lsang, meni misning zararidan saqlagin», – deydi. So‘ng, uning iltijosiga ko‘ra, qizdirib eritilgan mis keltirildi, uni Zardushtning ko‘kragiga va qorni ustiga qo‘ydilar. Mis tanasi ustidan oqib tuklarga donachalar bo‘lib yopishdi, lekin kuydirmadi. Shu mahaldan e’tiboran, Gushtasp Zardusht e’tiqodini qabul qildi va o‘ziga tobe o‘lkalarga bu e’tiqodni qabul qilishni buyurdi.

Tarixdan ma’lumki, zardushtiylik miloddan oldingi VII asrdan milodimizning VII asrigacha qariyb ming yil O‘rta Osiyo, Eron, Ozarbayjon va boshqa o‘lkalarda diniy e’tiqod sifatida yashadi.

Zardusht yashagan va «Avesto» kitobi yozilgan davrda O‘rta Osiyoda aholining asosiy qismi o‘troq hayotga, dehqonchilik va hunarmandchilikka o‘ta boshlagan, ko‘chmanchi chorvachilikka e’tibor kuchaygan, qadimgi shaharlar va dehqonchilik viloyatlari (Sug‘diyona, Marg‘iyona, Baqtriya, Parfiya, Xorazm)ning shakllanish jarayoni kechayotgan palla. Vatanimiz xalqlari hayotida yuz berayotgan bu ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlar uning taraqqiyot yo‘liga g‘ov bo‘layotgan mafkuralari yangilashni, yangi jamiyat talablariga javob bera oladigan diniy islohotlarni amalga oshirishni talab etar edi. «Avesto»da ana shu islohiy talab o‘z ifodasini topdi.

“Avesto” asarida patriarxal urug‘ jamoasi haqida, uning so‘nggi qismi Videvdotda iqtisodiy tengsizlik sinfiy tabaqalanish haqidagi muammolar ochiladi. Jamiyatning ijtimoiy tarkibi va undagi sinfiy tabaqalanish jarayoni to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlar beriladi. Shunday qilib, miloddan avvalgi IX–VII asrlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot haqida g‘oyatda muhim ma’lumotlar beruvchi xalqimizning merosiy-ma’naviy boyligidir.

«Avesto»da keltirilgan jamiyatning ijtimoiy tarkibi haqidagi ma’lumotlarga suyanib fikr yuritadigan bo‘lsak, miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi choragida O‘rta Osiyo hududida ibtidoiy jamoa tuzumi yemirilib, yangi, ilk sinfiy jamiyat tarkib topayotgan jarayonning guvohi bo‘lamiz.

Islom Karimov ta’biri bilan aytganda, “Avesto” ning tub ma’no-mohiyatini belgilab beradigan “Ezgu fikr, ezgu so‘z, ezgu amal” degan tamoyilda hozirgi zamon uchun ham behad ibratli bo‘lgan saboqlar borligini ko‘rish mumkin. “Ezgu niyat, so‘z va ish birligini jamiyat hayotining ustuvor g‘oyasi sifatida talqin etish bizning bugungi ma’naviy ideallarimiz bilan naqadar uzviy bog‘liq, nechog‘li mustahkam hayotiy asosga ega ekani ayniqsa etiborlidir”[1], – deb yozdi Islom Karimov.

8. MONIYLIK DINI

O‘rta Osiyo hududlarida zardushtiylik bilan bir qatorda moniylik dini ham milodimizning III asri o‘rtalaridan boshlab, keng tarqala boshlagan dinlardan biridir. Moniylikning asoschisi **Moniy ibn Fatak – (216–276) dir.** U 216-yilda **Taysafun** (Ktesifon) yaqinida tavallud topgan. Shu bilan birga Moniy 230-yillarda Eron, O‘rta Osiyo, Hindiston bo‘ylab safar qilib, zardushtiylik, buddiylik, braxmanlik dinlari bilan va turli diniy ta’limotlar bilan tanishadi. 240-yillardan boshlab, Moniy o‘zining mustaqil ta’limotini targ‘ib qila boshlaydi. O‘z ichiga zardushtiylik, buddiylik, braxmanlik, xristianlik dinlarining ba’zi tomonlarini olgan bu ta’limot boshqa mamlakatlarda ham qiziqish uyg‘ota boshlaydi. Jumladan, sosoniylar sulolasidan bo‘lgan Eron shohi Shopur I bu ta’limotni quvvatlab, Moniyni Eronga taklif etadi. Moniy 242-yilda Shopur I ning taxtga o‘tirib, toj kiyish marosimi paytida, birinchi marta o‘z ta’limotini bayon etib va’z o‘qiydi. Shopur I ushbu moniylik ta’limotini xristianlik va mahalliy dinlarga qarshi qo‘ymoqchi bo‘ladi. Biroq zardusht kohinlari bu diniy ta’limotga shubha bilan qarab, unga keskin qarshi chiqadilar. Zardusht kohinlarning kuchayishi tufayli Moniy muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Erondan qochishga majbur bo‘ladi. Shundan so‘ng, Moniy O‘rta Osiyo yerlarida, shu jumladan, O‘zbekiston hududida faoliyat ko‘rsatadi.

Moniy samo nuri elchisi hisoblangan. Uning ta’limotida borliqning 2 substansiya asosi – yorug‘lik, yaxshilik, ruh olami bilan zulmat, yovuzlik materiya olamining o‘zaro kurashini e’tirof etuvchi zardushtiylik dualizmi yotadi. Birinchi olamda xudo, ikkinchisida shayton, iblis hukm suradi. Ikki olam kurashi falokat bilan tugaydi. Natijada, materiya halokatga uchraydi, ruh ozodlikka chiqadi. Moniy ta’limotiga ko‘ra, bu dunyo yovuzlik dunyosidir. Inson ikki unsurdan (ruh nur farzandi, jism – zulmat farzandi) iborat bo‘lgani uchun zulmat kuchlariga qarshi kurashda nur kuchlariga yordam bera oladi. Shuning uchun, moniylar hayotda zohirona yashashni targ‘ib etganlar. Ular go‘sht iste’mol qilmasliklari, foniy dunyoning o‘tkinchi moliga qo‘l urmasliklari lozim bo‘lgan. Moniy tarafdorlarining shiori «Kimki boy bo‘lsa, keyin qashshoq bo‘lib, sadaqa so‘raydi va abadiy azob chekadi». Moniylik keng tarqaldi. U O‘zbekiston hududidan tashqari, Sharqiy Turkiston, Italiyadan to Xitoygacha yoyildi. Keyinchalik, bu ta’limot Misr va Ispaniyagacha tarqaldi.

Moniy 273-yilda Eronga qaytadi va Shoh Bahrom I ning topshirig‘i bilan 275-yilda hibsga olinib, zindonband qilinadi va 277-yilda qatl etiladi. Moniy bir necha kitoblar muallifidir. Jumladan, «Shoburaqon», «Kanz ulahyo» («Tirilganlar xazinasi»), «Jabborlar haqida», «Sirlar kitobi», «Avangelion», «Kefalaya», «Bungoxik» (Bukgohang) kitoblari uning qalamiga mansubdir.

Moniylik ta’limoti Moniy o‘limidan keyin ham keng tarqaladi. U VIII asrda Uyg‘ur xonligida hukmron dinga aylanadi. Ammo Keyinchalik, moniylik islom dini ta’qibiga uchraydi va asta-sekin Yevropa va Osiyo mamlakatlarida barham topadi. XIV asrga kelib bu diniy ta’limot Xitoyda ham taqiqlanadi. Biroq moniylikdagi yaxshilik va yomonlik kurashi haqidagi dualistik ta’limot keyinchalik, Yevropa mamlakatlarida **pavlikianchilik** Sharq mamlakatlarida esa **mazdakiychilik** harakatlarini keltirib chiqardi.

Moniy o‘rta asr Sharq she’riyatida mashhur naqqosh rassom sifatida doimo tilga olingan. Buyuk shoirlardan Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiylar o‘z «Xamsa»larida Moniyni ta’rif va tavsif etib o‘tganlar. Jumladan, Alisher Navoiy o‘z «Xamsa»siga kirgan «Farhod va Shirin», “Sab’ai sayyor” kabi dostonlarida Moniyni alohida tilga olgan.

9. QADIMGI YOZUVLAR

O‘rta Osiyo xalqlari dunyodagi eng boy tarixga ega bo‘lgan xalqlardan ekanligi yuqoridagi mavzularda qayd etildi. Bu o‘lkada qadim-qadimdan yashab kelgan xorazmiylar, baqtriyaliklar, sug‘diyonaliklar, parfiyonlar, dovonliklar, qang‘lilar, kushonlar va boshqalar paydo bo‘lish, rivojlanish va taraqqiy qilish tarixlariga monand o‘z madaniyatlari va yozuvlariga ham ega bo‘lganlar. Hozirgacha bizga ma’lum bo‘lgan manbalarda, O‘rta Osiyo xalqlarining yozuv tarixi yoshini taxminan 2300–2500-yillar atrofida deb hisoblaydilar. Xorazm, baxtar va sug‘dda eron tillari bir necha lahjalardan iborat bo‘lgani kabi, turkiy tillar ham xilma-xil lahjalarni o‘z ichiga olgan. Uzoq yillar o‘tishi bilan eron tillari zaminida fors-tojik tili, turkiy tillar lahjalari zaminida turkiy xalqlar tillari paydo bo‘lgan. Qadim-qadimdan bu hududda yonma-yon, yelkama-yelka yashab kelgan, doimo iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan aloqador va bog‘lanib ketgan eron va turk tillarida so‘zlashuvchi xalqlar so‘zlashuv tili jihatdan ham bir-birlariga kuchli ta’sir

[1] Karimov Islom .Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch... 32-bet.

o'tkazganlar. Buni nafaqat og'zaki so'zlashuv tilida, balki yozma madaniyatda ham ko'rish mumkin.

Miloddan avvalgi birinchi ming yillik o'rtalarida Eron, O'rta Osiyo va boshqa o'lkalarda oromiy yozuvi keng tarqalgan. O'rta Osiyoni Aleksandr bosib olgach, bu yerga yunon yozuvi kirib keldi. Xullas, bu davrda Ahamoniylarning oromiy yozuvi asosida parfiyon, sug'd, baxtar va Xorazm yozuvlari paydo bo'lgan. Keyinchalik, Run iy (O'rxun–Enasoy), Uyg'ur kabi bir qator yozuvlar vujudga kelgan. Tarixiy yozma manbalarning guvohlik berishicha, Kushon davlati davrida hind xalqlari bilan o'zaro aloqadorlik negizida Braxma va Qharoshhi – deb atalgan Hind alifbolari ham ishlatilgan.

Muarrixlar, muqaddas «Avesto» kitobini miloddan avvalgi VII–V asrlarda bitilganligini taxmin qiladilar. O'rta Osiyoda uzoq vaqtlar qo'llanib kelingan xorazm va sug'd yozuvlari ham qadimiydir. Xorazm yozuvi oromiy yozuvning qadimiy an'analarini o'zida saqlab qolgan edi. Buni rus olimi S. P. Tolstov o'z hamkasblari bilan Xorazmdagi Qo'yqirilgan qal'asida arxeologiyaga oid tadqiqotlar uyushtirib topgan ashyolar asosida isbotladi. Bu yerdan u xorazm yozuvi namunalarini topdi. Bu yozuvlar qadimgi xorazm tangalari, muhrlari, hujjatlari, san'at asarlari, uy-ro'zg'or buyumlarida aks etgan edi.

Massagetlar va shaklar orasida tarqoq holda yashagan sug'dlarning yozuvi bitilgan ba'zi manbalar bizgacha kelgan. Jumladan, Sug'diyonadan topilgan miloddin avvalgi II asrga mansub sug'd tangalariga zarb urilgan "Geray Jabg'u", "Kadfuz jabg'u" so'zlariga qarab, arxeolog olima O. N. Smirnova sug'dlar turk tilida so'zlashganlar, degan xulosaga keladi. Sug'd hokimlari va lashkarboshilarining ko'pchiligi turk bo'lganligini mashhur tarixchi Tabariy ham ta'kidlaydi.

Shunday qilib, yuqoridagi dalil-asoslar O'rta Osiyo hududidagi xalqlar eng qadimgi yozma madaniyatga ega bo'lganligini isbot qiladi. Bu g'oyatda muhim siyosiy ahamiyatga molik masaladir. Chunki qadimgi ajdodlarimiz o'z rivojlangan davlatchiligi, yuksak rivoj topgan madaniyati va yozuviga ega bo'lgan. Qadim-qadim zamonlarda shimoliy mintaqalarda yashovchi xalqlar hali yovvoyilik bosqichidan ham chiqmagan edilar.

Nazorat savollari

1. Makedoniyalik Aleksandr va uning hayot yo'li haqida nimalarni bilasiz?

2.Salavka va salavkiylar davlati haqida nimalarni bilasiz?

3.O'rta Osiyoning salavkiylar hukmronligi ostiga tushib qolishining sabablari nimada?

4.Parfiya davlati va boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?

5.O'rta Osiyoda Yunon–Baqtriya davlatining tashkil topishi va boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?

6.Qang' davlati, uning hududi va tarixiy ahamiyati nimadan iborat?

7.Qadimgi Farg'ona (Dovon) davlatining tashkil topish omillari nimalardan iborat edi?

8.Kushon davlatining Vatanimiz tarixida tutgan o'rni va ahamiyati

9.Buyuk ipak yo'li

10. "Avesto"ning o'tmish va bugungi kundagi tarixiy ahamiyati nimalardan iborat?

11. Prezidentimiz I.A.Karimovning "Avesto" haqidagi fikrlarini aytib bering?

12. Qadimgi yozuvlar va ularning manbaviy ahamiyati qanday?

13. Moniylik dinining mohiyati nimadan iborat?

IV BOB

O'RTA ASRLAR DAVRI

O'RTA OSIYO XALQLARI ILK O'RTA ASRLAR DAVRIDA (V–VIII asrlar) YERGA EGALIK MUNOSABATLARINING SHAKLLANISHI. EFTALITLAR VA TURK XOQONLIGI DAVRI (V–VII asrlar)

1. EFTALITLAR DAVLATI

O'zbekiston hududida yerga egalik munosabatlari ma'lum darajada o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Soliqni ma'lum hududdagi jamoaga uyushgan erkin dehqonlar to'laganlar. Bu erkin dehqonlar «kashovarzlar» deb atalganlar. Yer egasi bo'lib qolgan harbiy zodagonlar esa "dehqon" deb atalgan. «Dehqon» qishloq xo'jayini ma'nosini anglatadi. Kashovarzlar jamoa boshlig'i «dehqon»ga soliq to'laganlar. X asr tarixchisi Tabariy shu ma'noda bunday dehqonlarning qayerdan kelib chiqqanligini tushuntiradi. Go'yo afsonaviy podsho Monuchehr har bir qishloqqa bir dehqonni boshliq qilib, tayinlab, bu qishloq aholisiga shu dehqonga bo'ysunish va uning uchun ishlashni buyurgan ekan. Bu hol quldorlikka asoslangan eski shaharlarni tushkunlikka uchrashiga sabab bo'ldi va feodallarning mulklari yonida juda ko'p mayda xo'jalik markazlari vujudga kela boshladi. Kushon davlati inqirozga uchrab tarqab ketgach, ayrim vohalarda mustaqil mulklar paydo bo'ldi. Bu mulklarning o'z podshochalari bor edi. Ularning nomlari har vohada har xil bo'lgan. Jumladan, Buxoroda – *buxorxudotlar*, Chog'aniyonda – *chog'an xudodlar*, Vardanzida – *vardonxudotlar*, Toshkentda – *tudunlar,* Samarqand va Farg'onada – *ixshidlar*, Osrushanda – *afshiniylar*, Xorazmda – *xorazmshohlar*, Toharistonda – *malikshohlar*, Iloqda – *dehqonlar* kabi.

IV asrning o'rtalarida kushon, Eftalit va yana bir massaget qabilalari boshqa bir qabila bilan birlashgan. Arman tarixchilari bu qabilani «Xonlar», vizantiyalik tarixchilar esa «Xioniylar» deb ataganlar. Arman va suriyalik tarixchilar «Xonlar»ni kushonlar bilan bir xil bilishgan, vizantiyaliklar esa ularni «Oq xunnlar» deb atashgan. Bu yerda xionitlar badanining oqligi, o'troq turmush sharoiti va boshqa ko'chmanchi xunlarga nisbatan, ancha yuqori madaniyat darajasiga egaligi e'tiborga olingan.

Birinchi marta xioniylar Ammian Marselian asarida qalamga olingan. 356-yilda xioniylar begi Grumbat o'z o'g'li bilan Eron sosoniylari podshosi **Shopur II (309–379-yillar)** tomonida turib Amida (Suriya) shahrini qamal etgan paytda. ittifoqchi sifatida qatnashadi. Sosoniylar podshosi **Varaxran V (420–438-yillar)** xioniylarga qarshi qattiq kurashlar olib borgan. Bu davrda xioniylar Amudaryo havzasini egallab olib o'z hududlarini yanada kengaytirishga harakat qilayotgan edilar. Marv atrofida olib borilgan jangda xioniylar ustidan g'alaba qozongan Varaxran V o'z davlati chegaralarini Talqon (Marv bilan Balx oralig'i)gacha kengaytirdi va bu yerda toshdan chegara minorasi qurdirdi. Undan keyingi sosoniylar podshosi **Yazdigard II (438–457-yillar)** xioniylarning to'xtovsiz bo'lib turadigan hujumlaridan himoyalanib, qarorgohini shimolga tomon, Shahriston – Yazdigard shahriga ko'chirdi. Bu davrda u xioniylarning juda ko'p qishloq va shaharlarini vayron qildi hamda Balxan tog'i yaqinidagi Cho'l shahrida (hozirgi Krasnovodsk shahri yaqinida) o'rnashib olgan xioniylar podshosini o'ldirdi. Ammo ikkinchi yurish paytida, **(453–454-yillar)**) Yazdigard qo'shini xioniylar tomonidan tor-mor keltirildi va uning o'zi qatl etildi.

Milodning IV–V asrlari O'rta osiyo qadimgi tarixining muhim bosqichlaridan hisoblanadi. Ulkan kushonlar davlati ichki va tashqi kurashlar natijasida bir qancha mustaqil davlatlarga bo'linib ketadi. O'rta Osiyoning janubida uning tarixidan Toxariston va Marv ajralib chiqadi. Ulardan shimolda esa Sug'd alohida bo'lsa, uning sharqiy tomonida Ustrushona joylashadi. Ustrushonaga tutash hududlarda Farg'ona, O'r-

ta Osiyoning shimoliy hududlarida Choch va Xorazm mulklari mustaqil edi.

Bu davrda O'rta Osiyoda bo'lib o'tgan siyosiy jarayonlar ko'p sonli ichki va tashqi urushlar bilan bog'liq edi. Shuningdek, milodiy IV–V asrlar o'rta Osiyo hududlariga ko'plab qabilalarning kirib kelishi, qabilalar ittifoqi yuzaga kelishi, yangi siyosiy kuchlardan biri **Kidariylar** bo'lib, ular haqidagi asosiy ma'lumotlar Xitoyning Beyshi salnomasida hamda g'arb muallif tarixchilaridan biri Prisk paniyskiy ma'lumotlarida uchraydi.

Tadqiqotchilarning fikricha, **kidariylarning** dastlabki vatani **Sharqiy Turkiston** edi. Beyshi solnomasida berilguncha, yuechjilar hukmdori sidolo jujanlar hujumi tufayli o'z qarorgohini Bolo (Balxga) ga ko'chirgan. Yana shu manba xabar berishicha, Kidar Shimoliy Hindistonga yurish qilib Gandxardan shimoldagi 5 ta davlatni o'ziga bo'ysundirgan. Ayrim tadqiqotchilar, kidariylar Sharqiy Turkistondan ko'chishni boshlagandan so'ng ular ikki qismga bo'linib, katta qismi shimoli-g'arbiy Hindistonga, kichik qismi esa O'rta Osiyoga joylashadilar, degan fikrni ilgari suradilar. Kidariylarning O'rta Osiyoga joylashuvi masalalari bilan shug'ullangan. S.K.Kabanovning fikricha, ularning markaži Balx emas balki Qarshi atroflaridagi Yerqo'rg'on ko'hna shahri bo'lgan. Bu fikrni L.N.Gumilyov ham qo'llab-quvvatlaydi. Ammo, bu fikrni ko'pchilik olimlar e'tirof etmaydilar. Balki Qarshi atroflarida kidariylarning qandaydir kichik guruhlari joylashgan bo'lishi mumkin.

Tadqiqotchilar Kidar hukmronlik qilgan davrni asrning ikkinchi yarmi va V asrning choragi bilan belgilaydilar. Kidar (yoki Kidara) avval boshda Eron shohi Shopur II ga bo'ysungan. Oq xunlar yo'l olgan. Oq xunlar bilan kurash manbalarda 400-yillarga to'g'ri bo'lib, avvalambor kushonlar hokimiyatining davomchisi sifatida ularga bo'ysunib kelgan hamda xioniylar yordamida Baqtriyada kushonlar hokimiyatiga chek qo'ygan.

Kidariylar tez orada Amudaryo o'ng va chap qirg'oq havzasi hamda Sug'dning katta qismini egallaydilar. Manbalarning guvohlik berishicha, kidariylar Eron sosoniylari bilan ko'p martalab urushlar olib boradilar. Bu urushlar ayniqsa sosoniy podsholari Varaxran V (420–438 yy.) va Yozdigard II (438–457 yy.) davrlarida ayniqsa avjiga chiqadi. 456-yilda bo'lib o'tgan navbatdagi harbiy to'qnashuvlardan so'ng katta talafotga uchragan kidariylar qayta o'zlarini o'nglab ololmadilar. Bu voqeadan keyin kidariylar haqida ma'lumotlar deyarli yo'q. Faqatgina ular Hindistonda Gunta davlatini egallab bu yerda 75 yil hukmronlik qilgani, 477-yilda Gandxardan Xitoyga elchilar yuborgani ma'lum xolos.

Ilk o'rta asrlar davrida tashkil topgan yirik davlatlardan biri – **Eftalitlar** davlatidir. Eftalitlarning etnik jihatdan qaysi qabila–xalqqa mansubligi va qaysi tilda so'zlashganliklari to'g'risida fan olamida har xil fikrlar bor. Ammo aksariyat olimlar Eftalitlarni milodimizdan avvalgi I asr bilan milodimizning IV asri o'rtalarida Yettisuvdan va yanada sharqroqdagi rayonlardan Orol dengizi bo'ylariga kelib qolgan xunnlar bilan aralashib ketgan holda Xunn qabilalaridan turkiy tilini qabul qilgan Orol bo'yi sak-massaget qabilalarining avlodlaridirlar degan g'oyani ilgari suradilar. Eftalitlar tarixiga oid ma'lumotlar rimlik tarixchi Ammian Martsellin (IV asr), vizantiyalik tarixchi Prisk Paniyskiy (V asr), Prokopiy Kesariyskiy (VI asr), Feofan Vizantiyskiy (VI asr), suriyalik yozuvchi Zenob Glak (VII–VIII asrlar), armanistonlik tarixchilar Lazar Parbski (V asr), Favsto Buzanda (IV asr), Yerishe (V asr) asarlarida berilgan. Birmuncha keyinroq yozilgan Xitoy solnomalari «Vey-Shu» (VI asr) va «Man-shu» (IX–X asr)da ham eftalitlar to'g'risida qimmatli manbalar bor.

Eftalitlar tarixi bilan rus sharqshunos olimlari P. I. Lerh, N. I. Veselovskiy, V. V. Bartold, A. Y. Yakubovskiy, S. P. Tolstov, A. N. Bernshtam, chet ellik tarixchilardan Shnext, Druen, Markvart Xyermon, Mak Govyern va boshqalar ham shug'ullanganlar va qimmatli asarlar yozganlar. Eftalitlar turli tillarda, turlicha nomlarda talqin qilinganlar. Xitoylarda Ye-da, yoki I-da, armanlarda – Xental, yunonlarda abdel.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, "Eftalitlar" degan nomning o'zi V asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran paydo bo'lgan. Feofan Vizantiyskiyning ma'lumotlariga qaraganda, Eftalitlar shohi Vaxshunvor Eftalon deb nomlangan. Arman tarixchilaridan biri esa Eftalitlar degan

nom «xaft» (yetti), ya'ni massagetlarning yettinchi qabilasi nomidan olingan, deb hisoblaydi.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, 457-yil dan e'tiboran Eftalit podshosi Vaxshunvor, Chag'oniyon, Tohariston va Badaxshonni o'ziga bo'ysundiradi. Eftalitlarning kuchayib ketayotganligidan xavfsiragan sosoniylar shohi Pero'z eftalitlarga qarshi yurish qiladi. Ammo u yengilib asirga tushadi va yordam so'rab Vizantiyaga murojaat qiladi. Vizantiyadan yuborilgan pul evaziga asirlikdan ozod qilingan Pero'z Eftalitlarga ilgari bosib olingan Taliqon shahrini qaytarib berish va **Veraxran** V (418–438-yillar) tomonidan belgilangan chegaradan nariga o'tmaslik majburiyatini oladi. Taliqon shahrida o'rnatilgan chegara minorasi fillar yordamida ko'chiriladi. Ammo Pero'z o'z va'dasini bajarmaydi va eftalitlar ustiga ikkinchi marta qo'shin tortib keladi. Ikkinchi marta ham mag'lubiyatga uchrab, Suriya manbalarida ta'kidlanishicha, u ikkinchi marta asir tushadi. Sosoniylar shohi eftalilarga kumush dirhamlar bilan to'ldirilgan qoplar ortilgan 30 ta xachir berish majburiyatini oladi. Lekin u faqat yigirmata xachir va shunga loyiq tangalar topa oladi, xolos. Majburiyatning qolgan qismi evaziga Pero'z o'zining go'dak o'g'li Kubodni (488–531) garovga qoldiradi va ikki yil davomida eftalitlarga katta xiroj to'lab turishga majbur bo'ladi. Bu xirojni Pero'z aholiga og'ir jon boshi soliqlarini solish yo'li bilan to'laydi. Shu munosabat bilan arman tarixchisi Lazar Perbskiy Pero'z Eronni eftalitlarga sotganligini va uning hech qachon bu qullikdan qutula olmasligini zorlanib yozgan edi. Majburiyatdagi qarzni to'lab bo'lgan Pero'z eftalitlarga do'st qilib ko'rsatmoqchi bo'ladi va o'z singillaridan birini eftalitlar podshosi Vahshunvorga xotinlikka taklif qiladi. Biroq Pero'z singlisini o'rniga boshqa qizni yuborib Vaxshunvorni aldaydi. Vaxshunvor bunga javoban, eftalitlarning iltimosiga ko'ra Erondan kelgan harbiy maslahatchilarni kaltaklattiradi va o'ldiradi.

Pero'z Vizantiya yordamida uchinchi marta eftalitlar ustiga yurish qiladi. Bu yurishda eftalitlar chegarasidan o'tgan Pero'z o'z askarlari bilan ular uchun maxsus, ataylab tayyorlab qo'yilgan bo'ri uyalariga tushib qoladi va halok bo'ladi. Pero'zni tor-mor keltirgan eftalitlar Eronga juda katta o'lpon soliqlar soladilar va Marvni egallaydilar. Sug'dni esa ular allaqachon o'zlariga qaratgan edilar. So'ngra eftalitlar Qobul va Panjob vodiysini, Qarashar, Urumchi (490), Qoshg'ar (497–509) va Xo'tanni ham zabt etadilar. Umumiy xulosa shundan iboratki, eftalitlar massagetlar avlodidir, ular kushonlar siyosatini davom ettiradilar va O'rta Osiyoda yagona markazlashgan davlatni barpo etdilar. Eftalitlar qo'li ostida tarbiyalangan Pero'zning o'g'li Kubod davrida Eron eftalitlarga xiroj to'lashda davom etdi, Kubod hukmronligi davridagi (488–531-yillar) tengsizlik va ekspluatatsiya zulmiga qarshi xalq ommasi o'rtasida norozilik qo'zg'olonlari bo'lgan. Bu davrda barcha yerlar jamoa qo'lidan tortib olinib, «dehqon mulki»ga aylantirilgan. Barcha boylik va hokimiyat boylar qo'lida bo'lgan. Ayollar huquqi poymol qilingan. Boylar ko'ngil xushi uchun istagancha xotinlar olganlar. Bu hol Mazdak boshchiligida qo'zg'olon kelib chiqishiga sabab bo'lgan. Mazdakchilar «3» harfi bilan boshlanadigan to'rt narsaning aholi o'rtasida teng bo'lishni talab qilganlar: **1) Zamin** (Yer); **2. Zar** (oltin); **3, Zo'rlik** (kuch-hokimiyat) **va 4. Zan** (xotim). Kubod dastlab, bu qo'zg'olonni himoya qildi va qo'llab-quvvatladi. So'ngra u bu qo'zg'olonga qarshi kurashdi va eftalitlar tomoniga qochib ketdi. Kubod hukmronligi davrida Eron bilan Eftalitlar orasidagi munosabatlar ancha yumshab, do'stona tus ola boshladi. Bu hol Eftalitlar orasida o'sgan Kubodning eftalitlar bilan shaxsiy do'stona munosabatlarining natijasi bo'lganligi ehtimoldan uzoq emas. Kubod Eftalitlar podshosining qizi, ya'ni o'z jiyaniga uylanadi. Chunki uning opasi asirga tushgach, Vaxshunvorning xotini bo'lgan edi. Ikki tomon o'rtasidagi yaqinlik shu darajada kuchaydiki, eftalitlar 502-yilda Eron tomonida turib, Vizantiyaga qarshi urushda qatnashganlar. 506-yilda tuzilgan sulh bitimiga ko'ra, Vizantiya tillasidan va ulushlarini olishga muvaffaq bo'lganlar. Eron bilan eftalitlar o'rtasidagi do'stona munosabatlar Kubodning o'g'li Xusrav I Anushervon davrida ham davom ettirilgan. Chunki Xusrav I eftalitlarga yil sayin kumush hisobida belgilangan xirojni to'lab turgan. Ammo Turk xoqonlarining eftalitlarga qilgan hujumidan foydalanib, Xusrav I 554-yilda eftalitlardan Toharistonni tortib oladi. 563–567-yillarda esa turk xoqoni Silsivul Eron bilan ittifoqda eftalitlarga qaqshatqich zarba bera-

di va bu podsholikni tobe ahvolga solib qo'yadi. Lekin VI asr oxirlariga kelib, turk xoqonligi roziligi bilan eftalitlar Eronga qarshi urush olib bordi va Toharistonni qaytarib olishga muvaffaq bo'ldilar. So'ngra Eronda boshlangan fuqarolar urushidan foydalanib, sosoniylarga qaram bo'lishdan ozod bo'lgan eftalitlar allaqachon g'arbiy turkiy xoqonlik ta'siriga tushib qolganliklaridan o'zlarining avvalgi mustaqilliklarini saqlab qololmadilar. Eftalitlar davlatining siyosiy markazi – poytaxti qayerda bo'lganligi to'g'risida qat'iy aniq ma'lumot yo'q Taxminiy fikrlarga ko'ra bunday markaz Poykand yoki Balx bo'lgan deyiladi. Davlatning boshida podsho turgan. Podsholar Vizantiya tarixchisi **Prokopiyning** (VI asr) so'zlariga qaraganda, vizantiyaliklar bilan forslar orasida mavjud bo'lgan adolatdan zarracha bo'lsa-da kam bo'lmagan adolatga suyanib faoliyat ko'rsatganlar. Odamlar, asosan, shaharlarda yashaganlar. Eftalitlar hukmronligi davrida asta-sekinlik bilan yerga bo'lgan egalik munosabatlari qaror topa boshlaganligining guvohi bo'lamiz. Bu davrda olib borilgan to'xtovsiz urushlar ishlab chiqarish kuchlarining inqirozga uchrashiga ham sabab bo'ldi, sug'oriladigan yer maydonlari qisqardi, shaharlar son jihatdan kamaydi. Eftalitlardan oldingi kushonlar davridayoq yer va qo'rg'onlarga ega bo'lgan aslzodalar ajralib chiqa boshlagan, dehqonlar mahalliy zodagonlarga ko'proq tobe bo'la borgan. Bu hol feodal munosabatlarning shakllana boshlashi uchun shart-sharoit yetila borganligini ko'rsatadi. Aholining asosiy qismi dehqonchilik bilan mashg'ul bo'lgan, ayrim qismigina ko'chmanchilik asosida yashagan, o'tovlarda istiqomat qilishgan. Eftalitlar davrida aholi sonining o'sishi natijasida obikor yerlarga bo'lgan talab ortib bordi. Natijada, V –VI asrlarda hozirgi Toshkent va Janubiy Qozog'iston yerlarini sug'orish uchun Bo'zsuv va Zog'ariq kanallari, Samarqand viloyati yerlarini sug'oruvchi Darg'om kanallari qazildi.

Jamiyatda yerga bo'lgan egalik munosabatlar paydo bo'la borishiga qaramasdan, antik xo'jalik elementlari va, hatto ibtidoiy jamiyatning qoldiq sarqitlari ham saqlanib qolgan. Qullar mehnatidan foydalanish davom etgan. Xalqning urf-odat va turmush tarzida eski tuzum davrining sarqitlari keng qo'llanilgan. Oliy tabaqa vakillarida, patriarxal tuzum urf-odatiga ko'ra, ko'p xotinlilik hukm surgan. Oddiy Eftalit vafot etganda tuproqqa qo'yilgan, boylarning murdasini esa maxsus tayyorlangan tosh dahma (yodgorlik toshi, maqbara) ga ko'mishgan.

Ijtimoiy-iqtisodiy tuzumdagi o'zgarishlar munosabati bilan eski tartibdagi shaharlar inqirozga uchrab, yangi qo'rg'on, qal'alarning mustahkamlanishi ko'zga yaqqol tashlanadi. Bundan tashqari, yangicha tipdaga shaharlar, shahar-qal'alar yuzaga keladi. Eftalitlar Eron, Vizantiya, Hindiston, Xitoy va boshqa davlatlar bilan keng ko'lamda savdo aloqalari olib borganlar, elchilik munosabatlari o'rnatganlar. Savdoda Xitoy va Vizantiya, asosan, ipak oyna, turli meva-chevalar, qimmatbaho toshlar, bo'yoqlar va boshqalar bilan muomala qilar edi. Bu savdo jarayonida sosoniy tangalar bilan bir qatorda mahalliy tangalar ham qo'llanilgan: buxorxudotlar tangasi, sug'diy tangalar, Xorazm tangalari va hokazo.

Tarixiy yozma manbalarda, eftalitlarning kundalik turmush va madaniyati haqida deyarli hech qanday ma'lumotlar saqlanmagan. Askarlari qo'lida harbiy qurol-yaroqlardan gurzi, o'q – yoy va asosiysi qilich muhim o'rin tutgan[1]. Xitoy manbalarida ko'rsatilishicha, eftalitlar cho'qmorlar bilan jang qilganlar (forslar–kamonlar, arablar – nayzalar bilan), ular nihoyatda bahodir, jangovar va mard xalq bo'lishgan. eftalitlarning tili haqida yuqorida eslatganimiz singari, aniq bir xulosaga ega emasmiz. Eftalit podsholigida sug'd tilining keng qo'llanilganligi to'g'risida manbalar yetarli darajada ma'lumot beradi. *Sug'd yozuvidan tashqari, undan biroz farq qiluvchi buxor yozuvi, xorazmiy va eftalit yozuvi keng tarqalgan*, Eftalitlar davri xalq qo'shiqlari va eposlari Firdavsiy «Shohnoma»sida tasvirlangan. Eftalitlar podsholigida har xil diniy g'oyalarga e'tiqod qilish davom etgan. Bunga asosiy sabab eftalitlarning juda ko'p xalqlarni siyosiy birlashtirganligidir. Bu yerda zardushtiylik Erondagiga nisbatan, boshqacharoq shaklga ega bo'lgan, U Anaxit va Siyovushga ehtirom ko'rsatish bilan qo'shilib ketgan. IV asrda Navro'z (Yangi yil) kuni zardushtiylar erta tongda Siyovushning Buxorodagi qabriga kelib, xo'roz so'yib qurbonlik qilganlar.

[1] Sagdullayev, F., Minov B., Mavlonov O'., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. T.: "Akademiya". 2000, 62-bet

Bundan tashqari, Vaxsh, Mitra, Anaxit (quyosh) ga sig'inish ham mavjud bo'lgan. Manixeizm, Mazdak ta'limoti (Eronda), buddizmning yoyilishi o'z yo'lida davom eta berdi.

Eftalitlar davri tarixiga oid ba'zi bir moddiy-madaniyat yodgorliklari mamlakatimiz hududida saqlanib qolgan. Bular Xorazm viloyati hududidagi Firq (Qiyot–Beruniy yaqinida), Buxoro viloyatida Poykand va boshqalardir. Bu tarixiy obidalar xalqimizning eftalitlar davri madaniy va turmush hayoti to'g'risida qimmatli xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Eftalitlar davrida shuhrat topgan yirik shaharlardan biri Paykent (Baykend)dir. Tarixchi Narshaxiy Baykendni «Buxoro shahridan qadimiyroq» deb hisoblaydi[1]. Bu shahar xarobalari va uning o'tmish tarixi ham yetarli darajada o'rganilgan emas. Yoki Bolaliktepa ibodatxonasidagi binoning devorlariga ishlangan suratlar rang-barangligini aytmaysizmi, qo'llarida qadahlar ushlab o'tirgan erkak va xotinlarning ziyofatlari rangli bo'yoqlarda jonli bir suratda hayratomuz o'z ifodasini topgan. Bu daliliy ashyolar qadimgi ajdodlarimizning buyuk aql, tafakkur va ijod egalari bo'lganligini ko'rsatadi. Ammo Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va kichik-kichik mayda hukmdorlarning raqobatlari natijasida VI asrning o'rtalariga kelib, Eftalitlar davlati asta-sekin yemirila boshladi.

2. TURK XOQONLIGI

VI asrning ikkinchi yarmidan boshlab Janubiy Sibir va Shimoliy Mongoliya ya'ni, Oltoy hududlarida turkiy qabilalar ittifoqi shakllana boshlaydi. Xalqlarimiz davlatchiligi tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lgan Turk xoqonligi xususida talaygina manbalar bizning kunlarimizgacha saqlanib qolgan bo'lsa-da, ularning ayrimlari bir-birini inkor etadi. Ushbu manbalar VI asrning oxirlarida yashagan vizantiyalik tarixchilar Menandr Protektor, Fefan Vizantiyskiy, suriyalik tarixchi Ionna Efessiylarning tarixiy asarlari, epigrafik yodgorliklar – Urxo'n–Yenisey, ro'niy yozuvlari, Xitoyning "Tan xonadoni tarixi" kabilardir. O'ndan tashqari o'rta asrlar mualliflari at-Tabariy, Denovariy, Beruniy, Narshaxiylar asarlarida ham Turk xoqonligi to'g'risida ma'lumotlar uchraydi.

[2] Narshaxiy. Buxoro tarixi. T., "Kamalak" 1991-yil 100- bet.

Ta'kidlash joizki turk atamasining ilk marotaba tilga olinishi 542-yilga to'g'ri keladi. Turli manbalarda turklar "turk el", "turk", "turkash", "tukdus", "tu-kyu", "tuk-yut" kabi nomlar bilan tilga olinadi. Kuchli, baquvvat, botir kabi ma'nolarni anglatuvchi "turk" atamasi dastavval etnik xususiyatga ega bo'lmay ijtimoiy ma'noga ega bo'lgan. Turklarning kelib chiqishi xususida ko'plab afsonalar mavjuddir. Ayrim afsonalarda turklarning kelib chiqishi Nuh payg'ambarga borib taqalsa, ayrimlarida ular o'n yashar bola va ona bo'ridan tarqalganligi ta'kidlanadi. Yana boshqa bir afsonaga ko'ra, turk qabilasining ajdodlari Oltoyning shimoliy yon bag'irlarida joylashgan So viloyatidan kelib chiqqan bo'lib, bu yerdagi qabila boshlig'i Abanbu ularning ilk yo'lboshchisi bo'lgan.

545-yilda qo'zg'olon ko'targan jo'janlarga Tele qabilalari zarba beradi va o'z navbatida turklar Tele qabilalarini tor-mor keltiradi. Shundan so'ng, 545-yildan e'tiboran Turk xoqonligi O'rta Osiyo, Mo'g'uliston, G'arbiy Sibir va Dashti Qipchoq yerlarida hukmron davlatga aylanadi. Umuman aytganda, birinchi va ikkinchi turk xoqonining 545-yilda to'liq mustaqillikka erishganlaridan so'ng, o'z hukmronliklarini deyarli ikki yuz yil davom ettirdilar. Turk xoqonlari nihoyatda katta hududlarga ega bo'lgan mamlakatlarini sakkizta tobe xonliklar asosida boshqardilar. Sharqiy xoqonlik markazi Oltoyda, G'arbiy xoqonlik Yettisuvda bo'lgan. Yozma manbalarda, Sharqiy va G'arbiy Turk xoqonliklarini tashkil etishda qatnashgan turkiy urug'larning nomlari tilga olingan: *Ashin, Arg'u, Az, Basmil, Izgil, O'g'uz, To'qqiz o'g'uz, Uch o'guz, O'n uyg'ur, O'tuz tatar qarluq, Kurdanta, Qimchoq, Kiton, Qirqaz, Tordush, Tatabi (tunguzlar), Dulu Nushub, Tuqri (taharlar), Tolis, Turgan, Tupuri, Turk, Uyg'ur, Sir, Kuriqan, Duba (tuba)*[2].

Tarixiy manbalar ma'lumotlariga ko'ra, Turk xoqonligining paydo bo'lishi 551–552-yillarga to'g'ri keladi. Dastavval, turklarning Ashin urug'idan bo'lgan Asan (Asyan, Asyan-shod) va Tuu turkiy qabilalar ittifoqiga asos soladilar. Tuo'ning o'g'li Bumin (Xitoycha Tumin) qo'shni Tele qabilasini o'ziga bo'yso'ndirib ancha kuchayishga muvaffaq bo'ladi. Bu paytga kelib anchagina mustahkamlangan Bumin boshchiligidagi

[2] Mahmudov Q. Turkiy xoqonliklar – "Turon tarixi " to'plami T., 1992-yil 32- bet

qabilalar ittifoqi Oltoydagi o‘zlari qaram bo‘lib turgan jujan (juan-juan)lar qabilalariga qarshi ko‘rash boshlab 551-yilda (ayrim adabiyotlarda 552-yilda) ularni tor-mor etadilar. Mana shu davrdan boshlab turkiy hukmdorlar o‘zlarini jujanlar egallab turgan yerlarning haqiqiy egalari hamda jujanlarning mavqeyi va kuch-kudratining vorislari sifatida Anaguy xoqon (kag‘an) unvonini qabul qiladilar. Jujanlar hukmdori Anachui joniga qasd qilib o‘zini o‘ldiradi.

VI asrning oxiri, VII asrning boshlarida kuchli Turk xoqonligi davlati bo‘lganligini yozma manbalar xabar qiladi. Xitoy tarixchisi «qadimgi zamonlarda shimoldagi ko‘chmanchilar hech mahal bunday kuchli bo‘lmagan edilar», deb yozadi. «Qariyb barcha xonlar Xitoy malikalariga uylandilar, xitoy xonadoni esa har yili yuz bo‘lakdan ipak mato armug‘on qilib, turdi»

Turklar Bumin hukmronligi davrida jo‘janlarga zarba berib, qaramlikdan xalos bo‘ldilar. Jo‘janlar bilan aloqani uzish uchun bahona kerak edi. Turk xoqoni Bumin jo‘janlar hukmdori Anauxaning qiziga sovchi yuboradi. Bundan Anauxa g‘azablanadi. Bumin g‘o‘yo o‘zini Anauxaga tenglashtirayotganday va bu bilan u Anauxani haqoratlayotganday tuyuldi. Anauxa Buminga shunday javob qaytaradi: «Ey mening temir erituvchim, sen menga bunday taklif kiritishga qanday jur’at etding?», Bumin o‘z maqsadiga erishadi. Jo‘janlar bilan aloqani uzadi va jo‘janlar elchisini o‘ldiradi. 552-yilda Bumin jo‘janlarga qarshi urush e’lon qiladi va tarixiy g‘alabaga erishadi. So‘ng, Xitoy malikasiga uylanadi va Vey saltanatining hukmdori Vendi bilan shartnomani yangilaydi.

552-yilda Bumin vafot etadi. Taxtga uning o‘g‘li Qora Issiqxon o‘tiradi. Bumin vafotidan foydalangan jo‘janlar Turk xoqonligiga yana hujum qiladilar. Lekin Qora Issiqxon ularga qaqshatqich zarba beradi. Qora Issiqxondan so‘ng, taxtga uning ukasi Mug‘anxon o‘tiradi. 558-yilda u jo‘janlarga so‘nggi hal qiluvchi zarbani beradi. Mug‘anxon yigirma yil (553–572) xonlik qiladi. Bu davrda Turk xoqonligi har tomonlama yuksalib, butun O‘rta Osiyoda siyosiy hukmronlikni o‘rnatdi. Mug‘an xongacha ham amakisi Istami (Buminning ukasi) xoqonlikning g‘arbiy qismini boshqarar edi. Istami akasi vafotidan keyin (555-yilda) Toshkent va uning atroflarida, Qozog‘iston, Yettisuv va Xorazm hududlarida mustahkam o‘rnashib oldi. Endi Turk xoqonligining chegaralari Amudaryogacha yetib boradi. Xususan, 563–567-yillarda Turk xoqonligi Eftalitlarni tor-mor keltirgach, uning chegaralari Eron bilan bevosita yaqinlashib qoladi. Bu hol Eron va Turk xoqonligi manfaatlarining o‘zaro to‘qnashuviga olib keladi.

Eronda Shahanshoh Xusrav Anushervon taxt so‘rardi. U ham eftalitlar hisobidan o‘z chegaralarini kengaytirishni o‘ylardi. Dastlabki paytlarda Eron bilan turklar o‘rtasidagi munosabatlar yaxshi edi. Hatto, Xusrav turk malikasiga uylangan ham edi. Biroq turklar Eftalitlarni tor-mor keltirgandan so‘ng, har ikki o‘rtadagi munobatlar keskin tus oldi. Turk xoqonining Eron bilan munosabatlarini o‘rnatishga intilishlari foyda bermaydi. Xusrav Turk xoqoni Istamining birinchi marta yuborgan elchisi Maniax olib kelgan ipak buyumlarni hammasini ko‘zi oldida o‘tga tashlaydi. Istami tomonidan yuborilgan ikkinchi elchilarni esa Xusrav zaharlab o‘ldiradi. Eron bilan aloqani o‘rnatish imkoniyati bo‘lmagach, Turk xoqonligi 568–569-yillarda Vizantiya bilan bunday munosabatlarni o‘rnatish uchun Konstantinopolga Yusti II saroyiga elchi yuboradi. Konstantinopoldagi Yusti II saroyiga kelgan Turk xoqonligi elchilariga yuqorida nomi tilga olingan sug‘d savdogari Maniax boshchilik qilardi. U Eron davlati chegaralarini chetlab Kaspiy dengizining shimoli va Kavkaz orqali borishi kerak edi. O‘z navbatida, Vizantiya ham Zemarx boshchiligida Turk xoqonligiga javob tashrifi bilan elchilar yuborgandi. Muzokaralar davomida asosiy diqqat ipak savdosi va birgalashib Eronga qarshi kurash olib borish masalalariga qaratiladi.

Turk xoqonligi VI asrning 70–80-yillariga (588-yilda) kelib, o‘zining ichidagi ichki nizolar va Xitoydagi Suy imperiyasining aralashuvi natijasida ikkiga bo‘linib ketadi. G‘arbiy va Sharqiy xoqonliklarga, G‘arbiy Turk xoqonligi, Sharqiy Turkistondan to Kaspiy dengizigacha cho‘zilgan hududlarni o‘z ichiga olib markazi Yettisuv edi. Sharqiy Turk xoqonligi esa Old Osiyo yerlarini o‘z ichiga olib, uning markazi – Oltoyda joylashgan.

VI asrning 70-yillarida Turk xoqonligi uchun juda qulay vaziyat vujudga keldi. Bu davrda Eron bilan Vizantiya o‘rtasida urush boshlandi. Turk xoqonligi bu paytda, ancha kuchaygan edi.

Sharqiy Turk xoqonligi Xitoyga bir necha bor yurishlar qilgan va xitoyliklarni har yili 1000 bo‘lak miqdorida ipak o‘lpon to‘lashga majbur etgan edi. Biroq 589–617-yillarda Xitoyda hokimiyat tepasiga Suy dinastiyasi kelgach, mamlakat iqtisodi yuksalib, tashqi hayotda ijobiy o‘zgarishlar boshlandi. Shundan so‘ng, Turk xoqonligi kuchlari xitoyliklar bilan bo‘lgan to‘qnashuvda mag‘lubiyatga uchradi. Mag‘lubiyatga uchragan turk beklari o‘z urug‘-aymoqlari bilan g‘arbga tomon ko‘chishga majbur bo‘ldilar. Ulardan qashshoqlashgan bir qismi Buxoro vohasi tomon ko‘chib ketdilar va ular aslzoda yer egalari zulmidan adoyi tamom bo‘lgan kambag‘al mahalliy aholi bilan birgalashib, turk shahzodasi Abruy boshchiligida yer egalariga qarshi qo‘zg‘olon ko‘taradilar. Abruy boshliq qo‘zg‘olonchilar Poykend shahrini egallaydi. Abruy hukmronligi davrida zarar ko‘rgan aslzodalarning katta bir qismi Turkiston va Toroz tomonlarga qochganlar. Ular G‘arbiy Turkiylar sultoni Qorachuringa murojaat qilib, undan yordam so‘raydilar. Qorachurinning qo‘shinlari 585-yilda Abruy qo‘zg‘olonini bostirib, yer-suvni Yettisuvdan qaytib kelgan dehqonlarga qaytarib beradi. Abruy o‘lim jazosiga hukm qilinadi va u «qovog‘arilar to‘ldirilgan qopga tashlanadi», qo‘zg‘olon ko‘targan kambag‘allarni esa qaytib kelgan boylarga xizmatkor va kashovarzlar qilib, taqsimlab beradilar.

Qorachurin o‘z o‘g‘li Barmudni Buxoro noibi etib tayinlaydi. 588-yili Qorachurin Eronga qarshi Xazorlar va Vizantiya yordamida .urush boshlaydi. Lekin u sosoniylarning mashhur lashkarboshisi Bahrom Chubin tomonidan o‘ldiriladi. Bu mag‘lubiyatdan so‘ng, Turk xoqonligi yanada tushkunlikka uchradi. Bahrom Chubin Qorachurinning o‘g‘lini ham Poykendda bo‘lgan jangda o‘ldiradi. VII asr boshlarida g‘arbiy Turk xoqonligi yana, yuksalish sari yo‘l tutadi. Bu yuksalish Xitoyda Suy sulolasining qulashi davriga to‘gri keladi. Tan sulolasi hukmronligi (618–907) davrida Xitoy bilan Turk xoqonligi o‘rtasida qizg‘in munosabatlar o‘rnatiladi. Buxoro, Samarqand, Ishtixon va boshqa shaharlardan Xitoyga elchilar bilan sovg‘a-salomlar kelib turardi.

VII asrning 30-yillarida xitoylik ziyoratchi Syuan Sin xoqonlik hududlarini kezgan va o‘z xotiralarida Issiqko‘l, Chu vodiysi, Choch, Samarqand, Buxoro va Amudaryo bo‘ylab sayohatlar qilganligini yozadi.

630-yildan e’tiboran, G‘arbiy Turk xoqonligi chegaralari kengayib Eftalitlar davrida bo‘lgani singari Hind daryosi qirg‘oqlarigacha yetib boradi. Shaharlarning o‘sihi oqibatida Xitoy va Eron bilan savdo munosabatlari jonlandi. Savdo karvonlari Marv orqali Chorjo‘y, Buxoro, Samarqand, Choch, Isfijob, Talas, Siyob va Sharqiy Turkiston vohasigacha borgan.

Xitoyliklar VII asrning 30-yillarida turklarni yana mag‘lubiyatga uchratganlar. Natijada, 659-yilda bir necha mag‘lubiyatdan so‘ng, turklar Xitoy oliy hokimiyatini tan olganlar. 660-yillarda esa xitoyliklar O‘rta Osiyo hududlarida ham xuddi o‘zlaridagi kabi ma’muriy-uslubiy boshqaruvni joriy qilmoqchi bo‘ldilar, ammo bu ishni eplay olmadilar. Chunki, 670-yilda tibetliklar Sharqiy Turk xoqonligini tashkil etdi. Bu voqea Xitoy ma’murlarining diqqat-e’tiborini o‘rta Osiyodan chalg‘itib Tibetga qaratishga majbur qildi.

VII asrning oxirlarida O‘rta Osiyo hududlarida Turk xoqonligini qaytadan tiklashga bir qadar urinishlar bo‘ldi. Biroq bu ishni amalga oshirib bo‘lmadi. G‘arbdan arablar Movarounnahr ustiga yopirilib bostirib keldilar.

Davlat boshqaruvi. Turk hoqonligida davlatning oliy hukmdori «hoqon» o‘nvoniga ega bo‘lgan. Xitoy manbalari ma’lumotlariga ko‘ra, turkiylar xonni taxtga o‘tkazishda maxsus marosim o‘tkazishgan. Ya’ni, amaldorlar bo‘lajak xonni kigizga o‘tkazib, quyosh yurishi bo‘ylab 9 marotaba aylantirganlar, ishtirokchilar esa uni qutlab va ulug‘lab turganlar. So‘ngra xonni otga o‘tkazib, bo‘yniga ipak mato bog‘laganlar va o‘ndan «Siz necha yil xon bo‘lmoqchisiz?» deb so‘raganlar. U necha yil xon bo‘lishini aytgan va shu muddat tugagach taxtdan ketgan.

Qadimgi turkiy afsonalarda berilishicha, turklarning tasavvuriga ko‘ra, davlatchilikning markazi, davlatni o‘z qo‘lida birlashtiruvchi shaxs hoqon hisoblangan. Boshqaruvda hoqonlarning hukmron sulolasi asosiy bo‘lib u uchta kuch os-

mon (tangri), yer-suvning kuch va irodasi hamda turk xalqining yaratuvchanlik faoliyati tufayli yuzaga keltiriladi.

Hoqondan keyingi shaxs, birinchi amaldor "Yabg'u" **(Bahodir)** bo'lib, u bosh sarkarda hisoblangan. Ammo yabg'u taxtga merosxo'rlik qila olmas edi. Turk xoqonligi taxtiga vorislik tartibi turk davlatchiligi tuzilishi uchun xos bo'lgan uluslarga bo'linish tizimiga asoslanib belgilanar edi. Ushbu tizimga ko'ra taxt aksariyat hollarda otadan o'gilga emas, akadan ukaga, amakidan jiyanga meros qolar edi. Taxt merosxo'ri deb yuritilgan. Shahzodalar to taxtga o'tirg'onlariga qadar o'zlariga berilgan uluslarni boshqarib turganlar. O'rta Osiyodagi mahalliy hokimlarning faoliyatini nazorat qiluvchi amaldor, hoqonning nazoratchisi – **"tudo'n"** deb atalgan. Turk hoqonligi konfederativ davlat bo'lgan. Turkiylar o'z yurti va davlatini «el» deb atashgan. Birinchi turk hoqoni Buminxon o'nvoniga ega bo'lganligi bejiz emas.

Xoqonlik tarkibidagi ko'plab qabila va elatlarni birlashtirish va boshqarib turish, ulardan ma'lum miqdordagi soliqlar va o'lponlarni o'z vaqtida yig'ib olish maqsadida hoqonlikda maxsus ma'muriy va harbiy-siyosiy boshqaruv tizimi joriy etilgan edi. Davlatni boshqarishda oliy hukmdorga uning yaqin qarindoshlari, avvalo, hukmron sulola a'zolari hamda ular tomonidan barpo etilgan boshqaruv tizimi yordam berar edi. Manbalarning ma'lumot berishicha, u to'rtga bo'lingan. Ya'ni, qarindoshlar, hoqonga ittifoqdosh bo'lgan qabila va xalqlar; hoqonning o'ng tomonida o'tiruvchi amaldorlar va ma'muriy xodimlar; hoqonning chap tomonida o'tiruvchi amaldorlar va xodimlardan iborat bo'lgan. Hoqonning qarindoshlari – o'gillari, amakisi, jiyanlari va aka-ukalariga «tegin» unvoni berilgan. Xitoy manbalarida ma'lumot berilishicha, hoqonlikda beshta oliy mansab – **yexu (yabg'u),** she (shod), dele (tegin), silifa (eltabar) va tuto'nfa (tudo'n) kabilar mavjud bo'lib, ularning barchasi meros qilib qoldirilgan.

Turk hoqonligi davlatining asosini yer bilan birga xalq tashkil etar edi. O'z davrida o'rta Osiyoda davlatchilikning mustaqil va an'anaviy shakllarini rivojlantirgan turkiylar davlati mavjud jamiyatning muayyan ijtimoiy tuzilmalariga va qadimgi turklarning davlat tomonidan tashkil etilgan hamda nazorat qilinadigan xo'jalik faoliyatiga tayanar edi. Tarixiy adabiyotlarda berilishicha, bu faoliyatning asosini ko'chmanchi chorvachilik tashkil etgan. Chorvador turklarda urug'-qabilachilik an'analari nihoyatda kuchli bo'lib, qabila va urug' jamoalarini asosi katta oilalardan iborat bo'lgan. Ko'chmanchi chorvadorlar xalq ommasini turklar «budo'n» yoki **«qora budo'n"**deb atashgan.

Hoqonlikda keng miqyosda dehqonchilik ham qilinar edi. Xitoy manbalari, «garchi turklar doimiy yashash joylariga ega bo'lmasa ham, lekin ularning har birining ajratib berilgan yeri bor»ligi haqida ma'lumot beradi. Aynan mana shunday «ajratib berilgan yer»larda dehqonlar mavjud suv manbalari hamda lalmikor yerlar imkoniyatdan foydalanib asosan donli ekinlar yetishtirganlar. Mevali daraxtlardan bog'-rog'lar yetishtirishga alohida ahamiyat berganlar. Manba tili bilan aytganda, «(mevali) daraxtlar savlat to'kib turgan».

Turklardagi qabila va urug' jamoalarining katta oilalarida uy qullari ham mavjud bo'lar edi. Qullarning ko'payishi bilan sinfiy munosabatlar tarkib topa boshlagan. Lekin qulchilik ijtimoiy hayotga keng kirib kelmagan. Shu bois bo'lsa kerakki, manbalar hoqonlikda qullar mehnatidan keng foydalanish haqida amalda hech qanday ma'lumot bermaydi. Ayrim tadqiqotchilarning fikricha ko'proq, ayollar mehnatidan foydalanilgan va qullar asosan uy ishlari bilan shug'ullanishgan. Ko'pincha jamoada ayollar qul qilib olib ketilar edi. Lekin qul ayollardan ham og'ir ishlarda foydalanilmay, balki uy-ro'zg'or ishlarida ishlatilinar edi. Qul erkakmi, ayolmi baribir ko'chib ketavergan. Qochgan qul ta'dib qilinmagan va uning uchun hech kim tovon to'lamagan. Turk hoqonligining markaziy boshqaruv tizimi asosan yirik siyosiy davlat tadbirlari (davlat osoyishtaligini saqlash, davlat sarhadlarini kengaytirish, soliq-tizimi, ichki va tashqi savdo, diplomatik munosabatlar va boshq.) bilan mashg'ul bo'lib o'zlari zabt etgan hududlardagi boshqaruv tizimiga ma'lum darajada erkinlik berilgan.

3. TURK XOQONLIGIDA IJTIMOIY-IQTISODIY VA MADANIY HAYOT

Turk xoqonligi qo'li ostida birlashgan xalqlar, taraqqiyotning turli bosqichlarida bo'lganlar, aholining bir qismi o'troq dehqonchilik bilan, qolgan bir qismi esa ko'chmanchi chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Sug'diyona, Xorazm va Toharistonda dehqonchilik qiluvchi aholining kattagina qismi patriarxal oila sifatida yashar edilar. Erkin dehqon bilan bir qatorda kashovarzlar ham bor bo'lib, ular iqtisodiy jihatdan boy yer egasiga va hatto o'z mustaqilligini saqlab qolgan dehqonga ham qaram bo'lganlar. Kashovarzlar kurtak ochayotgan feodal jamiyatdagi asosiy kuch hisoblangan. VI–VII asrlarda, qishloq, qo'rg'on va shaharlarda mustahkam o'rnashib olgan, yer egasi bo'lgan zodagonlarning iqtisodiy va siyosiy quvvati kuchaya boshlaydi. Bu zamindor zodagonlar yozma manbalarda, «dehqonlar» deb yuritilgan. Xususan, konlarda va yer ishlarida qul mehnatidan ko'proq foydalanilgan. Bu davrda Xorazmda va ayniqsa, Sug'dda savdogarlar jamiyatda yetakchi o'rinni egallaganlar. Ko'chmanchi turk qabilalari VI–VII asrlarda o'tovlarda yashaganlar va to'rt g'ildirakli aravalarda ko'chib yurganlar. Aholining mehnatkash qismi «Budun» yoki «Qora budun» deb atalgan. Urug'- qabilaning yirik vakillari esa «beklar» nomi bilan yuritilgan. Jamoani «xoqon» va zodagonlar kengashi – «qurultoy» boshqargan. Patriarhal oilalarga oila boshliqlari – «Kadxudotlar» bosh bo'lganlar. Kadxudot atamasi sug'diylarga xos so'z bo'lib, ko'chmanchi hayot kechiruvchi turklar esa «Kadxudot» so'zi o'rniga «Arxaun» atamasini ishlatar edilar. G'arbiy Turk xoqonligida markazlashgan davlat bo'lmagan. U o'nlab turkiy qabilalardan tashkil topgan uyushma-ittifoq bo'lib, ularning har qaysisini alohida xonlar idora qilganlar. «Tan-Shu» nomli Xitoy yilnomasi bergan ma'lumotlarga qaraganda, Zarafshon, Qashqadaryo va Amudaryo bo'yida mustaqil to'qqizta hokimlik bo'lgan: Samarqand, Maymurg', Kesh, Naxshob, Ishtixon, Kushoniya, Buxoro, Amul va Andxoy shular jumlasidandir.

Ularning eng kattasi Samarqand hokimi edi. Kan hokimi mahalliy suloladan bo'lgan. Sug'diyona shohi, Xorazm va Choch hokimlari ma'lum darajada o'z mustaqilliklarini saqlab qolganlar.

Sug'diyona shohligi o'sha davrda Panjikentdan Karmanagacha bo'lgan uncha katta bo'lmagan hududni egallar edi. Ichki boshqaruvda ba'zi erkinliklarni saqlab qolgan bo'lsa-da, xoqonga doimo o'lpon to'lab turardi Turk xoqonligi hududida yashovchi aholi bug'doy, arpa, sholi tariq, beda va boshqa mahsulotlarni yetishtirish bilan band bo'lgan. Eftalitlar davriga nisbatan, sug'orish tizimi bu davrda birmuncha ko'payadi, Xorazm vohalarida esa aksincha, kamayadi. Aholi uzumchilik va bog'dorchilik bilan shug'ullangan. Paxta, beda, tut daraxti ekishga va uy hayvonlarini boqishga katta e'tibor berilgan.

Farg'ona va Sug'dda aholi kon ishlari bilan shug'ullanib oltin, mis va temir, Iloqda qo'rg'oshin, kumush, Shahrisabzda tosh, qizil tuz qazib olingan.

VI–VII asrlarda harbiy to'qnashuvlar tez-tez bo'lib turganligidan shaharlar unchalik rivojlanmagan. Bu davrda qo'rg'on-qal'a qurish avj olgandi. Boy yer egalari ana shunday qo'rg'on-qal'alarda yashaganlar. Xorazm vohasidagi bunday qal'alar ancha keng o'rganilgan. Birgina Berqutqal'a mavzeyida boy va zodagonlar yashaydigan 96 ta shunday qo'rg'onchalar bo'lganligi aniqlandi. Tarixchi arxeologlar, Sug'dda ham bunday qal'achalar bo'lganligini isbotlamoqdalar. Qo'rg'onchalar atrofi devor bilan o'ralgan, uning o'rtasida minorasi bo'lgan. Bu minoralar mudofaa inshootlari vazifasini o'tagan.

VIII asrda shaharlar odatda unchalik katta bo'lmasdi. Masalan, Afrosiyob xarobalari 216 gektar atrofida bo'lgan. Eski Paykent devorining umumiy uzunligi 2 km atrofida, Chochdagi asosiy shahar Binkent chegarasi 5, Koson 2, Termizning umumiy doirasi – 7–10 km atrofida bo'lgan. Turk xoqonligida ichki va tashqi savdo ancha rivoj topgan. Ayniqsa, Buxoro hududi savdoning markazlaridan hisoblanardi. Paykent «Savdogarlar shahri» deb nom chiqargan. Savdo-sotiqda, xususan, Xitoy bilan munosabat yetakchi o'rinni egallagan. Faqat 627–647-yillar mobaynida Samarqanddan Xitoyga to'qqizta savdo elchiligi yuborilgan. Turk xoqonligidagi har bir hokimlikda bir necha yuzdan tortib, bir necha ming sonli o'z qo'shinlari bo'lgan. Qo'shin to'plashda ham sinfiy tabaqalanish asosiy rol o'ynagan. Jumladan,

otliq askarlar urug‘ zodagonlari vakillaridan tanlanib o‘q-yoy, dubulg‘a, qilich va shamshir bilan qurollangan. Piyoda askarlar esa yollangan fuqorolar va qullardan iborat bo‘lgan.

Xoqonlikda yashagan aholi, asosan, matodan, jundan va teridan kiyim kiyganlar. Erkaklar chakmon kiyib, sochlarini oldirib yurganlar, «xotinlar esa sochlarini boshlariga o‘rab, zarg‘ul solingan qora ro‘mol bilan bog‘lab yurardilar”, deb yozadi Syuan Szyan.

Turk xoqonligi davrida avlod-ajdodlarimiz madaniyati o‘z davriga nisbatan yuksak taraqqiyot darajasida bo‘lgan. Juda qadim zamonlardan beri rasmiy odat bo‘lib kelgan tantanali bayramlar bu davrda ham davom etgan va yangi mazmunlar bilan boyigan. Masalan, Navro‘z (Yangiyil) tantanalarida yakkama-yakka kurashlar va kuch sinashlar bo‘lgan.

Avlod-ajdodlarimiz sho‘x, xushchaqchaq bo‘lganlar, o‘yin-kulgi, ashula va musiqani yaxshi ko‘rganlar, qilli asboblar, do‘mbira, karnay-surnay kabi asboblarni ishlatganlar. Turkiy xalqlar dunyodagi qadimiy yozma madaniyatga ega bo‘lgan xalqlardan hisoblanadi. Turk hukmronligi davrida sug‘d yozuvi, oromiy yozuvi, xorazm yozuvi bilan bir qatorda qadimiy turkiy xalqlarning yozuvi «Turk-Run yozuvi», «O‘rxun-Enasoy yozuvi», «Ko‘k Turk yozuvi» nomalarda keng ishlatilgan. Yaqinlarga qadar (ya’ni 1970-yillargacha) turkiy yozuv milodimizning VI–VII asrlarida shakllangan, degan fikr yetakchi bo‘lgan. Lekin 1970-yilda Olmaota yaqinidagi Issiq nomli qadimgi qo‘rgon-qabrda arxeologiyaga oid tadqiqot ishlari o‘tkazilganda milodimizdan avvalgi birinchi ming yillikning o‘rtalariga oid ko‘plab buyumlar qatori kumush kosacha ham topildi. Uning sirtida chizma shakllari qadimgi turkiy yozuvga o‘xshash bitik bo‘lib, u fanda «Issiq» yozuvi nomini oldi. Bu turkiy yozuvni taniqli olim A. S. Omonjo‘lov o‘qib talqin etdi. Demak, qadimgi turkiy yozuvning ildizlarini ancha uzoq o‘tmishdan izlamoq kerak. Bu fikrni Afg‘onistonning Dashti Navur, Surxondaryoning Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa kabi yodgorliklaridan topilgan miloddan avvalgi II–I, milodimizning I–II hamda V–VII asrlariga oid yodgorliklaridagi «Issiq» yozuviga o‘xshash bitiklar ham tasdiqlamoqda. Bitik yozuvlar avvalo, turkiylar tarixi uchun asosiy manbaa bo‘lsa, undan keyin yozma adabiyotning ilk namunasi hamdir. Yosh va iqtidorli olim Nasimxon Rahmonning fikricha, turkiylar qanchalik katta hududni egallagan bo‘lsalar, ular yaratgan yodnoma bitiklar ham shunchalik katta hududga yoyilgan. Ular quyidagilardan iborat:

1. **Shimoliy Mo‘g‘uliston yodnomalari.**
2. **Lena-Boyko‘lbo‘yi yodnomalari.**
3. **Oltoy yodnomalari.**
4. **Sharqiy Turkiston yodnomalari.**
5. **O‘rta Osiyo guruhi yodnomalari.**
6. **Sharqiy Yevropa yodnomalaridir**.

Har bir bitiktosh Vatan va xalq taqdiridan ogoh etib turadi. Ayniqsa, Turk xoqonlari: Kultigin, Bilga xoqon, Tunyuquq sharafiga o‘rnatilgan bitiktoshlarda el va budun (xalq) taqdiridan xavotirlik bosh masala qilib ko‘tarilgan. Vatan mustaqilligi uchun kurash, xalqni asoratdan olib chiqish, mustaqil mamlakatda qonun-qoida joriy qilish, Bumin, Istami va Eltarish xoqonlar, Eltarishning o‘g‘illari Bilga xoqon va lashkarboshi Kultegin, dono maslahatchi Tunyuquq zimmasiga tushdi. Bitiktoshlarda ana shu shaxslarning qahramonliklari fidoyiliklari haqida hikoya qilinadi. Bilga xoqonga ko‘proq e’tibor berilgan. Bu bejiz emas albatta. Bitiktoshlarning aksariyati ana shu Bilga xoqon davrida yaratilgan, Bilga xoqon turkiylar tarixida adolatparvar, elparvar xoqon sifatida nom qozongan. Bilga – dono degan ma’noni anglatadi. Bilga xoqon turk xalqining Vatani abadiy bo‘lishi uchun kurashgan. U xalqqa qarata shunday nasihat qiladi:

«Falakday xudodan bo‘lgan turk dono xoqoni bu dunyoga keldim. So‘zimni tugal eshitgin, keyinimdagi ini, jiyanim, o‘g‘illarim, ittifoq urug‘im, xalqim, o‘ngdagi shadapit beklar, chapdagi tarxonlar, buyruq beklar, o‘ttiz to‘qqiz o‘guz beklari, xalqi bu so‘zlarimni yaxshilab eshit, diqqat qilib, tingla! Oldinga – kunchiqarga, o‘ngga – janubga, orqaga – kunbotarga, chapga – shimolgacha bo‘lgan yer ichidagi xalq menga qaraydi. Shuncha xalqni mamnun qildim. U endi yovuz emas»[1]. Xalqni birlashtirish, Vatan mustaqilligini ta’minlash, Bilga xoqonning ezgu niyati bo‘lgan. U o‘z so‘zini davom ettirib, o‘g‘it qiladi: «Vatanni saqlab qolish faqat xoqonning o‘ziga emas, xalqqa ham bog‘liq. Ajdodlarning yutuqlari-yu, xatosi buni tasdiqlaydi. Xalq o‘z xoqonining yo‘l-yuriqlarini amalga oshirishi lozim, aks holda, uning boshiga ko‘p kulfatlar keladi. O‘ta ishonuvchan bo‘lmaslik boshqalarning gapini mulohaza qilgandan keyin ish yuritish kerak. Samimiylik bilan yolg‘onni farqlay bilish kerak. Samimiylikning ortida ko‘pincha yolg‘on bo‘ladi. Qattiq gapirgan, qattiqqo‘l xoqon o‘z xalqiga yomonlikni ravo ko‘rmaydi. Odamni ajrata bilmay, to‘kis ishonuvchan bo‘lsa, fojeaga ko‘ra yo‘l ochiladi, darbadarlik shundan boshlanadi: «Ey turk xalqi, to‘kis, ishonuvchan, samimiy, nosamimiylikni ajratmaysan, kim qattiq gapirsa, samimiylikni ham tanimaysan. O‘shandayliging uchun tarbiyat qilgan xoqoningni so‘zini olmayin, har qayerga ketding u yerlarda butunlay g‘oyib bo‘lding, nom -nishonsiz ketding. O‘sha yerda qolganing har joyda zo‘rg‘a o‘lib-tirilib yurgan eding»[1]

Iste’dodli Bilga xoqon tarqoq, darbadar xalqni bir yerga to‘pladi. U xoqon bo‘lib, o‘tirgach: «Yo‘q qashshoq xalqni yaxshilab oyoqqa turg‘azdi. Qashshoq xalqni boy qildi, o‘z xalqini ko‘paytirdi». Bilga xoqon bek va xoqonlarga ularning xato .va kamchiliklarini ro‘yirost aytib nasihat qildi: «Turk beklari, xalqi, buni eshiting! Turk xalqini to‘plab davlat tutishingizni bu yerda toshga o‘yib yozdim. Adashib ayrilganingizni ham bu yerda yozdim».

Turk xoqonligidagi xalqlarning bir qismi eftalitlar singari «J» lovchi shevalarda so‘zlashganlar. VI asrga kelganda u «Y» lovchi lahjaga aylanib davlat tili bo‘lib qolgan. Turk yozuvi bilan bir qatorda sug‘d va xorazm yozuvi ham keng qo‘llanilganligini yuqorida ta‘kidlagan edik. Sug‘d yozuvi 25 ta belgidan iborat bo‘lib, chapdan o‘ngga qarab yozilgan. Ularning kalendari bo‘lgan. Bunday kalendarlar Tojikiston tog‘laridan topilgan. Mirsodiq Is’hoqovning fikriga ko‘ra sug‘d tilining amaliy ko‘lami shu darajada keng bo‘lganki, O‘rta Osiyo va Yettisuv viloyati hamda Sharqiy Turkistonning ko‘p yerlarida aholi sug‘d va turkiy tillarda bemalol so‘zlashavergan. Shaharlarda sug‘d-turk ikki tilliligi rasmiy holat bo‘lganligi Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asarida ham qayd etilgan. Xullas, o‘tmish avlodlarimiz yuksak darajada qadimiy yozma madaniyatga ega bo‘lgan, deb qat’iy xulosa chiqarish uchun hamma asoslarga egamiz. Bu yozuv madaniyat durdonalari Keyinchalik, arablar va mo‘g‘ullar bosqini davrida yo‘q qilib yuborilgan.

Daliliy ashyolar VII asrda mamlakatimiz hududida savodxonlik kuchli bo‘lganligidan guvohlik beradi. 5 yoshga to‘lgan bolalar yozish va hisob-kitobga o‘rgatilgan. 20 yoshga to‘lganda esa savdo-sotiq bilan shug‘ullanish uchun savdo karvonlariga qo‘shib, chet davlatlarga yuborilganligini tasdiqlovchi ma’lumotlar bor.

VI–VII asrlarda Turk xoqonligi hududida yashagan xalqlar diniy nuqtayi nazardan turli-tuman g‘oyalar ta’sirida bo‘lganlar. Deyarli har bir urug‘ qabila va xalqning o‘z diniy e’tiqodi bo‘lgan. Shu boisdan, turk qabilalarida ko‘p xudolilik keng tarqalgan. Jumladan, buryatlar 99 tangriga topinganlar va bu tangrilar dunyoni boshqaradi, deb tushunganlar. Bundan tashqari, tabiat jismlariga sajda qilish va topinish xalqning kundalik odatiga aylangan. Jumladan, xoqon va amaldorlar quyosh, osmon, oy ruhiga sig‘inib, qurbonliklar keltirsalar, kambag‘al, oddiy xalq yer-suv, osmon, oy va quyosh ruhiga, hayvon va qumlarga ham sajda qilib, topinaverganlar.

O‘rta Osiyoda Animizm ko‘pchilik turkiy xalqlar uchun umumiy din bo‘lgan. Bu diniy g‘oya bo‘yicha, odamlar hamma narsaning ruhi bor, deb bilganlar. Shunga muvofiq tabiat hodisalari, turli ofatlarni jonli deb qaraganlar va unga sajda qilganlar.

Turkiy xalqlar o‘zlaricha biror hayvonga topingan va uni o‘zining xudosi deb bilgan.

Ota-bobolar ruhiga sig‘inish ham turkiy xalqlar o‘rtasida X asrga qadar keng tarqalgan diniy e’tiqodlardan bo‘lgan. Bu hol ruh o‘lmaydi, u narigi dunyoda ham yashaydi, degan tasavvurlardan paydo bo‘ladi. 576-yilda Istami xoqonni dafn qilish marosimida uning o‘g‘li otasining minib yurgan otlarini, shu bilan birga to‘rt harbiy asirni otasining arvohiga qurbon qilgan. Shu bilan birga Istamining o‘gli dunyodan o‘tgan otasiga yetkazish uchun haligi asir qullarga qandaydir topshiriqlar bergan ekan. Demak, turkiylar u dunyodagi hayotni bu dunyodagi hayotning davomi deb bil-

[1] Nasimxon Rahmon. Turk hoqonligi. T., 1993. 71-bet.

[1] Nasimxon Rahmon. Turk hoqonligi. T., 1993. 72-bet.

ganlar. Bu jihatdan u ko'pchilik ruhni tan olishga asoslangan animizmdan farq qiladi va tanho ruh g'oyasi ilgari suriladi. Bu degan so'z tangri – turkiylarning bosh xudosi, hamma turkiy qabilalar tangriga topinganlar.

V–VII asrlarda turkiy xalqlar o'rtasida otashparastlik buddizm va xristian dini ham rivojlana bordi.

Turk xoqonlari davriga oid manbalar, tarixiy obidalar nisbatan, kam saqlangan. Ammo Xitoy manbalarida ta'kidlanishicha, VI–VII asrlarda Turk xoqonligida tasviriy san'at, haykaltaroshlik ancha keng taraqqiy etgan. Ustrshona, Xolchayon, Dalvarzintepa, Fayoztepa, Panjikent xarobalaridan topilgan naqshlar va suratlar bu fikrimizni yorqin ifoda etadi. Buxoro hokimining ko'hna Varaxshadagi saroy binolaridagi suratlar diqqatni jalb etadi. Oq fil mingan, nayza, qilich va arqonlar bilan qurollangan askarlar, hayvonlar va qanotli ajdaholar bilan jang qilmoqdalar. Fillar, beligacha yalang'och askarlar oltin va qimmatbaho toshlardan yasalgan har xil bezaklar bilan bezatilgan. Boshqa bir katta xonada esa podsho o'z saroy a'zolarini tantanali suratda qabul qilayotganligi manzarasi aks ettirilgan. Podsho qanotli, ikki tuyaning surati solingan taxtda o'tiradi. Taxtning ikki tomonida esa juda qimmatbaho kiyimlar kiygan, qilich va xanjar taqqan, qo'llarida qadahlar ko'targan erkaklar, taxt yonida ustida olov yonib turgan idishning surati solingan. Bu davrda kulolchilik san'ati ham rivoj topgan. Turli idishlar, uy-ro'zg'or anjomlari, hayvon, meva-cheva, odamlar tasviri bilan bezatilgan va sirtiga sirli shaffof mineral ishlatilganligi uchun ular yaltirab turgan. Turk xoqonligi davrida yaratilgan moddiy madaniyat yodgorliklaridan biri loydan yasalgan har xil tasvirdagi haykalchalardir. Bu haykalchalar qo'lida kosa yoki qurol-yarog' ushlab turgan kishi shaklida bo'lib, odatda ular qo'rg'oncha yoki marhumlar qabrlariga qo'yilgan.

Vizantiyalik tarixchi Menandr, turk xoqoni Istami Dizovul chodirlaridan oltindan ishlangan taxt, yotoq, ko'za, kuvachalar, kumush idishlar, hayvonlar shaklida ishlangan buyumlar topilganligini aytib, bu san'at asarlari Vizantiyada ishlangan shu xildagi buyumlardan qolishmaydigan va kishini hayratga soladigan darajada go'zal bo'lganligini yozadi. Shunday qilib, IV asrning oxiri va V asrning boshlaridan e'tiboran, mamlakatimiz hududida feodal tuzumning ilk kurtaklari namoyon bo'la boshladi. Asta-sekinlik bilan feodal taraqqiyoti tomon rivojlanib borgan sari, mamlakatimiz xalqlari jahon taraqqiyotida o'ziga xos o'ringa ega bo'ldilar, jahon davlatchiligi, sivilizatsiyasi va madaniyatiga o'z hissalarini qo'shdilar. Ilk feodalizm davrining taraqqiyot jarayoni tezlashuvida Turk xoqonligi nomi bilan tarix silsilasidan munosib o'rin olgan buyuk davlatning katta hissasi borligidan har birimiz haqli su'ratda faxrlanamiz.

Nazorat savollari

1. O'zbekiston tarixida qaysi davrlar o'rta asrlar davri hisoblanadi?

2. "Eftal" so'zining ma'nosi nima?

3. Eftalitlar davlati va boshqaruv tizimi qanday tashkil topgan?

4. Krepostnoylik huquqi nima?

5. Feodalizm nima?

6. "Turk" so'zining ma'nosi nima?

7. Turk xoqonligining tashkil topish omillari nimalardan iborat?

8. Turk xoqonlari (hukmdorlari)ni sanay olasizmi?

9. Turk xoqonligida davlat boshqaruvi qanday bo'lgan?

10. Turk xoqonligi davrida madaniy hayot darajasi qanday bo'lgan?

V BOB
ARAB XALIFALIGI DAVRIDA MOVAROUNNAHR VA XUROSON

1. ARAB XALIFALIGINING TASHKIL TOPISHI

VI asrning oxiri va VII asr boshlarida, ya'ni islom dinining vujudga kelishi arafasida **Somiy** qavmiga mansub arab qabilalari o'rtasidagi mavjud ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyot darajasi bir xil emas edi. Yamanda savdo-sotiq rivojlanib, ilk davlatchilik belgilari shakllanayotgan bir paytda, yarimorolning shimoliy qismida joylashgan shaharlarda hali ham ibtidoiy turmush tarzi saqlanib qolgan edi, sahrolarda ko'chmanchi chorvachilik bilan hayot kechirayotgan arab qabilalari esa hatto patriarxal urug'chilik tuzumining ilk bora yemirilish bosqichida turadilar. Aytmoqchimizki, Arabiston yarimorolida yashagan qabilalarning asosiy ko'pchiligi ularga qo'shni yashagan Misr, Vizantiya, Eron, Mesopotamiya kabi qadimiy madaniyat markazlariga qaraganda, tarixi taraqqiyotning ancha quyi bosqichida bo'lib, orqada qolgan edi.

Arabiston yarimorolining g'arbiy qismida Qizil dengiz sohillarida geografik qulay bir hududda joylashgan va **Xijoz,** deb nom olgan tuman bu davrda iqtisodiy taraqqiyot birmuncha ilgarilab ketgandi. Karvon savdo yo'llari bu hududni janubda Yaman orqali Xabashiston va Hindiston, shimolda Shom yurti (Suriya) orqali Misr, Vizantiya va Sosoniylar Eroni bilan bog'lar edi. O'z davrida katta, iqtisodiy ahamiyatga ega bo'lgan bu hududning markazi Makka shahri bo'lib, bu yerda yoz va qish fasllarida katta karvonlar tashkil etilgan (tarixchi Tabariy bergan ma'lumotlarga qaraganda, ba'zan bu karvonlar 2000 tuyagacha yetgan). Bu karvonlarning shimolga va janubga yuborilib turgani haqida Qur'oni Karimning 106–«Quraysh» surasida qayd etiladi[1]. Savdo karvoni yo'lida joylashgan Makkadan tashqari, yana Yasrib (keyinchalik, Madina), Toif, Haybar kabi shaharlar ham rivojlanib, kengayib ahamiyati oshib bordi va VI asrlarga kelib gavjum savdo markazlariga aylandilar. Albatta bu davrda Makka shahri bilan biror-bir sohada bo'lsin raqobatlashadigan savdo markazi hali yo'q edi. Arab qabilalari o'rtasida Makkaning diniy markaz sifatida ham o'rni ancha yuqori bo'lgan. Islomshunos olim A. Hasanov o'z kitobida "Makkadagi Zamzam qudug'i qadim zamonlardan beri atrofdagi ko'chmanchi qabilalar va o'tkinchi savdogarlar e'tiborini qozongan. Nihoyat, rivoyatlarga qaraganda, Makkada qurilgan birinchi bino – Ka'ba bora-bora arablarning muqaddas joyiga aylanganini hisobga olsak, Makkaning shuhrat qozonishi uchun omillar yetarli bo'lganini ko'ramiz», – deydi. Qur'onning 108 – **«Alkavsar»** (chashma, buloq) surasida arablarning Ka'ba ziyoratiga kelib, qurbonlik so'yish odatlari (526-bet) o'z ifodasini topgan. Xullas, Makka shahri arab qabilalarini birlashtirishda markaziy o'rinni tuta bordi. Chunki V–VI asrlarda arab qabilalari ittifoqi mustahkam emas edi. Ular goh birlashar, goh tarqalib parchalanib ketar, qabilalar o'rtasida tez-tez nizolar kelib chiqardi va shu asnoda urushlar bo'lib turardi. Negaki, har bir urug' qabila turli dinlarga: xristianlik, otashparastlik kabilarga sig'inar, ularning har qaysi birining o'z xudosi, o'z payg'ambari bo'lardi. Ko'pxudolilik va ko'p payg'ambarlilik negizida tez-tez kelib chiqadigan va sodir bo'ladigan urug'lar va qabilalar o'rtasidagi urushlar xalq ommasining noroziligini kuchaytirib borar, arab qabilalari o'rtasida borgan sayin birlashishga intilish ishtiyoqi kuchayardi. Kuchli urug' jamoalar ibodatxonasi va ular sig'inadigan, topinadigan qadamjolarning ahamiyati osha borardi. Ojiz urug'-qabilalar topinishi va xudolari haqidagi ta'limotlar tobora o'rtadan surib chiqarila boradi.

Arabiston yarimorolining ayrim tumanlarida yahudiylar va xristianlarning yashaganligi tarixdan ma'lum. Shu bois, yaxudiylik Yaman arablari o'rtasida qadimdan keng tarqalgan. Yahudiylikka e'tiqod qiluvchi qabilalar markaziy va g'arbiy Arabistonning ayrim vohalarida ham bo'lgan. Xristian dini esa, asosan, yarimorolning shimoliy qismida Shom yurti, Falastin, Mesopotamiyada

[1] Qur'oni Karim. O'zbekcha izohli tarjima T., "Cho'lpon",1992. 524 -bet.

yashaydigan arab qabilalarining ba'zilari o'rtasida tarqalgan edi.

Muhammad alayhissalom g'oyaviy ta'limotining asosini tashkil etgan yakkaxudolilik islom diniga qadar ham bo'lgan, Muhammad alayhissalom davrida ham bu g'oyani bayroq qilib, ko'rganlar bor edi. Jumladan, A. Hasanov «Makka va Madina tarixi»da payg'ambarlikni da'vo qilganlar jumlasiga: «Yamomada- *Musaylima*, Yamanda -*Asvad*, Markaziy Arabistonda – *Sajjoh* ismli bir ayol va *Tulayxa*, Madina (Yasrib)da – Ibn *Sayyod*...»[1] ni kiritadi. Muhammad alayhissalom yo'li g'alaba qozongach, faqat uning nabiyligi (payg'ambarligi) e'tirof etilib, boshqalari esa musulmon tarixchiligida, muta-nabbiylar (ya'ni soxta payg'ambarlar) deb nom oladilar. Islom dinida payg'ambar hisoblangan Muhammad alayhissalom 570-yil 27 -avgustda Makka shahrida Quraysh qabilasining Xoshimiylar xonadonida dunyoga keladilar. Xoshimiylar xonadoni Quraysh qabilasining nufuzli oilalaridan biri bo'lgan. Muhammad alayhissalomning bobolari Abdulmutalib Makkadagi Ka'ba ibodatxonasi kalitining nigohboni (saqlovchisi) bo'lgan. Ota-onalaridan juda yosh yetim qolgan Muhammad alayhissalom dastlab, bobolari, so'ng, amakilari Abu Tolib qo'lida tarbiya oladilar. Amakilarining maslahatiga ko'ra, badavlat savdogar ayol Xadicha binti Xuvaylidning savdo ishlariga boshchilik qiladilar va 25 yoshlarida unga uylanadilar, Xadicha bu davrda 40 yoshda edilar.

Muhammad alayhissalom bir necha yillar mobaynida diniy tafakkur va ibodat bilan muttasil shug'ullanganlar, taqvodorlik bilan hayot kechirganlar. U kishi har doim Makka yaqinidagi Xiro g'origa borib ibodat qilganlar, oziq-ovqat va suv olib ketib, g'orda bir necha kunlar qolib, ibodat qilish odatlari bo'lgan. Diniy manbalarda, ta'kidlanishicha, Muhammad alayhissalomga payg'ambarlik 40 yoshga to'lganda nasib etadi. Bu 610-yilga to'g'ri keladi. Vahiyning boshlanishi to'g'risida «Sirat ur-Rasululloh» asarida keltirilgan rivoyatga qaraganda, Muhammad alayhissalom Xiro tog'ida tunab qolgan kechalaridan birida osmondan nido kelgan. Farishta Jabroil «O'qi» deb buyurgan. «Men o'qishni bilmayman» deb javob berganlar Muhammad alayhissalom, Jabroil u kishini ko'tarib bir siqib qo'yadi-da yana «O'qi» deydi. Hech joyda ta'lim olmagan Muhammad alayhissalom: «Men o'qishni bilmayman», – deb yana javob qaytaradilar. Shu holat uchinchi marta takrorlangach, Jabroil alayhissalom unga ko'rsatib turgan «Alaq» surasi avvalidagi bir necha oyatlarini o'qib unga eshittiradi va bu oyatlar Muhammad alayhissalom qalbida o'rnashib yod bo'lib qoladi. Bu holatdan qo'rqib vahimaga tushgan Muhammad alayhissalom titragan holda ayollari Xadicha oldiga keladilar va bo'lgan voqeani bayon etadilar. Xadicha u kishini yupatib, taskin beradi: «Sizni hech qachon Alloh xor etmaydi. Chunki siz qarindoshlarga mehribon, kambag'alga yordam beruvchi, odamlar mashaqqatini oson qilguvchi kishisiz, deydi. U kishi Muhammad alayhissalomni Injil ilmini yaxshi bilgan nasroniy dinidagi amakisining o'g'li, keksa Varaqa ibn Navfal huzuriga boshlab boradi. Bo'lgan voqeani unga bayon etadilar. Shunda Varaqa xursand bo'lib, bu Muso alayhissalomga kelgan farishta ekanligini aytadi.

Muhammad alayhissalom hayotida birinchi ro'y bergan vahiy hodisasining vaqti haqida barcha ilk islom manbalaridagi ma'lumotlar Qur'onning 97- «Qadr surasi» dagi ma'lumotga asoslangan. U «Laylatulqadr kechasi", deb ataladi. Tarixda bu kecha xijratdan 12 yil ilgari ramazon oyining 26- sidan 27- siga o'tar kechasi milodiy hisob bilan 610-yil 15 dan 16 avgustga o'tar kechaga to'g'ri keladi. Dunyodagi barcha musulmonlar bu kechani toat-ibodat bilan o'tkazadilar. Muhammad alayhissalom yakka xudolikka asoslangan Islom dini g'oyasini xalq o'rtasida tashviqot va targ'ibot qilishni boshlaganda juda katta qarshiliklarga va to'siqlarga duch kelgan. Uning targ'ibotiga ishonib, Islomni birinchilar qatorida qabul qilganlardan Xadicha, Abu Bakr, Ali, Zayd ibn-Xorisa, Abu ur-Rahmon ibn Avf, Zubayr ibn Avom, Amir Hamza, Usmon ibn Affon va boshqalardir. Payg'ambarimiz Muhammad ta'limotiga, qurayshlarning ummaviylar xonadoniga mansub bo'lgan va Makkada siyosiy hokimiyat tepasida turgan zodagonlar qattiq qarshilik ko'rsatganlar. Ikki o'rtada ziddiyat g'oyat darajada keskinlashgach, ma'lum davrlardan beri Muhammad alayhissalom diniga sodiqlikda bo'lgan va Makka hukmronlari bilan raqobatlashib kelgan Yasribdagi Avs va Hazraj qabilalari bilan muzokaralar olib borgan Muhammad alayhissalom u yerga ko'chib boradilar. Hijrat (arabcha ko'chish – R.Sh., S.X.) deb atalgan mazkur voqea 622-yil 24- sentabrda yuz bergan. Makkadan Yasribga ko'chib borganlar Islom tarixida «Muxojirlar» (ko'chib kelganlar), islomni qabul qilgan yasribliklar esa «Ansorlar» (yordamchilar) deb nom oladilar. Shu davrdan e'tiboran,Yasrib shahri Madina (payg'ambar shahri) nomi bilan ataladigan bo'ldi. Musulmon yil taqvimi ham ana shu sanadan boshlanadi. Keyinchalik, islom adabiyotda Makka va Madina islomning muqaddas markazlari sifatida «Makkai Mukarrama» va «Madinai Munavvara» deb ataladigan bo'ldi. 623–630-yillarda Muhammad alayhissalom Makka shahri uchun bir necha bor o'z raqiblariga qarshi urushlar olib bordi. Nihoyat 630-yilda Makkaga 10 ming kishilik qo'shin bilan bosib borildi va Makka sardori Abu Sufyon nochorlikdan taslim bo'lib, islom dinini qabul qildi. Uning o'gli Muoviya Payg'ambarning noiblaridan biri bo'ldi. 630-yilda Muhammad Arabistonning ayrim mintaqalarida paydo bo'lgan, soxta payg'ambarlar ustiga yurishlar qilib, butun boshli Arabistonning yarimorolini egallab, kuchli davlatga asos soladi. Bu davlat Yamandan Sino yarimoroligacha, Qizil dengiz sohillaridan Markaziy Qum sahrosigacha cho'zilgan yerlarni o'z ichiga olar edi. 632-yil 25- yanvarda Makkayi Mukarramaga so'nggi hajga safar qilgan Muhammad alayhissalom haj safaridan so'ng, qattiq betob bo'lib qoladilar. U kishi betobligida Ka'ba masjidiga imomlikni o'tashni qaynotalari Abu Bakrga topshiradilar (622-yilda Xadicha vafotidan so'ng, Abu Bakrning qizi Oyshaga uylangan edilar). Muhammad alayhissalom o'limi oldidan quyidagilarni aytgan ekanlar: «Dunyoda barcha insonlar barobardir. Nasab, rang yoki irq o'z-o'zicha insonni yaxshi yoki yomon etolmagay. Men sizga uch narsani meros qoldirdim: bular – mening oilam, Qur'oni Karim va ko'rsatgan ibratlarimdir. Shularni mahkam tutsangiz, hech qachon kam bo'lmaysiz»[1].

Muhammad alayhissalom nasroniy yil hisobida 632-yil (hijriy yil hisobida 10-yili) 25- mayda o'z uylarida vafot etadilar. Payg'ambarimiz vafotidan so'ng, u kishining ishonchli noiblari yoki o'rinbosarlari (arabcha xalifalar) davlatni boshqarganlar. Ana shu tariqa, tarixda «arab xalifaligi» paydo bo'lgan. Islom musulmonlarida, asosan, ilk to'rt xalifa alohida ahamiyatga ega. **Bular - Abu Bakr. (632–634), Umar (634–644), Usmon (644–656) va Hazrat Ali (656–661). So'ng, xalifalik 661–750-yillarda ummaviylar sulolasiga o'tgan. Bu sulolaga Muoviya bin Abu Sufyon (661–680) asos solgan.** Ummaviylardan so'ng, xalifalik taxti **Abbosiylar** (750–1258) sulolasi qo'liga o'tgan. Bu sulolaning asoschisi Muhammad alayhissalomning amakilari avlodlaridan **Abul Abbos As-Saffoq (749–754)** edi.

Muhammad alayhissalom ishining davomchilari bo'lgan xalifalar davrida islom g'oyasi yangidan yangi davlatlar va hududlarga tarqaldi. Bu din qisqa muddat ichida VI–VIII asrlarda Shimoliy Afrika, Shom yurti, Falastin, Iroq, Eron va O'rta Osiyo hududlariga tarqaldi. IX–XV asrlarda esa islom Xitoy chegaralaridan Farangiston janubigacha, Hindiston yerlaridan to Qizil O'rdagacha cho'zilgan hududlarni qamrab olib tantana qildi.

VII asrning o'rtalarida arablar sosoniylar Eronini istilo qilishni tugallab, Xurosonning g'arbiy chekka qismini xalifa tayinlaydigan noib – amir boshchiligidagi noiblikka aylantirdilar. VII asrning ikkinchi yarmida islomda ro'y bergan dastlabki ixtiloflar natijasida ikkita yo'nalish paydo bo'ldi: sunniylar va shialar. Sunniylar eng asosiy yo'nalish bo'lib, dunyodagi barcha musulmonlarning 90 foizini birlashtiradi. Sunniylar Qur'on bilan birga Sunnaga (Qur'ondan keyin uni to'ldiruvchi hadislar manba, islom ilohiyoti va shariat asoslari) ham e'tiqod qiladilar. Unda Muhammad alayhissalom bilan birga Abu Bakr, Umar, Usmon va Hazrat Alini e'tirof etiladi.

Shialar, asosan, Eron va Iroqda tarqalgan yo'nalish bo'lib, doimo sunniylikka qarshi yo'nalishdadir. O'n foizga yaqin musulmonlarni o'z atrofiga uyushtirgan shialar Muhammad alayhissalomdan so'ng, payg'ambar sifatida faqat Hazrat Alini va uning avlodlaridan bo'lgan o'n ikki imomni tan oladilar, xolos.

2. O'RTA OSIYODA ARABLAR BOSQINI

O'rta Osiyoning qulay va go'zal tabiiy iqlim va sharoiti hamda behisob boyliklari hamisha arablarning diqqat-e'tiborini o'ziga tortib kelgan.

Arablarning O'rta Osiyoga dastlabki yurishlari Ubaydulloh ibn Ziyod boshchiligida 651-yil-

[1] Hasanov A. Makka va Madina tarixi T., "Mehnat", 1992, 65-bet.

[1] Muhammad payg'ambar qissasi. Hadislar. T., "Kamalak" 1991 -yil, 47- bet

da Marvni ishg'ol etish bilan boshlandi. Arablar Amudaryodan shimolda joylashgan yerlarga "Mavorounnahr", ya'ni, "daryoning ortidagi yerlar" deb nom berishadi. 652-yilda arablar Balx shahri va Chag'aniyonni egallashga muvaffaq bo'ldilar. Bu esa ilk bor Mavorounnahrni egallash edi. 654-yilda Sug'ddagi Maymurg' qal'asiga arablarning birinchi hujumi bo'ldi. 657-yilda arablar Chog'aniyonga qayta yurish qilib, Eftalitlarga kuchli zarbalar berdilar[1].

Arablar bosqini arafasida Movarounnahr hududida feodal tarqoqlik hukm surgan. Bu yerda 15 dan ortiq kichik-kichik davlatchalar bo'lib, ular o'zaro urushlar olib borar edilar. Bu hol arablar tomonidan O'rta Osiyo yerlarini bosib olishni tezlashtirdi. Arab bosqini ikki bosqichda olib borildi. Birinchi bosqich 705-yilgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi, bu davrda arablar Vatanimiz hududiga vaqti-vaqti bilan hujumlar uyushtirib turdilar, mamlakat boyliklarini taladilar, ko'plab odamlarni qul qilib, o'z yurtlariga olib ketdilar va o'lkani bosib olish maqsadida, harbiy ma'lumotlar to'plash bilan shug'ullanganlar.

O'rta Osiyo yerlariga birinchi bor lashkar tortib kelgan hukmdor Ziyod bin Abu Sufyondir. U 667-yilda Amudaryo bo'ylarigacha keladi, Marvni egallab, katta boylik va o'ljalar olib yurtiga qaytib ketadi. 673-yilda Ziyodning o'g'li Ubaydulloh Ziyod yana Buxoroga qo'shin tortib keladi. U Poykand va Romiton yerlarini egallaydi. Bu davrda Buxoro taxtini malika Xotun bohqarar edi. U Buxoro hukmdori bevaqt olamdan o'tgan Bidun Buxorxudotning bevasi bo'lib, o'g'li Tog'shoda yosh bo'lganligidan davlatni o'zi boshqarmoqda edi. Xotun oqila va tadbirkor bo'lganligidan aholi qirg'in bo'lmasligi va mamlakatni vayronalikdan saqlab qolish maqsadlarini ko'zlab, Ubaydulloh bilan sulh bitimi tuzadi va arablarga har yili bir million dirham tovon to'lab turish majburiyatini oladi. Chunki kuchlar teng emas edi, yordamga chaqirilgan turk lashkarlari ham vaziyatni biror-bir darajada o'zgartira olmasdi. Arablar buxoroliklardan to'rt ming kishini asir qilib oldilar, juda ko'plab boylik, xazina, qurollar, kiyimlar, oltin, kumush narsalarni o'ljaga tushirdilar. Ular podsho xotunning bir poy etigi va paypog'ini ham topib oladilar. Tilla ishlatilib, har xil qimmatbaho toshlar bilan bezatilib tayyorlangan etik va paypoq sahroyi arablarni juda ham hayratga solgan. Bu etik va paypoq ikki yuz ming dirham baholangan[2].

O'rta Osiyoning boyliklari mol-dunyoga o'ch arab sahroyilarining tinchligi va farog'atini buzgan edi. Har ikki o'rtada shartnoma, bitim tuzilgan bo'lsa-da, Ubaydulloh o'rniga Xuroson amiri etib tayinlangan Said ibn Usmon 675-yil 25- noyabrdan 676-yil 13- noyabrgacha Buxoro ustiga qo'shin tortadi. U juda ko'p hiyla-nayranglar ishlatib Buxoro va unga yordamga kelgan Sug'diyona, Kesh, Nasaf qo'shinlarini tor-mor keltirdi. Buxoro podshosi Xotun ibn Usmonning talabi bilan uning huzuriga borishga majbur bo'ldi va juda ko'p o'lponlar to'lab, shahzoda va aslzodalardan 80 kishini garovga berdi. Shundan so'ng, arablar Movarounnahr va uning poytaxti Samarqandga yurish qildilar. Ular bu joylarni egallab, juda ko'p boyliklarni qo'lga kiritdilar va samarqandliklardan 30 ming kishini asirlikka oldilar. Yozma manbalarda, Said ibn Usmon bilan Movarounnahrga kelgan ko'p ming kishilik arab qo'shinlari qatorida Muhammadning avlodlaridan Qusam ibn Abbos ham bo'lgan (Tarixchi Abu Tohir Xojaning ma'lumotiga qaraganda, Abbos o'g'li Qusam Abbos ibn Abdulmutalib ibn Hoshim al-Qarshi al Hoshimiy Muhammad payg'ambarning amakisi). Sa'id ibn Usmon Buxoro va Samarqanddan qo'lga olgan o'ljalarni Qusam ibn Abbosga ko'rsatib: «Bu o'ljalardan har kishiga bir hissa, senga esa ming hissa beraman» deganda, Qusam ibn Abbos shariat buyurganidan bir hissa ham ortig'ini olmayman, degan ekan. Qusamning taqdiri to'g'risida turlicha ma'lumotlar bor. Ba'zilar uni Samarqandda o'ldirilgan desalar, ya'ni ba'zi birovlar u Marvda vafot etgan, deb isbotlaydilar. Lekin nima bo'lganda ham Narshaxiyning «Buxoro tarixi»da yozilishicha, Samarqanddagi Shohizinda maqbarasi shu shaxs nomi bilan bog'liqdir. Said ibn Usmon garovga olingan buxorolik shaxzodalarni Marvga qaytishda ozod qilishga so'z bergan edi. Lekin u va'dasida turmaydi va shahzodalarni aldab Madinagacha olib borib ularni barcha zarbop kiyimlarini yechib olib, qullarga aylantiradi. Erkparvar buxoroliklar bunday haqorat va pastkashlikka chiday olmasdan

[1] Eshov B. O'zbek davlatchiligi tarixi. T.: "Ma'rifat", 2009, 204-bet.

[2] Narshaxiy. Buxoro tarixi. T., "Kamalak" 1991- yil 115 -bet.

Said ibn Usmon saroyiga bostirib kiradilar va avval uni, so'ngra o'zlarini o'ldiradilar.

Xuroson amirligiga **Muslim ibn Ziyod ibn Abiyx**[1] tayinlanadi. U ham o'z faoliyatini Buxoroga yurishdan boshlaydi. Buxoro hukmdori har galgidek yana turklarga va sug'dlar hokimi Tarxun[2]ga yordam so'rab murojaat qiladi. Biroq, bu safar ham musulmon arablarning qo'li baland keladi. Juda ko'p boyliklar o'lja olinadi. Har bir arab askariga 10 ming dirhamdan o'lja ulashib beriladi. Xotun bilan Muslim ibn Ziyod o'rtasida sulh tuziladi. Arablar Marvga qaytadilar. Ammo bu qaytish mol-dunyo va boylikka yuz tuban ketgan sahroyi arablarning oxirgi qaytishi emas edi.

704-yilda Xuroson taxtiga Qutayba Ibn Muslim o'tiradi va Xurosonni batamom o'ziga bo'ysundiradi. Ana shu davrdan e'tiboran arab bosqinchilari tomonidan Movarounnahrni zabt etishning ikkinchi davri boshlanadi. Endi ular O'rta Osiyoni batamom bosib olishga qaror qiladilar. Qutayba ibn Muslimning 705-yilda ushbu maqsad yo'lidagi Axorun va Shuman (Surxon va Kofirnxon oralig'idagi yerlar) hududlariga uyushtirgan birinchi yurishi muvaffaqiyatsiz yakunlanadi. Tarixchi Narshaxiyning ma'lumotiga qaraganda, Qutayba katta tayyorgarlikdan so'ng, «sakson sakkizinchi yili (12- dekabr 706 30-noyabr 707) Jayhun daryosidan o'tadi. Poykand aholisi bundan xabardor bo'lib, Poykandni juda mustahkam hisor bilan o'raydilar, qadimgi vaqtlarda Poykandni shahriston, deganlar va mustahkamligidan, uni «jez shahar», deb ataganlar («Buxoro tarixi», 120-bet). Musulmonlar qattiq va shiddatli janglardan so'ng, bu shaharni egallaydilar. Ikki o'rtada sulh tuziladi. Qutayba Poykand shahrida amir qilib, **Varqo ibn Nasr Bohiliyni** tayinlab, o'zi Buxoro tomon ilgari yurishni davom ettiradi. Poykandda hukmron bo'lib qolgan Barko shahar xalqiga jabr va zulm o'tkazadi, axloqiy buzuq ishlar bilan shug'ullanadi. Bunga javoban shahar fuqarolari qo'zg'olon ko'taradilar. Qutayba bu xabarni eshitib, tezda orqasiga qaytadi va qo'zg'olonni shafqatsizlik bilan bostiradi. Uning buyrug'i bilan arab sahroyilari shaharni talaydilar va xarob qiladilar. Rivoyat qilishlaricha, Qutayba Poykandni fath qilganda bir butxonadan og'irligi to'rt yuz dirham (bir dirham – 3,186 g) keladigan bitta kumush but, ko'plab kumush jomlar, har biri kabutar tuxumidek keladigan marvaridlar topiladi. O'lja olingan barcha boyliklarni tarozida tortganlarida bir yuz ellik ming misqolni (I misqol – 4,240 g) tashkil etadi. Xalqdan talab olingan barcha oltin va kumushlarni sovg'a o'laroq, Hajjojga yuborganlarida u Qutaybaga xat yozib, minnatdorchilik bildirgan va «...Xudo senga barakat bersin!» degan.

Qutayba Poykandni batamom o'ziga tobe etgach, uning atrofidagi barcha qishloqlarni ham egallaydi va 707-yilda Kesh, Naxshabni fath qiladi. 708 (90)-yilda Vardan (hozirgi Vardonze) ustiga yurishga tayyorgarlik ko'rayotganda kutilmagan qarshilikka duch keladi. Turk xonlari Qutaybaga qarshi ittifoq tuzib Torob, Xunbun va Romiton oralig'ida uni ko'p lashkar bilan o'rab oladilar. Xitoy podshosining jiyani Ko'rmag'onun ham bu ittifoqqa qo'shiladi. Natijada, Qutayba og'ir ahvolga tushib qoladi. Qutaybaning yaqin kishilaridan bo'lgan Xayyoni Nabatiy ishlab chiqqan reja asosida musulmon arablar og'ir vaziyatdan eson-omon qutuladilar.

Marvda biroz muddat dam olib 709 (91)-yilda Narshaxiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Iroq va Xurosondan yordam kuchlari olib Buxoro ustiga yurish boshlaydilar, bu Qutaybaning to'rtinchi safar Buxoro ustiga lashkar tortib kelishi edi. Buxoro aholisi har safar Islom lashkari kelganda musulmon bo'lar, qaytib ketgach esa dindan chiqar edi. Bu paytda, Xotun juda qarib qolgan edi, davlatni endi uning o'gli Tog'shoda boshqarardi. Qutayba qattiq jangdan so'ng, Buxoroni egallaydi. Tog'shoda Islom dinini qabul qilgach, Qutayba uni Buxoro taxtida hukmron sifatida qoldiradi. Tog'shoda o'ttiz ikki yil Buxoroni boshqaradi. Tog'shoda islom dinini qabul qilgandan keyin tug'ilgan farzandiga Qutaybaga bo'lgan hurmat va e'tiqodi ramzi sifatida Qutayba deb ism qo'yadi. Qutayba otasidan so'ng, Buxoro taxtiga o'tiradi. U Abu Muslim davrida dindan qaytadi. Shu bois, Abu Muslim Qutayba ibn Tog'shodani o'ldiradi. Qutaybaning serdaromad va g'allakor yerlari uning birodari Bunyod ibn Tog'shodaga beriladi. Bu yerlar Ismoil Somoniy davriga qadar Bunyod hukmronligi ostida bo'ldi. Qutayba ibn Muslim shimoliy sharq to-

[1] Arablarda otasi noaniq bo'lgan kishiga ushbu so'z qo'shib ishlatiladi.

[2] Tarxun – turkcha "tarxon" degan unvondan kelib chiqqan.

mon g'olibona bosqinchilik yurishlarini davom ettirdi. U 710-yilda Shuman, Nasaf, Keshni zabt etadi. 711-yilda aka-uka Chag'on va Hurzod janjalidan foydalanib, Xorazmni bosib oladi. Shundan so'ng, Qutayba endi asosiy zarbani kuchli raqib, lekin laqma siyosatdon Sug'd hokimi Tarxunga qarshi qaratadi. O'rtada uzilgan sulh shartnomasiga qaramasdan, o'zaro kelishuv asosida Samarqanddagi masjid qurilishini tezlashtirish bahonasida shaharga g'isht teruvchilar o'rniga 4000 qurollangan arab kiritiladi. Shahar talanib, aholi xarob qilinadi. Tarxun ham qatl etiladi. Sosoniylarning eng so'nggisi Yazdigarning qizi ham asir olinadi va u Halifa Validga yuboriladi. Samarqandda qo'lga olingan oltin butlar va ularning jihozlari 50 ming misqolni tashkil etadi. Samarqandni egallashda 300 ta devorbuzar moslamalar ishlatilib, arablar Samarqandni batamom vayron etadilar. Nihoyat Samarqandning yangi hokimi **G'urak (710–737)** bilan Qutayba o'rtasida sulh bitimi imzolanib, bu bitimga ko'ra, u arablarga – yiliga 200 ming dirham tovon to'lashi kerak bo'ladi. Yana arablarga 30 ming sog'lom kishini qul o'rnida berish sharti ham bor edi. Shartnomaga asosan, shahar markazi arablarga bo'shatib beriladi. Qutayba u yerda masjid qurdiradi. (Afrosiyobda.)

713-yilda u Toshkentni, 715-yili Farg'ona vodiysini uzil-kesil egallab Qashg'argacha kirib boradi. Ana shu tariqa, Qutayba ibn Muslim O'rta Osiyo yerlarini zabt etib, Xitoy hududigacha cho'zilgan o'lkada yashayotgan xalqlarni islom diniga kiritadi.

Farg'ona orqali Qutayba Marvga yo'l oladi. Marvda xalifa Valid vafot etgan bo'lib, xalifalik taxtiga uning raqibi Sulaymon ibn Abdulmalik o'tirgan edi. Qutayba undan xavotirlanar va Sulaymonga ishonmas edi. Shu sababdan, u Sulaymonga qarshi ochiq isyon ko'taradi. Ammo isyonchi sifatida o'z askarlari tomonidan o'ldiriladi. Bu voqea Vamberi bergan ma'lumotlarga ko'ra, 714 (96)-yilda Qutayba ibn Muslim 47 yoshida ekanida sodir bo'lgan edi. Boshqa manbalarda, esa 715-yilda arab askarlari tomonidan o'ldiriladi, deyiladi.

Shunday qilib, sahroyi arablar dunyoning eng qadimiy va madaniyat o'lkalaridan biri bo'lmish Movarounnahrni o'z mustamlakalariga aylantiradilar. Movarounnahr hududida yashagan ajdodlarimiz ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda sahroyi arablarga qaraganda, anchagina oldinda edilar. Nima sababdan, ularni arab istilochilari nisbatan, tez va oson bosib ola oldilar? Buning sabablari birinchidan, o'lka xalqlari o'rtasida ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy birlikning bo'lmaganligi va feodal tarqoqlikning mavjudligidir. Arablar Movarounnahr yerlariga bostirib kelgan paytda, o'lkada bir-biriga dushman bo'lgan 15 dan ortiq kichik-kichik feodal davlatchalar bor edi. Bu holdan arablar ustalik bilan foydalandilar. Ikkinchidan, arablar ko'chmanchi turk qabilalari bilan mahalliy o'troq xalqlar o'rtasida mavjud bo'lgan qarama-qarshiliklardan ham foydalandilar. Uchinchidan, arablar Movarounnahrga qadar juda ko'plab boshqa mamlakatlar va aholi hududlarini bosib olgan edilar. Ular bu mamlakatlarning aholi kuchlari, moddiy boylik imkoniyatlaridan ona tuprog'imiz hududlarini bosib olish chog'ida foydalandilar. To'rtinchidan, arablar Movarounnahr hududlariga bostirib kelganlarida bu yerda ko'pdinlilik hukm surardi. Bu hol arablarga qarshi o'lkamiz hududi xalqlarining birlashuviga to'sqinlik qildi va arab bosqinchilarining g'alabasini yengillashtirdi.

3. QUR'ONI KARIM

Islom so'zi arabcha «Xudoga o'zini topshirish», «Itoat», «Bo'ysunish» ma'nosini anglatadi. Shundan bu dinga ishonuvchilar arabcha «muslim» (bo'yin eguvchi) deb ataladi. Bu so'zni buzub talaffuz etilishi oqibatida Eronda **"Musalman"**, O'rta Osiyo mamlakatlarida **«Musulmon»**, Rossiyada **"Basurman»** atamalari kelib chiqqan. Qur'on – arabcha **qiroat**, o'quv degan ma'noni anglatib, unda Islom shariatining asosiy manbaalari o'z ifodasini topgan. Bu muqaddas kitobda Islom aqidalari, e'tiqod talablari, huququy va axloqiy normalari, cheklash va taqiqlari bayon etilgan. Qur'on Allohning kalomi sifatida talqin qilinadi: «Albatta Biz bu (Qur'on)ni Qadr kechasida nozil qildik» (515- bet). Islom an'anasida Qur'on Alloh tomonidan Payg'ambarimiz Muhammadga 23 yil davomida. farishta Jabroil orqali vahiy (uqtirilgan) deb tasavvur qilinadi. Islomshunos olimlar bu muqaddas kitobning yozilishi tarixini ilmiy asoslaganlar. Payg'ambarimiz Muhammad hayotlik chog'larida uning targ'ibotlari ma'lum tartibda yozib borilmagan, omma orasida faqat og'zaki tarqalgan, uning ba'zi targ'ibotlarigina turli ma'lumotlar va ashyolar (tosh,

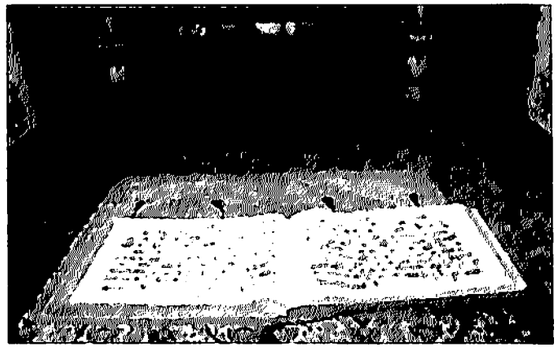

Qur'oni Karimning Usmon Mus'hafi nusxasi (Toshkentda O'zbekiston musulmonlari idorasi kutubxonasida saqlanadi)

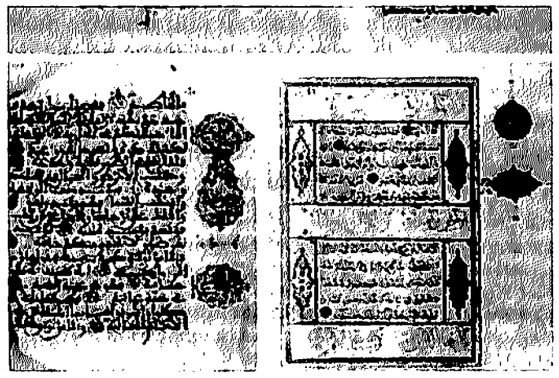

Qur'oni Karim namunalari (IX asr)

O'zbek tilida nashr qilingan Qur'oni Karim nusxalari

sopol taxtakach, pergament va boshqalar) ga yozib kelingan. Muhammad alayhissalom vafotidan so'ng, uning targ'ibotlarini xalifa Abu Bakr tartibga solib yozishini Muhammad alayhissalom hayotlarining so'nggi davrlarida unga kotiblik qilgan Zayd ibn Zobitga topshiradi. Ana shu tariqa, 632-yilda birinchi marta Qur'onning to'la bo'lmagan xomaki (birinchi marta) nusxasi paydo bo'ladi. Manbaalarda u «Suhuf» («Sahifalar») deb tilga olinadi. Keyinchalik, boshqa nusxalar ham paydo bo'ladi. Xalifa Usmon davrida Qur'onning hozirgi nusxasini yozib tugallash muammosi hal qilinadi. U Zayd ibn Zobitga Qur'on matnlarini to'plagan ba'zi shaxslar bilan mavjud to'plamlarni taqqoslab yagona matn yaratishni topshiradi. Matn tayyor bo'lgach, 651-yilda Qur'on kitob shakliga keltiriladi. Bu tarixda «mus'hafi», ko'pincha, «Usmon mus'hafi» nomi bilan yuritiladi. Xalifa bu to'plam tuzilib bo'lgach, boshqa undan farq qiluvchi to'plamlarning barchasini yo'qotish haqida buyruq beradi. «Usmon mus'hafi» muqaddas kitob sifatida rasmiy ravishda e'tirof etilgan.

Hazrat Usmon zamonida ko'chirilgan Qur'onning nusxalari haqidagi fikrlar ham bir xil emas. Ba'zilar uni to'rt nusxada ko'chirilgan desalar, boshqa birovlar yetti nusxada ko'chirilgan, deb isbotlamoqchi bo'ladilar. Boshqa fikrlar ham bor. Har holda xalifa Usmonning topshirig'i bilan tuzilgan hay'at tomonidan yozilgan Qur'on olti nusxada bo'lgan deb isbotlovchi muarrixlar ko'pchilikni tashkil etadi. Tarixiy manbalar asosida aniqlangan bu nusxalar: **Makka nusxasi: Damashq nusxasi; Basra nusxasi; Kufa nusxasi va Madina umumiy nusxasi; Madina Xos nusxasi. So'nggi oltinchi nusxa – Hazrat Usmonning shaxsan o'zlariga tegishli bo'lgan nusxadir**[1].

Qur'oni Karim kitobi dunyodagi barcha xalqlarning diqqat-e'tiborini o'ziga qaratib kelmoqda. Darhaqiqat, U 1698-yilda lotin tiliga, 1770–1828-yillar orasida sakkiz marta fransuz tiliga, 1734–1826-yillarda o'n marta ingliz tiliga, 1946-yilda nemis tiliga, 1716–1986-yillarda yetti marta rus tiliga tarjima qilingan. O'zbek xalqining qariyb 1300 yilga yaqin tarixi islom dini va madaniyati bilan bevosita bog'liq bo'lsa-da,

[1] Yusufxon Shokirov. Islom shariati asoslari. T., "Mehnat" 1992, 17-bet.

Qur'on o'zbek tiliga tarjima qilinmadi. "Din – xalq uchun afyundir" degam markscha-lenincha g'oya asosida islom dini va muqaddas Qur'oni Karim kitobi xalq ommasi uchun zararlidir uning ongini zaharlaydi, deb bu kitobni ommadan uzoqda sir saqladilar. Faqat mustaqillik sharofati tufayli xalq Qur'onning «Usmon mus'hafi»ni 1992-yilda o'z ona tilida o'qish imkoniyatiga ega bo'ldi. Qur'onning "Usmon mus'hafi" bugungi kunda Movarounnahr musulmonlari diniy boshqarmasida, Toshkentda saqlanadi. Xo'sh, O'zbekistonga bu nusxa qanday kelib qolgan. Bu muammo to'g'risidagi rivoyatlar ham har xil. Yusufxon Shokirovning yuqorida tilga olingan risolasida bu haqida batafsil ma'lumot berilgan. Birinchi rivoyat: Misr podshosi Zohir Ruknuddin Baybars al-Bundukdoriy As-Solihiy saroy xoni Barakotxon bilan do'stlashib qoladilar, ular bir-birlariga sovg'alar yuborib turadilar. Zohir Baybars ana shunday sovg'alarning birida Chingizxon avlodidan birinchi bo'lib, islomni qabul qilgan do'stiga Usmon mus'hafini jo'natadi. 1395-yilda sohibqiron Amir Temur To'xtamishxonni tor-mor keltirgach, Saroy Berkadan boshqa o'ljalar qatorida Mus'hafi Usmon Qur'oni Karimni ham Samarqandga olib keladi. Ikkinchi rivoyat: Bu «Talfik ul-axbor fi Tarixi Qozon va Bulg'or» («Qozon va Bulg'or haqida haqiqiy xabarlar) kitobining muallifi Shayx Muhammad Murod ibn Abdullo Ar-Ramziyga tegishlidir. U Mus'hafi Usmon Qur'oni Karim O'rta Osiyoga qanday kelib qolganligi haqida quyidagilarni yozadi: «Samarqanddan Peterburgga olib ketilgan va hozirda imperator kutubxonasida saqlanib turgan Mus'hafi Usmon deb tanilgan Qur'oni Karim saroyda saqlanib, uni zabt qilgan Amir Temur olib ketgan nusxa shu bo'lishi kerak. Bu haqiqatga yaqin taxmindur. Buni inkor qiluvchilarning hech bir qat'iy dalillari yo'qdur» (28-bet). Uchinchi rivoyat: Bu rivoyat «Golos» gazetasining 1870-yil 243-sonida bosilgan. Unda hikoya qilinishicha, salkam 400 yil avval Bahovuddin Naqshbandiy diniy jamoasining piri Xo'ja Ahrorning muridlaridan biri hajdan qaytayotib Rimda, ya'ni Konstantinopolda to'xtaydi. Bu vaqtda Rim hukmdori og'ir dardga chalingan edi. Xo'ja Ahror muridi uni bu og'ir darddan forig' etadi. Hukmdor agar shifo topsam, u nimani talab qilsa, shuni so'zsiz bajaraman, deb ont ichgan ekan. Murid esa Qur'oni Karimni berishni so'rabdi. Noiloj qolgan hukmdor vaziri va boshqa yaqin a'yonlari bilan maslahatlashib, Qur'oni Karimni muridga berishga majbur bo'libdi. Murid bu noyob asarni darhol Turkistonda istiqomat qilayotgan piriga yuboribdi. Qur'oni Karim ana shu tariqa, Xo'ja Ahror masjididan joy olgan ekan. Taniqli tarixchi olim Hamid Ziyoyev bu ma'lumotni «...afsonaga o'xshaydi, chunki Qur'onning asl nusxasini qandaydir muridga berilishiga ishonish qiyin, uni faqat zo'ravonlik bilangina qo'lga kiritish mumkin edi»[1], deydi. Hamid Ziyoyev shu munosabat bilan to'rtinchi rivoyatga qo'shilganligini bildiradi. To'rtinchi rivoyat: Bu rivoyatga ko'ra, Qur'oni Karimni sohibqiron Amir Temur Turkiya sultoni saroyidan keltirgan. U Sulton Boyazid ustidan g'alaba qozongach, uninig kutubxonasida saqlanayotgan Qur'oni Karimni o'z davlatining poytaxti – Samarqandga olib kelgan. Bu nusxa temuriylar saltanati ag'darilgandan keyin –Xo'ja Ahror masjidiga berilgan bo'lishi mumkin. Beshinchi rivoyat: asli toshkentlik, biroq ko'p vaqtlar Iroqda istiqomat qilgan imom Abu Bakr Qaffol Ash Shoshiy o'z vatanlariga qaytishga qaror qiladilar va Bag'dod shahridan Mus'hafi Usmon Qur'oni Karimni o'zlari bilan birga olib keladilar. Xullas, boshqa rivoyatlar ham bo'lishi mumkin. Nima bo'lganda ham muqaddas Qur'oni Karim kitobi 1869-yilga qadar Samarqandagi Xo'ja Ahror masjidida saqlangan. Rus zobitlari Samarqand shahrini egallagan General fon Kaufman buyrug'iga asosan, kufa yozuvidagi Qur'oni Karimni qo'lga tushirish harakati boshlanadi. 1869-yil 24- oktabrda fon-Kaufman imzosi bilan bu muqaddas kitob Samarqanddan Peterburgga olib ketiladi. Usmon Qur'oni Karimni General mayor Abramov Xo'ja Ahror masjidining ulamolari mulla Abdujalil va mulla Muchiniga 500 kokon (100so'm) to'lab sotib olgan[2]. 1917-yil oktabr to'ntarilishiga qadar Mus'hafi Usmon Peterburgda saqlangan. Ko'p vaqt o'tmasdan butun Rossiya musulmonlar jamiyatining raisi Usmon Turkumbayev muqaddas kitobni o'z egalariga qaytarishni so'rab RSFSR xalq komissarlari sovetiga murojaat qiladi. RSFSR XKS: 9 (22) dekabr 1917-yilda Muqaddas «Usmon Qur'onini musulmonlar syezdiga qaytarib berish to'g'risida»gi hujjatni tasdiqlaydi"[1].

[1] "Sharq yulduzi" 1991, 1- son, 130- bet.
[2] "Yosh Leninchi", 1990- yil 21- aprel.

Mus'hafi Usmon Qur'oni shu yili katta tantana bilan Ufa shahriga keltiriladi. Lekin bu bilan Turkiston musulmonlari tinchimadilar. Toshkent, Ufa va Moskva o'rtasidagi bir qancha o'zaro bordi-keldi va yozishmalardan so'ng, markaziy hukumatning 1923-yil 25-iyundagi qarori bilan Qur'on kitobi o'zining "haqiqiy vorislari" bo'lgan Turkiston musulmonlariga beriladi.

Usmon Qur'oni Ufadan Toshkentga olib kelish uchun Toshkent shahar va Sirdaryo viloyati islom jamiyati tomonidan jamiyat raislari shayx Muhammadxo'ja boshchiligida obro'li hay'at tuziladi. Bu hay'atga Zahirutdin A'lam va O'zbekiston hukumati vakili Qosimxo'jayevlar kiradi.

1924-yil 18 - avgust kuni Tatariston, Boshqirdiston va Turkiston ulamolaridan tashkil topgan sharafli soqchilar kuzatuvida maxsus poyezd Mus'hafi Usmonni Ufadan Toshkentga olib keladi. U bir qancha vaqt Toshkentdagi masjidlardan birida saqlanadi, so'ngra xavfsizlik maqsadlarini ko'zlab, O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyiga topshiriladi. 1989-yil 14 - mart kuni Toshkentda bo'lib o'tgan umumiy Musulmonlar to'rtinchi qurultoyida O'zbekiston hukumatining qarori bilan Mus'hafi Usmon musulmonlar ixtiyoriga qaytarib berilganligi e'lon qilindi. Hozirda bu muqaddas Mus'hafi Usmon Qur'oni Movarounnahr musulmonlari Diniy idorasi qoshidagi «Mo'yi Mubarak» kutubxonasida saqlanmoqda.

Muqaddas Qur'oni Karim kitobi 114 suradan iborat: har bir sura oyatlarga bo'lingan. Suralarning har biri nomlangan. Qur'oni Karim o'ttiz juz, ya'ni qismga bo'linadi. Buni odatda o'ttiz pora deydilar. Qur'oni Karim Hidoya kitobi bo'lib, ilm-ma'rifatni ulug'laydi. Darvoqe unda 750 martadan ortiq «ilm» va «ilm olish» so'zlari takrorlanadi. Islom olamida barcha fanlarning taraqqiyoti Qur'on bilan bog'lab o'rganiladi. Qur'on nafaqat falsafiy, huquqiy yozma yodgorlik bo'lib qolmay, balki unda axloq-odob, ota-ona va qarindosh-urug'larga hurmat, halollik, poklik, to'g'rilik, yetim-yesir, kambag'al miskinlarga muruvvat, birovning haqini yemaslik, omonatga xiyonat qilmaslik, do'stlik, birodarlik kabi juda ko'p g'oyalar o'zining mujassam ifodasini topgan. Qur'on, poraxo'rlik, o'g'irlik, ichkilikbozlik, zino (fohishalik), yolg'onchilik g'iybat, nohaq qon to'kish kabi juda ko'plab illatlarni nihoyatda qattiq qoralaydi.

[1] Декрет советской власти. том 1. Москва 1957. № 136 стр 195

Vatanimiz hududida islomning tarixi va musulmon dunyosining juda ko'p qirrali tarixiy taraqqiyoti jarayonini tushunishda Qur'oni Karimning o'rni beqiyosdir. O'z vaqtida Qur'on O'rta Osiyoda feodal tarqoqlikka qarshi kurashda, markazlashgan feodal davlatlarning vujudga kelishida, so'zsiz ijobiy o'rin tutgan. Bugungi kunda ham xalqimizning o'zini anglashida, milliy o'tmish qadriyatlarimizni tiklanishida va O'zbekistonning davlat mustaqilligini mustahkamlashda Qur'oni Karimning ahamiyati nihoyatda kattadir. Xususan, Qur'on yosh avlodning axloqiy-g'oyaviy dunyoqarashini shakllantirishda va oliyjanob insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashda bebaho o'rin tutadi.

4. MOVAROUNNAHRDA ARABLAR ZULMINING KUCHAYISHI

Arablar O'rta Osiyo hududlarini bosib olgach, o'lkada mustamlakachilik zulmi siyosatini kuchaytirdilar. Endi mahalliy xalq ikki tomonlama zulm siyosati ostida qoldi. Bir tomondan, shu paytga qadar mahalliy boy va zodagonlar xalqni ezib jabr-zulm qilib kelgan bo'lsalar, endi bunga kelgindi sahroyi arablarning zulmkorlik siyosati ham qo'shildi. Arab istilochilari Movarounnahrda birinchi kundan boshlab, qattiqqo'llik bilan arablashtirish siyosatini olib bordilar. Ushbu maqsad yo'lida ular ming-minglab arablarni O'rta Osiyo hududlariga ko'chirib kelganlar va eng yaxshi yerlarni ularga zo'rlik bilan olib berganlar. Movarounnahr hududlarida arablar egallab olgan ba'zi yerlar hozirgacha ham «arab qishloq»lari nomi bilan saqlanib qolgan. Dali ibn Ziyod davridayoq o'lkaga 50 mingdan ortiq arab aholisi Basra, Kufa atroflaridan ko'chirilib keltirilgan. Belozuriy va Narshaxiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, arab lashkarboshilari ko'chirib keltirilgan arablarga mahalliy xalqlarning uy-joylarini zo'rlik yo'li bilan tortib olib berganlar. Jumladan, Qutayba Samarqand va Buxoroni egallagach, shaharlardagi uylarning yarmini arablarga bo'shatib berilishini talab qilgan. Faqat quraysh qabilasining o'zidan Samarqandga besh ming aholi ko'chib kelgan.

Buxoro, Samarqand, Marv va boshqa shaharlarning aholisi o‘z yashash joylaridan masjid qurish bahonasida ko‘chirilgan.

Qutayba ibn Muslim hali batamom bo‘ysundirilmagan o‘lkada ham islomni keng yoyishga katta e’tibor bergan. Chunki u oddiy va mehnatkash Movarounnahr xalqini arablarga bo‘ysundirishda islom mafkurasining o‘ta ta’sir kuchiga ega ekanligini juda yaxshi bilardi. Arab istilochilari mahalliy xalq sig‘inib kelgan va ularning ma’naviy hayotida katta o‘rin tutgan Zardushtiylik Buddizm va boshqa dinlarni soxta, xurofiy va yolg‘on g‘oyalar deb e’lon qilganlar. Bu dinlarning targ‘ibot markazlari bo‘lgan ibodatxonalar buzib tashlanib vayron qilingan, ularning o‘rinlariga musulmon jome’ masjidlari qurilgan. Sahroyi arablar mahalliy xalqning ming-ming yillik ma’naviy hayot boyligi va o‘tmish tarixining yozma namunalari bo‘lmish asarlar, kitoblarni gulxanlarda yondirdilar. Bu sohada, xususan, Qutayba ibn Muslim mislsiz vahshiyliklar qilgan edi.

Arablar ayni zamonda, islom dinini qabul qilgan va musulmon bo‘lgan mahalliy aholi vakillarini har tomonlama qo‘llab-quvvatladilar va ularga imtiyozlar berdilar. Jumladan, islomni qabul qilganlar Juz’ya va Xiroj soliqlaridan ozod qilingan bo‘lsa, undan bosh tortganlardan bunday soliqlar qattiqqo‘llik bilan undirib olingan. Tarixchi Narshaxiyning guvohlik berishicha, Qutayba ibn Muslim «Juma namoziga hozir bo‘lgan har bir kishiga ikki dirham beraman»[1], deb chaqirtirar ekan.

Islom dinini qabul qilganlarni Juz’ya va Xiroj soliqlaridan ozod qilish siyosatini xalifa Umar II ham yurgizgan va u bu siyosatni Xurosonga 717-yilda noiblikka tayinlangan Jarroh ibn Abdulladan bajarilishini talab qilgan. Jarroh rasman xalifaga bo‘ysungan bo‘lsa-da, bosib olingan mamlakat aholisi islomni qabul qilgan bo‘lishidan qat’i nazar Xiroj solig‘ini to‘lashi kerak, deb hisoblardi. Bundan tashqari, Jarroh islomni qabul qiluvchilar uchun sunnatni shart qilib qo‘ygan. Mahalliy xalq o‘rtasida Jarroh zulmidan norozilik kuchaygan. Umar II vaziyatni murakkabligini hisobga olib Jarrohni 719-yilda ozor va arman yurtiga hokim qilib jo‘natadi.

Arablar mahalliy xalqni islom mafkurasiga bo‘ysundirishda, rag‘batlantirishdan tashqari, zo‘rlash va majburlash uslubidan ham foydalanganlar. Narshaxiyning yozishicha, Buxoroda islom dinini savdogarlar tez qabul qilgan bo‘lsalar-da, unga qattiq qarshilik ko‘rsatgan guruhlar ham bo‘lgan. Ular islomni qabul qilmasdan va jome masjidiga namoz o‘qishga bormasdan Buxoro shahrining chetida o‘z qasrlari (ko‘shklari) da zardushtiylik odati bo‘yicha, ibodat qilib yurganlar. Kunlardan bir kun musulmonlar bu qasrlarning darvozasi oldiga kelib, u yerda yashovchilarni jome namoziga borishga undaganlar. Bunga javoban qasrlarning tomlaridan tosh ota boshlaganlar. Bu joyga juda ko‘p musulmonlar to‘plangan va rasmana jang bo‘lgan. Oqibatda ko‘p qasrlar vayron qilinib, talangan.

Xullas, Movarounnahr hududida yashagan xalqlar orasiga islom dinining kiritilishiga, ayniqsa, yoshi ulug‘ keksalar qattiq qarshilik ko‘rsatganlar. Narshaxiy «Buxoro tarixi» kitobida: «Qutayba ibn Muslim shahar (Buxoro shahri – R. Sh.S.X.) ichkarisidagi xisorning ichida masjidi jome bino qilgan vaqtida, odamlar «Registon» deb ataganlari bo‘sh maydonni Iyd namozi o‘qiladigan joy qildi va musulmonlarni Iyd namozini o‘qish uchun o‘sha yerga chiqardi. U kishilarga (Iyd namoziga chiqqanda) qurollarini ham olib chiqishga buyurdi, chunki islom dini hali yangi bo‘lib, musulmonlar kofirlardan xotirjam emas edilar» (127 bet), – deydi. Hatto, Buxoro hukmdori Tog‘shoda Buxorxudot musulmonchilikni yuzaki qabul qilgan, yurakdan esa unga qarshi bo‘lgan. Narshaxiy kitobida yozilishicha: «Asad ibn Abdulloh al-Qushariy zamonida bir kishi chiqib Buxoro aholisini (islom diniga) da’vat qilgan. Buxoro podshohi Tog‘shoda edi. U o‘zi yashirin ravishda kofir bo‘lganligi uchun bundan g‘azablandi va Xuroson amiri Asad ibn Abdullohga (quyidagicha) xat yozdi: «Buxoroda bir kishi paydo bo‘lib, viloyatni betinch qilyapti va bir guruhni bizga qarshi ko‘tardi. U guruh biz musulmon bo‘ldik, deb yolg‘on aytadilar, ular tillaridagina musulmon bo‘lganlar, dillarida esa o‘zlarining o‘sha ilgarigi e’tiqodlari bilan mashg‘ullar. Shu bahona bilan ular viloyat va mamlakatni betinch qilmoqdalar va xiroj to‘lamayaptilar. «Shu sababli Asad Ibn Abdulloh o‘zining soliq yig‘uvchisi Sharik ibn Harisga xat yozib, unga: «O‘sha odamlarni qo‘lga olib

[1] Narshaxiy. Buxoro tarixi. T., “Kamalak”, 1991, 124-bet.

Buxoro podshohiga topshir, toki u nimani xohlasa shuni qilsin», deb buyuradi. Aytishlaricha, u guruh masjidda bo‘lib, hammalari baland ovoz bilan «Ashhadu anna lo iloha illollohu va ashhadu anna Muhammadan Abduhu va Rasuluh», deyishar va «Vo Muhammado», «Vo Ahmado», deb faryod qilishar ekanlar. Tog‘shoda Buxorxudot ularning kallasini olar va ularga shafqat qilishni so‘rashga hech kim botina olmas edi. Nihoyat, u to‘rt yuz kishining boshini oldirdi va dorga ostirdi, qolganlarini esa Asad ibn Abdulloh nomidan asir qilib, uning oldiga Xurosonga yubordi» (133-bet). Tog‘shoda vafot etgach, uni mahalliy zaroastr urf-odati bo‘yicha dafn qildilar. Uning o‘gli Qutayba ibn Tog‘shoda ham birmuncha vaqt musulmon bo‘lib, turdi va hatto Sharik qo‘zg‘olonini bostirishda abbosiylar va Abu Muslimga yordam ham berdi. Biroq keyinchalik, islom dinidan qaytdi va Abu Muslim buyrug‘i bilan o‘ldirildi. Tog‘shodaning ikkinchi o‘gli Buniyod esa Muqanna qo‘zg‘olonini qo‘llab-quvvatladi va u ham o‘ldirildi. Arab istilochilari yerli xalqni arablashtirish maqsadlarini ko‘zlab islomni o‘rganish va uni tashviqot va targ‘ibot qilish bahonasida Sug‘d, Xorazmiy, zardushtiylik kabi mahalliy xalq yozuvlarini batamom yo‘q qilib, tashladilar, mahalliy yozuv va adabiyotlarning bilimdonlarini yo mamlakatdan quvg‘in qildilar yoki qatl etdilar. Arab tili va arab alifbosi davlat tili darajasiga ko‘tarildi, fan va adabiyot tili bo‘lib qoldi. Arab tilining aholi keng qatlamlari orasiga yoyilishi va tarqalishiga to‘sqinlik qiladigan hamma g‘ovlar olib tashlandi va bu ishga zarracha bo‘lsa-da, qarshilik qiluvchilar shafqatsizlik bilan yo‘q qilindi. Abu Rayhon Beruniy bergan ma’lumotlarga qaraganda, «Qutayba Xorazm yozuvini yaxshi bilgan, ularning rivoyatlaridan xabardor bo‘lib, xorazmliklarda bo‘lgan fanlarga o‘rgatgan kishilarni o‘ldirdi va ularni har turli azob-uqubatlarga duchor qildi hamda bu rivoyatlar shunchalik yashirin bo‘lib ketdiki (hatto xorazmliklarga) islom paydo bo‘lganidan keyin nima bo‘lganligini aniq bilib bo‘lmay qoldi»[1].

Arablar Movarounnahrning tabiiy yerosti va yerusti boyliklarini talash bilangina cheklanmadilar, ular xalqni qattiq ekspluatatsiya qilish va ishlatishdan keladigan boyliklardan qanoat hosil qilmadilar. Mahalliy xalq kelgindi arablarga og‘ir miqdordagi «Juz’ya» va «Xiroj» deb nom olgan soliqlarni to‘lashga majbur qilinar edi. «Juz’ya» jon boshiga solinadigan soliq bo‘lib, musulmon bo‘lmagan fuqarolardan olingan. U, asosan, pul va natura shaklida undirilgan. «Xiroj» solig‘i, asosan, dehqonlarning daromadidan undirilgan va odatda bu daromadning 1/3 qismiga, hatto, undan ortig‘iga ham teng bo‘lgan. Bulardan tashqari, xalq ommasi istilochi arablarga «Zakot» deb nomlangan soliq ham to‘lagan. «Zakot» dini islom bo‘yicha gunohlardan «tozalanish» uchun mol-mulk va daromaddan beriladigan sadaqa, xayr-ehson deb hisoblangan va shariatning besh asosiy talablaridan biri bo‘lgan. «Zakot» odatda pul daromadlarining 1/40 ulushi (2,5) ga teng bo‘lishi kerak edi. Yana «Ushr» – arabcha o‘ndan bir deb atalgan soliq ham bo‘lgan. Bu soliq turi davlat foydasiga olinadigan soliq bo‘lib, natura va pul shaklida, asosan, dehqonchilik mahsulotlaridan olingan. Arablar og‘ir soliqlarni o‘z vaqtida to‘lay olmagan fuqarolarni haqoratlab va xo‘rlab taxtachalarga «qarzdor» degan yozuvlar yozdirib, ularning bo‘yniga osdirib qo‘yar edilar. Jumladan, Taboriyning so‘zicha, Xuroson va Movarounnahrning 735–738-yillardagi noibi Asad ibn Abdulla Juz’ya to‘lamaydigan kishilarning bo‘yniga tamg‘a ostirgan.

Arablar madaniy taraqqiyotda mahalliy xalqdan orqada bo‘lsalar-da, o‘zlarini har tomonlama ustun qo‘yar edilar, yerli aholini nazar-pisand qilmasdilar. Ular biz oqsuyak «xo‘jalar», «sadobalar» va «saidlar» avlodidanmiz deb gerdayar edilar. Bizning davrimizgacha saqlanib kelayotgan «xo‘jalar» va “qoralar” degan tushunchalar mavjud ijtimoiy tengsizlikning bir ko‘rinishi sifatida o‘sha davrdan qolgan tushunchadir. Albatta arab istilochilarining mahalliy xalqqa nisbatan o‘tkazgan bunday adolatsizlik va zulmkorlik siyosatlari ommaning keskin norozilik harakatlari va qo‘zg‘alonlari uyushtirishiga sabab bo‘lgan.

5. ARABLARGA QARSHI XALQ OZODLIK KURASHLARI

O‘rta Osiyo xalqlari arablar istilochilik yurishining birinchi kunlaridan boshlab, o‘z erki va ozodligi uchun muqaddas kurashga otlanganlar, ona Vatan tuprog‘ining biror qarich yeri bo‘lsa-da, uni jangsiz va kurashsiz bosqinchilarga

[1] Beruniy A. Saylanma asarlar. T., 1957, 48-bet.

bermaganlar, arablarga qarshi olib borilgan erk va ozodlik kurashining eng e'tiborli tomoni shundaki, bu kurashda Movarounnahrning o'troq qadimiy yerlik aholisi bilan turk qabilalari doimo birgalashib yagona ittifoqda jang qilganlar.

720–722-yillarda birinchilar qatorida arablarga qarshi Sug'diyonada qo'zg'olon ko'tarilgan. Bu qo'zg'alonga Samarqand hokimi G'urak va Panjikent hukmdori Divashtich boshchilik qilganlar. Har safar bo'lganidek, sug'dliklarning ozodlik va erk uchun kurashlarini turklar qo'llab-quvvatlaganlar. Yettisuvdan, Turkash xoqon shahzoda Kursul boshchiligida katta qo'shinni yordam berish uchun Samarqandga yuborgan. Sug'dliklarning birlashgan kuchlari arablarga qarshi muvaffaqiyatli janglar qilib, bir necha zarbalar berganlar. Bu paytda, Xurosonda Said ibn Abdulaziz noib edi. U yumshoq tabiatli va ayni zamonda, kiyim-kechakka o'ch bo'lganligidan «Xuzayna» (uy bekasi) laqabini olgan edi. Xurosonga yangi tayinlangan Said ibn Amr al-Haroshiy (721) sug'dliklarga qarshi keskin choralar ko'rgan. U Iroqda ko'tarilgan xalq qo'zg'olonini bostirishda o'zining shafqatsizligi bilan nom qozongan edi. Haroshiy ko'rgan keskin choralardan jabr ko'rib norozi bo'lgan Sug'd aholisi mamlakatni tark etib, Farg'onaga ko'chishga qaror qilgan. Sug'd aholisidan taxminan 10 ming kishi yo'lga otlanib, Xo'jand shahriga yetib kelganlarida Farg'ona podshosi ularni shaharda joylashtira olmay Isfara hududlarida joylashishini taklif etgan, bu birinchi guruh edi. Ikkinchi guruh Panjikent hokimi Divashtich boshchiligida Zarafshon bo'ylab tog'lar oshib Obgar (Obargar) qal'asi oldidan o'tib ilgarilab borgan.

Birinchi guruh hali Isfaraga yetib bormasdan Al-Haroshiy yuborgan arab qo'shinlari Xo'jandga yetib borganlar va sug'dlilarni qamal qilganlar. Farg'ona hokimi su'g'dliklarga yordam bermagan. Qamalda qolgan sug'dliklarni arablar batamom qirib tashlaganlar. Ba'zi ma'lumotlarda, uch ming, yana boshqalarida esa yetti ming odam ana shu qirg'inda halok bo'lganligi ta'kidlanadi. Arablar juda katta o'ljalarni qo'lga olganlar.

Said Al-Haroshiy Divashtich boshchiligida Obargar yaqinida turgan panjikentliklarni tugatishga kirishadi. Shu maqsadda, u Sulaymon ibn Abussari boshchiligida katta qo'shin jo'natadi. Bu qo'shin tarkibida O'rta Osiyo hududlaridagi bir necha hokimlar, jumladan, Xorazm vohasi kuchlari ham bor edi. Umumiy qo'shinga rahbarlik qilish **Musayyob ibn Bashir Ar-Riyohiyga** yuklatiladi.

Qo'zg'olon ko'targan Divashtich boshchiligidagi kuchlar Obargar qal'asidan chiqib, dushmanni qarshi oladi. Bu jangda arablarning qo'li baland kelib, qo'zg'olonchilar Obargar qal'asiga chekinadilar. Qal'a arablar tomonidan qurshovga olinadi. Kuchlar nisbatining teng emasligini hisobga olgan Divashtich Sulaymonga qal'ani topshirishga rozi bo'ladi va o'zini Musayyob bilan birga Haroshiy oldiga yuborishni so'raydi. Haroshiy Divashtichni izzat-ikrom bilan kutib oladi, samimiy qabul qiladi, so'ngra Arbinjonga (ba'zi manbalarda, Rabinjon – Kattaqo'rg'onga yaqin joyda) olib borib qatl etadi. Divashtich tanasi zardushtiylarning xilxonasi – novus devoriga qoqib qo'yiladi. Haroshiy sug'dliklar qo'zg'olonini bostirgach, Zarafshon va Qashqadaryo vodiylarida «tartib» o'rnatadi. Unda, ayniqsa, Kesh va Nasaf katta taassurot uyg'otadi. U Sulaymon ibn Abussariyni bu shaharlarga hokim qilib tayinlaydi. Bundan tashqari, Sulaymon ayni zamonda, harbiy ishlarga, hamda xiroj to'plash bo'yicha ham boshliq edi. Bunday ma'suliyatli ikkita lavozimga bir vaqtning o'zida u davrda hech kim qo'yilmasdi. Bu Sulaymonga bo'lgan o'ziga xos katta ishonch edi, albatta.

Arab istilochilariga qarshi kurash bir daqiqa bo'lsa-da, to'xtamadi va u muttasil davom etdi. 723-yilda, Farg'ona podshosi bosh ko'tardi. Uni Shosh, Nasaf aholisi va turklar qo'llab-quvvatladilar. Ittifoqchilarning birlashgan kuchlari arablarni Xo'janddan to Samarqandgacha bir necha zarbalar berib ta'qib etib bordilar. Bu voqealar shundan dalolat beradiki, sug'dliklar arablardan bir necha bor mag'lubiyatga uchragan bo'lsalar-da, ular o'zlarini hali batamom zabt etilgan, deb hisoblamas edilar va arablarga qarshi kurashni davom ettira berdilar.

725–729-yillar davomida arab xalifaligining soliq siyosatiga qarshi Samarqand, Buxoro va Xuttaliyonda qo'zg'olonlar bo'lib o'tdi. Bu davrda Ashros ibn Abdulla As-Sulomiy noib bo'lib, u ikki tomonlama siyosat olib borib, mahalliy aholining g'azabiga duchor bo'lgandi. U dastlab

musulmon dinini qabul qilgan fuqarolardan hech qanday soliq olinmaydi, deb Xuroson va Movarounnahr aholisining ishonchiga sazovor bo'lgan edi. Ashros arablar kuchi islomda, islomni qabul qilgan mahalliy xalq arablarga hech qanday qarshilik qilmaydi, deb o'ylagandi. Sug'dliklar uning va'dasiga ishonib, islom diniga kirgan va musulmon bo'lgandilar.

Ayniqsa, 728-yil arablar uchun juda og'ir bo'lganligi qayd etiladi. Qo'zg'olonchilar ularni juda ko'plab hududlardan haydab chiqarganlar. Faqat Qo'rakning ikkiyuzlamalik va sotqinlik siyosati tufayli Dobussiya va Samarqand arablar qo'lida qolgan. G'urak bu ozodlik kurashida katta rol o'ynashi mumkin edi. Ammo u bu yo'lni tanlamadi. Faqat 729-yilda juda katta urinishlardan so'ng, arablar yana Buxoroni qaytarib olishga muvaffaq bo'ldilar. Turklarning qo'zg'olonchilarga ko'rsatgan yordamidan ta'sirlangan G'urak kechikib bo'lsa-da, arablar bilan aloqani uzdi va sug'dliklar qo'zg'oloniga qo'shildi. Bu uning ilgarigi obro'sining tiklanishiga sabab bo'ldi. Taboriy, ayniqsa, Kesh atrofida – arablarga qarshi Shosh, Farg'ona qo'shinlari va turk lashkarlarining qahramonlarcha jang qilganligini alohida ko'rsatadi. Bu olib borilgan janglar Samarqand, Buxoro va boshqa joylarni istisno qilganda Movarounnahr xalqining yana besh yil mobaynida arablar hukmronligiga bo'ysunmagan jasoratidan bir namunadir.

736–737-yillarda Tohariston va Sug'dda arablarga qarshi yana qo'zg'olon ko'tarildi. Natijada, arablar juda og'ir ahvolga tushib qoladilar. Og'ir vaziyatdan qutulish maqsadida, Xuroson va Movarounnahrning noiblari va amirlari bir necha marta o'zgartiriladi. Xususan, Nasr ibn Sayyor (738–748) davrida ko'rilgan tadbirlar tufayli arab istilochilari o'lkada o'z mavqelarini mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'ldilar. U qo'zg'olonchilarni bostirish uchun Samarqand, Shosh, Farob va Farg'onaga bir necha bor qo'shinlar tortib bordi. Nasr ibn Sayyorning noiblik davri O'rta Osiyo yerlarining arablar tomonidan istilo qilinishi tarixida yangi va so'nggi davrdir. U ma'lum bir muddat davomida mamlakatda nisbiy osoyishtalik o'rnata oldi. Nasr bunga qanday erishdi, avvalo, u oqsuyak dehqonlar o'rtasidagi nizolardan foydalandi, ularning ko'pchiligini o'z tomoniga og'dirib oldi. Oqsuyak dehqonlar, lashkarboshilar imtiyozlarini saqlashga alohida e'tibor berdi, ular o'rtasida qon-qardoshlik va qarindosh-urug'chilik aloqalarini o'rnatishni har taraflama qo'llab-quvvatladi. O'zi bu sohada namuna ko'rsatib, Tog'shoda Buxorxudotning qiziga uylandi. Va nihoyat Nasr ibn Sayyor moliyaviy islohot o'tkazdi. Unga ko'ra islom dinini qabul qilgan barcha kishilar juz'ya soliqlaridan ozod qilindilar va barcha musulmonlar huquq jihatdan tenglashtirildi. Yer egasi esa qaysi e'tiqodda bo'lishidan qat'i nazar, xiroj solig' to'lashi shart qilib, qo'yildi.

Albatta, Nasr ibn Sayyor davridagi o'lka osoyishtaligi vaqtinchalik va nisbiy xarakterda edi. Xalifalikning sharqiy mustamlakalari hisoblangan O'rta Osiyo hududlari erk va ozodlik uchun kurashga bel bog'lagan avlod-ajdodlarimizning ulug'vor yangi chiqishlari arafasida turar edi.

6. ABU MUSLIM QO'ZG'OLONI

Arablar bosib olgan barcha hududlarda VIII asrning 40-yillaridan boshlab, ummaviylar xonodoniga nisbatan norozilik xatti-harakatlari kuchyib ketdi. Xususan, Xuroson va Movarounnahrda kuchayib ketgan mustamlakachilik zulmi xalq ommasining ummaviylar xalifaligiga nisbatan, nafrat va noroziligini kun sayin oshirib bordi. Mamlakatdagi umumiy siyosiy vaziyat bu sulola umrining tugab borayotganligidan yorqin dalolat berar edi. Oqibatda ummaviylarni siyosiy hokimiyatdan ag'darib tashlashni o'z oldiga bosh vazifa qilib qo'ygan raqib guruhlar paydo bo'la boshladi. Ana shunday guruhlardan biri abbosiylar edi.

Bu sulolaga Muhammadning amakisi Abbosning evarasi Muhammad ibn Ali asos solgan. Abbosiylar ummaviylarni rasululloh avlodini qirib tashlashda ablaydilar. Shu munosabat bilan Muhammad avlodidan bo'lgan abbosiylarning hokimiyat tepasiga kelishi e'tiqodi mustahkam islom yo'lining tiklanishidir, deb talqin qilinadi. Abbosiylik g'oyasi harakatini tashviqot va targ'ibot qilish maqsadida, bu guruhning eng ishonchli va sodiq vakillari xalifalikning barcha hududlariga yuborildi. Ayniqsa, ummaviylarning bosqinchilik va mustamlakachilik zulmi siyosatiga qarshi ommaviy xalq chiqishlari va qo'zg'olonlari kun sayin kuchayib borayotgan sharqiy viloyatlarga alo-

hida e'tibor berildi. Dinovariyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Xuroson va Movarounnahrning Marv, Buxoro, Samarqand, Kesh, Nasaf Chag'oniyon Marvirud, Xirot, Tolikon, Bo'shanj va Seyston kabi hududlarida VIII asrning 40-yillaridayoq abbosiylik harakatini targ'ib qilish avj olib ketgan edi. Targ'ibotchilar, barcha zulm va sitamlarning sababchisi qilib, ummaviylar hukmronligini ko'rsatadilar va hokimiyatga abbosiylar kelgach, vaziyatni o'zgarishiga da'vat qiladilar. Ummaviylarga qarshi qo'poruvchilik harakati ayniqsa, xalifa Marvon II (744–750) davrida g'oyatda kuchaydi. Abbosiylar bu davrda xalifalikning aholiga soladigan soliq miqdorlarining oshirilishi va mehnatkashlarni ko'plab hasharlarga majburan jalb qilinishi oqibatida kuchayib ketgan xalq noroziligidan ustalik bilan foydalandilar. Bu davrda ummaviylarga qarshi uyushtirilgan harakatga abbosiylarning e'tiborli va obro'li vakillaridan bo'lgan imom Ibrohim ibn Muhammad boshchilik qildi.

Xuddi mana shu davrda, ya'ni 746-yilda Xurosondagi abbosiylar harakatiga boshchilik qilish maqsadida, Abu Muslim (asli ismi Abdurahmon ibn Asad, taxminan 727–755-yillar) bu yerga yuboriladi. Abu Muslimning tarjimayi holi to'g'risida bir-biriga qarama-qarshi ma'lumotlar bor. Jumladan, Taboriyning yozishicha, Kufaning Savad yaqinidagi Xutorniyn degan joyda tavallud topgan. U yoshligida bir boyning uyida gumashta bo'lib, ishlagan, sarrojlik qilgan.

Dinovariy esa, Abu Muslim yigitlik chog'ida Isfaxon atrofidagi bir qishloqda qul bo'lgan, degan ma'lumotni beradi. Biroq Abu Muslim to'g'risida batafsilroq va to'laroq ma'lumotni Taboriy yozganligidan uning ma'lumotlari haqiqatga yaqin bo'lishi ehtimoldan uzoq emasdir.

Imom Ibrohim ibn Muhammad Abu Muslimni Xurosonga jo'natish oldidan unga bir qator aniq ko'rgazmalar va maslahatlar berdi. Abu Muslim Xurosonga yetib kelgach, o'zining qarorgohi qilib, Marv shahridan uch farsax g'arbda Harkon kanali bo'yidagi mustahkamlangan Safizanj qishlog'ini tanlaydi. Abbosiylarning tamg'asi timqora rang bo'yog'i bo'lganligidan Abu Muslim hamkorlari bilan birgalikda o'z kiyimlarini ana shu Safizanj qishlog'ida qora rangga bo'yab oladi. Abu Muslim o'zining qo'shiniga kelib qo'shilgan kishilarga dastlab 3 dirham, keyinroq esa 5 dirhamdan maosh tayinlaydi. U shuningdek, o'z faoliyatini Xuroson aholisining yuqori tabaqa vakillariga murojaatdan boshladi. U o'z murojaatida islom dinining g'oyaviy asosi bo'lgan Qur'oni Karimga va Muhammad alayhissalom sunnatiga amal qilishga jalb etadi. Shu munosabat bilan Abu Muslim Muhammad avlodlarini qo'llab-quvvatlash va ularga bo'ysunishga chaqiradi. Abbosiylik harakatini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan bu murojaat tez orada katta ijobiy natijalar berdi va har tarafdan Abu Muslim qarorgohiga madadkor kuchlar oqib kela boshladi. Taboriyning yozishicha, ular otda, eshakda va ko'proq piyoda, qurolli va qurolsiz bo'lgan kimsalar edi. Kunlardan bir kuni Abu Muslim huzurida 60 qishloqning aholisi to'plangan va ular Abu Muslim bilan hamkor ekanliklarini bayon qilganlar. Taboriy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Marv shahri atrofidagi qishloqlardan juda ko'plab Abu Muslimga tarafkashlar to'plangan. Jumladan, Saqodim qishlog'ining aholisidan 900 piyoda va 5 otliq Xurmuzfar qishlog'idan esa 1300 piyoda va 16 nafar otliq askar kelgan. Abu Muslim qo'shinlari safi tobora ko'paya borgan. Shu boisdan, Safizanj qishlog'i har tomonlama mustahkam bo'lsa-da, u bu yerda uzoq qola olmas edi. Chunki bu qishloq endi Abu Muslim uchun torlik qilib qoldi. U tez orada Moxuvon (Turkmanistonning hozirgi Marv shahri) qal'asiga ko'chib o'tadi. Bu qal'a Abu Muslimning mustahkam markaz istehkomiga aylantiriladi. Bu yerda boshqaruv devoniga, qo'shin, qozilar, mirshablar va soqchilar joylashtiriladi. Qal'a atrofi devorlar bilan o'rab olinadi va mudofaa xandaqlari qaziladi. Qal'aga kiriladigan joyda ikkita darvoza o'rnatiladi. Abu Muslim ummaviylarga qarshi ochiqdan ochiq kurash yo'liga o'tib, o'zi joylashgan qal'ada bir qancha mustahkam istehkomlar barpo etadi. Xuroson hokimi **Nasr ibn Sayyor** Balx, Marvarid va Toharistondan keladigan oziq-ovqat yo'llarini to'sib qo'yadi.

Abu Muslim o'zi tuzgan qo'shinda qattiq tartib, intizom o'rnatdi. Qo'shiniga kelib qo'shilgan fuqarolar ro'yxatga olindi, ularga dastlab uch dirhamdan, so'ngra besh dirham miqdorida oylik maosh belgilandi. Ro'yxatdan o'tgan fuqarolarning kattagina qismini har tomondan kelgan qullar tashkil etar edi. Qullarga qo'shinning asosiy

tarkibiga kirishga ruxsat berilmagan. Chunki qullar aholi o'rtasida eng past tabaqa hisoblanar edi. Shu bois, boshqa tabaqa vakillari ular bilan bir safda turishni o'zlari uchun or deb bilardilar. Abu Muslim Moxuvanga yaqin Shavval qishlog'ida qullar uchun devorlar bilan o'ralgan alohida joy tashkil qiladi va ularga Dovud ibn Korrozni boshliq qilib tayinlaydi. Bu yerda qullar juda ko'payib ketgach, ularni keyinchalik, Abu Muslim Obivardga ko'chiradi. Xullas, Abu Muslim atrofida to'plangan qo'zg'olonchi kuchlar tarkibi har xil tabaqalarning vakillaridan iborat bo'lgan va ularning bu qo'zg'olonda qatnashishdan ko'zda tutgan maqsadlari ham bir bo'lmagan. Bir toifalari Xurosondagi feodallashgan va ummaviylarga raqiblashgan kuchlar bo'lib, bu kuchlarning asosiy maqsadlari hokimiyatini ummayiylar qo'lidan tortib olish va uni abbosiylarga topshirish orqali yangi hokimiyatda o'z mavqelarini mustahkamlashdan iborat edi. Ikkinchi toifalari Xuroson va Movarounnahrning mahalliy zodagonlari edi. Bu guruh abbosiylarni qo'llab-quvvatlab siyosiy jihatdan arablar bilan teng huquqda bo'lishning tarafdori edi. Bundan tashqari, ular agar qulay vaziyat bo'lib qolsa, o'z Vatanlarini arab xalifaligidan ajratib olib, uni mustaqil idora qilishni o'z oldilariga maqsad qilib, qo'ygan edi. Abu Muslimning o'zi ham abbosiylar harakatiga xuddi ana shu maqsadni ko'zlab qatnashgan edi. Uchinchi toifadagilar, mazlum mehnatkash xalq vakillari, shahar hunarmandlari va qishloq kashovorzlaridirlar. Bu aholi tabaqalari ummaviylar zulmidan, haddan tashqari, og'ir soliqlardan va uzluksiz davom etadigan hasharlardan ozod bo'lishni istar edilar. Va nihoyat to'rtinchi toifa kuchlar bu – qullar. Albatta, qullarning eng asosiy istak orzusi – bu qullik kishanlaridan xalos bo'lish edi.

Abu Muslim Moxuvon qal'asida ham uzoq qolmadi. U bu yerda to'rt oy chamasi turgach, vaqtincha nisbatan, qulayroq Alin qal'asiga ko'chib o'tdi. Buning sababi shu ediki, Nasr ibn Sayyor Moxuvonga keladigan daryoni qirqib, qal'ani suvsiz qoldirishi ehtimoli bor edi. Abu Muslim hali daryoning yuqori qismini egallashga ulgurmagandi.

Dinovariy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Abu Muslim kuchlari safi va geografik doirasi tobora kengayib bordi. Uning qal'asi atrofida Hirot, Bushang, Marvirud, Talikon, Marv, Niso, Obivard, Tue, Nishopur, Seraxs, Balx, Chag'oniyon, Toxariston, Xuttalon, Kesh, Nasaf va boshqa viloyatlardan 100 mingdan ortiq lashkar to'plangan edi. Yetarli miqdorda kuch to'plaganligiga ishonch hosil qilgan Abu Muslim 747-yilda o'zining qora rangli libos kiygan qo'shinlarini ummaviylarga qarshi ochiq kurashga da'vat etdi.

Ummaviylarga qarshi Abu Muslim boshchiligidagi kuchlar xavfi tobora kuchayib borayotgan bir paytda, Xurosonda hokimiyat tepasida turganlar o'rtasida qabilaviy kurashlar goh pasayib, goh alangalanib turdi. G'oyatda ayyor siyosatdon bo'lgan Nasr ibn Sayyor Abu Muslimga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bormoq uchun arab qabilalari ittifoqi birligini hammadan ko'ra yaxshiroq tushunar edi. Lekin u arab qabilalari bilan o'zi o'rtasidagi nizolarni bartaraf etishga ojizlik qildi. Bunday nizo Nasr ibn Sayyor bilan Marvning xo'jayini Al-Kirmoniy o'rtasida g'oyatda kuchli edi, oxir-oqibatda, ikki o'rtada urush kelib chiqdi. Abu Muslim bu ikki o'rtadagi nizodan foydalandi va Kirmoniyga yordam berishga va'da qildi. Abu Muslim ko'rsatgan yordamga qaramasdan, Nasr urushda g'alaba qozondi va Kirmoniyni asir olib, oyoq-qo'lidan mixlab o'ldirdi. Bu bilan Xuroson hokimi Nasr ibn Sayyor juda katta xatoga yo'l qo'ygan edi. Chunki arablarning Azd qabilasining boshlig'i Kirmoniyning o'ldirilishi, bu qabila a'zolari o'rtasida Nasrga nisbatan, dushmanlik va o'ch olish tuyg'usini alangalatib yubordi. Darvoqe, Kirmoniy qatl etilgach, uning o'gli Ali ibn Juday Kirmoniy Abu Muslim oldiga kelib, Nasrga qarshi kurashda unga yordam berajagini izhor etdi. Tahlikaga tushgan Nasr ibn Sayyor 748-yilda Marvni jangsiz tashlab chiqdi va Nishopurga chekindi. Ammo Abu Muslim boshchiligidagi qo'zg'olonchi kuchlar Nasrga hal qiluvchi zarbani berdilar. Bu mag'lubiyat ummaviylar hukmronligi taqdirini uzil-kesil hal qildi. Xalifa Marvon II o'z ixtiyoridagi barcha kuchlarni ishga solib, abbosiylar harakatining g'oyaviy rahbari va rahnamosi **Imom Ibrohim ibn Muhammadni** qatl ettirgan bo'lsa-da, ummaviylar sulolasini halokatdan saqlab qola olmadi.

Abu Muslim erishgan muvaffaqiyat uning obro'-e'tiborining arab xalifaligida keng yoyilishiga sabab bo'ldi, uning qo'shini tobora yan-

gi kuchlar hisobidan ko‘payib bordi, tez orada, qo‘zg‘olonchilar Xurosonni egallab oldilar va 749-yilda Iroq va Jazoirda ummaviylar qo‘shinlariga bir necha bor qaqshatqich zarbalar berdilar. Shundan so‘ng, Abu Muslim lashkarlari poytaxt Damashqqa tomon yurish qildi va xalifa Marvon II ni taxtdan ag‘dardi. Bu janglarda lashkarboshi sifatida arab *Kaxtaba* va xurosonlik Xolid ibn Barmoq o‘zlarini ko‘rsatdilar. Xalifalik taxti abbosiylar qo‘liga o‘tdi. Ular 750–1258-yillar davomida xalifalikni o‘z qo‘llarida saqladilar. Taxtga birinchi bo‘lib, Muhammadning amakisi avlodlaridan bo‘lgan Abul-Abbos as-Saffoh (750–754) o‘tirdi. Halifalikning hamma hududlarida ummaviylar xonadonining vakillari va yaqinlari batamom qirib tashlandilar.

Shunday qilib, arab xalifaligida davlat hokimiyati ummaviylar sulolasidan abbosiylar sulolasi qo‘liga o‘tdi. Abbosiylar faoliyatining boshlang‘ich davrida xalq ommasiga berilgan katta-katta va’dalarning birontasi ham bajarilmadi. Ular hokimiyatni egallab olgach, mahalliy oqsuyak boy va zodagonlar bilan ummaviy hukmdorlar singari hamtovoq bo‘lib, oldilar. Ular bu yo‘lni tutishga majbur edilar. Chunki birinchidan, bosib olingan o‘lkalardagi xalqlarni tutib turmoq uchun ularning yordami kerak edi. Ikkinchidan esa, mahalliy hukmdorlar va oqsuyak zodagonlar sahroyi arablarga qaraganda, ko‘p asrlar davom etgan madaniy an’analar va tajribalarga ega edilar. Abbosiy hukmdorlarga ana shu an’ana va tajribalar asqatar edi. Shu bois, ular mahalliy oqsuyak va zodagonlar vakillarini yuqori lavozimlar va mansablarga ko‘tardilar. Ana shunday shaxslardan biri balxlik katta yer egasi Xolid ibn Barmoq edi.

Abbosiylarning hokimiyat tepasiga kelishida, Abu Muslim so‘zsiz sur’atda juda katta xizmatlar qildi. U o‘z davrining yirik davlat arbobi va mashhur sarkardasi edi. Abu Muslim Xuroson va Movarounnahr xalqining ummaviylar zulmidan noroziligidan foydalanib, o‘z orqasidan ergashtira oldi va ularni bir maqsad yo‘lida birlashtirdi. Biz Abu Muslim siymosida ikki yoqlama ish tutgan shaxs timsolini ko‘ramiz. Abu Muslimni xalq manfaatlari uchun kurash olib borgan qahramon shaxs deb bo‘lmaydi. Sababi, u o‘zining erishgan g‘alabasidan keyin ko‘tarilgan xalq ommasining adolatli chiqishlari va qo‘zg‘olonlarini shafqatsizlik bilan bostirdi. Ayni zamonda, abbosiylarning xalifalikda yurgizgan siyosatlari uchun Abu Muslimni javobgar shaxs deb ko‘rsatish ham mumkin emas. Chunki u xalifa yurgizgan siyosatga mutlaqo qarshi bo‘lgan. Buning ustiga Abu Muslimning xalifa bilan shaxsiy munosabatlari ham juda yomon edi. Xalifa Abu Muslimning shaxsiy jasorati, sarkardalik qobiliyati, uning Xuroson va Movarounnahrdagi katta obro‘-e’tiboridan qo‘rqar edi. Abu Muslim shuhratparast odam, u davlat to‘ntarishi yasamoqchi degan bahona bilan dastlab Iroqdan chiqarib yuborildi, so‘ngra Xuroson va Movarounnahrga noib qilib, jo‘natildi. Bu davrda u o‘z Vatanida katta ijobiy davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan ishlar bilan shug‘ullandi, katta-katta qurilishlarni amalga oshirdi, suv inshootlari barpo qiladi va karvon yo‘llari soldiradi. Biroq shu narsani alohida qayd etish lozimki, Abu Muslim Xuroson va Movarounnahrda noib bo‘lib, turgan davrda mehnatkash xalq ommasining ahvolida biror-bir ijobiy o‘zgarish bo‘lgani yo‘q. Aksincha, xalq ommasi ikki tomonlama feodal zulmi ostida azob chekdi, soliqlar siyosati yana ham kuchaytirildi, mehnatkash ommaning joniga tekkan hashar ishlari tag‘in ham avjga mindirildi. Xullas, demoqchimizki, Abu Muslim ikki o‘rtada arosatda qolgan yo‘lni tutdi. Aslida u o‘z Vatanining arablardan mustaqilligini yuragi va qalbida pinhona saqlaganicha uni oshkor qila olmasdan bu dunyoni tark etdi.

Abbosiylar harakati va Abu Muslim qo‘zg‘olonidan hafsalasi pir bo‘lgan Movarounnahr aholisi abbosiylar o‘tkazgan zulm va ekspluatatsiyaga qarshi kurashini ummaviylar bilan kurash tugamasdanoq boshlab yuborgan edi. Buni biz Buxoro shahrida 750-yilda Sharik ibn Shayx Almaxriy boshchiligida ko‘tarilgan qo‘zg‘olon timsolida ko‘ramiz. Asli arablardan bo‘lgan Sharik Narshaxiyning «Buxoro tarixi» kitobida yozishicha shia mazhabida bo‘lib, abbosiylik harakatiga qarshi bo‘lgan. U «payg‘ambarning kuyovi» – to‘rtinchi xalifa Alining avlodlarigina xalifa bo‘lishga haqlidir, degan g‘oyani ilgari surgan. Qo‘zg‘olonchilar biz «abbosiylarga bo‘ysunish uchun ummaviylarga qarshi kurashmadik» degan shiorni ilgari surdilar. Qo‘zg‘olon O‘rta Osiyo hududlarining kattagina qismiga yoyilgan va unda 30 ming kishi qatnashgan. Hatto Buxoro amiri Abdujabbor ibn Shayx va Xorazm xoni Abdumalik ibn Xuzayl kabi nufuzli kishilar ham bu qo‘zg‘olonga tarafdorlik qilganlar. Qo‘zg‘olonning asosiy kuchi sug‘d va arab mehnatkashlar ommasi bo‘ldi. Buxorxudot ibn Tog‘shoda esa boshidan boshlab, bu qo‘zg‘olonga ashaddiy dushmanlik qilgan va o‘zining 10 ming kishilik qo‘shini bilan uni bostirishda qatnashib abbosiylarga homiylik ko‘rsatgan. Chunki dastlab, Abu Muslim bu qo‘zg‘olonni bostirish uchun Ziyod ibn Solih boshchiligida 10 ming qo‘shin yuborib uni bostira olmagan edi. Faqat Tog‘shoda bu ishga bosh qo‘shgach, qo‘zg‘olon bostiriladi. Shahar uch kun mobaynida yondiriladi. Ziyod ibn Solih qo‘zg‘olonchilardan qattiq o‘ch oladi va ularni shafqatsizlarcha qirg‘in qiladi. Buxorodagi Sharik qo‘zg‘oloni bostirilgach, arab lashkarlari Samarqand shahriga o‘tadilar va buxoroliklarga qo‘shilgan xalqdan o‘ch oladilar.

Movarounnahrda arablarga qarshi ko‘tarilgan qo‘zg‘olon tufayli mamlakatda vujudga kelgan ichki ziddiyat va to‘polonlardan foydalangan Xitoy davlatining qo‘shinlari sarkarda Gao-Syan-Chji boshchiligida O‘rta Osiyo hududiga bostirib kiradilar. 751-yilda Talos vodiysida Xitoy qo‘shinlari bilan Abu Muslim tomonidan yuborilganlar o‘rtasida dahshatli jang bo‘ladi. Bu jang arablarning g‘alabasi bilan yakunlanadi.

Xuroson va Movarounnahrda abbosiylar hokimiyatini mustahkamlash uchun, butun qalbi-vujudi bilan kurash olib borayotgan bir paytda, abbosiy xalifalar Abu Muslimni taxtga birinchi da’vogar hisoblab, uni yo‘qotish uchun tuzoq tayyorlamoqda edilar, Nihoyat, 755-yilda Xalifa Abu Ja’far Davonaqiy – Mansur (754–775) Makkaga yo‘lga otlangan Abu Muslimni o‘z saroyiga kirib o‘tishini so‘raydi. Qurolsiz va yolg‘iz saroyga kirgan Abu Muslimni Mansur poyloqchilari qo‘lga oladilar va uni o‘ldiradilar. Bu dahshatli fojea Xuroson va Movarounnahrda abbosiylarga qarshi xalq harakatlarining yanada kuchli tus olishiga turtki bo‘ladi. Ana shunday harakatlardan biri Abu Muslimning o‘chini olish maqsadida, 755-yilda Reyda Sunbod boshchiligida bo‘lib o‘tdi. Bu qo‘zg‘olon Taboriy ma’lumotlariga ko‘ra 70 kun davom etgan. Qo‘zg‘olonchilar Ray, Nishopur va Kumis shaharlarini egallaganlar. Qo‘zg‘olon qattiqqo‘llik bilan bostirilgan, qo‘zgolonchilardan olti mingga yaqin kishi o‘ldirilgan. Qo‘zg‘olon rahbari Sunbod qo‘lga olinib, qatl etilgan.

Sunbod qo‘zg‘oloni bilan bir vaqtning o‘zida Movarounnahrda ham abbosiylarga qarshi harakat bo‘lgan. Bu qo‘zg‘olonning rahbari Is’hoq degan kishi edi. U Abu Muslim harakatining otashin tarafdori bo‘lgan, 772-yilda Ustoz Sis boshchiligida Xurosonda 300 ming kishini o‘z harakatiga ergashtirgan qo‘zg‘olon bo‘lgan. 782-yilda Jurjonda isyon ko‘tariladi. Lekin arablarga dahshat solgan va deyarli butun Movarounnahrni qamrab olgan harakat – bu Muqanna qo‘zg‘olonidir.

7. MUQANNA QO‘ZG‘OLONI

Arab istilochilari istibdodiga qarshi Movarounnahrdagi eng katta qo‘zg‘olon 769-yilda boshlandi. Bu tarixda «Oq kiyimlilar» (chunki qo‘zg‘olonchilarning asosiy jangovar guruhi oq rangdagi kiyim kiygan edilar) yoki qo‘zg‘olon rahbarining nomi bilan Muqanna qo‘zg‘oloni deb yuritiladi. Bu qo‘zg‘olon deyarli butun O‘rta Osiyo hududlariga tarqaldi. Muqanna ism emas, balki laqabdir. Bu so‘z «niqobdor», «pardali» ma’nolarini anglatadi. Muqannaning asli ismi Hoshim ibn Hakim bo‘lib, uning ismi va shaxsi to‘g‘risida yozma manbalarda, turlicha ma’lumotlar mavjud. Jumladan, Yaqubiy uni Hakim al-A’var (bir ko‘zli) Hoshim deb atagan.

Ibn Hallikan esa Muqannaning ismi Ota bo‘lgan, deydi. Muqannani yomon ko‘rgan feodal zamoni tarixchisi Narshaxiy yozadi: «Hoshim ibn Hakimni Muqanna deyishlariga sabab shu ediki, u juda xunik boshi kal va bir ko‘zi ko‘r bo‘lganidan hamisha boshi va yuziga ko‘k parda tutib yurardi[1]. Muqannaning ish faoliyati to‘g‘risida ham har xil rivoyatlar bor. Ba’zi birovlar uni qul bo‘lgan desalar, boshqa birovlar u kir yuvish bilan shug‘ullangan, yana ba’zi kimsalar esa kigizchilik bilan mashg‘ul bo‘lgan deb rivoyat qiladilar. Manbalarda, Muqannaning yoshlik chog‘larida kundugarlik (ya’ni matolarga oxor beruvchi) bilan shug‘ullanganligi ham qayd qilinadi. Narshaxiy Muqannani yomon ko‘rganligini sir saqlamagani holda uni aqlli va o‘qimishli bo‘lganligini

[1] Narshaxiy. Buxoro tarixi. T., “Kamalak” 1991-yil, 138-bet.

tan oladi. Darhaqiqat, u savodli va nihoyatda bilimdon bo‘lgan.

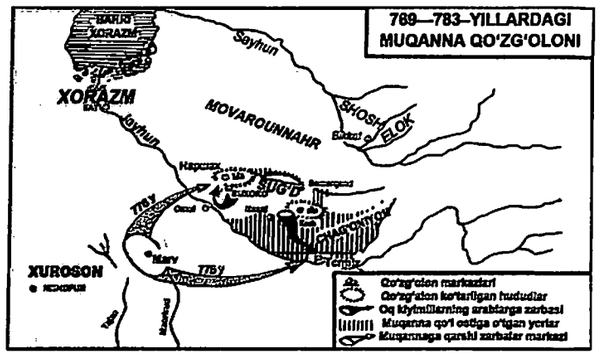

Muqanna Abu Muslim (750–755) qo‘shinida kichik lashkarboshi edi va Abduljabbor Azdiy davrida (757–759) esa vazirlik darajasigacha ko‘tarilgan. U Mazdak g‘oyalarining ilhomchisi sifatida faoliyat ko‘rsatgan, ijtimoiy tenglik va erkin hayot da’vatini targ‘ib etgan. Muqanna o‘zini payg‘ambar deb e’lon qilgan. U ilgari xudo Odam, Nuh, Ibrohim, Muso, Iso, Muhammad va Abu Muslimlarda qanday gavdalangan bo‘lsa, menda ham xuddi shunday gavdalanadi, deb odamlarni o‘z orqasidan ergashishga da’vat etadi. Shu bois, uni xalifa Mansur qamoqqa olib yangi qurilgan Bag‘dod zindoniga tashlaydi. Narshaxiyning ma’lumotiga qaraganda, Muqanna ancha vaqt zindonda yotib, so‘ng qochib Marvga keladi va 776-yilda Xalifaga qarshi ko‘tarilgan qo‘zg‘olonga rahbarlik qiladi. Bu haqida Beruniy aniq ma’lumot beradi. «Undan keyin Marvda, Kavaqimardon degan qishloqda Al Muqanna laqabi bilan tanilgan Hoshim ibn Hakim paydo bo‘ldi. Uning bir ko‘zi ko‘r bo‘lganligidan yuzini yashil ipak mato bilan bog‘lab olardi. U Jayhun (Amudaryo) daryosidan o‘tadi. Kesh va Nasafgacha yetib boradi, unga «oq kiyimlilar» va turklar qo‘shiladi. Muqanna ularga (begona) mol-mulk va ayollarni olishga hamda o‘zlariga qarshi turgan kishilarni o‘ldirishga yo‘l qo‘yib beradi...»

Muqanna Marvdan turib O‘rta Osiyoning turli viloyat va shaharlariga o‘zining ishonchli odamlarini jo‘natadi. Ular joylarda Muqanna g‘oyalarini targ‘ib qiladilar. Muqannaga ixlosmand va tarafdor kuchlar, ayniqsa, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida ko‘pchilikni tashkil etardi. Narshaxiyning bergan ma’lumotlariga qaraganda, Naxshab va Kesh atrofidagi aholini Muqanna g‘oyalari orqasidan ergashtirishda asli arab Abdulla ibn Amirning xizmatlari katta bo‘lgan. Muqanna Abdullaning qiziga uylangan edi. Shu bois, u o‘z qaynotasiga ishonganligidan Abdullani Qashqadaryo vohasiga ishonchli vakil sifatida jo‘natgandi.

Muqanna sug‘dda «oq kiyimlilar» harakatining keng quloch yoyib rivojlanganligiga ishongach, qo‘zg‘olonga bevosita rahbarlik qilish maqsadini ko‘zlab o‘zining 36 muxlisi bilan Jayhun daryosining o‘ng qirg‘og‘iga o‘tib, Naxshab va u yerdan Kesh shahriga yetib boradi. Kesh shahri yaqinidagi tog‘ tepasida bino qilingan Som qal’asini o‘zining mustahkam qarorgohiga aylantiradi. Tez orada butun Qashqadaryo vohasi qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tadi. «Oq kiyimlilar» harakati Zarafshon vohasiga ham yoyiladi. Samarqand bilan Buxoro ham aslida qo‘zg‘olonning markazlaridan biriga aylanadi. Hatto, buxorxudot Bunyot ibn Tog‘shoda islom dinidan qaytib, Muqanna boshchiligidagi qo‘zg‘olonchi vatanparvarlar tomoniga o‘tadi. Tez orada Iloq (Ohangaron) vodiysi, Shosh, Farg‘ona ham qo‘zg‘olonchilarni yo‘qlab chiqdi. Turk xoqoni ham o‘z og‘asi Kil boshchiligida Muqanna qo‘zg‘oloniga xayrixoh bo‘lib, qo‘shin yuboradi. Xullas, «oq kiyimlilar» qo‘zg‘olonining dovrug‘i Xurosongacha borib yetadi va abbosiy hukmdorlarni vahimaga soladi. Muqanna qo‘zg‘olonining harakatlantiruvchi kuchlari Movarounnahrning turli feodal tabaqalaridan iborat bo‘lgan. Shu boisdan, ham, ular bu qo‘zg‘olonda qatnashib, o‘z oldilariga turlicha maqsad-muddaoni qo‘yganlar. Ammo bu kuchlarning hammasiga xos bo‘lgan g‘oya, maqsad birligi bo‘lgan, u ham bo‘lsa, bosqinchi arablarni ona Vatan tuprog‘idan haydab chiqarish, erk va ozodlik uchun kurash g‘oyasidir. Biroq shuni alohida ta’kidlash kerakki, ana shu ulug‘vor vatanparvarlik g‘oyasini Movarounnahrdagi barcha aholi tabaqalari o‘z vaqtida tushunib yetdilar va uni qo‘llab-quvvatladilar, deb ayta olmaymiz. Muqanna harakatiga dushmanlik ko‘zi bilan qaragan va bosqinchi arablarga yordam bergan kuchlar ham bor edi. Masalan, Naxshab atroflarida arablar tomonida turib qo‘zg‘olonchilarga qarshi jang qilgan mahalliy boy feodal Ahmad Mudi ana shundaylardan biridir. Bunday kuchlar xususan, mulkdor tabaqalar va oqsuyak zodagonlar safida ko‘proq edilar va ular xalq erki va ozodligi manfaatlariga nisbatan, o‘z shaxsiy manfaatlarini ustun qo‘yardilar.

«Oq kiyimlilar» qo‘zg‘olonidan dahshatga tushgan xalifa Abu Ja’far 775-yilda Muqanna qo‘zg‘olonini bostirish uchun Jabroil va Uqaba boshchiligida o‘n ming qo‘shin yuboradi. Lekin Samarqand ostonalarida arablar yengilib, katta talafot ko‘radilar. Qo‘zg‘olonchilar hujumni janubga tomon davom ettiradilar va Termiz yaqinida qo‘shimcha yordamga kelayotgan arab qo‘shinlariga kutilmaganda hujum qilib, uni tormor keltiradilar. Natijada, Naxshab va Chag‘oniyon vodiylari batamom qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tadi.

«Oq kiyimlilar» qo‘zg‘olonining markazlaridan biri Buxoro va uning atrof hududlari bo‘lganligini yuqorida ta’kidlagan edik. Muqanna tarafdorlari bu yerda ham juda katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Biroq qo‘zg‘olonchilar Buxoroni qo‘lga kirita olmaydilar. «Oq kiyimlilar» Buxoroga yaqin bo‘lgan Norshoh qishlog‘ini o‘zlarining mustahkam qo‘rg‘onlariga aylantirgan edilar. Bu qishloq hokimi (ayol kishi edi) ham qo‘zg‘olonchilar tomoniga o‘tgan edi. Albatta, bu Buxoro uchun katta xavf ekanligini arablar yaxshi bilar edilar. Shuning uchun, 776-yil aprelida Samarqand noibi arab qo‘mondoni (u 775-yilda Samarqandga noiblikka tayinlangan edi) Jabroil va Buxoro amiri Husayn ibn Maozning birlashgan kuchlari «oq kiyimlilar» qo‘rg‘oni Norshohga hujum boshlaydilar. Qo‘zg‘olonchi kuchlarga buxorolik Hakim ibn Ahmad, Qo‘shkifazl degan joydan Xishriy va Bog‘iy, G‘ijduvondan Girdak ismli pahlavonlar boshchilik qildilar. Kuchlar teng emas edi. Qo‘zg‘olonchilar mag‘lubiyatga uchrab, ulardan 700 kishi o‘ldiriladi. Qo‘zg‘olonchilar uchun bu mag‘lubiyat eng katta yo‘qotish edi. Ikki o‘rtada sulh shartnomasi tuzilib, shartnomaga binoan qo‘zg‘olon qatnashchilari, hatto yo‘ldan voz kechib, islom yo‘liga qaytishlari, o‘z qishloqlariga tarqab ketishlari, qonuniy amirlarga bo‘ysunishlari, musulmonlarni talamasliklari va ularga har xil zo‘ravonliklar qilmasliklari kerak edi. G‘oliblar esa qo‘zg‘olonchilardan o‘ch olmasliklari lozim edi. Ammo musulmon askarlari hali Buxoroga yetib kelishga ulgurmasdanoq Muqanna tarafdorlari yana qo‘zg‘olon ko‘taradilar. Jabroil ibn Yahyo boshchiligidagi arablar yana orqaga katta kuch bilan qaytadilar va to‘rt oy davomida Norshoh qal’asini qamal qiladilar. Son jihatdan ustun bo‘lgan arab qo‘shinlari Norshoh qo‘rg‘onining devor tagidan uzunasiga 50 gazli chuqur qazib, uni qulatgach, qishloqqa bostirib kiradilar. Qattiq qirg‘in bo‘lib, qo‘zg‘olonchilar yengiladilar. Norshoh qishlog‘i egallanadi. Qo‘zg‘olon rahbarlari Hakim ibn Ahmad, Bog‘iy va Xishriylar o‘ldiriladi. Faqat Girdak qutulib qoladi va qayg‘uli xabarni yetkazish uchun Muqanna huzuriga jo‘nab ketadi. Arablar Norshoh qishlog‘ida isyonchilarni qonga botirgach, o‘zlarining butun diqqat-e’tiborlarini qo‘zg‘olonning markazi bo‘lgan Samarqand va Keshga qaratadilar. Chunki hali butun Movarounnahr Muqanna qo‘li ostida edi. Buning ustiga 777-yilda turk sarkardasi *Qiyoqi g‘o‘zi* ham o‘zining katta lashkari bilan Muqanna kuchlariga kelib qo‘shilgandi. Qashqadaryo vohasidagi **«oq kiyimlilar»** kuchlariga Muqannaning o‘zi bosh bo‘ldi. Samarqand va Zarafshon atrofidagi kuchlarga esa Muqanna tomonidan tayinlangan sug‘dli Sug‘diyon ismli kishi rahbarlik qildi.

O‘lkadagi vaziyat arablar uchun g‘oyatda og‘ir va tashvishli edi. Buni to‘g‘ri hisobga olgan xalifa Mahdiy qo‘shimcha harbiy kuch to‘plash maqsadida, Nishopurga keladi. Kurashning bu bosqichida Buxorodagi oqsuyak feodal zodagonlar ham batamom arablar tomoniga o‘tadilar va arab lashkarboshisi Maoz ibn Muslim boshchiligida katta qo‘shin to‘planadi. Narshahiyning mubolag‘a bilan bergan ma’lumotlariga qaraganda, Muqqanaga qarshi to‘plangan arablarning birlashgan kuchlari 570 ming kishidan iborat bo‘lgan. Lekin shunday katta kuch bilan ham Jabroil ibn Yahyo va Maoz ibn Muslim boshchiligidagi istilochilar, qo‘zg‘olonchi-

lar ustidan sezilarli yutuqqa erisha olmaganlar. Faqat 777–778-yillar davomidagi urush harakatlari chog'ida buxorolik bir kishi tomonidan iste'dodli sarkarda Sug'diyonning o'ldirilishi «oq kiyimlilar» uchun juda katta yo'qotish bo'lgan. Shundan so'nggina, arablar Samarqandni ishg'ol qilganlar.

Muqanna qo'zg'oloniga qarshi kurashning haddan tashqari cho'zilib ketganligi xalifa Mahdiyni juda tashvishga solayotgan edi. U qanday qilib bo'lmasin qo'zg'olonni tezroq bostirish uchun zarur choralar ko'radi. Shu maqsadda, u arab lashkarlarining qo'mondonlik tarkibini keskin yangilaydi. Maoz ibn Muslim ham o'zining chaqirib olinishini iltimos qiladi. Arab qo'shinlariga o'zining johilligi va shafqatsizligi bilan nom chiqargan Sayd Xaroshiy bosh qo'mondon etib tayinlanadi.

"Oq kiyimlilar" ga qarshi arablarning kurashi yangi davrga kiradi. 780–783-yillarni o'z ichiga olgan bu kurash davrining bosh maqsadi «oq kiyimlilar» qo'zg'olonining bosh rahbari Muqannani tor-mor keltirishdan iborat edi. Bu davrga kelib, mahalliy oqsuyaklar va zodagon dehqonlar ozodlik va erk uchun olib borilgan kurash manfaatlariga xiyonat qilib, sotqinlarcha arablar tomoniga o'tadilar. Ular Sayd Haroshiy lashkarlari bilan birgalashib, Muqanna boshchiligidagi vatanparvar kuchlarga qarshi jang qiladilar. Kesh shahri va Muqanna qarorgohi bo'lgan nihoyatda mustahkam Som qal'asi atrofida keskin va shiddatli janglar bo'ladi. Mana shunday qaltis va nozik bir paytda, Qulartegin boshchiligidagi turk suvoriylari Muqannaga yordamga keladilar. Xalifa Mahdiy esa arab qo'mondonligiga yangi madad kuchlari yuboradi. Madad kuchlar yetib kelgach, arablar va mahalliy sotqin kuchlar birlashib, Muqannaning so'nggi tayanchi bo'lgan Som qal'asini chor atrofdan qurshovga oladilar. Qo'zg'olonchilar bu siquvga bardosh bera olmaydilar va yengiladilar. Muqannaning og'asi Qabzam 3000 va Som qal'asi atrofida mudofaa janglariga qo'mondonlik qilgan Sarham 3300 kishilik qo'shin bilan sotqinlarcha Sayd Haroshiyga taslim bo'ladi. Uzoq davom etgan kurash oqibatida Muqanna qo'shinining tinkasi qurigan edi. Shu bois, qo'zg'olon yengiladi va Muqanna halokatga uchraydi. Yozma tarixiy manbalarda, Muqannaning taqdiri to'g'risida turlicha talqinlarga duch kelamiz. Tarixchi Taboriyning yozishicha, Muqanna o'z halokatining muqarrarligiga ko'zi yetgach, zahar ichgan. Som qal'asiga kirgan arablar uning jasadini topganlar va boshini kesib, o'sha davrda Halabda turgan xalifa Mahdiyga olib borganlar. Narshaxiy bo'lsa afsonaga o'xshashroq rivoyatni hikoya qiladi. Uning yozishicha, Muqanna o'zini yonib turgan o'tga tashlagan. Bu fikrni Bar Yahudiy (Abul Faroj) ham takrorlaydi. Beruniy o'zining «**Xronologiya**» asarida Muqannaning o'limi xususida ikki xil rivoyat keltirgan. Bu rivoyatlarga qaraganda, Muqanna o'ldirilgan, ikkinchi rivoyatda esa Muqanna o'zini o'zi o'tga tashlab o'ldirgan, deyiladi. Muqannaning qachon vafot etganligi haqidagi fikrlar ham bir xil emas. Narshaxiyning o'zi Muqannaning vafoti to'g'risida bir-birini inkor etuvchi ikkita yilni tilga oladi – bu 782 va 783-yillardir. Beruniy ma'lumotiga ishonsak, Muqanna 785-yilda olamdan o'tgan.

Shunday qilib, qariyb o'n yil davom etgan va o'z davrida jahonning eng yirik davlatlaridan biri hisoblangan Arab xalifaligini larzaga solgan Muqanna qo'zg'oloni yengildi. «Oq kiyimlilar» qo'zg'oloni yengilganligining asosiy sabablari nimalardan iborat. **Birinchidan**, «oq kiyimlilar» qo'zg'oloniga qarshi kurashgan arab istilochilarining lashkarlari davlat hokimiyati qo'shini bo'lib, u tartibli, uyushgan katta kuch edi va u doimiy suratda Arab xalifaligi tomonidan harbiy va moddiy tomondan ta'minlanib turdi. Muqanna kuchlari esa nima bo'lganda ham turli toifa va tabaqalarning vaqtinchalik qurama uyushmasidan tashkil topgan edi va doimiy muntazam ta'minlanib turadigan harbiy va moddiy zaxiraga ega emas edi. **Ikkinchidan,** Muqanna tomonida turib jang qilgan kuchlar turli toifa, tabaqa va guruhlarga mansub bo'lganliklaridan ularda mustahkam birlik bo'lmadi. Ularning kattagina qismi, xususan, mulkdorlar, oqsuyak mahalliy hukmdorlar va zodagon dehqonlar dushman ustidan tez, yengil va osongina g'alaba qozonishga ko'z tutgan edilar. Urush cho'zilib ketgach va

borgan sari dahshatli tus ola borgach, vatanfurush kuchlar xoinlik, xiyonat va sotqinlik yo'liga o'tdilar, Hatto, arab bosqinchilari tomonida turib, o'z vatandoshlari, birodarlari, og'a va inilariga qarshi jang qildilar. Arab bosqinchilari esa bundan ustalik bilan foydalandilar. **Uchinchidan**, «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni onglilik va dasturiy kurash darajasidan ancha yiroqdagi olomon kurashining nisbatan, rivojlangan bir ko'rinishi edi. Albatta, biz qo'zg'olonga XX asr oxirlaridagi xalq ko'zi bilan qarab uning oldiga buyuk va yuksak talablar qo'ya olmaymiz. Qo'zg'olon rahbari Muqannaning o'zi ham zamonasining davriga xos vakili edi, ko'p hollarda qo'zg'olonga bevosita o'zi rahbarlik qila olmadi. Ko'p vaqtini u malikalar davrasida sharob ichib o'tkazdi.

Muqanna rahbarligidagi «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni yengilgan bo'lsa-da, juda katta tarixiy iz qoldirdi va Movarounnahrda Arab xalifaligining mustamlakachilik, bosqinchilik ildizlariga bolta urdi. Bu qo'zg'olon xalq ommasining kuch-qudrati birlikda, hamkorlikda ekanligini ko'rsatdi. IX asrdan boshlab, o'lkada tashkil topa boshlagan mahalliy markazlashgan feodal davlatlarning shakllanish ibtidosi ham «oq kiyimlilar» qo'zg'oloni davrlaridan boshlangan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Muqanna qo'zg'aloni, ayniqsa, hozirgi sharoitda O'zbekiston fuqarolari Vatan mustaqilligini yanada mustahkamlash uchun kurash olib borayotgan bir paytda, g'oyat katta ijtimoiy-siyosiy va tarixiy ahamiyatga egadir. Muqanna va u bilan birga Vatan ozodligi va erki uchun kelgindi arab bosqinchilariga qarshi kurashgan fidoyi qahramonlar timsoli, ayniqsa, yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash borasida asrlar osha xizmat qilaveradi.

Muqanna qo'zg'oloni yengilgan va halokatga uchragan bo'lsa-da, «oq kiyimlilar» harakati darhol to'xtab qolgani yo'q, balki u yana bir necha o'n yillar mobaynida davom etdi va istilochi arablarning tinkasini quritib bordi. Bu, albatta, o'lkamiz xalqlarining erksevar, hurriyatparvar, haq va adolat uchun kurashda juda katta tarixiy an'anaga ega bo'lgan jasur va mard xalq bo'lganliklaridan dalolatdir.

Nazorat savollari

1. *Arab xalifaligining tashkil topishi qanday bo'lgan?*

2. *Arablarning O'rta Osiyoga yurish qilishidan ko'zda tutilgan maqsadlar nimalardan iborat?*

3. *Arablar bosqiniga qarshi xalq ozodlik harakatlari va ularning qahramonlarini tavsiflang.*

4. *Arablar hukmronligi davrida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy hayot qanday bo'lganligini mushohada qiling.*

5. *Qur'oni Karim va islom dini haqida nimalarni bilasiz?*

6. *Qachon, qaysi tashkilot tomonidan va nima uchun Toshkent shahri "Islom madaniyati poytaxti" deb e'lon qilingan?*

7. *Muhammad alayhissalom (S.A.V) haqida nimalarni bilasiz?*

8. *Abu Muslim qo'zg'oloni ishtirokchilari kimlar edi?*

9. *Muqanna kim va u boshchilik qilgan qo'zg'olonning ahamiyati nimada?*

10. *Narshaxiy kim va uning qanday asarlarini bilasiz?*

11. *Arablar bosqinining oqibatlarini sanab bering.*

VI BOB

MOVAROUNNAHR VA XUROSONDA MUSTAQIL DAVLATLARNING TASHKIL TOPISHI

1. TOHIRIYLAR VA SOMONIYLAR DAVLATLARI

IX asrda O‘rta Osiyo hududida hali ham arablar hukmronligi davom etardi. Ammo erk va hurlik singari oliyjanob tarixiy an’analarga sodiq bo‘lgan avlod-ajdodlarimiz arab bosqinchilariga qarshi kurashni bir daqiqa bo‘lsa-da to‘xtatmadilar va mustaqil markazlashgan davlat barpo qilishga intildilar. Bu harakat arab istilochilarini har doim tahlika va qo‘rquv ostida saqlab turdi. Ular joylardagi hatto o‘zlaridan chiqqan hukmdorlarga ham shubha bilan qarar va ishonmas edilar.

Xolid ibn Barmoq – Barmoqiylar misolida buni ko‘rib ishonch hosil qilamiz. Barmoqiylar Xuroson va Movarounnahrni idora qilish bilangina cheklanib qolmadilar. Ularning ta’siri markaziy arab xalifaligida ham kuchli bo‘lgan. Abbosiylar hukmronlik qilgan davrda qariyb ellik yil mobaynida davlatni idora qilishning mas’ul lavozimlari Balxdan chiqqan barmoqiylarning qo‘lida bo‘lgan. Abbosiylar bunday mas’uliyatli lavozimlarni barmoqiylar qo‘liga berishga majbur bo‘lsalar-da, biroq ularning faollashib borayotganligidan qo‘rqar edilar. 786–809-yillarda xalifalik qilgan Xorun Ar-Rashidning barmoqiylar xonadoniga qaqshatqich zarba berganligini shu ma’noda tushunsa bo‘ladi. U hatto o‘ziga yaqin bo‘lgan qishloqlar aholisini ham qirib tashlagan. Hokimiyat tepasiga barmoqiylar o‘rniga ***Tohiriylar keladi***. Tohiriylar Xurosonning yirik oqsuyak yer egalaridan bo‘lib, bu sulolaning asoschisi ***Tohir ibn Husayn*** edi. Bu sulola asli Hirot viloyatining Bushang shahridan edi. Tohir 809–813-yillarda Xorun ar-Rashidning o‘g‘illari Ma’mun bilan Amin o‘rtasidagi bo‘lgan kurashda Ma’mun tomonida bo‘ldi, unga Bag‘dodni va xalifalik taxtini egallashda yordam berdi.

Ma’mun 813-yilda xalifalik taxtiga o‘tirgach, Tohir ibn Husayn katta hurmat va e’tiborga loyiq nufuzli kishi bo‘lib qoldi. 821-yilda u Xurosonning noibi etib tayinlandi. Movarounnahr ham Xuroson noibligi tarkibiga kirardi. Uning qarorgohi Nishopurda edi. Tohir o‘z qo‘l ostidagi keng viloyatlarni mustaqil davlatga aylantirish uchun ochiqdan ochiq harakat qildi. U noiblikka tayinlangan kundan bir yil o‘tar-o‘tmas, jome masjidida juma namozida o‘qiladigan xutbadan xalifa nomini chiqarib tashlashga buyruq berdi. Bu o‘sha davr uchun xalifaga qarshi ko‘tarilgan isyon bilan teng edi. Bu voqeadan ko‘p vaqt o‘tmay Tohir ibn Husayn to‘satdan vafot etdi. Shundan keyin, Tohirning har bir qadamini kuzatib yurgan xalifa uni zaharlab o‘ldirgan degan gap tarqaldi. Xalifa bunday mayda-chuyda gaplarga asos qoldirmaslik maqsadida, Xuroson noibligi taxtiga Tohir ibn Husaynning og‘illari Talxa va Abul Abbos Abdullohni navbat bilan qo‘ydi va Tohiriylar nasliy sulolasiga asos soldi. Abul Abbos Abdulloh noibligi davrida (830–844) xalifaga rasman qaram – vassal bo‘lsa-da, amalda mustaqil davlatga aylanib, poytaxtni Marvdan Nishopurga ko‘chirdi. Buning eng asosiy sababchisi xalifalik hukmronligini xavf ostida qoldirgan va tez-tez ko‘tarilib turadigan xalq qo‘zg‘olonlari edi. Ana shunday qo‘zg‘olonlardan biri 806-yilda bo‘lgandi. Xalifalikni zirqiratgan bu qo‘zg‘olon Nasaf, Buxoro, Usrushon, Shosh, Xorazm va boshqa hududlarni qamrab oldi. Qo‘zg‘olonga isyonkor arab lashkarboshisi **Rofe ibn Lays** boshchilik qildi. Qo‘zg‘olon Muqanna an’analarni davom ettirdi. Bu harakat ayniqsa, Shosh viloyati shaharida kuchli tus oldi. Chunki bu yerda VIII asrning 80-yillarida yengilgan Muqanna muxlislari ko‘proq yashiringan edilar. Qo‘zg‘olonni har galgidek turklar yana qo‘llab-quvvatladilar. Qo‘zg‘olonchilar Samarqandni egalladilar. Xalifa Ma’mun bu harakatning o‘ta xavfli ekanligidan tashvishda edi va uni bostirish uchun turli vositalarni ishga soldi. Nihoyat, qo‘zg‘olon 810-yilda bostirildi. Uni bostirishda Somon ibn Asad faol qatnashdi. Bu ishda Somonxudotning nabiralari Asadning o‘g‘illari Nuh Ahmad, Yahyo va Ilyoslar katta hissa qo‘shdilar. Manbalarda ba’zi tarixchilar ularni kelib chiqishini aslida Balx viloyatining Somon qishlog‘i oqsoqoli Somonxudotning avlodlari bo‘lganlar desalar, ayrim tarixchilar ularning kelib chiqishini Farg‘ona bilan bog‘laydilar. Xususan, Kamoliddin Sh.S. o‘zining “Somoniylarning kelib chiqishi” nomli maqolasida Somoniylarni kelib chiqishini xususan Farg‘onaga bog‘laydi. Jumladan, ushbu maqolada Somoniylarni kelib chiqishi haqida quyidagicha fikr-mulohazalar ilgari surilgan: Somonxudot Marvga Farg‘onadan kelib, Tohir ibn al-Husayn yordamida islom dinini qabul qiladi. Islom dinini qabul qilgunga qadar u, otasi Jabboxon va Barqmakiylar singari buddaviy diniga e’tiqod qilgan. Uning turkcha ismi Arkuk, buddaviy ismi esa Somon bo‘lgan. Turklarning odatiga ko‘ra, u sochini kokil qilib o‘rab yurgan, shuning uchun Xurosonliklar unga “Kokildor” deb laqab qo‘yganlar.

Somonxudot o‘zining ajdodlari singari O‘rta Osiyoning shahar turklariga mansub bo‘lgan. O‘rta Osiyoning qadimgi o‘troq va shahar turklarining avlodlari XX asr boshlarida “sart” deb atalgan. O‘zlarining madaniyatiga ko‘ra, ular ko‘chmanchi turkiy xalqlardan ham, o‘troq eroniy xalqlardan ham keskin farq qilganlar. 1924-yilda qizil rus (bolshevik)lar tomonidan amalga oshirilgan ma’muriy bo‘linishdan keyin ular hozirgi o‘zbek xalqining etno-madaniy asosini tashkil etdilar. Demak, somoniylar sulolasining O‘rta Osiyoda hukm surgan davri o‘zbek xalqi davlatchiligi tarixining ajralmas qismi sifatida baholanishi lozim[1]. Bu fikrlar maqola muallifi tomonidan O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasining 8-jildida ham maqola muallifi tomonidan bayon etilgan. Ular qay hududdan kelib chiqishidan qat’i nazar, o‘sha davr siyosiy muhitiga o‘z ta’sirini yuqori darajada o‘tkaza bilganlar. Somon ibn Asad va farzandlari xizmatlari evaziga xalifa Ma’mun Nuh ibn Asadni Samarqandga, Ahmad ibn Asadni Farg‘onaga, Yahyoni Shosh va Usturshonaga, Ilyosni Hirotga noib etib tayinladi. Bu voqea 819–821-yillarda ro‘y beradi. Ana shu tariqa, Movarounnahrda somoniylar sulolasi qaror topdi. Albatta, bu yerda Tohirning Somon ibn Asad o‘g‘illarini yaxshi bilganligi va ularga xayrixohligi ham katta rol o‘ynagan. Somon hali Marvda noib bo‘lib turgan paytida, Tohir ibn Husayn va xalifa Ma’munning diqqatini o‘ziga tortgan edi. Somon Ma’munning ta’sirida otashparastlik dinidan chiqib, islom dinini qabul qilgan.

Aniq bo‘lmagan ma’lumotlarga qaraganda, aka-uka somoniylarning, xususan, Ahmad ibn Asadning ahvoli og‘irlashib qoladi. Farg‘ona va Usturshonada xalifalikka qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarilib, Ahmad o‘z noibligini tashlab ketadi. Qo‘zg‘olonni Tohirning o‘g‘li Talxa bostirgach, Ahmad Farg‘onaga qaytadi va bu yerda uzoq vaqt hokimlik qiladi. Nuh Samarqandda 819–820-yildan 841–842-yilgacha, Ahmad Farg‘onada 819–820-yildan 864–865-yilgacha, Yahyo – Shosh va Usturshonada 819–820-yildan 855–856-yilgacha noiblik qiladilar. Noiblik alohida xizmatlari uchun in’om – mukofot tariqasida berilgan. Mansab bilan bir qatorda, foydalanish uchun yer-mulklar ham hadya qilingan. Somoniylar ikkinchi darajali noiblar bo‘lganliklaridan, ularga mis tangalar (falslar), tohiriylarga esa ayni zamonda, kumush tangalar (dirham) zarb qilishga ham ruxsat berilgan. Somoniylarga in’om qilingan yerlarning naqadar boy bo‘lganligini IX asrdagi mashhur arab geografi Ibn Hurdodbekning viloyatlarning soliq miqdori to‘g‘risidagi ma’lumotlaridan bilsak ham bo‘ladi. Uning yozishicha, butun Sug‘d hududi xalifalik xazinasiga tohiriylar orqali 326 ming muhammadiy dirhamdan to‘lab turgan. Farg‘ona Ahmad ibn Asad orqali 280 ming, Yahyo ibn Asad orqali Shosh – 607 ming, Usturshona –50 ming dirhamdan to‘lagan. Iqtisodiy yuksalish harbiy qudratni ham belgilagan. Movarounnahrda 600 ming suvoriy va piyoda qo‘shin bo‘lgan. Hozirgi O‘zbekistonning shimoliy chegaralariga yaqin viloyatlarda, asosan, ko‘chmanchi turk qabilalari yashaganlar. Sirdaryoning o‘rta va quyi oqimlarida ularning shaharlari ko‘p bo‘lgan.

Ko‘chmanchi turkiy qabilalar Movarounnahr vohalarida sug‘diylar, farg‘onaliklar, xorazmliklar va boshqalar bilan birga umumiy hayot kechirardilar.

IX asrning birinchi yarimlaridan e’tiboran turkiy – o‘g‘uzlar Movarounnahrning o‘troq va madaniy hayot kechirayotgan vohasi xalqlariga hujumlar uyushtirib, ularni tez-tez bezovta qila boshlaganlar. Shu boisdan, ham, Abdulla ibn Tohir X asrning 30-yillarida turk-o‘g‘uzlardan hi-

[1] Сирожиддин ўғли Шамсиддин Камолиддин. Сомонийларнинг Фарғона водийсидаги аждодлари. “Moziydan sado” (Echo of history, Эхо истории), журнали. Тошкент. 2006. № 4 (32). С. 15–18.

moyalanish uchun Farobod (Qizil Arvotga yaqin) va Dohiston (Mashhadi Misriyon)da mustahkam ravotlar qurdirgan, hatto o'z o'g'li Tohirni qo'shinga bosh qilib, turk-o'g'uzlarga qarshi jang qilish uchun urushga yuborgan. Bunday istehkom devorlari Buxoroda (Kampir devor nomi bilan hozirgacha mashhur), Samarqandda (Qiyomat devor deb ataladi) va boshqa joylarda ham qurilgan.

Ko'chmanchi turk qabilalari IX asrning birinchi yarmida Yahyo ibn Asad hokimlik qiluvchi Shosh (Chosh)ga tez-tez hujumlar uyushtirganlar. Yahyoning iltimosiga binoan va uning ishtirokida, akasi Nuh ibn Asad 840-yilda Isfijobning turk hokimiga qarshi yurish qildi va tarixiy g'alabaga erishdi. U Isfijobda ulkan va mustahkam mudofaa devori qurdirgan. Nuh ibn Asad 841-yilda vafot etdi. Manbalarning guvohlik berishicha, Samarqand viloyatini bir vaqtlar aka-uka Ahmad va Yahyo birgalikda idora qilganlar. 855-yilda Ahmadning o'g'li Nasr ibn Ahmad Samarqand noibligiga tayinlanadi. Bu hol Movarounnahrda Ahmad ibn Asad nufuzining oshuviga olib keladi. 856-yilda Yahyo ham vafot etdi. Ahmad endi Shosh va Usrushona noibligini ham o'z qo'liga oladi va bu viloyatlarni o'g'li Yoqub ibn Ahmadga beradi.

Ana shu tariqa, IX asrning o'rtalariga kelganda Buxoro, Qashqadaryo viloyatlari va Chag'anrud (hozirgi Surxondaryo) vodiylaridan boshqa Movarounnahrning barcha hududi Ahmad va uning o'g'illari ta'siri doirasiga kirdi. Bu ishga Tohir ibn Abdulla (844–862) qarshilik qilmadi. Chunki endi somoniylar ustidan ilgarigidek ota-bobosi singari hukmronlik qila olmasligini yaxshi bilardi. Sababi, tohiriylar sulolasi borgan sayin inqiroz sari yuz tutmoqda edi.

IX asrning 60-yillaridan e'tiboran, tohiriy hukmdorlarga qarshi xalq harakatlari kuchaydi. Bu harakatga g'oziylar boshchilik qildilar («G'oziylar», asosan, ko'chmanchi qabilalar hujumini bartaraf qilish maqsadida, kambag'al hunarmandlar va yersiz ziroatchilardan tashkil topgan qurolli qo'shin). G'oziylar harakatini aka-uka Yoqub va Amr binni Lays boshqardilar. Ular dastlab, Seistonda hokimiyatni qo'lga olgach, 873-yilda tohiriylarning qo'shinlariga katta zarba berib, Xuroson poytaxti Nishopurni egalladilar. Shu davrdan e'tiboran, tohiriylar sulolasi barham topdi va Xurosonda hokimiyat Safforiylar qo'liga o'tib ketdi. Rasmiy suratda Xuroson va Movarounnahr ustidan hukmronlik qilib turgan tohiriylar sulolasining inqirozga uchraganligi Movarounnahrdagi mahalliy hokimlarning o'lkani to'la mustaqilligini ta'minlash sari harakatlari uchun qulay imkoniyatlar yaratib berdi. Endi bu davrda somoniylar siyosiy kurash maydonida erkin harakat qila boshladilar va ular Movarounnahrda markazlashgan bir butun davlat barpo qilishga kirishdilar. Birlashtirish g'oyasini shaharliklar ham, dehqonlar ham qo'llab-quvvatladilar. Chunki birlashgan va markazlashgan yagona va qudratli davlatgina ko'chmanchi qabilalarning hujumini daf qila olishi mumkinligini ular yaxshi bilar edilar. Markazlashgan yagona va qudratli davlat kuchli harbiy kuch yaratish imkoniyatini berardi.

864–865-yilda Ahmad ibn Asad vafot etdi. Taxtga uning o'g'li Nasr ibn Ahmad (865–892) o'tirdi. Nasr oldida ikkita muhim vazifa turardi. Birinchisi, ko'chmanchi qabilalarning hujumini zaiflashtirish bo'lsa, ikkinchisi Buxoro, Naxshab va Kesh hududlarini qo'shib olishdan iborat edi. Nasr birinchi maqsadni amalga oshirish niyatida Turkiston shahri yaqinidagi Shovgar shahriga yurish uyushtirdi va qo'shinga o'zi boshchilik qildi.

Nasr o'zining ikkinchi maqsadini amalga oshirish uchun Buxoroni egallashga kirishdi. Buxoroni 874-yilda so'nggi tohiriy Muhammad ibn Tohirning ukasi Husayn ibn Tohir qo'lga kiritdi. Husayn Buxoroga Xorazm qo'shinlariga bosh bo'lib keldi va aholini ayovsiz taladi. U o'zini Buxoro hokimi deb e'lon qildi. Ammo hokimligi uzoqqa cho'zilmasligini o'zi ham payqagan Husayn ibn Tohir aholidan ko'proq o'lponlar to'plashga shoshildi. To'plangan o'lponlar past qiymatli dirhamlardan iborat bo'lganligi uchun ularni kumush tangalarga almashtirishni buyurdi. Bu esa aholining g'azabini qo'zg'atdi, xalq qo'zg'alon ko'tarib, Husayn saroyini egallab oldi va uni taladi. Shahar jamoasining yuqori tabaqalari Samarqandga – Nasr ibn Ahmadga o'z vakillarini yubordilar va somoniylar xonadonidan biror kishini hokim qilib jo'natishni iltimos qildilar. Bu taklif, albatta, Nasrni xursand qildi va u o'z ukasi Ismoil ibn Ahmadni Buxoroga hokim qilib jo'natdi. Ismoil Somoniy 849-yilda Farg'onada tavallud topgan.

14 yoshida otasi vafot etib, akasi Nasr qo'lida qolgan Ismoil Somoniy o'z hokimligining (874–907) dastlabki davrlarida katta qiyinchiliklarga duch keladi. Chunki xalq ommasi somoniy noiblaridan shu paytgacha biror-bir yaxshilik ko'rgan emasdi. Ismoildan ham albatta yaxshilik kutish uchun hech qanday asos yo'q edi. 875-yilda Ismoil o'zining ikkinchi marta Buxoroga kelishida yo'lda xalqning notinch ekanligini o'z ko'zi bilan ko'rdi. Tarixchi Narshaxiyning yozishicha, Barket bilan Romiton o'rtasida 4 ming dehqon qo'zg'olon ko'tarib chiqdi. Hokim sifatida Ismoilning dastlabki ko'rgan tadbiri dehqon oqsuyaklari va lashkarboshilariga suyanib, xalq qo'zg'olonini bostirishdan iborat bo'ldi.

O'zini butun boshli Movarounnahr hokimi deb hisoblagan Nasr ibn Ahmad kumush tangalar zarb qila boshladi. 886–887-yili Nasr tomonidan Samarqandda zarb qildirilgan somoniylarning eng birinchi kumush dirhamlarining namunasi O'zbekiston tarixi muzeyida saqlanmoqda. Nasr ibn Ahmad o'z ukasi Ismoilni o'ziga tobe noib deb hisoblar va istagan paytda, uni almashtirish mumkin deb o'ylardi. Ammo Ismoil akasiga bo'ysunishni ochiqdan ochiq xohlamagan va Buxoroning mustaqil bo'lishiga harakat qilgan. Bu harakat Ismoilning turli bahonalar bilan Samarqandga soliq va o'lponlar to'lashdan bosh tortganligida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ikki aka-uka o'rtasida 888-yilda kuchayib ketgan dushmanlik urushi boshlanishiga sabab bo'ldi.

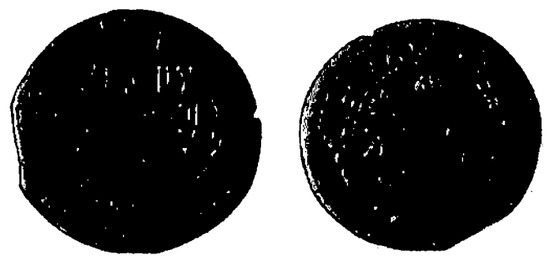

Nasr ibn Ahmadning mis puli (X asr).

Bu urushda Nasr batamom mag'lubiyatga uchradi va Ismoil butun Movarounnahrni boshqarashni o'z qo'liga oldi. Nasr somoniylar xonadonining boshlig'i sifatida hurmatga loyiq bo'lsa-da, unda hech qanday hokimiyat yo'q edi. U to'rt yil Samarqandda yashab, 893-yilda vafot etdi. Manbalar tili bilan aytganda, Ismoil Somoniy «aqlli, adolatli, shafqatli, fikr va tadbir egasi» edi. U 892-yilda butun Movarounnahr hukmini o'z qo'liga olishga erishib, «haqiqatdan ham podsholikka loyiq va haqli ekanligini» isbotladi.

Ismoil Somoniy 893-yilda ko'chmanchi turk qabilalari ustiga yurish qildi. Bu yurishda u katta tarixiy g'alabani qo'lga kiritdi. Taroz (hozirgi Jambul) ni egalladi va turklarning xonini 10 ming askari bilan birga asir oldi. Bu jang davomida shu darajada katta o'lja qo'lga kiritildiki, har bir jangchiga 10 ming dirhamdan boylik ulashib berildi. Ismoil Taroz shahridagi xristian qasrini musulmon masjidiga aylantirdi. Movarounnahr siyosiy hayotidagi bu o'zgarish Xuroson hukmdori Amr ibn Laysga ham, arab xalifasi Mutazzidga (892–902) ham xush kelmagani aniq. Buning isbotini xalifaning Ismoilni Movarounnahr taxtidan mahrum etib, Amr ibn Laysni Xuroson bilan birga Movarounnahr ustidan ham hukm yuritish huquqi bilan ta'minlagani haqidagi farmonidan bilib olish mumkin. Bu bilan bu ikki hukmdorni xalifa bir-biri bilan gij-gijlagan. Natijada, 900-yilda Ismoil bilan Xuroson hokimi safforiy Amr ibn Lays o'rtasida urush keltirib chiqardi. Amr ibn Lays hukmronligi (879–900) davrida o'zining aqlliligi va serg'ayratliligi tufayli kuchli hokimiyat barpo qildi. Xalifa undan qo'rqardi. Xalifa Amr ibn Laysni Xuroson bilan Movarounnahr ustidan ham hukmronligini ta'minlovchi farmon chiqardi. U Amr bilan Ismoilni to'qnashtirib o'rtada o'zi yutib chiqishni mo'ljallagan edi. Lekin voqealar rivojlanib borishi xalifa umidlarini chippakka chiqardi. Bu urushda Ismoil katta g'alaba qozondi va uning davlati, kuch va qudrati yanada yuksaldi. Safforiylar qoldirgan meroslarni o'ziniki qilib olgan Ismoil butun Xurosonni ham somoniylar davlatiga qo'shib oldi.

Ismoil Somoniy shu darajada kuchli va qudratli davlat barpo qildiki, ko'chmanchi qabilalarga qarshi kurashmoq uchun mudofaa istehkomlari bo'lgan devorlarga, umuman, hech qanday ehtiyoj qolmadi. Narshaxiyning ma'lumotlariga qaraganda, mamlakat mudofaasini ta'minlashda devorlari qaraganda, qo'shinlarning roliga katta baho berib, Ismoil Somoniy «Men – Buxoroning devoriman», degan edi. Kuchli markaziy hokimiyat va qudratli qo'shinning barpo etilishi Ismoil

Somoniy va uning izdoshlariga Movarounnahr va Eronning ichki muammolariga asosiy diqqat-e'tiborini qaratish imkoniyatini berdi.

Ismoil Somoniy o'z davrining yirik va aqlli davlat arboblaridan bo'lgan. U yirik va markazlashgan davlat barpo qilishdan manfaatdor bo'lgan barcha oqsuyak amaldorlarni o'z atrofiga to'playdi. Ularning yordami bilan Ismoil shunday bir qudratli markazlashgan davlat barpo qiladiki, bu davlat o'sha vaqtda Sharqda shuhrat topadi. Ismoil Somoniy davrida Movarounnahr Arab xalifaligini istiqbolidan abadul-abad ozod bo'ldi. Ammo bir qarashda qudratli bo'lib ko'ringan bu davlatni ichdan yemirayotgan bir qator ijtimoiy ziddiyatlar bor ediki, buni hatto Ismoil Somoniy ham bartaraf eta olmadi. Bu markaziy hokimiyat bilan mahalliy hokimiyat o'rtasidagi qarama-qarshilik edi. Somoniylar har qancha urinsalarda, Seiston, G'uzg'on, G'azna, Garjiston, Isfijob, Xorazm hozirgi Tojikistonning tog'li viloyatlari: Chag'oniyon va Rashtani o'zlariga batamom bo'ysundira olmadilar. Bu viloyatlarning hokimlari markaziy hokimiyatni rasman tan olsalar-da, amalda mustaqil siyosat yurg'izardilar. Somoniylar davrida qo'shinda yetakchi mavqeni turk sarkardalari va g'ulomlari egallagan edilar. Ularga hamma vaqt ham ishonib bo'lmasdi.

Ismoildan so'ng, uning vorislari davrida somoniylar sulolasi inqiroz sari yuzlandi.

Ismoilning o'g'li Ahmad hukmronligi (907–914) davrida arab tili yana davlat tiliga aylantirildi, arab tilini bilgan shaxslarning mansab va martabalari oshirildi. Holbuki, Ismoil Somoniy davrida bu narsa yo'q edi. Albatta bu hol saroy amaldorlarining, birinchi navbatda, turklardan iborat harbiy oqsuyaklarning noroziligini oshirdi. Shu bois, Ahmadning turk g'ulomlari tomonidan o'ldirilishi tasodif emasdir. Ahmad o'ldirilgach, taxtga uning sakkiz yoshli o'gli Nasr II (914–943) o'tqazildi. Uning hukumronligi davrida, Buxoroda Registon maydonida devonlar uchun saroy qurdiradi. Davlat boshqaruvida esa Nasr II davrida amaliy ishni vazir Abdullo Muhammad ibn Ahmad Jayxoniy olib bordi. Hali Ahmad ibn Ismoil hayotlik chog'idayoq, bir qator viloyatlarda xalq ommasining qo'zg'olonlari bo'lganligi qayd qilingan. Ahmadning o'ldirilishi munosabati bilan bunday harakatlar yanada avj olgan. Ahmad hayotlik chog'ida, Ismoilning ukasi Is'hoq ibn Ahmad Samarqandda qo'zg'olon ko'taradi. Bu qo'zg'olon shafqatsizlik bilan bostiriladi. Ahmad Ray va Seyistonda ko'tarilgan isyonlarni ham shafqatsizlarcha bostirdi.

Nasr II saroyida vazirlik lavozimida, amalda esa hokimiyatni boshqargan Jayxoniy mamlakatda tartib-intizom va osoyishtalik o'rnatmoqchi bo'lsa-da, uni eplay olmadi, xalq noroziligini bartaraf eta olmadi va isyonchi feodallar kayfiyatini tinchlantira olmadi. Uning qilgan ishi Abusolih Mansur ibn Is'hoq boshchiligida Samarqandda ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirishdan iborat bo'ldi, xolos. Bu qo'zg'olon 914-yilda boshlangan edi. Nasr II davlatining janubiy viloyatlarida qo'zg'olon yanada kuchliroq ko'tarildi. Bu qo'zg'olonga Ahmad ibn Ismoil davrida ishonchli va sadoqatli lashkarboshi bo'lgan Husayn ibn Ali Marvaziy boshchilik qildi. Marvaziy xalq ommasining noroziligidan ustalik bilan foydalangan. Bu harakatda Karmatlar[1] diniy oqimining ta'siri katta bo'lgan. Karmatlar Misrdagi fotimiylar bilan mustahkam aloqada ish olib borganlar. Ular somoniylar davlati ichiga yashirincha kirib olib xalq ommasining kurashlaridan o'z manfaatlari yo'lida foydalanmoqchi bo'lganlar. Nasr II zamonida Karmatlar ta'limoti Xuroson va Movarounnahrda keng quloch yoydi. Ish shu darajaga borib yetdiki, Nasr II ning o'zi ham Karmat ta'limotini qabul qilgan. Yana shunisi diqqatga sazovorki, Nasr II Buxoro zindonida vafot etgan Xuroson karmatchilari harakatining yirik rahbarlaridan biri bo'lgan. Husayn ibn Ali Marvaziyning xuni uchun 119 ming dinor to'lashga rozilik bergan. Husayn ibn Ali esa Misr fotimiylarining maslahati va yo'l-yo'riqlari asosida ish ko'rgan edi. Xullas, Husayn ibn Ali Marvaziy bosh bo'lgan qo'zg'olon 918-yilda bostirildi va uning o'zi asir olindi.

Somoniylar hukmdorining karmatchilarga nisbatan samimiyligi musulmon ruhoniylari va turk lashkarboshilari noroziligiga sabab bo'ldi. Ular Nasr II ga qarshi fitna uyushtirdilar. Uyushtirilgan fitna fosh qilinadi. Biroq Nasr II o'z o'g'li Nuh foydasiga taxtdan voz kechishdan boshqa chora topa olmaydi. Nuh o'z otasini kishanlab, qal'aga qamab qo'yishga buyruq beradi. Movarounnahrdagi karmatchilar harakatining rahbari Muhammad ibn Ahmad Narshaxiy (Nasafiy) esa Buxoro maydonida osib o'ldiriladi. Shundan so'ng, mamlakatda karmatchilarni yoppasiga qirish boshlandi. Ammo Nuh har qancha urinsa-da, karamatchilarni yo'qota olmadi, u Movarounnahr va Xurosonda uzoq vaqtgacha yashab keldi.

[1] Islomda Karmatlardan tashqari, "Shialar", "Islomiylar", "Horijiylar" kabi har xil mazhab oqimlar bo'lgan.

Somoniylar davlati Nuh ibn Nasr (943–954) hukmronlik qilgan davrda har tomonlama og'ir ahvolga tushib qoldi. Davlat xazinasi batamom bo'shab qoldi, moliyaviy ahvol og'irlashdi. Xalqdan olinadigan soliq va o'lponlar ko'payib ketdi. Hatto soliqlarni muddatidan ilgari undirib olish odati chiqarildi.

Nuh ibn Nasr vazirlik mansabiga uquvsiz va jaholatparast dindor Abdulloh Muhammad as-Sulomiyni tayinlaydi. Tayinlangan vazir faqat diniy ishlar bilan shug'ullandi-yu, davlat ishlarini o'z holiga tashlab qo'ydi. Har tomonlama iqtisodiy qiyin ahvolga tushib qolgan xalq ommasi Nuhga qarshi qo'zg'olonga tayyorlandi. 947-yilda, hatto qisqa muddatga bo'lsa-da, qo'zg'olon ko'targan xalq Xuroson noibi Abu Ali Chag'oniy yordami bilan Buxoro taxtini bosib oldi. Natijada, Nuh Samarqandga ketishga majbur bo'ldi. Faqat Abu Ali Chag'oniy Buxorodan ketgandan keyingina, Nuh o'z taxtiga qaytib keladi va qo'zg'olonda qatnashgan qarindoshlarini jazolaydi. Nuh ibn Nasr yon berib, Abu Ali Chag'oniy bilan yarashgan bo'lsa-da, ikki o'rtadagi kurash Nuhning o'limi (954) dan so'ng, o'g'li Abdulmalik (954–961) davrida ham davom etdi. Somoniylar davlatida turk lashkarboshilarining ta'siri shu darajada kuchayib ketdiki, ular davlatni boshqarish ishlarini batamom o'z qo'llariga oldilar. Bu borada turk lashkarboshisi Ali Taginning roli va o'rni g'oyatda katta bo'ldi.

Abdulmalik vafoti (961) dan so'ng, somoniylar hukmronligi batamom inqirozga uchradi, desa ham bo'laveradi. Buni shu narsa ochiq-oydin ko'rsatadiki, Abdulmalik vafotidan so'ng, qo'zg'olon ko'targan xalq Buxoro taxtini egallab, talon-taroj qiladi, taxt uchun kurash kuchayadi. Bu kurash jarayonida Ali Taginning nufuzi pasayadi. Bu holni shundan ham bilsa bo'ladiki, Ali Taginning talabi bilan amir taxtiga qo'yilgan Abdulmalikning o'g'li Nasr III bir kundan keyinoq taxtdan tushirildi. Ayni zamonda, Ali Tagin ham G'aznaga ketishga majbur bo'ldi va u yerda mustahkam davlat barpo qildi. Somoniylar davlatining bundan keyingi taraqqiyot bosqichi ham hokimiyat, davlat va mol-dunyo talashib, kurash bilan o'tdi va oxir-oqibatda yuz tuban inqiroz sari ketdi.

2. SOMONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-SIYOSIY VA XO'JALIK HAYOTI

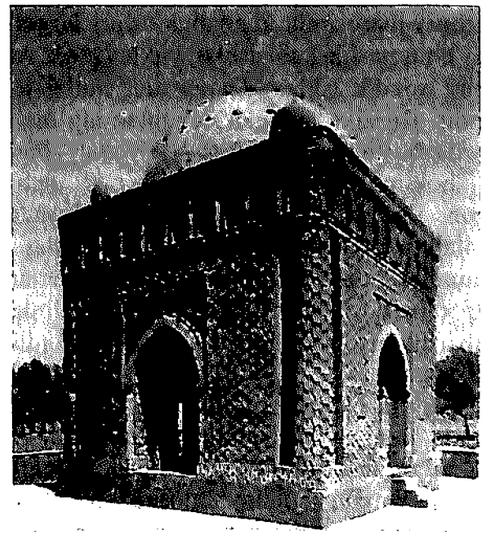

Buxoro. Ismoil Somoniy maqbarasi. X asr

Somoniylarning eng aqlli va tadbirkor vakili Ismoil Somoniy bo'lganligini yuqorida ta'kidladik. U asosiy diqqat-e'tiborni o'z davri uchun ilg'or hisoblanmish markazlashgan davlat tizimini joriy etishga qaratdi. Bu tizim asosini oliy hukmdor dargohi (saroyi) va devonlar (vazirliklar) majmui tashkil etgan. Oliy hukmdor Amir unvoniga ega edi. Shu sababdan, yozma manbalarda, Amir Ismoil, Amir Ahmad kabi ta'kidlarni uchratamiz. Bundan tashqari, Xoris amiri lavozimi ham bo'lib, u oliy hukmdorning barcha hukm va topshiriqlari ijrosining bajarilishini nazorat qilgan. Dargoh hamda boshqa qator muhim davlat idoralarining xavfsizligini amalga oshirish vazifasini bosh Hojib va uning xodimlari bajarganlar. Dargohning xo'jalik yumushlari faoliyatini Vakil boshqargan. Bundan tashqari, dargohda dasturxonchi, eshik og'asi, sharbatdor kabi xizmatchilar ham bo'lgan.

Devon boshqaruvi 10 ta yo'nalishdan iborat bo'lib, poytaxt Buxoroda alohida binolarda joylashgan edi: Bosh vazir devoni; Moliya (kirim-chiqim) ishlari devoni; davlat rasmiy hujjatlarini ishlab chiqish devoni; soqchilar boshlig'i devoni; xat-xabarlar mutasaddisi devoni; saroy ish boshqaruvchisi devoni; muxtasib devoni (uning xizmatchilari zimmasiga shahar va qishloqlarda, ko'cha va bozorlarda ijtimoiy tartibni himoya qilish, diniy marosimlarni amalga oshirishda chegaradan chiqmaslik kabi ishlar yuklangan); vaqflar devoni; sozilik ishlari devoni ana shular jumlasidandir. Bu zikr qilingan devonlarning mahalliy joylarda bo'limlari bo'lgan. Viloyatlar boshliqlari – hokim, shahar boshliqlari – rais, deb yuritilgan. Davlat ishlariga qabul qilishda ma'lum bir talablar o'lchovi bo'lgan, bular: davlat tilini mukammal bilish, zamona huquq-me'yorlaridan to'liq xabardorlik tarix, adabiyot kabi ilmlardan boxabarlik, hisob-kitob ishlaridan bilimdonlik kabilardir.

Harbiy lashkar ikki toifaga bo'lingan: doimiy ravishda faoliyat ko'rsatuvchi saralangan (gvardiya) va zarur hollarda yig'iladigan, ko'ngillilar. Yuqoridagilardan shunday xulosa chiqarish mumkinki, somoniylar davrida davlat boshqaruvi va harbiy siyosatning o'z davri uchun murakkab va salohiyatli tizimi tashkil topgan. Mazkur masalaga juda katta e'tibor berilganligini shu narsadan ham bilsa bo'ladiki, davlatning umumiy yillik daromadi 45 million dirhamni tashkil etgani holda, shundan 20 million dirham davlat boshqaruvi va lashkarga sarflangan.

Somoniylar sulolasi hukmdorligi davrida Movarounnahrda xo'jalik taraqqiyoti faqat O'rta Osiyoninggina emas, balki Old Osiyoning ham yetuk hududlaridan biri hisoblanardi. Shahar bilan qishloq o'rtasidagi, o'troq dehqonchilik hududlari bilan ko'chmanchi qabilalar o'rtasidagi mahsulot ayirboshlashning kuchayib borishi, karvon savdosining o'sishi o'lkaning qishloq xo'jaligini, kon ishlari va hunarmandchilikning rivojlanishi omili bo'ladi. Movarounnahr iqtisodi musulmon mamlakatlari orasida yetakchi o'rinlardan birini egallar edi.

IX asrda Movarounnahr, asosan, qishloq xo'jaligi mamlakati bo'lganligidan, hatto hunarmandlar ham bu soha bilan shug'ullanar edilar, hech bo'lmaganda ular o'z tomorqa yerlarida ishlab o'zlariga kerakli bo'lgan mahsulotlarni bu yerlardan olardilar. Yozma manbalarning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Zarafshon, Qashqadaryo vohalari, Farg'ona, Eloq, Shosh va Xorazmda IX–X asrlarda bug'doy, arpa, sholi, tariq, g'o'za va boshqa ekinlar ekib, dehqonchilik qilganlar. O'lkaning kattagina qismida lalmikorlik, dehqonchilik madaniyati ham bo'lgan. Bundan tashqari, beda, zig'ir, kanop ekish ham aholi dehqonchiligida qo'llanilgan. Zig'ir va kanopdan olingan yog'lar o'sha davrda katta shuhrat topgan. Xorazmda sedana, kunjut yetishtirilgan va ulardan yog' mahsulotlari tayyorlangan.

Movarounnahr va Xorazmda ko'plab bog'dorchilik, polizchilik taraqqiy etgan, meva-cheva yetishtirilgan. Shaftoli, o'rik, nok, olma, anor, anjir, uzum, olcha, olxo'ri, qovun-tarvuz, xullas, deyarli hamma mevalarning turlari bo'lgan.

O'lkamiz o'z davrining yirik hunarmandchilik markazlaridan hisoblangan. Jumladan, Buxoroning **Zandona va Iskijkat** qishloqlarida to'qilgan bo'z matolar, Samarqandning Vadori qishlog'ida yaratilgan mato buyumlar Eron, Iroq va Hindistondan tashqari joylarga ham olib ketilgan va mashhur bo'lgan. Buxorodan chet mamlakatlarga qo'y terisi, yog', soch moyi, mayin gazlamalar, joynamoz gilamlar, gilamlar, mehmonxonalarga yoziladigan matolar, Ushmundan – matolar, egarlar, Taboristondan – matolar, go'sht va qovunlar, har xil shoyilar, ro'mollar, uzangilar, suvluqlar, qayishlar, qozonlar, yong'oqlar, Jizzaxdan – jun gazlamalar va kiyimlar, Shoshdan – a'lo sifatli charm va charm mahsulotlari, o'qdonlar, egarlar, chodirlar, chakmonlar, namoz gilamchalar, yelkapo'shtlar, kamonlar, ignalar, bo'z, g'alla va qaychilar chiqarilgan.

Arab geograflari, Eloq viloyatini Shosh bilan Farg'ona oralig'ida joylashganligini qayd etadilar. Eloq X asrda kumush, qo'rg'oshin qazib chiqarishning markazlaridan biri bo'lgan. Eloqda Movarounnahrning uchinchi kumush zarbxonasi ochilgan. Biri Samarqandda, yana boshqasi Buxoroda bo'lgan. Eloq chekani –«Shosh koni», deb o'sha davrda shuhrat topgan. O'z vaqtida Xuroson noibi Ma'mun ibn Xorun ar-Rahid nomidan zarb qilingan kumush dirhamlarning

birida «Shosh konida» 189 hijriy yilida (805-yil) zarb qilindi», yana boshqa birida esa «190 (805–806)-yilda» degan so'zlar bor.

Eloqdagi kumush konining nechog'lik katta ahamiyatga molik ekanligini tasavvur qilish uchun e'tiborni shunga qaratmoq joizdir, o'sha vaqtlarda kumushni muomalada juda ko'p ishlatgan Sharqiy Yevropaning o'zida bironta ham kumush – qo'rg'oshin koni bo'lmagan. Sharqiy Yevropadagi davlatlarda muomalada, asosan, somoniylar zarb etgan tangalar bo'lgan.

Movarounnahr xo'jaligida temir qazib chiqarish ham katta o'rin tutgan. Temir Usturshonaning ikki hududidan – Mink va Marsmandan qazib olingan. Temir rudaning bir qismi shu yerning o'zida eritilgan va ishlatilgan, qolgan qismi esa Farg'onaga olib ketilgan. Asbar (Isfara) da toshko'mir qazib olingan, Farg'onada neft borligi aniqlanib undan harbiy maqsadlarda foydalanganlar. Marsmandada, har oyning boshida bir marta bozor ochilardi. Bu bozorga juda uzoq joylardan odamlar kelardi. Somoniylar davrida Movarounnahr xo'jalik hayotida Xorazm katta o'rinni egallagan. Xorazm chetga savsar mo'ynasi, oq suvsar mo'ynasi, sassiqqo'zan mo'ynasi, latcha mo'ynasi, tulki, quyon va echki mo'ynalari, sham, o'q, oq terak po'stlog'i, uzun qalpoqlar, baliq yelimi, kanakunjut moyi, anbar, oq terisidan ishlangan charm, asal, yong'oq, lochin, qalqonlar, slaviyan qullari, qo'ylar va sigirlar chiqarar edi. Xorazm bu buyumlarni bulg'orlardan olardi. Bulardan tashqari, Xorazm chet mamlakatlar bilan ko'plab quruq mevalar, targ'it, movud, qand-qurs, gilamlar, kimxoblar, choyshablar, qulublar, kamonlar, pishloq, bo'za, baliq, qayiqlar va boshqa mahsulotlar bilan ham savdo qilardi.

Somoniylar davrida, Movarounnahrda «Buyuk ipak yo'li» orqali bo'ladigan karvon savdosi katta ahamiyat kasb etdi. Karvon savdosi O'rta Osiyo orqali Janubi-Sharqiy Yevropa mamlakatlarini Sharq mamlakatlari,. avvalo, Mo'g'uliston va Xitoy bilan bog'lab turar edi. Old Osiyo davlatlarini Mo'g'uliston va Xitoy bilan bog'laydigan yo'l eng gavjum va serqatnov karvon yo'li bo'lgan. Bu yo'l Bag'doddan boshlanib, Hamadon, Nishopur, Marv, Omul (Chorjo'y), Buxoro, Samarqand, Shosh, Taroz (Jambul), Kulon (Lugovaya bekati), Marki, Bolosog'un, Suyob, Issiqko'lning janubiy qirg'og'i orqali o'tib, Sharqiy Turkiston orqali Xitoyga borar edi.

O'rta Osiyodan Yevropaga .olib boradigan yo'lning ahamiyati juda katta bo'lgan. Lekin o'sha davrda Xazar podsholigi bilan Xalifat va bulg'orlarning munosabatlari yaxshi bo'lmaganligi tufayli karvonlar Kavkaz va Xazarlar hududi orqali borish imkoniyatidan mahrum bo'lganlar. Yo'l endi O'rta Osiyo orqali Marv, Buxoro, Qiyot, Urganch, Zamjan, Emba, Yoyik (O'rol), Samara, Kinel, Cheremshan daryolaridan o'tib, so'ng Bulg'oriyaga borgan.

Xorazmning o'ziga kelganda u Xazar podsholigi bilan turli sohalarda savdo va madaniy aloqalar o'rnatgan. Bu davrda savdo-sotiq ishlarida ko'proq cheklar qo'llanilgan. Cheklarni ko'rsatish orqali mo'ljaldagi joydan chekka to'langan miqdordagi pulni olish mumkin edi. Savdo, asosan, ayirboshlash yo'li bilan olib borilgan, pul esa hisob-kitob birligi vazifasini o'ynagan, xolos. Karvonlar o'tadigan shahar va qishloqlarda karvonsaroylar qurilgan. Karvonsaroylarda savdogarlar, ularning xizmatkorlari, ot-ulovlari uchun barcha shart-sharoitlar bo'lardi. Zarur hollarda karvonsaroylarning o'zida ko'tara savdolar qilinardi. Odamlar bu yerga savdo qilish uchun kelib boshqa shaharlar va mamlakatlardagi tovar mollarning qiymatlarini ham bilib olar edilar. Karvonlar bir necha o'ndan bir necha mingga qadar ot va tuyalardan iborat bo'lgan. Ularni qo'riqlab boruvchi maxsus qurolli soqchilari bo'lardi. Har bir karvonda tilmochlar olib yurilgan. U paytda, karvonlarga faqat savdo uyushmasi, deb qaramaganlar. Karvon tarkibida savdogarlardan tashqari, hunarmandlar, olimlar, rassomlar, san'atkorlar, ustalar, sayyohlar va elchilar ham bo'lardi. Savdo karvonlariga odatda elchilik topshiriqlari ham berilardi.

Jumladan, 922-yilda xalifa **Muqtadirdan** bulg'or podshosiga yuborilgan karvon butun boshli bir elchixona edi, desa bo'ladi. Karvonda mirzalik – kotiblik vazifasini bajargan Ahmad ibn Fadlanning yozib qoldirgan xotiralariga qaraganda, bu karvon savdogarchilik ishlaridan tashqari, yana elchilik, harbiy-texnika va diniy vazifalarni ham ado etgan.

Savdo karvonlari «Buyuk ipak yo'li» orqali Xitoydan ipak va ipak matolari, kimxob va shoyi, oltin va kumush aralashtirilib to'qilgan zarbof matolarni Movarounnahrga olib kelganlar. O'rta Osiyodan Xitoyga esa shisha-oynalar, otlar olib borib sotganlar.

Sharqiy Yevropa bilan olib borilgan savdoda Xorazm muhim o'rinni egallagan. IX – X asrdagi karvon savdosi Xorazm bilan ikki yirik savdo markazi – xazarlar va bulg'orlar o'rtasida olib borilgan. Bu davrda ikkita savdo markazi Volga bo'yida shuhrat qozongan. Bu – Itil bilan Bulg'or bo'lgan. Itil shahri ikki qismdan iborat edi. Shaharning g'arbiy qismi Itil, sharqiy qismi esa Hazoron, deb atalgan va u savdo markazi bo'lgan. Hazoron aholisining ko'pchilik qismini xorazmliklar tashkil qilgan. Ibn Havkalning ta'kidlashicha, musulmonlar shahri bo'lgan Hazoronda 30 ta machit bo'lgan. Ma'sudiy esa Hazoron xoqonining qo'shinlari asosan, xorazmliklardan bo'lganligini yozadi. Ibn Havqal xoqon qo'shinlari tarkibida 12 ming xorazmlik bo'lganligiga alohida e'tibor beradi.

Volga bo'yining O'rta Osiyo va xususan, Xorazm bilan savdosida bulg'orlar ham katta o'rin tutgan. Sharqiy Yevropaga O'rta Osiyodan zarb etilgan dirhamlar, sholi, ip-gazlama, jun va boshqa matolar olib kelganlar. Xorazmga esa Sharqiy Yevropadan har xil terilar, mo'ynalar, teri oshlashda ishlatiladigan po'stloq, qoramol, asal, qullar va bandilar olib kelingan.

Xullas, o'lkamizda somoniylar sulolasi hukmronlik qilgan asrlar voqea va hodisalarga boy, jo'shqin hayot mavj urgan davr bo'lib, davlatchiligimiz taraqqiyotida muhim bir bosqichdir. Chunki xuddi ana shu davrdan e'tiboran, arab bosqinchilariga qarshi erk va ozodlik uchun kurash olib borgan o'lkamiz xalqlari o'zlarining markazlashgan mustaqil davlatlariga asos soldilar va bu davlatlar xalqaro maydonda o'z munosib o'rinlariga ega bo'ldilar.

3. QORAXONIYLAR DAVLATI

Movarounnahr hududlarida o'troq sug'dliklar bilan bir qatorda ko'plab turk qabilalari ham yashaganlar, ularning ko'pchiligi Shosh va Farg'onada, qisman, Zarafshon va Qashqadaryo vohalarida istiqomat qilar edilar.

VIII–IX asrlarda turkiy xalqlar til jihatdan Farg'ona va Shosh hududlarida yashagan sug'dliklarga o'z ta'sirlarini kuchli bir tarzda o'tkazganlar va bu joylarda turkiylashish jarayoni kuchaygan. Bu hududlardagi turkiylar o'troq hayot kechirganlar. Farg'onada turkiy qarluqlar, Shoshda esa turkiy o'g'uzlar ko'proq bo'lganlar. Arab geografi ibn Havkalning bergan ma'lumotlariga qaraganda, islom diniga o'tgan mingga yaqin turk oilasi sharqdan Farob, Kenjida va Shosh oralig'idagi, ya'ni hozirgi Chimkentning janubi-g'arbiy hududlariga kelib joylashganlar. Bular turkiy-o'g'uzlar edilar. Shosh hududlarida turkiy-o'g'uzlar shu darajada ko'p bo'lganki, ularning ta'siri xalq og'zaki ijodida ham o'z aksini topgan. O'zbek xalq og'zaki ijodida o'g'uzlar hozirgi o'zbek xalqining o'tmish avlod-ajdodlari sifatida talqin etiladi.

O'g'uzlar turkmanlarning ham avlod-ajdodlaridirlar. XII asrning birinchi yarmida yashagan Sharof az Zamon Tohir Marvaziyning so'zlariga qaraganda, o'g'uzlar islom dinini qabul qilganlaridan so'ng, Xorazm hududlaridan «kofirlar»ni pecheneglar yashayotgan hududlarga siqib chiqarib, bu yerlarni o'zlari egallab oladilar. Tarixga turkmanlar nomi bilan kirgan bu saljuqiy qabilalar somoniylarning ruxsati bilan Buxorodan janubdagi hududlarni egallab, ko'chmanchi-chorvadorlar sifatida hayot kechirganlar. Shoshni turklashtirishda o'g'uzlar bilan bir qatorda turgashlarning o'rni katta bo'lgan.

VIII–IX asrlarda turkiy qabilalarning asosiy qismi Yettisuv hududlariga kelib o'rnashganlar. Sug'dliklar turkiy xalqlar orasiga o'zlarining oliy darajadagi dehqonchilik va hunarmandchilik texnikasini tarqatganlar. «Buyuk ipak yo'li» savdosida ular faollik ko'rsatganlar. Sug'dliklar turkiy xalqlarga va aksincha turkiy xalqlar sug'dliklarga o'zaro ta'sir o'tkazganlar, ular bir-birlariga qiz berib, qiz olganlar, quda-anda bo'lib ketganlar. Sug'dliklar turk tilida so'zlashga o'ta boshlab, asta-sekin o'z ona tillarini unuta boshlaganlar.

Mashhur turkshunos olim Mahmud Qoshg'ariy XI asrda arab tilida «Devoni lug'atit turk», ya'ni «Turkiy so'zlar lug'ati»ni yaratgan. Bu asarda olim qanday qilib turk tilining sug'dliklar tiliga nisbatan, ustivor mavqega ega bo'la borishi va sug'dliklar o'z ona tillarini yo'qota borganliklari jarayonini ustalik va mohirlik bilan bayon qiladi. Albatta, sug'dliklar jismonan yo'q bo'lib, ketmadilar, balki ular turkiylar bilan aralash-quralash bo'lib, qorishib – assimilyatsiyalashib ketdilar. Bu jarayon, ayniqsa, X asrda somoniylar davrida juda avj olgan.

X asrda yashagan geografiya sohasidagi olimlar ham, Mahmud Qoshg'ariy ham o'sha davrda Yettisuvda va Sirdaryo havzalarida turklarning shaharlari bo'lganligi haqida ma'lumotlar beradilar. Maqdisiyning ko'rsatishicha, Isfijob yaqinidagi Beruket va Boloj shaharlarida turkman-o'g'uzlar joylashganlar. Lekin turkman-o'g'uzlarning asosiy qismi ilgarigidek Sirdaryoning quyi oqimida yashaganlar. Faqat, 894-yildan so'ng, qipchoqlar o'g'uzlarni Emba daryosidan shimolroqdagi tumanlardan siqib chiqargach, u xalqning bir qismi hozirgi Turkmaniston hududlariga o'tgan. Ko'chmanchi o'g'uzlar Turkmanistonning bir qancha hududlarida, shu jumladan, Forobiy tumanlarida yashaganlar. Bu holni Belazuriy tohiriylar hokimi Abdulla ibn Tohir (830–844) hukmronligi davrida o'z o'g'li Tohirni o'g'uzlarga qarshi yurishga otlantirdi, deb isbotlaydi.

Xullas, O'rta Osiyoning Oltoy janubiy yonbag'ridan boshlanadigan sharqiy qismida, Markaziy Tyanshan etaklarida, Chu, Ili, Norin, Talas daryolari vodiylari bo'ylab to Pomirgacha bo'lgan hududlarda turk tilida so'zlashuvchi xalqlar uyushmasi yashagan. Bu turk qabila va urug'lari turlicha nomlar bilan atalsalar-da, sheva jihatidangina, bir-birlaridan farqlanadigan yagona bir tilda so'zlashar edilar, ularning turmush tarzi, madaniyatlari, urf-odatlari bir xil bo'lgan. Ularning jismoniy baquvvatligi, tabiatidagi xususiyatlari, mardligi, urushqoqligi va epchilligi ham bir-biriga o'xshagan. Bu turkiy xalqlar tashqi ko'rinish jihatidan ham bir-birlariga o'xshaganlar: «Yuzlari yalpoq, ko'zlari kichik burni tekis, siyrak sochli, temir qilichli va qora libosli», kishilar edilar. Bu ulkan xalqlar tarkibiga turk qabila va urug'larning juda ko'plab guruhlari: qarluqlar, chigillar, yag'molar, tuhsiylar, uyg'urlar, o'g'uzlar, qipchoqlar kirgan. Bular orasida eng yirigi va madaniyatlisi qarluqlar bo'lgan.

Qarluqlar 766-yilda turgashlarni tor-mor keltirib, Yettisuvni egallaganlar. Qarluqlar to'g'risidagi to'la ma'lumotni, noma'lum muallif tomonidan yozilgan «Hudud al Olam» kitobidan olish mumkin. Unda hikoya qilinishicha, qarluqlar yashagan mamlakat barcha turk xalqlar yashagan mamlakatlarga nisbatan, eng boy va go'zal bo'lib, oqar suvlari ko'p va iqlimi mo'tadil bo'lgan ekan. Bu mamlakatda qishloqlardan tashqari, shaharlar ham bo'lgan. Qarluqlar xo'jalik ishlarining turi bo'yicha, bir-birlaridan farq qilganlar: ba'zilari dehqonchilik bilan, boshqa birovlari chorvachilik bilan va uchinchilari ovchlik bilan shug'ullanganlar. Qarluqlarning Qulon (hozirgi Lugovaya temiryo'l bekati), Marki (Marki bekati) va hokazo kabi shaharlari bo'lgan. Qarluqlar shu qadar katta hududlarga egalik qilganlarki, aytishlaricha, ularning yerlarini g'arbdan sharqqacha bosib o'tish uchun 30 kun kerak bo'lar ekan. Ular Farg'ona vodiysi, Chu, Ili, va qisman Norin daryolari vodiylarini to'la egallaganlar. Qoraxoniylar davlatining tashkil topishida hal qiluvchi rolni qarluqlar o'ynadilar va bu davlat qo'shinining asosiy o'zagini ham ular tashkil qilar edilar.

Qarluqlar hukmron bo'lgan hududlarda chigillar (jikil), to'xsilar, argular, yag'molar, turgashlar, qipchoqlar, yabakular, qaylar, jumullar, o'g'uzlar yashaganlar. Toroz tumani va Issiqko'l atroflarida joylashgan chigillar V.V. Bartoldning xulosalariga qaraganda, qoraxoniylar davlatida katta mavqega ega bo'lganlar. Ular madaniy taraqqiyotda qarluqlarga qaraganda orqada bo'lsalarda, boy, to'q va farovon turmush kechirganlar, chorvachilik bilan shug'ullanganlar, quyosh va yulduzlarga topinganlar.

Turk qabilalarining uchinchi yirik guruhi **yag'molar** edi. Ular Issiqko'lning janubida, Qashg'ar shahri tomonlarda, ko'pchilik qismi esa, Sharqiy Turkiston hududlarida ko'chib yurgan. «Hudud al Olam» asarining muallifi yag'molarni madaniyatda orqada qolgan qabila edi, deb yozadi. Ular dehqonchilik bilan shug'ullanmaganlar, asosan, yovvoyi hayvonlarni ovlash va mo'ynachilikni o'zlariga kasb qilib olganlar. Shu bois, yag'molarning yilqi va qo'y podalari ko'p bo'lgan va boshqa turk qabilalariga nisbatan nihoyatda jasur va jangovarliklari bilan mashhur bo'lganlar.

Qoraxoniylar davlatining tashkil topishida boshqa turk qabilalari: qipchoqlar, kenjeklar, ya-

baqular, qirg'izlar, o'g'uz-turkmanlar, qanchlar va sug'dlilar ham faol qatnashganlar.

Qoraxoniylar davlati X asrning ikkinchi yarmida tashkil topdi. «Qoraxoniylar» so'zi qarluqlarning islomni qabul qilgan boshliqlaridan biri – Satuk Abdulkarim Qoraxon unvonidan kelib chiqqan («Qora» so'zi qadimdan turkiy xalqlarda buyuklik va ulug'lik ma'nosida ishlatilgan). Xon hokimiyati madaniyatli bo'lsa-da, qarluqlar yoki chigillar qabilasidan chiqmadi, balki madaniy taraqqiyotda orqaroqda bo'lgan yag'molardan chiqqan. Buni Satuk Abdulkarim Qoraxonning yag'molar urug'idan bo'lganligi ham ochiq-oydin isbotlaydi. "Majmuayi at tavoriy" («Tarixning qisqartma to'plami») asarining muallifi «yag'molar podshoni Bug'raxon deydilar», deb aniq aytgan fikrlari yuqoridagi xulosalarni to'la tasdiqlaydi. Markazi ikki shahar: Qashqar va Bolosog'undan iborat bo'lgan yangi davlatning birinchi podshosi «Bo'g'raxon» unvonini olganligi tavsiflidur. Bu xonning turkcha nomi bizgacha yetib kelmagan va biz uni «Bo'g'raxon» unvoni bilan yoki arabcha-turkcha Xorun ibn Satuk nomi bilan bilamiz. Lekin hujjatlarda faqat Bo'g'raxon deb keltirilgan. «Bo'g'ra» so'zi yarmolar tushunchasi bo'yicha, qo'sh o'rkachli tuya ma'nosini anglatadi.

Qoraxoniylar sulolasining asoschisi Satuk Bo'g'raxon islom dinini qabul qilgach, yangi turk davlatini barpo qilish ishini boshlab berdi. Uning qachon tug'ilganligi haqida hech qanday ma'lumot yo'q. V. V. Bartold ma'lumoti bo'yicha, Bo'g'raxon 955-yilda Bolosog'unda vafot etgan. Manbalarda, keltirilishicha, uning vorislari davrida qoraxoniylar butun Markaziy Tyanshan va Yettisuvni o'zlariga tobe qiladilar, so'ngra Movarounnahr hududlariga yetib boradilar.

Qoraxoniylar 990-yillardan e'tiboran, Movarounnahrda o'z hokimiyatlarini o'rnatish uchun astoydil harakat qiladilar. 990-yilda ular Farg'onani egallab, bu yerda o'z tangalarini zarb qilganlar. Eng qudratli hukmdorlardan biri bo'lgan Hasan Xorun Bug'raxon Isfijob (Sayram)ni o'ziga tobe qilib olgach, 992-yilda Buxoroga hujum boshlaydi. Turk g'ulomlaridan iborat bo'lgan lashkarboshilar Somoniy hukmdorlarga xiyonat qiladilar. Manbalarda, shu narsa ma'lumki, g'ayratli va shuhratparast turk harbiy boshlig'i Abu Ali Simjuriy Bo'g'raxonning hujumi oldindan somoniy hukmdori Nuh ibn Mansurdan yashirin ravishda u bilan muzokara olib bordi. Bo'g'raxon bilan bo'lgan bu muzokarada somoniylar davlati ikkiga bo'linishi, Movarounnahr Bo'g'raxonga o'tishi, Amudaryoning janubidagi yerlar esa Abu Ali Simjuriyga topshirilishi kerak edi. Mulkdor dehqonlar ham qoraxoniylar tomoniga o'tadilar.

Bu davrda Buxoro taxtida o'tirgan Nux II ibn Mansur har qancha g'ayratli va qat'iy hukmdor bo'lsa-da, hech kim madadiga ko'z tika olmas edi. Bo'g'raxonga qarshi yuborilgan turk harbiy boshlig'i Ayach tor-mor qilinib, asir olinadi. Noiloj qolgan Nuh o'zining juda qobiliyatli, ammo ishonchsiz harbiy qo'mondonlaridan biri Foyiqqa murojaat qilishga majbur bo'ladi. Foyiq katta qo'shin boshida turib, Buxoro ostonalarida, Karmana yaqinida Bo'g'raxonga qarshi jang qiladi va jo'rttaga yengiladi. Buxoro himoyasiz qolib, jangsiz taslim bo'ladi. Foyiqning xoinligini shu narsadan ham bilish mumkinki, Bo'g'raxon uni tez kunda Termiz va Balxga noib etib tayinlaydi.

Bo'g'raxon 992-yilda Buxoroni egallagach, Nuh II ibn Mansur shaharni tashlab qochadi. Bo'g'raxon o'z qarorgohi qilib, Joyi Muliandagi go'zal saroyni tanladi. Ammo qoraxoniylar xoni salomatligi tufayli Buxoroda uzoq qola olmadi. Buxoro taxtiga Nuh II ning o'gli Nasr somoniyni noib etib tayinlab, Bo'g'raxon Samarqand sari otlandi. Nuh II bundan foydalanib, Abu Alidan yordam olib, Buxoroga qaytib keladi. Bug'raxon salomatligi borgan sayin og'irlashib borayotganligi tufayli Samarqandni ham tashlab Qashqar sari yuzlanadi va yo'lda vafot etadi.

Bo'g'raxonning vafoti go'yo Nux II uchun qulay vaziyatlar vujudga kelayotganday tuyular edi. Amalda esa somoniylar inqiroz sari yuz tuban ketgandilar. Nux o'zining yaqin kishilaridan hatto bittagina bo'lsa-da, ishonchli va qobiliyatli harbiy boshliq topa olmadi. Xuroson bo'lsa vaqtincha birlashgan ikki dushman – Abu Ali va Foyiq qo'lida edi. G'azna bilan Hirot viloyatlarida oddiy g'ulomlikdan tezda qudratli davlat boshlig'i darajasiga ko'tarilgan Sobuqtegin Nuxga bo'ysunishni istamas edi. Sobuqtegin 977-yilda Nuxning ruxsatisiz G'aznaga hokim bo'lib oladi, shu bois, ikki o'rtadagi munosabat buziladi. Lekin og'ir vaziyat Nuxni undan yordam so'rashga majbur etadi. 996-yilda Qoraxoniylar Buxoroga qarshi navbatdagi hujumni uyushtirdilar. Qoraxoniylarning yangi xoni Nasr ibn Ali g'ayrat va qat'iylikda Bo'g'raxondan qolishmasdi.

G'azna hokimi Sobuqtegin katta qo'shin bilan Nuxga yordam berish uchun yo'lga chiqdi. Balxga yetganda unga Chag'oniyon, G'o'zg'on va Xuttalon hokimlarining lashkarlari ham qo'shildilar. Sobuqtegin Kesh tumani hududida chodir qurib, Buxoro hokimi Nux II ni ham o'z lashkarlari bilan kelib qo'shilishini talab etdi. Albatta, bu hol somoniylar hukmdorining nafsoniyatiga qattiq tegdi. Nux bu taklifni rad etdi va Sobuqteginning o'zini Buxoroga kelishini talab qilib, farmoyish berdi. Sobuqtegin bunga javoban Buxoroga o'zining 20 ming kishilik qo'shinini yubordi. Buxoro Sobuqtegin qo'liga o'tdi. U Nasr bilan muzokaralar boshladi. Bu muzokaralar natijasida, Sirdariyo havzasining hammasi qoraxoniylar qo'liga o'tadigan bo'ldi. E'tiborli tomoni shundaki, qoraxoniylar tomoniga batamom o'tgan Foyiqni Nasr ibn Ali Samarqandga o'z noibi qilib tayinladi.

Sobuqtegin esa shartnomaga asosan, Amudaryo janubidagi yerlarga, eng avvalo, Xurosonga to'la xo'jayin bo'lib oldi. Somoniylarga faqat Movarounnahrning markaziy qismigina qoldirildi, xolos. Bu shartnomalar Nux ibn Mansursiz tuzildi. Nux ibn Mansur bunday ko'ngilsiz voqealardan so'ng, uzoq yashamadi va 997-yilda vafot etdi. Taxtga Nuxning o'g'li Mansur ibn Nux (997–999) o'tirdi. Taxt vorisi o'zgargani bilan ahvol yaxshilanmadi. Mansur bilan harbiy boshliqlar o'rtasidagi xusumat va kelishmovchiliklar tufayli vaziyat yanada og'irlashdi va oqibatda fitna uyushtirishga borib yetdi. Buxoroda Mansur saroyida qoraxoniy Nasrning homiyligi ostida haqiqiy mansabni egallagan Foyiq fitnaning boshida turdi. 999-yilda turk g'ulomlariga suyangan Foyiq Mansurni qo'lga tushirdi va ko'zini ko'r qilib, uni hokimiyatdan mahrum etdi. Ana shu tariqa, kuchsizlanib qolgan somoniylarga kutilmaganda katta zarba berildi. Somoniylar haqiqatda qarshilik ko'rsatish uchun kuchga va kurashni boshqaruvchi tadbirkor va mard bir kishiga ham ega emas edilar. Xalq esa bo'layotgan voqealarga butunlay befarq qarar edi. Natijada, somoniylar sulolasi batamom quladi. Nasr tomonidan 999-yilda Buxoroning egallanishi barcha muammolarga nuqta qo'ydi va Movarounnahrda hokimiyat masalasi uzil-kesil hal bo'ldi. Albatta, somoniylar 1005-yilga qadar yana o'z qaddilarini rostlash uchun qarshilik ko'rsatgan bo'ldilar. Ammo bu qarshilik voqealarning rivojlanib borishiga bir qadar bo'lsa-da, ta'sir qilmadi. 1005-yildan e'tiboran esa qoraxoniylarga qarshilik umuman, to'xtadi.

Qoraxoniylar qariyb, yuz yil davomida mustaqil hukmronlikning nashidasini surdilar. 1005-yilga qadar davom etgan mustaqil taraqqiyot davrida qoraxoniylar bepoyon katta davlatga asos soldilar. Ularning mulklari g'arbda Buxoro va Sirdaryoning quyi oqimidan, sharqda Yettisuv va Qashqargacha cho'zilib ketgan edi. Qoraxoniy xonadonlari o'rtasida 1016-yildayoq boshlanib ketgan urug'chilik adovatli urushlar tufayli 1041-yilda xonlik ikkiga bo'linib ketdi. G'arbiy xonlik markazi Buxoro bo'lib, uning tarkibiga Movarounnahr va Xo'jakentgacha bo'lgan Farg'onaning g'arbiy qismi kirgan. Sharqni xonlik markazi Bolosog'un bo'lib, uning tarkibiga Talas, Isfijob, Shosh, Farg'onaning sharqiy qismi, Yettisuv va Qashqar vohalari kirgan. Yer, mol-dunyo va davlat talashish qoraxoniy Tomg'ochxon Ibrohim (1046–1068) hukmronligi davrida ikki turkiy sulola: qoraxoniylar va saljuqiylar o'rtasida kuchaydi. Dushmanlikka sabab bo'lgan bu kurash markazida Amudaryoning o'ng va chap qirg'og'i bo'yidagi Termiz va Balx shaharlari atrofidagi yerlar yotardi. Bu yerlarni g'aznaviylarga tashlab ketishga majbur bo'lganlaridan so'ng, saljuqiylar egalik qilgan edilar.

1068-yilda Tomg'achxon Ibrohim taxtdan voz kechgach, Movarounnahrda hokimiyat Tomg'ochxonning o'g'li Shamsulmulkka o'tishi munosabati bilan xonning o'g'illari o'rtasida Buxoro va Samarqand taxti uchun kurash avj olib ketdi. Bu kurashda Shamsulmulk g'alaba qozondi. Termiz va Balx uchun kurash saljuqiylar bilan Shamsulmulk davrida yanada kuchaydi. 1072-yilda saljuqiylar xoni Alp Arslonning o'ldirilishi va saljuqiylarning vaqtincha kuchsizlanganligidan foydalanib, Shamsulmulk Termiz va Balxni ishg'ol qildi. Lekin tez orada Alp Arslonning vorisi Malikshoh bu hududlarni qaytarib oldi. Shundan so'ng, ichki va tashqi siyosatdagi tashabbus saljuqiylar xoni Malikshoh (1072–1092) ga o'tdi. Xususan, 1080-yilda Shamsulmulk vafot etgach, Movarounnahrning ahvoli yanada og'irlashdi. Bundan foydalangan

Malikshoh, 1089-yilda juda katta qo‘shin bilan Amudaryodan o‘tdi va Buxoro bilan Samarqandni egalladi. Qoraxoniylar xoni asir olindi va Isfaxonga jo‘natildi. Malikshoh Ahmad bilan o‘zaro muzokaralar olib borgach, uni Samarqand taxtiga qaytishiga rozilik beradi. Ammo Samarqand taxtiga qaytgan Ahmadni mutaassib ruhoniylar va turk sarkardalari 1095-yilda Kosonga (Farg‘onadagi) yurish paytida, yoy ipi bilan bo‘g‘ib o‘ldiradilar.

Saljuqiylar, ayniqsa, Sulton Sanjar (1118–1157) hukmronligi davrida Qoraxoniylarni deyarli o‘zlariga batamom tobe etdilar. Garchi Arslonxon (1102–1130) o‘z hukmronligining birinchi yarmida mustaqil davlat siyosati olib borishga intilgan, juda ko‘plab qurilish ishlari va obodonchiliklarni amalga oshirgan bo‘lsa-da, mamlakat ichidagi halokatli ziddiyat va qarama-qarshiliklarni oldini olishga ojizlik qildi. Shu bois, Arslonxon davri Qoraxoniylar davlatining siyosiy tushkunlik davri sifatida tarixga kirdi. Bu borada johil ruhoniylar va harbiy boshliqlar davlatni boshqarish ishlariga aralashib hokimiyatni barbod qildilar. Arslonxon kasalligi tufayli davlat ishlarini boshqarishda o‘g‘li Nasrni yarim podsho qilib ko‘tardi. Bundan norozi bo‘lgan ruhoniylar fitna uyushtirib, Nasrni o‘ldirdilar. Arslonxon noilojlikdan Marvdan yordamga Sulton Sanjarni taklif qildi. Fitnani Arslonxonning ikkinchi o‘g‘li Ahmad bostirgan va isyonchilarni qatl qilishga hukm qilgan bo‘lsa-da, Sulton Sanjar Movarounnahr sari ot qo‘ydi. Do‘st qo‘shni sifatida yordamga chaqirilgan Sulton Sanjar bosqinchilik bilan shug‘ullandi. U Samarqandni qamal qilib, 1130-yilda uni egalladi. Arslonxon shahar qamali chog‘ida zambarga solib olib chiqildi va Balxga jo‘natildi. Ko‘p vaqt o‘tmay shu yerda u olamdan o‘tdi. Garchi 1130-yildan to 1147-yillarga qadar ham Samarqandni qaraxoniylar sulolasiga mansub xonlar boshqargan bo‘lsalarda, bu davlat amalda mustaqil emasdi va Sulton Sanjarning izmidan zarracha bo‘lsa-da chiqa olmasdi. 1211-yilda Xorazmshoh Oloviddin Muhammad Qoraxoniylar xonadonidan bo‘lgan so‘nggi qo‘g‘irchoq xon Usmonni o‘ldirib, qoraxoniylar davlatiga so‘nggi hal qiluvchi zarbani beradi. Qoraxoniylar urug‘i batamom qirib bitiriladi. O‘tror, O‘zgan va Buxoro hukmdorlari ag‘darilib, qatl etiladi.

Ana shu tariqa, qoraxoniylar tarix sahnasidan tushdilar, ammo o‘zlaridan so‘ng, tarixda ma’lum ma’noda iz qoldirdilar.

4. QORAXONIYLAR DAVRIDA IJTIMOIY-SIYOSIY VA IQTISODIY HAYOT

Qoraxoniylar hukmronligi davrida Movarounnahrda bir qator ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o‘zgarishlar amalga oshirildi. Bu o‘zgarishlar va tadbirlar siyosiy va iqtisodiy hayotning hamma sohalarini o‘z ichiga qamrab olgan edi. Ular nimalardan iborat?

Birinchidan, somoniylar hukmronligi davrida vujudga keltirilgan markazlashtirilgan davlat boshqaruvi tugatildi. Qoraxoniylar markazlashtirilgan davlat boshqaruvi o‘rniga mamlakatni udel tizimi asosida boshqarishga o‘tdilar.

Buxoro. Minorai kalon XII asr

Qashqardan tortib Amudaryogacha bo‘lgan hamma yerlar qoraxoniylar xonadoning shaxsiy mulki hisoblanib, uning tepasiga ulug‘ xon turdi. U ko‘pincha Qashg‘arda, onda-sonda Bolosog‘unda bo‘lgan. Qoraxoniylar xonadonining boshlig‘i xuddi Erondagi singari “xonlar xoni” (shahanshoh), “Sultonlar sultoni” nomi bilan yuritilgan. Manbalarda, qoraxoniylar xonadoning boshlig‘i – xonlar xoni “Tamg‘achxon” yoki “Tobg‘achxon” deb nomlangan. Turklar Xitoy imperatorini ham shu nom bilan ataganlar. Xonlar xoni idora qilayotgan qoraxoniylar davlati bir necha bo‘laklarga qismlarga – udellarga bo‘lingan. Bu udellarning tepasida Qoraxoniylar xonadonining avlodlari vakillaridan **Iloqxon** unvonini olgan a’zolari turardi.

Qoraxoniylar va saljuqiylar tarixining bilimdoni, XIII asr boshlarida yashagan arab tarixchisi **Ibn Al Asir 1043–1044**-yillarga aloqador qimmatli misollarni keltiradi. Bu davrda Qoraxoniylar davlatini boshqargan Tamg‘achxon Sharaffuddavla o‘ziga qarashli viloyatlarni hammasini akaukalari, o‘g‘illari va qarindosh-urug‘lariga bo‘lib bergan. Jumladan, ukasi Arslontakinga ko‘pchilik turk shaharlarini, ikkinchi ukasi Bo‘g‘raxonga Torozni, Isfijobni amakisi To‘g‘anxonga Farg‘onaning hammasini bergan. O‘ziga esa faqat Qashg‘ar bilan Bolosog‘unni qoldirgan, xolos.

Markaziy xonlar xoni bilan iloqxonlar o‘rtasida aloqa mustahkam bo‘lmagan. Iloqxonlar bir-birlari bilan doimo dushmanlik kayfiyatida yashaganlar va har biri o‘zicha mustaqil bo‘lishga intildi. Samoniylar inqirozga qadar qoraxoniylar davlatining markazi Bolosog‘un bo‘lgan XI asrda esa tamg‘achxonlar ko‘pincha Qashqarda turganlar. O‘zgan (hozirgi Qirg‘iziston hududida) shahri ham bir vaqtlar Qoraxoniylar davlatining markazi vazifasini bajargan.

Tamg‘achxonlar mis tanga pullar zarb qilganlar.

Udel xonliklar orasida Movarounnahrning ahamiyati katta edi. Movarounnahr iloqxoni Samarqandda yashagan.

Ikkinchidan, yozma manbalarda, udellarni, iloqxonlarni boshqarish tartiblari tasvirlangan. Idora ishlarini tashkil etishda qoraxoniylar iloqxonlarga somoniylar hukumronligi davridagi fuqaro amaldorlari bo‘lib ishlagan shaxslar yordam berganlar. Qoraxoniylar ularni taqib qilmadilar. Samoniylar davrida idora etish tartib-qoidalarining ko‘pchiligi qoraxoniylar davrida ham saqlab qolindi. Iloqxonlar qoshida vazirlar, sohibberdilar, mustafiylar bo‘lgan. Shaharlarda hokimlar, raislar, muhtasiblar samoniylar davridagidek, tartibda edi. Qoraxoniylar ruhoniylar bilan tezda umumiy til topdilar. Imomlar, saidlar, shayxlar, sadrlar bu davrda har qachongiga qaraganda ham katta obro‘- e’tiborga ega bo‘ldilar.

Uchinchidan, Qoraxoniylar hukmronligi davrida o‘troq dehqon aholisi o‘rtasida yer egaligi munosabatlarining rivojlanish jarayoni ancha tez sur’atlar bilan borganligi sinfiy tabaqalanish kuchayganligi ko‘zga tashlanadi.

Aholini to‘rta toifasi: boylar, o‘rtahollar, chig‘aylar (kambag‘allar), shuningdek, mulksizlar – qora avom (budun) aniq belgilar kasb etadi. Chorikorlar sifatida feodallar yerlarida ishlagan yersiz va kam yerli dehqonlar “akkarlar” o‘troq dehqonlar ommasini tashkil etardi. Akkar yerni ijaraga olganda hosilning bir qismini davlatga, boshqa qismini yer egasiga berishi, qolganini o‘zi olishi kerak edi.

Qoraxoniylar davrida aholi dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik, ovchilik va savdo-sotiq bilan shug‘ullangan. Ko‘chmanchi chorvadorlar oilasidan chiqqan qoraxoniylar xonadoni a’zolari bilan mahalliy o‘troq xalq orasidagi munosabatlar juda e’tiborlidir. Bu borada Yusuf Xos Hojib Bolosog‘unining 1069-yilda yozgan «Qudatg‘u bilig» («Qutga, ya’ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim») asari bizga juda ko‘p muammolarni yechib beradi. Yusuf Xos Hojib Bolosog‘un va Qashg‘arda bo‘ladi, xon saroylarida yashab, saroy muhiti bilan tanishadi. Tomg‘och xonlardan biriga bag‘ishlangan bu asarda u ijtimoiy hayotning o‘troqlik va ko‘chmanchilik tartibiga baho berishda hech ikkilanmasdan ijobiy fikr yuritadi. Yusuf Xos Hojib fikricha, feodal jamiyatning asosiy kuchlari bo‘lgan dehqonlar, hunarmand – kosiblar, olim-u donolar va savdogarlar, ko‘chmanchi chorvadorlarga nisbatan, jamiyat uchun foydaliroqdir. Shu munosabat bilan u o‘zining didaktik asarida Tamg‘ochxonga murojaat qilib, ularga qanday munosabatda bo‘lish kerakligini bildiradi.

Qoraxoniylar davlatida butun siyosiy tizim g‘oyat ulkan yer fondi hisobidan yashagan. Bu yer fondi bir necha turlarga bo‘lingan: 1. Sulton yerlari. Bu yerlar davlat xazinasiga tushadigan asosiy soliq tushumlari va iqto taqsimoti fondining manbai hisoblangan. Qoraxoniylar davrida iqtoni meros qilib o‘tkazish tez-tez uchrab turgan. 2. Vaqf yerlari, qoraxoniylar hukmronligi

davrida islom dinining o‘rni va ahamiyati oshdi, u davlat dini darajasiga ko‘tarildi. Hatto, olib boriladigan urushlar g‘azovot shiori ostida uyushtirilgan. Ruhoniylar o‘zlarining davlat oldidagi bu xizmatlari evaziga katta-katta yerlar va mulklar olar edilar. Bunday turli xildagi qo‘zg‘aluvchi va qo‘zg‘almas mulkni masjid va madrasalarga vasiyat qilib qoldirish tartibi keng tarqalgan. Bu vaqf yerlari deb atalardi.

Qoraxoniylar va saljuqiylar istilosi tufayli Movarounnahr va Eronga juda ko‘plab ko‘chmanchi turk qabilalari kelib joylashdilar. Ularning ko‘pchiligi o‘troqlasha boshladilar va o‘troq mehnatga ko‘chdilar. Ammo qoraxoniylarning qo‘shin boshliqlari o‘troq turmush sharoitiga o‘tishni o‘zlari uchun zarur deb topmadilar. Chunki, ularning juda ko‘p poda mollari va yaylovlari bor edi. Ular iloq xonlarga zarur bo‘lgan hollardagina shaharga tushar va xizmatni ado etardilar.

Qoraxoniy hukmdorlar aholidan olinadigan iqto to‘lovini olish uchun doimiy suratda shaharda-qo‘rg‘onda bo‘lishlari shart emas edi. Ko‘chmanchi-iqtodor o‘z ko‘chmanchilik hayotini bemalol tinchgina davom ettirishi va o‘ziga qarashli qishloq yoki qishloqlardan keladigan foydalarni yilning ma’lum bir muddatida o‘z vaqtida olib turishi mumkin edi. Bunday to‘lovlar bug‘doy, paxta, uzum, quruq meva, mato, pul shaklida bo‘lardi. Ammo XI asrda turklar hukmronligidan so‘ng, yirik shaxsiy yer egaligi tugatildi, deb o‘ylamaslik lozim. Iqto faqat yer egalaridan daromad olishning asosiy shakli edi, xolos. Iqtoni faqat turk harbiy boshliqlariga berilgan, deb o‘ylash ham xatodir. Iqtodor bo‘lish har bir yirik zodagon yoki hokim tomonidan amalga oshirilishi mumkin edi.

Iqto o‘zgarmas, qotib qolgan shakl bo‘lmagan. Feodal yer egaligining boshqa shakllari evolutsion o‘zgarishni o‘z boshlaridan kechirganliklari singari, iqto ham xuddi shunday evolutsion o‘zgarishni o‘z boshidan kechirdi. Jumladan, iqto keyinchalik, vaqtinchalik inomdan, muddatsiz in’omga, muddatsiz inomdan merosga aylana bordi.

Shunday qilib, somoniylar, undan so‘ng, esa qoraxoniylar hukmronligi davrida feodal yer mulkchiligining eski shakli qoldiqlari bilan bir qatorda feodal yer egaligining yangi shakllari ham paydo bo‘ldi va tez rivojlandi. Bu yangi shakl XI asrda jamiyatda hukmron mavqega ega bo‘ldi.

5. G‘AZNAVIYLAR DAVLATI

X asr oxirlariga kelib, Movarounnahr hududida turkiy xalqlar sulolalarining hukmronlik mavqeyi borgan sayin kuchayib boradi. Ular o‘z tarixlari davomida birin-ketin bir qancha davlatlarni tashkil etdilar. Bu xalqlarning davlatchilik an’analari islom dinini qabul qilganlaridan so‘ng, ham davom etdi. Ana shunday musulmon – turk davlatlaridan biri – **g‘aznaviylar davlati edi.** Bu davlatning tamal toshini Alptegin 962-yilda qo‘ydi. Sobuqtegin (977–997) davrida g‘aznaviylar quyoshi chiqqan bo‘lsa, Mahmud G‘aznaviy (997–1030) podsholigi yillarida eng porloq va qudratli kunlarni o‘z boshidan kechirdi.

X asrga kelib G‘azna shahrining mavqeyi har tomonlama ortdi va turkiy sarkardalarning diqqatini o‘ziga torta boshladi. G‘azna ma’muriy-siyosiy jihatdan somoniylarga qaram edi. Biroq G‘azna hukmdorlari alohida mustaqil davlat bo‘lib ajralib chiqish ishtiyoqi bilan yashaganlar.

Bu ishga birinchi marta astoydil kirishgan shaxs somoniylar lashkarboshisi turk g‘ulomlaridan bo‘lgan Alptegindir. U 962-yilda mahalliy hokimni ag‘darib tashlab G‘aznada o‘z hukmronligini o‘rnatdi. G‘aznada, hokimiyatni qo‘lga olib mustaqil davlat barpo etishga ikkinchi marta urinish 977-yilda g‘oyatda qobiliyatli va idrokli hukmdor Sobuqtegin tomonidan amalga oshirildi. Sobuqtegin Alpteginning g‘ulomi bo‘lib, uni Alptegin Nishopur shahrida qul bozoridan sotib olganligi ta’kidlanadi.

Mahmud G‘aznaviy va uning o‘g‘li Ma’sud devonxonasida xizmat qilgan tarixchi olim Abul Fazl Bayhaqiy «Ma’sud tarixi» kitobida qiziq bir voqeani keltiradi. Uning yozishicha, bu hikoyani hijriy 450 (milodiy 1057) yilning yoz faslida unga alloma Abul Muzaffar Alani aytib bergan. Bu hikoyatga ko‘ra, amir Voziy uning bobosiga xiroj solig‘ini kamaytirib, imtiyoz bergan ekan. Bobosi amir Sobuqtegin boshchiligidagi qo‘shinda xizmat qilar ekan. Bobosi amir Sobuqteginni iste’dodli sarkarda, somoniylarga Hindistonni zabt etib bergan fotih, oqko‘ngil va odil inson deb ta’riflaydi. Abul Muzaffar bobosining bunday hikoyasini keltiradi: «Hirotda janglarni tugallab,

Nishopurga yo‘l olganimizda odatga ko‘ra, har kuni somoniylarning va xurosonliklarning amirlari namozdan so‘ng, adolatli (amirsipohsolor) Sobuqtegin saropardasi (chodiri) yaqiniga kelib, uning tashqariga chiqishini otda o‘tirgancha kutib turishardi. Amir Sobuqtegin chodiridan chiqishi bilan (uning hurmatiga) barchamiz otdan tushardik va u o‘z otiga minganidan so‘nggina biz ham yana otlanar edik. So‘ng, yana yo‘limizda davom etar edik. Xokistar degan joyga yetganimizda amir Sobuqtegin to‘xtam qilib, arzgo‘ylarni qabul qildi va kambag‘allarga sovg‘alar ulashdi. Shom namozidan so‘ng, amir va hamrohlari yana yo‘lga otlandik. Qirli, adirli bir joyga yetganimizda amir Sobuqtegin ot choptirib, aylanib, nimanidir qidira boshladi, bir payt «Topdim!» deb hayqirdi. So‘ng, yonidagi besh-olti nafar g‘ulomga «Mana shu yerni kavlanglar, deb amr qildi. G‘ulomlar birmuncha kavlashgach, zang bosib ketgan bir temir qoziqni topishdi. A’yonlari amr Sobuqtegindan: «Bu nima? Ne bo‘lyapti o‘zi?», deb so‘radilar. Amir ularga qullik chog‘larida boshidan o‘tgan qiziq bir voqeani gapirib berdi. Aytishicha, ularning turkistonlik xo‘jayini Sobuqteginni va yana u uchta qulni sotish uchun Jayhundan o‘tib, Shopurgon va G‘uzg‘onon tarafga haydab boribdi. G‘uzg‘onon amiri quvvat qullardan yettitasini sotib olibdi. Sobuqtegin va yana olti qulga xaridor chiqmaydi. Xoja qullarni boshqa shaharga haydab boribdi. Xo‘jayin Marvarrud va Saraxs bozorlarida yana to‘rtta qulini sotibdi. Sobuqtegin bilan ikkita qulga bu bozorda ham xaridor chiqmaydi. Xoistaraga yetgunlaricha, Sobuqtegin mingan otlardan uchtasi mayib bo‘libdi. Xo‘jayin achchiqlanib, otlarning egarlarini Sobuqteginning yelkasiga ortibdi. Nishopurgacha yayov yurgizaman, deb do‘q uribdi.

Sobuqtegin o‘zini hech kim sotib olmagani uchun qayg‘urib, tole pastligidan o‘kinibdi. Shu kuni kechasi Sobuqtegin tushida Hizr alayhissalomni ko‘ribdi. Hazrati Hizr undan hol-ahvol so‘rab: «Qayg‘urma, yaqin orada qullikdan qutulasan, ulug‘ va mashhur odam bo‘lib ketasan, vaqti kelib, yana shu yerlardan o‘tayotganingda katta mansabdorlar ham senga xizmatda bo‘lishadi, ammo yuksak martabalarga erishganingda, odamlarga faqat yaxshilik qilgin, ana shunda umring uzoq va kuch-qudrating ziyoda bo‘ladi», deb duo qilibdi. Sobuqtegin yarim kechasi uyg‘onib ketib, ko‘rgan tushidan ta’sirlanib, tahorat oladi va xudoga shukronalar aytib, tonggacha ellik rakat namoz o‘qib, yig‘laydi. Shunda vujudi kuch-quvvatga to‘ladi. So‘ng, karomat – mo‘jiza yuz bergan joyni eslab qolish uchun otning qozig‘ini adirlar orasiga qoqib keladi.

Ertalab, hamma uyg‘onganida, otning qozig‘ini yo‘qotgani uchun xo‘jayini Sobuqteginni kaltaklaydi va bu noshud qulni endi duch kelgan odamga so‘ragan bahosiga bervoraman, deb tantanavor qasam ichadi. Xo‘jayin Nishopurgacha ikki qulini otliq Sobuqteginni piyoda haydaydi. Nishopurda bu uchchala qulni somoniylar hukmdori Nuxning sipohsolori amir Alptegin sotib oladi. Shundan so‘ng, Sobuqtegin jang-u jadallarda va tinch paytlarda shijoati, halolligi, adolatli ish tutishi tufayli navkarlikdan bosh qo‘mondonlik – sipohsolorlik darajasigacha yetadi.

Mahmud G‘aznaviyning otasi amir Sobuqtegin yaxshi jangchilardan tashqari, oqko‘ngil, mehr-muruvvatli inson ekanligini ko‘rsatuvchi yana bir voqea ibratlidir. Bu g‘aroyib voqea ham Abul Fazl Bayhaqning “Ma’sud tarixi” kitobida keltirilgan. Bu voqeani Abul Fazlga o‘sha yili (1057) do‘sti Abdul Malik Mustavfiy aytib bergan. Sobuqtegin Bust shahrini qo‘lga kiritib, shaharning fozil, donishmand kishilarini o‘ziga yaqin tutib, ularga lutf-marhamat ko‘rsatgan. Ana shunday fozil kishilardan biri olim Abdul Malik Mustavfiyning otasi Ahmad Mustavfiyga tong otar suhbatlarning birida Sobuqtegin quyidagi hikoyani aytib bergan. Bir kuni Sobuqtegin shom namoziga yaqin Balx qirlarida ov qilayotganida ona-bola kiyiklarni ko‘rib qoladi. Uchqur otida quvlab, kiyikning bolasini tutib oladi. Namoz vaqti yaqinlashganida o‘ljani egariga bog‘lab, uyiga qayta boshlaydi. Biroz yurgach, ortidan kiyikchaning onasi ma’rab kelayotganini eshitadi. Amir ko‘nglida kiyikning onasini ham tutib olishni o‘ylab, ortiga qaytadi. Qorong‘u tushgunicha, uni necha bor quvlab, tutolmay saroyga qaytganida, ona kiyik yana ma’rab ergashib kelaveradi. Oxirida, amir Sobuqtegin ona kiyik bo‘zlayotganiga rahmi kelib, kiyikchani qo‘yib yuboradi. Ona-bola kiyiklar quvonib, chopqillab, ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi. Shu kuni kechasi ham amir karomatli tush ko‘radi. Tushida donishmand bir mo‘ysafid uni

rahmdilligi uchun «Umring uzun, toj-u davlating mustahkam bo‘lsin», deb duo qiladi. Abul Fazl Bayhaqiy kitobida Sobuqteginning bu ishini Tavrotda tasvirlangan Muso payg‘ambarning qo‘zichoqqa muruvvati bilan taqqoslaydi»[1]. Sobuqtegin ko‘p o‘tmay Kobul daryosi havzasidagi yerlarni, keyin esa Xurosonning katta qismini qo‘lga kiritadi va 997-yilda vafot etadi.

Sobuqtegin vafotidan so‘ng, hokimiyat tepasiga Sobuqteginning katta o‘gli Mahmud kelishi kerak edi. Ammo ota taxt vorisligini kichik o‘g‘li Ismoilga bashorat qilgandi. Ismoil taxtni 7 oy boshqaradi, xolos. Tabiatan betadbir, kaltafahm, takabbur va landavur taxt vorisi viloyat hokimlarining isyon-u xurujlariga bardosh bera olmadi. Bundan foydalangan Mahmud katta qo‘shin bilan G‘aznaga bostirib kirdi va taxtni egalladi. U tarixda Mahmud G‘aznaviy nomi bilan shuhrat topdi va g‘aznaviylar sulolasiga asos soldi. Sovetlar davrida Mahmud G‘aznaviy faoliyati tarixda faqat qora buyoqlarda yoritildi, uni bosqinchi, jallod va sahroyi sifatida baholadilar. Holbuki, «Siyosatnoma», «Chahor maqola» (XII asr), «Jome ul-hikoyot», «Lubob-ul-albob» (XIII asr), «Miftoxul-adl» (XVI asr) va boshqa asarlarda, to‘plam va solnomalarda, tarixiy kitoblar tarkibiga kiritilgan hikoyatlarda, sulton Mahmud G‘aznaviy adolatli, fuqaroparvar, tadbirkor, sermulohazali va kelajakni oldindan ko‘ra biladigan har qanday murakkab muammolarni aql bilan odilona hal etishga intiladigan shoh sifatida tasvirlanadi. Nizom ul-mulk qiziq bir ibratli voqeani hikoya qiladi: “Kunlardan bir kun G‘azna nonpazlari ishlamay, novvoyxonalarning eshigini berkitib qo‘yibdilar. Bundan beva-bechora, xususan, qalandarlar aziyat tortibdilar. Ular to‘planishib Sulton Mahmud huzuriga arzga kelibdilar. Sultonning farmoni bilan nonpazlar sardorini filning oyog‘i ostiga tashlab o‘ldirishibdi, uning murdasini fil tishlariga bog‘lab shaharni aylantirishibdi”. Yana bir hikoyat:

Sulton Mahmud G‘aznaviy badbashara, cho‘tir yuzli, cho‘chqa burun, bo‘yni uzun, ko‘sa bir kishi ekan. Bir kuni o‘z hujrasida joynamoz ustida oynaga qarab o‘tirsa, vaziri Shamsulmukofot Ahmad Hasan kirib keladi.

– Hozir, dilimdan nimani o‘tganini bilasanmi? – so‘raydi undan sulton Mahmud.

– Uni xudoning o‘zi biladi, – deydi Ahmad Hasan.

– Xalq meni basharamga qarab hurmat qilmay qo‘yadi, debdi sulton.

– Sen oltin, boylikni o‘zingga dushman bilsang, undan qo‘lingni yig‘sang, xalq seni yaxshi ko‘radi, – debdi vazir.

– Bu bir luqma so‘zning ostida ming xil ma’no yotibdi, – debdi sulton.

Shundan so‘ng, Mahmud G‘aznaviy to‘plagan boyliklari hisobidan fuqarolarga mollar so‘yib, har xil taomlar ulashish, xayriya qilishni odat qilibdi va bu narsa xalqning o‘z sultoniga nisbatan, hurmati va mehrini oshiribdi. Mahmud nihoyatda ustalik va mohirlik bilan davlat siyosati olib boradi. 999-yilda Nasr Qoraxoniy Buxoroni egallagach, Mahmud Bag‘dod xalifasi Qodir (991–1031) dan «Ie min ad daula va omin al milla», ya’ni «hokimiyatning o‘ng qo‘li va dindorlik jamoasining ishonchli vakili» u bilan birgalikda Xurosonni idora etishga vakolat ham oldi. Mahmud bu unvonga javoban xalifa Qodirning nomini xutbaga qo‘shib jome masjidida o‘qittira boshladi. Bu Mahmudning mustaqil siyosat yo‘liga o‘tganligigina bo‘lib qolmasdan, balki uning obro‘-e’tibori oshganligiga ham bir nishona edi.

1001-yilda Mahmud qoraxoniylar bilan o‘z davlatining chegaralarini aniqlash maqsadida, Qoraxoniylar hukmdori Nasr bilan muzokaralar olib bordi va shartnoma tuzdi. Asosiy chegara chizig‘i qilib, Amudaryo belgilandi. 1005-yilda so‘nggi samoniy Ismoil Muntasir qatl etilgach, ilgarigi somoniylar davlati o‘rnida ikkita mustaqil davlat paydo bo‘ldi: bittasi – Qashqardan Amudaryogacha cho‘zilgan sharqiy Turkistonning bir qismini, Yettisuv, Shosh, Farg‘ona va qadimgi Sug‘d hududlarini ham o‘z ichiga olgan Qoraxoniylar davlati, ikkinchisi – shimoliy Hindiston chegarasidan to Kaspiy dengizining janubiy qirg‘oqlarigacha cho‘zilgan hozirgi Afg‘oniston va shimoli-sharqiy Eron viloyatlarini ham o‘z ichiga olgan g‘aznaviylar davlati. Ammo qoraxoniylar bir necha bor o‘rtadagi sulh shartnomasini buzdilar. Mahmud G‘aznaviy Hindistonda bo‘lganligidan foydalanib, 1006- va 1008-yilda ular Xurosonga ikki marta yurish qildilar. Bu yurishlar davomida qoraxoniylar qo‘shini Balx Tus va Nishopur shaharlarini bosib oldi. 1008-yildagi Balx jangida Mahmud G‘aznaviy qoraxoniylar ustidan uzil-kesil g‘alaba qozondi va Xurosonning hammasini, Chag‘oniyon va Xuttalon viloyatlarini batamom egalladi. Bu jangda Mahmud qo‘shini tarkibida 500 fil bor edi.

Sulton Mahmud G‘aznaviy o‘z hukmronligi (997–1030) davrida yashin tezligida harakat qiladigan o‘z davrining qudratli qo‘shiniga tayandi. Islom dinini o‘ziga g‘oyaviy bayroq qilib oldi, islom yo‘lida va himoyasida g‘azot urushlari olib bordi. Harbiy xizmatchilarning hammasi davlat hisobidan yetarli miqdorda maosh bilan ta’minlangandi. Taniqli olim Hamidjon Homidiyning yozishicha, «Sulton Mahmud davlat idora hay’atida ham, viloyat hokimlari devonida-yu qo‘shinlar sarkardalari orasida ham qattiq intizom orqasidan jiddiy nazorat o‘rnatgan bo‘lib, mahalliy hokimlarning ichki va tashqi ahvolidan ma’lumot yetkazib turuvchi maxsus mahkama tashkil etgandi. Uning qo‘shinida bir necha yuz jangovor fillar, qo‘rg‘onlarni qurshab olganda tosh, neft quyilgan idishlar, otadigan manjaniqlar, daryolarni kechib o‘tish uchun suzuvchi sollar bo‘lgan ekan. Sulton lashkarining asosiy qismini harbiy hunarlar o‘rgatilgan qullar tashkil qilgani manbalarda qayd etilgan. Xullas, sulton Mahmud eng zamonaviy qurollar bilan ta’minlangan, 32 harbiy hunar o‘rgatilgan, yuksak jangovor ruhdagi yuz minglab suvoriy va piyoda lashkarga ega edi»[1].

Metindek intizom, qattiqqo‘llik va talabchanlik siyosatiga asoslangan Mahmud G‘aznaviyning harbiy yurishlariga uncha-muncha kuch bas kela olmasdi. U Hindistonga 17 marta yurish qilib, Panjob, Kashmir va boshqa viloyatlarni egallab, behisob boyliklarni qo‘lga kiritdi. Mahmud G‘aznaviyning lashkarlari bosib olingan shaharlardagi oltin haykallarni, ibodatxonalardagi qimmatbaho buyumlarni, minglab erkak-ayol asirlarni olib ketar edilar. Ma’lumotlarga ko‘ra, 1019-yilda Mahmud o‘z yurishlarining birida Kanauja shahridan 20 million dirham, 57 ming qul va 350 ta fil keltirgan. Keltirilgan asirlar sotilmagan ham, o‘ldirilmagan ham, balki ularni dini islomga kiritib, yangi qo‘shinlar tuzganlar.

Mahmud G‘aznaviy 401 (milodiy 1010)-yili G‘urlarga qarshi yurish boshlagan va faqat 405 (1015)-yilda G‘ur viloyatini batamom egallashga muvaffaq bo‘lgan.

Harbiy yurishlarda Mahmud G‘aznaviy erishgan g‘alabalar va qo‘lga kiritilgan behisob boyliklar g‘aznaviylar davlatining obro‘-e’tiborini tobora oshirib bordi. Hatto qoraxoniylar xoni ham Mahmud bilan hisoblashardi. O‘z navbatida, Mahmud ham harbiy yurishlarda xotirjam bo‘lish uchun qoraxoniylar hukmdorlari bilan yaxshi muomala qilar va kelishardi. Mahmud G‘aznaviy Samarqand va Buxoroda o‘tirgan Iloqxon Alitakin bilan Qashqarda o‘tirgan Tamg‘achxon Qodir o‘rtasidagi ziddiyatdan ustalik bilan foydalanishga harakat qildi va xonlar xoni Qodir yordamida qo‘shnisi Alitakinni kuchsizlantirmoqchi bo‘ldi. 1025-yilda Mahmud G‘aznaviy bilan Tamg‘achxon Qodir Samarqand yonida shaxsan uchrashdilar.

XI asrda yashagan fors tarixchisi Gardiziy «Zayn al axbor» kitobida ta’sirchan bir voqeani hikoya qiladi. Har ikki podshoh uchrashuv chog‘ida bir-birlariga o‘zaro mulozamatlardan so‘ng, qimmatbaho javohir toshlarni sovg‘a qiladilar. Mahmud G‘aznaviy ana shu birinchi uchrashuvdayoq, Qodirxonning siyosiy diplomatiyada savodsizligi, sodda, qovushmagan va odam sifatida qo‘polligini ko‘rgach, ya’ni o‘zining muomalasi, mehmondo‘stligi, hashamati, boyligi va zeb-ziynatlari bilan lol qoldirmoqchi bo‘ldi, u Qodirxon uchun oltinlar bilan bezatilgan katta kimxob chodir tayyorlattirib, uning ichki va tashqi tomonlarini hayratomo‘z bir tarzda yasattirdi, har xil taomlar va qimmatbaho sovg‘alar tayyorlashga buyurdi.

Mehmon uchun tayyorlangan chodir haqiqatdan kutilganidan ham ortiqcha salobat va go‘zallik bilan bezatildi. Qarorgohning birinchi xonasida ovqat yeyilar, ikkinchi xonasida esa xursandchilik va ishrat qilinar edi. Mahmud tayyorlagan turli-tuman sovg‘alar Qodirxonni lol qoldirdi: xilma-xil javohirlar, oltin, kumush qadahlar, tilla yuganli ajoyib otlar, urg‘ochi fillar, guldor chodirlar, bebaho gilamlar... O‘z qarorgohiga qaytib kelgach, Qodirxon bu bebaho sovg‘alarni ko‘rib, Mahmud G‘aznaviydek saxiy va qudratli podshoh oldida uyalib qolmaslik uchun o‘z qo‘li ostidagi barcha boyliklarni to‘plashga buyruq beradi.

[1] Mahkam Andijoniy. Mahmud G‘aznaviy. “Muloqot”, 1992, 3–4 sonlar, 36–37- betlar

[1] “O‘zbekiston ovozi”, 1993, 26- oktabr.

Qodirxon juda ko‘p miqdorda pul, oltinlar bilan bezatilgan egar-jabduq va yuganli dul-dul otlar, oltin belboqli turk g‘ulomlari, suvsar, oqsuvsar va qora tulki mo‘ynasi va boshqa boyliklarni yig‘ib Mahmud G‘aznaviyga yuboradi. Bu Mahmud G‘aznaviyning katta diplomatik g‘alabasi edi.

Bu uchrashuvda juda katta siyosiy masalalar muhokama qilindi. Movarounnahrni Alitakindan qaytarib olish va uni Qodirxonning o‘g‘li Yigantakinga berishga o‘zaro kelishadilar. Bu kelishuvdan xabar topgan Alitakin Movarounnahrni vaqtincha tashlab Zarafshon daryosining eng qirg‘og‘idagi Nurota tumani hududlarida ko‘chmanchi hayot kechirib yurgan Saljuqiy turkmanlar orasida jon saqlashga majbur bo‘ldi. Bu hududlarda Saljuqning nabiralari Isroil, To‘g‘rul va Dovudlar egalik qilar edilar. Mahmud G‘aznaviy qo‘shinlari bilan Saljuqiylar o‘rtasida jang bo‘lib, Isroil asir olinadi. U garovga olinib, asir sifatida hind qal’alaridan biriga yuboriladi va shu yerda vafot etadi.

Mahmud G‘aznaviy Alitakinni batamom tormor keltirishni aslida yurakdan istamas edi. Uning maqsadi Alitakinni biroz kuchsizlantirishdan iborat edi, xolos. Mahmud G‘aznaviy uchun Alitakin o‘rniga Qodirxon o‘g‘lining taxtga o‘tirishi ma’qul emas edi. Chunki Movarounnahr taxtiga Yigantakinning kelishi Qodirxonning bevosita Mahmud G‘aznaviy bilan yuzma-yuz bo‘lishiga olib kelardi va oqibatda ular o‘rtasida urush xavfi kuchayar edi. Biz ilgariroq Xorazm somoniylar hukmronligi davrida ham yarim mustamlaka sifatida o‘z mustaqilligini saqlab qolganligini ta’kidlagan edik. Qoraxoniylar va Mahmud G‘aznaviy davlatlari qaror topgandan keyin ham Xorazm bir chetda hech bir davlat tarkibiga kirmagan holda qolaverdi.

Xorazm geografik jihatdan juda qulay mintaqada joylashganligidan tashqari, nihoyatda boy o‘lka edi. X asrning ikkinchi yarmida Xorazm ikkiga ajralgan edi. Shimoliy Xorazm – poytaxti Urganch bo‘lib, bu yerda amir hukmronlik qilsa, janubiy Xorazm – poytaxti Qiyot bo‘lib, unda shoh hukmronligi o‘tnatilgan edi.

996-yili Shimoliy Xorazm hukmdori Ma’mun ibn Muhammad (995–997) bu mamlakatni bir butun davlatga birlashtirdi. Xorazm shoh unvonini qabul qilib, Urganchni poytaxt deb belgiladi. U o‘zining butun diqqat-e’tiborini Xorazmning mustaqilligini ta’minlash va harbiy qudratini oshirishga qaratdi. Bu jarayon Ma’munning o‘g‘li Ali ibn Ma’mun (997–999) davrida ham davom etdi. Ali ibn Ma’mun vafot etgach, taxtga uning ukasi Ma’mun ibn Ma’mun (999–1017) o‘tirdi va otasi hamda akasi yurgizgan siyosatni yanada rivojlantirdi. Albatta Mahmud G‘aznaviy Xorazm mamlakatiga befarq qaramadi. U iloji boricha Xorazmni egallashga, hech bo‘lmasa uni o‘ziga qaram yoki vassal mamlakatga aylantirishga harakat qildi. Ammo Mahmud bu ishlarni nihoyatda ustalik va tinch yo‘l bilan amalga oshira bordi. U o‘z singillarini Xorazmshoh Ali ibn Ma’mun va uning ukasi Ma’mun ibn Ma’munlarga turmushga berdi va Xorazm bilan quda bo‘lib oldi.

Ammo voqealarning bu tarzda rivojlanib borishi Bag‘dod xalifasi Qodirni tashvishga solayotgan edi. U Xorazmning ham, Mahmud G‘aznaviyning ham kuchayishini istamas edi. Shu bois, Qodir ikki o‘rtada nifoq chiqarishga harakat qildi va ma’lum darajada maqsadiga erishdi. Qodir Xorazmshoh Ma’mun ibn Ma’munga o‘z elchisi orqali faxriy kiyim va “Ayn Ad Daula va Zayn Al Milla”, ya’ni “davlat ko‘zi va dindorlar jamoasining ko‘rki” unvoni diplomini topshirdi. Alabatta,bu voqea xalifa Qodirning rejasiga ko‘ra, Mahmud Gaznaviy gazablanishiga sabab bo‘lishi kerak edi. Xuddi shunday bo‘ldi ham.1014-yilda Mahmud G‘aznaviy Xorazmdagi o‘z elchisi orqali Mahmud G‘aznaviy nomini juma namozida xutbaga qo‘shib o‘qitishni Xorazmshohdan talab qildi.Xorazmshoh og‘ir ahvolga tushadi. Shu bois, u ikki yoqlama siyosat olib boradi. Dastlab, Niso va Farovada sulton Mahmud nomiga xutba o‘qildi. Qiyot va Urganchda bunday ishni amalga oshirishga Xorazmshoh jur’at qila olmadi, qo‘rqdi. Bunday ikki yoqlama siyosat mamalakatni ham, xorazmshohning o‘zini ham saqlab qololmadi. Birinchi navbatda bu siyosatdan Xorazmdagi ayrim harbiy doiralar norozi bo‘ldilar. Beruniy bo‘lib, o‘tgan voqealarga shaxsan guvohlik beradi. Uning bergan ma’lumotlariga ko‘ra, “Xorazmning eng kuchli qo‘shini Hazoraspda urushga tayyor turgandi. Bu qo‘shinga bosh xojib Alptegin Buxoriy boshliq edi. U «Biz Mahmudga bo‘ysunmaymiz!», deb Hazoraspdan Xorazm poytaxti Urganchga qarab qo‘shin surdi. Yo‘l-yo‘lakay, yarash bitimiga imzo chekkan va Xorazmshohga

G‘aznaviylar davlat boshqaruvida mansablar va xizmatlar[1].

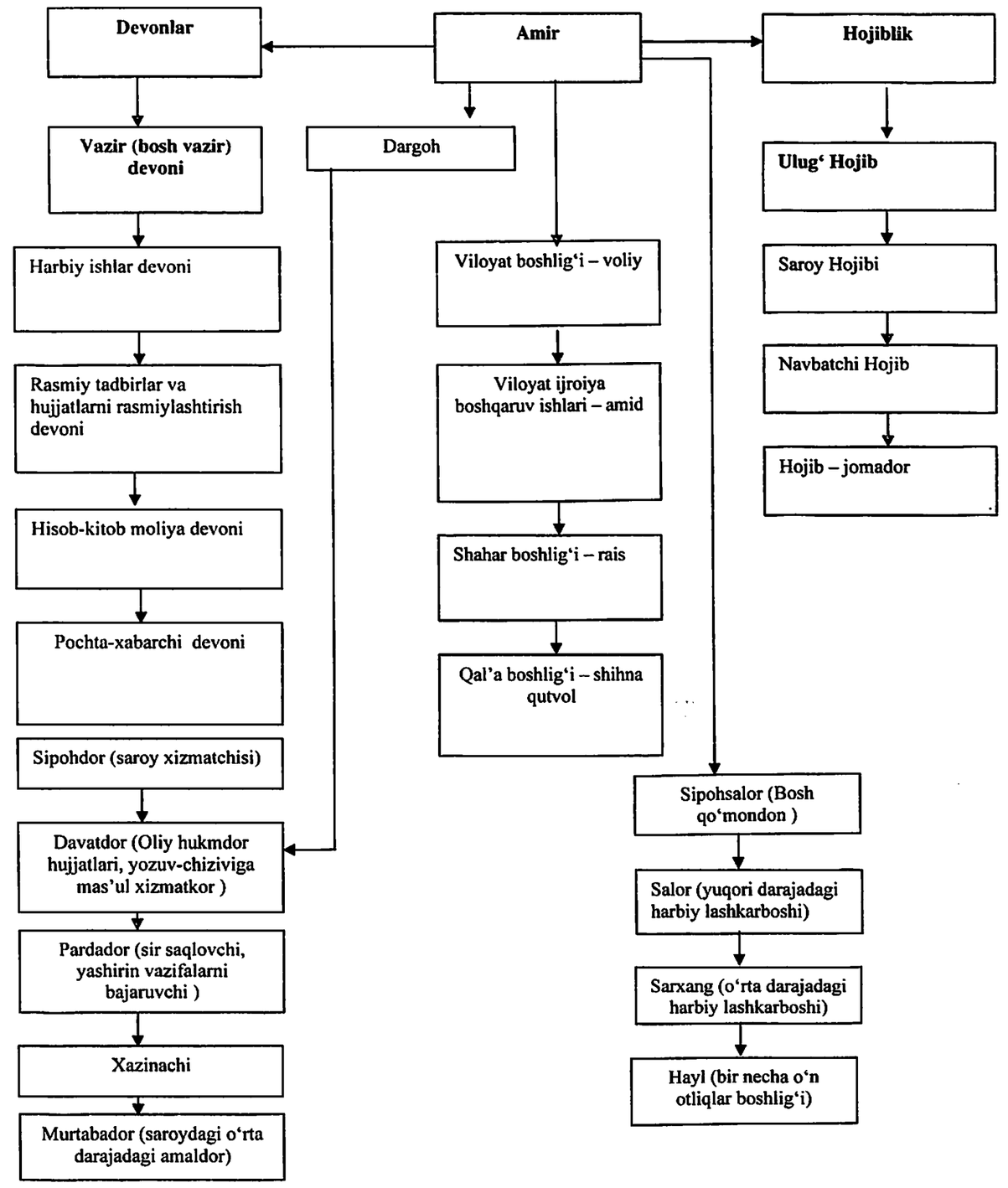

[1] Eshov B. Ko‘rsatilgan asar 249- bet.

shu masalada ijobiy maslahat bergan a'yonlarni tutib o'ldirishdi. Poytaxtni qamal qilib, oxiri shaharga bostirib kirishdi. Xorazmshoh o'z ko'shkida edi, isyonchilar uning ko'shkini yoqib yuborib, o'zini topib o'ldirishdi. Bu paytda, Xorazmshoh o'ttiz ikki yoshda edi, deb eslaydi Beruniy Alptegin Xorazmshohni yo'q qilgach, shohning jiyani bo'lgan, o'n sakkiz yoshli Muhammad ibn Ali ibn Ma'munni topib kelib taxtga o'tqazdi. Davlat ishlari Alptegin bilan vazir Ahmad To'g'on qo'liga o'tdi. «Hali dunyo ko'rmagan yigitchani bir burchakka o'tqazib, o'zlari xohlagancha odamlarni o'ldirib, mol-mulklari va boyliklarini tortib olib, saltanatni vayron qila boshladilar, – deb yozadi Beruniy – Kim kimga yoqmasa ularni Alptegin yordamida kuch bilan yo'q qila boshladilar. To'rt oy davomida ularning osmoni tiniq bo'lib turdi. Ular o'z qo'llari bilan saltanat o'yinini shu qadar vayron qildilarki, kofirlar mamlakatida ham musulmonlarga bunday yomonlik qilinmagan edi".

Beruniy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Xorazmda bo'layotgan bu voqealarga Mahmud G'aznaviy befarq qarab turolmas edi. U 100 ming otliq piyoda askar va 500 fil bilan Xorazm ustiga yurish qildi. 1017-yilning 3- iyulida Xorazm poytaxti Qiyot egallandi. Xorazm Mahmud G'aznaviy davlati ixtiyoriga o'tdi. Xorazmshoh unvoni saqlab qolinib, Mahmudning harbiy sarkardasi, asli turk Oltintosh Xorazmga hokim qilib tayinlandi. Mahmud G'aznaviy yosh Xorazmshohni va uning barcha oilaviy sulolasi a'zolari hamda ulug' olim Beruniyni o'zi bilan birga G'azna shahriga olib ketdi. Ana shu tariqa, Xorazm mustaqilligiga barham berildi va Mahmud G'aznaviy diplomatik va harbiy jihatdan katta muvaffaqiyatga erishdi. Ammo Xorazm g'aznaviylarning qo'li ostida uzoq qolmadi. Chunki 1030-yilda Mahmud G'aznaviy vafot etgach, uning o'rniga o'gli Ma'sud o'tiradi. U 1030–1040 yillarda hukmronlik qilgan. Ma'sud qo'shini 1040-yilda Marvdan sakson kilometr masofadagi Dandanakan degan joyda Saljuqiylar hukmdori To'g'rulbek tomonidan uzil-kesil tor-mor etildi.

Mag'lubiyatga uchragan Ma'sud zo'rg'a qochib, G'aznaga keldi va ko'p o'tmay fitnachilar tomonidan o'ldirildi. Taxtga Ma'sudning ukasi Muhammad o'tirdi. Lekin Ma'sudning o'g'li Ma'dud (1041–1048) Muhammadga qarshi urush boshlab, uning qo'shinlarini yengdi va o'zini o'ldirib, G'aznaviylar davlatining hukmdori bo'lib oldi. Ammo Sulton Ma'sudning vorislari G'aznaviylar davlatining ilgarigi qudratini tiklashga muvaffaq bo'la olmadilar. Asta- sekin o'z qudratini yo'qota boshlagan G'aznaviylar davlati XII asrning oxirlarida Afg'oniston hududlarida tashkil bo'lgan yangi davlat – G'uriylar tomonidan butunlay tugatildi. Aniqrog'i, 1186-yilda G'uriylar sulolasidan bo'lgan G'iyosiddin Muhammad qo'shini Panjob viloyati bilan cheklanib qolgan G'aznaviylar hokimiyatini uzil-kesil tor-mor qildi[1].

6. SALJUQIYLAR SALTANATI

X asrning ikkinchi yarmi va XI asrning birinchi yarmi oralig'ida buyuk saljuqiylar davlati nomi bilan tarixga kirgan yana bir Turk davlati tarix xaritasida namoyon bo'ldi. Taniqli tilshunos olim Qozoqboy Mahmudovning fikricha, saljuqiylar ham Alptegin singari O'g'uz qabilasining Qiniq urug'iga mansub bo'lganlar[2]. X asrda yashagan arab geografi ibn Haykalning bergan ma'lumotlariga qaraganda, islom dinini qabul qilgan mingga yaqin turk oilasi Sharqdan Forob, Kenjit va Shosh o'rtasidagi tumanga, ya'ni hozirgi Chimkentning janubi-g'arbiga ko'chib kelgan.

Bu turklar Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida yashagan sug'diylarning bir qismi bo'lishi mumkin. Shoshda O'g'uz elementlari shu qadar ko'p bo'lganki, jumladan, O'g'uzlar o'zbek og'zaki ijodida ham o'z aksini topgan. O'g'uzlar aslida qadimiy turk qabilasi bo'lganlar. Ular Mo'g'ulistonning shimoli-sharqida shakllangan. O'g'uz mazkur qabilaning afsonaviy asoschisi hamda rahbari bo'lgan. Uning avlodlarini O'g'uzlar deb atashgan.

O'g'uzxonni afsonaviy qahramon sifatida tasvirlab yozilgan rivoyatlar va hikmatlar «O'g'uznoma» nomi bilan chop etilgan. XII asrda noma'lum bir shaxsda «O'g'uznoma» ning qadimiy ko'rinishlaridan bir nusxasi saqlanib qolgan. XIII–XIV asrlarda yashagan Rashid-id-Din uyg'ur alifbosida yozgan «O'g'uznoma» da O'g'uz xoni haqida ko'proq ma'lumotlar bergan.

O'g'uz – o'g' – qabila, urug' ma'nosini bergan, «uz» esa affiks qo'shimchadir. O'g'uz yakka xudolikni – islomni yoshlik chog'idan qabul qiladi. Bu holat o'g'uzning otasi Qoraxonga yoqmaydi. Ikki o'rtada qattiq jang bo'lib, O'g'uzning otasi yengiladi. Turklarga mansub uyg'urlar O'g'uzxon tomoniga o'tadilar. O'g'uzxonning lashkarlari ko'payib, katta kuch to'plagan O'g'uz Talas va Sayram viloyatlarini ham bosib oladi. Volga daryosigacha boradi.

IX asrning oxiri va X asrning o'rtalarida Orol bo'yi va Kaspiy bo'yida O'g'uzlar ittifoqi shakllanadi. X asrda Sirdaryo etaklarida O'g'uzlar davlati tashkil topadi. Tashkil topgan davlatning poytaxti Yangikent deb ataladi.

XI asrning o'rtalarida bu davlat sharqdan kelgan qipchoqlar tomonidan tor-mor qilinadi. O'g'uz qabilalarining bir qismi g'arbga, rus dashtlariga joylashgan. Boshqa qismi esa saljuqiylar boshchiligida Old Osiyo mamlakatlarini istilo qiladilar va hozirgi Turkmaniston yerlariga o'tadilar. Yozma ma'lumotlarga qaraganda, O'g'uzlarning islom dinini qabul qilib, yerli xalq bilan aralashib ketgan qismi turkmanlar deb atalgan. Mahmud Qoshg'ariy (XI asr), Rashid-id-Din (XIII–XIV asr), Abulg'ozi (XVII asr) larning xabar berishicha, O'g'uzlar 22 yoki 24 qabiladan iborat bo'lgan. Bular: chovdir, chandir, yemreli igdir, yazir, salir, qoradoshli, bayet, koyi, tuturga va boshqalardir.

Sirdaryoning quyi oqimida barpo bo'lgan O'g'uz davlatining yobg'usi Saljuqbek (Mahmud Qoshg'ariyning asarida Seljuqbek) saljuqiylar xonadonining asoschisi edi. Saljuqbekning nabiralaridan To'g'rulbek, Chag'irbek va Shakarbeklar Saljuqiylar davlatini saltanat darajasiga ko'tarishda katta xizmat qildilar. O'g'uzlar, nafaqat, o'zbeklar va turkmanlarning, balki hozirgi Turkiya turklari, Iroq turkmanlari, Eron turkmanlari, Gagauzlar, Ozarbayjon xalqining ham tashkil topishiga yetakchi etnik guruh bo'lganlar.

Saljuqiylar dastlab, quyi Sirdaryo hududidagi Jand tumanlari atrofida chorvachilik qilib, ko'chib yurganlar. Ammo bu yerning hokimi Shohmalik bilan urushib qolib, Zarafshon daryosining o'ng qirg'og'iga – Nur (Nurota) tumaniga ko'chib ketishga majbur bo'ladilar. Bu tuman hududlarida ko'chib yurishga somoniylar ruxsat bergan edilar. Somoniylar saljuqiylar bilan yaxshi, tinch-totuv yashashdan manfaatdor edilar. Chunki Saljuqiy turklar qoraxoniylarga qarshi kurashda somoniylarga yordam berardilar. Biroq bu yordamga juda ishonib ham bo'lmasdi.

Ammo XI asrning birinchi yarmida turkman – saljuqiylarning ahvoli juda og'irlashib qoldi. Chunki qoraxoniylar bilan birga Movarounnahr, shu jumladan, Zarafshon vodiysi hududlariga ham chigillar, qarluqlar, yag'molar va boshqa turk qabilalari ko'chib keldilar. Ularning ko'chib yurishlari va chorva mollari uchun joy, yaylovlar kerak edi. Movarounnahrda iloqxon Alitakin hokimlik qilib yurgan (1034-yilda u vafot etgan) davrda saljuqiy turklarga unchalik teginmas edilar. Alitakin vafotidan so'ng, uning o'g'illari yosh bo'lganligidan butun ishni vazir Tunush olib borardi. Tunush davrida saljuqiylar Zarafshon vohasini tashlab ketishga majbur bo'ladilar. Ana shunday og'ir bir sharoitda Xorazmshoh Xorun 1034-yilda saljuqiylarga Raboti Masxon, Sho'raxona va Govixar tumanlaridan yer ajratib berdi. Biroq Jand hokimi ularga hujum qilib, 8 ming kishini o'ldirdi. To'g'rulbek boshliq saljuqiylar bu yerlarni tashlab ketishga majbur bo'ldilar. Ular Mahmud G'aznaviyning o'g'li Ma'sudbekka (1030–1041-yillarda podsholik qilgan) murojaat qilib, o'zlariga Saraxs, Marv, Abiverd, Niso va Farova hududlarida ko'chib yurishga rozilik so'radilar. Chunki bu tumanlar chorva mollari uchun juda qulay joylar edi.

G'aznaviylar ilgarilari ham bu hududlarni saljuqiy turkmanlarga berib oqibatda achchiq azoblar chekkan edilar. Jumladan, 1025-yilda Mahmud G'aznaviyning ruxsati bilan Abiverd, Niso va Farova tumanlariga 4 ming o'tovdan iborat turkman xonadonlari ko'chib kelgandilar. Ular mahalliy amaldorlarning shaxsiy manfaatlari uchun pora tariqasida mol topshirishni talab qilganliklariga javoban, oddiy xalqni talay boshlaydilar. Bu hol turkmanlar bilan mahalliy qo'shni qishloqlar xalqlari o'rtasida g'oyatda kuchli dushmanlikni kelib chiqishiga sabab bo'ldi. Natijada, o'z qilgan xatosidan afsuslangan Mahmud G'aznaviy turkmanlarni tartibga chaqirish uchun Harbiy kuchni ishga solishga majbur bo'ldi. Shundan so'ng turkmanlar bu yerlarni tashlab ketdilar. Ularning bir qismi Balxan tog' tumanlariga, ikkinchi qismi Dehiston tumanlariga, katta bir guruh esa G'arbga – Fors Iroqi, u yerdan Kavkaz orti, Arman va Ozor yurtlariga ko'chib ketdi.

[1] Eshov B. O'zbek davlatchilik tarixi I qism. – T.: "Ma'rifat", 2009, 250–251- betlar.

[2] Mahmudov Q. Turkiy qavmlar taqdiri. "Fan ва turmush", 1990, 12-son, 20-bet.

Shunga qaramasdan, g'aznaviylar hukumati To'g'rulbek boshchiligidagi turkmanlarning iltimoslarini qondirib 1035-yilda Nishopurda imzolangan shartnomaga ko'ra, Niso, Farova va Dexiston tumanlarini ajratib berdilar. Ammo bu safar ham saljuqiy turkmanlar dehqonchilik bilan shug'ullanadigan mahalliy o'troq xalq bilan umumiy til topa olmadilar. Ular og'izda o'troq aholi bilan tinch yashash tarafdori bo'lsalar-da, amalda G'aznaviylar hukumatidan yangi-yangi yerlarni talab qilishda davom etdilar. Xususan, ular Marv va Saraxs yerlarini qat'iylik bilan talab qildilar. Otasi singari Ma'sud ham turkmanlarga qarshi harbiy kuch ishlatishga majbur bo'ldi. Lekin vaziyat g'aznaviylar zarariga ishlayotgan edi. Xurosonda ularning obro'-e'tibori qolmagan, shu bois, ular hech kimga tayana olmas edilar. Jumladan, g'aznaviylarning so'nggi noibi Abulfozil Suriyni Xuroson xalqi haddan tashqari, yomon ko'ra edi. U o'zining poraxo'rligi, qo'polligi, do'q-po'pisa qilib, har doim mansabini suiiste'mol qilganligi tufayli otni qashqasiday elga tanilib qolgandi. XI asrda yashagan fors tarixchisi Bayhaqiy Xuroson aholisi g'aznaviylar qo'shinining aholi hisobiga yashayotganidan va ularning xalqqa qilayotgan zo'ravonligidan shu darajada qiynalib azob chekkan ediki, Xurosonga saljuqiy turklar kelganda bu o'lka o'z boshidan to'liq beboshlikni kechirayotgan edi, deb yozgan edi.

Ana shunday sharoitda g'aznaviylar saljuqiylarga qarshi kurashda muvaffaqiyatga ko'z tika olmas edilar. Ma'sud armiyasining Saraxs yonidagi mag'lubiyatining bosh sababi ham xuddi ana shu edi. Endi turkmanlar uchun Xurosonning bosh shahri Nishopurga to'g'ridan to'g'ri yo'l ochilgan edi. Saljuqiylarning boshlig'i To'g'rulbek 1038-yilda 3 ming kishilik qo'shin bilan deyarli hech qanday qarshiliksiz Nishopurni egalladi. Nishopurlik ruhoniylar va savdogarlar shaharni mutlaqo jangsiz topshirish tarafdori bo'lganliklarini alohida ta'kidlamoq o'rinlidir.

Ammo bu bilan Xurosonning taqdiri uzil-kesil saljuqiylar foydasiga hal bo'ldi, deb xulosa chiqarishga hali vaqt erta edi. Buning ustiga xuddi shu 1038-yilda Ma'sud Saraxs yonidagi navbatdagi jangda saljuqiylarga katta zarba ham berdi. Ammo u ushbu g'alabaga ortiqcha baho berib urushni davom ettirmadi. Bu bilan Ma'sud saljuqiylarga o'z kuchlarini yangidan, qayta to'plab olishga imkoniyat yaratib berdi. 1040-yilda To'g'rulbek Saraxs va Marv oralig'idagi Dandanakan yonida Ma'sud qo'shiniga qaqshatqich zarba berdi. Ma'sudning o'zi esa kichik bir qo'shin bilan zo'rg'a qochib qutuldi. Bu jang oqibatida G'aznaviylar davlati mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan bir viloyatga aylanib qoldi, harbiy va siyosiy ustunlik endi batamom saljuqiylarga o'tib ketdi. G'aznaviylardan tortib olingan yerlarni To'g'rulbek saljuqiylar xonadonining a'zolariga udel sifatida taqsimlab berdi. Chag'ribek Davudga Marv va Xurosonning katta qismi, Muso Yobg'uga (To'g'rulbekning amakisi) Tus, Hirot va Seyston viloyatlari berildi. To'g'rulbek o'ziga Eronning shimoliy va shimoli-g'arbiy viloyatlarining katta qismini oldi. To'g'rulbek ayni zamonda, Saljuqiylar davlatining boshlig'i (1038–1063) ham bo'lib qoldi. Uni xususiy mulk uncha qiziqtirmasdi. To'g'rulbekning nigohi batamom g'arbga qaratilgan edi. U hujumni davom ettirib, Iroq Ajami (Fors Iroqi), Ozarbayjon, Kurdiston, Ko'histonni zabt etdi. To'g'rulbek 1055-yilda Bag'dodga kirib bordi va o'z nomini xutbaga qo'shib o'qitishga Bag'dod xalifasini majbur qildi. Saljuqiylar davlatining poytaxti qilib, Ray shahri belgilandi. To'g'rulbek iloji boricha, Qoraxoniylar bilan hamkorlikda va tinch yashashga harakat qildi. Ammo bu mustahkam bo'lmagan tinchlik va uzoqqa cho'zilmaydigan hamkorlik edi. Har ikkala turk sulolasini to'qnashuvga olib janjalli muammolar kelib chiqdi.

1063-yilda saljuqiylar davlatining asoschisi To'g'rulbek vafot etgach, taxtga uning jiyani, Chag'ribek Dovudning o'gli Alp Arslon (1063–1072) o'tirdi. U davlat poytaxtini Marv (hozirgi Mari) ga ko'chirdi. Alp Arslon podsholigi davrida qoraxoniylar hukmdori Nasr bilan o'zaro qarama-qarshilik va ziddiyat kuchaydi. Alp Arslon Xuttalon, Chag'oniyon, Jand va Savranga Xorazm tomonidan lashkar tortib bordi. U 1072-yilda qoraxoniylarga qarshi yurish boshlab, qariyb 200 ming kishilik qo'shinni Amudaryodan o'tkazish uchun kemalardan maxsus ko'prik qurdirdi. Ammo yurish boshlanishi oldidan Alp Arslon o'z chodirida mahalliy qal'alarning boshliqlaridan biri Yusuf al-Xorazmiy tomonidan o'ldirildi. Qoraxoniylarga qarshi yurishni kechiktirishga to'g'ri keldi.

Alp Arslonning o'ldirilishi qoraxoniylar xoni Shams ul-mulk Nasrning ruhini ko'tarib yubordi va tez orada Termizni, so'ngra Balxni egallab oldi. Ammo bu xursandchilik ko'p uzoqqa cho'zilmadi. Alp Arslon o'rniga taxtga vorislik qilgan Malikshoh (1072–1092) ko'p vaqt o'tkazmay, Termiz va Balxni qoraxoniylardan qaytarib oldi. Ana shu davrdan boshlab, ichki va tashqi siyosatda ustunlik batamom saljuqiylar qo'liga o'tdi. Endi har daqiqada Shams ul-mulk Nasr Malikshoh hujumidan xavotirda qo'rqib yashaydigan bo'lib, qoldi. 1080-yilda Shams ul-mulk vafot etgach, vaziyat yanada og'irlashdi. Shams ul-mulk vafotidan so'ng, podsholik qilgan uning o'g'li Ahmad davrida musulmon ruhoniylari va turk lashkarboshilari o'rtasida munosabat og'irlashdi, mamlakatning ichki ahvoliga bu hol o'z ta'sirini ko'rsatdi. Vaziyatdan xabar topgan Malikshoh 1089-yilda katta lashkar bilan Amudaryodan o'tdi va Buxoro hamda Samarqand shaharlarini egalladi. Qoraxoniylar xoni Ahmad asir olindi. Ahmad bilan Malikhoh o'rtasida bo'lib o'tgan muzokaralardan so'ng, Ahmad Samarqandga qaytdi va taxtga o'tirdi. Ammo bu hol Samarqandda ruhoniylar va lashkarboshilarning noroziligiga sabab bo'ldi. Turkiy sarkardalar 1095-yilda Koson yo'lida Ahmadni qo'lga olib, yoy-ip bilan bo'g'ib o'ldirdilar. Uning o'rniga taxtga Ma'sudxon chiqdi.

Malikshoh hukmronligi davrida vazirlik lavozimida ishlagan Nizom ul-mulk (1017–1092) davlat ishlarini boshqarishda katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan. U davlat arbobi sifatida mamlakatda yirik feodallar va qabila boshliqlarining separatli (Markaziy davlatni ajratishga intilish) harakatlariga qarshi kurashgan. Markazlashgan davlat uchun astoydil jon kuydirgan. Nizom ul-mulk o'zining «Siyosatnoma» asari bilan mashhur. Bu asarda O'rta Osiyoda arablar istilosidan so'ng yuritilgan iqto' tanqid qilinadi. Markazlashgan davlatni barpo qilish har tomonlama asoslanadi.

1092-yilda saljuqiylar xoni Malikshoh ham o'ldirildi. Saljuqiylar davlatida isyon va g'alayonlar boshlanib ketdi. Bu isyon va g'alayonlar hokimiyat tepasiga 1118-yilda – «ulug' saljuqiylar»ning eng so'nggi vakili Sulton Sanjar (1118–1157) kelgach, tinchidi. Uning davrida saljuqiylar Movarounnahrda eng yuksak mavqega erishdilar. Bu davrda saljuqiylar qoraxoniylar davlatining ichki ishlariga juda ko'p aralashadigan bo'lib qoldilar. Qoraxoniylar xoni Arslonxon (1102–1130) o'zi mustaqil davlat siyosati yurgizishga harakat qilgan bo'lsa-da, ana shu davrda inqiroz sari yo'l tutdi. Og'ir ahvolga tushib qolgan Arslonxon do'st bo'lib yordamga turkman sultoni Sulton Sanjarni chaqirgan edi. Sulton Sanjar katta qo'shin bilan kelib, Movarounnahr va Samarqandni talon-taroj qilgan edi, Samarqandni Sulton Sanjar 1130-yilda egallagan va qoraxoniylar o'zlarining amaldagi mustaqilliklarini yo'qotib, Sulton Sanjarga qaram bo'lib qolgandilar. Sulton Sanjarning o'zi ham 1141-yilda qoraxitoylar bilan Katvan cho'lida (Samarqand yaqinida) bo'lgan jangda qaqshatqich zarbaga uchradi va o'zini o'nglab ololmaydi. U 1157-yilda vafot etdi. Ana shu tariqa, dunyoni larzaga solgan saljuqiylar davlati ham barham topdi.

7. XORAZMSHOHLAR DAVLATI

O'rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy taraqqiyotida Qoraxoniylar davlati muhim o'rin tutganligi va yangi bosqichni boshlab berganligini yuqorida ta'kidlagan edik. Ko'chmanchi turkiy qabilalarning o'troqlashuvi, ularning yerli xalqlar bilan qo'shilib, qorishib ketganliklari yangi tarixiy rivojlanish jarayonlariga sabab bo'ldi. Shaharlar o'sdi, hunarmandchilik va savdo taraqqiy etdi, madaniyat kamol topdi. Feodal tarqoqlik va uning oqibati o'laroq Qoraxoniylar, G'aznaviylar va Saljuqiylar davlatlari qulaganidan so'ng, Buxoro va Xorazm yirik ijtimoiy-siyosiy va madaniy markaz sifatida o'sa bordi.

Buxoro O'rta Osiyoda eng yirik diniy markaz sifatida shuhrat topdi. Buxorodagi madrasalarda faoliyat ko'rsatgan ruhoniylar o'z ta'sirlarini nafaqat diniy yo'l bilan oshirdilar, balki ular ayni zamonda, g'oyat katta moddiy boyliklarni ham qo'llarida to'plagan edilar. Masjidlar, madrasalar, xonaqolar va boshqa diniy muassasalarning vaqf mulklari shu darajada ko'payib ketdiki, yuqori mansabli Buxoro ruhoniylari juda katta yer egalariga aylandilar. Ular endi hatto davlat hokimiyati – qoraxoniylarga ham qarshi kurasha boshladilar.

Buxoroda qoraxoniylar davlati qulagandan so'ng, ruhoniy feodallarning o'ziga xos sadrlar deb ataluvchi sulolasi ana shu tariqa paydo bo'ldi. Ular Buxoro diniy jamoalarining rahbari va ayni zamonda, Buxoro shahrining raisi ham edilar. Sadrlar Buxoroda faqat ruhoniy hokimiyatinigina emas, balki dunyoviy hokimiyatni ham o'z

qo'llariga olgan edilar. Ular eng katta yer egalari, Buxoro atrofidagi eng yaxshi mulklarning xo'jayinlari edilar. Shahardagi eng qimmatli mulklar – do'konlar, karvonsaroylar, hammomlar, tegirmon-objuvozlar ham sadrlarniki hisoblanardi. Bundan tashqari, masjid, madrasa va xonaqolarning mulklariga ham sadrlar egalik qilganlar. Hatto, Buxoro shahrining hunarmandlari ham sadrlarga qaram bo'lgan. Bu hol Buxoroda sadrlar mavqeyini haddan tashqari oshirib yuborgandi. Sadr Burhoniddin avlodidan bo'lgan Abdulaziz davrida Buxoro Qoraxoniylar davlati tarkibida o'zini mustaqil xonlik sifatida hisoblagan.

Qoraxoniylar hokimiyati qulashining ikkinchi oqibati Xorazmning yuksalishi bo'ldi. Xorazm XII–XIII asrlarda shu darajada yuksaldiki, u dunyoning eng ulug' davlatlaridan biriga aylandi.

Xorazm XI asrda va XII asrning birinchi yarmida Saljuqiylar davlati tarkibida edi va faqat saljuqiylarga qarshi kurashda yuksala olardi. Ammo agar o'sha davrda Qoraxoniylar davlati tushkin holatda bo'lmaganda, Xorazm rivojlana olmasdi. Chunki u ham saljuqiylarga, ham qoraxoniylarga qarshi kurash olib borishi kerak bo'lardi.

Xorazmning boyliklari XI asrda ham ortib boraverdi. Xorazm hunarmandlari Movarounnahrdagi barcha shaharlardan ustun mavqeda turar edilar. Savdo sohasida ham xorazmliklar oldinda bo'lganlar. Mustahkam qo'rg'onlarda yashagan Xorazm dehqonlari tobora rivojlanib bordilar. Saljuqiylar saroyi amaldorlaridan biri bo'lgan turkiy o'g'uzlarning Bekdili qabilasidan bo'lgan Anushtegin sulolasiga mansub xorazmshohlar Xorazmning ana shu ustunligidan foydalandilar. Anushtegin asli o'smirlik chog'ida qul bo'lgan. Ko'p o'tmay uning iqtidori, zakovatini ko'ra bilgan saljuqiylarning ko'zga ko'ringan amirlaridan sipohsolar Izzatiddin Onor Bilgetegin (1098-yilda o'ldirilgan) uni sotib olib, saroy xizmatiga qo'ygan. Anushteginga omad yor bo'lib, ketma-ket amal pog'onalarida ko'tarila boshlagan. Shaxsan sulton Malikshoh (1072–1092) toshdori, so'ng, Xorazmshoh ijaradoriga aylangan. 1097-yilda Anushtegin vafotidan so'ng, Sulton Berkyoruq uning o'g'li Qutbiddin Muhammadni Xorazm taxtiga (1097–1127) qo'yadi. Biroz vaqt o'tgach, unga «Xorazmshoh» nisbati beriladi. U 30 yil mobaynida Sulton Sanjarga sodiqlik bilan xizmat qiladi, uning rahbarligida olib borilgan barcha janglarda faol qatnashadi. Ayni zamonda, Qutbiddin Muhammad Xorazm farzandi sifatida mamlakatning har jihatdan taraqqiy etishi, qudrati oshishi uchun ko'p kuch sarfladi. Xullas, Xorazmda Anushteginlar sulolasining qaror topishi bevosita ana shu Xorazmshoh Qutbiddin Muhammadning nomi bilan bog'landi.

Qutbiddin Muhammad vafot etgach, Sulton Sanjar sodiq vassalining ulkan xizmatlarini nazarga olib hech bir ikkilanmasdan va e'tirozsiz uning o'rniga 29 yoshli o'g'li Qutbiddin Muhammad ibn Aloviddin Jaloliddin Otsizni (1127–1156) Xorazm taxtiga qo'ygan.

Otsiz Xorazm tarixida alohida o'ringa ega bo'lgan shohlardan. U buyuk davlat arbobi, mohir va usta diplomat, botir va dovyurak sarkarda edi. Otasi kabi o'z davrining o'qimishli kishisi bo'lib, saljuqiylar davlatining poytaxti Mavrdagi madrasalarda tahsil ko'rgan, ilm-fan, san'atni g'oyat qadrlovchi din arboblari va fuqarolarga g'amxo'r shoh sifatida tanilgan. Otsiz badiiy ijod sohibi ham bo'lgan, fors tilida qasidalar va ruboiylar yozgan, juda ko'plab she'rlarni yoddan bilgan. U Xorazm aholisi o'rtasida adolatli va jonkuyar hukmdor sifatida tanilgan edi. Xorazmshoh Otsiz o'zining butun bilimi, iqtidori va qobiliyatini Xorazmning mustaqilligiga qaratdi, bu oliyjanob, ezgu niyat yo'lida Sulton Sanjarning har bir zaif qadami va kamchiliklaridan mohirona foydalandi. U mustaqil tashqi siyosat olib bordi. Otsiz davrida Xorazm xalqi hech qanday xavf-xatarsiz farovon hayot kechirdi. Buni biz Otsiz saroyida maxsus kotib (kotib alxoss) bo'lib ishlagan Rashiduddin Al-Votvot (to'liq ismi Muhammad ibn Abdujalil al-Umariy) xatlari orqali yaqqol ko'ramiz: «Xorazm shu darajaga borib yetdiki, u qo'rqqan va xavf-xatarga tushganlar uchun bexatar makon, elma-el kezib yuradiganlar uchun maskan, qochgan-quvilganlarga manzilgoh, darveshlar uchun panoh joy bo'lib qoldi. Odamlar Xorazmga har tarafdan o'z kulfat-u musibatlaridan iztirobga tushib, hasrat-u nadomatlaridan qalblari kuyib-yonib najot izlab kelardilaru, bu joydan barcha illatlari shifo topgan, dard-u alamlari bartaraf bo'lgan, jamiki yumushlar tashvishlaridan qutulgan holda qaytardilar. Olloyi taologa – bu o'lkaga keng ko'lamli bunday ulug'lig-u

bu darajadagi oliy himmatni muyassar ko'rganligi uchun behad hamd-u sanolar bo'lsin»[1].

Albatta, Otsiz ham ota-bobosiday oliy markaziy hokimiyatga sodiq xizmat qilishda davom etgan. Bu chorasiz tutilgan taktik yo'l edi. Voqealarning keyinchalik, rivojlanib borishi jarayoni vassal bilan Sulton o'rtasida keskin burilish yasashga olib keldi. Bu voqea 1136–1138-yillarda sodir bo'lgan edi. Gap shundaki, oliy markaziy hukmdor Sulton Sanjar butun Xurosondan tortib, Movarounnahr hamda to Qashqargacha bo'lgan yerlarda shohlik taxtini so'rardi. Xuddi ana shu davrda o'z vassali bo'lgan Otsizning shon-shuhrati, qudrat mavqeyi va ta'sir doirasining kun sayin oshib borayotganligi saljuqiylar sultoni Sanjarni bezovta qilayotgan edi. Buni Bag'dodda taxtda o'tirgan xalifa Al-Mustajid (1118–1135) va undan keyingi xalifa Al-Muktovfiy (1136–1160) lar yaxshi bilar edilar. Shuning uchun, ular, ayniqsa, Al-Muktovfiy ulug' Sulton bilan vassal Xorazmshohni o'zaro bir-birlariga gij-gijlab urushtirib bundan o'z manfaatlari yo'lida foydalanish uchun qulay vaqt va fursat poylar edilar. Buni xalifa al-Muqtovfiy tomonidan Xorazmshoh Otsizning janglardagi botirligi, jasoratini ulug'lab yozgan xatlari, yuborgan qimmatbaho kiyim sarposi va sovg'alari hamda Otsizni Xorazm hududlarining to'la hukmdor ulug' Sultoni sifatida tan olib jo'natgan yorlig'idan ham bilsa bo'ladi. 1141-yildan e'tiboran, Otsiz o'z nomidan mustaqil sur'atda oltin tangalar zarb qildira boshlaydi.

Otsiz birinchi marta vassallik shartlarini buzib, 1130-yilda Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan Jand va Mang'ishloq (Mang'it qishloq) ni bosib oladi. Sulton Sanjar esa buni o'ziga nisbatan isyon deb biladi va boshqa vassallari ham Otsizdan ibrat olmasin, deb uni jazolashga qaror qiladi. U Xorazm ustiga qo'shin tortib boradi. Shafqatsiz jangda Otsiz yengilib, jon saqlash uchun qochadi: Xazorasp ostonasidagi muhorabada Xorazmshohning o'g'li Otliq (tarixchi Mirxond Otsizning o'glini El Kutlug' deb yozadi) qo'lga tushadi va shaxsan Sulton Sanjarning buyrug'iga binoan shamshir bilan belidan qoq ikkiga bo'lib tashlanadi. Xorazmshoh Otsiz o'g'li uchun uzoq vaqtlarga qadar iztirob chekadi.

Vassalni jazolagan Sanjar Xorazm taxtiga jiyani Sulaymonshohni qo'yadi, ammo o'zi esa bu yerda uzoq qola olmaydi. Bundan foydalangan Otsiz qo'shin to'plab shahar xalqining qo'llab-quvvatlashi va himoyasi ostida Sulaymonshohni haydab yuboradi. Mohir diplomat Xorazmshoh shu zahotiyoq Sanjardan kechirim so'raydi va unga sodiqlik izhor qilib, noma yuboradi. Albatta Otsiz anoyilardan emas edi. U vaziyatni hisobga olib, 1139-yilda Jurjon viloyatidagi Kobudjon va Buxoroga hujum qilib, Sanjarning Buxorodagi noibi va yaqinlaridan bo'lgan amir Zangi ibn Alini qatl etadi. Sanjar bu voqeani o'g'li Otliq uchun o'ch olish deb, baholaydi. Bu safar u Otsizga nisbatan, keskin choralar ko'rmaydi. Bunga sabab ayni shu paytlarda Movarounnahrga Sharqdan yana bir dahshatli kuch – qoraxitoylarning bostirib kelayotganligi bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Qoraxitoylarning qaysi xalqqa mansubligi to'g'risida olimlar o'rtasida har xil fikrlar mavjud. Ba'zilar ularning to'ng'o'zlardan kelib chiqqan desalar, boshqalari esa mo'g'ullarning avlodlari deb isbotlamoqchi bo'ladilar. Qanday bo'lganda ham qoraxitoylar qariyb 40 ming chodirliq taxminan 150–200 ming kishilik ko'chmanchi xalq bo'lib, ular XII asrda dastlab, Chiguchak va uning atroflarida joylashdilar. Ular shu yerdan turib janubi-g'arb tomonga hujum qilib bordilar va qoraxoniylar poytaxti Bolosog'unni egalladilar. Bolosog'un (Qirg'iziston respublikasi hududida) shahrini qoraxitoylar poytaxt qilib, belgiladilar. Ular bu yerdan turib, g'arbga – Shosh, Farg'ona, Zarafshon va Qashqadaryo hududlariga hujumlar uyushtirib, Xorazmshohlar hududlariga ham tahdid sola boshladilar. Ana shunday og'ir paytda, Otsiz qoraxitoylarga murojaat qilib, arab tarixchisi Ibn-al Asirining yozishicha, ularni boylikka to'la, gullab yashnagan Sulton Sanjar yerlariga yurishga undagan. U kuchli Qoraxitoylar qo'shini bilan ko'ra shishga tayyor emasligini ongli suratda sezib, qoraxitoylarga yiliga 30 ming dinor to'lab turish majburiyatini olgan[2] va bu bilan o'z mamlakatini ko'chmanchilar hujumidan saqlab qolgan.

Qoraxitoylarning Sanjar yerlariga birinchi marta hujumi 1128-yilda Sharqdan Qashqarga bostirib kirish bilan boshlangan. O'shanda Saljuqiylar Sultonining vassali bo'lgan qashqar xoni Ahmad ibn al-Hasan bu hujumni qaytargan

[1] Uvatov U. Rashiduddin Al- Votvot maktublari. – "Guliston" 1991- yil, 11- son, 13- bet.

[2] Бартольд В. Сочинения. Том 5. М. «Наука», 1968, «Кара Китай», стр 544

edi. Ammo keyinchalik, qoraxitoylar qirg‘iz va uyg‘urlarni o‘zlariga tobe qilib, ancha kuchga to‘lgach, o‘sha 1137-yilda Movarounnahrga bostirib kiradilar. Sanjarning eng yaqin qarindoshlaridan biri – Samarqand hokimi Mahmud Ibn Arslonshoh Xo‘jandda mag‘lubiyatga uchrab, Samarqandga qochadi va Sulton Sanjardan yordam so‘rab murojaat qiladi. Saljuqiylar sultoni qoraxitoylarga qarshi olti oy puxta tayyorlandi va o‘ziga qarashli bo‘lgan Seiston, G‘ur, G‘azna va Mozandaron kabi vassal viloyatlardan 100 ming qo‘shin to‘pladi. U eng avvalo, bu urushning asosiy aybdori qarluqlarni jazolamoqchi bo‘ldi. Chunki qarluqlar Samarqand xonligiga vassal bo‘lib, unga qarshi bosh ko‘targan va qoraxitoylardan Harbiy yordam so‘ragan edilar. Bu hol qoraxitoylarning Movarounnahr hududlariga bostirib kirishlari uchun yetarli bahona edi. Sulton Sanjar qarluqlarni jazolay olmadi. Chunki ular Qoraxitoylar go‘rxoni (hokimi) Yelyuy Ta – Shi (1124– 1143) himoyasiga o‘tib ketdilar.

Go‘rxon Yelyuy Ta – Shi sulton Sanjarga xat yozib, qarluqlarning gunohidan o‘tib kechirishni va ularga teginmaslikni so‘radi. Bunga javoban, Sanjar Go‘rxondan islomni qabul qilishni qat’iy talab qilib, qo‘ydi. Aks holda qoraxitoy hukmdoriga 100 ming kishilik Sulton qo‘shini bilan uchrashishiga to‘g‘ri keladi, deb dag‘dag‘a qildi. Sulton qo‘shinlarining har xil qurollarini mohirona ishlatishga yaxshi o‘rgatilganliklarini alohida ta’kidlash bilan birga Sanjar shu narsani ham yozgan ediki, «uning qo‘shinlari yoy o‘qi bilan soch tolasini ikki qismga bo‘lib, yuboradilar»[1], degan edi. Qoraxitoy go‘rxoni xatni o‘qigach, Sanjar elchisining soqolini qirdirib uning qo‘liga nina tutqizdi va soqolidan bir tolani olib elchiga ninani tolaga kiritishga buyurdi. Elchi bu vazifani eplay olmagach, go‘rxon elchiga karab:

– Sen elchi bo‘la turib qo‘lingdagi ninani tolaga kirita olmasang, boshqalar qanday qilib, yoy o‘qi bilan soch tolasini ikkiga bo‘lib, yubora oladi,– degan.

Qoraxitoylarda ham 100 ming kishilik qo‘shin bo‘lgan. Har ikki o‘rtadagi jang 1141-yil 9 sentabrda Samarqandga yaqin Katvon dashtligida bo‘ldi. Bu jangda Sulton Sanjar va Mahmud ibn Arslonshoh qo‘shinlari batamom tor-mor qilindi. Sanjar qo‘shinlaridan 30 ming jangchi halok bo‘ladi, uning o‘zi Mahmudxon bilan Termizga qochdi[2]. Sulton Sanjarning barcha mulki, xon qarorgohi, uning xotini Turkon xotin qoraxitoylarga o‘lja bo‘lib, tushadi. Qoraxitoylar Samarqanddan so‘ng, Buxoroni ham egallaydilar. Deyarli butun Movarounnahr qoraxitoylar qo‘liga o‘tadi.

Xorazmshoh Otsiz Sanjarning yengilganligini eshitib, bundan ustalik bilan foydalanadi. U fursatni g‘animat bilib, 1141–1142-yillarda Xurosonga bostirib kiradi. Seraxsni ishg‘ol etgach, Sanjarning yo‘qligidan foydalanib, saljuqiylar poytaxti Marvni, Nishopurni egallaydi.

Qoraxitoylarga qarshi jangda muvaffaqiyatsizlikka uchragan Sulton Sanjar Marvga qaytgach, o‘z vassali Xorazmshoh Otsizning beodoblarcha qilgan xatti-harakatlarini kechirmadi. U yana ikki marta–1143–1144 va 1147-yil noyabrida Otsiz ustiga qo‘shin tortib bordi. Otsiz o‘z qilgan gunohlari uchun ulug‘ Sultondan kechirim so‘rab S’anjar hukmronligini tan oldi. Ikki o‘rtada yarash bitimi imzolanadi.

1152-yil aprelda Xorazmshoh Otsiz uchinchi marta Jand ustiga qo‘shin tortib boradi va uni egallab katta o‘gli Abul Fath el Arslonni u yerda hokim qilib, tayinlaydi. Bu safar Sulton Sanjar o‘z vassalining xatti-harakatiga befarq qaradi. (Qoraxitoylar bilan bo‘lgan jang davomida Jand Xorazmshoh davlatidan qaytarib olingan edi.) Buning asosiy sababi shundaki, Sulton Sanjar endi ancha kuchsizlanib qolgan edi. Endi u Otsizni o‘ziga yana qarshi oyoqda turg‘izishni istamas edi. Buning ustiga Sulton Sanjar uchun yana ham xavfliroq raqiblar qilich qayrab turar edilar. Bu eng avvalo, Qoraxitoylar va G‘uzlar (turkmanlarning avlodlari) hisoblanardi. Sanjar 1153-yil aprelda g‘o‘zlarga qarshi og‘ir jangga kirdi va o‘zi asirga tushdi. Ana shu davrdan e’tiboran davlat sifatida saljuqiylar hukmronligi inqiroz sari yuz tutdi. Saljuqiylar va Sulton Sanjar uchun eng og‘ir bo‘lgan ana shu vaziyatdan Xorazmshoh Otsiz yana foydalandi, o‘z yerlarini kengaytirdi. Hatto, Sanjarga qarshi g‘uzlarga homiylik qildi. Otsiz Balx g‘uzlari yo‘lboshchilaridan biriga yozgan xatida g‘uzlar bilan Sanjar o‘rtasida vositachi bo‘lishni taklif qilganligi haqidagi ma’lumot bor. 1156-yilda Sulton Sanjar asirlikdan qochganda, Otsiz darhol o‘z taktik yo‘lini o‘zgartirib uni ozodlikka chiqqanligi bilan tabriklaydi va o‘zining ulug‘ Sultonga sodiqligini izhor etadi. Ammo Sulton Sanjar saljuqiylar davlatining shuhratini tiklay olmadi va 1153-yilda olamdan o‘tdi. 1156-yili Xorazmshoh Otsiz ham vafot etdi.

Xorazm xalqining asl farzandi Otsiz Xorazmni mustaqil davlatga aylantirish uchun astoydil harakat qildi. Biroq u Xorazmni to‘la mustaqillikka olib chiqa olmadi. Ammo Otsizning xizmatlari zoye ketmadi. U boshlagan ulug‘ ishlarni Otsizning farzandlari va avlodlari davom ettirdilar.

Otsizdan so‘ng, Xorazm taxtiga uning o‘g‘li El Arslon (1156–1172) o‘tirdi. U otasiga qaraganda, ancha qulay vaziyatlarda ish olib bordi. Bu qulay vaziyatlar nimalardan iborat edi. Avvalo, saljuqiylar davlati Sulton Sanjar vafotidan so‘ng, asosan, yashashdan to‘xtadi. Faqat ko‘chmanchi g‘uzlar unda-bunda o‘z beboshliklarini davom ettirmoqda edilar. Qoraxoniylar esa afsonadagidek qo‘g‘irchoq davlatchalar – bekliklarga aylanib qolgan edilar. Demak, Xorazmning mustaqil taraqqiyotiga to‘sqinlik qila oladigan va xavf soladigan biror-bir aniq kuch qolmagan edi. Faqat ma’lum darajada bunday xavf qoraxitoylar tomonidan kelishi mumkin edi. Ammo El Arslon Xurosondagi bunday qulay vaziyatdan yetarli darajada foydalana olmadi. Albatta, u Xurosonning o‘ziga qaratdi. Ozorlar yurtida mustahkamlanib oldi. Abxar, Zanjan, Kazvin shaharlarini egallab, u yerdan ikki ming zotdor tuyalarni o‘z yurtiga olib ketdi. El Arslon qoraxitoylarga qarshi urushlar olib bordi. Yozma manbalar El Arslonning bosiq va og‘ir diplomat, uzoqni ko‘ra oladigan va musulmon xalqlari birligi uchun kurashgan davlat arbobi bo‘lganligini ko‘rsatadi. Bu borada akademik V. Bartoldning «Qoraxitoylar va Xorazmshohlar» nomli asaridagi xulosalari g‘oyatda qimmatlidir. Uning ta’kidlashicha, Bag‘dod xalifasi Xorazmshoh El Arslonga chopar yo‘llab, uni Saljuqiy sulton Muhammad ibn Mahmudga qarshi kurashga undab gij-gijlaydi. Ammo Xurosondagi voqealarning rivojlanib borishini ziyraklik bilan kuzatib borayotgan va mohir diplomat Xorazmshoh El Arslon Xalifa al-Mukrafiyga yozgan javob xatida, g‘ayridinlar sulton Sanjar vafotidan foydalanib, Xuroson yerlariga o‘z hujumlarini kuchaytirayotgan va musulmonlarni qiyratayotgan bir paytda, Xuroson yerlarini g‘ayridinlardan himoya qila oladigan yagona shaxs sulton G‘iyosiddin Muhammad ibn Mahmuddir, deydi. U nomasida Xalifani insof, diyonatga chaqiradi, eski ginalarni unutib, sulton Mahmud bilan yarashish va musulmon kuchlarni birlashtirishga da’vat etadi.

1171–1172-yillarda qoraxitoylarning katta qo‘shini Xorazmshohning o‘lponni o‘z vaqtida to‘lamayotganligini bahona qilib Xorazm ustiga yurish qiladi. Elarslonning buyrug‘i bilan Sirdaryodagi katta to‘g‘onlar ochtirilib, Xorazm poytaxti yaqinidagi yo‘llar suvga bostirildi. Bu qoraxoniylar qo‘shini yurishini qiyinlashtirdi va Xorazmning poytaxti Gurganj (Urganch) talon-taroj qilishdan saqlab qolindi. Ammo qoraxitoylarning bu yurishi davrida Elarslon kasallikdan vafot etdi (1172-y). Shundan so‘ng uning o‘g‘illari Aloviddin Takash va Sultonshoh Mahmud o‘rtasida uzoq yillar toj-taxt uchun kurash bordi. Aloviddin Takash 1172-yilning dekabrida qoraxitoylar malikasi Chen Tiyon yordamida rasman taxtga o‘tirgan bo‘lsa-da, aka-ukalar o‘rtasida kurash davom etdi. Chunonchi, 1174-yilda Sultonshoh Mahmudning onasi Turkon xotun Nishopur hukmdori Oy-Aboga qimmatli sovg‘alar yuborib, Takashga qarshi ittifoq taklif qildi. O‘sha yili Gurganjdan 20 farsah uzoqlikdagi Subvurni shahri ostonasida Oy-Abo qo‘shinlari Alovuddin Takash qo‘shinlari bilan to‘qnashdi. Bu jangda Takashning qo‘li baland kelib, Oy-Abo asir olindi va qatl etildi. Turkon xotun va Sultonshoh Kaspiy dengizining sharqiy sohilidagi Dehistonga qochdilar.

Shundan so‘ng Aloviddin Takash Xorazmda mustahkam o‘rnashib, qoraxitoylarga va’da bergan o‘lponni to‘lashdan bosh tortadi. Bunga javoban qoraxitoylar yana Xorazmga yurish qildilar, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchrab, Sultonshoh ixtiyoriga kichik bir qo‘shin qoldirib o‘zlari orqaga qaytadilar. Bu davrga kelib Xurosonning anchagina qismi Xorazm davlatiga qo‘shilgan bo‘lsa-da, Marv va uning atroflarda, Sabzavorda Sultonshoh Mahmud hukmronlik qilardi. 1187-yilda aka-ukalar o‘rtasida Nishopur ostonasida yana to‘qnashuv bo‘lib, Takash g‘olib bo‘ldi. Sultonshoh Marvga chekinishga majbur bo‘ldi.

1188-yilda Xurosonning ulamolari va taniqli amirlari vositachiligida Sultonshoh bilan Takash o‘rtasida sulh bitimi tuzildi. Bu paytga kelib Takashning harbiy qudrati va obro‘si oshib ketgan bo‘lib, Sultonshoh uning barcha shartlarini qabul

[1] Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов- Ануштегинидов, str.14

[2] Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Часть 2. Санкт- Петербург. 1900. стр 349

qilishga majbur edi. Ammo bu uzoqqa cho'zilmay Sultonshoh G'o'r viloyati hukmdorlarini akasiga qarshi kurashda o'ziga ittifoqchi qilib oldi. 1193-yilning bahorida Takash yana Sultonshohga qarshi yurish boshladi. Xorazmshoh qo'shinlari Obivardga yetganida har ikkala tomonning vakillari bo'lgan ulamo va din arboblari aka-ukalarni yana yarashtirib qo'yish uchun muzokaralar boshladilar. Bu orada Saraxs qal'asining boshlig'i Badriddin Chaqir xorazmshoh Takash tomonga o'tib ketib, qal'a kaliti va Sultonshohning barcha xazinalarini unga topshirdi. Bu voqealarni ko'tara olmagan Sultonshoh 1193 yilning kuzida vafot etdi. Shu tariqa Xorazmshoh Elarslonning ikki o'g'li o'rtasida 20 yildan ziyodroq davom etgan kurashga yakun yasaldi.

Xorazmshoh Takash 1193-yilning dekabrida Marv shahrini fath etib, shahar va uning atroflariga katta o'g'li Nosiriddin Malikshohni voliy etib tayinladi. Bag'dod xalifasi Nasr (1180–1225-y) va G'arbiy Saljuqiylar sultoni Tog'rul II o'rtasidagi nizolardan foydalanib, Takash qo'shinlari 1194-yilning mart oyida Tog'rul II ga qarshi urush ochdi va uni mag'lub etib Hamadon shahrini egalladi.

Xorazmshohning tobora kuchayib borayotganligidan xavfsiragan xalifa Nasr qo'shinlari Takashga qarshi chiqdilar. 1196-yilning iyun oyida Takash qo'shinlari xalifa qo'shinlarini yengdi. Shu tariqa Afg'oniston va Eronning katta qismi Xorazmshohlar qo'liga o'tdi va Xorazm davlati hududlari birdaniga ikki baravar kengaydi. Xorazm davlati endi Bag'dod xalifasiga tegishli joylar va G'uriylar bilan chegaradosh bo'lib qoldi. Ammo ko'p o'tmasdan xalifa Nasr bilan Takash munosabatlari yana yomonlashganligi tufayli Xorazmshoh Iroqi Arab va xalifalik poytaxti Bag'dodni bosib olishga qaror qildi. Lekin bu yurish paytida Takash kasallanib, 1200-yil iyul oyida Xorazm bilan Nishopur orasidagi Shahriston shahrida vafot etdi.

O'rta asrlar mualliflari ma'lumotlari asosida tadqiqotlar olib borgan Z.Buniyodovning xulosalariga ko'ra, Xorazmshoh Takash o'z fuqorolariga nisbatan adolatli bo'lgan. U boshqa sultonlarga nisbatan qobiliyatli, yirik diplomat va zukko lashkarboshi edi. Shu bois bo'lsa kerakki, Xorazmshoh – Anushteginlar davlatining nisbatan kuchayishi, Aloviddin Takash faoliyatining ma'muriy idora boshqaruvi o'zining qat'iyatligi va tartib intizomi bilan ajralib turadi. Lekin Takashning katta xatosi shunda ediki, u o'zining xotini Turkon xotun mansub bo'lgan qipchoqlar qabilasiga katta erkinliklar berdi, ularni doimo qo'llab-quvvatladi. Turkon xotun (Uning shaxsiy muhrida **«Ismat ud-Dunyo vad-Din Ulug' Turkon malika niso al-olamiyn»**, **«Dunyo va uning pokdomoni, Ulug' Turkon, olam ayollarining malikasi»** degan yozuv bitilgan edi) ularga tayanib katta hokimiyatga ega bo'ldi, o'z homiyligidagi odamlarning yuqori lavozimlarni egallashini ta'minladi. Natijada bu alohida turk harbiy-feodal tabaqasi paydo bo'lishiga olib keldi va amalda xorazmshohlar davlatining inqiroziga sabab bo'ldi.

Yuqorida takidlab o'tganimizdek 1200-yil 3-iyulda Xorazmdan Nishopurga boradigan yo'lda Xorazmshoh Takash vafot etgach, Takash shoh bo'lgan ulkan saltanatda tartibsizliklar, beboshliklar o'zboshimchalikdan iborat harakatlar uchun bahona bo'ldi. Iroq poytaxti Bag'dodda xorazmliklarga qarshi qo'zg'olon va qirg'in boshlandi. G'urlar Janubda Saraxs, Naus va Abiverdni bosib oldilar.

Xorazm taxti uchun kurash ham avjiga chiqdi. Takashning o'rniga 1200-yil 3- avgustda uning o'g'li Aloviddin Muhammad taxtga chiqdi. Bundan norozi bo'lgan Muhammadning o'gay og'asi, Nishopur hokimi Hinduxon taxt uchun kurashish maqsadida, qo'shin to'plash uchun Marvga jo'nab ketdi. Ammo bir muammo bor ediki, u ham bo'lsa Takashning xotini va Aloviddin Muhammadshohning onasi Turkonxotin edi. Davlat faoliyatining ham asosiy kaliti uning qo'lida bo'lib, Muhammad faqat rasmiy hukmdor edi, xolos. Asosan, turklardan tashkil topgan qo'shin Turkonxotinga bo'ysunardi. Harbiy boshliqlar moliya boshqarmasi uning o'z urug'i – bayotlardan edi. Uning qo'lidagi muhrda «Umidim faqat Allohdan» degan yozuv bor edi. Bu muhr, hatto Xorazmshoh Muhammad muhridan qudratli edi. U nihoyatda qattiqqo'l edi. Chet ellik elchilarni o'zi qabul qilar, diplomatik munosabatlarni hal qilardi. Turkon xotunning yaqin qarindosh-urug'lari deyarli barcha faxrli davlat ishi lavozimlarini egallab oldilar. Samarqand shahrining boshlig'i Turkon xotunning og'asi To'g'ayxon, O'tror shahrining noibi uning qarindoshi Inolchiq (Inalchiq) bo'lgan.

Muhammad Xorazmshoh onasiga batamom tobe edi. Turkon xotinning aytgani aytgan, degani degan bo'lgan. Kimni qaysi lavozimga, qo'yishni faqatgina u hal qilardi. Bundan turk zodagonlari foydalandilar. Xorazmshohning vaziri Turkon xotunning sobiq g'ulomi edi. Muhammad Xorazmshohning kenja farzandi O'zloqshoh taxt vorisi deb e'lon qilindi. Ayni chog'da hali oq-qorani unchalik farqlay bormaydigan yosh go'dak voris O'zloqshoh Xorazm, Xuroson va Mozandaron noibi etib tayinlandi. (Bu yurtlar ham Turkon xotunning mulklari hisoblanardi.) Boisi O'zloqshohning onasi Turkon xotunning urug'idan bo'lgan. Ayni zamonda, Muhammad Xorazmshohning katta o'g'li Jaloliddin Manguberdi (Manqaburun) esa chekkadagi kichkina bir viloyat – G'urning (Hirotsiz) hokimligiga tayinlandi. Chunki uning onasi Oychuchuk boshqa urug'dan edi. Bu hol turk harbiy sarkardalarining ikki guruhi – Jaloliddinning onasi Oychuchuk va Turkon xotun qarindoshlari o'rtasida avjlanib ketgan tarafkash kurashiga sabab bo'ldi va bu buyuk Xorazm halokatini tezlashtirgan omillardan edi.

Turkon xotunning butun qalbi, vujudini o'zga mamlakat va xalqlarga qarshi lashkarlar tortib borish, o'zga yurtlarni talash, boshqa xalqlarni qullik asoratiga solish, boylik va davlat to'plash, unga bo'ysunmaganlarni osish, chopish va Amudaryoga cho'ktirish g'oyasi qamrab olgan edi. Makkor va zolim ona izmidan chiqa olmagan Xorazmshoh Aloviddin Muhammad o'zining 20 yillik hukmronlik davrini faqat urushlar, jang-u jadallar bilan o'tkazdi. U 1202-yilda Marv, Nishopur va Saraxsni egalladi. 1204-yil yanvarda Hirotni qo'lga kiritgan Muhammad 1206-yilda o'zining asosiy raqibi bo'lgan qudratli g'urlar davlatiga qaqshatqich zarba berib, Balx va Termizni bosib oldi.

Endi Muhammad qoraxitoylar tazyiqidan qutulish va ular bilan orani ochiq qilib olish uchun bahona izlayotgan edi. Bunday bahona ham tezda topila qoldi. 1206-yilda Buxoroda Sadr Muhammad ibn Abdulazizga qarshi xalq qo'zg'olon ko'tardi. Buxoro xalqi Muhammad ibn Abdulazizning «Sadri jahon» unvonini masxaralab, «Sadri jahannam», deb atadi. Qo'zg'olonga qalqon yasovchi hunarmand Malik Sanjar boshchilik qildi. Sadr Muhammad oilasi bilan najot izlab homiysi Qoraxitoy gurgoni o'rniga bordi. Biroq u qoraxitoylardan Buxoro hukmronligi sadrlarga qoldirish kerakligi to'g'risidagi yorliqdan bo'lak hech narsa olmadi. Qoraxitoy g'urg'onlariga qarshi hujumga bahona izlab yurgan Muhammad 1207-yilda qo'zgolonni bostirish uchun Buxoroga lashkar tortib bordi va shaharni egalladi. Xorazmshoh Buxoroni egallab, uning ichki va tashqi devorlarini tikladi. Buxoro aslzodalari uni qo'llab-quvvatladilar va Xorazmshoh tomoniga o'tdilar. Buxoro Xorazmshoh tarkibiga qo'shib olindi. Qo'zg'olon boshlig'i Malik Sanjar Xorazmga olib ketildi. U ancha vaqt Xorazmshoh saroyida yashadi va ko'pgina tantanalarda qatnashdi. Muhammad Buxoroni egallagach, qoraxitoy gurgonlariga qarshi urushga tayyorgarlik ko'ra boshlaydi. Shu paytda, qiziq voqea ro'y beradi. 3. M. Buniyotovning ma'lumotiga ko'ra, 1209-yilda Urganchga navbatdagi o'lponni yig'ish uchun qolgan Gurgon vakili Tushi hech bir yuzxotir qilmay, hech bir qoidaga rioya etmay, andishasizlarcha to'g'ri kelib, Xorazmshoh yoniga taxtga o'tiradi. «Sabr kosasi to'lgan Xorazmshoh Tushini burda-burda qilib tashlashga va u bilan kelgan hamrohlarini ham qatl etib, murdalarini Amudaryoga tashlashga amr etgan»[1].

Bu voqeadan so'ng, Xorazmshoh vaqtni qo'ldan boy bermasdan, qoraxitoylar asoratidan batamom ozod bo'lishga qaror qiladi va ular ustiga lashkar tortadi. Bu paytda, Chingizxon ta'qibidan qochib Mo'g'ulistondan Yettisuv viloyati tomon chekingan naymanlar sardori Kuchlik qarluqlar bilan birlashib, qoraxitoylarga qattiq zarba beradi. U 1210-yilda, hatto Gurgonning O'zgandagi xazinasini ham qo'lga kiritadi. Bunday qulay vaziyatni to'g'ri baholagan Muhammad o'z vassali, Samarqand hukmdori Usmon ibn Ibrohim bilan birlashib Yettisuv tomon qo'shin tortadi. Bu paytga kelib gurgonlar o'zlarini ancha o'nglab olgandilar va hatto, Kuchlik bilan bo'lgan yangi jangda g'alaba ham qozongan edilar. Muhammad bilan qoraxitoylar o'rtasidagi dahshatli jang Tolos daryosi vodiysida 1210-yil fevralda bo'ladi. Jangda Xorazm askarlari katta talafot ko'rgan bo'lsalar-da, qoraxitoylar mag'lubiyatga uchraydilar, ularning qo'mondoni Tayangu asir olinadi. Natijada, Xorazm davlatining hududlari XIII asr boshlarida yanada kengaydi va Yettisuvgacha bo'lgan yerlar uning tarkibiga qo'shib olindi. Xorazm to'la mustaqillikka erishdi. Biroq qo'lga kiritilgan bu muvaffaqqiyatlar Xorazmshoh: Aloviddin Muhammadni esankiratib qo'yadi. O'zini dunyoda eng qudratli, yengilmas shoh deb hisoblay boshlaydi. Qoraxitoylar ustidan qozongan g'ala-

[1] Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов, стр.75

basiga Muhammad uzugining ko'ziga «Sulton Xudoning yerdagi soyasi» degan so'zlarni yozdirgan bo'lishiga qaramasdan, «Sulton Sanjar» unvoni bilan yurgan bo'lsa-da, yana o'zini qo'shimcha «Iskandari soniy» («Ikkinchi Iskandar») deb ham atay boshlaydi. U Xorazmshoh va Islom bayrog'i ostida kofirlarga qarshi muqaddas urushlar e'lon qiladi. O'zga mamlakatlar xalqlariga yuborgan yorliqlarida, Aloviddin Muhammad o'zini islom homiysi sifatida kutib olib, uni da'vat etadi. Holbuki, u o'z mamlakatida zulm-zo'ravon qilishni haddan tashqari kuchaytirdi, xalq qo'zg'olonlarini shafqatsizlarcha bostirdi. Bu jihatdan 1212-yildagi Samarqand qo'zg'oloni yorqin misol bo'la oladi. Gap shundaki, Xorazmshoh qoraxitoylar ustidan qozonilgan g'alabaga qo'shgan hissasiga minnatdorlik ramzi sifatida qizi Xonsultonni Samarqand hukmdori Usmon ibn Ibrohimga 1210-yilda katta to'y qilib beradi. Muhammad kuyovini ham o'zi bilan birga Urganchga olib ketadi. Usmonning yo'qligidan foydalangan samarqandliklar Xorazmshohga qarshi 1211-yilda qo'zg'olon ko'taradilar. Chunki, Xonsulton bilan Samarqandga kelgan xorazmliklar askarlari shaharda juda ko'p bezoriliklar qiladilar va xalqni talaydilar. Voqeadan xabar topgan Xorazmshohning kuyovi Usmon qo'zg'olonchilar tomoniga o'tdi. U hamma xorazmlik askarlarni qirib tashlashga buyruq berdi. Bu borada Usmonning o'zi namuna ko'rsatdi. U o'zi va xotini bilan birga kelgan xorazmliklarni bitta qo'ymay qilichdan o'tkazdi. U Xorazmshohning qizi Xonsultonni ikkinchi xotini qoraxitoy gurgon qiziga cho'ri qilib qo'ydi. Ammo Xonsulton Xorazmshohga sodiq bo'lgan kuchlar yordamida Urganchdan shoh kuchlari yetib kelgunga qadar Samarqanddagi qal'a ichida boshpana topa oldi. Xorazmliklarni qirib bitirgan Usmon go'rg'onga elchilar yuborib, Samarqandni unga topshirishga tayyor ekanligini bildirdi.

Xorazmshoh Aloviddin Muhammad g'azabining cheki yo'q edi. U darhol Samarqandga lashkar tortdi va jang bilan 1212-yilda shaharni egalladi. Qo'zg'olonchilardan dahshatli o'ch olindi. Samarqand shahri uch kun olov ichida yondi. O'n ming odam qilichdan o'tkazildi. Asirga olingan Samarqand hokimi Usmon ibn Ibrohim xotini – Xorazmshoh qizi Xonsultonning talabi bilan osib o'ldirildi. Barcha qoraxitoylar urug'lari va Usmonning avlodlari bitta qo'ymay qirib tashlandi.

Aloviddin Muhammad erishgan yengil g'alabalari qarshisida shu darajada mag'rurlanib, taltayib ketdiki, endi u o'zini qo'yarga joy topa olmay qoldi. Xorazmshoh buyuk saltanat tuzish istagi bilan yonardi. U ushbu maqsadni amalga oshirish ishtiyoqida o'z xalqini taladi, boshqa davlatlarga qarshi islom bayrog'i ostida muqaddas urushlar olib bordi. Islom himoyachisi va xalqlar xaloskori Muhammad nomi shu qadar keng tarqalgan ediki, butun-butun davlatlar unga deyarli jangsiz taslim bo'lar edilar.

Xorazmshoh qo'shinlari 1215–1217-yillar davomida Kermon, Belujiston, Makrom, Urmuz, Fors Iroqi, Mozandaron, Arron, Ozor yurti Shirvon va boshqa hududlarni egalladi. Xorazm ulug' saltanat hududlari Iroqdan Hindistongacha va Orol dengizidan to Hind okeanigacha cho'zilib ketgan edi. Xorazmning XIII asr boshlaridagi mavqeyi haqida mashhur rus tarixchisi S. P. Tolstov bunday yozgan edi: «Xorazm yerlariday keng va aholi ko'p yashaydigan joy dunyoning hech bir yerida bo'lmasa kerak deb o'ylayman, buning ustiga aholisi mashaqqatli hayotga va o'z narsaga qanoat qilishga o'rganib qolgan. Xorazmning aholi o'rnashgan aksari joylari, bozorlari, g'amlab qo'yilgan narsalari va do'konlari bo'lgan shaharlardir. Aholi o'rnashgan joylar ichida bozori yuklari kamdan-kam topiladi. Shu bilan birga, bu yerlarda xavfsizlik va tinchlik-xotirjamlik hukmrondir»[1]. Bu jumlalar aslida arab sayyohi va geografi Yoqut Hamaviynikidir. U mo'g'ullar istilosi arafasida Xorazmda bo'lgan va o'z ko'zi bilan ko'rganlarini yozgan. Uning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Xorazm davlati XIII asr boshlarida juda katta hududlarni o'z doirasiga qamrab olgan va bu hududda 400 shahar bo'lgan ekan. Ana shu shaharlarning gultoji albatta Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganch bo'lgan. Hamaviy yozadi: «Boyliklarning mo'lligi va poytaxtining kattaligi, aholisining ko'pligi, yaxshilikka yaqinligi hamda din va mazhab buyurgan narsalarni bajarishi jihatidan dunyoda Xorazmning bosh shahriga o'xshash shahar bo'lmasa kerak» (yuqoridagi manba). Bu fikrni Urganchga sayohat qilgan fors tarixchisi Al-Kazaniy ham yanada bo'rttiribroq tasdiqlaydi: «Gurganch jannatdagi shahar va kuyovning uyida kelinni tasvirlovchi farishtalar e'tiborini qozongan go'zal shahardir»[2].

[1] Tolstov S.P. "Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab". T., "Fan", 1964. 293-bet.

[2] Буниятов З. М. Государство Хорезмшахов- Ануштегинидов, стр.102.

Xorazm, ayniqsa, Takash va Aloviddin Muhammad davrida yuksak cho'qqilarga ko'tarildi. Bunday katta saltanat juda ko'p sonli va qudratli qo'shin kuchi bilan yaratildi. Xorazmshoh qo'shini umumiy soni to'g'risida turlicha ma'lumotlar bor. Jumladan, Sibt ibn Al-Javziy 1217-yilda Xorazmshoh 400 va, hatto 600 ming qo'shinga ega bo'lgan, deb yozsa, An-Nasaviy faqat sarbozlarning o'zi 400 ming kishidan iborat edi, shu jumladan, uning safida 70 ming qoraxitoylar ham bor bo'lgan, deydi. Ba'zi mualliflar esa Xorazmshoh Muhammad lashkarlari sonini 300 ming atrofida deb hisoblashadi. Ammo Irbil hokimligining elchisi bo'lgan Muzaffariddin Gekborining (1190–1233)bergan ma'lumotiga qaraganda, Aloviddin Muhammad 1211-yilda qoraxitoylarga qarshi urushganda faqat otliq askarlardan 400 ming kishini jangga tashlagan. Mo'g'ullar hujumi arafasida Xorazmshoh ixtiyorida 400 ming otliq qo'shin bo'lgan, O'trorda 20 ming, Benaket viloyatida 10 ming, Samarqandda 110 ming askar bor edi. Bundan tashqari, Seiston, Balx Jand, Xuttalon, Qunduz va Yorkentda ham kattagina miqdorda lashkar saqlanar edi[1].

Xorazm saltanatining katta kuch va qudratiga ishongan va o'zining yengilmas lashkarboshilik qobiliyatiga haddan ziyod baho bergan Muhammad endi Bag'dod ustiga yurish, xalifaning o'zini ham Xorazmshohga tobe qilish va o'z nomini xalifalik markazida xutbaga qo'shib o'qittirishga azm-u qaror qildi. U Bag'dodni egallashiga shak-shubha qilmasdi. Bag'dodni egallagach, Aloviddin Gurjistonni, so'ngra Vizantiya, Shom yurti va Misrni qo'lga kiritish ishtiyoqida edi.

Orzuga ayb yo'q, degan naql bor xalqda. Xorazmshoh ham katta orzu-umidlar og'ushida Bag'dodga qarshi yurish uchun zo'r tayyorgarlik ko'rdi.

1217-yilning kech kuzida Xorazm saltanatining ulkan lashkarlari Bag'dod sari yo'lga chiqdi. Bu qo'shin ba'zi mualliflar ma'lumotiga qaraganda 600 ming, An-Nasaviyning xabariga ko'ra, faqat otliq askarlar sonigina 400 ming kishidan iborat bo'lgan. Ammo toleyi kulib boqmasa, yo'l yo'q ekan. Qo'lga kiritilgan muvaffaqqiyatdan noshukur Xorazmshohga iqbol kulib boqmadi. Uning lashkarlari Xulvon yaqinidagi Asobod dovoniga yaqinlashgan ham ediki, kutilmaganda yoqqan qor uch kecha-yu uch kunduz tinmadi. Hammayoqni izg'irin sovuq qopladi. Xorazm askarlari sovuqdan tutdek to'kildilar. Oppoq qorlar usti o'liklar bilan qoplandi. Tuyalar, otlar qirilib ketdi. Jangchilarning tirik qolganlarining quloq-burunlarini sovuq oldi. Nachora, xudoning irodasi. Ammo Aloviddin Muhammad har onda dahshatli bo'lishiga qaramasdan, Bag'dod sari yurishni davom ettirish niyatida edi. Biroq 1218-yil 10 - fevralda Xorazmdan kelgan chopar navbatdagi shum xabarni keltirdi. Bu xabarga ko'ra, Sharqdan mo'g'ul-tatar lashkarlari Chingizxon rahnamoligida Movarounnahrga hujum boshlagandilar. Buni bilgan Xorazmshoh Muhammad Bag'dod yurishini to'xtatib, 1218-yil martda Movarounnahrga qaytdi. Lekin u Urganchga bormadi, balki Samarqandga keldi. Urganch Turkon xotun ixtiyorida edi. «Otingni jangga sol, taqdiringni Allohdan ko'r» deganlaridek Aloviddin Muhammadning ham taqdirini Mo'g'ullar bilan bo'ladigan jang hal qilar edi. Albatta, bu jangning oqibati xudo bergan aql-zakovatni qanday qilib ishga solishga ko'p jihatdan bog'liq edi.

[1] O'sha asar. 86- bet.

Nazorat savollari

1. *Ko'chmanchi turkiy qabilalar tarkibiga qanday xalqlar kirgan?*
2. *Turkiy xalqlarning kelib chiqishi haqida fikrlaringiz?*
3. *Markazlashgan davlatlarning shakllanishiga sabab bo'lgan omillar nimalardan iborat?*
4. *Tohiriylar davlatining paydo bo'lishi qanday yuz bergan?*
5. *Somoniylar kimlar va ularning boshqaruv tizimi qanday bo'lgan?*
6. *Somoniylar davrida ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayot darajasini ko'rsata olasizmi?*
7. *Qoraxoniylar davlatining tarix sahnasiga kelish sabablari nimalarda namoyon bo'ladi?*
8. *Qoraxoniylar davrida ijtimoiy, siyosiy, madaniy hayot nimalarda ko'rinadi?*
9. *G'aznaviylar davlati va hukmronlik yillarini aniq bilasizmi?*
10. *Saljuqiylar davlatining parchalanish sabablari nimalardan iborat?*
11. *Xorazmshoh kim, uning davlatining qudrati nimada edi?*

VII BOB

IX–XII ASRLARDA MOVAROUNNAHR VA XORAZMDA MADANIY HAYOT

1. MADANIYATNING IJTIMOIY-SIYOSIY HAYOTDA TUTGAN O‘RNI

Arablar Xuroson, Movarounnahr va Xorazmni bosib olgach, hamma yerda bo‘lgani kabi o‘lkamizda ham qattiqqo‘llik bilan yurtni arablashtirish siyosatini olib bordilar. Bu borada islom dini, Qur’oni Karimdan ustalik bilan foydalanildi. O‘lkada islom dini bilan bir qatorda arab tili, arab alifbosi ham joriy qilindi. Arab tili – davlat tili, islom dini, tili va fan tili darajasiga ko‘tarildi. Mahalliy tilda yozilgan asarlar yo‘q qilindi, yerli bilimdonlar quvg‘in ostiga olindi.

Arab tilini, islom dini va Qur’oni Karimni yaxshi egallagan va bilgan shaxslarning jamiyattagi o‘rni va nufuzi oshdi. Bu arab tiliga nisbatan, hayotiy ehtiyojni kuchaytirdi. Movarounnahr va Xorazmda ham hatto o‘z ona tiliga nisbatan, arab tilini yaxshi bilgan tolibi ilmlar borgan sayin ko‘payib bordilar. Arab tili va islom dini bo‘yicha mukammal bilim va malakaga ega bo‘lganlar arab xalifaligining markaziy shaharlariga borib o‘qishni odat tusiga, an’anaga aylantirdilar. Damashq, Qohira, Bag‘dod, Kufa, Basra va boshqa shuning singari katta shaharlarda Movarounnahr va Xorazmdan borib fan, madaniyat taraqqiyotiga o‘z hissasini qo‘shgan ajdodlarimiz soni borgan sayin ko‘payib bordi. Xususan, bu borada Bag‘dod shahri Sharqning ilm-ma’rifat markazi sifatida katta ahamiyat kasb etdi. IX asrda bu shaharda «Bayt-ul-Hikma» («Donishmandlar uyi») – Sharqning fanlar akademiyasi tashkil etildi. Xuddi shunga monand X asr oxiri – XI asr boshlarida Xorazmda ham podsho ***Ma’mun ibn Ma’mun*** (995–997) va uning avlodlari davrida 1004-yilda «Donishmandlar uyi» tashkil etildi. Urganchda tashkil etilgan bu «Bayt-ul-Hikma» – «Ma’mun akademiyasi» (Xorazm akademiyasi) deb nomlanadi. Bag‘dod va Urganchdagi «Donishmandlar uyi»da o‘z vaqtida nomlari dunyoga mashhur ulug‘ alloma va mutafakkirlar tahsil ko‘rganlar. Ular orasida Ahmad Farg‘oniy, Al-Xorazmiy, Beruniy, ibn Sino, ibn al-Hammor, Abu Saxl Masihiy, ibn Iroq kabi ulug‘ va buyuk zotlarning nomlari bor.

Movarounnahr va Xorazmda IX–XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda (yuz bergan ijobiy yutuqlar va muvaffaqiyatlar haqida gap ketganda, ana shu yutuq va muvaffaqiyatlarning asosiy omili va sababchisi bo‘lgan markazlashgan mustaqil davlatlarning vujudga kelganligini e’tibordan qochirmasligimiz kerak albatta.

O‘z mavqeyi va tutgan o‘rni jihatidan xalqaro maydonda katta e’tibor va nufuzga ega bo‘lgan O‘rta Osiyodagi somoniylar, qoraxoniylar, g‘aznaviylar, saljuqiylar va xorazmliklar davlatlari Ahmad Nasr, Ismoil Somoniylar, Alptegin, Mahmud G‘aznaviy, Tug‘rulbek, Sulton Sanjar, Anushtegin, Otsiz, Takash singari tadbirkor va uzoqni ko‘ra oladigan davlat arboblari davrida har tomonlama rivojlanib, madaniy taraqqiyotda yuksak muvaffaqiyatlarga erishdilar. Chunki bu hukmdorlar davrida mamlakatda davlat hokimiyati mustahkamlandi, nisbatan, tinchlik, osoyishtalik va barqarorlik vujudga keldi. Natijada, moddiy ishlab chiqarish rivoj topdi, hunarmandchilik va savdo taraqqiy etdi, madaniyat gurkirab o‘sdi. Bu davrda «Buyuk ipak yo‘li»ning o‘rni va ahamiyati oshdi, hunarmandchilik va savdo-sotiqlar rivoj topgan obod va ko‘rkam shaharlar vujudga keldi. Buni shundan ham bilish mumkinki, al-Muqaddasiyning yozishicha (985-yilda yozgan) 850–933-yillarda Xorazmda 13 shahar mavjud bo‘lgan bo‘lsa, yarim yildan so‘ng, shaharlar soni 33 taga yetgan. Bular: Kos, Gardmon, Oyxon, Orzaxiva, No‘qfog‘, Qardor, Mizdakxon, Jashira, Sadvor, Zarduh Borategin, Madminiya (Jayhun daryosining o‘ng sohilida), Jurjoniya, Raxushmisan, Madamisan, Xiva, Kardaranxos, Xazorasp, Jigarband, Joz, Darg‘on, Jit, Kichik Jurjoniya, ikkinchi Jit, Safdor, Nuzvor, Zamaxshar, Ruzun, Vazirmand, Vaskaxankas Andarosgondir.

Muqaddasiyning so‘zlariga qaraganda, Xorazm aholisi aql-zakovatli, fiqh ilmini egallagan ma’rifatli kishilar bo‘lganlar. Xalifalik shaharlarida fiqh, adabiyot, Qur’onni o‘rganish sohasida

shogirdi bo‘lmagan xorazmlik imom (bu yerda yirik olim ma’nosida) kamdan kam uchraydi. Xorazmning bu davrdagi taraqqiyoti xususida yirik olim S. P. Tolstovning arxeologiyaga oid quyidagi xulosalari ham g‘oyatda ibratlidir: «Bu davrlardagi Xorazmning iqtisodiy parvozini nazardan o‘tkazar ekansiz, bir vaqtlar feodal monarxiya bo‘lgan bu davlat qiyofasining qoldiqlari ko‘z o‘ngimizda namoyon bo‘ladi. Bizning nigohimizda yuz minglab gektarlab yerlarga obi-hayot bergan ulkan sug‘orish inshootlari, Xuroson, Movarounnahr va Qipchoq dashtlariga tutashib ketgan strategik va savdo yo‘llari istehkomlari, shaharlarning qaynoq hayoti, hunarmandchilik ravnaq topgan savdo-sotiq hamda O‘rta Osiyo, Eron va Volga bo‘yining badiiy madaniyatining keyingi butun tarixiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan Xorazm uyg‘onish davrining bor ulug‘vorligi va boy ravnaqi gavdalanganday bo‘ladi»[1]. IX–XII asrlarda ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy va madaniy sohadagi taraqqiyot o‘lkamizning Xorazm vohasidan tashqari, boshqa hududlariga ham xosdir. Buxoro, Samarqand, Kesh, Naxshab, G‘azna, Panjikent, Binokent, Shosh, Termiz, Quva, Qobadiyon, Boykent va boshqa shaharlar savdo-tijorat, hunarmandchilik va madaniyat markazlari sifatida dong taratganlar. Somoniylar poytaxti Buxoro dunyoda ikkinchi Makka hisoblangan. Bu yerga savdo-sotiq, tijorat ishlari bilan, kasb-hunar o‘rganish, islom nuri va madaniyatidan bahramand bo‘lishdek ezgu niyatda odamlar dunyoning turli burchaklaridan oqib kela boshlaganlar. Tarixchi Abu Mansur as-Salobiy ta’kidlaganiday, (961–1038) Buxoro somoniylar davridan boshlab, «...shon-shuhrat makoni, saltanat ka’basi va zamonasining ilg‘or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan hamda o‘z davrining fozillari yig‘ilgan (joy) edi»[2]. Xullas, demoqchimizki, arablar istilosidan so‘ng, IX–XII asrlarda mahalliy hukmdorlar boshchiligida vujudga kelgan markazlashgan davlatlar davrida mamlakatda vujudga kelgan ijtimoiy-iqtisodiy, ma’naviy-madaniy qulay vaziyat shunday muhitni yaratdiki, natijada, bu mintaqadan o‘z qobiliyatlari, yorqin va betakror ijrolari, ulkan madaniy-ma’rifiy durdonalari bilan jahon madaniyati sivilizatsiyasi xazinasiga bebaho hissa qo‘shgan ajoyib allomalar, fan va madaniyat sohiblari, olim-u donishmandlar, mumtoz adabiyot daholari kamolotga yetdilar. Bu haqida Prezidentimiz 2014-yilning 15–16 may kunlari Samarqand shahrida **“O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati”** mavzusida xalqaro anjuman qatnashchilariga yo‘llagan tabrik xatida shunday deydi: “...O‘nlik sanoq sistemasini, algoritm va algebra tushunchalarini dunyoda birinchi bo‘lib, ilm-fan sohasiga joriy etgan Muhammad Muso Xorazmiy, qomusiy olimlar Ahmad Farg‘oniy, Abu Rayhon Beruniy, tibbiyot ilmining asoschisi Abu Ali Ibn Sino, arab tili grammatikasini mukammal tarzda ishlab chiqqan Mahmud Zamaxshariy, fazoviy trigonometriya asoschisi “ikkinchi Ptolomey” deb tan olingan Abu Nasr Ibn Iroq, shuningek, o‘rta asrlarda sharqda yashab ijod qilgan, o‘sha davr voqealaridan guvohlik beradigan bebaho asarlar yaratgan buyuk tarixchilar avlodi, eng avvalo, Ahmad Ibn Arabshoh, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Hofizi Abro‘, Xondamir, Abdurazzoq Samarqandiy, o‘zida mingdan ziyod yulduzlar harakatini jamlagan astranomik jadval yaratgan Mirzo Ulug‘bek singari ulug‘ mutafakkirlarimiz bilan haqli ravishda faxrlanamiz. Bunday yuksak iftixor tuyg‘usi bizni hech kimdan kam bo‘lmagan xalq sifatida faxr bilan yashashga, ajdodlarga munosib avlod bo‘lishga da’vat etadi”. Bu allomalar va ularning jahon fani taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi bizning milliy iftiho-rimiz, g‘ururimiz va faxrimizdir.

[1] Tolstov S.P. “Qadimgi Xorazm madaniyatini izlab”. T., “Fan”, 1964. 198-bet.

[2] Abdullayev I. Abu Mansur as-Saolobiy. T., “O‘zbekiston” 1992. 50-bet.

2. SHARQ DUNYOSINING BUYUK ALLOMALARI AL-XORAZMIY (783–850)

Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy mashhur o‘zbek olimi va dono mutafakkiri, asli Xiva shahridan. G‘oyatda o‘tkir zehn egasi va noyob qobiliyat sohibi bo‘lgan al-Xorazmiy yoshlik chog‘idan boshlab, aniq va tabiiy fanlarni o‘rganishga qiziqdi, arab, fors, hind va yunon tillarini egalladi, bu tillarda yozilgan kitoblarni qunt bilan o‘qib mutolaa qildi. U dastlabki ta’limni xususiy muallimdan oldi va so‘ngra o‘sha davrning yirik ma’rifat markazlaridan biri bo‘lgan Marvda

madrasa-da o‘qidi. Xalifa Horun ar-Rashidning o‘g‘li Ma’mun xalifalik taxtiga o‘tirgach, (813), Muhammad Muso al-Xorazmiyni o‘zi bilan birga Bag‘dodga olib ketdi va u yerda tashkil etilgan «Bayt-ul-Hikma» («Donishmandlar uyi»)ga boshliq etib tayinladi. Bu yerda al-Xorazmiy katta ijodiy-ilmiy ish bilan shug‘ullandi, ko‘plab qimmatbaho asarlar yozdi.

Xorazmiy matematika, geometriya, astronomiya, geografiya, tarix ilmi va boshqa fanlar sohasida barakali ijod qildi. Uning «Al-Jabr val Mutsobala» («Tenglamalar va qarshilantirish»), «Hisob al-Hind» («Hind hisobi»), «Kitob surat al-Arz» («Yer surati haqida kitob»), «Kitob at-Tarix» («Tarix kitobi»), «Kitob al-Amal bil Usturkabi asarlari ilm-fanda olimga jahonshumul shuhrat keltirdi. Al-Xorazmiy o‘z ijodiy ilmiy ishlarida birinchi o‘ringa xalq manfaatlarini qo‘ydi va e’tiborini uning amaliy-hayotiy ahamiyatiga qaratdi. U «Tenglamalar va qarshilantirish» kitobida bu haqida shunday degan edi: “Men arifmetikaning sodda va murakkab masalalarini o‘z ichiga oluvchi al-Jabr val-Muqobala hisobi haqida qisqacha kitob yozdim. Chunki, u odamlarga meros taqsimlash, vasiyatnoma yozish, boylik bo‘lish va adliya ishlari, savdo-sotiq, kanal qazish, geometrik hisoblashlar, shuningdek boshqa turli munosabatlarda juda ham zarur”[2]. Xorazmiy «Al-jabr», «Al-muqobala» asari bilan matematika tarixida birinchi bo‘lib, algebra faniga asos soldi. «Algebra» atamasining o‘zi ham ushbu kitobning qisqacha «aljabr» deb ataluvchi qisqartirilgan nomining aynan ifodasi hisoblanadi. Xorazmiyning bu asari butun dunyoga, shu jumladan, Yevropada ham keng tarqalgan. Mazkur kitobni lotin tiliga tarjima qilinganda G‘arbiy Yevropada «aljabr» so‘zi «algebra» tarzida qabul qilingan. Ana shu tariqa, Al-Xorazmiy nomidan dastlab, lotincha yozuvda «Algorizmi» so‘zi, so‘ngra «algoritm» atamasi paydo bo‘lgan. «Hisob al-Hind» («Hind hisobi») kitobida Xorazmiy hozirgi paytda, ijtimoiy hayotda ishlatiladigan birdan to‘qqizgacha bo‘lgan raqamlar va nol yordamida istalgan sonni yozish, ular yordamida arifmetik to‘rt amalni bajarish, o‘sha raqamlar bilan ifodalangan sonlardan kvadrat ildizlar chiqarish qoidalarini izohlab beradi. Olimning «Kitob at-tarix» («Tarix kitobi») asarida Xuroson, Kichik Osiyo va Movarounnahrning VIII–IX asrlardagi tarixiga oid qisqa va aniq ma’lumotlar o‘z ifodasini topgan. Xorazmiyning «Zij» («Astronomik jadval»), «Quyosh soati haqida risola» asarlari falakiyotshunoslik fanining rivojlanish taraqqiyotiga katta hissa qo‘shdi. Mamlakatimiz xalqlari 1983-yilda al-Xorazmiy tavalludining 1200 yilligini tantanali nishonladilar.

[1] “Usturlob” – yulduzlarning harakati va holatini kuzatadigan asbob

[2] Hamidov H. Olis-yaqin yulduzlar T., “Cho‘lpon” nashriyoti 1990. 14-bet

AHMAD FARG‘ONIY (797–861)

Saxovati keng ona tuprog‘imiz, O‘zbekiston nomini faxr va g‘urur his-tuyg‘usi bilan uzoq-uzoq avlodlarga ko‘z-ko‘z qilishga arzigulik ulug‘ siymo va allomalardan biri Ahmad Farg‘oniydir. Asli kindik qoni Farg‘onoda tomgan va IX asrda yashab ijod etgan vatandoshimiz haqida ma’lumot beruvchi tarjima hujjatlar deyarli yo‘q darajada. Ahmad Farg‘oniy filolog olim Aziz Qayumovning («Ahmad al-Farg‘oniy», T.: Fan, 1990) ma’lumotlariga qaraganda, yoshlikdan fanga, ilm olishga chanqoq bo‘lib o‘sgan. U, asosan, tabiiy fanlar: falakiyotshunoslik, matematika, geografiya kabi fanlar bo‘yicha ijod qilgan. Ahmad Farg‘oniyning ijodiy faoliyati Bag‘dod olimlari bilan bog‘liq, ulug‘ mutafakkir olim Muhammad Ibn Muso al-Xorazmiy rahbarligida faoliyat ko‘rsatgan «Baytul Hikma» bilan bog‘liqdir. U arab atamashunosligining paydo bo‘lishi va ilmiy taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shdi. Bag‘dod va Damashqdagi rasadxonalar qurilishiga shaxsan qatnashdi. Bag‘dodning Raqoq nomi bilan ataluvchi mavzesida qurilgan Rasadxona qoshida tashkil etilgan falakiyotshunoslik maktabiga rahbarlik qildi. Ahmad Farg‘oniy zamondosh, kasbdosh olimlar va shogirdlari bilan hamkorlikda Ptolemey «Yulduzlar jadvali»dagi ma’lumotlarni tekshirish ishlarini olib bordi. Uning falakiyotshunoslikka oid ilmiy-tadqiqot ishlari ijodiy samaralar berdi. Taniqli olim Omunulla Fayzullayev («Ahmad al-Farg‘oniy» – «Fan va turmush», 1992, 9–10-sonlar) ma’lumotlariga qaraganda, Ahmad Farg‘oniyning oltita kitobi dunyoga ma’lum va mashhurdir: «Kitob Fi Usul ilm an-Nujum» («Falakiyot ilmining usullari haqida kitob»). Bu risolaning asl qo‘lyozmalari matni bir xil bo‘lsa-da, besh nom ostida saqlanadi. Ya’ni Almajistiyga bag‘ishlangan «Falakiyot risolasi», «Falak sferalari sababiyati», «Al-Majistyy» (Ptolemeyning «Almagest» asari), «Ilm al-haya» («Falakiyot ilmi»), deb ataladi. Bu nodir qo‘lyozmalar Angliya, Fransiya, AQSH, Marokash, Misr va Sank-Peterburgda saqlanmoqda.

Olimning “Al-Farg‘oniy jadvallari” (qo‘lyozmasi) «Usturlob bilan amal qilish haqidagi kitob» Hindistonda, «Oy, Yerning ustida va ostida bo‘lganida vaqtni aniqlash risolasining qo‘lyozmasi Qohirada, «Yetti iqlim hidi asarining qo‘lyozmasi Olmoniyada, «Usturlob yasash haqidagi kitob» qo‘lyozmasining to‘rtta nusxasi Berlin va Parijdadir.

Ahmad Farg‘oniy bu asarlaridagi ilmiy kashfiyotlari bilan jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga ulkan va munosib hissa qo‘shdi. Xususan, uning 812-yilda Quyosh tutilishini oldindan bashorat qilishi, Yerning dumaloq shar shaklida ekanligini ochganligi olimga shuhrat keltirdi. Keyinroq Misrda yashagan chog‘ida Nil daryosi suvini o‘lchaydigan asbob yasagan. Bu asbob tutash idishlar qoidasiga asoslangan bo‘lib, hozirgacha saqlanadi. Ahmad Farg‘oniyning falakiyotga oid yirik ilmiy asarlaridan biri – «Samoviy harakatlar va yulduzlar fanining majmuasi haqida kitob»dir. Bu asar «Astronomiya negizlari», deb ham yuritiladi. Unda buyuk mutafakkir o‘zi yashagan davrdagi falakiyotga oid bilimlarni tartibga soldi. O‘zining yangi xulosa va natijalari bilan boyitdi. Falakiyot ilmiga oid asboblar, Quyosh soatlarining bayonini berdi. O‘sha davr an’anasiga muvofiq mamlakatlarni yetti iqlimga bo‘lib o‘rgandi, joylarning geografiyaga oid koordinatlarini Sharqdan G‘arbga yo‘nalishda berdi. Falakiyotga oid bilimlar qomusi hisoblanmish mazkur asar Yevropada Kopernikkacha bo‘lgan falakiyot ilmidan asosiy qo‘llanma bo‘lib xizmat qildi. O‘zidan keyingi olimlar uchun ijobiy samaralar berdi.

Olimning stereografik proyeksiyalar nazariyasini undan ming yil keyin buyuk matematik Eyler XVIII asrda geografiyaga oid xaritalar tuzish nazariyasiga tatbiq qildi va «Katta geografik xarita»ni tuzishda ishlatdi. Undan tashqari, kompleks o‘zgaruvchan miqdorlar tekisligi, noevklid geometriyalar, Lobachevskiy tekisligining Belt-rami-Kleyn proyeksiyasi kosmografiyalarning zaminida ham Ahmad Farg‘oniyning shu nazariyasi yotadi.

Ahmad Farg‘oniy bajargan ilmiy tadqiqot natijalari qaysi fan sohasida bo‘lishidan qat’i nazar g‘oyatda pishiq, puxta va nihoyatda mukammal bo‘lgan. Shu boisdan, uning asarlari fan olamida shuhrat topgan. XII asrdayoq alloma asarlarining lotin tiliga tarjima qilinishi va butun Yevropaga tarqalishi bu fikrimizning isbotidir. Yevropa ilmiy muhiti farg‘onalik allomaga katta hurmat bajo keltirgan. Yevropaliklar Ahmad Farg‘oniyni o‘zlaricha talaffuz etib, «Al Fraganus», deb ataganlar. Hatto, bu nomni buyuk Dante ham ehtirom ila tilga olgan. Ahmad Farg‘oniy asarlari lotin, olmon, ingliz, fransuz, rus va boshqa tillarga tarjima qilingan. Mustaqillik sharofati bilan allomaning 1998-yili 1200 yillik yubiley sanasi nishonlandi. Ahmad Farg‘oniyga atab Quvada bog‘ barpo etilib, allomaning haykali o‘rnatildi. Uning boy ijodiy merosini o‘rganish va chop etish borasida ham ko‘plab xayrli ishlar amalga oshirilmoqda. Prezidentimiz Islom Abdug‘aniyevich Karimov Samarqand shahrida bo‘lib o‘tgan **“O‘rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidagi roli va ahamiyati”** mavzuida xalqaro anjumanda so‘zlagan nutqida Ahmad Farg‘oniy to‘g‘risida to‘xtalib shunday fikrlarni

ilgari surdi: *"Ahmad Farg'oniy tomonidan IX asrda yaratilgan "Astronomiya asoslari" fundamental asarida olamning tuzilishi, Yerning o'lchovi haqidagi dastlabki ma'lumotlar, sayyoramizning sharsimon ko'rinishga ega ekani xususidagi dalillar mavjud bo'lib, mazkur kitob XVII asrga qadar Yevropa universitetlarida astronomiya bo'yicha, asosiy darslik sifatida o'qitib kelingan hamda Buyuk geografik kashfiyotlar davrida Kolumb, Magellan va boshqa sayohatchilarning kashfiyotlari uchun ilmiy asos bo'lib, xizmat qilgan. Ahmad Farg'oniyning amaliy yutuqlaridan biri, uning o'rta asrlardagi asosiy astronomik asbob – usturlob nazariyasini ishlab chiqqani va shuningdek, Nil daryosida "nilomer" degan ko'p asrlar davomida suv sathini o'lchaydigan asosiy vosita sifatida xizmat qilib kelgan mashhur inshootni yaratgani bo'ldi.*

Men O'zbekiston Respublikasi Prezidenti sifatida Misr Arab Respublikasi poytaxti Qohira shahrida bo'lganimda, ana shu nilomerni ko'rib, bu ulug' ajdodimizning ilmiy dahosi oldida yana bir bor hayratga tushish baxtiga muyassar bo'ldim"

Prezidentimiz sa'y-harakati bilan Misrning poytaxti Qohirada Ahmad Farg'oniyga atab haykal o'rnatildi.

ABU NASR FOROBIY (873–950)

Sharq allomalarining yirik namoyandalaridan biri bo'lgan Abu Nasr ibn O'zlug' ibn Tarxon al-Forobiy Aris daryosining Sirdaryoga quyiladigan joyida, Shosh – hozirgi Toshkent shahridan 200–260 km shimoli-g'arbda joylashgan Forob (O'tror) shahrida tavallud topgan. U Forobda ta'lim olib, Buxoro va Samarqandda, ilm-u urfon markazlari Bag'dod va Damashq shaharlarida yashab o'z ilmiy darajasini oshirgan, deyarli fanning barcha sohalarini egallab, 160 dan ortiq asarlar ijod qilgan. Forobiy riyoziyot, falakiyot, tabobat, musiqa, falsafa, tilshunoslik va adabiyotga oid buyuk asarlar, risolalar yozib jahonga mashhur bo'ldi. U yozgan «Aristotel»(Arastu) ning «Metafizika» asari maqsadlari haqida», «Tirik mavjudot a'zolari haqida», «Musiqa kitobi», «Baxt-saodatga erishuv haqida», «Siyosat al-Madoniya» («Shaharlar ustida siyosat yurgizish», «Fozil odamlar shahri», «Masalalar mohiyati», «Qonunlar haqida kitob», «Tafakkur yuritish mazmuni haqida», «Mantitiqa kirish haqida kitob», «Falsafaning mohiyati haqida kitob» va boshqalar buyuk olimning ilm va dunyoqarash doirasining beqiyos darajada kengligi va chuqurligidan dalolat beradi.

Forobiy ellin madaniyati donishmandligining hadsiz bilimdoni edi. U Platon, Aristotelning barcha falsafiy, tabiiy, ilmiy asarlariga, Ptolemeyning osmon jismlari harakati, Aleksandr Afrodiziyning ruh haqidagi psixologiyaga oid, Galenning tibbiyot bo'yicha asarlari, shuningdek, Epikur, Zenon, Yevklid, Porfiriy risolalariga taqriz va sharhlar yozdi. Agar ilm-fan rivojidagi o'zining qo'shgan buyuk xizmatlari uchun Aristotel «birinchi muallim» unvoniga sazovor bo'lgan bo'lsa, Forobiy ellin donishmandligini, Aristotelni yaxshi bilganligi, qomusiy aqli va ilm-fan taraqqiyotiga katta hissa qo'shganligi uchun «Al-Muallim as-Soniy» – «Ikkinchi muallim «Sharq Aristoteli» degan mo'tabar unvon oldi.

Forobiyning «Inson tanasining a'zolari haqida»gi risolasi tibbiyot ilmining maqsad va vazifalarini aniqlashga bag'ishlangan. Shu ma'noda, bu asar muallifi buyuk hakim Abu Ali ibn Sinoning bevosita o'tmishdoshi bo'lganligini isbotlaydi.

Forobiy "Astrologiyaning to'g'ri va noto'g'ri qoidalari haqida" risolasida astrologlarning ruhiy va ijtimoiy hodisalar va jarayonlarni osmoniy jismlar haqidagi ilmiy taxminlarga asoslangan faoliyatlarini yolg'on tasavvurlar va uydirmalardan farqlash zarurligini ta'kidlaydi.

Olimning ko'p jildli «Musiqa haqida katta kitob» asari musiqa ilmining katta bilimdoni bo'lganligida emas, ayni zamonda, Forobiyning taniqli musiqashunos sozanda va ajoyib bastakor ham bo'lganligini dalillaydi. U yangi musiqa asbobining ixtirochisi ham bo'lgan.

Forobiy yirik mantiqshunos olim sifatida ham nom chiqargan. Bu borada, u yunon olimlarining ijobiy an'analarini davom ettirib, mantiq ilmining turli muammolariga oid bir qator risolalar ijod qilgan.

O'rta asr fanining rivoji va taraqqiyotida Forobiyning ilmlar tasnifi bo'yicha olib borgan ilmiy-ijodiy ishlari g'oyatda qimmatlidir. U «Ilmlarning kelib chiqishi haqida», «Ilmlarning tasnifi haqida» va boshqa risolalarida o'sha davrda

ma'lum bo'lgan 30 ga yaqin ilm sohasining tartibi, tasnifi va tafsilotini beradi, umuman, Forobiy ilmlarning beshta asosiy turkumini ko'rsatadi:

1. Til haqidagi ilm (grammatika, poetika, to'g'ri yozuv va boshqalar. Jami yettita bo'limdan iborat.)

2. Mantiq. Sakkiz bo'limdan iborat.

3. Matematika, yetti mustaqil ilm: arifmetika, geometriya, optika, sayyoralar, musiqa, og'irlik, mexanika.

4. Ilm at-tabiiy va ilm al-ilohiy-tabiiy va ilohiy ilmlar yoki metafizika.

5. Siyosat ilmi (ilm al-madaniy – shahar haqidagi ilm, shaharni boshqarish ilmi), yurisprudensiya (fiqh) va musulmon teologiyasi (kalom). Xullas, Forobiyning ilmiy-falsafiy merosi xalqimizning buyuk ma'naviy boyligi sifatida asrlar osha avlodlar uchun ilhom va ijod manbayi bo'lib xizmat qilaveradi.

ABU ALI IBN SINO (980–1037)

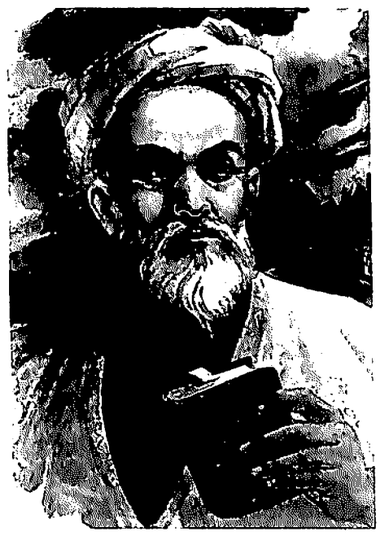

Sharq dunyosining buyuk daho olimi Abu Ali al-Husayn ibn Abdulloh ibn al-Hasan ibn Ali ibn Sino Buxoro yaqinidagi Afshona qishlog'ida tug'ilgan. Uning otasi Abdulloh asli Balxdan bo'lib, ibn Sino besh yoshga to'lganda, oilasi bilan Buxoroga ko'chib keladi. Turk yozuvchisi Ibrohim Ogoh Chubukchining ma'lumotiga qaraganda, asli turk oilasidan bo'lgan ibn Sinoning otasi nihoyatda o'qimishli kishi edi. U «Ihvon as-Safo» risolalarini va Ismoiliya mazhabining dunyoqarashlarini sevardi. Bir kuni Abdulloh An-Notiliy degan falsafani yaxshi biluvchi bir zot bilan tanishganida o'g'li ibn Sinoni shogirdlikka olishini so'raydi. An-Notiliy bo'lajak allomani o'z tarbiyasiga oladi. Ibn Sino Arastuning «Mantiq»ini, Oklidesning «Anosir»ini, Batlimusning «Al-Majasti»sini shu buyuk zotdan o'rganadi. Bundan oldinroq esa, Ismoil ismli bir zotdan fiqh ilmidan tahsil ko'radi. O'n yoshdayoq «Qur'on»ni yod olgan ibn Sino ustozlarini shoshirib qo'yadigan zukko bola edi. Falsafa, mantiq falakiyot, tabiiy va riyoziy ilmlar u juda yaxshi biladigan bilim sohalari edi. Bulardan tashqari, Islom tarixini mufassal o'rgandi. O'zi anglagan darajada Islomiyatni ham sharhlay olardi»[1].

Ibn Sino, ayniqsa, tibbiyot ilmiga alohida mehr qo'ygandi. Bu borada u xristian tibbiyotshunos olimi Iso bin Yahyo asarlaridan ko'p foydalangan. Chunki u tibda tajribalarga ko'p ahamiyat bergan tabib bo'lgan. Qisqa vaqt ichida ibn Sino tabobat sohasida katta shuhrat qozonadi. Ibn Sinoning o'zi bu haqida quyidagilarni yozgan edi:

«Tib aslida qiyin ilmlardan emas, shu sababdan, men qisqa muddat ichida bu sohada shunday yutuqqa erisha oldimki, hatto fozil tabiblar ham menga kelib, mendan tib ilmini o'qiydigan bo'ldilar. Bemorlarga ham qatnar edim. Erishgan tajribalarim natijasida menga davolash eshiklari shunday keng ochildiki, uni ta'riflab bo'lmaydi».

Ibn Sinoning obro'-e'tibori kun sayin oshib borganligini bir necha e'tiborli dalillar isbot qiladi. Buxoro amiri Nuh ibn Mansur (976–997) og'ir dardga chalinadi. Uni davolashda ibn Sino faol qatnashadi va buning evaziga u saroy kutubxonasida saqlanayotgan nodir kitoblardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladi.

1002-yilda Xorazmga borgandan so'ng, o'sha davrning yirik madaniyat markazlaridan biri bo'lgan Urganchda Ma'mun akademiyasida faollik ko'rsatadi. Abu Rayxon Beruniy singari buyuk olimlar bilan hamkorlikda ishlaydi. 1017-yil Xorazmni Mahmud G'aznaviy bosib olgach, Ibn Sino Gurgon amirligiga, u yerdan Ray, Kazvin shaharlariga o'tib, so'ng Hamadonga – buvayhiylar hukmdori Shams ad-Davla xizmatiga (997–

[1] "O'zbekiston adabiyoti va san'ati". 1990- yil. 10- avgust.

1021) kiradi. Hamadon amiri Shams ad-Davlani davolagan Ibn Sino vazirlik darajasiga ko'tariladi. Askarlar orasida sodir bo'lgan isyon tufayli Ibn Sino zindonga tushadi. Ammo Shams ad-Davla yana kasallanganda, zindonband etilgan buyuk tabib ikkinchi bor uni davolaydi va tag'in vazirlikka tayinlanadi.

Shams ad-Davla vafotidan so'ng, uning o'g'li Samo ad-Davla taxtga o'tiradi. Ibn Sino vazirlikda qolishni istamaydi. U Isfaxon amiri Aloud-Davlaga maktub yo'llab, vazifa so'raydi. Bu xatti-harakati uchun Hamadon hukmdori Ibn Sinoni zindonband qiladi. Oradan to'rt oy o'tgach, Isfaxon amiri Aloud-Davla Hamadonni bosib oladi va Ibn Sinoni hibsdan ozod etadi.

Tinimsiz ilmiy mutolaa, shaharma-shahar darbadarlarcha yurish, olimga nisbatan bir necha bor uyushtirilgan ta'qib va zindonlar, albatta, uning salomatligiga ta'sir etgan edi. Ibn Sino 1037-yilda (hijriy 428) 57 yoshida vafot etadi. Buyuk qomusiy olimdan juda katta meros qolgan. Turli manbalarda, ulug' mutafakkirning falsafa, mantiq, ruhshunosliq adabiyotshunoslik she'riyat, musiqa, geologiya, mineralogiya, fizika, matematika, tibbiyot, falakiyot va fanning boshqa sohalariga oid 450 dan ortiq ilmiy asarlari qayd etiladi. Biroq bizgacha Ibn Sinoning faqat 242 ta asari yetib kelgan, xolos. Shundan 80 tasi falsafa, ilohiyot va tasavvufga, 43 tasi tabobatga, 19 tasi mantiqqa, 26 tasi ruhshunoslikka, 23 tasi tibbiyot ilmiga, 7 tasi falakiyotga, 1 tasi riyoziyotga, 1 tasi musiqaga, 2 tasi kimyoga, 9 tasi odob ilmiga, 4 tasi adabiyotga, 8 tasi boshqa olimlar bilan bo'lgan yozishmalarga tegishlidir[1].

Olimning falsafaga oid «Kitob ash-shifo» asarini o'z davrining qomusiy asarlaridan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Unda mantiq, tabiiy fanlar, riyoziyot va ilohiyot bo'yicha, falsafiy g'oyalar o'z aksini topgan.

Yana bir falsafaga oid yirik asar «Al-ishorot va tanbihot» («Ishoralar va tanbihlar») hisoblanadi. Unda falsafaning asosiy masalalari qisqacha bir tarzda bayon etilgan.

Fors tilida yozilgan yirik falsafiy asarlardan biri «Donishnoma» («Bilim kitobi»)dir. Ibn Sino bu asarida o'zidan oldingi va o'z davridagi tabiiy fanlar va falsafaning yutuqlaridan foydalangan holda, shunday bir falsafiy asar yaratdiki, bu asar O'rta asr Sharqidagi nazariy bilimlarning eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi.

Ibn Sinoning tabobat ilmi bobida qoldirgan buyuk merosi, ayniqsa, katta tarixiy ahamiyatga egadir. Uning tabobatga oid asarlaridan 30 tasi bizgacha yetib kelgan, shulardan asosiylari o'zbek tiliga tarjima qilingan. Ulug' hakimning tabobatga oid shoh asari albatta «Kitob al-Qonun fit-tib» («Tib qonunlari kitobi»)dir. Ibn Sino «Tib qonunlari»ni besh kitobga bo'lgan:

1-kitobda tabobatning umumiy nazariyasi bayon etiladi.

2-kitob dorishunoslikka bag'ishlangan. Unda o'simlik ma'dan va hayvonlardan olinadigan 811 ta sodda dorining nomini alifbo tartibida joylashtirilib chiqilgan va ularning ta'rifi keltirilib, har biri qaysi dardga da'vo ekanligi izohlangan. («Tib qonunlari», 7- bet.) Ibn Sinoning davolash uslubida ishlatilgan 396 dorivor o'simlikdan 165 tasi bugungi kunda tibbiyot fanida qo'llaniladi. 110 tasi sobiq SSSR farmokologiyasiga kiritilgan edi.

3-kitobda «Juz'iy» kasalliklar, ya'ni insonning boshidan tovonigacha har bir a'zosida bo'ladigan kasalliklar, ularni aniqlash va davolash usullari yoritiladi.

4-kitob insonning biron-bir muayyan a'zosiga xos bo'lmagan, balki butun gavdasida yuz berishi mumkin bo'lgan kasalliklarga bag'ishlangan.

5-kitobda murakkab dorilar, ya'ni tabiatda tayyor holda uchramaydigan darmondorilarni tayyorlash to'g'risida fikr yuritiladi.

Abu Ali ibn Sino «Tib qonunlari» asarining jahonshumul tarixiy axamiyatini shu narsadan ham bilish mumkinki, bu kitob to XVIII asrning oxirlariga qadar ham G'arbiy Yevropaning tibbiy o'quv yurtlarida asosiy o'quv qo'llanmasi bo'lib xizmat qilgan.

Sharq olamining taniqli mutafakkirlaridan bo'lgan Nizomiy Aruziy Samarqandiy «Chor maqola» kitobining IV qismida Ibn Sinoning tabobatga oid o'n besh kitobining ro'yxatini keltirib, so'ngida quyidagilarni yozgan edi: «Agar (tabib) shularning (kitoblarning – R.Sh. Sh. K) hammasini o'qishdan xalos bo'lmoqchi bo'lsa, «Qonun»ning o'zi kifoya qiladi»[2].

[1] Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari 1-jild. T., 1992, 5- bet.

[2] Sadriddin Ayniy. Tanlanran ilmiy asarlar. T., "Fan" nashriyoti, 1978, 35–36- betlar.

«Tib qonunlari» XII asrdayoq lotin tiliga tarjima qilingan. Shu kunga qadar, bu asar dunyodagi deyarli barcha xalqlarning tillariga o'girilgan. Ayrim qismlarining nashri esa son-sanoqsizdir.

Ibn Sino nafaqat qomusiy olim va mutafakkir, ayni zamonda, u iste'dodli shoir va adib ham bo'lgan. Uning badiiy, ijod bobidagi mevalari – «Qush risolasi», «Salomon va Ibsol», «Yusuf qissasi», «Uyg'oq o'g'li Tirik» asarlarida o'z aksini topgan. Ularda ulug' adib yuksak insoniy fazilatlarni, hayotiy muammolar va yechimlarni qalamga oladi.

Italiyalik mashhur olim, matematik va shifokor Djirolamo Kardino (1501 – 1576) ibn Sino haqida shunday degandi: «Mening hamma g'oyalarim, o'zimgamas, balki ibn Sinoga taalluqlidir, chunki uning nazariyalari falsafiy qarashlar orasida haqiqatga yaqin yagona g'oyalardir. Men buni bajonidil tan olaman». Tibbiyotshunos olim N. Majidov ibratli bir voqea to'g'risida hikoya qiladi. AQSHda Kanzas-Siti shahridagi «Salomatlik markazi»da ma'ruza o'qib bo'lgach, markaz raisi menga: «Sizni hozir ulkan tibbiyot kitoblari kutubxonasiga olib boraman»,- dedi. Mamnun bo'lib, uning orqasidan yurdim. Markazdagi kutubxona ham eng so'nggi jihozlar bilan bezalgan, oynavand edi. Hamrohim oyna ostidagi ulkan jildlik kitoblarni menga ko'rsatarkan:

– Sizning vatandoshingiz, tibbiyot fanining buyuk namoyandasi va ulug' mutafakkir Abu Ali ibn Sinoning besh jildligi!– dedi.– Bilasizmi, bu xonaga hech kim qo'yilmaydi. Ibn Sino Vatanidan, tug'ilgan yurtidan va uning avlodi bo'lganingiz uchun siz bundan mustasnosiz.

...Faxr-iftixor tuyg'ulariga to'lib-toshib xonaga kirdim. Xonada avtomatik qurilmalar ko'p, barcha ishlar kompyuterlashtirilgan. Oyna tagida «Tib qonunlari»ning XV asrda fransuz tilida bosilgan nusxasi bor edi. Uning uzoq davrlardan ko'z qorachig'idek asrab-avaylab kelinayotgani shundoqqina ko'rinib turardi. Xorijlik do'stlarimizning ulug' Ibn Sino va uning ilmiy ijodiga bo'lgan bunday munosabati, izzat-hurmati meni hamon to'lqinlantiradi.

Ha, sharqda «Shayhur-Rais» va G'arbda esa «Avitsenna» nomi bilan mashhur bo'lgan buyuk vatandoshimiz Abu Ali ibn Sino abadul-abad avlodlar qalbini faxr va g'urur his-tuyg'ulari bilan albatta yoritib turajak.

ABU RAYHON BERUNIY (973–1048)

O'rta asrlarda Xorazmda tashkil etilgan Ma'mun akademiyasining porloq yulduzlaridan biri, buyuk olim va mutafakkir Abu Rayhon ibn Ahmad Beruniydir. U 973-yil 4-sentabrda Urganchh shahridan 120 km naridagi qadimgi janubiy Xorazmning poytaxti Kat (hozirgi Beruniy) shahri yaqinida tug'ilgan. Dastlabki ta'limni Urganchda olgan. Taqdir taqozosi bilan Sharqning ko'pgina shaharlarida bo'lgan. Ancha vaqt Gurgonda turgan, so'ngra Ma'mun akademiyasida katta ilmiy ish olib borgan. Mahmud G'aznaviy Xorazmni egallagach, (1017-yil), Beruniy o'z ilmiy faoliyatini G'azna shahrida davom ettirgan. U Mahmud G'aznaviy bilan birgalikda Hindistonda bir necha bor safarda bo'lgan. Ulug' mutafakkir 1048-yilda G'azna shahrida vafot etgan.

Abu Rayhon Beruniy fanning deyarli barcha yo'nalishlari bo'yicha, buyuk kashfiyotlar qilgan qomusiy olimdir. Alloma zamondoshlari iborasi bilan aytganda, «uning qo'li hech qachon yozishdan to'xtamagan, nigohi muttasil kuzatish bilan band bo'lgan, qalbi esa fikrlashga mudom qanot bog'lab turgan. Arab sayyohi Yoqut Hamaviy Marv masjidi vaqfnomasida Beruniyning kitoblari nomi yozilgan varaqlik ro'yxatni ko'rganligini eslatadi. Hozircha olimning ma'lum bo'lgan 154 nomdagi asarlari geografiya, astronomiya,

tarix, geologiya, gidrogeologiya, geodeziya, mineralogiya, fizika, kimyo, botanika, farmakologiya kabi sohalarga aloqadordir. Ana shu asarlardan bizgacha faqat 30 tasigina yetib kelgan, xolos. «O'tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar», «Hindiston», «Mineralogiya», «Geodeziya» kabi yirik asarlar olimga tom ma'noda jahonshumul shuhrat va obro' keltirdi. U kishilik jamiyati tarixida ilk bor yerning dumaloq shaklda ekanligini aniqlab, globusni yaratdi. Bu paytda, ulug' alloma endigina 21 bahorni qarshilagan edi[1]. Beruniy chizgan dunyoning geografik xaritasi ko'p yillar sayyohlarga yo'llanma bo'lib kelgan. U yerning radiusini aniqlagan, Hatto, proyeksiyaning (buyumning tekislikdagi aksi, tasviri) uch xilini topganligi ma'lum. Buyuk mutafakkir o'z asarlarida Xristofor Kolumbdan 460 yil avval Amerika qit'asi borligini bashorat qilgan. Geografiya fanining bilimdoni Hamidulla Hasanovning quyidagi fikrlari g'oyatda qimmatlidir: «Ba'zi tarixchi, geograflarimiz, XV–XVI asrdagi buyuk kashfiyotlar tarixini yoritishda masalani yo mutlaqo tilga olmaydilar yoki faqat g'arbchasiga izohlaydilar», – deydi. Jumladan, Amerika qit'asining ochilishi masalasida fikr yuritgan rus olimi V. Gulyayev vatandoshimiz Beruniyning «...u tomonda yo'llar notinch, xavf-xatar ko'pligi sababli kema qatnovi bo'lmaydi», degan gaplarini keltirish bilan chegaralanadi. Holbuki, Beruniy: «Bizning tekshirishimizcha, yerning shimoliy (ikki) choragidan biri qurg'oqlik bo'lganligidan, uning hamqurt (diametral qarama-qarshisidagi) chorak qismi ham qurg'oqlik bo'lishini taxmin qilamiz»[2].

Beruniy o'zining 45 dan ortiq falakiyotga oid asarlarida Kopernikdan qariyb besh asr ilgari olamning markazi Yer emas, Quyoshdir degan xulosa chiqardi, Yerning Quyosh atrofida aylanishini birinchi bor o'rtaga qo'ydi. Bu borada olimning «Astronomiya kaliti», «Qonuni mas'udiy», «Attafhim» kabi asarlari bebahodir. Beruniyning yirik asarlaridan biri «Al osorul boqiya anil qurunil xoliya» («Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar»)dir. 27 yoshlik chog'ida yozgan bu asarda alloma o'zining hayotiy kuzatuvlari asosida yunonlar, rumoliklar, forslar, sug'diylar, xorazmiylar, yahudiylar, arablar va boshqa xalqlarning yilnoma (kalendar) tizimlarini bir-biriga taqqoslab, ularning kelib chiqish tarixini tahlil qilib, beradi. Bu asarda yana Turonzamin xalqlarining tarixi, urf-odati va madaniyatiga oid masalalar ham o'z ifodasini topgan.

Beruniyning eng yirik shoh asari "Hindistondir". 13 yil davomida olib borgan ilmiy qidiruv ishlari natijasida yozilgan va sakson bobdan iborat asarni olim 1030-yilning 30-aprelidan to 1031-yilning 19- dekabrigacha bo'lgan vaqt mobaynida, ya'ni bir yil-u sakkiz oyda yozib tamomlagan. Bu asar hindlarning tarixi, fani, urf-odati, o'sha davrdagi ularning siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy ahvoliga bag'ishlangan bebaho asardir. Unda hindlarning qadimgi zamonlardan tortib to Beruniy yashagan davrgacha bo'lgan e'tiqodlari, modda, tangri, olam, inson, jon kabilarga bo'lgan qarashlar, ularning dinlari, dinlarning kelib chiqish tarixi, payg'ambarlari, aniq fanlar sohasidagi ilmlari, o'lka va shaharlarning chegaralari va ularga oid bo'lgan afsona va tarixlar, yozuv va tillari, she'r va vaznlari kabi masalalar mohirona bir tarzda bayon etilgan. Bu asarni yozish uchun Beruniy juda ko'plab tillarni, adabiyotlarni o'rgandi. Jumladan, «Hindiston» asarida keltirilishicha, vatandoshimiz) bir qancha asarlarni hind tilidan arab tiliga, boshqalarini arab tilidan qadimiy hind tili – sanskritga tarjima qiladi. Xullas, Abdusodiq Irisov bergan ma'lumotlarga qaraganda, Abu Rayhon Beruniy 20 dan ortiq asarni hind tilidan arabchaga tarjima qilgan. U 40 dan ortiq sanskrit tilidagi manbalardan foydalangan.

Beruniyning «Hindiston» asarini 20 yil davomida o'rganib, juda katta ilmiy ishlarni amalga oshirgan nemis olimi Edvard Zaxauning quyidagi so'zlari g'oyatda ibratlidir: «Hindshunoslikda Beruniyga teng keladigan biror olimning undan oldin ham, keyin ham bo'lganini bilmaymiz». Vatandoshimizning hind fani va tarixiga oid o'lmas asariga hind olimlari ham yuksak baho berganlar. Jumladan, Hamid Rizo o'zining 1944-yilda yozgan «Hindistonning madaniy xizmati» asarida: «O'rta asr va yangi zamon mualliflaridan hech biri ham hind madaniyatining chigal masalalarini chuqur ilmiy tushunishda o'lmas Abu Rayhon Beruniy erishgan yutuqlarga erisha olmadi. Uning «Hindiston» asari klassik namuna bo'lib qolishi bilan bir-

[1] Qayumov A. Abu Rayhon Beruniy. Abu Ali ibn Sino. T., "Yosh gvardiya" nashriyoti, 1987, 3- bet

[2] Saotov A. Qalbimda bor alamim manim. "Fan ва turmush" 1992, 9–10-son 17- bet.

ga, o'z muallifining qadimgi hind madaniyati va faniga qilgan tortig'idan iboratdir», – deydi.

Beruniyning yana bir qimmatbaho asari «Kitobul jamohir fi ma'rifatil javohir» («Qimmatbaho toshlarni bilish kitobi»)dir. Unda olim O'rta Osiyodagi minerallar, ularning joylari haqida juda zarur ma'lumotlarni beradi. Ulug' alloma O'rta Osiyoda birinchilar qatorida dorichilik haqida «Kitobus saydalat fit tib» asarini yozdi. Unda olim mingdan ortiq dorivor moddalarni ta'riflagan, ularning nomini 30 tilda bergan.

Beruniy o'z ona vatani – Xorazm tarixi bo'yicha, ham («Xorazmning ajoyib kishilari») qimmatli asar yozib qoldirgan.

Xullas, buyuk qomusiy olim Beruniyning qalam tebratmagan sohasining o'zi yo'q edi, desak mubolag'a bo'lmaydi. U juda o'tkir adib ham bo'lgan. Olimning qaysi bir asarini ko'zdan kechirmang, ularda albatta she'riy misralar etimologik ma'nolar, badiiy o'xshatishlarni uchratasiz. Xolisona fikr yuritganda, Beruniyning ijodiy parvozida sulton Mahmud G'aznaviyning hissasi ham oz emas. Olimning o'zi bu to'g'rida shunday degan: «Jalolim Mahmud, u mendan hech bir lutfni darig' tutmadi. Meni shuhrat va baxtga qovushtirdi. Kamchiliklarimdan ko'z yumdi...» Beruniyning ijodi turli-tuman va rang-barangdir. Uning ijodi bamisoli tengsiz xazina. Bu xazina bizning, xalqimizning ma'naviy boyligi, milliy iftixorimiz, g'ururimizdir. Uni o'rganish va bilish barchamizning burchimizdir.

ABU ABDULLOH AL-XORAZMIY
(997-yilda vafot etgan)

O'z qomusiy ijodi bilan Sharq o'rta asr madaniyatini yuksak cho'qqilar sari ko'tarishda munosib hissa qo'shgan ulug' allomalardan yana biri Abu Abdulloh Muhammad ibn Ahmad ibn Yusuf al-Xorazmiydir. Allomaning hayotiy faoliyatiga oid ma'lumotlar deyarli saqlanmagan. Abu Abdulloh Xorazmiyning qachon, qayerda tug'ilganligi to'g'risida hech qanday ma'lumot yo'q. Faqat 997-yilda vafot qilganligi ma'lum, xolos. Ulug' mutafakkir yoshlik yillarini Xiva, Zamaxshar, Kat kabi shaharlarda o'tkazgan. Xurosonda ham yashagan. Olim faoliyatining mashhurligi vazir Abul Hasan Ulutbiy huzurida kotiblik lavozimida ishlagan paytiga to'g'ri keladi. Bu davrda alloma «Al-kotib al-Xorazmiy» nomi bilan shuhrat topdi. U vazifa nuqtayi nazaridan Buxoroga tez-tez borib turgan va u yerda mashhur ilm namoyandalari bilan uchrashib turgan bo'lishi ehtimoldan uzoq emas.

Abu Abdulloh Xorazmiyning ilmiy dunyoqarashi o'sha davrda keng tarqalgan yunon falsafasi va madaniyati, Sharq madaniyatining buyuk namoyandalari Yoqub ibn Is'hoq al-Kindiy, Abu Nasr al-Forobiy, Abu Bakr ar-Roziy va boshqalarning ilg'or g'oyalari ta'siri ostida shakllandi va kamol topdi. Ulug' allomadan bizgacha arab tilida yozilgan yagona «Mafotih al-Ulum» («Ilmlar kaliti») asari yetib kelgan, xolos. Bu asarning qo'lyozma nusxalari ko'p emas. Yaqin-yaqinlargacha uning faqat to'rttagina nusxasi borligi yozma axborotlarda ma'lum qilingan. Ana shu to'rt nusxaning uchtasi Buyuk Britaniyadagi muzeyda 7528,23429 va 2524 raqamlari hamda 1051 raqami ostida Berlin kutubxonasida saqlanadi. 60-yillarga kelib amriqolik olim K. Bosvort Turkiya kutubxonalarida mazkur asarning yana olti nusxasi borligini aniqladi. Bu asarning barcha olti nusxasi ham Istanbul shahrining kutubxonalaridan joy olgan. Bir nusxasi Fotih Milliy kutubxonasida 2047 raqami, Nuri Usmoniya kutubxonasida 3667 raqami va to'rt nusxasi Sulaymoniya xalq kutubxonasida 2911, 329, 3758 va 791 raqamlari ostida saqlanadi.

Abu Abdulloh Xorazmiyning ushbu asarini 1160-yildagi qo'lyozma nusxasi asosida birinchi o'rgangan va uning aniqlangan matnini matbuotda 1895-yilda nashr qilgan olim – golland sharqshunosi Van Flotendir. Rus akademigi I. Y. Krachkovskiy bu asarni 976- va 991-yillar oralig'ida yaratilgan deb hisoblaydi. Dunyodagi juda ko'p olimlar «Mafotih al-ulum» asarini qomusiy asar sifatida baholab, unga juda katta e'tibor berganlar. Bu asar shu paytga qadar, H. Hadyujam tomonidan faqat fors tiliga to'liq tarjima qilingan, boshqa tillarga esa uning faqat ayrim bo'lim yoki boblari ag'darilgan xolos (ingliz, fransuz, nemis, rus va boshqa tillarda). Ammo vatandoshimizning butun jahon tan olib qiziqib o'rganayotgan bu qimmatbaho asari uning o'z yurtida shu kunga qadar ham o'zbek tiliga tarjima qilinmaganligi achinarli holdir.

Abu Abdulloh al-Xorazmiyning «Ilmlar kaliti» asarida o'sha davrdagi deyarli hamma asosiy

fanlar bo‘yicha fikr yuritiladi. I. Y. Krachkovskiyning fikricha, bu asar o‘sha davr «bilimlarining barcha sohalarini o‘z ichiga oluvchi izohli terminologik lug‘atdir». Mutafakkir o‘z davri an’analariga ko‘ra, ilmlarni ikki qismga bo‘lib, tekshiradi. Birinchi qism, shariat va u bilan bog‘liq bo‘lgan arab ilmlari va ikkinchi qism – arab bo‘lmagan, ya’ni yunonlar va boshqa xalqlar ilmlari. Arab ilmlari qismiga mutafakkir: o‘n bir bobdan iborat fiqh, yetti bobdan iborat kalom, o‘n ikki bobdan iborat grammatika (sarf va nahv), sakkiz bobdan iborat ish yurgizish, besh bobdan iborat she’riyat va aruz, to‘qqiz bobdan iborat tarixni kiritadi. Ikkinchi qismga, ya’ni «arab bo‘lmagan» xalqlar ilmlariga olim: uch bobdan iborat falsafa, to‘qqiz bobdan iborat mantiq, sakkiz bobdan iborat tib, besh bobdan iborat arifmetika, to‘rt bobdan iborat xandasa, to‘rt bobdan iborat ilm-u nujum, uch bobdan iborat musiqa, ikki bobdan iborat mexanika va uch bobdan iborat kimyoni kiritadi. Xulosa shuki, buyuk olim va dono mutafakkir Abu Abdulloh al-Xorazmiy xalqimizning iftixoridir. Uning shu paytga qadar o‘rganilmagan va ilmiy tahlil etilmagan boy ijodiy merosini chuqur va atroflicha o‘rganib, uni umumxalq e’tiboriga havola etish O‘zbekiston ilmiy jamoatchiligining birinchi darajali vazifasidir.

ABU BAKR NARSHAXIY (899–959)

IX–XII asrlarda O‘rta Osiyoda fanning deyarli barcha sohalari, jumladan, tarix ilmi sohasida ham ijod qilgan olimlar juda ko‘p bo‘lgan. Bu borada, Abu Bakr Muhammad Narshaxiy o‘ziga xos alohida o‘rinda turadi. Uning hayoti va faoliyati to‘g‘risida deyarli hech narsa saqlanmagan. Faqat Sam’oniyning «Kitob ul-Asab» asarida olimning to‘la nomi Abu Bakr Muhammad ibn Ja’far ibn Zakariyo ibn Hatto,b ibn Sharik ekanligi va u Buxoro ahlidan bo‘lib, 286 (899)-yili tug‘ilgan va 348 (959 – 960)-yilda vafot etganligi (Narshaxiy, Buxoro tarixi, 84-bet) eslatiladi. Narshaxiydan meros tariqasida yagona asar “Buxoro tarixi” bizgacha yetib kelgan. Ammo asarning bu nomi ham nisbiy xarakterga ega. Chunki olimning o‘z asari qaysi nom bilan ataganligi shu paytga qadar noma’lum. Shu sababli asar qo‘lyozma nusxalarda va hozirgi zamon ilmiy-tarixiy adabiyotlarida ham turli nomlarda «Tarixi Narshaxiy» («Narshahiy tarixi»), «Tarixi Buxoro» («Buxoro tarixi»), «Tahqiq ul-viloyat» («Viloyat haqiqatni aniqlash»), «Axbori Buxoro» («Buxoro haqida xabarlar) kabi nomlar bilan atab kelinadi. Ammo ilmiy adabiyotda va o‘quv darsliklarida asarning «Buxoro tarixi» atamasi mustahkam o‘rin oldi. Asarning turli nomlar bilan atalishi bejiz emas, albatta. Buning sababi shundaki, asarning Narshaxiy tomonidan yozilgan dastlabki asl nusxasi saqlanib qolmagan. Uning hozir bizgacha yetib kelgan qismi 1128-yilda Quva shahridan bo‘lgan Abu Nasr Ahmad Ibn Muhammad Ibn Nasr al-Quboviy arab tilidan forsiyga qisqartirib tarjima qilgan nusxasidir. Undan keyingi yillarda ham Narshaxiyning asari bir necha tahrirga uchragan, ba’zi matnlar qisqartirilgan va hatto, so‘nggi voqealar asosida to‘ldirilgan. Bu, xususan, Abu Nasr Ahmad Quboviyga taalluqlidir. U Narshaxiy asari matnini qisqartirish bilangina cheklanib qolmagan, balki Taboriy va boshqa mualliflarning, shu jumladan, Abu Hasan Nishopuriyning «Xazoin ul-ulum», Ibrohimning «Ahbar-i Muqanna» kabi asarlaridan foydalanib, uni yanada to‘ldiradi. Ana shu tariqa, «Buxoro tarixi»ga Narshaxiy yashab o‘tgan davrdan keyingi, jumladan, 1178–1179-yillardan to 1220-yillarga qadar bo‘lib, o‘tgan tarixiy voqealar ham kirib qolgan.

Bundan qariyb ming yil ilgari yozilgan Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asari so‘zsiz xalqimiz tarixchiligining nodir manbayi sifatida g‘oyatda qimmatlidir. Unda Movarounnahr va Xorazm yerlarining arablar tomonidan bosib olinishi, arablar bosqiniga qarshi mahalliy xalqlarning qo‘zg‘olonlari, yerli xalqlarning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayotiga oid masalalar xususida so‘z boradi. «Buxoro tarixi» 1991-yilda «Kamalak» nashriyotida A. Rasulov tomonidan tayyorlanib, chop etildi. Narshaxiy merosi xalqimizning ma’naviy boyligi sifatida avlodlarga xizmat qilaveradi.

ABUL XASAN BAYHAQIY (995–1077)

O‘z zamonasining yirik tarixchi olimlaridan biri Abulfayz Muhammad ibn Husayn al-Kotib Abul Hasan Bayhaqiy bo‘lib, uning asarlari g‘aznaviylar davri tarixini yoritishda beqiyos darajada katta ahamiyatga ega bo‘lgan nodir manbalardir. Olim sifatida Nishopur madrasalarida o‘qib kamolotga yetishgan Bayhaqiy Mahmud G‘aznaviy hukmronligi davri (998–1030) da saroy kotibi (1021) darajasigacha ko‘tarilgan. Undan so‘ng, devon boshlig‘i etib ham tayinlangan. Bayhaqiyning qalamiga mansub: «Ziy natul Kuttob» («Kotiblar ziynati»), «Tarixi Oli Mahmud» («Mahmud xonadoni tarixi») «Jome’ ut-tavorix» («Tarix to‘plami») kabi asarlari ma’lum. Bu asarlarda buyuk tarixshunos olim g‘aznaviylar sulolasi tarixini g‘oyatda mohirona bir tarzda yoritib beradi. Ayniqsa, bu borada 30 jilddan iborat bo‘lgan «Jome’ ut-tavorix» diqqatga loyiqdir. Unda Bayhaqiy g‘aznaviylar hukmdori Sabuqtegin (977–997) davridan keyingi qariyb 80 yillik tarixni bayon etadi. Asar 1962-yilda rus tilida matbuot yuzini ko‘rgan. Ammo markazlashgan feodal turkiy davlatlardan biri hisoblangan g‘aznaviylar sulolasi tarixiga bag‘ishlangan Bayhaqiyning «Jome’ ut-tavorix» asari shu paytga qadar o‘zbek tiliga tarjima qilinmagan.

ABU NASR AL - UTBIY (961–1036/1040)

G‘aznaviylar sulolasi davri tarixining eng mashhur bilimdonlaridan biri Abu Nasr ibn Abdullajabbor al-Utbiydir. Eronda o‘troqlashib qolgan badavlat arab oilasiga mansub bo‘lgan al-Utbiy sharqshunos olim Ubaydulla Uvatovning ta’kidlashicha, G‘azna hukmdori Abu Mansur Sabukteginning saroyida kotiblik[1] qiladi. U g‘oyatda tadbirkor shaxs bo‘lgan. Sabuqtegin vafot etgach, uning o‘g‘illari Ismoil va Mahmud taxt vorisligi uchun kurashadilar. Al-Utbiy Mahmud tarafida bo‘lib, ular g‘olib chiqadilar. Mahmud hukmronligi davrida al-Utbiy uning qo‘l ostida ishlaydi va sultonning elchisi sifatida diplomatiya xizmatiga jalb qilinadi. U Mahmudning o‘g‘li Ma’sud hukmronligi davrida ham saroyda kotiblik lavozimini o‘tagan.

Tarixiy yozma manbalarda, al-Utbiyning har tomonlama kamolotga yetgan ulug‘ bir shaxs, tarixchi, shoir va adib bo‘lganligi ta’kidlanadi. Uning «Latoif al-kuttob» asarida («Kotiblarning latif so‘zlari») birodarlik do‘stlik mavzulariga bag‘ishlangan asarlari borligi qayd etiladi. Ammo Abu Nasr al-Utbiyning eng shoh asari so‘zsiz «Tarix al-yaminiy» («Yaman ud-Davlatining tarixi») dir. Ubaydula Uvatov bergan ma’lumotlarga qaraganda, asarga «Tarixiy al-Yaminiy», deb nom berilishiga sabab «...G‘azna sulton Mahmud G‘aznaviy (u 998–1030-yillarda hokimlik qilgan) mustaqil ravishda G‘aznaviylar taxtida qaror topgach, 999-yilda abbosiy xalifa Qodir Billoh (xalifalik yillari 991–1031-yillar) unga Xurosonni idora qilish huquqi bilan birga Yamin ud-davlat Amin Ul-millat» («Davlat tayanchi va din homiysi») degan faxriy laqab in’om qilgan edi. Shu xususdan ham, al-Utbiy o‘z asarini Mahmud G‘aznaviy tirikligida yozib, unga bag‘ishlaydi va uning laqabi «Yamin»ga nisbat berib, qisqacha «Tarix al-Yaminiy» deb atagan».[2]

Mazkur asar g‘oyatda qimmatli manba ekanligi va o‘z vaqtida, undan keyingi davrlarda ham bu asarga qiziqish juda katta bo‘lganligini isbotlaydigan dalillar anchagina. «Tarix al-Yaminiy» shu paytga qadar fors tili (1205–1206), ingliz tili (1858), hind tili (1847), arab tili (1870), rus tili va boshqa tillarda chop etilgan. Ushbu asar xususida, V. V. Bartold, A. Yakubovskiy, V. I. Belyayev, P. Y. Bulgakov va boshqalar ilk fikrlar aytganlar va o‘z ilmiy tadqiqotlarida undan foydalanganlar. Qariyb yarim asrlik davr (975–1021) ni o‘z ichiga olgan «Tarix al-Yaminiy» asarida al-Utbiy Movarounnahr va Xurosonda bo‘lib o‘tgan tarixiy voqealarni keng qamrovli bir tarzda bayon etgan. Bu asar o‘z davriga oid muhim va ko‘pdan ko‘p dalil va ma’lumotlarni o‘zida mujassamlashtirganligi uchun ham undan fors va arab tillarida yozilgan qator tarixiy asarlarda foydalanganlar. Al-Utbiy asariga tarix ilmi olamida mashhur bo‘lgan Abul-Hasan Bayhaqiy, Ibn al-Asir, Ibn Kasir, Rashiduddin, Mirxond, Xondamir, Gardiziy va boshqalarning murojaat qilishlarining o‘zi uning fan olamida tutgan o‘rniga berilgan yuksak bahodir.

«Tarix al-Yaminiy» muqaddima va qirq besh bob (zikr)dan iborat. Unda X va XI asrlarda faoliyat ko‘rsatgan g‘aznaviylar davlati tarixi atroflicha bayon etiladi. Albatta, o‘sha davr an’anasiga ko‘ra, hukmdorlarga nisbatan, xayrixohlik ma’lum darajada asarda aksini topgan bo‘lsa-da, biroq obyektiv tarixiy jarayon unda yetakchi o‘rindadir. Sultonlar, amirlar, mulkdor va boylar o‘rtasidagi toj-u-taxt va davlat talashib olib borilgan mantiqsiz urushlar, jang-u jadallar, nizolar, ixtilof-u mojarolarga muallif o‘z asarida katta

[1] Uvatov U. Donolardan saboqlar. T,. Abdulla Qodiriy nomidagi “Xalq” nashriyoti, 1994, 66-bet.

[2] O‘sha asar, 67-bet.

o‘rin ajratgan. Ayni zamonda, asarda oddiy mehnatkash xalqning og‘ir iqtisodiy turmush sharoiti, ularning zulm va istibdodga qarshi olib borgan kurashlari to‘g‘risida ham ko‘pgina ma’lumotlar berilgan. Bu jihatdan, Nishopur va Xurosondagi qahatchilik (1011), Jurjonda (987) gi vabo kasalligi voqealari xarakterlidir.

Abu Nasr al-Utbiyning «Tarix al-Yaminiy» asarining 177 varaqdan iborat Toshkent qo‘lyozma nusxasi O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida (3252 raqamli hujjat ostida) saqlanadi. Afsuski, xalqimiz va tariximiz uchun g‘oyatda qimmatli va zarur bo‘lgan mazkur asar shu kunga qadar o‘zbek tiliga tarjima qilinmagan. Uni o‘rganish, tahlil va tarjima qilib, millatning ma’naviy boyligini boyitish ziyolilarimizning burchidir.

ABULQOSIM FIRDAVSIY (940-941 – 1030)

IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda adabiyot va badiiy ijod rivoj topdi. Bu davrda yetishib chiqqan so‘z san’atining badiiy ustalari mamlakatimiz shon-shuhratini uzoq-uzoq yurtlarga ham taratdilar. O‘lkamizda somoniylar va g‘aznaviylar sulolalari hukmronlik qilgan davrlarda yashab ijod etgan badiiy ijod ustalari Abdullo Rudakiy, Daqiqiy, Abulqosim Firdavsiy va boshqalarning nomlari tariximizdan munosib o‘rin olgan. Nomi jahonga mashhur bo‘lgan Abulqosim Firdavsiy asli Xurosonning Tus shahri yaqinidagi Taboron qishlog‘idan bo‘lib, o‘zining «Shohnoma» asari tufayli shuhrat topdi. 60 ming bayt, 120 ming misradan iborat epik dostonni yozish uchun shoir o‘zining 35 yillik umrini sarf qilgan. Rivoyat qilishlaricha, «Shohnoma»ga dastlab qo‘l urgan shoir Daqiqiy bo‘lgan. U ming baytdan iborat «Gushtasb» dostonini yozib tugatganda, o‘z quli tomonidan o‘ldiriladi va boshlagan ishi chala qoladi. Dostonni yozib tugallash vazifasini Abulqosim Firdavsiy o‘z zimmasiga oladi. Shoir dostonni yozib tugatgach, o‘sha davrda G‘azna davlatining hukmdori bo‘lgan sulton Mahmudga uni hadya sifatida taqdim etadi. Mahmud G‘aznaviy bilan Firdavsiy o‘rtasidagi munosabatlarga oid har xil rivoyatlar va yozma manbalar mavjud. Ularning ma’lum bir qismi Mahmud G‘aznaviyni kamsitish, uni johil va qonxo‘r, kallakesar sulton sifatida talqin qilishga qaratilgan. Aslida esa Mahmud G‘aznaviy ilm-ma’rifatga homiy, adolatparvar va diyonatli sulton bo‘lgan. Jumladan, tarixchi Davlatshoh Samarqandiy bergan ma’lumotlarga qaraganda, sulton Mahmud poytaxti G‘aznada o‘sha davrda 408 ijodkor olimlar, shoir va yozuvchilar bo‘lgan. Ular orasida Unsuriy, Farruhiy, Monuchehriy, Asjadiy, Manshuriy, Utoridiy, Mas’udiy, Roziy, Labibiy, Ziynatiy, Mansur va boshqalar bor edi. G‘aznada Beruniy va Ibn Sinolar ijodiy hamkorlik qilganlar. Hatto, Firdavsiyning o‘zi ham Mahmud G‘aznaviy marhamatidan bahramand bo‘lganligi yozma manbalarda qayd etiladi. Navoiyning shogirdi tarixchi Zayniddin Vosifiy «Badoe ul vaqoe» asarida yozishicha, oddiy dehqon Ali Daylamning o‘g‘illari Abulqosim va ukasi Abul Mansurga Tus shahri hokimi zulm o‘tkazadi. Shunda Muhammad Asqariy degan do‘sti Abulqosimga G‘aznaga, Mahmud G‘aznaviy huzuriga borishni maslahat beradi. Abulqosim G‘aznaga borib shaharda 70 kun yuradi-yu, ammo sulton Mahmud huzuriga kira olmaydi. Bir kun ko‘z bog‘log‘ich Moxan Abulqosimning bir dostonini Mahmudga beradi. Doston sultonga ma’qul bo‘ladi va Abulqosimni saroyda uyushtirib turiladigan an’anaviy she’rxonlik kechasiga taklif qiladi. Sulton Mahmud Abulqosimning saroy xizmatkori Ayoz haqida yozgan ruboiysini eshitib «Majlisimni Firdavs bog‘idek obod qilding», deydi va bu bilan Abulqosimga Firdavs taxallusi beriladi. Sulton Mahmud Firdavsiyga «Shohnoma» asarini yozib tamomlashni topshiradi. Asarni yozib bo‘lgach, Abulqosim uni Mahmud G‘aznaviyga taqdim etadi. «Shohnoma» sultonga ma’qul tushadi. Unda shoir asarning muqaddimasida «Sitoyishi Sulton Mahmud» deb, sultonni ulug‘lab qasida yozgan. Ammo «Shohnoma»da shoirning Eron va Turon o‘rtasidagi urushlarda turonliklarni kamsitib, vahshiylardek tasvirlagani Mahmud G‘aznaviyga yoqmagan edi. Bu tabiiy bir hol edi, albatta. Chunki Mahmud turk sultoni bo‘lgan, biroq shunday bo‘lsa-da, Mahmud G‘aznaviy Firdavsiyga va’da qilingan 60 ming bayt doston uchun yuz ming dirham oltin berishni vaziri Xoja Maymandiyga topshiradi. Lekin xasis vazir qizg‘anib, Firdavsiyga yuz ming oltin o‘rniga 60 ming kumush dirham beradi. Shoir unga taqdim qilingan tangalarni qabul qilib oladi-yu, uni uchga

bo‘lib, hammomchi, bo‘zachi va tangalarni olib kelgan xizmatkorga beradi. Voqeadan xabar topgan Mahmud shoirni o‘limga mahkum etadi: Firdavsiy sulton oyog‘iga yiqilib uzr so‘raydi. Mahmud shoirning gunohidan o‘tgach, Firdavsiy saroyni tark etish oldidan Ayozga bir xat beradi va bu xatni 20 kundan so‘ng, Mahmud G‘aznaviyga topshirishni iltimos qiladi. Bu xatda u sulton Mahmudni hajv qilib, she’r bitgan edi. Biroz vaqt o‘tgach, Mahmud G‘aznaviy masalaning mohiyatini to‘g‘ri tushungach, va’da qilingan oltinlarni karvon orqali Firdavsiyga Tus shahriga jo‘natadi. Ammo shoirga atalgan karvon Tus shahri darvozalaridan kirib kelgan bir paytda, shaharning boshqa bir darvozasidan Firdavsiyning tobutini olib chiqishayotgan edilar. Rivoyatlarga qaraganda, karvonni Firdavsiyning qizi qabul qilib olishdan bosh tortadi, otamga vafo qilmagan boylik menga vafo qilarmidi, deydi. Sulton Mahmud buyrug‘i bilan oltinlar Abulqosim Firdavsiy maqbara yodgorligi uchun sarflangan. Shoir umrining oxirini xor-zorlikda o‘tkazib, 1030-yilda vafot etgan. 80 yoshlardan oshib qolgan shoir Firdavsiy so‘nggi yillarda Bag‘dodda yashagan va Qur’ondan olingan rivoyatlar asosida «Yusuf va Zulayho» dostonini yozgan. Dostonning boshlang‘ich qismi «Tavbanoma», deb ataladi. Unda shoir endi qadimiy pahlavonlar haqida og‘iz ochmaslikka qasamyod qiladi va butun umrini sarf etib vujudga keltirgan «farzandi» – «Shohnoma»dan yuz o‘giradi:

Shohlardan yozmayman endi men aslo,
Dargohi ko‘nglimga urdi mutlaqo,
Bu dostonlar bari qip-qizil yolg‘on,
Bir siqim tuproqqa arzimas chunon.

Firdavsiyning «Shohnoma» asarini iqtidorli sharqshunos olim, Firdavsiy nomidagi xalqaro mukofot sovrindori Shoislom Shomuhamedov 1984-yilda o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

MAHMUD KOSHG‘ARIY (XI asr)

XI asrda yashab ijod qilgan Mahmud Koshg‘ariyning hayoti va ijodiy faoliyati to‘g‘risida yetarli ma’lumotlar bizgacha yetib kelmagan. Shu bois, olimning tug‘ilgan yili va vafoti sanasi ham ma’lum emas. Uning to‘liq ismi Mahmud ibn Muhammad Koshg‘ariydir. Bobosi Muhammad va otasi Husayn, Koshg‘ardagi Beregon shahridan bo‘lgan. Koshg‘ariylar oilasi Bolasog‘unga (Qirg‘izistonning hozirgi To‘qmoq shahri) ko‘chib kelishganda, Mahmud hali yosh bola edi. Bo‘lajak olim o‘z davrining madaniy va ilmiy markazlaridan biri bo‘lgan bu shaharda qunt bilan o‘qidi, arab, fors tillarini o‘rgandi. U yoshlik chog‘ida, xalq jonli tilidagi so‘z va iboralarni, hikmatli so‘z, maqollarni astoydil o‘rgandi, ularni qunt bilan yozib bordi, har bir so‘z, iborani sharhlash va ma’nosini aniqlashga intildi. Ana shu qiziqish tufayli Mahmud Koshg‘ariy turkiy xalqlar tarixi, tili, madaniyati, urf-odatlarini puxta o‘rganish maqsadida, butun O‘rta Osiyoni kezib chiqdi. O‘zi to‘plagan boy dalillar asosida xalqimizning buyuk olimi «Javohirun nahv fi lug‘ati turk» («Turkiy tillarning sintaksisi durdonalari») va «Devon-u lug‘otit turk» («Turk tilining lug‘ati») asarini yozgan. Mahmud Koshg‘ariyning birinchi yozgan asari bizgacha yetib kelmagan yoki hali topilganicha yo‘q. Olimning ikkinchi asari «Devonu lug‘otit turk» 1074–1075-yillarda yozilgan. Bu haqida asarning o‘zida quyidagi fikrlar bayon etiladi: «Bu kitobni yozgan yilimiz to‘rt yuz oltmish oltinchi yilning muharram oyida ilon yili kirgan edi»[1]. Bu nodir qo‘lyozma asar hozir Istanbulda saqlanmoqda.

Asar muqaddima va lug‘at qismdan iborat bo‘lib, madaniy merosimizda alohida o‘rinni egallaydi. Chunki unda olim dunyo xaritasini ham ilova qiladi va Rus (kichik Osiyo) dan to Xitri hududlarigacha cho‘zilib ketgan yerlarda yashovchi turkiy xalqlar tarixi, geografiyasi, etnogenezi, urf-odatlari, turmush tarzi, madaniyati to‘g‘risida g‘oyatda qimmatli ma’lumotlarni beradi. Asarda turkiy qavm-urug‘lar: qipchoq, ug‘uz, yamak, boshqirt, basmil, qay, yaboku, tatar, qirg‘iz, chigil, yag‘mo, tuxsi, igroq, jaru, jamil, uyg‘ur, tangut, tabg‘ochlardan tashqari, yana fors, arab, xitoy, rus xalqlari haqida ham ma’lumotlar bor.

«Devoni lug‘otit turk»da turkiy xalqlar og‘zaki ijodi va yozma adabiyotiga doir 300 dan ortiq she’riy parchalar, maqollar, hikmatli so‘zlar va lavhalar berilgan. Olim o‘z asarida turkiy tillarga oid juda ko‘plab so‘z birikmalari, iboralar, talaffuz qoidalarini asoslab beradi. Bu jihatdan mazkur asarni oddiy lug‘at deb emas, balki mu-

[1]Sodiqov K. Turkiy javohirlar devoni. “Vatan”. 1994, 22-son.

kammal ishlangan grammatik qo'llanma sifatida qaramoq lozim bo'ladi, Mahmud Koshg'ariyning asarida Turkistondagi ba'zi shaharlarning nomlari, sharh-izohlar ham berib o'tilgan. Jumladan, unda Toshkent «Tarken» tarzida ko'rsatiladi va «Tarken» Shoshning ismi, asli Toshkent, Tosh shahri demakdir, deb izohlanadi. Samarqandning asli nomi «Samiz kand» – katta shahar deb ta'riflanadi.

«Devonu lug'otit turk»da olim turkiy yozuv to'g'risida g'oyatda qimmatli fikrlarni bayon qiladi va 18 harfdan iborat turk (uyg'ur) alifbosini keltiradi. Asarda imlo masalasida ham muhim ma'lumotlar bor.

Xullas, she'riy usulda qalamga olingan buyuk mutafakkir Mahmud Koshg'ariyning asarida yuksak ezgulik g'oyalari, mehnatsevarlik, shaxsiy qahramonlik, g'animlarga nafrat kabi qarashlar o'z ifodasini topgan. «Devonu lug'otit turk» jahondagi juda ko'plab xalqlarning tillariga (shu jumladan, nemis, turk va ozarbayjon tiliga) tarjima qilingan. Asarning ahamiyatiga baho berib, V. V. Bartold quyidagilarni yozgan edi: «Mahmud hayot voqealarini, fakt va dalillarini o'z ko'zi bilan ko'rib, bilib yozgani uchun bu asar hamon o'zining ilmiy, tarixiy, ma'rifiy qimmatini saqlab kelmoqda».

YUSUF XOS HOJIB (XI asr)

Qoraxoniylar saltanati davrining buyuk siymolaridan biri bolasog'unlik ulug' olim Yusuf Xos Hojib bo'lib, u o'zining hozircha bizga ma'lum bo'lgan yagona didaktik badiiy-falsafiy «Qutadg'u bilig» («Saodatga boshlovchi bilim») asari bilan jahonga mashhur va ma'lum bo'ldi. Adabiyotshunos olim Qayumjon Karimov Yusuf Xos Hojibning dunyoga kelishi va ulug' bir siymo sifatida tanilishi obyektiv hayotiy va qonuniy zarurat bo'lganligini quyidagicha ifoda etadi: «O'sha vaqtda yagona qo'l ostida birlashgan ulkan davlatni boshqarish, hayotni to'g'ri izga solish yo'l-yo'riqlarini ko'rsatib beruvchi donishmand kerak edi. Shunday kishi topildi. Bu Yusuf edi. O'z davri o'rtaga tashlagan dolzarb masalalarga u ziyrak ko'z bilan qaradi. Shu bois, uning 13,5 ming misradan iborat keng hajmli «Qutadg'u bilig» nomli chuqur g'oyaviy, falsafiy-didaktik asari maydonga keldi».

Yusuf Xos Hojibning hayotiy yo'li va faoliyatidan darak beruvchi birorta manba yo'q, tug'ilgan yili va vafoti ma'lum emas. Faqat ulug' adibning «Qutadg'u bilig» asaridagi ma'lumotlar asosidagina, uning to'g'risida ba'zi bir xulosalar chiqarish mumkin. Yusuf Bolasog'unda, ziyoli oilada tug'ilgan. Asarni Koshg'arda bitirib, qoraxoniylar xoni Tamg'och Bug'roxonga tortiq qilgan. Xon adibni taqdirlab o'z saroyida Xos Hojiblik (Saroyning Xos Noziri) lavozimini bergan. Shundan so'ng, Yusuf Xos Hojib nomi va laqabi bilan shuxrat topgan. U o'z asarini hijriy 462 (milodiy 1069–70) -yilda ellik yoshlik chog'ida o'n sakkiz oyda yozgan:

Tegurdi menga elgi ellik yashim,
Qug'u qildi quzg'un tusitet bashim.

Demak, adibning so'zlariga qarab xulosa chiqaradigan bo'lsak, asar (1069–70) yozilgan paytda, u 50 yoshlarda bo'lsa, bundan ayon bo'ladiki, Yusuf hijriy 412 (milodiy 1019–20)-yilda tug'ilgan. O'z davrining yirik ma'rifat va madaniyat o'chog'i bo'lgan Bolasog'unda bo'lg'usi adib maktab va madrasalarda o'qib mukammal bilim olgan, arab, fors, tojik tillarini o'rgangan, falsafa, mantiq matematika, va boshqa fanlarni egallagan. U davlat va idora ishlari bilan qiziqqan. Sharq alloma va donishmandlarining bu sohadagi fikr-mulohazalarini kuzatgan.

Turkiy tilda yozilgan didaktik pandnoma-falsafiy «Qutadg'u bilig» asari muqaddima va xotimadan tashqari, 73 bobdan iborat. Unda axloq-odob, ilm-ma'rifat, bola tarbiyasi, jamoat joylarda o'zini qanday tutish, so'zning ahamiyati va qadri, mehmondorchilik qoidasi, turmush tarzi va inson ma'naviy olamining yana ko'pgina masalalari qalamga olingan. Ma'rifat jarchisi bo'lgan Yusuf Xos Hojib markazlashgan kuchli davlat barpo etish uchun kurashuvchi donishmand, adolatli hukmdor qiyofasini ham chizadi. U xalq va davlat, davlat boshlig'i va fuqaro, olim va hokim, qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy, madaniy aloqalar, hukmron tabaqalarning hokimiyat, xalq oldidagi burchi haqida g'oyatda zarur muammolarni ilgari suradi. Ulug' olim o'ta ziyraklik va donishmandlik bilan ziyolilar, dehqonlar, chorvadorlar, kosib-hunarmandlar, savdogarlar, kambag'alqashshoqlar va boshqa barcha ijtimoiy guruh toifa va tabaqalarning hayot tarzlari, dunyoqarashlari, odatlari, axloqlari haqida falsafiy mulohazalar silsilasini yaratdi. Falakiyot, geografiya, tarix, mar-

dumshunoslik, etnografiya, tibbiyot, jabru muqobala, riyoziyot, xandasa, ilmi nujum, huquqshunoslik, ijtimoiyot kabi fanlardan ma'lumotli bo'lishni tashviq-targ'ib etadi.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari to'rt tayanch unsur asosiga qurilgan:

Biri to'g'rilikka tayanch – Adolat,
Biri Davlat erur, u qutli g'oyat.
Uchinchi – ulo'g'lik aql va zako,
To'rtinchi – Qanoat erur bebaho.[1]

Bularning har qaysi biri yana alohida-alohida nomlarga ega. Adolatning nomi Kuntug'di. U asarda elig, ya'ni podsho vazifasida keladi. Davlatning nomi Oyto'ldidir. U vazir mansabida beriladi. Aql, zakovat esa O'gdulmish bo'lib, Oyto'ldining o'g'li sifatida namoyon bo'ladi. Qanoat O'zgurmish nomi bilan berilgan va u vazirning qarindoshi sifatida asarda ifodalanadi. Asarda ko'tarilgan barcha masalalar va muammolar yechimi ana shular orasida bo'lib, o'tadigan bahs, munozara, savol-javob asosida beriladi. Asarning ayrim boblaridagi mulohaza va qaydlarga e'tiborni qaratadigan bo'lsak, Yusuf Xos Hojib umrining so'nggi yillarini xor-zorlikda o'tkazganligini ko'rmaslik mumkin emas. Jumladan, «Kitob egasi Yusuf Xos Hojib o'ziga pand beradi». «Zamona buzuqligini, do'stlar jafosini aytadi» boblarida mazkur fikrni tasdiqlovchi lavhalarni uchratish mumkin. «Qutadg'u bilig»ning Qayumjon Karimov tomonidan hozirgi adabiy tilda nashr etilgan nusxasidan ba'zi bir satrlarning mazmunini o'quvchi diqqatiga havola etsak, masalaning asl mohiyati yanada to'laroq ochiladi:

Turayin borayin, olamni kezayin,
Vafoli kim ekan olamda, qidirayin...
Vafo qahati bo'ldi, dunyo jafo bilan to'ldi,
Vafo kimda ekan men ozroq so'rayin.
Agar men birorta vafoli, saxiy odamni topsam,
Yelkamga ko'tarayin, yuzimga surayin,
Agar men vafoli odamni topa olmasam,
Yovvoyi kiyik bilan tiriklik qilayin...
Kimni o'zimga ko'zdek yaqin tutgan bo'lsam,
Shaytondek dushman bo'lib chiqdi.
Shaytonni nima qilayin
Kimni sevgan bo'lsam, shirin jon kabi tutdim.
Undan jafo keldi, bas kimni sevayin.

[1] Karimov K. Yusuf Xos Hojib. "Qishloq haqiqati", 1990, 13-iyul.

Yusuf Xos Hojib dunyo tashvishlari, adolatsizlik va haqsizliklardan dod-faryod qiladi va ularning barchasidan yuz o'giradi:

Otimni bilmasinlar, o'zimni ko'rmasinlar,
Izlab topmasinlar, so'zimni tugatayin.
Chayondek chaqadilar, chivindek so'radilar,
Ko'ppakdek qopadilar, qaysi birini urayin.
Jabr-u jafo barchasi menga tegmasin.
Tuban bevafo (lar) dan chetroqda yurayin.

«Qutadg'u bilig»dagi bu shikoyatnoma bilan tanishgan har bir aqli raso o'quvchi qonuniy fikr-o'yga tushishi tabiiy bir hol: o'z vaqtida Bug'roxonga taqdim qilingan va shu asar tufayli Xos Hojiblik mansabiga ko'tarilgan adib qanday qilib, bu asarga shikoyatnomani joylay olgan. Bizningcha, mazkur asarning bir nusxasi shoirning tasarrufida saqlangan bo'lishi mumkin. Hayotining so'nggi g'am-hasrat bilan to'la kunlarida kitobi unga hamdard va hamroh bo'lgan. Ana o'sha paytlarda yuqorida zikr qilingan hasbi hol shikoyatnomani adib o'z asariga ilova tarzida kiritgan.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asari xalqaro maydonda tan olingan asardir. Bu kitobni chinlilar (xitoyliklar) «Adabul muluk», mochinlilar (turkistonliklar) «Zaynatul umaro», eronliklar «Shohnomai turkiy», turonlar «Qutadg'u bilig», ba'zilar «Pandnomai muluk»[2] deb bejiz atamaganlar. Dunyodagi juda ko'p xalqlarning tillariga tarjima qilingan «Qutadg'u bilig» dostoni V. Radlov, S.Z.Maloe, A. Fitrat, A.A.Valitova, N.M.Malayev, Q.Karimov, Boqijon To'xliyevlar diqqatini tortgan va puxta o'rganilgan. Xullas, Yusuf Xos Hojibning mazkur dostoni xalqimiz ma'naviy boyligining eng muhim durdonalaridan hisoblanadi.

AHMAD YUGNAKIY
(XII asrning ikkinchi yarmi – XIII asrning boshi)

Turkiy adabiyotning yirik va zabardast vakillaridan biri Ahmad Yugnakiydir. Uning hayotiy va ijodiy yo'li to'g'risida deyarli hech narsa saqlanib qolmagan. Adibning bizgacha yetib kelgan yagona merosi «Hibat ul-Haqoyiq» («Haqiqatlar armug'oni»)dir. Ana shu asarning faqat bir baytida shoir o'z nomini tilga oladi. Taniqli adabiyotshunos olim Natal Mallayevning bergan

[2] Qarang. O'zbek adabiyoti tarixi. 1-jild. T., "Fan". 1977, 107–108- betlar.

ma'lumotlariga qaraganda: «Adib Ahmad, otasining ismi Mahmud, vatani Yugnak (Yugnak yoki yug'noq nomli joy Farg'ona vodiysida ham, Turkiston va Samarqand atrofida ham bo'lgan. Lekin Ahmad Yugnakiyning bulardan qaysi birida tavallud topgani aniq emas, kitobning nomi «Hibat ul haqoyiq» («Haqiqatlar armug'oni») ekani ma'lum». «Hibat ul-haqoyiq» ning 1480-yilda ko'chirilgan nusxasidagi noma'lum shaxs tomonidan yozilgan qaydda dostonning 254 bayt 14 bobdan iborat ekanligi aytiladi. Ammo «Hibat ul-haqoyiq»ning o'sha 1480-yilda ko'chirilgan nusxasi esa 235 bayt va II bobdan iboratdir. Ehtimol, dostonni ko'chirgan kotib Abdurazzoq Baxshiy uni qisqartirilgan nusxasidan ko'chirgan bo'lishi mumkin.

«Hibat ul-haqoyiq»ning birinchi bobi (1–10 baytlar) Xudoga, ikkinchi bobi (11–19 baytlar) payg'ambar va to'rt xalifaga bag'ishlab yozilgan. Uchinchi bob (20–33 baytlar) Dodsipohsolarga bag'ishlanib, muallif uni fuqaroparvar, saxovatli va adolatli bir ulug' kishi hisoblab, uni bamisoli dengizga, o'zini esa, bu dengizga tomchilar hadya qiluvchi bulutga o'xshatadi. To'rtinchi bob (34–39-baytlar) asarning yozilishi sabablariga bag'ishlangan.

Asosiy qism beshinchi bob (40–62-baytlar) dan boshlanadi. U bilim maqtovi va johillikning zarariga bag'ishlangan. Oltinchi bob (87–110 baytlar) dunyoning foniyligi, sakkizinchi bob saxiylik va baxillik to'qqizinchi va o'ninchi boblar (176–226 baytlar) turli xil masalalarga bag'ishlangan. Va, nihoyat, o'n birinchi – o'n to'rtinchi boblar (227–235 baytlar) kitobning xotimasidir.

Ahmad Yugnakiyning she'riy uslubda yozilgan «Xiba-asari o'zbek adabiy merosining buyuk namunasi sifatida uning keyingi taraqqiyotiga katta hissa qo'shdi. Bu asar, hatto she'riyat mulkining sultoni Alisher Navoiy ijodidan ham munosib o'rin oldi. U o'zining «Nasoim ul-muhabbat» («Muhabbat shabadasi») asarida «Hibbat ul-haqoyiq»dan parcha keltirib, shoirning ko'zi ojiz bo'lganligini qayd etadi. Shuningdek, Alisher Navoiy Husayn Boyqaroning o'g'li Badiuzzamonga yozgan nomalaridan birida ham «Hibat ul-haqoyiq»dan parchalar keltiradi. Doston dunyo xalqlarining bir necha tillariga tarjima qilingan. Rus olimlari Y. E. Bertels, S. Y. Malov va boshqalar Ahmad Yugnakiy dostonini chuqur o'rganib, unga yuksak baho berganlar. Xullas, «Hibat ul-haqoyiq» dostoni xalqimizning badiiy-ma'naviy merosi xazinasidan mustahkam o'rin olgan ma'rifiy qimmatbaho asardir.

SOBIR TERMIZIY (1089–1147)

O'rta asr adabiy-badiiy muhitining yetuk namoyandasi va davlat arbobi darajasiga ko'tarilgan, oddiy kosib farzandi, adib Sobir Termiziy 1089-yilda ko'hna Termizning Duoba guzarida hunarmand ziyoli Ismoil xonadonida tavallud topgan. Uning otasi Ismoil va onasi Sadoqat otin ham bolasining tarbiyasiga alohida e'tibor beradilar. Termizdagi maktablarda dastlabki ta'limni olgan Sobir keyinchalik, Hirot madrasasida o'z bilimlarini yanada takomillashtiradi, she'rlar mashq qilish bilan birga falsafa, mantiq, falakiyot, matematika kabi fanlarni chuqur o'zlashtiradi.

Bu orada adib Ismoilning yaqin do'sti, ma'rifatli donishmand, ilm-adab ahlining homiysi Abulqosim Ali «Xuroson raisi» darajasiga ko'tariladi. U Hirotdan Termizga qaytgan Sobirni o'z dargohiga chorlaydi. Ana shu tariqa, 1100-yilda 22 yoshli Sobir Nishopurga qarab yo'lga otlanadi va mirzolik lavozimiga tayinlanadi. Ilm va ma'rifat himoyachisi, davlat arbobi bo'lsa-da, astronomiya va matematika bilan muttasil shug'ullangan. Abulqosim Ali ibn Ja'far markaziy hokimiyatdan yordam olib rasadxona qurdirgan edi. Rasadxona qurilishida Umar Xayyom va Imom Muzaffar Izfuzoriylarning xizmatlari anchagina bo'lgan. Ana shu rasadxonada adib Sobir ham ishladi va o'zining tabiiy fanlar bo'yicha, bilimlarini yanada takomillashtirdi. Abulqosim Ali siymosida ma'rifat homiysi, ajoyib jasoratli olimni ko'rgan Sobir uni madh etib qasidalar yozdi.

Abulqosim Ali soyasida adib Sobirning obro'-e'tibori va martabasi kundan kun oshib bordi. Sayqaliy, Nasimiy kabi shoirlar bilan yaqindan do'stlashdi, buxorolik yosh shoir Zargar Javhariyga ustozlik qildi. Muizziy Nishopuriy, Sa'di Salmon singari o'z zamonasining mashhur san'atkorlari bilan ijodiy hamkorlik qildi. Adib Sobir Termiziyning bu muvaffaqiyatlari albatta ba'zi bir laganbardor, xushomadgo'y, shuhratparast amaldorlarning g'ashini keltirdi. Ular shoir Sobir imzosi bilan Abulqosim Alini badnom qiluvchi «Xuroson raisi» nomli hajviy she'r yozib tarqatdilar, nufuzli amaldorlardan Amin al-mulk bilan Sobir o'rtasida g'avg'o chiqardilar. Natijada, adib mirzolikdan haydaladi, mol-mulki musodara qilinadi va hayoti xavf ostida qoladi. U 1125-yilda do'stlari yordamida ona shahri Termizga qaytib ketishga muvaffaq bo'lsa-da, biroq Amin al-mulkning qattiq talabi bilan Sobir mahbus sifatida Rovon shahriga badarg'a qilindi. Faqat 1127-yilda shoir Hajga borish bahonasida tutqunlikdan ozod etiladi va to'rt yil davomida Arabiston shaharlarini kezib chiqadi. Isfaxonda shoir Imodiy bilan uchrashadi, qaytishda Nishopurga tushadi. Abul Qosim Ali uni afv etadi va vataniga qaytishga ruxsat beradi. Ana shu yillar mobaynida adib Sobir Sanoiy G'aznaviy, balxlik Rashiduddin Votvot, Avvariy, Abdulvose Jabaliy, Nizomiy Aruziy Samarqandiy singari zamon shoirlari bilan tanishib, ular bilan aloqa o'rnatgan va ustoz sifatida tan olingan edi.

XII asrning 40-yillarida, xususan, Katvon jangidan so'ng, Sulton Sanjar boshchiligidagi saljuqiylar davlati inqiroz sari yuz tuban keta boshladi. Bundan foydalangan mahalliy hokimlar sulton Sanjardan yuz o'girib, mustaqillik yo'lini izlay boshladilar. Xorazm hokimi Otsiz ham shundaylardan biri edi. Sulton Sanjar Otsizning qasamyodlaridan to'yib bo'lgandi va uning har bir hiylasidan xavf kutardi. Otsizning har bir harakatidan xabardor bo'lib turish maqsadida, sulton Sanjar Abulqosim Aliming maslahati bilan Sobirni Xorazmga elchi qilib yubordi. Otsiz Sobirni yaxshi kutib oladi. Bu orada Xorazmshoh tarixchi olim Z. M. Bunyotov ma'lumotlariga qaraganda, ismoiliylar vakillaridan bo'lgan ikki josusni puxta tayyorgarlikdan o'tkazib, Sanjarni o'ldirish uchun Marvga jo'natadi. Josuslarni yaxshi tanigan adib Sobir ularning rasmlarini chizib, bir kampirning maxsisi qo'njiga joylab, Sanjarga jo'natadi. Sulton Sanjar ana shu rasmlarga qarab shahar chetidagi saroylardan birida Otsiz yuborgan josuslarni qo'lga oladi va ularni qatl etadi.

Nihoyatda puxta o'ylanib amalga oshirilgan bu tadbirning fosh bo'lishi sababini Xorazmshoh Otsiz chuqur tahlil etib, adib Sobirni qo'lga oladi. Chunki uning saroyida yagona suratkash Sanjar elchi qilib jo'natgan Sobir Termiziy edi. Oradan ko'p o'tmay, 1147-yil kuz oylaridan birida, yarim tunda Xorazmshoh Otsiz buyrug'i bilan shoir, adib va davlat arbobi Sobir Termiziy ko'kragiga tosh bog'lab, Amudaryoga cho'ktiriladi. Shunday qilib, ulug' adib davr va jaholat qurboni bo'ladi.

Sobir Termiziy g'oyatda iqtidorli ijodkor, donishmand, aqlli va serg'ayrat davlat arbobi edi. U arab va fors tillarida yetuk she'rlar yozgan. Shoirning shu kungacha aniqlangan ijod durdonalari 6650 baytdan iborat she'riy asarlardir. Adib Sobir lirik janrning qasida, g'azal, tarkiband, qit'a, ruboiy yo'llarida ijod qilgan. Ularni jamlab, yagona forsiy devon tuzgan. Hozirgacha bu devonning beshta nusxasi ma'lum. (Adib Termiziy, Saylanma. T., G'afur Gulom nashriyoti, 1982, 6-bet.) Adib Sobir ijodiy yo'nalishi rangorangdir. Ular ishq-muhabbat, ajoyib insoniy fazilatlar, bahor va tabiat vasfi, pand-u nasihatlardan iborat. Shoir ijodiy laboratoriyasida davr va zamon illatlarini, zolim, fitnachi, shuhratparast, mayxo'r feodallarni, munofiq va johil ruhoniylarni qalamga olish va fosh etish yetakchi o'rinda turadi. Bu borada shoirning quyidagi o'tli satrlari g'oyatda ibratlidir:

Umidim yo'q zamonda yaxshilikdan
Umid birla va lekin o'tdi umrim
Razillardan bushalsa, yaxshi olam
Saxiylardan bushabdur endi bilsam.

Xullas, adib va davlat arbobi Sobir Termiziy o'z ijodi bilan bugungi kunda xalqimizning ma'naviy kamolotini boyitish yo'lida xizmat qilmoqda.

ABULQOSIM MAHMUD AZ-ZAMAXSHARIY (1075–1144)

Xorazm ilm-fani va madaniyatini dunyoga tanitgan buyuk siymolardan yana biri arabshunos olim, shoir, yozuvchi va imom Abulqosim Mahmud ibn Umar ibn Ahmad Jarulloh Zamaxshariydir. U 18-martda Xorazmning Zamaxshar (hozirgi vaqtda Turkmanistonning Toshhovuz viloyatiga qarashli Paxta tumanidagi Izmixshar qishlog'i) qishlog'ida tavallud topgan. Boshlang'ich ma'lumotni u o'z zamonasining o'qimishli imomi bo'lgan otasi Umar ibn Ahmad qo'lida oladi. Yoshligida baxtsiz hodisa tufayli tomdan yiqilib, mayib bo'lib qolgan va yog'och oyoqda yurishga majbur bo'lgan Zamaxshariy ruhiy tushkunlikka tush-

maydi. U otasidan Urganch madrasalaridan biri-ga o'qishga olib borib qo'yishni iltimos qiladi. Ota o'g'lining iltimosini qondirsa-da, biroq kambag'allik tufayli uni moddiy tomondan qo'llay olmaydi.

Zamaxshariy mohir husnixat sohibi bo'lganligidan madrasa-da o'qish bilan birga qo'lyozma asarlarni ko'chirish bilan ham shug'ullanadi va buning evaziga maosh olib yashash imkoiyatiga ega bo'ladi. Bo'lg'usi olimdagi nodir qobiliyatni payqagan Abu Muzar Mahmud az-Zabbiy Isfaxoniy Zamaxshariyga ustozlik qilishni o'z zimmasiga oladi, unga har tomonlama ham ilmiy, ham moddiy yordam ko'rsatadi. Abu Muzar Xorazmda mutazimiylar ta'limotini yoyish bilan shug'ullanardi. Bu ta'limotga ko'ra, insonning qilmishi azal va taqdirda belgilanganiday majburiy bo'lmasdan, erkin holatda, uning o'z ixtiyori bilan sodir bo'lishi lozim. Zamaxshariy umrining oxirigi qadar ana shu tariqatga sodiq qoldi.

Urganchda tahsil ko'rgan Zamaxshariy o'z bilimini takomillashtirish maqsadida, Buxoro, Xuroson va Isfaxonga boradi, o'z zamonasining yirik olimlari va mutafakkirlaridan saboqlar va maslahatlar oladi. Undan keyingi hayotini buyuk olim Bag'dod, Damashq, Xijoz va Makkai Mukarrama kabi qadamjo tuproqlar bilan bog'laydi. Zamaxshariy umrining so'nggi yillarini Urganchda ilmiy ishlar yozish bilan o'tkazadi va 1144 (538)-yil Qurbon hayiti arafasida 71 yoshda vafot etadi.

Az-Zamaxshariydan juda ko'p ilmiy meros qolgan, uning tilshunoslik adabiyotshunoslik, lug'atshunoslik, fiqh, tafsifshunosliq, islom tarixi, falsafa, uslub va notiqlik san'ati, tafsir, hadis va boshqa fanlar bo'yicha yozgan ellikdan ortiq asarlari bor. Mashhur turk olimi Hoji Halif («Kashf az-Zunun» asarida) Zamaxshariyning 29 asari, arab olimi Ibn Hallikon («Vafayot al-A'yon» asarida) 30 asari va Yoqut Hamaviy esa 50 asarning tavsifini bergan.[1] Iroq olimi Fozil Solih az-Samariy esa ulug' vatandoshimizning 56 asari borligini aytib, ularning nomlarini birma-bir keltirib o'tadi.

So'zsiz, az-Zamahshariyning eng yirik va mashhur asari «Al-Kashshof an haqayiq ut tanziyl va uyin il-aqoviyl fi vujuh it-ta'viyl» («Qur'ondagi yashirin haqiqatlarni ochib beruvchi») dir. U qisqacha «Al-kashshof» deb ataladi. Bu kitobni olim 1132–1135-yillarda Makkayi Mukarramada bo'lgan chog'ida yozgan. Zamahshariy Makkada uzoq vaqt yashaganligi uchun Jarulloh (Allohning qo'shnisi) degan faxrli laqabni olgan. Asarda buyuk alloma, Qur'oni Karimni til jihatidan izohlab, har bir so'z ma'nosini arab grammatikasi asosida tushuntiradi. Vatandoshimizning mazkur kitobi Qur'onga yozilgan eng mashhur va mo'tabar tafsirlardan bo'lib, hozirga qadar musulmon dunyosi va ilmiy jamoatchilik undan keng foydalanib, kelmoqda. Qohiradagi butun dunyoga mashhur Al-Azhar diniy universitetining talabalari Zamahshariyning «Al-Kashshof» asari asosida Qur'onni va uning tafsirini o'rganib, undan muhim bir qo'llanma sifatida foydalanib, keladilar. Az-Zamaxshariy asarining g'oyatda qimmatli asar ekanligiga yana yorqin bir dalil sifatida uning qo'lyozma nusxalarining ko'pligi, asarga yozilgan bir qancha sharhlar va uning arab mamlakatlarida qayta-qayta nashr qilinishini ko'rsatish mumkin. Nemis sharhshunos olimi Karl Brok Kelman dunyoning turli qo'lyozma jamlanmalarida «Al-Kashshof»ning yuzga yaqin qo'lyozmalari va yigirmadan ortiq asarning o'ziga yozilgan sharh va tafsirlari borligini ma'lum qiladi. Toshkentda ham «Al-Kashshof»ning o'ndan ortiq nusxalari saqlanadi.

Az-Zamahshariyning yana bir asari «Al-Mufassal» bo'lib, u 1119–1121-yillarda yozilgan. Bu asar arab grammatikasiga oid eng qimmatli asardir. Asar Misrda nashr etilgan, nemis tiliga tarjima qilingan. «Al-Mufassal» ning bir qo'lyozma nusxasi Toshkentda Sharqshunoslik ilmiy tadqiqot institutining hujjatxonasida saqlanmoqda.

Buyuk arabshunos olimning «Asos al-balog'a» («Notiqlik asoslari») kitobi arab tilining izohli lug'ati bo'lib, arab lug'atshunosligini yuqori pog'onaga ko'tardi. Bu asar Qohirada ikki jildda nashr qilingan.

Zamaxshariyning «Al-foiq fi g'arib il-hadis» («Hadislardagi notanish so'zlarni o'zlashtiruvchi») asari Payg'ambar hadislarida uchraydigan, kam ishlatilib, ko'chma ma'noda qo'llaniladigan so'zlarning izohli lug'ati hisoblanadi.

Al-jibol va-l-amkina va-l-miyoh» («Tog'lar, manzillar va suvlar») geografiya va toponimikaga oid asardir. «Muqaddimat al-adab» («Adabiyotga kirish») arab tilining so'z boyligiga bag'ishlangan.

[1] Qarang. Abdullayev I. "Az-Zamaxshariy". "Qishloq haqiqati", 1991-y. 10 iyul.

Vatandoshimizning «Devon az-Zamaxshariy» («Zamahshariy devoni») nomli devonida olimning qasida, qit'a va nazmiy xatlari o'rin olgan. Uning lirik she'rlari, asosan, falsafa va axloq mavzulariga bag'ishlangan. Biz ulug' allomaning boy ijodiy merosidan ba'zilari to'g'risida qisman fikr yuritdik, xolos. Zamaxshariy dunyo tan olgan alloma. U hali hayotligidayoq olim yozgan asarlar musulmon olamida unga shon-shuhrat keltirgan. Dunyo olimlari Zamaxshariyni yuksak hurmat va mehr bilan ulug'lab, «Ustoz ul-arab va l-ajam» («Arablar va g'ayri-arablar ustozi»), «Jorulloh» («Allohning qo'shnisi»), «Faxru Xorazm» («Xorazm faxri»), deya e'zozlaganlar. Uning asarlari jahon xalqlarining, jumladan, arab, lotin, nemis, fransuz, turk tillariga qayta-qayta nashr qilinmoqda. Abusaid Sam'oniy-Marvaziy (1113–1167), Yoqut Hamaviy (1179–1227) kabi jahonda tanilgan olimlar «Nasabnoma», «Adiblar haqida to'plam» asarlarida Zamaxshariyni «Adablar peshvosi», deb baholaganlar. Hatto ulug' bobomiz Alisher Navoiy «Sab'bai sayyor» («Yetti sayyoh») dostonining ustozi Abdurahmon Jomiy ta'rifiga bag'ishlangan bobida Zamaxshariyni eslab, unga murojaat qiladi.

RASHIDUDDIN AL-VOTVOT (1114-16–1191)

Asli Balx shahridan bo'lib, Xorazmga kelib, ijod shohsupasining yuqori to'ridan joy olgan shoir va adib, mashhur kotib darajasiga ko'tarilgan davlat arbobi Rashiduddin al-Votvot hisoblanadi. Uning to'liq ismi Rashiduddin Muhammad ibn Abdujalil al-Umariydir. Al-Votvot esa uning laqabi bo'lib, («votvot» arabcha «ko'rshapalak» demakdir, u kalta bo'yli, tepakal va xunuk basharali bo'lganligidan shu laqabni olgan bo'lishi mumkin), uning tug'ilgan yili to'g'risida aniq ma'lumot yo'q. Ba'zi manbalarda, uning tug'ilgan yili 1114–1116-yillar orasida deb ko'rsatilsa, boshqa joyda 1087 yoki 1094 raqamlari tilga olinadi. Bo'lg'usi adibning yoshligi Balxda kechgan. U o'sha paytda, Sharqning yirik madaniy va ma'muriy markazlaridan biri sanalgan Balxdagi eng e'tiborli madrasalardan biri – Nizomiya madrasasida taniqli olim va imom Abu Sa'd al-Haraviy qo'lida tahsil ko'rgan.

Tez orada Balxda o'z davrining taniqli shoiri va adibi sifatida el ko'ziga tashlangan Rashiduddin al-Votvot, Xorazmga keladi va umrining oxirigacha shu yerda qoladi. U qariyb o'ttiz yil mobaynida Xorazmshohlar saroyida dastlab, Otsiz, so'ngra El Arslon va Aloviddin Takashlar huzurida obro'-e'tibor bilan maxsus (kotib al-xoss) vazifani bajaradi. Bu yuqori martabada Rashiduddin al-Votvotning katta hurmat va e'tiborli bir shaxs sifatida faoliyat ko'rsatishiga asosiy sabab, eng avvalo, undagi shaxsiy aql va qobiliyat bo'lsa, ikkinchidan, uning yuqori saviyali ish tajribaga ega ekanligi, arab va fors tillarini mukammal bilganligi va kotiblik sir-asrorlarini puxta egallaganligidir. Arabshunos Ubaydulla Uvatov bergan ma'lumotlarda qayd qilinishicha, Yokut al-Hamaniy Rashiduddin al-Votvot xususida bunday degan: «U o'z zamonasining eng nodir va ajib kishilaridan, o'z davrining g'aroyib shaxslaridan bo'lib, nasr va nazm bobida o'z asrining eng fozili edi. Arab tilining eng nozik tomonlari, nahv-u adabning g'oyatda bilimdoni edi. Uning shuhrati chor atrofga yoyilgan bo'lib, nomi esa barcha iqlimlarda ma'lum edi»[1].

Rashiduddin al-Votvot Xorazmshohlar saroyida bo'lgan chog'ida juda ko'plab olimlar, adiblar, shoirlar va boshqa ijod ahllari bilan yaqindan aloqada bo'lgan, ularni har tomonlama qo'llab-quvvatlagan. U az-Zamahshariyni juda katta hurmat bilan e'zozlagan, uni o'z ustozi deb bilgan va ustozi vafotidan so'ng, uning yozgan asarlarini ko'plab noo'rin va g'arazli tuzatishlardan saqlagan. Buni biz adibning o'sha paytda, mashhur allomalardan biriga yozgan quyidagi mazmundagi xatidan ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin: «Yaqinda qo'limga ustoz az-Zamahshariyning «Asos al-baloga» asarining bir nusxasi tushib qoldi. Qarasam, asarga shunday o'zgartirishlar kiritilganki, bularni e'tiborsiz shu zaylda qoldirishni vijdonim maqbul ko'rmayotir... Basharti Alloh umrlarini uzoq qilgur hazratlari (ya'ni siz) ma'qul ko'rsangiz, men ushbu nusxani Alloh ruhini munavvar qilgur Jorulloh az-Zamahshariyning shaxsan o'zlari ko'rib chiqqan nusxa bilan muqobila qilib, o'zgartirilgan g'alati iboralarni tuzataman. Xatosini savobiga aylantirib bu xayrli ishni kamoliga yetkazaman. Janoblariga men tamonimdan benihoya ko'p shukurlar va bitmas-tuganmas hamd-u sanolar bo'lsin»[2].

[1] Uvatov U. Donolardan saboqlar. 41-bet.

[2] Uvatov U. Rashidudin al-Votvot maktublari. "Guliston", 1991, 11-son, 13-bet..

shoir va adib sifatida barakali meros qoldirgan. U arab va fors tillarini mukammal bilganligidan har ikkala tilda nasriy va nazmiyda bab-barobar ijod qilgan. Ijodkorning forsiyda yozgan asarlari E.Braunning Davlatshoh as-Samarqandiyga tayanib bergan ma'lumotiga qaraganda, o'n besh ming she'riy devondan iborat bo'lgan.

Al-Votvotning arab tilida yozgan she'rlari ham alohida devondan iborat edi. Ularning kattagina qismi shoirning asosiy asari hisoblangan «Hadoiq, as-sihr fi daqoiq ash-shi'r» («She'riyat nozikliklarida sehr bo'stonlari»)ga kiritilgan. Fors tilida tuzilgan mazkur kitob rus sharqshunosi N. Chalisova tomonidan tarjima qilinib, 1985-yilda Moskvada chop etilgan.

Rashiduddin al-Votvot ijodida uning «Ar-rasoil» («Maktublar») nomi bilan atalgan yozishmalar to'plami alohida ahamiyatlidir. To'plam 1156–1173-yillar orasida yozilgan. Unda Xorazmshoh Otsizning nabirasi sulton Mahmud (1172–1193-yillarda hukmronlik qilgan)ga bag'ishlangan maktublar o'z aksini topgan. Bu maktublar, asosan, ikki qismdan iboratdir. Birinchi qism: xalifalar, sultonlar, xoqonlar, vazir-u amirlar, valiylar, qozi va muftiylar nomiga jo'natilgan turli-tuman maktublardan iborat. «Maktublar»ning ikkinchi qismi esa olimlar, yuqori mansabli amaldorlar, mashhur shaxslar, shoir-u adiblar va muallifning o'z yaqin yor-u do'stlariga yo'llagan maktublaridan tashkil topgan. Rashiduddin al-Votvotning «Maktublar»ida o'sha davrning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy hayotiga oid masalalar va ma'lumotlar o'rin olgan.

Xullas, ona Vatan tarixini har tomonlama va chuqur o'rganishda Rashiduddin al-Votvot qoldirgan ilmiy va badiiy meros benihoya qimmatga ega bo'lgan ma'naviy boylikdir.

BURHONIDDIN AL-MARG'INONIY (1123–1197)

IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda islom huquqi – shariat ancha rivoj topgan edi. Shariat yangi izchil huquqiy tizim sifatida, taxminan, XI asrda ash-Shariyada (arabcha «to'g'ri yo'l») barqaror shaklga kirgan. Shariat – bu islom axloqiy qadriyatlari va musulmon huquqi falsafasidan iborat bo'lib, uning tub mohiyati fiqh deb yuritiladi. Fikh ilmi – musulmon qonunshunosligi – Sharq xalqlari va islom madaniyati erishgan buyuk yutuq bo'lib, bu borada Movarounnahr va Xorazm allomalari juda boy meros qoldirganlar. Vatandosh fiqhshunos olimlarimiz: Abu Havs al-Buxoriy, Abu Mansur al-Moturidiy, Abul-l-lays as-Samarqandiy, Abu Bakr al-Buxoriy, Faxruddin Qozixon, Shams ul-a imma as-Saraxsiy va boshqalar o'z davrida islom dunyosida ma'lum va mashhur bo'lganlar. Nomlari yuqorida tilga olingan olimlar orasida Ali ibn Abu Bakr ibn Abdul Jalil Al-Farg'oniy Ar-Rishtoniy al-Marg'inoniy alohida o'rin tutadi. Huquqshunos olim Akmal Saidovning ma'lumotlariga qaraganda, buyuk olim 1123-yil 23-sentabrda Marg'ilonda tavallud topgan va 1197-yil 29-oktabrda 74 yoshida vafot etgan. Olim o'rta asrlarda Marg'ilon shahrini arablar «Marg'ilon» atamasi bilan ataganliklariga o'quvchi diqqatini qaratadi. Fiqhshunos olimning qabri Samarqand shahridagi Chokardiza qabristonida deb ko'rsatadi.

Burhoniddin Marg'iloniy ilmiy barkamollikka Rishton, Marg'ilon, Buxoro, Samarqand va Movarounnahrning boshqa shaharlardagi ilm dargohlarida musulmon huquqi xanafiya mazxabining buyuk nazariyotchisi va amaliyotchisi bo'lib, yetishgan. Bu to'g'rida Abdulhay al-Lankavi: «... u imom, qonunshunos bo'lgan. Hadislar bilan shug'ullangan. Qur'onni yod bilgan va unga sharhlar bergan. Ilmlarni yig'gan va muayyan fan tizimiga keltirgan. Nihoyatda zukko va sinchkov tadqiqotchi va xudojo'y pok inson bo'lgan. Fan va adabiyotda tengi yo'q buyuk huquqshunos, adabiyotshunos va shoir bo'lgan, deb yozadi.

Burhoniddin Marg'iloniy musulmon olami fani erishgan barcha bilimlarni egallagan, ulug' allomalardan saboqlar olgan, Sunniy shariatining to'rt asosiy mazhablari asoschilari va ularning shogirdlari asarlarini qunt bilan mutolaa qilgan. Bu narsa ulug' allomaga fiqh ilmi bo'yicha, tengsiz asarlar yozib qoldirishiga imkoniyat yaratdi. Fiqhshunos olimning «Bidoyat al-mubtadiy» («Boshlovchilar uchun dastlabki ta'lim»), «Kifoyat al-muntahiy» («Yakunlovchilar uchun tugal ta'lim»), «Nashr ul-mazhab» («Mazhabning yoyilishi»), «Kitob ul-mazid» («Ilmni ziyoda qiluvchi kitob»), «Kitob ul-faroiz» («Farzlar kitobi»), «Majma ul-navozil» («Nozil bo'lgan narsalar

to'plami») «Manosik ul-haj» («Haj marosimlari»), «Kitob ul-mashoyih» («Shayxlar haqidagi kitob») kabi buyuk asarlar shular jumlasidandir. Albatta, ulug' alloma ijodida «Hidoya fi furu' al fiqh» («Fiqh sohalari bo'yicha, qo'llanma») tengi yo'q shoh asardir. Bu asarni olim 1178-yilda Samarqandda yozgan. Burxoniddin Marg'inoniyning «Hidoya» kitobi to'rt jilddan iborat va 56 bobni tashkil etadi. Bu asar o'ziga xos shariat kodeksi bo'lib, hozirgi kunda ham islom dunyosi qonunshunoslari uchun asosiy qo'llanma sifatida xizmat qiladi. Unda shariat masalalarida muallifning fikr-xulosalari bilan bir qatorda Xanafiylar mazhabining barcha imomlari, shuningdek, boshqa mazhab vakillarining mulohazalari ham o'rin olgan. Asarda islomning asosiy marosim talablari, huquqiy va axloqiy qoidalari, xususan, tahorat, namoz, zakot, ro'za, haj, qurbonlik; oila-nikoh bilan bog'liq bo'lgan masalalar, huquqiy qoidalarni bajarmaganlik uchun jazo choralari belgilangan. «Hidoya»da mulkiy va moliyaviy munosabatlarga, jinoyat va jazo, fuqarolik huquqlari, sud va protsessual masalalar keng o'rin olgan. Yana unda urushlar, o'lja olish va uni taqsimlash, turmush va faoliyatdagi taqiqlashlar, ijozatlar haqida ham huquqiy yo'l-yo'riqlar beriladi.

«Hidoya» kitobi jamiyatshunos, huquqshunos, tarixshunos, sharqshunos, dinshunos hamda ona Vatan tarixi va shariat bilan shug'ullanuvchi barcha kitobxonlar uchun bebaho qo'llanmadir. Shu boisdan, ham Burhoniddin Marg'inoniyning bu asari bir qancha tillarga tarjima qilingan. Xususan, «Hidoya» xanafiylar mazhabi tarqalgan bir qator arab davlatlarida, Afrikaning ayrim mamlakatlarida, Turkiya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh, Afg'oniston, Xitoy musulmonlari orasida keng tarqalgan. Bu asar O'rta Osiyo, Kavkaz, Rossiya musulmonlari orasida ham keng tarqalgan va islom madrasalarida fikh ilmi bo'yicha, asosiy o'quv qo'llanmasi bo'lib kelgan. Ammo buyuk yurtdoshimiz Burhoniddin Marg'inoniyning o'zi ham, uning butun dunyo tan olgan «Hidoya» asari ham o'z ona yurtida munosib qadr-qimmatga ega bo'lgan o'rnini shu paytga qadar topganicha yo'q. Xullas, biz IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda ilm-fan, madaniyat taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan ulug' vatandoshlarimizning bir necha vakillari to'g'risida qisqacha bir tarzda ma'lumot berdik, ular shu darajada ko'pki, barchasini qalamga olishning imkoniyati yo'q. Ammo o'lkamiz tuprog'ida yetishib chiqqan ulug' allomalar, mutafakkir buyuk siymolar, shoir va yozuvchilarning qisqacha tafsilotining o'zi ham qalblarimizni faxr va g'urur bilan to'ldiradi, chunki biz oddiy insonlarning avlodlari emasmiz, balki bag'ri, qalbi, butun ildiz tomirlari va tayanchlari benihoya mustahkam, jahon fani va madaniyati beshiklarini tebratgan, uning taraqqiyotiga salmoqli va buyuk hissa qo'shgan ulug' siymolar – daholarning avlodlarimiz.

1. ISLOM MADANIYATI. HADISLAR

IX–XII asrlarda O'rta Osiyo hududida dunyoviy fan va madaniyat bilan bir qatorda islom madaniyati ham rivojlandi va taraqqiy etdi. Jamiyatdan mahalliy dinlar, zardushtiylik, buddizm va boshqalar surib chiqarildi. Arab tili va arab yozuvi davlat ahamiyatiga ega bo'lgan til va yozuv darajasiga ko'tarildi. Kishi nomlari, joy nomlari, sanalar, o'lchov birliklari arabchaga o'zgartirildi. Hatto ona yerimiz Movarounnahr (ikki daryo oralig'idagi joy) nomini oldi. Islom mafkurasi somoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar va xorazmshohlar hukmdorlarining ichki va tashqi siyosatda yurgizgan siyosatida bosh yo'naltiruvchi g'oyaviy kuch bo'lib xizmat qildi. Ular o'zlarining barcha faoliyatlarini islom himoyasi, Muhammad alayhissalom va Alloh taolo yo'liga sodiqlik bayrog'i ostida amalga oshirar edilar. Jamiyat a'zolari o'rtasida islom diniga, Qur'oni Karimga ehtiyoj kuchaydi, ammo hamma ham Qur'oni Karimni o'qiy olmas, uning mazmunini chaqa olmas edi. Bu Qur'onning mazmunini sharhlash va tafsiriga talabni oshirdi. Natijada, o'lkamizda Qur'oni Karimni sharhlovchi va uning tafsirini bayon qiluvchi asarlar yozgan ulug' islomshunos allomalar yetishib chiqdi. Imom Abu Mansur Moturidiy, Imom Abu Lays ibn Muhammad Samarqandiy, Imom Zamaxshariy, Imom Nasafiylar ana shular jumlasidandir. Islom madaniyatining Qur'oni Karimdan keyin ikkinchi o'rinda turadigan nodir manbalaridan biri hadislar, ya'ni Muhammad alayhissalomning diniy va axloqiy ko'rsatmalari, hikmatli so'zla-

ridir. Chunki payg'ambar Muhammad alayhissalomning o'zlari ham bu haqida shunday deganlar: «Ey ummatlarim! Men sizlar uchun Qur'oni Karim bilan o'zimning sunnatim – yo'l-yo'riqlarimni qoldirdim. Siz bu ikkalasini qattiq ushlab, ularga amal qilsangiz, to'g'ri yo'ldan aslo adashmaysiz»[1]. Hadislar rasulullоh hayotlik chog'larida, asosan, yodda saqlangan, uni kitob holida jamlab tuzishga ijozat bermaganlar. Buning asosiy sababi hadislarning Qur'oni Karim oyatlari bilan qo'shilib, aralashib ketishini oldini olishdan iborat edi. Muhammad alayhissalom hadislari insonlar hayotida, ularning turmush tarzida katta ahamiyatga ega ekanligiga ham diqqatni qaratganlar. Uch xil yo'nalishdagi hadislar to'g'risida fikr yuritishadi: bu «Musnad», «Sahih» va «Sunan»dir. 1. «Musnad» yo'nalishida tasnif etilgan to'plamlarda turli mavzulardagi hadislar bir joyda keltirilib, ular hadis rivoyat qiluvchi sahobalarning islom dinini qabul qilgan vaqtiga ko'ra yoki alifbo tartibida joylashtiriladi. 2. «Sahih» yo'nalishidagi hadislar to'plamiga buyuk muhaddis, vatandoshimiz imom Buxoriy asos solganlar. Bu yo'nalishda ta'rif etilgan to'plamlarga faqat to'g'ri, ishonarli hadislar kiritilgan. 3. «Sunan» yo'nalishidagi to'plamlarda to'g'ri, ishonarli hadislar bilan bir qatorda «zaif» hadislar ham keltirilgan. Hadischilikning rivojlanishida IX asr oltin davr hisoblanadi. Buning sababi, butun Islom dunyosida eng nufuzli deb tan olingan oltita ishonchli hadislar to'plamining mualliflari ham xuddi shu asrda yashab ijod qilganlar. Yana shu narsa diqqatga loyiqki, mazkur olti muhaddisning ham deyarli hammasi O'rta Osiyo tuprog'ida yetishib chiqqanlar. Ular Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy, Imom Muslim ibn al-Hajjoj, Abu Iso Muhammad ibn Iso at-Termiziy, Imom Abu Dovud Sulaymon Sijistoniy, Imom Ahmad An-Nasoiy, Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Yazit ibn Mojja kabi zotlardir. Ularning har biri hadis ilmi rivojiga munosib hissa qo'shgan olimlardan hisoblanadilar. Hozirgi kunda ham butun islom olami ularning ilmiga katta hurmat va ehtirom bilan qarab o'rganib kelmoqda.

Ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti – AYSESKO tomonidan 2007-yilda poytaxtimiz Toshkent shahri "Islom madaniyati poytaxti", deb e'lon qilindi. Bu voqea yurtimizda quvonchli va olamshumul voqea bo'ldi. Chunki islom olamining nufuzli tashkiloti tomonidan aynan, Toshkentni bunday nomga sharafli ko'rishi bejiz emas va uning o'ziga xos sabab va omillari mavjud.

"Turkiston-press" nodavlat axborot agentligi muxbiriga bergan intervyusi"da Prezidentimiz Islom Karimov bu haqida shunday dedi: "Agarki tariximizga nazar tashlaydigan bo'lsak, xoki poklari O'zbekiston tuprog'ida yotgan ulug' ajdodlarimiz, ne-ne mutafakkir zotlar asrlar mobaynida dunyoviy va diniy ilmlar sohasida qanday buyuk kashfiyotlar yaratgani, buning uchun qancha zahmat va mashaqqatlar chekkanini ko'ramiz. Bugun biz guvoh bo'lib turgan yuksak e'tirof, avvalo, ana shunday ajdodlarimizning tabarruk nomlari va qoldirgan merosiga, o'zbek xalqining islom madaniyati rivojiga qo'shgan beqiyos hissasiga berilgan munosib baho desak, ayni haqiqatni aytgan bo'lamiz."[2]

Vatanimiz zaminida ming yilliklar tarixini, ma'naviyatini, madaniyatini, san'atini, dinini, e'tiqodini, milliyligini, o'zligini, mafkurasini, salobat-u qudratini ko'z-ko'z qilib turgan tarixiy obidalar, binolar, majmualar, manba va adabiyotlar shu qadar ko'pki, hali hanuz sanab adog'iga yetib bo'lmaydi.

Bugungi kunda, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida mamlakatimizning barcha hudud va mintaqalarida tarixiy merosimizni tiklash, ta'mirlash kabi ezgu ishlar amalga oshirilmoqda. Bu haqida so'z yuritganda, Samarqanddagi Imom Buxoriy va Imom Moturudiy ziyoratgohlari, Buxorodagi Abulxoliq G'ijduvoniy va Bahouddin Naqshband, Minorai Kalon va Masjidi Kalon majmualari, Farg'onadagi Ahmad Farg'oniy va Burhoniddin Marg'inoniy yodgorliklari, Surxondaryodagi Hakim Termiziy va Imom Termiziy, Xivadagi Ichan qal'a, Shahrisabzdagi Dorut-tilovat, Qarshi shahridagi Odina va Ko'kgumbaz obidalari, Karmana shahridagi Qosim shayx maqbarasi singari o'nlab qadamjolar obod etildi. Qur'oni Karimning eng qadimiy va mo'tabar nusxalaridan biri bo'lgan mashhur Usmon Qur'oni ham aynan Toshkent shahrida (Hazrati Imom majmuasida)dir.

[1] Uvatov U. Donolardan saboqlar 6-bet

[2] "Fuqarolik jamiyati". 2008, 2-son, 3-bet.

MUHAMMAD IBN ISMOIL AL-BUXORIY (810–870)

«Hadis ilmidagi Amir-ul mu'miniyn» degan sharafli nomga sazovor bo'lgan muhaddis olim Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil ibn Ibrohim al-Mugira al-Buxoriy al-Jubfiy hijriy 194-yil shavvol oyining 13-kuni, hozirgi hisobda 810-yil 20-iyulda Buxoroda tavallud topgan. O'n yoshga yetmasdan ilmi hadisni o'rganmoqqa kirishgan imom Buxoriy 11 yoshida ba'zi ustozlarining xatolarini topa boshlagan. O'n olti yoshga yetganida, 825–826-yillarda onalari va akalari bilan haj safariga ravona bo'ladilar. Makka va Madinani ziyorat qilib, olti yil Hijozda yashab hadis ilmini astoydil o'rganadi. Shundan so'ng, imom Buxoriy Muxammad alayhissalomning hadisi shariflarini yanada chuqurroq o'rganish va ularni to'plab tartibga solmoq niyatida o'sha davrda islom fani olamining yirik markazlari bo'lmish Damashq, Qohira, Basra, Kufa, Bag'dod kabi shaharlarni kezib chiqadi. Bu yerlarda u hadis ilmi bilan bir qatorda fiqhdan ham ta'lim va saboqlar oladi, yirik olimlar davrasida bahs-munozaralarda qatnashadi va ilmi toliblariga dars ham beradi. Nishopurlik al-Hakim (1025-yilda vafot etgan) ning ma'lumotlariga qaraganda, imom Buxoriy ustozlarining soni to'qson kishi atrofida bo'lgan. Ayni zamonda, o'zlari ham «Minglab shogirdlar yetishtirganlar – Muslim ibn Hajjoj, Iso at-Termiziy, An-Nasoriy, Abu Zur'a, Yusuf al-Forobiy, Abu Bakr ibn Xuzayma kabi mashhur muhaddislar shular jumlasidandir»[1].

Imom Buxoriy jami 600 ming hadislarni to'plaganlar. Shulardan 100 ming «sahih» hadislarni va 200 ming «g'ayri sahih» hadislarni yoddan bilganlar. Hadis ilmi bobida imom Buxoriyga teng keladigan biror kimsa musulmon olamida bo'lmagan. Imom Buxoriy xorijdan qaytgach, hadis ilmini targ'ib qilishga kirishadi. Ko'pchilik uni hurmatlagan va e'zozlagan. Ammo ba'zi g'arazgo'y va qora niyatli kishilar al-Buxoriyga hasad qilar edilar. Ularning hasadgo'yligi va qutqusi oqibatida imom Buxoriy bilan Buxoro hukmdori Holid ibn Ahmad az-Zuhaliy o'rtasida adovat paydo bo'ladi. Buning sababi shundaki, hukmdor allomadan huzuriga kelib «Al-Jome' as-sahiyh», «At-Ta'rix» kitoblarini farzandlariga o'qib dars berishni talab qiladi. Imom Buxoriy bu talabni rad etadi: «Men ilmni xor qilib, uni hokimlar eshigi oldiga olib bormayman, kimga ilm kerak o'lsa, o'zi kelsin. Lekin Alloh oxirat kuni ilmni yashirmay, uni toliblarga sarf qilganim uchun meni kechiradi»,– deb javob beradi. Buxoro hokimi ig'vogarlarning maslahatlariga quloq solib, imom Buxoriydan shaharni tark etishni talab qiladi. Olim Samarqand ulamolari taklifi bilan yo'lga chiqadi. Yo'lda Samarqandga yaqin Hartang (hozirgi Poyariq tumani) qishlog'da qarindoshlaridan bo'lmish, Abu Mansur G'ib ibn Jabril degan kishining uyida tunaydi va bir necha kun bu yerda betob bo'lib, yotib qladi. Imom Buxoriy ko'p vaqt o'tmay shu yerda, hijriy 256 (milodiy 870-yil 1 sentabrda)-yili 62 yoshida vafot etadi va shu yerda dafn qilindi. Endilikda uning qabri Movarounnahr diniy boshqarmasi ixtiyorida bo'lib, tabarruk va ziyoratgoh joylardan biri sifatida davlat muhofazasidadir.

Imom Buxoriydan ulkan va boy meros qolgan. U yozgan asarlarning soni yigirmadan ortiqdir. Olimning «Al-adab al-Mufrad», «At-Ta'rix as-Sag'ir», «At-Ta'rix al-Kabiyr», «Kitob al-Ilal», «Asomi us-Sahoba», «Kitob al-Kuna» va boshqa asarlari orasida shoh asar hisoblanmish «Al-Jome' as-sahiyh» («Ishonarli to'plam») asari to'rt jilddan iborat bo'lib, islom olamidagi boshqa muhaddislar tuzgan hadislar to'plamlari orasida eng ishonarlisi va mukammalidir. Unda Muhammad alayhissalom hadislaridan tashqari fiqh, islom marosimchiligi, axloq-odob, ta'lim-tarbiya hamda o'sha davr tarixi va etnografiyasiga oid qimmatli fikr va xulosalar ham bor. Bu to'plamga olimning butun umri davomida to'plagan 600 ming hadisdan faqat 7275 ta eng «sahih» hadislar kirgan. Bu nodir asarning yozilganiga taxminan 1200 yil bo'ldi. O'sha davrdan to shu kunga qadar u islom ta'limotida Qur'oni Karimdan keyingi ikkinchi o'rinda turuvchi muqaddas kitob, qimmatli manba asari hisoblanadi.

Xullas, buyuk vatandoshimiz imom Buxoriy qoldirib ketgan, boy ma'naviy meros avlodlarimizni bundan keyin ham ulug' insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashdek oliyjanob maqsad yo'lida xizmat qilaveradi.

[1] Abu Abdulloh Muhammad Ibn Ismoil al-Buxoriy. Hadis. 1-jild. Al-Jome as-sahiyh. T., 1991 , 5- bet.

Istiqlol sharofati bilan Buxoriyning o'lmas merosi el-yurt bag'riga qaytdi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Imom al-Buxoriy tavalludining hijriy-qamariy taqvim bo'yicha, 1225 yilligini nishonlash to'g'risida" gi qarori (1997-yil 29-aprel) asosida Buxoriyning ilmiy merosini o'rganish va targ'ib qilish, xotirasini abadiylashtirish borasida katta ishlar qilindi. 1998-yil 23-oktabrda Samarqandda yubiley to'y-tantalari bo'lib o'tdi. Alloma abadiy qo'nim topgan Chelak tumanidagi Xartang qishlog'ida ulkan yodgorlik majmui ochildi.

Buxoriyning boy ma'naviy merosini chuqur o'rganish va keng targ'ib qilish maqsadida, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning tashabbusi bilan Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi tuzildi.(1998-yil 4-noyabr)

ABU ISO MUHAMMAD AT-TERMIZIY (824–894)

Islom dunyosida nom qozongan buyuk muhaddis olimlardan biri Muhammad ibn Iso ibn Savra ibn Muso ibn az-Zahhoq Abu Iso as-Sullamiy az-Zariyr al-Bug'iy at-Termiziydir. U Termiz shahri yaqinidagi Bug' (hozirgi Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani) qishlog'ida tavallud topgan. Yoshligidan ilm-fanga g'oyatda chanqoq bo'lgan at-Termiziy Termiz, Samarqand, Marv va O'rta Osiyoning boshqa shaharlarida yashab, ijod qilgan, muhaddis olimlarning asarlarini zo'r qiziqish va havas bilan o'rganadi, buyuk hadisshunos allomalar bilan uchrashadi, ular bilan ijodiy bahs-munozaralarda qatnashadi. Xususan, bu borada olimning Xijoz, Makka va Madina, Iroq, Xuroson safarlari katta ahamiyatga ega bo'ldi. At-Termiziy kamolotida Ismoil Buxoriyning o'rni bebahodir. Ayni paytda, al-Buxoriy at-Termiziyning bilimi va qobiliyatini yuqori baholagan. «Men sendan ko'rgan foyda sen mendan ko'rgan foydadan ortiqroqdir», deb ta'kidlaydi Ismoil Buxoriy. At-Termiziy ham o'z ustozi va safdoshi imom Buxoriyga doimo sadoqat namunasini ko'rsatgan. Bu haqida arab tarixchisi Shamsuddin az-Zaxabiy (1274 – 1347) o'zining «Tazkirat ul-huffoz» («Hofizlar haqida tazkira») asarida quyidagi guvohikni beradi: «At-Termiziy o'z ustozining vafoti tufayli qattiq qayg'u alamga botib, ko'p yig'laganidan, hatto ko'zlari ko'r bo'lib qoldi, uzoq yillar ko'zi ojiz holda yashadi»[1].

At-Termiziy juda ko'plab shogirdlarga mehr-muruvvat ko'rsatib ustozlik ham qilganlar. U kishi misli yo'q darajada kuchli zehn egasi, xotira va yodlash qobiliyati kuchli bir kishi bo'lganlar. Arab tarixchisi Shamsuddin az-Zahabiy qiziq bir rivoyatnamo voqeani hikoya qiladi: Muhammad at-Termiziy Makkaga hajga ketayotib, yo'l-yo'lakay mashhur muhaddislar bilan uchrashib, muloqot va munozaralar uyushtirgan. Kunlarning birida shunday nomdor olimlarning biridan hadislardan saboq berishni iltimos qilibdi. Olim unga qog'oz-qalam olishni aytibdi. Aksiga olib shu payt at-Termiziy qalam topa olmabdi va u nomdor olim qarshisiga o'tirib olib, xuddi eshitgan hadislarni yozayotgan kishidek qo'lini oq qog'oz ustida u yoqdan bu yoqda olib borib kelaveribdi. Oltmishlar chamasi turli hadislarni hikoya qilgan olim qog'ozda hech narsa yozilmaganini ko'ribdi va ranjib: Nima, sen mening vaqtimni bekorga yoqotmoqchimisan, debdi. Shunda at-Termiziy xotirjamgina: «Siz aytgan hadislarni yoddan aytib beraymi», debdi-da, olim og'zidan hozirgina eshitgan barcha hadislarni birma-bir yoddan aytib beribdi.

Ulug' muhaddis olim at-Termiziydan katta ilmiy-ma'naviy meros qolgan. Olimning o'ndan ortiq asari bor: «Al Jome' as-sahih» («Ishonchli to'plam»), «Ash-Shamoyil an-nabaviya» («Payg'ambarning alohida fazilatlari») va boshqalar, shular jumlasidandir. Imom at-Termiziy 894-yilda 70 yoshida Termizda vafot etgan.

At-Termiziy ijodida «Al-Jome' as-sahiyh» alohida o'rinni egallaydi. Unda tahorat va namoz, zakot, ro'za, haj, janoza, nikoh, emizish (razo), savdo-sotiq, hukmlar, xun, me'yor, qurbonlik, nazr-niyoz, iymon, siyratlar, jihod, kiyim-kechak taomlar, ichimliklar, xayr-ehson va saxovat, tabobat, farzlar, bashoratlar, shahodat, jannat sifatlari, iymon, ilm, izn so'rash va odob masalalari, Qur'on fazilatlari, qiroat, tafsir, duolar, manoqiblar (fazilatlar), illatlar kabi boblar bo'lib, olim bir yoki bir necha hadislarni har bir masala bo'yicha keltirib, masalaning mohiyatini ochadi va o'z fikrini bayon qiladi. At-Termiziyning yana bir g'oyatda e'tiborli asari bu «Ash-Shamoyil an-nabaviya»dir. Bu asar nihoyatda muhim bir mavzu – payg'ambar Muhammad alayhissalomning shaxsiy hayotlari, u zotning suvrat va siyratlari, ajoyib fazilat va odatlariga oid to'rt yuz-u sakkiz hadisi sharifni o'ziga jamlagan qimmatli manbadir. At-Termiziyga qadar ham Muhammad alayhissalomning hayotlari, fazilatlari, odatlari haqidagi hadislarni to'plagan muhaddis olimlar bo'lganlar. Ilgarigi bu turdagi asarlardan at-Termiziy kitobi shu bilan farq qiladiki, u imkon qadar payg'ambar alayhissalom fazilatlariga doir barcha hadislarni muntazam ravishda to'plab, mantiqan izchil bir holatda tartibga keltirgan va o'ziga mustaqil yaxlit bir kitob shaklida tasnif qilgan. Buyuk olim, muhaddis ilmining bilimdonlaridan biri bo'lgan imom at-Termiziy o'z ilmiy merosi bilan bundan keyin ham xalqimizning ma'naviyatini boyitish yo'lida xizmat qilaveradi. O'zbekiston jamoatchiligi 1990-yil sentabr (14–17) oyida Muhammad ibn Muso at-Termiziy tavalludining 1200 yilligini tantanali nishonladi. Bu olimning nomi va ruhini abadiylashtirish bobidagi mustaqil O'zbekistonning dastlabki va hal qiluvchi qadamidir.

[1] Uvatov U. Donolardan saboqlar. 9- bet.

2. TASAVVUF – SO'FIYLIK TA'LIMOTI

IX – XIII asrlarda O'rta Osiyo davlatlarida tasavvuf – so'fiylik ta'limoti rivoj topdi. So'fiylik (tasavvuf) islomdagi falsafiy diniy oqimdir. Voiz Koshifiy «Futuvatnomai sultoniya» asarida: «... tasavvuf tariqat maqolalaridan biridir», – deydi. U «so'fiy» qadimiy bo'lib, Odam alayhissalom o'gillari Shish alayhissalom davrida paydo bo'lganligini aytadi.

Rus olimi I. M. Petrushevskiyning qayd qilishicha, ingliz sharqshunosi R. Nikolson XI asrgacha bo'lgan yozma manbalarda, «sufizm» tushunchasining yetmish sakkiz ma'nodagi talqinini aniqlagan ekan. Nasafiyning Xoji Ahmad Yassaviy risolasida ham islom dinida «So'fiylik oqimi, darveshlar, payg'ambar zamonasidayoq vujudga kelgan»[1], deyiladi. Abulhakim Shar'iy Juzjoniy «Tasavvuf ta'limotining ildizlari» («Muloqot», 1995, № 1–2) maqolasida tasavvuf so'zi «so'f», yani kiyimni kiymoq, so'fiy bo'lmoq va shuningdek, haq yo'lidan yuruvchi bo'lmoq va darvishlar tariqasi ma'nolarida qo'llanadi. Tasavvuf so'zi bir istiloh (atama) sifatida uning payrovlari aqidasiga binoan, nafs (ichki dunyo)ni pokizalash natijasida inson qalbida haqiqat yog'dusi porlay boshlaydi» (31–32-bet), deydi. Uning fikricha, tasavvuf va irfon tushunchalari bir-biriga yaqindir, shu tufayli har ikkala so'z bir ma'noda ham ishlatiladi.

Ba'zilarning fikricha, tasavvuf Irfonning bir bo'limi va uning ko'rinishlaridan biridir, ya'ni tasavvuf yo'l-yo'riq va tariqat sifatida irfondan ajralib chiqqan. Irfon esa umumiyroq tushuncha bo'lib, tasavvufdan boshqa yo'l-yo'riq va mazhablarni ham o'z ichiga oladi.

Doktor Javod Nurbaxsh «So'fiylar behishtida» asarida buyuk mashoyihlarning so'zlariga ko'ra, tasavvufni so'z bilan ifodalab bo'lmasligini, so'z bilan ifodalanuvchi narsa tasavvuf emasligini yozadi. Uning fikricha, «tasavvuf – ishq ozuqasi va tahdid yo'li bilan haqiqatga olib boradigan tariqatdan iborat».

So'fiy aqidasining asosi, yagona haqiqat – haq taolo bo'lishi kerak. Shu sababdan, so'fiylar shariat qoidalarini o'rganib, ma'rifat va haqiqatga, haqqa yetishga intilar edilar. So'fiylik taraqqiyotida taqvoga katta e'tibor berilgan. Zuhd va taqvo – ko'ngulni foniy dunyo gunohlaridan, g'araz, ta'malardan tozalash va Xudo buyurganiga amal qilib, Alloh man etgan ishlardan saqlanish demakdir. So'fiylar fikricha, ilohiy ishq har qanday g'arazli manfaatlardan xoli bo'lishi zarur. Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, borliqdagi hamma xilqatlarda, xususan, odamzodda ham ilohiy zarralar bor. So'fiyning maqsadi ko'nglidagi ilohiy zarralarni uzoq va mashaqqatli poklanish yo'lidan borib, yana Allohga qaytarishdan iboratdir. Ba'zi tasavvuf namoyandalari Haq taologa yetishish yo'llarida 19 maqom va 360 manzillar borligini aytganlar. Sultonmurod Olimning quyidagi xulosalari diqqatga loyiqdir: «Din Qur'oni Karimning zohiriy ma'nolari, ya'ni ko'pchilikka tushunarli ma'nolari doirasida amal qiladi. Tasavvuf Qur'oni Karimning botiniy ma'nolari, ya'ni faqat xos, alohida kishilargagina tushunish nasib etadigan ichki nozik ma'nolari bilan ish ko'radi. Ammo tasavvuf yo'lini tutish uchun avval komil musulmon bo'lish, shariatning barcha shartlarini bekam-u ko'st bajarish shart. Yana shuni aytish kerakki, avvalo, dinning o'zi ham dahriylik

[1] Nasafiy. Xoja Ahmad Yassaviy. T., G'. G'ulom nashriyoti, 1993, 5- bet.

targ'ibotи bizning tor tasavvurlarimizda badnom qilib, shakllantirgan din tushunchasidan tamoman o'zga narsa»[1]

Tasavvuf ilmida komil insonni ruhan shakllantirish, kamolotga yetkazish nazariyasi bosh masala hisoblanadi. Bu nazariyaga ko'ra,: «Insonni Xudo o'ziga o'xshatib yaratganmi, Allohning bu olamni paydo qilishdan ko'zlagan bosh maqsadi ham, aslida, inson ekanmi, demak, inson Allohning bu muruvvatiga shukronalar aytib, o'zini batamom Allohga bag'ishlashi, buning uchun esa o'ziga loyiq darajada poklashi – kamolga yetkazishi kerak. Ana shunday o'zini oliy maqsadga chog'lagan, jismini unutib, ruhini Allohga qay darajada o'stirgan, yetar darajada poklagan, ham extiyojlari tufayli paydo bo'ladigan jamiki insoniy illatlardan forig' qilgan kishilar insoni komil bo'lganlar. Tasavvufiy aqidaga ko'ra, komil insonlar pirovardida, shubhasiz, Alloh vasliga musharraf bo'ladilar, ruhan Tangri bilan birlashib ketadilar»[2].

Komil insonlar barcha xalqni sevishi, insonlar, ayniqsa, g'ariblar, bechoralar, muhtojlar xizmatida bo'lishi, doimo xudoning borligi va birligini unutmasligi kabi so'fiylik aqidalariga ega bo'lishlari lozim. Shayx Fariduddin Attor rivoyatlariga ko'ra, shayx Abul Hasan Xoragoniy bunday degan ekanlar: «Koshki barcha xalqning o'rnida men o'lsaydim, o'shanda xalq uchun o'lim bo'lmasdi. Koshki, barcha xalqning hisob-kitobi mendan so'ralsaydi, o'shanda qiyomat kuni ular uchun so'roq bo'lmasdi, koshki, barcha xalq o'rnida meni jazolashsaydi. O'shanda ularni do'zaxga olib borishmagan bo'lardi». Sa'diy Sheroziy aytadiki: «Toat-ibodat tasbeh tutib, jundan eski libos kiyib, namoz o'qib yashash bilan bo'lmaydi, u Xoliq va xalqning xizmatidan boshqa narsa emas».

So'fizm (tasavvuf)dagi ana shu bosh g'oyani tushunmas ekanmiz, o'tmish tariximizda o'tgan, haqiqatan ham mavjud bo'lgan ulug' zotlar, avliyo va anbiyolarning mohiyati va bugungi kunda uning ahamiyatini tushunib yeta olmaymiz. XIII va XIV asr boshlarida yashab ijod etgan mutasavvuf olim Shayx Aziziddin Nasafiy «Insoni komil» risolasida quyidagilarni ta'kidlagan: «... Jumla mavjudot odamzodga shuning uchun sajda qiladiki, odamlar orasida komil inson bor. Bas, jumla odamzod komil inson tufayli (sharafli)dir. Mavjudot ichra komil insondan ko'ra, ulug'roq va donoroq narsa yo'q, chunki komil insonligi pastdan eng yuqorigacha martabalardagi mavjudotning xulosasi va qaymog'idir va farishtalar, ruhoniy mavjudotlar va arshu kursi, samovot kavokib hammasi komil inson xizmatidadirlar va hamisha komil inson tegrasini tavof qilurlar va komil inson ishlarini bajo keltirurlar. Komil inson ilm mazharidir, komil inson ilohiy yurt sifatlarining ham mazharidir». Ingliz tasavvufshunos olimi J. S. Trimingem Markaziy Osiyoda tasavvuf ilmining rivojida ikki buyuk so'fiyning nomini alohida hurmat bilan tilga oladi. Bularning birinchisi – Abul Hasan Ali al-Xoroqoniy (milodiy 1034-yili 80 yoshida vafot etgan) bo'lsa, ikkinchisi- Abu Ali al-Farmadiy (1084-yili vafot etgan) dir. Farmadiyning ikki shogirdi tasavvuf ilmida shuhrat topgan. Bu avvalo, Ahmad al-Razzoliy (1122-yilda vafot etgan) bo'lsa, ikkinchisi Yusuf al-Hamadoniydir. So'fiylik tariqotining ko'p silsilasi ana shu ikki shogirddan boshlanadi.

YUSUF HAMADONIY (1049–1140)

Tasavvufga oid aksariyat qo'lyozma kitoblarda yozilishicha, Yusuf Hamadoniy islomni yangi qabul qilgan bir majusiy fors kishi oilasida Hamadon (Eron) shahrida tug'ilgan. Dastlabki ma'lumotni u Bag'dodda oladi, yoshlik chog'idan boshlab, tasavvufga oid falsafiy bilimlarni kuzatadi. Hindiston va Erondagi bu sohaga oid bilimlarni egallaydi. Yusuf Hamadoniyning birinchi ustozi shayx Abu Ali Farmadiy bo'lgan. U kishi Imom Razzoliyni ham tarbiyalab, voyaga yetkazgan ulug' ustozdir.

Yusuf Hamadoniy Movarounnahrga kelib, Samarqand, Buxoro va Marv shaharlarida o'z ta'limotini davom ettiradi. Hirot, Balx va boshqa shaharlarda ham tez-tez bo'lib turgan. U, asosan, Buxoro shahrida xonaqo qurib, Xuroson va Movarounnahrdan bu yerga ilm izlab kelgan ko'plab yoshlarga tasavvufdan saboqlar beradi, behisob shogirdlar orttiradi.

«Rashohot ayn ul-hayot» asarida yozilishicha, xijriy 535-yil (1140) da Yusuf Hamadoniy Hirotdan Marvga kelayotib yo'lda Bomiyon (Afg'oniston) shahrida vafot etadi. Uning jasadini shogirdlaridan biri Ibn Anjar Marvga olib kelib dafn etadi. Xuroson va Movarounnahr aholisi o'rtasida tasavvuf-falsafiy ilmi taraqqiyotida Yusuf Hamadoniy shu darajada katta obro'-e'tibor va hurmatga sazovor bo'lganki, uning Marvdagi qabristoni o'z zamonasida «Xuroson ka'basi», deb atalgan.

Yusuf Hamadoniy Sufiylik ilmi bo'yicha, juda ko'plab shogirdlar tarbiyalagan. Nasafiy bergan ma'lumotlarda qayd qilinishicha, Yusuf Hamadoniy 95 yil umr ko'rib, 38-martda Movarounnahr hududida piyoda ka'ba ziyoratiga borgan. Yusuf Hamadoniyni pir tutgan muridlaridan 213 tasi mashhur shayxlar bo'lib, yashganlar (Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Abdulloh Barraqiy, Xoja Ahmad Yassaviy, Xoja Abdulxoliq G'ijdivoniylar uning to'rt zabardast xalifasi). Bu shogirdlarining yozib qoldirilgan ma'lumotlariga qaraganda Yusuf Hamadoniy uzun bo'yli, xushro'y va kelishgan, ozg'in kishi bo'lgan. U g'oyatda xush axloq, donishmand va saxiy odam bo'lib, mol-dunyoga befarq qaragan, o'zining bisotidagi barcha bud-shudini kambag'al, beva-bechoralarga taqsim qilib bergan. Ustoz o'z shogirdlari Ahmad Yassaviy va Abdulxoliq G'ijduvoniylarning hujralariga tashrif buyurganda har doim Qur'oni Karimning "Baqara" surasini mayin ovozda tilovat qilar ekan. Uning o'z shogirdlariga juda bo'lganligini ta'kidlanadi. Yusuf Hamdoniy ishini davom ettirib, keyinchalik, Ahmad Yassaviy – yassaviya tariqatiga asos soldi. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy esa dastlab, "xojagan", so'ng, "naqshbandiya" deb nomlagan tariqatni boshlab berdi. Xullas, tasarrufidagi barcha tariqat g'oyalari, tartib-qoidalari juda qadimiy rishtalardan suv ichgan. Shu ma'noda so'fiylik tariqatining butun mohiyatini belgilab turadigan mavjud o'n bir qoidaning ham boshlanishi Hamadoniyga borib taqaladi. U kishi tayin etgan dastlabki qoidalar asosan, to'rtta:

– "Xush-dar dam", ya'ni tirikchilik nafasda;

– "Nazar bar qabam", ya'ni nazar qadamda;

– "Safar dar vatan", ya'ni soliq har dam o'z diliga nazar solishi, agar unda g'ubor izi paydo bo'ladigan bo'lsa, darhol undan o'tish va yana haq visoliga o'z hushini bog'lash;

– "Xilvat dar anjuman", ya'ni xalq ichida o'zini bildirmay, ko'z-ko'z qilmay yashash, qo'l ishda bo'lsa ham dil yorda (xudoda) bo'ladi.

Bu to'rt qoidaga Abduxoliq G'ijduvoniy yana to'rtta qoida qo'shdi:

– "Yodkard", ya'ni yodlash, faqat Allohni va uning rasulini tilda va dilda tutish;

– "Bozgasht", ya'ni qaytish, hamma vaqt munojotda bo'lish;

– "Nigohdosht", bu qoida shundan iboratki, toyyiba kalimasining zokir tilida aytganda, xotira boshqa tomonga chalg'ib ketmasligi, ya'ni zokir bir damda o'sha muborak kalimani bir necha bor takrorlab, xotirani jam qilib, olmog'i kerak;

– "Yoddosht", ya'ni eslash –xudoning yagonaligini esdan chiqarmaslik.

Keyinchalik, Bahovuddin Naqshband bu sakkiz qoidaga o'zining uchta yangi qoidasini kiritdi: 1.Vuqufi zamoniy. 2. Vuqufi Adadiy. 3. Vuqufi qalbiydir. Yusuf Hamadoniy boshlab bergan tasavvuf tariqatining bu qoidalari so'fiylar faoliyatining asosiy yo'nalishni tashkil etadi.

AHMAD YASSAVIY VA YASSAVIY TARIQATI (vafoti 1166/67)

Tasavvuf ilmining buyuk namoyondasi, sharq tasavvufida munosib o'ringa ega bo'lgan "Yassaviy" tariqatining asoschisi va turkiy poeziyaning yirik vakillaridan biri bo'lmish Ahmad Yassaviy tug'ilgan-yili noma'lum. Vafoti esa turli yozma manbalarda, hijriy 562 (milodiy 1166-67)-yil deb aniq ko'rsatiladi. Ammo Nasafiyning Ahmad Yassaviy 1103-yilda tug'ilib, 1166-yil vafot etgan degan fikri ham bor. Ba'zi rivoyatlarda, uning 130 yil umr ko'rganligi ta'kidlanadi. Orif Usmon esa: "Rivoyatlarga ko'ra, Yassaviy 63 yoshga payg'ambar yoshiga kelgach, yer ostida hujra yasatib "chillaga" kirgan, qolgan umrini toat-ibodat qilib, riyozat chekib yer ostida o'tkazgan", deb ta'kidlaydi. Bu rivoyatga ko'ra, 125 yil, boshqa rivoyatga qaraganda, 133 yil umr ko'rib, hijriy 562-yilda vafot etgan. Umuman, Yassaviyning tarjimayi holiga oid ma'lumotlar juda kam va u har tomonlama chuqur o'rganilmagan, e'tibordan chetda qolib ketgan.

Ahmad Yassaviy o'zi tug'ilgan yurtini "Ul muborak Turkiston", deb tilga oladi. U ota-onadan juda erta yetim qoladi. Otasi shayx Ibrohim vafot etgach, bobosi Arslonbobo (Arslonbob) ham ota, ham ustoz o'rnida uni tarbiyalab voyaga yetkazadi. Ahmad Yassaviyning ota-bobolari su-

[1] Sultonmurod Olim. Buyuk Naqshbandiya. Kecha, bugun, ertara. "Fan va turmush", 1993, 5–6 son, 14-bet.

[2] O'sha joyda, 15- bet.

lolasi Muhammad Xanafiyga borib taqaladi. Bobosining maslahati bilan u Buxoroga borib, Xo'ja Yusuf Hamadoniy ilm u saboqlaridan bahramand bo'ladi. Bu paytda, Ahmad 23 yoshda bo'lgan. U o'z ustozining eng ishonchli va e'tiborli xalifalaridan biri edi. Sharqshunos olim Orif Usmonning ma'lumotlariga qaraganda, Abdulxoliq G'ijduvoniy kunlardan bir kuni Yusuf Hamadoniydan shogirdlarining taqdiri haqida so'zlab berishni iltimos qilgan. Shunda ustoz: «Mening asl xalifalarim avval Xo'ja Abdullo Barkiy, so'ngra Xo'ja Hasan Andoqiy, undan so'ng Xo'ja Ahmad Yassaviydir. Xo'ja Ahmad Yassaviy o'z navbati bilan xalifalik qilganidan keyin, biroz vaqt o'tgach, o'z vatani Turkistonga ketadi. So'ngra uning o'rniga sen xalifalik qilasan»[1], degan ekan. Keyingi voqealarning rivoji ustoz Yusuf Hamadoniy aytganidek, kechroq Buxorodan o'z yurti Yassiga qaytgan Ahmad shaharda madrasa va xonaqo qurdirib o'z atrofiga juda ko'plab yangi shogirdlar to'plagan. U ana shu shogirdlari orqali o'zi asos solgan «Yassaviya» tariqatini Turkiston va Shosh atrofidagi viloyatlarga tarqata boshlagan.

Ahmad Yassaviy tarbiyalab yetishtirgan shogirdlar Mansur bobo (Arslonbobоning o'g'li), Abul Malik Oto Tosh Xo'ja (Zangi bobоning otasi), Hakim Oto (Sulaymon Boqirg'oniy), Zangi ota va boshqalardir.

Movarounnahrda XII asrdan so'ng, «Yassaviya» tariqatidan ikki yirik tariqat paydo bo'lgan. Birinchisi – «Naqshbandiya», ikkinchisi – «Bektoshiya», «Iqoniya» deb atalgan uchinchi tariqat ham bo'lgan, ammo u Toshkent viloyati atrofidan nariga o'tmagan.

Tasavvufdagi boshqa tariqatlarda bo'lgani singari, «Yassaviya» tariqatining ham o'ziga xos qat'iy qoidalari (odoblari) bor. Bu qoidalar quyidagilarni o'z ichiga oladi: 1. Murid hech kimsani o'z shayxidan afzal ko'rmasligi, o'sha mutlaqo taslimiyat izhor etmog'i lozim. 2. Murid shunchalik zukko va idrokli bo'lishi kerakki, to o'z shayxining barcha Rimuz va ishoralarini mukammal anglay bilsin. 3. Shayxning barcha aqvoli (so'zlari) va af'oli (ishlari)ga murid sodiq bo'lib, unga mutlaqo mute va mutaqil bo'lmog'i lozim. 4. Murid o'z murshidi (piri) ning barcha topshiriqlarini chustu cholоklik (chaqqonlik) ila va sidqidildan bajarib, uni hamisha rozi qilib yurmog'i zarur. 5. Murid o'z so'ziga sodiq, va'dasiga rosih bo'lib, o'z murshidi ko'nglida hech qanday shak-shubha tug'dirmasligi zarur. 6. Murid, o'z va'dasiga vafodor va so'zida ustivor turishi kerak 7. Murid o'z ixtiyoridagi barcha mol-u mulkini, butun bor-u yo'g'ini o'z shayxiga izhor etmoq uchun doimo tayyor turmog'i lozim. 8. Murid o'z shayxining barcha sir-asroridan ogoh bo'lib, uning ishorasini hech payt hayoliga keltirmasligi kerak 9. Murid o'z shayxining barcha takliflarini nazarda tutmog'i, uning mushkulotini oson qilmog'i, pand-u nasihatlarini bajo keltirmog'i shart. 10. Murid olloh visoli uchun o'z shayxi yo'lida butun moli va jonini nisor etmoqqa tayyor turishi, uning do'stiga do'st, dushmaniga dushman bo'lib yashamog'i shart.

Ahmad («Rasoil»da) inson ko'kragida besh gumbaz borligini aytadi: 1. Qalb yoki ko'ngil (chap emchakdan ikki enlik pastda; 2. Ruh (o'ng emchakdan ikki enlik pastda); 3. Sirr qalbning yo'qorisida; 4. Dafni, ya'ni maxfiylik gumbazi; 5. Ihfo, ya'ni ezgulik gumbazi.

Demak, Ahmad Yassaviy ruhiy olamning barcha gumbazlarini diliga jo etgan. Endi uning haq-taolo bilan muloqot qilishiga kundalik ikir-chikir tashvishlar halal berolmaydi»,[2]- deydi Nasafiy.

Ahmad Yassaviyning juda chuqur va boy mazmunga ega bo'lgan «Devoni hikmat»ida mutafakkirning so'fiylik–falsafiy dunyoqarashi o'zining butun borligi bilan o'quvchi diqqatini rom etadi.

Donishmand fikricha, «Haqning so'zini emas, o'zini bilish» asosiy masaladir. Shuning uchun, u bu dunyo rohatini qidiradigan so'fiy – so'fiy emas, toat-ibodat qilib, halollik va poklikni targ'ib etib, dunyoning g'am-g'ussasini chekib, xalq tashvishi bilan yashagan insongina haqiqiy so'fiylar, deydi.

Asarning boshdan oxiriga qadar, ulug'vor insoniy fazilatlar: oddiylik, kamtarinlik, mehr-muhabbat, ishq, sadoqat, haqiqat, adolat, hurfikrlilik insonni insondan ayirmaslik kabi masalalar falsafiy nuqtayi nazardan tashviqot qilindi. Va aksincha, yomonlik, nodonlik, johillik, adolatsizlik, haqsizlik, savodsizlik, molparastlik kabi illatlar tanqid qilinadi. Bunday fazilatlarga ega bo'lgan shaxslar insof, diyonatga chaqiriladi.

Alloma fikricha, inson bu dunyoda mol-u davlatga ishonib yashamasligi kerak bu dunyo hammadan ham qoladi. Shu bois, insonlar bir-birlariga yaxshilik qilishlari, haqni ko'z oldilariga keltirib o'zgalar mol-davlatiga hasadgo'ylik qilmasdan yashashlari lozim:

Beshak biling, bu dunyo barcha xalqdan o'taro,
Inonmagii molingga, bir kun qo'ldan ketaro.
Ota-ona, qarindosh keyin ketti, fikr qil,
To'rt oyoqli chubin ot, bir kun senga yetaro.
Dunyo uchun g'am yema, haqdin o'zgani dema,
Kishi molini yema, sirot uzra tutaro.

Yaqin-yaqinlarga qadar, Ahmad Yassaviyning yagona asari «Hikmatlar»dan boshqa kitobi yo'q, deb hisoblanardi. «Xalq so'zi» gazetasining 1993-yil 30-oktabr sonida olim Javkon Lapasovning «Nasabnoma» sarlavhasi ostida bergan maqolasida allomaning yangi bir asari topilganligi xabar qilindi. «Nasabnoma»da Ahmad Yassaviyning hayoti, faoliyati va nasl-nasabiga oid qimmatli ma'lumotlar berilgan.

Xullas, Payg'ambarimizning faqirlik faxrimdir, degan muborak hadislariga asoslangan va o'z tariqat yo'liga sodiq bo'lgan Xoja Ahmad Yassaviy hazrat Mir Alisher Navoiy yozganlaridek, «Shoh-u gado aning irodat va ixlosi istoni»da bosh qo'yadigan maqomga erishdi. Ulug' shoir Ahmad Yassaviyni ulug'lab «Nasoyim ul-muhabbat» asarida «Makomati oliy va mashhur, karomati yuksak va cheksiz er-mish... Imom Yusuf Hamadoniyning ashobidindur», deganlar. Istaymizki, Ahmad Yassaviy kabi ulug' allomalar ruhi millatimiz va xalqimizning istiqboldagi yo'lida madadkor bo'lgay.

XOJA ABDULXOLIQ G'IJDUVONIY (1103–1179)

Hoja Abdulxoliq G'ijduvoniy Yusuf Hamadoniyning xalifasi va Xojagan-Naqshbandiya tariqatining poydevoriga asos solgan mashoyix hisoblanadi.

Xoja Abdulxoliq 1103-yili G'ijduvonda tavallud topgan va 1179-yilda o'z vatanida vafot etgan. Otasi asli Rim diyoridan bo'lib, oti Abdul Jalil edi. U kishi Imom Malik avlodidan bo'lgan. Bu zot G'ijduvonning mashhur imomlaridan edi. Onasining avlodi ham Rim yurtidan bo'lgan. Rivoyat qilinishicha, Xoja Abdulxoliqning otaonalari Xojai Hizr alayhissalom ishorati ila o'gil farzand ko'rganlar va uning maslahatiga, asosan, o'g'liga «Abdulxoliq» («Xudoning bandasi») deb ism qo'ygan ekanlar. Xoja Abdulxoliq, boshlang'ich ta'limni G'ijduvonda Imom Sadriddindan olgan. O'qishni Buxoroda davom ettirib, Yusuf Hamadoniyga shogird tushgan. Bu davrda u 22 yoshda bo'lgan. Ustoz va shogird birgalikda Bag'dod, Balx, Isfaxon, Marv, Samarqand shaharlariga borganlar va tasavvuf ilmining sir-asrorini egallaganlar.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy Sharq falsafiy tafakkuri tarixida o'z o'rniga ega. Uning dunyoqarashi tasavvuf silsilalaridan biri Xojagon (Xojalar) halqasida shakllangan. Ayni zamonda, u shu halqa o'zagida paydo bo'lib, olamshumul ravnaq topgan Naqshbandiya silsilasining ham asoschisidir. Yozma manbalarda, Xoja Abdulxoliqning «Shayxushshuyux» (Shayxlar shayxi) darajasigacha ko'tarilganligi qayd etiladi. Bu ulug' unvon Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar tomonidan Xoja Yusuf Hamadoniy, Xoja Ahmad Yassaviy singari ulug' pirlarga nisbatangina qo'llanilgan. Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniydan «Risolai Sohibiyya», «Risolayi Shayxushshuyux Hazrati Abu Yusuf Hamadoniy», «Maqomoti Xoja Yusuf Hamadoniy» kabi asarlar meros bo'lib qolgan. Ammo bu asarlar hali shu kungacha o'rganilmagan va xalqimizning ma'naviy mulkiga aylantirilmagan.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy "Zikri Xufiya", «Zikri dil» amalining targ'ibotchilaridan bo'lgan. Buning sababi shundaki, rivoyat qilishlaricha, kunlarning birida Hizr alayhissalom Xoja Abdulxoliqqa ro'para keladi va aytadi: «Hovuzga tushib, suvga sho'ng'igan, musaffo suvdan qult qilgin-u, dilingda quyidagi kalimayi toyyibani takrorla: «La iloha illolloh Muhammadun rasululloh». Xoja Hazrati Hizrning aytganini bajarib, beqiyos saodatga sohib bo'lgan va o'shandan boshlab, «Zikri hufiya», «Zikri dil» amalini targ'ibot qila boshlagan ekan. Xoja Abdulxoliqning ustozlari Xoja Yusuf Hamadoniy o'z as'hobi bilan «Aloniya» chikriga amal qilgan. Bu zikr maqomi zikr aytishda tovush chiqarish uslubidan

[1] Orif Usmon. Vahdad shorobin ichdim. "Muloqot" 1991, 6- son, 52- bet.

[2] Nasafiy. Xoja Ahmad Yassaviy. 12–13- betlat.

iborat bo'lgan. Ustoz o'z shogirdiga «Xufiya» usuli bilan zikr aytishga ijozat bergan. Keyinchalik, hatto o'zi ham «Zikri dil» usuliga o'tgan ekan.

Xoja Yusuf Hamadoniy Xurosonga, Xoja Ahmad Yassaviy Turkistonga ketganlaridan so'ng, barcha suluk ahli Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy rahnamoligida qolgan. Bu ulug' zotning murid va shogirdlari shu qadar ko'p ediki, ular faqat Movarounnahr hududlaridagina emas, hatto Shom (Suriya), Iroq viloyatlarida ham bo'lgan. Ana shu shogirdlar orasida, Bahovuddin Naqshband Xoja Abdulxolq G'ijduvoniyning uvaysiy shogirdi edi. U ustoz ko'rsatmalarini to'lato'kis bajarib, Naqshbandiya ta'limotiga asos soldi va uni yangi bosqichga ko'tardi.

Shunday qilib, Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy Xojagan (Naqshbandiya) tariqatining asosiy qoidalarini ishlab chiqqanlardan biridir. U O'rta Osiyo o'lkasida, tasavvuf ilmining turk-islom olamidagi ma'naviyat va irfon an'analarining keyingi rushdi, inkishofi va takomilida juda katta rol o'ynagan. Turkiston diyori va butun musulmon Sharqi xalqlarining falsafiy, tasavvufiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy hayotida o'chmas iz qoldirgan.

Xoja Abdulxoliq G'ijduvoniy umrining so'nggi damlarida vafoti yaqinlashayotganligini sezib, eng yaqin xalifalaridan to'rt nafarini yoniga chorlaydi va ularni o'z masnadiga tayinlaydi. Uning shogirdlari, ustoz vasiyatlariga amal qiladilar, xaloyiqni haq yo'lida, poklik-halollik, mehr-shafqat, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, rostgo'ylik, oliyhimmatlilik kabi oliyjanob qadriyatlar ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shadilar.

SULAYMON BOQIRG'ONIY (1186-yilda vafot etgan)

Ahmad Yassaviyning ishonchli va sadoqatli shogirdi, Yassaviya tariqatining she'riyat va tariqatdagi munosib davomchisi Sulaymon Boqirg'oniydir. U Xorazmning Boqirg'on degan joyida tavallud topgan. Boqirg'oniy turkiy xalqlar orasida Hakim ota laqabi bilan ham mashhurdir. Boqirg'oniyning din va tasavvuf, ishq va axloqdan saboq beruvchi asarlari xalq orasida sevib o'qilgan va ommalashib ketgan.

Sulaymon Boqirg'oniydan qolgan meros - «Boqirg'on kitobi»ni varaqlar ekanmiz, shoir va mutafakkir dunyoqarashining teranligiga, saviyasining chuqurligi va kengligiga, u qalamga olgan muammo va mavzularning rang-barangligiga qoyil qolmasdan ilojimiz yo'q.

Diniy mifologiya va tasavvuf falsafasi Boqirg'oniy ijodiga o'zgacha nigoh bilan qarash, ularning majoziy mazmunini chuqur va teran yo'nalishda tahlil qilishni taqozo etadi. Boqirg'oniy yozgan asarlarida bu dunyoni do'zaxga aylantirmaslik, kibr-u havoga berilmaslik tafakkur qullishdan xalos bo'lib, ilm va ma'rifatni ulug'lash kabi ma'naviy-axloqiy ehtiyojlarni ilgari suradi.

Turk olimi Muhsammad Fuod Ko'prilizoda uning «Oxirzamon kitobi» va «Bibi Maryam kitobi»ni O'rta Osiyoda va shunindek Idil atroflarida diqqat va qiroat bilan o'qilgan asarlardandir»[1], degan edi.

Boqirg'oniy ijodida ilohiy ishq yetakchi mavzu hisoblanadi. Buni biz quyidagi satrlarda yaqqol ko'ramiz:

Mening jonim sening ishqing bilodur,
Tanim ojiz, vale jonim o'lodur.
Bu ishq gar bo'lmasa men ketkay erdim.
Qamug' ohim menim ishqim qilodur...

Boqirg'oniyning dunyoqarashi Yassaviy «Hikmatlar»i bilan ham ma'no, ham mohiyat jihatdan shu qadar yaqinligi, ular ko'p hollarda bir-birini mantiqan to'ldiradi. Ilmiy jihatdan, M.F. Ko'prilizoda «Hakim Sulaymon ota bu an'anani ilk daf'a ta'sis etmog'i nuqtai nazaridan Yassaviy izdoshlari orasida eng muhim mavqega erishishga haqli edi. Uning asarlari ham sakkiz yuz yildan beri Shayxning asarlari ila barobar xalq orasida barhayot yashab kelganligi bundan dalolatdir»[2], deganda haq edi.

UMAR CHAG'MINIY (vafoti 1221-yil)

Jahon fani va madaniyatini yuksaltirishga salmoqli hissa qo'shgan olimlardan biri buyuk o'zbek mutafakkiri Umar Chag'miniydir. Manbaalarda qayd etilishicha, Umar Chag'miniy XII asrning ikkinchi yarmida Xorazmning Chag'min degan qishlog'ida tavallud topib, 1221-yilda vafot etgan.

Chag'miniy yoshlik chog'laridanoq, o'tkir zehnli bo'lib, o'zining butun hayotini ilmga bag'ishladi. Chag'miniy qalamiga mansub

[1] Sulaymon Boqirg'oniy. Boqirg'on kitobi. T., "Yozuvchi", 1991, 5- bet.

[2] O'sha asar 6-bet.

«Muqaddas fi hayat al-basita» («Koinot hayoti tavsifi») nomli astronomiyaga oid kitobda olimning Xorazmda tug'ilib, shu yerda ilm olgani, keyin Samarqand madrasalarida o'qib, bilimini yanada kengaytirganligi hikoya qilindi. Umar Chag'miniy bu asarida Quyoshning harakati va Yerning Quyosh atrofidagi harakati fasllar almashinuvining dastlabki sababi ekanligi haqida fikr aytib, bu kashfiyoti bilan XII asrdayoq fan taraqqiyotiga salmoqli hissa qo'shadi. Bundan tashqari, Umar Chag'miniyning tabobatga oid «Qonuncha» asari ham bizgacha yetib kelgan. Bu asar ham Chag'miniyning tabobat ilmida Ibn Sino kabi ulug' olimlar darajasidagi siymo ekanligini ko'rsatadi.

NAJMIDDIN KUBRO VA KUBROVIYA TARIQATI (1145–1221)

O'rta Osiyoda tasavvur falsafasining rivojlanishida xorazmlik buyuk alloma, sarkarda, dinshunos olim, falsafa ilmining zukkosi, shoir Ahmad ibn Umar Abdul Janob Najmiddin Kubro al-Xivaqiy al-Xorazmiy o'ziga xos munosib o'rinni egallaydi. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, alloma Xorazm, Bag'dod, Iskandariya va Tabrizda o'z davrining mashhur allomalaridan saboqlar olgan va tasavvuf falsafasi ilmining yetuk ustozlaridan bo'lib kamol toptan. Taniqli faylasuf olim Erkin Yusupov: «Buyuk vatandoshimizning nomidagi «Najmiddin», «Kubro» so'zlari uning yetuk iste'dodini hisobga olib berilgan ilmiy darajalardir. «Najmiddin» so'zi – dinning yulduzi, «Kubro» esa ulug' degan ma'noni anglatib, o'nta turli mamlakatlarda berilgan ilmiy darajalarni ifodalaydi»[1], – deydi. Najmiddin Kubro ta'limoti asosida shakllangan kubroviya tariqati Sharq va G'arbdagi juda ko'plab mamlakatlarga tarqalgan. Erkin Yusupovning xulosasiga qaraganda, buning natijasida, Firdavsiya tariqati, Nuriya tariqati, Rukniya tariqati, Hamadoniya tariqati, Nurbaxshiya tariqati, Nematulloiya tariqati singari yo'nalishlar yuzaga kelgan.

Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, Najmiddin Kubro qalamiga mansub asarlar soni o'ntaga yaqin. U asos solgan kubroviya tariqati «oltin tariqat», deb ham atalgan. Najmiddin Kubroning o'zi «Risolatut - turuk» asarida uni «Tariqush shutto» (ishq ahli beboshliklarining yo'li), deb ham ataganligi ma'lum. Bu risolada «kubroviya» tariqatining o'nta usuli qisqacha zikr etilgan:

1. *Tavba* – sodir bo'lgan xatolar, gunohlardan pushaymon bo'lib, xudoga yuz tutmoq.

2. *Zuhd – taqvo* – parhezgarlik, Allohdan qo'rqib, man etilgan ishlardan o'zini saqlash.

3. *Xudoga tovakkul qilish* – o'z ishlarini butunlay xudoga topshirish.

4. *Qanoat* – ozga rozi bo'lib, ko'pdan voz kechish, tamagirlikning zidi.

5. *Uzlat* – boshqalardan ajralib yakka o'tirmoq.

6. *Doimiy zikr* – ham til, ham yurak bilan xudoni yod etmoq.

7. Butun vujud bilan *tangriga tavajjuh* qilib, sig'nmoq.

8. *Sabr* – boshga tushgan og'ir ahvoldan nolimay chidash, chidam ko'rsatmoq.

9. *Muroqaba* – tangri borlig'ining dengiziga botib, ilohiy olamga boqmoq.

10. *Rizo* – tangri irodasiga qarshilik ko'rsatmasdan, qazo va qadar – taqdir hukmiga bo'ysunish.

Kubroviya tariqatida diniylik bilan dunyoviylik chambarchas bog'lanib ketgan. Unda kishilarning diniy e'tiqodi, xudoga bo'lgan ishonchi, halollik, odamiylik mol-dunyoga hirs qo'ymaslik o'z nojo'ya ishlaridan tavba qilish, shahnoniy hirs-u havolardan saqlanish lozimligi singari axloqiy g'oyani talablari bir-biri bilan bog'lanib ketgan. Kubroviya tariqatining qator axloqiy qoidalari bizning ko'plarimizda ham g'oyatda katta tarbiyaviy ahamnyatga egadir.

Najmiddin Kubro katta badiiy ijod egasi ham bo'lgan. Uning faoliyati va ijodi bo'yicha, ma'lumotlar bizgacha deyarli yetib kelmagan. Ammo uning she'riyatidan saqlanib qolgan ba'zi bir namunalar shoirning chuqur ichki dunyosi go'zalligidan xabar beradi, uning hayot nashidasini surmoqqa intilishi, katta dunyoviy muhabbat egasi bo'lganligi va oliyjanob insoniy fazilatlarni o'zida mujassamlashtirganligini ko'rsatadi. Biz uni quyidagi satrlarda yaqqol ko'ra,miz:

Ishq yetsa ko'ngilga, dilga dard aylar,
Dardi dili mard mardni boz mard aylar.
O'z otashi ishqida yonar ul, vale,
Do'zaxni chu o'zgalar uchun sard aylar.

[1] Orif Usmon. Bahouddin Naqshband va uning ta'limoti haqida. T., 1993, 52- bet

Najmiddin Kubro Xorazmda xonaqo qurib, tasavvuf ilmi bobida juda ko‘p sadoqatli va nomdor shogirdlar tayyorlaydi. Ana shulardan biri mutasavvuf olim “Mantiq ut-tayr” asarining muallifi Farididdin Attordir. Najmiddin Kubro ona yurt boshiga kulfat tushganda sadoqatli bir farzand sifatida uni ko‘krak kerib himoya qilishga qodir lashkarboshilik qobiliyatini ham ko‘rsatadi. 1221-yilda mo‘g‘ullar bosqini davrida 76 yoshli Najmiddin Kubro fojiali halok bo‘ladi.

5. ME’MORCHILIK, SAN’AT VA MUSIQA

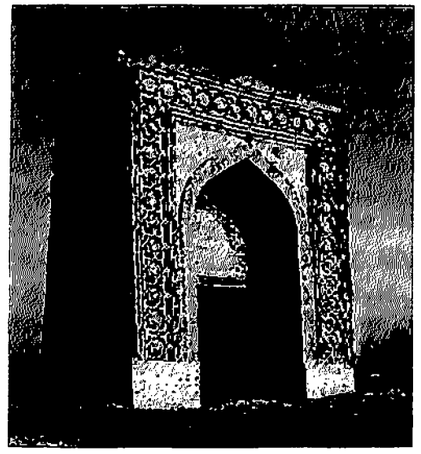

IX–XII asrlarda O‘rta Osiyo hududlarida somoniylar, qoraxoniylar, g‘aznaviylar, saljuqiylar va xorazmiylardan iborat feodal davlatlarning vujudga kelishi o‘lkada urug‘-qabila, ulus-elatlar o‘rtasida nisbatan, tinchlik, osoyishtalik, totuvlik yaqinlik va hamjihatlik aloqalarining rivojlanishiga olib keladi. Bu hol esa, o‘z navbatida, o‘lkada moddiy madaniyatning, qurilish-me’morchilik san’atining ravnaq topishiga sabab bo‘ladi. Arablar bosqini natijasida vujudga kelgan tushkunlikdan so‘ng, IX asrdan e’tiboran me’morchilik va qurilish sohasida yuksak darajada rivojlanish boshlanadi, shaharlarda hashamatli va go‘zal binolar qad ko‘taradi. O‘lkaning yirik, ma’muriy va madaniy markazlari Samarqand, Buxoro, Urganch, Marv, Termiz, O‘zgan va boshqa shaharlarda juda ko‘plab ko‘rkam va hashamatli saroylar, machitlar, madrasalar, minoralar, xonaqolar, maqbaralar, tim va karvonsaroylar quriladi. Jumladan, hali IX asr o‘rtalaridayoq Buxoro shahri qalin devorlar bilan o‘ralgan bo‘lib, uning 11 ta salobatli naqshindor darvozalari bo‘lgan. Bu davrda Movarounnahr va Xorazmning o‘ziga xos moddiy madaniyat uslub va shakllari to‘xtovsiz rivoj topib borganligini ko‘ramiz. Me’morchilikda paxsa va xom g‘ishtdan imoratlar bilan bir qatorda pishiq g‘ishtli va sinchkor imoratlar ham ko‘plab quriladi. Xalq ichidan chiqqan mahalliy ustalar, me’morlar, naqqoshlar, kulollar, zargarlar, misgarlar tomonidan bu yurt dovrug‘ini olamga tanitgan ajoyib me’morchilik obidalari, san’at namunalari bunyod etiladi. Bular jumlasiga, Buxoroda qad ko‘targan mashhur Ismoil Somoniy maqbarasi (X asr), Samarqand yaqinidagi Tim qishlog‘ida qurilgan Arab ota maqbarasi (977–78 yy.), XI asrda barpo etilgan Marvdagi Sulton Sanjar, O‘zgandagi Qoraxoniylar maqbarasi, G‘azna yaqinida marmar koshinlardan barpo etilgan 32 ta kirish eshiklari, 4 ta ayvoni bo‘lgan baland qubbalari lojuvard osmonni eslatuvchi G‘aznaviylarning mahobatli yozgi saroyi (1112-yilda qurilgan), yoxud pishiq g‘isht taxlamiga jimjimador, g‘ajakdor qilib, ishlov berilgan Buxorodagi Minorai kalon maqbarasi (1127-yil) singari noyob me’morchilik inshootlarini kiritish mumkin.

Bu davrda O‘rta Osiyoda sopol, ganch o‘ymakorligi san’ati ham keng taraqqiy topadi. Bunga misol qilib Zarafshonning yuqori oqimidagi Oburdom degan manzilda X asrda ganch o‘ymakorligi asosida barpo etilgan naqshinkor kolonnani ko‘rsatish mumkin. Unda umumarab madaniyati uslubiga xos bo‘lgan me’morchilik qoidalaridan tashqari, mazkur inshootda o‘ziga xos yangilik, go‘zallik, ya’ni mahalliy an’ana, badiiy shakl mutanosibligi ko‘zga tashlanib turadi. Shuningdek, XI– XII asrlarga tegishli Samarqand bilan Buxoro o‘rtasida bunyod etilgan Raboti Malik

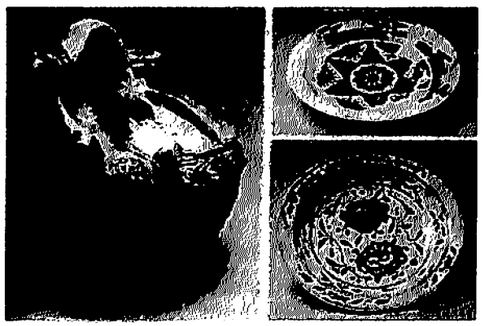

Ko‘za, sirlangan sopol. Choch

karvonsaroyi peshtoqiga ishlangan ganch o‘ymakorligi xususida ham shunday fikr aytish mumkin.

Bu davrda, Turonzamin hududida moddiy madaniyatning boshqa turlari ham rivojlanib boradi. IX asrdan boshlab, O‘rta Osiyo kulolchiligida muhim siljish yuz beradi. IX – XII asrlar badiiy keramikaning butunlay yangi shakllari paydo bo‘lishi bilan tavsiflanadi. Endilikda badiiy kulolchilik buyumlari bozor uchun ishlab chiqarila boshlanadi hamda shahar va qishloq aholisining kundalik hayotiga kirib boradi. Kulolchilik mahsulotlari tayyorlash bilan hunarmand kulolsozlarning uyushmalari shug‘ullana boshlaydi. Ularning ustaxonalari butun boshli ishlab chiqarish mavzelarini qamrab olgan.

O‘rta Osiyolik kulollar yasagan har xil bezakli tasvirli ko‘za-ko‘zachalar, chinni idishlar, uy-ro‘zgor buyumlarini ko‘plab xorijiy ellarda ham uchratish mumkin edi.XI–XII asrlarda kumush, mis, bronzadan qabariq naqshinkor badiiy san’at buyumlari, chiroyli va bejirim xontaxtalar, obdastalar, idish-tovoqlar, qadahlar yasash rasm bo‘lgan. Bu sohada Xorazm, Samarqand, Farg‘ona, Naxshab, Kesh, Toshkent singari muzofotlarning o‘ziga xos maktablari bo‘lgan. Hunarmandchilik san’atining naqqoshlik, kulolchilik, misgarlik va zargarlik kabi turlari o‘zaro uzviy bog‘liqlikda rivojlangan va bir-birini boyitgan. Hunarmandchilik buyumlari turli rang ko‘rinishdagi bo‘yoqlarda ustamonlik bilan bezatilgan va ularning sirtqi tomonlari har xil tarbiyaviy ahamiyatga molik maqolalar, hikmatli so‘zlar va tilaklar bilan arab imlosida yozilgan. Bu buyumlarda ko‘p hollarda mazkur san’at asarlarini ishlagan ustaning ismi, sharifi, shahar-joylarning nomlari va ishlab chiqarilgan yili ko‘rsatilgan. Albatta, bu hol xattotlik va husnixat san’atining ham rivojlanishini talab qilgan. Usta xattotlar va husnixat egalari kulolchilik, misgarlik, zargarlik buyumlaridan tashqari, o‘z san’atlarini kitoblar yozish, masjid, madrasa, xonaqolarning peshtoqlari, gumbazlari, eshiklari va devor ustunlariga har xil oyatlar yozish, saroylarda xonlar, amirlar, sultonlar va hokimlar sha’niga madhiyalar bitish kabilarda ham namoyish etganlar. Xattotlar va husnixat egalarining mehnatlari juda qadrlangan. Ularning yaratgan buyumlari san’at asarining noyob durdonalari sifatida hurmat bilan e’zozlanib avloddan avlodga o‘tib kelgan.

IX–XII asrlarda o‘lkamizda musiqa san’ati ham keng rivoj topadi. Qadim-qadimdan o‘yin, kulgi, musiqa va qo‘shiq shaydosi bo‘lgan ota-bobolarimiz bayramlar, to‘ylar xalq sayillari va boshqa bazm-marosimlarni musiqasiz, o‘yin-kulgisiz va ashulasiz o‘tkazmas edilar. Tarixchi Narshaxiy Buxoro aholisining afsonaviy Siyovush qabri atrofida to‘planib o‘yinga tushib, qo‘shiqlar kuylashganini eslatadi. Xususan, «Kini siyovush» («Siyovush o‘chi») qo‘shig‘i keng tarqalgan.

Mahmud Qoshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» kitobida keltirilgan ma’lumotlar bizga bu davrda xususan, qo‘shiqchilik san’ati rivojlangan deb xulosa chiqarishga asos beradi. Musiqa asboblaridan rud, tanbur, barbat, daf, ko‘s, tabl, qo‘biz, rubob, taburoq zir, nay, chagona, shaypur, surnay, karnay, arg‘unun, qonun kabi turlari keng tarqalgan, yangi so‘zlar yaratilgan. Jumladan, Rudakiyning zamondoshlaridan Abuxifa Sug‘diy nayga o‘xshash shohrud deb ataluvchi musiqa asbobini ixtiro qilgan. Xalq kuylari asosida yangi-yangi kuylar ijod qilindi. Bular: «Rost», «Xusravoniy», «Boda», «Ushshoq», «Zerafkanda», «Bo‘slik», «Sipoxon», «Navo», «Basta», «Tarona» va boshqalardir. Bu kuylar «Duvozdaxmakom» va uning negizida vujudga kelgan «Shoshmaqom» uchun zamin bo‘lgan edi. Bu musiqa asboblari va yaratilgan kuylar shu kunga qadar ham xalqimizning ma’naviy dunyosini boyitishiga va ularni estetik jihatdan oziqlantirishga xizmat qilib kelmoqda. Manbalarning guvohlik berishicha, bu davrda Abu Bakr Rubobiy, Bunasr, Buamir, changchi Lo‘kariy va boshqalar musiqa va hofizlikda nom chiqarganlar.

Musiqa va qo‘shiqchilik san’ati odatda poeziya bilan chambarchas bir tarzda rivojlangan. Ko‘p hollarda o‘z she’riy ijodlari bilan nom qozongan va xalq o‘rtasida hurmatga ega bo‘lgan shoirlar iste’dodli musiqachilar va xushovoz qo‘shiqchilar ham bo‘lganlar. Adabiyotshunos olim Natan Mallayevning ma’lumotlariga qaraganda, ulug‘ shoir Rudakiy ayni zamonda, juda mohir cholg‘uvchi va hofiz bo‘lgan. U xususan, rud va chang asboblarini mohirlik bilan chalgan. Uning sehrlovchi mashhur «Bo‘yi jo‘yi Mo‘liyon...» («Mo‘liyon

arig'ining isi,...») she'ri «Usmsnoq» kuyida aytilgan va nihoyatda shuhrat qozongan.

Xuddi shuningdek, Xusravoniy (Abutayib Tohir ibn Muhammad al-Xurosoniy), Munjikiy Termiziy, Farruxiy va boshqa shular kabi shoirlar ham musiqa san'atida mashhur bo'lganlar. Tasavvuf ilmining ulug' vakillaridan bo'lmish Ahmad Yassaviy va uning shogirdi Sulaymon Boqirg'oniylar ham, yozma manbalarning guvohlik berishicha, xalq kuylariga monand she'r va g'azallar yozib kuyga solganlar va ularni qo'shiqlarda kuylaganlar.

IX–XII asrlarda musiqa san'ati bilan bir qatorda musiqashunoslik ilmi ham rivoj topgan. Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Firdavsiy, Yusuf Xos Hojib va boshqalar o'z ijodlarida bu sohaga ham katta e'tibor berganlar. Jumladan, Forobiyning musiqaga oid «Kitob al-musiqiy-ul-kabir» asari o'z davrida katta e'tibor qozongan. Ibn Sino esa musiqaga doir xulosalarini «Kitob ush-shifo» asariga kiritgan va ayrim jismoniy va ruhiy kasalliklarni u musiqa vositasi bilan davolash mumkin, deb hisoblagan.

Xulosa shuki, IX –XII asrlarda o'lkamizda ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning barcha jabhalarida ijobiy tub o'zgarishlar va taraqqiyotning omilini belgilovchi asosiy vosita bo'ladi.

6. O'ZBEK XALQINING ETNOGENEZI

O'rta Osiyo ijtimoiy-siyosiy hayotida turkiy etnik guruhlar juda katta ahamiyatga ega bo'lganligi va bu qatlamning ildizlari juda qadimiy ekanligi arxeologik ma'lumotlar asosida isbotlanmoqda.Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, bronza davriga kelib, O'rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo'yli,yuzi tor irqning vakillari tarqalgan. Shimoliy dasht va cho'l hududlarida esa janub aholisidan farq qiluvchi boshi dumaloq,yuzi juda keng va cho'ziq bo'lmagan qabilalar yashaganlar. Fanda janubiy qiyofali odamlar O'rta Yer dengizi irqining vakillari deb ataladi.Ular Old Osiyo, Mesopatamiya, Eron, Afg'oniston, O'rta Osiyo, Hindiston kabi katta geografik hududga yoyilganlar. Shimoliy qiyofali odamlar Janubiy Sibir hududidan to Qozog'iston, O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy qismidan Ural, Volgabo'yi yerlarigacha tarqalgan.

A.Sagdullayev tadqiqotlariga ko'ra, bronza davriga kelib, O'rta Osiyo hududida qadimgi janubiy va shimoliy qiyofadagi odamlar vakillarining qo'shilishi jarayoni boshlanadi hamda aynan mana shu davrda o'lkamizda yashab o'tgan bronza davri qabilalari, O'rta Osiyoning qadimgi xalqlariga asos solganlar. Bu davr o'lkamiz hududlarida murakkab etnik-madaniy jarayonlar bo'lib, o'tgani bilan izohlanadi. Xususan, janubiy hududlardagi hosildor vohalar o'troq dehqonchilik aholisi tomonidan o'zlashtirila boshlagan bo'lsa, shimoliy viloyatlarda ko'chmanchi chorvadorlar qabila tarqala boshlaydi. Ko'chmanchi chorvadorlar va o'troq aholining uzviy munosabatlari asosida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-etnik jarayonlar avj oladi.

Mil. avv. II ming yillikning o'rtalaridan boshlab, O'rta Osiyo hududlariga shimoli-sharqdan chorvachilik bilan shug'ullanuvchi yangi etnik guruhlar kirib kela boshlaydi. Mahalliy madaniyati tadqiqotchilar tomonidan "Tozabog'yob madaniyati" nomi bilan fanga kiritilgan.

Tozabog'yob ko'rinishidagi yodgorliklar keyinchalik Zarafshon daryosining quyi havzasi hududlaridan topib o'rganildi. Xuddi shunga o'xshash etnoslarning izlari Toshkent vohasidan, Farg'ona vodiysidan va shimoliy Baqtriyaning tog'li va tog'oldi hududlaridan topib o'rganilgan. Juda katta hududlardan, xususan, Qozog'iston cho'llari, Oltoy, Janubiy Sibir, Uraloldi hududlaridan tekshirilgan o'ziga xos madaniyat "Andronov madaniyati" nomi bilan fanga kiritilgan. Ayrim tadqiqotchilarning e'tirof etishlaricha, bu madaniyat sohiblari bronza davridayoq turkiy tilda so'zlashganlar. Ammo bu fikr hali to'la ilmiy asoslanmagan.

O'zbekiston O'rta Osiyoning qadimdan o'troq dehqonchilik madaniyati o'choqlari tarkib topgan hududida joylashganligi, boy arxeologik va me'morchilik madaniyatlari bilan izohlanadi. Farg'ona vodiysining Selung'ur g'oridan topilgan qadimgi tosh davriga oid topilmalar va Teshiktoshdan topilgan o'rta paleolit davriga oid odamzod qoldiqlari, bizning yurtimiz Afrika va Old Osiyo hududlari bilan bir qatorda insoniyat paydo bo'lgan hududlar tarkibiga kirganligini hozirgi kunda uzil-kesil isbotlaydi. Shuningdek, mezolit davriga oid Machay g'oridan topilgan

yodgorliklar, neolit davriga oid ovchilik va baliqchilik madaniyatini o'zida aks ettiruvchi Kaltaminor, janubidagi ilk dehqonchilik madaniyatiga oid bo'lgan Joytun, Hisor tog' madaniyati, bronza davriga oid bo'lgan xilma-xil Zamonbobo, Sopolli, Jarqo'ton, Sarazm, Suvyorgan, Chust madaniyatlari o'lkamizda qadimgi ajdodlarimiz xo'jaligining jadallik bilan rivojlanganligini isbotlaydi.

O'lkamizdagi qadimgi aholi tosh va bronza davrida qanday nom bilan atalganliklari bizga noma'lum. O'rta Osiyo aholisi haqidagi ma'lumotlar dastlab, Sharq va yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Yunon tarixchilari ma'lumotlariga qaraganda, Yevraosiyoning katta hududlarida yashovchi qabilalar umumiy "skiflar" nomi bilan ataladi. Gerodot "bu xalq qadimiylikda misrliklardan qolishmaydi", deb yuqori baho bergan edi. Pliniy esa O'rta Osiyo hududlarida 20 ga yaqin qabilalar borligi xususida eslatib o'tadi. Yozma manbalarda, skiflarning ikkita yirik qabilasi: saklar va massagetlar xususida ko'proq eslatiladi. Ahmoniylar mixxat yozuvlarida saklar uchta qismga (xaumavarka, tiay-tara-darayya) bo'lib ko'rsatiladi. Massagetlar xususida ham turli fikrlar mavjud bo'lib, ular mahalliy chorvador-harbiy qabilalar bo'lganligi ta'kidlanadi. Ammo yozma manbalar bu haqlar va qabilalarning qaysi irqqa mansubligi haqida ma'lumot bermaydi.

Ayrim olimlar tomonidan bildirilgan O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston qadimgi davrlaridagi mongoloid irqi shakllangan hududga kiradi, degan ilmiy yondashuv noto'g'ri va asossiz ekanligi so'nggi yillardagi antropologik ma'lumotlar natijasida aniqlandi. T Xo'jayevning fikricha, o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixini o'rganishning qancha erta davrlardan boshlasak uning tarkibiga hozirgi kunlargacha saqlanib kelinayotgan irqiy va etnik unsurlarning mahalliy xalq tarkibiga kirgan davri va uning nisbiy miqdori to'g'risida shunchalik keng fikr yurita olamiz.

O'zbek xalqiga xos O'rta Osiyo ikki daryo oralig'i irqining shakllanish davri, makoni va tarixi masalalarida fanda yaqingacha yagona fikr yo'q edi. Bir guruh olimlar bu irq bundan 6-8 ming yil ilgari, ikkinchi bir guruh tadqiqotchilar bundan 3 ming yil ilgari shakllangan desa, uchinchi guruh olimlari esa VI asrda shakllandi, deb hisoblar edilar. Keyingi yillarda boy arxeologik topilmalar natijasida tadqiqotchilar O'rta Osiyo ikkidaryo oralig'i irqining shakllanishi bundan 2200–2300 yil ilgari boshlanganligini asoslab beradi.

Ko'pgina ilmiy adabiyotlarda o'zbek xalqining shakllanishida sakkizta muhim davr sanab o'tiladi. Bular qatorida Ahmoniylar, Aleksandr Makedonskiy, Arab xalifaligi, Mo'g'ullar istilosi tilga olinadi. Haqiqatan, bu zabt etishlar O'rta Osiyo, jumladan, O'zbekiston xalqlari madaniyatiga, tiliga, turmush tarziga, albatta, o'z ta'sirini o'tkazgan. Ammo bu yurishlarning mahalliy xalqlarni irqiy va etnik tarixiga bo'lgan ta'siri kam ekanligini ta'kidlash joiz. Antropologik nuqtayi nazardan ular mahalliy xalq "qonuni" yoki genetikasini tubdan o'zgartira olmadilar. Ular son jihatidan ko'pchilikni tashkil etgan mahalliy aholi tarkibiga singib ketganlar. Bu o'rinda mahalliy (substrat) va kelgindi (superstrat) aholi orasidagi o'zaro munosabatlarining fanda ma'lum holatlarini eslatib o'tish joiz. Ya'ni ko'p sonli mahalliy aholi tarkibiga kelgindi guruhlarning singib ketishi; kelgindi aholi teng sonli bo'lishi va nihoyat, mahalliy va kelgindi xalqlar aralashuvi natijasida ikkalasiga ham o'xshash yangi xalq, guruh, elat paydo bo'lishini kuzatish mumkin. T.Xo'jayevning maxsus antropologik tadqiqotlariga qaraganda, barcha tarixiy davrlarda mahalliy xalq kelgindi aholidan hamisha ustun bo'lgan.

Ilk Temir davridan boshlab, (mil.avv. IX–VII asrlar), o'lkamizning qadimgi dehqonchilik vohalarida yashovchi o'troq aholi o'zlari yashab turgan hudud nomlari bilan atala boshlaganlar. Bular Sug'diyonadagi sug'diylar, qadimgi Xorazmdagi xorazmiylar, qadimgi Baqtriyadagi baxtarlar, qadimgi Chochdagi chochliklar, Farg'onadagi parkanaliklardir. Bu tarixiy nomlarning ayrimlarini ilk yozma manbalarda, xususan, zardushtiylik dinining muqaddas kitobi "Avesto"da, Ahamoniylar mixxatlarda, yunon-rim mualliflari asarlarida uchratish mumkin.

Antropologik izlanishlar natijalariga tayanib, o'zbek xalqining kelib chiqishi tarixida muhim ahamiyat kasb etgan uch tarixiy davrga alohida to'xtalib o'tish zarur. **Birinchidan, mil. avv. III–II asrlarda** O'rta Osiyo dasht mintaqalarida

hozirgi o‘zbek xalqiga xos antropologik qiyofa shakllana boshlagan. Bu esa fanda yaqingacha keng tarqalgan fikrlar, ya’ni o‘zbeklarga xos O‘rta Osiyo ikki daryo oralig‘i irqi, avvalo, Volga daryosi bo‘ylarida va Uralda sarmat qabilalari tarkibida shakllanib tarqaldi, degan hamda bu irq Baykal ko‘li atrofida va Mo‘g‘uliston cho‘llarida shakllanib, tayyor holda mahalliy aholiga o‘z irqini tarqatdi, degan fikrlaridan voz kechishni taqozo etadi.

So‘nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida, o‘zbeklarga xos antropologik qiyofa dastavval Sirdaryoning o‘rta havzasi tumanlarida, ya’ni Toshkent vohasi, Farg‘ona vodiysi, qisman Xorazm va Janubiy Qozog‘istonning Chimkent viloyatlarida, Yettisuv mintaqasida mil.avv. 1 ming yillik oxirida shakllana boshlaganligi aniqlanadi.

Mil.avv. III–II asrlarda bu aholi bir necha yo‘nalishda O‘rta Osiyoning markaziy va janubiy viloyatlariga kirib borgan. Ushbu antropologik tadqiqotlar natijalari yozma manbalarda, ma’lum bo‘lgan xalqlarning janubga yurishi va Yunon–Baqtriya davlatining istilo etilishi hamda Buyuk Kushon saltanatining barpo bo‘lish davriga mos keladi. Antropologiya bu yurish haqida quyidagi ma’lumotlarni beradi. Ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi cho‘l aholisi Sirdaryo quyi oqimidan Markaziy Qizilqum orqali (Uchquduq, Tomdi, Yuzquduq, Ko‘kpatosh), Samarqand atroflariga (Kattaqo‘rg‘on, Orlat), so‘ngra Qashqadaryoning Qarshi shahri atroflari (Yerqo‘rg‘on) orqali Surxondaryo viloyatida (Ko‘hna Termiz, Dalvarzin, Shohtepa, Ayritom) qadimgi shahar va qishloqlariga kirib joylashganlar. Keyinchalik, ular janubiy Tojikistonga o‘tib ketganlar. Ularning guruhi qadimiy Buxoro vohasi orqali Turkmanistonning janubiy viloyatlariga, bir qismi esa hozirgi shimoliy Afg‘onistonning Shibirg‘on shahri atroflarigacha yetib borgan (Tillatepa). Natijada, o‘zbeklar va tekistliklarda yashovchi tojiklarga xos Pomir-Farg‘ona antropologik unsur O‘rta Osiyoda keng tarqalgan.

O‘zbek xalqi shakllanishidagi ikkinchi muhim davr – bu IX–XII asrlar hisoblanadi. Bu davrda O‘rta Osiyoda, jumladan, O‘zbekistonda hozirgi o‘zbeklarga xos qiyofa mahalliy aholining asosiy qismini tashkil etadi. Antropolog T.Xo‘jayev tadqiqotlariga qaraganda, IX asrga kelib aholining antropologik qiyofasida keskin o‘zgarishlar yuz berganligi kuzatiladi. Bu o‘zgarishlarni arxeologik tadqiqotlar natijalari ham tasdiqlaydi. Jumladan, marhumlarni ostodonlarga ko‘mish marosimlari, aholi orasida keng tarqalgan bosh shaklini sun’iy o‘zgartirish odatlari yo‘qoladi. Antropologik tadqiqotlar natijalaridan xulosa chiqaradigan bo‘lsak, o‘zbeklarning elat sifatida shakllanish davri IX–X asrlarga oid deyishga jiddiy asos bor.

Fanda mo‘g‘ul istilosi O‘rta Osiyo aholisini keskin mo‘g‘ullashtirib, o‘zgartirib yuboradi, degan fikr keng tarqalgan. Lekin tadqiqotchilarimiz bu masalaga ham oydinlik kiritdilar. Mo‘g‘ul istilosi O‘zbekiston tashqi qiyofasiga sezilarli izlarni qoldirmaganligini ta’kidlab o‘tish joizdir. Sababi, Chingizxon XIII asr boshida tashkil etgan yirik mo‘g‘ul davlatida mo‘g‘ullar soni taxminan 0,7 million kishidan iborat bo‘lgan. Agar har 6 kishidan bittasi askarlikka olingan bo‘lsa, unda uning qo‘shinlari soni 100–110 ming kishidan iborat bo‘lgan. Lekin o‘sha davrda mo‘g‘ul qo‘shinlarining ko‘p qismini yo‘qotganlar. Ular O‘rta Osiyoga bostirib kelganida, qo‘shinlarning ko‘pchiligi turkiy xalqlardan tashkil topganligi ma’lum. Bu davrda Muhammad Xorazmshoh davlatida 20 million aholi yashagan. Mo‘g‘ul qo‘shinlari ko‘p sonli mahalliy aholi tarkibiga o‘z asoratini o‘tkaza olmagan. Shuning uchun, ham mahalliy aholida mo‘g‘ul irqi alomatlari deyarli namoyon bo‘lmaganligini ko‘rish mumkin.

O‘zbek xalqining shakllanishida uchinchi muhim davr XV asr oxiri va XVI asr hisoblanadi. Bu davrda Dashti Qipchoq o‘zbeklari O‘rta Osiyoga kirib keladi va ular mahalliy aholiga o‘z nomini beradi.

Shunday qilib, o‘zbek xalqini etnik shakllanishi uzoq davom etgan murakkab jarayondir. O‘zbek xalqining asosini hozirgi O‘zbekiston hududida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy so‘g‘diylar, baxtarlar, xorazmiylar, saklar, massagetlar, qang‘lilar va dovonliklar tashkil qilgan.Turli davrlarda, turli maqsadlarda kirib kelgan qabilalar, elatlar va xalqlar davr o‘tishi bilan mahalliy aholiga o‘z ta’sirini qisman o‘tkazgan. Bu o‘rinda shuni alohida qayd etish lozimki, o‘zbek xalqi tashqaridan kelgan aholiga

nisbatan, doimo ustunlik qilgan. Kelgindi aholi mahalliy aholiga o‘z tilini berganligini ham inkor etib bo‘lmaydi. Lekin antropologik nuqtayi nazardan mahalliy aholining etnik qiyofasini va tashqi ko‘rinishini tubdan o‘zgartira olmadi. Misol uchun, keyingi ikki ming yil davomida O‘rta Osiyoda, jumladan, O‘zbekistonda mahalliy aholining tili uch marta o‘zgardi. Sharqiy eron tillari o‘rniga g‘arbiy eron tillari (fors tili) va milodning boshlaridan turkiy tillar keng tarqala boshlagan. Ammo mahalliy xalqning “qoni”, ya’ni genetikasi aytarli o‘zgarmadi va qadimiy xalqlarimizga xos antropologik xususiyatlar shu kunlarga qadar saqlanib kelmoqda. Ikki yarim ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo‘shilgan turkiy tilli elat va xalqlar o‘zbek xalqi shakllanishida asosiy tarkibiy qism sifatida qatnashgan.

O‘rta Osiyo xalqlarining etnik shakllanishida bu hududga ko‘chib kelgan turli elat va qabilalar ham ma’lum ma’noda ishtirok etganlar. Yuechjilar, xioniylar, kidariylar, eftaliylar shular jumlasidandir. O‘rta Osiyo ikki daryo oralig‘i tipi Sirdaryoning o‘rta havzasida aniq antropologik tip bo‘lib, shakllangan davrda hududlarda “Qovunchi madaniyati” shakllandi. So‘nggi arxeologik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, milodiy II-III asrlardan boshlab, Farg‘ona vodiysi, Samarqand hududlari, IV–V asrda esa Buxoro vohasi, Qashqadaryo va Surxon vohalarida Qovunchi madaniyatining ta’siri seziladi.

IV asrning oxirlaridan boshlab, O‘rta Osiyoda yirik etnoslar xioniylar va eftaliylarning o‘troqlashuv jarayonlari kuchayadi. V–VI asrlarga kelib eftaliylar va xioniylarning asosiy qismi turg‘un hayotga o‘tadilar. Bu qabilalar o‘troq hayot kechirib, an’anaviy chorvachilik bilan bir vaqtda dehqonchilik bilan shug‘ullanganliklari haqida yozma va arxeologik manbalar ma’lumotlar beradi.

VI asrning o‘rtalaridan boshlab, O‘rta Osiyoda eftaliylar va Turkiy xoqonlik o‘rtasida kurash boshlanadi. Tarixiy manbalardan bizga ma’lumki, VI asrning o‘rtalarida Oltoyda, Janubiy Sibir, Yettisuv, Sharqiy Turkistondagi bir necha qabilalar birlashuvi natijasida yirik Turkiy xoqonlik tashkil topadi. Qisqa vaqt ichida xoqonlik kuchayib, O‘rta Osiyoning katta qismini bosib oladi. Turkiy xoqonlik davrida (VI–VIII asrlar) Toshkent vohasi, Zarafshon, Qashqadaryo vohalari, Surxondaryo va Farg‘ona vodiylari Xorazm hududlariga turkiyzabon guruhlarning kirib kelishi yanada kuchaydi va ularning ko‘pchiligi bu hududlarda turg‘unlashib qoldi.

VIII asr boshlarida arablar Movarounnahr va Xorazm hududlariga bostirib kirgan vaqtlarda bu hududlarda o‘troq va yarim o‘troq turkiyzabon aholi, sug‘diylar, toxarlar, chochliklar va Xorazmning tub yerli aholisi bosqinchilarga qarshi tinimsiz kurash olib borgan bo‘lishlariga qaramay, siyosiy parokandalik tufayli ular zulmi ostiga tushib qoladilir.

Ma’lumki, VIII asrning 2-yarmidan turkiy qarluq qabilalari kuchaya boshlaydilar. IX asrning o‘rtalariga kelib, Yettisuv, Chimkent viloyati Toshkent vohasi, Farg‘onaning shimoliy qismlarini o‘z ichiga olgan Qarluq davlati tashkil topadi. Ko‘pchilik tadqiqotchilarning e’tirof etishlaricha, o‘zbek elatining shakllanishida Qarluq davlatining ahamiyati katta bo‘ladi. X asr o‘rtalaridan boshlab, bu davlat tarixiy manbalarda Qoraxoniylar davlati nomi bilan tilga olinadi.

Yozma manbalarning ma’lumot berishicha (“Hudud al-olam”), IX–X asrlar qarluqlar egallab turgan hududlarda 20 dan ortiq shahar, ko‘plab qishloqlar bo‘lgan. Qarluqlar ko‘p sonli, nufuzli “xalq” bo‘lib, bir qismi chorvachilik bilan shug‘ullangan. Qarluqlar yashagan hududlarda yirik etnoslar-chigillar, yag‘molar, halachlar ham yashagan bo‘lib, tadqiqotchilarning fikricha, ular bir-biriga qon-qarindosh bo‘lib, turkiy tilda so‘zlashganlar.

XI asrning birinchi o‘n yilligidayoq Janubiy hududlarning to Balx viloyatigacha bo‘lgan yerlari dastlab qoraxoniy turkiylar, so‘ng esa g‘aznaviylar qo‘liga o‘tdi. Buning natijasida, navbatdagi katta turkiy qatlam Sug‘diyona, Xorazm va Turkiston yerlariga kirib boradi. Qoraxoniylar davrida Movarounnahrning barcha hududlarida turkiy qatlamlar mavjud edi.

Qoraxoniylar davlatida qarluq-chigil turkiy til lahjasi keng tarqaldi. Keyinchalik, shu til asosida adabiy turkiy til yuzaga kelib, uni Mahmud Qoshg‘ariy “eng ochiq va ravon til”, deb atagan. Turkiy tilda IX–XII asrlar mobaynida bir qator asarlar yozilgan bo‘lib, Ahmad Yugnakiyning (775–869) “Hibatul-haqoiq” (Haqiqatlar tuhfasi) dostoni, Yusuf Xos Hojibning (XI asr) “Qutadg‘u

bilik" (Saodatga yo'llovchi bilim) asari, Ahmad Yassaviyning (1041-1167) "Hikmatlar"i hamda "O'g'uznoma", "Alpomish", "Go'ro'g'li" kabi dostonlar shular jumlasidandir.

Movarounnahr va Xurosonning forsiy-dariy tilda so'zlashuvchi aholisi X asrdan boshlab, o'zini "tozik", ya'ni "tojik" deb yurita boshlaydilar. Somoniylar va qoraxoniylar (IX asr o'rtalaridan 1213- yilgacha)dan keyin hukmronlik qilgan keyingi sulolalar, g'aznaviylar (997–1187), saljuqiylar (1040–1147), Xorazmshoh Anushtegeniylar (1097–1231)ning barchasi turkiy qavmga tegishli bo'lib, o'z vaqtida, nafaqat O'rta Osiyo, balki O'rta Sharqda ham hukmronlik mavqeyiga ega bo'lganlar. Mo'g'ullar istilosi garchi aholi boshiga nihoyatda og'ir kulfatlar va yo'qotishlar olib kelgan bo'lsa-da, tadqiqotchilar fikricha, o'zbek xalqi etnogenezi va irqiga deyarli ta'siri bo'lmadi.

"O'zbek" etnonimining kelib chiqishi haqida qisqacha fikr yuritadigan bo'lsak, bu etnonimning kelib chiqishining ayrim guruh tadqiqotchilari Oltin O'rda xoni O'zbekxonning (1312-1341) nomi bilan bog'laydilar. Boshqa guruh tadqiqotchilar esa bu fikrni inkor etadilar va "O'zbek" nomi O'zbekxongacha Oq O'rda mintaqasida, uning G'arbiy Sibir va Qozog'iston qismiga yashagan turkiy qabilalarga mansub (xon nomi qabilalar nomidan olingan bo'lishi mumkin), degan fikrni ilgari suradilar. Ayrim tadqiqotchilar esa "O'zbek" atamasini "o'zi bek", "erkin", "mustaqil" so'zidan kelib chiqib, XII-XIV asrlarda xalqimizga nisbatan, ishlatila boshlagan deb hisoblaydilar.

So'nggi yillarda filolog mutaxassis A. Shukurov "O'zbek" atamasining kelib chiqishini O'g'uzxon nomi bilan bog'laydi. U o'zining "O'zbek" atamasining kelib chiqishi haqida ("Nasaf" nashriyoti, 2010) risolosida (34-bet) ".... Turkiy mentalitetdan (an'analarga sodiqlik) kelib chiqib turk otaning dovrug'li nabirasi O'g'uzxon ismi hozirgi paytda, Ozarbayjon, Turkmaniston, O'zbekiston, Qozog'iston, Qirg'iziston davlatlari, Qoraqalpog'iston respublikasi, Afg'onistondagi turkiy qavmlarning asosiy qismi nomlarida mavjud va ular bu yerlarda dunyo yaralgandan buyon yashab kelmoqdalar", degan fikrini bildiradi. Afsuski, yozuvchining bu fikri o'ta mavhum bo'lib, hissiyotlarga berilib, talqin etilgan hamda nihoyatda jiddiy ilmiy asoslanishi talab etadigan muammodir. Yozuvchining yuqoridagi risolasi tahlil etish esa alohida mavzu hisoblanadi.

O'zbek etnonimi kelib chiqishi davriga qarab o'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq xalqlarining aniq bir vaqtda paydo bo'lganini aytib bo'lmaydi. Bu xalqlar ming yillar davomida yashayotgan mintaqalarida yashaganlar, lekin u paytda, hali hozirgi nomi bilan atalgan emas va bu nomlari bilan aytilmagan. Ular umumiy nomi bilan "turkiy" yoki bo'lmasa o'z qabilalari nomi bilan atalganlar.

Tarixning qadimgi davrlaridan aholi ko'p hollarda o'zlari yashagan joy nomi bilan atalgan bo'lib, o'rta asrlarga kelib bu nomlar o'zgaradi. Xususan, Dashti Qipchoq hududlarida yashagan turkiy aholi Mavorounnahr yerlariga kelib, bu yerda yashayotgan o'troq aholi bilan uyg'unlashib ketgan va axolini nomi "o'zbek" deb atalgan. O'rta asrlar tarixiy adabiyotlarida ham bu nom "o'zbek", "o'zbeklar" sifatida tilga olinadi. Ammo shu narsa aniqki, Dashti Qipchoq hududlaridan kelgan turkiy qabilalar mahalliy aholi etnogeneziga, urf-odat va anhanalariga sezilarli darajada ta'sir etmadilar. Aksincha, ular orasiga singib ketib, yuqori darajadagi madaniyat ta'sirida bo'ldilar.

Tadqiqotlarga ko'ra, o'zbek xalqi asosan ikki etnik qatlamdan tashkil topgan. Birinchi qatlam, Turon-Turkiston hududlarida shakllangan. Ikkinchi qatlam esa Volga (Itil) daryo bo'ylaridan tortib, to Xorazmning shimoli, Sirdaryoning o'rta quyi oqimlarigacha bo'lgan xududlarda shakllangan. Bu makon o'tmishda turli nomlar, chunonchi, Dashti Qipchoq, Oltin O'rda, o'zbek viloyati, o'zbek mamlakati, o'zbek ulusi deb atalgan. Xalqimizning bu qatlamini shartli ravishda shimoliy qatlam deb atash mumkin.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbek xalqining asosini hozirgi O'zbekiston hududlarida bir necha ming yillar davomida yashab kelgan mahalliy saklar, massagetlar, sug'diylar, baxtarlar, xorazmiylar, qang'lilar, dovonliklar, chochliklar tashkil etgan. Kelgindi aholi mahalliy aholiga qisman ta'sir etsa-da, uning genetikasini tubdan o'zgartira olmagan.

Taniqli tarixshunos olimlar Ahmadali Asqarov va Bo'riboy Ahmedovlarning «O'zbek xalqining

kelib chiqish tarixi» («Dastlabki mulohazalar») maqolasida ta'kidlanishicha, «O'zbeklar yaxlit xalq sifatida X asrga kelib shakllandi. Hududiy, iqtisodiy, madaniy, til va tip birligiga ega bo'ldi. Uning etnik jihatdan takomillasha borishi va etnik tarixi shundan keyin ham, to ularni millat darajasiga ko'tarilgunga qadar davom etdi».

Akademik A. Y. Yakubovskiy dastlab, o'zbek etnogenizining ilk nuqtasi turk xoqonligidan boshlandi, degan fikrni ilgari surgan edi. Keyinroq esa Akademik S.N. Tolstov esa turkiy etnik guruhlar bu zaminga ancha avvalroq, antik davrda kirib kelgan. Shuning uchun o'zbek etnogenezini antik davrdan boshlash kerak tezis bilan chiqdi.

Akademik Ahmadali Asqarov qadimgi yozma moddiy madaniyat manbalarini qiyosiy o'rganish natijasida o'zbek etnogenizining boshlang'ich nuqtasi so'nggi bronza davriga borib taqalishini asosladi. "Bugungi kunda olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra," deb yozadi A.Asqarov, o'zbek xalqi etnogenizining boshlang'ich nuqtasi so'nggi bronza davri deb e'tirof etilgan uning uzil-kesil shakllanishi milodiy XI–XII asrlarda yuz berdi. Hozirgi O'zbekiston hududlarida qadimdan yashab kelayotgan o'zbek xalqining ajdodlari ikki til – turkiy va eroniy tillar turkumidagi qabila va ellatlar bo'lib, ularning uzoq yillar davomida aralashuvi, qorishuvi jarayonida XI–XII asrlarga kelib o'zbek elati xalq bo'lib, shakllanib, shundan so'ng etnik tarix boshlandi[1].

O'zbek etnogenizining paydo bo'lish va rivojlanish bosqichlari Ahmadali Asqarov, Asror Kalomovlar tomonidan ham olib borilgan[2]

Turon nomi bilan atalgan mamlakatimiz hududlarida o'troq va chorvador hayot kechirgan qadimiy avlodlar Sug'd, Xorazm, Baqtriya, Parkana va Tohariston nomlari ostidagi vohalarda yashaganlar. Ular sharqiy eroniy tillarga mansub sug'diy, xorazmiy, shak va tohar tillarida muloqotda bo'lganlar. Bu xalqlar janubda forsiyzabon Ajam xalqi, shimolda esa turkiy tilda so'zlashuvchi o'troq va chorvador xalqlar va etnik guruhlarning doimiy ta'sirida bo'lganlar.

O'zbek etnogenezi miloddan avvalgi I ming yillikning ikkinchi yarmi – milodiy eraning boshlarida yangidan yangi turkiy qabilalarning bu zaminga kirib kelishi va miloddan avvalgi III asrda kanguylar Yuechji, Kushon (miloddan avvalgi I–milodiy IV asr) davlatlarning tarkib topishi asosida rivojlanadi. Mahalliy aholining turkiylashish jarayoni Turk xoqonligi (VI–VIII asrlar) davrida sezilarli darajada jadallashadi, etnomadaniy rivojlanishning aktivlashishi oqibatida turk –so'g'd simbiozi yuz beradi. O'zbek etnogenezi Movarounnahrda yirik turk davlati – Qoroxoniylar davlati hukmronligi o'rnatilishi bilan (XI asrning boshlari) bu jarayon jadallashib, g'arbiy qoraxoniylar davrida uzil-kesil shakllanadi (XI-XII asrlar)[3]. Ayni shu bosqichda barcha etnik omillar: hududiy birlik, madaniy til, tarixiy taqdir birligi, siyosiy uyushma, din birligi va o'zlikni anglash birligi yuz beradi, deydi Ahmadali Asqarov yuqoridagi asarida.

Darhaqiqat, X asrning oxiri va XI asrning boshlarida O'rta Osiyoning katta hududlarida Qoraxoniylar davlati vujudga keladi. Qoraxoniylar bilan birga o'lkaga ko'chib kelgan bir talay qabilalar: turgashlar, to'xsilar, qarluqlar, chigillar, yag'molar, o'g'uzlar, arg'inlar va boshqa turkiyzabon qabilalar o'lkaning sharqiy eron va turk tillarida so'zlashuvchi aholisi tarkibini etnik jihatdan yanada boyitadi, turkiy etnik qatlamning ustunligini bir qadar ta'minlaydi. Ana shu tariqa, qoraxoniylar hukmronligi davrida turkiy o'zbek xalqi to'la shakllanadi, ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan rivojlanadi. Tarixchi olim Bo'riboy Ahmedov qayd qilganidek: «Eski o'zbek tiliga asos bo'lmish qarluq-chigil lahjasi rivoj topdi va yozma adabiyot darajasiga ko'tarildi. Qarluq-chigil lahjasi, aytish mumkin, shu o'zbek xalqining umumiy tili bo'lib, qoldi»[4]. Bu holni Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Mahmud Qoshg'ariyning «Devoni lug'otit turk», Ahmad Yugnakiyning «Hibat ul-xaqoyiq», Ahmad Yassaviyning «Hikmatnoma» asarlari timsolida ochiq-oydin ko'ramiz.

Akademik Karim Shoniyozovning ta'kidlashicha, IX–X asrlarda siyosiy hokimiyat forsiyzamon Samoniylar qo'lida bo'lsa ham, Movarounnahrning shimoliy, shimoliy-sharqiy va shimo-

[1] Ahmadali Asqarov. O'zbek xalqining etnogenizi ва etnik tarixi (o'quv qo'llanma) Toshkent "Universitet" 2007. 239–240 betlar.

[2] O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 10-Jild. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Davlat ilmiy nashriyoti Toshkent 2005. 487–492-betlar.

[3] Asqarov A. O'zbek xalqining kelib chiqishi. T., "O'zbekiston" 2015. -B.576.

[4] Ahmedov B. Tarixdan saboqlar T., "O'qituvchi" 1994, 199-bet.

liy-g'arbiy mintaqalarida o'zbek elatining turkiy asosi ko'rinib turgan edi. Bu turkiy etnik asosining qarluq-chigil lahjasi g'arbiy Qoraxoniylar davlati doirasida jonli o'zbek tili sifatida boshqa turkiy lahjalardan ajralib chiqadi[1].

XIII asrda Movarounnahr va Xorazmga bostirib kelgan mo'g'ullar o'lka taraqqiyotiga juda katta salbiy ta'sir ko'rsatadilar. Biroq Chingizxon qo'shini tarkibida mo'g'ullar bilan bir qatorda juda kuplab turklar va turklashgan mo'g'ullar ham bor edi. Jazoirlar, qurlovutlar, burkutlar, mang'itlar, qo'ng'irotlar, barloslar, sulduslar, boyovutlar, bahrinlar ana shular jumlasidandir. Bu qabilalar, shak-shubhasiz, o'zbek xalqining etnik tarkibini tag'in ham boyitadilar, albatta. Ammo to XV asrga qadar ular o'zbek nomi atamasi bilan yuritilmagan, balki Turk deb yoki qabilalar nomi bilan atalganlar. XV asrdan e'tiboran Dashti Qipchoqda yashab kelayotgan o'zbek nomi Movarounnahr va Xorazm etnik dunyosiga kirib keldi va bu nom, keyinchalik, butun bir millatning nomi bo'lib qoldi. Aytmoqchimizki, Dashti Qipchoqda yashab kelgan ko'chmanchi chorvador turkiy o'zbek qabilalarining nomi Movarounnahr va Xorazmda qadim zamonlardan beri yashab istiqomat qilib kelayotgan sartlar va barcha turkiy xalqlarga nisbatan, qo'llaniladigan bo'ladi. «O'zbek» atamasi, Keyinchalik, mahalliy xalqlar o'rtasida iste'molda keng tarqalgan «sart» atamasini ham muomaladan surib chiqaradi.

«Sart» so'zining ma'nosi turli davrda mazmunan boyib borgan. Masalan, «sart» deganda dastlab, savdo ahli tushunilgan, so'ng, hunarmand va dehqonlar ham sart deb atalgan. Sart, umuman, yerli, o'troq aholi bo'lib, turkiylashgan sug'diylar, xorazmiylar edi. Arab manbalarida «sart» deyilganda, Movarounnahrdagi hamma musulmonlar ko'zda tutilgan. Mo'g'ullar Xorazmshohning barcha fuqarolarini «sartlar» deb ataganlar. Navoiy zamonida barcha tojiklarni «sart» deb atash odat bo'lgan. Xulosa shuki, «sart» so'zi dastlab, aholining etnik nomi bo'lmagan. Bu nom aholining kasb-koriga qarab farqlovchi ibora bo'lganligi uchun elat nomini anglatmagan.

Shunday qilib, o'zbeklar xalq sifatida X–XII asrlardan boshlab, shakllana boshlagan bo'lib, bu jarayon XV asrlarda o'z nihoyasiga yetdi, deb aytish uchun barcha asoslarga egamiz. Buni akademik Ahmadali Asqarov o'zining yangi nashr ettirgan "O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi" asarida quyidagicha bayon etadi: XV asrning oxiri-XVI asr boshlarida shakllangan turk etnik birlik tarkibiga dasht o'zbeklarini nomini olgan yangi etnik massa Dashti Qipchoq cho'llaridan kelib qo'shiladi. Ular shakllangan turk etnik birlik tarkibiga hech bir yangilik kiritmadi, faqat ular hozirgi O'zbekistonning janubiy viloyatlariga (Zarafshon, Qashqadaryo, Surxondaryo) oz miqdorda etnomadaniy ta'sirni o'tkazadi. Ammo ular kelgunicha shakllangan turk xalqi, ulardan "o'zbek" etnonimini oladi.

Nazorat savollari

1. *O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davrini ko'rsata olasizmi?*
2. *Madaniy taraqqiyotning muhim omillari nimada?*
3. *Yuksak madaniyatning O'rta Osiyo va dunyo xalqlari taraqqiyotiga qo'shgan hissasi nimalarda namoyon bo'ladi?*
4. *Sharq olamining aniq fanlar bo'yicha, daholari kimlar edi?*
5. *Ijtimoiy-gumanitar va dunyoviy fanlarga o'z hissalarini qo'shgan allomalarimizni sanay olasizmi?*
6. *"Nur - Sharqdan" naqlini ta'riflab bering.*
7. *Islom madaniyati va ma'naviyatining O'rta Osiyo xalqlari hayotidagi hissasi qanday bo'lgan?*
8. *Hadis, fiqh ilmi sultonlaridan kimlarni bilasiz?*
9. *Tasavvuf – so'fiylik ta'limotlari va tariqatlar haqida tushuncha bering?*
10. *Me'morchilik, qurilish, san'at, adabiyot, musiqa ilmlarining shakllanish darajasini belgilay olasizmi?*

[1] Karim Shoniyozov. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. Toshkent. "Sharq" 2001.

VIII BOB

MOVAROUNNAHR VA XORAZM MO'G'ULLAR BOSQINI DAVRIDA (XIII asrning boshi – XIV asrning birinchi yarmi)

1. CHINGIZXON BOSHLIQ MO'G'UL DAVLATINING TASHKIL TOPISHI

XII asrning oxiri – XIII asrning boshlarida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotda quyi bosqichlarda turgan mo'g'ul qavm va qabilalari katta, buyuk va qudratli mo'g'ul davlatini barpo qilish uchun kurash olib borar edilar.

Hokimiyat uchun qavm va qabilalar o'rtasida olib borilgan kurashda Chingizxon (1155–1227-yillar) g'alaba qozonadi va 1204–1205-yillarda kuchli mo'g'ul davlatiga asos soladi. U 1155-yilda tug'ilgan[1]. Chingizxon otasining ismi Yesugay bahodir, onasini esa O'lun der edilar. Tug'ilgan bolaga Temuchin, deb ism berdilar. Temuchinning asosiy ulusini tashkil etgan mo'g'ullar Toli, Kerulen va Onon daryolarining boshi va quyilish yerlarida ko'chmanchi chorvadorlik bilan shug'ullanganlar. Temuchin otadan 13 yoshdaligida yetim qolgan[2]. Bobosi va otasiga tobe bo'lgan barcha qabilalar unga itoat qilmasdan tashlab ketganlar. Faqat katta bobosidan qolgan oilalargina Temuchinga sodiqlik bilan xizmat qilganlar. U bir necha bor o'zaro qabilaviy urushlarda o'limdan qolgan. Ma'lumotlarda berilishicha, dastlabki jang yurishlarida Temuchin atigi 13 000 kishilik lashkar to'play olgan, xolos. Sekin-astalik bilan uning lashkarlari soni ortib borgan. Birin-ketin naymanlar, keroitlar, tatarlar, unggutlar, uyg'urlar va boshqalarni o'ziga tobe etgan Temuchin 1205-yilga kelganda, butun Mo'g'uliston hududlarining yagona hukmdoriga aylandi. 1206-yilda u o'zining davlat hukmronligini qonunlashtirish maqsadida, Onon daryosining yuqori qismida qurultoy chaqiradi. Bu qurultoyda Temuchinga Chingizxon laqabi beriladi. Chingizxon laqabi turli yozma manbalarda, turlicha talqin etiladi. Chingizxon so'zi ba'zi manbalarda, Toza, Quvvatli, boshqa birlarida Kuchlilar xoqoni ma'nolarini anglatadi deyilsa, «Mening jonajon tarixim» asarida esa qurultoyda «Temuchinga Dengizxon, ya'ni Okean hukmdori unvoni» berilganligi ta'kidlanadi.

Ana shu tariqa, Temuchin kichik bir xondan Manchjuriyadan Irtishgacha, Boyqul (Baykal)dan Tongg'utgacha bo'lgan hududlarga cho'zilib ketgan yerlarda ko'chib yuruvchi ko'p sonli jangari qabilalar saltanatining kuchli hukmdoriga aylanadi. Bu saltanat endi o'zining kuch va qudrati bilan qo'shni davlatlarga ham qo'rquv va dahshat sola boshlaydi. Mo'g'ullar saltanati kuchining o'zagini esa Chingizxon yurgizgan qattiqqo'l va huquqiy jihatdan asoslangan markazlashgan siyosat tashkil etadi. Diniy va ijtimoiy faoliyatning barcha sohalarini o'z ichiga olgan bu huquqiy siyosat 1206-yildagi qurultoyda qabul qilingan «Yasoq» qonunida har taraflama asoslab berilgan edi. Bu qonun shaxsan Chingizxonning tashabbusi bilan ishlab chiqilgan va qabul qilingan. Chingizxonning aytishicha, unga qadar o'g'rilik, vahshiylik, talonchiliklar, tartibsizliklar, xiyonat va jirkanch illatlar oddiy bir hol bo'lgan. Farzandlar ota-onalarga itoat etmas, yoshlar kattalarga quloq solmas, erlar o'z xotinlariga ishonmas, xotinlar erlariga bo'ysunmas, boylar kambag'allarga yordam bermas edi. Chingizxon qalbida bu ishlardan nafratlanadi, o'zi bosh bo'lgan mamlakatda qattiq tartib-intizom o'rnatishni maqsad qiladi. Shu boisdan ham «Yasoq» qonunida bunday tartib-intizomning huquqiy qoidalari ishlab chiqilgan. Bu qoidalar nimalardan iborat:

Birinchidan, har bir yangi saylangan xon birinchi navbatda o'zi «Yaso»ga qat'iy rioya qilish to'g'risida qasam ichishi lozim bo'lgan. Xalqda «Yaso»ga xiyonat qilgan xonni taxtdan ag'darish va uni umrbod qamoq jazosiga solish huquqi beriladi.

Ikkinchidan, Osmon va Yerni yaratuvchi, hayot va o'lim, boylik va kambag'allik beruvchi ibodatlarimizni qabul qiladigan yoki qilmaydigan yagona Xudoni tan olish.

Uchinchidan, Islom dini boshliqlari qalandarlar, qorilar, darveshlar, so'filar, yuvg'ichilar, zohidlar, gadolar, qozilar, tabiblar soliq to'lash,

[1] Ivanin M. Ikki buyuk sarkarda. Chingizxon va Amir Temur T., "Xazina", 1994, 19- bet.

[2] Abulg'oziy. Shajarai turk. T. "Cho'lpon" 1992, 46-48-betlar

og‘ir ishlardan va jamoat ishlaridan ozod qilinadilar.

To‘rtinchidan, urushlar davrida ayollarning gunohlarini afv etish lozimligi belgilandi.

Beshinchidan, o‘g‘rilarga nisbatan, qattiq jazo tartiblari joriy qilindi. Agar o‘g‘ri chorvani o‘g‘irlasa, u chorvaning haqini to‘qqiz barobar qilib, to‘lashi lozim. To‘lash imkoniyati bo‘lmasa, o‘g‘rining farzandlari asoratga solinishi, farzandlari va mablag‘lari bo‘lmagan taqdirda esa u o‘lim jazosiga mahkum etilardi.

Oltinchidan, «Yasoq»da mo‘g‘ullar ongiga urush olib borishning yalpi qirg‘in uslubini singdirish faxrli ish ekanligi alohida ta’kidlanadi.

Umuman olganda, o‘lim jazosi mo‘g‘ul harbiy-feodal davlati tuzumini mustahkamlashning birdan bir samarali vositasi hisoblangan. Jumladan, fohishalar, poraxo‘rlar, yolg‘onchilar, suv va olovni haqoratlaganlar hamda sutni yerga to‘kkanlik kabi gunohlar uchun o‘lim jazosi berilgan.

Ayniqsa, qo‘shinni mustahkamlash va unda tartib-intizomni yo‘lga qo‘yish maqsadida o‘lim jazosi keng qo‘llanilgan. Xonning buyrug‘ini bajarmaslik eng oliy gunoh hisoblangan. Xon buyruqlari uning ixtiyoridagi amaldorlar tomonidan bevosita tumanbegilarga va qabila boshliqlariga yetkazilgan. Boshliqlarga boshqa boshliqqa tobe jangchilarni qabul qilish qat’iyan taqiqlangan. Belgilangan joyga qo‘yilgan har bir boshliq, boshqalar yordamga muhtoj bo‘lgan taqdirda ham ruhsatsiz o‘z joyidan keta olmas, o‘z navbatida boshqalar ham undan yordam kutishga haqlari yo‘q edi. Bu qonunni buzish o‘lim bilan jazolangan. Maxsus buyruqsiz dushmanni talon-toroj qilish ham o‘lim bilan jazolangan. U yoki bu mamlakatga urush ochish va qo‘shin tortib borish masalasini faqat qurultoy hal qilar edi.

Chingizxon qo‘shinlari bo‘linmalarga bo‘lingan. O‘n jangchiga bir boshliq – o‘nboshi, yuzboshi, mingboshi va tuman boshilar qo‘yilgan. Qo‘shin tarkibida maxsus lavozimlar bo‘lgan: Yurtchi (bosh shtabga tegishli ofitser misoli), Tevachi (tuyakash), Bo‘lang‘ozilar yoki Bularg‘uvchi (qo‘shin joyidan qo‘zg‘algach, joyni nazoratdan o‘tkazib, qolib ketgan narsalarni yig‘ishtirib boruvchi), Bakovul (qo‘shinga maosh beruvchi), Torg‘uvchi yoki Jorg‘uvchi (qo‘shin muhrini saqlovchi hamda qozi), Yasovullar (qo‘shin urdugohdan chiqish paytida, egallashi lozim bo‘lgan joylarni ko‘rsatuvchi), shular jumlasidandir.

Davlat unvonlari va mansablar: ulug‘, o‘rta va kichik hokimlar, o‘lka hokimlari, sarkardalar, to‘ralar, shahar va viloyat hokimlari, dorug‘alar, oliy yoki quyi harbiy hokimlardan iborat bo‘lgan. Chingizxon davlatining poytaxti Qoraqurum edi. Yozuv va o‘qishdan bexabar bo‘lgan xon bu boradagi davlat ishlarida uyg‘urlar va musulmon savdogarlar xizmatidan keng foydalanadi. Shu boisdan, Chingizxonning davlat idora ishlarida uyg‘urlarning mas’uliyatli ishlarni bajarganliklariga ajablanmasa ham bo‘ladi.

Chingizxon o‘zining eng ishonchli va fidoyi odamlarini davlatning asosiy va hal qiluvchi lavozimlariga qo‘yadi. 95 kishi mingboshilikka tayinlanadi. Bir necha ming kishi tarxonlarga aylantiriladi. O‘nta saroy lavozimni ta’sis etadi. 150 kishidan iborat gvardiya tuzadi hamda mingta dovyurak va ishonchli kuchlardan shaxsiy drujina tashkil etadi. Tez orada ularning soni 10 ming kishiga yetkaziladi. Bu drujina qo‘shinlar sarasini tashkil etardi va eng og‘ir, hal qiluvchi paytlardagina jangga kiritilar edi.

Chingizxon yer yuzi hukmronligini da’vo qiladi. Bu maqsadga yetishish yo‘lida, u o‘z raqiblarini ma’naviy qo‘rquvga tushirish va dahshatga solish uslubini qurol qilib, oladi. Odatda, Chingizxon qaysi mamlakatga bosib bormoqchi bo‘lsa, o‘sha mamlakatning hukmdoriga quyidagicha noma yo‘llardi: «Tangrim menga va mening farzandlarimga butun yer yuzini hukmronlik qilish uchun berdi. Kimki, menga bo‘ysunsa hayotini, boyliklarini, hokimiyati va oilasini saqlab qoladi. Ammo kimki quloq solmay qarshilik qilsa, u nima kunlarga tushishini yolg‘iz Xudo biladi. Agar sen bo‘ysunib, mening qo‘shinlarimni o‘z yerlaringdan o‘tkazib yuborsang, men senga do‘st bo‘laman, aks holda mening ko‘p sonli lashkarlarim yetib kelganidan so‘ng, davlating va boyliklaring nima bo‘lishini men ayta olmayman»[1].

Chingizxon o‘z zamonasi uchun kuchli va qudratli lashkar tuza oladi. Xitoy va Erondan keltirilgan mohir muhandislar yordamida harbiy mashinalar qurdirilgan edi. Suv va olovdan sha-

[1] Ivanin M. Ikki Buyuk sarkarda. 33- bet.

harlarni vayron qilishda bab-baravar foydalanilardi. Mo‘g‘ul qo‘shinlari neftdan gregorian (yunon) olovidan olovli o‘qlardan foydalanishni bilishar edi. Ular yordamida inshootlarga o‘t qo‘yishar, suv toshqinlari uyushtirishar, xandaqlar qazib yer osti yo‘llari qurishar edi. Devorlarni buzishda manjaniq (katapult) mashinalari ishlatilardi. Rivoyat qilishlaricha, Chingizxonning buyrug‘iga asosan, har yilning boshida qabila boshliqlari yoki tumanbegilar xonga sodiqlik belgisi sifatida har bir qabiladagi mingta utovdan eng go‘zal va e’tiborli bitta qizni sovg‘a qilishlari kerak bo‘lgan. Bu qizlar xonning o‘ziga yoki o‘g‘illariga xotinlikka yoki haramga olingan. Shu sababdan bo‘lsa kerak, Ulug‘bek va Abulg‘oziyning bergan ma’lumotlariga qaraganda, Chingizxonning «besh yuzdan ortiq xotini va zurriyodi bor edi»[1]. Ammo bular orasida beshtasi go‘zallik va aql-farosatda tengsiz bo‘lib, Chingizxon qalbining eng to‘ridan joy olgan. Bular Bo‘rta Ko‘chin (Qo‘ng‘irot podshosining qizi), Ganjur (Oltonxon Xitoyning qizi), Go‘tari So‘zun (Nayman podoshosi – Naymanxonning qizi), Besulun (Chovuktun qizi), Qulon (Toyir Usunning qizi)dir. «Tojli va saroyli bu besh xotindan,– deydi Mirzo Ulug‘bek– mansabda Bo‘rta Ko‘chin ortiq edi. Shohdan ko‘p farzand ko‘rdi, besh qizdan tashqari, yana to‘rt o‘g‘il».

Chingizxonning to‘rt o‘g‘li bo‘lgan. Xon ularning har qaysisining qobiliyati va saviyasini hisobga olib, martabali davlat lavozimlariga qo‘ygan. Jumladan, katta o‘g‘li Jo‘jixon – bazm-u shikorni tartib etishga, ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyxon – lashkar ishlariga, uchinchi o‘g‘li O‘qtoyxon – mamlakat tadbirlariga, Tuluxon – saroy ahli va amaldorlarning muhofazasiga qo‘yilgan.

Chingizxon erishgan muvaffaqiyatlarini munosib yordamchilar tanlay bilganligi uchun qo‘lga kiritilganligini alohida ta’kidlar ekan, agar uning avlodlari ham shu yo‘ldan borsalar, u tuzgan saltanatning ming yillar hukm surishiga ishongan edi.

Chingizxon davlat ichki ishlarini mustahkam izga solib va qudratli qo‘shin tuzib o‘zining jahongirlik rejalarini amalga oshirishga kirishadi. 1206-yilda naymanlar bo‘ysundiriladi. 1207-yilda Chingizxon tongg‘utlar boj to‘lamaganligi uchun ular ustiga yurish qilib, yer-mulklarini vayron etadi. 1207 – 1208-yillar davomida Enasoy (Yenisey) havzasi va Yettisuv viloyatining shimoliy qismi, uyg‘urlar yurti egallanadi. 1211 –1215-yillarda Xitoyga qarshi bir necha bor hujumlar uyushtiriladi. Va nihoyat, 1215-yilda mo‘g‘ul lashkarlari Shimoliy Xitoyning markazi Chjundu (Pekin) ni bosib oladi, Tsin sulolasini taxtdan ag‘daradi. Biroq mo‘g‘ullar Xitoyni to‘liq bosib olish uchun 70 yildan ziyod vaqt sarflaydi. Nihoyat, 1279-yili Hubilay Xitoyni to‘liq zabt etib “Yuan” sulolasiga asos soladi.

Xitoyning qo‘lga kiritilishi Chingizxon boshliq mo‘g‘ullar davlatining istilochilik istiqboli uchun katta ahamiyatga ega bo‘ladi. Chunki mo‘g‘ullar Xitoydek katta va boy mamlakatni bosib olgach, behisob har turli boyliklarning egasi bo‘ladilar. Bu davrda Xitoyda qadimiy an’anaviy boyliklardan tashqari, zamonaviy harbiy texnika ham yuksak darajada rivoj topgan edi. Shu bois, Chingizxon bu mamlakatdan juda ko‘plab miqdorda oltin, kumush buyumlar, shoyi, atlas matolar, cho‘ri-kanizaklardan tashqari, har xil qurol-yarog‘ aslahalari, harbiy texnika moslamalari: manjaniq, palaxmon, naftandozlarni va ularni ishlata oladigan mohir ustalarni ham olib keladi. Bu hol Chingizxon lashkarlarining eng yaxshi qurol-aslahalar bilan ta’minlangan qudratli kuchga ega bo‘lishini ta’minlaydi.

“Yasoq” lar. Xon hokimiyati va davlat boshqaruvi. 1203-yildayoq mug‘ullar davlatida hali bir tizimga ega bo‘lmagan qonunlar to‘plami vujudga kelib, u o‘z ichiga yorliqlar (buyruqlar), yasoq (qonunlar), bilik (nasihatlar) larni jamlagan edi. “Buyuk yasoqlar” yoki Chingizxon yasoqlari (mug‘ullar – zasoq, yosun) “qoida”, “qonun” degan ma’noni anglatadi. Yasoqlar to‘la holatida 1206-yilgi mug‘ul zodagonlari qurultoyida qabul qilinib, 1218-yilda qayta ko‘rib chiqiladi va 1225-yilda so‘nggi marta tahrir qilinadi. Juvayniy ma’lumotlariga ko‘ra, yasoqlar uyg‘ur yozuvida tumorlarga (o‘rog‘li qog‘ozlarga) yozilgan bo‘lib, “Yasoqlarning buyuk kitobi” (“Yasanomai buzurg”) deb nomlangan. Bu qog‘oz o‘ramlari nisbatan obro‘li bo‘lgan shahzodalarga saqlangan. Yasoqlarning asl nusxasi bizgacha yetib kelmagan. Uning ayrim qismlari qisqartirilgan holda Juvayniy, Rashididdin, Vassaf, Ibn Batuta, Abul Faraj, Makriziy asarlarida uchraydi.

[1] Mirzo Ulug‘bek. To‘rt ulus tarixi. T.: Cho‘lpon. 1994. 110- bet.

"Yasoq" qonunlari mug'ullarning qadimiy urf-odatlari, an'analari, mavjud siyosiy tuzum mohiyatidan kelib chiqqan holda keskin va juda qattiq ohangda, patriarxal tuzumni o'zida aks ettirgan ravishda tuzilgan edi. "Yasoq" qonunlarining asosiy yo'nalishlari quydagicha bo'lgan:

1. Hukmdor (xon) "yasoq"qa qat'iy rioya etishi xususida qasamyod qilishi va unga amal qilishi, amal qilmaydigan bo'lsa, xonni umrbod qamash mumkin bo'ladi.

2. Chingizxon mug'ullar orasida diniy adovat kelib chiqmasligi uchun barchaga to'la diniy erkinlik beradi. Ruhoniylar soliqdan ozod etiladi.

3. Ayollar naslni davom ettiruvchi bo'lganliklari uchun ham, urush vaqtida ularning gunohlari kechirilishi lozim.

4. Jazolash darajasi sifatida o'lim jazosini eng ko'p miqdorda qo'llash.

5. Bosib olinayotgan mamlakatlar xalqlariga butkul rahm-shafqat qilmaslik.

O'rta asrlar tarixi tadqiqotchilarning ma'lumotlaridan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Chingizxon qonunlarining asosiy maqsadi feodallashayotgan davlat talablariga javob beradigan huquqning yangi tizimini tashkil etish edi. Yasoqlarga rioya qilish nafaqat davlatdagi har bir fuqoroning, balki xonlarning ham majburiyati edi.

Ta'kidlash joizki, Yasoqlar asosan ko'chmanchi hayot turmush tarzini ifoda etgan. Mug'ullar tomonidan bosib olingan ko'pgina hududlar, xususan, qadimdan o'zining huquqiy an'analariga ega bo'lgan O'rta Osiyo xalqdarini yangi qonunlarga bo'ysundirish nihoyaida og'ir edi. Chunki asrlar davomida o'troq madaniy hayot kechirgan xalqlar ko'chmanchilar an'analarini qabul qila olmas edilar. Yasoqlarda ijtimoiy-xo'jalik va madaniy hayotning ko'pgina tomonlari o'z aksini topmagan, ayrim qoidalar esa musulmon diniy huquqlari va mahalliy aholi an'analarni inkor etar edi. Shuning uchun ham Yasoq tarafdorlari va mahalliy aholi o'rtasida ko'plab to'qnashuvlar bo'lib turgan.

Mug'ul bosqini, umuman olganda O'rta Osiyodagi ijtimoiy tuzimni o'zgartira olmagan bo'lsa-da, ko'p hollarda dasht an'analarining jonlanishiga yo'l ochib berdi va ko'pchilik bo'ysungan xalqlarning siyosiy va xo'jalik hayotiga yangi yo'nalishlarni olib keldi. Mug'ullar tomonidan barpo etilgan imperiyaning davlat boshqaruvi borasida imperiya xon urug'ining xususiy mulki, degan prinsip hukmron edi. Davlat boshqaruvidagi bu o'ziga xoslikni o'z vaqtida Juvayniy shunday ta'riflagan edi: "Tashqaridan qaraganda boshqaruv va mamlakat bitta shaxsga ishonib topshirilgan bo'lsa-da, aslida o'sha shaxsning barcha ota tomonidagi qarindoshlarni (erkaklar) yerlarga va umumiy boylikka birgalikda egalik qiladilar".

O'rta asrlar manbalarida mug'ul jamiyatidagi xon hokimiyati umumiy ko'rinishda qo'yidagicha beriladi: ona o'z bolasiga g'amxo'rlik qilgani kabi, xon ham o'z qaramog'idagilarga va qo'shinlarga g'amxo'rlik qilishga majbur. Uning qaramog'idagilar va qo'shinlar esa, hukmdorni o'z otasi deb hisoblaydilar. Shuningdek ular hukmdorga sidqidildan buysunishlari, xoinlik qilmasdan xizmat qilishlari hamda uning hokimiyatini qo'llab-quvvatlash uchun o'z jonlarini qurbon qilishga rozi bo'lishlari lozim. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak mug'ullar davlatida xon hokimiyatning quyidagi huquq va vazifalari bor edi:

1. Xon hukmdor urug'ining boshlig'i va qaram vassallar hukmdori sifatida butun mamlakat, uluslarga tegishli hududlar ustidan oliy huquqqa ega bo'lib, uning asosiy vazifasi – mamlakatni tashqi dushmanlardan qurolli himoya qilish edi.

2. Xon urush e'lon qilish va sulh tuzish huquqiga ega bo'lib, mamlakat qo'shinlarining oliy boshlig'i edi.

3. Xon boshqa davlatlar bilan muzokaralar olib borish huquqiga ega bo'lib, mamlakatning tashqi siyosiy aloqalarini ham boshqargan.

4. Xon o'z qaramog'idagilarni qatl etish va omon qoldirish huquqiga ega bo'lib, mamlakatdagi bosh qozi vazifasini ham bajargan.

5. Xon qonunlar chiqarish hamda jamiyatning barcha a'zolari bajarishi lozim bo'lgan farmonlar chiqarish huquqiga ega bo'lib, jamoat tizimi va tartibni saqlash vazifasini bajargan.

Boshqaruvning qadimgi mug'ul an'analariga ko'ra, davlatdagi oliy hokimiyat **xon** qo'lida bo'lgan. Oliy hokimiyat huquqini beruvchi yagona manba – **oltin urug' (Altan urug')** xohishi bo'lib, oltin urug' o'z xohish – istagini shahzoda va aslzodalarning quriltoyida ifoda etgan. Oltin urug'ning har qanday a'zosi o'z fazilatlari bilan shahzodalar va oliy aristokratiya tomonidan xon bo'lishga lozim topilsa, xon bo'lib saylangan. Mug'ul jamiyatida noiblar, zodagonlar va aslzodalar turli-tuman unvonlar berish taqiqlangan. Abul Faraj va Juvayniyning "Yasoq"larni sharhlashiga ko'ra, "podsho taxtiga o'tirgan kishiga faqat bitta **xon** yoki **qoon** unvoni beriladi. Uning aka-uka va qarindoshlari faqat o'zining nomi bilan ataladi." "Yasoq"larning bu qismiga juda qattiq rioya qilingan bo'lishiga qaramay, XIV asrning o'rtalaridan boshlab Jo'ji va Chig'atoy uluslarida **sulton** unvoni ishlatila boshlandi.

Mug'ul an'analariga ko'ra, yangi hukmdorni saylaydigan butun mug'ul qurultoyi chingiziylar urug'ining yoshi eng ulug'i yoki vaqtincha hukmdor tomonidan chaqirilgan. Qurultoy vaqti oldindan belgilangan va choparlar orqali barcha uluslarga xabar berilgan. Belgilangan vaqt va aniqlangan joyda ulkan imperiyaning barcha uluslaridan shahzodalar va ularning qarindosh-urug'lari, malikalar, kuyov-ko'ragonlar, obro'li no'yonlar, amirlar, amaldorlar, shuningdek, mug'ullarga bo'ysungan hukmdorlar o'zlarining qimmatbaho hadya va tortiqlari bilan yetib kelganlar. Qurultoy bir necha hafta davom etgan (mas., 1229-yilda 40 kun, 1246-yilda 4 hafta va. h.)

Mug'ullarda hukmdor xon davlat boshqaruvidagi oliy hukmdor bo'lib, an'anaga ko'ra, xon hokimiyati umumiy manfaatlar, jamiyatdagi barqarorlik va adolatlik kafolati bo'lgan. Hukmdor xonadonining har bir voyaga yetgan a'zosiga, jumladan hukmdorning beva qolgan xotiniga imperiyaning umumiy hududidan ma'lum sondagi hunarmandlar va dehqonchilik tumanlari berilgan. Ulardan kelgan foyda mulk egasining saroyi va qo'shinlari ehtiyojini qondirishga sarflangan.

Shu bilan birgalikda har bir voyaga yetgan mug'ul shahzodasi **eya** (ma'lum uru- va qabilalar) va **yurtga** (hududiy voha, yaylov uchun yerlar) da'vogarlik qilgan. Bunday sharoitda ular o'z ulusi odamlari bilan ularning qishgi va yozgi maskanlarida yashashlari hamda boshqaruv va soliq yig'ilishiga aralashmasliklari lozim bo'lgan. O'troq viloyatlar boshqaruvi, dehqonchilik vohalari va hunarmandchilik ustaxonalaridan soliq yig'isi va uni "kerakli odamga yuborish" buyuk xon tomonidan tayinlangan maxsus shaxslar, keyin esa mahalliy hukmdorlar zimmasida bo'lgan.

Chingiziylar davlatida harbiy aslzodalar ko'p bo'lib, Chingizxonning o'zi ham, undan keyingi mug'ul xonlari ham ularni xon va davlat oldidagi hizmatlari uchun taqdirlab turganlar. Bunday taqdirlanganlar **tarxon** deb atalgan. Ular turli soliqlardan ozod qilingan bo'lib, ov paytida va urushlarda qo'lga kiritilgan o'ljalar ularning shaxsiy mulki hisoblangan.

Mug'ilistonning o'zida va saltanatning sharqiy qismlarida Chingiziylar xonadoni shahzodalari dastlab **kobegun,** keyinchalik **tayji** deb atalgan. Chingiziylar davlatining g'arbiy qismida shahzodalar boshqacha atalgan. XIII-XIV asrlar musulmon mualliflari asarlarida dastlabki Chingiziylar **shahzoda, podshozoda** yoki oddiy forscha **pisar (o'g'il)** deb atalgan bo'lsa, g'arbiy chingiziylarning uchinchi, to'rtinchi va keyingi avlodlari turkcha **o'g'il** (ogul), **o'g'lon** (oglan) (odatda shahzodaning nomidan keyin) sifatida tilga olinadi. Yuqorida eslatganimizdek, XIV asrdan boshlab (ayniqsa g'arbiy Chingiziylarda) nisbatan keng tarqalgan shahzodalar unvoni **sulton** hisoblanadi.

Xullas, Chingizxon asos solgan saltanat Markaziy Yevropadan Yapon dengizigacha, O'rta Yer dengizidan Hindixitoygacha bo'lgan ulkan hududni o'z ichiga olgandi. Madaniy jihatdan bo'ysundirilgan xalqlardan ancha orqada bo'lgan Chingiziylar qaram o'lkalar tarixiy taraqqiyotida salbiy iz qoldirdi. Chingizxon asos solgan saltanatda uluslarga bo'lib boshqarish joriy qilingan bo'lsa-da, har bir ulus mustaqil bo'libgina qolmay, ular o'rtasida uzoq yillar o'zaro urushlar bo'lib turdi.

2. CHINGIZXONNING XORAZMSHOH MUHAMMAD BILAN MUNOSABATLARI

Chingizxon Xitoyni zabt etgach, uning saltanati Yapon va Sariq dengizlaridan Irtish daryosigacha, Sibir yerlaridan Xitoygacha bo'lgan katta hududlarga cho'ziladi. Endi uning nigohi g'arbiy hududlar tomon qaratiladi. Mo'g'ullarning g'arbiy chegaralardagi qo'shnisi Xorazmshohlar davlati bo'lib, Alovuddin Muhammad boshchiligida yangi-yangi hududlarni bosib olib, o'z chegaralar maydonini tobora kengaytirib bormoqda edi. Z. Buniyotovning ishonarli va asl manbalarga asoslanib, bergan ma'lumotlariga qaraganda,

Chingizxon davlati Xitoyini bosib olishidan avval Xorazmshoh Muhammadning ham xuddi shunday niyati bo‘lgan. Xorazmshohning kotibi (dobiri) Imod al-mulk Tojiddin Jomiyning tarixchi Jurjoniyga aytishicha, 1214 yoki 1215-yilda Alovuddin Muhammad savdogarlardan Xitoyning g‘aroyib boyliklari to‘g‘risida eshitib, uni bosib olishni niyat qilgan ekan. Chingizxonning Xitoyni bosib olganligi to‘g‘risidagi xabarni eshitgan Xorazmshoh bu voqeaning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligini bilib kelish uchun Chingizxon huzuriga o‘zining mashhur elchisi Sayid Bahovuddin Roziyni yuboradi. Ana shu davrdan e’tiboran, Chingizxon bilan Xorazmshoh Muhammad o‘rtasida faol muloqot boshlanadi. Har ikkala hukmdor davlatlari o‘rtasida elchilik munosabatlari o‘rnatiladi. Elchilardan aksariyat hollarda ayg‘oqchilik maqsadlarida foydalanilgan.

1216-yilda Chingizxon Xorazmshoh Muhammadning elchisi Bahovuddin Roziyni izzat-ikrom, hurmat va tavoze bilan kutib olgan. Elchilar Xorazmga qaytayotganda, Chingizxon Xorazmshoh uchun juda ko‘p noyob sovg‘a-salomlar berib, elchiga: «Xorazmshohga aytgin, men – Mashriq hukmdori – sen Mag‘rib hukmdori. Kel, oramizda do‘stlik va tinchlik haqida qat’iy ahdnoma bo‘lsin! Ikkala tarafning savdogarlari bordi-keldi qilishsin. Mening yerlarimdagi noyob va oddiy mol-buyumlar sen tomonga, sening mollaring men tomonga kelib tursin»[1],– degan.

O‘z navbatida, Chingizxon ham javob tashrifi bilan o‘z savdo karvonlarini elchilar bilan xorazmshohlar yurtiga yuborgan. Bu elchilarga Mahmud Yalavoch al-Xorazmiy, Aliakbar Xoja al-Buxoriy va Yusuf Kenka al-O‘troriylar boshchilik qilgan edilar (Mahmud Yalavoch asli xorazmlik bo‘lib, Chingizxon hukumatidagi Xorazm elchisi vazifasidan voz kechib, mo‘g‘ullarga sotilib, o‘z ona vataniga xiyonat yo‘liga kirgan bir shaxs edi). Tarixchi Shahobiddin an-Nasaviy bergan ma’lumotlarga qaraganda, Xorazmga yuborilgan savdo karvonida Chingizxon Xorazmshoh Muhammad uchun amaliy turkiy odatga ko‘ra, tuya o‘rkachi barobar Chinmochin tog‘laridan keltirilgan quyma oltin, qimmatbaho ma’danlar, nusub al-xutuvv (morj tishlari), qop-qop mushk (hushbo‘y moddalar– R.Sh. Sh. K), yoqut va tarqu deb ataladigan oq tuya yungidan to‘qilgan kiyimlar bo‘lgan. Elchilar Xorazmshohga Chingizxonning nomasini ham keltirgan edilar. Xorazmshoh Muhammad elchilarini 1218-yilning bahorida Buxoroda kutib oladi. Elchilar Xorazmshohga Chingizxonning xatini topshiradilar. Xorazmshohning elchilarni qabul qilish marosimida vaziri a’zam Nizom ul-mulk o‘qib eshittirgan Chingizxon nomasida, jumladan, bunday deyilgan edi: «Senga o‘z salomimni yo‘llayman. Men sening podshohligingning kengligi va qudratini yaxshi bilaman. Sen ko‘plab xalqlar ustidan hukmronlik qilasan, shuning uchun, sen bilan tinchlikda yashashni istardim. Men seni o‘zimning eng suyukli o‘g‘lim, deb hisoblaguvchiman. Mening Xitoyni zabt etganim va undan shimolda yashovchi hamma xalqlarni bo‘ysundirganim senga ma’lum. Shuni bilginki, mening saltanatim chumoli uyasidek jangchilar uyasi hamda kumush konidir va menda birovning mulkiga egalik qilishni istash ehtiyoji yo‘q. O‘ylaymanki, fuqarolarimizning savdo munosabatlarini rivojlantirishdan ikkimiz ham manfaatdor bo‘lamiz»[2].

Chingizxon Muhammad bilan ilk munosabatlarni o‘rnatishdanoq diplomatik mahoratini ishga solib, uni «o‘g‘lim», deb ustunlikka erishmoqchi bo‘ladi. Xorazmshoh Muhammadga ham Chingizxon xatining ana shu «eng yaxshi o‘g‘lim», degan qismi yoqmaydi. Albatta, o‘zini «Iskandari Soniy» (Ikkinchi Iskandar), «Sulton Sanjar, Monand...», «Yaratganning yerdagi soyasi», deb yer-u ko‘kka qo‘yarga joy topmay yurgan Xorazmshoh Alovuddin Muhammad yana kimsan bir sahroyi, g‘ayridin Chingizxonga o‘g‘il bo‘lsa-ya! U diplomatik mohirlik yo‘lini topa olmaydi, g‘o‘rlik va noshudlik qiladi. Muhammad qulay payt poylab, yurt xoini Mahmud Yalavochni o‘z huzuriga chaqiradi: «Sening xoning Xitoy yurtini olgani rostm-u deb, bir qimmatbaho durni bozusindin chiqarib Mahmud Yalavochga beradi»[3]. Xorazmshoh Mahmud Yalavochni xorazmlik bo‘lganligi uchun Chingizxon huzuridagi o‘zining ayg‘oqchisiga aylantirmoqchi bo‘ladi. U Mahmud Yalavochdan Chingizxon to‘g‘risidagi bor haqiqatni bo‘yamasdan aytishni talab qi-

[1] Ahmedov B, Mahmudov M. Nur ва zulmat kurashi. “Yosh leninchi”, 1990. 3-mart.

[2] Ivanin M. Ikki Buyuk sarkarda. 48–49- bet.

[3] Abulg‘oziy. Shajarayi turk, 61- bet.

ladi. Yozuvchi Mirmuhsinning «Xo‘jand qal’asi» tarixiy romanidagi badiiy ifodalarga qaraganda, Xorazmshohning fe’l-atvorini yaxshi bilgan va shu bois, undan hayiqqan Mahmud Yalavoch ayyorlik ishlatadi va tilyog‘lamalik qiladi: «Tavba qildim, ulug‘ sulton! Meni afv et! Olampanoh sening oftob yanglig‘ qudratli lashkaring oldida Chingizxonning lashkari bir xira shamdir, oftob-olamtob chiqqach, yuz ming sham nuri ham bir pul bo‘ladi. Sham tunda lozim, oftob hamma vaqt... Ulug‘ sulton! Men beiymon emasman! Aslim ulug‘ va muqaddas xorazmlik. Sening qudrating oldida bosh egurman. Unda yer-suvim, mol-mulkim Chingizxon tasarrufidagi tuproqda bo‘lg‘oni sababli uning xizmatidaman. Dilimda ona tuproq manfaati hukmron. Yana bir karra ona tuproq manfaati haqqi, qasam ichib aytadurmenki, meni g‘azabingga duchor etma, men faqat Yalavochmen... Elchiga o‘lim yo‘q..»[1]. Muhammad Xorazmshoh o‘zicha muammoni go‘yo xamirdan qilni sug‘urgandek hal qilgan o‘ylab, Chingizxon bilan shartnoma tuzishga rozilik berib, elchilarni qimmatbaho zarbop tunlar bilan siylab jo‘natib yuboradi. Aslida Xorazmshoh Muhammad diplomatiya bobida katta mag‘lubiyatga uchragan edi. Chunki Mahmud Yalavoch Chingizxon huzuriga qaytib borgach, Xorazmshoh bilan ikki o‘rtada sodir bo‘lgan muloqotni oqizmay-tomizmay o‘z xo‘jasiga yetkazgan edi. Chingizxon Mahmud Yalavochning sadoqatli xizmatidan va Xorazmshoh Muhammad ustidan o‘zi kutganiga qaraganda, ham diplomatik g‘alabaga erishganligidan mamnun bo‘ladi va Mahmud Yalavochni Xorazmshoh Muhammad siylagan sovg‘aga qaraganda, ham qimmatbaho sovg‘alar bilan taqdirlab, unga minnatdorchilik bildiradi.

Istiqbolda rejalashtirilgan diplomatik tadbirlarning maqsadga muvofiq rivojlanayotganligidan batamom qoniqish hosil qilgan ayyor Chingizxon fursatni boy bermasdan hech narsa ko‘rmagandek o‘z minnatdorchiligini izhor etish va ikki buyuk davlat o‘rtasida tuziladigan shartnomani tezlashtirish maqsadida, zudlik bilan Xorazmga juda katta savdo va elchilar karvonini jo‘natadi. Mirzo Ulug‘bekning bergan ma’lumotlariga qaraganda, bu karvon «besh yuz nafar musulmon savdogar»dan iborat bo‘lgan. Karvon sarbonlari va o‘rda elchilari qilib, Muhammad Xorazmiy, Umar va Yusuflar tayinlangan. Elchilar orqali Xorazmshohga yo‘llangan maktubda quyidagilar yozilgan edi: «Ul tarafdan bozorgonlar bu diyorga kelishdi. Ularga qay tarzda e’zozi ikrom ko‘rsatilganini o‘zlari aytishi mumkin. Ular nimani mushohada qilgan bo‘lsalar, bayon qilsalar kerak. Bu tomondan ham, bir musulmon jamoasi turli mol-u gazlama, mushk-u chiniy tansiq buyumlar, zar-u nuqra, ko‘plab jun kiyimlar, javohir-u tansuqot bilan ul diyor sari yo‘naldilar. Bu ahd-u paymonda osmon-u zamin egasi ro‘yi zamin mamlakatlarini bizga va senga tortiq qildi. Xudo bandalari borib kelishib, obodonchilik bilan mashg‘ul bo‘lmoqlari lozim. Biz-u sening, ular davri sultonlarining sahovatidan xursand va bahravor bo‘lurlarki, zamon mardumi biz-u sening duoyi jonimizni qilib yashaydilar»[2].

Savdo karvoni Urganchga yetib bora olmaydi. Uni O‘tror shahar hokimi Inolchiq buyrug‘i bilan ushlab qoladilar. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, Inolchiq oltmish yoshlarga borgan, cho‘qqi soqol, baland bo‘yli, oriq va chayir odam bo‘lgan. U Xorazmshoh Muhammadning bo‘lasi, ya’ni Turkon xotunga qarindosh bo‘lganidan G‘oyirxon laqabini olgan. Savdo karvonidagi jamoa a’zolaridan biri Hindi bo‘lib, ilgari juda mashhur bo‘lgan ekan. Inolchiqni u ilgari tanir edi. Shu bois, ilgarigi odati bo‘yicha, Hindi Inolchiq, deb murojaat qilibdi. Bu so‘z shahar hokimi lavozimida bo‘lgan Inolchiqga qattiq botibdi. Shu bahona tufayli, elchilar va barcha savdo karvoni a’zolari qirg‘in qilinadi, qimmatbaho mollar talanadi. Mirzo Ulug‘bek «... bu ishni dev ko‘rsa ham lol qolardi», deb bo‘lgan voqeaga baho beradi.

Faqat bir tuyakash tasodifan o‘limdan saqlanib qoladi va Chingizxon huzuriga borib bo‘lgan voqeani so‘zlab beradi. Bu qotillikni eshitgan Chingizxon, yozma manbalarning guvohlik berishicha, qattiq g‘azabdan yig‘lab yuboradi. Keyin u bir baland tog‘ cho‘qqisiga ko‘tarilib, bo‘yniga kamari osilgan holda bosh yalang osmonga iltijo qilib, yerga yiqiladi.

Iqtidorli olim Mahmud Sattorov «Jaloliddin Manguberdi» maqolasida hikoya qilishicha, Chingizxon ikki davlat chegarasida ro‘y bergan bunday mudhish va dushmanlikdan iborat bo‘l-

[1] Mirmuhsin. Xo‘jand qal’asi. 124- bet.

[2] Mirzo Ulug‘bek. To‘rt ulus tarixi. 127- bet.

gan voqeani juda og'irlik andisha va sabot bilan qarshi oladi. Nasafiyning ma'lumotlariga qaraganda: «Mo'g'ul xoqoni bu voqealardan ta'sirlanib, uch kun o'z xonasida qamalib, toat-ibodat qiladi: Ey xudo, o'zing guvohsan, men Alouddinga tinch qo'shnichilik, osoyishtalikni taklif etayotirman. U har gal takliflarimga katta jinoyat – odam o'ldirish bilan javob qilmoqda. Xorazmshohning ulkan davlati, 400 minglik lashkari, o'z askarlarim va nihoyat, tarix oldida mening gunohim yo'q. Urushni u boshladi. Men o'zimni, qon va jon berib yaratgan davlatimni, xalqlarimni himoya qilishga majburman» (Chingizxon odamlarga ma'naviy ta'sir qilishning mohir ustasi bo'lganligidan uning bu xatti-harakati qo'shinidagi askarlarning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatish maqsadini ko'zlaganligi ehtimoldan uzoq emas).

Shundan so'ng, Chingizxon urushning boshlanishi bobidagi barcha gunohlardan o'zini soqit qiladigan va aybni Xorazmshoh Muhammad gardaniga yuklaydigan so'nggi imkoniyatni ham qo'ldan chiqarmaydi. U Xorazmshoh huzuriga Ibn Kafraj Bug'ro (uning otasi sulton Takash amirlaridan bo'lgan) va totorni elchi qilib, jo'natgan. Elchilar Shahobiddin an-Nasafiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Xorazmshoh Muhammad Chingizxonning quyidagi mazmunda nomasini olib borganlar: «Sen savdogarlarning bexavf-xatar bo'lmog'ini, ularga hech kim hujum qilmasligini yozib, o'z qo'ling bilan imzolangan va'dani bergan eding. Lekin hiyonatkorona yo'l tutding va so'zingni buzding. Bu ishning islom sultoni tomonidan qilingani yana ham yomondir. Inolchiq qilgan ish sening amring bilan bo'lmaganini tasdiqlasang, u holda Inolchiqni menga tutib ber, toki biz uni jazolaylik, aks holda, eng aziz qalblarni arzon qiladigan va nayzalarning sopi sinadigan urush bo'ladi»[1]. Bundan g'azablangan Xorazmshoh Muhammad Chingizxonga bosiqlik va o'ylovlik bilan javob berish u yoqda tursin, elchi Ibn Kafraj Bug'roni qatl etishga buyruq beradi. Uning ikki hamrohini esa soqolini qirdirib, orqaga jo'nattirib yuboradi. Bu voqeadan so'ng, Chingizxon bilan Xorazmshoh Muhammad o'rtasidagi muno-sabatlarni urush-qirg'in orqali hal qilishdan boshqa yo'l qolmaydi. Xullas, Xorazmshoh Muhammad o'zining uzoqni ko'ra, bilmas kaltabin siyosati tufayli ikki o'rtada boshlangan urushning aybdori sifatida tarixga kiradi.

Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarshi urushga tayyorgarlik ko'rib, Xorazmga so'nggi elchini yuborish bilan bir vaqtning o'zida o'zining eski dushmani Kuchlukxon hokimlik qilayotgan Qoraxitoyni bosib olishga qaror qiladi. Bu Chingizxonning fikricha, uning so'l qanoti xavfsizligini ta'minlar va Xorazmshohga qarshi olib boriladigan urushda uning ahamiyati katta edi. Chingizxon lashkarboshisi Jebe boshchiligida 20 ming kishilik qo'shin jo'natadi. Masalaning mohiyati shundaki, tarixchi Z. Buniyotovning yozishicha, Kuchlukxon bilan Xorazm ham urush holatida bo'lgan. Chunki xristianlik va buddaviylikni qabul qilgan Kuchlukxon musulmonlarni zo'rlab, islom dinidan qaytarishga uringan. Qur'on va shariatga amal qiluvchilarni ayovsiz jazolagan, azon aytib namozga chaqirishlarni taqiqlagan. Musulmon dini peshvolarini zindonlarga tashlab, madrasa darvozalariga osgan. Z. Buniyotov: «Mana shu voqealarga Xorazmshohning munosabati hayron qolarlidir. U eng katta musulmon davlatining yetakchisi bo'la turib, shundoq ko'zi oldida jabr ko'rayotgan musulmonlarni himoya qilishni xayoliga keltirmay, xalifa Nosirga qarshi urushish bilan band edi. Sharqdan kelgan Chingizxon boshchiligidagi buddaviy mo'g'ullar buddaviy Kuchlukxon tomonidan jabrlangan Qoshg'ar va Xuton musulmonlarini himoya qilishlari yanada hayratlanarlidir»[2] – deydi. Bundan xursand bo'lgan va mo'g'ullar tomonidan gijgijlangan musulmonlar Kuchlukxon jangchilari joylashgan uylarga hujum qilib, ularni o'ldiradilar. Hatto, Pomirdagi mahalliy ovchilar mo'g'ullardan qochayotgan Kuchlukxonni tutib, olib ularga taqdim qilishgan. Mo'g'ullar uning boshini kesib olib ketishgan. Ana shu tariqa, o'sha davrda savdo, dehqonchilik va mexanika san'ati rivojlangan Qoraxitoy yerlari Chingizxon davlati hududlariga qo'shib olinadi.

Chingizxon qo'shinlarining Qoraxitoy hududlarini egallaganliklaridan xabar topgan va Samarqandda kattagina kuch to'plashga muvaffaq bo'lgan Xorazmshoh Muhammad mo'g'ullar lashkariga qarshi jang harakatlarini boshlab, yuboradi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, mo'g'ullar Xorazmshoh Muhammad qo'shinlariga qarshi jang qilmasdan chekinib borishardi. Shu paytda, mo'g'ullar qo'shiniga, Abulg'oziy ma'lumotiga qaraganda, Jo'ji boshchilik qilgan. U Muhammad qo'shinlariga do'stona munosabatda bo'lib, Xorazmshohga: «Ey shahriyor, yoshlik etib, mulloga ishonib, komronlik (hovliqish, baxtiyor deb bilish – R.Sh., S.X.) qilmagin. Ey shahriyor, dilimizni g'amga solma, o'z joningga qasdimizni qo'zg'ama, Chingizxon bu diyorga bizni boshqa ish bilan jo'natgan. Lashkarpanoh u shohdan, Xorazmshoh bilan urushmoq ijozatini olmaganmiz»,[1] degan. Bu gapdan Xorazmshoh Muhammad g'azabga kelib: «Agar Chingizxon senga men bilan jang qilmaslikni buyurgan bo'lsa, xudo menga senga hujum qilishni buyurayapti va men budparastlarni qirib tashlab, uning mehrini qozonmoqchiman»[2], deb javob qiladi. Jang qilishga majbur etilgan mo'g'ullar oz sonli bo'lsalar-da, shunday mardonavor jang qiladilarki, bu jangda Xorazmshoh Muhammad o'zining 20 ming askaridan judo bo'ladi, sultonning o'zi yaralanib, mo'g'ul askarlari qurshovida qoladi. Faqat sulton Jaloliddinning o'z vaqtida yetib kelishi Xorazmshoh Muhammadni halokatdan saqlab qoladi. Mo'g'ullar bilan bo'lgan jang Xorazmshohda juda katta taassurot qoldiradi. U o'z yaqinlariga: «Men hech qachon bunday ajoyib qo'shinlarni ko'rgan emasman», degan ekan. Chingizxonning o'g'li Jo'ji ham jang maydonida Jaloliddin Manguberdining arslondek ot surishiga qoyil qolib, bo'lgan voqealarni birma-bir Chingizxonga so'zlab berganligi haqida ma'lumotlar bor.

Qoraxitoyni o'z davlati tarkibiga kiritib olgan Chingizxon 1218-yilda qurultoy chaqiradi. Qurultoyda muhokama qilingan asosiy masala Xorazmshoh Muhammad bilan bo'ladigan urush va unga tayyorgarlik ko'rishdan iborat edi.

MO'G'ULLAR BOSQINI ARAFASIDA XORAZM DAVLATIDA SIYOSIY VAZIYAT

Mo'g'ullar bosqini arafasida, Xorazmshoh Muhammad davlati o'z boshidan g'oyatda og'ir, musibatli va tang siyosiy vaziyatni kechirayotgan edi. Bu vaziyat "O'tror voqeasi"dan so'ng, yana ham keskin tus oladi. Xorazmshoh Muhammad o'zi boshlagan qaltis o'yindan talvasaga tushib, boshiga urgan ilondek gangib qoladi va qimmatga tushadigan juda katta xatolarga yo'l qo'ya boshlaydi. Bu xatolarning hammasiga asosiy xamirturush uning o'z onasi Turkon xotun bo'ladi. Xorazm saltanatining turli urug'lardan tashkil topganligi va hokimiyatning Muhammad hamda uning onasi Turkon xotun orasida bo'linganligi, ya'ni qo'shhokimiyatchilik tashqaridan qaraganda, juda qudratli bo'lib, ko'ringan bu hokimiyatni amalda juda bo'shashtirib yuborgan edi. Xorazmiylar davlati amalda bamisoli bo'sh asosga o'rnatilgan koshonaga o'xshardi. Chunki bu davlat turli qabilalarning zo'rlik asosida tashkil etilgan qurama ittifoqidan shakllangan edi. Ular tillari, urf-odatlari va tushunchalariga ko'ra, bir-birlaridan yiroq bo'lib, diniy jihatdan ham farqlanar edilar. Ularni ko'proq shaxsiy manfaat, boylik, aysh-ishrat qiziqtirardi. Aytmoqchimizki, ularda vatanparvarlik, diniy mutanosiblik kabi ulug'vor axloqiy fazilatlar yetakchi g'oya bo'lmagan.

Xorazmshoh Muhammadning qo'shinlari asosan, qang'lilar, qipchoqlar va turkmanlardan tashkil topgan edi. Turkon xotun tufayli Dashti Qipchoq va Kaspiy dengizining shimoliy hududlarida yashab yurgan va madaniy jihatdan orqada bo'lgan qabilalar Xorazmshoh Muhammad qo'shinida lashkarboshilik va viloyatlar hokimligi lavozimlarini egallab olgan bo'lib, ular faqat Turkon xotun buyrug'iga quloq solar edilar. U asosiy masalalarda o'zini Muhammaddan ustun qo'yar va uning ko'plab buyruqlarini bekor qilar edi. Turkon xotun o'ziga o'zi «dunyo malikasi» unvonini berib, buyruqlariga «Tinchlik va din homiysi, koinot ayollari malikasi Turkon», deb imzo chekar ekan. Uning davlatga keltirgan zararlari to'g'risida o'z vaqtida juda ko'plab latifalar to'qilgan. Ana shunday latifalardan birida hikoya qilinishicha, Turkon xotun himoyasida uning avvalgi qaroli Nosiriddin vazir darajasiga ko'tarilgan. Muhammad onasining bu erkatoyini yoqtirmas ekan, chunki u bu vazifaga noloyiq, poraxo'r bo'lib, mansab sotish bilan shug'ullanarkan. Bir kuni Muhammad Nishopurga kelib, shahar qozisiga Jand shahridan bo'lgan Sadriddin degan kishini tayinlaydi va vazirga sovg'a-salom berib yurmang, deb uqtiradi. Chunki bu lavozimni sizga vazir emas, men berdim, deydi. Lekin vazirning

[1] Mirmuhsin. Xo'jand qal'asi, 136- bet.

[2] Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – ануштегинидов. 130–131- л.

[1] Mirzo Ulug'bek To'rt ulus tarixi. 134- bet.

[2] Ivanin. M. Ikki buyuk sarkarda

malaylari qoziga, agar bosh vazirga iltifot ko'rsatilmasa, uni ko'ngilsiz voqealar kutayotganligini aytadilar. Vahimaga tushgan qozi mingta oltin solingan hamyonni bosh vazirga topshirishga oshiqadi. Bu voqeani kuzatib yurgan Muhammad, qozini mansabidan chetlashtiradi, vazirni esa o'z homiysi huzuriga jo'natadi.

Nosiriddin Xorazmga jo'nab ketadi. Turkon xotun uni Xorazmni ulush sifatida olgan nabiralarining birini vazir sifatida tayinlaydi. Poraxo'rlikka o'rganib qolgan Nosiriddin bu yerda ham xazinachilardan birini o'z qarmog'iga ilintiradi va uni pora berishga majbur qiladi. Bundan g'azablangan Muhammad o'zining bir zobitiga Nosiriddinning boshini olib kelishini buyuradi. Bu buyruqdan xabar topgan Turkon xotun o'sha zobitga Nosiriddin boshchilik qilayotgan devon majlisiga yetib kelishni va uni quyidagi so'zlar bilan qutlashni buyuradi. «Mening sendan boshqa vazirim yo'q, o'z vazifangni ado etishni davom ettiraver, saltanatda hech kim senga quloq solmaslikka va sening hokimiyatingni tan olmaslikka botina olmaydi». Shu tariqa, Nosiriddin ilgarigidek o'z faoliyatini davom ettiravergan. Qanchadan-qancha mamlakatlarni bosib olgan, shohlar va sultonlarning boshini tanasidan judo qilgan sho'rlik Xorazmshoh Muhammad o'z qo'li ostidagi qulini jazolashga ojiz edi. Biz bu bilan qayd etmoqchimizki, Xorazmshoh Muhammad o'ziga o'zi xo'jayin, shoh emasdi, u onasi Turkom xotunga qaram bo'lib, undan qo'rqardi. Shu boisdan, ham «O'tror voqeasi»da Muhammadning hech qanday qo'li bo'lmasa-da, Inolchiq bu qotillikni sodir etgach, elchilarni qatl etish va karvonni talash to'g'risidagi buyruqni men berganman, chunki elchilar ayg'oqchilik bilan shug'ullanganlar, degan javobdan nariga o'ta olmaydi. Uning bundan boshqa iloji ham yo'q, edi. Aks holda, Xorazmshoh Muhammadning Turkon xotun boshchiligida unga raqib bo'lgan kuchlar zarbasiga mubtalo bo'lishi turgan gap edi.

Xorazmshoh Muhammad islom olamida ham o'z obro'-e'tibori va puturini ketkazib bo'lgan edi. U jahongashtalik da'vo qilib, abbosiy xalifa Nosirga qarshi urushlar olib bordi, xalifalikka qarashli ko'plab mamlakatlarni bosib oldi va hatto, abbosiylik xalifaligini tugatib, termizlik Sayyid Alo ul-mulk Termiziyni xalifalikka nomzod etib tayinladi. Bu bilan u nafaqat xalifa Nosirni, balki barcha islom dunyosi mamlakatlarini o'ziga qarshi oyoqqa turg'izdi. Yozma manbalarning guvohlik berishicha, bezib qolgan xalifa Nosir turli vosita va imkoniyatlardan foydalanib, Chingizxonga noma yozib, uni Xorazmshoh Muhammadga qarshi urushga da'vat etgan.

Xorazmshoh Muhammad mamlakat ichkarisida ham islom dini g'oyasi tarafdorlari bilan o'zi o'rtasida o'tib bo'lmas «Xitoy devori» hosil qilgan edi. U onasi Turkon xotunning so'zlariga kirib,mast holda islom dunyosida katta obro'-e'tiborga ega bo'lgan shayx valitarosh shayx Najmiddin Kubroning muridi Majididdin Bag'dodiyni qatl ettirish to'g'risidagi farmonga imzo chekadi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, hushiga kelgan Xorazmshoh Muhammad qilgan ishidan pushaymon bo'lib, tong saharlab: «Javohir to'la bir taboq va oltin to'la toshni Hazrati Shayx Najmiddin Kubro, qaddasa sirruhu xonaqohi darveshlari jamoasi huzuriga jo'natib «buni darveshlar sufra qilsuilar. Beixtiyor yuz bergan bu gunoh uchun afv etsunlar», deydi. Shayx dedilar: «Uning hunbahosi zar-u javohir emas, balki uning kallasidir, ya'ni Sulton va bir necha ming xaloyiq»[1], degan. Chingizxon bo'lajak urushga puxta va atroflicha tayyorgarlik ko'radi, ayg'oqchilar yuborib o'z raqibining kuchli va kuchsiz tomonlarini o'rganadi, lashkari harakatini belgilovchi geografik va harbiy ma'lumotlar to'playdi. Xorazmshoh Muhammad saroyidan o'ziga juda ko'plab homiylar orttiradi. Xorazmshoh esa mamlakat mudofaasini mustahkamlash o'rniga tantana-yu dabdababozlik, manmanlik, aysh-u ishratga mukkasidan ketadi, har qanday zafarlarni o'z shaxsiyatiga bog'laydi, raqibining kuch va qudratiga yetarli baho bera olmaydi, elchilar makrini fahmlamaydi, laqmalik qiladi. U o'zini qo'yarga joy topolmay, ismini «Iskandari soniy», «Sulton Sanjar monand....., «Yaratganning yerdagi soyasi...», deb hutbaga solib o'qittiradi. Xorazmshoh borgan sayin taltayib ketadi, maddohlar va ig'vogarlar so'ziga kirib, o'z mustaqilligini yo'qotadi, irodasiz bo'lib, qoladi va aqliy ojizligi tufayli davlat ishlarini izdan chiqaradi. Xorazmshohlar mamlakatiga Chingizxon boshchiligida qo'shin hujum boshlashi aniq bo'lib, kun tartibiga qo'yilgan va

[1] Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi, 128- bet.

mamlakat siyosiy jihatdan boshi berk ko'chaga kirib qolgan. Xorazmshoh Muhammad va uning saroyi atrofini xavfli va shubhali odamlar o'rab olgan bir paytda, 1218-yilda Xorazmshoh saroyida ulkan anjuman - harbiy mashvarat chaqiriladi. Unda Chingizxonning hujumiga nisbatan, ko'rilajak chora masalalari muhokama qilindi. Xorazmshohlar saroyining eng obro'li va e'tiborli oqsoqollari bu asnoda o'z fikr-mulohazalarini bildiradilar. Jumladan, saroyning nufuzli arboblaridan biri Shahobiddin al-Xivaqiy mamlakatning barcha 400 ming kishilik lashkarlarini Sayhun yaqinida to'plab, holdan toygan mo'gul lashkarlariga favqulodda hujum uyushtirishni taklif qiladi. Jaloliddin, umuman, boshlanajak urushning oldini olishni taklif qiladi. Buning uchun urushning kelib chiqishiga asosiy sababchi bo'lgan Inolchiqni Chingizxonga topshirish birdan-bir to'g'ri chora-dir, deydi u. Xorazmshoh bu taklifga rozi bo'lmaydi. Shunda Jaloliddin boshqa yangi bir taklifni kiritadi: Movarounnahr, Xuroson, Eron sa Arab yurtlarining barcha lashkar kuchlarini Buxoro yaqinida bir yerga jam qilib, dushmanni sahro jangida tashlash kerak, ammo Xorazmshoh Muhammadning qulog'iga bu gaplar kirmas edi. U yosh o'g'lining keksalardek mulohazali takliflarini dabdurust eshitgani ham yo'q. Mo'gullarning kichkina bir guruh lashkari bilan bo'lgan dastlabki to'qnashuvlardan so'ng, Muhammadni dahshat va qo'rquv kemiradi. Shu boisdan, u hamma vazir-u vuzarolar, amir-u umaro larning fikr-mulohazalarini tinglab bo'lgach, o'zboshimchalik bilan o'z bilganini qilib, har bir shahar, qal'a, har bir qishloq o'zini o'zi himoya qilsin, dushman mamlakat ichkarisiga kiritilmasin, degan mantiqsiz qaror qabul qiladi. Bu amalda mamlakatni katta va dahshatli kuch bo'lgan dushman kuchi oldida o'z holiga tashlab qo'yishdan boshqa narsa emas edi.

4. CHINGIZXON BOSQINCHILIK YURISHLARINING BOSHLANISHI

1219-yilning oxirlarida Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarshi urush harakatlarini boshlaydi. Bu paytda, Chingizxon lashkarlarining umumiy soni to'g'risida adabiyotlarda turlicha raqamlar keltiriladi. Jumladan, A. R. Muhammadjonov: «Chingizxonning jami askari 200 mingdan oshmas edi» («O'zbekiston tarixi» – T.: O'qituvchi, 1994, 151-bet) desa, M. Ivanin: «... Muhammadga hujum boshlashdan avval uning qo'shini 250 000 jangchidan oshishi mumkin emas edi» («Ikki buyuk sarkarda», 71- bet) deydi. Ba'zan esa hatto, 600 ming raqami ham uchraydi, ammo bu raqam haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Chunki, M.Ivanin bergan ma'lumotlarga qaraganda, mo'g'ullarning harbiy kuchlari «...jami 600 000 jangchidan oshmas edi» (o'sha manba, 70-bet).

Chingizxonga uyg'ur xoni Ediku va Olmaliq hukmdori Sig'noqtakin kuchlari ham qo'shiladi. Chingizxon Irtish qirg'oqlaridan to Sayhun sohillarigacha bo'lgan harakati davomida hech qanday qarshilikka duch kelmaydi. Hujumning dastlabki zarbasi O'trorga qarshi qaratiladi. Shu yerda Chingizxon o'z lashkarlarini to'rt qismga bo'ladi va Movarounnahr va Xorazmni tezroq zabt etish maqsadida, ularni to'rt yo'nalish bo'yicha, yalpi hujumga tashlaydi. U o'g'illari Chig'atoy va O'qtoylarni O'tror shahrini qamal qilishga qoldiradi, va buning uchun 100 ming kishilik lashkar ajratadi. Yana bir o'g'li Jo'jini ikkinchi qism lashkarga bosh qilib, Sirdaryo etaklari tomon yuboradi va unga Sig'noq, O'zgan, Barchinlikent, Jand, Yangikent va boshqa shaharlarni bosib olishni topshiradi. Uncha katta bo'lmagan 5 minglik qo'shinga Oloqno'yon va Suketu Cherbi ismli sarkardalar qo'mondon etib tayinlanadi. Ularning vazifasi, Sirdaryoning o'rta sohili bo'ylab, uning yuqori oqimida joylashgan Binkat va Xo'jand shaharlarini egallashdan iborat edi. Chingizxonning o'zi kichik o'g'li Tulixon bilan birgalikda Movarounnahrning katta qismini Muhammadning boshqa yerlaridan kesib qo'yish va qamal qilingan shaharlarga yordam yuborilishiga to'sqinlik qilish maqsadida, Buxoroga yurish boshlaydi.

Xorazmshoh Muhammadning kuchlari Chingizxonnikidan bir necha barobar ortiq va qudratliroq edi. Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi»da yozilishicha, Muhammad sulton lashkarlarining soni 400 mingdan kam bo'lmagan. Biroq bu kuchlar tarqoq va bo'lib, yuborilgan edi. O'tror qal'asi himoyasi uchun katta kuch ajratilgan. Inolchiq boshchiligida shaharda bor bo'lgan 20 ming suvoriyga yana qo'shimcha 10 ming qo'shin yuboriladi, qamal arafasida O'trorga yu-

MO'G'ULLAR ISTILOSI (13-a)

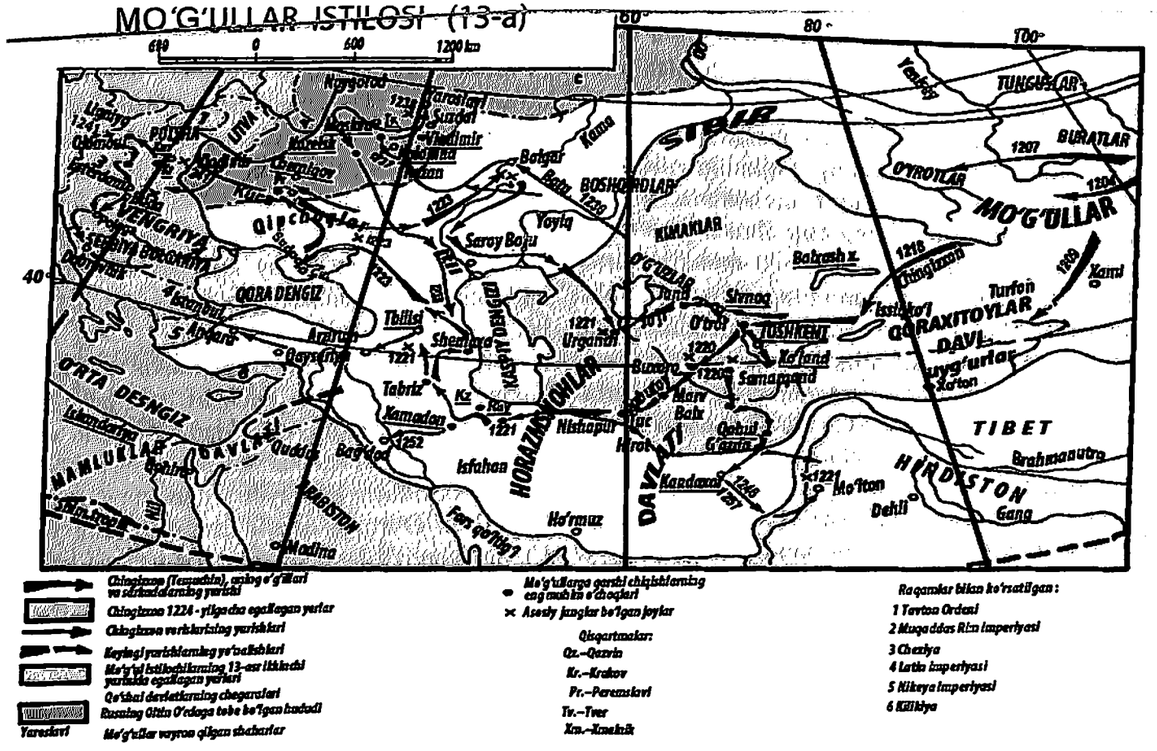

Chingizxon (Temuchin), uning o'g'illari va sardorlarining yurishlari

Chingizxon 1224 - yilgacha egallagan yerlar

Chingizxon sardorlarining yurishlari

Keyingi yurishlarning yo'nalishlari

Mo'g'ul hukmdorlarining 13-asr ikkinchi yarmida egallagan yerlari

Qo'shni davlatlarning chegaralari

Rossiya Oltin O'rdaga tobe bo'lgan hududi

Mo'g'ullar vayron qilgan shaharlar

Mo'g'ullarga qarshi chiqishlarning eng muhim o'choqlari

Asosiy janglar bo'lgan joylar

Qisqartmalar:
Oz.–Ozarin
Kr.–Krakov
Pr.–Peresmisl
Tv.–Tver
Xm.–Xmelnik

Raqamlar bilan ko'rsatilgan:
1 Tevton Ordeni
2 Muqaddas Rim imperiyasi
3 Chexiya
4 Latin imperiyasi
5 Nikeya imperiyasi
6 Kilikiya

borilgan bu qo'shinga Qoracha Hojib qo'mondonlik qiladi. Juvayniyning ma'lumotlariga qaraganda, bundan tashqari, yana Sulton Muhammad «Lashkari Birun» deb atalgan 50 ming kishilik askar jo'natgan. Demak, faqat O'tror shahrining o'zida salkam 100 ming kishilik qo'shin Mo'g'ullarga qarshi mudofaa janglari olib borgan. O'tror shahri himoyachilari mo'g'ullarga qarshi qahramonlarcha jang qiladilar. Ammo yuqori mansab va lavozimlarni egallab turgan hokimto'ralarning sotqinligi, xiyonati va dushman tomonga o'tishlari oqibatida olti oylik mudofaadan so'ng, shahar dushmanga taslim bo'ladi. Mo'g'ullar tomoniga sotqinlarcha o'tib ketganlar orasida Badriddin Amid, Safiy Aqra' Hojib singari shahar hokimiyatining vakillari bo'lgan. Ular bir vaqtlar Xorazmshoh Muhammad tomonidan qatl etilgan. O'tror shahar qozisining avlodlari bo'lganlar. Shahar qamali paytida, O'trorga yordam berish uchun yuborilgan Qoracha Hojib ham o'z askarlari bilan dushman tomonga o'tib ketadi. Ammo ota an'analari ruhida tarbiyalangan chingiziyzodalar ko'rnamaklik qilib, o'z podshohi va valine'matiga sotqinlik va xiyonat qilganlarning barchasini boshini tanasidan judo qiladilar. Mirmuhsin «Xo'jand qal'asi» asarida, qiziq bir voqeaning badiiy talqinini beradi: «Bular nima yeydi!» deb so'rabdi Chingizxon O'trorni o'rab olgan kunlari, bir asirdan «Bular yerdan o'sib chiqqan giyoh-u mevalarni...», debdi u. Chingizxon o'ylab turib: «Mol yerdan o'sib chiqqan o'tni yeydi, o't yeydigan molni biz yeymiz. Bular o't yesa, mol ekan! Bularni moldek so'yib tashlay beringlar, debdi u, odamlariga»[1].

O'tror shahri mudofaasida, ayniqsa, Inolchiq alohida jasorat ko'rsatgan. U shu yo'l bilan mash'um urushning boshlanishiga asosiy sababchi sifatida o'z aybini ma'lum bir ma'noda oqlashga harakat qilgan edi. Chingizxonning topshirig'i bilan O'tror shahar hokimi Inolchiqni tiriklayin qo'lga olishga mo'g'ullar bor kuchlarini sarf etadilar va uni asirga oladilar. Chunki Chingizxonning Inolchiq bilan alohida hisob-kitobi bor edi. Tarixchi an-Nasafiyning yozishicha: «...Chingizxon asir olingan O'tror hokimi Inolchiqni o'z huzuriga keltirishga amr etadi. U kumushni eritib, uning qulog'i va ko'ziga quyishni buyuradi. U shunday

[1] Mirmuhsin. Xo'jand qal'asi. 147-bet.

jaza bilan qiynalib, o'ldi». Haqiqatan ham, Inolchiq Samarqandga olib borilib qiynab o'ldiriladi. O'trorni egallagan mo'gullar shaharni talab, vayron qiladilar.

Xorazmshoh Muhammad davlatining markazlaridan biri bo'lgan Buxoro shahri tomon yo'l olgan Chingizxon va Tulixonlar suvsiz cho'lni qisqa muddatda bosib o'tadi va Zarnuq Nur (Nurota) qal'alarini jangsiz egallaydi.

1220-yilning fevral oyida mo'g'ullar Buxoroni qamal qilishni boshlaydilar. XIII asr boshlarida yashab o'tgan bir fors muarrixi shahar himoyachilarining sonini 12 ming kishidan oshmas edi, deb yozgan. Juvayniy esa 20 ming degan ma'lumotni beradi. Mirzo Ulugbekning «To'rt ulus tarixi»da biz: «...30 ming kishini Buxoro mudofaasi uchun tayinladi», degan jumlalarni o'qiymiz. Shahardagi bu kuchlarga Inaixon O'g'li Hojib, Ixtiyoriddin Qushlu, Hamid Pura Qoraxitoylar boshchilik qiladi. Ularning safini mo'gullardan qochib kelgan uyg'ur Gurxon (Ko'kxon) ham to'ldiradi. Buxoro ahli mo'g'ullarning O'tror va boshqa shaharlardagi amalga oshirgan qonli qirg'inbarotlaridan xabardor bo'lsalar-da, ular o'z ona shaharlarini himoya qilish imkoniyatiga ega emas edilar. Shahar o'z holiga tashlab qo'yilgan edi. Mudofaachilar orasida birlik, ahillik yo'q edi. Shaharda qo'rquv va beboshlik dahshati hukm surardi, har kim faqat o'z taqdirini o'ylardi, odamlarda bir-birlariga ishonch yo'q edi. Buxorolik boobro' va e'tiborli sarkardalardan biri Inalchixon O'gil Hojib oliy darajadagi Buxoro ruhoniylari o'rtasida sotqinlik kayfiyati borligidan xabar topib, vaqtni qo'ldan boy bermasdan qamalning uchinchi kuni Buxoroni tark etib, Urganch tomon yo'l olishga oshiqadi. Shahar himoyachilaridan biri Hamid Pura jangda halok bo'ladi. Chorasiz qolgan Buxoro shahri aholisi Chingizxonga taslim bo'lishdan boshqa chorani topa olmaydi. Shahar darvozasi Buxoro qozisi Badriddin Qozixon va boshqa amaldorlarning sotqinligi tufayli dushmanga ochib beriladi. Juvayniyning tavsifi bo'yicha, Rashididdin Buxoro shahriga Chingizxonning kirib kelishini quyidagicha ta'riflaydi: «Chingizxon ot ustida jome' masjidiga kirib keladi va shaharning nufuzli kishilarini huzuriga olib kelishni talab qiladi. Mo'gullar shahar omborlarini ochib, gallani olishdi. Qur'on ro'yxatlari bor sandiqlarni otlari uchun yemxona qilishdi, sharob to'la meshlarini masjid ichiga terib chiqishdi, xonandalar-u sozandalarni yig'ib, o'yin-kulgu buyurishdi»[1]. Xuddi shu manbada yozilishicha, mo'gullar o'z qo'shiqlarini kuylashar, shayxlaru ulamolar esa otxonada otboqar o'rnida turib, bosqinchilarning buyruqlarini bajarishar edi.

1220-yil 16-fevralda mo'g'ullar Buxoro shahrini egallagan bo'lsalarda, shahar hali ularga batamom taslim bo'lgan emas edi. Uyg'ur Gurxon boshchiligida 400 nafar buxorolik vatanparvarlar shahar arkiga chiqib olib, yana 12 kun mobaynida tengsiz dushman kuchlariga qarshi jang qiladilar. Faqat barcha vatanparvar jangchilar kurashib jon berganlaridan so'nggina, mo'gullar Buxoro arkini qo'lga kirita oladilar. Vatanparvarlarning bu qilgan qarshiliklari evaziga mo'gullar buxoroliklardan 30 ming fuqaroning yostig'ini quritadilar. Aholining qolgan qismi qullarga aylantiriladi. Xorazmshohlar davlatining markazlaridan, qadimiy sharq dunyosining diniy va ma'rifat o'choqlaridan biri, ikkinchi ka'ba nomi bilan jahonga tanilgan Buxoro yer bilan yakson qilinadi, uning boyliklari talanadi. Ilm-ma'rifat koshonalari, ma'naviyat boyliklari, topilgan qadimiy kitoblar, qo'lyozma asarlarning kuli ko'kka sovuriladi, otlar va eshaklar oyoqlari ostiga tashlanadi. Din peshvolari, ulug' va mo'tabar zotlar, qozi-yu ulamolar mashara qilindi. Mo'gullar shahardagi barcha boyliklar, oltin-u zar, zeb-u ziynatlarni to'plab bo'lgach, bir necha kun mobaynida o'z askarlariga shaharni talashni topshiradilar. Ular barcha bilgan noma'qulchiliklarini qiladilar. So'ng, shaharga o't qo'yiladi va Buxoro kultepaga aylantiriladi.

Mo'gullar Buxorodan juda ko'p asirlarni olib, qul qilib, o'z yurtlariga olib kyetadilar va ularni xo'rlab har xil qora ishlarda mehnat qildiradilar. Jismoniy jihatdan sog'lom va baquvvat asirlar hamda hunarmandlardan, keyinchalik, Samarqand, Dobusiya va boshqa shaharlarni qamal qilish chogida og'ir va mashaqqattalab ishlarda foydalaniladi.

Chingizxon Buxorodan so'ng, Dobusiya shahri aholisi qarshiligini yengib Samarqandni qamal qiladi. Xorazmshoh Muhammad shahar mudofaa devori qurish va atroflarini xandaqlar qazib, suv-

[1] O'zbekiston xalqlari tarixi. 1- jild. T.: Fan. 1992, 139- bet.

lar bilan to'ldirish maqsadida, aholiga og'ir va musibatli soliqlar soladi. Ammo bu mablag'larni sarf - harajatlar uchun ishlatishga ham ulgurmaydi. Mirzo Ulug'bekning ma'lumotlariga qaraganda, Samarqand mudofaasi uchun 110 ming kishidan iborat kattagina qo'shin qoldirilgan. Ularning 60 minggi turk, 50 minggi tojiklar edi. Bulardan tashqari, qo'shin tarkibida 20 ta fil ham bo'lgan. Samarqand shahrining noibi Turkon xotunning ukasi Sulton Muhammadning tog'asi To'g'ayxon edi. Turk qo'shinlariga Alp Erxon, Shayxxon va Bolo (Bir boloz) xonlar boshchilik qilardi. Shahar mudofaachilari saflarida birlik, ahillik yo'q edi. Ular ertangi kundagi g'alabaga shubha bilan qarar edilar. Biroq dushmanga munosib suratda qarshilik ko'rsatish va hatto uning ustidan g'alaba qozonish uchun zarur bo'lgan imkoniyatlar bor edi. Bu, avvalo, yetarli darajada qurollangan katta sonli qo'shinning borligi, shaharniig uzoq mudatga yetadigan oziq-ovqat zahiralari bilan ta'minlanganligi, shahardagi savdogarlar, hunarmandlar, kosiblarning mavjudligi va ularning imkoniyatlaridir. Albatta, o'z kuchiga ishonmaydigan, yurtga, vatanga, elga xiyonat va sotqinlik qilishga tayyor bo'lgan amaldorlar, ayrim ruhoniylar ham yo'q emas edi.

Chingizxon Samarqandga 1220-yilning mart oyida yetib keladi. U Samarqand uchun jang shiddatli va og'ir bo'lishini bilardi. Shu boisdan, Chingizxon o'zidagi bor qobiliyat va ayyorlikni ishga soladi. Dastlab, u otliqlar bilan yetib keladi. So'ng, piyodalar paydo bo'ladi. Har o'nlikda bittadan bayroq bor edi. Qo'shinlar shahardan ancha olisroqda joylashadilar. Bu o'ziga xos hiyla edi. Maqsad Samarqand himoyachilariga Chingizxon qo'shini sonini ko'p qilib, ko'rsatishdan iborat edi. Chingizxon shu yo'l bilan Samarqand shahri aholisini umidsizlikka tushirish va ma'naviy ustunlikka erishishni re'jalagan edi. U bu rejani amalga oshirdi ham. Chingizxon Samarqandni markaziy shaharlardan tashqari, O'tror, Buxoro va boshqa shaharlardagi asir olingan tutqinlarni ham safarbar etadi. U shaharni qamal qilishga shaxsan o'zi rahbarlik qiladi. Dastlabki, ikki kun mobaynida mo'gullar Samarqand atrofidagi qishloqlarni egallab, shaharning tashqi muhit bilan aloqasini batomom uzib tashlaydilar, shahar atrofini ko'zdan kechirib mudofaa istehkomlarini o'rganadilar. Uchinchi kundan boshlab, Chingizxon asirlar va mo'g'ul askarlariga Samarqandga yaqinlashishga buyruq berdi. Shahar mudofaachilaridan ba'zi bir qiziqqon kishilar askarlardan ko'mak bo'lmasa-da, bunday asab o'ynashga chiday olmasdan shahardan tashqariga chiqib jang qiladilar. Mo'g'ullar esa go'yo chekingandek orqaga qochib Samarqand himoyachilarining ko'plarini pistirmaga tushiradilar va o'n minglab vatanparvarlarni qirib tashlaydilar. Bu hol Samarqand garnizoni va mudofaachilar saflarida qo'rquv va sarosimalikni keltirib chiqaradi. Xususan, To'g'ayxon boshliq turk sarkardalari katta xatoga yo'l qo'yadilar. Ular mo'g'ullar bizni o'z vatandosh, millatdoshlaridek qabul qiladilar, degan xomxayolga borib, 30 minglik qo'shini bilan Chingizxon tomoniga o'tishni ixtiyor etadilar. Chingizxon bu takliflarni ayyorlik bilan jon-jon, deb qabul etadi. Qamalning beshinchi kuni shahar qozisi va shayxulislom boshchiligida Mo'g'ullarga vakillar yuboriladi. 1220-yil 16- martda Samarqand darvozalari mu'ullarga ochib beriladi. Shaharda ommaviy qirg'in boshlanadi. Qozi bilan muftiyga o'z odamlari bilan chetga chiqib turishga ruhsat beriladi. Ularni qo'riqlash uchun qorovullar qo'yiladi. So'ng, shahar talon-toroj qilindi. Oradan bir kun o'tgach, Tugayxon va uning yigirmata sarkardasi boshchiligida 30 ming turk lashkarlari tunda qirib tashlanadi, ularning ot va boyliklari tortib olinadi.

Mo'gullar Samarqandning bosh suv inshooti «Juyi arzis» – «Qo'rg'oshin nova»)ni buzib tashlab, shahar aholisini suvsiz qoldiradilar. Namozgoh darvozasidan bostirib kirib, barcha istehkomlarni xonavayron qiladilar. Chingizxon Samarqand shahridan 30 mingga yaqin hunarmand va rassomlarni asirlikka oladi va ularni o'z farzandlari, xotinlari, qo'shin boshliqlari, qarindosh-urug'lari va yaqin kishilariga xizmatkorlikka bo'lib, hadya qilib beradi. Tarixiy manbalarda, yozilishicha, shahar qozisi va muftiysi Samarqandliklardan 50 ming kishini 200 ming oltin tanga tovon to'lash evaziga Samarqandga qaytarib olib kelgan. Ana shu tariqa, Xorazmshohlar davlatining yana bir poytaxti, Sharq olamining eng go'zal dunyoning sayqal shaharlaridan biri bo'lgan Samarqand mo'g'ullar bosqini tufayli xonavayron bo'ladi, uning kuli ko'kka sovuriladi.

O'sha paytda, Chingizxon xizmatida bo'lgan Xitoy ruhoniysi Chan Chunning so'zlariga qaraganda, mo'g'ullar bosqinidan so'ng, shaharda ilgarigi aholining chorak qismigina qolgan, xolos.

Chingizxon Samarqandda turib, Xorazmshoh Muhammad kichik bir qo'shin bilan Jayhun daryosining narigi qirg'og'iga o'tib ketganligini eshitadi. U vaqtni qo'ldan boy bermasdan Jebe va Subutoy boshchiligida 30 ming kishilik otliq askarni uning orqasidan jo'natadi.

Chingizxon Samarqandni qo'lga kiritish uchun butun vujudi bilan uni qamal qilib, jang qilayotganda Xorazmshoh Muhammad batamom umidsizlikka tushib, davlat va xalq manfaatlaridan, umuman, uzoqlashib, faqat o'z jonini qanday qilib, bo'lsa-da, saqlab qolishni o'ylar edi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, u Samarqand yo'lidan Naxshob sari borayotib uchragan yerda aholi orasiga qo'rquv va vahima urug'ini separdi: «Chorangizni ko'ring, najot yerlarini qo'lga kiriting». U hatto, shu darajaga borib yetadiki: «Bir kishini Xorazmga jo'natib, onasi Turkon xotunga boshqa xotinlar va bolalar bilan jamiyki xazina va zahira-yu qimmatbaho matolarni, nafis buyumlar hamda javohirlarni olib Mozandaronga ketishi lozimligini aytdi»[1].

Xorazmshoh Muhammad o'z vazirlari va lashkarboshilari bilan davlatni halokatdan qutqarish choralari to'g'risida maslahatlashadi. Tajribali va tadbirkor jangchilar hozir Movarounnahrni himoya qilish payti emasligini aytib, Xuroson va Iroqni himoya qilishga asosiy diqqatni qaratish lozimligini maslahat beradilar. Boshqa birlari esa qo'shinni G'aznada to'plab, shu yerda dushmanga qarshi jang qilish va agar zaruriyat bo'lib, qolsa, Hindistonda yashirinishni taklif qiladilar. Iroqlik bir vazir esa Iroqi Ajam yurtiga chekinishni maqsadga muvofiq, deb ma'qullatadi. Xorazmshoh Muhammadga so'nggi taklif ma'qul tushadi va u Iroqqa yurishga qaror qiladi. Xorazmshohning katta o'g'li Jaloliddin Manguberdi otasi bilan birga edi. U kuchlarni to'plab, Jayhunni himoya qilishni maslahat beradi. Biroq, Muhammad Iroq tomon chekinishga qat'iy qaror qilgach, Jaloliddin otasining qarorini inkor etib bunday dedi: «Agar Sulton Iroqqa ketadigan bo'lsa, lashkarlarini menga qoldirsin. Men esa Jayhun daryosi bo'yida turgan. Daryoning u tomonini (mo'gullar) egallaydigan bo'lsa, bu tomonga o'tkazmagayman, mone'lik qilurmen. Eng to'g'ri yo'l shul. ...Ketib Jayhun tomonga chodir tikaman, dushmanlar joniga qasd qilurmen. Bu sipoh bilan u yerga borib yetsam, daryoning u tomoniga g'anim bormagay. Ammo bizdan senga ziyon-zahmat yetgudek, bo'lsa, xalq bizga ta'na gap aytmaydi»[2]. Ammo bu iltimoslar Xorazmshoh qulog'iga kirgan ham emas. U o'z bilganidan qolmaydi. Xorazmshoh Muhammad Buxoro va Samarqandning qo'ldan ketganligini Balxda eshitadi. Uni battar vahima bosadi. Xorazmshohning qo'shinlari, asosan, turk va turkmanlardan tashkil topgan, boshliqlari Turkon xotunning odamlaridan iborat edi. Ular o'z sultonlariga qarshi suiqasd uyushtiradilar. Buni sezib qolgan Muhammad kechasi joyini o'zgartirib, boshqa chodirga kirib yotadi. Ertalab turib qarasa, u yotishi kerak bo'lgan chodir o'qlar bilan ilma-teshik qilib tashlangan. Dahshatga tushgan Xorazmshoh shoshilinch suratda Nishopur sari otlanadi. U yerda ko'p vaqt o'tmasdan ov qilishni bahona qilib, Iroqqa jo'naydi. Xorazmshoh Muhammadni ta'qib qilib, kelayotgan Jebe va Subutoy Termiz yonida ko'priksiz va kemasiz Jayhun daryosini kechib o'tadilar va tezda Balx orqali 24-mayda Nishopurga yetib keladilar. Xorazmshoh Nishopurdan Qazvin shahriga o'tadi. Bu yerda 30 ming lashkar to'plangan bo'lishiga qaramay, mo'g'ullarga qarshi turishga jur'at qila olmaydi. Bu yerdan u Bag'dod, G'ilon va Kaspiy dengizi qirg'oqlari bo'ylab, Mozandaronga yuradi. Xorazmshoh bu shaharda turib, Mozandaron viloyatining savdo-sotiq shahri Astrobod va asosiy shaharlardan bo'lgan Amoyni mo'gullar bosib olgani va talon-toroj qilganligidan xabar topadi. Chorasiz qolgan va baxtiqaro Xorazmshoh Muhammad viloyat amirlari maslahatiga ko'ra, Kaspiy dengizining Ashura oroliga borib yashirinadi va u shu yerda 1221-yil fevralda vafot etadi. Mirzo Ulug'bekning yozishicha, Xorazmshoh Muhammad xor-u zorlikda o'lgan: «Qancha urinishmasin kafan topa olmadilar. Sulton Muhammad Xorazmshohni o'zining kiyib yurgan kiyimida dafn qildilar»[3].

[1] Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi, 135–136- betlar.

[2] O'sha manba 136–137- betlar.

[3] Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi, 155- bet.

Yozma manbalarning guvohlik berishicha, Xorazmshoh o'limi oldidan Xorazm saltanatini faqat sulton Jaloliddin saqlab qola olishiga nihoyat ko'zi yetadi, uning beliga qilich taqib, Jaloliddinni taxt vorisi va valiahd deb e'lon qiladi. Qolgan farzandlariga Jaloliddin izmidan chiqmaslikni vasiyat qiladi. Muhammad Xorazmshohdan Jaloliddindan tashqari, yana Qutbiddin O'zloqshoh G'iyosiddin Pirshoh, Oqshoh, Rukiddin, Gursanjti, Kyumohishoh, Xurshoh va birgina qiz Xon Sulton qolgan edi. Ularning har birini taqdir o'yini turli ko'chalarda o'z yo'liga solib o'ynatadi. Bu davrda Mo'g'ullarning Jo'ji boshchiligidagi qismlari o'zlarining g'olibona yurishlarini davom ettirib, Sirdaryo etaklaridagi shaharlarni birin-ketin egallay boshlaydilar. Dastlab, Sig'noq yetti kunlik jangdan keyin, so'ngra O'zgan dushmanga taslim bo'ladi. Samarqand 1220-yil martda taslim bo'lgandan so'ng, bir oy o'tgach, Jand shahriga hujum boshlaydi. Jand hokimi qo'rqib vahimaga tushib shaharni egasiz qoldiradi va Xorazm tomon qochib kyetadi. O'z holiga qolgan shahar mo'g'ullar tomonidan egallanib, uning aholisi qirg'in qilingan va talangan shahar vayronaga aylantirilgan. Bu harakatlar natijasida mo'gullar Movarounnahrning g'arbiy qismini, Jayhun va Sayhun daryolari adoqlarida istiqomat qiluvchi aholidan Xorazm va uning harbiy kuchlarini ajratib qo'yadilar.

Mo'g'ullarning besh ming kishilik qo'shindan iborat yana bir guruhi Oloqnuyon, Suketu Cherbi va Tug'ay kabi sarkadalari boshchiligida Sayxun bo'yida joylashgan Binokat va Xo'jand shaharlari ustiga yurish boshlaydi.Qang'li qabilalaridan tashkil topgan qo'shin bilan Binokat amiri Elatxumalik mo'g'ullarga qarshi to'rt kun jang qilgach, dushman shaharni egallab yondiradi, aholisini qirgin qiladi va boyliklarini talaydi. Navbat Xo'jandga kelgandi. Asli nasabi turkiy bo'lgan Xo'jand shahri hokimi, jasur sarkarda Temur Malik boshchiligida xo'jandliklarning mo'g'ullar bilan arslonlardek jang qilib, o'z ona shaharlarini himoya qilishlari tillarda doston va dushman uchun kutilmagan hodisa bo'ldi. Tarixchi A'loiddin Muhammad Juvayniy Temur Malikning ko'rsatgan qahramonligiga quyidagicha baho bergan edi: «Temur Malik shunday jasoratli sarkarda ediki, agar paxlavon Rustam tirik bo'lganida uning otiga jilovdorlikka yarardi, xolos»[1]. Juvayniyning ma'lumotlariga qaraganda, Xo'jandni qamal qilishda 20 ming mo'g'ul askarlaridan tashqari, 50 ming nafar asir ham qatnashgan. Kuchlar nisbatining teng bo'lmaganligini hisobga olib va tinch aholini qirg'in bo'lishdan saqlab qolish maqsadlarini ko'zlab Temur Malik o'zining 1000 ta saralangan jangchi suvoriylari bilan jang qilib, mo'gullar safini yorib o'tadi va Sayhun daryosi o'rtasidagi orollardan biriga joylashib oladi. Mo'g'ullarning kamon o'qlari va palaxmon toshlari uzoqqa yetib bora olmas edi. Mo'g'ullar daryoga toshlarni tashlab, vatanparvarlar tomon o'tishga qaror qiladilar va askarlarni 3 farsax (bir farsax 6–8 km) uzoqlikdan toshlarni olib kelib daryoga tashlatib, to'g'on (damba) lar hosil qilmoqchi bo'ladilar. Temur Malik esa o'zining jasur yigitlari bilan tunda qayiqlarda suzib kelib, kuni bilan hosil qilingan turon (damba) larni buzib ketardi. Temur Malikning buyrug'iga asosan, 12 ta maxsus qayiq qurilgan. Dushman otgan o'qlar qayiqlarni teshib o'tmasligi, olovli o'qlar ularni yondirib yubormasligi chorasi sifatida qayiqlarning ustlari namatlar bilan qoplanadi, ustidan esa sirkali loy chaplanadi. Bunday kemalarda, Temur Malik bemalol, qo'rqmasdan daryo sohillari tomon suzib borib Mo'g'ullarga qiron keltirar edi. Ammo kuchli dushman bilan bunday usulda uzoq vaqt jang qilishning iloji yo'q edi. Shuning uchun, Temur Malik 70 ta kema-qayiq qurdirib, daryoning quyi qismi orqali mash'allar yoqib suzib borib Xorazm (Orol) dengizi va Jayhun orqali Urganchga yetib olishga qaror qiladi. Daryoning har ikki qirg'ogidan esa Mo'g'ullarning otli suvoriylari Temur Malik kuchlari ustiga tinimsiz kamon o'qlari yogdirar edilar. Qattiq jang, olovli mash'allar bilan Temur Malik sarbozlari Jand tomon dadil suzib ketadilar. Barchinlig'kent va Jand yaqinida daryoning har ikkala sohili bo'ylab sarhang Ulus Idi boshliq dushman kuchlari daryo ustiga zanjir tortib, mustahkam to'siq quradilar. Ammo Temur Malik bu to'siqni buzib o'tib, Jand shahrida qirg'oqqa chiqadi. Qirg'oqda Temur Malik bahodirlari bilan Mo'g'ullar o'rtasida mislsiz va shiddatli jang bo'ladi. Bu jangda Temur Malik o'z qo'shini va

[1]Джувайний Алоудин Мухаммед. Татаро- монголы в Азии и в Европе. М., «Наука» 1977, стр. 12.

safdoshlaridan deyarli batamom ayriladi. Faqat kichik bir guruh yigitlar bilan qolgan Xo'jand arsloni Mo'g'ullarning butun bir boshli qo'shiniga qarshi jang maydonida ot suradi. Juvayniyning yozishicha: «Orqadan ta'qib etib kelayotgan dushmanni yo'l-yo'lakay chopib, kamondan o'qqa tutib parokanda etdi, mo'gul sardorlaridan birining ko'zini ko'r qildi. «Yana ikki o'q-yoyim bor, ikkovingga ham yetadi. Yaxshisi orqaga qaytinglar!», deb xitob qildi Temur Malik vahimaga tushgan Mo'g'ullar otlari jilovini orqaga tortib qaytib ketdilar»[1] Ana shu tariqa, Temur Malik qattiq mashaqqatlar va qahramonliklar evaziga Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganchga yetib boradi va Jaloliddin Manguberdi kuchlariga qo'shiladi. U Xorazm bahodiri bilan Mo'g'ullarga qarshi olib borilgan juda ko'p janglarda qatnashadi. Jo'jiga qarshi muvaffaqiyatli va zafarli yurishlarni amalga oshiradi va hatto, undan Sirdaryoning quyi oqimidagi Yangikent shahrini qaytarib ham oladi.

Yuqorida Xorazmshoh Muhammadning onasiga yozgan xatini eslatgan edik. Nihoyatda aqlli, tadbirkor va ayyor Chingizxon Turkon xotunning o'z o'gli bilan bo'lgan kelishmovchiliklarini, Xorazmshoh. Muhammad qo'shinidagi lashkarboshilarning Turkon avlodlaridan ekanligini yaxshi bilardi. Shuning uchun, u bu imkoniyatdan foydalanib qolish maqsadida, Turkon xotun oldiga o'z elchisini yuboradi. Elchi orqali Chingizxon Turkon xotunga o'g'lining yaxshilikni bilmasligini aytadi. Shuningdek, Chingizxon Turkon xotunga nisbatan, yaxshi niyatda ekanligini, shuning uchun, unga Xorazmni tark etmaslikni, urush tamom bo'lgandan so'ng, unga Xurosonni ham taqdim qilishga tayyorligini, agar uning so'zlariga ishonmasa, oldiga ijobiy tasdiq olish uchun o'z odamini yuborishi mumkinligini ta'kidlagan.

Turkon xotun Chingizxon taklifini javobsiz qoldiradi. U Chingizxon Xorazmshoh Muhammadga qarashli yerlarni talon-toroj qilib, o'z vataniga qaytib ketadi, degan xom-xayolga boradi. Turkon xotun Bog'iston yo'li orqali Mozandaron tomon ravona bo'ladi va u yerda zabt etish g'oyatda mushkul bo'lgan tog' qoyasida joylashgan Ilol qal'asida joylashib oladi. Mo'g'ullar bu qal'aga ham yetib kelib, uni o'rab oladilar. Qal'adagi vaziyat g'oyatda mushkul ahvolga tushgach, Turkon xotunga tezda qochishni va nabirasi Jaloliddindan panoh topishni maslahat beradilar. Turkon xotun esa bu maslahatiga rozi bo'lishdan ko'ra, mo'g'ullar qo'lida asirlik dahshatlariga duchor bo'lishni afzalroq deb biladi. Bu aql va farosatdan judo bo'lgan bandaning o'z jigargo'sha nabirasiga nisbatan nafratining naqadar dahshatli ekanligidan dalolat edi.

To'rt oylik qamaldan so'ng, Chingizxon askarlari Ilol qal'asini egallab, yer bilan yakson qiladilar. Barcha boyliklar talanadi. Jumladan, javohirlardan o'n ming mis qol, qizil oltindan ming harvar, qimmatbaho ipak mato va boshqalar qo'lga olinadi. Sulton Muhammadning farzandlari qatl etiladi. Turkon xotun ezgu niyatiga yetadi Uni Chingizxon huzuriga yuboradilar. Chingizxon uni Mog'ulistonga jo'natadi. Turkon xotun 1233-yilda o'sha yerda xor zorliq azobida olamdan o'tadi. Xorazmshoh Muhammadning qizi va kanizaklari Chingizxonning o'g'illari va yaqinlariga bo'lib beriladi.

Chingizxon 1220-yilda o'z askarlariga biroz dam beradi, so'ngra Xorazmshoh Muhammad orqasidan yuborilgan Jebe va Subutoyga madad berish maqsadida, o'z lashkari jilovini Movarounnahrning janubiy hududlari tomon buradi. Uning maqsadi, hali mo'g'ullarning oyoqlari yetmagan Qashqadaryo va Surxondaryo vohalarini egallab, so'ng, Balx orqali asosiy hujumni Xorazmshohlar davlatining poytaxti Urganchga qaratish edi. 1220-yilning yozida Nahshob egallanadi. Yozma manbalarda qayd qilinishicha, yozni Nahshobda o'tkazgan Chingizxon Qashqar vohasiga alohida e'tibor bilan qaragan. Taniqli adabiyotshunos olim Poyon Ravshanrning fikricha: «Chamasi, uni bu vodiyning keng o'tloqlari, tog'oldi yaylovlari, sug'oriladigan dehqonchilik yerlari qiziqtirib qolgan bo'lsa kerak. Tabiiyki, o'z yurtida yaylovlar uchun uzoq kurash olib borgan Chingiz Qashqa vohasidagi bepoyon o'tlovlarni, yashnab turgan ekinzorlarni (u ayni pishiqchilik paytida, balo-qazodek bosib kelgan) o'z tasarrufiga olishga jon-jahdi bilan kirishgan. Chingizdan so'ng, bu vohada nufuzli mo'g'ul harbiy boshliqlari turadi. Qashqar vohasi Chig'atoy avlodining qarorgoh manziliga aylanadi»[2].

Mo'g'ullar Naxshobning kulini ko'kka sovuradilar, boyliklarini talaydilar, aholini qirgin qiladilar. Bu hol madaniyatning inqiroziga sabab

[1] Джувайний Алоуддин Мухаммедю Татаро-монголы в Азии и в Европе наука 1977 стр 127

[2] Ravshanov P. Adabiy sahifalar. T.: "O'qituvchi", 1985, 20- bet.

bo‘ladi, ko‘plab fozil kishilar, shoirlar, adiblar bu kurashda halok bo‘ladilar. Ba’zi bir ulug‘ allomalar ta’qib va quvg‘indan o‘zga yurtlarga vatandan bezib bosh olib ketishdan boshqa chora topa olmaydilar. Qashqar vohasining buyuk farzandi, Hindistonda o‘ziga boshpana topgan Ziyouddin Naqshabiy ana shundaylardan biridir.

Chingizxon 1220-yilning kuzida Termiz sari lashkar tortadi. Shahar noibi Faxruddin Habash boshchiligida termizliklar Chingizxon qo‘shinlariga qattiq qarshilik ko‘rsatadilar. Shahar o‘n bir kun deganda, bosqinchilar tomonidan egallanadi va xarobazorga aylantiriladi. Shunday qilib, Chingizxon boshliq mo‘g‘ullar Sirdaryo havzasi, Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo vohalari, Amudaryo o‘rta oqimining o‘ng so‘l hududlarini egallab, endi o‘zlarining bosh nigohlarini Xorazmshohlar davlatining asosiy markazi bo‘lgan Urganch shahrini egallashga qaratadilar.

5. URGANCH FOJIASI

Xorazmshoh Muhammaddan taxt vorisligi va valiaxdlikni olgan sulton Jaloliddin ukalari va yigitlari bilan Kaspiy dengizi va Bolxon ko‘rfazi orqali Xorazmga yetib keladi. Ular tez orada dushmanga qarshi kurashmoq maqsadida, va Urganch himoyasi uchun 70 ming askar to‘playdilar. Lekin shu orada Turkon xotun urug‘laridan bo‘lgan lashkar boshliqlarining Jaloliddinga qarshi fitna tayyorlayotganliklari oshkor bo‘ladi. Fitnaga sobiq Jand noibi, qochqin qipchoq lashkarboshisi Qutlug‘xon boshchilik qiladi. Jaloliddin 1221-yil 10-fevralda Xo‘jand hokimi Temur Malik maslahati bo‘yicha, 300 nafar sinalgan suvoriylar bilan Urganchni tark etadi va Niso shahrigacha bo‘lgan masofani 16 kunda bosib o‘tadi.

Shu orada, Chingizxon Muhammadning o‘g‘illari Xorazmga kelib u yerda kattagina kuch to‘plaganliklaridan xabar topadi. U darhol Jo‘ji, Chig‘atoy va O‘qtoy boshchiligida katta qo‘shinni Xorazmga jo‘natadi. O‘z raqiblarining Xurosonga chekinishiga yo‘l bermaslik uchun Xorazm cho‘llarining janubiy hududlariga mo‘g‘ul kuchlarini joylashtiradi. Urganchdan Nisoga yetgan Jaloliddin va Temur Malik dushmanning 700 kishilik qismiga to‘g‘ri keladi. Kuchlar teng bo‘lmasa-da, Jaloliddin mo‘g‘ullarni yakson qiladi. Nisodan Nishopurga va u yerdan G‘aznaga yetib boradi. G‘aznada Jaloliddin dushmanga qarshi kurashmoq maqsadida, kuch to‘plashga kirishadi. Urganchga mo‘g‘ullarning katta lashkari bostirib kelayotganligi xabarini eshitgan Xorazmshoh Muhammadning o‘g‘illari O‘zloqshoh va Oqshohlar shaharni tashlab qochadilar. Ammo ular Niso yaqinida mo‘g‘ullar bilan bo‘lgan jangda halok bo‘ladilar. Bu baxtsiz shahzodalarning kallalarini mo‘g‘ullar o‘z nayzalariga ilib ko‘tarib yuradilar.

Xorazmshohlar davlatining markazi, o‘zining go‘zalligi bilan go‘shadagi kelinchak kabi ta’rifli, jannatmakon shahar hamla qilib, turgan dushman qarshisida o‘z holiga tashlab qo‘yiladi, chorasiz va himoyasiz qoladi. Shaharni himoya qilish o‘lguday qo‘rqoq va amalparast, o‘zini sulton deb e’lon qilgan Xumortakindek bir kimsaga tegadi. Shaharni himoya qilishni u o‘z zimmasiga oladi. Oradan ko‘p vaqt o‘tmay, mo‘g‘ullarning 50 ming kishilik lashkari Urganch shahrini qamal qiladi. 1221-yilning qishida boshlangan bu hujum har qancha dahshatli bo‘lmasin, vatanparvar xorazmliklarning mag‘ul qaddini buka olmaydi, ular o‘z ona shaharlarini mardonavor himoya qilib, dushmanga arslonlardek tashlanar edilar. Biroq kutilmaganda o‘zini sulton deb e’lon qilgan va shahar mudofaasini o‘z qo‘liga olgan Xumortakin Urganch darvozasini ochib berib, askarlari bilan dushmanga taslim bo‘ladi. Mo‘g‘ullar shaharga yopirilib kiradilar, har bir xona, har bir qarich yer uchun mislsiz jang qizib kyetadi. Urganchliklarning ruhi tushmaydi, ular qahramonlik mo‘jizalarini namoyish qiladilar. Ayniqsa, bu borada Urganch shahri himoyasiga mana shunday og‘ir bir asnoda boshchilik qilgan, zamona-sining buyuk allomasi Shayx Najmiddin Kubro nomi bilan tarixga kirgan 76 yoshli Ahmad ibn Umar Xivaqiyning jasorati tillarda doston bo‘ladi.

Chingizxon shayx Najmiddin Kubroni yaxshi bilar edi. U Urganchga hujum qilganda, shayxga xabar yuborib: «Maslahatim shuki, siz u yerdan tashqari, chiqsangiz darveshlaringizga ziyon-zahmat yetkazilmagay», – deydi. Najmiddin Kubro shunday javob qiladilar: «Mana, yetmish yildirki, Xorazm xalqi bilan yashab kelmoqdaman. Bugungi kunda qazoyi ilohiy balo jazosini yubordi. Ularning kallasida muruvvat degan narsa bo‘lmaydiki, orasidan qochib o‘zimni bir chekkaga olsam. Balki ular bilan birga beg‘amona yag‘moga duchor bo‘lganim tuzukroq bo‘lar. Balolarga ham ular bilan yor bo‘lsam».

Mirzo Ulug‘bek Shayx Najmiddin Kubroning javoblarini sharhlab, bunday deb yozadi: «Bir keksa umri oxirlashib qolgandi. Shu sababdan, unga so‘z kor qilmadi. Quyidagicha javob berdi: Yetmish yildirki, Xorazmda xushhol yashayman. Taqdir muruvvati shuni taqozo qiladiki, kelgan baloga tan bergum goho. Qonimni shu yerda to‘kadigan bo‘lishsa, tangri farmonidan qochmagum. Qiyna olovi yongan ekan, Urganchda ho‘l-u quruq yondi. Shoh lashkari o‘q-u tig‘ bilan band, donoyu nodon holi bilan ishi yo‘q. Uning boshini kesmasang, yaxshi bo‘lardi, degan pandni mo‘g‘ulning eshitgisi yo‘q. Qazo tig‘i taqdir tufayli o‘tkir-lashgan ekan, keksa-yu yoshning boshi kesilgusi»[1]. Najmiddin Kubro shahar himoyachilariga qarata iltijo bilan «Yo Vatan, yo sharafli o‘lim!» deb xitob qiladi. Mo‘g‘ullar hali biron yerda bunchalik qattiq qarshilikka duch kelmagan edi, hali biron joyda mo‘g‘ul askarlari bunchalik ko‘p qirg‘in qilinmagan edi. Dahshatli qirg‘inbarot Urganch fojiasi yetti oy davom etadi. Son jihatdan ustun bo‘lgan dushman mashaqqatlar va hisobsiz qurbonlar evaziga g‘alabaga erishadi. Qo‘lida qurol ushlashga majoli qolmagan Urganchliklar ilojsizlikdan taslim bo‘ladi. Jarohatlangan shayx Najmiddin Kubro o‘limi oldidan tug‘ tutgan mo‘g‘ul sarboziga tashlanib, bir qo‘li bilan qatl etayotgan mo‘g‘ul yalovining uchini ushlab turgan. Oxiri tug‘ni qirqib olganlar. Bu haqida, Mirzo Ulug‘bek bunday deb yozadi: «Murshidi a’zam Shayx-Najmiddin Kubro xudo amri bilan Xorazm uchun boshini tikdi. Boshini topshirishda qotil yaloviga yopishdi. Dini haq iqlimining shohi ul piyr sarpanjasidan o‘n zabardast yigit yalovni chiqarib ola olmadilar. Sayidlar shayxi sarpanjasida kofir yalovini ko‘rib, hayratda qolgan oqillar bu holni sharhladilar: Yalov uchini Shayx tutib, ta’rix aytdiki, vafotim sanasi «hohi shuxado» («Shahidlar shohi») dir.

...Biz shunday ulug‘lardanmizki, gavhar tutamiz: oriq echki tutgan pastkash emasmiz. Iymon qadahida bir qo‘limiz bilan may ichsak, ikkinchi qo‘limiz bilan kofir yalovidan tutamiz»[2].

Urganch taslim bo‘lgach, yondiriladi, hamma tirik jon qilichdan o‘tkaziladi, boyliklar talanadi. Juvayniyning ma’lumotlariga qaraganda, 100 ming nafar hunarmand, kosib, rassomlar asirga olinib, Mo‘g‘ulistonga jo‘natilgan. Mo‘g‘ullar vahshiylikning bor usullarini ishga solganlar, yo‘qlarini esa o‘ylab topganlar. Yozma manbalarda, ta’kidlanishicha, ayollar yalang‘ochlanib, ikki guruhga bo‘lib, urushtirilganlar. So‘ngra mo‘g‘ul askarlariga ular orasida yoqqanini tanlab olib maishat qilishga ruxsat berilgan. Rivoyat qilinishicha Xorazmshoh Muhammad vazirlarini Chingizxon huzuriga keltirganlarida u Muhammad xazinasiga arab va Hind mamlakatlaridan keltirilgan qimmatbaho toshlar topildimi, deb o‘z xizmatkorlaridan so‘raydi. Bu toshlar, asosan, uchta bo‘lib, biri «Badahshxon», ikkinchisi «Shu’layi jahon» va uchinchisi «Gang» deb atalardi. Sobiq xazinabon bu qimmatbaho gavhartoshlarni vazirlardan biri yutib yuborganligini xabar beradi. Chingizxonning buyrug‘i bilan, «... asirlikda ushlab turilgan o‘n uch chog‘lik vazirlarni hovliga olib chiqib, yerga bosib, yotqizib, qorinlarini baliqdek yorisha boshlaydi. Barcha vazirlarning qorni yorilib, ichak-chavoqlari titkilanayotgan bir paytda, navkarlardan biri qichqirib o‘rnidan turadi. «Topdim! Mana, bebaho gavhartosh!» Darhaqiqat, Amin al-mulk degan tijorat vazirining qornidan o‘rik danagi kattaligida «Shu’layi jahon» bilan «Gang» gavharlari topiladi[3]. Rivoyatlarga qaraganda, har bir mo‘g‘ul jangchisiga 24 tadan asir bo‘lib berilgan. Urganch qamali vaqtida esa kamida 50 ming mo‘g‘ul askari bo‘lgan emish. Albatta, bu raqamlar ma’lum ma’noda mubolag‘a bo‘lib, bo‘rttirib ko‘rsatilgan bo‘lishi mumkin.

Mo‘g‘ullar shaharning kulini ko‘kka sovurish bilan bir qatorda, Urganchdan nom-nishon qoldirmaslik uchun Amudaryodagi tug‘onni buzib, suvni shaharga burib yuboradilar. Barcha ulkan tarixiy obidalar, ilm-ma’rifat manbalari suvga bostiriladi. Natijada, uzoq muddat davomida barpo etilgan bu ulkan qadimiy madaniyat va ma’muriy markazda hayot to‘xtaydi. Juvayniyning iborasi bilan aytganda, «Urganch qashqir makoni bo‘lib, qoldi va bu yerda boyo‘g‘li va burgut in qurdi».

Tarixiy Urganch fojiasi Xorazmshohlar davlatining inqirozini bildirar edi. Movarounnahr

[1] Mirzo Ulug‘bek. To‘rt ulus tarixi, 164–165- bet.

[2] O‘sha manba 165–166- bet.

[3] Mirmuhsin. Xo‘jand qal’asi, 228- bet.

va Xorazmning bepoyon hududlari Chingizxon ladilar. Qabaqliyon qavmidan bo'lgan 40 ming davlati tasarrufiga o'tadi. Ammo Chingizxon va qo'shin Xorazmdan yetib keladi. Xullas, dush-
uning galalari bilan kurash hali o'z nihoyasiga manga qarshi tura oladigan katta kuch to'pla-
yetmagan edi. Bu kurashning asosiy sardori va di. Jaloliddin bu kuchlar bilan G'aznaga yaqin
bayroqdori sulton Jaloliddin Manguberdi edi. bo'lgan Valiyon qal'asi atrofida Chingizxonning
Bekchak va Timqur boshliq qo'shinini yakson

6. JALOLIDDIN MANGUBERDI JASORATI

qiladi. Dushman to'qqiz ming jangchisidan judo bo'lib, juda ko'p o'lja, boyliklarni tashlab qocha-
di. Chingizxon bu shum xabarni Tolqonda turgan-
da eshitadi va Jaloliddinni tezda daf qilish uchun eng ishonarli va dongdor lashkarboshisi Qayqur no'yon boshchiligida 30 ming shilik qo'shinni yuboradi. Ikki o'rtada jang 1221-yilning yozida Parvona dashtida bo'ladi. Jaloliddin janglar tar-
zida birinchi marta Mo'g'ullarga qarshi kurashda yangi taktik usulni qo'llaydi: jangchilarga otdan tushib, jilovlarini bellariga bog'lashni va kamon bilan jang qilishni buyuradi. Tun qorong'usiga qadar davom etgan jangda ikki tomonning bi-
rortasiga ham zafar kulib boqmaydi. Ertasi kuni Qayqur no'yon harbiy hiyla ishlatmoqchi bo'ladi. U dushmanni yangi kuchlar kelib qo'shildi, deb ishontirish maqsadida, kigiznamat va choponlar orasiga poxol hashaklar solib, sun'iy boshlar ya-
sab ularni otlar ustiga o'tqazib qo'yadi. "Soxta jangchilar"ni tuyalar karvoni va aravalar orasiga joylaydilar. Bu hiyla Jaloliddin askarlarni dastlab, ancha dovdiratib qo'yadi. Ularning ba'zilari hat-
to chekinishga maslahat ham beradilar. Ammo sulton og'ir va bosiqlik bilan avvalgi kundagi taktika asosida otdan tushib kurashni davom et-
tirishni tavsiya qiladi. Dushmanning bir necha hujumi qaytarilgach, sulton buyrug'i asosida cha-
lingan karnay sadolari osda Jaloliddin askarlari otlarga minib, shovqin-suronlar bilan mo'g'ullar ustiga tashlanadilar. Dushman tilka-pora qilinadi. Qayg'ur no'yon ozgina odam bilan Chingizxon huzuriga kirib boradi. Bu xabarni eshitgan Chin-
gizxon dahshatga tushadi. U shu zahotiyoq, o'zi-
ning barcha kuchlarini jamlab, sulton Jaloliddinni daf qilish maqsadida, shaxsan o'zi otlandi.

Parvona dashtidagi g'alaba sulton Jaloliddin-
ga qimmatga tushadi. Mo'g'ullar ustidan qozo-
nilgan g'alabadan so'ng, qo'lga kiritilgan o'lja-
ni taqsimlash paytda, nizo kelib chiqadi. O'lja-
ga tushgan bir arabi ot uchun Xorazmshohning mo'tabar amirlaridan Sayfiddin O'g'roq bilan Hazora maligi Amin Malik janjallashib qoladilar.

Bor-yog'i o'ttiz ikki yilgina umr ko'rgan bu bahodir zotning mo'tabar nomi o'z zamonasida dunyo bo'ylab qanchalar dovruq taratgan bo'lsa, oradan ko'p-ko'p asrlar o'tgach, ham mardlik va ozodlik uchun kurash, el-yurtga fidoyilik timsoli sifatida yashab kelmoqda. Uning qahramonligi kelajak avlodlarga, birinchi galda siz bilan bizga tarixiy xotira oldida boshimizni mag'rur tutib yashamog'imiz uchun to'la huquq beradi.

Islom Karimov

Movarounnahr va Xorazmni qo'lga kiritgan Chingizxonda sulton Jaloliddin hayot ekan tinch-
lik yo'q edi. Go'yo uning borliq toj-u taxtining shavkati va borlig'i, istiqboldagi muvaffaqiya-
ti-yu, o'zining ham taqdiri sulton Jaloliddin qo'li-
da-yu, uning ixtiyorida. Ayniqsa, 1221-yilda Ja-
loliddinning mo'g'ullar ustidan Niso, Nishopur, G'azna atroflarida qozongan g'alabalari Chin-
gizxon oromini buzmoqda edi.

Sulton Jaloliddin G'aznaga yetib kelgan-
da, Xorazmshohning tarqalib ketgan qo'shinlari uning atrofida to'planadilar. Tuluxondan mag'lu-
biyatga uchrab G'azna tomon chekingan Hirot kuchlari ham Jaloliddinning kuchlariga qo'shi-

Qizishib ketgan Amin Malik tortishuv paytida, O'g'roqning boshiga qamchi bilan tushiradi. Sul-
ton Jaloliddin bu nizoni bartaraf qilmaydi. Xafa bo'lgan Sayfiddin O'g'roq 30 ming askari bilan ketib qoladi. Qabaqli turkman va halaj sipohlari ham sultondan yuz o'giradilar. Natijada, Jalolid-
dinning qo'shinlari yarmiga kamayib, kuchsizla-
nib qoldi.

Chingizxon ikki o'rtada masofani juda tez fur-
satda bosib o'tib, G'aznaga yetib keladi va Jalo-
liddinni 1221-yilning kuzida ta'qib qila boshlay-
di. Jaloliddin Chingizxonning ko'p sonli qo'shin-
lariga qarshi tura olmasligini payqab, avval G'az-
naga, so'ngra Sind (Hind) daryosiga chekinadi. Chingizxon Sind daryosiga yaqinlashganda, Jalo-
liddinning keyingi kuni daryoni kechib o'tmoqchi ekanligini eshitib, shu kechaning o'zidayoq dar-
yoning kechuv yo'lini to'sadi. U sulton qo'shi-
nining orqadagi qismiga yetib olib uni tor-mor qiladi. 1221-yil 9- dekabrda Jaloliddinning yarim oy shaklida joylashtirilgan hamd qanotlari bilan Sind daryosiga tiralgan oz sonli qo'shinini o'rab oladi. "Sulton Jaloliddin bin Sulton Muhammad Xorazmshoh, – deb yozadi Mirzo Ulug'bek, – o'zini suv-u olov o'rtasida ko'rdi, chunonchi, bir tarafida keskir qilichlar olov sochardi, boshqa ta-
rafida esa qonxo'r daryo turardi. Hech bir tomon-
dan chiqib ketishning iloji yo'q edi. Noiloj jangga kirishdi. Bahodirlik otini kurash maydoniga solib, totor kofirlardan ko'pini halokat tuprog'iga qordi va hech bir kulfatsiz jang qildiki, agar Rustami doston tirik bo'lganda, unga bo'lgan muhabbat yopig'ini o'z yelkasiga solgan bo'lardi. Agar ku-
mushtan Isfandiyor bu jangni mushohada qilgan-
da, uning xizmatida qullik lavozimini jon-u dili bilan qabul qilgan bo'lardi[1]".

Chingizxon Jaloliddinni tiriklayin qo'lga olishga farmon berdi. Xorazm bahodiri yetti yuzta mard yigitlari bilan jang maydoni o'rtasida ars-
lonlardek jon berib, jon olardi. "Qaysi tomonga ot choptirmasin, tuproqni qonga bo'yardi. Agar bu jangni Zolning o'g'li ko'rsa edi, u sulton Ja-
lol (uddin)ning qo'lini o'pgan bo'lardi[2]". Ammo Chingizxon lashkari hisobsiz edi. Uning jang maydonidagi lashkari hisobsiz edi. Uning jang maydonidagi asosiy kuchlari parokanda bo'lish arafasida turgandi. Biroq, pistirmadagi 10 ming nafar saralangan lashkar jang oqibatini Chin-
gizxon foydasiga hal qiladi. Sulton Jaloliddin va-
ziyatning g'oyat og'ir va mushkulligini hisobga olib, rafiqasi, onasi va farzandlarining dushman qo'liga tushishini istamay, ularni Sind daryosiga cho'ktiradi. Chunki o'sha kuni mo'g'ullar Jalo-
liddinning qo'lga tushirilgan 7 yoshli o'g'lining yuragini tiriklayin sug'urib olgan edilar. O'zi esa qora to'riq otiga minib, so'nggi bora mo'g'ullar-
ga hamla qilib, so'ng, oti jilovini orqaga tortadi; Sovutini yelkadan tashlab, otiga qamchi bosadi va balandlikdagi qoyadan o'zini Sind daryosiga otadi. (Daryo qirg'og'idan to o'zan (suv)gacha o'n gazdan ortiqroq edi.) Jaloliddin daryoning na-
rigi sohiliga o'tib oladi va ko'zdan g'oyib bo'ladi. Mirzo Ulug'bekning bergan ma'lumotlariga qara-
ganda, Jaloliddinning orqasidan daryoning narigi qirg'og'iga uning yana yetti jangchisi birga suzib o'tadi. Daryo qirg'og'iga kelib, bu voqeani kuza-
tib turgan Chingizxon taajjub va hayratdan yoqa-
sini barmoqlari bilan tutib: «Otadan dunyoda hali bunday o'g'il tug'ilmagan. U sahroda sher kabi g'olib jangchi, daryoda esa nahang (akula) kabi botir. Qanday qilsinki, hali hech kim taqdir bi-
lan, hech bir mojaroda teng kelolmagan. Lekin u mardlikning dodini berdi. Qazoyi qadar qarshisi-
da qudrat qo'lini (mardona) ochdi. Mardlik bilan undan (qazo) qutulib bo'lmaydi. Nima qilsin-qil-
masin bu ulug' xudo ishidir»[3], – degan edi.

Dushmandan omon-eson qutulgan Jaloliddin o'zining oz sonli askari bilan Shimoliy Hindis-
tonning bir chekkasiga o'tib, omonatgina jon saq-
lashga majbur bo'lgan edi. Bundan xabar topgan Shatra viloyatining podshosi chaqirilmagan meh-
monlarning og'ir ahvolidan foydalanib, ularni daf qilmoqchi bo'ladi va hujum uyushtiradi. Ahvoli-
ning tangligini hisobga olgan Jaloliddin tavakkal qilib, Shatra podshosini yakkama-yakka jangga chorlaydi. Bu jangda g'alabaga erishgan sultonga Shatra podshosining mingta otliq va besh mingta yaxshi qurollangan jangchilari taslim bo'ladilar va uning tomoniga o'tadilar. Bu muvaffaqiyatdan so'ng, tevarak-atrofdagi yangi-yangi kuchlar Ja-
loliddinga kelib qo'shiladilar. Bu mamlakatning eng katta lashkarboshisi Shamsiddin Eltutmish ham umumiy dushman – mo'g'ullarga qarshi ku-

[1] Mirzo Ulug'bek. To'rt ulus tarixi, 182- bet
[2] O'sha asar 182-bet
[3] O'sha asar 183–184-bet.

rashmoq maqsadida, 30 ming otliq va 100 ming piyoda asl qurol tutgan askarlarini olib Jaloliddin huzuriga keladi. Lashkarboshi ixtiyorida 300 ta fil ham bor edi. Shu tariqa, Jaloliddin Hindiston shimolida katta davlat barpo etadi, o'z nomidan kumush va mis tangalar zarb ettiradi, o'zi egallab turgan hududda soliq siyosatini joriy qiladi. U o'z davlati chegaralarini kengaytirib, kuch to'plab, so'ng mo'g'ullar bilan hisob-kitobni bir yoqliq qilishni qalbining to'rida tugib qo'yadi. Jaloliddin Manguberdi ana shu maqsadda, o'zining dastlabki harbiy yurishlarini Iroqda lashkar tortishdan boshlaydi. Tez orada Iroq va Eronning obro'li xon va beklari Jaloliddin tomoniga o'tadilar. Misr va Suriya davlatlari ham sultonga elchi yuborib, u bilan birga qo'shilish istagini bildiradi. 1226-yilgacha Jaloliddin Ozarbayjon va Gurjistonni jang bilan egallaydi.

Mo'g'ullar sulton Jaloliddinni ta'qib qilishda hamon davom etar edilar. Shu maqsadda, ular Ray shahriga hujum uyushtiradilar, 1227-yil 5-sentabrda sulton Jaloliddin Isfaxon yaqinida Eronni mo'g'ullardan himoya qilib, jangga kiradi va ular ustidan tarixiy g'alabaga erishadi. Bu jangda mag'lubiyatga uchragan mo'g'ullarning mashhur lashkarboshilaridan biri sanalgan Taynal nuyon Chingizxon o'rdasiga qaytar ekan, Jaloliddinni o'z davrining chinakam pahlavoni, podsho va lashkarboshilarning dohiysi deb baho bergan edi.

1227-yilda Chingizxon vafot etgandan so'ng, bir oz muddat chingiziylar o'z ichki ishlari bilan ovora bo'lib, qoladilar va hatto, ular Jaloliddin bilan yaqinlashishga qaror qiladilar.

1230-yilda sulton Jaloliddin Hirot shahrini qamal qilib, turgan kezlar (taxminan aprel oyi) da singlisi Xonsultondan (Jo'jiga xotin bo'lgan, undan farzandi ham bor edi) xat oladi. Xatda quyidagilar yozilgan edi: «Sizning kuchingiz, sizning qudratingiz va mulklaringizning kengligi to'g'risidagi xabar xon qulog'iga yetdi. Shuning uchun, u siz bilan qarindosh tutinishga hamda sizlarning mulklaringiz Jayhun daryosi bilan chegaralanishi to'g'risida kelishib olishga ahd qildi: daryogacha bo'lgan barcha mulklar sizniki, daryo ortidagi mulklar uniki bo'ladi. Shuning uchun, agar siz ularga (mo'g'ullarga) qarshi turish uchun kuch topsangiz, o'ch oling, ularga qarshi jang qiling, yengsangiz istaganingizni qilasiz. Yo'qsa, agar ular shuni istab turgan ekan, shundan foydalanib, ular bilan yarashing»[1]. Jaloliddin bu xatni javobsiz qoldiradi. Ammo nachora, taqdir o'yini Jaloliddinga kutilmaganda oyoq ostidan yana bir dushmanni dunyoga keltiradi. Kichik Osiyodagi Ani sultoni Alovuddin Qayqubod o'z ixtiyori bilan Jaloliddinga kelib qo'shilgan bo'lsa-da, u bilan o'zaro kelisha olmaydi va Jaloliddinga qarshi fitna tayyorlaydi. Bu fitnaga Kichik Osiyodan tashqari, Shom (Suriya), Shimoliy Mesopatamiya kabi davlatlar va boshqa bir qator shaharlarning hukmdor va beklari ham qatnashadilar. Jaloliddin bu fitnani nazar-pisand qilmaydi va e'tibor bermaydi. Jaloliddin bilan fitnachilar qo'shinlari o'rtasidagi jang 1230-yil 10 - avgustda bo'lib, o'tadi. Unda Jaloliddin qo'shinlari katta mag'lubiyatga uchraydi va u kichik bir guruh qo'shin bilan Ozarbayjon hududlariga chekinadi. Kuchsizlanib qolgan Jaloliddinni uning eski raqibi mo'g'ullar qo'li bilan yo'q qilishga qaror qilgan Ozarbayjondagi ismoiliylar hukmdori Alovuddin Muhammad III mo'g'ullarga yashirin maktub yo'llaydi. Unda Jaloliddin tor-mor qilinganligi va uning qo'shinlari juda oz sonli ekanligi xabar qilindi. Mo'g'ullar Xorazm bahodirini qo'lga olish uchun maxsus katta qo'shin jo'natadilar. Jaloliddinning o'z a'yonlari va yaqinlari o'rtasida ham e'tibori keta boshlaydi. Hatto, uning bosh vaziri Sharof Al-Mulk ham unga qarshi fitna uyushtiradi. Uning xatlaridan biri Jaloliddin qo'liga tasodifan tushib qoladi va u Sharof Al-Mulkni qatl etadi. Xorazmshoh Jaloliddin asta-sekin o'zining barcha bor-u bisoti va mulkidan ajraladi. Ular o'zlariga mustaqillik olib Jaloliddinni tark etadilar. Taqdir undan yuz o'girganligiga chiday olmagan sulton maishatparastlik va ichkilikka beriladi.

1231-yilning avgustida tunda mo'g'ullar Jaloliddin Manguberdi qo'rasiga hujum qiladilar va shirakayf holatda yotgan sultonni qo'lga olib, otga bog'lab olib qochadilar. Yo'lda o'ziga kelgan Jaloliddin qo'lini bo'shatib, yonidagi mo'g'ul askarining qilichini tortib olib ular bilan jang qiladi va ulardan o'zini ozod qiladi. Yolg'iz qolgan Jaloliddin Manguberdini endi qurd qaroqchilari qo'lga oladilar. U o'zini qaroqchilarning boshlig'iga tanishtirishga majbur bo'ladi: «Meni shu yaqindagi bek qo'liga topshirsang, ayniqsa, Shahobiddin G'ozi mulkiga eltsang, katta mukofot olasan, mening o'zim seni mingboshi qilib, qo'yaman» deydi. Bu taklifga qaroqchilar boshlig'i rozi bo'lib, Jaloliddinning qo'lini bog'lab, xotinini unga qorovul sifatida qoldirib, ikkita ot olib kelish uchun qo'shni qishloqqa ketadi.

Shu payt qo'lida nayza ushlagan bir qurd paydo bo'ladi. U qo'li bog'liq asirning kimligini qorovul ayoldan so'raydi. Ayol uning sultonligini, eri qo'lga tushirganligini aytadi. Qurd esa bunga ishonmaydi. Uning akasini xorazmiylar Hirot qamali chog'ida o'ldirgan edilar. Shul bois, akasining o'chini olish maqsadida, qo'li bog'liq qurolsiz mahbusning ko'kragiga nayza sanchadi va o'ldiradi.

Bu g'oyatda alamli dramatik fojia 1231-yil 17–20- avgustlar orasida sodir bo'lgan. Ulug' vatandoshimiz Jaloliddin Manguberdining ayanchli taqdiri ana shu tariqa, o'z poyoniga yetadi. Uning jasadi Mayafariqinga keltiriladi. Bu yerda uni Al-Malik va Al-Muzaffar hukmdorning vaziri bo'lgan amakisi O'tirxon taniydi.

Xorazmshoh Jaloliddin Manguberdining jasadi tunda Mayafariqinga yaqin joyda dafn etiladi. Uning qabrini hech kim haqorat qilmasin degan maqsadda u yer tekislab yuboriladi.

Tarixiy manbalarda, Jaloliddin Manguberdi to'g'risida ham ijobiy, ham salbiy ma'lumot va xabarlarni uchratish mumkin. Ammo o'z davrining ulug' davlat arbobi, buyuk lashkarboshisi haqida kim, qanday va nima deb yozishdan qat'i nazar, Jaloliddin Manguberdini hech kim An-Nasafiychalik yaxshi bilmagan va uning haqida bundan ortiqroq narsa yoza olmas edi, yoza olgan ham emas. An-Nasafiyning o'zi kim Nasafiy Muhammad Ibn Ahmad Ibn Ali (tug'ilgan-yili noma'lum –1249-yilda vafot etgan) tarixchi olim, Xuroson qal'asi (Ashxobod yaqinida) hokimi (1219–1221) bo'lgan. U mo'g'ullarga qarshi faol kurash olib borgan. Nasafiy 1224-yildan boshlab, Jaloliddinning shaxsiy kotibi bo'lgan, uning mo'g'ullarga qarshi va boshqa harbiy yurishlarida bevosita ishtirok etgan. Nasafiy 1241-yilda arab tilida «Siyrat Us-Sulton Jaloliddin Manqburni» («Sulton Jaloliddin Manguberdining hayot yo'li») asarini yozgan. Bu asar XIII asrda fors tiliga tarjima qilingan, uning arabcha nusxasi Parij, Qohirada va forscha nusxasi Texronda, ruscha tarjimasi Bokuda nashr etilgan. Ushbu asar asosida Z.M. «Anushtegin – Xorazmshohlar davlati» (1097–1231) asari dunyoga kelgan.

An-Nasafiy o'zining yuqorida nomi tilga olingan asarida Jaloliddin Manguberdining haqqoniy qiyofasini, ichki kechinmalarini atroflicha, to'laqonli tasvirlab beradi: «...Yomg'ir maydalab urib yog'moqda. Sovuq yoqimsiz shamol esmoqda. Sulton o'z qo'shini bilan Hirot jangidan (1230) qaytmoqda. Oyning mo'ralashida ko'zim sultonga tushib qoldi. Sultonning ko'zlaridan tinmay yoshlar oqar, u bir nimalarni pichirlar edi. Diqqat bilan quloq soldim. Shunday so'zlarni eshitdim... «E, yaratgan Alloh! Nega meni oddiy cho'pon yoki dehqon qilib, yaratmasdan Sulton qilib, yaratding. Ne gunohim uchun menga tinchlik bermaysan. Ne qilmishlarim uchun meni buncha quvg'inlikka duchor qilgansan. Na turmushimda, na yurishimda halovat bor»[1].

Shahobiddin an-Nasafiy o'z asarida Jaloliddin Manguberdining shaxsiy fazilatlari va xususiyatlarini oddiy va sodda ifodalay olgan: «U turk bo'lib, qora mag'iz yuzli, burni oldida qora xoli bor, o'rta bo'yli yigit edi. Fors tilida ham bemalol so'zlasha olar edi. U dovyuraklikda tengi yo'q, sherlar ichida sher edi. U kamtarin, jiddiy odam bo'lib, hech qachon baqirmas, so'kinmas, o'z atrofidagilar oldida o'zini juda yaxshi, sipo tutar edi. U ko'p gapirmas, xoxolab kulmas, ahyon-ahyonda jilmayar edi. U adolatni hurmat qilar, o'z fuqarolariga nisbatan, adolatli bo'lishga intilar edi. U o'z xalqining mushkul ahvolini yengillashtirishni yaxshi ko'rar edi. Biroq u yashagan to's-to'polon davr unga bunday xayrli savob ishni amalga oshirishga imkon bermadi. U hukmronlik qilgan davrdagi suronli voqealar uni zo'ravonlik ishlatishga majbur etib, uning tabiatini ma'lum darajada o'zgartirdi. Sulton Jaloliddin eng og'ir, murakkab sharoitlarda ham qat'iy tura oluvchi, eng qiyin sinovlardan ham sira qo'rqmaydigan, ularga befarq qarovchi odam edi»[2].

Albatta, Muhammad an-Nasafiydan o'tkazib, ortiqroq bir gap aytib Jaloliddin to'g'risida fikr yuritish mumkin emas. Biz shu narsani ayta olamizki, xalqimiz ona Vatanni Jaloliddindek se-

[1] Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – ануштегинидов, 169

[1] Шахобиддин ан-Насавий. Жизнеописание султана Джеладдина Манбурны Б., «ФЭН», 1975, 193 стр.

[2] O'sha asar 296–297-bet.

vuvchi farzandlari bo‘lganligi bilan faxrlanadi. Ammo biz qizil saltanat davrida millatimizning gug‘uri, erk, ozodlik va mustaqillik uchun kurashda jonini tikkan Jaloliddin Manguberdi singari o‘g‘lonlarining nomlarini tilga ololmas edik. Mashhur shoir va adib Maqsud Shayxzoda «Jaloliddin Manguberdi» pyesasini yozganligi uchun ta’qib ostiga olingan edi. Chunki zukko shoir Jaloliddin Manguberdi tilidan o‘z ona “xalqiga quyidagicha murojaat qilgan edi-da!

Ulug‘ davlat tiz cho‘kmas, botir yo‘lbormas,
Chinor sinar, yegilmas, bedov ot xormas.
Bu dunyoda onasiz tug‘ilgan kim bor
Jon berganga jon bermoq, mardlarga darkor.
Onamizning onasi bo‘lsa shu Vatan –
Ko‘rlik afzal bu yurtli asir ko‘rmoqdan.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston hukumati Jaloliddin Manguberdining mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi kurashda ko‘rsatgan mislsiz jasorati, vatanga va o‘z xalqiga sadoqat va cheksiz muhabbatini qadrlash va uning porloq ruhini abadiylashtirish maqsadida, “Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligini nishonlash haqida” qaror qabul qildi (1998-y.). Qarorga ko‘ra, uning yurti Xorazmda Jaloliddin Manguberdiga haykal o‘rnatildi, yirik ko‘cha, maydon, jamoa korxonalari va b.ga uning nomi qo‘yildi. Jaloliddin Manguberdi haqida videofilm, dostonpesa va b. yaratildi. Jaloliddin Manguberdi ordeni ta’sis etilgan (2000-yil 30-avgust.).

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov Jaloliddin Manguberdi tavalludining 800 yilligi munosabati bilan 1998-yili bu siymoning “o‘lmas ibrati bugungi kunda ham yurtimizning tinchligi, xalqimizning omonligi, sarhadlarimizning daxlsizligini ko‘z qorachig‘day asrab kelayotgan dovyurak askarlarimiz el-yurt posbonlari, jasur o‘g‘lonlarimiz shijoatida namoyon” bo‘layotganini katta faxr bilan qayd qilgandi.

7. MO‘G‘ULLAR ISTILOSIDAN KEYINGI DAVRDAGI SIYOSIY, IJTIMOIY VA IQTISODIY VAZIYAT

Mo‘g‘ullar istilosidan keyingi Movarounnahr va Xorazmdagi hayotni so‘z bilan ifodalash g‘oyatda og‘ir. O‘lkaning gullab turgan shahar va qishloqlari bamisoli kultepaga aylanadi, hayot izdan chiqadi, bir vaqtlar aholi gavjum bo‘lgan vohalar bo‘m-bo‘sh bo‘lib, qoladi. Hali Chingizxon hayotligi chog‘idayoq o‘zi bosib olgan hududlarni farzandlari o‘rtasida taqsimlab beradi. To‘ng‘ich o‘g‘li Jujiga Janubiy Sibir, Dashti Qipchoq, Itil (Volga) bo‘yi, Shimoliy Xorazm va Darbandgacha bo‘lgan yerlar tegadi. Juchi vafotidan so‘ng, bu yerlar uning o‘g‘li Botuxonga o‘tadi. Ikkinchi o‘g‘il Chig‘atoyxonga Sharqiy Turkiston, Yettisuv, Movarounnahr, Xorazmning janubiy (markazi Qiyot shahri) hududlari, shuningdek, Balx Badahsxon, Qobul, G‘azna va Sind daryosigacha bo‘lgan yerlar beriladi. Uchinchi o‘g‘il O‘qtoyga Chingizxon o‘zining kindik qoni tomgan vatani Mo‘g‘ulistonni va Xitoyni hadya qiladi. Kenja o‘g‘li Tuluga esa Xuroson bilan Eron tegadi. Chingizxon lashkarlarni ham farzandlari o‘rtasida taqsimlab beradi. Ana shu tariqa, mo‘g‘ullar zabt etgan bepoyon hududlarni uluslarga bo‘lib, ***udel*** asosida boshqara boshlaydilar. Uluslar markaziy davlatga – xonlar xoni – «xon» yoki «xoqon»ga bo‘ysunar edi. Uluslar hokimi esa «xon» deb atalgan. Chingizxon vafotidan so‘ng, xonlar xoni – xon O‘qtoy bo‘lgan. Ulug‘ xonning poytaxti Qoraqurum shahri edi.

Movarounnahr va Xorazmning janubiy hududlari Chig‘atoy ulusiga qarashli bo‘lib, XIV asrning 40-yillariga qadar mavjud edi. Ulus poytaxti Beshbaliq shahri bo‘lgan. Mo‘g‘ullar madaniy taraqqiyotda o‘lkamizning yerli xalqlariga nisbatan juda qoloq edilar. Ularning bunday bepoyon va katta hududdagi mamlakatni boshqarish tajribalari yo‘q edi. Shu bois, mo‘g‘ullar mahalliy xalqlarning zodagon vakillari xizmatidan foydalanishga majbur edilar. Ana shunday zodagonlardan biri bo‘lgan xorazmlik savdogar Mahmud Yalavochga Movarounnahrni bevosita idora qilish topshirilgan. U o‘ziga poytaxt qilib, Xo‘jand shahrini tanlagan.

Mo‘g‘ullar Mahmud Yalavoch boshchiligida o‘lkadagi xalqlardan turli xildagi soliqlarni undirar edilar. «Kalon» deb ataluvchi soliq dehdonlardan olinadigan asosiy soliq edi va u hosilning 1/10 qismini tashkil etgan. Chorvadorlardan «Qopchur» solig‘i olingan. Bu soliq turining miqdori har yuz bosh qora moldan biriga teng edi. Bundan tashqari, «Yaso» qonuni bo‘yicha, aholidan davlat foydasiga «Shulsi» deb atalgan soliq undirilgan. «Shulsi»ning miqdori har bir podadan ikki yashar qo‘y va qimiz uchun har ming otdan bir biyani tashkil etgan. Bular ham yetmaganday, mamlakatdagi savdo yo‘llarida joylashgan bekat -«Yom» (jom)larning xarajatlari ham aholi gardaniga qo‘yilgan. Ularning miqdori shu darajada ko‘payib ketar ediki, ba’zi hollarda har bir «yom» uchun 20 ot-ulov, so‘yish uchun qo‘ylar, sog‘ish uchun sog‘uvchisi bilan biyalar, aravalar va boshqa sarf-xarajatlar ajratilgan. Yuqorida sanab o‘tilgan soliqlardan tashqari, xalq ommasi yana mahalliy to‘ralarning zulm va sitamlaridan ham azob va zahmat chekadilar. Ana shu tariqa, aholi mo‘g‘ullar bosqinidan so‘ng, ikkiyoqlama zulm iskanjasida qiynaladi. Bosqinchi mo‘g‘ullarning va mahalliy zodagonlarning zulm va sitamlariga qarshi xalq bir necha bor kurashga ko‘tariladi. 1238-yilda Buxoroga yaqin Torob qishlog‘ida ko‘tarilgan xalq qo‘zg‘oloni ana shunday qo‘zg‘olonlardan biridir. Bu qo‘zg‘olon tez orada Buxoro va uning atroflaridagi qishloqlarga yoyiladi. Unda mehnatkash dehqonlardan tashqari, hunarmand va kosiblar ham qatnashadilar. Qo‘zg‘olonga Torob qishloqlik g‘alvir ustasi, hunarmand Mahmud boshchilik qiladi. U mo‘g‘ullarga qarshi ozodlik, erk uchun, mahalliy zodagonlar va boylarga qarshi adolat va haqiqat uchun kurash bayroqdori sifatida ona tariximizga kiradi. Mahmud Torobiy qo‘zg‘olonini mo‘g‘ullardan norozi bo‘lgan Buxoro ruhoniylarining boshlig‘i Shamsiddin Mahbubiy ham qo‘llab-quvvatlaydi va qo‘zg‘olonchilarga qo‘shiladi. Qo‘zg‘olonchilar mo‘g‘ul lashkarlarini Buxoro ostonalarida tor-mor keltiradilar. Mag‘lubiyatga uchragan mo‘g‘ullar Karmanaga chekinadilar va Xo‘janddan Mahmud Yalavoch yordamini kutadilar. Qo‘zgolonchilar safi kengayib boradi. Karmana ostonalarida qo‘zg‘olonchilar bilan mo‘g‘ullar o‘rtasida qattiq va shiddatli jang bo‘ladi. Bu jangda mo‘g‘ullardan 10 ming kishi o‘ldiriladi. Ammo qo‘zg‘olonchilarning rahbari Mahmud Torobiy va Shamsiddin Mahbubiylar ham jangda halok bo‘ladilar. Bu qo‘zg‘olon istiqboli uchun katta yo‘qotish edi. Mahmud Torobiyning ukalari Muhammad va Ali qo‘zg‘olonga rahbarlikni o‘z qo‘llariga olgan bo‘lsalar-da, ular yoshlik va tajribasizlik qiladilar. Xo‘janddan yetib kelgan Mahmud Yalavoch qo‘zg‘olonni shafqatsizlik bilan bostiradi va uning qatnashchilaridan ayovsiz o‘ch oladi.| Qo‘zg‘olon ishtirokchilaridan 20 ming kishi qirib tashlanadi. Buxoro va uning atroflarida yana mo‘g‘ullarning Chig‘atoy ulusi hukmronligi tiklanadi. Ammo qo‘zg‘olon xalq ommasining kelgindi bosqinchilar zulmidan sabr kosasi to‘lib-toshganligini ko‘rsatadi. Bu qo‘zg‘olon xalq ommasining bir yoqadan bosh chiqarib hamjihatlik bilan kurashga otlansa, mo‘g‘ullarni Vatan tuprog‘idan haydab chiqarib, o‘z ozodligi va mustaqilligini qo‘lga kiritishi mumkin ekanligini aniq-ravshan namoyon etadi.

Mahmud Torobiy qo‘zg‘oloni bahonasi bilan markaziy hokimiyatdan Chig‘atoy – Movarounnahr hukmdori Mahmud Yalavoch chetlashtiriladi. Unga qo‘zg‘olonni bostirishda sustkashlik qilganligi aybi qo‘yiladi. Yalavochning o‘rniga uning o‘g‘li Mas’udbek 1289-yilgacha Movarounnahrda hukmronlik qiladi. Mahmud Yalavoch ulug‘ qoon O‘qtoy huzuriga yetib borgach, u Dasin (Pekin) shahriga hokim qilib, tayinlanadi va 1250-yilgacha, ya’ni vafotiga qadar shu lavozimda turadi.

Shu narsa alohida e’tiborga loyiqki, mo‘g‘ullar Movarounnahrda qariyb bir yarim asr mobaynida hukmronlik qilgan bo‘lsalar, shu davr mobaynida biror muddat bo‘lsa-da, tinchlik osoyishtalik va barqarorlik bo‘lgan emas. Chingizxon nasli namoyandalari, shuningdek, boshqa mo‘g‘ul qabila va urug‘ zodagonlari markaziy va udel hokimiyatlari uchun talashib, boylik, yer, davlat hirsi havasi bilan bir-birlariga qarshi ayovsiz va shafqatsiz kurash olib bordilar. Bu kurash va tarafkashliklarning azobini esa oddiy mehnatkash xalq tortdi.

Saltanat birligini buzishga qaratilgan harakatlarning dastlabki ko‘rinishlari hali Chingizxon hayotligi chog‘ida ko‘zga tashlangan edi. O‘shanda Chingizxon o‘z o‘g‘li Jo‘jidan shu darajada qattiq g‘azablangan ediki, ota-bola o‘rtasida qonli to‘qnashuv bo‘lishiga oz fursat qolgan edi. Faqat Jo‘jining bevaqt o‘limi tufayli bu dahshatli hodisa ro‘y bermaydi. Jo‘ji vafot etgach, uning o‘g‘li Botuxon bilan O‘qtoyning o‘g‘li Quyuqxon o‘rtasida kurash keskinlashadi. To‘satdan Quyuqxon dunyoni tark etadi (1249) va yana ikki o‘rtada urush bo‘lmaydi.

Xullas, 1251-yilda Qoraqurumda chaqirilgan qurultoy chingiziylar o'rtasidagi ziddiyatlarni bir yoqlik qilishi kerak edi. Unda Chig'atoy va O'qtoy avlodlari fitna uyushtirishda ayblanib qo'lga olinadilar. Qurultoydan so'ng, ularning qarindosh-urug'laridan 77 amir qatl etiladi. Qurultoyda Botuxon va uning ukasi Berkaxonning qo'llab-quvvatlashi natijasida Tuluxonning bosh farzandi Munqa ulug' xoqon (1251–1259) etib saylanadi. Munqa davrida Chig'atoy ulusi tugatiladi. Ulus yerlari Munqa va Botuxon o'rtasida o'zaro taqsimlanadi. Faqat Chig'atoyning nabirasi Olg'uxon Oltin O'rdaga qarshi keskin choralar ko'rib, 60-yillarda Chig'atoy ulusini qaytadan tiklashga muvaffaq bo'ladi.

Yuqoridagi voqealar shuni ko'rsatadiki, buyuk mo'g'ul davlati faqat nomigagina bor edi, xolos. Amalda esa har bir ulus o'zicha mustaqil bir xonlik davlat edi va ular bir-birlariga nisbatan, zimdan ish tutardi. Qulay bir fursat keldi deguncha ular bir-birlariga urushlar e'lon qilar, bir-birlarining mol-mulklarini talar edilar. Jumladan, 1272-yilda Eron taxtini boshqargan Tuluxonning ukasi Haloquxonning lashkarlari Oqbek boshchiligida Chig'atoy ulusi bo'lmish Movarounnahrga bostirib kirib, Naxshob va Kesh shaharlarini talab, vayron qiladilar. 1273-yilda bunday ko'rgulik Buxoroning boshiga ham tushadi. Shahar talanadi va vayron qilinadi. «Mas'udiya madrasasi» va nufuzli kutubxona yondiriladi. Olg'uxon tomonidan yuborilgan uning Cho'loy va Qopon ismli o'g'illari Buxoroga yordam berish o'rniga shaharni talash va qirg'in qilish bilan shug'ullanadilar. Natijada, Buxoro shahri bir necha yillar mobaynida bamisoli jonsiz qo'rg'onga aylanib qoladi.

XIII asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran, Chig'atoy muridlarining ma'lum bir qismi: ilg'or zodagonlar, savdogarlar va boshqalar madaniy jihatdan o'zlariga qaraganda, ancha rivoj topgan mahalliy xalq ta'sirida o'troq hayot kechirishning afzalligini tushuna boshlaydilar. Bunda albatta, mahalliy hukmdorlar ba'zi bir vakillarining olib borgan tadbirkorlik siyosati ham ma'lum darajada ijobiy o'rin tutgan. Bu borada Chig'atoy ulusining vakillaridan Qayduxon va mahalliy hukmdorlardan Mas'udbeklarning nomlarini tilga olish joizdir. Talos vodiysida Chig'atoy ulusining xoni bo'lgan Qaydu 1269-yilda mo'g'ul shahzodalari va no'yonlarining qurultoyini chaqiradi. Unda qurultoy qatnashchilari «bundan keyin tog' va cho'llarda yashashga, shahar atroflarida manzil qurmaslikka, chorva mollarini ekinzorlarda o'tlatmaslikka va bekordan bekorga jarima va soliqlar olmaslikka», qaror qiladilar.

Movarounnahr hukmdori Mas'udbek esa shaharlarning ichki hayotini yaxshilashga katta e'tibor beradi, tovar-pul munosabatlarini tiklash maqsadida, pul islohoti o'tkazadi. U o'lkaning 16 shahar va viloyatlarida, Jumladan, Samarqand, Buxoro, Naxshob, Taroz, O'tror, Xo'jand va boshqa shaharlarda bir xil vazn va o'lchovlarda yuqori qiymatga ega bo'lgan sof kumush tangalar zarb ettirib, muomalaga kiritgan. Bu ko'rilgan tadbirlar natijasida sekin-astalik bilan hayot jonlana boradi, hunarmandchilik, savdo va dehqonchilik yana izga tusha boshlaydi. Yozma manbalarga qaraganda, Chig'atoy xonlaridan bo'lgan Duvoxon davri (1291–1306) da Andijon shahriga asos solingan. Chig'atoy avlodlari o'troq madaniy hayotga intilib, o'zlari ham har tomonlama taraqqiy etadilar va asta-sekin mahalliy xalqlar bilan chatishib, qo'shilib, qorishib ketadilar. Ular o'z hokimiyatlarini mustahkamlash maqsadida, islom dinidan foydalanadilar va uning keng tarqalishiga yordam beradilar. Chig'atoyning nabirasi Muborakshoh (1264) mo'g'ul hukmdorlaridan birinchi bo'lib, islomni qabul qilgan.

O'troq hayot tarzini afzal ko'rgan va islom diniga xayrixoh bo'lgan Chig'atoy ulusi xonlaridan biri Kepakxon (dastlab, 1309; ikkinchi bor 1318–1326) edi. U Tuvahonning o'g'li bo'lib, qadimgi Nasaf shahridan janubroqda o'ziga saroy qurdiradi, bu joy Qarshi nomi bilan tarixga kiradi va Kepakxon davlatining poytaxti bo'ladi. Poyon Ravshanovning fikricha, Qarshi sarhadi kengayib, shu yillarda| Nahshab va Nasaf ham uning tarkibiga kirib, qo'shilib ketadi. «Qarshi» so'zining ma'nosi to'g'risida adabiyotlarda har xil talqinlar bor. «Saroy» mo'g'ul tilida «qarshi» (A. R. Muhammadjonov, «O'zbekiston tarixi», 174-bet) deb ataladi. «Qutadg'u bilig» dostonida «qarshi», so'zi ikki xil ma'noda talqin etiladi. Biri – «saroy», ikkinchisi – «qarama-qarshi turish» ma'nosi (636-bet)da, Zahiriddin Muhammad Bobur

esa «Boburnoma»da: «Yana Qarshi viloyatidirkim, Nasaf va Naxshob ham derlar. Qarshi mo'g'ulcha ottur, go'rxonani mo'g'ul tili bila qarshi derlar. G'olibo bu ot Chingizxon taxallusidan so'ng, bo'lg'ondur» (T.: 1960, 108-bet), deb yozadi.

Qashqadaryo vohasi toponimikasini atroflicha o'rgangan tilshunos olim To'ra Nafasov ham «Qarshi» so'zining ma'nosini chuqur o'rganganidan so'ng, uning qadimgi turk so'zi bo'lib, shahar nomi sifatida «qasr», «saroy» ma'nosida[1] ekanligini qayd etadi.

Kepakxon Qarshida o'zining hukmronligi davrida davlatni idora qilish, iqtisodiy hayotni tartibga solish maqsadida, ma'muriy va pul islohotlarini o'tkazadi. U davlatni viloyatlarga, ya'ni mo'g'ulcha «tumanlar»ga bo'ladi, mahalliy hokim va beklarga moslashtirib idora uslubida olib boradi.

Kepakxon mamlakatda ichki savdo-sotiqni tartibga solish, xorijiy davlatlar bilan tashqi savdo aloqalarini yaxshilash maqsadida, ikki xil pul birligini yo'lga qo'yadi. Yirik kumush tangalar - dinor, mayda kumush tangalar - dirham, deb yuritilgan va ularning har ikkalasiga ham bir xil nom «kepaki» berilgan edi. Bu pul birligi, hatto temuriylar davrida ham aholi o'rtasida muomalada bo'lgan.

Chig'atoy ulusi hukmdorlari davrida yerga egalik qilishning to'rt xili mavjud edi: birinchisi mulki devon deb atalib, bu davlatga qarashli yerlar edi; ikkinchisi mulki inju – xon noiblari va ularning avlod-ajdodlariga qarashli yerlar. Uchinchisi mulki vaqf – masjid, madrasa, xonaqo, mozor va maqbaralarga qarashli yerlar. To'rtinchisi – xususiy mulk yerlari. Yerlar va mulklarning kattagina qismi harbiy zodagonlarga, xon oldida alohida xizmatlari bo'lgan shaxslarga «iqto'» va «suyurg'ol» yer-mulklari tarzida bo'lib berilgan. Ular «iqto'dorlar» va «suyurg'ol egalari» deb atalib, har qanday soliq, oliq va to'lovlardan ozod qilinganlar. Yirik yer egalarining mulklarida qaram bo'lib, qolgan mayda dehqonlar «kadivarlar» deb yuritilgan va ular o'z xo'jayinlariga qarashli bo'lgan yerlarga hosilning 1/3 evaziga koranda bo'lib, ishlab berar edilar.

XIV asrning 40-yillaridan e'tiboran, Qarshi shahri mo'g'ul xonlaridan bo'lgan Qozonxonning poytaxtiga aylanadi. U Kesh – Samarqand hududlari oralig'ida «Zanjir saroy» nomi bilan ma'lum bo'lgan saroy barpo qiladi. 1347-yilda Qozonxon mahalliy turk zodagonlari tomonidan qattiq mag'buliyatga uchraydi va Qozog'on tomonidan o'ldiriladi. Ana shu tariqa, Chig'atoy sulolasi hukmronligi baham topadi.

1269-yilda Chig'atoy ulusi ikki qismga: Yettisuv, Farg'onaning sharqiy qismi, Sharqiy Turkistondan iborat Mo'g'ulistonga va G'arbiy ulus, ya'ni Movarounnahrga bo'linib ketgan edi. «Xorazmning sharqiy qismi ham G'arbiy ulusga qaragan»[2]. 1348-yildan boshlab, Movarounnahr, ya'ni Chig'atoy ulusi yerlariga hukmronlik qilish mo'g'ullardan bo'lgan Tug'lug' Temurga, 1363-yilda uning vafotidan so'ng esa o'g'li Ilyos Xo'ja ixtiyoriga o'tadi.

1340–1370-yillar mobaynida Movarounnahrda fitna, feodal tarqoqlik va o'zboshimchalik shu darajada kuchayadiki, mo'g'ullar mahalliy hukmdorlar ustidan, umuman, nazoratni eplay olmaydilar, har bir viloyat, tuman va shahar amalda o'ziga o'zi bek, o'ziga o'zi xon edi. Jumladan, Chig'atoy ulusining g'arbiy qismida, asosan, turk-mo'g'ul qabila boshliqlari hukmron bo'lib, ular markaziy qoonga bo'ysunmas edilar. Bu hol ulug' xonlarning viloyatlar ustiga lashkar tortishiga sabab bo'lardi. Kesh va uning viloyatida Hoji Barlos, Xo'jand viloyatida Boyazid Jaloir, Balx viloyatida 1358-yilda ovda o'ldirilgan turk amiri Qozog'onning nabirasi amir Husayn, Xuttalonda Kayxusrav hukmron edi. Xullas, XIV asrning 50-yillari oxirlarida Movarounnahrda hukm surgan feodal tarqoqlik va beboshliklardan xalq ommasi to'yib ado bo'lgan edi.

8. XIII ASR – XIV ASRNING BIRINCHI YARMIDA MADANIY HAYOT

Mo'g'ullar bosqini o'lkamizning moddiy va ma'naviy madaniyati taraqqiyotini bir necha yuz yillar orqaga surib yubordi. Asrlar davomida xalqimizning aql-zakovati bilan bunyod etilgan go'zal shahar va qishloqlar, osmono'par tarixiy qurilish obidalari, binokorlik va me'morchilik san'atining nodir va betakror nusxalari yer bilan yakson qilindi, ularning kuli ko'kka sovurildi. Ayniqsa, ma'naviy merosimiz ko'rgan zararni

[1] Нафасов Т. Топонимы Кашкадаринской области. АКД. Т., 1963, 8 стр

[2] Ahmedov B.Tarixdan saboqlar.T.: «O'qituvchi» 1994

til bilan ifoda etish qiyin. Yozma manbalar, no-dir kitoblar yondirildi, oyoq ostlarida toptaldi. Mo‘g‘ullar fan va madaniyat arboblari, olim-u fuzalolar, shoir va yozuvchilar – xalqimizning ming-minglab ulug‘ farzandlarini yoppasiga qirib tahladilar yoki qul qilib, asir sifatida Mo‘g‘ulistonga olib ketdilar. Madaniy hayotga shu qadar katta zarba berildiki, uni XIV asrning yarmilariga qadar ham tiklab bo‘lmadi.

XIII asrning ikkinchi yarmida va XIV asrning boshlaridan e’tiboran, shahar va qishloqlarda xo‘jalik hayotining jonlanishi bilan madaniy sohada ham ba’zi bir tarmoqlarning oyoqqa tura boshlashi ko‘zga tashlanadi. Bu shaharsozlik binokorlik va me’morchilikka aloqador bo‘lgan sohalardir. Shu davrda Movarounnahr va Xorazmda qad ko‘targan va bizning kunlargacha yetib kelgan tarixiy san’at obidalarini misol tariqasida ko‘rsatib o‘tish mumkin. Buxoro shahridagi Sayfiddin Boharziy, Bayonqulixon maqbaralari, Samarqanddagi Shohizinda ansamblining Qusam Ibn Abbos maqbarasining ziyoratxonasi, ko‘hna Urganchdagi Najmiddin Kubro va To‘rabek xonim maqbarasi, Xo‘janddagi (keyinchalik, u xarob bo‘lgan) Duvoxon maqbarasi va boshqalar ana shular jumlasidandir. XIII asr o‘rtalarida Buxoroda qurilgan «Mas’udiya» va «Xoniya», deb nomlangan ajoyib ikkita madrasa binosi va Ko‘hna Urganchdagi balandligi 62 metrga teng bo‘lgan ulkan qo‘sh masjid dastasi ulug‘ xalqimiz moddiy madaniyatining buyuk namunasidir.

XIII asr va XIV asrning birinchi yarmida moddiy madaniyat bilan bir qatorda ma’naviy madaniyatda ham xalq o‘z intilish va qiziqishlarini ifoda etganligini ko‘ramiz. Bunda eng asosiy mavzu mo‘g‘ul bosqinchilarini la’natlash, unga nisbatan, cheksiz nafrat va oliyjanob insoniy fazilatlar bo‘lgan. Bu xalq og‘zaki ijodida, yozma adabiyot na tarixiy asarlarda o‘z ifodasini topdi.

Xalqimiz Chingizxon istilosiga nisbatan, o‘z nafratini «Bo‘ji keldi, bo‘ji keldi, Chingiz bilan Jo‘ji keldi», deb ifoda etgan. Xalq og‘zaki ijodida bosqinchilarga qarshi kurashishni tasvirlovchi afsonalar, ertaklardan namunalar bizning davrimizgacha yetib kelgan. Ana shunday xalq og‘zaki ijodi durdonalaridan biri «Guldursun afsonasi»dir (Qoraqalpog‘iston hududidagi Guldursun harobasiga bag‘ishlangan afsona). Bu afsonada mo‘g‘ullarga qarshi qahramonlarcha jang qilgan xalq ommasiga, o‘zining hirs-havasi yo‘lida xalqiga, millatiga xoinlik, sotqinlik qilgan podshoning qizi Guldursun obrazi qarama-qarshi qo‘yiladi. Uning sotqinligi tufayli shahar xarobaga, kultepaga aylanadi, xalq qirg‘in qilinadi.

XIII asr va XIV asrning birinchi yarmida Movarounnahr va Xorazmda yozma adabiyot namoyandalarining o‘z yurtlarida badiiy ijod bilan shug‘ullanishlari uchun, umuman, hech qanday imkoniyat yo‘q edi. Mo‘g‘ullar qirg‘inidan tasodifan qutulib qolgan adiblar, yozuvchilar, shoir va olimlar o‘z ona Vatanlarini tark etib, o‘zga mamlakatlarga boshpana izlab bosh olib ketishga majbur bo‘ladilar. Ularning ko‘plari Hindiston, Eron, Turkiya, Misr va boshqa Yaqin Sharq mamlakatlariga bosh olib ketadilar. Jumladan, buxorolik shoir, adib va adabiyotshunos Muhammad Avfiy, toshkentlik shoir Badriddin Chochiy, nahshoblik Ziyo Nakshabiy (Hindistonda), shoir Kamol Xo‘jandiy, Nosir Buxoriy (Eronda) va boshqalar chet mamlakatlarda ijod qilganlar. O‘rta Osiyodan borgan ijodkorlar boshqa mamlakatlarda bo‘lsa ham o‘z xalqlarining madaniyati va adabiyoti taraqqiyotiga xizmat qilganlar. Ayni vaqtda, ular og‘ir paytlarda o‘zlari uchun ikkinchi vatan bo‘lib qolgan mamlakat xalqlari madaniyati taraqqiyotiga ham munosib hissa qo‘shadilar. Ularning ko‘pchiligi bir necha tillarni bilar va shu tillarda ijod qilar edilar. Jumladan, asli balxlik Jaloliddin Rumiy Kichik Osiyoga borib, fors-tojik va turk tillarida, Xusomiddin Osimiy fors-tojik-turk va arab tillarida, Muhammad as-Samarqandiy turk, fors-tojik, arab va mo‘g‘ul tillarida asarlar yozadilar va hokazo. Bu davrda turkiy tilda ijod qilishga e’tibor, ayniqsa, kuchayadi. Natijada, turkiy tillarni tadqiq qiluvchi bir qator qimmatli asarlar paydo bo‘ladi. Masalan, taniqli olim Abu Xayyon turkiy tillarni o‘rganishga bag‘ishlangan to‘rtta asar yaratgan. Jumladan, 1313-yilda Qohirada «Kitob ul-idrok lisonul atrok» («Idrok va turkiy tillar kitobi») asarini yaratgan.

Bu davrda badiiy ijod bobida qalam tebratgan zo‘z ustalarining kattagina guruhi so‘fiylik

– tasavvuf tariqati yo‘lidan borganlar. Bu yo‘nalishning ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri, o‘z davrining mashhur adibi Muslixuddin Sa’diy Sheroziy (1219–1293)dir. Sheroziyning «Guliston» va «Bo‘ston» asari va mehr-u didaktik mazmundagi g‘azallari unga nafaqat fors-tojik adabiyotida, balki dunyoviy obro‘ va e’tibor keltirdi. U o‘z asarlarida, ona diyorga mehr-u muhabbatni, oliyjanob vatanparvarlikni, insonparvarlikni ulug‘laydi, zo‘rlikni, noaxloqiy va yomon xulq-harakatlari, kuchlilar o‘zboshimchaligini qoralaydi va la’natlaydi.

PAHLAVON MAHMUD (1248–1326)

XIII asrning ikkinchi yarmi va XIV asrning boshlarida Xorazmda shoir, mutafakkir va faylasuf Pahlavon Mahmud yashab ijod etgan. Uning tarjimayi holiga oid ma’lumotlar kam saqlangan. U Xiva yaqinida hunarmand oilasida dunyoga kelgan. O‘zi ham po‘stindo‘zlik, telpakdo‘zlik kasbi bilan shug‘ullangan. U xalq orasida Pahlavon Mahmud nomi bilan tanilgan, chunki jismoniy jihatdan baquvvat bo‘lgan. Rivoyatlarga qaraganda, u dunyoning juda ko‘p mamlakatlarini kezgan, manaman degan polvonlar bilan kurash tushgan. Lekin biror marta bo‘lsa-da, uning kuragi yerga tegmagan. Hikoya qilishlaricha, Pahlavon Mahmud bir jangda Hindiston shohi Roy Ropoy Cho‘nani o‘limdan qutqarib qoladi. Buning evaziga hind shohi qachonlardir Hindistonga asir tushgan xorazmliklarni ozod qiladi. Otashin vatanparvar Xiva yaqinida mo‘g‘ullarga qarshi jangda kurashib halok bo‘lgan Xorazm askarlarining qabri ustiga maqbara qurdiradi.

Ayni zamonda, Pahlavon Mahmud ilm-ma’rifat bilan qiziqadi, “badiiy ijod bilan shug‘ullanadi. U g‘azal, ruboiy, masnaviy janrida samarali ijod qilgan shoir sifatida ham tilga olinadi. Pahlavon Mahmudni elga mashhur qilgan, avlodlar ehtiromini qozonishga sabab bo‘lgan narsa, bu eng avvalo, uning otashnafas ruboiylaridir. Shoirning ijtimoiy, falsafiy qarashlari ham uning ruboiylari mazmunida aks etgan.

Pahlavon Mahmud o‘sha davrda Xurosonda keng tarqalgan ilg‘or mafkuraviy oqim- juvonmardlik yo‘nalishida ko‘plab ruboiylar ijod etgan. Shamsiddin Somibekning «Qomus a’lam» («Atoqli kishilar qomusi») va Lutf Alibek Ozarning «Otashkadan ozariy» asarlaridagi ma’lumotlarga qaraganda, u «Kanz ul Haqoyiq» («Haqiqatlar xazinasi») nomli bir masnaviy ham yaratgan. Unda faylasuf shoir Umar Xayyom yo‘lidan borib, mardlik, jasurlik, oddiy kishilarga nisbatan, shafqat va e’tibor, inson g‘ururini baland ko‘tarish, ezgu maqsad yo‘lida halol va fidokorona kurash olib borish g‘oyalarini ifodalaydi. Jumladan, u bir ruboiysida o‘zi mansub bo‘lgan oqim kishilari tabiatini umumlashtirib, quyidagi satrlarni bitadi:

Biz shundaylardanmizki, charxning fili ham,
bizni turtib o‘tolmaydi,
Bizning shavkatimiz nog‘orasi uchun osmonni
do‘mbira qilib, chaladilar.
Agar chumoli bizning safimizda joy olsa,
Bizning davlatimizdan u sherga aylanadi.

Xullas, Pahlavon Mahmud she’riyatida keng ma’nodagi hayotiy voqealar, insoniy kechinmalar, chuqur axloqiy, falsafiy qarashlar badiiy mahorat bilan ifoda etiladi.

RABG‘UZIY
(XIII asr oxiri – XIV asr boshi)

XIII asr oxiri – XIV asr boshlarida yashab ijod etgan Burhonuddin o‘g‘li Nosiriddun Rabg‘uziy vatanimiz tarixida o‘z munosib o‘rniga ega. U Xorazmning Roboti O‘g‘iz degan joyida tavallud topgan. Rabg‘uziy to‘g‘risida ma’lumot beruvchi uning «Qissai Rabg‘uziy» asaridan boshqa hech qanday ma’lumot bizgacha yetib kelmagan.

Bu kitobning muqaddimasida quyidagilarni o‘qiymiz: «Bu kitobni tuzgan, toat yo‘lida tizgan, ma’siyat yobonin kezgan, oz ozuqlug‘, ko‘p yozuqlug‘ Robot o‘g‘uzining qozisi Burhon o‘g‘li Nosiriddun»[1]. Demak, asar muallifi Xorazmning Roboti O‘g‘uz degan mavzesida qozilik qilgan, Rabg‘uziy uning taxallusidir. Nosiriddun Burhonuddun o‘z asarini bir yil zahmat chekib, 710-yilning hut oyida (1311-yilning mart oyida) yozib tugallagan.

[1] Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. Қиссаи Рабғузий. Т.: “Ёзувчи”. 1990, 10 бет.

«Qissai Rabg'uziy»ning XV asrda ko'chirilgan bir nusxasi Londonda, Britaniya muzeyida saqlanadi. XVI asrga mansub nusxasi esa Sankt-Peterburgda va keyingi asrlarga oid bir necha qo'lyozma nusxalari Toshkentdagi Sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot institutining fondida saqlanmoqda. Asar «Qissasul-anbiyoyi Rabg'uziy» nomi bilan 1859–1881-yillarda Qozon shahrida besh marta chop etilgan. Toshkent toshbosmaxonasida bosilgan nusxasi ham bor.

«Qissai Rabg'uziy» asari jami 72 qissadan iborat. Asarga asos qilib, Qur'ondan bir qator lavhalar olingan. Shuningdek, Abu Is'hoq Nishopurning «Qissasul-anbiyo» sidan va islomga oid boshqa manbalardan foydalanilgan.

Asarda hikoya qilingan Odam, Shis, Idris, Nuh, Hud, Solih, Ibrohim, Ismoil, Is'hoq va boshqa payg'ambarlar, Xorut va Morut kabi farishtalar to'g'risidagi rivoyatlar shoir iqtidori va iste'dodining yuksakligidangina dalolat berib qolmasdan, ayni paytda, u ilk o'zbek badiiy prozasining dastlabki namunasi sifatida ham qimmatlidir. Ularning aksariyati xalq og'zaki ijodi asosida vujudga kelgan. Bunga Luqmon haqidagi qissa – latifa yorqin misol bo'la oladi: «Bir kun Luqmon ekin ekmakka borur erdi. Xojasi aydi: «Bug'doy ekkil». Luqmon bordi, arpa ekdi. Xojasi aydi: «Bug'doy nechun ekmading». Luqmon aydi: «Arpa eksam, ul bug'doy bo'lmasmuq». Xojasi aydi: «Hargiz arpa ekib, bug'doy bo'lmadi». Luqmon Hakim aydi: «Bas, gunoh qilursen, ul xayr yerin tutarmuq».

Ushbu latifaning so'nggida qissadan hissa chiqariladi: yomon ish aslo yaxshi ishning o'rnini bosolmaydi. Adolatsiz va insofsiz xoja qoralanadi.

Rabg'uziy qobiliyatli shoir ham bo'lgan. U «Qissai Rabg'uziy»ning hikoya, latifa va qissalariga o'zbek va ba'zan arab tilida yozilgan parchalar, hatto g'azallar kiritadi. Xulosa shuki, Rabg'uziyning «Qissai Rabg'uziy» asari o'zbek adabiyoti tarixining eng nodir asarlaridan biri sifatida ma'naviy merosimizdan mustahkam o'rin olgan.

JALOLIDDIN RUMIY (1207–1273)

Xalqimizning ajoyib farzandlaridan biri, buyuk shoir va tasavvuf ilmining yetuk vakillaridan bo'lmish faylasuf olim Jaloliddin RUMIYdir. Asli Balxda tug'ilgan ulug' alloma va mutafakkirning otasi Bahoviddin o'z davrida tanilgan olim bo'lgan, Najmiddin Kubroning shogirdi edi. Mo'g'ullar istilosi tufayli Jaloliddin RUMIY otasi bilan vatandan chiqib ketishga majbur bo'ladi va Kichik Osiyo (Quniya) ga borib o'qiydi hamda mudarrislik qiladi. U fors-tojik, arab va turkiy tillarda ijod qilib o'zining mashhur asarlarini yaratadi. Jaloliddin RUMIYga E. Bertels yuksak baho bergan: «Jaloliddin lirikasi bu sohada bashariyat erishgan eng buyuk yutuqlardan biridir. Agar u G'arbda kengroq ma'lum bo'lganida uning nomi jahon adabiyotining Shekspir, Gyote, Pushkin kabi gigantlar qatoriga o'tishi shubhasiz edi»[1]

Jaloliddin RUMIYning ijodi Fariduddin Attor (1151 –1221) ning ta'sirida shakllangan. Fariduddin Attor Nishopurda bo'lgan chog'ida RUMIY bilan uchrashadi va o'zining «Asrornoma» asarini tuhfa tariqasida beradi. Uning Shams Tabriziyga bag'ishlab yozgan she'riy devoni o'sha davrda «Devoni Shams Tabriziy» nomi bilan mashhur bo'lgan. Bu devon 30 ming baytdan iborat edi. Jaloliddin RUMIY o'zining 27 ming baytdan iborat «Masnaviy RUMIY»ini qariyb o'n yil davomida yozib tugallagan. Bu asar, Alisher Navoiy so'zlari bilan aytganda, «qoyili masnaviy ma'naviy g'avvosi bahri yaqin»ligi bilan ajralib turar edi. Shoir o'zining masnaviysida xalq hikoyalari asosida mazmunli, yumorga, badiiyatga boy jonli novellalar yaratgan. Ularda usta adib o'z asarining qahramonlarini hayvonlar nomi bilan atab, mistik tushunchalarni emas, real g'oyalarni ilgari suradi, hayotiy voqea va hodisalarga ishora qiladi.

Jaloliddin RUMIY ayni zamonda, buyuk faylasuf ham bo'lgan. U «Mavlaviy» nomi bilan ataluvchi tasavvuf maktabining asoschisidir. Faylasufning «Masnaviyi ma'naviy» va «Fihi mo fihi» («Unda qanday bo'lsa, bunda ham shunday») asarlarida hurfikrlilik va nazariy tafakkur, taraqqiyot muammolari ilgari suriladi. Uning falsafiy dunyoqarashidagi asosiy g'oya zo'rlik va zulmni qoralash, haqiqat va adolatni tarannum etishdan iboratdir. Allomaning fikricha, inson o'z xulqini idora qilishda ozoddir, ya'ni yomon xulqdan qutulib, yaxshi xulqqa intiladi. Xullas, Jaloliddin Rumiyning badiiy va falsafiy-ilmiy merosi xalqimizning ma'naviy boyligidir, u asrlar osha avlodlarga xizmat qilaveradi.

[1] Бертелгос э. Очерки истории персидской литературы. Л.: 1928, 33 стр

BADRIDDIN CHOCHIY (1285–1344/45)

Mo'g'ullar bosqini tufayli o'zga yurtlarga bosh olib tarki vatan etgan shoir, adib, olim va mutafakkirlardan biri Badriddin Chochiydir. U Choch (Toshkent)da tavallud topgan, Samarqand va Buxoroda yigitlik yillarini o'tkazadi, ilm-ma'rifat bilan oshno bo'ladi. Chochiy 1332–1333-yillarda Makkayi mukarramadan qaytishda, Dehlida to'xtaydi va mo'g'ullar zulmi hukm surayotgan o'z ona Vataniga qaytib kelishga jur'at qila olmasdan o'sha yerda qolib ketadi. U Tug'luq Muhammad saroyida xizmat qilgan. Yozma manbalarga qaraganda, Chochiy Movarounnahrda yashagan kezlarida, turkiy tilda she'rlar bitgan va omma orasida shuhrat qozongan edi. U Hindistondagi faoliyati davomida o'sha davrning asosiy adabiy tillaridan bo'lgan fors-tojik tilida ijod qilgan. «Tazkirai Husayniy»da yozilishicha, u 6 ming baytli lirik devon tuzgan. Baxtovorxonning «Me'rotul olam» («Olamning kuzgusi») asarida qayd etilishicha, Badriddin Chochiy 35 ming baytli «Shohnoma» asarini yaratgan. Undan bizgacha o'limidan bir yil muqaddam tuzilgan «Sharhi qasoidi Badri Chochiy» yetib kelgan. Unda 70 dan ziyod qasida, ko'pgina ruboiylar, qit'a va g'azallar jamlangan.

Sadriddin Ayniyning fikricha, Badriddin Chochiyning she'rlari juda murakkab usulda bitilgan, atoqli hind olimi, «Riyosul-lug'at» kitobining muallifi Riyosiddin binni Jaloliddin Mustafo 1256 (1840/41)-yilda Badriddin Chochiy asarlarini kitobxonlarga yetkazish maqsadida, ularga sharh sifatida «Kashful asror» («Sirlarning ochilishi») asarini yozgan.

Badriddin Chochiy buyuk so'z san'atkorlaridan biridir. Uning ijodiy durdonalari bo'lgan asarlari chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmuni, yuksak badiiyligi bilan ajralib turadi. Ammo Badriddin Chochiyning ijodi yetarli darajada o'rganilgan emas.

Shunday qilib, XIII asr va XIV asrning birinchi yarmi tariximizning eng og'ir kechgan davrlaridan biridir. Bu davrda hukm surgan mo'g'ullar istilosi va zulmi o'lkamiz xalqlari hayotida og'ir iz qoldirdi, madaniy taraqqiyotni bir necha o'n va yuz yillar orqaga surib yubordi, ammo uni abadul-abad taraqqiyotdan to'xtatib qola olmadi. Ozodlik, hurlik va erkka tashna ulug' avlod-ajdodlarimiz mo'g'ullar zulmiga qarshi kurashdilar, ma'rifatga, ziyoga va nurga intildilar va nihoyat bosqinchi galalarni vatanimiz hududidan uloqtirib tashladilar. Jonajon ona tariximizning bu oltin davri ulug' bobokalonimiz sohibqiron Amir Temur faoliyati bilan bog'liqdir.

Nazorat savollari

1. *Mo'g'ul ulusi haqida ma'lumot bering?*
2. *Mo'g'ullar va Chingizxon saltanati haqida nimalarni bilasiz?*
3. *Chingizxon va Xorazmshoh o'rtasidagi o'zaro diplomatik munosabatlar qanday bo'lgan?*
4. *Xorazm davlatidagi siyosiy, ijtimoiy vaziyat qanday edi?*
5. *Chingizxonning xorazmshohlar saltanatiga qo'ygan ilk qadami qayerdan boshlandi ?*
6. *Chingiziylar hujumiga qarshi Xorazmshohlarning munosabati va qarshiligi qanday bo'lgan?*
7. *Urganch fojiasiga sabab bo'lgan asosiy omil nima?*
8. *Jaloliddin Manguberdi jasoratini izohlab bering ?*
9. *Manguberdi jasoratining siz uchun ahamiyatli jihatlarini sanay olasizmi?*
10. *Mo'g'ullar istilosi davrida O'rta Osiyoda ijtimoiy, iqtisodiy hayot darajasi qanday bo'lgan?*

IX BOB

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRI
(XIV asrning ikkinchi yarmi – XV asr)

1. AMIR TEMURNING TARIX SAHNASIGA CHIQISHI

Amir Temur (1936. 9.4– 1405.18.2)

Biz kim, mulki Turon, amiri Turkistonmiz. Biz kim – millatlarning eng qadimi va eng ulug'i, Turkning bosh bo'g'inimiz.

AMIR TEMUR

Bu siymo mard, tanti, halol va g'ayratli xalqimizni birlashtirishda, jipslashtirishda, iymon-oqibatli bo'lishda, qudratli kelajagimizni qurishda bizga yangi-yangi kuch-quvvat va shijoat bag'ishlaydi.

ISLOM KARIMOV

Amir Temur, Sharafuddin Ali Yazdiyning bergan ma'lumotiga ko'ra, hijriy 736-yil (milodiy 1336-yil 9-aprel) da Qashqadaryo vohasining Shahrisabz (Kesh) bekligiga qarashli Xo'ja Ilg'or qishlog'ida, hozirgi Yakkabog' timanida barlos Tarag'ay xonadonida tavallud topgan.

Rivoyat qilishlaricha, Tarag'ay Bahodir kunlarning birida g'alati tush ko'radi. Tushida bir nuroniy odam uning qo'liga qilich tutqazadi. Islomga e'tiqodi kuchli bo'lgan Tarag'ay ertasiga bomdod namozidan keyin piri shayx Shamsuddindan ko'rgan tushining ta'birini so'raydi. Shayx unga "sen o'g'il ko'ra,san, bu o'g'lon dunyoni zabt etadi», – deydi. Chindan ham oilada o'g'il tug'iladi.

Temur yoshligidan yaxshi ta'lim va tarbiya oladi. Shu boisdan, «Temur savodsiz bo'lgan», degan uydirmalar haqiqatga to'g'ri kelmaydi.

Temur o'smirlik yoshidayoq Qur'onni yod bilgan. Uni ulamolar imtihon qilishib, quvvai xotirasiga tasannolar aytishgan. O'n ikki yoshga to'lganida u: «bolalarcha o'yinlardan orlanadigan bo'ldim va vaqtimni o'zimga tengqur o'spirinlar bilan o'tkazishga harakat qildim»[1], deydi.

Temur 16-18 yoshida qilichbozlik, nayzabozlik va shikor (ov) qilish san'atini mohirona egallaydi va 20 yoshida esa abjir chavandoz bo'lib yetishadi. Endi u o'z tengqurlarini guruhlarga bo'lib, jang mashqlarini o'tkaza boshlaydi.

Bo'lajak Sohibqiron o'n olti yoshgacha faqat diniy emas, balki dunyoviy fanlar – tarix, falsafa, geografiya, hisob va boshqa ilmlardan ham xabardor bo'lgan.

17 yoshga to'lganida otasining butun mol-mulki, davlatini o'zi mustaqil boshqara boshlagan: «...Men, – deydi Temur,– otamning barcha yilqi va mollarini to'pladim; qo'ylarni yuz-yuz talab ajratdim. Qo'chqorlarini sovliqlaridan ajratdim. Otamning har o'n quliga birini boshliq qilib, qo'ydim»[2].

Rivoyatlarga ko'ra, Tarag'ay o'zining e'tiqod qo'ygan piri Shamsuddin Kulolga o'g'lini olib borib unga ham pir bo'lishga qo'l oldiradi. Temur Shamsuddin Kulol huzuriga borganida, u bo'lg'usi Sohibqironga yettita non va bir qism holvani berib: «Mana shu yettita nonni yegin, shunda sen yerning yetti iqlimiga, butun dunyoga hokim bo'lasan»,– deydi. «Men nonlarni ehtiyot qildim; bu menga Alloh ato etgan barakotning boshlanishi edi», – deydi Temur. Bo'lg'usi Sohibqiron o'zining keyinchalik qo'lga kiritgan barcha zafarlarini pir-u ustozlari Shayx Shamsuddin kulol va Sayyid Baraka nomlari bilan bog'lagan edi.

[1]Amir Temur Ko'ragon. Zafar yo'li.T.: "Nur".1992 .31-bet.
[2]O'sha asar. 33-bet.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalar va dalillardan ko'rinib turibdiki, Temur yoshligidan juda tadbirkor, ishning ko'zini biladigan kishi bo'lgan, u ayniqsa, boshqaruvning nozik, ko'pchilik uchun tushunish qiyin bo'lgan sirlarini yaxshi o'zlashtiradi. Temur dunyoqarashida davlatga, harbiy ishlarga bo'lgan qiziqish juda erta uyg'onadi. U jismonan favqulodda juda baquvvat bo'lgan. Chavandozlik va suvoriylik uning eng yaxshi ko'rgan mashqi bo'lgan. U shu darajada mohir ediki, amir Qozog'on e'tiboriga tushib, unga 1355-yilda nabirasi O'ljoy Turkonni xotinlikka beradi. Temurning shaxsiy qiyofasi, kuch-qudrati to'g'risida Ibn Arabshohning quyidagi iboralari g'oyatda asoslidir: «Amir Temur jism-u jasadi kelishgan, qaddi-qomati tik uzun bo'yli, go'yoki qadimgi pahlavonlar avlodlari misoli bo'lib, boshi katta, g'oyatda kuchli va salobatli, ajoyib bo'lalik, oqish yuzini och qizil rang jonlantirgani bilan hech bir dog'siz, bug'doyrang emas. Qo'l-oyoqlari baquvvat, yelkalari keng, barmoqlari yo'g'on, poychalari go'shtli, bo'yi basti kamoliga yetgan, sersoqol, ikki ko'zi bamisoli ikki shamdek bo'lsa-da, shodligi bilinmas, yo'g'on ovozli edi, u o'limdan qo'rqmas, yoshi saksonga yetgan bo'lsa-da (Ibn Arabshoh albatta bu joyda asossiz fikr yuritadi – mualliflar) iztirobsiz, vazmin, badani to'la va pishiq bo'lib, go'yo zich (qalin) tosh misoli qattiq edi. U hazil-mazax va yolg'onni yoqtirmas, o'yin-kulgi-yu ko'ngil xushlikka maylsiz, garchi unda o'ziga ozor yetadigan biron so'z bo'lsa ham haqiqat (to'g'ri so'zlik) unga yoqar edi. U bo'lib o'tgan ishga aziyat chekmas va qo'lga kiritiladigan yutuqlardan shodlanmas edi»[1].

Sohibqiron Amir Temur tarixan o'ta murakkab vaziyatda, XIV asrning 60-yillarida siyosat maydoniga chiqadi. Bu davrda mo'g'ul hukmdorlari o'rtasida toj-u taxt, davlat va mol-dunyo uchun bo'lgan kurashlar shu darajada kuchayib kyetadiki, bu Chig'atoy ulusiga qarashli hududlarda feodal tarqoqlikning avj olib ketishiga sabab bo'ladi. Mahalliy viloyat hokimlarining o'zboshimchalik bilan qilgan harakatlari natijasida Chig'atoy ulusiga qarashli Movarounnahr hududida o'nlab mustaqil bekliklar vujudga keladi. Shahrisabzda Hoji Barlos, Xo'jandda – Boyazid Jaloyir, Balhda – Amir Husayn, Shibirg'onda – Muhammad Aperdi Nayman, Ko'histonda- Amir Sotilmish, Arhang saroyda – O'ljoy Aperdi va boshqalar o'zlarini hokimi mutlaq deb hisoblashardi va bir-birlari bilan yovlashib saltanatni talon-toroj qilar edilar. Bir tomondan, mo'g'ul xonlari tomonidan o'tkazilayotgan zug'umlar, ikkinchi tomondan esa mahalliy hokimlar o'rtasida to'xtovsiz davom etayotgan nizo va urushlar o'lkani mushkul ahvolga solib, oddiy xalq ommasining turmuhini og'irlashtiribgina qo'ygani yo'q, ayni zamonda, boy va zodagonlarning ham manfaatlariga putur yetkazadi. Shu boisdan ham, o'lkada feodal tarqoqlikka barham berih, markazlashgan kuchli davlat hokimiyati barpo etish va so'ngra mo'g'ullarning istibdodidan ozod bo'lishga intilish g'oyasi tobora kuchayib boradi. Xalqning ana shu istak va orzusini birinchilar qatorida tushungan mahalliy amirlardan biri Temurbek edi. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, 1358-yilda, amir Qozogonning o'g'li Abdullohga qarshi kurash boshlagan mo'g'ul amir Bayon Sulduz yonida Hoji Barlos ham bo'lgan. Ular amir Abdullohga qarshi ittifoq bo'lib, qo'lga kiritilgan viloyatlarni o'zaro taqsimlab olish sharti bilan kurashganlar. Ular o'z niyatlarini qisman amalga oshirdilar. Bayon Sulduz bilan Hoji Barlosdan yengilgan Abdulloh Andarab tomonga qochib ketadi. Bayon Sulduz bilan Hoji Barlos Movarounnahr yerlarining bir qismini egallab oladilar va uni o'zaro taqsimlab idora eta boshlaydilar. Kesh viloyati Hoji Barlos ixtiyoriga o'tadi. Ana shu tariqa, 1358-yilda qariyb bir yarim asrdan so'ng, Movarounnahrning bir qismida hokimiyatni boshqarish mahalliy aholi vakili qo'liga o'tadi.

Shu paytga qadar, yozilgan darslik va qo'llanmalarda bu masala yetarli darajada yoritilmay kelgan. Tarix darsliklarini o'qigan o'quvchida shunday bir mavhum fikr paydo bo'lar ediki, Movarounnahrda Mahmud Torobiy qo'zg'oloni-

[1]. Amir Temur tarixi.2-kitob. T.: "Mehnat". 1992. 65-bet.

dan so‘ng, mo‘g‘ullarga qarshi hech qanday harakat bo‘lmagan. To‘g‘ri, XIV asrning 30-yillarida Xurosonda mahalliy aholining vatanparvar va ilg‘or qismi bo‘lgan sarbadorlarning (mo‘g‘ullarga qarshi kurashda o‘z boshlarini dorga tikishga rozi bo‘lganlar) mo‘g‘ullardan kichik bir hududni ozod qilganliklari, o‘z davlatlarini barpo etib, hatto, Sabzovor shahrini bu davlatning poytaxtiga aylantirganliklari ta’kidlanadi. Ammo Shahrisabz bekligining Movarounnahrda birinchi bo‘lib, (1361 –1362-yil oralig‘ida Samarqandda ham sarbadorlar mo‘g‘ullarni tor-mor qilib, hokimiyatni qo‘lga kiritadilar), 140-yillik mo‘g‘ullar hukmronligidan so‘ng, ozodlikka erishganligi kabi muhim masala chetlab o‘tilgan. Holbuki, sarbadorlar harakati ta’siri ostida Movarounnahrning Samarqanddan boshqa shaharlarida, xususan, Kesh bekligida ham aholining katta bir qismi erk va ozodlik uchun g‘ayrat kamarini mahkam bog‘lagan edi. Hatto, bu harakatga nisbatan, xayrixohlik bilan qaraganlar safida Temurning ham bo‘lganligi uning keyingi faoliyatida ko‘zga yaqqol tashlanadi.

Albatta, Movarounnahrda bo‘layotgan bunday harakatlarga Mo‘g‘ulistonning ulug‘ xoqonlari tomoshabin sifatida befarq qarab tura olmas edilar. 1348-yilda Tug‘luq Temurning Mo‘g‘uliston taxtini egallaganligini ta’kidlagan edik. U Chig‘atoyning nabirasi Duvoxonning o‘g‘li Eminxo‘janing arzandasi edi. Tug‘luq Temur 18 yoshida amir Po‘lodchi taxtiga ko‘tarilgan, 24 yoshida islomni qabul qilgan bo‘lib, Movarounnahrni bosib olishni shar’an o‘ziga haqli deb bilar edi. Ana shu o‘y va rejalar bilan Tug‘luq Temur 1358-yilda katta qo‘shin bilan Kesh tomon yuradi. Uning katta kuch bilan kelayotganligi va yo‘l-yo‘lakay erishgan g‘alabalarini eshitgan Kesh hokimi Hoji Barlos vahimaga tushadi, chunki u oz sonli qo‘shinlari bilan Tug‘luq Temurdek, katta kuchga qarshi tura olmasdi va hech kimning yordamiga ko‘z tika olmas edi. Negaki, atrofdagi amirlarning hammasi mo‘g‘ullardan bo‘lgan. Hoji Barlos Tug‘luq Temurning asosiy zarba kuchi o‘ziga qarshi qaratilganligini aql va farosat bilan to‘g‘ri tushunib, Xurosonga qochib ketishdan boshqa chorani topa olmaydi. Uni qo‘riqlab borayotganlar safida amakivachchasi Temur ham bor edi. Hoji Barlos mana shunday og‘ir bir vaziyatda nima qilish kerakligini undan so‘raganda, Temur Hoji Barlosga Tug‘luq Temur bilan urush qilib, o‘tirmasdan uning huzuriga borishni maslahat beradi. Albatta, Hoji Barlos Tug‘luq Temur huzuriga bora olmas edi, chunki u hokimiyatni kuch bilan olgan edi. Hoji Barlos Chingizxon avlodiga qarshi qo‘l ko‘targan kishi hech qachon kechirilmaganligini yaxshi bilar edi. Shu bois, u Temurning maslahatiga quloq solmaydi, o‘z odamlari va mol-mulki bilan Jayhundan o‘tib Xurosonga boradi. Yurt boshiga mana shunday og‘ir kun tushganda Temur xalq bilan birga bo‘lishga va Tug‘luq Temur xizmatiga kirishga qaror qiladi. «Lekin,– deydi Temur,– mening askarlarim va qaramog‘imdagi odamlarim Tug‘luq Temurga bo‘ysunishimni istamasliklarini aytdilar, chunki mening hukmim ostida mamlakat osoyishtalikka erishgan bo‘lib, o‘zining mustaqilligini qurol bilan himoya qilishga tayyor edi. Xalqning barcha iltimoslariga men hozir Tug‘luq Temurga qarshi chiqib jang qilishning keragi yo‘qligini va uning askarlari juda ko‘pligini hamda hozir unga bo‘ysunishdan boshqa iloj yo‘qligini aytdim»[1].

Temurbekning mo‘r-malaxdek Shahrisabz tomon bostirib kelayotgan dushmanga peshvoz chiqishga ahdi o‘lim va hayot garovi edi. Tug‘luq Temur va uning atrofidagi ochko‘z amirlar katta sovg‘a-salomlar bilan hurmat va tavoze ila ularga peshvoz chiqqan Temurbekni issiq qabul qiladilar. Temurbek esa o‘z navbatida uning ishonchiga kirib, o‘z maqsadiga erishishi yo‘lida ish tutadi. Tug‘luq Temur o‘ziga nisbatan, Temurbekning sadoqatini his eta boshlagach, Mo‘g‘ulistondagi amirlar isyonini tinchitish maqsadida, Movarounnahrni boshqarib turish yorlig‘ini Temurga berib, o‘zi Jeta tomonga ketadi. «Men, – deydi Amir Temur, – butun Movarounnahr viloyatiga, to Jayhun daryosining sohillarigacha yerlarga hukmron bo‘ldim... Men tajribamdan shuni bildimki, yuz ming otliq askar qila olmagan ishni bir to‘g‘ri tadbir bilan amalga oshirish mumkin ekan». Ammo Temur mo‘g‘ullarga uzoq vaqt xizmat qilmaydi. 1360-61-yili Tug‘luq Temur o‘z ahdini buzib Movarounnahrga ikkinchi marta qo‘shin tortib kelib, hokimiyatni Temurdan olib, tajribasiz yosh o‘g‘li Ilyosxo‘jaga topshiradi. Temurni esa unga bosh qo‘mondon (sipohsolor) va maslahatchi qilib

[1] Amir Temur Ko‘ragon. Zafar yo‘li. T., “Nur”, 1992. 49- bet.

tayinlaydi. Temur ana shu davrdan boshlab, Ilyosxo‘jaga xizmat qilishdan bosh tortadi va markazlashgan mustaqil davlat barpo qilish uchun mo‘g‘ullar istibdodiga qarshi kurashadi.

2. AMIR TEMURNING SAMARQAND TAXTI UCHUN KURASHI

Amir Temurning Samarqand taxti uchun kurashi davri 1361–1370-yillarni o‘z ichiga oladi. Bu maqsadga erishish yo‘lidagi dastlabki qadamni u o‘z xotinining akasi Balx viloyatining hokimi amir Husayn bilan yaqinlashib Ilyosxo‘jaga qarshi kurashdan boshlaydi. Temurning haq va adolat yo‘lida boshlagan qutlug‘ ishining shiori «Rosti-rusti» bo‘lib, uning ma’nosi «Haqgo‘y bo‘lsang najot topasan», demakdir. U o‘zining barcha faoliyatida shunga amal qilib yashadi. Temur Movarounnahrni mo‘g‘ullar zulmidan ozod qilishni va markazlashgan kuchli davlat tuzishni o‘z oldiga bosh maqsad qilib qo‘ygandi. Shuning uchun, u Ilyosxo‘ja qo‘l ostida bo‘lishni istamas edi. Temurning bu yo‘ldagi xatti-harakatlari Ilyosxo‘jaga yoqmas edi. «Temur tuzuklari»da yozilishicha, Ilyosxo‘ja otasi Tug‘luq Temurga xat yozib: «Temur bizga qarshi isyon tugini ko‘tardi»[1] degan. Xon o‘z navbatida Temurni o‘ldirish to‘g‘risida yorliq jo‘natadi, lekin bu yorliq Temur qo‘liga tushib qoladi. Bu hujjatdan xabar topgan Temur qarshi qat’iy choralar ko‘rish uchun jasur va qat’iyatli jangchilarni to‘plashga qaror qiladi. Temur o‘z yigitlari bilan birgalikda Badaxshon tomon chekinib, maslakdoshlar qidiradi, so‘ng, Badaxshondan Xorazm tomon yuradi. Xorazm sari yo‘l olgan Temur yo‘l-yo‘lakay Balxda to‘xtab uncha katta bo‘lmagan kuchi bilan Amir Husaynni o‘z yo‘liga tortadi.

Amir Temurning Xorazmda paydo bo‘lganligidan xabar topgan va uni o‘ldirish to‘g‘risida Ilyosxo‘jadan maxsus topshiriq olgan Xiva hokimi Tukal Bahodir mingta otliq jangchilari bilan Temurga hujum qiladi. Bu jangda Temur oz sonli yigitlari bilan Tukal Bahodirning ming kishilik lashkarini tor-mor keltiradi. Jang oqibatida Xorazm askarlaridan 50 kishi, Amir Temur kuchlaridan esa 10 kishi – 7 ta otliq va 3 ta piyoda xurosonlik qolgan. Bu uchta xurosonlik ham kunlarning birida, tunda payt poylab, uchta otni o‘g‘irlab qochadilar. Temur g‘oyat og‘ir ahvolga tushadi. Bu vaziyatdan xabar topgan Maxon (hozirgi Mari yonida) hokimi turkman Alibek Joniqurbon Ilyosxo‘jaga yoqish maqsadida, Temurni qo‘lga oladi va zindonga tashlaydi. Temur zindonda 62 kun yotib, katta jasoratlar evaziga ozodlikka chiqadi. Sohibqiron o‘zining 12 jangchisi bilan yana cho‘l kezishda davom etadi. Shu payt ularga turkmanlar hujum qiladilar. Jang davomida Amir Temurni tanib qolgan turkmanlardan biri o‘z yigitlari bilan Temurga qo‘shiladilar. Endi Temur yigitlari 60 kishiga yetadi va ular bilan Temur Xuroson tomon yo‘l oladi. Yo‘l-yo‘lakay Temurga bir necha jangchilar kelib qo‘shiladi. Temur askarlarining soni 200 taga yetadi, ular Buxoroga yetib borganlarida Temur tarafdorlari 2000 kishidan oshgan edi. Temur Buxorodan Qandahorga kelganida unga yana ming kishi kelib qo‘shiladi. Ammo hali bu kuchlar bilan Ilyosxo‘ja kuchlariga qarshi jang qilib bo‘lmasligini Temur yaxshi bilar edi. Chunki uning raqiblari 100 ming kishini to‘play olish imkoniyatiga ega edilar. Shuning uchun, Temur o‘z qo‘l ostidagi kuchlar yordamida janubdagi ba’zi bir hududlarni egallab kuch va qudratini oshirishga qaror qiladi. Ana shu maqsadda, u Garmsir viloyatini egallaydi. Bu yerda ham mingta otliq turk va tojik sipohlari Temur lashkarlari sonini to‘ldiradilar.

Endi o‘zini ancha qudratli his qilgan Amir Temur Seyiston yerlariga hamla qiladi va uni egallaydi. Bu yerdagi shiddatli jangda Temur o‘ng qo‘li va o‘ng oyog‘idan qattiq yaralanadi. Shundan keyin, u ikki oy mobaynida Garmsirda davolanadi. So‘ng, Balxga yo‘l oladi, Qahlakka yetib kelgan Amir Temur odamlari Muiniddin Natanzamiy ma’lumotlariga qaraganda, mo‘g‘ullarning Movarounnahr janubida talon-toroj ishlari bilan shug‘ullanganliklarini aniqlaydilar. Sohibqiron hal qiluvchi jangga tayyorgarlik ko‘radi. Jangchilari orasidan eng sodiq jasur va qobiliyatli 313 kishini tanlab oladi va ularni o‘ziga yordamchilar sifatida tayinlaydi. Keyinchalik, ana shu yordamchilar uning ko‘p ming kishilik qo‘shinini uyushtirish va boshqarishda asosiy o‘zak bo‘lib xizmat qiladi.

Amir Temur hal qiluvchi jang oldidan qo‘shinining moddiy ta’minoti masalasiga ham katta e’tibor beradi. Shu maqsadda, u Aloju qal’asini

[1] O‘sha asar 20- bet.

qo‘lga kiritadi va bu yerda oziq-ovqat va boshqa narsalarni jamlab qo‘yadigan ombor tashkil etadi. Bu qal’adagi odam kuchlari ham Temur tomoniga o‘tadilar. Temur Balxda turib, Termiz atrofida joylashgan Ilyosxo‘ja kuchlarining joylanishi tog‘risida xabar keltirish uchun u yerga o‘z ayg‘oqchilarini yuboradi. Ayg‘oqchilar Ilyosxo‘ja askarlari Termiz atroflarida xalqni talon-toroj qilish bilan shug‘ullanayotganligini aniqlaydilar. Bu hol Temur lashkarlari safiga yangi yangi kuchlar kelib qo‘shilishini ta’minlaydi. Shu sababdan, Amir Temur vaziyatni har tomonlama hisobga olib, kuchlari Ilyosxo‘ja yuborgan kuchlarga nisbatan, o‘n barobar kam bo‘lsa-da, urush boshlashga qaror qiladi. Jang 1363-yilda Jayhunning chap sohilida Qunduz shahri yonida bo‘ladi. Amir Temur o‘z qo‘shinlariga nisbatan, o‘n barobar ko‘p bo‘lgan dushman qo‘shinlarini batamom mag‘lubiyatga uchratadi va o‘zining buyuk sarkardalik mahoratini ko‘rsatadi. M. Ivanin bunday deb yozgan edi: «Lekin 2000 kishilik lashkar bilan, o‘zbeklarning (gap ko‘chmanchi o‘zbek qabilalari ustida bormoqda – R.Sh. Sh. K) Amu va Sirdaryolar orasidagi ko‘plab qal’alarga joylashgan 80000 kishilik qo‘shinidan tashqari, o‘ziga qarshi qo‘yilgan 20000 kishilik lashkarini mag‘lubiyatga uchratgan va ularni Sirdaryo ortiga quvib yuborgan Amir Temurning harbiy san’ati va mardligi haqida xulosa chiqarish mumkin»[1]. Ilyosxo‘ja bu paytda, vafot etgan otasining taxtini olish uchun Sirdaryoning narigi tomoniga ketgan edi. Temur bu qulay vaziyatdan foydalanishga qaror qiladi va Samarqandga kiradi. Shahar aholisi uni yaxshi kutib oladi. Temur shu paytdayoq Samarqandni egallab, o‘zini xon deb e’lon qilishi mumkin edi. Ammo bu bilan barcha mo‘g‘ullarning o‘ziga qarshi oyoqqa turishini bilar edi. Shuningdek, Ilyosxo‘ja hali o‘zining oxirgi so‘zini aytmagan edi. Shuning uchun, Temur qurultoy chaqirib, unda mo‘g‘ullardan bo‘lgan Qobulshohni hukmdor qilib ko‘tarishga qaror qiladi. Bu uning kelajakdagi rejalarini amalga oshirishda o‘ziga xos bir tadbir edi.

Movarounnahrda sodir bo‘layotgan voqealardan xabar topgan Ilyosxo‘ja puxta tayyorgarlik ko‘rib, 1365-yilda Samarqand sari yo‘lga chiqadi. Temur bu to‘g‘rida xabar olishi bilan Husaynni voqeadan ogoh qiladi. Husayn o‘z askarlari bilan yetib keladi. Temur qarorgohini Chinoz bilan Toshkent o‘rtasida quradi. Tarixga «Jangi loy» nomi bilan kirgan ikki o‘rtadagi bu to‘qnashuv g‘oyatda shiddatli bo‘ladi. Jang paytida, qattiq jala quygan, hammayoq loy bo‘lib, otlar va jangchilar balchiq-loylarda yiqilganlar. Har ikkala tomondan juda ko‘plab odamlar qirilgan.

Temur qo‘mondonligidagi o‘ng qanot mardonavor jang qilib, dushmanni yengib, muvaffaqiyat qozonayotgan bir paytda, Husayn boshchiligidagi chap qanot kutilmaganda jang maydonini tashlab chiqadi. Albatta, bunda mo‘g‘ullar qo‘mondonligining ishlatgan harbiy hiylasi katta pand bergan edi. Faqat Temurning harbiy ehtiyotkorligi va saboti ularni uzil-kesil mag‘lubiyatdan saqlab qoladi. Bu jangda Temur va Husayn o‘zlarining 3000 ta askarini jang maydonida qoldirib, chekinishga majbur bo‘ladilar, «Jangi loy» voqeasidan so‘ng, Temur bilan Husayn o‘rtasidagi nizo kuchayib, bora-bora raqiblikka aylanadi. Husayn Sirdaryoning ikkinchi qirg‘og‘iga o‘tib, o‘zining poytaxti Solisaroyga qaytadi, Temur esa Kesh tomon ketadi.

Temur va Husaynning ketib qolishi oqibatida mo‘g‘ullarning Samarqandga bemalol kirib borishi uchun qulay sharoit vujudga keladi. Samarqandga Ilyosxo‘ja boshchiligida mo‘g‘ullarning bostirib kelayotganligini eshitgan shahar aholisi ommaviy suratda dushmanga qarshi kurashga qo‘zg‘aladi. Bu kurashga Samarqandda o‘z faoliyatini olib borayotgan sarbadorlar guruhi boshchilik qiladi. Sarbadorlar harakati dastlab, yuqorida qayd etilganidek, Xurosonda vujudga kelib, Samarqand, Kesh va boshqa hududlarga ham yoyilgan edi.

Xurosonda sarbadorlar davlati 45 yil (1337–1381) hukm suradi, uni tashkil etishda sarbador Xo‘ja Yahyoning xizmati katta bo‘lgan. Sarbadorlarning ichki davlat yuritish siyosati haqida biror-bir ma’lumot bo‘lmasa-da, bu davlatning o‘z tanga pullarini zarb qilganligi, o‘z qo‘shinlari bo‘lganligi, aniq ular davlatda mustahkam tartib o‘rnatganlar. Aholidan olinadigan soliqlar miqdori odatdagi miqdordan ancha kam bo‘lgan, jiz’ya solig‘i bekor qilingan. Bu davlatning yana bir ijobiy tomoni shundaki, unda hokimlik sulolasi bo‘lmagan, hokim vafot etgach, ular o‘zlariga yoqqan hukmdorni hokimlikka ko‘targanlar. Sarbadorlar qullarni ozod qilmagan bo‘lsalar-da, ularga yumshoq munosabatda bo‘lganlar, qullarni o‘z qo‘shinlariga qabul qilganlar va hatto ularni harbiy boshliq lavozimlariga ham ko‘targanlar. Albatta, bu ishlar o‘z davrida sarbadorlar harakati ijobiy tusdagi harakat bo‘lgan, deb xulosa chiqarishga asos bo‘la oladi. Bu harakat ham nuqsonlardan xoli emas edi. Sarbadorlar harakati Movarounnahrda XIV asrning 60-yillaridan kuchaya boshlagan va dehqonlar, hunarmandlar va g‘oziylar deb atalgan madrasa ziyolilari kabi aholi qatlamlari orasidan o‘z tarafdorlarini topgan. Mo‘g‘ullarga qarshi ko‘tarilgan sarbadorlar qo‘zg‘oloniga Samarqand madrasasining talabasi Mavlonozoda, Abu Bakr Kalaviy Naddof (Shomiy bergan ma’lumotga qaraganda, u paxta tituvchilar mahallasining boshlig‘i bo‘lgan), mergan Xurdakiy Buxoriylar boshchilik qilganlar. Mo‘g‘ullarga qarshi kurashga otlanib Samarqandda Chorsu maydonidagi Jome masjidida to‘plangan vatanparvar kuchlar o‘n ming kishidan oshib ketadi. Samarqand ahli mo‘g‘ul galalarini jangovar shaylik bilan kutib oladi. «Jangi loy»dagi g‘alabadan mahliyo bo‘lgan Ilyosxo‘ja Samarqandni osongina qo‘lga kiritishni mo‘ljallagan edi. Ammo, bu borada ular adashgandi. Mo‘g‘ullar Samarqandga yaqinlashgach, Mavlonozodaning buyrug‘i bilan ularning ustiga o‘q yog‘diriladi va ular ko‘plab qurbonlar beradi. Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida yozilishicha, Mo‘g‘ullarning otlari orasida vabo tarqalib, shuncha ot o‘lganki, har to‘rt otdan bittasi qolgan. Dushman ustidan qozonilgan g‘alaba sharafiga Samarqand shahrida shod-u xurramlik va tantanalar boshlanib ketadi. Sarbadorlar boshchiligida qattol dushman ustidan qozonilgan bu tarixiy g‘alaba agar xalq ommasiga adolatli, haqgo‘y, sodiq va mard yo‘lboshchilar rahbarlik qilib, uni boshqarsa, uning juda katta qudratga ega ekanligini ko‘rsatadi. Sarbadorlar shahardan dushmanni quvganlaridan so‘ng, ichki dushmanlar – katta yer va mulk egalariga qarshi kurashni boshlab yuboradilar. Ularning mol-mulklari tortib olinadi, uy-joylari vayron qilindi. Ana shu tariqa, Samarqandda sarbadorlar hokimiyatni qo‘lga oladilar va butun qish davomida uni o‘zlari mustaqil boshqaradilar.

Sarbadorlar g‘alabasidan xabar topgan Amir Temur va amir Husayn bahor faslida Samarqandga yaqin Konigil degan joyda to‘xtaydilar. Ular sarbadorlar g‘alabasidan va amalga oshirgan ishlaridan mamnun ekanliklarini aytib sarbadorlarni uchrashuvga taklif qiladilar. Haqiqatan ham, uchrashuvning birinchi kuni katta xursandchilnk va ziyofatlar bilan o‘tgan. Biroq ertasi kuni kutilmaganda amir Husaynning buyrug‘i bilan barcha sarbadorlar qo‘lga olinib, qilichdan o‘tkaziladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Temur faqat Mavlonozodani “amir Husaynning qahr-u g‘azabidan asrab qoldi”[1]. Temurning Mavlonozodani o‘limdan saqlab qolganligiga sabab qilib, yozma manbalarda, uning sarbadorlar bilan yaqindan aloqada bo‘lganligi va shu asnoda Temur bilan Husayn o‘rtasida ixtilof chiqqanligi ta’kidlanadi. Sarbadorlar harakati bostirilgach Samarqandda amir Husayn hukmronligi tiklanadi, Temur uning o‘ng qo‘li bo‘lib qoladi. Temur bilan Husayn birgalikda harakat qilsalar-da, ular o‘rtasidagi munosabatlar borgan sayin keskinlashib boradi. Amir Husayndagi Temurga nisbatan, g‘arazgo‘ylik, Temurdagi o‘ziga xos xislatlarni ko‘ra olmaslik o‘rtadagi keskinlikning kuchayishiga bosh sabab edi. Temur amir Husaynga nisbatan, aql-farosatda, tadbirkorlig-u uzoqni ko‘ra bilishda va davlat arbobiga xos fazilatlari bilan ajralib turardi. Markazlashgan kuchli davlatning zarurligini ham Temur amir Husaynga qaraganda, yaxshiroq tushunar edi. Shu bois, Movarounnahrdagi boshqa hokimlar, savdogarlar, hunarmandlar, ruhoniylar va dehqonlar ommasi uni ko‘proq himoya qilar edilar. Amir Husaynning esa bundan g‘ashi kelib, jazavasi tutar edi. U Temurga pand berishga, payt poylab iloji bo‘lsa, uni o‘dirishga harakat qilardi. Temur esa buni bilar va doimo chapdastlik bilan buni fosh qilib borardi. Sharafiddin Ali Yazdiy bergan ma’lumotlarga qaraganda: «Amir Husaynda omadsizlik va baxtsizlikning belgilari tobora quloch yozib borardi, chunonchi, mag‘rur podsholar sha’niga loyiq bo‘lmagan hirs va bahillik, vahshiylik va ochko‘zlik uning vujudini qamrab oldi hamda mol-dunyo yig‘ish va zaxira to‘plashga mukkasi bilan sho‘ng‘ib ketdi. Ahvol shu darajagacha yetdiki, hazrat Sohibqi-

[1] Ivanin M. Ikki Buyuk sarkarda, 120- bet.

[1] Sharafiddin Ali Yazdiy. “Zafarnoma”. T., “Kamalak”, 1994, 116–117 -betlar.

ron amirlari va mulozimlari (moliga ham) tama ko‘zini tikdi. Ya’ni, amir Joko‘, amir Sayfiddin, Oqbo‘g‘o, Elchy bahodir va Davlatshoh baxshi nomiga anchagina (to‘lov) mablag‘ belgilab, uni undirib olish uchun soliq yig‘uvchi tayinladi. Biroq ular yaqinda «Loy jangi» voqeasini boshdan kechirganliklari va mol-zaxiraning ko‘p qismi talon-toroj bo‘lib ketganligi uchun, u tama qopini to‘ldirish uchun mo‘ljallangan mablag‘ni butkul yig‘ib berishga imkoniyatsiz edilar. Hazrat Sohibqironning Xusravona himmati yordam qo‘lini cho‘zmoqni taqozo etdi va oltin-u kumushdan iborat katta (miqdordagi) mablag‘ni, jumladan, mahdi a’lo O‘ljoy Turkon – og‘oning bilakuzuk va isirg‘asini ham, ularning to‘lov mablag‘i hisobiga berib yubordi. Amir Husayn uni ko‘rib, o‘zining singlisiniki ekanligini tanidi. Ammo, ochko‘zlik hirsi shu darajada yomon bo‘lib ketgan ediki, hatto aka-singillik qadr-qiymatini ham ko‘zga ilmadi va ularni olishdan hayiqmadi...

Shuncha mablag‘ni bergan bilan ham u belgilangan (to‘lov) mablag‘iga yana uch ming dinor yetmay qoldi. Himmati daryodek (bo‘lmish) Sohibqiron qo‘shimcha, yana o‘zining shaxsiy otlaridan ham peshkash etdi. Amir Husayn otlar bevosita ul Hazratga tegishli ekanligini bilgach, ularni qabul qilmadi...»[1].

Ana shu sabablar taqozosi ila amir Husayn va Temur o‘zaro tez-tez arazlashib yurar, boshqa viloyat hokimlari ularni yarashtirib qo‘yar edilar. 60-yillarning oxirlaridan boshlab, amir Husayn ochiqdan ochiq Temurga qarshi kurashga tayyorlanadi. U o‘zining barcha boyliklarini Samarqanddan Balxga ko‘chirib, shaharning mudofaa istehkomlarini mustahkamlashga kirishadi. Temur Husaynni yomon va yovuz niyatdan qaytarish maqsadida, maslahatlar beradi. Ammo amir Husayn o‘z niyatidan qaytmaydi. Ikki o‘rtada jang bo‘lishi muqarrar bo‘lib qoladi. Bu jang 1370-yilda Balxda bo‘ladi. Jang oldidan Sohibqiron Termiz yaqinidagi Biyo qishlog‘ida shayx Sayyid Barakadan[2] zafar fotihasi oladi. Sayyid Baraka Temurga g‘alaba tilab do‘mbira va bayroq topshiradi hamda kelajakda Temurni buyuk zafarlar kutayotganligini bashorat qiladi. Jangda amir Husayn batamom yengiladi. Sharafiddin Ali Yazdiyning ma’lumotiga ko‘ra, Temurning o‘g‘li Umarshayx bor-yo‘g‘i o‘n olti yoshda bo‘lsa-da, jang maydonida shijoat va jasorat ko‘rsatadi. Amir Husayn taslim bo‘lib, uzr-ma’zur ila ulug‘ Ka’ba ziyoratiga otlanajagini iltimos qiladi. Temur uning iltimosini qabul qiladi va hech kim Husaynga xalaqit bermasin, deb buyruq beradi. Ammo har galgidek Husaynning o‘zi yana o‘z va’dasini bajarmaydi. U Sohibqironning qat’iy so‘ziga ishonmaydi va shubhalanadi. Shu bois, u shahardagi Jome masjidining minorasi ichiga kirib yashirinadi. Kutilmaganda otini yo‘qotgan bir tasodifiy odam minoraga chiqib shahar atrofini kuzatmoqchi bo‘ladi va u yerda yashirinib yotgan amir Husaynni ko‘radi. U jon talvasasida u kishiga bir hovuch marvarid uzatadi va ko‘rganini sir saqlab, hech kimga aytmasligini yalinib so‘raydi. Minoradan chiqib u kishi to‘ppa-to‘g‘ri hazrat Sohibqiron huzuriga boradi va bo‘lgan voqeani oqizmay-tomizmay unga yetkazadi. Temurning odamlari Husaynning qo‘lini bog‘lab Sohibqiron oldiga keltirganlarida u: «Men uning qonidan kechganman va undan intiqom olish niyatidaman”[3], deydi. Amir Kayxusrav Xatloniy haqiqat so‘rab, bir vaqtlar uning ukasi Qayqubodni o‘ldirgan Husaynning taqdirini menga topshiring, deb iltimos qilsa-da, Sohibqiron o‘z so‘zida qat’iy turadi. Ammo Kayxusrav Husaynni o‘ldirganida unga e’tiroz bildirmaydi. Temur amir Husayn ustidan g‘alaba qozongach, butun Movarounnahr uning qo‘li ostida birlashadi. Balxda chaqirilgan qurultoyda Temur Chig‘atoy saltanatining vorisi deb e’lon qilindi. Lekin o‘sha davrdagi vaziyat hisobga olinib va Mo‘g‘ullarning qarshiligini ko‘chaytirmaslik maqsadida, xonlik taxtiga Suyurg‘atmish o‘tkaziladi. Temur o‘zida amir unvonini saqlab qolib hokimi mutlaq sifatida davlatni boshqara boshlaydi. Samarqand shahrini davlatning poytaxtiga aylantiradi. O‘sha davrning udumiga ko‘ra, Temur amir Husayn taxtiga o‘tirgach, uning xotinlaridan to‘rttasini o‘ziga xotinlikka tanlaydi. Ular aql va farosatda yagona, go‘zallikda tengsiz Qozonxonning qizi Saroymulkxonim (Bibixonim), Bayon Sulduzning qizi Ulus og‘o, Hizr Yasavuriyning qizi Islom og‘o va Tog‘oy turkonlar edilar. Husaynning qolgan boshqa xotinlarini Temur o‘ziga yaqin kishilarga xotinlikka beradi. Saroymulkxonim mo‘g‘ul xonlaridan Qozonxonning qizi bo‘lganligidan Amir Temur «Ko‘ragon» laqabini (Ko‘ragon mo‘g‘ulcha kuyov demakdir) oladi. Sohibqiron hayot va og‘ir jang so‘qmoqlarida sinovdan muvaffaqiyatli o‘tgan o‘z odamlaridan 313 kishyni davlatning turli mas’uliyatli lavozimlariga tayinlaydi: 100 tasini o‘nboshi, 100 tasini yuzboshi, 100 tasini mingboshilikka va 13 tasini yana ham yo‘qoriroq lavozimlarga qo‘yadi. Shak-shubha yo‘qki, ana shu saralangan va sinalgan yuqori lavozimdagi shaxslar Amir Temur qo‘shinida intizom, harbiy tartib o‘rnatib, oqibatda Sohibqiron qo‘lga kiritgan tarixiy g‘alabalarni ta’minladilar.

[1] Sharafiddin Ali Yazdiy. “Zafarnoma”. T., “Kamalak”, 1994, 117–118- betlar.

[2] Sayyid Baraka – asli andhudlik mashur sayyid, Amir Temurning pirlaridan biri: 1404-yilda qorabog‘da vafot etgan. Dastlab yurti Andhudda dafn etilgandan so‘ng, Amir Temur vasiyati bo‘yicha 1409-yilda Shohruh Mirzoning amri bilan Sayyid Baraka hoki Samarqandga keltirilib Go‘ri Amir xilxonasida Sohibqironning bosh tarafiga dafn etilgan.

[3] Sharafiddin Ali Yazdiy. “Zafarnoma”. T., “Kamalak”, 1994, 117–118- betlar.

3. BUYUK AMIR TEMUR SALTANATI

Sohibqiron Amir Temur Movarounnahrning yagona hukmdori bo‘lib olgach, buyuk saltanat barpo etishni o‘z oldiga maqsad qilib quyadi. O‘zining porloq istiqboliga katta umid va ishonch bilan qaragan Temur ruhiyatini nafaqat o‘zining tug‘ma bahodirligi va jasorati bilan, balki ayni zamonda, allohga va Qur’onga bo‘lgan ishonchu e’tiqodi bilan ham mustahkamlagan edi. Bu hol uning har qanday og‘ir va qiyin sharoitlarda ham to‘g‘ri tadbir belgilash va undan chiqib ketishini ta’minlar edi. Taqdirni bilishda Qur’oni Karim, ilmi nujumga, tush ta’birlariga, turli xil bashoratlarga ishongan va qattiq e’tiqod qo‘ygan Amir Temur ularga murojaat qilar edi, ko‘proq esa biror-bir muhim va mushkul masalani hal qilmoqchi bo‘lsa, avval Qur’onni dasturilamal deb bilardi.

Amir Temurning buyuk saltanat barpo qilish bobidagi sa’y-harakatini shartli ravishda ikki davrga bo‘lish mumkin. Birinchi davr 1370–1388-yillarni o‘z ichiga oladi. Bu davrda, Amir Temur, asosan, turkiy xalqlardan tashkil topgan Chig‘atoy mulkini markazlashgan qudratli davlatga birlashtirish uchun kurashadi.

Ikkinchi davr 1388–1405-yillardir. Bu davrda Amir Temur o‘z davlati hududini kengaytirish va buyuk saltanat barpo etishni o‘z oldiga maqsad qilib quyadi. Shu narsa alohida e’tiborga loyiqki,

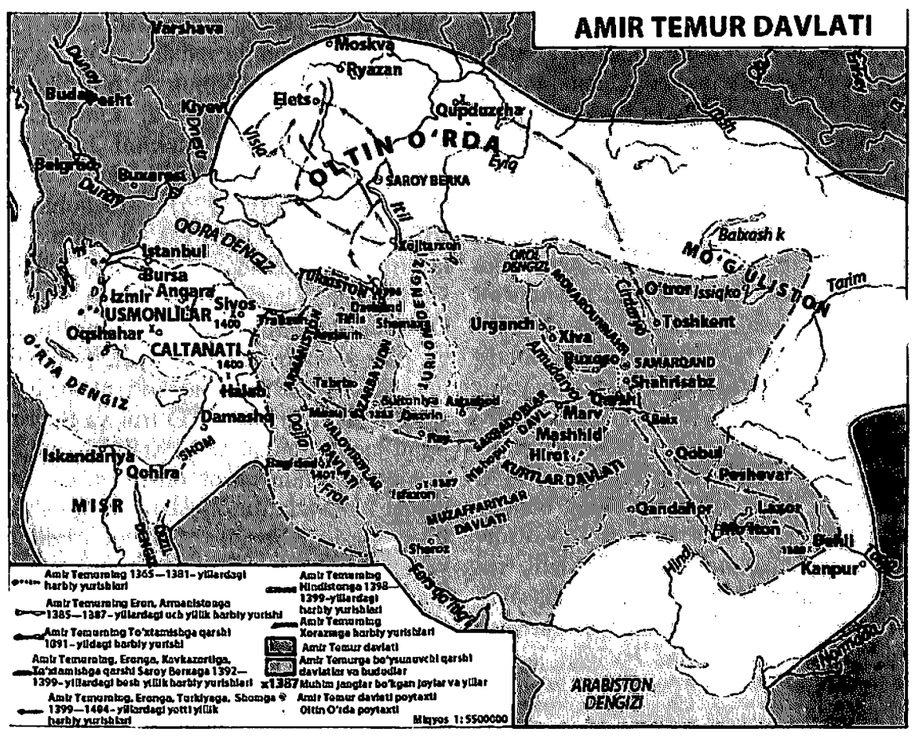

Sohibqiron qaysi bir mamlakatga lashkar tortib borganligidan qat'i nazar, u adolatni himoya qilgan, insof va diyonat uchun jangga kirgan. Aksariyat hollarda kelib chiqqan urushlar Amir Temur raqiblarining adolatsizligi, insof- diyonatsizligi, iymonsizligi aybi bilan kelib chiqqan. Ana shu ma'noda Temurning Xorazm bilan bo'lgan munosabatlari yorqin misol bo'la oladi. Hazrat Sohibqiron markazlashgan davlat tuzib mo'g'ullarni Movarounnahr hududidan haydab chiqargach.

Xorazm masalasini adolatli hal qilishga kirishadi. Gap shundaki, mo'g'ullar davrida Xorazm ikkiga bo'lingandi. Shimoliy Xorazm poytaxti Urganch bilan Oltin O'rda mulkiga qarar edi. Markazi Kat (hozirgi Beruniy) bo'lgan Janubiy Xorazm esa Chig'atoy ulusi yerlari hisoblanardi. 1359-yilda Oltin O'rdada Berdibekxon o'lgach, boshlanib ketgan g'alayonlardan foydalangan qo'ng'irot urug'iga mansub bo'lgan so'filar sulolasi Oltin O'rdadan alohida mustaqil davlat tuzish uchun ajralib chiqadi. Bu sulola vakillaridan bo'lgan Husayn So'fi katta, birlashgan Xorazm davlati tuzish havasi bilan Chig'atoy ulusiga qarashli bo'lgan Janubiy Xorazmni, Kat va Xiva shaharlarini bosib oladi. Amir Temur Husayn So'fining bu harakatini noqonuniy harakat deb baholagan. Chunki Chig'atoy ulusiga qarashli barcha yerlar, shu jumladan, Janubiy Xorazm hududlari ham uning ixtiyorida bo'lishi kerak edi. Shuning uchun ham Amir Temur Xorazm ustiga besh marotaba (1371, 1373, 1375, 1379, 1388-yillar) qo'shin tortishga majbur bo'ladi.

Sharafiddin Ali Yazdiyning ma'lumotlariga qaraganda, Amir Temur 1372-yilda Xorazmga elchi yuborib, bosib olingan yerlarni qaytarishni so'ragan va «...har ikkala tomon o'rtasida samimiyat va do'stlik yo'li ochiqligicha qolsa, totuvlik va qullab quvvatlamoq shart-sharoitlari yaratilsa»[1] deydi. Husayn So'fi bo'lsa bunga javoban: «Bu viloyatni men qilich vositasida qo'lga kiritganman va uni qilich (kuchi) bilan olishga to'g'ri keladi», deb katta ketadi. Albatta, uning bunday katta ketishiga sabab Xatlon hokimi Kayxusrav bo'ladi. U Temur martabasining bunchalik tez o'sib borayotganligini ko'ra olmasdan Husaynni Sohibqironga gij-gijlaydi va yordam berishga va'da qiladi. Amir Temur bilan bo'lgan jangda Husayn So'fi yengiladi. Qotni tashlab chiqadi va Urganchda bekinadi. U tez orada shu yerda vafot etadi. Husaynning o'rniga ukasi Yusuf So'fi o'tiradi. Temur Xorazm bilan yaxshi munosabatlarni o'rnatishga intiladi, sulh bitimi tuzishni taklif etadi va Husayn So'fining qizi, O'zbekning nevarasi Xonzodani o'z o'g'li Jahongirga xotinlikka olib beradi. Yusuf So'fi Sohibqironning barcha takliflarini qabul qiladi. Isyonchi va ig'vogar Kayxusrav Temurning buyrug'i bilan qatl etiladi. Ammo bu bilan Xorazmda barqaror tinchlik Amir Temur bilan yaxshi quda-andachilik yo'lga qo'yiladimi? Albatta, yo'q. Bunga sabab, Yusuf So'fi. U ikki o'rtada tuzilgan yarash shartlarini buzib, Qot shahrini qaytadan bosib oladi. Bu hol Sohibqironning 1373-yilda ikkinchi marta Xorazmga lashkar tortishiga sabab bo'ladi. Ammo bu safar ikki o'rtada urush bo'lmaydi. Chunki Yusuf So'fi Temurga tavba qiladi va shartnomani so'zsiz bajarishga va'da beradi. Ana shu tariqa, Janubiy Xorazm Amir Temur davlati tarkibiga qo'shib olinadi. Ammo shundan so'ng ham Sohibqiron Xorazm ustiga yana uch marta qo'shin tortib boradi. Xorazmga so'nggi yurish 1388-yilda bo'ladi. Bu safargi qirg'inbarot urushning asosiy sababchisi Oltin O'rda xoni To'xtamishxonning ig'vo va fatvosi uchin Temurga qarshi isyon ko'targan Xorazm hukmdori Sulaymon So'fi bo'ladi.

To'xtamishxonning o'zi kim? U Manqishloq (Mang'it qishloq) hokimi To'yxo'ja sultonning farzandi, asli Jo'ji naslidan. To'yxo'ja Oq O'rda xoni (1361–1376) O'rushonning (u ham Jo'ji avlodidan) Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirish to'g'risidagi g'oyasiga qarshi chiqadi va shu sababdan, u qatl etiladi. To'xtamishxon O'rushon ta'qibidan qochib Amir Temur huzuriga panoh izlab keladi. Buyuk Sohibqiron unga juda katta izzat-ikromlar ko'rsatadi, qimmatbaho sovg'a-salomlar beradi, O'tror va Savron viloyatlarini taqdim etadi. U To'xtamishxonga qatl etilgan otasi uchun qasos olishi va Oq O'rda taxti uchun kurashda qurol-aslaha va qo'shin qismlari bilan yordam beradi. Mahkam Abduraimovning yozishicha, Temur: «...To'xtamishga to'rtinchi marta ham qo'shin berib, tajribali qo'mondonlaridan birini unga bosh etib tayinlaydi»[2]. Tajribasiz To'xtamish har safar O'rushondan yengilib kelaveradi. 1376-yilning bahorida O'rushon jangda o'ldirilgan o'g'li Qutlug' Bo'g'a xunini talab qilib, Amir Temurga To'xtamishxonni topshirishni talab etadi. Shundan so'ng, Temurning o'zi 1379-yilda O'rushon ustiga qo'shin tortib boradi va uni yengadi. Bu haqida Temur shunday yozadi: «(Dashti Qipchoq) xoni To'xtamish xonlik talashib O'rushondan yengilib, mening panohimga qochib kelgan edi. Uning bilan qo'shin yuborsammikin, yo o'zim borsammikin, deb turganimda O'rushonning elchisi kelib qoldi. Kengashib, elchining ko'nglini ovlab, (so'ng) ketishiga ruxsat berishni, o'zim esa Dasht tomon yuzlanib, elchining ketidan lashkar jo'natishni mo'ljalladim, toki elchi xotirjamlik bilan bo'lgan voqealardan O'rushonning majlisida bayon qilsin, ertasi kuni mening qo'shinlarim qo'qqisdan ularning ustiga bostirib borsin.

O'ylaganimdek ish kutgandim, tadbirim taqdirga to'g'ri keldi. O'rushon elchisi bo'lgan voqealarni so'zlab berayotgan paytda, mening qo'rqmas lashkarim favjlari nogahon kelgan balodek O'rushon ustiga yopirildilar. O'rushon qarshilik ko'rsata olmay, qochishni ixtiyor qildi. Dashti Qipchoq mamlakati menga bo'ysundi»[1]

To'xtamish bir necha jang-u jadallardan so'ng, 1379-yilda Amir Temur yordamida Oq O'rda taxtini egallashga muvaffaq bo'ladi. Voqealarning bunday rivojlanib borishidan Sohibqiron mamnun edi. Chunki Temur o'zicha To'xtamishni o'z odami hisoblar va u orqali Joji ulusida siyosatini o'tkazishni rejalashtirayotgan edi. Biroq amalda hayotiy voqealar Amir Temur o'ylaganicha rivojlanmadi. «Ishtaha ovqat ustida ochiladi» deganlaridek To'xtamish Oq O'rda taxtiga o'tirgach, endi uning o'zi ham O'rushon siyosatini yurgiza boshlaydi, ya'ni Oq O'rda va Oltin O'rdani birlashtirib, kuchli Oltin O'rda xonligini tuzmoqchi bo'ladi. Ana shu niyat bilan u 1380-yilda Kulikovo maydonida bo'lgan jangda Dmitriy Donskoy tomonidan qattiq zarba yegan va kuchsizlanib qolgan Mamay ustiga lashkar tortib boradi va Kalka daryosi bo'yida unga qaqshatqich zarba beradi. Bu g'alaba To'xtamishning ezgu niyatlariga yo'l ochadi, u Oltin O'rdadagi oliy hokimiyatni egallaydi va Jo'ji ulusining har ikkala qismini birlashtiradi. To'xtamish 1382-yilda unga boj to'lashdan bosh tortgan Moskva knyazligi ustiga qo'shin tortadi. Bundan xabar topgan buyuk knyaz Dmitriy Donskoy qo'rqib, qo'shin to'plash bahonasida Kostroma shahri tomon yo'l oladi va o'sha yerda ayollar kiyimini kiyib Monastrda yashirinadi. Moskvani qo'lga olgan To'xtamish uni yondiradi, boyligini talab kultepaga aylantiradi.

To'xtamish bu erishilgan muvaffaqiyatlardan hovliqib, esankirab qoladi. U Oltin O'rda xonligining O'zbekxon zamonisida (1312–1340) gi shuhratini tiklashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi va uning hududlarini kengaytirishga harakat qiladi. «It qutursa egasini qopadi» deganlaridek endi To'xtamish o'zining ilgarigi homiysi, og'ir kunlarida joniga oro kirgan va har tomonlama unga yordam bergan Amir Temur yerlariga ko'z olaytira boshlaydi, unga qarshi siyosat olib boradi. Jumladan, u Temur kuch nigohini tashlagan Kavkazorti, Ozor yerlariga yurishlar qiladi, 1385-yilda Tabrizni bosib olish uchun u yerga katta qo'shin yuboradi. Uning nomi 17 shahardagi tangalarga zarb etilgan bo'lsa-da, u Temurdek zabardast jahongir bo'lishni orzu qilardi va Sohibqironga doimo hasad ko'zi bilan qarardi. To'xtamish o'zining g'arazli niyatlarini ro'yobga chiqarish uchun Sohibqiron bilan shaxsan jangda bellashish niyatida bahona izlar edi.

1386–87-yilda Temur Eron Ozarboyjonini (Ilanja qal'asidan tashqari) zabt etib qishni Qorabog'da o'tkazadi. To'xtamish xuddi shu yili Temurga qarshi adovati kuchayib 120 ming kishilik lashkarlarini Darband tarafdan yuboradi. Shomiy va Ali Yazdiylarning ma'lumotlariga qaraganda, Temur To'xtamishxonga nisbatan, holisona va yaxshi munosabatda bo'lgan, uning qo'shini bilan jang qilmaslik yo'llarini izlagan. Ammo u To'xtamishning urushga zo'r berib harakat qilishga qaratilgan niyatlarini anglagach, o'zining Shayx Ali Bahodir, Iki Temur, Usmon Abbos kabi lashkarboshilari va o'g'li Mirzo Mironshoh. boshchiligida bir necha tuman qo'shinlarini jo'natadi va ularga: «Bizning To'xtamish bilan ahdnomamiz bor va biz unga amal qilamiz, agar uning qo'shini o'zlarini jang olib borishdan tiysa, orqaga qaytinglar»[2], deb tayinlaydi. Temur

[1]Sharafiddin ali Yazdiy. Zafarnoma. 242-bet.

[2] Abduraimov M. Temur va To'xtamish. "Sharq yulduzi", 1991, 11- son, 139-bet.

[1] Temur tuzuklari.. 42 –bet.

[2] Abduraimov B. Temur va To'xtamish.Sharq yulduzi.1991.11-son. 146-bet.

qo‘shinlari To‘xtamish askarlarining yurish qilganligidan xabardor bo‘ladilar, biroq Sohibqiron farmoniga binonan, jang qilmasdan orqaga qaytadilar. To‘xtamish navkarlari esa bu holni ojizlik alomati sifatida fahmlab hujum uyushtiradilar. Ammo Oltin O‘rdaliklar ta’zirlarini yeb mag‘lubiyatga uchraydilar va Darbandga chekinadilar. Bu ikki qo‘shin o‘rtasidagi dastlabki to‘qnashuv edi. Temur yana ham og‘irlik va vazminlik ruhida To‘xtamish bilan munosabatni keskinlashtirmaslikka harakat qiladi. U Oltin O‘rda askarlarning asirga vakillari bilan iliq va yaxshi munosabatda bo‘ladi. Ularni ozod qilish oldidan: «Oramizdagi munosabat ota-bolaniki kabidir, u nega bunday noloyiq ishga qo‘l urdi, hech sababsiz bu yoqqa qo‘shin yuborib, minglab begunoh musulmonlar umrini zomin qildi (Temur 1385-yilda To‘xtamishning Tabrizga qo‘shin yuborganligini nazarda tutmovda – R.Sh. Sh. K.). Bunday xunuk ishlarga qo‘l urmasin. Ahdnomaga, bergan so‘ziga amal qilib, alg‘ov-dalg‘ov keltirib chiqarmasin», – deydi. Ammo To‘xtamish Sohibqironning bu oqilona va dono maslahatlariga quloq solmaydi. Quloq solmaydigina emas, 1387–1388-yillarda u Temurning Movarounnahrda yo‘qligi (chunki u Erondagi janglar bilan band edi) dan foydalanib, Movarounnahrga bostirib keladi va Xorazm hokimi Sulaymon So‘fini Temurga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarishga ko‘ndiradi. O‘sha yili To‘xtamish fatvosi bilan mo‘g‘ul amirlaridan Qamariddin Temur davlati hududlariga bostirib kiradi. To‘xtamishning o‘zi esa Jo‘ji ulusining shahzodalari: Bek Yorliq o‘glon, Ilyigmish o‘g‘lon, Isabek Sotqin Bahodirlar bilan birgalikda Sig‘noqdan o‘tib, Savronni qamal qiladi. Albatta, Temur uzoq safarga otlanishdan oldin, mamlakat himoyasi tadbirlarini o‘ylab, bu ishga bosh-qosh bo‘lib, turish uchun otasidan qolishmaydigan o‘z o‘g‘li Umarshayxni (Andijonda), Sulaymon shoh va Abbos Bahodirni (Samarqandda), Temurxo‘ja va Okubo‘ga Bahodirni (Savronda) qoldirgan edi. Oltin O‘rda jangchilari son jihatdan bir necha barobar ko‘p bo‘lsalar-da, Savronni egallay olmaydilar.

Umarshayx Mirzo, Sulaymonshoh va Abbos Bahodirlar To‘ytepada shoshilinch suratda uchrashib Sirdaryodan kechib o‘tadilar va O‘trordan besh farsah narida yastangan Chuqluq tekisligida dushman bilan yuzma-yuz uchrashadilar. Biroq Umarshayxning kuchlari jangda yengiladi va Andijonga chekinadi. Mo‘g‘ullar dastlab, Sayram va Toshkentga, so‘ngra Andijonga hujum uyushtiradilar. Mamlakat talon-toroj qilinadi. Movarounnahr taqdiri xavf ostida qoladi. To‘xtamishning o‘zi esa Xorazm kuchlari bilan birga Buxoroga bostirib keladi, shaharni qamal qilib, uning atrofdagi yerlarini talaydi. Buxoroliklar katta qiyinchiliklar bilan dushman hujumini qaytaradilar. Buxorodan chekingach, To‘xtamish askarlari, Movarounnahrning boshqa viloyatlarini talon-toroj qiladilar. Ayniqsa, Nahshob atroflari dushmandan katta zarar ko‘radi. Qozonxonning qarorgohi bo‘lgan Zanjirsaroy (Qarshi shahrining kunbotar tomonida joylashgan) batamom vayron etilib, yer bilan tekislab yuboriladi. G‘uzor katta zarar ko‘radi. Kesh va Samarqand xavf ostida qoladi. Amir Temur To‘xtamishni daf etish uchun shoshilinch choralar ko‘radi va unga qarshi otlandi. Shu paytda, Isfaxon va Sheroz aholisi qo‘zg‘olon ko‘tarib Sohibqironga bo‘ysunmay qo‘yadi. Holbuki, Isfaxon Amir Temurga jangsiz taslim bo‘lgan edi. Temur isfaxonliklarning o‘zlaridan shaharga hokim tayinlab o‘z askarlaridan kichik bir qismini qoldirib ketgan edi. U ketgach, isfaxonliklar o‘zaro bitimni buzib, Ibn Arabshoh ma’lumotlariga qaraganda, Isfaxonning ozida «Olti ming chog‘lik» kishini qirib tashlaganlar. Shu boisdan, Sohibqiron 1392–1393-yillarda Sheroz va Iroqqa ikkinchi marta lashkar tortib boradi va u yerda tartib o‘rnatadi.

1387-yilda Temur Janubiy Eron yerlarini egallab, Fors poytaxti Sherozda turgan paytida, Oltin O‘rda xonligiga o‘zi o‘tkazgan To‘xtamishning Movarounnahrga bostirib kirganligi to‘g‘risida chopardan xabar oladi. Manbalarda yozilishicha, chopar Samarqanddan Sherozgacha bo‘lgan 2200 chaqirim (bir chaqirim – 1,06 km ga teng) masofani 17 kunda bosib o‘tgan. To‘xtamishning Movarounnahrga hujumi Temurning shu darajada dahshat va g‘azabini qo‘zg‘atgan ediki, u Erondagi harakatlarni darhol to‘xtatadi va dushmanni daf qilish uchun shoshilinch choralar ko‘radi. Dushman zarbasiga uchragan fuqarolarga tezroq yordam ko‘rsatish maqsadida, Temur yengil qo‘shinlarni eng yaqin yo‘llar bilan Yazd shahriga jo‘natadi, o‘zi esa Kermon cho‘llari orqali Isfaxon va Taxtapulga yo‘l oladi. Amir Temurning

kelayotganligidan xabar topgan To‘xtamish o‘z lashkarlarining bir qismini Xorazm orqali, boshqa qismini esa Sirdaryo orqali olib chiqib ketishga ulguradi.

Samarqandga yetib kelgan Sohibqiron mamlakatda yo‘qligidan foydalanib, To‘xtamishga yordam bergan, Movarounnahr shahar va qishloqlarining xarobazor bo‘lishiga, kulining ko‘kka sovurilishiga, aholining talanishi va qirg‘in bo‘lishiga sababchi bo‘lgan Xorazm hokimlari Sulaymon So‘fi va Ilyig‘mish o‘g‘lon hamda shimoldagi ko‘chmanchi o‘zbek qabilalari bo‘lganliklarini aniqlaydi.

Temur Movarounnahrdan qochishga tushgan To‘xtamish askarlarini orqasidan quvishni o‘z amirlaridan Xudoydod Husayn, Shayx Ali Bahodir va boshqalarga topshiradi. Ular dushmanni quvib yetadilar va unga katta talafot yetkazadilar. Sohibqironning o‘zi To‘xtamishga qarshi hujum uyushtirishga shoshilmaydi. Chunki mamlakat ichida va uning yaqin atrofida Sohibqironga muttasil dushmanlik qilib kelayotgan va tashqi dushmanlarga yordam berayotgan kuchlar bor edi. To‘xtamishga qarshi uzoq safarga otlanish uchun, eng avvalo, ular bilan hisob-kitob qilib, orani ochiq qilib olmoq kerak edi. Bu kuchlar eng avvalo, Xorazm hokimlari Sulaymon So‘fi va Ilyig‘mish hamda ko‘chmanchi o‘zbek qabilalari edi. Shuning uchun, Temur o‘z lashkarini kechiktirmasdan Xorazm sari otlantiradi. Bu paytda, Sulaymon So‘fi va Ilyig‘mish o‘zlarining barcha qimmatbaho davlatlari va mol-mulklarini to‘plab o‘z qo‘shinlari bilan To‘xtamish huzuriga otlangan edilar. Sohibqironning o‘g‘li Mirzo Mironshoh beshta amir bilan dushmanni ta’qib qilib, Qumkent va Qoz yo‘llari orqali ularga tezda yetib boradi, ularni tor-mor qilib, mol- mulklarini olib Xorazmga qaytadi. Amir Temur ular qaytib kelgach, Xorazmga yurish qilib, unga qarshi qurol ko‘tarib chiqqanlarni uzil-kesil tor-mor keltiradi. Urganch shahrini egallagan Sohibqiron uning aholisini mol-mulki bilan Samarqandga ko‘chiradi. Bir necha yildan so‘ng, To‘xtamish ustidan g‘alaba qozonib qaytgach, Amir Temur Urganch aholisiga o‘z shahriga qaytishga ruxsat beradi, ammo ularni kuzatib turish maqsadida, Kent va Xiva shaharlarini mustahkamlashni buyuradi.

Amir Temur Xorazm masalasini hal qilgach, o‘z qurolini qipchoqlar O‘rdasining qo‘shinlariga qarshi qaratadi. Bu qo‘shin To‘xtamishga qarashli edi. Uning asosiy avongardi (Temur qo‘shinning ilg‘orini «avong‘or», deb atagan) Xorazm jangchilari bo‘lgan ruslar, cherkaslar, bulg‘orlar, qipchoqlar, qrimliklar, yunonlar, boshqirdlar, moskvaliklar va boshqa xalqlardan tashkil topgan edi. Temur lashkarlari ularni tor-mor qilib, O‘rol tog‘lari tomon qochishga majbur qiladi. Bu g‘alabadan so‘ng, Sohibqiron 1389-yilda To‘xtamishga qo‘shilib, Movarounnahrga hujum qilgan To‘g‘luq Temurning o‘g‘li Hizr Xo‘ja o‘g‘lon Anqoto‘ra va ko‘chmanchi o‘zbek qabilalaridan intiqom oladi. Sohibqiron bu yurishi davomida mo‘g‘ul xoni Qamariddin kuchlariga ham zarba beradi. U Temur ta’qibidan qochib, Irtish daryosining narigi sohiliga o‘tib, Sibir o‘rmonlarida g‘oyib bo‘ladi. Shundan so‘ng, Temur Samarqandga qaytib keladi.

Endi asosiy masala – To‘xtamish bilan hisob-kitob qilish edi. Amir Temur Oltin O‘rdaga yurishning g‘oyatda og‘ir va qiyin bo‘lishini juda yaxshi bilardi. Shu boisdan, ham unga puxta va atroflicha tayyorgarlik ko‘radi, chunki To‘xtamish qo‘shinlari turgan yerga yetib borish uchun 2500 chaqirimdan ziyod masofani bosib o‘tish kerak edi. Masofa uzoqligidan tashqari, dushman ham anoyi emas, juda ayyor bo‘lib, mohirona harakat qilardi. Bundan tashqari, vaziyatlar urushning cho‘zilib ketishiga olib kelar, ko‘p ming kishilik lashkarni zarur bo‘lgan oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta’minlashni qiyinlashtirar va bu Temur qo‘shinlari uchun halokatli oqibatlar keltirishi mumkin edi. Shu sababdan, Temur ma’lum ma’noda g‘alabani tezlashtirish uchun Oltin O‘rda xonligida mavqega ega bo‘lgan, ammo To‘xtamishdan norozi kuchlar bilan maxfiy aloqa bog‘lashga erishadi va ular yordamida ko‘pgina harbiy sirlarni bilib oladi. To‘xtamishga qarshi yurishga barcha chora-tadbirlarni ko‘rgan Temur, qurultoy chaqirib, unda dushman hujumini kutib o‘tirmasdan endi uning o‘zi g‘animining ustiga qo‘shin tortib borishga qaror qiladi. Shomiy va Ali Yazdiylarning ma’lumotlariga qaraganda, Sohibqiron 1389–1390-yilning kech kuzida Samarqanddan chiqib, Sirdaryoga qurilgan ko‘prikdan o‘tib, Toshkent va Chinoz oralig‘ida qishni

o‘tkazadi, bahorda Dashti Qipchoq sari yo‘lga tushadi. Temur Xo‘jandda shayx Maslahat qabrini ziyorat qiladi va shahar aholisiga o‘n ming kepakiy dinor sadaqa qilib, Toshkent sari yo‘l oladi. Bu yerda u betob bo‘lib qoladi va shu yerda davolanadi. Mirzo Mironshoh qo‘shinlari Xurosondan kelib Temur lashkarlari bilan qo‘shilgach, Sohibqiron qo‘shinni yana bir marta ko‘rikdan o‘tkazadi, lashkarboshilarni taqdirlab, jangchilarga moddiy yordam (ulufa) berib, ularning ruhini ko‘taradi. Kerak bo‘lganlarga ot, qurol, kiyim-kechaklar ulashiladi. Har bir jangchiga yoy, 30 ta o‘qli sadoq va boshqa qurollar olishni buyuradi. Har ikki jangchiga bitta qo‘shimcha ot, har 10 kishi bitta o‘tov, 2 ta belkurak, o‘roq, arra, bolta, bigiz, 100 ta uchlik (o‘q uchun), arqon, tarozi, mesh, qozon beriladi. Yurish paytida, har bir jangchiga bir oyda 25–26 funt (1 funt – 400 gramm) un beriladi. Qo‘shin tartibi bilan tanishib bo‘lgach, unga yo‘lboshchilar etib Jo‘ji ulusning shahzodalari – Temur Qutlug‘ o‘g‘lon, Kunchi o‘g‘lon, Oq O‘rda amiri Ediqut o‘zbek (mang‘itlar uru’idan)larni tayinlaydi.

Amir Temur o‘zi bilan faqat birgina xotini – Cho‘lpon Malik Oqani oladi, qolganlarning hammasini va amirzodalarni Samarqandga qaytarib yuboradi. Shomiy bergan ma’lumotga qaraganda, Temur 1391-yil 22-yanvarda (Ali Yazdiyda esa 19-yanvar) yo‘lga chiqadi. U O‘trorga yaqin Qorasaman, degan joyda o‘z chodirini qurib to‘xtaganida, huzuriga To‘xtamishning elchilari kirib keladi. To‘xtamish ham Temur bilan bo‘ladigan hal qiluvchi jangga puxta tayyorgarlik ko‘radi, 500 ming kishilik lashkar tuzadi, Litvaning ulug‘ knyazi Vitovt bilan bitim imzolaydi, rus knyazlaridan katta yordamlar oladi. Oltin O‘rda xoni Sohibqiron hujumiga bardosh bera olmasligiga ko‘zi yetib siyosiy muzokaralar yo‘li bilan o‘ir vaziyatdan qutulish niyatida o‘z elchilarini jo‘natgan edi. Elchilar mo‘g‘ullar odati bo‘yicha, Temurga sovg‘a sifatida burgut va to‘qqizta ot taqdim etadilar. Ular To‘xtamish nomidan kechirim so‘rab, uning nomasini Temurga topshiradilar. Unda Oltin O‘rda xoni o‘zining noma’qul xatti-harakatlari va qilgan gunohlariga tavba qilib, kechirim so‘ragan va bundan keyin valine’mati amriga so‘zsiz bo‘ysunishni, ahdnomaga amal qilishni qayta-qayta takrorlagan edi. Biroq endi g‘isht qolipdan ko‘chgandi. Ulug‘ amir elchilarni yuqori saviyada siylab, mehmon qiladi, sovg‘a-salomlar beradi. Oltin O‘rda xonining qilgan gunohlarini esa kechirmaydi, bu gal shafqatsizlik ko‘rsatib, siyosiy muzokaralar olib borishni istamaydi, To‘xtamishxonning mustaqillikka intilayotgani va bu yo‘lda dushmanlik qilishdan ham tap tortmasligini anglab yetib, aytganlariga mutlaqo ishonmaydi. Ustiga-ustak harbiy va xalqaro vaziyat ham Temurga katta imtiyoz yaratib bergan edi. «Dastlab,– deydi Temur,– To‘xtamishning dushmanlardan qochib, yaralangan holda bizga kelib qo‘shilgani hammaga ayon, u o‘g‘il sifatida tan olinib, yuqori mulozimat ko‘rsatildi. Men uning haqqi-hurmati O‘rushon ustiga bostirib bordim, o‘sha qishda shunchalik lashkar-u otlarim qirilib, mulk-u aslahalarim zoye ketdi. Bularga qaramay, uning elini O‘rushon elidan ajratib berib, Jo‘ji ulusiga xon ko‘tarilguniga qadar jon-jahdim bilan g‘amxo‘rlik qildim, yordam berdim... Hokimiyat tepasiga chiqqach, u o‘z kuch-u qudratiga ishonib, noshukurlik qildi. Biz Eron zaminida Fors-u Iroqni zabt etayotganimizda saltanatimiz sarhadlarini yakson etmoqqa kirishdi. Biz, u bu nojo‘ya harakatiga tavba qilar, o‘zini qo‘lga olar, yaramasligiga, beodobligiga chek qo‘yar, degan umidda e’tibor bermadik. U mag‘rurlik sharobiga to‘yib, aqlini yo‘qotib qo‘yibdiki, yaxshi bilan yomonni farqlay olmay qolibdi. U qo‘shinini ikkinchi marta tasarrufimizga kiritganida biz shu zahoti unga qarshi hujum boshladik. Lashkarlarining ko‘zi qo‘shinimizga tushishi bilan qochishga tushdi. Endi esa u bizning maqsadimizni, o‘z ojizligini bilib kechirim so‘ramoqda. U o‘rtamizdagi ahdnoma shartlarini bir necha bor buzdi, uning so‘ziga batamom qo‘shilish aqldan emas... Biz o‘z rejalarimizni amalga oshiramiz, qo‘shinni ham Shuning uchun, to‘plaganmiz, qolgan gaplarni keyinchalik, o‘ylab ko‘ramiz»[1].

1391-yil 21-fevral kungi qurultoyda Temur o‘z amirlari va amirzodalari bilan kengashib bo‘lgach, To‘xtamishning elchilarini olib, Oltin O‘rda sari yurishni davom ettiradi va otining jilovini Qozog‘iston cho‘llari tomon buradi. Uning lashkarlari cho‘l-u biyobonlarni, osmono‘par qor bosgan tog‘larni bosib o‘tadi. Temur juda ko‘p

[1] Abduraimov M. Temur va To‘xtamish. "Sharq' yulduzi".1991. 11-son.148–149-betlar.

qurbonlar berib aprel oyining oxirlarida dastlab, kichik tog‘, so‘ngra ulug‘ tog‘dan oshadi.

Shomiy bergan ma’lumotlarga qaraganda, Temur o‘z lashkarlariga ulug‘ tog‘ etaklarida to‘xtab nafasni rostlashga buyruq beradi. Uning amri bilan har bir suvoriy va sipoh bittadan tosh olib belgilangan joyga qo‘ya boshlaydi. Buyuk Sohibqiron baland tog‘ cho‘qqisiga ko‘tarilib, mag‘rurlik bilan o‘z askarlarining harakatlarini kuzatar edi. Toshlardan hosil qilingan baland tepalik Samarqand sultoniga zavq-u shavq bag‘ishlardi. U lashkarga dam olishga farmon berar ekan, oddiy navkardan tortib tuman boshliqlarigacha xazinadan mukofot berishni buyuradi. Amir Temur bu tarixiy yurish to‘g‘risida xotira qoldirmoq istagida mohir toshkesar va naqqosh san’atkorni o‘z yoniga chorlab yassi toshga esdalik yozuv bitishga buyruq beradi. Hozir Sankt-Peterburgdagi davlat Ermitaj muzeyida saqlanayotgan bu sangtaroshda: «Turon Sultoni Temur ikki yuz ming kishilik qo‘shin bilan To‘xtamishga qarshi urushga ketdi», deb yozilgan edi. Temur lashkarlari 1391-yil 4-iyunda Yoyiq (Ural) daryosini kechib o‘tadi. Askarlarga sovut va qalqonlar bilan birga yana in’omlar ulashiladi. Bu o‘rtada, To‘xtamish askarlaridan bir nechtasi qo‘lga olinib ulardan harbiy ahamiyatga ega bo‘lgan qimmatli ma’lumotlar olinadi. Xullas, jahon harbiy san’ati tarixiga kirgan Temur va To‘xtamish o‘rtasidagi jang hozirgi Samara shahri bilan Chistopol o‘rtasidagi qun-duzcha degan joyda bo‘ladi, jang To‘xtamishning ustunligi bilan boshlanadi. Ammo Temur haddan tashqari sovuqqon va beparvo edi. U jang oldidan otdan tushib, ikki rakaat namozini o‘qib, so‘ng, otga minib jangga otlanadi. Temurning piri – naqshbandiylar tariqatining rahnomasi, darveshlar-u qalandarlar yo‘lboshchisi Mir Sayyid Baraka lashkarga qarata otashin va jangovar nutq so‘zlaydi, Temurga Alloh nomi bilan ma’naviy ozuqa beradi va sening g‘alabang ta’minlangan, deb bashorat qiladi.

Darhaqiqat, Sohibqiron o‘zining ayyor va qabih raqibi bo‘lmish To‘xtamish ustidan g‘alaba qozonadi. Sharafiddin Ali Yazdiyning yozishicha, Temur bu jangda urushlar tarixida yangi usul qo‘llagan. U o‘z askarlarini 7 favjga bo‘lib, joylashtiradi. Qo‘shin ikki safda joylashib, ehtiyot qism ham bo‘ladi. Birinchi safda chap qanot (shig‘ovul), asosiy qism (korpus) – avong‘or va o‘ng qanot (chopovul) avong‘orlari; ikkinchi safda – chap qanot (javong‘or), asosiy qism (korpus – avong‘or) va o‘ng qanot (barong‘or); uchinchi safda – ar’yergard (asosiy kuchlardan orqadagi qism) yoki ehtiyot (zaxira) dagi qismlar joylashtirilgan. Amir Temurning o‘zi boshchilik qilgan ehtiyotdagi qismlar zarur bo‘lib, qolgan paytlarda yuqoridagi ikki safga yordam berish maqsadida tuzilgan.

Amir Temur o‘z raqibiga ruhiy ta’sir qilish yo‘llarini ham bilgan. U jang qizib turgan bir paytda, xizmatkorlarga 8000 kishilik qismga chodirlar tayyorlab, taom tayyorlashni buyuradi.

Uch kunlik shiddatli jangdan so‘ng, Temur lashkarlari to‘la ustunlikka ega bo‘ladilar va zafar quchadilar. Yazdiy bu jangni shunday ta’riflaydi: «Temurning muzaffar bayrog‘ini ko‘rgan To‘xtamishxonda qat’iyat yo‘qoldi. U xon va taxt alami suviga qo‘lini yuvib, qo‘ltig‘iga artdi va taxtga yana qaytib chiqish umidi chippakka chiqayotganini bilib, o‘z jonini bermaslik g‘amida uchqur otining jilovini burdi va ming bir hiyla bilan qutulib qoldi... U qochishni afzal bilgan edi»[1]. Bu jangda har ikkala tomondan hisobsiz odam qiriladi. Ayniqsa, To‘xtamish askarlari katta talafot beradilar. M. Ivanin bergan ma’lumotlarga qaraganda, jangchilarning ko‘pi qurol zarbidan halok bo‘lgan, ma’lum qismi Itil (Volga) daryosiga cho‘ktirilgan, 200 chaqirimga yaqin masofadagi maydon ularning murdalari bilan qoplangan edi. Amir Temur bu urushda juda katta o‘lja oladi. Mag‘lublarning bekalari va xotinlari ham asir tushadi. Saroy shahridan to Azov dengizigacha bo‘lgan shaharlar musodara qilindi. Ali Yazdiyning yozishicha: «O‘rdadagi ayrim kishilar ne-ne mashaqqat bilan zarur oziq-ovqat topishardi, ularning qo‘y va yilqilarini ortlariga chekinayotganlarida haydab ketishga ham hollari kelmay qoldi... Temur qarorgohida huri monand qizlar va juvonlar shunchalik ko‘payib ketdiki, ularning soni besh mingdan oshardi».

Sohibqiron Volga bo‘yidagi sayxonlikda g‘alaba sharafiga hali hech ko‘rilmagan bazm beradi. U odatiga xilof ravishda bu safar askarlariga sha-

[1] Abduraimov M.Temur va To‘xtamish. «Sharq yulduzi».1991.11-son.151-bet.

rob ham ichishga ruhsat beradi va sovg'a-salomlar va mukofotlar ulashadi.

Ibn Arabshoh Qunduzdagi g'alabada Sayyid Barakaning o'rniga alohida e'tibor beradi va shunday yozadi: «Qo'shinlar bir-biriga o'zaro zarba berayotgan, Temur qo'shini bo'lak-bo'lak bo'lib, markazdan uzilib qolgan paytda, Sayyid Baraka maydonga tushdi. Tang ahvolda qolgan Temur: «...Pirim Sayyid Baraka, qo'shinim qochishga tushmoqda», deb unga murojaat qildi. Sayyid: «Cho'chima!»,– dedi. U otdan tushib, bir siqim tuproqni oldi-da, o'zining bo'z otiga qayta minib, jon-jahdi bilan savashayotgan dushman tomonga qarata: «Yov qochdi!», deya sepib yubordi. Shunda qanotlar birlashib, jasorat namunalari ko'rsatib, inoqlik bilan yog'iyga hujum boshladilar. Dushman sarosimada qolib, orqa o'girib qochishga tushdi».

Boshqa tarixchilar ham Qunduzchadagi jangda Sayyid Barakaning o'rniga katta baho berganlar. Jumladan, Shomiy asarida o'qiymiz: «Temur o'ziga yo'ldoshlik qilgan Sayyid Baraka kabi saidlar etagida panoh topdi». Yazdiy esa bunday deb yozadi: «Temurning kundan kunga oshib borayotgan qudratini targ'ib etuvchilardan biri bo'lgan Sayyid Baraka mudom unga xudodan zafar tilardi. «Yog'iyning yuzi qora bo'lsin», deb g'animlar tomon bir siqim tuproqni sochib yuboradi-da, Temurga: «Istagan yeringga tap tortmay oyoq bosaver, g'alaba sen tomonda!» – derdi. Ana shu tariqa, Temur To'xtamishga qarshi ikkinchi yurishda ham zafar quchadi va 2 oylik safardan so'ng, o'z poytaxti Samarqandga qaytadi. Temur qaytib ketgach, To'xtamish yangi ittifoqchilar: Polsha va Litva hukmdorlari madadiga tayanib, yana Oltin O'rda taxtini egallaydi. U tez orada kuchli qo'shin tuzadi va yana Amir Temur yerlariga tahdid sola boshlaydi. To'xtamishxon ustidan g'alaba qozongach, Amir Temur keyingi yili yana Eron tomon qo'shin tortadi. 1392– 1393-yillari Eron hukmdori Ahmad Jaloyir bilan Temur o'rtasida janglar boshlanib ketadi. Bu galgi urushning g'alaba bilan yakunlanishiga yana To'xtamishning Darband dovonidan o'tib, Sohibqironga qaram bo'lgan ozor yurt Shirvon-ga bostirib kirganligi xalaqit beradi. Bu yurtning hukmdori Shayx Ibrohim Darbandiy (1382–1417) bo'lib, u 1386–1387-yillardagi voqealardan so'ng, Temur hukmronligini tan oladi.

Amir Temur uchinchi marta To'xtamishga qarshi jang boshlashga majbur bo'ladi. Bu jang 1395-yil 15-aprelda Terek daryosi bo'yida boshlanadi va Sohibqironning yorqin g'alabasi bilan yakunlanadi. Bo'lib o'tgan jangda jasorat va mardlik namunalarini ko'rsatgan amir va amirzodalar, no'yonlar va jangchilarga sovg'a va mukofotlar ulashiladi. Xususan, alohida mardligi va jasurligi hamda shaxsan og'ir jang qurshovida Amir Temurning jonini saqlab qolishdagi xizmatlari uchun amir Shayx Nuriddin Bahodirni Sohibqironning o'zi zarchopon (tillo suvi yuritib tikilgan), qimmatbaho toshlar bilan ziynatlangan belbog', 100 ming kepakiy tanga va yaxshi ot bilan siylaydi, Amir Temur jangda qo'lga kiritgan o'lja va boyliklarni Mirzo Mironshoh, amir Yodgor barlos, amir Xoji Sayfiddinlar ixtiyorida qoldirib, o'zi To'xtamish orqasidan ot suradi. U Itil daryosi bo'yidagi Turatur kechuviga yetib keladi va bu yerda hozir bo'lgan O'rushonning o'g'li Qayrichak o'g'longa zarhal chopon va zarhol belbog' hadya qiladi. Amir Temur unga Itil daryosining narigi tarafidagi Jo'ji ulusi xonligini tortiq qiladi.

Sohibqiron To'xtamishxonni ta'qib qilishda davom etadi. Uning lashkarlariga bir necha zarbalar berib, Oltin O'rdaning markazi Saroy Berkani egallaydi, uning boyliklarini o'zlashtiradi. Bu Temurning Zanjirsaroy uchun To'xtamishdan olgan o'ziga xos intiqomi edi. Ana shu tariqa, To'xtamish uchinchi marta mag'lubiyatga uchraydi. Ammo To'xtamish bu safar shu darajada yanchib tashlanadiki, qanchalik harakat qilmasin, endi o'zini o'nglab ola olmaydi. Yozma manbalarda, qayd qilinishicha, To'xtamishni 1406-yilda amir Ediqut O'zbek qo'lga tushirib qatl etadi.

Shunday qilib, Amir Temurning To'xtamish ustidan qozongan tarixiy g'alabasi tufayli, Oltin O'rda xonligiga qarashli to Moskvaga qadar barcha yerlar Temur saltanatiga bo'ysundiriladi. Rus tarixchi olimlari B.L.Grekov, A.Y. Yakubovskiy, M.Ivanin va boshqalar Temurning bu g'alabasiga yuksak baho berganlar va uning faqat Temur saltanati uchungina emas, eng avvalo, Sharqiy Yevropa va birinchi navbatda Rossiya uchun ham katta ahamiyatga ega bo'lganligini ta'kidlaganlar. M.Ivanin «...bu islom himoyachisi, xristianlarning bu dahshatli dushmani, Muhammad payg'ambarni chin yurakdan e'zozlovchi bo'lgan zot Oltin O'rdaning butkul kuchsizlanishi va yiqilishining asosiy sababchisi bo'lgan va bu bilan Rossiyani uning zulmidan xalos bo'lishini hamda bu qudratli xristian davlatining yuksalishini tezlashtirdi»[1], degan edi.

4. ERON, HINDISTON VA KICHIK OSIYOGA YURISHLAR

Amir Temur Xuroson va Eronga harbiy yurishlar uyushtirganda, bu hududlarda bir necha mustaqil davlatlar bo'lib, ular o'rtasida muttasil urushlar bo'lib turardi. Xulagu davlati (1256–1336) yiqilgandan so'ng, uning o'rnida Ozarbayjonda Jaloyirlar davlati (1336–1411), Sabzavorda Sarbadorlar davlati (1337–1381), Hirotda Qurtlar davlati (1337 –1381) tashkil topgan. Amir Temur 1380-yilda o'g'li Mironshoh Mirzoni bir necha lashkarboshilar bilan Xurosonni zabt etish uchun yuboradi. Qurtlar hokimi G'iyosiddin Pir-ali boshchiligida Hirot shahri aholisi Temur askarlariga qattiq qarshilik ko'rsatadilar. Shahar 1381-yilda taslim bo'ladi.

Amir Temur Eronga qarshi 1386-yildan boshlab, 1388-yilgacha «uch yillik», 1392-yildan boshlab, 1396-yilga qadar «besh yillik» va 1399-yildan boshlab, to 1404-yilga qadar «yetti yillik» urushlar olib boradi. Eronning Qobushon, Tuyo, Nishopur, Sabzavor kabi shaharlari Temurga jangsiz taslim bo'ladi, chunki shahar hokimlari o'z shaharlarining xarobazorga aylanishini istamaydilar.

1383-yilda Sohibqiron lashkarlari Seistonni va Balujistonni egallab, Eronning janubiy va shimoli-g'arbiy hududlari tomon siljib boradi. 1387-yilda fors viloyatining hukmdori Shohshujo ixtiyoriy suratda Temurga taslim bo'ladi. Hatto, u qizini Jahongir Mirzoning o'g'li Pirmuhammadga xotinlikka berib, ikki o'rtadagi sulhni nikoh bazmi bilan mustahkamlaydi.

Ammo Isfaxonda vaziyat og'ir kechadi. Dastlab, Temurga taslim bo'lgan shahar aholisi, boj to'lashdan bosh tortib, bir kechada Sohibqiron askarlaridan 3 ming kishini qirib tashlaydi, bu voqeadan xabar topgan Temur Isfaxonda qurol ko'targan barcha kishilarni qirg'in qilishga buyruq beradi.

1382–1397-yillardagi bir necha yurishlardan so'ng, Temur Ozarbayjon Armaniston, Astrobod va Mozandaronni qo'lga kiritadi. 1402-yilga qadar Gurjistonga besh marta yurish qilib, uni egallaydi. Xullas, Amir Temur G'arbda Kichik Osiyogacha, Janubda Arabiston yarimoroligacha bo'lgan hududlarni egallaydi. Fransuz olimi Jan Pol Run «Tamyerlan» kitobida, Eronning Temur tufayli keyinchalik, hech ko'rmagan tinchlikka erishganligini, farovonlik hukm surganligini, savdo rivojlanganligini, mustahkam davlat boshqaruvi yuzaga kelganligini ta'kidlaydi. Biroz muddat Samarqandda dam olgach, Amir Temur endi zo'r berib Hindiston sari yurish uchun tayyorgarlik ko'ra boshlaydi.

1398-yilning may oyida, Amir Temur 92 ming kishilik (ba'zi manbalarda, 90 ming) qo'shin bilan Hindistonga yurish boshlaydi. Bu urushni u Muhammad payg'ambar etiqodini yoyish, payg'ambar nomini ko'klarga ko'tarish, butparast va kofirlarni islom diniga kiritish, bu yerdagi feodal tarqoqlik va o'zaro urushlarga barham berish bayrog'i ostida olib boradi. Sohibqironning o'zi bu haqida «Tuzuklar»da shunday deb yozgan edi: «Qur'oni majiddan fol ochsam, ushbu ulug' oyat chiqdi: «Ey payg'ambar, kofirlarga va munofiqlarga qarshi jahd qilgil... So'ngra... iqbolimiz xonasi – Hindistonga qarata qo'l ko'tarib, zafaru fath fotihasini o'qidim»[2].

Amir Temur Qashqadaryo vohasidan chiqib, Termiz orqali yurib, avgustda Qobulni egallaydi. U yerdan Hindiston chegaralari tomon kirib borib Tulumbi, Mo'lton, Dibalpur, Sarasti, Fathobod, Somona, Asandiy, To'qloqnur, Panipat va boshqa shahar va qal'alarni birin-ketin egallab, dekabr oyida Hind daryosidan o'tib Dehliga yetib boradi. Dehli sultoni Feruzshoh vafotidan so'ng, bu yerda o'zaro kurashlar avjiga chiqqan edi. Xususan, butparast, otashparast kofirlarning musulmon mazhabidagi aholini chiqishtirmay qo'yganliklari Sohibqironning g'azabini qo'zg'aydi. Dehli hokimi sulton Mahmud (1393–1413) Amir Temur lashkarlariga qarshi o'z sarkardasi Malluxon boshchiligida 10 020 yaxshi qurollangan otliq askar, 40 ming piyoda jangchi va 120 zan-

[1] Ivanin M. Ikki buyuk sarkarda.178-bet.

[2] Temur tuzuklari.. 47- bet.

jirband fillarni qo‘yadi. Kamon otuvchilar joylashtirilgan bu fillarning ustiga o‘q nayza va qilich zarbidan himoya qiluvchi yopqich yopib, qoziq tishlarning uchiga zahar surtilgan katta pichoqlar bog‘lab qo‘yilgan edi. Fillar yonida cho‘g‘ to‘ldirilgan xumcha, yonayotgan mum yoki neft otuvchi naftandozlar, yerga tushib ko‘plab marotaba zarb bera oladigan temir poynakli bamisoli raketa quroli singari dahshatli vositalar bor edi. Bu dahshatli qurol (raketa) dan Sohibqiron zarracha bo‘lsa-da cho‘chigan emas, chunki bunday qurolni uning o‘zi Urganch qamali chog‘ida qo‘llagan edi. Amir Temur kutilmagan jangovar, bahaybat fillar muammosini hal qilish uchun unga qarshi oqilona tadbirlar qo‘llaydi. Arabshoh bergan ma’lumotlarga qaraganda, fillarga qarshi ishlatish uchun chetlari qayrilgan va uchi o‘tkir uchburchakli «temir tikonlar»dan minglab tayyorlanib, fillar kirib keladigan jang maydonlarini «minalashtirib» chiqqanlar. Bu fillar va ularning egalariga ku!fat-u ofatlar keltiradi. Bundan tashqari, Amir Temur topshirig‘i bilan Sulton Mahmud Dehlaviyning fil va askarlariga qarshi tuyalardan foydalanilgan. Tuyalarning boshiga va ikki yon tomoniga hashak hamda tikan bog‘lab, ularni yoqib dushman tomon haydaganlar. Bu fillarnigina emas, hatto askarlarni ham qo‘rquv va dahshatga solgan. Temur yana o‘z askarlariga o‘q va nayzalarni fillarning badanlariga qarab otmay, ularning hartumlarini qilich bilan kesib tashlashni buyuradi. Natijada, olov dahshatining yopirilib kelayotganligi va Temur askarlarining bergan zarbalari oqibatida o‘z hartumidan judo bo‘lgan jangovar fillar tartibsiz suratda orqaga tumtaraqay qochib, Sulton Mahmud askarlarini pala-partish yanchib, to‘zitib yuboradi, bundan foydalangan Amir Temur Sulton Mahmud qo‘shinini zarb bilan yanchib tashlaydi. Dehli hokimi shaharning qarama-qarshi darvozasi orqali qochib qolishdan boshqa chorani topa olmaydi. Boy va badavlat Dehli shahri Sohibqironga jangsiz taslim bo‘ladi. Amir Temur Dehlidan keyin deyarli katta qarshilikka uchramaydi. U Hindistonda juda ko‘p qullar va boyliklarni qo‘lga kiritadi va ularni 1399-yil mart oyida o‘z poytaxti Samarqandga olib keladi. Bular orasida ko‘zni qamashtiruvchi juda katta, olovdek yonib turgan qip-qizil, javohir – «Chirog‘i olam» alohida qimmatga ega edi. Yoqutning yuziga buyuk Amirning nomi o‘yib yoziladi va Samarqanddagi yigirma besh ming noyob javohirlar qatoridan joy oladi.

Temur Samarqandga qaytib kelgach, g‘arbga tomon bo‘ladigan yurishlarga puxta tayyorgarlik ko‘ra boshlaydi. Yozma manbalarda, uzoq safarga otlanish oldidan Amir Temurning o‘z askarlariga yetti yillik maoshni tarqatganligi qayd etiladi. Bu urush asosan, Turk sultoni Boyazid Yildirimga qarshi qaratilgan edi. Ikki buyuk turk hokimi o‘rtasidagi ziddiyat va qarama-qarshilik borgan sayin kuchayib boradi. Amir Temur Boyazid (1389–1403) bilan hal qiluvchi jangga shoshilmaydi, iloji boricha bu urushning oldini olishga, uni tinch, siyosiy vositalar bilan hal qilishga urinadi. Chunki o‘zini Islom himoyachisi hisoblagan buyuk Sohibqiron Boyazidning xristianlar bilan jang qilayotganligini yaxshi bilar edi. Ammo Temurning bu intilishlarini o‘ziga haddan tashqari bino qo‘ygan va o‘z qudratini yuqori baholagan Sulton Boyazid nazar-pisand qilmaydi, Sohibqironni kamsitib haqoratlaydi va ikki o‘rtada boshlangan urushga asosiy sabab bo‘ladi. Buni tarixiy voqealar ochiq-oydin isbotlaydi. Qora quyunli turkman qabilasining hokimi Qora Yusuf 1388–1399-yillarda Armaniston, Iroq va Ozarbayjon sarhadlarida bir necha marta Temur lashkarlariga qarshi janglar olib borgan. Unga Ahmad Jaloyir ittifoqdosh bo‘lgan. Qora Yusuf bilan Ahmad Jaloyirni Sulton Boyazid o‘z himoyasiga oladi va ularga boshpana beradi. Amir Temur Boyazidga o‘z elchisi orqali xat yozib, Qora Yusufni unga topshirishini talab qiladi: «Yer-u ko‘kni yaratgan Tangri taologa cheksiz shukrlar bo‘lsinki, yetti iqlim mamlakatlarining ko‘pini mening farmonimga kirgizdi va olam sultonlari va hokimlari menga egilib, itoat qilish halqasini jon quloqlariga taqdilar. O‘z qadrini bilib, haddidan oshmay, jasorat ayoqlarini tiygan bandasini Tangri yorlaqasin. Sening nasli-nasabing kim ekanligi jahon xalqi oldida ma’lumdir. Shunday ekan, holingga munosib ish tutib, jur’at ayog‘ini oldinga qo‘ymaki, ranj-u mehnat balchig‘iga botib balo chuquriga yiqilgaysan. Iqbol eshigidan haydalgan bir to‘da ig‘vogar kishilar g‘arazli ishlarini bajarish uchun sening panohingdan joy olib, uxlab yotgan fitnani uyg‘otmishlar. Yana o‘shalarning ig‘vosi bilan ofat va balo eshigini davlatning yuziga ochmagil.

(Mazkur maktub yetishi bilan) Qora Yusufni mening oldimga yuborgil. Yo‘q esa, taqdir pardasi ikki lashkar saflari to‘qnashganda yuzingga ochilg‘usidir»[1].

Ibn Arabshohning ma’lumotlariga qaraganda, Amir Temur nomasini olgach va uning mazmunini fahmlagach, Boyazid o‘rnidan sapchib turib ketgan va Sohibqironni har xil bo‘lmag‘ur so‘zlar (haromi, qon to‘kuvchi, zinogir buzuqi, qing‘ir) bilan haqoratlab, unga yozgan xatining so‘nggida quyidagilarni yozgan: «...Men bilamanki, bu so‘zlar seni hech to‘xtatmasdan bizning mamlakatimizga tomon otlantiradi. Agar sen (biz tomonga) kelmasang, sening xotinlaring uch taloq bo‘lsin. Agar sen mening yurtimga kelsang-u men senga qarshi qat’iy urush qilmay qochsam, u vaqtda mening xotinlarim uzil-kesil uch taloq bo‘lsin»[2].

Amir Temur Sulton Boyaziddan bunday haqoratli xatni olgandan so‘ng, ikki o‘rtada qonli muhorabaning bo‘lishi aniq bo‘lib qoladi. Ibn Arabshoh yana davom etadi: «Qachonki Temur uning (Boyazidning – R.Sh. Sh. K) iztirobli javobidan voqif bo‘lgach, «Ibn Usmon majnun va ahmoq», dedi. Chunki u aziyatli holda haqorat qilgan edi. Temur uning javobidan xotinlarni zikr qilgan joyini o‘qib, xotima qildi. Chunki xotinlarga til tegizish ularda katta ayb bo‘lib, g‘oyat gunoh hisoblanadi. Hatto, ular xotin va qizlarning ismini talaffuz qilmay, ularning har birini boshqa bir ibora bilan ataydilar hamda bu narsadan saqlaninglar, deb (odamlarga) doimo uqtirardilar. Agar ulardan birontasining xotini qiz tug‘sa, unda uni «pardalik bola» yoki «ziynat sohibi», yoki «mastura», yoki shunga o‘xshash (ibora) lar bilan ataydilar»[3].

Amir Temurning G‘arbga tomon yurishi 1399-yilda boshlanib, 1404-yilgacha davom etgan. Bu tarixga «Yetti yillik urush» nomi bilan kirgan. U yo‘l-yo‘lakay gurjilar isyonini bostirib, qish mavsumini Qorabog‘da o‘tkazadi. 1400-yil avgustda Temur Boyazidni qo‘rqitib qo‘yish yoki uni urush e’lon qilishga majbur etish maqsadida, turk sultoni o‘ziniki hisoblagan Kichik Osiyoning hosildor yyerlarida joylashgan ikkita muhim qal’a – Sivos va Milatiyani bosib oladi. Bu qal’alar Keyinchalik, Amir Temurning Kichik Osiyodagi bo‘lajak harakatlari uchun tayanch bo‘lib, xizmat qiladi.

Sohibqiron endi o‘z nigohini Shom (Suriya) yurtiga qaratadi. Chunki bu mamlakat Boyazid bilan yaqin aloqada bo‘lgan Misr sultoni Farajga qarar edi. Mabodo Sohibqiron Boyazidga qarshi urush boshlagan taqdirda Faraj unga yordamga kelishi mumkin edi-da. Amir Temur Misr sultonini tor-mor keltirib, uni qochishga majbur qiladi va Damashqni egallab oladi, so‘ng, Mo‘sulga o‘tadi. Bag‘dod urushsiz Sohibqiron hokimiyatini tan olgan bo‘lsa-da, shahar aholisi g‘alayonlarini bahona qilib, Temur 1401-yilida u yerga bostirib boradi va ikki oylik qamaldan so‘ng shahar istehkomlari – va qo‘rg‘onini egallaydi. Chunki Temur Boyazid bilan urush bo‘lgan taqdirda turk sultoning qo‘li baland kelsa, Bag‘dod uning ittifoqchisiga aylanishi mumkinligini yaxshi bilardi. Amir Temur 1402-yilda u yerdan o‘tib gurjilarning isyonini yana bir marta bostiradi. Sohibqironning bu harakatlari sulton Boyazidning asablarini batamom ishdan chiqaradi.

Amir Temur Boyazid bilan yozishmalar qilib, uning atrofidagi yerlarni o‘ziga qaratish uchun urushlar olib borib, u bilan bo‘ladigan bevosita jangni paysalga solishi va cho‘zishdan aniq maqsad va muddaolarni ko‘zlagan edi. Birinchidan, u Boyazidni yakkalab qo‘yadi va ittifoqchilaridan mahrum etadi. Ikkinchidan, u shu davr mobaynida dushmannning xususiyatlarini, kuchli va kuchsiz tomonlarini, urush sodir etiladigan joyning sharoitlarini o‘rganadi. O‘zining orqa tayanchini mustahkamlaydi, lashkarni kerakli oziq-ovqat zaxiralari bilan ta’minlash va zarur bo‘lib qolgan taqdirda chekinish uchun qulay yo‘l-yo‘riqlar hozirlaydi. Rivoyat qilishlaricha, o‘sha davrda Sharqining eng bilimdon munajjimlaridan bo‘lgan Abdulloh Lisson yulduzlarga qarab, g‘alaba Amir Temur tomonida bo‘lishligini bashorat qilgan edi. Bu hol Sohibqiron askarlarining ruhini ko‘targan.

Usmonli turklar saltanatining sultoni Boyazid Yildirim esa o‘zining g‘arbda erishgan muvaffaqiyatlariga haddan tashqari baho berib, maishat va kayf-u safoga mukkasidan ketgan edi. Bu barcha musulmonlarning undan nafratlanishi va yuz o‘girishiga sabab bo‘ladi. Buning ustiga, Boyazid

[1] Temur tuzuklari.. 51- bet.

[2] Ibn Arabshoh.Amir Temur tarixi.1-kitob, T., “Mehnat”, 1992, 258-259 –bet.

[3] O‘sha joyda

ikki muqaddas shahar – Makka va Madinaga ziyorat uchun borayotgan karvonlarni talash bilangina cheklanib qolmasdan, hatto Amir Temurga qarshi isyonlarga ham boshchilik qilgan oqquyunlu va qoraquyunlu qabilalarining boshliqlarini o'z himoyasiga olgan edi. Ularni topshirish to'g'risidagi Temur nomalarini Boyazid, hatto eshitishni ham istamaydi. Chunki u o'zini yengilmas ulug' Sulton deb biladi. Albatta, Boyazid o'z davri uchun jangovar va kuchli lashkar tuzgan edi. Bu qo'shin bilan u Bosfor bo'g'ozi orqali o'tib, butun Bolqon yarimorolini egallashga otlanadi. U dastlab, Bulg'oriya yerlarini bosib oladi. Sulton Boyazidning tahdididan vahimaga tushgan Yevropa qirollari Burgundiya gersogi marshal Busiko qo'mondonligida birlashgan qo'shin tuzadilar va turk sultoniga qarshi salb yurishiga hozirlanadilar. Ikki o'rtadagi jang 1396-yilda Nikopol (Bulg'oriya)da bo'ladi. Bu jangda 100 ming kishilik qo'shinga qo'mondonlik qilgan Sigizmund yengiladi, o'zi va lashkarboshilari asirga tushadi. Tutqunlikdan qutulgan Busiko o'z vatani Fransiyaga bormasdan, Vizantiya imperatori Manuil III Paleolog xizmatiga kiradi va Genuya shahri gubyernatori mansabini egallaydi. U Manuil III rahnamoligida 1200 ta saralangan ritsarlardan iborat qo'shin to'plab, 1399-yilda yana Sulton Boyazid bilan jang qiladi. Ammo marshal bu safar ham Konstantinopol shahri yaqinidagi jangda yengiladi. Shundan so'ng, chorasiz qolgan Manuil III va marshal Busiko o'z homiylari bo'lmish G'arb mamlakatlariga yordam so'rab murojaat qiladilar. Lekin Fransiya qiroli Karl VI ham, Angliya qiroli Genrix IV ham, Kastiliya qiroli Genrix III ham, hatto Rim papasi ham ularga yordamni paysalga solib kechiktiradi. Buning sababi shunda ediki, ular ikki turk hukmdori – Boyazid bilan Temur o'rtasidagi voqealarning qay yo'sinda rivojlanishini ustalik bilan kuzatar edilar. Albatta, Yevropa hukmdorlari ikki jahongirning o'zaro to'qnashuvini istar edilar. Chunki har ikki qudratli hukmdor o'zaro urushib bir-birlarini holdan toydirsalar, Yevropa uchun foyda keltirishini ular yaxshi bilganlar. Ammo Sulton Boyazid ham, Amir Temur ham G'arbga qarshi birlashib harakat qilish uchun umumiy til topa olmaydilar, ular o'zaro urushda bir-birlarini holdan toydirib, umumturkiy xalqlarning qudratini zaiflashtirajaklarini anglab yetmaydilar. Yevropa hukmdorlari esa mohirlik bilan ikki turk jahongirni bir-biriga qayrar edilar. Vizantiya imperatori Manuil III va Fransiya qiroli Karl VI o'z elchilarini, Rim papasi esa o'z monaxlarini shoshilinch suratda Amir Temur huzuriga yuborib, unga o'zlarining xayrixohliklarini izhor qiladilar. Genuya va Venetsiyadan kelgan elchilar esa o'z hukmdorlarining Bosfor bug'oziga kemalar chiqazib Sulton Boyazidning dengizdagi yo'lini to'sishga shay turganligini bildirishadi. Kastiliya qiroli Genrix III bo'lsa o'z elchilari Payo de Soto Mayor va Ernan Sanches de Palasuelosga shoshilmaslikni, ikki turk sultoni qo'shinlari haqida ma'lumot to'plash va urushning borishini obdan kuzatishni topshirgan edi.

Amir Temur 1402-yilning aprel oyida Quriya daryosini kechib o'tib, birin-ketin Tartum, Kemox va Qaysmriya kabi qal'a-shaharlarni egallab Turkiya bilan Suriya va Bag'dod aloqalari yo'lini kesib qo'yadi. U bu yerdan Anqara qal'asi tomon harakat qiladi va to'rt kunda 120 chaqirim yo'lni bosib o'tib Kir shahriga kirib keladi. Bu yerda Sohibqiron g'azabga to'lgan Boyazid o'z qo'shinlari bilan yetib kelayotganligidan xabar topadi. Boyazid to'g'risida batafsilroq va to'laroq ma'lumotlar to'plash maqsadida, Temur o'zining 1000 chavandozini uning yo'nalishi tomon jo'natadi. Sohibqironning o'zi asosiy lashkarlari bilan uch kun mobaynida 150 chaqirim yo'lni bosib o'tib Anqaraga keladi. Temurning asosiy maqsadi Boyazidni Turkiya poytaxti Bursadan uzib qo'yish va jangni o'zi uchun qulay bo'lgan vaziyatga yo'naltirishdan iborat edi.

Amir Temur bilan Sulton Boyazid o'rtasida tarixda «Anqara jangi» nomi bilan mashhur jang 1402-yil 20-iyulda boshlanadi. Tarixiy yozma manbalarda, ikki o'rtadagi kuchlar nisbati to'g'risida turlicha va har xil ma'lumotlar uchraydi. Ba'zi mualliflar Boyazid ustidan Amir Temur g'alabasining ahamiyatini kamsitish maqsadida, Sohibqiron lashkarlari sonini 800 ming (jami), urushda qatnashganlari esa 300–350 ming bo'lgan. Sulton Boyazidniki esa 200–250 va hatto, 120 ming (M. Ivanin) deb ko'rsatadilar. Ibn Arabshoh esa Temur qo'shinlarini bir million bo'lgan, deb bo'rttiradi. Ko'pchilik manbalarda, jangda har ikkala tomondan 400 ming kishidan iborat lashkar qatnashganligi haqida haqiqatga yaqin ma'lumot ustunroqdir. Bugungi kunda ko'plab adabiyotlarda Anqara jangida har ikki tomondan jami 360 ming qo'shin qatnashgani holda Amir Temur tomonidan 200 minglik qo'shin, Boyazid tarafidan esa 160 minglik qo'shin qatnashgani haqida ma'lumot berilmoqda.

Anqara jangida Temurning buyuk sarkardalik mahorati, ayniqsa, yaqqol ko'rinadi. 200 ming kishilik Temur qo'shinining o'ng qanotiga o'g'li Mironshoh, chap qanotiga nabiralari Sulton Husayn va Halil Sultonlar, kenja o'g'li Shohrux qo'mondonlik qiladi. Qo'shin markazini Temurning sevimli nabirasi Muhammad Sulton boshqaradi. Markaz va qanotlar ortida Temurning o'zi va ikki nabirasi Pirmuhammad va Iskandarlar – zaxiradagi kuchlar hal qiluvchi zarbaga tayyor edilar. Boyazid qo'shinlariga Sultonning qaynisi Serb knyazi Lazarevich va o'g'illari boshchilik qiladi. Anqara jangi Sohibqironning yorqin g'alabasi bilan yakunlanadi. Bu yerda Amir Temurning nafaqat buyuk harbiy sarkarda va lashkarboshi, ayni zamonda, mohir va usta davlat arboblariga xos diplomatligi ham o'z kuchini ko'rsatadi. U tarixiy Anqara jangi oldidan ustamonlik bilan Sulton Boyazid lashkari safida qahramonlarcha jang qilayotgan asosiy avang'or kuch bo'lgan totorlarning Fozil boshchiligidagi rahbarlari, amirlari, boshliq va ulug'lariga ular qalbini to'lqinlantiruvchi xat yozib, turk sultonidan o'z tomoniga ag'darib oladi.

Ibn Arabshohning «Amir Temur tarixi»da keltirilgan o'sha xatda jumladan, quyidagilarni o'qiymiz: «(Darhaqiqat), sizning martabangiz (mening) martabam, nasabingiz – nasabim bilan muttasil, (bizning) mamlakatimiz (sizning) mamlakatingiz, ajdodimiz – sizning ajdodingiz, biz hammamiz bir daryoning irmoqlari-yu bir daraxtning butoqlarimiz. Qadim zamonlardan beri bizning ota-bobolarimiz bir uyadan o'sib-undilar va ozgina inda ko'payib, daraja topdilar. Shu sababdan, ham, shubhasiz, sizlar mening shoxobchalarim va butoqlarimdan biri; mening a'zoyi-badanimning bir a'zosi, menga xolisona (kishilar) va do'stlarimsiz. Sizlar men uchun ichki kiyim bo'lsangiz, boshqalar esa faqatgina sirtqi kiyimdirlar. Agar o'zgalar podshohlik (martabasi)ni (kurashib) qo'lga kiritsa, siz esa bu martabaga nasl-u nasab yuzasidan erishgansiz, chunki sizning ota-bobolaringiz qadim zamonlarda Turon yyerlarining podshohlari bo'lganlar. Ulardan bir toifasi o'z ixtiyorlarisiz bu diyorlarga kelib, shunda Vatan tutib qolganlar. Ular, xuddi hamisha bo'lganlaridek, karomatda turib, saltanat belgilari-yu riyosat jilovlarini tutib yurganlar hamda shu surur-u shodlikda davom etib, nihoyat tangri taoloning rahmatiga muyassar bo'lgunlaricha mana shunday izzatu ikromda bo'ldilar. Marhum Ertana sizning oxirgi podshohingiz bo'lib, Rim yerlaridagi eng ulug' hokimi sizning eng kichik mamlukingiz misoli edi. Xudoga shukurki, sizning shavkatingizda zaiflik, farog'atingizda nosiqlik yo'q. Qanday qilib, siz o'zingiz shunday xo'rlanishga rozi bo'ldingiz, go'yoki siz sehrlangan (kishi) ki, o'zgalarga malay bo'lishlikka sabr-u toqat qilasiz. Ulug'larning ham ulug'i bo'lgandan keyin qanday qilib, siz kichiklarning ham kichigi bo'lib, qoldingiz. Sizlar xoru zorligi, ayanchli ahvolda emassiz-ku, vaholanki tangri taoloning yeri bepoyon. Nega endi siz (o'zi) Ali Saljuqiy tomonidan (qullikdan) ozod qilingan qullarning avlodlaridan bo'lgan kishining quli bo'lib, qoldingiz. Buning sababi-yu boisiga (aslo) mening aqlim bovar qilmayotir. Ixtilof va kelishmovchilikdan bo'lak (narsa) bo'lmagan bunaqa birodarlig-u yaqinlik qayerdan paydo bo'ldi. Lekin har holda men siz avalo (kishi) men va sizning foydangiz uchun haq gapni so'zlayman hamda kelgusi ishlaringiz uchun zamin hozirlayman. Agar sizga bu yerlarda yashamoq lozim bo'lib, o'sha keng o'lkalarni Rim – tor yerlariga sotish zarur bo'lsa, u vaqtda sizlar eng kamida o'z ajdodlaringiz kabi bu (mamlakat)larning hokimlari bo'lib, qal'alar idorasining yugani sizlarning qo'lingizda bo'lsin; sizlar u yerlar o'rkachida o'tiring va unda (mamlakatda) qo'lingizni cho'zib, bemalol (uning) jilovini boshqaring. Bu muhim ish qachonki, biz ushbu urushga kifoya qilib, bu kurashdan o'z murodimizga erishsak va maydon bizniki bo'lib, o'rtadan Ibn Usmon ko'tarilsa (shundagina) hosil bo'ladi. Qachonki borliq g'animdan tozalanib, bu mamlakat joylari xolis meniki bo'lsa, men uning yo'l va yo'lkalarida yursam, shunda men yoyni yasagan (odam) ga borib, uyni esa bino qilgan odamiga ato qilaman, suvlarni o'z oqimiga qaytarib, sizlarni ular qishloqlari, qal'alari, shaharlari va atroflarining hokimi etib tayinlayman.

Sizlardan ~~har biringizni~~ o‘zi sazovor bo‘lganiga yarasha martabasiga qaror toptiraman. Faqat sizlar (urushda) bizlarga qarshi yordam bermay, biz tomon o‘tishga imkon topasiz. Fursatingizni g‘animat biling va undan o‘z hissangizni olishda foydalanib, qoling. Chunki siz ham surat, ham mazmun jihatidan bizga yaqinsiz. Ammo hozircha zohiran Ibn Usmon bilan bo‘lib, botinan biz bilan bo‘ling. Qachonki bizlar uchrashganimizda (ulardan) ajralib chiqib, bizning askarimizga qo‘shiling»[1].

Bu xat Boyazid Yildirim lashkarlari safidagi totor jangchilari aqliga u shu darajada moyil bo‘ladiki, ikki o‘rtada hal qiluvchi to‘qnashuv bo‘lganda ular batamom Amir Temur lashkarlari tomon yopirilib o‘tadilar. Shundan so‘ng, jangning boy berilayotganligini ko‘rgan Boyazidning to‘ng‘ich o‘g‘li Sulaymon Chalabiy Bursaga, ikkinchi o‘g‘li Muhammad shimoli-sharq tomondagi tog‘larga, uchinchi o‘g‘li Iso janubga tomon otani tashlab qochadilar. Amir Temur g‘alabani poyoniga yetkazish va bir zarb bilan urushni tugatish maqsadida, Boyazidni har tarafdan, Sharafiddin Ali Yazdiy iboralari bilan aytganda, «ovchilar halqa bo‘lib, hayvonni qurshab olganlaridek» o‘rab oladi. Uni Amir Temur huzuriga keltiradilar. Bu jangda Boyazidning xotini Serb malikasi Oliv era, o‘g‘illaridan Muso va Iso Chalabiylar asirga tushadi. Sulaymon Chalabiy esa Bursaga borib kemaga tushib qochishga zo‘rg‘a ulguradi.

Amir Temur shiddatli hujumni davom ettirib, butun Kichik Osiyoni egallaydi va O‘rta Yer dengizining sharqiy sohilida joylashgan Izmir shahriga yetib boradi. O‘rta Yer dengizida joylashgan Xios va Lesbos orollaridagi Genuya mulklarining hukmdorlari ham Amir Temur hukmronligini tan oladi, Ayni chog‘da, Misr podsholari ham taslim bo‘ladilar.

Temur lashkarlari Kichik Osiyoni, uning markaziy shaharlari Anqara, Nikeya, Bursa, Izmir va boshqalarni egallaydilar, juda ko‘p boyliklar qo‘lga kiritiladi. Bunday yorqin g‘alabadan so‘ng, Amir Temur o‘zining azaliy odatiga ko‘ra, o‘z jangchilariga Kiyutoyda katta ziyofat beradi, sovg‘a-salomlar va in’omlar ulashadi. Sohibqiron roli Genrix III elchilari Payo de Soto Mayor va Ernan Sanches de Palasuelosni qabul qiladi. Elchilar ulug‘ Amirni erishilgan g‘alaba bilan tabriklaydilar va unga o‘z qirollarining minnatdorchiligini izhor etadilar. Sohibqiron ham o‘z saltanatining sarhadiga yaqin bo‘lgan Yevropaning qudratli qiroli Genrix III elchilariga katta mulozamat ko‘rsatib, Boyazid haramida asiralikda saqlanayotgan Gretsiya hukmdorining qizlari Anjelina, Katalina va Mariyani hamda o‘ljaga olingan avliyo Mixailning oltin haykalini in’om qiladi.

Amir Temur ayni zamonda, o‘z a’yonlaridan Muhammad al-Keshiyni yorliq bilan qirol Genrix III huzuriga elchi qilib yuboradi. Jahongirning Sulton Boyazid ustidan erishgan shonli g‘alabasini Fransiya va Angliya qirollariga yetkazish niyati bilan Temur maktublarini olib, Sultoniya arxiepiskopi Ioann ham shoshilinch ravishda g‘arb tomon yo‘l oladi. Oradan bir yil o‘tgach, Kastiliya qiroli Genrix III o‘z elchilarini sovg‘a-salom va birodarlik yorlig‘i bilan Samarqandga Temur huzuriga jo‘natadi. Jumladan, 1403-yil 21-mayda Ispaniyadan jo‘nab ketgan elchilar Konstantinopol, Trapezun, Eron, Balx Termiz, Kesh orqali Samarqandga yetib keladilar. Ularning ichida Ryui Gonsales de Klavixo ham bor edi. Ular Temur saroyida katta hurmat va tavoze bilan kutib olinadilar. Klavixo 1404-yilning sentabr - noyabr oylarida Samarqandda bo‘lgan davridagi o‘z xotirotlarini «Buyuk Temur tarixi» va «Temur qarorgohi Samarqandga safarot kundaligi» asarlarida batafsil yozgan. Fransiya qiroli Karl VI va Angliya qiroli Genrix IV larning javob nomalarini olgan arxiepiskop Ioann ham Yevropa qirollari bilan Sohibqiron Temur o‘rtasidagi birodarlikni mustahkamlash niyatida orqaga qaytadi.

Ammo Amir Temur Usmonli turklar davlatini batamom tag-tomiri bilan tugatish tarafdori emas edi. Unga buning hech qanday manfaatli tomoni ham bo‘lmagan, kerak ham emas edi. Temurning Kichik Osiyoga lashkar tortishiga, asosan, Boyazidning kaltabin va uzoqni ko‘ra bilmas siyosati sabab bo‘lgan edi. Shu boisdan, akademik Bo‘riboy Ahmedovning «Amir Temur» tarixiy romanida hikoya qilinishicha, buyuk sarkarda bag‘rikenglik qilib, Boyazid Yildirimni bir necha kun o‘g‘li bilan xumoyun O‘rduda mehmon qilib, so‘ng, «... Rim mamlakatini Boyazidxonning

[1] Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 2-kitob, T., “Mehnat”, 1992, 265–266-bet.

inon-ixtiyoriga topshirib jo‘natib yubordi» (552-bet). Ammo turk sultoni o‘z qilmishiga pushaymon bo‘lmaydi va xatosini tushunmaydi. Sulton Boyazid poytaxt Bursaga bormaydi, balki Oq shaharda qoladi va Shayx Mahmud xonaqosida yashaydi. U shu yerda 1403-yil 8-martda vafot etadi. Sulton Boyazid qabrini o‘z vasiyatiga binoan Shayx Mahmud Hayron mozoriga qo‘yadilar. Turk sultonining vafoti haqidagi xabarni eshitgan Amir Temur ich-ichidan achinadi va u hatto Oq shaharga kelib, Boyazid Yildirimning bolalari, qarindosh va yaqinlariga chuqur ta’ziya izhor etadi. Bo‘riboy Ahmedovning ta’kidlashicha, ulug‘ amir «ularga podshohona siylash va navozishlar ko‘rgazadi, ularning har biriga zardo‘zi chopon kiygizadi, o‘g‘li Musoga esa xos xalat, murassa kamar, shamshir va yuz bosh nasldor ot in’om etib, Bursa va Rim mamlakatini unga topshiradi». Bu haqida unga ol tamg‘a bosilgan maxsus yorliq ham beriladi. So‘ng, Musoga: «Otangizning muqaddas xokini sultonlarga xos izzat-ikrom bilan Bursaga olib borib, tirikligida o‘zi qurdirib qo‘ygan oliy imoratga dafn ettiring»,– deb aytadi (553-bet). Boyazidning qochib yurgan to‘ng‘ich o‘g‘li Sulaymon Chalabiyni u turklarning Yevropadagi viloyatlariga hokim qilib, tayinlaydi, hukmdorlik toji va yorliqlar in’om etib, mansabdorlik sarposini kiygizadi. Andropol shahri uning poytaxtiga aylantiriladi.

Amir Temur 1404-yilning may oyida Samarqand tomon yo‘lga otlanib, iyulda poytaxtga yetib keladi. 70 yoshni qarshilagan Sohibqiron Xitoy safariga tayyorgarlik ko‘ra boshlaydi. Albatta, u bu yurishni ancha ilgari rejalashtirgan edi. Shu bois, Xitoyga yurish bo‘yicha, tayyorgarlik ishlari ham ancha oldin boshlangan edi. 1397-yildagi ko‘chmanchi o‘zbek qabilalari bilan bo‘lgan urush davridayoq Xitoy bilan chegaradosh bo‘lgan Ashir shahrida aholi sonini oshirish hamda u yerga 40 ming otga ega bo‘lgan aholini ko‘chirib, ularga o‘sha yerlarda dehqonchilik qilish va savdoni rivojlantirish, qal’alar qurish va iloji boricha oziq-ovqat zaxiralari to‘plash haqida buyruq bergan edi. Undan tashqari, Temur Xitoyga o‘z odamlarini yuborib, uni obdan o‘rganish masalalariga e’tibor beradi.

Amir Temur 1404-yilning kuzida nabirasi Ulug‘bekning (Muhammad Tarag‘ay) to‘yini o‘tkazish (to‘y haddan tashqari, zo‘r tantanalar bilan ikki oy davom etgan) bahonasida o‘z davlati qo‘l ostidagi oqillar, viloyatlar hukmdorlarini, qo‘shin boshliqlarini, to‘ra va amaldorlarni Samarqandga taklif qiladi va qurultoy chaqiradi. Unda Xitoyga bo‘ladigan yurish masalasi muhokama qilinadi. Qurultoyda Xitoyga qarshi qilingan urush islom dinini tarqatish bayrog‘i ostida olib borilishi hisobga olinib, bu urush muqaddas deb e’lon qilindi. Buyuk Sohibqiron Ulug‘ tug‘ni ko‘tarib, 1405-yil 8-yanvarda 200 ming kishilik lashkar bilan Xitoy sari yuzlanadi. Qish o‘sha yili juda qattiq kelgandi. Shunga qaramay, u lashkarga to‘xtovsiz harakat qilishni topshiradi. Muzlagan Sayhundan Zarnuq shahri yaqinida o‘tib oladi. Qishning sovuqligi shu darajada kuchli bo‘lganki, Ali Yazdiyning yozishicha, daryo ustidagi muzning qalinligi 2–3 tirsakka teng bo‘lgan. Sovuq zarbidan juda ko‘p askarlarning yuz-quloq va burunlarini sovuq urib ketadi, ko‘plari sovuqdan to‘ng‘ib halok ham bo‘ladi. Ammo Temur yo‘lda yurishni davom ettiradi. 1405-yil 14-yanvarda Sohibqiron O‘tror shahriga yetib keladi. U shu yerda shamollab kasalga chalinadi va uzoq muddat yotib qoladi. Uni O‘tror hokimi Berdibekning saroyida yotqizadilar. O‘limi yaqinlashganligini tushida ko‘rgan Sohibqiron hamsafar avlod-ajdodlarini, quroldosh amir-u aqrabo va sultonlarni, saroy a’yonlarini chorlab, ularga nasihatlar qiladi, ularni birdamlik, do‘stlik, ahillikka chaqiradi va o‘z o‘rniga qoldirayotgan vorisxo‘r Pirmuhammadga itoat etishlariga da’vat etib bunday deydi: «... Anglab turibmanki, ruh qushi qalb qafasidan parvoz qilmoqchi. Tangri taoloning dargohiga jonimni baxsh etayotibman. Sizlarni uning lutfu marhamatiga topshirdim. Obidiyda qilib, o‘ltirmanglar, ohu nola chekmanglar, chunki bundan foyda yo‘q. Ruhimni fotiha va takbir bilan shod etinglar.

Alhamdulilloh, tangri taoloning yordamila ma’murayi olamni shunday zabt etdimki, bugun tamom Eron-u Turonda biron kishining boshqalarning ishiga aralashish yoki jabr-u bepok qo‘lini bechoralarga ozor berish uchun ko‘tarishga majoli yo‘qdir. Gunohim qancha ko‘p bo‘lsa ham kechiringlar deb, tangri taoloning mulkini beqiyos saxiylik bilan qo‘riqladim, zolimlarning taruzli qo‘lini mazlumlarning hayot etagidan yulib tash-

ladim. Saltanat qurib ulirganimda, eshitmagan yoki menga xabar qilmagan yoxud dunyo sobit bo'lmagan paytlardan boshqa vaqtda zo'ravonning zaif ustidan zo'ravonlik qilishiga yo'l qo'ymadim.

Shunday bo'lsa-da, dunyo menga vafo qilmadi, sizlarga ham vafo qilmaydi.

Lekin (zo'ravonlikka) monelik qilish ishini kechiktirish mamlakatni xavf-u g'avg'o ostida qoldiradi, jumlayi xaloyiqning huzur-halovatini buzadi, maslagu tariqatning buzilishiga olib keladi. Qiyomat kuni buni bizdan so'raydilar, surishtiradilar.

Shu kundan e'tiboran, farzandimiz Pirmuhammad Jahongirni o'zimizga valiahd va toj-u taxt vorisi etib tayinladikkim, Samarqand taxti uning amr-farmonida bo'lg'ay, tamkinlik va istiqlol bilan mulk-u millat, lashkar va raiyatning muhim yumushlari bilan mashg'ul bo'lsin. Sizlar (esa) unga tobelik va bo'ysunish marosimini o'rniga qo'yinglar, uni birgalikda qo'llab-qo'ltiqlanglar, toki olam buzilmasin.

O'g'illarim! Millatning ulug' martabasini, saodatini saqlamoq uchun sizlarga qoldirayotgan vasiyat va tuzuklarni yaxshi o'qing, aslo unutmang va tatbiq eting.

Millatning dardlariga darmon bo'lmoq vazifangizdir. Zaifalarni ko'ring, yo'qsullarni boylar zulmiga tashlamang. Adolat va ozodlik dasturingiz, rahbaringiz o'lsin. Men kibi uzun saltanat surmak istasangiz, qilichingizni yaxshi uylab chekingiz. Bir da'fa chekkandan so'ngra-da, uni ustalik-la qo'llangiz. Orangizga nifoq tuxumlari ekilmasligi uchun ko'p diqqat bo'ling. Ba'zi nodimlaringiz va dushmanlaringiz nifoq tuxumlari sochmakka, bundan foydalanmakka chalishajakdurlar. Faqat vasiyatimda sizga idora shaklini, uning ilkularini ko'rsatdim. Bularga sodiq qolsangiz tosh boshingizga tushmas...

Mendan so'ng, xoqon Pirmuhammad Jahongir bo'lajakdur. Onga, menga itoat etar kibi itoat etajaksiz, Qo'mondonlarim, hozir itoat omini etingiz...»[1].

Saroyda hozir bo'lganlar nomidan amir Shohmalik va Shayx Nuriddin ulug' Amirni so'nggi oxirat yo'liga jo'natish oldidan uning vasiyatlarini so'zsiz bajarish va unga amal qilishga va'da berganlar. 1405-yil 18-fevral kechqurun buyuk saltanat sohibi Amir Temurning yuragi urishdan to'xtaydi, buyuk Sohibqiron yorug' dunyo bilan xayrlashadi. Uning jasadini Samarqandga olib kelib o'z vasiyatnomasiga ko'ra, pir-u ustozi Shayx Sayyid Baraka xokining oyoq tomoniga dafn etadilar.

Shunday qilib, 1370–1405-yillar mobaynida, ya'ni 35 yil Samarqand taxtini boshqargan Sohibqiron Amir Temur Ko'ragoniy buyuk saltanatga asos solib, u shu davr mobaynida 30 martadan ortiq harbiy yurishlar uyushtiradi va biror marta bo'lsa-da, yengilmaydi, dunyodagi 27 mamlakatni egallaydi. Amir Temur tuzgan saltanat sarhadlari janubda Arabiston yarimorolidan shimolga to Moskva knyazligiga qadar, sharqda Xitoy hududlaridan g'arbga tomon O'rta Yer dengizi va Misr davlatlari yerlarini ham o'z ichiga olgan hududlarga qadar cho'zilib ketgan edi. Yevropaning harbiy tarixchilari Amir Temurni Napoleonning ustozi deb bilishadi. Taniqli harbiy tarixchi olim Gammyer Sohibqironni Aleksandr bilan taqqoslash mumkin, deb yozadi. «Bu taqqoslash ularning jasurligi, fotihlik, insonparvarliklari va nihoyat kamsuqumliklaridagi o'xshashlikka asoslanadi. Yunon va fors taraqqiyoti gullagan davrda sahnaga chiqqan Aleksandr Zulqarnaynning Temurga qaraganda, ta'limi yuqori edi, ammo Temur sarkarda va zabt etilgan el-yurtlar hukmdori iste'dodi jihatidan undan o'zib ketdi. Aleksandr dabdabadan noziklashgan xalqlarni zabt qilgan bo'lsa, Temur jangovar podsholiklarni istilo qildi. Birinchisi taxtda tug'ilgan bo'lsa, ikkinchisi qo'rg'onchada tug'ildi. Ana shunday farqdan qat'i nazar, jahon sahnasiga chiqishda temir barqarorlik, favqulodda o'zini tuta bilish, o'rni kelganda ehtiyotkorlik Temurni yuksak qudrat cho'qqisiga ko'tardi va bu fazilatlar uni umrining so'nggi daqiqalarigacha tark etmadi»[2].

Amir Temur shaxsining murakkabligi, uning buyuk fotihligi, davlat arbobi va ayni zamonda, oddiy inson bo'lganligi Fransuz olimi Jan Pol Running «Tamyerlan» kitobida ayniqsa yorqin ifoda etiladi. Bu asarda muallifning Amir Temur shaxsiga xolisona va adolatli baho berganligiga guvoh bo'lamiz. Asar muallifining xulosasiga ko'ra, «Sohibqironning ayrim fazilatlari, chu-

[1]Amur Temur o'gitlari. T., "Navro'z" 1992, 60-61- betlar

[2] "Muloqot" 1991- yil, 8- son, 65 -bet.

nonchi, o'z ishlaridan mag'rurlanishiga qaramay muomalada o'ta oddiyligi, dunyoning yarmini titratgan amir bo'la turib, bir dindor zotning oyoq tomoniga qo'yishlarini vasiyat qilishi, sharob ichishni man qilgan holda ajoyib majlislarni tashkil qilishi aqalli qoshini ham chimirib qo'ymay, qirg'inbarot urushlar qila turib, odamlarni adolatga undashi suhbatlarda esa urush dahshatlarini eslashni yoqtirmasligi, ko'p binolarni vayron qilgani holda ma'muriy qurilishlarga bosh-qosh bo'lishi, ozgina fursatni ham qo'ldan boy bermay ilmiy munozaralar uyushtirishi bu munozara majlislarda mantiqiy savollar bilan ancha-muncha ilm ahlini lol qoldirishi va olim-u ulamolarni o'ta hurmatlashi, g'azabdan chehrasida kulgi bo'lmagan holda eng dahshatli jazo ko'rilayotganda ham gunohkorni, agar nohaqlik bo'lsa, afv etishdek oliyjanob fazilatni namoyish qilishi, o'ziga bo'ysundirgan hukmdor raqib bo'lsa ham hurmat-ehtirom bilan dafn qilishni buyurishi, ashaddiy raqibi Sulton Boyazidni qamal qila turib, bahorda uni ertagi meva-sabzavotlar bilan siylashi... Bunga o'xshash fazilatlari va kutilmaganda har qanday mantiqiy xulosani ham chippakka chiqaruvchi xatti-harakatlari Temur shaxsining o'ta murakkab va buyukligini ko'rsatadi. Temur o'ziga teng keladiganlardan Doro, Iskandar, Sezar, Chingizxon, Bonopartlar kabi o'tgan zamonning eng ulug' zotlari qatorida turadi»[1].

5. AMIR TEMUR DAVLATIDA ICHKI HAYOT

Amir Temur o'zi yashagan feodal zamonning farzandi edi va u bu zamon jamiyati qobig'idan chetga chiqib keta olmaydi, keta olmas ham edi. Sohibqiron nomi bilan Temur buyuk saltanatga asos soladi va uni ulug' amir sifatida boshqaradi. Hech qachon u o'zini barpo etgan davlatning «qonuniy» xoni deb e'lon qilmaydi, holbuki bunga hech kim to'sqinlik qila olmas ham edi. Chunki u kelib chiqishi, nasl-nasabi bilan chingiziylar sulolasiga mansub emas edi. A.Y. Yakubovskiy «o'zbek xalqining yuzaga kelishi masalasi haqida» asarida: «Temur o'zini mo'g'ul deb iqror qilmaganidek, Movarounnahrdagi zamondoshlari ham uni mo'g'ul deb o'ylamaydilar», deb yozadi.

[1] "Xalq so'zi", 1992- yil, 9-aprel.

Amir Temurning buyuk saltanat barpo etganligi yuqorida ta'kidlandi. Ayni zamonda, ulug' amirning o'zi ana shu buyuk saltanatning parchalanish jarayonini ham hali tiriklik chog'idayoq boshlab bergan edi. Chunki Temurning o'zi Farg'onani hisobga olmaganda Movarounnahrni hech kimga bermasdan qolgan hududlarni to'rt qism – mulkka bo'lgan. Tarixchi olim Bo'riboy Ahmedovning yozishicha, Xuroson, Jurjon, Mozandoran, Seiston (markazi Hirot) Shohruxga G'arbiy Eron, Ozarbayjon, Iroq va Armaniston (markazi Tabriz) Mironshohga Fors, ya'ni Eronning janubiy qismi (markazi Sheroz) Umarshayxga Afg'oniston va Shimoliy Hindiston (markazi G'azna, keyinchalik, Balx) Pirmuhammadga suyurg'ol (in'om) qilib, berilgan edi. Bu ulus-mulklar nomigagina markaziy hokimiyatga bo'ysunar edi, aslida esa o'ziga xos mustaqil davlat bo'lib olgan. Suyurg'ol qilingan yer-mulklar Oliy hukumatni-farmoni bilan avloddan avlodga o'tavergan. Bu hol buyuk saltanatning bo'laklarga bo'linib ketganligining asosiy sababidir. Ana shu ma'noda Temur saltanati shaklan buyuk va qudratli bo'lib ko'rinsa-da, aslida uning iqtisodiy asoslari mustahkam negizga qurilmagan edi.

Amir Temur davlatining asosini o'n ikki ijtimoiy toifa tashkil etgan. «Temur tuzuklari»da sanab o'tilgan bu toifalar quyidagilardir: 1. Sayyidlar, ulamo, mashoyih fozil kishilar; 2. Ishbilarmon, donishmand odamlar; 3. Xudojo'y, tarkidunyo qilgan kishilar; 4. No'yonlar (no'yon – tuman boshlig'i – 10 ming kishilik qo'shin boshlig'i – R.Sh.,S.X.), amirlar, mingboshilar, ya'ni harbiy kishilar; 5. Sipoh va raiyat (raiyat – soliq to'lovchi xalq); 6. Maxsus ishonchli kishilar; 7. Vazirlar, sarkotiblar; 8. Hakimlar (faylasuflar, donishmand allomalar – R.Sh. Sh. K.); 9. Tafsir va hadis olimlari; 10. Ahli hunar va san'atchilar; 11. So'fiylar; 12. Savdogar va sayyohlardir.

Temur davlatining tuzilishi yetarli darajada o'rganilmagan. Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, viloyat va tumanlarda hokimiyat markaziy hukumat yoki ulus hukmdorlari tomonidan tayinlangan mansabdor (dorug'a)lar qo'lida bo'lgan. Markaziy hukumatni, asosan, uch bosh davlat muassasasi: Devoni oliy (oliy ijroiya organi), Devoni mol (moliya ishlari boshqarmasi) va Devoni tovochi (harbiy ishlar boshqarmasi) idora qilgan.

Din va shariat bilan bog'liq bo'lgan masalalar, shuningdek, sud ishlari qozi va shayxulislom qo'lida bo'lgan.

«Tuzuklar»da davlatni yetti nafar vazir idora qilganligi ko'rsatiladi. Bular: 1.Mamlakat va raiyat ishlari bo'yicha, vazir (bosh vazir); 2. Vaziri sipoh, ya'ni harbiy ishlar bo'yicha vazir; 3. Egasiz qolgan mol-mulklarni tasarruf etish vaziri; 4. Saltanatning kirim-chiqim ishlarini boshqaruvchi vazir, ya'ni moliya ishlari vaziri; 5, 6, 7. Sarhad (chegara) viloyatlarining ishlarini nazorat qilib turuvchi vazirlardir. «Vazirlar, – deyiladi «Tuzuklar»da, – saltanat ustunlaridir... (ular) mamlakat obodonchiligini, raiyatning tinchligini, sipohlarning birligini, xazina boyligini doimo ko'zda tutadilar. Davlat, saltanat ishlarini yuzaga chiqarishda kamchilikka yo'l qo'ymaydilar. Saltanatga zararli narsalarni qaytarishda mol-u jonini ayamaydilar. Amir Temur vazir to'rtta sifatga ega bo'lishi lozim deb hisoblagan: «Birinchisi – asllik, toza nasllilik; ikkinchisi – aql-farosatlilik; uchinchisi – sipoh-u raiyat ahvolidan xabardorlik, ularga nisbatan, xushmuomalada bo'lishlik; to'rtinchisi – sabr-chidamlilik va tinchliksevarlik...

Qaysi vazir soflik, to'g'rilik bilan vazirlik ishiga kirishib, davlatning moliya ishlarini diyonat, savob bilan, nafsi buzuqlik qilmay, omonatga xiyonat etmay bajarar ekan, unday vazirni eng oliy martabalarga yetkazsinlar. Qaysi vazir buzuqlik qilib, yomonlik yo'li bilan mamlakat ishlarini yurgizar ekan, ko'p o'tmay unday saltanatdan xayr-u baraka ko'tariladi».

Sohibqiron davrida yerga egalik qilishning beshta asosiy ko'rinishi bo'lgan: 1. Suyurg'ol yerlar. Bu yerlarning egalari har qanday soliqlardan ozod edilar. Ular yer egasi sifatida dehqonlarni ishlatib, yer solig'i – xiroj olganlar. 2. Harxon yerlar. Xususiy mulk bo'lgan bu yerlar odamlarga biron-bir alohida xizmatlari uchun berilgan. 3. Ushr yerlar. Sayyid va xulsalarga mansub bu yerlarning egalari olgan daromadlarining o'ndan bir qismini davlatga to'laganlar. 4. Vaqf yerlar – machit va madrasalar, xonaqoh va mozorlarga qarashli yerlardir. 5. Askarlarga va ularning boshqalariga ajratib beriladigan yyerlar. Amir devonida yer ishlari, soliqlar, boj yig'ish, mirshablik yumushlari bilan shug'ullanuvchi vazir bo'lgan. Oliyhimmat sohibqiron o'z xalqiga muruvvatli bo'lib bemavrid, bo'lar-bo'lmasga mol-xiroj kabi soliqlar solishga qarshi bo'lgan va xalqni bir necha marta yillab soliqlar to'lashdan ozod qilib yuborgan. Amir Temur davrida asosiy soliq daromad solig'i – xiroj bo'lib, u olinadigan daromadning uchdan bir qismiga teng bo'lgan. «Tuzuklar» da yozilishicha, kimki biron sahroni obod qilsa, yoki qoriz (yer osti suvlarini tortib chiqaradigan inshoot) qursa, yo biron bog' ko'kartirsa, yoxud biron tashlandiq yerni obod qilsa, undan birinchi-yili hech narsa olinmagan, ikkinchi yili o'z roziligi bilan nimani bersa, uni olishgan va faqat uchinchi yili qonun doirasida xiroj solig'i undirilgan.

Sohibqiron mamlakat obodonchiligiga juda katta e'tibor beradi. Movarounnahrning dehqonchilik vohalarida, xususan, Zarafshon vodiysida o'nlab sug'orish tarmoqlari chiqariladi, sug'orma dehqonchilik maydonlari kengaytiriladi, yangi obod shahar va qishloqlar barpo etiladi. «Tuzuklar»da Amir Temur: «har bir shaharda masjidlar, madrasalar, xonaqolar qurishni, yo'lovchi musofirlar uchun yo'l ustiga rabotlar bino qilishni, daryolar ustiga ko'priklar qurishni buyurdim»[1], deydi. Eski va qadimiy shaharlar, ayniqsa, Temurning ona shahri Kesh davlatining poytaxti Samarqand gullab-yashnaydi. Shu bilan birga bu davrda Movarounnahr shaharlarida, ayniqsa, uning poytaxtida hunarmandchilik va savdo rivojlanadi. Amir Temur Osiyo va Yevropa mamlakatlari hukmdorlariga murojaat qilib, xalqaro savdo aloqalarini rivojlantirishga alohida e'tibor beradi. O'rta Osiyo orqali o'tadigan «Buyuk ipak yo'li»da karvonlarning xavfsizligini ta'minlaydi. Mashriqdan Mag'ribgacha bo'lgan savdo-sotiq ishlarini kuchaytirib, turli rabotlar, karvonsaroylar, savdo rastalari qurdiradi. Temur o'z mamlakatiga kelib-ketuvchi musofirlar, savdogarlarga katta e'tibor beradi va g'amxo'rlik qiladi: «...Har mamlakat va diyor sayohatchilari-yu musofirlarining boshini siladimki, turli mamlakatlardan menga xabar keltirib turdilar. Har bir mamlakatga va diyorga savdogarlar va karvonboshilar tayinladimki, ular qayerga borishmasin: Xitoy, Xuton, Chinu Mochin, Hindiston, arab mamlakatlari, Misr, Shom, Rim, Jazoir, Farangiston (Ovro'po) u yerlarning nafis matolari va munosib tuhfalaridan keltirishsin...»[2].

[1] Temur tuzuklari.. 56- bet.
[2] Temur tuzuklari.. 67- bet.

Bu hol mamlakatda barcha mahsulotlarning mo'l-ko'l bo'lishiga qulay sharoit yaratadi. Buni biz Ispaniyaning Samarqandda Temur saroyidagi elchisi Gonzales de Klanmxonning kundalik daftarida yozib qoldirgan quyidagi so'zlaridan yaqqol ko'ramiz: «Bu yerning boyligi faqat yemaklarning mo'l-ko'lligidagina emas, balki o'zida ko'plab ishlab chiqariladigan ipak matolar: atlas, kimxob, har xil ip va jun, to'qima mollar, mo'ynali va ipakli po'stinliklar, attorlik mollari, ziravor va dorivorlar, zarhal va lojuvardlar hamda boshqa mollarning serobligidadir». Temurning amri bilan Damashqning eng mohir to'quvchilari, kalabaning mashhur paxta yigiruvchi korxonalari, Turkiya hamda Gurjistonning zargarlik va yana bir qancha sanoat korxonalari va ishchilari, juda ko'p attorlik buyumlari va bo'yoq-tijorat mollari Samarqandga jo'natilgan. Xitoydan ipak gazlamalar, chinni kosalar, qadahlar, qimmatbaho aqiq toshlar yuborilgan. Chet mamlakatlardan Samarqandga keltirilgan mollar marjonning naqadar ko'p bo'lganligini Klavixoning bu shaharda bo'lgan chog'ida Xitoy poytaxti Xonbaliqning o'zidan 800 tuyalik savdo karvoni kelganini ta'kidlashidan ham bilsa bo'ladi. Rusdan mo'yna, savsar, noyob po'stinlar kelib turgan. Ushbu turli iqlimlarning mollari o'z navbatida toy-toy bog'lanib, «Buyuk ipak yo'li» orqali Osiyo va Yevropa mamlakatlariga jo'natilgan. Bozorlarda tartib-intizom bo'lgan, narx-navolar ustidan qattiq nazorat o'rnatilgan, raislar, nazoratchilar xaridor haqiga xiyonat qilgan sotuvchilarni, chayqovchi iymonsizlarni jazolaganlar.

Samarqand shahrida oldi-sotdi ishlari uchun qulay sharoitlar yaratilgan. Temur shaharning Oxanin darvozasidan Chorraha darvozasigacha Registon maydoni orqali o'tadigan ko'cha ochishni buyuradi. Ushbu ko'chadagi savdo uchun qulay do'kon va rastalar haqida Ispaniya elchisi Klavixo bunday deb yozgan edi: «Samarqand shahriga har yili ko'plab turli-tuman mollar olib kelinadi... Unda ana shu mollarni tartib bilan sotish uchun katta bir joy bo'lmaganligi sababli podshoh shahar bo'ylab ikki tarafidan mol sotiladigan do'konlar hamda hujralar o'rnashgan ko'cha o'tkazishni buyuradi. Kattakon ko'cha ochib, ikki tomoniga hujralar qurdilar, har bir hujra oldida oq tosh qoplangan baland supachalari bor edi... Barcha do'konlar juft-juft qilib, bir-biriga tutashtirildi. Ko'chanish tepasi esa boshdan-oyoq tim qilib, ravoksiymon shaklida yopildi. Yoro'g'lik tushish uchun unga qator darchalar o'rnatildi. Do'konlar qurilib bitirilishi bilanoq ularga savdogarlar o'rnashar va turli-tuman mollarni sotishga kirishardilar, ko'chaning har yer, har yerida hovuzlar kovlangan bo'lib, ular suvga to'ldirib qo'yilgandi. Bu yerda ishlayotganlar maoshni shahar hisobidan olar edi. Ana shu ishga bog'liq bo'lgan kishi qancha odam talab qilinsa, o'shancha kishini ishlatishi mumkin edi. Kunduz kuni ishlagan kishilar kech kirishi bilan uy-uylariga ketishar va ularning o'rniga kechasi ishlash uchun boshqalari kelishar edi, ayrimlari uylarni buzar, boshqalari esa yer tekislar va uchinchilari qurilish bilan band edi. Ular kecha-yu kunduz shunchalik shovqin-suron qilishar ediki, bu yerda bamisoli jinlar uya qurgandek edi. Bundan katta qurilishning yigirma kundan ozroq muddatda amalga oshirilgani, shubhasiz kishini hayratga soladi».

Mamlakat obodonchiligini yuksaltirish, aholining iqtisodiy turmush tarzini yaxshilash va mo'l-ko'lchilikni ta'minlashga muttasil urunishlardan boshi chiqmagan Sohibqiron qanday qilib erishdi, degan qonuniy savol tug'ilishi tabiiydir, albatta. Bunga ular amir pirlari Zayniddin Abubakr Toyobodiy uqtirgan saltanat ishlaridagi to'rt narsaga: 1. Kengash; 2. Mashvaratu maslahat; 3. Mustahkam qaror, tadbirkorlik va xushyorlik; 4. Ehtiyotkorlikka amal qilganligi tufayli erishgan. Buni biz Amir Temurning «Barcha ishlarimning to'qqiz ulushini kengash, tadbir va mashvarat, qolgan bir ulushini esa qilich bilan bajo keltirdim», deb aytgan ibratomuz so'zlaridan ham bilsak bo'ladi. Rus olimi D. Logofet Temur davridagi tuzumga quyidagicha baho beradi: «Yevropada Konstitutsiya haqida tushunchaga ham ega bo'lishmagan bir davrda ana shu Temur davlatida Konstitutsion qonunlar majmuasi - tuzuk mavjud bo'lgan va amal qilgan»[1]. Davlatni boshqarish va idora qilish, barcha sohada adolat, insof, diyonat va iymon amriga quloq solib maslahat, mashvarat va kengash asosida ish yuritishda ulug' bobokalonimizdan o'rgansak va ibrat olsak nur ustiga a'lo nur bo'lur edi.

[1] Somon yo'li. Amir Temur hayotiga bag'ishlanadi. T., "Kamalak", 1992. 72- bet.

Dunyoning 27 mamlakatini zabt etishda, Amir Temurning qo'shini va uning Harbiy san'ati bosh omil bo'ladi. Temur buyuk sarkarda sifatida dunyoga mashhur. Uning g'olibona yurishlarda qo'llagan taktik va strategik jang qilish uslublari bugungi kunda ham jahondagi yetakchi mamlakatlarning Harbiy bilim yurtlari va akademiyalarida o'rganiladi va o'qitiladi.

Juda qattiq temirdek mustahkam tartib va intizomga ega bo'lgan Temur qo'shinlari, asosan, piyoda va otliq askarlardan iborat edi. Ular «O'nliklar» («ayl»), «Yuzliklar» («xo'shun»), «Minglikiar» («hazora») va «O'n minglikiar» («tuman») ga bo'lingan va ularga «O'nboshi», «Yuzboshi», «Mingboshi» hamda «Amir»lar boshchilik qilganlar. «Tumanlarda askarlar soni 10 ming, qo'shinda esa 100 ming bo'lgan. 10 minglik lashkarlarni boshqarish uchun «Tuman og'asi», minglik bo'limni «Mirixazora», yuzlikni «Xo'shunboshi» va o'nlikni boshqarish uchun «Aylboshi» kabi harbiy mansablar tashkil qilingan.

Bo'linma boshliqlari amirlar Temurga tobe bo'lgan qirq aymoq (qabila) dan o'n ikkitasi: barlos, arg'in, jaloir, tulkichi, duldoy, mo'g'ul, suldo'z, to'g'oy, qipchoq, arlot, totor va tarxonlar orasidan tanlab olingan. Eng ulug' martaba amirlik bo'lib, Temur faoliyatining dastlabki yillaridan boshlab, uni tark etmasdan odikdil bilan xizmat ko'rsatgan 313 kishiga berilgan: bittasi amir ul-umaro, to'rttasi beglar begi, yuztadan mingbohi, yuzboshi va o'nboshi bo'lgan. Bulardan tashqari, yana o'n ikki nafar kishiga birinchidan to o'n ikkinchi darajali amirlik unvoni berilgan. O'n ikkinchi darajali amir odatda amir ul-umaroning noibi hisoblangan. O'n ikki amirning har biriga bittadan bayroq va bittadan nog'ora, amirul-umaroga bir bayroq, nog'ora, o'n minglik qo'shin, tug' va chortug', to'rt nafar beglar begining har biriga bittadan bayroq, nog'ora; chortur va burg'u (karnay) berilgan.

Bu o'ziga xos ramzlar qo'shin bo'linmalarini bir-biridan farqlab, ajratib turgan. Jumladan, katta qizil bayroq qo'shin boshlig'i amir ul-umaro yoki beglar begining ramzi bo'lgan. Ot yeli bog'langan nayzali uzun tug' tuman og'asining, ikki tomonga kokillari osilgan ikki nog'ora yuzboshining belgisi hisoblangan. Otliq qismlarni boshqarish uchun maxsus ajratilgan otliq egalarining ikki tomoniga ikki tabl dovul osilib qo'yilgan. Jang boshlanishi oldidan suvoriylarni mahorabaga solish maqsadida, unga bong urib qoqilgan.

Amir Temur adolat yuzasidan askarlarining unvon darajalarini hisobga olgan holda ularga maosh belgilash tartibini joriy qilgan. Jumladan, oddiy sipohiy mingan otining bahosi barobarida, bahodirlar 2-4 ot qiymati barobarida, aylboshi qaramog'idagi navkarga nisbatan, o'n baravar ko'p maosh olgan. Yuzboshilarniki esa o'n boshilarnikidan ikki baravar yuqori, mingboshilar maoshi esa yuzboshilarnikidan uch barobar ziyoda qilib belgilangan. Temur sipohiylarga maosh belgilaganda moddiy rag'batlantirish qoidasiga qat'iy amal qilgan, ularning qilgan xizmatlariga qarab maosh tayinlagan. Alohida xizmatlari uchun ulufa, tanho kabi rag'batlantiruvchi omillar bo'lgan. «Temur tuzuklari»da quyidagilarni o'qiymiz: «Amr qildimki, amir ul-umaroning maoshi uch qul ostidagilardan o'n barobar ortiq bo'lsin. Shunga o'xshash, devonbegi va vazirlarning maoshlari esa amirlar maoshidan o'n barobar ko'p bo'lsin. Yasovullar, chopovullar, Qalaqchilarning maoshlari o'z xizmatlariga yarasha, mingdan o'n ming (tamg'a) gachi bo'lsin»[1]. O'rni kelganda shuni alohida ta'kidlash kerakki, Amir Temur davlatida sayyidlar, olimlar, fozil kishilar, hakimlar, tabiblar, munajjimlar, qissaxonlar, xabarchilar, tarixdonlar, xullas, eng oddiy xizmatchiga qadar o'z holu qudratlari va bajaradigan yumushlariga qarab maosh belgilangan. Demak, Temur faqat davlat mulozimlari hayotidan ogoh bo'lib, ularninggina manfaatlarini o'ylab qolmasdan, balki keng ommaning orzu-istaklari va qiziqishlarini ham o'ylab ish yuritgan adolatli hukmdor bo'lgan.

Amir Temur sipohni tuzishda, asosan, o'z zamonida mashhur bo'lgan o'nliklar, yuzliklar, mingliklar tartibiga amal qiladi. Uning lashkarlarining eng quyi bo'g'inini o'nliklar tashkil etgan bo'lsa, eng yuqorigi bo'g'ini esa amir ul-umaro rahbarlik qilgan sipoh edi. Ularning ustidan yakka o'zi cheksiz huquqqa ega bo'lgan holda qo'mondonlik qiladi. Temur o'nboshi, yuzboshi, mingboshi va amirlar tanlashda shunchaki, tanish-bilishlar asosida tayinlamasdan, balki bu masalada bevosita jang maydonida o'zining mahoratini

[1] Temur tuzuklari.. 70- bet.

ko'rsatgan shaxslarni tanlaydi. Bu haqida Temur shunday deydi: «Amr qildimki, qachonki asl sipohlardan ish ko'rgan, jang-jadalda suyagi qotgan o'n kishi yig'ilsa, bulardan qaysi birining shijoati, botirligi ortiqroq bo'lsa, qolgan to'qqiztasining roziligi va ma'qullashi bilan uni o'zlarigi saylab, otini o'nboshi deb atasinlar»[1]

Ko'rinib turibdiki, Temur o'z sipohini tuzishda tabiiy qonunchilikka amal qilgan. U har bir jangchini tanlashda uning suyagi jang-u jadallarda qotganiga eti'bor bergan. Yana ularning boshlig'i qilib, o'zlarining orasida hammalaridan ham botir, shijoati ortiqroq jangchini tanlab, qolgan to'qqiztasining roziligi asosida o'nboshi qilib tayinlaydi. Bu yerda biz Temur sipohni boshqarishda asosiy e'tiborni tabiiy tanlashga va uning tadbirkorligiga qaratganini ko'ramiz. Undan tashqari, rahbar qo'mondonlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishda asosiy mezon qilib, jang maydonini, ya'ni amaliy hayotni hamda o'ziga xos harbiy qoidaga, ya'ni boshqalarning roziligi, ma'qullashlariga asoslanadi. «O'n nafar o'nboshi jam bo'lsa, o'z ichlaridan eng ish ko'rgan, jang maydonlarida toblanib tajriba orttirgan, bahodirlikda nomi chiqqan birovini amir qilib, uni yuzboshi deb nomlasinlar»[2]. Ana shu tartibda mingboshi (amiri hazora) va boshqa qo'mondonlarni tayinlashni joriy qiladi.

Amir Temur o'z sipohiga amirlarni tanlashda, birinchidan, ularning jang maydonlarida ko'rsatgan xizmatlariga ko'ra, kelib chiqishi, qaysi qabila va urug'iga qaramasdan tayinlagan bo'lsa, ikkinchidan, u o'z og'illari va nabiralarini ham sipohiylarning asosiy qo'mondonlari qilib, tayinlar edi. Masalan, to'ng'ich o'g'li Muhammad Jahongir uning valiahdi, ya'ni merosxo'ri bo'lgan. U viloyat hokimi bo'lib, 12 ming otliq askarga ulufa olgan. Ikkinchi o'g'li Umarshayxga esa viloyat va o'n ming otliq askarga ulufa olishni buyurgan. Uchinchi o'g'li – Mironshohga esa viloyat va| to'qqiz ming otliq askarga ulufa olish huquqi berilgan. To'rtinchi o'g'li Shohrux esa bir viloyat va yetti ming otliq askarga ulufa olish huquqiga ega bo'lgan.

Nabiralariga esa, ularning qobiliyatlariga qarab, bittadan viloyat, uch mingdan yetti mingtagacha otliq askarlarga ulufa olish huquqini beradi. Qarindoshchiligi bor kishilarga esa ularning har birining qobiliyatiga yarasha birinchi darajali amirlikdan yettinchi darajali amirlik martabalarini beradi. Ularning qaysi biri o'rnatilgan qonun-qoidani buzsa, haddidan oshsa, javobgarlikka tortilgan.

Amir Temur o'z sipohiylarining yaroq-jabduqlari va anjom-jihozlari haqida doimo g'amxo'rlik qilgan. U shunday qonun joriy qiladiki, yurish vaqtida oddiy askarlardan har o'n sakkiz kishi o'zi bilan birga bir chodir (yhama) olgan. Har bir sipohiy bir qilich, arra, bigiz, bir qop (juvol), juvoldo'z, bolta, o'nta igna va orqaga osiladigan charm xalta olishi kerak bo'lgan. Bahodirlardan har besh kishi bir chodir, har biri temir sovut (javshan), dubulg'a, bir qilich, sadoq (o'qdon), kamon va beshta ot olgan. Yuzboshilardan har biri bir chodir, o'nta ot, qurol-aslahadan qilich, sadoq kamon, gurzi, chuqmor, koskan (kaska, temir qalpoq), zirh (sovut), bagtar (temirdan yasalgan usti baxmal yoki boshqa mato bilan o'ralgan urush kiyimi) olgan. Mingboshilar esa bir chodir, bir soyabon, qurol-aslahadan – javshan, dubulg'a, nayza, qilich, sadoq va o'q-yoydan kutarganicha olgan. Birinchi amir bir chodir, bir o'tov, bir juft soyabon, qurol-aslahadan esa qo'l ostidagilarga ham yetadigan darajada olgan. Shunga o'xshash ikkinchi, uchinchi... to amir ul-umarogacha, har qaysisi o'z martabalariga yarasha qurol-aslahadan va boshqa anjomlardan keragicha olishlari buyuriladi. Otdan foydalanish tartibi quyidagicha belgilangan. Birinchi amir bir yuz o'n ot, ikkinchisi bir yuz yigirma, uchinchisi bir yuz o'ttiz, to'rtinchisi bir yuz qirq ot. Amir ul-umaroga yetguncha shu tartibda ot olish belgilanadi va amir ul-umaro esa o'zi bilan uch yuzdan kam ot olmasligi ta'kidlanadi. Piyoda askarlarning har biri o'zi bilan birga bir qilich, bir kamon, ko'targanlaricha o'q-yoy olgan.

Amir Temur urush va tinchlik paytlarida sipohni qo'riqlash masalalarini ham hech qachon esdan chiqarmagan. Birinchidan, sipohiylar, amirlar, mingboshilar, yuzshilar va o'nboshilar devonxonaga, etiksiz, sarmo'zasiz (kovushsiz), burk yoqalik chakmonsiz, bo'kda-(xanjar), qilichsiz hozir bo'lmaganlar. Ikkinchidan, o'n ikki ming askar tinchlik vaqtida qurollangan hol-

[1] O'sha manba. 69- bet.
[2] O'sha manba. 69- bet.

da devonxonaning to‘rt tarafidan qurshab turgan. Har kecha ulardan ming kishi navbatma-navbat soqchilikka ajratilgan. Amir Temur O‘rdani va sipohni dushmandan nihoyatda ehtiyot qilgan. U ayniqsa, urush paytida, lashkarlarining atrofini qo‘riqlashga alohida e’tibor berib, butun bir jangovar tartibni ishlab chiqadi va uni joriy qiladi. Urush paytida, o‘n ikki amirdan har biri, mingboshilar, yuzboshilar, o‘nboshilar o‘n ikki ming qurollangan otliq sipohiy bilan bir kecha-kunduz davomida har qaysilari o‘z xonalarini qo‘riqlash uchun hozir bo‘lgan.

Amir Temur sipohning tuzilishi, uning qurol-yarog‘i, qo‘riqlanishi, maoshlari bilan bir vaqtda navkarlarning o‘z beklariga va aksincha beklarning o‘z navkarlariga bo‘lgan munosabati masalasida ham huquqiy va axloqiy jihatlarni tartibga soladi. Temur navkarlarning to‘g‘ri va adolatli bo‘lishlarini talab qiladi. «...Qaysi navkar o‘z xizmati, haq-burchini unutib, ish vaqtida (mehnatdan) yuz o‘girar ekan, unday navkardan yuz ugirmoq kerak. Qaysi navkar ish vaqtida bahona izlab jang-u jadal paytida, ijozat so‘rab qochishni mo‘ljallasa, bugungi ishni ertaga qoldirsa bunga o‘xshash navkarlar, nomlarini ham tilga olishga munosib emasdirlar. Bunday kishilarni parvardigori olamga topshirish zarur»[1] Amiru podsholarga qarata Temur ular o‘z navkarlarini ulug‘lab ko‘targan bo‘lsalar, ularni xo‘rlamasinlar, bilgan, taniganlarini unutmasinlar, agarda ahyon-ahyonda navkarning izzat-nafsiga tegib, uni xo‘rlagan bo‘lsa, keyinchalik, uni ikki hissa izzatini oshirsinlarki, toki u ginasini ko‘nglida saqlamasdan chiqarib yuborsin, deb uqtiradi.

Amir Temurning fikricha, eng xavfli hamda uning uzrini kechirib bo‘lmaydigan navkar bu jang maydonida o‘z begiga xiyonat qilgan navkardir. «...Bunday kimsani – deb yozadi u, – xizmatga yo‘latmasinlar. Hayotning o‘zi bundaylarning qilmishiga yarasha jazosini beradi»[2]. Amir Temur sipohiy favjlardan yoki amirlardan qaysi birlari dushman bilan kelishib, u bilan do‘st-u oshno bo‘lib, yashashni ixtiyor qilar ekan, undaylarni yurtdan chiqarib, hech yerdan o‘rin bermaslikka chaqiradi. Yoki boshqa joyda navkar biror-bir mamlakatga hokim qilib, qoldirilsa-yu, u mamlakatni dushmanga topshirsa, bunday navkarni faqat o‘lim jazosiga hukm qilishni, va aksincha, davlatni dushmandan himoya qilgan sodiq navkarning har tomonlama martabasini ulug‘lash kerakligini aytadi. U xoinlar, sotqinlar, ig‘vogarlarni yoqtirmagan, ularga ishonmagan. Rostgo‘y, sodiq xizmatchilar, jangchilarni esa juda qadrlagan va ularga izzat va ehtiromlar ko‘rsatgan.

Xulosa qilib, shuni aytish kerakki, Amir Temur o‘z zamonasi uchun kuchli va qudratli qo‘shin tuza oldi. Bu qo‘shinni o‘sha davrdagi yaxshi qurol-yarog‘lar, o‘t va tosh-otar – ra’dandoz, manjaniq va o‘zi otar kabi qurollar bilan qurollantirdi. Amir Temur qo‘shinini Jahongir, Sayfuddin va Pir Husayn barloslar, Oqbo‘g‘a, Usmon Abbos, Muhammad Sulton Qamariy, Tibon Bahodur, Urisbo‘g‘a, Hamza Suduz, Amir Murizoda, Muhammad Qozg‘on, Sarik Atka va Muzaffar Uchqora singari shaxsan Sohibqironning ishonchi va hurmatiga loyiq bo‘lgan va shuhrat topgan sarhanglar boshqargan. Amir Temur 12 mingdan ortiq bo‘lmagan.

40 mingga qadar bo‘lgan otliq birikma va dushman soni 40 mingdan ko‘proq bo‘lgan qo‘shin uchun alohida-alohida jang qilish usullarini qo‘llagan. Odatda dushman kuchlari 40 ming kishi dan ortiq bo‘lsa, unga qarshi Temurning o‘zi borgan. Bunday paytda, uning qo‘shinlari jangga quyidagi tartibda bo‘lingan: 40 ta bo‘linma bevosita Sohibqironning o‘z ixtiyorida bo‘lgan. Ulardan eng saralangan 12 ta bo‘linma birinchi qatorni, qolgan 28 tasi ikkinchi va uchinchi qatorni tashkil etgan. Temurning o‘g‘illari va nabiralari boshchilik qilayotgan qo‘shinlar yuqorida tilga olingan 40 ta bo‘linma o‘ng tomonning old qismida, qarindosh va ittifoqchilari boshchilik qilayotgan qo‘shinlar esa uning chap tomonining old qismida joylashgan. Bu barcha qismlar zaxira hisoblanib, Sohibqiron buyrug‘iga asosan, zarur bo‘lgan nuqtalarga tashlangan.

Oltita bo‘linma o‘ng qanot (barong‘or) ning asosini yoki uning ikkinchi safini va bitta bo‘linma avongorini tashkil etgan. Yana shuncha bo‘linma shu asosda chap qanotda joylashgan. Ikkinchi safning ikki qanoti oldida xuddi shu tartibda birinchi qator (chopovul va shikovul) o‘rin olgan. Birinchi qator oldidagi ilg‘orda shuncha bo‘linmaga ega bo‘lgan malakali boshliqlar va jasur jangchilardan tuzilgan katta avongor joylashgan. Bu avongornig oldida ham avongori bo‘lgan. Uning ikki old tomonida yengil qurollangan ikki bo‘linma (o‘ng va so‘l qanotlar qorovullari) jangchilari ayg‘oqchilik uchun (razvedka) yuborilgan. Ular qo‘shinni qo‘qqisdan bo‘ladigan hujumdan saqlar va dushman harakatini kuzatib borar edi. Odatda jangni ham ana shu bo‘linma boshlab bergan. Ularga katta avongor o‘z amiri bilan yordamga kelgan. Ana shu tariqa, zaruratga qarab birinchi, ikkinchi va uchinchi qatorlar jangga kiritilgan. Agar bu yordamlar ham kamlik qilsa, so‘ngra zaxira ishga solingan. Ularning asosiy vazifasi bir hamla bilan dushmanning bayrog‘ini qo‘lga kiritishdan iborat edi. Mabodo bu kuchlar bilan ham dushman ustidan g‘alaba qozonib bo‘lmasa, unda amirning o‘zi so‘nggi zaxiradagi eng saralangan kuchlar bilan sherdek dushman ustiga tashlangan.

Yuqorida bayon etilgan, Amir Temur ega bo‘lgan uch turdagi otliq askarlar tizimidan ko‘rinadiki, jangovar qatorlarning markazi kuchsiz bo‘lgan. Bu maxsus o‘ylab ishlatilgan taktik uslub bo‘lib, dushman kuchlarining markazdan yorib kirishiga ataylab sharoit yaratish va so‘ngra qanotlardagi zarbdor kuchlar yordamida uni o‘rab olib, tor-mor qilishni ko‘zda tutar edi.

O‘sha davrda barcha xalqlar tartibsiz, to‘da-to‘da bo‘lib, saflarga tizilmasdan va taktik mulohazalarsiz jang qilgan bir paytda, Amir Temurning bu tartibda jang olib borish uslubi, albatta, uning buyuk lashkarboshilik mahoratidan darak beradi. U jang oldidan qaysi mamlakatga yurish qilmoqchi bo‘lsa, uni obdan va pishiq o‘rganar edi. Agar siyosat bilan va tinch vositalar orqali masalani hal qilish imkoniyati bo‘lsa, Sohibqiron bu yerda qurol ishlatishni noto‘g‘ri deb hisoblardi. Amir Temur qaysi bir mamlakatda zolimlik, zo‘ravonlik jabr-zulm, adolatsizlik kuchli bo‘lsa, xalq ommasining o‘z podshosidan noroziligi oshib, qashshoq bir holga kelib qolgan bo‘lsa, unday mamlakatga qarshi urush e’lon qilar edi. Yana u qaysi bir mamlakat hukmdori dini islomdan qaytgan bo‘lsa, odamlarning diniy e’tiqodi susayib, dindorlar tahqirlangan va kamsitilgan bo‘lsa, axloqiy fahsh va buzuq ishlarga yo‘l ochib qo‘yilgan bo‘lsa, bunday mamlakatga qo‘shin tortib kirish va Muhammad alayhissalom e’tiqodini tiklash lozim deb hisoblar edi. Islom ruhoniylari Amir Temurni asr qahramoni, e’tiqod tayanchi va kurashchisi, payg‘ambar xush ko‘rgan hukmdor deb e’lon qiladilar. U o‘zga mamlakatlar haqidagi ma’lumotlarni savdogarlar, elchilar, qalandar darveshlar va o‘zi yuborgan ayg‘oqchilar yordamida to‘plar edi.

Xullas, Amir Temur buyuk lashkarboshi, davlat arbobi va ulug‘ inson edi. U yaratgan harbiy san’at merosi jahon xalqlarining harbiy san’ati merosidan munosib o‘rin oldi va u bugungi kunda yangi mazmun bilan boyib bormoqda.

7. AMIR TEMUR SALTANATINING PARCHALANISHI. SHOHRUX VA ULUG‘BEK HUKMRONLIGI

Amir Temurdan vorislariga ulkan va yirik saltanat meros bo‘lib qoladi. «Zafarnoma»da yozilishicha, ulug‘ Amirdan 2 o‘g‘il va bir qiz, 29 nevara, 5 chevara, jami 36 shahzoda (qizdan tashqari) qolgan edi. Bundan tashqari yana bir nabirasi bo‘lib, bu qizi Og‘a begimning o‘g‘li – Sulton Husayn Mirzo edi. Aslida Temurning ikki qizi va to‘rt o‘g‘li bo‘lgan. Katta o‘g‘li Jahongir Mirzo (1356 – 1376) 1376-yilda 20 yoshida kasallanib vafot etadi. Ikkinchi o‘g‘li Umarshayx Mirzo (1356–1394) 1394-yilda Qurdistonda Harmatu qal’asi yonida o‘q tegib, 38 yoshida halok bo‘ladi.

Sohibqironning vasiyatiga sodiq qolishga qasamyod qilgan shahzodalar hali ulug‘ Amirning jasadi sovimasdanoq, vasiyatdan yuz o‘girib, toj-u taxt uchun kurash boshlab yuboradilar, harbiy va ma’muriy boshliqlar esa guruhbozlikni avjiga chiqaradilar. Natijada, ne-ne zahmatlar ila Amir Temur tomonidan barpo etilgan buyuk saltanat chok-chokidan yemirilish tomon yo‘l tutadi. Toj-u taxt talashish kurashini Mironshoh Mirzoning 22 yoshli o‘g‘li Xalil Sulton Mirzo (1384–1411) boshlab beradi. Sohibqiron Amir Temur tomonidan taxt vorisi deb e’lon qilingan Pirmuhammad Mirzo bobosi vafot etgan paytda, Qandahor viloyati (Afg‘oniston)da bo‘lib, u hali Samarqandga yetib kelishga ulgurmasdan Xalil Sulton Mirzo 1405-yil 18 martda Samarqand taxtini egallaydi. Toj-u taxt uchun temuriy shahzodalar o‘rtasidagi kurash 1409-yilga qadar Shohrux Mirzo Samarqand taxtini egallagunga qadar davom etadi. Xalil Sulton bilan Shohrux Mirzo o‘r-

[1] O‘sha manba. 88- bet.

[2] O‘sha manba.

tasida Shayx Nuriddin vositachiligida bitim imzolanadi. Bitimga ko'ra, Xalil Sulton Movarounnahr taxtiga da'vogarlikdan voz kechadi, evaziga Ray viloyatiga hokim qilib tayinlanadi. Oradan ikki yil o'tgach, u 1411-yil 4 noyabrda kasal bo'lib, vafot etadi, boshqa ma'lumotlarga qaraganda, uni zaharlab o'ldiradilar.

Shohrux Mirzo mamlakatni boshqarishda temurzoda va nufuzli amirlardan iborat hokimlarning aksariyatini o'zi uchun ishonchsiz, deb hisoblaydi. Ularning o'rniga deyarli barcha viloyatlarda o'z o'g'illari, nabiralari va o'ziga yaqin tutgan qon-qarindoshlarini qo'yadi. Movarounnahr hukmronligini katta o'g'li Ulug'bek Mirzoga (1394–1449) beradi. Balx bilan Badaxshon viloyatlarini ikkinchi o'g'li Ibrohim Mirzoga (1394–1435), Hisor hukmronligini Muhammad Sulton Mirzoning o'g'li Muhammad Jahongir Mirzoga (1396–1433), Farg'onani esa Umarshayx Mirzoning 22 yoshli o'g'li Ahmad Mirzoga (1383–1425) suyurg'ol tariqasida in'om qiladi. O'zi Hirotda turib otasidan qolgan buyuk saltanatni tiklashga kirishadi. U shu maqsad yo'lida asta-sekin o'z akalari Jahongir Mirzo, Umarshayx Mirzo va Mironshoh Mirzo (1408-yil 21-aprelda Ozarbayjonning Sardrud mavzesida turkman Qora Yusuf bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan) avlodlariga g'amxo'rlik ko'rsatadi, ularni o'z qo'l ostida birlashtirib, Ozarbayjon, Movarounnahr, Xuroson va Shimoliy Afg'onistondan iborat katta bir davlat jilovini qo'lga oladi. Kobul, Qandahor, G'aznadan tortib Shimoliy Afg'onistondagi barcha viloyatlar Pirmuhammad Mirzoga suyurg'ol tarzida buyurilgan edi. Pirmuhammad Mirzo vafoti (1407-yil 22-fevralda o'z amiri Pir Ali Toz tomonidan bo'g'ib o'ldirilgan)dan so'ng, mazkur viloyatlar uning katta o'g'li Qaydu Mirzoga beriladi. Qaydu Mirzo keyinchalik, Shohrux Mirzoning farmoniga bo'ysunmay, mustaqil hukmronlik kayfiyatiga beriladi. 1417-yilda Qaydu Mirzo qo'lga olinadi va Hirotga keltiriladi. Shohrux uning aybini kechiradi va Qaydu Mirzoni Hirotda saqlashga farmon beradi. Ammo Qaydu Mirzo 1418-yil 22-avgustda ba'zi bir beklarning qutqusi va yordamida Hirotdan qochadi. Biroq u tezda qo'lga olinib, Ixtiyoriddin qal'asidagi zindonga tashlanadi va shu yerda vafot etadi. Qaydu Mirzoga qarashli viloyatlarga Shohrux o'z o'g'li Jaloliddin Suyurg'atmish Mirzoni (1398 –1427) hokim etib tayinlaydi.

Shohrux Mirzo (1377–1447) tabiatan oliyjanob hukmdor, ilm-fanga moyil ma'rifatparvar davlat arbobi edi. U hokimiyat tepasiga kelgach, Eronda ham, Turonda ham bir necha o'n yilliklar davomida nisbatan, tinchlik va osoyishtalik hukm suradi. Uning davrida Hirot Sharqning eng ko'rkam, obod va madaniyati rivoj topgan shaharlardan biriga aylanadi. Shohrux Mirzo inson sifatida yumshoq tabiatli bo'lganligidan saltanat ishlarini boshqarishda o'ktam xarakterli va tadbirkor xotini Gavharshod begimning aralashuvi ijobiy natijalar bilan bir qatorda salbiy oqibatlarga ham olib keladi. Shu sababdan, bo'lsa kerak Shohrux Mirzo umrining oxiriga qadar ham o'z o'rniga valiahd tayinlash masalasida muayyan bir qarorga kela olmaydi.

Mirzo Ulug'bek.(1394.22.3–1449.27.10)

Amir Temur davlatining asosiy qismi uzoq vaqt davomida Shohrux Mirzo tomonidan idora qilingan bo'lsa-da, amalda bu ulkan mamlakat mustaqil ikkita davlatdan iborat edi. Biri poytaxti Hirot shahri bo'lgan Shohrux Mirzo davlati bo'lsa, ikkinchisi markazi Samarqand shahri bo'lgan Mirzo Ulug'bek davlati edi.

Ulug'bek Mirzo 1394-yil 22-mart kuni Iroqi Ajamning Sultoniya shahrida dunyoga kelgan. Bu voqea sohibqiron Amir Temurning Eron va Yaqin Sharqqa qilgan «besh yillik» yurishi paytiga to'g'ri keladi. Chopar yangi mehmonning dunyoga kelganligi haqidagi xabarni buyuk Amirga yetkazganida Temur askarlari Iroqning shimolidagi Mordin shahrini egallash uchun jang olib borar edi. Amir Temur bu xushxabarni eshitib, Sharafiddin Ali Yazdiy bergan ma'lumotlarga qaraganda, Mordin shahri aholisiga omonlik beradi, fuqarolar to'lashi lozim bo'lgan xirojdan voz kechib, shaharning hokimlik mansabini sobiq hokim amir Sulton Isoning ukasi amir Sulton Solihga in'om etadi va o'zi orqaga qaytadi.

Yangi tug'ilgan chaqaloqqa bobosi Amir Temurning taklifi bilan Muhammad Tarag'ay deb ism qo'yadilar. Bu nom Temurning otasi hurmatiga nisbat qilib berilgan edi. Ammo tarixda u ko'proq Muhammad Tarag'ay nomi bilan emas, balki Ulug'bek nomi bilan mashhurdir. Manbalarda, bu haqida hech qanday izoh berilmagan bo'lsa-da, sababi tushunarlidir. Chunki, Sharq xalqlari an'analariga ko'ra, bobosi yoki buvisining nomi berilgan farzandni boboning yoki buvining hurmati evaziga ularga berilgan nom bilan chaqirmasdan, "Otabek", "Ulug'bek", "Onajon", "Onam" deb erkalab chaqiradilar. Shu ma'noda Muhammad Tarag'ayni beklarning ulug'iga qiyoslab Ulug'bek ataganlariga ajablanishga asos yo'q. Ulug'bekning tarbiyasi bilan Temurning xotini Saroymulkxonim (Bibixonim) shug'ullanadi. Davlatshoh Samarqandiy Ulug'bekning yoshlik chog'idanoq nihoyatda o'tkir zehnli bo'lganligini ta'kidlaydi va bir ibratli hikoya keltiradi. Ulug'bek endi besh yoshga kirganida bobosi Amir Temur 1398-yilda saroy qissaxonining jiyani Shayx Orif Ozariyni unga murabbiylikka tayinlaydi. U Ulug'bekka 4 yil saboq beradi. Ulug'bek ustozini g'oyatda qadrlar va hurmatlar edi. Ustoz va shogird 46-yildan so'ng uchrashganlar. 1947-yilda Shayx Orif Ozariy darvesh kiyimida Isfaroyn shahrida Ulug'bekka ro'baro keladi. U bir qarashidayoq o'z ustozini taniydi va uning bilan samimiy suhbatlashadi.

Yosh Ulug'bek Temurni Armaniston va Kavkazortiga qilgan yurishlarida, 1398–1399-yillardagi Hindiston yurishida Saroymulkxonim bilan birga Qobulgacha kuzatib boradi. Temurning 1399 – 1404-yillardagi G'arbga yurishida ham saroy ahli bilan birga bo'ladi. Ulug'bekning onasi, Shohrux Mirzoning yosh xotini Gavharshodbegim ham qaynotasi Amir Temurning O'rdugohida bo'lgan.

Gavharshodbegim Chig'atoy amirlaridan G'iyosiddin Tarxonning qizi bo'lgan. G'iyosiddin Tarxonning undan tashqari, yana ikki qizi bo'lib, ular 1392-yilda Umarshayx Mirzo Bohodirning o'g'illariga turmushga chiqqan edilar. Shohrux Mirzo Gavharshodbegimga 1388-yilda 11 yoshdaligida uylanadi. 1404-yil avgustda Amir Temur o'zining G'arbga qilgan mashhur "Yetti yillik" yurishida g'alaba bilan qaytgach, Samarqand chetidagi "Bog'i Dilkusho" bog'ida bu g'alaba sharafiga bag'ishlab katta anjuman o'tkazadi. Anjuman to'yga ulanib ketadi va qirq kecha-yu kunduz (ba'zi manbalarda, ikki oy) davom etadi. To'y yakunida Umarshayx Mirzoning ikki o'g'li – Ulug'bek Mirzo va Ibrohim Sulton Mirzoni uylantiradilar. Ulug'bek Mirzoga marhum Muhammad sulton Mirzoning qizi O'gabegimni olib beradilar. 1409-yilda Ulug'bek Movarounahr taxtiga o'tirganda 15 yoshda edi. Shu sababli davlat ishlarini boshqarish uning vasiysi Shoh Malikka yuklatiladi. Ammo Shoh Malikning raqibi Shayx Nuriddin Ulug'bek bilan Shoh Malik hukmronligini tan olmaydi. U mo'g'ullardan kuch olib, bir necha marta Samarqand sari yurishlar qiladi va Shoh Malikka zarbalar beradi. 1411-yilda ikki o'rtada hal qiluvchi janglar bo'ladi. Shohrux Mirzo bu janglarda Ulug'bek Mirzo va Shoh Malikning mag'lubiyatidan xavotirlanib, katta lashkar bilan Hirotdan shaxsan o'zi yo'lga chiqadi. 1411-yil yozidagi jangda Shoh Malik hiyla ishlatib Shayx Nuriddinni o'ldirishga muvaffaq bo'ladi. Ulug'bek otasini Qashqadaryo bo'yida kutib oladi. Ular birgalikda Samarqand sari otlanadilar. Shohrux Mirzo o'z lashkargohini Cho'ponota tepaligi yonidagi Konigilda quradi. Ota-bola bir necha kun Samarqandning so'lim bog'larida dam olishgach, Shohrux Mirzo Hirot sari yo'l oladi. U Shoh Malikni ham o'zi bilan birga Hirotga olib ketadi. Ulug'bek endi o'zi mustaqil holda Samarqand taxtini boshqarishga kirishadi. Binobarin, u birinchi marta hukmdor sifatida otasining ketishi oldidan uning sharafiga katta ziyofat beradi va padari buzrukvoriga qimmatbaho sovg'alar in'om qiladi.

Abdurazzoq Samarqandiyning ma'lumotlariga qaraganda, Ulug'bekning amakivach-

chasi Aleksandr Mirzo (Umarshayxning o‘g‘li) 1413-yilda Ulug‘bekka qarshi isyon ko‘taradi. Bu qo‘zg‘olonni bostirish uchun Shohrux Mirzoning shaxsan o‘zi qo‘shin bilan boradi. Chunki Movarounnahrning o‘zida ham vaziyat tinch emas edi. Fag‘rona hokimi Umarshayx Mirzoning yana bir o‘g‘li Ahmad Mirzo Ulug‘bekka itoatsizlik bildirgan edi. Ulug‘bek kengash bahonasida Ahmad Mirzoni Samarqandga chaqiradi. Biroq u Samarqandga kelmaydi. Shundan so‘ng, Ulug‘bek Mirzo Ahmad Mirzo bilan muzokara yuritish maqsadida, Boyazid parvonachini Andijonga yuboradi. Muzokaradan natija chiqmaydi. Ulug‘bek Farg‘ona vodiysiga qo‘shin tortib boradi. Ahmad Mirzo tog‘larga qochib ketadi, u yerdan Qashg‘arga o‘tadi, Ulug‘bek Andijon va Axsini jang bilan egallaydi. 1416-yilda esa Qashg‘ar ham Ulug‘bekka taslim bo‘ladi. Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, bu voqealardan xabardor bo‘lgan Shohrux Mirzo 1415-yil 25-mayda Ahmad Mirzoga quyidagi mazmunda maktub yo‘llaydi: «Eshitishimizga qaraganda, Ahmad Mirzo bilan farzandimiz Ulug‘bek orasida fisq-u fasodchilarning nomo‘tabar so‘zlariga e’tiboran shaharlar va fuqarolarning tashvishlarini orttiruvchi kechmish yuz beribdi. Bu xabarni biz Iroq mamlakatida ekanligimizda eshitdik, ammo masofa yiroqligi tufayli uning tadorikini qurishga kirisha olmadik. Dorussaltanat Hirotga qaytib kelgandan keyin esa eshitdikki, u farzand Mo‘g‘uliston tomon ketayotgan emish. Bu hol biz uchun bag‘oyat maslahatdan yiroq va ajib tuyuldi. Chunki birodarlar va farzandlarga nisbatan, bizning «beshikdan tobutgacha» g‘amxo‘r ekanligimiz unga ma’lumdir. Ota-bolalik binosi qo‘zg‘olmay turuvchi tog‘lardek sobit bo‘lmog‘i uchun u farzand bizning huzurimizga homiylik panohini so‘rab kelishiga ishonchimiz komil va e’tiqodimiz kuchlidir. Bu so‘zlar to‘g‘ishganlik vazifalarini ado etish, musulmolik ham musulmonlarga g‘amxo‘rlik qilish yuzasidan aytildi. Takallufu maqtanchoqlik, makr-hiylaga yo‘yib kek saqlash bizlar uchun uyatdir. Ehtimolki, mulozimlikda yurgan bir guruh kishilar mazkur noo‘rin harakatlar xoh ixtiyoriy, xoh majburiy tarzda ular tomonidan sodir bo‘lganligi tufayli, vahimaga tushib, u farzandning bizning huzurimizga kelishiga monelik qilarlar. Ahmad Mirzo ularning barchasini ishontirsinki, biz hammalarining jarimalarini afv qildik. Haq ustiga haqdirki, ularning hammasiga rahm-shafqat panohidan boshpana bergumizdir»[1]. Ahmad Mirzo 1416-yilda Hirotga keladi. Uni nazoratda saqlaydilar. Ma’lum vaqt o‘tgach, u Ka’batulloh ziyoratiga jo‘natiladi. 1425-yilda u ziyoratdan qaytib kelmasdan vafot etadi.

Ulug‘bek Mirzo lashkarboshi sifatida tarixda nom qoldirishga intilmagan. Uning harbiy yurishlari asosan, mudofaa xarakterida bo‘lib, yaqinlashib kelayotgan xavf-xatarni bartaraf qilish va uning oldini olishga qaratilgan edi.

Oltin O‘rdada ko‘chmanchi o‘zbek qabilalarining bir necha shahzodalari o‘zaro hokimiyat talashib urushlar olib borar edilar. Ulug‘bek Mirzo o‘zining shimoliy chegaralari xavfsizligi manfaatlarini o‘ylab, o‘zbek shahzodalarining bu harakatlaridan foydalanishga qaror qiladi va 1419-yilda Toshkent sari yuradi. U bir vaqtlar bobosi Amir Temur bilan urushgan Oltin O‘rda xoni O‘rushonning nabirasi bo‘lmish Baroqxonni qo‘llaydi. 1422-yilda Baroqxon Ulug‘bekning qo‘llashi natijasida o‘zbek hukmdori Muhammadxon ustidan g‘alaba qozonib, Oltin O‘rda taxtini egallaydi. Ulug‘bek o‘zining gumashtasi bo‘lmish Baroqning bu muvaffaqiyatidan mamnun edi. Bu, uning fikricha, mamlakatning shimoliy chegaralari xavfsizligini ta’minlardi. Ulug‘bek endi asosiy e’tiborini Jeta (yoki Mo‘g‘uliston)ga qaratadi. Bu o‘lka Temur vasiyatiga ko‘ra, Ulug‘bek Mirzo mulki hisoblanar edi. Ammo Jeta hukmdorlari tez-tez Ulug‘bekka qarshi bo‘lgan kuchlar bilan yaqinlashib, sharqiy hududlarda davlat xavfsizligiga qarshi faoliyat bilan mashg‘ul bo‘lar edilar. Buning ustiga 1416–1420-yillarda bu yerda ham hokimiyat talashib tartibsizliklar yuz beradi. Bundan foydalangan Ulug‘bek Jeta o‘lkasiga o‘z odami Shermuhammadni hukmdorlikka ko‘taradi. Biroq u ko‘rnamaklik qilib, Ulug‘bekka itoat qilishdan bosh tortadi. Mirzo Ulug‘bek 1425-yilda ko‘rnamak isyonkor gumashtasi ustiga qo‘shin tortishga majbur bo‘ladi. Shohrux Mirzo bu yurishni to‘xtatish maqsadida, ikki marta Ulug‘bek Mirzoga elchilar yuboradi. Ulug‘bek elchilarga javobida: «Yurish haqidagi farmon allaqachon ovoza bo‘lgani, agar endilikda yurish to‘xtatilsa

[1] Fayziyev T. Mirzo Ulug‘bek avlodlari. T., “Yozuvchi”, 1994, 17- bet.

dushman bizni kuchsiz ekan deb gumon qilishi mumkin», degan mulohazada safarni davom ettiradi. Ulug‘bek bu yurishda Issiqko‘l istehkomini egallab Jahonshoh qo‘shinini ta’qib qiladi. Ikki o‘rtada Ketmontepa butazorida bo‘lgan jangda sarkarda amir Arslonxo‘ja katta jasorat ko‘rsatadi va unda Ulug‘bek g‘alaba qozonadi. Katta o‘lja va boyliklar bilan Ulug‘bek Mirzo Qashqadaryo orqali Samarqandga qaytadi. Ulug‘bek o‘zining 2000 chapdast botir askarlari bilan Qarshi istehkomidagi nefrit (yashm) toshini Samarqandga olib keladi. Bu tosh bir vaqtlar Xitoydan Qarshiga keltirilgan bo‘lib, uning bir bo‘lagi Amir Temur davrida Qarshidan Samarqandga keltirilgan edi. Uch bo‘lakka bo‘linib keltirilgan ushbu nefrit toshi sohibqironning maqbarasiga qo‘yiladi. Ulug‘bek Mirzoning raqiblari ustidan qozongan g‘alabasi 1425-yil yozda Samarqandda va kuzda Hirotda tantanali suratda nishonlanadi. Noyabr oyining o‘rtalarida Ulug‘bek Hirotdan Samarqandga qaytadi. Ammo g‘alaba nashidasi uzoqqa cho‘zilmaydi. 1426-yilda Baroqxon Ulug‘bekning gumashtasi bo‘laturib, Sirdaryoning quyi va o‘rta oqimidagi yerlarga hujum qiladi va Sig‘noq shahrini egallaydi. Sig‘noq Jo‘ji ulusiga qarashli yerlar edi. 1377-yilda bu yerda Baroqxonning bobosi O‘rushonning harbiy o‘rdugohi joylashgan edi. O‘rushon davrida shaharda bir necha Madrasa, xonaqo masjid va boshqa madaniy-maishiy qurilishlar barpo etilgan. Keyinchalik, Sig‘noq Amir Temur yerlariga qo‘shilib ketgan edi. Baroqxon bu yerni Ulug‘bek Mirzodan so‘roqsiz egallab olib, men «shariatga muvofiq» o‘z bobom merosiga egalik qildim», – deb Ulug‘bekka elchi yuboradi. Ulug‘bek Mirzo tomonidan Sig‘noqqa hokim etib qo‘yilgan amir Arslonxo‘ja Baroqxondan shikoyat qilib keladi. Bu voqeadan g‘azablangan Ulug‘bek Mirzo Baroqxon ustiga lashkar tortadi. Ushbu xabarni eshitgan Shohrux Mirzo Ulug‘bekka bu yurishni man etadi. Biroq Ulug‘bek harbiy yurishni boshlab yuborgan edi. Natijada, Shohrux Mirzo kichik o‘g‘li Muhammad Jo‘ki Mirzo boshchiligida 1427-yil fevral oyida Ulug‘bekka yordam uchun bir bo‘lak lashkar yuboradi. U 25-fevralda Sig‘noq yo‘lida Ulug‘bek kuchlari bilan qo‘shiladi. Ana shundan so‘ng, har ikkala shahzoda o‘z harbiy kuchlariga ortiqcha baho berib, taltayib ketadilar va siyosiy hushyorlikni qo‘ldan beradilar. Binobarin, ular Baroq o‘g‘lonni nazar-pisand qilmay unga qarshi tashlanadilar. Baroqxon esa dushman askarining son jihatdan ko‘p bo‘lganligini hisobga olib, ehtiyotlik choralarini ko‘radi va ayyorlik bilan Sig‘noq yaqinidagi baland-pastlikda qo‘qqisdan hujumga o‘tadi. Natijada, u aka-ukalarning birlashgan kuchlarini to‘zitib yuboradi. Ulug‘bek va Jo‘ki Mirzolar zo‘rg‘a o‘z jonlarini saqlab qoladilar. Samarqand beklari mag‘lubiyatga uchragan Ulug‘bekka shahar darvozasini ko‘ngilsizlik bilan ochadilar. Baroqxon o‘zbeklari bu g‘alabadan ruhlanib, Movarounnahr va Turkiston shahar hamda qishloqlarini talab, Samarqandga yaqinlashadilar. Bemor Jo‘ki Samarqandda qoladi. Unga tegishli bo‘lgan Qandahor va Hirot qo‘shinlarini Ulug‘bek Mirzo o‘z qo‘shinlariga qo‘shib Sirdaryoni kechib o‘tadi. U Shohruxiya orqali Toshkentga yetib kelganda Baroqxonning orqaga qaytganligi haqida xabar eshitadi.

Ulug‘bek Mirzoning bu mag‘lubiyati Movarounnahr aholisini og‘ir tashvishga solib qo‘yadi va uning obro‘siga ham butunlay putur yetkazadi. Bu haqida Bartold: «1427-yildagi tahqirlanish Ulug‘bekning butun keyingi podsholigiga putur yetkazdi»[1], degan edi. Chunki bu mag‘lubiyat oqibatida Ulug‘bekning bobosi Amir Temurning 1389, 1391 va 1395-yillarda Oltin O‘rda va To‘xtamish o‘zbeklari ustidan erishgan buyuk g‘alabalariga barham berilgan edi.

Aslida ana shu mag‘lubiyatdan so‘ng, Oltin O‘rda o‘zbeklarining, xususan, o‘zbek ulusining kuchayishi boshlanadi.

Sodir bo‘lgan voqealardan batamom voqif bo‘lgan Shohruh Mirzo 1427-yil 28-mayda Hirotdan chiqib Samarqandga keladi. Otasining yo‘lga chiqqanligini eshitgan Ulug‘bek askarlarini Toshkentda qoldirib, o‘zi padari buzrukvorini kutib olish uchun Termizga keladi. Samarqandga kelgandan so‘ng, Shohrux Mirzo bo‘lib o‘tgan urushdagi mag‘lubiyat sabablarini puxta o‘rganadi va bir necha amirlarni darra jazosiga hukm qiladi. U Ulug‘bekni ham qattiq so‘roq qilib jazolaydi va bir necha kun e’tiborsiz qoldiradi. Nihoyat ko‘p ta’nalardan so‘ng, Movarounnahr taxtini yana Ulug‘bekka qoldirib, o‘zi Hirotga qaytadi.

[1] Бартольд V.V. Улугбек и его время. Сочинения, т. ИИ, ч.2.М., «Наука». 1964, стр.113

Ana shu davrdan boshlab, Ulug‘bek Mirzo o‘z umrini ilm-fanga bag‘ishlaydi, harbiy yurishlarda ishtirok etmaydi. Ammo u XV asrning 30 – 40-yillarida otasi Shohrux Mirzo bilan Dashti Qipchoqning sharqiy qismida istiqomat qiluvchi ko‘chmanchi o‘zbek qabilalari xoni Abulxayrxon (1412 – 1468) ga qarshi muttasil janglar olib borishga majbur bo‘ladi. Ko‘chmanchilar ayniqsa, qish fasllarida Movarounnahr hududlariga tez-tez bostirib kirar, shahar va qishloqlarni talab, aholini talar edilar. Jumladan, Abulxayrxon 1431 va 1435-yillarda Xorazmgacha bostirib keladi, uning g‘arbiy qismini Urganch bilan birga egallab oladi. Abulxayrxonga qarshi kurash Shohrux Mirzo bilan Ulug‘bek Mirzoga oson bo‘lgani yo‘q. Shunday qilib, Ulug‘bek Mirzo ichki va tashki siyosatda ayrim hollardagina mustaqil harakat qilgan bo‘lsa-da, asosan, otasi Shohrux Mirzoga vassal edi va uning roziligisiz o‘zi mustaqil bir ish qila olmasdi.

Shohrux 1447-yil 12-martda nevarasi Sulton Muhammad isyonini bostirish vaqtida Ray shahrida vafot etadi. Shu daqiqadan e’tiboran temuriy shahzodalar o‘rtasida toj-u taxt uchun kurash yangi kuch bilan avj olib ketadi. Ayniqsa, Shohrux Mirzoning xotini Gavharshoh begimning davlat ishlariga hadeb aralashaverishi tugunlar chigalini yana ham chalkashtirib yuboradi. Shohrux Mirzo vafotidan so‘ng, odatga ko‘ra, uning katta o‘g‘li Ulug‘bek Mirzo valiahd sifatida ota taxtini egallashi kerak edi. Ammo Gavharshod begim Shohruxning uchinchi o‘g‘li Boysung‘ur Mirzoning o‘g‘li va sevikli nabirasi Alouddavlarning valiahd bo‘lishiga tarafdorlik qiladi. Natijada, Boysung‘ur Mirzoning o‘g‘illari Alouddavla va Abulqosim Bobur Mirzoga qarshi harakat boshlaydilar. Xuroson bilan Hirotni Alouddavla, Mozandaron va Jurjonni Abulqosim Bobur egallaydi. G‘arbiy Eron bilan Forsni Boysung‘urning yana bir o‘g‘li Sulton Muhammad qo‘lga kiritadi. Shohruxning o‘zi hayotlik chog‘ida hech kimga aytmagan bo‘lsa-da, biroq o‘g‘li Muhammad Jo‘kini o‘z o‘rniga valiavd hisoblardi. Ammo u 1444-yilda to‘satdan vafot etadi. Jo‘kining o‘g‘li Abu Bakr Mirzo o‘z og‘asi Muhammad Qosimga qarshi bosh ko‘taradi va undan Balx, Shibirg‘o‘n, Qunduz va Bag‘lon viloyatlarini tortib oladi. Ana shunday boshboshdoqlik va o‘zboshimchaliklar avj olib ketgan bir sharoitda Ulug‘bek qo‘shin tortib chiqishga va temuriy shahzodalar bilan muzokaralar boshlashga majbur bo‘ladi.

Ulug‘bekning qo‘shin bilan Samarqanddan chiqishiga yana boshqa eng muhim sabab ham bor edi. Shohrux Mirzo o‘z nabirasi Sulton Muhammad isyonini bostirishga kelib, Ray shahrida vafot etgan paytda, Gavharshod begim Ulug‘bekning o‘g‘li Abdullatif bilan birga bo‘ladi. Alouddavla esa Hirotda qoldirilgan edi. Gavharshodbegimning maslahati bilan Abdullatif Shohrux qo‘shiniga boshchilik qiladi. Ayni paytda, Gavharshod begim bo‘lgan voqea xususida Alouddavlaga maxfiy xabar yuboradi. Abdullatif Shohrux lashkarining amiri bo‘lgandan so‘ng, unga bo’ysunmagan va isyon ko‘targan o‘zining lashkarboshilari va qarindoshlari bo‘lmish Boysung‘urning o‘g‘li Abulqosim Bobur va Muhammad Jahongirning o‘g‘li Xalil Sultonga qarshi keskin choralar ko‘radi. Abdullatif bu isyonda Gavharshod begimning qo‘li borligidan shubhalanadi va uni hibsga oladi. O‘zi esa lashkar bilan sharqqa tomon yurib Nishopurga keladi. Gavharshod begim tomonidan ogoh etilgan Alouddavla Shohruxning xazinasini askarlarga bo‘lib beradi va Nishopūrga yetib keladi. Bu yerda u kutilmaganda, qo‘qqisdan 1447-yil aprelda Abdullatif qo‘shinlariga hujum qiladi va uni tor-mor qilib, Abdullatifni qo‘lga oladi. Alouddavla Abdullatifni Hirotdagi Ixtiyoriddin qal’asiga zindonga tashlab, o‘zi Ulug‘bek Mirzoga qarshi Balx sari lashkar tortadi.

Bu paytda, Ulug‘bek Mirzo Amudaryodan o‘tib, Balxni ishg‘ol qilgan edi. U Balx va uning atrofidagi yerlar hokimi Jo‘kining o‘g‘li Abu Bakrni hibsga oladi va Samarqandga jo‘natadi. U shu yerda Ulug‘bekning buyrug‘i bilan qatl etiladi. Ulug‘bek o‘g‘li Abdullatifning qurbon bo‘lishini istamay, Alouddavla bilan sulh bitimi tuzishga majbur bo‘ladi. Bu bitimga ko‘ra, Abdullatif zindondan ozod qilindi va Ulug‘bek uni Balx va Amudaryo ikki sohilidagi yerlarning hokimi etib tayinlaydi. Buning evaziga Ulug‘bek Hirot va Xurosonga bo‘lgan da’vosidan voz kechadi. Ikki o‘rtadagi chegara Murg‘ob daryosi vodiysi bo‘ylab o‘tadigan bo‘ladi. Alouddavla Abulqosim Bobur bilan ham bitim tuzadi. Bitimga ko‘ra, ularning mulklari o‘rtasidagi chegara Xurosonning shimolidagi Kuchan shahri deb belgilanadi. Ana shu tariqa, Amir Temur tomonidan ne-ne mashaqqatlar bilan barpo etilgan buyuk saltanat bir necha bo‘laklarga bo‘linib ketadi.

Oradan ko‘p vaqt o‘tmasdan, Alouddavla bilan Abdullatif o‘rtasidagi munosabatlar yangi kuch bilan yanada ziddiyatli tus oladi. Alouddavla ikki o‘rtadagi bitim shartlarini to‘la bajarmaydi, ya’ni Abdullatifning o‘zini zindondan ozod qilgan bo‘lsa-da, uning asir olingan askarlarini ozod qilmaydi. Buning ustiga chegaradagi Chechaktu degan joyga Abdullatifning dushmani Mirzo Solihni amir etib tayinlaydi. Shu boisdan, 1447-yilning oxirlaridayoq Abdullatif Mirzo Solihga qarshi yurib, uni mag‘lub etadi, Mirzo Solih Hirotga qochadi. Alouddavla Balxga yurishga majbur bo‘ladi. Ammo 1448-yilning boshida Chechaktuga yetganda qattiq sovuq bo‘lganligi tufayli yurishni to‘xtatishdan boshqa chora topa olmaydi. O‘sha-yilning bahorida Ulug‘bek va Abdullatifning 90 ming kishilik lashkari Alouddavlaga qarshi Hirotga yurish boshlaydi. Movarounnahr va Xuroson lashkarlari o‘rtasidagi jang Hirotdan bir necha chaqirim naridagi Tarnob yaqinida bo‘ladi. Bu jangda Alouddavla batamom mag‘lubiyatga uchraydi va u Kuchanga, birodari Abulqosim Bobur huzuridaga qochib boradi. Hirot Ulug‘bek va Abdullatiflar tomonidan batamom egallanadi. Alouddavla mag‘lubiyatini eshitgan saroy a’yonlari Gavharshod begim bilan poytaxtni tashlab qochadilar. Ulug‘bek va Abdullatif g‘arbga tomon hujumni davom ettiradilar va Mashhadni ham egallaydilar. Radkonda Ulug‘bekning huzuriga Abulqosim Boburning elchilari kelib, Ulug‘bekni o‘z podshohi deb tan olishini va uning ismini xutbaga kiritib, uning nomi bilan tanga zarb qilishga hozir ekanligini bildiradilar. Ammo Ulug‘bek yurishni davom ettiradi va Isfaroingacha yetib, u yerda uch kun turadi. Bu o‘rtada Abdullatifni Biston bilan Astrobodga jo‘natadi. Shundan so‘ng, Ulug‘bek o‘z yurishini davom ettirib, Ibrisham daryosidagi ko‘prikka yetadi. Bobur esa, undan ham nariroqqa, Domg‘onga ko‘chadi. Ulug‘bek daryo ko‘prigidan nariga o‘tishga botinolmaydi va orqaga, Mashhadga qaytadi. Bu albatta Ulug‘bekning harbiy va taktik xatosi edi. U holdan toygan o‘z raqibini nafas olishga imkon bermasdan quvib borishi va batamom yanchib tashlashi mumkin edi. Ulug‘bekning raqiblari uning orqaga qaytishini chekinish deb baholaydilar va bu ularga quvvat baxshida etadi.

Alouddavla ustidan qozonilgan g‘alaba Ulug‘bekka shuhratdan ko‘ra ko‘proq tashvish va alam keltiradi. Uning hayotda yo‘l qo‘ygan xatosi tufayli o‘z o‘g‘li Abdullatif bilan orasi buzilib borgan sayin dushmanlik alomatlari kuchayib boradi. Chunki Hirotdan 14 farsax narida bo‘lgan Tarnob jangida qo‘shinning chap qanoti Abdullatifga, o‘ng qanoti esa nomigagina Abdulaziz Mirzoga topshirilgan edi. Binobarin, erishilgan g‘alabada Abdullatifning hissasi va jasorati alohida tahsinga loyiq edi. Ammo negadir Ulug‘bek Mirzo jangdan so‘ng, barcha viloyat amirlariga yo‘llagan yorlig‘ida Abdullatif chetda qolib g‘alaba sha’nini suyukli o‘g‘li Abdulaziz Mirzo nomiga yozdiradi. Bu ham yetmaganday Hirot qo‘lga olingach, Ulug‘bek, Abdullatif Mirzoni shahardagi Ixtiyoriddin qal’asiga kiritmaydi. Holbuki, bu qal’ani Shohrux Mirzo hayotlik chog‘ida nabirasi Abdullatifga in’om qilgan edi. Abdullatif hali 1446-yilda bobosi Shohrux Mirzo bilan Isfaxon yurishiga tayyorlanar ekan, o‘ziga tegishli bo‘lgan barcha boyliklarni, chunonchi, bir necha ming misqol oltin, kumush buyumlar va 200 tuman pulni mana shu Ixtiyoriddin qal’asida berkitib qo‘ygan edi. Ulug‘bek Mirzoning Abdullatifga nisbatan adolatsizligi boylik, davlat va shuhratga o’ch bo‘lgan o‘g‘il qalbida o‘chmas iz qoldiradi. Bu davrda ko‘chmanchi o‘zbeklar xoni Abulxayrxon Ulug‘bek Mirzoning Xurosonda ekanligidan foydalanib, Movarounnahrga bostirib kiradi, undagi shahar va qishloqlarni vayron qiladi, aholini talaydi va Samarqandgacha yetib keladi. Bu xabarni eshitgan Ulug‘bek shoshilinch suratda Hirotni Abdullatifga topshirib, o‘zi Samarqand sari otlanadi. U o‘zi bilan birga Shohrux Mirzoning hoki solingan tobutni va Shohruxning Gavharshod begim madrasasida bekitib qo‘yilgan bir bo‘lak xazinasini ham olib, Amudaryo – Kalif kechuvi sari yuzlanadi. Abulqosim Bobur bu paytda, Saraxsda edi. U Ulug‘bekning yo‘lga chiqqanligidan xabar topib, amir Hindukani katta qo‘shin bilan o‘z amakisi orqasidan jo‘natadi. Amir Hinduka yarim kechada kutilmaganda Ulug‘bek qarorgohiga hujum qiladi. Ulug‘bek bu jangda juda ko‘p askarlari va boyligidan mah-

rum bo‘ladi. Bu ham yetmaganday, ertasi kuni Ulug‘bek Kalif kechuvidan o‘tish chog‘ida ko‘chmanchi o‘zbeklar hujumiga uchraydi. Ulug‘bek qishni kichkina qo‘shin bilan Buxoroda o‘tkazishga majbur bo‘ladi. U Shohrux Mirzoning hoki solingan tobutni singlisi Poyanda Sulton begim bilan birga Samarqandga jo‘natadi. Jasad Go‘ri Amir maqbarasida dafn etiladi.

Abulqosim Bobur Hirotda Abdullatifning yolg‘iz qolganligidan foydalanib, unga qarshi Saraxsdan katta qo‘shin jo‘natadi. Abdullatif shaharni tashlab qochadi va Balx tomon ketadi. Balx bir necha mayda viloyatlarga bo‘lingan bo‘lib, Abdullatif Mirzoning mulki edi. U bu yerda turib ochiqdan ochiq otasi Ulug‘bekka qarshi urushga tayyorgarlik ko‘ra boshlaydi. U Ulug‘bekka qarshi bo‘lgan savdogarlarni o‘z tomoniga og‘dirib olish maqsadida, «tamg‘a», ya’ni savdo solig‘ini bekor qiladi. Ulug‘bek bu soliqqa katta e’tibor berar edi. Chunki «Buyuk Ipak yo‘li» Hindistonga Balx orqali o‘tar edi va u davlat xazinasiga katta daromad keltirardi. Nobakor o‘g‘lining xatti-harakatidan g‘azablangan Mirzo Ulug‘bek Abdullatifning tanobini tortib qo‘yish uchun tayyorgarlik ko‘ra boshlaydi.

Xondamirning yozishicha, Abdullatif 1449-yilning bahorida o‘z mulkida unga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targan Mironshoh ismli bir temuriy isyonini bostiradi, shahzoda qatl etiladi. Qatl etilgan shahzodaning cho‘ntagidan bir maktub topiladi. Maktub Ulug‘bek Mirzo qo‘li bilan yozilgan bo‘lib, unda go‘yo shahzodani Abdullatifga qarshi isyon qilishga da’vat etilgan edi. Bu voqeadan so‘ng, Abdullatif o‘z otasiga nisbatan, ishonchini batamom yo‘qotadi va battol dushmanga aylanadi. U hatto Abulqosim Bobur Mirzo bilan ham otasiga qarshi harbiy ittifoq tuzadi va 1449-yilning bahorida Abdullatif Ulug‘bekka qarshi ochiq jang harakatlarini boshlab yuboradi. Ulug‘bek Mirzo isyonkor o‘g‘li Abdullatifga qarshi lashkar tortishga majbur bo‘ladi. U Samarqandni kichik o‘g‘li Abdulaziz Mirzoga topshirib, jiyani va kuyovi Abdullo Mirzo (marhum Ibrohim Mirzoning o‘g‘li) ni o‘zi bilan birga olib Amudaryo sohillarida turgan Abdullatif qo‘shinlariga ro‘baro‘ keladi. Davlatshoh Samarqandiy ma’lumotlariga qaraganda, ota-bola qo‘shinlari uch oy mobaynida bir-birlariga qarama-qarshi turganlar. Har ikkala tomondan kichik-kichik guruhlar daryodan o‘tib, to‘qnashib jang harakatlar olib borganlar. Bu janglarda Abdullatif lashkarlarining qo‘li sezilarli darajada ustun mavqega ega bo‘lgan. Hatto ular Abdulla Mirzoni asirga ham olganlar. Ayni zamonda, Mirzo Ulug‘bek lashkarlari orasida isyon xavfi paydo bo‘ladi. Buning asosiy sababchisi Samarqandda hokim qilib qoldirilgan Ulug‘bekning kenja erkatoyi Abdulaziz edi. U Samarqand taxtini egallagach, beboshlarcha axloqiy buzuq ishlarni amalga oshirishga kirishadi. Abdulaziz otasi Ulug‘bek bilan birga jangga ketgan Samarqand shahrining kazo-kazo bek va amirlarining go‘zal qizlari, kanizak-juvonlarini majburan saroyga oldirib, aysh-ishrat bilan mashg‘ul bo‘ladi. Albatta, bu hol bek va amirlarning Ulug‘bek Mirzodan noroziligining kuchayishiga sabab bo‘ladi. Bu narsa Ulug‘bekning keyingi faoliyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatmay qolmaydi, albatta. Ulug‘bek Mirzo darhol bek va amirlar bilan o‘zaro muloqotda bo‘lib, tang vaziyatni tinchitishga harakat qiladi va o‘g‘li Abdulazizni pand-nasihat bilan to‘g‘ri yo‘lga soladi.

Shunday og‘ir bir vaziyatda turkmanlarning arg‘un qabilasi 25 yoshli Abu Sayyid Mirzoni o‘zlariga bosh qilib ko‘taradilar va Samarqandni qamal qiladilar. Abdurazzoq Samarqandiy bergan ma’lumotlarga qaraganda, bu qabila vakillari Mirzo Ulug‘bek bilan birga harbiy yurishda bo‘lgan. Ular Amudaryo sohiliga kelgach, Ulug‘bek lashkarlaridan ajralib chiqib, Samarqand sari yuradi. Bu voqeadan xabar topgan Ulug‘bek Samarqandga qaytishdan boshqa yo‘l topa olmaydi. U Samarqand tomon yurib Abu Sayyid Mirzoni bartaraf etadi va shaharda osoyishtalik o‘rnatadi. Ulug‘bek Samarqand hokimligiga qovchin urug‘idan bo‘lgan Mironshohni ko‘tarib, o‘zi Abdulazizni yoniga olib yana Abdullatifga qarshi qo‘shin tortib ketadi. Ammo bu paytda, Abdullatif Amudaryodan o‘tib Termiz, Huzor (G‘uzor) va Keshni egallab, Samarqand sari kelayotgan edi. Nihoyat 1449-yil oktabr oyida Samarqandga yaqin Damashq qishlog‘i yonida ota-bola o‘rtasida qattiq jang bo‘ladi. Bu jangda Ulug‘bek Mirzo qo‘shinlari yengiladi. Chorasiz qolgan Ulug‘bek Samarqandga chekinadi. Biroq Samarqand hokimi Mironshoh qovchin uni Samarqandga kiritmaydi. Ulug‘bek noiloj Shohruxiyaga keladi.

Lekin Shohruxiya hokimi Ibrohim ibn Po‘lod Ulug‘bek Mirzodan yuz o‘giradi. U hatto, Ulug‘bekni Abdullatifga tutib berish choralarini ham ko‘radi. Mana shunday og‘ir bir vaziyatda Ulug‘bek Mirzo «egilgan boshni qilich kesmas» qabilida ish tutadi. U o‘z xohishicha hokimiyatni Abdullatif Mirzoga topshirib, umrining qolgan qismini ilm-ma’rifatga bag‘ishlamoqchi bo‘ladi. Ulug‘bek ana shu ezgu niyatlar bilan o‘g‘li Abdullatifning huzuriga bosh egib boradi. Biroq Abdullatif Mirzo otasi Ulug‘bekni Ka’batulloh ziyoratiga jo‘natish xususida farmon beradi.

Ulug‘bek Mirzoning fojiali o‘limi tafsiloti haqida tarixchi Mirxond batafsil ma’lumot bergan: «Ka’batulloni bir necha marta ziyorat qilgan Hoji Muhammad Xusravning rahnamoligida Ulug‘bek Mirzo kechqurun Samarqanddan otliq yo‘lga chiqqan. Uning vaqti choq turli mavzularda so‘zlashib borardi. Ko‘p o‘tmay, orqadan bir chopar yetib kelib (sulduz urug‘idan), sobiq hukmdorni Ka’batulloga kuzatish marosimini shohona tarzda o‘tkazish lozimligi va bunga tayyorgarlik tugallangunga qadar qo‘shni qishloqda dam olishlari haqida farmoni oliyni eshittiradi. Mazkur farmondan dovdirab qolgan Ulug‘bek Mirzo qo‘shni qishloqdagi uylardan biriga kirib tunashga majbur bo‘ladi. Havo ancha sovuq edi. Ulug‘bek Mirzo olov yoqib, go‘sht pishirishga amr qiladi. Olov yoqiladi, gulxan yonida chordana qurib, isinib o‘tirgan Ulug‘bek Mirzoning tizzasiga uchqun sachrab, chakmonini kuydiradi. Shunda u olovga qarab: «Sen ham bilding»,– deydi-yu, uning kayfiyati buziladi, hoji esa Ulug‘bekka tasalli berishga behuda urinadi. Shu asnoda uy eshigi ochilib, xonaga Abbos ismli shaxs o‘z navkari bilan kirib keladi. Ulug‘bek Mirzo Abbosni ko‘rgan hamono o‘rnidan turib, unga tashlanadi va ko‘ksiga musht tushiradi. Navkar Ulug‘bekni ushlab, uning yelkasidan «oltoy po‘stin»ni yechib oladi. Abbos arg‘amchi keltirish uchun tashqariga chiqadi. Ulug‘bek Mirzo o‘limi oldidan so‘nggi tahoratni qilib olishi uchun Hoji darhol eshikni ichidan zanjirlab oladi. So‘ngra Abbos kirib, sobiq hukmdorning qo‘llarini bog‘lab, tashqariga olib chiqadi. Ariq bo‘yiga cho‘kkalatib, fonus yorug‘ida qilichning bir zarbi bilan boshini tanasidan judo qiladi»[1]. Bu fojiali halokat hijriy 853-yil 8-ramazon (1449-yil 27-oktabr) da sodir bo‘ladi. Shunday qilib, Samarqand qozisi Miskinning qarshiligiga qaramay ulug‘ olim, davlat arbobi va ma’rifatparvar inson Ulug‘bek Mirzo 56 yoshida fojiali suratda shahid bo‘ladi.

Samarqand taxtini egallagan Abdullatif mamlakatda zulm-adovatni avjiga mindiradi. U ota qotili – padarkush sifatida tarixda nom qoldiradi. Ulug‘bekning shahid bo‘lgan qonlari hali sovimasdan turib, bir necha kundan so‘ng, Abdullatif taxt vorislaridan qutulish niyatida o‘z ukasi Abdulaziz Mirzoni ham o‘ldirtiradi. Movarounnahrdagi har qanday itoatsizlik va isyonni shafqatsizlik bilan bostiradi. Abdurazzoq Samarqandiy iboralari bilan aytganda, unda «kattaga hurmat, kichikka shafqat» degan tushunchaning o‘zi yo‘q edi. Uning siyosatidan norozi bo‘lgan kishilar hatto, ovoz ham chiqara olmasdilar. Movarounnahrdagi nisbatan, osoyishtalik Abdullatif tomonidan amalga oshirilgan g‘oyatda qattiqqo‘llik siyosati tufayli edi. Ammo bu osoyishtalik tagida Abdullatifga nisbatan, zimdan norozilik va xalq nafrati kuchayib borardi. Darvoqe, unga qarshi suiqasd uyushtirilmoqda edi. Bu suiqasdga Ulug‘bek Mirzo va Abdulaziz Mirzoga sodiq kishilar boshchilik qiladilar.

Mas’ud ibn Usmon Al-Ko‘histoniyning ma’lumotlariga qaraganda, Abdullatif Samarqand shahri chetidagi «Bog‘i maydon»da, Mirxondning yozishicha, «Bog‘i chinor»da aysh-u ishratga mukkasidan ketib uxlab qoladi va tush ko‘radi. Tushida noma’lum bir kimsa qo‘lidagi usti yopilgan laganni uning yoniga qo‘yadi. Abdullatif lagan ustidagi ro‘molni ohista ko‘targanda, unda o‘zining kesilgan boshini ko‘radi. U dahshatdan qichqirib uyg‘onib ketadi. Bu dahshatli tush ta’birini izlab Nizomiy Ganjaviyning «Xamsa» kitobini javonidan olib to‘g‘ri kelgan varag‘ini ochib o‘qiydi. Unda quyidagi jumlalar yozilgandi:

Padarkush podshohiro nashoyad,
Va gar shoyad ba shash mohi nashoyad.

Ma’nosi: «Otasini o‘ldirgan podshohlikka noloyiqdir, agar loyiq bo‘lganda ham (podshohligi) olti oydan oshmaydir». Bu tush ta’biridan yanada dahshatga tushgan Abdullatif Mirzo bexosiyat

[1] Fayziyev T. Mirzo Ulug‘bek avlodlari.T.,“Yozuvchi”, 1994, 33-34- bet.

bog‘dan tezroq jo‘nab ketishga qaror qiladi. Abdullatif Mirzo «Bog‘i maydon»dan chiqib otga o‘tiradi va Samarqand sari yo‘l oladi.

«Tarixi Abulxayrxoniy» kitobida yozilishicha, Abdullatifning taqdiri quyidagicha o‘z poyoniga yetadi: «Jangu jadallarda Rustami doston va Isfandiyordek bo‘lg‘on va Abdulaziz Mirzo tarafidan martabasi yuqorilatdirilg‘on Bobo Husayn bahodir ikki nomdor podshoh: Ulug‘bek Ko‘ragon bilan Mirzo Abdulaziz shahid etilganlaridan so‘ngra qasd qilib, badkirdor Abdullatif Mirzoning xizmatiga kirdilar va kecha demayin, kunduz demayin anga tirishib xizmat qildi, ammo qalbida anga gina saqlab, ul badkirdorni mahv etish xayoli bilan yurdi. Bobo Husayn bahodir o‘sha kuni kamonni yelkaga osub, jonin shu ishga tikdi. Sodiq navkari birlan Abdullatifning yo‘lini poyladi. Shahzodaning navkari Chorraxa darvozasidan tashqariga chiqdi va tor ko‘cha bo‘ylab yo‘lga tushdi. Ko‘chaning bir tarafi jarlik bo‘lib, ikkinchi tarafi Bog‘i navning baland devori edi. Bobo Husayn bahodir va aning navkari ot ustida yo‘l chetidagi katta qayrag‘och orqasida poylab turdilar. Abdullatif alarning yonginasidan o‘tib ketdi, lekin besh-olti qadam o‘tgach, Bobo Husayn bahodir kamonni yelkasidan oldi va ani o‘qlab, shahzodani aniq nishonga oldi. Abdullatif faqat «Olloh o‘q tegdi», deb aytishga ulgurdi, xolos. U otdan qulab tushdi va shu topdayoq jon berdi. O‘q aning chap ko‘ragini teshib o‘tib, yuragiga qadalg‘on erkan. Mirzoning mulozimlari, oldi-orqasiga qaramayin tumtaraqay bo‘lib, qochdilar. Bobo Husayn bahodirning navkari chopib borib, Abdullatifning boshini kesib oldi va xurjunga soldi. Padarkush Abdullatifning boshini shu paytning o‘zidayoq Registonga olib borub, Mirzo Ulug‘bek madrasasining peshtoqiga osib qo‘ydilar»[1]. Bu voqea 1450-yil 9-may kuni sodir bo‘lgan edi.

Abdullatif Mirzo vafotidan so‘ng, temuriy shahzodalar o‘rtasida taxt va davlat uchun o‘zaro kurash yangi cho‘qqiga ko‘tariladi. Samarqand taxtiga Ibrohim Sultonning o‘g‘li Ulug‘bekning jiyani va kuyovi Abdullo Mirzo o‘tiradi. U Movarounnahrning ilgarigi mavqeyi va shon-shuhratini tiklashga intiladi, turk a’yonlari uni qo‘llab-quvvatlaydilar. Ammo Buxoroda podshohlikka ko‘tarilgan Mironshohning nabirasi Sulton Abu Sayyid unga raqib sifatida maydonga chiqadi. U ko‘chmanchi o‘zbeklar xoni Abulxayrxondan yordam so‘raydi va juda ko‘p o‘ljalar berishni va’da qiladi. 1451-yilda Abulxayrxon Sirdaryoning quyi oqimida joylashgan Yassi va Sabronni egallab olgan Mirzo Abdulloga qarshi Toshkent, Chinoz, Jizzax orqali Samarqand sari yuradi. Yoz oyida Shiroz qishlog‘i yaqinida Bulung‘ur anhori yoqasida qattiq jang bo‘ladi. Bu jangda Mirzo Abdullo yengiladi va halok bo‘ladi. Abulxayrxon yordamida Abu Sayyid Samarqand taxtiga egalik qiladi va Movarounnahr hokimi bo‘ladi. Abu Sayyid Hirot taxtini egallay olmaydi. Chunki Hirotni 1452-yilda Abulqosim Bobur qo‘lga kiritgan edi. U 1457-yilgacha Xurosonni boshqaradi. Ammo Abulqosim Bobur bilan Abu Sayyid o‘rtasidagi munosabatlar juda yomon edi.

Movarounnahrda Abu Sayyidning o‘g‘illari – dastavval Sulton Ahmad Mirzo (1469–1493), so‘ngra Mahmud Mirzo (1493 – 1494) va nihoyat, Mahmudning o‘g‘li Sulton Ali Mirzo (1494 – 1501)lar davrida feodal tarqoqlik va beboshliklar misli ko‘rilmagan darajada kuchayadi. Bu xol Dashti Qipchoq cho‘llarida chorvadorlik bilan kun kechirib, yashab kelayotgan ko‘chmanchi o‘zbek qabilalarining O‘rta Osiyo hududlaridan temuriylar sulolasi vakillarini quvib chiqarib, o‘lkani egallab olishlariga qulay imkoniyatlar yaratadi.

8. HUSAYN BOYQARO HUKMRONLIGI

Xuroson taxtida hukmronlik qilgan so‘nggi temuriylardan biri Husayn Boyqarodir (1469–1506). U 1438-yil iyul oyida Hirotning shimoli-sharqidagi Davlatxona saroyida tavallud topadi. Sulton Husayn Boyqaro ham ota, ham ona tomonidan temuriylarga borib taqaladi. Otasi G‘iyosiddin Mansur Mirzo temuriyzodalardan bo‘lsa-da, u biron-bir yerda hukmronlik qilmagan, to umrining oxirigacha Hirotda oddiy odamlardek o‘rtamiyona hayot kechirgan.

Husayn Boyqaro otadan erta yetim qoladi. 1445-yilda otasi vafot etganda u yetti yoshli bola edi. Yosh Husayn 14 yoshga qadar madrasa ta’limini oladi. So‘ngra onasi Feruza begim bilan maslahatlashib temuriyzodalardan bo‘lgan Hirot hukmdori Abulqosim Bobur Mirzo xizmatiga kiradi. 1454-yilning kech kuzida Abulqosim Bobur Samarqand hukmdori Sulton Abu Sayyid Mirzoga qarshi muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. Ana shu yurishda 16 yoshli Husayn Boyqaro ham bor edi. Abu Sayyid va Abulqosim Mirzolar o‘rtasida sulh tuziladi. Abulqosim Bobur Hirotga qaytadi. Ammo Sulton Husayn Samarqandda qoladi. Sulton Abu Sayyid saroyida Umarshayx Mirzo avlodiga mansub shahzodalar Sulton Husayn Mirzoga qadar ham bor edi. Husayn Boyqaroning amakivachchasi bo‘lgan Sulton Vays Mirzo (Muhammad Mirzoning o‘g‘li) saroyida Sulton Abu Sayyidga qarshi isyon uyushtiradi. Isyonchi Sulton Vaysdan xavfsiragan Abu Sayyid Umar shayx Mirzo avlodiga mansub bo‘lgan 13 nafar shahzodani, shu jumladan, Husayn Boyqaroni ham qamoqqa oladi.

Bu voqeadan dahshatga tushgan Feruzabegim Abulqosim Bobur huzuriga maslahat so‘rab boradi va uning ijozati bilan Samarqandga yo‘l oladi. Sulton Abu Sayyid xolavachchasini iltifot ila kutib oladi va Sulton Husaynni hibsdan ozod qiladi. Onasi bilan Hirotga qaytib kelgan Husayn Boyqaro yana Abulqosim Bobur saroyida faoliyat ko‘rsata boshlaydi. Tarixchi Xondamir bergan ma’lumotlarga qaraganda, Alisher Navoiy ham bu davrda Abulqosim Bobur xizmatida bo‘lgan.

Abdurazzoq Samarqandiyning yozishicha, 1456-yil oktabr oyining boshida Abulqosim Bobur Hirotdan chiqib, 14-oktabrda Mashhad shahriga keladi. Bu safarda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiylar ham bo‘lishgan va shu yerda birga o‘qishgan. Hirot hukmdori qishni Mashhadda o‘tkazadi. Tarixchi olim Turg‘un Fayziyevning yozishicha, «1457-yilning 22-martida saroyda o‘tkazilayotgan bazm asnosida Abulqosim Bobur Mirzo jigar xastaligiga qaramay, me’yoridan ortiq sharob tanovul qilib, olamdan ko‘z yumadi»[1]. Abu Sayyid Mirzo bunday qulay vaziyatdan foydalanib, 1457-yilda Hirotni egallaydi va Temuriylar davlatining har ikki qismini yana birlashtiradi. Bu davrda Alisher Navoiy Mashhadda qolib o‘qishni davom ettiradi. Mansab, davlat va shon-shuhrat orzusida yurgan Husayn Boyqaro saroyni tark etadi, Marv, Jom va Moxan viloyatlarining hukmdori Sanjar Mirzo Marviy huzuriga boradi. Chunki Sanjar Mirzo Marviy 1455-yildan beri Abulqosim Bobur qo‘l ostida bo‘lgan. Ammo Abulqosim Boburning vafotini eshitgan Sanjar Mirzo marhumning o‘g‘li va shahzoda Shoh Mahmudga itoat etmasdan hokimiyatni o‘zi mustaqil boshqara boshlaydi. Kuch-quvvatga to‘lgan 19 yoshli Sulton Husayn Boyqaroni Sanjar Mirzo istiqbolda ezgu niyatlar bilan juda samimiy va iliq kutib oladi, Hatto, o‘nta o‘zining 15 yoshli qizi Beka Sulton begimni nikohlab beradi. Husayn Boyqaro ham o‘z navbatida o‘zining mardligi, jasorati va qat’iyatliligi tufayli qaynotasi Sanjar Mirzoning ishonchi va e’tiborini qozonadi. Lekin shu o‘rtada qiziq bir voqea sodir bo‘ladi. 1457-yilda Abulqosim Boburning 11 yoshli o‘g‘li Shoh Mahmud Alouddavlaning o‘g‘li Ibrohim Mirzo bilan jang qilib, yengiladi va Mashhadga qaytadi. Bu xabarni eshitgan Husayn Boyqaroning qaynotasi Sanjar Mirzo Mashadni o‘z tasarrufiga kiritish uchun yo‘lga otlanadi va o‘rniga kuyovini Marv hokimligiga qoldiradi. Ammo Sanjar Mirzoning vaziri Hasan Arlot Husayn Boyqaroni kelgindi deb yomon ko‘rardi. Shu boisdan, u xalq orasiga «Boyqaro qaynotasini ag‘darib, Marvda o‘z saltanatini barpo etmoqchi» degan gaplarni tarqatadi va uni asirga olish uchun payt poylaydi fitnadan xabar topgan Husayn Boyqaro Hasan Arlotni ushlatib zindon qiladi. Biroq voqea bu bilan tinchimaydi. Bir tomondan, yoshlik ikkinchi tomondan, erk-havas ustunlik qilib, Husayn Boyqaro o‘z navkarlari bilan ovga otlanadi. Saroydagi niyati buzuq kuchlar bu qulay vaziyatdan foydalanmodchi bo‘ladilar. Tarixchi Xondamir o‘zining «Habib us-siyar» asarida yozishicha, Sanjar Mirzoning mulozimlari Muhammadbek Sheroziy, Shayx Zunnun Iroqiy va umarolardan El O‘g‘li o‘zaro til biriktirib Husayn Boyqarodan o‘ch olmoqchi bo‘ladilar. Ular Husayn Boyqaro O‘rdugohdan uzoqlashishi bilan Boyqaro devonida xizmat qilib turgan uning yaqin kishilaridan bo‘lmish Duldoy Shayx Bahodir, Sher Ali va boshqalarni qo‘lga olib qatl etadilar. Shahardan xiyla bilan zo‘rg‘a qochib chiqqan Sher Alining birodari Husayn Boyqaroga saroydagi mash’um fitna to‘g‘risida xabar beradi. Boyqaro Mirzo o‘zining 60 nafar navkari bilan shoshilinch suratda Marvga qaytadi. Ikki o‘rtada

[1] Fayziyev T. Mirzo Ulug‘bek avlodlari.T.,"Yozuvchi", 1994, 36- bet.

[1] Fayziyev T. Husayn Boyqaroning sirli olami 5- bet.

qattiq jang bo‘lib, unda Husayn Boyqaro g‘olib chiqadi.

Xondamir va Abdurazzoq Samarqandiy asarlaridagi ma’lumotlarning guvohlik berishicha, Sulton Husayn 1458-yilning bahor faslida o‘zining uch yuz kishilik suvoriylari bilan Tajan tomon yuradi. Yo‘lda u Jurjonda Jahonshoh turkman tazyiqidan qochib kelayotgan Amir Bobo Hasan qo‘shinlarini tor-mor qiladi. Bu uning jang maydonidagi birinchi g‘alabasi edi. Shundan so‘ng, Husayn Boyqaro Niso viloyatini va 1460-yilda Astrobod shahrini egallab, Abu Sayyid Mirzoning g‘azabini qo‘zgaydi. Ammo Abu Sayyid Mirzo o‘zining xavfli raqibi Jahonshoh turkman bilan orani bir yoqlik qilib, olganga qadar Sulton Husayn Boyqaro bilan vaqtincha do‘stona munosabatda bo‘lib turadi. 1459-yilga kelib Sulton Abu Sayyid Mirzo o‘zining hamma raqiblarini bir yoqlik qiladi. Jahonshoh turkman bilan sulh tuzadi. Bungacha u 1458-yilda Saraxs qo‘rg‘oni yaqinidagi jangda Alouddavla, uning o‘g‘li Ibrohim Mirzo va Sanjar Mirzoning birlashgan qo‘shinlarini tor-mor qilgan edi. Husayn Boyqaroning qaynog‘asi Sanjar Mirzo asir olinib, qatl etiladi. Endi Abu Sayyid o‘zining butun nigohini Husayn Boyqaroga qarata olardi. U 1459-yilning mart oyida Abdurazzoq Samarqandiyni o‘z tomonidan Husayn Boyqaro huzuriga elchi qilib yuboradi. Husayn Boyqaro ham o‘z navbatida Abdurazzoq Samarqandiyning Hirotga qaytishiga ijozat berarkan, uning yoniga elchisini qo‘shib yuboradi. Elchini Abu Sayyid Mirzo yaxshi kutib oladi. Ammo Sulton Husayn. Boyqaroning to‘dalari Xuroson hududiga kirib, beboshliklar bilan shug‘ullanadi, xalqni talon-toroj qiladi, ular hatto Sabzavor va Nishopurgacha kirib boradilar. Xuroson va Mozandaronni o‘z qo‘l ostiga kiritishni niyat qilib yurgan Abu Sayyid Mirzo uchun bunday harakatlar ayni muddao va bahona edi. 1460-yilda u Husayn Mirzoga qarshi qo‘shin tortadi. Bu voqeadan xabar topgan va vaziyatni to‘g‘ri baholagan Husayn Boyqaro Astrobodni tashlab chiqib, Amudaryo tomon ketadi. Astrobodga tantanali suratda kirib kelgan Abu Sayyid bu viloyatni o‘zining uchinchi o‘g‘li Sulton Mahmud Mirzoga in’om qilib, o‘zi Hirotga qaytib ketadi. Sulton Husayn Boyqaro Shohruxiyada ko‘tarilgan qo‘zg‘olonni bostirish bilan band bo‘lgan Abu Sayyid Mirzoning yo‘qligidan foydalanib, Astrobodni ikkinchi marta egallaydi. U hatto, Hirotga ham hujum uyushtiradi. Bu shum xabarni eshitgan Abu Sayyid Mirzo Muhammad Jo‘kiy Mirzo (Abdullatif Mirzoning o‘g‘li) bilan shoshilinch sulh tuzib, Hirotga oshiqadi.

Hirot atrofida biror-bir natijaga erisha olmagan Husayn Boyqaro Abu Sayyid Mirzoning kelayotganligini eshitib, Astrobodga chekinadi. U yerdan esa ikkinchi marta Astrobodni tark etib Amudaryodan kechib o’tadi va Xorazm sari yo‘l oladi. Xorazmni egallagan Husayn Boyqaro bu yerdan turib Xurosonga bir necha marta yurishlar uyushtiradi. Husayn Boyqaro ko‘p umrini Xorazm bilan Buxoro o‘rtasida kezib yurib o‘tkazadi, unda o‘z kuchiga ishonchsizlik va umidsizlik paydo bo‘ladi. Shundan so‘ng, Husayn Boyqaro 1468-yilda Jo‘jixon avlodiga mansub bo‘lgan Dashti Qipchoq cho‘llarida yashovchi ko‘chmanchi chorvador o‘zbek qabilalari xoni Abulxayrxon huzuriga yordam so‘rab borishga majbur bo‘ladi. Abulxayrxon keksayib, og‘ir kasalga mubtalo bo‘lib, to‘shakda yotardi. Shunga qaramasdan u Husayn Boyqaroga yordam berishga va’da qiladi va qo‘shin to‘plashga amr-u farmon beradi. Ammo tez orada Abulxayrxon yorug‘ dunyoni tark etadi. Husayn Boyqaroga yordam muammosi ham ochiqligicha qoladi. Husayn Boyqaro taqdir o‘yiniga bosh egib, Xuroson sari yuzlanadi. Ollohning irodasi bilan Hirot taxtiga jang-u jadallar bilan erisha olmagan Sulton Husayn Boyqaro 1469-yilda o‘z maqsadiga kutilmaganda osonlikcha erishadi. Shu yili Abu Sayyid Mirzo Iroqda oqquyunli turkmanlarning hokimi Uzun Hasan (1453–1478) bilan Boyqaro Hirot sari yo‘lga chiqadi. Abu Sayyid Mo‘g‘ul cho‘lida bo’lgan jangda halok bo‘ladi. Bu xabarni eshitgan Husayn Bayqro Hirot sari yo‘lga chiqadi. Abu Sayyid Mirzoning o‘g‘illari Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Mahmud Mirzolar ularga qarshi Ixtiyoriddin qal’asida ko‘tarilgan xalq qo‘zg‘oloni va tashqaridan kelayotgan Husayn Boyqaro kuchlariga qarshi tura olmaslikka ko‘zlari yetib, Hirotni tashlab chiqadilar va Samarqand sari yo‘l oladilar. Oradan ikki kun o‘tgach, 1469-yil 24-martda Husayn Boyqaro tantanali suratda Hirotga kirib keladi, o‘sha kuniyoq Jome masjidida uning nomiga xutba o‘qiladi. Bu xabarni eshitgan Alisher Navoiy

ham do‘stini muborakbod etish niyati bilan Samarqanddan Hirotga (aprel oyida) yetib keladi. U Husayn Boyqaroni sultonlik martabasi bilan qutlab, 14-aprelda bayram kuni «Hiloliya» qasidasini hadya qiladi. Ana shu davrdan e’tiboran Navoiy Boyqaro Mirzo davlatining idora ishlarida faol qatnasha boshlaydi.

Husayn Boyqaro Mirzo maktabdosh do‘sti Alisher Navoiyni dastlab, muhrdorlik lavozimiga, keyin esa vazirlik mansabiga tayinlaydi. Xuddi shu davrdan boshlab, temuriylar saltanati yana ikki qismga bo‘linib ketadi: Sulton Husayn Boyqaro boshchiligida qaror topgan Xuroson yeri va markazi Samarqand bo‘lgan Movarounnahr yeri.

Husayn Boyqaro hukmronligi davrida Xuroson Sharqning eng yirik, siyosiy va iqtisodiy mavqeyi yuqori bo‘lgan davlatlaridan biriga aylanadi. Boyqaro Mirzo davlati Amudaryoning janubiy tomonida joylashgan edi. Uning tasarrufiga Xuroson, Xorazm, Sharqiy va Shimoliy Eron hududlari kirardi. Husayn Boyqaro 38-yil hukmronlik qiladi. Ana shu davrda ko‘z o‘ngimizda ikki xil Husayn Boyqaro gavdalanadi. Birinchi Husayn Boyqaro jasoratli, mard, odil va tadbirkor saltanat sohibidir. Uning rahbarligida mamlakat hududi ichki va tashqi dushmanlardan tozalanadi, siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan qudratli davlat barpo etiladi. Ikkinchi Husayn Boyqaro saltanatni boshqarish va idora qilishda boqi beg‘am, maishatparast, kayf-u safoga mukkasidan ketgan hukmdordir. Tarixchi Turg‘un Fayziyev xulosalariga qaraganda, Husayn Boyqaro davrida: «...Mamlakatda adolat barqaror bo‘lib, Xuroson fuqarosi birmuncha osoyishta va farovon hayot kechirgan. Ayniqsa, Alisher Navoiyning sa’y-harakatlari natijasi o‘laroq mamlakatda yirik suv inshootlari, ma’muriy va madaniy qurilishlar, madrasalar, masjid, karvonsaroy, rabot, ko‘prik va shu kabi qurilish ishlari keng ko‘lamda olib borilgan. Ilm-ma’rifat gullab-yashnagan»[1].

Husayn Boyqaro taxtga o‘tirgach, o‘z qaramog‘idagi barcha viloyat va tumanlarda ma’muriy boshliqlarning hammasini yangilaydi, qozilik va dodxohlik lavozimlariga odil va fozil kishilarni qo‘yadi, machit, madrasalarni yetuk va o‘qimishli ulamo-yu fuzalolar ixtiyoriga beradi va ulardan mamlakatda tartib, adolat o‘rnatishda yordam berishni so‘raydi. Tartib-intizomni buzgan va adolatsizlik qilgan kishilarni kim bo‘lishidan qat’i nazar qattiq jazolaydi. Bu borada u hatto, o‘z o‘g‘lini ham ayamaydi.

Sulton Husayn Boyqaro shahzodalardan biriga qarshi yurishga ketganda, ba’zi amaldorlar qulay vaziyat keldi deb o‘ylab Astrobodni egallab oladilar. Shaharda va uning atrofida yashagan aholini har taraflama eza boshlaydilar. Xo‘ja Abdulloh Axtob degan bir kimsa Hirot shahrining mushrifi, Xo‘ja Qutbiddin Mous Simnonni tutib olib, oyoq-qo‘liga kishan soldiradi va undan 300 ming kepakiy dinorni to‘lattirib, o‘rniga o‘zi o‘tiradi. Hirot aholisi boshiga juda ko‘p va og‘ir soliqlar soladi, ayniqsa, mehnatkash xalq qattiq jabr tortadi. Chorasiz va nochor qolgan mehnatkash xalq qo‘zg‘olon ko‘taradi. Qo‘zg‘olonchilar Shohrux madrasasiga bostirib kirib, u yerda bekingan Abdulloh Axtobni toshbo’ron qiladilar. Sulton Husayn Boyqaro Mirzo bu voqeadan xabar topgach, Hirotga adolat va tartibni tiklash, gunohkorlarni qonuniy jazolash uchun Alisher Navoiyga vakolat berib u yerga jo‘natadi. Alisher Navoiy Sultonning xalqqa jabr-zulm o‘tkazgan amaldorlarni jazolash to‘g‘risidagi farmonini juma namozida minoradan o‘qib eshittiradi, adolatni tiklab, xalqning mehr-u muhabbatiga sazovor bo‘ladi. Xo‘ja Nizomiddin Baxtiyor o‘rnidan tushiriladi va ilgarigi mushrif Qutbiddin Mous Simnon o‘z o‘rniga qo‘yiladi. Ana shu voqealar yuz bergan 1470-yilda Yodgor Muhammad Mirzo Hirotni egallab, hatto Jome masjidida o‘z nomiga xutba ham o‘qittiradi. Ammo Alisher Navoiyning g‘oyatda puxta o‘ylab chiqqan tadbirlari va shaxsan bu tadbirni amalga oshirishdagi ishtiroki tufayli Yodgor Muhammad Mirzo qo‘lga olinadi. U 1470-yil 21-avgustda 19 yoshida qatl etiladi. Sulton Husayn Boyqaro Mirzo ikkinchi marta Hirotni egallaydi. Tartib-intizom va adolat o‘rnatilgan mamlakat har tomonlama yuksaladi, xalq to‘q va farovon hayot kechiradi. Xondamir bergan ma’lumotlarga qaraganda, Sulton Husayn Boyqaro zamonida qirqqa yaqin yirik inshootlar qurilgan. Ayniqsa, Hirot bu davrda dunyoning eng go‘zal va obod shaharlaridan biriga aylangan. Sulton Guzurgoh yaqinida o‘z nomi bilan ataluvchi Madrasa qurdirgan. «Bog‘i jahonoro», «Bog‘i bayt ul-iymon», «Bog‘i xamsa oroyi» deb ata-

[1] O‘sha manba. 23- bet.

luvchi go'zal va ko'rkam bog'lar barpo ettirgan. Sulton Badiuzzamon Mirzo nomi bilan ataluvchi «Madrasayi Badi'a» o'z davrining yirik qurilishlaridan biri bo'lgan. Qattiq zilzila oqibatida ancha shikastlangan Hirotdagi eng yirik Jome masjidi ham shu davrda ta'mirlanadi. Bu ulkan masjidning nechog'lik katta hashamatini shundan ham bilish mumkinki, uning 403 gumbazi, 130 ta ravoqi va 44 ta ustuni bo'lgan. Bu ulug'vor ishlarning barchasiga amir Alisher Navoiy rahbarlik qilgan.

Tarixiy manbalarga qaraganda, Sulton Husayn Boyqaroning o'n bitta xotini bo'lgan va ulardan 25 farzand – 14 o'g'il va o'n bir qiz ko'rgan. Albatta, bu farzandlar Sultonning turli xotinlaridan bo'lganligidan aka-ukalar, opa-singillar o'zaro bir-biriga kundosh bo'lgan onalar boshchiligida davlat, mol-dunyo va vorislik talashib, fisq-u fasod va jang qilar edilar. Bu kurashning boshida Husayn Boyqaroning erka xotini Xadicha Og'o begim turardi. U 1451-yilda tug'ilgan. Sulton Abu Sayyid Mirzo 1457-yilda Hirotni qo'lga kiritganda unga xos kanizak qilib hadya etilgan. Hadicha begimni u 1465-yilda nikohlab olgan edi. 1469-yilda Husayn Boyqaro Abu Sayyid Mirzo taxtini egallagach, Hadicha begimni ko'rib uning husni jamoliga mahliyo bo'lib, sevib qoladi va uch oydan so'ng, o'z nikohiga oladi.

Xadichabegim husn-latofatda go'zal, dimog'dor, yengil tabiat, ichi qora va makr-hiylaga moyil ayol bo'lgan. U tez orada jozibali va makkorona iltifotlari bilan Husayn Boyqaroni o'ziga rom qilib oladi hamda haramda ulug' bekalik o'rnini egallaydi. Xadicha begimning ikkita farzandi bo'lgan. Kattasi Shohg'arib Mirzo va kichigi Muzaffar Husayn Mirzo edi. Husayn Boyqaro Mirzoning suyukli erkasi Xadicha begim o'zining kichik o'g'li Muzaffar Husayn Mirzoni valiahd sifatida ota taxtiga o'tqazish maqsadida, mislsiz qabihlik va qotillik ishlarini amalga oshiradi. Taofarzandi Badiuzzamonniki edi. Chunki Badiuzzamom valiahd bo'lishga munosib bo'lib, sultonning farzandlari orasida eng oqil va tadbirkori edi. U mard, toliqmas jangchi, shariat ixlosmandi, adolatparvar shaxs sifatida tanilgan. Ma'rifatparvar bo'lganligidan o'z saroyiga olimlar, shoirlar, ulamolar, san'atkorlar va hunarmand ahlini yig'ib anjumanlar o'tkazar, she'rxonlikka ruju qo'ygan bo'lib, o'zi ham g'azallar ijod qilardi.

Ayni paytda, Alisher Navoiy boshchiligida saroy ahlining ko'pchiligi valiahdlikka Badiuzzamon Mirzoning o'g'li Mo'min Mirzoni munosib deb bilar va bu haqida o'z mulohazalarini Husayn Boyqaroga bildirgan edilar. Bu gaplardan xabardor bo'lgan Xadicha begimning qora ichi oqarmas va muammoni bartaraf etish og'usida qon yutardi. Nihoyat u o'zining jirkanch va qabih niyatini amalga oshiradi. Bu ishda unga vazir Nizom ul-mulk yordam beradi. U Sulton Husayn Boyqaro Murg'ob harbiy o'rdugohida qattiq mast bo'lganligidan foydalanib, Muhammad Mo'min Mirzoni qatl etish to'g'risidagi nihoyatda mudhish farmonga muhr bostirib oladi va Mo'min Mirzo qatl etiladi. Bu mislsiz qatliom Badiuzzamon Mirzoni o'z otasiga nisbatan, xundor dushmanga aylantiradi, ikki o'rtada bir necha bor qonli urushlar kelib chiqadi.

Mo'min Mirzo qatl etilganda, Alisher Navoiy Mashhadda edi. U Muhammad Mo'min Mirzoni ustozi buzrukvori bo'lib, juda-juda sevardi va mamlakat, el-yurt va saltanatning kelajak taqdirini uning oqilona sa'y-harakatiga bog'lardi. Xondamirning yozishicha, mudhish voqeadan uch kun o'tgach, ulug' shoir Hirotga qaytib Muhammad Mo'min Mirzo fojiasini eshitib dahshatga tushgan va zor qaqshab yig'lagan. Alisher Navoiy Mo'min Mirzo fojiasining kelajakda yurt va mamlakat taqdiri uchun qanday asoratlar keltirishi mumkinligi haqida so'zlab bunday degan: «Mo'min Mirzo fojiasi xuddi Shayx Majiddin Bag'dodiy fojiasiga o'xshaydi. Zotan, Shayx Majiddin Bag'dodiy qatlidan so'ng, ko'p o'tmay Turondan Erongacha bo'lgan yerlar Chingizxon otining tuyogi ostida qolib kultepaga aylandi. Jafokash xalq qatli omga (umumiy qirg'inga) mahkum qilindi, alhol Muhammad Mo'min Mirzoning qatli tufayli ulug' bir fitna vujudga kelib, mamlakat vayron bo'lib, fuqaro boshiga cheksiz musibat va qirg'in tushmog'idan qurqadurmen»[1].

Ulug' shoir Muhammad Mo'min Mirzoning vafotini temuriylar xonadonining inqirozi sifatida qaragan. Darvoqe, mazkur fojea munosabati bilan boshlanib ketgan qatli om, o'ch olish, qirg'inbarot urushlar mamlakatni halokat va bo'hron yoqasiga olib keladi, xalq boshiga hisobsiz kulfat va alamlar yog'iladi, ochlik, qashshoqlik avjiga mi-

[1] O'sha manba. 44- bet.

nadi. Bundan shimoldagi Dashti Qipchoqdan bostirib kelgan Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi ko'chmanchi chorvador o'zbek qabilalari foydalanib qoladilar. Ular dastlab, Movarounnahr hududlarini egallab, so'ngra shitob bilan Xurosonning shahar va viloyatlarini qo'lga kirita boshlaydilar.

Sulton Husayn Boyqaro mamlakat kuchlarini Shayboniyxonga qarshi birlashtirib, kurashga safarbar etish to'g'risidagi Badiuzzamon taklifiga e'tibor bermaydi, vaqt-imkoniyat qo'ldan boy berilgach, foydasiz nadomatlar chekadi. Shayboniyxon 1503 – 1506-yillarda navbatma-navbat Balx Andho'y, Shibirg'on, Maymana va Farob viloyatlarini egallaydi. 1502-yilning qishida Balxni qamal qilgan chog'ida Muhammad Shayboniyxon shahar hukmdori Badiuzzamonga o'z elchisi orqali quyidagi mazmunda xat jo'natadi: «Temuriylar saltanatining iqbol oftobi zavol chizig'iga yetgandur. Saltanat navbati temuriylar xonadonidan yana ulug' chingiziylar xonadoniga o'tgandur. Sizlarda zaxira tugagan. Alhol, sizlarga munosib uldirkim, xon iltifotiga va xoqon inoyatiga e'tiqod bog'lab, o'jarlikni bas qilib, tobelik qo'li bilan shahar darvozalarini ochingiz»[1].

Vaziyatning nihoyatda og'irligini tushungan shahanshoh o'zining yo'l qo'ygan xatolaridan pushaymon bo'ladi, 1506-yil yanvarda u o'g'li Badiuzzamonni Murg'ob daryosi sohiliga ilg'or qilib jo'natadi va o'zi orqadan tezda yetib borishini aytadi. Sulton Husayn Boyqaro saroyda barcha viloyatlardagi o'gillariga va beklarga tezda oliy o'rdugohga yetib kelishlarini buyurib farmon beradi. Shayboniyxonga qarshi birgalashib jang qilish taklifi bilan shahanshoh Zahiriddin Bobur huzuriga Sayyid Afzalni elchi qilib, jo'natadi.

Husayn Boyqaro salomatligi yomon bo'lishiga qaramay Xuroson qo'shinlariga bosh bo'lib, Shayboniyxonga, qarshi lashkar tortadi. Ammo Bobo Ilohiy mavzesiga yetganda uning ahvoli og'irlashadi. Shu yerda harakatni to'xtatishga majbur bo'ladi va tezlik bilan Badiuzzamonga chopar jo'natadi. Badiuzzamon Saripulda otasini kutardi. Chopardan xabar olgach, zudlik bilan shahanshoh huzuriga oshiqadi. Otasining og'ir ahvolini ko'rgan Badiuzzamon Mirzo ma'yus bir ahvolda o'z manziliga qaytadi. Arkoni davlat Husayn Boyqaro Mirzoning tang va og'ir ahvolini hisobga olib shahanshohdan so'ng, shahzodalar o'zaro taxt talashmasinlar degan maqsadda Badiuzzamon bilan Muzaffar Mirzolarni taxtga voris qilib, tayinlash to'g'risida azm-u qarorga keladi.

1506-yil 2-mayda Badiuzzamon bilan Muzaffar Husayn qo'llarini Qur'oni Karimga qo'yib, saltanatni bir-birlari bilan inoq ahillik va hamjihatlikda boshqarish o'zaro zimdan adovat va xusumat qilmaslikka arkon-u davlat vakillari oldida ahdu paymon qiladilar.

Dardi og'irlashib borgan Sulton Husayn Boyqaro Mirzo 1506-yil 5-mayda saktayi qalb (appopleksiya) kasali bilan 69 yoshida bu dunyoni tark etadi. Uning jasadi o'zi hayotlik chog'ida qurdirgan Hirotdagi madrasada dafn etiladi va taziyaning yettinchi kuni odatga ko'ra, yurtga osh beriladi.

Tarixchi olim Turg'un Fayziyev Husayn Boyqaro Mirzoning o'limi bilan bog'liq g'ayritabiiy va munozarali fikrlarni bayon qiladi. Bu fikrlarni bayon qilishda olim 1967-yilda Qobul shahrida bo'lib o'tgan qo'lyozma asarlar yodgorliklarini o'rganishga doir Xalqaro anjuman hujjatlariga asoslangan. Bu hujjatlarda hikoya qilinishicha, Shayboniyxonga qarshi jang qilish niyati bilan yo'lga chiqqan Sulton Husayn Boyqaro Mirzoning Bobo Ilohiyda vafot etishi ramziy ma'noda Shayboniyxonning g'alabasidan bashorat edi. Shahanshohning vafoti haqidagi xabar atrofga tarqalib Muhammad Shayboniyxonga yetib borgunga qadar Husayn Boyqaroni shoshilinch suratda madrasa-da oddiy qabr qazdirib omonat dafn etadilar va jang tayyorgarligini ko'radilar. Bir necha muddat vaqt o'tgandan so'ng, shahanshoh jasadini haqiqiy qabrga olib qo'yish maqsadida, ilgarigi qabrni ochadilar va dahshatli hodisaning guvohi bo'ladilar: qabr ichida shahanshoh jasadi to'ntarilib yotibdi, ustidagi kafanlari tushib ketgan, lahad devorlari qo'l bilan tirnalgan. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, shahanshohni o'lmasdan dafn etishgan. Gap shundaki, u sakta kasaliga mubtalo bo'lgan edi. Bemor tomirlarining bir necha muddat behol urishi natijasida hayot uchquni sezilmay qolgan. Kasallikning bunday pinhoniy sirlaridan voqif bo'la olmagan tabiblar va Husayn Boyqaro Mirzoning yaqinlari uni olamdan o'tdi, deb hisoblab dafn etganlar. Sovuq lahadda bir necha muddat yotgach, bemorning to-

[1] O'sha manba. 65- bet.

miniari yana bir me'yorda ura boshlagan, deb taxmin qiladilar. Bemor qorong'u lahad ichida yoro'g'likka chiqishga jon talvasasida behuda harakat qilgan. Ammo uning barcha harakatlari bekorga ketgan.

Xullas, Sulton Husayn Boyqaro Mirzo vafotidan so'ng, mamlakat og'ir ahvolga tushib qoladi. Shayboniyxon Xurosonni zabt etish taraddudida Badiuzzamon va Muzaffar Husayn Mirzolarga elchisi orqali quyidagi mazmunda xabar yuboradi: «Sizlarning ota-bobolaringiz avvalgi vaqtlarda bizning shonli hukmdor xon ota-bobolarimiz qo'l ostida bo'lganlar. Alhol, sizlar ham o'z bobolaringiz sunnatiga iqtido qilib, ixtilofsiz taslim bo'lmog'ingiz lozim. Toki, qal'a-shaharlar vayron, fuqarolar qirg'inga duchor bo'lmagaylar».

Muhammad Shayboniyxon 1507-yilning may oyida Jayhun daryosini kechib o'tadi va Andxuyga yaqinlashadi. Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzolar dushmanga zarba berish uchun tayyorgarlik ko'rgan bo'lsalar-da, Xuroson kuchlarida birlik va ahillik yo'q edi. 19-mayda Bodxizda bo'lgan jangda aka-uka temuriylar yengiladi. Shayboniylar lashkariga Muhammad Shayboniyxonning o'g'li Temur Sulton va Ubaydullo Sulton ibn Mahmudxonlar sarkardalik qiladi. Xuroson qo'shinlari yengilgach, shahzoda va ulamolar tartibsiz, xohlagan tomonga qochib ketadilar.

Muhammad Shayboniyxon qo'shinlari 1507-yil 23-mayda Hirot shahrini egallaydi. Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Husayn Mirzoning haramlari, barcha mol-mulklari Shayboniyxon ixtiyoriga o'tadi. Muzaffar Husayn Mirzoning Xonzoda begim ismli xotinini yaxshi ko'rib qolgan Muhammad Shayboniyxon uni xotinlikka oladi. Muzaffar Husaynning Xonzoda begimdan tug'ilgan qizi Mehrangizni Ubaydulla Sulton o'z nikohiga kiritadi. Boshqa malikalar esa Shayboniyxon qo'shinlari sardorlari, amirlar va beklarga tortiq qilinadi. 27-mayda Muhammad Shayboniyxon nomi Hirotning Jome masjidida xutbaga qo'shib o'qitiladi. Ana shu tariqa, Xurosonda temuriylar saltanati barham topadi.

9. TEMURIYLAR DAVLATIDA IJTIMOIY-IQTISODIY MUNOSABATLAR

Mansab va unvonlar. Amir Temurning kuchli markazlashgan davlat barpo etishi natijasida Movarounnahrda o'zaro urush va nizolarga barham berilib, uning barcha hududlarida tinchlik va osoyishtalik o'rnatildi. Fan, madaniyat, hunarmandchilik, dehqonchilik, savdo-sotiqning rivojlanishiga imkon yaratildi. Amir Temur vafot etgach bu an'analar buzilgan bo'lsa-da, Shohrux va Ulug'bek Sohibqiron davridagi tartib-qoidalarni tiklash borasida sa'yi-harakatlar olib bordilar.

Bizga manbalardan ma'lumki, Amir Temur hokimi mutlaq bo'lib, uning farmonlari so'zsiz ijro etilgan. Ammo, o'rta asrlar davlatchilik an'analariga ko'ra, nasl-nasabi xon avlodiga mansub bo'lmagan shaxs taxtni boshqara olmas edi. Shuning uchun ham, o'z davrida Amir Qozog'on tomonidan belgilangan an'anaga ko'ra, Amir Temur avval Chingizxon avlodidan bo'lgan Suyurg'atmishni (1370–1388 yy.) keyin esa o'g'li Sulton Mahmurxonni (1388–1402 yy.) o'z huzurida "xon" qilib ko'taradi. Ularning nomidan yorliqlar chiqarilib, tanga pullar zarb qilingan bo'lsa-da, Sohibqiron ularni davlat ishlariga umuman aralashtirmagan sohibqiron "amir" unvonida bo'lib, 1370-yilda Qozonxonning qizi Saroymulkxonimga uylanganidan so'ng "Ko'ragon" ("Xon kuyovi") unvonini oladi. Bu holat, ya'ni, xon avlodiga kuyov, qarindosh bo'lishi ham uning siyosiy mavqeyini rasman bo'lsa ham mustahkamlashga xizmat qilgan.

Amir Temur o'zi barpo etgan ulkan saltanatni o'g'illari, nabiralari va nufuzli amirlariga suyurg'ol tarzida in'om qilib, ular orqali boshqardi. Movarounnahrni esa poytaxt Samarqand bilan o'zida qoldirdi. Suyurg'ol tariqasida berilgan uluslar markaziy hukumatga itoat etsalarda, ammo ular ma'lum mustaqillikka ega edilar. Ulus hukmdorlarining alohida devonxonasi bo'lib, ularning markaziy hukumatga tobeligi xirojning bir qismini Samarqandga jo'natish va oliy hukmdorning harbiy yurishlarida o'z qo'shini bilan qatnashish yoki talab qilingan askarni yuborib turishdan iborat edi.

Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligida markazda va joylarda xon boshchiligida mukammal va puxta davlat boshqaruv apparati, boshqaruvdagi ikki muhim, hamda asosiy idora-**dargoh va devonlar (vazirliklar)** mavud edi.

Dargoh – eng oliy davlat idorasi bo'lib, oliy hukmdor Amir Temur, yuqorida eslatganimizdek, Suyurg'atmishni "xon" deb e'lon qilgan bo'lsa-da, hokimiyat batamom Sohibqiron ixtiyorida bo'lgan. "Soxta xon" e'lon qilinishi holati o'sha davr vaziyati va voqiyligidan kelib chiqib, Amir Temur hokimiyatini mustahkamlash yo'lida amalga oshirilgan edi. "Tuzuklar"da keltirilishicha, dargohda vaqti-vaqti bilan xos majlislar o'tkazilib turilgan. Bunday majlislarda davlat va mamlakat idorasi, sodir bo'layotgan o'zgarishlarga munosabat, mansab va vazifalarga tayinlash masalasi ko'rib chiqilgan. Bunday tadbirlarni tor doirada o'tkazilishiga sabab, davlat ahamiyatiga molik masalalarni chetga ayon bo'lishidan saqlanish edi.

Dargoh faoliyatini boshqarish, uning devonlar va joylardagi mahalliy hokimiyat idoralari bilan bog'lanib turish ishlari **Oliy devon** zimmasida bo'lgan. Dargoh tizimidagi bu devonga devonbegi boshchilik qilgan. O'sha davrda oliy devonning ahamiyati va mavqei shu qadar baland bo'lganki, ayrim manbalar (Ali Yazdiy) uni dargoh bilan bir ma'noda ta'riflagan.

Dargoh faoliyati boshqaruvida quyidagi mansab va vazifalar mavjud edi.:

– **arzbegi** – dargohdagi muhim vazifalardan biri bo'lib, uning xizmati dargohga arz-dod, shikoyat bilan kelganlarni hamda mamlakatda sodir bo'layotgan voqealarga o'z munosabatlarini bildiruvchilarga qabul qilishni uyushtirib turish edi. Undan tashqari, tushgan arzlar, shikoyatlar va takliflarni oliy hukmdorga yetkazib turish ham arzbegining vazifasi bo'lgan;

– **adolat amiri** – bu mansabdagi shaxs turli o'lka, viloyat va shaharlarda "sikoh va raiyyat orasida urf-odatlarga oid janjalli ishlar haqida" oliy hukmdorga hisobot va ma'lumot yetkazib turgan. Tadqiqotchilarning xulosalariga ko'ra, joylardagi ahvoldan boxabar bo'lib turishning ikki yo'lidan foydalanilgan: biri pastdan yuqoriga, ya'ni, arzchilar, to'g'ridan-to'g'ri dargohga murojaat qilish imkoniga ega bo'lganlar, ikkinchisi esa, maxsus xizmat orqali joylardagi vaziyat davlat tomonidan, aniqrog'i, oliy hukmdor dargohi orqali tekshirib borilgan. Mavjud holatlar aniqlanib, shunga yarasha chora-tadbirlar ko'rilgan;

– **aminlar** – tushgan ma'lumotlarni joylarga topshirib, adolatsizlik, tartibsizlik, davlat va jamiyat manfaatiga zid ishlar haqida yozma ma'lumot berib turadigan maxsus ishonchli vakillar hisoblanib, ularning vazifasiga bundan tashqari tobe yerlar to'lovlarining yig'ib kelishi ham kirgan;

– **tavochi** – muhim lavozimlardan biri bo'lib, oliy farmonga ko'ra, joylarga borib harbiy yurish uchun lashkar to'plash bilan shug'illangan. Tavochilar avval boshdan belgilangan lashkar sonining taxt bo'lishi, tayyorgarlik darajasi, ta'minoti ko'ngildagidek talabga javob berishi, ko'rsatilgan joyga muayyan yo'l bilan o'z vaqtida yetib borishi kabi g'oyatda ma'suliyatni tadbirlarga javobgar bo'lganlar. Ularning boshlig'i **bosh tavochi** deb atalib, ular tumanot (o'n minglik), hazorajot (minglik), sadajot (yuzlik), yetakchilaridan, viloyat hokimlaridan qo'shinni o'z vaqtida, belgilangan son va sifat, ta'minlanganlikda yetkazish berish to'g'risida tilxat olganlar.

Shuningdek dargohda **bosh hojib, hojiblar** (rasmiy tadbirlar boshqaruvchisi va tashkilotchilari), **xazinador, xonsolar** (dasturxon tuzatishga bosh-qosh bo'luvchi), **jibachi** (qurol-aslaha saqlovchi), **qushchi** (podshoxona ovlar uyushtirilganda maxsus o'rgatilgan ov qushlarini olib yuruvchi va parvarish qiluvchi) va mana shu xizmatni boshqaruvchi **qushbegi, bakovulboshi** (saroy oshpazlarining boshlig'i), **kotiblar, bitikchilar, tabiblar, sozandalar, g'azalxonlar, farroshlar** kabilar mavjud bo'lgan.

Mamlakatdagi ijroya tizimi markazdagi vazirliklar faoliyatida mujassamlashgan. Amir Temur samoniylar, qoraxoniylar, g'aznaviylar, saljuqiylar, anushteginlar davrlaridagi ijroya hokimiyatining vazirliklar tizimi o'z davriga moslab, yangi asoslarda qaytadan yo'lga qo'ydi. Davlat boshqaruvida quyidagi vazirliklar mavjud edi:

1. **Mamlakat va raiyat vaziri** – bosh vazir hisoblanib u mamlakatning muhim ishlari, kundalik muammolar, xalq ahvoli, viloyatlarda olinadigan hosil, soliqlar va ularni taqsimlash, kirim-chiqimlar, obodonchilik ishlari, aholi farovonligi, xazinaning ahvoli kabilarga mas'ul bo'lgan hamda mazkur masalalar bo'yicha hukmdorga tegishli ma'lumot va hisoblar berib turgan.

2. **Harbiy ishlar vaziri** – harbiylarning maoshi, alohida xizmatlari uchun ularga tuhfa qilingan yer-suvlar boshqaruvi, qurol-aslaha ta'minoti, harbiy ko'riklarni tayyorlash, janglarda yarador bo'lib xizmatga yaroqsiz bo'lganlarga nafaqa tayinlash. Iste'foga chiqqan harbiylar to'g'risida qayg'urish kabi masalalar bilan mashg'ul bo'lgan

3. **Mulkchilik va soliq ishlari vaziri** – turli sabablarga ko'ra egasiz va qarovsiz qolgan mol-mulklarni nazoratga olish va qo'riqlash, savdogarlardan zakot va boj undirib olish, mamlakat chorvalari, o'tloq-yaylovlarni boshqarish, yer solig'i, chorva solig'i, zakotlarni o'z vaqtida yig'i-

lishi va o‘z vaqtida davlat xazinasiga tushishini nazorat qilish, mulkchilikdagi merosxo‘rlik tartiblarini amalga oshirish kabi vazifalarni bajargan.

4. Moliya vaziri – butun saltanat idoralarining kirim-chiqimlari, xazinadan sarf qilinayotgan barcha xarajatlar hisobini olib ish vazifasini bajargan.

5. Davlat korxonalari vaziri – uning ixtiyorida bir qancha ustaxonalar bo‘lib, ular doimiy ravishda harbiylar uchun sovut, dubulg‘a, kamon, o‘q-yoylar tayyorlaganlar. Shuningdek, bu vazir bevosita Amir Temurning buyrug‘i bilan yirik inshootlar (saroylar, machitlar, madrasalar, timlar va boshq.) qurilishiga rahbarlik qilgan.

6. Devonbegi (devon boshlig‘i) – davlat mablag‘lari devonbegi ixtiyorida bo‘lgan hamda u davlat xazinasidagi mablag‘larning vazirlar tomonidan to‘g‘ri va maqsadga muvofiq saqlanishini nazorat qilgan.

7. Adliya vaziri (devoni mazolim) – bu vazir to‘g‘ridan to‘g‘ri fuqarolar va dunyoviy ishlar bilan shug‘illangan. Harbiy sud (lashkar qozisi) esa alohidaravishda faoliyat ko‘rsatgan. Shariyat tartiblari bilan islom qozisi shug‘ullangan.

8. Harbiy sud vaziri – bu vazir alohida faoliyat ko‘rsatib, sipohiylar (harbiylar) ishlarini ko‘rib chiqib, muhokama qilgan.

9. Xaqf ishlari vaziri – bu vazirlikka sadr us-sudur (sadrlar boshlig‘i, sadrlar sadri) boshchilik qilgan bo‘lib, u vaqf mulklari bilan bog‘liq masalalarga mutasaddi bo‘lgan.

10. Xabar va aloqa vaziri – bu vazir zimmasiga mamlakatning turli burchaklarida sodir bo‘layotgan voqealardan hukmdorni ogoh qilib turish, markazdan joylarga buyruq, farmon va ko‘rsatmalarni jo‘natish, markazga turli hujjat, hisobot kabilarni yetkazishi, tashqi siyosiy-diplomatik munosabatlarni amalga oshirish hamda davlat yuklarini birini o‘z manzillariga yetkazish yuklatilgan. Vazirlikning o‘zi **devoni rasoil, devoni insho** deb atalgan. Mamlakatda ichki va tashqi favqulodda voqealardan voqif etib turuvchi ming nafar piyoda, ming nafar tuya mingan, ming nafar ot mingan choparlar bo‘lgan. Butun saltanat bo‘ylab bir kunlik yo‘l oralig‘ida yomxonalar tashkil etilgan bo‘lib, har bir yomda ellik boshdan ikki yuz boshgacha ot-ulov saqlangan. Tadqiqotlardan ma’lumki, Amir Temur va temuriylar davlatni ulus, viloyat va tumanlarga bo‘lib boshqarganlar. Temur davrida saltanat to‘rt ulusga bo‘linib, ularga o‘g‘il va nabiralarini hukmdor etib tayinlagan. Shuningdek, viloyat va tumanlarni ham asosan temuriy shahzodalar va harbiylar boshqarganlar. Ali Yazdiy ma’lumotlariga ko‘ra, Amir Temur janglarda, davlat ishlarida toblangan sadoqatli tadbirkor, oqil va bilimdon shaxslarni o‘g‘illari va nabiralari yoniga maslahatchi qilib tayinlagan hamda ularga yirik viloyat va hududlarni ishonib topshirgan. Amir Temur mahalliy hokimliklarni o‘ziga itoat etuvchi davlat maslahatchilari orqali ham muvofiqlashtirib turgan hamda mahalliy va markaziy hokimiyat aloqadorligini shu mansab orqali ushlab turishga harakat qilgan.

Mansablarga asoslangan zamonaviy tadqiqotlarda Amir Temur va temuriylar davri mansab va unvanlari haqida ko‘plab ma’lumotlar mavjudki, ular quyidagilardir: amin, arzbegi, atka, asaslar, bakovul, bakovulboshi, bovarchi, baxshiylar, bitikchi, vazir, daftardor, devonbegi, dorug‘a, dodxoh, yosoqiy, jarchi, juybon, zobit, ixtisobchi, zinbardor, inoq, ichkilar, iqto, yasag‘lik, ko‘kaldosh, kulu, kalontar, kutvol, ko‘ragan, mavkab, mahdi ulyo (mahdi oliya), majlisnavis, miroxo‘r, mirob, muxtasib, oqo (og‘o), otaliq, parvonachi, pos (posbon), sadr, sadri a’zam, sohibi devon, tavochi, tarxon, uyo‘g‘lon, farrosh, xazinador (xozin), xattot, chuhra, shayxulislom, cho‘hraboshi, shiqovul, shixna, shuqurchi, yurtchi, yasovul, qozilar, qo‘rboshi, qushchi (qushbegi), qorovul, qopuchi, hojiblar.[1]

Ushbu keltirilgan mansab va unvonlar Temur va temuriylar davrida mukammal ma’muriy tizim yaratilganini, bu tizim davlat ravnaqi va fuqarolarni himoya qilishga va ularning farovonligini ta’minlashga xizmat qilganini ko‘rsatadi. Bu davrda har bir mansabdor o‘z mansabini yuqori va quyi pog‘onadaligidan qat’iy nazar u mavjud qonun-qoidalar asosida ish yuritgan, qonunning ustuvorligi tamoyiliga amal qilgan bo‘lib, ularning burch hamda vazifalari hokimiyat tomonidan belgilab qo‘yilgan edi.

Ma’lumki, o‘rta asrlar davlatchiligi tizimida islom shariati qonun-qoidalari yetakchi o‘rin egallagan. Shu nuqtayi nazardan olib qaraganda Amir Temur davlatida ham huquqiy munosabatlar Qur’oni Karim hamda Hadisi sharifda bayon qilingan tartib-qoidalarga asoslangan ekan. Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligidagi

[1] Ушбу мансаб ва унвонлар ҳақида тўлиқроқ маълумот олиш учун дарслик охиридаги атамалар луғатига қаранг.

huquq va qonun-qoida asoslari “Tuzuklar”da o‘z aksini topgan. Bu manbada davlat yumushlari, harbiy soha, raiyat va ijtimoiy tuzumning barcha qatlamlari haqida so‘z yuritilib, unda ta’kidlanishicha, mamlakatdagi dunyoviy jarayonlar oliy hukmdorning o‘zi, ya’ni, Amir Temur nazorat qilgan hamda kerakli jazoni ham aynan davlat boshlig‘i bergan. Shariyat ishlarini boshqarish shariyat qozisi zimmasiga yuklatilgan. Ammo davlatning devonida, uning turli bug‘inlarida ham alohida qozilar, sud, jinoyat va jazo ishlarini bajarganlar. Mamlakatdagi huquq tizimi quyidagicha bo‘lgan:

– **shayxulislom** – mamlakat va har bir tobe hududlarda islom ahlini nojo‘ya xatti-harakatlardan saqlash, nazorat qilish, ularni savob ishlarga undash bo‘yicha mas’ul shaxs;

– **sadrlar** – ular asosan sayyidlardan chiqqan shaxslardan bo‘lib, ularning muhim vazifalaridan biri vaqf mulklarini nazorat qilish bo‘lgan va suyurg‘olni belgilab turganlar. Ular ahli islomga boshchilik qilganlar;

– **mutavalliy** – sadrlar tomonidan vaqflarni boshqarish hamda nazorat qilish uchun tayinlangan shaxs;

– **qozi** – har bir shahar va viloyatda, devonning turli jabhalarida qonunni nazorat qilgan. Qozilar darajasi va martabasiga ko‘ra bir-birlaridan farqlangan;

– **mudarris** – diniy masalalar, shariyat, tafsif, hadis va fiqh bo‘yicha dars beruvchi shaxs;

– **muxtasib** – bozorlarda tarozi, narx-navoni nazorat qiluvchi mas’ul shaxs.

Yuqoridagi qozilar va sadrlar faqat Sohibqironning o‘ziga hisobot berib turganlar. “Tuzuklar”da Amir Temur tomonidan qat’iy tartiblar va qonunlar bayon etilgan bo‘lib, bunda quyidagicha ma’lumot beriladi: davlat xazinachilari bo‘lmish moliya vaziri o‘z ishiga xiyonat, boylikning bir qismini o‘zlashtirib olgan bo‘lsa, avvalo, tekshirib, agar o‘zlashtirib olingan mablag‘ o‘ziga tegishli ulufa miqdoriga teng bo‘lsa, mazkur mablag‘ unga had etilgan. Agar o‘zlashtirilgan mablag‘ maoshdan ikki barobar ortiq bo‘lsa, ortig‘i olingan maoshidan ushlab qolingan. Agar maoshidan uch barobar ko‘p bo‘lsa, saltanat xazinasiga tortiq sifatida olingan.

Mansabdorlar tomonidan sodir etilgan ma’muriy huquqbuzarliklar va jinoyatlarga jazo tayinlash alohida nazorat qilingan. Agarda qishloq oqsoqoli va shahar ulug‘lari kichikroq darajadagi shaxsga zulm qilsalar, o‘sha zulmga yarasha, har kimning sharoitiga yarasha jarima solinib, fuqarolarning ijtimoiy holati va turmush tarzi e’tibordan chetda qolmagan. Agar mansabdorlar xalqqa jabr-zulm etsa, ularni xonavayron etsa, bu qilmishiga yarasha ayovsiz jazolangan. Bu jazo oddiy jarimadan tortib, o‘lim jazosigacha borgan. Davlat amaldorlarining sotqinligi, qo‘poruvchiligi, poraxo‘rligi va boshqa jinoyatlari ham eng xavfli hisoblangan. Sohibqiron bunday jinoyatlarni davlatga qarshi qaratilgan jinoyatlar deb hisoblagan va ularga qattiq jazolar tayinlagan. E’tiborli tomoni shundaki, jazolar rayiatdan yashirin holatda emas, balki ochiqchasiga bozor hamda xalq gavjun bo‘lgan joylarda ijro etilgan.

Amir Temur va temuriylar davrida huquqni muhofaza etish ishlari bilan nafaqat maxsus organlar balki, har bir hududning ma’murlari ham shug‘ullanganlar. Ularning barchasi davlat va fuqarolarning tinchlik hamda xotirjamligini, joylardagi adolat va qonun ustuvorligini ta’minlashga ma’sul bo‘lib, asosan ma’muriy tartibdagi kichik huquqbuzarliklarni jazolash ishlari bilan shug‘ullanganlar. Agar davlatga, shaxsga, jamiyatga va sog‘liqqa qarshi jiddiy jinoyatlar sodir etilsa, ular tegishli qoziliklarda ko‘rilgan hamda o‘ziga yarasha jazolar ko‘rilgan.

Amir Temur va temuriylar davri majburlov funksiyasini tashkil etishdan hukmdorlarning asosiy maqsadi aholini qonunlarga hurmat ruhida tarbiyalash va jinoyatlarni oldini olish, sodir etilgan jinoyatlarga muqarrar ravishda jazo berish, jinoyat sodir etilgani aniqlangan holatdagina jazo tayinlash, davlat va jamiyatning tinchlik hamda osoyishtaligini saqlash edi. Shu bois ham bu davrdagi huquqiy tizim qat’iy qonuniylik va adolat tamoyiliga asoslangan edi.

Yer egaligi va soliqlar. Sohibqiron Amir Temur davrida asos solingan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar uning avlodlari davrida ham, asosan, davom ettiriladi. Albatta, amir, bek va sultonlar o‘rtasida olib borilgan o‘zaro urushlar o‘lkaning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotiga salbiy ta’sir qiladi. Ammo ijtimoiy hayot to‘xtab qolgani yo‘q-Yerga egalik qilish avvalgidek to‘rt xil: «mulki devoniy» – davlat yerlari; «mulk yerlari» – xususiy yerlar; «mulki vaqf» – vaqf yerlar va jamoa yerlari shaklida saqlangan. Temur davridagidek davlat

yerlarini «suyurg'ol» qilib berish davom ettiriladi. «Suyurg'ol» yerlar oddiy bir qishloqdan tortib tuman, shahar va viloyatlargacha tashkil etgan. Bu yerlar odatda hukmron sulola avlodlari, yirik harbiy va davlat mansabdorlariga berilgan va u avloddan avlodga meros bo'lib, o'tgan. «Suyurg'ol» egasi o'z yerida amaldorlarni tayyorlash, soliqlar tizimini belgilash va ularni to'plash, gunohkorlarni jazolash masalalarini o'zi mustaqil hal qilgan.

«Suyurg'ol» egalari nomigagina markaziy hokimiyatga qaram bo'lib, amalda deyarli mustaqil bo'lganlar. Mabodo «suyurg'ol» egalari haddilaridan oshib markaziy hokimiyatga bo'ysunmay qo'ysalar, ularning tasarrufidagi yer maydonlari qisqartirilar yoki ularning ma'muriy va adliya haq-huquqlari cheklab qo'yilar edi. Eng oxirgi va og'ir so'nggi chora sifatida «suyurg'ol»dan mahrum etish hollari ham bo'lar edi. Jumladan, 1414-yilda Shohrux bo'ysunmagani uchun Mirzo Iskandarni, 1415-yilda esa Mirzo Boyqaroni «suyurg'ol»dan mahrum qiladi.

Yerga egalik qilishning ikkinchi shakli xususiy yerlar edi. Albatta, katta-kichikligidan qat'i nazar, yirik mulkdorlarning katta yer maydonlari ham, mehnatkash ziroatchilarning mayda paykallari ham xususiy yer mulklari hisoblangan. Mulk yerlarining katta qismi ma'muriy, harbiy va diniy arboblarga ularning davlat oldidagi alohida xizmatlari uchun berilgan va ular juda katta hajmdagi yer-mulklarga egalik qilganlar. Masalan, XV asrning ikkinchi yarmida yashagan Xo'ja Ahrorning 1300 taga yaqin yer-mulki bo'lib, bu mulklarning ayrimlari 300 qo'shga teng bo'lgan. Yoki ulug' shoir va davlat arbobi Alisher Navoiyning ham Astrobod, Hirot, Sabzovor va boshqa joylarda juda katta hajmda yer-mulklari bor edi. Zahiriddin Muhammad Bobur bergan ma'lumotlarga qaraganda, u Sulton Husayn Boyqarodan sovg'a-salomlar qabul qilmas, aksincha, uning o'zi sultonga bunday sovg'alarni in'om etar ekan. Xondamirning yozishicha, kunlarning birida Navoiy Sulton Husayn Boyqaroga sovg'a tariqasida 25 tuman oltin, kumush tangalar, uning qarindosh-urug'lariga 1000 man ipak mato, 1000 harvor don va 200 ming dinor pul in'om etgan. Ayni zamonda, Navoiy mamlakat obodonchiligi, ilm-fan va ma'rifat yo'lida ham katta mablag' sarf etgan, kambag'al, beva-bechora va yetimlarning boshini silagan.

Bu davrda, bosh hukmdor tomonidan yirik mulk egalariga alohida xizmatlari uchun tarxon yorlig'i berish tartibi joriy qilingan. Tarxon bilan «suyurg'ol»ni aralashtirmaslik kerak. Tarxon olgan shaxs davlat xazinasiga tushadigan turli xildagi soliq o'lpon to'lashdan ozod qilingan. Demak, tarxon - imtiyozga ega bo'lmoq ma'nosini anglatadi. Tarxon yorlig'ini olgan shaxsning gunohi to'qqiz martagacha kechirilgan. O'ninchi marta gunoh ish qilgan taqdirdagina jazoga tortilgan. Albatta, bunday yorliqni birinchi navbatda amirlar, beklar, saroy amaldorlari va sayyidlar olganlar. Tarxon yorlig'ini olgan mulkdor shaxslar ismiga uni ulug'lab «tarxon» so'zi qo'shib aytilgan. Jumladan, Hirot atrofidagi yerlar Darvesh Ali tarxon mulki, Samarqand va Buxoro atrofidagi yerlar Abu Ali tarxon mulklari bo'lgan. Tarxonlar juda katta yer-mulk, boylik va navkarlarning egasi bo'lib, mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida juda katta nufuzga ega edilar.

Masjid, madrasa, xonaqo, maqbara va mozorlarga qarashli yerlar «vaqf mulki» hisoblangan. Bu mulk Temur va temuriylar davrida ancha katta nufuzga ega bo'ladi va rivoj topadi. Vaqf mulklariga odatda yer-suvlardan tashqari, ko'plab do'kon, korxona, tegirmon, objuvoz, bozor, karvonsaroylar ham vaqf qilib, kiritilgan. Ulardan tushgan daromadlar asosan, xayriya ishlari uchun sarflangan, ya'ni masjidlar, madrasalar, shifoxonalar va xonaqolarning ta'miri, jihozi, mutavalli, mudarris, tabib va talabalarga beriladigan nafaqalar hamda langarxona, (musofirxona) va shifoxonalarning kundalik sarf-xarajatlarn uchun ishlatilgan.

To'rtinchi guruh yerlar – jamoa yerlari hisoblanib, uncha katta bo'lmagan ulushni tashkil etgan. Bu yerlar qishloq aholisining umumiy tasarrufida bo'lgan. Temur va temuriylar hukmronligi davrida sug'orma dehqonchilik madaniyatini rivojlantirish, ariq va kanallar chiqarish kabi masalalarga katta e'tibor berilgan. Jumladan, eng yirik sug'orish ishlaridan biri Samarqand vohasida, Zarafshon daryosidan bosh olgan Darg'om anhori suvi bilan ta'minlanuvchi qadimgi Angor kanalining qayta tiklanishi bo'ladi. Bu kanal orqali «Zarafshon daryosi suvi» Qashqadaryoning kam suvli hududlariga oqiziladi va u yerda dehqonchilik madaniyatining rivojlanishiga yordam beradi.

Mo'g'ullar bosqini davrida batamom vayron etilgan Buxoroning suv xo'jaligi XV asrga kelib

to'la tiklanadi, uning dehqonchilik maydoni kengayib, Urg'anjiy dashti tomon qariyb 5–6 km ichkariga kirib boradi. Ulug'bek hukmronligi davrida Buxoro viloyatining janubi-sharqiy chegarasiga yondoshgan Somonjuq dashtiga suv chiqariladi va yangi yerlar o'zlashtiriladi.

Mo'g'ullar bosqini davrida vayron etilgan Murg'ob daryosining bosh to'g'oni Sultonobod Shohrux davrida tiklanadi. Marv shahri va Murg'ob vodiysi suv bilan ta'minlanadi. Sulton Husan Mirzoning tashabbusi bilan Marviruddan yangi kanal chiqariladi, yangi yerlar o'zlashtiriladi. Hirot va Mashhad tomonlarda Alisher Navoiy tashabbusi bilan juda katta sug'orish inshootlari barpo etiladi. Xususan, Tus viloyatining yuqori qismida joylashgan Chashmag'ul mavzesida Turug'band suv omborining qurilishi g'oyat katta ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki bu suv ombori orqali 10 farsax (60–70 km) kanal qazdilib, Mashhad obihayot bilan ta'minlanadi.

Bu davrda, sug'orish texnikasi rivoj topadi. Natijada, mamlakatda dehqonchilik va bog'dorchilikning barcha turlari rivojlanadi, chorvachilik taraqqiy etadi. Bu amalga oshirilgan ishlarning hammasi mehnatkash va zahmatkash xalqning qismatli mehnati natijasida ruyobga chiqarilgan, albatta. Katta yer egalari o'z yerlarida yirik xo'jalik yuritish ishlarini amalga oshirishga qiziqmaydilar. Ular yerlarni kichik qismlarga bo'lib, chorakorlarga soliq solish hisobiga beradilar. Dehqonlar kimning yeri hisobiga yashashlariga qarab davlat yoki zamindorga soliq to'lar edilar.

Sug'orma dehqonchilik yerlarida alohida olinadigan asosiy soliq Amir Temur davridagidek «xiroj» hisoblangan. Bu soliq ba'zan «mol» deb ham atalgan. Soliq miqdori yetishtirilgan hosilga va yerning unumdorligiga qarab olingan. Shu sababdan, xiroj soligi asosan, hosil yetilib unib yig'ishtirib olish paytida, mahsulot shaklida yoki pul bilan to'langan. Xullas, dehqonlar sug'orma yerlardan hosilning 1/3 qismidan tortib yarmigacha xiroj to'lar edilar. Lalmikor yerlarda esa bu ko'rsatkich 1/6- 1/8 qismni tashkil etgan. Mulk yerlarining bir qismidan «ushr» solig'i ham undirilgan, u hosilning 1/10 qismiga teng bo'lgan. Jumladan, XV asrning yirik mulkdorlaridan biri hisoblangan Xo'ja Ahror Valiy o'ziga qarashli bo'lgan 1300 yer-mulkdan har yili Samarqand hukmdori Sulton Ahmad Mirzo xazinasiga g'allaning o'zidan 80 ming mon (1 mon – 20 kg ga teng) to'lab turgan.

Bulardan tashqari, bog' va daraxtzorlardan «mol sardaraxt», yaylovlardan – «mol o'tloq va suvloq kabi soliqlar undirilgan. Chorvadorlar esa «zakot» solig'i to'laganlar. Bu soliq miqdori qirqdan bir ya'ni 2,5 foyizga teng bo'lgan. Bu sanab o'tilgan soliqlar bilan bir qatorda fuqaro soliqlarni undirish va uning hisob-kitobi bilan band bo'lgan turli lavozimlardagi ma'muriy shaxslar xizmatlari uchun ham har xil miqdorda to'lovlar tolashga majbur edi.

Majburiyatning yana bir turi «begar» deb atalgan. «Begar» – tekinga ishlab berish, ya'ni hashar ma'nosini anglatar edi. Aholi odatda shaharlarda devorlar, qo'rg'on, saroy, machit, madrasa, ko'priklar qurish va ularni mustahkamlash, ariq-zovurlar, kanallar, yo'llarni qurish va tozalashda tekinga ishlab berishi kerak edi. Xullas, aholi gardaniga yuk bo'lib tushadigan bunday xilma-xil soliqlar fuqarolarning qismatli hayotiga o'z salbiy ta'sirini o'tkazardi va soliq zulmi siyosatiga qarshi mehnatkash ommaning norozilik harakatlariga sabab bo'lardi. 1470-yilda sulton Husayn Boyqaro ma'murlarining o'zboshimchalik bilan olib borgan soliq siyosatiga qarshi Hirot fuqarolarining bosh ko'tarishi bu fikrimizning isbotidir. Alisher Navoiy Muhammad Yodgor boshchiligida ko'tarilgan bu qo'zg'olonning oldini olib shaharda adolat va tinchlik o'rnatadi.

Temuriylar hukmronligi davrida, Movarounnahr va Xurosonda hunarmandchilik savdo va tovar-pul munosabatlari ham rivojlanadi. Bu davrda xususan, Samarqand, Hirot, Buxoro, Marv, Toshkent, Shohruxiya, Termiz, Shaxrisabz, Qarshi va boshqa shaharlar madaniyat va savdo markazlariga aylanadi. Bu shaharlarda hunarmandchilik rivoj topib, kasb-hunar bilan bog'liq bo'lgan mahallalar, ko'chalar, guzarlar, bozor rastalari, timlar, toklar (usti gumbazli bozor) paydo bo'ladi.

Hunarmandchilik sohasida to'qimachilik, kulolchilik, chilangarlik (metall buyumlar yasash), zargarlik, temirchilik, binokorlik kabi tarmoqlar yetakchi mavqega ega bo'lgan. Samarqand shishalari, qog'ozlari bilan ham shuhrat qozongan. Bundan tashqari, O'rta Osiyo shaharlarida teriga ishlov berish, po'stindo'zlik kabi hunarlar ham keng rivoj topadi. E'tiborli joyi shundaki, kasb-hunar egalari mamlakat aholisining eng ma-

daniyatli va obro'li kishilari hisoblangan. Ularni xalq katta hurmat va e'tibor bilan e'zozlagan. Jumladan, samarqandlik shoirlardan Javhariy – sovungarlar rastasining oqsoqoli, Mavlono Havofiy- tikuvchi, Mavlono Mir Arg'un – Homado'z, ya'ni chodir tikuvchi, Mavlono Qobuliy G'azilfurish- kalava sotuvchi, Mavlono Kamardo'z – tasma tikuvchi, Bisotiy Samarqandiy – bo'yra to'quvchi, Abu Bakr Kalaviy – paxta tituvchilar mahallasining oqsoqoli, Hurdak Buxoriy – kamondbof hunarmandlardan bo'lgan.

Temuriylar davrida, Movarounnahr va Xuroson savdogarlari nafaqat Osiyo mamlakatlari, ayni zamonda, «Buyuk ipak yo'li» orqali Yevropa mamlakatlari bilan ham savdo munosabatlari olib borganlar. Ayniqsa, Xitoy, Hindiston, Eron, Rossiya, Totoriston, Fransiya, Ispaniya va boshqa davlatlar bilan savdo-sotiq ishlari kuchaygan. Xitoydan, asosan, ipak shoyi matolari, xususan, parcha va atlaslar, chinni, la'li, gavhar va mushk, Hindistondan sifatli choylar, nafis oq rangli ip matolar, nil bo'yoqlar, hushbuy ziravorlar, Erondan marvarid va durlar, Rossiya va Totoristondan har xil mo'ynalar, teri va mum keltirilgan. Samarqand bozorlarida Fransiya gazmollari, monutlari va Cherkas pichoqlari mashhur edi.

O'z navbatida, O'rta Osiyo shaharlaridan chet mamlakatlarga arzon narxli ip matolar, bo'z, duxoba, shoyi gazlama, qog'oz, qurug' meva, guruch, paxta, kalava iplar, pichoq, kulolchilik va misgarlik buyumlari chiqarilgan. Savdo munosabatlarini rivojlantirishda elchilik aloqalari katta ahamiyat kasb etgan. Temuriy hukmdorlarning elchilik va savdo karvonlari Osiyo va Yevropaning juda ko'plab mamlakatlariga borganlar. O'z navbatida, chet mamlakatlarning elchilik savdo karvonlari O'rta Osiyoning turli shaharlarida bo'lganlar. Masalan, 1420-yilda Shohrux va Ulug'bek 530 kishidan iborat elchilik karvonini Xitoyga jo'natadi. Shohrux elchilariga Shodihoji va Amir Ko'kcha, Ulug'bek elchilariga esa Sultonshoh bilan Muhammad Baxsh boshchilik qiladilar. Bu karvonga G'iyosiddin Naqqosh kotib etib tayinlangan. Karvon Xitoyda 2 yil bo'lib, 1422-yilda vatanga qaytib keladi. Bu elchilik karvoni 1419-yilda Hirot va Samarqandga tashrif buyurgan Xitoyning Li-di va Jong-ku boshliq elchilik karvoniga javob tariqasida uyushtirilgan edi. Savdo-sotiq aloqalarida Temur va temuriylar tomonidan zarb etilgan kumush, mis tangalar katta ahamiyatga ega bo'lgan. Bunday chaqa tangalar turli davrlarda Samarqand, Hirot, Shohruhiya, Buxoro, Qarshi, Andijon, Termiz, Marv va boshqa shaharlarda zarb qilingan.

Mirzo Ulug'bek 1428-yilda muomaladagi fulusiy tanga chaqa pullar islohotini amalga oshiradi. U shu davrgacha muomalada bo'lgan barcha yengil chaqa pullarni man etadi va bir vaqtning o'zida Samarqand, Buxoro, Qarshi, Termiz, Toshkent, Shohruxiya, Andijon shaharlarida bir xil vazndagi salmoqdor fuluslar zarb ettirib, muomalaga kiritadi. Bu pullar qisqa muddatda eski chaqalar o'rniga almashtiriladi. Ulug'bek keyinchalik, mis pullar zarbini markazlashtirish maqsadida, faqat Buxorodagi tanga zarbxonasini saqlab qolgani holda boshqa shaharlardagi zarbxonalarga barham beradi. Fuqarolar o'rtasida Ulug'bekning «fulusi adliya», ya'ni «adolatli chaqa» nomi bilan shuhrat topgan bu yangi mis tangalari Movarounnahrda savdo-sotiq muomalasini tartibga solishda ijobiy o'ringa ega bo'ladi.

Nazorat savollari

1. *Amir Temur – buyuk sohibqiron tushunchasiga ta'rif bera olasizmi?*
2. *Amir Temurning bolaligi qanday o'tgan deb o'ylaysiz?*
3. *Amir Temurning markazlashgan davlat tuzishi?*
4. *Amir Temurning Eron, Hindiston, Kichik Osiyoga yurishlari haqida gapirib bering?*
5. *Amir Temurning ma'naviy, madaniy merosi nimalardan iborat?*
6. *"Temur tuzuklari": mazmuni va mohiyatini gapirib bering.*
7. *Temur davlatida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy hayot darajasi nimalarda ko'rinadi?*
8. *Shohrux va Ulug'bek hukmronligi haqida gapiring.*
9. *Husayn Boyqaro kim va uning islohotlarini bilasizmi?*
10. *Amir Temur va temuriylar davlati qaysi mamlakatlar bilan tashqi aloqalar qilgan?*
11. *Amir Temur davrida Buyuk ipak yo'li.*
12. *Amir Temur va uning davlati tarixi haqida xorijiy olimlar va ularning qanday asarlarini bilasiz?*
13. *Lyus'en Keren kim va uning ijodi haqida nimalarni bilasiz?*

X BOB

XIV ASRNING IKKINCHI YARMI – XV ASRDA MOVAROUNNAHR VA XUROSONDA MADANIY HAYOT

1. AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA MADANIY HAYOT

Amir Temur va temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda madaniyat o'z rivojining yuksak cho'qqisiga chiqadi. Temuriylar sulolasining yalovbardori ulug' Amir Temurni shu paytga qadar o'tgan jahongirlarning birontasi bilan ham qiyoslab bo'lmaydi. Bu fikrni ulug' bobomiz va uning avlodlari qoldirgan ulkan moddiy madaniyat yodgorliklarigina emas, balki jahon fani va madaniyatiga buyuk va salmoqli hissa qo'shgan Ulug'bek, Bobur va boshqalarning temuriylar sulolasidan bo'lganligi ham isbotlaydi. Bunday ulug' va dono allomalar dunyoni larzaga solgan qaysi podsho, imperator yoki jahongir avlodlaridan yetishib chiqdi. Bu savolga na Kir (Kurush), na Aleksandr Zulqarnayn, na Chingizxon, na Yuliy Sezaru buyuk Napoleondan ijobiy javob topib bo'lmaydi. Bu faqat Amir Temur shaxsigagina xos xususiyat bo'lib, ul zot shaxsining betakror ulug'vorligi bilan bog'liqdir.

Amir Temur shaxsining ulug'ligi uning Chingizxondan keyin hududining kattaligi jihatidan dunyoda ikkinchi buyuk saltanatga asos solganligida emas, yoki o'zining Sohibqironlik faoliyati davomida 30 marta yurishlar qilib, biror marta bo'lsa-da, yengilmaganligida ham emas uning mardligi va qahramonligi kabi g'oyatda muhim fazilatlarida ham emas, albatta. Bu fazilat va omillar ham so'zsiz Amir Temur shaxsini ulug'lashda va uni jahonga mashhur qilishda katta o'rin tutgan. Ammo Amir Temurning dunyoda eng ulug' va buyuk shaxs, davlat arbobi, mashhur sarkarda, fan va madaniyat homiysi sifatida nom qozonishiga sabab bo'lgan fazilatlar «Temur tuzuklari" da o'z ifodasini topgan. Bu fazilatlar:

Birinchisi va eng asosiysi Islom dini, Qur'oni Karim va uning g'oyasiga cheksiz sadoqatda. «...har yerda va har vaqt Islom dinini quvvatladim», - deydi u. «Yana tajribamda ko'rib bildimki, davlat agar dinu oyin[1] asosida qurulmas ekan, to'ra-tuzukka bog'lanmas ekan, unday saltanatning shukuhi, qudrati va tartibi yo'qoladi. Bunday saltanat yalang'och odamga o'xsharkim, uni ko'rgan har kimsa, nazarini olib qochadi. Yoxud kasu nokas tap tortmay kirib chiqadigan tomsiz, eshigi-to'sig'i yo'q uyga o'xshaydi.

Shuning uchun ham men o'z saltanatim binosini dini islom, to'ra va tuzuk asosida mustahkamladim.

Amir Temur yana davom ettiradi: «Qaysi mamlakatda dindan qaytishlik (ilxod) va zindiklik[2] kuchaysa va u diyorning aholisi, sipohu raiyat turli maslakka kirib ittifoqlari buzilsa, u mamlakatning halokati yaqindir»[3].

Ikkinchisi, hayotda, davlat ishlarini boshqarishda odillik, adolat va haqiqatning ustuvorligini ta'minlash uchun kurash. Oddiy xalq manfaatlarini himoya qilish, jabrdiydalarga madadkorlik ig'vogar va tuhmatchilarga ishonmaslikda: «... Adolat va insof bilan tangrining yaratgan bandalarini o'zimdan rozi qildim. Gunohkorga ham, begunohga ham rahm qilib, haqqoniyat yuzasidan hukm chiqardim... Fuqaro va qo'l ostimdagilarga rahmdillik qildim, sipohiylarga in'omlar ulashdim. Zolimlardan mazlumlar haqqini oldim... Buzuqi va og'zi shaloq g'iybatchi odamlarni majlisimga yo'latmadim, so'zlariga amal qilmadim. Biror kimsaga tuhmatu g'iybat qilsalar, quloq solmadim»[4].

Uchinchidan, davlatni boshqarish, idora qilish ishlarini halol, nasl-nasabli, asil, vijdonli, aql-farosatli, sabr-toqatli kishilarga topshirish. Temur davlat arboblari bag'ri keng, og'ir, vazmin, odamlarga nisbatan, kek saqlamaydigan, kechirimli va g'oyatda hush axloqlik fazilatlariga ega bo'lishi kerak, deb hisoblar va bu fazilatlarni juda-juda qadrlar edi.

Amir Temurning fikricha, har bir tojdor hukmdor o'z davlatining tayanchi bo'lgan ijtimoiy qatlamlarga tayanishi lozim.

To'rtinchidan, yuksak insoniy axloqiy fazilatlarni ulug'lash, noinsoniy, noaxloqiy va tubanlik ko'rinishlariga qarshi shafqatsiz kurash. Amir

[1] Oyin – qoida, rasm, tartib, usul, odat, ravish, tarz

[2] Zindiklik- xudosizlik, dinga ishonmaslik

[3] Temur tuzuklari.. 53,57,92- bet.

[4] Temur tuzuklari.. 54–55- bet.

Temur yozadiki: «...hozirgi damgacha o'tgan sultonlarning qonunlari va turish-turmushlarini donolardan so'rab-surishtirdim. Har qaysilarining. yo'l-yo'riqlari, turish-turmushlari, qilish-qilmishlari, aytgan gaplarini xotiramda saqladim va yaxshi axloqlari, ma'qul sifatlaridan mamuna olib, unga amal qildim».

Madaniylilikning bu oliyjanob fazilatlarini Amir Temur hazratlari ulug'labgina qolmagan, balki bu fazilatlarning bajarilishini davlat hududida yashab kelayotgan fuqarolardan, eng avvalo, o'z oila a'zolari tomonidan ham so'zsiz bajarilishini talab qilgan. Hatto, Amir Temurni butun qalbi-vujudi bilan yomon ko'rgan Ibn Arabshohdek muarrix ham buyuk Sohibqironning adolatpesha ulug' fazilatlarini tan olib yozishga majbur bo'lgan: «Temur tamg'asining naqshi «rosti rasti» bo'lib, «bu haqgo'y bo'lsang, najot topasan», demakdir... Ko'pincha uning majlisida uyatsiz so'zlar, qon to'kish, asir olish, nahbu g'orat qilish va haram haqqiga haqorat gaplar bo'lmasdi. Temur qo'rqmas, shijoatli, botir kishilarni itoat qildiruvchan bo'lib, jasoratli (kishi)larni dovyurak va mardlarni yoqtirar edi... U (birovdan) bir gap eshitganda dalil talab qiladigan, zimdan qarash va ko'z ishoratlarini sezadigan idrokli kishi edi. U sinchkov bo'lib, har bir ishoratdan ogoh kishi bo'lib, yuz beradigan barcha ishni ko'rib-bilib turar edi. Uning nazaridan aldovchining aldovi yashirinib qolmas va firibgarning firibi o'tmas, o'z farosati bilan haqgo'y va yolgonchini ajratar edi. O'z ziyrakligi, tajribasi bilan chin (haq) nasihatgo'ydan soxta (nasihatgo'y)ni idrok etar, o'z afkori bilan sal bo'lmasa «uchar yulduzni to'g'ri yo'lga boshqarar, o'z farosati mulohazalari bilan har bir bexato sayyora o'qini o'z orqasidan ergashtirar edi»[1].

Amir Temur o'ta taqvodor musulmon bo'lgan, islom qonunlari va shariatlari doirasidan chetga chiqmagan. U o'z farzandlari va nabiralaridan axloqiy poq insof-diyonatli va adolatli bo'lishni talab qilgan. Amir Temur o'z urniga valiahdlikka katta o'g'li Jahongir Mirzoni loyiq deb topadi. Lekin Jahongir Mirzo bevaqt bu dunyoni tark etadi. Shundan so'ng, ulug' Amir o'z nabirasi Halil Sultonni valiahdlikka birdan-bir da'vogar deb hisoblaydi, chunki u jasur, qo'rqmas va mard bahodir edi. Ammo kutilmagan voqea sodir bo'ladi.

[1] Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 2- kitob, T., "Mehnat", 1992, 65–66 –bet.

Halil Sultonni ilgari Temurning jiyani, amirzoda Alining qizi Jahona Sulton begimga uylantirib qo'ygan edilar. Halil Sulton o'zining qonuniy xotini bo'laturib, amir Hoji Sayfuddinning cho'risi, sohibjamol Shodimulkni yoqtirib qoladi va uni xojasidan tortib olib, yashirincha o'z nikohiga utkazadi. Buni eshitgan Temur goyatda gazablanadi. Yasovulboshini chaqirtirib «shahzodani qayda bo'lsa ham tutib keltirilsun va maxdi ul Bayon og'a turgon qasrga qamab qo'yilsin, behayo Shodimulk esa g'ulomlardan biriga xotin qilib, berib yuborilsin», deb buyruq beradi. Halil Sulton bobosining g'azabidan qo'rqib, mahbubasi bilan do'stlaridan birining uyiga yashirinadi. Oradan uch-to'rt kun o'tgach, Saroymulkxonim, Tukal Xonim, Amir Shohmalik va Shayx Nuriddinlar o'rtaga tushib, shahzodani jazodan qutqazib qolishadi: Temur o'zboshimcha nabirasining gunohidan o'tgan bo'lsa-da, lekin uni valiahd qilish niyatidan qaytgan.

Bu keltirilgan oddiygina dalil-xulosa buyuk davlat arbobi Amir Temurning axloqiy, ichki-ma'naviy dunyosining nechog'lik pok va go'zal bo'lganligidan dalolat beradi. Amir Temur to'g'risida xalq og'zaki ijodida ko'plab turli mavzularda rivoyat va afsonalar tarqalgan. Ana shu rivoyatlardan birida aytilishicha, Amir Temur besh narsaga e'tiqod qo'ygan ekan. Bular: Alloh tafakkur, qilich, iymon va kitob (bitik)dir. Demak, Amir Temurning madaniyat homiysi sifatida ulug'ligini belgilovchi omil uning ruhining sofligi, tozaligi va Islom g'oyasi bilan sug'orilganligidadir.

2. QURILISH VA ME'MORCHILIK

Temur va temuriylar davrida qurilish ishlari, me'morchilik misli ko'rilmagan darajada o'sadi va rivojlanadi. V.V. Bartold bunday deb yozadi: «Temur bir vaqtning o'zida ashaddiy buzg'unchi va tashabbuskor quruvchi edi: u buyuk imoratlar barpo etdi va ularni ulkan bog'u-rog'lar bilan o'radi, shahar va qishloqlarni tikladi, suv inshootlari barpo etdi va buzilganlarini tuzatdi. Madaniyat barpo etish mumkin bo'lgan yer maydonlarini bo'sh qoldirmas edi. Temurning ijodkorlik faoliyati ham uning qilgan vayronagarchiliklari kabi kishini hayratda qoldirardi. Musulmon me'morchiligidagi eng yaxshi davr Temur va uning avlodlari nomi bilan bog'liq»[2].

[1] Бартолгод В.В. Улугбек и его время. Соч. т.ИИ, ч. 2, стр. 60–61

Temur va uning avlodlari davrida Samarqand, Toshkent, (Zangiota qabri), Buxoro Shahrisabz, Qarshi, Turkistonda, Xurosonning markazi Hirot, Mashhad, Nishopur, Qobul va boshqa shaharlarda buyuk yaratuvchilik ishlari olib boriladi. Sohibqironning buyrug'iga asosan, 1365-yilda Qarshi, 1370-yilda Samarqand, 1380-yilda Kesh shaharlari atrofida mudofaa devorlari barpo etiladi. Temurning o'z ona yurti Keshda, buyuk alloma va mutafakkir Ahmad Yassaviyga atab Turkistonda qurdirgan ajoyib, osmono'par va muhtasham madrasalari o'z davrida Sohibqironning kuch-qudratini jahon uzra ko'z-ko'z qilgan.

Tarixshunos olim Sharafiddin Ali Yazdiy o'zining "Zafarnoma" asarida Kesh (Shahrisabz) qo'rg'oni va Oqsaroyning qurilishi bayonida quyidagilarni yozgan: «Sichqon yiliga to'g'ri kelgan (hijriy) 781-yilning oxiri (milodiy - mart, 1380), erta bahor fasli edi. O'z quvvati bilan (tabiatni) gullatib yashnatuvchi me'mor ko'katlar va maysazorlar shahrini obod qilishga kirishgan, atirgul butalaridan qasrlar yaratib, la'lgun shoxchalar uchini baland ko'targan va ularni feruza rang naqshli barglar bilan bezagan bir vaqtda. Oliyhazrat sohibqiron gullaridan mushku anbar bo'yi taraluvchi, suvidan gulob ta'mi keluvchi Keshning xushhavo va rom etguvchi zaminida shodlik nash'asini surib, orom olmoq azmi bilan bu yerda saltanat taxtini o'rnattirdi. So'ng, Shahrisabz qo'rg'onini qurish haqida farmon berdi va (ishlarni) amirlar-u lashkar ahli o'rtasida taqsimladi. Qo'rg'on qurilishi uchun munosib keluvchi saodatli soatda uning poydevorini qurdilar. Shahar ichida esa qazoyu qadardek bajarilishi so'zsiz bo'lgan farmonga binoan bir qasr bunyodiga asos soldilar. She'r:

Uning ko'ngirasining balandligi shu darajaga yetdiki,

(Hasaddan) osmon ko'zidan yosh (yulduz)lar to'ktirdi.

Qora tunda uning devorlari chunonam oppoq bo'lib, ko'rinardiki,

Hatto, muazzinlar[1] tong otibdi deb gumon qilardilar.

«Nazar arqonini qanday qilib, uning, tepasiga tashlasam ekan» deb,

[1] Muazzin- masjidda azon aytib, namozga chorlovchi shaxs.

Uzoqni ko'ra, oluvchi aqlu donish yuz bor xayolga cho'mdi.

Imorat shu qadar baland va favqulodda jozibali ediki, hatto, keksa muhandis bo'lmish Gardun shuncha yillar jahon atrofida aylangan bo'lishiga qaramay, bunday go'zal binoni ko'rmagan edi. She'r:

Yerdan samoga bosh ko'targan
(bu saroyning)
nomi sharafi «Oqsaroy» deb ataldi»[2].

1404-yilda Amir Temurning onasi Nekuzbibi sharafiga qurib bitkazilgan, go'zallikda tengsiz Oqsaroy ispan elchisi Ruyi Gonzales de Klavixo 1403-yili bu yerdan Samarqand tomon o'tayotganda hali bitmagan edi. Ammo shunga qaramasdan, u o'z xotiralarida Oqsaroyning go'zalligidan hayratlanganligi va qoyil qolganligini yozadi: «Zero, butun bino zarhal va lojuvard bilan qoplangan bo'lib, u yerda saroyning shuncha bo'lma va oromgohlarini ko'rsatdilarki, ular haqida juda uzoq so'zlash mumkin. Saroy ziynatlari oltindan va boshqa ranglardan hayratomuz ishlangan edi. Hatto, mohir ustalari bilan jahonga mashhur bo'lgan Parijda ham bu ish juda go'zal hisoblangan bo'lar edi».

Amir Temur tomonidan qurilgan ushbu saroyning eng noyob, o'ziga xos xususiyatlaridan yana biri shunda ediki, saroy tomi tepasida hovuz bo'lib, unga suv taxtaqaracha dovonidan – tog'dan qo'rg'oshin quvurlar orqali olib kelingan.

Albatta, Amir Temur birinchi navbatda poytaxti Samarqandni dunyoning eng go'zal va obod, ko'rkam va betimsol shaharlaridan biriga aylantirishni o'zining bosh vazifasi deb biladi. U ishni eng avvalo, mo'g'ullar istilosidan so'ng, 150 yil mobaynida vayron va qarovsiz yotgan shaharning mudofaa devorlarini tiklashdan boshlaydi. Osma suv yo'li («Juyi Arziz»)ning yakson etilishi tufayli suvsiz qolgan Samarqand mahallalariga Zarafshon daryosidan suv keltiradi.

Amir Temur o'z saltanatining qo'rg'oni – Ark qal'a, undagi betakror va go'zal binolarni qurdiradi. Ko'ksaroy va Bo'stonsaroy deb elda mashhur bo'lgan bu binolar shaharning ko'rki hisoblangan. Shahar arki ichida bu binolardan tashqari, masjid, ulkan kutubxona, shoxona uy-joylar,

[2] Somon yo'li. Amir Temur hayotiga bag'ishlanadi, 46–47- bet.

Amir Temurning xazinasi va taxti, pul zarblanadigan qo'ra, aslahasozlik ustaxonalari, hammomlar hamda zindon bo'lib, atrofi qalin va baland devorlar bilan o'ralgan.

Sohibqiron Hindiston safaridan qaytgach, uning farmoni bilan Jome masjidi (Bibixonim nomi bilan ataluvchi masjid) ning qurilishi boshlanadi. Jome masjidi qurilishiga Temurning shaxsan o'zi qiziqqan va jangu jadallar bilan band bo'lsa-da, uni e'tibordan qochirmagan. Jome masjidi belgilangan muddatda bitkaziladi. Biroq Sohibqiron bu paytda, safarda edi. Ayni paytda, Temurning sevimli, erka va katta xotini Saroymulkxonim (Bibixonim) bunyod etilgan Jome, masjidi yonida jozibali va ulug'vor muhtasham madrasa qurilishini boshlab, yuborgan edi. Ibn Arabshohning guvohlik berishicha, quruvchilar madrasa darvozasi va devorlarini jome masjidiga nisbatan, baland ko'taradilar. Natijada, Madrasa asosi Jome' masjidi asosidan mustahkam, balandlikda ham undan ko'ra, yuqori bo'ladi.

1404-yilning kuzida Temur harbiy safardan qaytgach, Madrasa va Jome masjidini tomosha qilar ekan, uning nazarida masjidning peshtoqi madrasaga nisbatan, tor va past ko'rinadi. U g'azabga to'ladi va Jome masjidi bosh peshtoqini buzib tashlab boshqatdan qurishga farmon beradi. Shu dargohning kengaytirib va baland ko'tarib qurish ishida qusurga yo'l qo'yganligi uchun Xo'ja Mahmud Dovud so'roqqa tortilib jazolanadi. Jome masjidi kengaytiriladi va peshtoqi baland ko'tariladi. Qayta ta'mirlash ishlarini Amir Temurning shaxsan o'zi nazorat ostiga oladi. Jome masjidi Samarqanddagi eng hashamatli va go'zal obidalardandir. U boshqa binolardan o'ymakor marmardan yasalgan 480 pillapoya ustunlari, darvozaband ulkan ravoqi, masjid binosining bahaybat gumbazi, peshtoqining mahobati va quyosh nurida turli rang ko'rinishda toblanib turuvchi maftunkor, jimjimador, go'zal bezaklari bilan o'zgacha bir tarzda ajralib turardi.

Amir Temur mashhur Shohizinda qabristonini ham o'zining o'tkir zehni va ziyrak e'tiboridan chetda qoldirmaydi ("Shohizinda" – «tirik shoh» ma'nosini beradi). Undagi maqbaralarning eng qadimiysi – Qusam ibn Abbos maqbarasidir. Qusam ibn Abbos islom dinining asoschisi, payg'ambarimiz Muhammad alayhissalomning amakivachchasi bo'lgan Abbosning zurriyodi edi. Qusam ibn Abbos islomni targ'ib va tashviq qilishda ishtirok etgan buyuk shaxslardan bo'lgan. U Shu maqsadda, 676-yilda arab istilochilari bilan birgalikda Samarqandga kelgan. Shu yerda, afsonalarda aytilishicha, namoz o'qib turgan paytlarida kofirlar hujum qilib, uni o'ldirgan ekanlar. Amir Temur Qusam ibn Abbos qabri ustiga yangi dahma o'rnatgan. Bu dahma O'rta Osiyo qadimgi kulollari ishlarining eng yaxshi namunalaridan biridir.

Chingizxon to'dalari tomonidan batamom kuli ko'kka sovurilib, vayronaga aylantirilgan Afrosiyob, Temur va temuriylar davriga kelibgina haqiqiy ikkinchi hayotga yuz o'giradi. Amir Temurdan so'ng, uning iste'dodli va ma'rifatparvar nabirasi Ulug'bek davrida Samarqand o'z boshidan gullash davrini kechiradi. Ajoyib va muhtasham binolar qad ko'taradi. Afrosiyob atroflari husniga-husn qo'shadi. «Bibixonim» masjidi hovlisining o'rtasida marmartoshdan yasalgan lavh bor (Lavh – Qur'on qiroat qilinadigan maxsus kursi). Ushbu lavhni Mirzo Ulug'bek XV asrning o'rtalarida yasattirgan. Unda quyidagi so'zlar bitilgan: «Sultoni azizim, oliy himmatli haqon din-diyonat homiysi, hanafiya mazxabining posboni, aslzoda sulton, ibn sulton amiri muhin Ulug'bek Ko'ragon». Ulug'bek og'li Abdulazizga atab 1434–1435 (hijriy 838)-yillari Shohizinda ansamblining asosiy bosh darvozasini qurdirgan. Unda quyidagi so'zlar bitilgan: «Abdulaziz Bahodir ibn Ulug'bek ibn Shohrux, ibn Temur».

«Shohizinda» ansamblida Temur va temuriylar qurdirgan maqbaralarning soni 20 dan oshadi.

Amir Temurning hayotligi chog'ida qurilgan maqbaralardan biri – Turkon og'a maqbarasidir. Turkon og'a Amir Temurning opasi bo'lgan. Maqbara esa 1370–1371-yillarda vafot etgan. Turkon og'aning qizi uchun qurilgan. 1383-yilda Turkon og'aning o'zi ham vafot etadi va shu yerga dafn etiladi. Bu obidaning ustalari samarqandlik Shamsiddin va Badriddin hamda buxorolik Zayniddin va Shamsiddinlar bo'lganlar. 1376-yilda Amir Temurning sarkardalaridan biri – amir Husaynning onasi Tog'li Tekin, 1385-yilda Amir Temurning singlisi Shirinbika og'a Maqbaralari qurilgan.

«Shohizinda» ansamblida Amir Temurning xotinlari tomonidan qurilgan Maqbaralar va boshqa binolar ham kattagina o'rinni egallaydi.

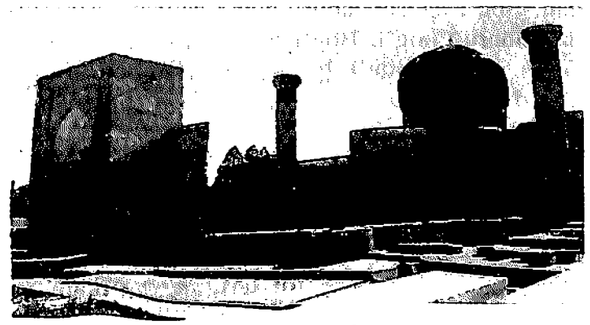

Amir Temur maqbarasi

Amir Temur davrida qurilgan va dovrug'i olamni tutgan tarixiy obidalardan yana biri bu – Go'ri Amir Maqbarasidir. Bu muhtasham binoning o'z qurilish tarixi bor. Amir Temur nabirasi Muhammad Sultonni (Jahongirning og'li) juda sevardi. Muhammad Sulton 1403-yilda, 27 yoshida shamollab vafot etadi. Uni Samarqandga olib kelib dafn marosimi o'tkazadilar. Amir Temur 1404-yilning kuzida safardan qaytgach, nabirasi Muhammad Sulton xotirasi uchun Maqbara qurishga farmon beradi. Ushbu farmonda Maqbarani o'n kun mobaynida qurib tugallashga buyruq berilgandi. Haqiqatdan ham, Maqbara o'n kunda batamom qurib bitkaziladi. Bunday hashamatli, katta va baland binoni o'n kunda qurib bitkazish aqlga sig'maydigan bir voqea bo'lib, Amir Temurning kuch-qudrati nimalarga qodir ekanligini namoyish etgan. Amir Temur mana shu yerda Muhammad Sulton Mirzo xotirasiga va Alloh yo'liga atab katta xudoyi marosimi o'tkazadi hamda o'sha davr mashhur din peshvolari tomonidan Qur'oni Karimdan oyatlar o'qittiradi. Maqbara devorlaridagi rang-barang koshinlar orasida uni qurgan usta Muhammad ibn Mahmud Isfaxoniyning nomi ham yozilgan. 1405-yilda Amir Temur vafot etgach, uning o'zi ham shu yerga, nevarasining yoniga dafn etiladi (va Maqbara «Go'ri Amir Maqbarasi» deb nom oladi. Shundan sung ushbu obida temuriylar sulolasining xilxonasiga aylanadi. Unda Muhammad Sulton Mirzo, Amir Temurdan tashqari, sohibqironning o'g'illari Umarshayx Shohrux va Mironshoh, nabirasi Mirzo Ulug'bek va Temurning piri Sayyid Barakaning ham sag'analari qo'yilgan. Diqqatga sazovor joyi shundaki, Amir Temurdek inson o'z qabrini ustozi Sayyid Barakaning oyog'i uchlariga qo'yishni vasiyat qilgan ekan. Vasiyat bajo etilgan.

Maqbaraning ichi juda baland. U bezaklarining jilosi bilan har qanday kishini hayratlantiradi. Maqbaraning o'rtasida o'rnatilgan sag'ana toshlarida temuriylarga bag'ishlangan yozuvlar bor. Shular orasida Amir Temur qabri ustiga qo'yilgan to'q yashil rangli mohtobdan yasalgan qabrtosh diqqatga sazovordir. 1425-yilda Ulug'bek Qarshi (Nahshob) shahrini mo'g'ullardan tozalagach, shahardagi murul xoni saroyidan ana shu to'q yashil mohtobni Samarqandga olib kelib bobosi sohibqiron sag'anasi ustiga qo'ydiradi. Bu toshda yozilgan juda ko'p, uzundan-uzoq 51 satrli jumlalar qatorida quyidagilarni o'qiymiz: «Bu toshni audanlik hoqon Dava Suxonxon Qarshi deb ataladigan poytaxtiga ko'chirib olib ketgan. Jetaga otlanganida Qarshidan Ulug'bek Ko'ragon (bu yerga) ko'chirtirib olib keldi. U nihoyatda mohirdir...»

Amir Temurning moddiy merosi uzoq yillar davomida talon-toroj qilindi, xo'rlandi va toptaldi. Xususan, chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmi va «qizil, saltanat» hukmronligi davrida ulug' Sohibqiron tomonidan yaratilgan boyliklar turli yo'llar bilan yurtimizdan olib chiqib ketildi. Ularning ko'plari Rossiyaning Davlat Ermitaj muzeyida saqlanmoqda, kattagina qismi esa boshqa davlatlarga oltinlar hisobiga sotib yuborilgan.

Taqdir taqozosi bilan Amir Temur qabri ikki marotaba bezovta qilingan. Qarangki, go'yo ikki marta ham Amir Temur ruhlari o'z dushmanlaridan ayovsiz o'ch olgan. Birinchisi 1736-yilda sodir bo'ladi. Eron taxtiga chiqqan Nodirshoh Amir Temur sag'anasiga qo'yilgan mohtob qabrtoshni Mashhadga olib kelgan va evaziga ko'p o'tmay, o'z nabirasi shahanshoh Aliqul Mirzo tomonidan o'ldirilgan. Ikkinchisi «qizil saltanat» davrida, 1941-yil 22 - iyun soat 5.00 da boshlanadi. Xuddi o'sha yil, o'sha kun va o'sha soatda fashistlar Germaniyasi sobiq urush e'lon qiladi. Har ikki holatda ham biz buni tan olamizmi, yo'qmi, xohlaymizmi - yoki yo'qmi, go'yo Allohi Karim xuddi buyuk Temur uchun uning qabrini bezovta qilganlardan qonuniy o'ch olganday tuyuladi kishiga.

Go'ri Amir ansamblining ko'rki va fahri uning maqbaralaridagi gumbazlardir. Gumbazdagi rangdor naqshlar yorqinligi va serjiloligi bilan har qanday kishini hayratga soladi. Xullas, bu go'zal va betakror maqbara Amir Temur xo-

tirasigagina yodgorlik bo'lmasdan, balki, nomsiz me'morlar, mohir rassomlar, xalq ijodi qudratining timsoli naqqoshlar sharafiga ham o'rnatilgan abadiy haykaldir.

Amir Temur Samarqandni dunyoning eng ko'rkam va go'zal shaharlaridan biriga Yer yuzining «sayqali»ga aylantirishni o'zining vazifasi deb biladi. Samarqand Temurning kuch va qudratini jahonga ko'z-ko'z qilib, ko'rsatishi kerak edi. Ko'rkam va go'zal Samarqand oldida dunyoning boshqa davlatlari poytaxtlari bamisoli kichik-kichik qishloqlarga o'xshab ko'rimsiz bo'lib, turishi lozim, deb hisoblardi Sohibqiron. Ulug' bobomiz ana shu mantiq asosida Samarqand atrofida bir qancha manzilgohlar paydo qilib, ularga jahondagi yirik davlatlarning poytaxtlari nomlarini beradi: Bag'dod, Damashq, Qohira, Sheroz, Sultoniya, Parij va hokazo. Parij keyinchalik, xalq talafuzida Forish, deb yuritiladigan bo'ldi.

Amir Temur davrida, Samarqandning dovrug'i doston bo'ladi. Uning to'rt tomonida to'rtta darvozasi bo'lgan. Shahar atrofi qazilgan xandaqlarda oqib turadigan zilol suvlar bilan o'ralgan edi. Shaharning toza va ozodaligi juda ko'p manbalarda, madh etilgan. Jumladan, tarixchi Al-G'azzoliyning yozishicha: «Muhtasiblar o'ychaga tarvuz-qovun po'choqlarini hamda boshqa chiqindilarni tashlab, yo'lovchilar uchun sirg'anish xavfini tug'dirmasligini, oqava suvlar sachrab odamlarning kiyimlarini iflos qilmasligini, qassoblar ko'chalarda yoki do'konlarning oldida mol so'yib atrofni ifloslantirmasliklarini, har kim o'z tomonidan kuragan qorni o'zi tozalashini va boshqa obodonchilik ishlarini qattiq nazorat qilganlar»[1].

220 gektarni egallagan birgina Afrosiyobning o'zida Amir Temur hukmronligi davrida 80 ga yaqin hammom, qulay va gavjum 5 ta bozor bo'lgan. Tarixchi sayyoh Ibn Haldunning hikoya qilishicha, Samarqandda «oqar suv kirmagan biror ko'cha, biror hovli deyarli yo'q edi, faqat ba'zi uylargina bog'siz edi»[2]. Odamlar ko'chalarda ariqlarda oqib o'tadigan toza zilol suvlardan ichimlik suvi o'rnida foydalanganlar. Amir Temur poytaxti Samarqand atrofidagi bog'i – rog'lar bilan o'rab olgan. Sohibqironning buyrug'i bilan bir-biridan go'zal o'ndan ortiq bog' barpo etilgan. Bog'i naqshi jahon, bog'i behisht, Amirzoda Shohrux bog'i, Bog'i Buldu, Bog'i dilkusho, Bog'i zofoh, Bog'i baland, Davlatobod, Bog'i Chinor, Bog'i nav, Bog'i jahonnamo shular jumlasidandir.

Tarixchi Ibn Arabshoh Amir Temur bog'lari to'g'risida bunday deb yozadi: «Temur Samarqandda ko'pdan ko'p bo'stonlar barpo qilib, baland va mustahkam qasrlar bunyod etdi. Ularning har qaysisi harobatli tartibda, ko'rkam va ajib suratda edi. Bo'stonlar asosini mustahkam qilib, fahomatli mevali ko'chatlar bilan ularni bezadi. Ularning birini Eram bog'i, ikkinchisini Dune ziynati, yana boshqasini Firdavs jannati, uchinchisini Shimol bog'i, beshinchisini Oliy jannat deb atadi. Shuningdek, ba'zi joylarni buzdirib, u bo'stonlardan har biri ichida bir qasr qurdirdi. Bu qasrlarning qay biriga o'z majlislarini, o'z suratini turli shakllarda: birida kulib turgan, ikkinchisida qahrlangan, o'zi qilgan janglar tasvirlarini, rasmiy tantanadagi sur'atlarini; podshohlar, amirlar, sayyidlar, ulsholar va ulug'lar bilan suhbat qurgan majlislarini; sultonlarning uning huzurida qo'l qovushtirib turishlarini, xizmat yuzasidan boshqa mamlakatlardan huzuriga kelgan ularning podshohi sultonlarining vakillarini, o'zining ov xalqalari-yu yashirin hiylalarini, Hind, Dashti (Qipchoq) va Ajam janglarida o'z zafarlari sur'atini, dushmanlarining qay ahvolda yengilib qochganini, o'z avlodlari, nabiralari, amirlari, qo'shinlari sur'atlarini; ayshu ishrat majlislari va sharoblari qadahlari-yu, qadahlari soqiylarini, o'z ulfati qo'shiqchilarining, turli maqomdagi g'azalxonlik kuychilarining, huzuridagi sevgililarini (nikohidagi) pok xonimlarning va bulardan boshqa uning bir-biriga o'xshab, ulanib ketgan, uning butun umri mobaynida o'zga mamlakatlarda voqea bo'lgan hodisalar suratini tasvirlatdi. Bular hammasi hech bir noqissiz va ziyodasiz, qay tarzda yuz bergan bo'lsa, shundayligicha aks ettirildn. Bundan maqsadi o'zining ishlaridan g'oyibona xabardor bo'lib, ularning o'z ko'zi bilan mushohada etmaganlarga yaqqol namoyon qilib, ko'rsatish edi»[3].

Amir Temur yaratgan bog'lar go'zalligini ulardagi turli-tuman mevalarni va Yer yuzida mavjud bo'lgan hayvon dunyosini, parrandalar tafsilotini tarifga olish uchun qalam ojizlik qiladi. A. Berdimurodovning «Amir Temurning Samarqanddagi bog'lari» turkum maqolalarida «Dilkusho bog'i» to'g'risida quyidagi satrlarni o'qiymiz: «Temur hijriy 788-yil (1397)ning kuzida xushmanzara Konigil vohasida yangi bog' barpo etishga buyruq berdikim, u o'zining go'zalligi bilan mamlakatdagi barcha bog'lardan ajralib tursin... Samarqandda yashovchi O'rta Osiyoning eng mohir me'morlari tomonlari bir yarim ming gaz keladigan bog'ning asosiy g'ishtini qo'ydilar. Kirish yo'llarini ajratdilar. Saroyning gumbazlari naqshlar bilan bezaldi, devorlar ustki koshinlar bilan qoplandi. Bog'ning to'rt burchagida katta san'at va yuksak did bilan ishlangan, ajoyib bo'yoqlar berilgan shiyponlar qurildi. Bog' chorqirra xiyobonlarga va turli shakldagi bog'chalarga bo'lindi. Temur xiyobonlarning yo'llari chetiga mevali daraxtlar, ba'zilariga gul o'tkazishni xohlardi. Bog' uning (Temurning) mayliga javob bergani uchun ham «Bog'i Dilkusho» deb ataldi. Bog'ning o'rtasida baland gumbazli uch oshyonli saroy qurildi.

1404-yilning sentabrida jahongir Temurning qabulida ispaniyalik elchi Klavixo bu bog'da favvoradan suv otilib turganligini, boqqa kiriladigan darvoza juda keng, yuksak oltin va boshqa qimmatbaho toshlar bilan bezatilganligini, ustiga taxtiravon o'rnatilgan oltita fil borligini yozadi»[1].

Amir Temurning muxoliflari uni kamsitishga urinib, Temur bosib olgan mamlakatlardan ustalar, me'morlar va olimlarni ko'chirib olib kelmaganda, Samarqandda va boshqa shaharlarda bu darajada hashamatli, go'zal qurilish va binolar bo'lmas edi, deb isbotlashga behuda urinadilar. Biz ulug' bobomiz Amir Temurning o'z yurishlari davrida minglab ustalar, me'morlar, qurilish ashyolari va boyliklarni Samarqandga olib kelganligini inkor etmaymiz. Jumladan, Samarqand, Shahrisabz va boshqa shaharlardagi qurilish va me'morchilik ishlarida Sheroz, Tabriz, Isfaxon, Xorazmdan kelgan ko'plab me'morlar, musavvirlar va hunarmandlar ishlaganlar. Lekin asosiy ish boshqaruvchilar, mahalliy ustalar va me'morlar bo'lganlar. Birinchi galda ularning milliy an'ana san'at ijodlari yetakchi o'rinni egallagan. Darvoqe, Samarqand, Buxoro va Xorazmda hali Temur hukmronligigacha qurilgan va mavjud bo'lgan va shu kunlargacha qad saqlanib kelayotgan tarixiy obidalar, o'lkamizda olib borilgan arxeologik qazilma yodgorliklarining guvohlik berishicha, xalqimiz qadim-qadimdan qurilish va me'morchilik san'atida hayratomuz va noyob qobiliyat egalari o'lkasi bo'lganligini ko'ramiz.

Buyuk Amir Temurning moddiy madaniyat bobidagi bunyodkorlik faoliyatini uning avlod-ajdodlari, birinchi navbatda Ulug'bek (1394–1449) davom ettiradi. Taniqli olim Ashraf Ahmedovning «Ulug'bek» risolasida bunday deyiladi: «Ulug'bekning eng xayrli ishlaridan biri - bir vaqtning o'zida uchta shaharda Buxoro (1417), Samarqand(1417–1420) va G'ijduvonda (1433) madrasa, ya'ni o'sha davrning oliy o'quv yurtini barpo etganligidir. Samarqandda buning uchun u bozor maydonini tanlaydi va 1417-yili bu yerda Madrasa qurilishini boshlab, uni 1420-yili tugatadi. Samarqanddagi madrasa qurilgan yerni u Registon deb ataydi». Otaxon tarixchimiz Bo'riboy Ahmedovning ma'lumotlariga qaraganda, G'ijduvondagi madrasa 1433-yilda ishga tushirilgan. Bulardan eng kattasi Samarqanddagi madrasa hisoblangan: «madrasaning tog' shukuhli xayati ustuxonband mustahkamligidan falak binosidin tinchlikni olg'on, yuksaklik jihati bo'lmish azamatnishon peshtoqi ogirligidan yer-u zaminga zilzila solg'on, aning oliy darajalik kungralarini qudrat ustasi falak ayvonining mukarnaskorligi birlan bir xilda yasag'on, lojuvard koshinlarini kazo naqqosh falakning charog'on yulduzlari birlan bir tartibda naqd qilub, alarga daxldor qilg'on; quyosh kabi jilvasi, zaringor naqshlari go'zal falak gumbazi birla hamvazi erdi»[2]. Madrasa ikki qavatdan iborat bo'lib, ellikta hujrasi bor edi. Ulug'bek madrasasida yuzdan ortiq talaba istiqomat qilgan va ta'lim olgan.

Mirzo Ulug'bek dovrug'ini jahonga tanitgan ulkan qurilishlardan yana bittasi 1420–1429-yillarda qurib bitkazilgan ulkan va hashamatli bino Ulug'bek rasadxonasidir. Ulug'bek bu rasadxonaning dunyoda shu paytgpcha bor bo'lgan barcha rasadxonalardan ulug' va har tomonlama ustun bo'lishini o'z oldiga maqsad qilib, qo'ygan. Bo'riboy Ahmedov bu haqida shunday hikoya qiladi: «Biz quraturg'on rasadxona barcha jihatlari bilan ash-Shammosiyadag'ida ham, Ka-

[1] Berdimurodov A. Amir Temurning Samarqanddagi bog'lari. "Turkiston" 1992- yil. 17 -noyabr.
[2] O'sha joyda
[3] Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 2-kitob. 82–83- bet.

[1] "Turkiston", 1992-yil.21-noyabr.
[2] Ahmedov B. Ulug'obek (esse). Toshkent, 1989, 109 bet.

siyundog'idin ham, Marog'adagidan ham kam bo'lmasligi lozim». Ulug'bek bu o'rinda xalifa Ma'mun (813– 833) zamonida, Bag'dod yonida qurilgan, Yaxyo ibn Mansur bosh bo'lgan mashhur rasadxonani, Xolid ibn Abdumalik bosh bo'lgan Damishq rasadxonasini, Halokuxon davrida (1256–1265) Marog'ada yirik qomusiy olim Nosiriddin Tusiy (1201 –1274) rahbarligida qurilgan rasadxonalarni nazarda tutadi, albatta»[1].

Darhaqiqat, Ulug'bek rasadxonasining o'z davrida qiyosi yo'q edi. Rasadxona silindr shaklida, uch ashyonali qilib, quriladi. Aylanasi 47, balandligi esa 31 metr atrofida edi. Rasadxona qurilishiga Ulug'bekning shaxsan o'zi, u yo'q paytlarda Qozizoda RUMIY, G'iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar boshchilik qilishadi.

Binoning sirti koshin va sirli parchinlar bilan bezatiladi. Olimlar va xizmatchilar uchun rasadxona atrofida katta-kichik hujralar quriladi.

Rasadxonaning boy kutubxonasi bo'lib, unda qariyb 15 ming kitob saqlangan.

Rasadxona etagida Mirzo Ulug'bek bobosi Amir Temur an'anasiga ko'ra, ikkita bog' qurdiradi. Ularning biri Bog'i maydon, ikkinchisi Chinnixona nomi bilan ataladi. Bog'i maydon o'rtasida qurilgan bino ikki qavatli bo'lib, devor va ustunlariga marmardan sayqal berilgan. Chinnixonadagi imoratlarning biri toshdan, ikkinchisi chinnidan bo'lgan. Chinni 1422-yilda Xitoydan keltiriladi.

Xullas, Mirzo Ulug'bek ham Amir Temur singari yaratuvchilik bunyodkorlik bilan shug'ullanadi. Xalq va davlat ehtiyoji uchun juda ko'plab binolar: hammomlar, karvonsaroylar, sardobalar qurdiradi, umuman, Temur va temuriylar o'zlaridan keyin moddiy madaniyat bobida ulkan merosni qoldiradilar. Temuriylar xalqimizning buyuk me'morchilik san'ati durdonalarini dunyoning juda ko'plab qit'alariga tarqatadilar. Shohrux va Husayn Boyqaro avlodlari, Alisher Navoiy hazratlari azmu qarori bilan Xurosonning turli shaharlarida barpo etilgan ulkan va go'zal tarixiy obidalar, boburiylar sulolasining to 1850-yillarga qadar o'tgan davr mobaynida Afg'oniston, Hindiston va Pokiston hududlarida yaratgan me'morchilik san'ati namunalari o'zining go'zalligi va hashami bilan shu paytga qadar ham har qanday ko'zni o'ziga maftun etib kelmoqda. Bu narsa Temur va temuriylar naslining, siz va bizning qalblarimizda o'z ota-bobo avlodlarimiz bilan haqli suratda g'ururlanish va faxrlanish his-tuyg'usini uyg'otadi.

3. MA'NAVIY MADANIYAT, ILM-FAN TARAQQIYOTI

Temur va temuriylar davrida ma'naviy madaniyat, ilm-fan g'oyat darajada rivojlanadi. Taniqli filolog olim Ochil Tog'ayev «Oltin daraxt» maqolasida: «O'rta Osiyoda Madrasa ta'limi X asrlarda paydo bo'lgan, ammo uning haqiqiy mukammal rivoji Amir Temur davriga to'g'ri keladi. Ba'zi manbalarda, uni Sharqda oliy talimning asoschisi, deb ataydilar. Amir Temurning harbiy, nazariy va amaliyot sohasidagi kashfiyotlarining o'zi dorilfununidir»[2], deb ta'kidlaydi.

Milliy madaniyatimiz muxoliflari Temur va temuriylar davrida o'lkamizda fan va madaniyatning ravnaq topganligini Sohibqironning harbiy safarlari chog'ida xorijiy yurtlardan fan, adabiyot namoyandalarini ko'chirib, Samarqandga olib kelganligi bilan bog'laydilar. Albatta, bu narsa hech qanday mantiqqa to'g'ri kelmaydi. Chunki, birinchidan, Amir Temurga qadar ham Turonzamindan dunyoni o'zlarining qomusiy ilmlari bilan lol qoldirgan buyuk alloma va siymolarning yetishib chiqqanligidir. Bular Al-Xorazmiy, Al-Forobiy, Al-Beruniy, Al-Farg'oniy, Abu Ali ibn Sino, Al-Buxoriy, As-Samarqandiy, Ash-Shoshiy, Al-Javxariy va boshqalardir. Ikkinchidan, Amir Temurgacha ham juda ko'p mamlakatlarni zabt etib, ming-minglab ustalar, olimlarni o'z yurtiga asir qilib, olib ketgan jahongirlar bo'lgan, ammo u yerlarda madaniy hayotda o'zgarish deyarli bo'lmagan. Tarixiy manbalarning guvohlik berishicha, 1221-yilda Mo'g'ullar Buyuk Xorazmshohlar yurtini egallab, shahar va qishloqlarni vayronaga aylantirib, aholini qirg'in qilganlar va yuz minglab eng zo'r ustalar, me'morlar, olim va mutafakkirlarni Chingizxon saltanatining poytaxti Qoraqurumga olib ketganlar. Bo'lib, o'tgan voqealardan 30–40-yilcha keyin Qoraqurumda bo'lgan italiyalik sayyohlar bu yerda qariyb 2 million turli millatlarga mansub ustalar, olim va donishmandlarni ko'rganlar. Biroq ana shu olimlar, donishmandlar, hunarmand va ustalar o'zlaridan so'ng, Qoraqurumda birorbir xotira qoldirdilarmi? Yo'q, albatta.

Unda Temur zamonasida va undan keyingi davrda Turon yurtida ilm-fan, adabiyot va xullas, ma'naviy madaniyatning bu darajada barq urib rivojlanganligining sababi nimada Buning sabablari quyidagilardir:

1. Amir Temurning o'zi o'qimishli, savodxon va ma'rifatparvar inson bo'lgan. Faqat o'qimishli, savodli va ma'rifatparvar insongina olimu ulamo va ziyoning yurt taraqqiyoti va el farovonligi hamda madaniy jabhadagi qadrini biladi.

2. O'z ona tilidan tashqari, fors va mo'g'ul tillarini yaxshi bilgan Amir Temur mamlakati taraqqiyotida, xalqning madaniy va ma'naviy kamolotida ilm-fan va ma'rifatning ahamiyatini juda-juda qadrlardi. Shu bois, ulug' amir o'z yurtida bo'lsin, harbiy yurishlar qilib, borgan mamlakatlarida bo'lmasin, ularning millati, irqidan qat'i nazar, kasb-hunar egalari, ustalar, me'morlar, olimu fuzalolar, adabiyot va san'at arboblarini juda-juda qadrlar, ular bilan doimo maslahatlashar ularning fikr va xulosalariga doimo quloq solar edi. Ma'naviy madaniyat xodimlarining ishlash, yashash va ijod qilishlari uchun barcha shart-sharoitlarni yaratib berardi. Bu o'rinda «Temur tuzuklari»da quyidagilarni o'qiymiz: «Yettinchisi- sayyidlar, ulamo-yu mashoyih oqil-u donolar, muhaddis[1]lar, xabarchilar (tarixchilar)ni tanlangan e'tiborli odamlar hisoblab, izzatu hurmatlarini joyiga qo'ydim.

Sakkizinchi toifa – hakimlar, tabiblar, munajjimlar va muhandislarki, ular saltanat korxonasiga rivoj beruvchilardir. Ularni o'z atrofimga to'pladim»[2].

Tarixchi Ibn Arabshoh haqiqatni tan olishga majbur bo'lgan: «Temur olimlarga mehribon bo'lib, sayyid-u shariflarni o'ziga yaqin tutardi. Ulamolar va fozillarga to'la-to'kis izzat ko'rsatib, ularni har qanday kimsadan batamom muqaddam ko'rardi. Ularning har birini o'z martabasiga qo'yib, o'z ikrom-u hurmatini unga izhor etardi. Ularga nisbatan, o'z muruvvati bisotini yoyardiki, bu muruvvati uning haybati bilan aralash edi. Ular bilan mazmunli bahs ham yuritar ediki, bu bahsida insofu xishmat bo'lardi.

...Temur tarix (kitob)lari, Xudoning rahmati va salomi bo'lg'ur anbiyolar "Qissalarini, podshohlar siyratlari va o'tgan salaflar haqidagi hikoyatlarni doimo safarda ham, xadarda ham o'qitib, qunt bilan tinglar edi»[3].

Sharafiddin Ali Yazdiy «Zafarnoma» asarida Amir Temurning olim-u ulamolar bilan bo'lgan suhbatlaridan birini keltiradi» Amir Temur yig'ilganlarga qarata murojaat qiladi: «Fan va dinning mashhur kishilari o'z maslahatlari bilan podshohlarga yordam berib kelganlar, sizlar esa menga nisbatan, bunday qilmayapsizlar. Mening maqsadim mamlakatda adolat o'rnatish, tartib va tinchlikni mustahkamlash, fuqaroning turmushini yaxshilash, yurtimizda qurilishni kuchaytirish, davlatimizni rjvojlantirishdir. Sizlar bu ishlarni amalga oshirishda menga o'z maslahatlaringiz bilan ko'maklashishingiz kerak. Mamlakatning ahvoli devonning suiste'mol qilinganligi va qilinayotganligi, oddiy odamlarning joylardagi hokimlar tomonidan qisib qo'yilishi kabi hollar hammadan ko'ra, sizlarga ayondir. Shular haqida ma'lumot bersangizlar, bu kabi adolatsiz ishlarni bartaraf etuvchi hamda shariat va qonunlarga muvofiq chora-tadbirlarni aytsangizlar yaxshi bo'lurdi». U o'z aytganlariga amal qilib, lavozimlarini suiste'mol qilgan og'li Mironshohni va nabirasi Pirmuhammadni xalq oldida qattiq jazolaydi, so'ngra Mironshohni lavozimidan ham pastlatgan.

Albatta, Amir Temur yurtida ilm-fan ahli, ijodkor uchun yaratilgan bunday shart-sharoit, g'amxo'rlik tufayli Samarqand dunyoning ma'rifat markazlaridan biriga aylanadi va uning dovrug'i doston bo'ladi. Buni eshitgan, ilm-fanga havas qo'ygan ijodkorlar o'z ixtiyor va tashabbuslari bilan ma'rifat markazi Samarqandga kela boshlaganliklari ehtimoldan ko'ra, haqiqatga yaqindir. Ashraf Ahmedov XIV asrning o'rtalarida Qozizoda Rumiy Turkiyaning Bursa, shahridan o'z ixtiyori bilan Samarqandga kelganligini hikoya qiladi. Ammo bu bilan biz ilm-ma'rifat va ijod ahllarini Amir Temur o'z poytaxtiga olib kelganligini inkor etmoqchi emasmiz. Chet mamla-

[1] Ahmedov B. Ulug'bek (esse). Toshkent, 1989, 109 bet.

[2] "Yosh leninchi. 1991, 13-mart.

[1] Muhaddis – Muhammad payg'ambar hayoti va faoliyati, diniy va axloqiy ko'rsatmalari (Hadis) haqidagi rivoyatlarni to'plash bilan shug'ullanadigan olimlar.

[2] Temur tuzuklari.. 55–56 betlar.

[3] Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. 2 kitob 71- bet.

katlardan Samarqandga olib kelingan olimlar orasida Xusomiddin Ibrohimshoh Kermoniy singari tabib, mavlono Ahmad kabi falakiyotshunos va boshqalarning bo'lganligi bu fikrimizga dalildir. Ammo Amir Temur bunday ijodkorlarni poytaxtiga olib kelib gunohi azimga botmagan va xato qilmagan demoqchimiz. Buyuk Sohibqiron tufayli, uning e'tibori, saxiyligi va Samarqandda ilm-fan, adabiyot taraqqiyoti uchun shart-sharoit yaratganligi evaziga bunday tafakkur va qobiliyat egalari jahonga tanilib mashhur bo'lgan bo'lsalar, ne ajab.

Xullas, aytmoqchimizki, Temur va temuriylar zamonasida Turonzamin o'lkasida fanning barcha sohalari gurkirab o'sadi, tabiiy va gumanitar fanlar sohasida bir qator buyuk olimlar yetishib chiqadi, ular jahon madaniyati va faniga munosib hissa qo'shadilar. Xalq xo'jaligining turli tarmoqlarini rivojlantirish aniq fanlarning rivojlanishini talab qilgan bo'lsa, jamiyatning ma'naviy ehtiyoji gumanitar fanlarning taraqqiyotini talab etardi.

Temuriylar davrida ayniqsa, falakiyotshunoslik fani yuksaladi. Bu o'rinda Ulug'bek Qozizoda Rumiy, G'iyosiddin Jamshid va Ali Qushchilar ijodining kamolot cho'qqisiga ko'tarilganligini ta'kidlash joiz.

Gumanitar fanlar sohasida katta yutuqlarga erishiladi. Tarix ilmi bobida sohibqiron Amir Temurning harbiy zafarli yurishlarini o'zining «Zafarnoma» asarida yoritgan Sharafiddin Ali Yazdiy, «Zubdatut tavorix» («Tarixlar qaymog'i») asarining muallifi Hofizi Abro', «Matlaus-sa'dayn» («Ikki baxtning boshlanmasi»)ni yaratgan Abdurazzoq Samarqandiy, 7 jildlik «Ravzat us-safo» («Soflik bog'i») muallifi Mirxond, «Xulosat-ul axbor» («Xabarlar xulosasi»), «Xabib us-siyar» («Yaxshi xulqlar») asarlarining muallifi Xondamir, «Badoyiul-vaqoye» («Go'zal voqealar») asarini yozgan Zayniddin Vosifiy va boshqalar barakali ijod qiladilar.

Badiiy ijod va tilshunoslikda Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Davlatshoh Samarqandiy, Atoullo Husayniy, Koshifiy va boshqalar yuksaklik martabasiga erishadilar.

4. ULUG'BEK AKADEMIYASI

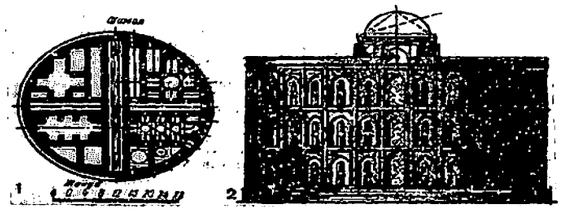

Ulug'bek rasadxonai tarhi

Mirzo Ulug'bek temuriyzodalar ichida fan va madaniyat taraqqiyotiga eng ko'p va salmoqli hissa qo'shgan hukmdordir. U Samarqandda birinchi falakiyotshunoslik akademiyasiga asos solgan siymo sifatida dunyoga nom taratadi. Bu so'zlar rivoyat yoki afsona emas, balki jahonning ulug' allomalari tomonidan tan olingan haqiqatdir.

Ulug'bek akademiyasini tan olgan va dunyoga taratgan kishi – bu fransuz yozuvchisi, faylasufi va tarixchisi Volter (1694–1778)dir. Bo'riboy Ahmedov o'zining «Ulug'bek» kitobida Volterning quyidagi so'zlarini keltiradi. «Transoksianada uning (Amir Temurning o'rniga taxtga chiqqan mashhur Ulug'bek Samarqandda birinchi akademiyaga asos soldi, yer kurrasini o'lchashni buyurdi va falakiyotshunoslik jadvallarini tuzishda ishtirok etdi»[1].

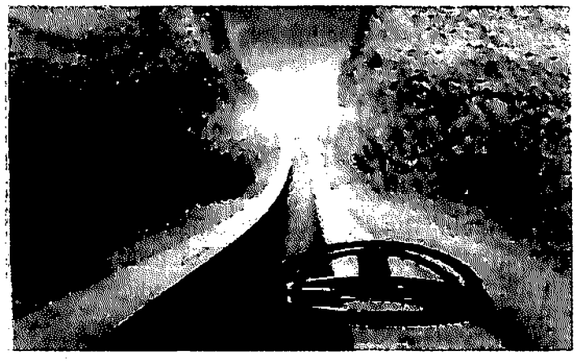

Ulug'bek rasadxonasi

Chindan ham Ulug'bek tomonidan qurdirilgan rasadxona o'z davrining akademiyasi bo'lgan. Tarixchi olim, professor G. A, Hidoyatov bu haqida haq gapni aytgan «Samarqandda barpo etilgan Ulug'bek rasadxonasi ulkan madaniy yutuq bo'lgan ediki, jihozi va ilmiy yutuqlari jihatidan unga teng keladigan rasadxona o'sha davrda ham, undan ancha keyin ham yaratilmadi. Rasadxonada 1018 ta yulduz tasvirlangan katalog tuzildi, yulduzlarning belgisi o'ndan to'qqizgacha aniq bo'lgan turit burchaklari sinuslari va tangenslari natural qiymatlarining jadvallari, shuningdek yer hududidagi ko'p sonli nuqtalar koordinatalari (kenglik va uzunlik)ni qamrab olgan jadvallar ishlab chiqildi. Rasadxonada Ulug'bekning bevosita rahbarligida o'tkazilgan ishlar uning matematika, geometriya va falakiyotshunoslik sohasida chuqur bilimlar sohibi ekanligidan guvohlik berar hamda bir qancha amaliy vazifalar yechimi uchun katta ahamiyat kasb etardi».[1]

Ulug'bekning bilimdonligi va mahorati to'g'risida G'iyosiddin Jamshid Koshiy 1417-yili Samarqanddan otasiga yozgan xatida quyidagilarni ta'riflagan: «Allohga va Ne'matlariga ko'p shukurlar bo'lsinkim, yetti iqlimning farmonbardori islom podshohi donishmand kishidurlar. Men bu narsani odob rasmi yuzasidan aytayotganim yo'q. Haqiqat shuki, avvalo, u kishim Qur'oni Karimning aksariyat qismini yoddan biladilar. ... Arab tilining nahv va sarfini yaxshi biladilar va arabchadan g'oyat yaxshi yozadilar. Shuningdek, u kishi fiqhdan ancha xabardorlar: mantiq, ma'nolarning bayoni va usullaridan ham xabardorlar.

U kishim riyoziyot (matematika) fanining barcha tarmoqlarini mukammal egallagan va shunday jiddiy mahorat ko'rsatganlarki, kunlardan bir kun otda ketayotib, 818 rajab oyining o'ninchi va o'n beshinchi kunlari orasidagi (milodiy 1415-yil 15–20- sentabr) dushanba kuni yil mavsumining qaysi kuniga munosib kelishini aniqlashni istadilar. Shunga ko'ra, otda ketayotib, xayoliy hisob bilan Quyoshning taqvimi (o'sha kuni) bir daraja va ikki daqiqa ekanligini topdilar. Keyin otdan tushgach (hisob to'g'riligini), bir bandai bechoradan so'rab oldilar...

...Inson bino bo'lganidan beri shu kungacha hali hech kimsa bu qadar aniq hisoblay olmagan edi.

Qisqa qilib aytmoqchimanki, u kishi bu fan sohasida g'oyat katta mahoratga erishganlar, yulduzshunoslikda Tallum amallarni yaxshi bajaradilar va chuqur dalillar bilan xuddi keragidek isbotlaydilar. «Tazkira» va «Tuhfa»dan shu qadar zo'r dars o'tadilarki, ularga hech qanday qo'shimcha qilishning hojati qolmaydi»[2].

Ulug'bek akademiyasida 1417-yilda dunyoning turli mamlakatlaridan kelgan olimlarning soni 100 dan oshib ketadi. Ular orasida adiblar, muarrixlar, hattotlar, musavvirlar, geograflar bor edi. Xususan, falakiyot va matematika sohalari olimlari sharafliroq va obro'liroq hisoblanganlar. Ayniqsa, bu borada Ulug'bek Qozizoda RUMIY, G'iyosiddin Jamshid Koshiy, Ulug'bekning sodiq shogirdi Ali Qushchi, Mavlono Muhammad Havofiylar eng salobatli va nufuzli bo'lganlar.

Ulug'bek madrasasi darsxonalarida o'quv mashg'ulotlarining boshlanishi 1420-yilga to'g'ri keladi. Vosifiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, madrasaning birinchi mudarrisligiga Mavlono Muhammad Havofiy tayinlangan. Madrasa bitishga yaqin qolganda, qurilishda mehnat qilayotganlar bu yerga tashrif buyurgan. Ulug'bekdan kim madrasaga mudarris etib tayinlanadi deb so'rashgan. Savolga javoban Ulug'bek mudarrislikka barcha ilmlardan xabardor kishini topajakligini aytadi. Shunda oddiy xizmatkorlar qatorida g'ishtlar orasida eski kiyimda o'tirgan Mavlono Muhammad bu lavozimga men munosibman, deb o'zini tanishtiradi. Ulug'bek Mavlono Muhammadni imtihon qiladi. Mavlono Muhammadning javoblaridan to'la qoniqish hosil qilgan Ulug'bek uni hammomga olib borib yuvintirib, kiyintirishga farmon beradi. Madrasa ochilishidagi birinchi ma'ruzani Mavlono Muhammad o'qiydi. Ma'ruzaning mohiyati shu qadar ilmiy va murakkab bo'lganki, uni hozir bo'lgan 90 olimdan faqat Mirzo Ulug'bek bilan Qozizoda RUMIY tushungan, xolos.

Madrasada ilohiyot ilmlaridan (Qur'on, hadis, tafsir.) tashqari, riyoziyot (matematika), handasa (geometriya), ilmi hay'at (falakiyotshunoslik), tibbiyot (meditsina), tarix, geografiya, ilmi aruz (poeziya) singari dunyoviy ilmlar ham o'qitilgan.

Mirzo Ulug'bekning avlodlariga qoldirgan ilmiy merosi – asarlariga kelsak, ular son jihatidan ko'p emas. Ularning eng asosiysi «Zij»i bo'lib, bu asar «Ziji Ulug'bek», «Ziji Ko'ragoniy» nomlari bilan mashhur. Undan tashqari,

[1] Ahmedov B. Ulug'bek (esse). Toshkent, 1989, 112-bet.

[1] Hidoyatov G.A Mening jonajon tarixim. 184- bet.

[2] Ahmedov B. Ulug'bek (esse). Toshkent, 1989, 50–51 bet.

Ulug'bek matematikaga oid «Bir daraja sinusni aniqlash haqida risola», falakiyotshunoslikka oid «Risolai Ulug'bek» (yagona nusxasi Hindistonda, Aligarx universiteti kutubxonasida saqdanadi), tarix ilmiga bag'ishlangan «Tarixi arba' ulus» («To'rt ulus tarixi») va musiqiy ilmlarni o'z ichiga olgan «Risolai dar ilmi musiqa» («Musiqa ilmi haqida risola») kabi risolalarini yozgan.

Ulug'bek "Zij"i o'zining tarkibiga ko'ra, VIII – XI asrlarda boshlangan falakiyot ilmiga oid an'anani davom ettirgan bo'lsa-da, uning ilmiy saviyasi va pog'onasi ilgarigi «Zij»lardan ancha yuqori bo'lgan. Bu asar kirish qism, muqaddima va to'rt maqoladan iborat. Ulug'bek asarning kirish qismida Qur'ondan oyatlar keltirib, falakiyotga oid kuzatishlarning zarurligini nazariy jihatdan asoslamoqchi bo'ladi.

«Zij»ning birinchi kitobi yetti bobdan iborat bo'lib, u yerlar va kalendarlar masalalariga bag'ishlangan.

Ikkinchi kitob 22 bobdan iborat. Unda matematika va sferik falakiyotshunoslik muammolari ustida so'z boradi. Undan tashqari, ana shu ikkinchi kitobda va uchinchi kitobda sinuslar va tangenslar jadvallari keltiriladi. Kitobning to'rtinchi bobida Ulug'bek ekleptikaning (falakul buruj osmon ekvatoriga og'ish burchagining) miqdorini keltiradi.

«Zij»ning uchinchi kitobi 13 bobdan iborat bo'lib, faqat falakiyotshunoslik masalalariga bag'ishlangan. Bunda Quyosh, Oy va besh sayyoraning harakatlari haqida so'z boradi.

Ulug'bek asarining oxirgi – to'rtinchi kitobi ikki bobdan iborat bo'lib, u asosan, ilmi nujumga bag'ishlangan. Tarixchi olim Abdulahad Muhammadjonov Ulug'bek jadvallari to'g'risida bunday deb yozadi: «Ulug'bekning astronomik jadvali o'sha zamondagi shunga o'xshash jadvallar orasida yuksak darajada aniqligi bilan ajralib turadi. Masalan, falak alburj tekisligining xatti istivoga og'maligi Ulug'bek jadvalida 23 daraja, 30 daqiqa, 17 soniyaga teng bo'lib, hozirgi hisob bo'yicha, u 23 daraja, 30 daqiqa, va 49 soniyani tashkil etadi. Bu ikki raqam o'rtasidagi tafovut hammasi bo'lib, minus 32 soniyaga teng, xolos. Shunindek, Ulug'bekning yil hisobini hozirgi aniq hisob-kitoblarga solishtirgudek bo'lsak u bor-yo'g'i 1 daqiqa-yu 2 soniyaga farq qiladi. Bular XV asr uchun g'oyat yuksak aniqlik bo'lib, hozirgi zamon o'lchovlariga juda yaqindir»[1].

Ulug'bekning «Risolai Ulug'bek» asari hali o'rganilmagan. Bu noyob asarning o'rganilishi ulug' bir ijodiy ish, yangi qirralarini ochishga yordam beradi. Buyuk olimning «Tarixi arba' ulus» («To'rt ulus tarixi») asarida turklarning avlod-ajdodlari, mo'g'ul qabilalari hamda Chingizxon vafotidan keyin tashkil topgan Ulug' yurt, Juchi, Chigatoy va Elxoniylar ulusining tarixi berilgan.

Ulug'bek akademiyasining ko'zga ko'ringan namoyandalaridan biri - G'iyosiddin Jamshiddir. «Ulug'bek bilan hamnafas ijod qilgan Jamshid «Ziji xoqoniy», «Bog'lar sayri» va «Osmon narvoni», matematikaga bag'ishlangan «Xorda va sinuslar haqida risola», «Hisob kaliti» va «Doira haqida risola» asarlarini yozgan.

Mirzo Ulug'bekning yana bir safdoshi Qozizoda RUMIYdir. Ulug'bek uni ustozim, deb e'zozlaydi. Zero, RUMIY 1360-yilga yaqin tug'ilgan bo'lib, 20–25 yoshlar atrofida, ya'ni Ulug'bek tug'ilmasdan ilgari Samarqandga kelgan va Temur safiga o'tgan. Shu bois, Ulug'bek Qozizoda RUMIY, Mavlono Ahmad kabi zamonasining buyuk falakiyotshunoslari ta'sirida shakllanadi va uning bu fanlarga qiziqishi ortib boradi.

Ulug'bek akademiyasining iste'dodli vakillaridan yana biri Ulug'bekning ishonchli va sodiq shogirdi Ali Qushchidir (1403–1474). Ulug'bek Ali Qushchi Samarqandiyni o'z o'g'illari Abdullatif va Abdulazizlardan azizroq va qadrliroq hisoblar va uni «farzandi anjumand», der edi. Ali Qushchi zamonasining Ptolomeyi deb nom olgan. Uning falakiyot, arifmetika va algebraga oid oltita asari bor, Ali Qushchi falsafa ilmining katta bilimdoni bo'lib, butun dunyo moddiy zarrachalardan tashkil topgan deb hisoblaydi.

1449-yilda Ulug'bekning fojiali o'limidan so'ng, u tuzgan akademiya ham tarqalib ketadi. Ali Qushchi yana Samarqanddan Tabrizga boradi, u yerdan 1473-yili Istanbulga o'tadi. Turkiya sultoni Muhammad Fotih uni katta hurmat bilan qarshi oladi. Ali Qushchini As - Sofiya madrasasiga bosh mudarris etib tayinlaydi. Ali Qushchi bu yerda rasadxona qurdiradi, «Zij»ini Turkiyada tarqatadi. Turkiya orqali «Zij» Yevropaga tarqaladi.

[1] Muhammadjonov A. Ulug'bek Akademiyasi. "O'zbek adabiyoti va san'ati", 1993. 29- yanvar

Bugungi kunda «Zij»ning dunyoda 120 ga yaqin forsiy va 15 dan ortiq arabiy nusxalari mavjud.

Ulug' olim Ali Qushchi 1474-yil 17 dekabrda olamdan o'tadi. Uning qabri Ayyub Sulton qabristonidadir.

Shunday qilib, Mirzo Ulug'bek jahon fani va madaniyati taraqqiyotiga buyuk hissa qo'shadi. Tarixchi olim Bo'riboy Ahmedov aytganidek, Mirzo Ulug'bek "...tirikligidayoq o'ziga haykal o'rnatib ketdi"[1]. Ulug'bek «Zij»i buyuk bir falakiyotshunoslikka oid asar bo'lib, u o'rta asrlarda va undan ancha keyin ham Hindistondan to Atlantika okeanigacha bo'lgan hududda falakiyotshunoslikning rivojlanishiga ulkan ta'sir ko'rsatadi. Ulug'bek to'g'risida uning zamondoshi Abdurazzoq Samarqandiy:

– Chun Ulug'mirzo har ilmi handasa,
Natavon aft har hazoron madrasa

(geometriya ilmida minglarcha madrasalardan ham Ulugbekdek olimni topolmaysan) desa, Hazrat Alisher Navoiy Ulug'bekka quyidagicha ta'rif beradi:

Temurxon naslidin sulton Ulug'bek,
Ki olam ko'rmadi sulton aningdek.
Aning abnoi jinsi bo'ldi barbod,
Ki davr ahli biridi aylamas yod.
Valek ul ilm sori topti chun dast,
Ko'zi olinda bo'ldi osmon past.
Rasadkim bog'lamish zebi jahondir,
Jahon ichra yana bir osmondir.
Bilib bu nav' ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi «Ziji Ko'ragoniy».
Qiyomatga deganda ahli ayyon,
Yozarlar oning ahkomidin ahkom.

Xullas, millatimiz faxri hisoblanmish Mirzo Ulug'bekning nomi asrlar osha avlodlarimizning dunyoqarashini shakllantirishda faxrlanish, vatanparvarlik g'oyasining ma'naviy ozuqasi bo'lib, xizmat qilaverishiga ishonchimiz komildir.

5. TARIXSHUNOSLIK

Temuriylar sulolasi hukmronligi davrida tarixshunoslik fanining ham buyuk namoyandalari yetishib chiqadi. Bunga shaxsan sohibqiron Amir Temurning tarix faniga bo'lgan katta hurmat va e'tiqodi sabab bo'lgan bo'lsa ajab emas.

XV asrda tarix ilmi sohasida yozilgan asarlarni sanab ko'rsatishning o'zi temuriylar davrida bu tarmoqning nechog'lik taraqqiy etganligidan guvohlik beradi. Ana shunday tarixiy manbalar ichida hozirgacha yetib kelgan, fors tilida yozilgan Nizomiddin Shomiyning «Zafarnoma», Hofizi Abro'ning «Zubdat at-tavorix», Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma», Fasih Ahmad Havofiyning «Mujmali Fasihiy», Abdurazzoq Samarqandiyning «Matla us-sa'dayn», Mirxondning «Ravzat us-safo», Xondamirning «Habib us-siyar» va Ibn Arabshohning arab tilida yozilgan «Ajoyib al-mavdur fi tarixi Taymur» asarlaridir. Bu ro'yxatga yana 1404-yilda Samarqandga, Amir Temur huzuriga tashrif buyurgan ispan sayyohi Ruyi Gonzales de Klavixoning safar xotiralarini ham kiritish maqsadga muvofiqdir. Yuqorida ismlari sanab o'tilgam asarlar orasida Dofizi Abruning «Zubdat at-tavorix» (1423–1427) va Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma»si (1424-1425) tarixiy kechinma va voqealar bayonining izchilligi va batafsilligi bilan ajralib turadi.

Sharafiddin Ali Yazdiyning «Zafarnoma» asarida sohibqiron Amir Temur tarixiga oid ma'lumotlardan tashqari, Temurdan oldingi o'tgan davr tarixi haqida ham bag'oyat qiziqarli ma'lumotlar berilgan. Muallif bu asarni temuriylardan Shohruhning o'g'li Ibrohim Sultonning tashabbusi bilan yozgan. Ibrohim Sulton bobosi Temur haqida maxsus kitob yozdirishni niyat qilgan va 1419–1420-yillarda turli kotiblar - baxshi va munislar tomonidan Temur haqida turkiy hamda forsiy tilda yozilgan mavjud ma'lumotlarni to'plash – haqida farmon bergan. To'plangan ma'lumotlar bo'lgan varaqalarni o'z ko'zi bilan ko'rgan kishilar hikoyasi bilan taqqoslangan so'ngra Sharafiddin Ali Yazdiyga bu hujjatlar bilan tanishish va Ibrohim Sultonga axborot berish topshirilgan.

Taniqli sharqshunos olim Asomiddin O'rinboyev «Sharq yulduzi» jurnalining 1992-yil 3- sonida bosilgan «Temuriylar davrining nodir yodgorligi» maqolasida quyidagilarni hikoya qiladi: «Zafarnoma»ning Temur tarixidan bahs etuvchi asosiy qismida Sharafiddin Ali Yazdiy shunday yozadi: «Podshohlikning barcha tomonlarida-da Temur haqidagi turkiy va forsiy tillarda bayon etilgan hikoyalarning hamma she'riy hamda nasriy nusxalari to'planib bo'lgach, ular bilan ta-

[1] Ahmedov B. Ulug'bek (esse). Toshkent, 1989, 229 bet.

nishish uchun uchta guruh tuzilgan, turkiy va forsiy tillarning bilimdonlari ikki guruhni, voqealarni o‘z ko‘zlari bilan ko‘rganlar esa bir guruhni tashkil etgan. Dastlab, Temur haqidagi har bir hikoya o‘qilgan, agar u voqea bayoni o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan kishining talqiniga to‘g‘ri kelmay qolsa, Ibrohim Sulton haqiqatni topish uchun turli shaharlarga choparlar yuborib, mazkur voqeani Temurning boshqa zamondoshlaridan surishtirib ham qo‘shimcha ma’lumotlar to‘plagan. Ibrohim Sulton aytib turgan va asarning dastlabki xomakisi qalamga olingan. Ana shu asosda Sharafiddin Ali «Zafarnoma» asarini yozgan. Ibrohim Sultonning buyrug‘iga muvofiq kitobni bitish vaqtida sanalar, joy nomlari, ularning oraliq masofa haqidagi barcha ma’lumotlar juda sinchiklab tekshirilishi shart bo‘lgan».

“Zafarnoma” asarini yozishda Sharafiddin Ali Yazdiyning shaxsiy kuzatishlaridan ham keng foydalanilgan. Muallifning re’jasi va niyatiga ko‘ra, asar muqaddima va uch maqoladan iborat bo‘lishi lozim edi. Birinchi maqolani Temurga, ikkinchisini Shohruxga va uchinchini Ibrohim Sultonga bag‘ishlashga mo‘ljallangan. «Zafarnoma»ning faqat birinchi qismi bizgacha yetib kelgan, xolos. Boshqa ikki maqola esa yo‘q – ular Sharafiddin Ali Yazdiy tomonidan yozilmagan yoxud yozilgan bo‘lsa-da, yo‘qolib ketgan bo‘lishi mumkin.

«Zafarnoma» xalq ommasi o‘rtasida zo‘r qiziqish uyg‘otdi va katta shov-shuvlarga sabab bo‘ldi. Bu haqida Sharafiddin Ali Yazdiyning zamondoshi, tarixshunos olim Abdurazzoq Samarqandiy bunday deb yozgan edi: «Qutli (fol) bu yilning (828) (1424–1425) nodir voqealaridan (biri) «Zafarnoma» nomli ajoyib kitobning bitilishidir. Bu kitobni qalami husni xat bituvchi jahon xushta’blarining nozik so‘zlisi, Eronning eng fazilatli kishisi, oqillik burjining ravshan yulduzi, matonat qutichasining durri, Ollohning rahmatiga cho‘milgur mavlono Sharafiddin Ali Yazdiy yozib tamomlagan hamda mushkin raqam bilan xosu omning dimog‘iga anbap bo‘y nasim yetkazgan, so‘z ulug‘ligini javza cho‘qqisidan yuqori o‘tkazgan».

«Zafarnoma» XV va XVI asrlarda qahramonlik qissasi janrida o‘zbek tilida ikki marta – shoir Lutfiy va fors tilida mashhur shoir Abdurahmon Jomiyning jiyani Xotifiylar (vafoti 1521) tomonidan nazm etilgan. Undan keyin ham bu tarixiy asar bir necha marta turli tillarga ko‘chirilgan.

Endi mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy shaxsi haqida to‘xtaladigan bo‘lsak u Eronning Yazd shahridan uncha uzoq bo‘lmagan Taft mavzeyida tug‘ilgan (tug‘ilgan yili noma’lum). 1415 va 1435-yillar orasida temuriylardan bo‘lgan Ibrohim Sulton xizmatida bo‘lgan. Bu yillarda Ibrohim Sulton Eronning Fors o‘lkasida hukmroni edi. 1442–1446-yillarda esa Yazdiy Saltoniya, Qazvin, Ray va Ko‘mni o‘z ichiga olgan viloyatning hokimi bo‘lmish Mirzo Muhammad Sulton saroyida xizmat qilgan. 1446-yilda temuriylar saltanatining oliy hukmdori Shohruh o‘ziga bo‘ysunishdan bosh tortgan nabirasi Mirzo Muhammad Sultonga qarshi qo‘shin tortib boradi va uni isyonkorlikka undagan maslahatchilarini va tarafdorlarini qatl ettiradi. Gunohkorlar qatorida Sharafiddin Ali Yazdiy ham bor edi. Shohruh huzurida bo‘lgan uning sevimli nabirasi Abdullatif (Ulug‘bekning o‘g‘li) Ali Yazdiyni qattiq: so‘roq qiladi. Bundan qoniqish hosil qilgan Shohruh Yazdiyni jazolashni o‘z nabirasiga topshiradi. Abdullatif esa Sharafiddin Ali Yazdiyni tezda Hirotga jo‘natib yuboradi va o‘limdan saqlab qoladi. Ammo manbalarga qaraganda, u tezda yana o‘z ona shahriga qaytib keladi. Bu voqea 1447-yilda sodir bo‘lgan: mo‘ysafid, mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy bilan 6 yoshdagi kelajak allomasi Alisher Navoiy Taft shahriga otasi Riyosiddin bilan tashrif buyurganda uchrashgan. Filolog olim Aziz Qayumov qayd etganidek: «Alisherning Sharafiddin Ali Yazdiy bilan bo‘lgan bu uchrashuvi ramziy ma’no kasb etardi... Bolaligida Ali Yazdiy tavajjuhiga sazovor bo‘lgan Navoiy Keyinchalik, o‘z zamonasining zukko tarixchilariga homiy va ustoz bo‘ldi. Chunonchi, balxlik Sayd Xonshohning og‘li Mirxond Navoiyning taklifiga binoan umumiy tarix bo‘yicha, katta asar yaratdi. Bu haqida Navoiy bunday deb yozgan: «Bu faqir iltimosi bilan ofariniydin bu kungacha tarixi jomiy bitibdurkim, tasifiga yetibdur, inshoolloh tugaturga tavfiq topgaykim, tavorix orasida andin muayyanroq, tarix bo‘lmagusidir»[1].

Xullas, Alisher Navoiy homiyligida, Mirxonddan tashqari, Xondamir, Vosifiy va boshqa tarixchilar kamolot shohsupasining yuqorisiga ko‘tariladilar.

[1] Alisher Navoiy. Toshkent. “Kamalak” 1991, 17- bet..

Alisher Navoiyning bu qadar yuksak bahosiga musharraf bo‘lgan tarixshunos olim Mirxondning asari yetti jildli bo‘lib, (so‘nggi yettinchi jildi musavvada tarzida qolgan va nabirasi Xondamir tomonidan poyoniga yetkazilgan), u «Ravzat us-safo fi siyrat ul-anbiyo va-l-muluk va-xulafo» («Payg‘ambarlar, podsholar va xalifalarning tarjimayi hollari haqida poklik bog‘i») deb nomlanadi. Oltinchi jildi 1494–1496-yillari, yettinchi jildi 1521-yilda yozib tamomlangan. Xondamir nomi bilan shuhrat qozongan G‘iyosiddin ibn Xumomuddin ibn xoja Jaloliddin ibn xo‘ja Burxonuddin (880–1475/76–941/1534) Alisher Navoiyning zamondoshi, yoshligidan to Navoiy vafotigacha uning kutubxonasida xizmat qilgan va uning topshirig‘iga binoan Sharq xalqlari tarixiga oid asarlar qoldirgan.

Alisher Navoiy vafot etgach, Xondamir (909) 1503-yildan e’tiboran, Xurosondagi siyosiy voqealar girdobiga tushib qoladi. U dastlab, Balxda Sulton Husayn Boyqaroning to‘ng‘ich og‘li Badiuzzamon saroyida xizmatda bo‘ladi. Shu paytda, Badiuzzamon Qunduz hokimi Xusravshoh (1500/01–1510)ga elchi yuborib, uni Shayboniyxon hujumidan ogohlantiradi va birgalikda Xurosonni himoya qilishga chaqiradi. Xondamir shaxsan Badiuzzamonning topshirig‘iga binoan Xusravshoh huzuriga borgan elchilar safida bo‘lgan. Bundan tashqari, Xondamir Badiuzzamonning topshirig‘iga binoan Shayboniyxonga qarshi ittifoqni tashkil etish maqsadida, Qandahor hokimi huzuriga ham jo‘natilgan. Ammo Badiuzzamon qizining to‘satdan vafot etishi bu safar re’jasiga to‘sqinlik qiladi va Xondamir Hirotga qaytadi. U 1506-yilda Shayboniyxon tomonidan Hirotning egallanishining shaxsan ishtirokchisi bo‘lgan va Hirotni topshirishda shartlar ishlab chiqishda bevosita qatnashgan.

Temuriylar sulolasining qizg‘in himoyachisi va tarafdori bo‘lgan Xondamir Shayboniyxon hukmronligi o‘rnatilgan Hirotda qola olmas edi. 1507–1510-yillarda u Shimoliy Afg‘onistonda joylashgan Basht qishlog‘ida badiiy ijod bilan shug‘ullanadi. Hirotni safaviylar sulolasidan bo‘lgan Shoh Ismoil egallagach, (1510), Xondamir Hirotga qaytib keladi. Shoh Ismoil vafotidan so‘ng, (1527) u butunlay Hirotdan ketadi va Qandahorga, u yerdan Hindistonga – Zahiriddin Muhammad Bobur huzuriga (1528) boradi.

Xondamir Agrada Boburning eng yaqin odamlari qatoridan joy oladi va uning 1529-yilda Bengaliya va Gang daryosi sohillari bo‘ylab uyushtirgan harbiy yurishlarida qatnashadi. Bobur vafoti (1530) dan so‘ng, uning o‘g‘li Humoyun xizmatida bo‘ladi (1530–1556). Xondamir Humoyun saroyida bo‘lgan chog‘ida «Humoyunnoma» asarini yozadi va bu xizmatlari evaziga u «Amir al-muarrixin» (“ Tarixchilar amiri») unvonini oladi. 1534-yilda Xondamir Humoyun bilan Manduga qaytib kelayotganda vafot etadi. Xondamirning o‘z vasiyatiga binoan u Dehlidagi mashhur qabristonga, Nizomiddin Avliyo va Xusrav Dehlaviylar yoniga dafn etiladi.

Sharqshunos olima D.Y.Yusupovaning ma’lumotlariga qaraganda, tarixchi olim Xondamir o‘zining 63 yillik umri davomida taxminan o‘n uchta asar yozgan bo‘lib, ulardan bizgacha sakkiztasi yetib kelgan. Bular quyidagilardir: «Ma’osir ul-muluk» («Hamasr podshohlarining tarixi». U Alisher Navoiyning iltimosiga ko‘ra, va unga minnatdorchilik izhor etish tariqasida 904 (1498–1499)-yilda yozilgan. Bu asar podshoh hamda qadimgi donishmandlarning xayrli ishlari haqida aytilgan hikmatnoma gaplarni o‘z ichiga oladi. Jumladan, Qayumarsdan Anushiravongacha, Odam Atodan Buzurgmehrgacha bulgan hamda Muhammad payg‘ambar va imomlar haqida bitilgan naqllardan iborat. So‘ngra mualliflar ummaviylar, abbosiylar, somoniylar, g‘aznaviylar va boshqa sulolalarga tegishli hukmdorlar tarixi va shular qatorida Qurd podshohlari va turk xoqonlari tarixini yoritgan. Asarning oxirgi qismida Husayn Boyqaro va Alisher Navoiyga zamondosh bo‘lgan hukmdorlar, olimlar va donishmandlar haqida ma’lumotlar yoritilgan.

«Xulosat ul-axbor fi bayon ul-ahvol ul-ahyor» («Xayrli kishilar ahvolini bayon etish borasida xabarlar xulosasi») 904 (1498–1499) va 905 (1499–1500)-yillar orasida yozilgan va Alisher Navoiyga bag‘ishlangan asar. Unda Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy zamonida Hirot va uning atroflarida olib borilgan ulkan qurilishlar (madrasalar, hammomlar, rabotlar, bog‘lar, ko‘priklar va boshqalar), shuningdek, o‘sha zamonda o‘tgan shoirlar, olimlar, donishmandlar, san’atkorlar haqida qimmatli ma’lumotlar bor.

«Makorim ul-axloq» («Oliyjanob xulqlar») asari Alisher Navoiyga minnatdorchilik ramzida yozilgan, lekin Navoiy vafot etib, Xondamir unga kitobni taqdim etishga ulgurmaydi. Unda olim Navoiyning yuksak insoniy fazilatlari, oliyjanob axloqi, asarlari, uning tashabbusi bilan qurilgan binolar, shoirning zamondoshlari bo‘lgan shoir, olim va fozil kishilar, shuningdek, Xurosonning o‘sha davrdagi ijtimoiy-siyosiy ahvoli, Navoiy bilan Husayn Boyqaro orasidagi munosabatlar xususida hikoya qiladi.

«Dastur al-vuzaro» («Vazirlar uchun qo‘llanma») Alisher Navoiy iltimosiga muvofiq 906 (1500–1501)-yilda yozilgan. Husayn Boyqaro va uning vaziri Amir Kamoliddin Mahmudga bag‘ishlangan asar. Oradan to‘qqiz yil o‘tgach, 916 (1509)-yili qayta ishlangan va kengaytirilgan. Unda Sharq mamlakatlarining VII –XVI asrlardagi tarixi, jumladan, Movarounnahr va Xurosonda temuriylar sulolasi inqiroziga qadar o‘tgan vazirlar, Chingizxonning vaziri, keyinroq mo‘g‘ullarning Xitoydagi noibi, xorazmlik Mahmud Yalavoch hamda uning o‘g‘li Chig‘atoy xonlarining Movarounahrdagi vaziri Mas’udbek to‘g‘risida ma’lumotlar bor.

«Noman nomi» («Atoqli nomalar»)da 928 (1521–1522)-yilgacha kechgan voqealar bayon qilinadi. Bunday asar 929 (1523)-yilgacha yozilgam deyish mumkin, Boshqa nomlari “Insho-i G‘iyosiddin”yoki «Insho-i G‘iyosiy». Kitob insho ilmiga oid, («statistika: turli maktub va farmonlarni yozish qoidalarini o‘rgatuvchi fan») Sharq mamlakatlarida o‘tgan turli tabaqadagi tarixiy shaxslarga (shohlar, amirlar, sadrlar, qozilar, shayxlar, shoirlar) mansub maktublar namunalarini o‘z ichiga oladi. Unda yana podsho va xonlarning yorliq hamda farmonlaridan namunalar va farmonlarni bitish tartiblari ham bayon etilgan. Asarning qimmatligi yana shundaki, u ba’zi bir muhim mansablarning (muhtasib, parvonachi, munshiy, mustafiy, ihtisob (muhtasib), qalantar, mubashshir, hofizlar) kelib chiqishi hamda bunday mansab egalarining haq-huquqlari, vazifalari xususida ma’lumotlar beradi.

Manbadagi ma’lumotlarga ko‘ra, Mirxondning «Ravzat us-safo fi siyrat ul-anbiyo val-muluk val-xulafo» (“Halifalar, podsholar, avliyolar hayotiga oid musaffolik bog‘i») nomli asarining tugallanmay qolgan yettinchi jildini Xondamir 929 (1522–1523)-yilda yozib tamomlagan. Xondamirning eng yirik asari «Habib us-siyar fi axbor afrod ul-bashar» («Inson zoti xabarlari va do‘stning tarjimayi holi»)dir. Bu asar 927 (1520-1521) – 930 (1523–1524)-yillar davomida yozilgan va vazir Karimuddin Xoja Habibulloh Sovajiyga bag‘ishlangan. Ushbu asarda qadim zamonlardan to 1524-yilga qadar Sharq mamlakatlari, Jumladan, Eron, Afg‘oniston, Iroq va O‘rta Osiyo mamlakatlarida bo‘lib, o‘tgan voqealar hikoya qilingan.

Xondamirning yana bir asari - «Humoyunnoma»dir. Bu asar «Qonuni Humoyun» nomi bilan ham mashhur bo‘lib, Hindiston podshohi, Boburning o‘g‘li Humoyunga boshlangan, «Humoyunnoma» 941 (1534–1535)-yilda yozib tamomlangan. Asarda Humoyun podsholik qilgan davrda Hindistonda joriy etilgan yangiliklar, aholining uch tabaqaga, hokimiyatning esa to‘rt idora usuliga bo‘linishi va Humoyun tomonidan amalga oshirilgan me’morchilik qurilishiga oid ma’lumotlar o‘rin olgan. Xondamirning boshqa beshta asarining faqat nomlarigina ma’lum, xolos. Bular: «Osor ul-muluk val-anbiyo» («Podshoh va payg‘ambarlar haqida hikoyalar»), «Axbor ul-axyor» («Yaxshi insonlar haqida xabarlar”), «Muntahibi tarixi vassof» («Vassof tarixidan saylanma»), «Javohir ul-axbor» («Xabarlar gavharlari») va «G‘aroyib ul-asror» («Qiziqarli sirlar»)dir. Xondamir o‘z zamonasining yetuk vakillaridan biri bo‘lgan. U nafaqat mashhur tarixshunos olim, Ayni zamonda, “Noqiy” tahallusi bilan yaxshigina she’rlar ham ijod etganligini Alisher Navoiy alohida ta’kidlab o‘tgan.

Xullas, temuriylar sulolasi homiyligida fan va madaniyatning barcha sohalari qatorida o‘lkamizda tarixshunoslik fani sohasida ham kattagina muvaffaqiyatlarga erishiladi. Ana shu davrda yaratilgan ulkan tarixiy merosni chuqur va atroflicha o‘rganib, uni hozirgi va kelgusi avlodlarga yetkazish O‘zbekiston tarixshunos va sharqshunoslarining oliyjanob burchidir.

6. XALQ OG‘ZAKI IJODI. BADIIY ADABIYOT RAVNAQI

Qadimdan xalqimiz o‘zining boy og‘zaki ijod durdonalari bilan mashhur. Temur va temuriylar sulolasi davri bundan mustasno emas. Bu davrda xalq yangidan-yangi dostonlar, qissalar, ertaklar, afsona va rivoyatlar, latifalar, qo‘shiqlar, maqollar yaratadi. Bu ijod sarchashmalarida tun bilan kun, issiq bilan sovuq, o‘t bilan suv, adolat bilan adolatsizlik yaxshilik bilan yomonlik, mardlik bilan nomardlik, sezgirlik bilan log‘aydlik kabi bir-biriga mutlaqo zid va qarama-qarshi kuch va g‘oyalar to‘qnashadi va oqibatda ijobiy kuch va g‘oyalar tantana qiladi. Albatta, bu yerda xalq ommasining istak-xohishi, orzu-armoni o‘z ifodasini topadi. Yaqin-yaqin kunlarga qadar kommunistik mafkura ta’siri va siquvi ostida xalq og‘zaki ijodi namunalari zamon zayliga mos bir tarzda buzib xalqqa yetkazildi, haqiqiy xalq og‘zaki ijodi mevalarini qanday bo‘lsa, shundayligicha avlodlarga yetkazishda ziyolilarimizda jur’at va jasorat yetishmadi. Bunday noto‘g‘ri, bir tomonlama yondashuvni ulug‘ bobomiz Amir Temur faoliyatiga berilgan bahoda ham ko‘ramiz. Buyuk sohibqiron obrazi shu paytga qadar faqat qora bo‘yoqlarda: bosqinchi, kallakesar, qaroqchi, jallod, o‘g‘ri timsolida talqin etildi. Ulug va yengilmas sarkarda, buyuk va donishmand davlat arbobi, ma’rifatparvar va elsevar amir, madaniyat va islom dinining himoyachisi Amir Temurning beqiyos, oliyjanob insoniy fazilatlari va xislatlari, uning dono aql-farosati va uddaburonligini tarannum etuvchi xalq og‘zaki ijodi namunalari ommadan sir saqlandi. Adolat va haqiqatga, insof va diyonatga tashna ona xalqimizga avlodlar tomonidan yaratilgan ma’naviy meros boyliklarini qanday yaratilgan bo‘lsa, xuddi shunday yetkazib berish bizning vijdoniy burchimizdir.

Quyida Sohibqiron Amir Temurning shaxsiy fazilatlaridan hikoya qiluvchi xalq og‘zaki ijodidan ba’zi namunalar keltiramiz.

Amir Temur yoshlik chog‘lari oz sonli qo‘shini bilan Shahrisabzni olmoq bo‘bdi, ammo uni ololmay qo‘shini yengilibdi. Ortga qaytishga majbur bo‘lgan Temur Qizil daryodan kechib o‘tib, bir qishloqqa kelib qo‘nibdi. Qishloqda bir kampir yashar va uning bir echkisi bo‘lib, faqat o‘sha echkining suti bilan tirikchilik qilar ekan. Amir Temur shu momoning uyiga kelib hol-ahvol so‘rashgach, momodan ovqat qilib, berishni so‘rabdi. Kampir echki sutidan atala qilib, yog‘och tovoqqa suzib beribdi. Temur och emasmi, shoshilib yog‘och qoshiqda ataladan ichgan ekan, og‘zi kuyib qolibdi. Shunda momo «sen ham Amir Temurga o‘xshab shoshqaloq ekansan bolam», debdi.

– Temurning shoshqaloqligini qayerdan bildingiz momo deb so‘rabdi bo‘lajak Sohibqiron.

– Eshitishimcha, Temur oldin kichik-kichik qishloqlarni egallab kuch to‘plagach, Shahrisabz bekligiga hujum qilsa g‘olib kelardi. U esa bir yo‘la beklikni olmoqchi bo‘ldi-yu, yengildi. Shunga o‘xshab sen ham shoshding va og‘zingni kuydirding. Atalani avval tovoqning girdidan olib sekin-sekin yalab ko‘radi va so‘ngra soviganini bilgach, qoshiqni to‘ldirib ichadi-da, – debdi kampir.

Shundan so‘ng, Amir Temur:– Darxon momo, siz bilan ona-bola bo‘layin, tilagingizni tilang, men o‘sha Amir Temurman,– debdi.

Momo odamlar uchun ariq qazib, suv chiqarib berishni so‘rabdi. Amir Temur momoning aytganini bajo keltirib, Tanxoz daryosidan ariq qazdirib, suv chiqarib beribdi. Shundan buyon bu qishloqning nomi Darxon bo‘lib, odamlari dehqonchilik qilib, yashar ekan.

Yana bir misol:

Yosh Amir Temur oqsoq bo‘lsa ham, boshqalardan baquvvat, epchil, yurakli ekan. U oqsoqligini tan olmay chopish poygalarida ham qatnasharkan. Bir kuni o‘n-o‘n besh bola poyga qo‘yibdi va ular safidagi Amir Temur orqaroqda qolibdi, ammo belgilangan marraga yaqinlashganida boshidan do‘ppisini olib ilgariga irg‘itibdi. Do‘ppi marraga birinchi tushibdi. Bolalar kim birinchi kelgani haqida bahslashib ketibdilaru, hal etisha olmay bir donishmand huzuriga borishibdi.

Shunda Amir Temur donishmandga savol beribdi:

– Donishmand otaxon, aytingchi, bosh ulug‘mi yoxud oyoq?

– Albatta, bosh ulug‘ bolam,– debdi donishmand.

Donishmandning javobidan so‘ng, bosh kiyimi oldin marraga yetgani uchun Temur g‘olib deb topilibdi.

Shuningdek, ajoyib og‘zaki ijod durdonalarining Alisher Navoiy va boshqa ulug‘ zotlar to‘g‘risida ham to‘qilgan namunalari ko‘p.

Xalq og'zaki ijodining bu xilda tildan tilga o'tib bizgacha yetib kelgan turlaridan tashqari, yozma manbalar: «Ravzat us-safo», «Badoe' ul-vaqoe» kabi tarixiy asarlar va memuarlar hamda «Muhokamatul-lug'atayn" va «Mezonul-avzon» kabi ilmiy asarlarda ham o'z aksini topgan xalq ogzaki ijodi namunalaridan kerakli va g'oyatda zarur ma'lumotlarni olamiz.

Xullas, xalq ogzaki ijodi har bir o'rganilayotgan davrning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy vaziyatini atroflicha o'rganishda g'oyatda qimmatli xulosalar chiqarish imkoniyatini beradi.

Temur va temuriylar davrida fan va madaniyatning barcha tarmoqlari qatorida badiiy adabiyot ham rivojlanadi. Bu davrda dunyoviy adabiyotning g'oyaviy doirasi kengayib, o'z ijod mahsullari bilan xalqimiz nomini ulug'lagan so'z san'atining mohir ustalari yetishib chiqadi. Ular tomonidan yaratilgan badiiy asarlarda xalq hayoti tarannum etiladi, hayot illatlari satira o'ti ostiga olinadi, inson va adolat g'oyasi ilgari suriladi, vafo, sadoqat, oliy himmatlilik saxovatpeshalik marhamat va muruvvat kabi oliyjanob insoniy fazilatlar ulug'lanadi. Zolimlik zo'rlik o'zaro feodal urushlar, axloqiy va maishiy buzuqlik illatlari qoralanadi va markazlashgan davlat barpo qilish g'oyalari ilgari suriladi. O'zbek dunyoviy adabiyotining namoyandalari bu davrda o'zbek adabiy tilining shakllanishi uchun jonbozlik ko'rsatadilar. Adabiy badiiy ijodning g'azal, ruboiy, qit'a, tuyuq, qasida, noma, munozara, doston kabi janrlari rivoj topadi.

Temur va temuriylar davri ma'naviy madaniyatining ulkan muvaffaqiyatlaridan biri – bu badiiy ijodning katta odimlar bilan rivojlanib borganligidir. Bu davrga kelib eski o'zbek adabiy tilining shakllanish jarayoni, asosan, tugallanadi, dunyoviy adabiyot adabiy hayotning yetakchi yo'nalishi bo'lib qoladi.

O'zlarining barakali va serqirra ijod durdonalari bilan Qutb Xorazmiy, Xo'jandiy, Sayfi Saroyi, Durbek Haydar Xorazmiy, Amiriy, Yaqiniy, Ahmadiy, Atoyi, Sakkokiy, Tug'ilxo'ja, Mavlono Imod Mavlaviy, Mavlono Qozi Muhsin, Mavlono Is'hoq Lutfiy, Husayn Boyqaro va boshqalar bu davrda jahon madaniyati taraqqiyotiga munosib hissa qo'shadilar. Va nihoyat, biz bu davrda eski o'zbek adabiy tilining asoschilaridan biri, o'zbek mumtoz adabiyotining cho'qqisi, she'riyat mulkining sultoni, buyuk davlat arbobi Alisher Navoiyning ijod gulshani maydonida parvoz etganligi bilan haqli suratda faxrlanamiz. Shunisi diqqatga loyiqki, bu davrda yozma badiiy adabiyot bilan bir qatorda xalq og'zaki ijodi ham ravnaq topadi. Xalq yozma va og'zaki badiiy ijodiyoti reaksion saroy adabiyoti va ijodiga qarama-qarshi o'laroq rivojlanadi va kamolotga yetadi,

SAYFI SAROYI (XIV asr)

Lirik va epik shoir, noshir va tarjimon Sayfi Saroyi XIV asr dunyoviy adabiyotining yirik namoyandalaridan biri hisoblanadi. Sayfi Saroyi to'g'risida bizgacha juda o'z ma'lumotlar yetib kelgan. Uning tarjimayi holi to'g'risida o'zining yozgan asarlaridan ba'zi ma'lumotlarni topish mumkin. Jumladan, Sayfi Saroyi bunday deb yozadi:

Qamishli yurt manim tuvg'on elimdi,
Bilik g'urbatga kelturg'on belimdi.
Kelib o'ldim saroyda she'r fidoyi,
Saroyning shoiri, elining gadoyi.

Bu misralardan ko'rinadiki, Sayfi Saroyi «Qamishli yurt»da (bu Xorazm viloyatining hozirgi Sariqamish qishlog'i deb taxmin qilinadi) tug'ilgan, bilim olish, g'urbatga-musofirlikka yo'l tutadi va Saroyga[1] kelib she'r yozish bilan shug'ullanadi. Shoir taxallusni ham «Saroy»dan oladi. Shu bois uni «Saroyning shoiri» – hukmronlar saroyida bo'lgan deb faraz qilishga asos bo'ladi. Ammo nima bo'lganda ham Sayfi Saroyi xalqparvar va ma'rifatparvar bo'lib, elning gadoyi sifatida yashagan. U iste'dodli, qobiliyatli shoirlarni maqtagan, shaklbozlarni, ijod o'g'rilarini esa tanqid qilib, ularning ustidan kulib masxaralagan. Yuksak qobiliyat sohibi Saroyi fors-tojik, arab va yana boshqa tillarni yaxshi bilgan.

Sayfi Saroyi og'ir bir sharoitda yashab ijod etadi. Muttasil davom etib turgan feodal urushlar, qirg'inliklar, bosqinchiliklar va jabr-zulmning kuchayuvi ko'plar qatori shoirni ham o'z yurtini tark etib, o'zga yurtlarni makon etib, daydib yurishga majbur etadi. Buni biz shoirning hasrat va nadomat to'la quyidagi misrlarida ochiq ko'ramiz:

[1] Saroy nomi bilan Oltin O'rdada bir necha shahar bo'lgan. Saroyining shulardan qaysi birida bo'lganligi noma'lum

Usub tuprog'im uzra nayzalar, men evdin ayrildim,
Vatandin benishon o'ldim-da, o'zga yurtga evrildim.
Nechun menga falak javr ayladi, qanday gunohim bor,
Iloho ayla kam javring, man elga sodiq ul[1] erdim.

Bir necha mamlakatlarni kezgan Sayfi Saroyi umrining so'nggi yillarini Misrda o'tkazadi. Bu yerda Turonzamin yurtidan boshpana izlab kelgan juda ko'plab kishilar qatorida ilm-fan muxlislari ham bo'lganlar. Ular o'rtasida turkiy tillarga qiziqish kuchayadi, bu tillarda ilmiy-tadqiqot ishlari, lug'atlar va tarjima asarlari yaratiladi. Shular qatorida Sayfi Saroyi ham hijriy 793-yilda (1390/91) atoqli fors-tojik adibi Shayx Sa'diyniig «Guliston» asarini o'zbek tiliga tarjima qiladi. Bu tarjima asari «Gulistoni bit-turkiy» deb nomlanadi.

Sayfi Saroyi hijriy 796-yilda (1394) «Suhayl va Guldursin» dostonini yozadi. Shoirning qachon vafot etganligi ma'lum emas. Sayfi Saroyini XIV asrning oxirlarida dunyodan o'tgan deb taxmin qiladilar.

Sayfi Saroyining ijod durdonalaridan bizgacha yetib kelgan birgina «Suhayl va Guldursin» dostonining o'ziyoq shoirning buyuk san'atkor bo'lganligidan dalolat beradi. Bu dostonda sevgi va sadoqat, mardlik va jasorat bosh mavzudir. Dostonda sohibqiron Amir Temur bilan To'xtamish o'rtasidagi tarixiy jang voqealari hikoya qilinadi. Bu jangda To'xtamish yengiladi, ko'p askarlar, shu jumladan, To'xtamishning o'zi va o'g'li Suhayl asir olinadi. Temurning qizi Guldursin juda bahodir va go'zal yigit Suhaylni sevib qoladi. Zindonga tushib uni qutqaradi. Sevishganlar sahroga qochadilar. Ochlik va suvsizlik qumlik sahroda ularni toliqtiradi. Guldursin holdan toyib yiqiladi. Suhayl suv va yegulik izlab uzoq qishloqqa ketadi. Qaytib kelsa, Guldursin hayotdan ko'z yumgan bo'ladi. Bu fojeani ko'rgan Suhayl:

Menga yaxshi bukun yor bilan o'lmak
Na lozim g'am bilan dunyoda qolmak

deydi va o'zining ko'kragiga pichoq sanchib sevgilisi jasadi ustida jon beradi.

[1] Ul – o'g'il.

HAYDAR XORAZMIY
(XIV asr oxiri – XV asr boshi)

XIV asrning oxiri – XV asrning birinchi yarmida yashab ijod etgan Haydar Xorazmiy o'zbek dunyoviy adabiyotining iste'dodli siymolaridan hisoblanadi. Haydar Xorazmiy o'z lirikasi va «Mahzanul-asror» dostoni bilan tilimiz va adabiyotimiz taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan shoirdir.

Haydar Xorazmiyning hayot yo'li va ijodiy faoliyati to'g'risida ma'lumotlar juda oz. Faqat Navoiy «Majolisun-nafois» va «Muhokamatul-lug'atayn» asarlarida, Davlatshoh Samarqandiy «Tazkirat ush-shuaro» kitobida ba'zi bir ma'lumotlarni berganlar. Navoiy Haydar Xorazmiyni Amiriy, Atoiy, Yaqiniy, Sakkokiy va boshqalar qatorida sanab, uni «xush ta'b» shoirlardan deb hisoblaydi va «turkigo'y» bo'lganligiga ishora qiladi. Bu fikrni Davlatshoh Samarqandiy ham tasdiqlagan va Haydar Xorazmiy forsiyda ham go'zal va diqqatga sazovor she'rlar yozganligini qayd etadi. Haydar Xorazmiy Nizomiy Ganjaviy (1141–1209) ning «Panj Ganji»ga kiritilgan dostoni «Mahzanul-asror»dan ilhomlanib, shu nomda va unga javoban doston yozgan. Bu dostonning ayrim satrlarida shoirning tarjimayi holiga aloqador bo'lgan ba'zi ma'lumotlar bor. Ana shu ma'lumotlar suyanadigan bo'lsak Haydar Xorazmiy asli Xorazm yurtidan. So'ng, Fors viloyatiga kelib qolgan, Sulton Aleksandr ma'rifatparvar amirzodalardan bo'lganligidan o'z atrofiga ilm, san'at va adabiyot ahllarini to'plagan, o'zi ham elga manzur bo'ladigan she'rlar bitgan. Haydar Xorazmiy 1409–1414-yillar orasida «Mahzanul-asror» dostonini yozgan deb taxmin qilinadi. Bu asarning bir necha qo'lyozma nusxasi mavjud bo'lib, London, Parij, Vena, Qozon va boshqa shaharlarning kitob fondlarida saqlanadi.

Ozarbayjon xalqining ulug' shoiri Nizomiy Ganjaviy «Panj Gaji» bilan Sharq xalqlari epik poeziyasida yangi an'anani boshlab, beradi. «Xamsa» yozish yoki Nizomiyning «Xamsa»siga kirgan biror dostonga javob yozish katta an'ana bo'lish bilan birga ijodiy yetuklik va barkamollikning o'lchovi hisoblangan. Shu ma'noda Qutb XIV asrda «Xisrav va Shirin»ni erkin tarjima asosida yaratgan bo'lsa, XV asrda Haydar Xorazmiy

Nizomiyning «Mahzanul-asror»iga javoban shu nomda doston yozadi.

Haydar Xorazmiyning dostoni ham Nizomiyning dostoni kabi falsafiy-ta'limiy asardir. U janr xususiyatlari, tuzilishi va shu kabi jihatlari bilan Nizomiy dostoniga yaqin turadi. Haydar Xorazmiy dostonining 16 bobdan (jami 23 bob, Nizomiyda 59 bob) iborat asosiy qismida, Nizomiydan farqli o'laroq, kiritilgan mav'iza hajm jihatidan juda mo'jazdir va hikmatli so'zlar tarzida yozilgan. Maqolatlar esa matn jihatdan xilma-xil bo'lib, mazmunan, Nizomiy maqolatlariga yaqinlari ham bor, tamomila yangilari ham bor. Hikoyalarda ham ayrim o'xshashliklar va yangi originallar mavjuddir.

Haydar Xorazmiyning «Mahzanul-asror» dostoni uni taraqqiyparvar murabbiy va iste'dodli shoir sifatida ulug'laydi. Unda estetik-axloqiy qarashlar, hikmatli so'zlar misralarda o'ziga xos mohirona bir tarzda ifodalanadi. Haydar Xorazmiy insoniy fazilatlarni ulug'laydi, jamiyatga foyda keltirish, muruvvatli va himmatli bo'lishga da'vat etadi, yomon xulq-odobni, himmatsizlik va saxovatsizlikni qoralaydi. Shoir yoshi ulug' va tajribali kishilarning hayot yo'lidan o'rnak olish va xulosa chiqarish, o'z hayotiy faoliyatiga tanqidiy qarab, xato va kamchiliklarni tuzatishga alohida e'tibor beradi va tajribaga murabbiy sifatida qaraydi. Haydar Xorazmiy mehnatni va mehnat ahlini ulug'laydi, kasb-hunar va san'at egalariga o'z hurmat-e'tiqodini izhor etadi. U mohirlik bilan yozilgan kichik-kichik hikoyalarida katta va muhim bo'lgan muammoni yoritadi, xarakterli obraz va portretlar yaratadi.

Xullas, Haydar Xorazmiyning Sulton Aleksandr madhini ulug'lashga bag'ishlangan «Mahzanul-asror» asari o'zbek she'riyatida epik adabiy tilda ijod durdonalari yaratish bobida katta tajriba bo'ldi. Bu doston bilan Haydar Xorazmiy o'zbek va ozarbayjon adabiyotining aloqalarini mustahkamlabgina qolmadi, balki o'zbek adabiy tilining taraqqiyotiga ham katta hissa qo'shdi va ulug' Navoiydek buyuk so'z san'ati ustasining yetishib chiqishiga mustahkam zamin tayyorladi.

ATOIY (XV asr)

XV asriing birinchi yarmida yetishib chiqqan iste'dodli lirik shoirlardan biri Atoiydir. Uning tarjimayi holiga oid ma'lumotlar deyarli yo'q. Faqat shoirning she'riy devoni va Alisher Navoiyning ba'zi asarlarida ayrim ma'lumotlar bor, xolos.

Alisher Navoiy «Majolisun-nafois» asarida: «Mavlono Atoiy Balxda bo'lur erdi. Ismoil ota farzandlaridindur, darveshvash va xushxulq munbasit[1] kishi erdi. O'z zamonida she'ri atroq[2] orasida ko'p shuhrat tutdi.

Bu matla' aningdurkim:

U sanamkim suv yaqosinda paritek o'lturur,
G'oyati nozuklukindin suv bila yutsa bo'lur.

Qofiyasida abg'inasi bor. Ammo Mavlono ko'p turkona[3] aytur erdi. Qofiya ehtiyojiga mukayyad emas erdi. Qabri Balx navosidadur», – deydi.

Yuqorida nomi tilga olingan Ismoil ota haqida Navoiy «Nasoyimul-muhabbat» asarida bunday deb yozadi: «...Ismoil ota... zohiran Xo'ja Ahmad Yassaviy...ning Ibrohim ota otlig' inisining o'g'lidir... Yoshi yuzga yaqin va avlodi o'n yyetti yo o'n sakkiz bor erdi. Avlodi orasidan Is'hoq otani o'z qoyim maqomi qilib, olamdan o'tubtur...» Qoshiriy esa «Rashahot» asarida Ismoil otaning Xuzuyonda (Toshkent bilan Sayram o'rtasidagi qadimgi viloyat) tug'ilgani va Ahmad Yassaviyning tasavvuf oqimini davom ettiruvchilardan bo'lganligini aytadi.

Xullas, Ahmad Yassaviy shajarasiga mansub bo'lgan Atoiy o'z davrining yetuk olim va fozillaridan bo'lib yetishadi. Uning ijod darsxonasining mavzusi nihoyatda keng va rang-barangdir. Biz ularda fanning turli sohalariga oid xilma-xil ma'lumotlarni, Iskandar, Jamshid va Kaykovus singari tarixiy jahongirlar nomlarini, turli geografik atamalarni, ko'pgina badiiy asarlar va Farhod, Shirin, Layli, Majnun, Yusuf, Zulayxo, Gul va Navro'zlar kabi qahramonlarning nomlarini uchratamiz. Atoiy o'zbek va fors-tojik adabiyotining an'ana va tajribalaridan mohirlik bilan foydalanadi, xalq poeziyasi, turli qissalarni sevib o'rganadi va uni o'z ijodida qo'llaydi. Buni biz «Qissasin» radifli she'rida yaqqol ko'ramiz.

Atoiy faqirona hayot kechirsa-da, minnatli saroy hayotini havas qilmaydi. Balxdami, Hirotdami, qayerda bo'lmasin, ilm-ma'rifat, ijod bilan shug'ullanadi va uni har qanday boylik oltin-u durlardan ustun qo'yadi:

Quloq solsang Atoiy so'zlariga
Nisor etkay sanga bu durri manzum.

Shoir hayotni sevadi, undan zavqlanadi, shodlik va quvonchga to'ladi. Insofsiz va diyonatsiz zolimlarning noinsoniy va jirkanch qiyofalaridan nafratlanadi va g'azabga keladi, o'z g'am-alamlaridan taskin topish uchun shaharma-shahar kezadi. Hayot jumboqlari, kulfat va mashaqqatlar jo'shqin shoir qalbini bukolmaydi, uning ovozini bo'g'olmaydi, Atoiy ko'plab ajoyib she'rlar va 260 ta lirik g'azalni o'z ichiga olgan devon yaratib, avlodlarga tortiq qiladi. Bu g'azallarda u dunyoviy sevgini ulug'laydi, go'zal tabiat ko'rki va ajoyib insoniy fazilatlarni tarannum etadi, xudbinlik, jirkanch va yaramas noaxloqiy illat va ko'rinishlarni masxaralab kuladi. Shoir badiiy ijodda va mahoratda ajoyib natijalarga erishadi, o'z davrining peshqadam zukko san'atkorlaridan bo'lib yetishadi. Alisher Navoiydek so'z mulki sultonining diqqat-e'tibori va ijobiy bahosiga sazovor bo'ladi.

[1] Munbasit – shod, xursand, ochiq chehrali.

[2] Atroq–turkiy tilda so'zlovchilar.

[3] Turkona–soda, ravon.

ALISHER NAVOIY (1441 – 1501)

Alisher Navoiy o'zbek xalqining ulug' shoiri va mutafakkiri, olim va davlat arbobi, jahon adabiyotining Nizomiy Ganjaviy, Amir Xisrav Dehlaviy, Firdavsiy, Abdurahmon Jomiy singari ulug' siymolaridan biridir. U 1441-yil 9 fevralda Hirotda tug'ilgan. Alisherning otasi G'iyosiddin Kichkina va bir necha qarindoshlari temuriylarga yaqin amaldorlardan, buvilari esa temuriy shahzodalarning enagalaridan bo'lgan. Atoqli muarrix Mirxond o'zining «Ravzat us-safo» asarida «Amir Alisherning bobosi Amir Temurning o'g'li Umarshayx bilan ko'kaldosh edi», deb yozadi. Navoiy go'dakligidan boshlab, temuriy shahzodalar bilan birga tarbiya topadi. Uni to'rt yoshidayoq o'qishga beradilar. Alisher Husayn Boyqaro bilan birga o'qiydi. Yoshlik chog'idan boshlab, san'at va adabiyotga mehr qo'yib, Farididdin Attor, Qosim Anvar va boshqa mashhur shoirlarning she'rlarini yod olishni mashq qiladi. Husayn Boyqaro bilan birga o'qishlik uzoqqa bormaydi. 1447-yilda Shohrux vafotidan so'ng, boshlanib ketgan toj-u taxt kurashi natijasida Navoiylar oilasi Iroqning Taft shahriga ko'chib ketadi. U yerda yosh Alisher mashhur tarixchi Sharafiddin Ali Yazdiy suhbatida bo'ladi. Ali Yazdiy Alisherning aqli, zehni va fahm-farosatidan hayratlanadi. 1452-yilda Abulqosim Bobur Hirotni egallagach, mamlakatda osoyishtalik va tartib o'rnatiladi. G'iyosiddin oilasi bilan Hirotga qaytadi va Sabzavor hokimligiga tayinlanadi. Yetti yoshligidan she'riyat ishqiga mubtalo bo'lgan Alisher o'qishni davom ettiradi. U o'qib yurgan kezlarida adabiyotdan tashqari, musiqa, rasm, hattotlikka ham qiziqadi. O'zbek va fors-tojik shoirlarining ijodlarini zo'r havas bilan o'rgangan Alisher Farididdin Attor, Xisrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviy, Yassaviy, Lutfiy va Abdurahmon Jomiy singari ulug' siymolarni ustoz deb biladi. Zahiriddin Bobur, Davlatshoh; Samarqandiy, Mirxond, Xondamir, Sulton Husayn Boyqaro, Kamoliddin Behzod va boshqalarni faxr bilan zamondoshim deb ataydi.

1456–1464-yillarda Alisher Navoiy Mashhadda yashaydi va Xuroson podshosi Abulqosim Boburning xizmatida bo'ladi. Bu yerda uning shoirlik qobiliyati ko'zga yorqin tashlanadi. O'zi shoir bo'lgan Abulqosim Bobur va uning saroyidagi atoqli shoirlar Alisherning yuksak va noyob zehni va qobiliyatiga yuqori baho beradilar. Tarixchi Xondamirning guvohlik berishicha, yosh Alisherning:

Orazin yopqoch ko'zimdin sochilur har lahza yosh,

Bo'ylakim, paydo bo'lur yulduz, nihon bo'lgach, quyosh,

deb boshlanadigan g'azalini Mavlono Lutfiy quyidagicha baholagan ekan: «...Agar muyassar bo'lsa edi, o'zimning o'n-o'n ikki ming forsiy va turkiydagi baytlarimni birgina shu g'azalga almashtirardim va bu ishning yuzaga chiqishini zo'r muvaffaqiyat hisoblardim».

Alisher otadan yosh yetim qoladi. Abulqosim Bobur yosh Alisherga ota o'rniga otalik qiladi. 15 yoshidan boshlab, Alisher maktabdosh do'sti Husayn Boyqaro bilan birga Abulqosim Bobur saroyida xizmatda bo'ladi, 1457-yilda Abulqosim Bobur vafot etadi. Navoiy Mashhadda qolib, o'qishni davom ettiradi, mantiq (logika), falsafa, riyoziyot (matematika) va boshqa fanlarni qunt bilan o'rganadi.

Navoiy Mashhadda ikki tilda she'rlar ijod qilishni davom ettiradi va «zullisonayn» (ikki til egasi) nomi bilan shuhrat qozonadi. O'zbek tilida ijod etgan she'rlariga «Navoiy» («navo» so'zidan), fors-tojik tilidagi she'rlariga esa «Foniy» («fano» so'zidan) taxallusini beradi.

Abulqosim Bobur vafotidan so'ng, Xuroson Abusaid hukmronligiga o'tadi. Mansab va davlat orzusida yurgan Husayn Boyqaro Marvga ketadi va taxt da'vogarligi uchun bu yerda kuch to'plashga kirishadi.

Yoshlikdan Husayn Boyqaro bilan qadrdon do'st bo'lgan Alisher Hirot hukmdori Abusaidga qarshi bosh ko'targan badaxshoniylarga xayrixohlik izhor qiladi. Bundan g'azablangan Abusaid Alisher Navoiyni 1466-yilda Hirotdan Samarqandga badarg'a qiladi. Navoiy Samarqandda uch yil g'oyat og'ir moddiy sharoitda ilm oladi. Vafoiy taxallusi bilan yaxshigina she'rlar yozib elga taniladi. Samarqandning ma'rifatparvar hokimi Ahmad Hojibek olim Fazlulloh Abulays va boshqalar Alisher Navoiyga homiylik qiladilar va katta yordam ko'rsatadilar. Ayniqsa, o'z zamonasining mashhur olimlaridan hisoblangan Fazlulloh Abulays Alisherning zehni va qobiliyatiga tan berib, unga katta yordam beradi, mudarrislik qiladi va Navoiyni o'ziga farzand deb biladi. Tarixchi Xondamir «Makorimul-axloq» asarida Fazlulloh Abulaysning Navoiyga ayricha munosabatini quyidagi jumlalarda bitgan edi: «...Xoja janoblari Oliy Hazratning o'tkir zehnli ekanini har vaqt maqtar edi va boshqa o'quvchilardan uni ortiq ko'rar edi». Botir Valixo'jayev «Alisher Navoiyning Samarqanddagi qadamjolari» maqolasida Xoja Fazlulloh Abulays haqida quyidagi ma'lumotlarni beradi: «Zamonasining Abu Xanifasi (fiqh olimi), obni Hojibi (arab tilshunosi), Abu Ali ibn Sinosi deb e'tirof etilgan Xoja Fazlulloh Abulays haqida hozircha ma'lum bo'lgan ma'lumotlar shular. Alisher Navoiy ana shu alloma qoshida ikki yil huquqshunoslik arab tili va adabiyoti, she'rshunoslikdan saboq oldi.,.»[1]

Temuriylar sulosasining ma'muriy va yirik madaniy markazlaridan biri bo'lgan Samarqand Alisher Navoiy faoliyatining shakllanishida g'oyat katta ro'l o'ynaydi. Bu yerda u atoqli olimlar, san'atkorlar va Mirzo Xoja Sug'diy, Sayid Qutb Samarqandiy, Yusuf Safoiy, Shayxim Suhayliy kabi o'sha davrning mashhur shoirlari bilan uchrashadi, ulardan ko'p narsalarni o'rganadi va o'rni kelganda o'zi ham ularga saboqlar beradi. Samarqandda boy madaniy va ilmiy meros, ayniqsa, Ulug'bek madrasasi va Ulug'bek rasadxonasi Navoiy hayotida o'chmas iz qoldiradi. Navoiy o'zining bu taassurotlarini «Xamsa»sida ifoda etadi. Ayni zamonda, Navoiy siyosat ishlariga aralashadi, ko'plab gunohsiz kishilarni o'lim hukmidan saqlab qoladi, zolim amaldorlarni qoralaydi va ularga qarshi kurashadi. U tarixchi olim Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Muhammad Olim Samarqandiy va boshqalarga homiylik qiladi. Navoiy Xoja Ubaydulloh Xoja Ahrori Vali suhbatlaridan bahramand bo'ladi.

Xullas, Samarqand Alisher Navoiyning shakllanishida buyuk bir davrni tashkil etganidek Samarqand, Movarounnahr taraqqiyotida ham Alisher Navoiy o'ziga xos o'chmas iz qoldiradi. Samarqandda ilm-fan, san'at va adabiyotning yuksak kamolotida Alisherning hissasi kattadir.

1469-yilda Navoiyning do'sti Husayn Boyqaro Hirot taxtiga o'tiradi. Shu yili Alisher Navoiy ham Hirotga qaytadi. U maktabdosh do'sti Husayn Boyqaroni tabriklab, mashhur «Hiloliya» qasidasini yozadi.

Alisher Navoiy singari obro'li va tadbirli kishilarga muhtoj Husayn Boyqaro maktabdosh

[1] "Muloqot", 1991, 2- son.

do'stining Hirotga tashrif buyurganligidan xursand bo'ladi, uni saroyga chaqirib muhrdorlik vazifasiga qo'yadi. Bu katta lavozim edi, albatta.

Navoiyning xalq orasida obro'-e'tibori osha boradi. U oddiy xalq manfaatini hamma narsadan ustun qo'yadi, zolim amir-amaldorlar va mamlakatni bo'lib yuborishga intilayotgan shahzodalarga qarshi kurashadi. Navoiy do'sti Husayn Boyqaroga qarshi uyushtirilgan Yodgor Muhammad fitnasini fosh qiladi va uni bartaraf etadi. Navoiyning talabi bilan xalq gardaniga haddan tashqari, soliqlarni oshirib, zulmlarni kuchaytirayotgan amaldorlar o'z vazifalaridan chetlatiladi. Bunga 1470-yilda mamlakat poytaxtida ko'tarilgan xalq qo'zg'oloni misol bo'la oladi. Alisher Navoiy xalq tomonida bo'ladi. Xuroson xalqini xo'rlagan bek va amaldorlar qattiq jazolanadi. Xususan, ana shu voqeadan so'ng, Alisherning shuhrati xalq orasida keng tarqaladi. O'z hokimligining dastlabki yillarida ancha sezgir va ziyrak bo'lgan Husayn Boyqaro 1472-yilda Navoiyni amirlik (vazirlik) lavozimiga tayinlaydi. Navoiy o'z vazirlik faoliyati davomida xalq va mamlakat manfaati yo'lida juda ko'plab foydali va ibratli ishlarni amalga oshiradi. Tarixchi Xondamirning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Navoiy mamlakatda madaniyat qurilish va obodonchilik ishlarini rivojlantirishda Husayn Boyqaro tomonidan ajratilgan davlat xazinasi mablag'laridan tashqari, bevosita o'zining shaxsiy boyliklarini ham sarf qilgan. Buyuk shoirning zamondoshi, taniqli forsiyzabon shoir Mavlono Binoiy o'zining Navoiyga bag'ishlab yozgan qasidasida quyidagilarni qayd etadi: «Sulton davridagi Amir Alisherning vasfini aytmoqchiman. Men uning barcha fazilatlarini tasvir etmoqchiman. Uning davrida Hirot eng go'zal, obod bo'lib, tikanzorlar ham bog'ga aylandi. Olim-u fozillar, shoir-u san'atkorlar shahriga aylandi. Adabiy muhit va madaniy hayot yuksaldi. Hirotdagi imoratlar uni jahondagi barcha shaharlardan chiroyli qildi»[1].

Zero, Samarqandda og'ir iqtisodiy qiyinchilikda yashagan Navoiy Hirotga qaytgach, otasidan qolgan juda katta mol-mulk va davlatga egalik qiladi. Uning nafaqat Hirotda, balki Sabzavor, Mashhad va boshqa viloyatlarda ham juda ko'plab mol-mulki va yerlari bor edi. Navoiy bu mulkda ishlovchi mehnatkashlarga himmat va marhamat bilan qarardi, oliq-soliqlarni ancha yengillashtirardi, yetim-yesirlarga, musofirlarga, ilm-fan, san'at va adabiyot ahllariga in'om-ehsonlar qilardi. Taniqli filolog olim Aziz Qayumov «Alisher Navoiy» risolasida bergan ma'lumotlarga qaraganda, Navoiy jamg'armasi hisobiga Hirotda va butun Xuroson mamlakatida juda ko'p binolar, Madrasa, shifoxona, karvonsaroy, ariq, ko'prik yo'llar barpo etadi. Hirotdagi «Ixlosiya» madrasasi, uning qarshisidagi «Xalosiya» xonaqohi, Injil arig'i bo'yidagi masjidi jome, tib ilmi o'qitiladigan «Shifoiya» madrasasi, «Nizomiya» madrasasi, Marzdagi «Xisraviya» madrasasi, Hirotdan tashqaridagi «Raboti ishq», «Raboti sang», shoir Attor qabridagi maqbara, Nishopur atrofidagi joylardan biridagi «Raboti Yazdbod», Gulast bulog'idan Mashhadga tortilgan ariq (uzunligi 70 – 80 km) va boshqa juda ko'p inshootlarni Navoiy bino qildirgan. Tarixchi Xondamir shulardan 52 rabot, 20 hovuz, 16 ko'prik, 8 hammom, ko'pgina to'g'on va masjidlarni nomma-nom keltiradi. Bunday inshootlarning soni 300 dan ortiqroqdir. Navoiy yana podshoh saroyiga, ilm va fazl ahliga ehson-sovg'alar yuborib turar edi. Aholiga solingan soliqlarni o'zi to'lagan paytlari ham bo'lgan. 1500-yili Hirot shahri va uning atrofidagi aholidan 100 ming kepakiy solig'i yig'iladigan bo'ladi. 50 ming kepakiyni Hirot xalqidan undirib olish kerak edi. Bu maslahat Navoiyga xabar qilinganda u hozirgi fursatda xalqqa o'rinsiz soliq solish Sohibqiron davlatiga munosib bo'lmas, elda norozilik uyg'otar, deb shuncha pulni o'zi to'lab yuborganligi, xalq esa bundan g'oyat minnatdor bo'lib, uni duo qilganligi haqida ma'lumot bor.

Alisher Navoiyning butun yer-suvi, mol-mulkidan har kuni 18 ming shohruxiy dinor miqdorida daromad kelar, bu pullar yuqoridagi kabi xayrli ishlarga sarf etilar edi.

Alisher Navoiyning ibratomuz bunday xayrli va savob ishlari saroydagi g'animlarga yoqmaydi va ularning g'azabini uyg'otadi. Navoiyga qarshi ig'vo, fitna va bo'hton avj oladi. Navoiy 1476–1477-yillarda saroy fitnalariga javoban vazirlik mansabidan iste'fo beradi va 11-yil mobaynida davlat ishlariga aralashmaydi. U, Xondamir aytganidek: «...Bir soatlik adolat oltmish yillik ibodatdan afzal», degan naqlga amal qiladi.

[1]Abduazizov A. Jahonaro. "Xalq so'zi", 1991- yil 29 -may

Navoiy saroydan ketgan bo‘lsa-da, siyosatdan uzoqlashmaydi. Do‘sti Husayn Boyqaroga ishonch his-tuyg‘ulari bilan yashaydi. Vazirlik mansabidan ketgan Alisher Navoiy ilmiy, badiiy ijod ishlariga shung‘ib ketadi. U o‘zbek adabiy tilini taraqqiy ettirish, bu tilda katta badiiy durdonalarini ochib, uning katta imkoniyatlarini ko‘z-ko‘z qilish va turkiy xalqlar birligini mustahkamlash g‘oyalarini ilgari suradi. Buyuk shoirning bu o‘rinda:

Turk nazmida chu men tortib alam,
Ayladim ul mamlakatni yakqalam.

degan so‘zlari goyatda ibratlidir.

Ayni zamonda, Alisher Navoiy fors-tojik tilini ham o‘z ona tilidek sevadi, uni tinmay o‘rganadi va bu tilda g‘oyat go‘zal ijod durdonalarini yaratadi. 1476-yilda mashhur «Tuhfat-ul-afkor» nomli forscha asarini yozadi.

Alisher Navoiyning shakllanishi va kamolotida fors-tojik adabiyotining buyuk vakili, shoir va olim Abdurahmon Jomiy (1414–1492)ning xizmati kattadir. Navoiy Jomiyni Maxdumi Nuron (Nurli Maxdum) deb ataydi. Har ikki ulug‘ zot bir-birlari bilan do‘st, hamfikr, ustoz va shogird bo‘lgan. Bu yaqinlik birodarlik va do‘stlik o‘zbek va tojik xalqlarining qadim-qadimdan birodarligi, qon-u qarindoshligi va do‘stligining yorqin namunasidir. Jomiy «Xamsa»dan oshirib yetti doston yozgan va ularni birlashtirib, «Haft avrang» deb atagan. Undan tashqari, «Bahoriston» kitobi, uch she’rlar devoni, Jomiy yozgan o‘ttiz sakkiz asarning ro‘yxatini o‘z ichiga olgan «Xamsat-ul mutahayyirn» («Besh hayratda qolganlar») kabi asarlar bu ulug‘ siymoning daho kuchiga guvohdir. Jomiy bilan Navoiyni birlashtirgan va do‘stlashtirgan narsa faqat ular o‘rtasidagi hamfikrlilik falsafiy qarashlar birligigina emas, balki ularning tabiati, kishilarga munosabatlari, dunyoqarashlari, insoniy fazilatlarining ham yaqinligi va deyarli bir xilda bo‘lganligidir. Navoiy tug‘ilganda Jomiy 27 yoshli yetuk shoir bo‘lgan. Yosh farqi shu darajada katta bo‘lsa-da, Jomiy va Navoiy bir-birlariga juda yaqin bo‘lganlar. Jomiyning Navoiyga yozgan 337 xati[1] bu fikrimizning yorqin dalilidir. Navoiy Jomiyni ulug‘lab yozadi:

Ey yaratuvchi, bu ma’no durlarining dengizi,
Bu bilim, fazilat gavharlarining koni.
Sen uni olam ahlining joni qilib, yaratding,
Olam eliga bu jonni hamisha kasib etgil.

1483-yilda Navoiy o‘zining shoh asari «Xamsa»ni yozishga kirishadi. Bu asarni Navoiy ikki yildayoq yozib tamomlaydi. «Xamsa» besh dostonni o‘z ichiga oladi. 1483-yilda «Xamsaning birinchi dostoni «Hayratul-abror» («Yaxshi kishilarning hayratlanishi»), 1484-yilda «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab’ai sayyor» («Yetti sayyora»), 1485-yilda «Saddi Iskandariy» («Aleksandr devori») dostonlarini yozib nihoyasiga yetkazadi. Bu dostonlarda Alisher Navoiy o‘zi yashagan davrning juda muhim muammolarini falsafiy tarzda talqin etadi, ilg‘or va ijobiy fikr yurituvchi ulug‘ bir mutafakkir sifatida bu muammolarni hal qilish yo‘llarini ko‘rsatib beradi. Ulug‘ shoir dostonlaridagi asosiy g‘oya va mavzu mehnatkash xalq manfaatlarini har narsadan ustun qo‘yish, adolat va insof, mardlik va qahramonlik, sof sevgi va muhabbat, halollik va rostgo‘ylik, go‘zallik va nafosatni ulug‘lash, mehnatni butun borliqning boshlang‘ich ibtidosi va asosi deb bilishdir. Navoiy dostonlaridagi asosiy qahramonlar – Farhod, Shirin, Layli va Majnun kabi obrazlar insonlardagi barcha ulug‘ va oliyjanob fazilatlarni o‘zlarida mujassamlashtirgan. Navoiy o‘z «Xamsa»si bilan o‘zbek tilining qudratli kuchini namoyish qiladi. Nizomiy Ganjaviy va Xisrav Dehlaviylar bilan «Xamsa»chilikda ijodiy musobaqada katta muvaffaqiyatlarga erishadi.

Alisher Navoiy «Xamsa» asarini yozib tugatib, Husayn Boyqaroga taqdim etganda podsho shoirga ta’zim qilib: «Siz mening pirimsiz», deb so‘ng, oq otga o‘tkazib o‘zlari o‘zangidan ushlagan holda piyoda yurib Hirot ko‘chalarini aylantirgan ekan. Bu ulug‘ shoirga nisbatan, dono, aqlli va farosatli podshoning insoniy munosabatidan bir lavhadir, xolos.

Alisher Navoiy «Xamsa»dan tashqari, lirik she’riyatning ulug‘ bir vakili sifatida ham dunyoda nom qoldirgan. Uning o‘zbek tilida yaratgan she’rlaridan uch marta devon tuzilgan, Bulardan birinchisi (1466–1482) «Badoye ul-bidoya» («Badiiylik ibtidosi»), ikkinchisi (1482–1492) «Navodir un-nihoya» («Behad nodirliklar»), uchinchisi va eng mukammali (1492–1499) «Xazoyin ul-maoniy» («Ma’nolar xazinasi») devonidir. Bu lirik xazina Alisher Navoiyning o‘zbek tilida yozgan 45 ming misraga yaqin she’rlarini o‘z ichiga oladi. Bundan tashqari, Navoiy «Foniy» taxallusi bilan fors-tojik tilida 12 ming misradan ziyod she’rlar yozadi. U «Devoni Foniy» nomi bilan chop etilgan.

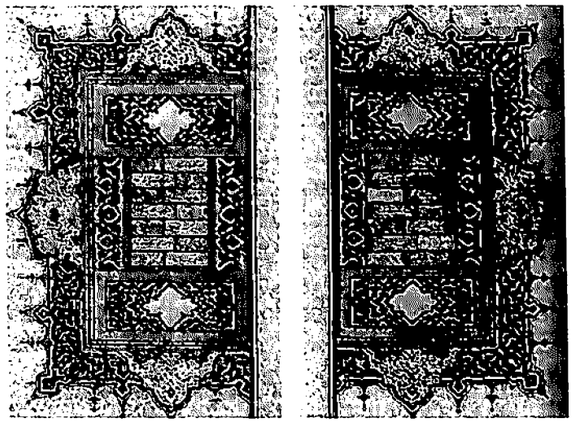

Navoiy Devoni qo‘lyozmasining sahifalari

Alisher Navoiyning «Xazoyin ul-maoniy» devoni o‘z ichiga 16 lirik janrni oladi va unda 3130 she’r mujassamlangan. Ulug‘ shoir «Xazoyin ul-maoniy»ga kirgan she’rlarini o‘z hayotining to‘rt davriga moslashtirib, shartli ravishda to‘rt devonga bo‘ladi. Bu devonlar quyidagicha nomlangan: «G‘aroyib us-sigar», «Navodir ush-shabbob», «Badoyi ul-vast» va «Favoyid ul-kibar». Bu xalq orasida «Chor devon» nomi bilan mashhurdir.

Navoiyning xalqchil asarlari uning obro‘siga yana obro‘ qo‘shadi. Husayn Boyqaro saroyidagi Majididdin boshliq ig‘vogar kuchlar bundan g‘oyatda tashvishda edilar va ular Navoiyning Hirotda qolishini o‘zlari uchun g‘oyatda xavfli deb bilardilar. Bu davrda Husayn Boyqaro aysh-u ishrat va kayf-safoga ruju qilgan, davlat moddiy jihatdan og‘ir ahvolga tushib qolgan edi. Saroydagi g‘animlar bu vaziyatdan ustalik bilan foydalanmoqchi bo‘ladilar. Navoiyning talabi bilan saroydan chetlashtirilgan Majididdin biror-bir katta mansabni egallash maqsadida, bir necha tuman aqchaga muhtoj bo‘lgan Husayn Boyqaro xazinasiga bir yo‘la 2000 tuman aqcha keltirib topshiradi. Shu pul bilan u saroy ishonchini qozonadi va vazirlik lavozimiga tayinlanadi. Ammo Husayn Boyqaro bu ishni Navoiy ma’qullamaganligidan tashvishlanadi. Nihoyat Alisher Navoiy dushmanlarining talabi bilan 1487-yilda Astrobodga hokim etib tayinlash niqobi ostida poytaxt Hirotdan surgun qilinadi. Astrobodda Navoiy adolat o‘rnatadi, tartib-intizomni yo‘lga qo‘yadi, xalqqa jabr va sitam qilgan amaldorlarni jazolaydi, obodonchilik ishlari bilan shug‘ullanadi, adabiy ijod ustida ishlaydi, fan, madaniyat xodimlariga murabbiylik va homiylik qiladi. Navoiyning dushmanlari uni Astrobodda ham tinch qo‘ymaydilar. Bir necha bor uning joniga qasd qiladilar. Navoiy bir necha bor Hirotga qaytishga Husayn Boyqarodan ijozat so‘raydi. Uning iltimoslari javobsiz qoldiriladi. 1488-yilda Navoiyni zaharlab o‘ldirishga qasd qilingan fitna fosh bo‘lgach, Husayn Boyqaro uning Hirotga qaytishiga ijozat beradi.

Navoiy Hirotda hech qanday rasmiy lavozimni qabul qilmaydi, «janobi oliyning yaqini» sifatida siyosat ishlariga aralashadi va umrining oxiriga qadar ilmiy, adabiy ijod bilan mashg‘ul bo‘ladi. Ulug‘ shoir bu davrda o‘zining asosiy diqqat-e’tiborini Sulton Husayn Boyqaro bilan uning farzandlari o‘rtasidagi toj-u taxt va davlat talash mojarolarini bartaraf etishga qaratadi. Albatta, bu ishlar Navoiyning tinka-madorini quritadi. Buning ustiga shu yillar davomida Navoiy uchun g‘oyatda musibatli voqealar birin-ketin sodir bo‘ladi. 1492-yilda Abdurahmon Jomiy vafot etadi. Bu voqea Navoiyni g‘oyat qattiq iztirobga soladi.

Balx hokimi lavozimini bajaruvchi Darvesh Ali o‘z akasi Navoiyga nisbatan, Majididdin tomonidan uyushtirilayotgan ig‘volardan g‘azablanib, Husayn Boyqaroga qarshi isyon ko‘taradi. Husayn Boyqaro Majididdinni vazirlikdan chetlashtiradi. Biroq Majididdin Navoiyga nisbatan, ig‘vo va bo‘htonni davom ettiradi. U Darvesh Ali isyonida Navoiyning qo‘li borligiga Husayn Boyqaroni ishontiradi. Husayn Boyqaro Balxga Darvesh Aliga qarshi qo‘shin tortganda Navoiy u bilan birga borishga majbur bo‘ladi. Darvesh Ali isyoni bostirilgach, Navoiyning bu isyonga aloqasi yo‘qligi ma’lum bo‘ladi. Husayn Boyqaro Darvesh Ali bilan yarashadi. Ammo ko‘p o‘tmay u va’dasidan qaytib, Darvesh Alini zindonga soladi. Majididdin saroydan chetlatilgan bo‘lsa-da, Husayn Boyqaro saroyida ijobiy o‘zgarishlar yuz bermaydi. Sulton Husayn kayf-u safoni avjga mindiradi. Majididdin saroydagi ziddiyat va qarama-qarshiliklarni yanada cho‘g‘lantiradi.

[1] “Fan va turmush”, 1989, 11- son 20 bet.

U Husayn Boyqaroning mastligidan foydalanib, shohning sevikli xotini Xadichabegim bilan birga fitna uyushtiradi. Husayn Boyqaro og'li Badiuzzamonning og'li – nabirasi Mo'min mirzoning qatl etilishi to'g'risidagi buyruqqa imzo chekadi. Bu ota-bola o'rtasida qattiq mojaroning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. 1499-yilda esa Husayn Boyqaro yana bir ig'voning domiga tushadi va Navoiyning qarindoshi va sevikli shogirdi shoir Mirhaydar Sabuhiyni o'ldirtiradi. Bunday voqea va hodisalar ulug' shoirning ruhiy holati va salomatligiga albatta salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ammo shunga qaramasdan Alisher Navoiy buyuk ijodiy ishlarini davom ettiradi. 1488–1501-yillar davomida u Hirotda bir qator shohona asarlar yaratadi. Navoiy «Tarixi muluki ajam» («Ajam shohlari tarixi») asarini tarixiy manbalardan keng foydalangan holda yaratadi. Qadimgi xalq afsonalarini qayta ishlaydi. 1490-yilda yozilgan «Xoloti Sayid Hasan Ardasher» nomli asar shoir va ma'rifatparvar inson Sayid Hasan Ardasher haqidadir. Navoiyning «Risolai Muammo» kitobi 1491-yilda yozilgan bo'lib, u muammo janriga bag'ishlangan. Xuddi shu yili ulug' shoir «Majolis un-nafois» nomli tazkirasini yozishga kirishadi. Unda XV asrda yashab ijod qilgan 450 dan ortiq shoir va yozuvchilarning hayoti va faoliyati to'g'risida qimmatli ma'lumotlarni beradi, ularning asarlaridan ayrim parchalarni keltiradi. Navoiy 1491-yildan keyingi davrda Husayn Boyqaro va boshqalarga yozgan maktublarini to'plab, «Munshaot» nomi bilan kitob qilib, chop ettiradi. Ayni paytda, u fors-tojik tilida yozgan maktublarini ham alohida kitob holiga keltiradi, Bu xatlar Alisher Navoiyning hayoti va faoliyati, uning g'oyaviy va ilmiy dunyoqarashi hamda ulug' shoir yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotini o'rganishda g'oyat qimmatli manba hisoblanadi. Navoiyning 1492-yildan keyin yozilgan «Mezon ul-avzon» («Vaznlar o'lchovi») asari she'r tuzilishi, aruz vazni haqida ham nazariy, ham amaliy ma'lumotlar beruvchi asardir. XV asrda yashab ijod etgan falsafiy shoir va mutafakkir Pahlavon Muhammad haqida Alisher Navoiy o'zining «Xoloti Pahlavon Muhammad» badiiy-biografik asarini, 1496-yilda so'fiylar haqida «Nasoyim ul-muhabbat» («Muhabbat shabadasi») asarini yozib tamomlaydi. 1498–1499-yillarda shoir o'zining «Lison ut-tayr» falsafiy dostonini yozadi. Ana shu asar bilan deyarli bir vaqtda Navoiy o'zining mashhur lingvistik asari «Muhokamat ul-lug'atayn» («Ikki til haqida muhokama») deb nomlangan asarini yozib tugatadi. Bu asar ulug' shoirning uzoq yillar davomida olib borgan ilmiy ishlari va tajribalari natijasi o'laroq, o'zbek tilining hayotdagi o'rni va badiiy ijoddagi mavqeyiga bag'ishlangandir. 1500-yilda Navoiyning «Mahbub ul-qulub» («Ko'ngillarning sevgani») deb ataluvchi yirik asari e'lon qilinadi. Bulardan tashqari, Alisher Navoiy o'zi yashagan davrning iqtisodiy va ijtimoiy tuzumi, o'z mulklari hamda qoldirgan imoratlari to'g'risida ma'lumot beruvchi «Vaqfiya» (1482), diniy va odob-axloq masalalariga oid «Nazm ul-javohir» («Gavharlar tizmasi», 1485), «Tarixi anbiyo va hukamo» («Anbiyolar va hakimlar tarixi»), «Siroj ul-muslimin» («Musulmonlik nuri», 1488) va boshqa bir qancha asarlar yaratadi. Navoiy yaratgan ijod durdonalarining deyarli barchasi bizgacha yetib kelgan.

Ammo shu narsani alohida qayd qilmoq kerakki, bu dunyo bir kam...?» deganlaridek ulug' shoir, buyuk davlat arbobi va mutafakkir Alisher Navoiyning ham ushalmay qolgan orzu-armonlari bo'lgan. Eng avvalo, bu orzularni Navoiyning o'zi uchta deb ko'rsatgan: Yusuf va Zulayho, Navoiyning o'z sevgilisi haqida dostonlar va Husayn Boyqaro tarixi haqida kitob yozishdan iborat edi. Nachora, ulug' bobomizning bu orzulari ushalmagan orzuligicha qoldi.

Alisher Navoiyning vafoti, bir tomondan, dahshat bo'lsa, ikkinchi tomondan, hayot sabog'i, tarbiya maktabi sifatida odamlarni insofga, diyonat va farosatga chorlaydi. Ulug' Navoiy jo'shqin ijod bilan band. Uning maktabdosh do'sti Husayn Boyqaro esa o'z farzandlari, amir va amirzodalar bilan toj-u taxt, yer-mulk va davlat talashib jangu jadaldan bo'shamaydi. Husayn Boyqaro 1500-yilning yozida otaga qarshi isyon ko'targan o'z og'li Muhammad Husaynga qarshi qo'shin tortadi. 28-dekabrda Husayn Boyqaro bu urushda g'alaba qozonib og'li Muhammad bilan yarashib, Hirotga qaytadi va yo'lda Xo'ja Abbos qishlog'ida to'xtaydi. Bu xushxabarni eshitgan Alisher Navoiy do'sti Husayn Boyqaroni tabriklash uchun yo'lga otlanadi. Xo'ja Abbos qishlog'iga yetib kelgan

Navoiy ko'zda yosh ila do'sti Husayn Boyqaroga talpinganicha otdan tushar chog'ida bandalikni bajo keltiradi. 1501-yil 3- yanvarda buyuk davlat arbobi, she'riyat mulkining dahosi, ulug' mutafakkir inson Alisher Navoiy bu dunyoni tark etadi. Turkiylar dunyosi motam to'nini kiyadi. Podsho Husayn Boyqaro Navoiyning ma'rakasida o'zi bosh bo'ladi. U uch kungacha Navoiyning uyida aza tutib yotadi. Butun Xuroson va Movarounnahr g'am va qayg'u-alamga botadi. Juda ko'plab shoir-u yozuvchilar, adiblar va tarixchilar ulug' Navoiy to'g'risida asarlar, dostonlar, she'rlar va tarixiy kitoblar yozadilar. Tarixchi Xondamir hazrat Alisher Navoiyning o'limi butun mamlakat va xalq uchun nechog'lik og'ir va musibatli bo'lganligini quyidagicha yozgan edi:

Az mavti o' nashast ba har xona motame,
Vaz mexnat favti u behest zi har go'sha shevane.
Buni sahmgin musibatu z-ni sahmnok marg,
Otash fitod dar dili har sangu Ohane.

Ma'nosi:
O'limdan har bir uyga tushdi motam,
Mamlakatning har burchidan chiqdi fig'on.
Temir yurak tosh yurakli kishilar ham
Bu dahshatli musibatdan yutdilar qon.

Navoiy bu bevafo dunyoni tark etgan bo'lsa-da, u xalqning, oddiy mehnatkashlar ommasining qalbida butun bir umrga abadiy muhrlanib qoldi. Xalq, millat manfaati, baxt-saodati uchun, haqiqat va adolat tantanasi uchun kurashda Alisher Navoiy siymosi bamisoli yo'lchi yulduzdir. U xalq orasida ulug' inson, betakror va mo'jizakor bir siymoga aylandi va har bir o'zbek turkiy xonadonining eng ulug' va mo'tabar zotidir. Alisher Navoiy haqida juda ko'plab xalq rivoyatlari to'qilgan. Ularda ulug' Navoiyning oliyjanob insoniy fazilatlari hikoya qilinadi. «Turkiston» gazetasining 1993-yil 9 -fevral sonida «Ikki rivoyat» deb nomlangan maqolasida Nurilla Ahmad quyidagicha hikoya qiladi: «Alisher bilan Husayn Boyqaro yoshligidan tanishib katta bo'lishgan qalin do'stlar edi. Birga o'ynab yurganlarida odamlar hazillashib, «Husaynning o'jarligi, qaysarligidan sultonlikka ishtiyoqi, Alisherning o'ychanligi-yu mulohazali gaplaridan shoirlikka havasi bor» deb yurishardi. Shunday bo'ldi ham. Husayn Bayqaro jang-u jadallar bilan taxtga chiqdi. Alisher esa ne-ne zahmatlar chekib, katta shoir bo'lib, tanildi.

Navoiy Mashhad va Samarqand tahsillaridan daytib kelgan kuni xalq shod-u xurramlik bilan kutib olibdi. Lekin sulton uni kutib olmoqqa chiqmabdi... «Yumushlar ko'p bo'lsa, yaxshisi, o'zim huzuriga borib kelay» deb suyukli ma'shuqasi Guli birlan saroyga yo'l olibdi. Ammo u yo'qligida sultonning shaharning o'rtasida katta bir bog' barpo ettirib, unga tutash ko'chalardan o'tgan odamlarni jazolashidan bexabar edi. Qorovullar ikkalasini tutib olib to'g'ri saroyga olib boribdilar. Husayn Boyqaro Alisherni tanibdi-yu, o'zi chiqarib qo'ygan farmoniga qarshi borsa» el-ulus, qolaversa, a'yonlari oldida beburd bo'lib, qolishdan cho'chib oxiri:

– Hoy Alisher, «Bog' ko'chadan» yurib gunohkor bo'libsizlar. Men sizlarni endi jazolashga majburman. Lekin bitta savolimizga to'g'ri javob bersanglar har ikkovlaringizning ham gunohingizdan o'taman. Bir so'z degilki, unda ma'shuqangning ismi va ne sababdan, bog' ko'chaga kirganlaring anglashilsin. Javoblaring avvalo, menga, so'ng a'yonlarimizga manzur bo'lsun. Navoiy bir lahza o'ylanib turibdi-yu, ushbu baytni aytibdi:

Navoiy o'tdi ko'changdan piyoda yori bilan
Kishi baloga qolurmi o'z ixtiyori bilan,
Bog'bonni do'st debon keldim ko'cha bog'i bilan,
Avf etsalar, ketgumdir Guli yorim bilan.

– Ming bor uzr, do'stim, gunohingizdan o'tdim, - deb Alisher Navoiyni mahkam quchoqlab olibdi.

Xullas, Mir Alisher Navoiy o'zbek xalqining, barcha turkiy xalqlarning milliy g'ururi va iftihoridir. Uning nomi yosh avlodni millat, yurt va Vatan baxtu saodati va istiqloli uchun kurashga chorlovchi bir siymo sifatida asrdan asrga osha xalqlarimizning qalbida abadul abad yashayveradi, chunki Navoiy dunyo miqyosida tan olingan. Uning ijodiy dahosi va kalami siriga man-man degan ulug' siymolar, shoiru dono mutafakkirlar qoyil qolganlar. Abdurahmon Jomiy Navoiyning ham ustozi, ham do'sti va hamkori edi. Navoiyga bag'ishlab u «Xamsat ul-mutahayyirin» («Besh hayratda qolganlar») asarini yozgan. Bu asarida u

Jumladan, Navoiy haqida: «Kel, Jomiy umr bo'yi mashaqqat tortib, ko'nglingdan shu «besh ganj»-ni dunyoga chiqarding. Sening bu «Besh»ing («Xamsa») shunday kuchli panja bo'ldiki, daryo-kaflar qo'li buralib ketdi. Biroq har xazina o'l-chovli (ya'ni yetuk shoir) qalamidan bu o'tar dun-yo «Besh xazina» bilan boyigandir. U «Besh»-liklarga sening «Besh»ing qachon tenglashardi. Ularning bir xazinasi sening yuz xazinangdan yaxshidir. Xususan, u panjaki, ganjadan sarpan-ja urganga sher kabi o'z sarpanjasini urdi, turkiy tilda bir ajoyib qo'shiq kuyladiki, jod-u nafasli-lar og'zi muhrlandi. Bu qalamga falakdan ofarin-lar yog'ilsin. Chunki bu yoqimli naqshni o'sha qalam yaratdi va forsiy til egalari, forscha nazm durlarini tizuvchilarga rahm qildi: u ham shu forsiy tilda yozganda, boshqalarga so'z aytish-ga majol qolmasdi. Bu mo'jizakor nazm tarozisi qarshisida Nizomiy kimu Xisrav kim bo'ldi. U boshqa tilda so'z yuritganida aqlga oradagi farqni axtarish uchun yo'l qolmadi.

Ey (Navoiy), sening ta'bing so'z ustodidir. Qalaming ochqichi bilan so'z eshigini ochding. Ravnaqdan qolib ketgan va xorlik burchagidan o'rin olgan (turkiy) so'zga sen yangidan obro'y berding. Uni ijod maydoniga olib chiqding. U se-ning ra'ying nuridan safoli bo'ldi, lutfing navosi (boyligi)dan navoli (bahramand) bo'ldi»[1].

Ingliz sharqshunos olimi E. Broun «Fors adabi-yoti tarixi» kitobida Navoiyga yuksak baho beradi: «...Navoiy turkiy nazmning rivojlanishiga juda kat-ta ta'sir ko'rsatdi, turk shoirlari ungacha butunlay noma'lum yoki nihoyatda kamsitilgan edilar»[2].

Ulug' Alisher Navoiyning buyuk davlat arbo-bi, bosh vazir sifatidagi shaxsiy sifatlarini AQSH olimlari Tomas Lente va Glenn Louvrilar quyida-gicha ta'riflaganlar: «XV asrning oxirida temu-riylar saltanatining madaniy hayotiga juda mu-him ta'sirini o'tkazgan inson Mir Alisher Navoiy bo'lib, u yangi siyosiy va iqtisodiy sharoitni yara-tishda g'oyat katta yordam berdi. Sulton Husayn-ning «ko'kaltoshi» («birga o'sgani») va yaqin do'sti Mir Alisher muhtojlarga xayru ehson qiluv-chilarning mashhuri,shoir va olim edi»[3].

[1] "Xalq so'zi", 1991- yil 29- may.

[2] Navoiy zamondoshlari xotirasida (to'plam) T. "Adabiyot va san'at" nashriyoti, 1985, 13- bet..

[3] "Xalq so'zi", 1991- yil 29-may.

O'zbekistan milliy istiqlol va mustaqil-lik yo'lidan og'ishmay olg'a tomon borayotgan bugungi kunda avlodlarimiz ongida milliy ong, mustaqillik tafakkuri va milliy birlik kabi g'oya-larni shakllantirishda Mir Alisher Navoiyning bo-sib o'tgan boy, jo'shqin hayot va ijod yo'li ham-mamiz uchun ibrat va namunadir. Alisher Navoiy har bir o'zbek va turkiyning xonadoni uchun eng aziz va mu'tabardir. 1991-yilning Navoiy yili deb e'lon qilinishi, O'zbekistonda xalqimiz uchun eng aziz va mo'tabar qadamjolarning, madaniy-ma'ri-fiy muassasalar, maktablar, oliy o'quv yurtlari-ning uning ulug' va tabarruk nomi bilan atalishi, Navoiyga bag'ishlab buyuk san'at asarlarining yaratilishi va boshqalar xalqimizning o'z sevikli va buyuk farzandiga mehr-muhabbat ko'rinishi-ning ramziy ifodasidir.

HUSAYNIY (HUSAYN BOYQARO) (1438 – 1506)

Temuriylar sulolasining atoqli vakillaridan biri, yirik davlat arbobi, Husayniy laqabi bilan qalam tebratgan lirik shoir Husayn Boyqarodir. Uning davrida (1469 – 1506) Hirot dunyoning eng go'zal shaharlaridan biriga aylanadi. Xuro-sonning xalqaro obro'-e'tibori va nufuzi oshadi. Zahiriddin Muhammad Boburning yozishicha: «Sulton Husayn Mirzoning zamoni ajab zamona edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, batahsis Hirot shahri mamdu edi. Har kishining kim bir ishga mashg'ullugi bor erdi, himmati va g'arazi ul erdikim, ul ishni kamolga yetkurgay»[4].

Xuroson hokimi Husayn Boyqaro o'zining maktabdosh do'sti Alisher Navoiy bilan birga tur-kiy til va adabiyoti muammolariga katta e'tibor beradi, turkiy tilda qalam tebratgan va ijod qil-gan shoir-u olimlarni o'z himoyasiga oladi, ularga homiylik qilib, mansab va martabalarini oshiradi. Husayn Boyqaro saroyida uning bevosita ishtiro-kida «Oliy majlis»lar bo'lib, turardi, unda badiiy asarlar tez-tez muhokama qilinar, qizg'in muloqot kechalari va she'rxonlik davralari tashkil qilinar-di.Husayin Boyqaro bilan Alisher Navoiyning do'stligi bir umrlik samimiy va beg'araz do'stlik edi. Ishonchli manbalar bundan yaqqol dalolat be-radi, ya'ni 51230 misra hajmli «Xamsa»da ham, 42400 misrali boshqa she'riy hazinada ham Hu-

[4] Boyqaro Husayn. Jamolingdin ko'zim ravshan. T., 1991. 3- bet.

sayn Boyqaroni u yoki bu tarzda yomonlov-chi yoki undan norozilik ohangda biror-bir satrni uchratmaymiz. Aksincha, Navoiy do'sti Husayn Boyqaroni juda ko'plab asarlarida ijobiy baho-laydi. Uning adolatli, diyonatli, insofli va xalq-parvar podsho bo'lib yetishishiga ishonadi. Hatto, 1469-yilda Husayn Boyqaro hokimiyat tepasiga kelganda unga bag'ishlab 90 baytdan iborat «Hi-loliya» qasidasini yozadi. Bu qasidaning dastlabki misralarida osmon gumbazida paydo bo'lgan yan-gi oy (hilol) tasviri berilgan. Bu hilolning egilgan shaklini shoir sevgili yorining qoshiga yoki o'zi-ning ta'zim bilan egilgan qomatiga o'xshatadi:

O'yla zohir buldikim, kelgan ani ko'rgan kishi,
Dilbarim qoshigau, mening qadimga nisbatan,.

Hilol osmonda yangi paydo bo'lgan uch kunlik oydir.

Shoir bu qasidasida dastlab, yangi oy, yangi davr, yangi hokimiyat boshlanganini shu yangi oyning paydo bo'lishiga nisbat beradi.

Alisher Navoiy o'zining «Majolis un-nafois» tazkirasining sakkizinchi majlisini maxsus Hu-sayn Boyqaroga shoir Husayniyga bag'ishlaydi. Bunda shoir g'azallaridagi mavzu rang-barang-ligi, badiiyatdagi kashfiyotlar, noyob tashbehlar, dilrabo adolar haqida atroflicha fikrlaydi. Husay-niy kuylagan ishqning qudrati va oshiqning izti-roblari, intilishlari, ruhiyatiga yuzlangan holatlari ajib bir tarzda dilbarlik bilan tarannum etilganini ko'rsatib beradi.

Shoir Husayniy she'riyatida dunyoviy adabi-yot lirikasi an'analari, Alisher Navoiy lirikasining ta'siri yorqin bir tarzda o'z aksini topgan. Quyi-dagi satrlar bu fikrimizning yaqqol dalilidir:

O'tga yondir sarvni, ul qaddi ra'no bo'lmasa,
Yelga bergin gulli, ul Ruxsori zebo bo'lmasa.
El Husayniy, boda ichsam yor alidin teng durur,
Bo'lsa obi Xizru umri jovidon yo bo'lmasa.

Husayniy ijodiga Zahiriddin Muhammad Bo-bur ham baho bergan: «Tab'i, nazmi bor edi. De-von ham tartib qilib, erdi. Turkiy aytur erdi. Taxal-lusi «Husayniy» erdi. Ba'zi baytlari yomon emas-tur, vale Mirzoning devoni tamom bir vazndadur».

Xullas, Husayn Boyqaro qadimiy Sharq an'analarini davom ettiradi, ulkan davlat arbobi bo'lish bilan birga nafaqat ilm-ma'rifat va mada-niyat homiysi, ayni choqda o'zi ham binoyidek go'zal va nafis lirik g'azallar bitgan. Shoir sifati-da ona tariximizdan munosib o'rin olgan.

7. NAFIS KITOB VA XATTOTLIK SAN'ATI

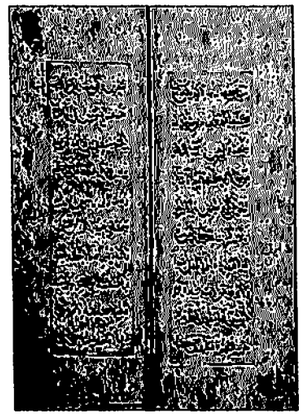

Temur va temuriylar davrida nafis kitob va xattotlik san'ati ham rivoj topadi. Uzoq tarixiy o'tmishda bosmaxona bo'lmagan. Kitoblar qo'lda ko'chirilgan. Qo'lda ko'chirilgan kitoblar nafaqat mazmunan, balki tashqi ko'rinishi va bezagi ji-hatidan ham kitobxonlarning talab-ehtiyojlari va didiga javob berishi, odamlarda ma'naniy va estе-tik dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qilishi lozim edi. Shu boisdan, ham Temur va temuriylar davrida nafis kitob va xattotlik buyuk san'at dara-jasiga ko'tariladi. Bu nafis kitob yaratish jarayo-ning mislsiz darajada murakkab va og'irligi turli xil kasb-hunar egalari mehnatining ma'lum bir dasta singari jamlanishi bilan belgilanadi. Chunki kitob yaratish jarayonida qog'oz kesuvchi xat-tot (kalligraf), musavvir, lavvoh (lavha chizuv-chi), sahhof (muqovachi) ishtirok etadi.

Ota-bobolarimiz tomo-nidan nafis kitob yaratish-da ishlatilgan Samarqand, Buxoro qog'ozlarining dovrug'i doston bo'lgan. Kitoblarni yaratishda unga turli, xil suyuqlik modda-lar va ranglar ishlatilgan. Kitobdan yoqimli va xush-bo'y hid kelib turishi uchun juda sifatli gulob yoki anbar siyohga qo'shilib yozilgan. Musav-virlar ishlatadigan bo'yoqlarda oltin va kumush

eritmalari aralashtirilgan, sahhof esa muqovaning go'zal bo'lishi uchun charmlardan ustalik bilan foydalangan.

Og'ir va mashaqqatli mehnatlar evaziga yaratilgan har bir kitobning o'zi shubhasiz katta bir san'at asari edi. Bunday kitoblar asosan, shohlar, amirlar, xonu sultonlar buyurtmalari asosida yaratilgan va maxsus kutubxonalarda e'zozlab saqlangan.

XIV – XVI asrlarda nafis kitob va xattotlik san'atining buyuk namoyandalari o'sib yetishadi. Bular Mir Ali Tabriziy, Abdurahmon Xorazmiy, Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Qilqalam, Sulton Ali Xandon, Halvoiy, Rafiqiy, Mirak Naqqosh, Behzod, Shoh Muzaffar va boshqalardirlar.

SULTON ALI MASHHADIY (1432 – 1520)

Xattotlik san'atining buyuk namoyandalaridan biry Sulton Ali Mashhadiydir. U 1432-yilda Mashhadda tug'ilgan. Yoshlikdan husnixatga qiziqqan. Sulton Ali husnixat sultoni darajasiga ko'tariladi va «Qiblatul-kutob» («Kitoblar qiblasi») va «Sultonun-Xattotin» («Xattotlar sultoni») deb elda nom taratadi.

Sulton Ali 1461-yilda Nizomiyning «Mahzan ul-asror» dostonini, 1464-yilda Hofiz devonini va 1465–1466-yillarda Alisher Navoiyning devonini ko'chirgan.

Sulton Ali Mashhadiyning ijodiy faoliyatida Husayn Boyqaro va Alisher Navoiylarning salmoqli o'rni bor. U Husayn Boyqaro kutubxonasida ishlagan va Hirot xattotlariga rahbarlik qilgan. Sulton Ali shaxsan Husayn Boyqaro va Alisher Navoiy topshiriqlarini bajargan va ularning asarlarini ko'chirgan. U har kuni Husayn Boyqaro uchun 50, Navoiy uchun 20 bayt ko'chirar edi. Bundan tashqari, Sulton Ali Nizomiy, Farididdin Attor, Hofiz Sheroziy, Dehlaviy, Jomiy asarlarini ham ko'chirish bilan shug'ullangan. Mashhur xattot ko'chirgan 50 dan ortiq asar bizgacha yetib kelgan. Bu asarlar Toshkent, Sankt-Peterburg, Parij, Berlin, Qohira va dunyodagi boshqa shaharlarda saqlanmoqda. Sulton Ali Mashhadiy ko'chirgan kitoblar orasida Navoiyning mashhur «Xamsa»si ham munosib o'rin olgan.

Sulton Ali Mashhadiy xattotlik san'atidan tashqari, o'ymakorlik san'atining ham mohir ustasi bo'lgan. Husayn Boyqaro qabr toshidagi o'yib yozilgan matn parchasi ham u tomonidan yozilgan.

Sulton Ali Mashhadiy she'riyat bobida ham qalam tebratgan. Navoiy uning ijodiga katta baho beradi va uning ijodidan quyidagi baytlarni keltiradi:

Gul dar bahor e-on ruhi gulgul namunaest,
Chun ashki man, ki az dili purxun namunaest.

Ma'nosi: *Mening ko'z yoshim qonga to'la yuragimdan namuna bo'lganidek, bahor guli uning gulgun yuzidan bir namunadir.*

Sulton Ali umrining so'nggi yillarini Mashhadda o'tkazadi va shu yerda 1520-yilda vafot etadi.

8. TASVIRIY SAN'AT

Temur va temuriylar sulolasi davrining ulkan muvaffaqiyatlaridan biri tasviriy san'atning gurkirab o'sganligi bo'ldi. XIV va XVI asrlarda tasviriy san'atda Behzod, Mirak Naqqosh, Qosim Ali, Maqsud Muzahhib, Xoja Muhammad Naqqosh, Shoh Muzaffar va boshqalar barakali ijod qildilar.

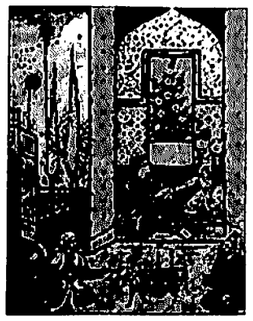

Xalqimizning ajoyib tasviriy san'at ustalari yaratgan asarlar o'ziga xos uslubga ega bo'lish bilan birga u fantastik mavhumlikdan hayotiylikka, aniqlikka tomon o'sib borgan. Bizgacha yetib kelgan va ma'naviy meros boyliklariga qarab xulosa qiladigan bo'lsak tasviriy san'at yodgorliklarini yo'nalishlariga qarab quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin: portretlar, hayotiy lavhalar, peyzaj, binolarga solingan suratlar, badiiy asarlarga ishlangan rasmlar va hokazo.

Biz fikr yuritayotgan davrda tasviriy san'at ijodkorlari tomonidan hayotiy va aniq bo'yoqlarda ishlangan Jomiy, Navoiy, Abdulla Xatifiy, Behzod, Husayn Boyqaro, Bobur, Shayboniyxon va boshqalarning portret suratlarini ko'ramiz.

Rassomlar tomonidan yaratilgan asarlarda, rasm-portretlarda haqiqiy hayot voqeligi o'z aksini topgan, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tub mohiyati mohirlik bilan ko'rsatilgan.

KAMOLIDDIN BEHZOD (1455– 1533/37)

O'z zamonasining mohir rassomi va o'ta noyob qobiliyat egasi Kamoliddin Behzod 1455-yilga yaqin Hirotda tug'ilgan. Ota-onadan yoshlikdan yetim qolgan Behzodni Husayn Boyqaro kitobdori Mirak Naqqosh o'z tarbiyasiga olib, unga homiylik ko'rsatadi. O'zining qobiliyati va iqtidorligi bilan boshqalardan ajralib turadigan Behzod yoshlikdan rassomlik san'atiga qiziqadi. Ko'p o'tmay u ilm-fan, san'at va adabiyot ahllari orasidan o'ziga munosib o'rin topadi. Ma'rifat va madaniyat homiysi Alisher Navoiy noyob iste'dod va qobiliyat egasi bo'lgan Kamoliddin Behzodga alohida e'tibor beradi va unga har tomonlama yordam qo'lini cho'zadi. 1510-yilgacha bo'lgan umrini Hirotda o'tkazgan Behzod, keyinchalik, Ozarbayjonga – Tabrizga ketadi. U yerda Behzodni safaviylar poytaxti kutubxonasi va san'atkorlarining boshlig'i etib tayinlaydilar. Kamoliddin Behzod shu yerda taxminan 1533 – 1537-yillar orasida vafot etadi.

Kamoliddin Behzod o'zining hayratomuz rassomchilik san'ati bilan «Moniyi soniy» (ikkinchi Moniy[1]) va «Sharq Rafaeli» nomi bilan jahonga mashhur bo'lgan. U rassomlikda Hirot maktabiga asos soladi va ustoz san'atkor sifatida Turkiston o'lkasi, Eron, Ozor yurti va boshqa o'lkalarda tasviriy san'atning rivojiga katta hissa qo'shadi.

Xondamir «Xabib us-siyar» asarida Behzod ijodiga quyidagicha baho beradi:

Mo'yi qalamash zi ustodi,
Jon doda ba surati jamodi.

(Ma'nosi: Ustozligi tufayli uning mo'yqalami tuklari toshga – jonsiz suratga jon bag'ishlar edi.)

Kamoliddin Behzodning san'atkorlik mahorati va asarlarining ta'sir kuchini ko'rsatuvchi quyidagi bir voqea Vasifiyning «Badoyi ul-vaqoye» kitobida keltiriladi: «Kunlarning birida Behzod yangi ishlagan bir suratini Navoiyning oldiga olib keladi: ajoyib bog', daraxtlar, daraxtlar shohida qushlar... gullar qulf urib ochilib yotibdi, ariqlarda zilol suvlar. Bog'da nuroniy Alisher Navoiy. U bir qo'li bilan hassaga tayangan, ikkinchi qo'lida bir tovoq, tovoqda oltinlar. Navoiyning atrofida ilm-fan, san'at va adabiyot ahllari. Go'yo Navoiy ularning ijodiy ishlaridan shod bo'lib, boshlaridan oltin sochmoqchi... Suratdan zavqlangan Navoiy bunday bayt aytadi:

Naqqosh, ajab sahora munaqqash kardi,
Ey vaqti tu xush, ki vaqti mo xush kardi.

(Ma'nosi: Naqqosh, ajoyib sahifani naqshlabsan, vaqting xush bo'lsin, zeroki, bizni xushvaqt qilding.)

Behzod bu suratni olib kelganda Navoiy Mavlono Fasehiddin, Sohib Doro, Mavlono Burxon va Mavlono Muhammad Badaxshiylar bilan suhbatlashib o'tirgan ekan. Navoiy ulardan bu surat haqidagi tassurotlarini so'zlab berishni so'raydi. Shirin va hazilomuz suhbat boshlanadi. Mavlono Fasehiddin:

– Maxdumlar, men bu ochilgan gullarni ko'rishim bilam qo'l cho'zib, ulardan birini uzib, sallamga qo'ndirmoqchi bo'ldim, – deydi.

[1] Moniy – afsonaviy Xitoy rassomi.

Sohib Doro:

– Menda ham shunday istak bor edi, ammo qo'l cho'zsam, daraxtlardagi qushlar qo'rqib uchib ketmasin deb andisha qildim, – deydi.

Mavlono Burxon:

– Men mulohaza bilan qo'limni tortib, tilimni tiymoqchiman, agar so'z qotsam, Mir ranjisalar, yuzlarini burishtirib, qoshlarini chimirsalar, suratdagi ochiq chehralari o'zgarib ketadi, – deydi.

Mavlono Muhammad Badaxshiy:

– Ey mavlono Burxon, agar beodoblik va gustohlik bo'lmaganda edi (suratdagi) Mirning qo'llaridagi hassani olib sening1 boshingga solar edim, – deydi.

Navoiy suhbatni yakunlab:

– Azizlar yaxshi so'zlar aytishdi. Agar Mavlono Burxon dag'allik qilmaganlarida, men (suratda tasvirlangan) tovoqdagi oltinlarni do'stlarning boshidan sochmoqchi edim, deydi va Behzodga bir ot bilan chopon in'om qiladi, suhbatdoshlariga libos kiygizadi».

Atoqli va mashhur rassom Kamoliddin Behzod tomonidan yaratilgan Shoir Abdullo Xotifiy, Husayn Boyqaro, Shayboniyxon portretlari, Sa'diyning «Bo'ston» kitobi va Nizomiyniig «Xamsa»siga ishlangan rasmlar bizgacha yetib kelgan va u hozir xalqning nodir yodgorliklari sifatida Toshkent, Sankt-Peterburg, London, Tehron, Kobul va boshqa shaharlarning muzey va kutubxonalarida saqlanmoqda. Kamoliddin Behzod juda ko'plab nomdor va qobiliyatli shogirdlar yetishtiradi. Sulton Muhammad Kamoliddin, Kosim Ali, Shoh Muzaffar, Mahmud Muzahhib kabi musavvirlar shular jumlasidandir.

9. MUSIQA SAN'ATI

Temur va temuriylar davri madaniyatining yuksak rivojlanganligidan dalolat beruvchi yana bir soha - bu musiqa san'atidir. Buyuk Sohibqiron Amir Temur haqidagi manbalarda, va xalq rivoyatlarida uning musiqa san'atiga juda katta e'tibor bilan qaraganligi, turli mamlakatlardan poytaxti Samarqandga ko'plab san'at shinavandalarini to'plab, bazmi jamshid davralarini musiqa ba qo'shiq ixlosmandlari bilan ko'rganligi hikoya qilinadi. Ibn Arabshoh Temur saroyida juda ko'plab musiqashunoslar, hofiz va qo'shiqchi san'atkorlar ham bo'lganligini yozadi: «... (Yana) Xoja Muhammad az-Zohid Buxoriy, ulug' tafsirchi, hadischi, hofiz bo'lib, Qur'on ul-karimni yuz jildda tafsir qilgan... Qorilardan mana shular ikkalasi va (yana) mavlono Faxruddin bor edi. Qur'onni qiroatda ham, savtda ham tajvid bilan yod olgan kishilardan Abdullatif ad-Domg'oniy, mavlono Asaduddin, Sharif Hofiz Husayniy, Mahmud Muhriq al-Xorazmiy va Jamoliddin Ahmad al-Xorazmiy va musiqa ilmida ustoz bo'lgan Abdulqodir al Marog'iy edi»[1].

Bu davrda musiqa san'atining rivoj topganligini shu narsadan ham bilsa bo'ladiki, A. Navoiy «Mezonul-avzon» asarida xalq qo'shiqchiligining 8 turi bo'lganligini yozadi. Bu – tuyuq, changi, turkiy, orzuvoriy (yoki oruzvoriy), muhabbatnoma, mustazod va boshqalardir. Ayrim miniatyuralar, badiiy obrazlar va boshqalar xalq san'atining ham rivojlanganligidan dalolat beradi. Xalq kuylari va qo'shiqlari musiqa san'atining rivojiga samarali ta'sir ko'rsatgan.

X va XII asrlarda vujudga kela boshlagan musiqa san'atining yangi o'n ikki maqom turi bu davrga kelib yuksak bosqichga ko'tariladi, yangi kuylar bilan boyiydi. O'n ikki maqom ko'pgina kuylar birikmasidan tashkil topgan bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi: Rost, Isfaxon, Iroq Zirafkan, Bo'zruq Xijoz, Busliq Ushshoq, Husayniy, Zangula, Navo, Rahoviy. Bu maqomlarning har biri ikki shuba (qism)dan iborat bo'lib, jami 24 shubani tashkil etadi: Dugoh, Segoh, Chorgoh, Panjgoh, Muxayyar, Xisor, Muboraki, Nayrez, Nishopurak, Royi Iroq, Mag'lub, Rakb, Bayot, Zabul, Avj, Navro'zi xora, Ma'mur, Ashiron, Navro'zi sabo, Humoyun) Nuhuft, G'azal, Arabon va Ajam. Xalq o'rtasida «Shashmaqom» (olti maqom) nomi bilan kuylanib kelinayotgan musiqa asarlari yuqorida sanab keltirilgan o'n ikki maqom zaminida shakllangandir.

Musiqa san'atining taraqqiyotini she'riyat olamidan tashqarida tasavvur etib bo'lmaydi. Musiqa va she'riyat doimo bir-birini to'ldirib kelgan. Musiqa bilan she'riyat o'rtasidagi aloqani XV asrda yashab ijod qilgan shoir Ahmadiy «Sozlar munozarasi» asarida ajoyib badiy bo'yoqlarda tarannum etadi. Ahmadiy majoziy xarakterda yozilgan o'zining bu asarida sozlar munozarasini

[1] Ibn Arabshoh. Amir Tumur tarixi. 2- kitob, 85–86 betlar.

beradi. Munozarada ishtirok etgan barcha sozlar: Tanbur, Ud, Chang, Qubo'z, Rubob va boshqalar o'zlaricha kerilib maqtanadilar. Nihoyat ularning munozarasiga Piri xarobot (soqiy) aralashadi va sozlarining har biriga nasihatlar qiladi, ularning har birining o'ziga xos fazilatlari borligini ta'kidlaydi. Bu asar tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan didaktik ijod mahsuli hamdir. Shoir maqtanchoq, mutakabbir va xudbin kishilarni tanqid qiladi, ularni insofga, kamtarlikka va ahillikka chaqiradi.

Xullas, musiqa san'ati taraqqiyotida Temur va temuriylar zamonida erishilgan muvaffaqiyatlar xalqimizning ma'naviy meros boyligi bo'lib, avlodlar ongida badiiy estetik qarashlar va oliyjanob insoniy fazilatlarning shakllantirishning muhim vositasidir.

10. BAHOUDDIN NAQSHBAND (1319–1389) VA NAQSHBANDIYA TARIQATI

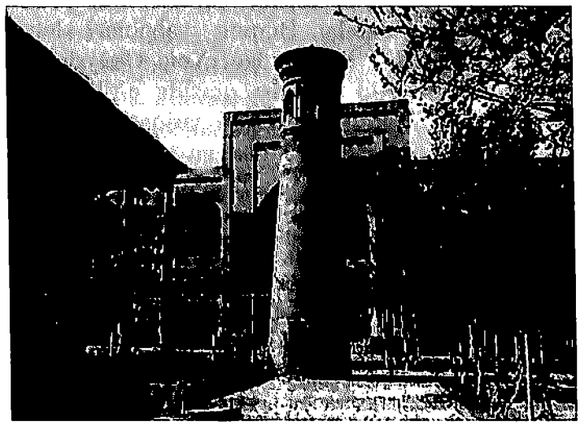

Bahouddin Naqshband majmuasi.(Buxoro)

Sohibqiron Amir Temurning islom himoyachisi sifatida yurgizgan siyosati soyasida so'fiylik tariqati o'lka hayotida katta mavqeyiga ega bo'ladi. Buni biz Temur va temuriylar davrida Bahouddin Naqshband va uning izdoshlari faoliyatida yorqin ko'ramiz.

Ollohning muruvvatiga muyassar bo'lgan, komil inson, ulug' avliyo va vali – Hoja Bohouddin ismlari Sayid Muhammad Sayid Jamoliddindir. Xoja Bahouddin Naqshband Buxoro yaqinidagi Qasri Orifon qishlogida tavallud topgan. Bahouddinning o'zi ham temir va boshqa narsalarga gul soluvchi bo'lgan. Shu sababdan u kishining laqabi «Naqshband» bo'lgan.

Bahouddin Naqshband o'zidan ikki asr oldin o'tgan Abdulxoliq G'ijduvoniy Ruhdaridan madad olgan, uni o'ziga pir va ustod deb bilgan.

Bahouddin Naqshband Abdulxoliq G'ijduvoniy ta'limotini yanada rivojlantiradi, uni yangi mazmun, xulosalar bilan boyitadi va u naqshbandiya tariqati nomini oladi.

Bahouddin Naqshband G'ijduvoniy asos solgan tariqatning sakkiz moddadan iborat talabiga uch talabini qo'shdi:. 1. Vuqufi zamoniy; 2. Vuqufi adadiy va 3. Vuqufi qalbiydir.

Naqshbandiylikning asosiy mohiyati quyidagi shiorlarda o'z ifodasini topgan: «Dast ba koru, dil ba yor!» («Qo'l ishda, Olloh dilda») bo'lsin, deb hammani ishlashga chaqiradi.

Bahouddin shaxs, oila va jamiyat ravnaqi uchun «Kam xo'r, kam xob va kam guftor bud!» («Kam yegil, kam uxla va kam gapir!») deb ta'kidlagan. Davlat rahbarlariga esa «Zohiran xalq bilan, botinan Haq bilan!» («Sirtdan xalq bilan, dildan Xudo bilan!»), deb nasihat qilgan. Hazrati Sohibqiron Amir Temurdek ulug' zot ham Naqshband tariqatiga amal qilgan. Temurning o'zi bu haqida shunday degan: «Pir-u komil Shayx Bahouddin Naqshbandiyning: «Kam yegin, kam uxla, kam gapir», degan pand-u nasihatlariga amal qildim. Arkon-u davlatga, barcha mulozimlarga ham aytar so'zim shu bo'ldi. «Kam yenglar – ocharchilik ko'rmasdan boy-badavlat yashaysizlar, kam uxlanglar – mukammallikka erishasizlar, kam gapiringlar – dono bo'lasizlar!»[1].

Bahouddin Naqshbandiyga Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiylar ham juda katta ixlos bilan qaragan. Jumladan, Jomiyning «Nafahot ul-uis», Alisher Navoiyning «Nasoyim ul-muhabbat» va boshqa asarlarida bu haqida kerakli ma'lumotlarni olish mumkin.

Alisher Navoiyning:

Ayladi avroq munaqqash base
Naqsh raqam ayladi dilkash base –

baytidan shu narsa anglashiladiki, Naqshband o'z hayoti davomida juda ko'p varaqlarni naqshlagan, ya'ni ko'p ajoyib asarlar yozgan va shu

[1] Amir Temur o'gitlari 58-bet.

bilan bir qatorda narsalarga, imoratlarga naqshlar ham ishlagan.

Sobit aning ko'ngli aro naqshi jud,
Mahv o'lub ul sahfada naqshi vujud –

degan baytda Navoiy Naqshband ulug' naqqosh bo'lsa ham lekin uning ko'nglini saxovat («jud») naqshi egallagan va bezagan edi, deydi.

Naqshbandsiz Navoiy ijodini tasavvur etish mumkin emas. Chunki naqshbandiya ta'limoti Navoiy ijodining g'oyaviy asosini – mafkurasini tashkil etadi. Shoir ijodida komil inson timsolining naqshbandiya tariqasida targ'ib qilingan yo'l-yo'riqlari, shioru qoidalari, aqidalari insoniy timsollar, hayotiy voqealar asosida dalillanadi.

Bahouddin Naqishbandning dinni mustahkamlash va taraqqiy ettirish uchun qilgan xizmatlari ulug' bo'lganligi sababli uni «Bahouddin» – dinning faxri, bebahosi deb atashgan.

Bahouddin Naqshband karomatli inson bo'lganligi uchun unga Balogardon, deb nom berishgan.

Xullas, Bahouddin Naqshband Temur hukmronlik qilgan davrning eng buyuk avliyolaridan bo'lib, u ishlab chiqqan va targ'ibot qilgan tariqatning mavqeyi ko'tarilgandan ko'tarilib boradi.

11. XOJA UBAYDULLOH AHROR
(1404 – 1490)

XV asrda naqshbandiya tariqatini samarali davom ettirgan ulug' shayxlardan biri – Xoja Ubaydulloh Ahrordir. Xoja Ubaydulloh Shosh viloyatining Tog'li Bog'iston (hozirgi Bo'stonliq) qishlog'ida dunyoga kelgan.

Xoja Ubaydullohning otasi Mahmud bo'lib, uning ajdodi Muhammad Nomiy Bag'dodiyga borib yetadi. Xoja Ubaydullohning yoshligi Shoshda kechgan. Uning tarbiyasi va o'qishi bilan tog'asi Xoja Ibrohim shaxsan shug'illangan 1427-yilda Xoja Ubaydulloh ilm va ma'rifat markazi Samarqandga o'qishni davom ettirish uchun borgan. 1428-yil Xirotga borib to 1433-yilga qadar bu yerda bo'lgan mashhur shayxlar Bahouddin Umar Zayniddin Xavofiylar suhbatini olgan. 1433-yilda Ubaydulloh Chag'aniyonni hozirgi (Surxondaryo va qisman Qashqadaryo viloyatlari bo'lgan) hududidagi Xulug'utti mavzesida turuvchi Bahouddin Naqshbandiyning shogirdi Mavlono Yaqub Charxiy huzuriga kelib u bilan tanishadi va Yaqub Charxiyni pir mushid sifatida tan oladi. Shundan so'ng, u Shoshga qaytadi. Taxminan 1451–1452-yilga qadar u bu yerda bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan Xoja Ubaydulloh Mirzo Ulug'bekning o'ldirilishida qo'li bor, degan uydirma haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Bu uydirmalar yoshlarimiz ongida milliy qadriyatlarimizga nisbatan, his-tuyg'usini shakllantirish maqsadida, ataylab o'ylab topilgan bir usuldir. Ulug'bek o'ldirilgan 1449-yil 25 (27) oktabr hali Hoji Ubaydulloh Samarqandda hech qanday nufuzga ega emas edi. Agar bu fitnada "qo'li" bo'lganida Temuriy sulton Abu Saidni shunchalik yuksak martabaga ko'tarmas, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va Boburlar pir atab, uning etagidan tutmas edilar.

Xoja Ubaydulloh 1451–1452-yillarda Samarqandga ko'chib kelgach, uning obro'-e'tibori kuchayib ketadi uni fuqaro va akobirlar pushti panoh deb biladilar. Buning sabablari shundan iborat ediki, birinchidan, Xoja Ubaydulloh o'sha davrda xalq ommasi orasida e'tibor qozongan naqshbandiya Xojagon tariqatining asosiy yo'nalishi shunday belgilagan edi: «Xojagon tariqati darvēshlarining udumi shundan iboratki, ular o'zlarining barcha himmatlarini biror-bir ish bilan mashg'ul bo'lishga sarf qilsinlar... Aytibdurlarkim, xaloyiqdan Haq subxonahuga erishish vositasi uni eslashi darajasiga bog'liq bo'lsa-da, ammo uning eng yaxshi yo'li bir musulmon ko'nglini xursand qilishdan iboratdir. Xojayi jahon Abdulxoliq G'ijduvoniyning tabarruk so'zlaridan biri budur:

Dari xilvat bandu dari suhbatro kushoy,
Dari shayxiro bandu dari yorira kushoy.

Mazmuni:
Xilvat eshigin yopgilu suhbat eshigin och!
Shayxlik eshigin yopg'ilu yorliq eshigin och!»

Xoja Ahrorning quyidagi so'zlari ham uning hayotiy dasturi yo'nalishini belgilab beradi: «Agar biz shayxlikni bo'ynimizga olsak edi, unda bironta shayx murid topa olmasdi. Ammo bizga boshqa mas'uliyat, ya'ni musulmonlarni zolimlar zulmidan himoya qilish vazifasi yuklatilgan. Ana shuni amalga oshirish va musulmonlar manfaatini himoya qilish maqsadida, podshohlar bilan muloqotda bo'lib, turish, ularning ishonchini qozonish lozim... Agar mashoyixlar o'z vaqtlarini ayab, bu ishga e'tibor qilmagan bo'lsalar, biz fuqaro uchun o'z vaqtimizni ayamaymiz»[1].

Taniqli yozuvchi Yevgeniy Berezikovning hikoya qilishicha, umrining oxirlarida Xoja Ahrorning Samarqand viloyatida 35 ming, Qarshida 23 ming gektar yerlari, bog'-rog'lari, ekinzor dalalari bo'lgan. U kishining millionga yaqin suruv-suruv qo'y-echkilari, poda-poda sigir-buzoqlari, ot va-yilqilari bo'lgan. Shuncha boylikka qaramasdan u kishi oddiy bir hujrada faqirona hayot kechirgan[2]. Barcha topgan davlat va boyliklarini komil inson sifatida Haq yo'liga, Olloh yo'liga deb beva-bechora va kambag'allarga, ularni og'ir soliqlardan ozod qilishga, masjid, madrasalar va xonaqohlar qurilishiga sarf qilgan. Zahiriddin Muhammad Bobur «Boburnoma»da bunday deb yozadi: «Hazrati Xoja Ubaydullohning mutaalliklarigakim, burun xarj va tajmillarda ko'p faqir va miskin alarning himoyati bila zulm va taaddidin halos bo'lurlar edi». Masalan, manbalarda, yozilishicha, Umarshayx Mirzo Shosh aholisidan 250 ming dinor hajmida soliq to'lashni talab qilganda Xoja Ahror bu soliqning hammasini o'zi to'lab yuborgan va yana qo'shimcha tarzda 70 ming dinorni soliq to'plovchilarga hadya qilgan ekan. Bularning hammasi albatta Xoja Ahrorning xalq o'rtasidagi obro'si va mavqeyining beqiyos darajada oshuviga sabab bo'ladi. Darhaqiqat, afgonistonlik mashhur olim Abdulhay Habibiy aytganidek: «Xoja Ahrorning so'zlaridan ma'lum bo'ladiki, naqshbandiylar odamlarga ijtimoiy jihatdan foydali bo'lgan rohat va xursandchilik bag'ishlash kabi oliyjanoblikni go'zal axloq deb bilardilar»[3].

Xoja Ahror Valiy turli ijtimoiy faoliyatdan tashqari, ijodkorlik ilmi bilan ham mashg'ul bo'lgan. U kishining mo'yqalamlariga mansub quyidagk asarlar el aro shuhrat topgan:

1.«Fikrot ul-orifin» yoki ayrim nusxalarda «Voridot» deb ataladi. Bu Xoja Ahrorning tasavvuf ilmiga oid fikrlarini o'zida aks ettirgan asar bo'lib, tojik tilida yozilgan.

2.«Risolai volidiya» yoki «Muxtasar». Asar Xoja Ahror otasining xohishi bilan yozilgan bo'lib, odob-axloq va insonning o'zini tanishiga bag'ishlangan. Bu nodir asar odamlar o'rtasida katta shuhrat qozongan. Uni Bobur 1528–1529 - yillarda o'zbek tiliga o'girib, 245 baytlik nazmiy risolaga aylantirgan.

3.«Risolai xuroiya». Bu asarni Xoja Ahror mashhur shoir Abu Sa'id Abulxayrning bir ruboiysi sharhiga bag'ishlab yozgan.

4.«Ruqaot». Bu maktublardan iborat.

Yuqoridagi qisqacha yuritilgan fikr-xulosalardan ma'lumki, Xoja Ubaydulloh Ahror tasavvuf ilmining buyuk vakillaridan biridir. Shul bois, uni o'zlariga ma'naviy pir deb hisoblagan buyuk shaxslar orasida Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburlar bordir. Alisher Navoiy Xoja Ahrorni ulug'lab, bunday deb yozadi:

Ulki, bu ofoq ichida toq erur,
Tok nekim, murshidi ofoq erur.

Navoiy uni dunyo miqyosidagi odamlarga yo'l ko'rsatuvchi ulug' bir murshid, hatto shohlar ham uning xizmatiga tayyor der ekan, u bilan muloqotda bo'lgan gadolar ham o'zlarini ma'naviy jihatdan shoh deb his etishini ta'kidlaydi.

Xullas, ulug' Movarounnahr tuprog'ida komil inson darajasiga ko'tarila olgan Xoja Ubaydulloh Ahror o'z davrining ma'naviy-ijtimoiy hayotida katta va o'chmas iz qoldiradi. Chex olimi Feliks Tauer so'zlari bilan aytganda, «Turkistonning bu yorug' mash'ali» o'zining fuqaroparvarlik g'oyalari nurlari bilan hamon porlab turmoqda.

Shunday qilib, Temur va temuriylar davrida o'lkamizda fan va madaniyat barq urib o'sadi, rivojlanadi va kamol topadi. Fan, madaniyatning qaysi bir sohasi, qaysi bir tarmog'ini ko'zdan kechirmaylik ona diyorimiz XIV va XV asrlarda jahon sivilizatsiyasining eng oldingi saflaridan joy olganligining guvohi bo'lamiz. Temuriylar sulolasi davri jahon fani va madaniyatining Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Bahouddin Naqshband, Xoja Ubaydulloh Ahror kabi ulug' vakillarini yetishtirib berdi. Ular o'z faoliyatlari, yozgan asarlari bilan jahon sivilizatsiyasi xazinasiga

[1] Valixo'jayev B. Xoja Ahror. Uydirma va haqiqat. "Muloqot", 1991, 4-son, 68-bet.

[2] Berezikov E. Xoja Ahror sirru- asrori. "O'zbekiston adabiyoti va san'ati", 1991- yil 25 -yanvar.

[3] Valixo'jayev B. Xoja Ahror. Uydirma va haqiqat. "Muloqot", 1991, 4-son, 67-bet.

munosib hissa qo‘shdilar. XIV – XV asrlardagi Movarounnahr va Xurosonda moddiy va ma’naviy taraqqiyotining tamal toshini ulug‘ bobomiz sohibqiron Amir Temur qo‘ygan edi. O‘zi pok dili pok islom g‘oyasi bilan sug‘orilgan ma’naviyati pok yurt va millat birligi bilan butun qalbi, vujudi to‘lib-toshgan Amir Temursiz bu davr madaniy taraqqiyotini tasavvur etish mumkin emas. Bu jihatdan ulug‘ bobomiz Amir Temurni shu paytgacha o‘tgan jahongirlarning birontasi bilan qiyoslay olmaymiz. Shu ma’noda «Ipak yo‘li – muloqot yo‘li» Xalqaro ilmiy safar koordinatori senegallik doktor Dudu Dvenning quyidagi so‘zlari diqqatga loyiqdir: «Temur nihoyatda serqirra, faoliyati murakkab siymo, ulug‘ zot. U, bir tomondan, dunyoni titratgan jahongir, ikkinchi tomondan, dunyo avlodlarini ma’naviy, moddiy qarzdor qilgan buyuk inson! Tarixda buyuk sarkardalar ko‘p bo‘lgan. Bordi-yu fransuz sarkardasi Napoleon bilan Temurni qiyoslaydigan bo‘lsak, ikkinchisi birinchisidan o‘n chandon ustun turadi. Napoleon jahongir bo‘lib, borgan joylarini vayron etib, qurilishlarga kam e’tibor bergan bo‘lsa, Temur o‘z davrining buyuk sarkardasi, fotihi sifatida eng yaxshi ustalarni, olim-u fozillarni o‘zi bilan birga olib yurib ko‘pgina go‘zal shaharlarni bebaho binolar bilan bezagiga bezak ko‘rkiga ko‘rk qo‘shdi»[1].

Mustaqillik sharofati tufayli Amir Temur sohibqiron o‘zining tarixda tutgan munosib o‘rniga ega bo‘lmoqda. 1996-yil O‘zbekistonda «Amir Temur yili» deb e’lon qilindi, YUNESKO Bosh konferensiyasi 1996-yilda Amir Temur tavalludining 660 yilligini xalqaro maydonda nishonlashga qaror qildi. «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasining 1995-yil 29- dekabr sonida e’lon qilingan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «1996-yilni «Amir Temur yili» deb e’lon qilish to‘g‘risida»gi farmonida quyidagilarni o‘qiymiz: «O‘zbekiston fuqarolarining yosh avlodning milliy iftihor va vatanparvarlik tuyg‘ularini yanada rivojlantirish maqsadida, 1996-yil «Amir Temur yili» deb e’lon qilinsin». Bu ulug‘ Sohibqironning tarix oldidagi o‘rniga berilgan yuksak va qonuniy bahodir.

[1] Malik Murod. Jahongir va “Buyuk ipak yoli”. “Yosh leninchi”, 1991- yil 31 -iyul.

Nazorat savollari

1. *Amir Temurning “Kuch adolatda” shiorini ta’riflab bering.*

2. *Amir Temur qurdirgan tarixiy obidalar va ularning ahamiyati nimalarda namoyon bo‘ladi?*

3. *Amir Temurning ma’naviy hayot va ilm-fan homiysi ekanligini ochib bering.*

4. *Ulug‘bek shaxsiyati va uning akademiyasiga ta’rif bering.*

5. *Tarix va tarixshunoslik tushunchalarini ta’riflay olasizmi?*

6. *Bu davrda badiiy adabiyot va xalq og‘zaki ijodi qay darajada taraqqiy topdi?*

7. *Kitobat san’ati, xattotlik va tasviriy san’at. Mashhur xattotlardan kimlarni bilasiz?*

8. *Bahouddin Naqshband va naqshbandiya tariqatining ilmiy, diniy, ma’naviy ahamiyati nimadan iborat?*

9. *Xoja Ubaydulloh Ahror ta’limotidan misollar keltira olasizmi?*

10. *Shaxsan o‘zingizda ushbu davr ma’naviy merosidan namuna bo‘lgan qanday manbalaringiz bor?*

11. *Prezidentimiz Islom Karimovning Amir Temur va uning merosi haqida nimalar aytganini bilasizmi?*

12. *Amir Temur va uning merosiga sovetlarning munosabati qanday edi?*

13. *Mustaqillik yillarida Amir Temur va uning hayoti va faoliyati, qadr-qimmati qanday baholanmoqda. Bu sohada shaxsan Islom Karimovning xizmatlarini tavsiflab bering?*

QISQACHA ATAMALAR LUG‘ATI

Ajam – Eron mamlakati va xalqi

Azarhurra – otashparastlar topinadigan muqaddas olov o‘t

Azata – erkin shaxs; ozod ma’nosida. “Avesto”ga ko‘ra, o‘sha zamon jamoasining a’zolari asosan, “azata”lardan tashkil topgan.

Ayl – Amur Temur askariy qismlarining o‘n nafarlik bo‘linmasi

Akkor – qoranda; qishloqning ziroatkor aholisi

Amid ul-mulk – davlat hujjatlari va elchilik aloqalari vaziri

Amir – farmon beruvchi, boshliq, hokim, qo‘shin boshlig‘i, sarkarda, hukmdor.

Amirlik – musulmon mamlakatlarida amir tomonidan boshqarilgan mamlakat yoki viloyat

Amir ul-umaro – amirlar amiri, bosh amir, bosh hukmdor

Aninizm – ruh va jonga ishonish, ota-bobolar ruhiga sig‘inish

Anqo — Sharq mamlakatlarida zikr qilinishicha, Ko‘hi Qof tog‘ida yashagan afsonaviy qushning nomi.

Araz – qo‘shin ta’minoti bilan shug‘ullanuvchi vazir

Arbob – Buxoro amirligida qishloq yoki shaharlarda mahalla boshlig‘I, oqsoqol.

Ark – ichki qal’a, podshoning shahar ichidagi qo‘rg‘on – saroyi, qarorgohi

Arxeolog – arxeologiya mutaxassisi, arxeolog olim

Axeologiya – qadimdan qolgan, qadimiy yodgorliklar haqidagi tushuncha, qadimgi zamonlar haqidagi fan

Arxiv – davlat yoki ayrim shaxslarga tegishli muhim qadimiy hujjatlarni saqlaydigan maxsus tashkilot

Atrok – turklar

Axriman – Zardushtiylik dinining zulmat, ochlik, urush, o‘lim, gunoh va qabihlik tangrisi

Axuramazda – zardushtiy va mazdaklarda oliy tangri, yorug‘lik, faravonlik, sihat-salomatlik, tinchlik va barcha ezguliklar xudosi

A’lo hazrat – hazrati oliylar, janobi oliy

Badaviy — yovvoyi, qo‘pol, dag‘al, dashtlik – cho‘l odami, ko‘chmanchi, arab ko‘chmanchilari

Band – toshlardan bino qilingan suv omborining to‘g‘oni, suv ombori to‘g‘on

Barzikor – qo‘shchi, ziraotkor, qishloqning mehnatkash aholisi

Barot – 1. Hijriy yil hisobi bilan sakkizinchi oy (Sha’bon), 2. Oqlik qag‘ozi hukmdor tomonidan berilgan ozodlik xati, yoro‘g‘lik, 3. Ijaraga olish, 4. Barqondon, ilgari barot oyining oxirida qilinadigan bazm va suhbat.

Beg‘ar – jamoat ishlariga safarbar etish, hashar

Bibliya – Tavrot, yahudiylar va xristianlarning «muqaddas» kitobi

Biy – urug‘ va qabila oqsoqoli

Boj – savdogarlardan olinadigan o‘lpon, soliq, tovon

Borgoh – makon, dargoh, dunyoga keladigan va unga qaytadigan azaliy muqaddas maskan (joy)

Botmon – og‘irlik o‘lchovi (XII–XV asrlarda 20 kg ga teng bo‘lgan)

Burong‘or – qo‘shinning o‘ng tomoni

Burg‘u – karnay

But – but, sanam, yakka xudoli dinlar kelib chiqquncha urug‘chilik va qabilachilik davrida keng tarqalgan majusiylik, butparastlik dini.

Buxorxudot – VII asrning 80-yillaridan VIII asrning birinchi choragigacha Buxoroda hukmronlik qilgan sulola

Bo‘dun – chorvador aholi, qora bo‘dun-qora xalq

Vazir – devonxona boshlig‘i, minstr

Valiahd – toj-u taxt vorisi, o‘rinbosar

Valiy – avliyo, aziz, ega, sohib

Varvar – yunonlar o‘zlaridan boshqa barcha xalqlarni kamsitib, «varvar» so‘zini ishlatganlar, bu so‘z madaniyatsiz, johil, qo‘pol, yovvoyi ma’nosini anglatadi.

Vaqf – musulmon mamlakatlarni masjid, madrasa va boshqa diniy masalalarga qarashli bo‘lgan yer- mulklar

Vahiy – ilohiy xabar

Vaqfnoma – vaqf yerlarini ixtiyoriy ravishda berilganligi yoki vasiyat qilinganligini tasdiqlovchi hujjat

Gurxon – qabila birlashmasi; xon unvoni

Davlat – bir sinf ustidan ikkinchi sinfning hukmronligini ta’minlovchi, zo‘rlikka tayanuvchi mashina, apparat

Darvish – kambag‘al, so‘fi, qalandar, faqir

Darra – charm va qayishdan to‘qilgan yo‘g‘on va og‘ir zarb beruvchi qurol

Darxon – XII–XIII asrlarda mo‘gul qabilalari orasida qo‘llanilgan unvon. Darxonlar har qanday soliq va majburiyatlardan ozod qilinganlar, ulug‘ xon huzurida bo‘lish huzuridan ham foydalanganlar

Darg‘acha – mo‘g‘ullarda chorva xo‘jaligini idora qiluvchi boshliq

Dahma – maqbara, yer osti va yer usti sag‘anasi, qabr ustiga qo‘yilgan yodgorlik

Dashti qipchoq – qipchoq dashti

Devon – vazirlar mahkamasi

Devonbegi – vazirlar mahkamasini bosh ma’muri

Dehqon – «qishloq hokimi» yer egasi, feodal

Dinor – oltin, kumush tanga (bir misqol – 4,8 gr.ga teng bo‘lgan)

Dovul – kata nog‘ora

Dorug‘a – harbiy ma’mur

Dudang – hosilning oltidan ikki hisobida olinadigan dehqonchilik solig‘i

Yenichar – turklarning piyoda askari

Yom- jom – savdo yo‘llaridagi qo‘noq

Jaloyir – o‘zbek-turk qabilalaridan biri

Jamoa – kishilar birlashmalari shakllaridan biri, asosan, iqtisodiy ibtidoiy jamoa tuzumi davriga xosdir

Jarib – 958 km m, yer maydoni

Jarchi – feodalizm davrida hukmdorlarning xalqqa qarata chiqargan farmoni, ayrim shaxslarni taqdirlash yoki jazolash haqidagi amrini, urush e’lon qilish yoki tugagani haqidagi xabarni va shu kabi xabarlarni bozor maydoni yoki jamoa to‘plangan boshqa yerda baland ovoz bilan e’lon qiladigan shaxs

Jayhun – Amudaryoning qadimgi nomlaridan biri

Jahongir – jahonni oluvchi, jahonni bo‘ysundiruvchi

Jeta – qaroqchi, qoloq

Jiyba, Jeva – qadimgi temir yoki po‘latdan yasalgan harbiy kiyim

Jilovdor – xonni yoki boshqa oliy martabali kishini otga mindirib va tushirib qo‘yuvchi xizmatkor

Jome’ masjidi – juma kunlari jamoat namozi o‘qiladigan kata masjid

Juvong‘or – qo‘shinning so‘l qanoti

Juz’ya – islom dini qoidasiga ko‘ra, g‘ayridinlardan olinadigan soliq

Jo‘ji ulusi – Chingizxon saltanatining 1224-yildagi bo‘linishida uning katta o‘g‘li Jo‘jimxonga tekkan ulus

Zakot – tozalash, 1. Musulmon mamlakatlarda aholi umumiy boyligining 1/40 miqdorida har yili olinadigan diniy soliq, 2. Musulmonlarda «Tozalovchi» diniy soliq bo‘lib, bu haqida «Qur’on» da oyat bor

Zarbxona – chaqa va tangalar so‘qiladigan ustaxona

Zardushtiylik – miloddan avvalgi VI asrda O‘rta Osiyo, Ozarbayjon va Eron xalqlarining qadimiy otashparastlik dini, uning nomi shu dinga asos solgan payg‘ambar Zardo‘sht yoki Zardo‘st nomi bilan bog‘liq (yunoncha zoroastr)

Zindiklik – xudosizlik, dinga ishonmaslik.

Zindon – qorong‘ilik, o‘tmishda yer ostidagi qamoqxona, yerto‘la

Zulqarnayn – Iskandarning laqabi, ikki shohli ma’nosida

Ilekxon – Qoraxoniylar sulolasiga mansub bo‘lgan kichik hukmdorning unvoni

Ilmi aruz – she’riyat

Ilmi hay’at – astronomiya

Imom – 1. Diniy oliy rahbar, hukmdor (xalifa, Yaman viloyatining boshqaruvchisi, turklarda – sulton, forslarda Alining avlodi), 2. Shialarning oliy boshlig‘i. 3. To‘rt asosli masxabdan oyi, islom dini rivoyatlarga ko‘ra, shu oyda Qur’oni Karim Ollohu taolo tomonidan yerga yuborilgan

Rasul – elchi payg‘ambar

Registon – qum to‘shalgan maydon; sahn

Riyozot – matematika

Sadoq – o‘ydon

Sadr – diniy va dunyoviy hokimiyat hukmdori

Said – 1. Muhammad payg‘ambar avlodlarining faxriy unvoni 2. Ba’zi musulmon mamlakatlarida hukmdor unvoni

Saltanat – hokimiyat, sultonlik, podsholik, hukumronlik, boshqarish imperiyasi

Sarbador – boshini dorga tikuvchi, dor ostiga boruvchi

Sarboz – oddiy jangchi

Sardor – boshliq, yetakchi, yo‘lboshchi, rahbar

Sipoh – Askar, qo‘shin

Sohibqiron – jahon egasi, jahongir

Suvoriy – otliq askar

Sulton – podshoh, hukmdor

Sultonlik – tepasida sulton turgan manarxiya davlati, sulton hokimiyati

Sunniylar – sunniy mazhabidagilar, sunnatga amal qiluvchi musulmonlar

Suyurg‘ol – oliy tabaqa zodagonlarga in’om qilingan yer-mulk

Tavorix – tarixlar

Tavrot – besh kitob, yahudiylarning «muqaddas» besh kitobi, qadimgi vaziyat

Talan – soliq miqdori, bir talan 34 kg teng

Talmud – ta’limot, Ta’lud. Injilni izohlash maqsadida miloddan avvalgi IV asrdan milodning V asri o‘rtalarigacha qadimgi yahudiy tili va aramey shevasida yozilgan diniy kitob

Tamg‘a – savdo boji, savdogarlardan olinadigan soliq

Tanob – yer o‘lchovi, 2-2,5 ming kv.m. hajmdagi maydoni

Tarxon – ozod etilgan. 1. O‘rta asrlarda feodalning unvoni, 2. Soliqlar to‘lashdan ozod etilgan yer va mulklar, 3. O‘zbek-turk urug‘larining birining nomi

Taxt – muayyan balandlikda o‘rnatilgan serhasham, ziynatli tayanma kursi, podsho (monarx) o‘tiradigan joy, podsholik, saltanat.

Taxt vorisi – valiahd, saltanat vorisi, toj-u taxt merosxo‘ri, merosxo‘r shahzoda, bo‘lajak hukmdor.

Toj – toj-taxt, saltanat, mustabid hokimiyat belgisi.

Totem – urug‘ yoki qabila ibtidosi, urug‘ asoschisi, ajdod, urug‘ jamoalari topinadigan hayvon, o‘simlik yoki jism.

Totemizm – totemlarga sig‘inish.

Tuman – 1. O‘n minglik harbiy qism. 2. Uyezd, rayon. 3. O‘n ming. 4. Eron tilla puli.

Tuman og‘asi – o‘n minglik askariy qism amiri, qo‘mondon

Tug‘ro – davlat nishonasi, gerb.

Ulamo – olimlar, musulmon davlatlarida qozilar, musulmon ruhoniylarining yuqori tabaqasi.

Ulus – el, xalq, qabila.

Umaro – amirlar.

Ummat – bir tilda so‘zlashuvchi kishilar, bir payg‘ambarga tobe insonlar.

Usturlob – astronomiya asbobi, astrolobiya.

Ushur – hosildan 10 foiz hisobida olinadigan dehqonchilik solig‘i

Farmondo – boshqaruvchi.

Fulus – mayda mis chaqa

Fiqh – diniy huquq ilmi.

Xabargir – xabarchi, kuzatuvchi ayg‘oqchi.

Xazara – minglik askariy bo‘linma.

Xalifa – o‘rinbosar; xulafo-xalifalar.

Halifalik – xalifa hokimiyati

Handasa – geometriya.

Xandaq – mudofaa inshoati.

Xatib – din peshvosi.

Xattot – kitob va risolalar ko‘chiruvchi kotib.

Xiroj – soliqning bir turi; hosilning 20-25 foizi hisobidan olinadigan qishloq xo‘jalik solig‘i

Xoja – ega, boshliq, uy egasi, oila boshlig‘i.

Xonaqoh – machit ibodotxonasi, g‘aribxona, musofirxona.

Xutba – juma kunlari va hayitlarda o‘qiladigan namoz (unga davlat boshlig‘ining nomi qo‘shib o‘qilgan)

Xo‘ja, xo‘ja, xo‘jayno, Xo‘jayin. – yer-suv xo‘jasi

Charxpalak – suv ko‘tartish inshooti.

Cherik – qo‘shin, askar.

Chiqir – tuya yoki ho‘kiz qo‘shib aylantiriladigan suv ko‘targich inshoot.

Chokar – harbiy drujina, qurollangan guruh, ko‘ngillilar to‘dasi.

Chorakor – o‘zgalar yerida ishlab, hosilning 25 foizini o‘ziga olib ishlaydigan yollanma qo‘shchi, ziroatkor

Cho‘r – lashkarning sharqiy qanot amiri.

Shayx – islom dinida oliy Ruhoniylar vakili, diniy aqidalarni biluvchi, va’z-nasihat qiluvchi ba’zan oliy, diniy o‘quv yurti talabasi

Shayxul-islom – din va islom ilmi peshvosi, islom dini oqsoqoli, diniy arbob.

Shariat – Qur’oni Karimda bayon qilingan islom dinining huquqiy va urf-odat qoidalari

Shahriston – ichki shahar.

Shialar – shia mazhabidagilar, shiaga amal qiluvchi musulmonlar

Shoh – podsho, monarxlik unvoni.

Eloqxon – elning oq xoni; yurtning kichik hukmdori, viloyat hokimi.

Etnogenez – xalq va elatning kelib chiqishi.

Yabg‘u yoki jabg‘u – el-yurt hokimi.

Yalavoch – xabar yetkazuvchi

Yasovul – soqchi.

Yasoq – soliq, jarima, to‘lov.

O‘lpon – yer solig‘i.

O‘rdugoh – qo‘shin lageri, to‘xtaydigan qo‘noq; podsho qarorgohi.

O‘tloq va suvloq – yaylovlardan olinadigan soliq.

Qavm – bir mahalla, qishloq kishilari, bir urug‘ vakillari.

Qaysar – podshoh; Rim va Yunon podsholarining qadimiy laqabi.

Qalandar – dunyodan ko‘ngli sovib o‘zini chekkaga olgan kishi, tarki dunyo qilgan odam, uzlatga ketgan kishi; elma-el tentirab yuruvchi darvesh.

Qal’a, qasr – saroy, qo‘rg‘on.

Qasida – she’riy madh, maqtov yoki marsiya.

Qiron – ikki sayyoraning bir burchagiga yaqin kelishi.

Qozi – ijrochi, amalga oshuruvchi, hukm qiluvchi.

Qoziul quvvat – bosh qozi, oliy sudya.

Qoraxon – buyuk xoqon

Qul – xo‘jayinining, quldorning xususiy mulki bo‘lib, qolgan kishisi.

Quldor – qulga egalik qiluvchi ekspluatator.

Qurultoy – turkiy va mo‘g‘ul xalqlarida umumiy yig‘ilish, syezd

Qur’on – islom dinining muqaddas kitobi.

Qo‘rg‘on – atrofi baland devor bilan o‘ralgan darvozali turar joy.

G‘azovat – harbiy yurish, bosqin, hujum. Islom dinini yoyish maqsadida, va g‘ayridinlar, kofirlarga qarshi qurol kuchi bilan amalga oshiriladigan “muqaddas” urush.

G‘oziy 1. Musulmonlarning g‘ayridin, kofirlarga qarshi olib borgan urushlari. 2. G‘ayridinlarg qarshi kurashga rahbarlik bilan yoki alohida mahorat bilan urushgan jangchiga beriladigan faxriy unvon.

G‘ulomlar – qarollar, qullar, yosh xizmatkorlar.

G‘usa – cho‘milish.

Hazrati oliylari – podsholar va hukmdorlarni ulug‘lash maqsadida, ularning nomiga qo‘shib aytiladigan so‘z.

Hijr – 622-yilda payg‘ambar Muhammad alayhissalom va musulmonlarning Makkadan Madinaga ko‘chib borishlari: Hijr musulmon-yilining boshlanishi hisoblanadi.

Hojib – harbiy boshliq.

Hojibul – hujob; qo‘mondon

Hojir ul – asvod – Makkadan hojilar tavof qiladigan katta qora tosh.

Hokim – Viloyat hokimi; 2. hukmdorning viloyatdagi noibi; 3. Shahar, uyezd hokimi.

Horun – posbon, kuzatuvchi; Muso payg‘ambar akasining ismi.

Xoqon yoki qog‘on – hukmdor, podsho.

MUNDARIJA

Kirish ... 3

I bob. O'rta Osiyo ibtidoiy tarixining davri va bosqichlari. Ibtidoiy tarixni davrlashtirish
1. O'zbekiston hududida eng qadimgi odamlarning izlari ... 11
2. O'rta va yangi tosh asri ... 16
3. Mis-tosh va bronza asri ... 18

II bob. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi davlat tuzilmalari. Chet el bosqinchilariga qarshi kurash. (milloddan avvalgi birinchi ming yillik)
1. Urug'chilik jamoasining yemirilishi va uning sabablari ... 21
2. O'zbekiston hududidagi eng qadimgi davlat tuzilmalari ... 23
3. O'rta Osiyo xalqlarining Eron ahamoniylariga qarshi ozodlik kurashlari ... 31
4. O'rta Osiyo xalqlarining Iskandar Zulqarnaynga qarshi erk va ozodlik uchun kurashlari ... 39

III bob. O'rta Osiyodagi qadimgi davlatlar (miloddan avvalgi IV asrdan milodning IV asrgacha)
1. O'rta Osiyo salavkiylar hukmronligi ostida ... 47
2. Parfiya davlati. Yunon - Baqtriya podsholigi ... 49
3. Qang' davlati ... 53
4. Qadimgi Farg'ona davlati (Parkana, Dovon) ... 58
5. Kushon davlati ... 60
6. Buyuk ipak yo'li ... 63
7. «Avesto»– muqaddas kitob ... 67
8. Moniylik dini ... 72
9. Qadimgi yozuvlar ... 73

IV bob. O'rta asrlar davri. O'rta Osiyo xalqlari ilk o'rta asrlar davrida (V–VIII asrlar) yerga egalik munosabatlarining shakllanishi. Eftalitlar va Turk xoqonligi davri (V–VII asrlar)
1. Eftalitlar davlati ... 75
2. Turk xoqonligi ... 79
3. Turk xoqonligida ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy hayot ... 83

V bob. Arab xalifaligi davrida Movarounnahr va Xuroson
1. Arab xalifaligining tashkil topishi ... 87
2. O'rta Osiyoda arablar bosqini ... 89
3. Qur'oni Karim ... 92
4. Movarounnahrda arablar zulmining kuchayishi ... 95

5. Arablarga qarshi xalq ozodlik kurashlari ... 97
6. Abu Muslim qo'zg'oloni ... 99
7. Muqanna qo'zg'oloni ... 103

VI bob. Movarounnahr va Xurosonda mustaqil davlatlarning tashkil topishi
1. Tohiriylar va Somoniylar davlatlari ... 108
2. Somoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy va xo'jalik hayoti... ... 113
3. Qoraxoniylar davlati ... 116
4. Qoraxoniylar davrida ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot ... 120
5. G'aznaviylar davlati ... 122
6. Saljuqiylar saltanati ... 128
7. Xorazmshohlar davlati ... 131

VII bob. IX–XII asrlarda Movarounnahr va Xorazmda madaniy hayot
1. Madaniyatning ijtimoiy-siyosiy hayotda tutgan o'rni ... 140
2. Sharq dunyosining buyuk allomalari ... 141
3. Islom madaniyati. Hadislar ... 161
4. Tasavvuf – so'fiylik ta'limoti ... 165

VIII bob. Movarounnahr va Xorazm mo'g'ullar bosqini davrida (XIII asrning boshi – XIV asrning birinchi yarmi) ... 181
1. Chingizxon boshliq Mo'g'ul davlatining tashkil topishi ... 181
2. Chingizxonning Xorazmshoh Muhammad bilan munosabatlari ... 185
3. Mo'g'ullar bosqini arafasida Xorazm davlatida siyosiy vaziyat ... 189
4. Chingizxon bosqinchilik yurishlarining boshlanishi ... 191
5. Urganch fojiasi ... 198
6. Jaloliddin Manguberdi jasorati ... 200
7. Mo'g'ullar istilosidan keyingi davrdagi siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy vaziyat ... 204
8. XIII asr – XIV asrning birinchi yarmida madaniy hayot ... 207

IX bob. Amir Temur va temuriylar davri (XIV asrning ikkinchi yarmi – XV asr)
1. Amir Temurning tarix sahnasiga chiqishi ... 212
2. Amir Temurning Samarqand taxti uchun kurashi ... 215
3. Buyuk Amir Temur saltanati ... 219
4. Eron, Hindiston va Kichik Osiyoga yurishlar ... 227
5. Amir Temur davlatida ichki hayot ... 235
6. Amir Temurning harbiy san'ati ... 238
7. Amir Temur saltanatining parchalanishi. Shohrux va Ulug'bek hukmronligi ... 241
8. Husayn Boyqaro hukmronligi ... 250
9. Temuriylar davlatida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar ... 256

20 – 385

X bob. XIV asrning ikkinchi yarmi – XV asrda Movarounnahr va Xurosonda madaniy hayot
1. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy hayot.....263
2. Qurilish va me'morchilik 264
3. Ma'naviy madaniyat, ilm-fan taraqqiyoti 270
4. Ulug'bek akademiyasi.....272
5. Tarixshunoslik 275
6. Xalq og'zaki ijodi. Badiiy adabiyot ravnaqi 279
7. Nafis kitob va xattotlik san'ati 291
8. Tasviriy san'at 292
9. Musiqa san'ati 294
10. Bahouddin Naqshband (1319–1389) va Naqshbandiya tariqati.....295
11. Xoja Ubaydulloh Ahror.....296

Qisqacha atamalar lug'ati.....299

VATAN TARIXI

(XVI–XX asr boshlari)

IKKINCHI KITOB

5120300 – Tarix (Jahon mamlakatlari bo'yicha)

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi
Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi
O'zbekistonning yangi tarixi markazi tomonidan nashrga
tavsiya etilgan

QAYTA TAYYORLANGAN UCHINCHI NASHRI

Muqaddima

Aziz va muhtaram ilm tolibi!

Jonajon O‘zbekistonimiz mustaqillikka erishganligi tufayli jamiyatimiz ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida, shu jumladan, ma’naviy turmushimizda ham chuqur sifat o‘zgarishlari, tiklanish va yangilanish jarayonlari jadal sur’atlarda sodir bo‘lmoqda. Mazkur jarayon xalq ta’limi tizimini ham qamrab oldi va bu tizimni jahon andozalari darajasiga ko‘tarish mustaqil O‘zbekistonning davlat siyosati maqomini kasb etdi.

Ushbu tarixiy yutug‘imizning ma‘naviy negizini mustahkamlash o‘zbek xalqi tanlab olgan o‘ziga xos yo‘lni muvaffaqiyatli amalga oshirishning ishonchli omillaridan biri ekanligi shakshubhasiz. Bu muhim tarixiy vazifani-mustaqillikning ma’naviy asoslarini qaror toptirish va yanada mustahkamlashda siz yoshlarni ma’naviy kamolotga yetkazish, milliy istiqlol g‘oyasi ruhida tarbiyalash, hozirgi zamon ilmiy bilimlari bilan qurollantirish favqulodda katta ahamiyat kasb etadi. Shu bois davlatimiz birinchi Prezidenti Islom Abdug‘aniyevich Karimovning bu haqda tinmay g‘amxo‘rlik qilganligi bejiz emas, albatta. **«...Noyob insoniy fazilatlarni asrab avaylash va yanada takomillashtirish, farzandlarimizni ozod va demokratik O‘zbekistonning munosib o‘g‘il-qizlari etib tarbiyalash masalasi ma’naviyat sohasidagi ishlarimizning asosiy yo‘nalishini tashkil etmog‘i kerak. Shunga ko‘ra Vatan tarixi va madaniyati, jug‘rofiyasi va iqtisodiyotini, qadimiy urf-odatlarimizni har tomonlama o‘rganish dolzarb ahamiyatga ega. Bog‘chalardan tortib oliy o‘quv yurtlarigacha bo‘lgan ta‘lim-tarbiya tizimlarida mazkur fan va bilimlarni o‘qitishga muhim siyosiy vazifa sifatida qaralmog‘i lozim».**[1]

Biroq mustaqilligimizning dastlabki paytlarida bu muhim ta’lim-tarbiyaviy vazifani keng ko‘lamda samarali hal qilish uchun zarur bo‘lgan shart-sharoitlarimiz bir muncha cheklangan edi. Nafaqat O‘zbekistonning boy tarixini yangicha idrok etish, balki yangi milliy istiqlol g‘oyasining shakllanishi va uni fuqarolarimiz, ayniqsa yoshlarimiz ongida qaror toptirish ishiga xizmat qilishga dav’at etilgan Vatan tariximizning o‘zi jiddiy yangilanishi lozim edi. Mustaqil O‘zbekistonning ilmiy-nazariy jihatdan puxta asoslangan yangi tarixiga talab ortib bordi va bu talab paysalga solinmay qondirilishi zarur edi. Yana bir yetilgan ehtiyojning tez orada hal etilishi taqozo etildi tarix fanimiz yangilanishi va rivojining mustahkam tayanchi sifatida uning yagona konsepsiyasi yaratilishi kerak edi. Bu dolzarb muammoning yechilishi zarurligi Respublikamiz birinchi Prezidenti I.A.Karimovning 1998 - yilning iyunida bir guruh tarixchi olimlar, ijodiy xodimlar va jurnalistlar bilan bo‘lgan suhbatida uqtirilgan edi. Suhbatda yurtboshimiz bu masalaga e’tiborni jalb etib bunday degan edi: **«Nazarimda o‘zbek xalqining tarixiy o‘tmishini, o‘zligini, ma’naviyati haqida gapirayotganda, bizda chuqur ilmiy asosga tayangan tahlil, muayyan masalalarda aniq yondashuv yetishmayapti. Ilmiy tilda aytganda yaxlit konsepsiya yo‘q. O‘zlikni anglash tarixni bilishdan boshlanadi. Isbot talab bo‘lmagan ushbu haqiqat davlat siyosati darajasiga ko‘tarilishi zarur».**[2]

Mazkur suhbatda yurtboshimiz boy, betakror tariximizning uzoq va yaqin davrlari, bosqichlari, dolzarb muammolari haqida muhim metodologik ahamiyatga molik g‘oyalarni ilgari surdi va ta’riflab berdiki, ularning barchasi birinchi Prezidentimizning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» degan risolasida o‘z ifodasini topdi. Bu asarda tarixshunosligimizning ahvoli tahlil etilgan, uning rivojlanish istiqbollari belgilab berilgan, yoshlarni Vatan tarixini chuqur bilish bilan qurollantirishning dolzarb vazifalari, yangicha yondashuv va metodologik tamoyillar munosib o‘rin olgan. Hozirgi kunda birinchi Prezidentimizning «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» nomli asari tadqiqotchilar uchun ham, tarix fanida ta’lim berayotganlar uchun ham muhim dasturilamal va metodologik asos sifatida samarali xizmat qilmoqda.

Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov say-harakatlari bilan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasi qoshida «O‘zbekistonning yangi tarixi markazi»ning tashkil topishi, Fanlar akademiyasi tarix institutiga yangi maqom berilishi, 1996-yil 16-dekabrda birinchi Prezidentimiz imzolagan «O‘zbekistonning yangi tarixini yaratish to‘g‘risida»gi farmoni va unga asosan 3 jildlik O‘zbekistonning yangi tarixining yaratilishi ham O‘zbekiston tarixini tadqiq etish va o‘qitish ishiga ta’sir ko‘rsatdi.

Tarix ta’limi haqida, O‘zbekiston tarixi fanini o‘qitishning sifatini oshirish to‘g‘risida so‘z ketganda bu sohaga ijobiy ta’sir ko‘rsatayotgan yana bir omilni ham qayd etib o‘tish joizdir. O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasining Tarix instituti huzurida Yahyo G‘ulomov nomidagi «O‘zbek xalqi va davlatchiligi tarixini o‘rganish» Respublika ilmiy seminari faoliyat ko‘rsatib turibdi. Maxsus komissiya tayyorlagan va ma’qullagan «O‘zbek xalqi davlatchiligi tarixi konsepsiyasi» o‘zbek xalqi davlatchiligi tarixini yaratishga munosib hissa qo‘shdi. Bugungi kunda bu muhim hujjat o‘zbek xalqi va uning milliy davlatchiligining haqqoniy tarixini yaratish, xalqimizda, ayniqsa yosh avlod ongi tarixiy xotira va tafakkurni tarbiyalashga xizmat qilmoqda.

Jamiyatimiz ma’naviyatini yuksaltirishga ustuvor yo‘nalish berilayotganligining asl boisi ham shundaki, har tomonlama tarbiya ko‘rgan, ma‘rifatli, ma‘naviyati yuksak milliy g‘oya va milliy istiqlol mafkurasi g‘oyalarini o‘z ongida qaror toptirgan komil insonlarni voyaga yetkazib borish ko‘p jihatdan ma’naviyat sohasidagi say-harakatlar tizimida yoshlarga, talabalarga tarix ta’limini berish, O‘zbekiston tarixi fanini o‘qitish, bu fandan ta’lim berish sifatini davr talablari darajasiga ko‘tarish alohida o‘rin tutadi. Shu munosabat bilan mustaqillik yillarida bu borada qator muhim tadbirlar amalga oshirildiki, ular o‘zining ijobiy samarasini bera boshladi.

O‘zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti Islom Karimovning bevosita g‘amxo‘rligi va e’tibori samarasi o‘laroq O‘zbekiston tarixini fan sifatida rivojlantirish va uni o‘qitishni zamon talablari asosida tashkil etish sohasida e’tiborga loyiq bir qator tadbirlar amalga oshirildi va oshirilmoqda. 1996 - yilda «O‘zbekiston tarixini o‘qitish va o‘rganishning yagona konsepsiyasi» yaratildi va tarix ta’limi jarayonida qo‘llanila boshlandi. Mazkur konsepsiya O‘zbekiston tarixini fan sifatida o‘qitishni yanada yaxshilashda muhim bosqich bo‘ldi.

Ana shu konsepsiya asosida Oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari, umumta’lim va boshqa turdagi maktablar, litseylar, kollejlar va gimnaziyalar uchun O‘zbekistonning yangi tarixidan o‘quv dasturlari tayyorlanib sinovdan o‘tkazildi. Davlat konsepsiyasi va o‘quv dasturlarining yaratilishi, ayniqsa milliy istiqlol mafkurasini shakllantirilish borasida erishilgan yutuqlar o‘z navbatida O‘zbekiston tarixi bo‘yicha darslik va bir qator o‘quv qo‘llanmalarining yaratilishi uchun zarur imkoniyatlarni vujudga keltirdi. Bu imkoniyatlar tarixshunos olimlar, yetakchi pedogoglar tomonidan «O‘zbekiston tarixi» (maktab darsliklari) va «Vatan tarixi» (Oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari talabalari uchun mo‘ljallangan o‘quv qo‘llanma) kabilarning yaratilishiga olib keldi. Darslik va qo‘llanmalarning yaratilishi O‘zbekiston tarixini o‘qitish va o‘rganishni yangi saviyaga ko‘tarishga katta rag‘bat bo‘ldi.

Keyingi yillar mobaynida Vatanimiz tarixini o‘rganishga nisbatan tobora o‘sib borayotgan qiziqish va intilishni hisobga olib keng o‘quvchilar ommasi uchun mo‘ljallab O‘zbekiston tarixidan eng zarur bilim va ma’lumotlar beruvchi bir qator ommabop qo‘llanma va kitoblar yaratildiki, bular jumlasiga “O‘zbekiston tarixi”. O‘quv qo‘llanma.(Toshkent “Universitet”, 1997) «O‘zbekiston tarixi. Qisqacha ma’lumotnoma» (Toshkent. 2000) va «O‘zbekiston tarixi. Ma’ruzalar to‘plami». (Toshkent 2000), «O‘zbekiston tarixi». 1-qism (Toshkent 2002), «O‘zbekiston tarixi. Oliy o‘quv yurtlarining nomutaxasis fakultetlari talabalari uchun darslik» (Toshkent, «Yangi asr avlodi», 2005) kabilarni ko‘rish mumkin. Shuni alohida qayd etib o‘tish joizki, tarixchi olimlar tariximizning hali yaxshi tadqiq etilmagan sahifalarini yangicha yondashuvlar asosida yoritgan tadqiqotlar yaratib, yangi tariximizni yozishga, O‘zbekiston tarixi fanini oliy o‘quv yurtlarida, ayniqsa ularning tarix fakultetlarida o‘qitishni takomillashtirish ishiga munosib hissa qo‘shmoqdalar. Bu o‘rinda mualliflar jamoalari tomonidan yaratilgan O‘zbekistonning yangi tarixining

[1] Islom Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. T.: O‘zbekiston, 1996.38-bet.

[2] Islom Karimov. Biz kelajagimizni o‘z qo‘limiz bilan qurmoqdamiz. 7-jild. T.: O‘zbekiston, 1999. 134-bet.

uchta kitobini,[1] «O‘zbek davlatchiligi tarixi», «Туркестан в начале XX века: к истории истоков националной независимости», «O‘zbekiston mustaqilligi uchun kurashlar tarixi», «Jadidchilik: islohot, yangilanish, mustaqillik va taraqqiyot uchun kurash» kabi kitoblarni ko‘rsatib o‘tish zarur.

Vatan tarixini chuqur bilish va o‘rganishga azmu qaror etgan siz talabalarning nazaridan bu yangi tarixiy tadqiqotlar chetda qolmas. Zero, ular boy o‘tmishimiz, jo‘shqin silsilalari tizimidan iborat tariximizning haqqoniy ilmiy manzarasini beruvchi bilim manbalaridir.

Shu narsa ayonki, xalq ta’limi tizimimiz, shu jumladan tarix fanidan ta’lim berish yangilanish jarayonini boshdan kechirmoqdaki, bu hol O‘zbekiston tarixidan darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarni vaqti-vaqti bilan yangilab, boyitib va takomillashtirib turishni zarur qilib qo‘yadi. Darhaqiqat tarix ta’limi samaradorligini oshirish manfaatlari, talabalarni tarix ilmi bilan tarbiyalash, ular ongida milliy istiqlol mafkurasi va uning eng muhim tamoyilini shakllantirish zaruriyati ana shu ishni amalga oshirishni taqozo etadi.

Chindan ham O‘zbekiston tarixi fani yangilanish, o‘sish, rivojlanish jarayonini boshdan kechirayotgan ekan, bu fandan o‘qilayotgan ma’ruzalar, yaratilgan darsliklar va o‘quv qo‘llanmalari vaqti-soati bilan yangilanib turishi, yangiliklar va tarixshunosligimiz erishayotgan keyingi yutuqlarni o‘zlarida aks ettirib borishlari lozim. Mazkur qo‘llanmani tuzuvchilar uni yaratishga jazm etar ekanlar, ana shu holni nazarda tutganlar. Kitob Vatanimiz tarixining favqulodda katta, mohiyatan g‘oyat muhim va boy sahifasini yoritishga bag‘ishlanadiki, bu davr qiyofasini ifoda etuvchi mavjud adabiyotlarning barchasi ham tarix fanimizning keyingi yutuqlarini aks ettirib ulgurganicha yo‘q. Modomiki shunday ekan, yangi darslik va o‘quv qo‘llanmalarini yaratib, bu yutuqlarni aks ettirib, talabalarga yetkazish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shu taxlitdagi qo‘llanmalar nashr etilishini zoriqib kutayotgan, tarixiy bilimlarga chanqoq talabalar e’tiboriga havola etilayotgan ushbu kitob yaqin yillarga qadar kommunistik g‘oya va mafkura singdirib yaratilgan tarixiy adabiyotlarga xos soxtalashtirish va buzishlardan tamomila xolis bo‘lishga, Vatan tarixshunosligimizning yangi metodologiyasi va shu asosda erishilgan yangi yutuqlari zamirida dunyoga keldi. Uni yaratishda tarixiy hujjatlar, voqealarni umumiy va ortiqcha sharhlovchi, tafsiliy izohlovchi quruq so‘zlar bilan ko‘mib yubormaslikka harakat qilindi.

Mualliflar mumkin qadar manbalar ma’lumotnomalaridan yiroqlashmaslikka va imkon boricha tarixiy haqiqatni borligicha aniq-ravshan va xolisona yoritishga intildilar. Shuni ham qayd etib o‘tish joizki, qo‘llanma mualliflari bundan avvallari dunyo ko‘rgan tarixiy adabiyotlarda bizning tadqiqot obyektimiz bo‘lgan mavzularni yoritishda kamroq foydalanilgan yoki foydalanilmagan qo‘lyozmalar, arxiv hujjatlari va ayniqsa milliy muarrixlarimiz hamda rus matbuoti ma’lumotnomalaridan foydalandilar.

Kitobda Vatanimiz tarixining XVI asrdan, ya’ni Shayboniylar sulolasi davridan to 1917-yilgacha bo‘lgan davrning muhim sahifalari yoritiladi. Shubhasiz, bir kitob doirasida qo‘yilgan qator jiddiy vazifalarni biror nuqson va kamchiliklarsiz, talab darajasida yoritib berish mushkul bir yumush bo‘lishiga qaramasdan ularni baholi qudrat amalga oshirishga harakat qilinadi.

Ushbu o‘quv qo‘llanmani tayyorlashda Shodi Karimovning materiallaridan foydalanildi.

[1] O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. “Sharq”nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati. Toshkent,2000; O‘zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O‘zbekiston mustabid sovetlar hukumronligi davrida. “Sharq”nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati. Toshkent, 2000; O‘zbekistonning yangi tarixi. uchinchi kitob. O‘zbekiston mustaqillik yillarida. “Sharq”nashriyot-matbaa konserni Bosh tahririyati. Toshkent, 2000.

I BOB

XVI ASR VA XIX ASRNING BIRINCHI YARMIDA O‘RTA OSIYO XALQLARI

1. SHAYBONIYLAR DAVLATINING TASHKIL TOPISHI

Buyuk Amir Temur tomonidan Oltin O‘rdaga berilgan kuchli zarba bir vaqtlar qudratli bo‘lgan davlatning zaiflashuvi va parchalanib ketishiga sabab bo‘lgan asosiy omillardan biridir. Uning o‘rniga Volganing o‘rta va quyi oqimida Qozon va Ashtarxon hamda Turkiya hukmronligi ostidagi Qrim yarim orolida Qrim xonliklari vujudga keldi. O‘z navbatida Amir Temur vafotidan so‘ng uning avlodlari o‘rtasida o‘zaro urushlar Amir Temur asos solgan buyuk saltanatning parchalanib ketishiga sabab bo‘ldi va shimoldan kelgan ko‘chmanchi qabilalarning bu yerlarni osonlikcha egallab olishlari uchun qulay imkoniyatlar yaratdi.

XV asrning 20-yillarida Dashti Qipchoqda ko‘chmanchi qabilalar o‘rtasida olib borilgan o‘zaro janglarda Abulxayrxon boshchiligidagi Shayboniylar nomi ostida urug‘ tarix maydoniga chiqdi. Abulxayrxon 1428-yilda xon etib saylandi va qirq yil (1428–1468) hukmronlik qildi. U Sirdaryoning quyi oqimida Sig‘noq Oqqo‘rg‘on, Arko‘k, O‘zgan kabi shaharlarni egallab oldi va bu hududlardan doimo Movarounnahrga tahdid solib turdi. Xususan, Abulxayrxonning nabirasi Shayboniyxon Muhammad Shohbaxt (1451–1510) davrida bu davlat ancha mustahkamlandi va hududlari kengaydi. Shayboniyxon 1451-yilda tug‘ilgan. Abulxayr vafot etgach, uning o‘gli Shayx Haydarga qarshi qo‘zg‘olon bo‘lib, u o‘ldirilgan. Shayx Haydarning o‘g‘illari Shayboniyxon va Mahmud Sultonni yaqin kishilari Ashtarxon xoni Qosimning saroyiga olib borib yashirganlar. Bundan xabar topgan sultonlar o‘z qurollarini Qosimga qarshi qaratganlar. Ammo shahzoda Muhammad Shayboniy o‘z ukasi bilan qamal qilingan Ashtarxondan omon-eson chiqib Dashti Qipchoqqa yetib kelgan. U XV asrning 80-yillarida bobosi Abulxayrxon birlashtirgan Dashti Qipchoq yerlarini birlashtirish va hokimiyatni qaytadan tiklash uchun kurash olib boradi. Bu kurashning dastlabki bosqichida temuriylar Shayboniyxonga katta yordam va madad berganlar. Tarixiy manbalarda Shayboniyxon o‘z ukasi bilan bir necha marta Movarounnahr hukmdorlari va noiblari – Turkiston va O‘trorni idora qilgan noib Muhammad Mazid tarxon, Samarqand hokimi Ahmad Mirzolar huzurlariga kelganda yaxshi kutib olganliklari va homiylik qilganliklari ko‘rsatiladi. Shayboniyxon bir necha vaqt Buxoroda ham yashagan va Dashti Qipchoqqa borib kelib turgan. Buxoroda bo‘lganida Shayboniyxon ma’rifatdan saboq olgan, ilm va she’riyatni sevib o‘rgangan.

Sig‘noq shahri (Qizil O‘rdaga boradigan yo‘ldagi Tuman-Ariq degan sobiq pochta bekatiga 10 km yetmasdan, Sig‘noq shahrining xarobalari hozir ham mavjud) Shayboniyxonga jangsiz taslim bo‘lgan. Mang‘it hokimi Muso Mirzo (No‘g‘ay)ning yordami evaziga Shayboniy qozoqlar xoni Burunduqxonni (1481–1511) tor-mor qiladi. Ammo keyin o‘zi qattiq zarbaga uchrab, Mang‘ishloq yarimoroliga qochadi.

Samarqand hokimi Ahmad Mirzo mo‘g‘ullarning tinimsiz qilib turgan hujumidan tinkasi qurib Shayboniyga yordam so‘rab murojaat qiladi. Shu bahona bilan Shayboniyxon Movarounnahrga ikki bosqichda ya’ni 1488–1499-yillarda birinchi marta, 1499–1507 yillarda ikkinchi marta yurishlar qiladi va birin-ketin O‘tror, Yassi (Turkiston), Buxoro, Samarqand hamda Farg‘ona hududlarini egallab oladi.

2. Shayboniyxon va Bobur Mirzoning o‘zaro munosabatlari

Temuriylar sulolsasining nomini jahonga taratgan vakillaridan biri Zahiriddin Muhammad Boburdir. U 1483-yilda Andijonda tug‘ilgan. Bobur Mirzoning otasi – Umarshayx Mirzo (1451–1494) Farg‘ona viloyati hokimi, onasi Qutlug‘ Nigorxonim Mo‘g‘iliston xoni va Toshkent hokimi Yunushonning qizi edi.

1469-yilda Sulton Abusayid vofotidan so‘ng temuriylar saltanati yana ikki qismga bo‘linib ketganligi tarixdan ma’lum. Movarounnahrda Sulton Abusayid avlodlari navbat bilan hukm surdilar. Dastlab uning o‘g‘li Sulton Ahmad Mirzo (1469–1494), so‘ngra Sulton Mahmud Mirzo (1494–1498) va nihoyat Mahmudning o‘g‘li Sulton Ali Mirzo (1498–1500) mustaqil hukmronlik qiladilar. Farg‘onada Umarshayx hokimlik qilar edi. Bu hukmdorlar orasida ayniqsa Sulton Ahmad uquvsiz, sustkash va buning ustiga savodsiz bo‘lgan. Uning davrida siyosiy tarqoqlik va toju-taxt uchun kurash avjiga mingan. 1494-yilda Sulton Ahmad Mirzo Mo‘g‘iliston xoni Sulton Mahmud o‘zaro ittifoq bo‘lib, lashkarlarini Farg‘onaga yuborgan bir paytda Umarshayx fojiali halok bo‘ladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur

Bu davrda Bobur Mirzo endigina 12 yoshga to‘lgan edi. U valiahd sifatida taxtga o‘tiradi (1494-yil iyun).Yosh tajribasiz Bobur Mirzo yuqori tabaqa vakillari o‘rtasida avjiga mingan siyosiy tarqoqlik kurashiga chorasiz holda aralashishga majbur bo‘ladi. U ulug‘ sohibqiron bobosi davlatini birlashtirishni o‘zining ezgu niyati deb bilar edi. Ana shu ezgu maqsad bilan harakat qilgan Bobur Mirzo boshchiligidagi Andijon qo‘shinlari 1495–1496-yillarda Samarqandga ikki marta muvaffaqiyatsiz yurish qiladi. 1497-yil kuzida u Samarqand atrofidagi bir qancha joylarni va yetti oylik qamaldan so‘ng Samarqandni egallaydi, Boysung‘ur Qunduzga qochadi. Zahiriddin Bobur bobosi Amir Temurning rasmiy poytaxti Samarqandda bor-yo‘g‘i yuz kungina hukmronlik qiladi, xolos. U tez orada Andijonga qaytishga majbur bo‘ladi.

Buni muarrihlar har xil sabablar bilan sharhlaydilar. Birinchi sababi, Samarqand uzoq vaqt qamal qilinganligi oqibatida shaharda oziq-ovqat tanqisligi kuchaygan. Ikkinchi sababi esa, Bobur Mirzoning yo‘qligidan foydalangan mahalliy hukmdorlar Andijonda qo‘zg‘olon ko‘taradilar va shaharni qo‘lga oladilar. Bobur Mirzo Andijondagi o‘zboshimcha beklarni tanobini tortib qo‘yish maqsadida Samarqanddan chiqib Andijon sari otlanadi. Samarqand yosh shahzoda xotirasida juda chuqur iz qoldirdi. Bu Bobur Mirzoning Movarounnahr poytaxtiga birinchi bor qadam qo‘yishi edi.

1498-yilda Buxoroda turgan temuriylardan bo‘lmish Sulton Ali Samarqandga kirib keladi. Uning ixtiyorida qurolli kuch yo‘q bo‘lib u amirlar qo‘lida shunchaki bir qo‘g‘irchoq edi, xolos. Mamlakatdagi bunday bosh boshdoqlik, boshqaruv tizimining tez-tez bir qo‘ldan ikkinchi qo‘lga o‘tib turishi, xalqning og‘ir iqtisodiy ahvoli Movarounnahr tuprog‘idan temuriylarni surib chiqarishni o‘z oldiga vazifa qilib qo‘ygan Muhammad Shayboniyxon bu hududlarni egallab olishlariga yordam berdi. Muhammad Shayboniyxon 1500 yilda jangsiz Samarqandni egalladi. U shaharni talaydi, temuriy shahzodalarni qilichdan o‘tkazadi. Aholiga kafta va og‘ir soliqlar solinadi. Bu hol Samarqand shahri aholisining norozilik qo‘zg‘oloniga sabab bo‘ldi. Qo‘zg‘olonga Abulmakarim boshchilik qiladi. Shayboniyxon bu davrda Samarqandda 600 kishini qoldirib o‘zi Ko‘limalikda dam olayotgan edi. Shunda Samarqand shahri ahli 19 yoshli Bobur Mirzoni Samarqandga chorlab, shahar darvozalarini unga ochib berdilar. Shayboniyning Samarqand shahrida qoldirib ketgan 600 kishidan iborat askarlari qirib tashlandi.

Bobur Mirzo shoh etib ko‘tariladi. Samarqand tumanlari, Qarshi, G‘uzor hududlari ham Bobur Mirzo hukmronligini tan oldi. Samarqandda sodir bo‘lgan voqealardan xabar topgan Muhammad Shayboniyxon Turkiston atroflaridan katta qo‘shin to‘plab yana Samarqand sari yurdi. Bu davrda Samarqandda og‘ir vaziyat vujudga kelgan edi. Qurg‘oqchilik tufayli shahar oziq-ovqat va yem-xashak tanqisligiga uchradi. Natijada Bobur Mirzo lashkarlarining bir qismi tarqab ketdi. U oz sonli qo‘shin bilan qolgan edi. Bundan foydalangan Shayboniyxon hujum boshlaydi. Bobur Mirzo Kesh va Toshkentdan kelayotgan

yordamchi kuchlarni kutmasdan jangga kiradi. Zarafshon qirg‘og‘ida bo‘lgan jangda Bobur Mirzo yengiladi va Samarqandda yashirinadi. Shayboniyxon Samarqandni uzoq vaqt qamal qiladi. Shaharda misli ko‘rilmagan og‘ir ahvol yuzaga keldi. Bobur Mirzo och-yalang‘och qolgan Samarqandni yarim tunda tashlab Toshkent tomon otlandi. U tog‘asi Toshkent hokimi Sulton Mahmudxon huzuriga Samarqandni qaytarib olishda yordam so‘rab boradi. Biroq Muhammad Shayboniyxon Bobur Mirzo, Sulton Mahmudxonning birlashgan qo‘shinlarini yengadi. Bobur Mirzo Mo‘g‘ilistonga qochishdan boshqa chora topa olmadi. Bu davrda Andijon ham Shayboniylar tomonidan egallangan edi. Muhammad Shayboniyxon 1505-yilga kelib butun Movarounnahrni egallab bo‘lib, Xurosonni qo‘lga kiritish maqsadida tayyorgarlik ko‘rayotgan edi. Bobur Mirzo 1504–1507-yillar oralig‘ida Mo‘g‘iliston va Movarounnahr yerlarida quvg‘inda yuradi va nihoyat oz sonli lashkar bilan Hisor tog‘laridan oshib, Kobul shahrini egallaydi. U boshidan juda og‘ir kunlarni o‘tkazdi. Bobur Mirzoning qizi Gulbadanbegim (1523–1603) o‘zining «Humoyunnoma» asarida bunday deb yozgan edi; «To‘liq 11 yil davomida Movarounnahr o‘lkasida, chig‘atoy, temuriy va o‘zbek sultonlari bilan shunday janglar va mudofaalar qiladilarki, ularning sanog‘ini batafsil bayon qilishga qalam ojiz va nuqsonlidir. Oxirgi hamrohlari va qarindoshlari bo‘lib, ja’mi 250 ga yaqin kishi, piyoda, yelkalarida chopon, oyoqlarida choriq, qo‘llarida tayoq bo‘lgani holda beyarog‘, Xudoga tavakkal qilib, Badaxshon va Kobulga qarab yo‘l oldilar»[1]

Bobur Mirzo Afg‘onistondagi tarqoq qabilalarni birlashtirdi. Kobuldan so‘ng G‘azna egallandi. Kobul Bobur Mirzo davlatining poytaxti edi. U 1508-yilda rasmiy suratda o‘zini Afg‘oniston davlatining podshosi deb e’lon qiladi. Hatto Xuroson hukmdori Husayn Boyqaro Bobur Mirzo bilan birgalikda Muhammad Shayboniyxonga qarshi jangga otlanishga o‘zaro kelishib olgan edi. Faqat Husayn Boyqaro Mirzoning 1506-yildagi kutilmagan bevaqt o‘limi bu rejaning amalga oshuviga imkon bermadi. Muhammad Shayboniyxon Movarounnahr so‘ng Xurosonni egallab, bu hududlarni temuriylardan tortib oldi.

[1] Gulbadanbegim. «Humoyunnoma». T., 1959. 24–25-bet.

3. Shayboniyxon va Ismoilshoh

Shayboniyxonning janub tomon ilgarilab borayotganligini Eron shohi Ismoil ziyraklik bilan kuzatib turar va u Shayboniyxonning bu harakatini to‘xtatishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan edi. Ismoilshoh bilan Shayboniyxonning to‘qnashuvi aniq bo‘lib qoldi. Eron hukmdori Ismoil Ardabel shahridagi safaviylar xonadonidan edi. U Ozarbayjondagi turk qabilalari ko‘magidan foydalanib, uncha katta bo‘lmagan, biroq kuchli va tartib-intizomli qo‘shin tuza oldi.

1510-yilda Sirdaryo bo‘ylarida mo‘g‘ullar bilan qozoqlarning birlashgan kuchlaridan talafot ko‘rgan Shayboniyxonning 17 ming kishilik qo‘shini Marvga kirib Movarounnahrdan keladigan yordamni kutadi. Bundan xabar topgan Ismoilshohning 70 ming kishilik qo‘shini Marv qo‘rg‘onini qurshovga oldi. Biroq Shayboniyxon tomonidan qattiq mudofaa qilingan shaharni qo‘lga ola olmagan Ismoil xiyla ishlatdi va qal’ada himoyalanayotgan Shayboniyga; «Agar mard bo‘lsang tashqariga chiqib, men bilan maydonda olishasan», deydi. Erkaklik va mardlik g‘ururi tutgan Shayboniyxon oz sonli qo‘shin bilan Ismoilni orqasidan quvlashga tushdi. Eronlik safaviylar Marv yaqinidagi Murg‘ob daryosi qirg‘og‘ida, Tahrirobod deb atalgan joyda daryo ustidagi ko‘priklarni buzib, Shayboniylarni tuzoqqa tushiradilar. Ko‘p o‘zbek sarkardalari qirib tashlanadi. Mag‘lubiyatga uchrab yaralangan Shayboniyxon yaqin bir qishloqqa chekinadi. Eronliklar Shayboniyxonni qo‘lga olib 1510-yil 12-dekabrda uning boshini tanasidan judo etib, nayza uchiga ilib qo‘yadilar. Zaki Validiy To‘g‘onning yozishicha, Ismoilshohning buyrug‘i bilan Shayboniyxonning bosh suyagidan sharob qadahi yasaladi va u oltin bilan bezatilib, Misr sultoni Falajga sovg‘a sifatida yuboriladi. Chunki Falaj ham Shayboniyxon singari sunniy mazhabida edi va uni juda sevardi.[2] Arab tarixchisi Ibn Ayos «Badoiy o‘z-zuhur» nomli asarida keltirishicha Shayboniyxonning bosh suyagidan yasalgan qadah ustiga Ismoilshoh quyidagi satrlarni yozdirgan ekan:

Alsayf val-xanjar rayhonano,
Tuf a’lo almarjis val-as.
Mudominoman dam a’donno,

[2] Ahmad Zakiy Validiy. Bugungi turk eli (Turkiston vf yaqin tarixi). Istanbul, 1981, 2-nashri, 55–56-betlar.

Yahasno jamjumatu al-ras!

Arabcha bu satrlarning ma'nosini quyidagicha sharhlash mumkin;

Qilich va xanjar bizning hidimizdir,
«Tuf» bo'lsin nargiz va sumbulimizga.
Dushmanning qoni ichkiligimizdir,
Aylansin bosh suyak qadahimizga!

Shayboniyxonning bosh suyagidan yasalgan tilla qadahning Misrga yetib kelishi sunniy mazhabidagi aholi o'rtasida katta norozilik uyg'otdi. Misr sultoni Qansu Gavri o'sha bosh suyakni katta hurmat bilan ko'mdiradi. Yana Ibn Ayosning aytishisha, 200 dan ortiq Misrlik shoirlar Ismoilshohning yuqorida keltirilgan she'riy to'rtligiga qarshi javob she'riy to'rtliklar yozdilar. Masalan, shayx Nosuriddin Tahhan qalamiga mansub she'riy javob to'rtlikning o'zbekcha tarjimasi quyidagichadir:

Gar hidlab yursang hushbo'y narsalarni
Ko'paytirarsan mudhish qo'rquvlarni.
Jangda dushmanni o'ldirish sharafdir,
Faqat it yalaydi bosh suyaklarni!

Shayboniy taqdiridan voqif bo'lgan Bobur Mirzo qalbida Ismoilshoh yordamida Movarounnahrni qaytadan egallash umidi paydo bo'ladi. Ana shu ezgu niyatda, u Ismoilshoh elchisini Kobulda juda ochiq chehra bilan kutib oldi. Ismoil elchilari Bobur Mirzoga sovg'a tariqasida shialar odatiga ko'ra o'ralgan salla qalpoqni tortiq qiladilar. Bu albatta diplomatiya o'yini edi. Atrofdagilarning nigohi Bobur Mirzoga qadalgan; nahotki Bobur Mirzo o'zi sunniy bo'laturib shialar qalpog'ini kiysa... Shu payt elchilar Ismoilshoh Bobur Mirzoga birgalikda Samarqandga qo'shin tortishni taklif qilganligini aytadilar. Bobur mirzo Ismoilshoh taklifini qabul qiladi va diplomatik mahoratini ishga solib; «Inshoolloh Samarqandni egallasak bu qalpoqni kiyamiz», deb og'ir vaziyatdan chiqib ketadi. Chunki agar shu paytda u qalpoqni kiyganida barcha sunniylar Bobur mirzodan yuz o'girar edilar. Ismoilshoh o'zaro kelishuvga asosan Samarqand taxti uchun kurashda Bobur Mirzoga har tomonlama yordam berdi. U Bobur Mirzoni qurollantirdi, unga sipohlar berib jangga otlantirdi. Bobur Mirzo 1512-yilda Ismoilshoh yordamida Samarqandni qo'lga kiritdi. Ammo bu safar Samarqand aholisi Boburni qo'llab-quvvatlamadi. Xalq uni bu gal shiddatli hukmdor avlodi, qo'rqmas sipoh, xalqparvar shoir va mutafakkir avvalgi Bobur Mirzo deb emas, balki Ismoilshohning qo'g'irchoq gumashtasi, Samarqand sunniy aholisining nazarida mansab, hokimiyat uchun har narsaga tayyor, o'z elidan, dinidan qaytgan shialar xizmatkori sifatida qabul qiladi. Bunga Bobur Mirzoning yo'l qo'ygan xatolari va noto'g'ri xatti-harakatlari asosiy sabab bo'ldi. U Samarqandni egallagach, Ismoilshohni oliy hokim deb e'lon qiladi. Shiya imomlari nomi bilan tangalar zarb qila boshladi, Movarounnahrni Eron manfaatlariga bo'ysundiradi.

Albatta, bu hol sunniy mazhabidagi Movarounnahr aholisining g'azabini qo'zg'adi. Bu orada, Bobur Erondan kelgan qo'shinlarga javob berib ularning boshliqlariga katta-katta sovg'a-salomlar ulashadi. Shu tufayli yuzaga kelgan qulay fursatdan foydalangan va xalq ommasining kayfiyatini to'g'ri hisobga olgan Shayboniylar urug'idan bo'lgan. Shayboniyzodalar Ubaydulla Sulton boshchiligida birlashib 1512-yil iyun - noyabr oylarida katta qo'shin bilan Movarounnahrga bostirib kirdilar. Bobur Mirzo 50 ming kishilik qo'shini bilan qarshi chiqadi, ammo Samarqand yaqinidagi Saripulda yengilib Hisorga qochdi. Shayboniy avlodlari Samarqandni uzil-kesil egalladilar. Ismoilshoh Boburga yordam berish maqsadida o'zining eng tajribali va nomdor sarkardalaridan bo'lgan amir Ahmad laqabi "Najmi-soniy" («Ikkinchi yulduz») boshchiligida qo'shin yuboradi. Eron qo'shini o'z yo'lida Xuroson amirlarining madad otryadlarini o'ziga qo'shib olib, Termiz yonida Jayhundan kechib o'tdi va Bobur Mirzo bilan qo'shildi. Birlashgan Eron va Bobur qo'shinlari Qarshi shahrini o'rab oldi va Amir Ahmad shahar aholisini butunlay qirib tashlashga buyruq berdi. Qarshi shahrida 15 ming aholi qirib tashlandi. Qariyalar-u bolalarni ham ayamadilar. Bu paytda Ubaydulla, Muhammad Temur sulton va boshqa o'zbek sultonlari fursat poylab Buxoro yaqinida raqiblarini kutib turar edilar. Amir Ahmad bundan bexabar holda bemalol Buxoro tomon yuradi va G'ijduvonni qamal qila boshlaydi. Kutilmaganda u o'zbek sultonlarini hujumiga duch keladi va tez orada yakson qilinadi. Bu jangda amir Ahmadning o'zi o'ldiriladi. Eron qo'shinidan ozgina qismi qochib ulguradi. Shundan so'ng Bobur Mirzo bilan Ismoilshoh o'rtasidagi ittifoq barham topadi. Bobur Mirzo endi Movarounnahrdan butunlay umidini uzib Kobulga qaytadi. U 21 yil maboynida, ya'ni 1526-yilga qadar Kobulni boshqargan. So'ngra Bobur Mirzo Kobulni ikkinchi o'g'li Kamron Mirzoga qoldirib o'zi Hindiston sari yurish boshlaydi va buyuk boburiylar sulolasi saltanatiga asos soladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek va hind xalqlari tarixida buyuk lashkarboshi va davlat arbobi, ulug' shoir, mutafakkir olim va tarixchi sifatida munosib o'rin olgan. Hind xalqining buyuk farzandi Javoharlal Neru «Hindistonning kashf etilishi», «Jahon tarixiga bir nazar» asarlarida Bobur Mirzo va uning nabirasi Akbarga yuksak baho bergan. U shunday deb yozadi: «Bobur-dilbar shaxs, Uyg'onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo'lgan. U san'atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko'rardi».[1]

Boburning Hindistonni qo'lga kiritishi tufayli Hindistonda buyuk o'zgarishlar sodir bo'ladi, san'at hayotida, me'morchilik va madaniyatning boshqa sohalarida ulkan o'zgarishlar yuz beradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur asos solgan saltanatni uning avlodlari Hindistonni inglizlar bosib olgunga qadar, 1858-yilgacha, ja'mi bo'lib 332 yil boshqardilar.

Zahiriddin Muhammad Bobur –
1526 – 1530- yillar

Humoyun Mirzo	– 1530–1556 - yillar
Akbarshoh	– 1556–1605 - yillar
Jahongirshoh	– 1605–1627 - yillar
Shohjahon	– 1627–1658-yillar
Avrangzeb	– 1658–1707-yillar
Bahodirshoh	– 1707–1712 -yillar
Jahondar shoh	– 1712–1713 -yillar
Farrux shoh	– 1713–1719-yillar
Muhammad shoh	– 1719–1748-yillar
Ahmad shoh	– 1748–1754-yillar
Olamgir II	– 1754–1759-yillar
Shoh Olam II	– 1759–1806-yillar
Akbarshoh II	– 1806–1837-yillar
Bahodirshoh II	– 1837–1858-yillar

Hindiston boburiylardan bo'lgan Humoyun, Akbarshoh, Jahongirshoh, Shohjahon davrlarida ayniqsa gullab-yashnagan, hududlari kengayib rivojlangan. Xususan, Akbarshoh va uning nabirasi Shohjahon hind xalqining qalbidan juda katta joy olgan edilar.

Javoharlal Neru Akbarshohni yuksak baholaydi: «Uning (Boburning-muall.) nabirasi Akbar yana ham dilbarroq va xo'p yaxshi fazilatlarga ega bo'lgan. Mard, jasur, iste'dodli lashkarboshi, rahmdil, shafqatli, idealist va xayolparast, shu bilan birga harakatchan, o'z ishini davom ettiruvchilarning sadoqatiga sazovor bo'lish uchun intilgan odam bo'lgan. Sarkarda sifatida butun Hindistonning keng hududini o'ziga bo'ysundirgan. Lekin, u yutuqlaridan ham mustahkamroq g'alabani qo'lga kiritishni, ya'ni odamlarning fikri va qalbini zabt etishni o'ylar edi. Akbar saroyida bo'lgan portugaliyalik iyezuitlarning aytishlariga qaraganda uning qarashlari jozibali bo'lib, «ko'zlari quyosh nuriga to'la dengizday chaqnab turar edi».[2]Hindistonda Akbarshohga atab 70 seriyali film tayyorlangan.

Shohjahonni hindlar hurmatlab «Hazrati Shohjahon», «Bahodir Shohjahon», «Shohjahonobod» nomlari bilan ataganlar. Hindistonlik olimlar boburiy shahzodalarni Amir Temur sulolasidan bo'lgan «Barlos turklari», «Chig'atoy gurgonilari» yoki «Mo'g'ul xoqonlari» deb ataydilar.

Xullas, temuriylar sulolasining buyuk vakillari hisoblanmish boburiylar tarixi hind xalqlari tarixida o'zining munosib o'rniga ega. G'arbdagi bobur shunos olimlardan biri ingliz olimi Valdemar Xansen o'zining 1986-yilda Dehlida ingliz tilida chop etilgan «Tovus toj yoki mo'g'ullar saltanati qismati» kitobida boburiylar sulolasining Hindistondagi 332 yillik faoliyatiga yuksak baho beradi: «Hindiston va uning 8 ming yillik tarixi bamisoli bir tovus bo'lsa, o'sha ko'p ming yillik tarixdagi boburiylar sulolasining 332 yillik hukmronlik davri ana shu tovusning gultojidir».[3]

4. Buxoro xonligining tashkil topishi

Shayboniyxon vafotidan so'ng uning avlod-ajdodlari o'rtasida toj-u taxt, hokimiyat, mol-dunyo va davlat talashib o'zaro qonli urushlar avj oldi. 1510–1530 yillarda Shayboniyxonning amakisi Ko'chkinchixon hokimlik qiladi.

[1] Неру Джавахарлал. Открытые Индии. М., Политиздат, 1989, стр, 272-273

[2] Неру Джаваъарлал. Открытие Индии. стр, 272–273.

[3] Shamsutdinov R., Abdullayev F., Abdullayev M. Buyuk Boburiylar saltanati. Andijon, «Meros», 1995, 9-bet.

Unga o‘g‘li Abdusaid (1530–1533) va jiyani Ubaydullaxon (1533–1539) merosxo‘r bo‘ldi. Abdullaxon I ning qisqa hukmronligidan (1539–1540) so‘ng Movarounnahrda qo‘shhokimiyatchilik vujudga keldi. Bunga sabab, Buxoroda Ubaydullaxon o‘g‘li Abdullazizxon (1540–1550), Samarqandda esa Ko‘chkinchixon o‘g‘li Abdulatifxon (1540–1551) taxt boshqarganlar. Hokimiyat talashib kurash misli ko‘rilmagan cho‘qqiga ko‘tarildi. Shayboniyxon avlodlarining har birida 10–12 tadan o‘g‘il farzand bo‘lib, ularning har biri taxt uchun vorislik qilishga da’vogar edi. Shu bois Movarounnahr hududi bir necha bo‘laklarga bo‘linib ketdi. Karmana va Miyonqal’ada Iskandar Bahodir,[1] Balxda Pirmuhammad,[2] Qarshida Sulton Qilich Qora, Hisorda Shayboniyxonning nabirasi sulton Burxon hokimlik qiladi. 1556-yilda Abdulatifxon vafot etgach Samarqand taxtini Baroqxon[3] qo‘lga kiritib, Navro‘z Ahmadxon nomi bilan besh yil hukmronlik qiladi.

1550-yilda Sulton Abdulazizxon vafot etgach, o‘nlab sultonlar, beklar va amirlar Buxoro taxti uchun kurashni avjiga mindirdilar. Dastlab Buxoro Shayboniyxonning nabirasi Sulton Muhammadyorga tegdi, lekin u bir yil o‘tmasdan Pirmuhammad tomonidan quvildi. Pirmuhammadga qarshi Baroqxon va Abdulatifxonga sulton Said, sulton Muhammadyor va Burxon sulton qo‘shiladi. Ular birgalikda Miyonqal’a, Karmana va Qarshiga yurish boshlaydilar. Vahimaga tushgan bu shaharlarning hokimlari qochib ketadilar. Faqat Miyonqal’a hokimi Iskandarning 18 yoshli o‘g‘li Abdulagina qal’ada mustahkamlanib sultonlarning birlashgan kuchlariga qarshi yolg‘iz o‘zi kurashga otlanadi. 12 kun davom etgan jangdan so‘ng sulh bitimi imzolanadi. Bitimga ko‘ra Abdulla Balxga jo‘nab ketishga majbur bo‘ladi. 1556-yilda Baroqxon vafot etgach, uning farzandlari o‘rtasida boshlangan taxt vorisligi uchun kurashga aralashib undan ustalik bilan foydalangan Abdulla navbatdagi g‘alabaga erishadi. U quvg‘inlik yillarini bekorga o‘tkazmadi. Eng obro‘-e’tiborli o‘nta o‘zbek qabilasi-shirin, qushchi, o‘tarchi, kenagas, yuz, jaloyir, major, qipchoq, ming, bahrin qabilalari, shuningdek jo‘ybor shayxlari hamda musulmon ruhoniylarining boshqa e’tiborli va qudratli vakillarining himoyasi va qo‘llab-quvvatlashiga sazovor bo‘ladi. Abdulla Ilono‘tdi yaqinidagi jangda Baroqxonning o‘g‘li Bobosulton va uning ittifoqchisi Toshkent hokimi Darveshxonning birlashgan kuchlarini tor-mor keltiradi. Abdulla uchun Buxoroga yo‘l ochiq edi. U Qarshi, Chorjo‘yni egallab, sulton Burxonni mag‘lubiyatga uchratib Buxoroga tantanavor kirib boradi. Buxoroni zabt etadi. Buxoro Abdullaxon zamonida siyosiy hokimiyat markaziga aylanadi. Markazi Buxoro bo‘lgan davlat Buxoro xonligi deb atala boshlanadi.

Abdulla Shayboniylar urf-odatlariga katta hurmat bilan qaraydi va yoshi ulug‘ bo‘lgan o‘z amakisini, so‘ng otasini xon deb e’lon qiladi. Amalda Abdullaning o‘zi ularning nomidan hokimiyatni idora etardi. Otasi Iskandarxon 1561-yili xon deb e’lon qilinadi. U 1582-yil vafotiga qadar xonlik taxtida o‘tiradi. Otasi vafotidan so‘ng 1583-yil Abdullaxon II o‘zini rasman xon deb e’lon qiladi. Abdullaxon (1557–1598) hukmron bo‘lgan davrda Movarounnahrda kuchli markazlashgan davlatga asos soldi.Uning butun hukmronlik yillari urush va jang-u jadallar bilan o‘tdi. 1557-yilda Shahrisabzni, 1569-yilda Samarqandni egalladi. 1558–1572-yillarda o‘rtada tanaffuslar bilan Badaxshon uchun jang qiladi, Balx va Hisorni qo‘lga kiritdi. 1582-yilda Toshkent, Sayram, Turkiston, Farg‘ona, 1583- yilda Xuroson, 1595-yilda esa Xorazm taslim etiladi.

Abdullaxon II Amir Temurdan so‘ng, Movarounnahrda nisbatan qat’iy siyosat yurgiza olgan yagona va so‘nggi davlat arbobi edi. U Buxoro hokimiyatini tiklash maqsadida Qozog‘istonning hozirgi Karag‘anda viloyati g‘arbidagi, Sariqsuv daryosining shimolida joylashgan Ulug‘toqqa yetib borgach, tog‘ tepasidagi bir minorada bitilgan quyidagi so‘zlarga ko‘zi tushadi: «Tarix yetti yuz to‘qson uchinda qo‘y yili, yozning ora oyi, Turonning sultoni Temurbek ikki yuz ming cherik bila To‘xtamishxon yurtiga intiqom uchun yurdi. Bu yerga yetib, belgi bo‘lsun deb bu minorani qurdirdi. Tangri nusrat bergay inshoolloh. Tangri el kishiga rahmat qilg‘ay. Bizni duo bilan yod qilg‘ay.»

[1] Iskandar Bahodir – Abdullaxonning o‘g‘li.

[2] Pirmuhammad – Jonibek sultonning o‘g‘li, Abdullaxon I amakisi, o‘sha vaqtda Balx hokimi edi.

[3] Baroqxon – Abulxayrxonning nevarasi, Suyunch xojaning o‘rtancha o‘g‘li, Toshkent hokimi.

Mazkur bitiklar 1391-yili Amir Temur To‘xtamishxonga qarshi lashkar tortgan kezi shu tog‘ ustiga chiqib, so‘ng bu yerda bir minora qurdirib xarsang toshga o‘ydirib yozdirgan xotira so‘zlari edi. Abdullaxon II buyuk sohibqiron haqiga duolar o‘qittirib, o‘zi ham qarshi tomonda bir minora qurishga buyruq berdi va unga «Kimki bu manzilga qadam qo‘ysa, xayrli duo ila bizni yod aylasin» so‘zlarini o‘ydirtiradi.[1] Amir Temur Turkiston shahrida Xo‘ja Ahmad Yassaviy maqbarasi va masjidini qurdirgani ma‘lum. Tugallanmay qolgan bu ishni oxiriga yetkazish Abdullaxon II ga nasib etadi.

Abdullaxon II XVI asrning 80-yillarida Xurosonda, uning markazlari Hirot, Mashhadda, 90-yillarda Seyiston, Garmsir va to Xilmand daryosigacha bo‘lgan hududlarda o‘z saltanatini o‘rnatdi, Kandahorni ham egallaydi. Uning davrida hozirgi Karag‘andadan (Ulug‘tog‘dan) Xilmand daryosigacha, Sibir xonligidan Mashhadgacha bo‘lgan hududlar yana bir bor Oliy hokimiyat Buxoro qo‘l ostida birlashdi. Bunday katta saltanatga Amir Temurdan so‘ng Abdullaxon II asos soladi. Rossiyaliklar uning davlatiga nisbatan «Buyuk Buxoriya» degan iborani qo‘llashgan edilar.

Ana shu davrdagi Abdullaxon II ning markazlashgan davlat tuzish borasidagi faoliyati Hofiz Tanish Buxoriyning «Abdullanoma» asarida o‘zining mukammal ifodasini topgan.

Abdullaxon zamonida Buxoro xonligida dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq rivojlanadi, madaniy hayot ancha yuksaladi. Juda ko‘p sug‘orish inshootlari: Abdullaxon bandi, Tuyatortar kanali, Hovuzixon to‘g‘oni va suv ombori, Vaxshdan uning atrof vohalariga chiqarilgan ko‘plab ariqlarning qurilishi dehqonchilikni rivojlantiradi. Bu vaqtlarda Buxoro xonligida bug‘doyning 10 xil turi, suli, qo‘noq, jo‘hori, mosh, no‘hat, makkajo‘hori, loviya, sholi, paxta, kunjut, beda, arpa, sabzovot va poliz ekinlari ekilgan, bog‘dorchilik chorvachilik va ipakchilik rivojlangan. Samarqand, Buxoro, Marg‘ilon, Xo‘jand, Andijon, Toshkent, Jizzax, O‘ratepa, Shahrisabz va boshqa yirik shaharlarda hunarmandchilik taraqqiy qilgan. Samarqand qozikalonining hujjatlaridan ma’lum bo‘lishicha, XVI asrda Samarqandda hunarning 61 turi mavjud bo‘lgan. Movarounnahrlik hunarmandlar zo‘r san‘at bilan turli-tuman metall buyumlar, ip va ipak matolar, a’lo navli qog‘ozlar ishlab chiqarganlar. Buxoro shahri bu vaqtda ancha kengaytirilgan, devor va harbiy istehkomlar qaytadan qurilgan. Shaharda madrasalar, xonaqoh va karvonsaroylar, yangi rastalar barpo qilingan. Shahar o‘rtasidagi tim, ko‘chalar chorrahasi ustiga gumbaz-toqlar, hammomlar, karvon yo‘llarida sardobalar, karvonsaroylar, ko‘priklar qurilgan.[2]

Abdullaxon davrida Buxoro xonligining Hindiston, Xitoy, Turkiya, Rossiya bilan savdo va diplomatik munosabatlari rivojlangan. 1572–1578-yillari Hindistonda Buxoro xonining elchilari, Buxoroda esa Hindiston podshohi Akbarning elchilari bo‘lgan.

Abdullaxon II elchilari 1583-yili Moskvadan o‘q dori, ov qushlari, mato olib kelganlar. Bunday elchilik 1589–1595-yillarda ham takrorlangan.

Abdullaxon II ning mamlakat ichki siyosatidagi, davlat boshqaruv tizimini mustahkamlash, ayniqsa, pul islohoti o‘tkazish yo‘lidagi faoliyati natijalari keyingi davrlarda ham saqlanib qolgan. Uning davrida Buxoro yaqinida Sumitan (Jo‘ybor) mavzesida Jo‘ybor xojalaridan Abu Bakr Sa’d mozori atrofiga madrasa, masjid, xonaqoh va chorbog‘, Buxoroda madrasa, hammom, Govkashon, Fathulla qushbegi, Mirakan, Xoja Muhammad Porso, Yangi Chorsu (1569–1570), tim (Abdullaxon timi), Karmana yaqinida Zarafshon daryosi ustiga ko‘prik (1582) qurilgan. Bu kabi inshootlar Toshkent, Samarqand, Balx va boshqa shaharlarda ham qurilgan. Turkiston shahridagi Xo‘ja Ahmad Yassaviy maqbarasi, masjidi ta’mirlangan.

Abdullaxon II ning nufuzli amiri Qulbobo ko‘kaldosh sharafiga Toshkentda Ko‘kaldosh madrasasi qurilgan. Uning davrida, shaharsozlik ilm-fan taraqqiy etadi. Buxoro madaniyat, ilm-fan markaziga aylanadi. Buxoroda mashhur Abdullaxon kutubxonasi tashkil bo‘ladi. Unda mashhur xattotlar Mir Ali Hiraviy, Ahmad Husayniylar va boshqalar kitob ko‘chirish bilan mashg‘ul bo‘lishgan. Sayid Hasanxo‘ja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asari Abdullaxon II ga bag‘ishlangan.

Bu davrda shoir, adib va ilohiyotchi olimlardan Mushfiqiy, Nizom Muammoiy, Muhammad

[1] Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. T, «Sharq», 2000, 240-241-betlar.

[2] O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. «O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi». Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent, 2001, I–IV jild.

Darvish oxund, Qozi Poyonda Zominiy, Mulla Amir, Muhammad Alti Zohid, tabiblardan mavlono Abdulhakim va boshqalar yashab ijod etgan. Abdullaxon II ning o'zi ham iste'dodli shoir bo'lib, «Xon» taxallusi bilan o'zbek va fors tillarida she'r yozgan.

Harbiy san'at taraqqiy etgan. Qo'shin tarkibini nayza, qilich, manjaniq naftandoz, shotular bilan qurollangan otliq va piyoda qismlar tashkil qilganlar. XVI asr ikkinchi yarmidan qo'shin Turkiya va Rossiyadan keltirilgan pilta miltiq va zambaraklar bilan qurollana boshlagan.[1]

Abdullaxon II markazlashgan davlatni tuzishda isyonkor zodagonlarni qattiqqo'llik va shafqatsizlik bilan jazoladi, sultonlar, beklar, amirlar va o'zining bir qator qarindosh-urug'larining boshlarini tanlaridan judo qildiradi. Ammo u har qancha qattiqqo'l bo'lmasin siyosiy tarqoqlik tartibotlariga qarshi kurashda ojizlik qiladi va bu tartibotlarning navbatdagi qurboni bo'ladi. Rivoyatlarga qaraganda Abdullaxon II o'g'li Abdulmo'min tomonidan (1598) zaharlab o'ldirilgan. Bu ishda harbiy zodagonlar boshliqlaridan biri Muhammad Boqibiy tashkilotchilik qilgan. Hokimiyatni zo'rlik yo'li bilan otasi qo'lidan olgan oqpadar Abdulmo'min yarim yil o'tmasdanoq o'zi ham boshqa bir dushman zadagonlar guruhi qo'lida (1599) halok bo'ldi. Taxtni so'nggi Shayboniy hukmdor Pirmuhammadxon egallaydi. Ammo 1601-yili Samarqand hokimi Boqi Muhammad bilan kurashda u yengiladi va taxtdan ag'dariladi. Shu bilan Shayboniylar hukmronligi tugaydi. Ana shu Boqi Muhammad boshqa bir sulola-Ashtarxoniylarga mansub edi. 1601-yildan vatanimiz siyosiy hayotida yangi sulola-Ashtarxoniylar hukmronlik qila boshlaydi. Shu tariqa qariyb yuz yil davom etgan Shayboniylar sulolasi o'zaro qirg'inbarot urushlar va o'zaro nizolar oqibatida qirilib tamom bo'ladi va taxt vorisligiga davogar qolmaydi.

Ashtarxoniylar davri davlatchiligi
5.Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi

1598-yilda Abdullaxon II vafot etgach taxtga uning o'g'li Abdulmo'min o'tirdi. O'zaro urushlar natijasida u uzoq vaqt hokimyatni boshqara olmay halok bo'ldi. Taxtga Abdullaxon II ning amakivachchasi Pirmuhammad II o'tirib, u ham uzoq vaqt hukmronlik qila olmadi.

Abdullaxon II vafotidan keyin markaziy hokimyatning inqirozi va mamlakatdagi tartibsizliklardan Buxoro xonligining ichki va tashqi raqiblari zudlik bilan foydalanishga urinishdi. Pirmuhammadxon bu raqiblar qurshovlarini bartaraf qilishga ojizlik qildi. Chunonchi, mamlaktning janubida Eron shohi Abbos Sabzavor, Mashhad va Hirotni egallab oldi. Yusuf mo'min ma'lumotlariga ko'ra "Movarounnahrda ham butun davlatda bo'lgani kabi boshboshdoqliklar avj olib, hech kim birovga bo'ysunishni xohlamadi." Ana shunday sharoitda yangi sulola – Ashtarxoniylar sulolasi hokimyat tepasiga keldi.

Ashtarxoniylar chingiziylar avlodidan bo'lib, XV asrning 80-yillaridan boshlab Astraxan (Xoji Tarxan)da hukumronlik qilganlar. XVI asr o'rtalarida Astraxan Ivan Grozni tomonidan bosib olingach, sulola hukmdori Yormuhammad sulton o'z yaqinlari bilan buxoroga keladi. Manba tili bilan aytganda "urush (nomila) mashhur nasroniylar bosqini dastidan (qochib) Yormuhammadxon farzandlari Jonimuhammad sulton, Abbos sulton, Tursunmuhammad sulton, Muhammad sulton va ahli ayoli bilan Movarounnahrga keldi"

Buxoro hukumdori Iskandar sulton Yormuhammad hamda uning oila a'zolarini yaxshi kutib olib, ular bilan do'stona munosabatda bo'ldi. Oradan ko'p o'tmay Yormuhammadning o'g'li Jonimuhammad (Jonibek sulton) Iskandarxonning qizi Zuxrobegimga uylandi. Shu tariqa Yormuhammad va uning avlodlari Shayboniylar saroyida katta mavqega ega bo'la boshladilar. Jonibek sulton va Zuxrobegimdan uch o'g'il – Dinmuhammad, Boqimuhammad, Valimuhammad tug'ildi. Vaqti kelib Dinmuhammad Xurosondagi viloyatlarning biri Odivarga, Boqimuhammad esa Samarqandga hokim etib tayinlandi.

Boshboshdoqliklar va o'zaro urushlarga chek qo'yish maqsadida 1601-yilda Buxorolik bir guruh yirik zodagonlar Jonibek sultonni Buxoro hukumdori taxtiga taklif etadilar, Jonibek sulton katta o'g'li Dinmuhammad foydasiga taxtdan voz kechdi, Obivard hokimi Dinmuhammad esa buxoroga kelishda qizilboshlilar bilan bo'lgan to'qnashuvda halok bo'ldi. Shundan so'ng Jonibek sultonning ikkinchi o'g'li Boqimuhammad hokimyatga taklif etildi. Bu paytda Samarqand hokimi bo'lgan Boqimuhammad Bog'i shamol atroflarida Pirmuhammad II qo'shinlarini mag'lubiyatga uchratib Buxoro taxtiga o'tirdi (1601–1605). Shu tariqa Movarounnahrda tarixiy manbalarda Ashtarxoniylar (Astraxan yoki Xoji Tarxonlik hukmdorlar) yoki joniylar (Jonibek sulton nomidan) deb nom olgan va bir yarim asr hokimyat tepasida bo'lgan sulola hukumronligi davri boshlandi.

Ilk davrda pul muomilasidagi tangalar Jonibek sulton nomidan zarb etilgan bo'lsada, amalda hokimyatni Boqimuhammad boshqardi. U mamlakatdagi tarqoqlikka barham berishga harakat qilib, avvalo Xorazmni mamlakatga qo'shib oldi. 1602-yilda Balxni qo'lga kiritib Boqimuhammadxon uni ukasi Valimuhammadga hadya qilib, Andxud, Shibirg'on, Maymana, Bag'lon, Badaxshon va Xisorni ham Buxoroga bo'ysundirdi. Boqimuhammadxon mamlakat ichki ishlariga ham alohida e'tibor qaratib, davlat boshqaruvini tartibga solishga harakat qildi. Yusuf Mo'minning malumotlariga ko'ra, u "hokimyat amaldorlari mansablarini qayta ko'rib, qo'shin tuzilishini, fuqarolar holatini nazorat qilgan" bo'lsada uning qisqa muddatli hukumronlik davrida bu siyosiy harakatlar ijobiy natija bermadi. 1605-yilda Boqimuhammadxon vafot etgach. Taxtga uning ukasi, Balx hokimi Valimuhammad (1605–1611) o'tiradi.

Valimuhammadxon hukumronligi davrida ham Balx va Hirot uchun kurashlar davom etdi. Bu kurashlarda Valimuhammadxonning qo'li baland kelgan bo'lsada, u 1607 - yilda Eron shohi Abbos I bilan sulh shartnomasi imzoladi. Buning natijasida Xuroson butunlay Safaviylar qo'liga o'tib ketdi. Natijada busiz ham Valimuhammad saroyi ishlariga doimiy aralashib yurgan, ko'p hollarda xonsiz ham qaror qabul qilinadigan, o'zgarishi siyosiy jihatdan mustaqil deb hisoblaydigan bir guruh buxorolik amaldorlar Valimuhammadga qarshi 1608-yilda fitna uyushtiradilar. Xon eron shohi Abbos I huzuriga qochib ketadi. Buxoro taxtida yana boshboshdoqliklar boshlanib ketib, 1611-yilning yozida Valimuhammadxon Abbos I yordamida Buxoro taxtini egallashi ham uzoqqa cho'zilmadi. 1611-yilning oktabrida Samarqand atrofidagi Imomqulixon bilan bo'lgan to'qnashuvda Valimuhammadxon vafot etadi. Ashtarxoniylar taxtiga Boqimuhammadning o'g'li Imomqulixon (1611–1642) o'tiradi.

Bu davrga kelib mahalliy hukmdorlarning o'zboshimchaligi haddidan oshib, bu holat ayniqsa o'troq aholi turmush tarziga salbiy ta'sir etardi. Imomqulixon o'zboshimcha hokimlar harakatini susaytirishga muvaffaq bo'ldi. Imomqulixon Xorazm va Xurosonni qayta qo'lga kirita olmagan bo'lsa-da, Toshkent, Andijon, Turkiston shaharlariga xavf solib turgan qozoqlar, qalmiqlar va boshqa ko'plab ko'chmanchilarga qarshi kurash olib bordi. Ayrim hollarda ularga yon berib, ko'chmanchilar kuchlaridan Eron shohlariga qarshi kurashda foydalandi. Imomqulixon Toshkent shahri va uning atrofidagi yerlarga o'g'li Iskandar sultonni hokim etib tayinladi. Ammo Toshkentliklar Iskandar sulton siyosatidan norozi bo'lib isyon ko'tardilar va natijada uni o'ldirishdi. Buning evaziga Imomqulixon Toshkentda qirg'inbarot o'tkazganligi manbalardan ma'lumdir.

Shunga qaramasdan manbalarning guvohlik berishicha, Imomqulixon davrida xon hokimyatlarining mavqeyi oshib, ichki vaziyat, siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlik yakunlandi. Muhammad Yusuf (ibn Xoji Baqo) ning "Tarixi Muqumxoniy" asarida berilishicha, "Imomqulixon nochorlar ishini yengillashtirdi, ariza bilan kelganlarni qaytarmadi.

Uning zamonida na kambag'al, na bechora qolmagandi. Chiqargan buyruqlari ijrosi borasida amaldorlariga qattiq turdi, qorong'i tushishi bilan oddiy kiyimini kiyib vaziri va qo'riqchi bilan bozorlar-u mahallalarni aylanib, oddiy xalqning haqiqiy ahvolidan xabardor bo'lib turardi". Umrining oxirida ko'zi ojiz bo'lib qolgan Imomqulixon 1642-yilda Makkaga haj safariga jo'nab 1644 - yilda Madinada vafot etadi.

Imomqulixondan so'ng taxtga uning ukasi Nodirmuhammad (1642–1645) o'tirdi. Nodirmuhammad xon bo'lguniga qadar Balx hokimi bo'lib, uzoq vaqt taxtni boshqara olmadi. U hokimyat tepasiga kelgach, mamlakatdagi ahvol tezda o'zgarib ketdi. Chunki xon davlat ishlarida hal qiluvchi ro'l o'ynaydigan zodagonlarga yaqinlasholmay, ular bilan til topisha olmadi. Un-

[1] O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 1-jild, 32–34- betlar.

dan tashqari, Nodirmuhammadxon mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim ro'l tutgan amirlar va sultonlar mavqeyini cheklash bilan birga mamlakatning asosiy viloyatlarini o'zining olti o'g'li, bir nabirasi va ikki jiyaniga bo'lib berdi. Abdulaziz sultonga Samarqand, Xisrov sultonga Badahshon bilan Qunduz, Bahrom sultonga Toshkent, Subxonquli sultonga Balx, Qutlug' Muhammad sultonga Hisor, Abdurahmon sultonga Shibirg'on va Andxud, nabirasi Qosim sultonga Xuzor berildi. Jiyanlari Muhammadyor sultonga Shahrisabz, So'di sultonga Tolikon berildi.

Bunday sharoitda oradan ko'p vaqt o'tmay vaziyat keskin o'zgardi. Saroydagi lavozimlardan ozod etilgan amaldorlarning noroziligi kuchayib turgan bir paytda, mamlakat hududlariga shimoldan ko'chmanchilar hujumlari boshlandi. Nodirmuhammadxon ko'chmanchilarga qarshi kurashga o'g'li Abdulazizxon boshchiligidagi qo'shinni jo'natadi. Oliy hukumdordan norozi bo'lgan bir guruh amaldorlar 1645-yilning aprelida Uchtepa atrofidagi Yangisaroy degan joyda Nodirmuhammadning katta o'g'li Abdulaziz sultonni xon deb e'lon qiladilar. Bu paytda Qarshi dashtlarida ov qilib yurgan Nodirmuhammadxon bu xabarni eshitib Balxga qochadi.

Abdulazizxon hukumronligi davrida (1645–1681) o'zaro kurashlar bilan boshlanadi. Balxda o'rnashib olgan Nodirmuhammad qolgan o'g'illariga va yangi xondan norozi bo'lgan Buxoro amirlariga tayanib Abdulazizxon hokimyatini tortib olishga urinadi, ammo buning uddasidan chiqa olmadi. Shundan so'ng Nodirmuhammadxon Hind hukmdori Boburiy shahzoda Shohjahondan yordam so'radi. Bundan foydalangan Boburiylar Balx va Badahshonni egallab, bu hududlarda ikki yil hukumronlik qiladilar. Nodirmuhammad esa Eron shohi huzuriga qochib ketadi. 1647-yilda Abdulazizxon Balxga hujum qilib uni Boburiylardan tortib oladi. Nodirmuhammad esa 1651-yilda haj safariga chiqib yo'lda vafot etadi.

Abdulazizxon davrida mamlakatda notinchliklar hukum suradi. Ayniqsa, Balxda hukmronlik qilayotgan Subxonquli sulton bilan Abdulazizxon o'rtasidagi kurash keskinlashdi. Abdulazizxon Balxni Buxoroga bo'ysundirishga bir necha marta uringan (1652–1657) bo'lsada, Subhonquli sultonni mag'lub eta olmadi. Undan tashqari, oliy hokimyatning zaiflashgani hamda o'zaro urushlardan foydalangan Xiva xonlari Buxoroga tez - tez hujumlar uyushtirib turdilar. Ular 1658-yilda Karmana va Vardonzani talon taroj qilib, 1662-yilda Buxorogacha yetib keldilar. Balx mojaralari 1658-yilda Abdulazizxonning piri Abdug'affor aralashuvi bilan biroz barham topgan bo'lsada, amalda Subxonquli sulton Balxni mustaqil boshqargan.

Xiva bilan uzoq urushlar ustiga mamlakatdagi turli ijtimoiy - qatlamlar o'rtasidagi ixtiloflarning keskinlashib borishi mamlakat hayotida salbiy ta'sir ko'rsatgan. Manba tili bilan aytganda Abdulazizxon davrida "Movarounnahr va Balx viloyatlari Xorazmliklar va Qozoqlar hujumlari tufayli halokat yoqasiga kelib qoldi". Qarib qolgan Abdulazizxon dushman hujumlarini qaytarolmay qolgandi. Undan tashqari, uning davrida yirik yer egalarining iqtisodiy va siyosiy mustaqilligining kuchayishi markaziy hokimyatni yanada zaiflashtirgandi.

1681-yilda Abdulazizxon taxtni ukasi Subxonquli sultonga topshirib, o'zi haj safariga jo'naydi. Subxonqulixon (1681–1702) hukumronligi yillarida ham mamlakatdagi ijtimoiy – iqtisodiy va siyosiy vaziyatlar o'zgarmagan. Chunonchi, Subxonqulixon davrida uning o'g'illari o'rtasida Balx hokimyati uchun kurash yanada avj oldi. Bu jarayonda uning o'g'illarini Balxdagi obro'li xonadonlar qo'llab turdilar. Mahalliy amaldorlar davlat xazinasiga ham soliqlar to'lamaganlar. Bu holat markaziy hokimyatning Balxdagi nihoyatda zaiflashib ketganidan va mahalliy siyosiy kuchlarning, xususan yirik amirlar mavqeyi oshib ketganidan dalolat beradi.

Yangi hukumdorning hokimyat tepasiga kelishi Buxoro va Xiva munosabatlarini ham yumshatmadi, Xivaliklar Abdulazizxon va Uning o'g'li Anushaxon boshchiligida Zarafshon va Qashqadaryo vohalariga talonchilik yurishlari uyushtirib, shahar va qishloqlarni vayronaga aylantirdilar. Oqibatda sug'orish ishlari izdan chiqib, dehqonchillikka putur yetdi. Bozorlarda qimmatchilik boshlanib, xalqning ahvoli yomonlashdi. Mana shunday sharoitda Subxonqulixon davlatining bo'shab qolgan xazinasini to'ldirish maqsadida qo'shimcha soliqlarni joriy etib, bir

necha yillik soliqlarni oldindan yig'ib olishga buyruq berdi.

Subxonqulixonning o'g'li Ubaydullaxon (1702–1711) mamlakatda hukm surayotgan siyosiy tarqoqlikni tugatishga hamda markaziy davlat hokimyatini mustahkamlashga harakat qilgan so'nggi ashtarxoniy hukmdori bo'ldi. Uning Samarqand, Hisor, Termiz va Shahrisabzga qilgan yurishlari natijasiz tugagan bo'lsada, uzoq qamaldan so'ng Balxni egallashga muvaffaq bo'ldi. Manbalarning guvohlik berishicha Ubaydullaxon Balxni egallagach, qo'shindagi yerlar va tuyalar dehqonlar ekinlarini payhon qilmasliklari haqida buyruq beradi. Bu bilan u o'ziga soliq to'lovchi aholi manfaatini ko'zlagan va oddiy aholini o'ziga og'dirishga harakat qilgan.

Shunga qaramasdan Ubaydullaxonning mahalliy hukmdorlar hamda amirlar seporatik qarshiligini sindirish yo'lidagi ko'plab harakatlari samara bermadi. Ubaydullaxon davlatdagi boshqaruv apparatida islohot o'tkazishga harakat qilib, ko'plab amaldorlarni mansabidan chetlashtirdi. Ularning o'rniga hunarmandlar va savdogarlarning bolalarini mansablarga tayinladi. Shuningdek u mamlakatdagi yirik yer egalari bo'lgan jo'ybor shayxlarning soliq imtiyozlarini bekor qildi. Ammo Ubaydullaxonning bu harakatlari unga norozi kuchlarning ko'payishiga xizmat qildi xolos.

Ubaydullaxon mustaqil amirlarning iqtisodiy qudratiga zarba berish, davlat xazinasini boyitish, hamda mamlakat moliyaviy ahvolini yaxshilash maqsadida 1708-yilda pul islohotini o'tkazdi. Bu islohotga ko'ra xazinada mavjud kumush tangalar eritilib, har biridan to'rtta kumush tanga qayta zarb qilindi. Qiymati past bo'lgan yangi tangalar eski tangalar bilan bir xil muomilada bo'lishi e'lon qilindi. Ammo, zarb etilgan past qiymatli tangalar bozorlarda savdogarlar tomonidan olinmasdan, do'konlar yopib qo'yildi. Natijada aholining noroziligi kuchayib, Buxoroda qo'zg'olon ko'tarildi. Bu qo'zg'olon katta qiyinchilik bilan bostirilgan bo'lsa-da mamlakatdagi ahvol yaxshilanmadi va 1711-yilda Ubaydullaxon fitnaning qurboni bo'ldi.

Ubaydullaxonning o'limidan so'ng mamlakatda siyosiy tarqoqlik yanada kuchaydi. Alohida viloyatlarning harbiy-siyosiy qudrati orta borib Buxoro, Samarqand, Toshkent, Balx, Shahrisabz va Badahshon hokimlari o'zlarini mutlaqo mustaqil hisoblaganlar. Mana shunday sharoitda Buxoro taxtiga 16 yoshli Abulfayzxon (1711-1747) o'tqaziladi. Ayrim manbalar Abulfayzxon taxtga o'tirgan paytdayoq Ubaydullaxonning siyosatini davom ettirishga harakat qilganligini tasdiqlasada, uning atrofidagi amirlar bu harakatlarga keskin qarshi chiqdilar. Har tomonlama mavqega ega bo'lgan amirlar Abulfayzxondan o'z manfaatlari yo'lida foydalandilar va oxir-oqibatda Abulfayzxon qo'g'irchoq hukmdorga aylanib qoldi.

Mamlakatdagi turli hukmdorlar o'rtasidagi siyosiy tarqoqlik avj olgan bir sharoitda mang'it urug'idan bo'lgan Muhammad Hakimbiy hokimiyatni egallashga harakat boshladi. Saroydagi otaliq mansabida bo'lgan Hakimbiy qo'liga hokimyat o'tishiga ko'pchilik amirlar qarshi chiqdilar. Ular orasida Shahrisabz hokimi Ibrohimbiy kenagas ayniqsa ajralib turadi. Ibrohimbiy kenagas 1722-yilda o'zining bir guruh maslahatdoshlari bilan asli kelib chiqishi Xiva xonlaridan bo'lgan Rajab Sultonni Samarqand hokimi deb, o'zini esa "amirlar amiri" deb e'lon qildi. Rajab Sulton boshchiligida bir nechta o'zbek qabilalari amirlarini birlashtirgan Ibrohimbiy Buxoroga yurish qildi. Bu yurishda Muhammad Hakimbiy mag'lubiyatga uchragan bo'lsada Rajab Sulton Buxoroni egallab olmadi va qozoq sultonlaridan yordam so'radi.

Muhammad Vafo Karmonagiy o'zining "Tuhfat al-xoniy" asarida yozishicha, qozoq sultonlari zudlik bilan Movarounnahrga yurish boshlab, mamlakatdagi siyosiy parokandalikdan unumli foydalanadilar. Ular 1723-1729-yillar davomida Zarafshon va Qashqadaryo vohalarining serhosil yerlariga doimiy ravishda talon - tarojlik yurishlari qilib turdilar.

Buxoro xonligidagi parokandalik qo'shni Eron hududlarida Nodirshoh (1736-1747) asos solgan Afshohilar davlati uchun ham nihoyatda qo'l keldi. O'z yerlarini kengaytirib Eron va Afg'onistonda o'z mavqeyini mustahkamlab olgan Nodirshoh Buxoro xonligi hududlariga harakat qila boshladi. Xususan, 1736-yilda Nodirshohning o'g'li Rizoqul boshchiligidagi qo'shinlar Amudaryodan o'tib Qarshi shahriga

hujum qildilar. Bu paytda Qarshi hokimi bo'lgan Hakimbiy otaliq Abulfayzxondan yordam so'radi. Qarshi shahri yaqinida Hakimbiy va Abulfayzxon qo'shinlari Rizoqul qo'shinlaridan mag'lubiyatga uchradi. Qarshi shahri qamalda qoldi. Bunday sharoitda Xiva xoni Elbarsxon katta qo'shin bilan Abulfayzxonga yordamga shoshildi. Bu xabarni eshitgan Rizonqul Qarshi qamalini to'xtatib, Eronga qaytishga majbur bo'ldi.

1740-yilda Nodirshohning o'zi katta qo'shin bilan Buxoro xonligi ustiga yurish boshladi. Nodirshoh Chorjo'y atroflaridan Amudaryoni kechib o'tgan paytida Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahimbiy uning huzuriga borib o'z xizmatini taklif qildi va Nodirshoh Rahimbiy mang'itni o'z xizmatiga oldi. Muhammad Rahimbiy 1740-yildan boshlab Eronga vassal bo'lgan Abulfayzxon saroyida katta mavqega ega bo'lib, 1747-yilda Abulfayzxonga fitna uyushtirilgunga qadar va undan so'ng, oxirgi Ashtarxoniylar Abdulmo'min (1747-1756), Ubaydullaxon II (1751-1754) va Sherg'ozixon (1754-1756) lar davrida ham amaldagi hokimyat Hakimbiy qo'lida edi. Muhammad Hakimbiy 1756-yilning dekabrida rasman Buxoro xoni deb e'lon qilindi. Hokimiyat mang'itlar sulolasi qo'liga o'tdi, shu davrdan boshlab Buxoro xonligi amirlik deb atala boshlandi.

Davlat tizimi va ma'muriy boshqaruv.

Ashtarxoniylarning davlat tizimi va ma'muriy boshqaruvi o'z tuzilishi hamda mazmun - mohiyatiga ko'ra Shayboniylar davri davlatchiligidan deyarli farq qilmas edi. Manbalarning ma'lumot berishicha XVII–XVIII asrning birinchi yarmi davlat boshqaruvida hokimyat markazda ham viloyatlarda ham asosan bir idora dargohida mujassamlashib borgan. Shunigdek, Shayboniylar davrida bo'lgani kabi Ashtarxoniylar davrida ham davlat tizimida o'troq turmush tarzi an'analari bilan birga ayrim yarim ko'chmanchilarga xos udumlar ham saqlanib qolgan.

Bu davrda ham xon rasman oliy hokimiyat boshlig'i bo'lib, davlatdagi ichki va tashqi siyosatga bog'liq barcha masalalar uning ixtiyori bilan hal etilgan. Barcha oliy farmonlar xon tomonidan joriy etilib, uning nomidan tangalar zarb qilinar, xonning nomi xutbaga qo'shib o'qilardi. Ammo, amaldagi boshqaruvda ko'pgina ashtarxoniy hukmdorlari saroydagi katta mavqeyga ega bo'lgan amaldorlar xamda yirik ulamolar qo'lida qo'g'irchoq edilar. Nodirmuhammad Subxonqulixon, Ubaydullaxon kabi xonlar markaziy hokimyat obro'sini ko'tarishga, bebosh amirlar mavqeyini cheklashga harakat qilgan bo'lsalar-da, ularning bu harakatlari deyarli samara bermadi. Bu davrda markaziy davlat boshqaruvi saroy amaldorlari qo'lida to'plangan bo'lsa, joylardagi mahalliy hokimyat viloyat hokimlari ixtiyorida bo'lgan.

Ashtarxoniylar hukmronligi yillarida ham naqib, otaliq, parvonachi, dodxoh, devonbegi, qushbegi, chuxraboshi, yasovul, inoq, qurchi, harbiy qozi, harbiy mufti, eshik og'a boshi, mirzaboshi, saroy kutubxonasi boshlig'i, dasturxonchi kabi lavozimlar mavjud bo'lgani ma'lum. Shu bilan birga ularning ayrimlarida sifatiy o'zgarishlar yuz berganini ham ta'kidlash lozimdir.

A. Ziyo tadqiqotlariga ko'ra otaliqning vazifasi XVI asrda asosan joylardagi boshqaruv tizimi bilan bog'lik bo'lsa, ashtarxoniylar davrida, ayniqsa Abdulazizxondan boshlab, otaliqning markazdagi mavqeyi kuchaya boshladi. Masalan, Abdulazizxon Buxoro taxtiga chiqqach poytaxtdagi otalik vazifasini o'sha paytda eng kuchli mavqeyga ega bo'lgan Yalangto'shbiyga taklif qilgan. Otaliqning mavqeyi Subxonqulixon davrida ham baland bo'lib, eng muhim harbiy ishlar (masalan xivaliklarning Buxoroga tahdidini qaytarish, Xuroson yurishi) otaliqqa yuklatilgan. "Ubaydullanoma" asarida otaliqqa "umdat al-umaro", ya'ni "butun amirlar tabaqasining tayanchi" degan ta'rif berilgan. Abulfayzxon davridagi otaliq mansabida bo'lgan Hakimbiy va uning o'g'li Rahimbiylar juda katta mavqeyga ega bo'lib, oxir-oqibat sulola vakillaridan hokimyatni butunlay tortib olishga muvaffaq bo'ldilar.

Ashtarxoniylar, xususan Ubaydullaxon va Abulfayzxon davrlarida qushbegi lavozimidagi amaldorlarning ham mavqeyi o'sgan. Aniqrog'i shu mansabdagi shaxsning mavqeyi ko'tarilishi bilan u egallab turgan lavozimning ham ahamiyati yuksalgan. Misol uchun, "Ubaydullanoma"da ma'lumot berilishicha, To'raquli qushbegiboshi mansabga tayinlash va unvon berish, xon yorlig'isiz shaxsan yozma ko'rsatmalar tarqatish, oliy qabullarda o'z xohishi bilan ishtirok etish kabi imtiyozlarga ega bo'lgan. O'sha manba tili bilan aytganda, bu davrda qushbegi boshi "amirlarning eng ulug'i" edi.

Bu davrda Buxorodan keyingi eng nufuzli shahar Balx bo'lib, uni taxt vorisi boshqarar edi. Rasmiy darajadagi davlat boshqaruvi ikki bosqichli bo'lib – markaziy va mahalliy boshqaruv tizimiga ega edi. Viloyat hokimlarining markaziy hokimyatga bo'ysunishi belgilangan yillik soliqlarni to'plab xon xazinasiga yuborib turishi, xon farmoniga ko'ra harbiy yurishlarda o'z qo'shinlari bilan qatnashishdan iborat bo'lgan xolos. Ko'p hollarda o'zlarini markaziy hokimyatdan mustaqil deb hisoblagan viloyat amirlari va hokimlari ham o'z boshqaruv tizimiga va harbiy kuchlariga ega bo'lgan.

Bu davrda amaldorlar toifasiga kirgan shaxslar o'z egallab turgan lavozimlaridan ma'sulyatli vazifalaridan tashqari siyosiy jarayonlar va harbiy yurishlarda ham ishtirok etganlar. Misol uchun manbalarga ko'ra, 1722-yilda Vobkent ostonasidagi Muhammad Hakimbiy otaliq boshchilik qilgan Abulfayzxon va Samarqand hokimi Rajab Sulton qo'shinlari bilan bo'lgan to'qnashuvda devonbegi, qushbegi, parvonachi, dodxoh, miroxo'r, eshik o'g'abegi, to'qsoba, dasturxonchi kabi mansabdorlar ham ishtirok etganlar.

Bu davrda boshqaruvda dunyoviy lavozimdagi amaldorlar bilan bir qatorda diniy lavozimdagi amaldorlarning ham mavqeyi baland bo'lgan. Boshqaruv tizimida yirik din peshvolari xojalar va diniy mansab egalari bo'lmish shayxulislom, sadr, qozikalon va boshqalar katta ahamiyatga ega bo'lgan.

Ilgari davrda bo'lganidek, bu davrda ham davlat boshqaruvida Jo'ybor xojalarining mavqeyi baland bo'lib, asosiy diniy mansabdorlar ular ichidan tayinlangan. Buxoro shayxulislomi ham Jo'ybor shayxlari orasidan tayinlanib, Abulfayzxon davrida bu lavozimni Xoja Yaxyoning o'g'li Muhammad Hakim Xo'ja egallagan. Shayxulislom jamiyatda juda katta rol o'ynagan bo'lib nafaqat diniy, balki barcha ishlar bo'yicha hukmdorning doimiy maslahatchisi bo'lgan .

Har bir viloyatning o'z qozisi bo'lib, ular diniy, oilaviy, vorischilik hamda jinoiy ishlarni ko'rib chiqqanlar. Harbiylar uchun ham alohida qozilar bo'lib ular qoziyi-askar deb atalgan.

Buxoro xonligidan huquqiy masalalarni hal etishda muftining o'rni alohida bo'lgan. Mufti fiqh (huquq) va hadisni juda yaxshi biladigan qonunshunos bo'lishi lozim bo'lgan. XIX asrning oxiri XX asr boshlarida davlat hokimiyatining zaiflashuvi oqibatida darvish guruhlarining ham roli ortib borgan.

Ashtraxoniylar davriga kelib Buxoro xonligi hududlari keskin qisqarib ketdi. XX asr boshlariga oid manbalarda xonlikka bo'ysunuvchi oltita viloyat: Buxoro, Samarqand, Sagaraj, O'ratepa, Shahrisabz va G'uzor tilga olinadi. Imomqulixon hukmronligi davrida Hisor, Turkiston, Farg'ona va Balx viloyatlari vaqtinchalik qayta birlashtirilgan bo'lsada Abulfayzxon davriga kelib Xiva (viloyati) va Qo'qon xonliklari alohida davlat edi.

Mavjud manbalarga Buxoro xonligi bo'ysunuvchi viloyatlar o'rtasidagi anik ma'muriy chegaralar haqida ma'lumotlar saqlanib qolmagan. Ko'pgina viloyatlar, xususiy Hisor, Shahrisabz, Farg'ona amalda yarim mustaqil boshqarilib Buxoroga nomigagina tobe hisoblangan. Avvalgi davrda bo'lganidek ashtarxoniylar davlati viloyatlar, tumanlar va boshqa ma'muriy birliklarga bo'lingan.

Ashtarxoniylar hukmdorlari

1. Boqimuhammad – 1601–1606 yil
2. Valimuhammad – 1606–1611 yil
3. Imomqulixon – 1611–1642 yil
4. Nodir Muhammadxon – 1642–1645 yil
5. Abdulazizxon – 1645–1681 yil
6. Subxonqulixon – 1681–1701 yil
7. Ubaydullaxon – 1702–1711 yil
8. Abulfayzxon – 1711–1747 yil
9. Abdulmo'min – 1747–1751 yil
10. Ubaydullox II – 1751–1753 yil
11. Sherg'ozi – 1754–1756 yil

6. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatida siyosiy tuzum, ijtimiy-iqtisodiy munosabatlar

Shayboniylar hukmronligi yillarida eng oliy davlat idorasi dargoh hisoblangan. Uning tepasida oliy hukmdor – xon turgan. Oliy hukmronlik otadan bolaga emas, balki suloladagi eng ulug' namoyandaga o'tgan. Keyinchalik, bu an'ana sulola ichidan oilaviy taxt vorisligiga o'tgan. Abdullaxon II davriga kelib, masalan, hokimiyat Iskandarxondan o'g'li Abdullaxonga, Abdullaxondan esa o'g'li Abdulmo'minga o'tgan. Ammo shayboniylar sulolasidagi davomiylik so'nggi paytga qadar ana shu tartibda shakllana olmagan.

Abdullaxon II davrida Balx viloyati hokimligini valiahdga topshirish an'anasi shakllanib borgan. Biroq Shayboniylar faoliyatiga chek qo'yilishi bilan bu an'ana rivojlanmay qolgan. Bu an'ana ashtarxoniylar davrida yana tiklangan.

Dargohdagi xondan keyingi davlat mansabi sardor, boshliq, yetakchi, deb hisoblangan va u xonning eng ishonchli va yaqin kishilaridan biri bo'lgan. Qabul marosimlarida u xonning chap tomonidan joy olgan va davlatning ichki va tashqi siyosati, harbiy masalalarda xonning birinchi maslahatchisi deb qaralib, xon farmon va yorliqlarida uning nomi birinchi bo'lib qayd etilgan. Masalan: 1570-yili Buxoroda hokimiyatni tiklash jarayonida, buxoroliklar bilan muzokaraga xon o'z sardorini yuborgan. Bundan tashqari, harbiy yurishni uyushtirish, dushman harbiy qudratini o'rganish, elchilik vazifalarini bajarish vazifalarini ham sardor olib borgan.

Davlat tasarrufiga tegishli mansablardan yana biri–otaliqdir. U otasining o'rnini bosmoq mazmunini anglatadi. Ushbu xizmat hokimiyatning joylardagi viloyat – mulklardagi siyosatini belgilashda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Zero, oliy hukmdor mamlakat qismlarini viloyatlarni sulola namoyandalari–shahzodalariga taqsimlab bergan. Balog'at yoshiga yetmagan shahzodalar, to ulg'ayib mustaqil faoliyat ko'rsatgunlariga qadar, otaliqlar hokimiyatni boshqarganlar. Ular butun bir viloyat taqdirini hal etib kelganlar.

Xonning chiqargan hukmini yorliq va boshqa rasmiy hujjatlarini o'z egalariga yetkazishga parvonachi javobgar bo'lgan.

Dargohga tushgan arzlarni qabul qilib, javobni berish, mamlakatdagi tartiblarga amal qilinishini nazorat qilish dodxoh zimmasiga yuklatilgan. Shuningdek, u elchilarni qabul qilish, elchilik yumushlarini tashkil etish va hatto shaxsan elchi sifatida boshqa mamlakatlarga borib kelish tadbirlarini bajargan. Ko'kaldosh, ya'ni ko'ngildosh mansabi dargohdagi muhim lavozimlardan biri hisoblangan. Bu lavozimga xon va sulolaning eng yaqin kishilaridan qo'yilgan. Oddiy qilib aytganda, mamlakatda xon olib borayotgan siyosat daxlsizligi, unga kishilarning munosabatlari kabi ishlarni nazorat qilib borish ko'kaldoshning vazifasi bo'lgan. Masalan: Abdullaxon II va Abdulmo'min o'rtasidagi qarama-qarshilikni bartaraf etishda Qulbobo ko'kaldosh asosiy o'rin tutgan. U xonga Abdulmo'min harakatlari va maqsadlarini oldindan bilib, to'g'ri ma'lumot bergan. Shuning uchun Abdulmo'min taxtga chiqqandan so'ng' Qulbobo ko'kaldoshdan qutilish uchun uni qatl ettirgan.

Xon bilan shahzodalar o'rtasidagi aloqalarni, sulola ichki munosabatlariga oid tadbirlarni yo'lga qo'yishni xon yasovuli olib borgan. U shahzodalarni xon tomonidan qabul qilish, arzlar, iltimoslarini yetkazish kabi ishlarni bajargan.

Dargohdagi tartib-intizom, keldi-ketdi, xavfsizlik ishlari eshikboshi zimmasida bo'lgan: chap eshikog'osi, o'ng eshikog'osi. Ular urush paytlarida xonning eng muhim harbiy topshiriqlarini ham bajarganlar.

Umuman olganda, o'sha zamonlarga xos ravishda davlat xizmatchilari urush paytlarida o'zlarining vazifalariga qo'shimcha qilib, harbiy faoliyat bilan ham shug'ullanganlar.

Dargoh bilan bog'liq boshqa bir qancha xizmatlar ham bo'lgan. Bulardan asosiysi - shayxulislom lavozimi bo'lib, uning davlat jamiyat va mafkuraviy hayotdagi o'rni yuksak darajada bo'lgan. Masalan, Abdullaxon II ni taxt uchun kurashda qo'llab-quvvatlagan Xoja Islom bo'lganligini eslashning o'zi kifoyadir.

Din peshvolari, nafaqat, ijtimoiy hayotda, balki iqtisodiy munosabatlarda ham o'z mavqelarini yo'qotmaganlar. Shuning uchun ham vaqf mulklari bilan shug'ullanuvchi maxsus xizmatlar joriy etilgan bo'lib, ularni mamlakat miqyosida bosh sadr, joylarda esa sadrlar boshqarganlar.

XVI asrning oxiri – XVIII asrning birinchi yarmida Shayboniylar va Ashtarxoniylar xususiy mulkchilikka asoslangan yer egaligi munosabatlari bosqichida edilar. Ayrim qabilalar tepasida voris zodagonlar–Chingizxon xonadonidan bo'lgan sultonlar turardi. O'z navbatida qabilalar, urug'lar va avlodlarga bo'lingan edi. Ular sultonlar bilan birga qabilalarning yetakchisi beklar va biylar tomonidan boshqariladi. Ulardan eng qudratlilari xon etib saylanardi. Xonning o'z lashkari bo'lib, qabilalarning yigitlari bilan birga uning qurolli kuchlarini tashkil etgan.

Shayboniylar O'rta Osiyo hududlarini egallagach, g'olib ko'chmanchilarning asosiy ommasi Toshkent yaqinida, Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo, Surxondaryo va Sirdaryo vohalarida joylashdilar. Ko'chmanchilarning anchagina qismi Amudaryoning chap qirg'og'iga, hozirgi Afg'onistonning shimoliy hududlariga ko'chadilar. Yer-suvlar qaytadan taqsim qilinadi. Shayboniylar davlati dastlab mulklarga taqsimlangan. Buxoro, Samarqand, Toshkent, Balx, Hisor va boshqalar ana shunday mulklar hisoblangan. Mahalliy va ko'chmanchi zodagonlar bu mulk egalariga xizmat qilganlar. Yengilgan zodagonlarning yer-mulklari va boyliklari musodara qilingan, qarshilik ko'rsatganlar shafqatsiz suratda jazoga mahkum etilgan. Jumladan, Xo'ja Ahrorning Shayboniylar bosqiniga qarshilik ko'rsatishni uyushtirishga uringan o'g'li, yolg'iz merosxo'ri Muhammad Yahyo qatl etiladi. Uning butun mol-mulki va dunyosi musodara qilinadi va shayboniylarning ko'pdan ko'p qarindosh-urug'lariga, katta yer egalariga, shayboniylarga yaqin va ularni qo'llab-quvvatlaydigan ruhoniylar vakillariga taqsimlab beriladi.

Bunday tadbirlar natijasida, hukmdor va boy amaldorlarning yangi tarkibi vujudga keldi. Bu yirik zamindor xo'jayinlar orasida ruhoniylarning vakillari bo'lmish Jo'ybor shayxlari o'zlarining qudrati va nufuzi bilan ajralib turar edilar. Ularning boyliklari shu qadar ko'p bo'lganki, uni faqat Xo'ja Ahror boyliklari bilangina qiyoslash mumkin bo'lgan. Ammo mazkur shayxlar o'zlarining siyosiy ta'sir doirasi va nufuzi jihatdan Xo'ja Ahrordan ham ustun bo'lganlar. Tarixchi Hofiz Tanishning yozishicha Jo'ybor shayxlaridan biri Xo'ja Sa'd Buxoro xoni Abdullaxonning murabbiysi va maslahatchisi sifatida siyosiy voqealarda katta nufuzga ega bo'lganki, u barcha siyosiy voqealarda shaxsan ishtirok etgan. Xo'ja Islom Abdullaxonning hokimiyat tepasiga kelishiga yordam bergan, shu bois xon uning ijobatisiz birorta ham muhim ishni boshlamagan.

Bu hol shuni ko'rsatadiki, musulmon dini mafkurasi yer egaligi tizimi hukmronligiga batamom singib ketdi. Xullas, o'zbek qabilalari hukmronligi davrida ham ijtimoiy tuzumda o'zgarish bo'lgani yo'q, temuriylar davrida qanday bo'lsa, shundayligicha qoldi. Ya'ni, mulkka egalik qilishning mazmuni o'zgarmadi, faqat u bir qo'ldan ikkinchi qo'lga o'tdi, xolos, yer mulki avvalgi asrlardagidek davlat mulki, xususiy mulk va vaqf mulkligicha qola berdi. Yer mulklarining ko'pchiligi davlatga qarashli yerlar edi. Dehqonlar davlat yerlaridan foydalanganliklari uchun olingan hosilning ma'lum bir qismini xiroj (yer rentasi) tarzida to'lardilar. Davlat yerlarining katta bir qismi o'zbek qabilalariga «yurtlar», harbiy va fuqaro shaxslarga «suyurg'ol» yoki «tanho» sifatida in'om qilib taqsimlab berilgan. Yer in'om qilish natijasida, davlat tomonidan bevosita nazorat qilinadigan dehqon aholisining qo'lidagi yer maydoni shu qadar kamayib ketdiki, natijada g'aznaga tushadigan xiroj va boshqa soliqlar tushumi tobora kamayib ketadi.

Shimoliy hududlardan O'rta Osiyo yerlariga kelib o'rnashgan etnik jihatdan turk-mo'g'ul qabilalarining avlodi bo'lgan Dashti Qipchoq o'zbek qabilalari taraqqiyotida bu mintaqadagi mahalliy xalqlardan nisbatan ancha orqada bo'lganlar. Ular azaldan bu yerda yashab kelayotgan turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlar bilan yaqinlashib, o'troq yashash tarziga o'ta boshlaganlar, dehqonchilik qilganlar, polizchilik, bog'dorchilik bilan shug'ullanganlar, kosibchilik va hunarmandchilik madaniyatini egallaganlar. Dashti Qipchoq cho'llaridan kelgan xalq mahalliy aholidan o'troq madaniy hayot kechirish sirlarini o'rganganlar va ana shu jarayonda birlashib, qo'shilib-qorishib ketganlar. Bu shundan dalolat beradiki, Dashti Qipchoq cho'llaridan ko'chib kelganlar asrlar davomida O'rta Osiyoda qadim-qadimdan yashab kelgan turkiy tilda so'zlashuvchi xalq tarkibiga kiradi.

Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov «Turkiston» gazetasi muxbirining bergan savollariga javoblarida istiqlolimizga tashqaridan, ichkaridan mafkuraviy tahdid solayotgan vositalardan biri – tariximizni soxtalashtirish, buzish ekaniga alohida e'tibor berdi. Hozirgi kundagi mafkuraviy tahdidlardan biri - **«bu o'zbek millatining tarixini soxtalashtirish, turli xil g'ayriilmiy talqinlar, siyosiy shiorlar bilan bizni tariximizdan, sharafli o'tmishimizdan judo qilishga urinish tarzida namoyon bo'lmoqda. Xorijdagi ba'zi bir siyosiy arboblar va olimlarning da'volariga ko'ra, alohida o'zbek degan millat yo'q emish, balki umumiy turkiy xalq bor emish. Shuning uchun o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, tatar,**

boshqird, uyg'ur va hokazo tushunchalarga barham berish kerak emish».[1]

Bunday qarashlarga Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov ilgari ham javob berib, har bir xalq kabi, o'zbek xalqining ham tarixi betakrorligini ko'p marta ta'kidlagan. Muxbirning savoliga javob berarkan, Islom Karimov shunday deydi: **«Biz jahon maydonida kuni kecha paydo bo'lgan xalq emasmiz. Bizning millatimiz, xalqimiz ko'hna Xorazm zaminida «Avesto» paydo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, o'z madaniyati, o'z tarixi bilan yashab keladi. O'zbek millati O'zbekxon nomidan tarqagan emas, balki O'zbekxon o'zbek millati nomini o'ziga nom qilib olgan bo'lsa, ajab emas».**[2]

Ayni vaqtda, Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov o'zbeklarning qadim tarixiy ildizlari turkiy xalqlar bilan bir ekani, bu birlik til, din, urf-odat, qadriyatlari va madaniyatida namoyon bo'lganini e'tirof etib, turkiy xalqlar bilan har tomonlama aloqalarni rivojlantirish tarafdorimiz, deb ta'kidlaydi. «**Lekin,** – deb aytdi I.Karimov, – **biz o'zimizni hamisha mustaqil millat – o'zbek xalqi sifatida his etib kelganmiz va bu bilan faxrlanamiz. Bunga tarixiy, ilmiy, madaniy asoslarimiz bor. Butun dunyo jamiyati bizning buyuk tariximiz va madaniyatimizni e'tirof etib, bugungi kunda bizni shu nom bilan taniydi va hurmat qiladi».**[3]

XVII asr oxiri va XVIII asrda ko'chmanchi o'zbek qabilalarining ommaviy ravishda o'troqlashish jarayoni sodir bo'lgan deyish mumkin. Buni shu davrlarga kelib, hozirgi O'zbekistonning butun hududida o'zbek qabilalarining nomi bilan yuritilgan ko'pdan-ko'p qishloqlar maydonga kelganligi (Qo'ng'irot,[4] Mang'it, Mesit, Qatag'on, Nayman,[5] Qiyot va boshqalar)dan bilsa ham bo'ladi.

Shayboniylar hokimiyatni mustahkamlab olgach, mamlakatning ichki hayotini tartibga solishga harakat qiladilar. Soliqlar va zulm, zo'rlikning og'irligidan xo'jaliklar yer-suvlarini tashlab ketadilar. Shayboniylar davlatida soliqlar, o'lponlar va majburiyatlarning murakkab bir tizimi tarkib topgan. Asosiy soliq "xiroj" bo'lib, u sug'oriladigan yerlardan olinadigan daromadning 30-40 foizini tashkil qilardi. Davlat apparati qo'shin va xon xonadoni sarflari va ularni saqlash uchun "ixrojat" nomi bilan soliq olinardi. Bog'lar, polizlar, bedazolarga ham soliq solinar edi.

Soliq va o'lponlardan tashqari, dehqonlar majburiy ishlab berish majburiyatlarini ham bajarishlari kerak bo'lardi. Eng og'ir yuk "yasoq" edi. U kanallar, qal'a zovurlar qazishni, yo'llar qurishni, o'tin, somon, xashak yig'ishni va boshqalarni ko'zda tutardi. Jumladan, Vaxsh daryosidan kanal qazish uchun Hisor, Qabodiyon va boshqa joylarning hokimlari 10 ming nafardan mardikor berishlari talab etilgan. Bu ishlar 6 yil davom etib, viloyatlar har yili ma'lum miqdorda mardikorlikka odam berib turganlar. Dehqonlar bulardan tashqari yana juda ko'plab ishlab berish majburiyatlarini ham bajarar edilar.

Mamlakatda tez-tez bo'lib turadigan urushlar xalq ommasining ahvolini yana ham og'irlashtirardi. Urush bahonasi bilan qonuniy va noqonuniy, doimiy va muvaqqat soliqlar soni ko'payaverardi. Bunday og'ir qismatdan qutilishning birdan bir yo'li deb dehqonlar o'z yashash joylari, makonlaridan ommaviy qochishni tushunar edilar.

Qishloq xo'jaligida dehqonlar mehnati bilan birga qullar mehnatidan ham foydalanilgan. Bu hol ham Shayboniylar va Ashtarxoniylar davriga xos jarayondir. Qullar qismati g'oyatda og'ir va ayanchli edi. Mehnatkash xalq zo'rlik siyosatiga qarshi ommaviy chiqishlar, g'alayon va qo'zg'olonlar bilan javob berardilar.

XVI asr boshlarida Samarqand, Buxoro, Qorako'l va boshqa joylarda aholining qo'zg'olonlar qilganligi yozma manbalarda ko'rsatilgan.

Saltanatning shu hududlarida XVI asr boshlariga kelganda, shaharlar hayoti deyarli izdan chiqqan edi, desa bo'ladi. Ipak yo'lining inqirozga uchraganligi O'rta Osiyoning nafaqat savdo aloqalari va munosabatlariga, balki o'lkaning butun sotsial-ijtimoiy, iqtisodiy-madaniy va istiqboldagi siyosiy taraqqiyotiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shahar aholisi batamom qashshoqlarcha turmush kechirishga mahkum etilgan edi.

XVI asrning dastlabki o'n yilliklaridan e'tiboran, shaharlarning izdan chiqqan xo'jalik hayoti sekin-astalik bilan tiklana boshladi. 1512-yilda o'lkaga tashrif buyurgan Xurosonlik shoir va adabiyotshunos Vosifiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Shayboniylar zamonida Buxoro, Samarqand va Toshkent serhosil vohalar hisoblanib, hunarmandchilik savdo va madaniyat yuksalgan.

Abdullaxon davrida Buxoroda «Chorsu» bozori qurilgan. Bozor ko'chalarining bir-biri bilan kesishib o'tgan joyida gumbazli binolar bo'lgan. Bu binolarda telpakfurushlar (toqi-telpakfurushon), zargarlar (toqi-zargaron), sarrof-sudxo'rlar (toqi-sarrofon) va boshqalar joylashganlar. 1587-yilda Abdullaxon musofirxona barpo ettirgan. Juda ko'p karvonsaroylar barpo etilgan. Xo'ja Sa'dga qarashli Gavkushon karvon saroyi (1570) va Lisak masjidiga yaqin joydagi saroy (1560) shular jumlasidandir. Bu me'morchilik obidalari hozirda-da saqlanib qolgan va xorijlik sayyohlarning e'tiborini tortmoqda.

Shayboniylar davrida ishlab chiqariladigan hunarmandchilik va kosibchilik mahsulotlariga, qog'oz, shoyi, qurol-aslahalarga, hatto chet mamlakatlarda ham talab va ehtiyoj katta edi. «Mir Ibrohimiy», «Sultoniy» kabi a'lo sifat Samarqand qog'ozlarining dovrug'i uzoq-uzoqlarga ketgandi. Buxoro, Toshkent va Samarqand viloyatlarida temir bilan bir qatorda, rudadan cho'yan quyish rivojlandi. Sovun ishlab chiqarish, misgarlik tosh va yog'och o'ymakorligi, to'qimachilik rivoj topdi. Xullas bu davrda hunarmandchilikning 61 turi mavjud edi. Bu hol mamlakatda nafaqat ichki savdoning' balki xorijiy mamlakatlar bilan ham savdo-sotiq aloqalarining rivojlanishiga sabab bo'ldi. Buxoro va Xivaning elchilari, O'rta Osiyo savdogarlarini qo'shni mamlakatlar: Hindiston, Eron, Mo'g'uliston, Qozoqlar, Sibir dashtlari, no'g'aylar yurtlariga, hatto Moskvagacha boshlab borganlar. Bunga javoban Buxoro xonligiga ham turli xorijiy mamlakatlardan elchilar kelganlar. Bu davrda Xitoy bilan o'zaro bordi-keldi aloqalari keng yo'lga qo'yilgan. Xitoydan ko'proq ipak gazlamalari, chinni idishlar, dori-darmonlar, choy keltirilgan.

Shayboniylar sulolasining so'nggi yillarida xususiy yer egaligining rivojlanishi va juda ko'p yerlarning o'zbek zodagonlari qo'lida to'planishi bu zodagonlar ahamiyatini shu qadar oshirdiki, xon hokimiyati XVII asr boshlaridan e'tiboran, o'zining avvalgi katta salmog'ini yo'qota bordi. Ayniqsa, Abdullaxon vafotidan so'ng mamlakatda shunday bir ayanchli ahvol yuzaga keldiki, amirlar, sultonlar, shahzoda, boy va otaliqlar amalda Buxoro xonligini chok-chokidan parchalab, o'nlab, yuzlab bo'laklarga bo'lib oldilar. Ularning har biri Markaziy hokimiyatdan deyarli butunlay mustaqil edilar.

1601-yildan boshlab, hokimiyat tepasiga Ashtarxoniylar keldilar. Yangi sulolaga Shayboniylardan og'ir meros nasib etadi. Amir Temur vafotidan keyin 200 yil o'tib, Movarounnahr hududi siyosiy tarqoqliq o'zaro qirg'inbarot urushlar natijasida xalq xo'jaligi va ishlab chiqarish butunlay izdan chiqib inqiroz sari yo'l tutgan edi. Ashtarxoniylar siyosiy tarqoqlikni va o'zaro qirg'inbarot urushlarni to'xtata olmaydilar. XVII asr boshlariga kelib o'zbek urug' va qabilalari soni 92 ta edi. Ularning har biri o'ziga xon, o'ziga bek davlat ichida davlat edi, o'z ta'sir doirasini kengaytirishga harakat qiladi. Mang'itlar–Buxoroda, Qo'ng'irotlar – Xorazmda, minglar – Farg'onada, kenagaslar – Shahrisabzda, Afg'onistonning Shimoli, Amudaryoning ikkala sohilida – qatag'onlar hukmronlik mavqeyini egallaydilar. Xonlarga qaysi qabila urug'ning ta'siri kuchli bo'lsa, yuqori mansab va lavozimlarni o'sha qabilaga ulashar edi. Mang'itlar vakillari eng yuqori amaldor lavozimi bo'lgan otaliq lavozimini, do'rmonlar parvonachi va Qarshi hokimi lavozimini, qatag'onlar Buxoro oliy yasovuli lavozimini egalladilar. Ana shu tariqa xalq va davlat boyligini talon-taroj qiluvchi mamlakatni xarob qiluvchi ulkan boshqaruv apparati va amaldorlarning katta bir guruhi tarkib topdi. Bularni faqat boylik va shaxsiy manfaat qiziqtirardi. Mamlakat, millat va xalq taqdiri, istiqboli ular uchun begona edi.

Ashtarxoniylar davrida soliqlarning qirqdan ortiq turi joriy qilingan. Bu hol ommaning qashshoqlanishiga olib keldi. Ubaydullaxon hukmronligi davrida pul tizimi inqirozga uchradi va xalqni talash avjiga mindi. Bitta kumush tangadan to'rtta tanga zarb ettirila boshlangan, bunday tangalarning qudrati to'rt barobar pasayib ketgan. Soliqlar amalda to'rt barobar oshirilgan. Bularning oqibatida, mamlakat xalq xo'jaligi batamom inqirozga yuz tutdi, ochlik-yalang'ochlik oddiy bir narsa bo'lib qoldi: «Oddiy xalq va kambag'al-

[1] Islom Karimov. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmoqdamiz. 7-jild. T., «O'zbekiston», 1999. 301-bet.
[2] O'sha joyda.
[3] O'sha joyda.
[4] Asaka tumanida shu nomdagi qishloq bor.
[5] Asaka tumanida shu nomdagi qishloq bor.

lar, deyiladi «Ubaydullanoma»da mushkul ahvolda qoldilar, kundalik yeyish-ichishdan mahrum bo'ldilar, hatto kafan uchun mato topolmay, jonlarini Xudoga topshirdilar».[1] Chorasiz qolgan xalq ommasi Ubaydullaxon zulmiga qarshi Buxoroda, Kesh, Urgut va Termizda qo'zg'olonlar ko'tardilar. Bu qo'zg'olonlar shafqatsizlik bilan bostirilgan. Ashtarxoniylar xalq ommasi ustidan o'z hukmronliklarini o'tkazishda ruhoniylarning qo'llab-quvvatlashi va madadiga tayanganlar. Hukmdor zodagonlar bilan diniy mahkamalar o'rtasida to'la hamkorlik vujudga kelgan. Har bir hukmdor taxtga o'tirishdan oldin muqaddas joylarga, avliyo-anbiyolar qabrlariga borib qurbonliklar, nazr-niyozlar qilib, kechalari bilan uxlamasdan Qur'on oyatlaridan o'qitib chiqqanlar va ularning arvohlaridan hukmronlikka fatvolar so'raganlar.

Ashtarxoniylar sulolasi hukmronligi davriga kelib, Buxoro O'rta Osiyoda islom dinining tayanch markazi sifatidagi mavqeyini saqlab qolgan. Bu yerga islom dinining bilimdonlari, mullalar, shayxlar, mudarrislar har tarafdan kelar edilar. «Ubaydullanoma»da bu haqda quyidagilarni o'qiymiz. «Go'zal Buxoro shahrida va uning atroflarida ilohiyotchilar, olimlar, taqvodor va avliyo kishilar shu qadar ko'p ediki, ularning sanog'iga yetib bo'lmasdi».[122] Ular so'fiylik ta'limotini bilishda va karomatda go'yo o'z ilohiy qudratlarini namoyish qilar edilar. Bu davrda Xo'ja Ahror–naqshbandiylar g'oyasining tarafdori so'fi Dehqonga teng keladigan va u bilan bahslasha oladigan ulamo yo'q edi. Manba'larda ko'rsatilishicha, uning yer-mulklari va boyliklari juda ko'p va cheksiz bo'lgan.

Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatlari ijtimoiy-siyosiy hayotida Jo'ybor shayxlarining o'rni va nufuzi juda katta bo'lgan.[233] Aslzodalik va tariqatdagi yuqori mavqeyiga ko'ra, Jo'ybor xojalari o'zlarini ota tomonidan Muhammad paygambar S.A.V. avlodlari, ona tomonidan esa Chingizxon va Jo'ji avlodlari deb bilganlar.

[1] Mirmuhammad Amin Buxoriy. Ubaydullanoma. T., «Fan», 1957, 158-bet.

[2] O'sha joyda.

[3] Bu haqda qarang: *Bo'riboy Ahmedov.* Buxoro xonligining XV–XVII asrlardagi ijtimoiy-siyosiy hayotida Jo'ybor xojalarining tutgan o'rni haqida. – Tarixdan suboqlar. T., 1994, 24–37-bet.

Ashtarxoniylar davlatining eng ojiz va kuchsiz tomoni shunda ediki, ularda muntazam armiya bo'lmagan. Xon armiyasi, asosan, qabilalar lashkarlaridan tashkil topardi. Ular oddiy qurollar: qilish, nayza, kamon hamda uchli nayzalar bilan qurollangan edilar. O't ochuvchi qurollar kamdan-kam bo'lgan. Qo'shinda xizmat qiluvchi sipohlarga maosh berilmasdi, ularga bosib olingan yurtlar aholisini talash huquqi berilardi. Albatta oddiy va qadimiy qurollarga tayanuvchi, tartib intizomi bo'lmagan qo'shin bilan uzoqqa borib bo'lmasdi.

7. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida madaniyat va adabiyot

Shayboniylar va Ashtarxoniylar sulolalari hukmronligi davrida Movarounnahrda fan va madaniyat rivoj topdi. Shayboniyxon hayotligi chog'ida yozilgan turli manbalarda, shu qatorda, Muhammad Solihning chig'atoy-turkiy tilidagi «Shayboniynoma», Fazulloh bin Ro'zbexonning forscha «Mehmonnomayi Buxoro», Binoiyning forscha «Shayboniynoma», Sayid Hasan Xojaning forscha «Muzakkiri ahbob» asarlarida Shayboniyxon davrida fan va madaniyat rivojlanganligi, Shayboniyxon esa fan va madaniyatga homiylik qilgani, o'zi ham o'qimishli, o'tkir, badiiy va ijodiy did egasi bo'lganligi ko'rsatiladi. Shayboniylarning deyarli barchasi o'qimishli shaxslar bo'lgan. Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Rustam Sulton, Abdullazizxon, Juvonmard Sulton kabilar turkiy va forsiy she'r bitganlar. Shayboniyxon Buxoro va Samarqandni temuriylardan so'ng fan, madaniyat va san'at markazlari sifatida rivojlantirdi. Hirot va boshqa joylardagi olimlar, san'atkorlar, adib-shoirlar Buxoro, Samarqandga olib keltirildilar. Shayboniyxon asosan urushlar bilan o'tgan 59 yillik umri davomida yuqori saviyali badiiy asarlar yozib, meros qilib qoldirgan. Ammo uning ijod durdonalari o'z ona zamin Turkiston tuprog'idan uzoq-uzoq yurtlarga sochilib ketgan. Shayboniyxon tomonidan 1508-yilda chig'atoy turkiy tilida yozilgan. «Baxr ul-xudo» («Haqiqiy yo'lning dengizi») diniy qasidasining yagona qo'lyozma nusxasi Londondagi «British Muzeyi» kutubxonasida saqlanadi.

Shayboniyxonning yagona she'rlar to'plami bo'lgan «Devon»i esa Turkiyaning Istanbul Shahridagi To'pqopi Saroyi kutubxonasida saqlanadi. Bu asar haqidagi birinchi ma'lumotni tarixchi olim Zaki Validiy To'g'on 1927-yilda «Yangi Turkiston» jurnalining 1-sonida bosilgan «Shayboniyxonning she'rlari»[1] maqolasida bergan. Muallifning bergan ma'lumotlariga qaraganda Shayboniyxon Shohbaxt, Shayboq, Shaybek, Sheboniy, Shohibek nomlari (taxallus)da ijod qilgan devoni 191 varaqdan iborat.

Shayboniyxon Sakkokiy, Atoiy, Navoiy an'anasidagi klassik chig'atoy-turkiy she'riyatini davom ettirdi. Uning ijodiyotiga xos bo'lgan xususiyat shundaki, Shayboniyxon o'z asarlarida ona diyori Turkistonga mehr-muhabbatni jo'shib kuyladi. Turkistonning Buxoro, Samarqand, Urganch, Yassi (Turkiston) kabi shaharlari nomlarini o'z she'rlarida biror kimsa Shayboniyxonchalik ko'p ishlatgan emas. Buni biz Shoirning quyidagi satrlarida yaqqol ko'ramiz:

Jannati ma'vo degan bog'i Samarqand emish,
Kavsari a'lo degan obi Samarqand emish.
Har nechakim o'tsalar Xuld[2] tog'i toshini,
O'xshar anga dunyoda tog'i Samarqand emish.
Jilvai huru qusur har nechakim qilsalar,
Nargisi mastonalari bori Samarqand emish.
Bilki ato qiladi Haq har yonda Jo'ybor,
To'rt orig'i har taraf ori Samarqand emish.
Har taraf bargzor bog'lari erdi behisht.
Necha desam vasfini koni Samarqand emish,
Suvidur obi hayot, yeli turur jonfizo.
Nuch dori izlasang qori Samarqand emish,
O'la yozib Balxda bad yilidan istab.
Tegma Shayboniyga sen, shohi Samarqand emish.

Shayboniyxon Samarqandni o'z asarlarida jannat makon deb kuylasa, Buxoroni Ka'ba saviyasida ulug'lab:

Bir hayolim bor ko'ngulkim pir vafiy aylayin,
Ul Buxoro shahrida Ka'ba tavofin aylayin.

Shayboniyxon boshqa yurtlar, shaharlarda yurgan kezlarda ham Samarqand, Buxoro, Turkistonni sog'inadi. Karmon, Shodmon, Qoqlik, Darg'on kabi qadimiy ariqlarning zilol suvlarini qo'msaydi. U Movarounnahrdek go'zal yurtni bizga Xudoning o'zi qimmatbaho sovg'a sifatida hadya qilgan deb aytadi.

[1] Yangi Turkiston. Istanbul, 1927, 1-son, 21–25-betlar.

[2] Xuld–sakkiz jannatdan birining nomi.

Shayboniyxonning fanga, ma'rifat va madaniyatga bo'lgan ijobiy qarashlari, albatta, uning vorislariga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Shu boisdan ham Shayboniylardan bo'lgan Ubaydullaxon, Abdulatif, Abdulaziz va Abdullaxonlar ilm-ma'rifat va madaniyatga xayrixoh hukmdorlar sifatida o'tganlar. Ubaydullaxon -Shayboniyxonning jiyani, Buxoro hokimi Mahmud Sultonning o'g'lidir. U 1533–1539-yillarda Buxoro hukmdori bo'lgan. Ubaydullaxon jasur va dovyurak lashkarboshi, qattiqqo'l hukmdor va ijodkor adabiyotshunos edi. U Shayboniyxondan so'ng kuchli va tartibli davlatga asos soldi, olti marta Xurosonga lashkar tortib bordi, Eron qo'shinlariga bir necha bor qaqshatqich zarbalar berdi. Xorazmni o'ziga bo'ysundiradi.

Ubaydullaxon ibn Mahmud Sulton «Ubaydi», «Ubaydullo», «Qul Ubaydiy» taxalluslarida she'rlar ijod qilgan. U fors, arab tillarini yaxshi bilgan, bu tillarda ham she'rlar yozgan. Ubaydullaxon «G'ayratnoma», «Shavqatnoma», «Kitob us-salot» kabi masnaviy yo'lida pandnoma-risolalar bitgan. U o'z asarlarida, Yassaviy dunyo qarashi g'oyalarini asosiy yo'nalish qilib olgan. Ubaydiyning o'zbek fors va arab tilidagi she'rlaridan iborat uch devoni bir muqova ichiga joylashtirilgan. Bu uch tildagi devonning yagona qo'lyozma nusxasi 1583-yilda Mir Husayn al Husayniy tomonidan ko'chirilgan bo'lib, kitob «Kulliyot» deb atalgan. Bu qimmatli qo'lyozma asar O'zbekiston Fanlar Akademiyasi sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saqlanadi.

Shoirning boy adabiy merosi hali maxsus o'rganilmagan. Ubaydiy o'zining o'zbek tilidagi g'azal va ruboiylari, qit'a va tuyuqlari bilan hech shubhasiz, she'riyat taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan. U o'zining g'azaliyotida an'anaviy mavzular–ishq-muhabbat, vafodorlik va do'stlik, ayol go'zalligi va ochiq sadoqati kabilarni tarannum etadi. Shoir she'rlaridagi ifodaning o'ziga xosligi yuksak axloqiy fazilat va go'zal nafis dunyoviylikning o'zaro uyg'unligidir. O'zbek She'riyatida ishqiy she'rlar ko'p bo'lsada Ubaydiy satrlari ularning birortasiga o'xshamaydi.

Shoir Ubaydiy ijodi hali ochilmagan qo'riq. Bu boy xazinani chuqur va atroflicha o'rganib, uni xalqimizning ma'naviy boyligiga olib kirish mamlakatimiz adabiyotchilarining vatanparvarlik burchidir.

Shayboniylar sulolasi hukmdorlari orasida Abdullaxon alohida ajralib turadi. U kuchli va markazlashgan feodal davlat barpo etdi, fan va madaniyatning rivojlanishiga homiylik qiladi. Buxoro poeziyasi antalogiyasining muallifi Hasan Hirosiyning bergan ma'lumotlariga qaraganda, XVI asrning ikkinchi yarmida Buxoro xonligida fan va adabiyot bilan 250 dan ortiq namoyondalar shug'ullangan.

Ashtarxoniylardan bo'lgan Subxonqulixon saroyida 1692-yilda Muhammad Bodi as-Samarqandiy tomonidan Buxoro poeziyasining antologiyasi tuzilgan. Bu antologiyada o'sha davr adabiy arboblaridan 150 tasi to'g'risida tarjimayi hol ma'lumotlari berilgan. Subxonqulixonning o'zi ham ilm-ma'rifatli hukmdor edi. U ko'proq tibbiyotga qiziqardi. Subxonqulixon Buxoroda maxsus shifoxona (dori-shifo) qurdirdi. Unda bemorlar davolanar va tibbiyot fani o'rganilar edi. Subxonqulixon yaxshigina shoir ham bo'lgan. «Nishoniy» taxallusi bilan she'rlar yozgan. Subxonqulixon kattagina shaxsiy kutubxonaga ega bo'lgan va unda juda ko'plab noyob kitoblar saqlangan. Sharqshunoslik institutida uning kutubxonasida mavjud bo'lgan noyob kitoblardan ba'zi birlari va Subxonqulixonning shaxsan o'z qalamiga mansub manba'lar, yoki uning haqida yozilgan asarlar saqlanadi.

Ma'rifatparvar xonlar saroyida to'plangan olimlar, shoir va yozuvchilar ilm-fanning turli yo'nalishlari bo'yicha ijod qiladilar va yozgan asarlari bilan jahon madaniyati xazinasiga munosib hissa qo'shdilar.

XV asr oxiri va XVIII asrlar davomida tarix ilmi bobida juda katta monumental asarlar yaratiladi. Muhammad Haydar yoki Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy», Ma'sud ibn Usmon Ko'histoniyning «Tarixi Abulxayrxoniy», Muhammad Solihning «Tavorixi guzida Nusratnoma», Kamoliddin Binoiyning «Shayboniynoma», Fazlulloh ibn Ro'zbexonning «Mehmonnamayi Buxoro», Hofiz Tanish Buxoriyning «Sharofnomayi Shohiy» yoki «Abdullanoma», Mirmuhammad Amin Buxoriynning «Ubaydullanoma», Muhammad Yusuf Munshiyning «Tarixi Muqimxoniy» asari va boshqalar shular jumlasidandir.

Aniq va tabiiy fanlar taraqqiyoti ruhoniylar va din peshvolari tomonidan ma'lum darajada chek-lab qo'yilgan edi va bu fanlar bo'yicha qilingan ilmiy kashfiyotlar Xudoga, olloh irodasiga shak keltiradi deb hisoblangan. Mana shunday bir sharoitda, Mutribiy dunyo xaritasini chizgan. Bu xarita Amin Ahmad Roziyning 1693-yilda tuzgan «Xaft iqlim» («Yetti iqlim») deb nomlangan Jug'rofiy-biologiyaga oid lug'atiga ilova qilingan. 1541-yilda Muhammad Husayn ibn al Mironi as-Samarqandiy tibbiyot va formakologiyaga oid ilmiy asar yozib, unda dorivor o'simliklari, dori tayyorlash va uni saqlash sirlarini batafsil ko'rsatib bergan. U ko'z tabibi shoh Ali ibn Sulaymon Navro'z Ahmadxon huzurida ishlagan. «Tabiblik dasturulamali» risolasini yozgan.

Bu davrda musiqa ilmi, xattotlik miniatura san'ati sohasida ham bir qator yangiliklar yaratildi. Jumladan, XVI asrda Buxoroda yashab o'tgan Najmiddin Kavkabiy (1531-yilda vafot etgan) musiqa ilmiga oid «Risolai musiki» bir asar yozadi. Musiqa haqidagi «Zamzama-yi vaxdad» nomli asar Boqiyayi Namniy qalamiga mansub edi. U har xil janrdagi 12 maqom tizimining mashhur bilimdoni bo'lgan.

Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Xiraviy, Mahmud ibn Is'hoq ash Chiqobiy va boshqalar husnixat bobida tengsiz va mohir bo'lganlar. 1586–1587 yillarda Darvish Muhammad ibn Do'stmuhammad Buxoriy «Xattotlik san'ati» nazariyasiga oid asar yozgan.

Shu davrda, «Fathnoma», «Tarixi Abulxayrxoniy», «Shayboniynoma» va Alisher Navoiyning asarlariga yuqori badiiy did va bo'yoqlarda miniaturalar va suratlar solingan. Rassomchilik sohasida Jaloliddin Yusuf, saroy rassomi Keldi Muhammad va boshqalar barakali ijod qilganlar.

Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatlari turkiy va fors-tojik xalqlarining qurama ittifoqidan tashkil topgan edi. Shu boisdan, turmushda ham, adabiyotda ham o'zbek va tojik tillari keng qo'llanib kelingan. Bu hududlarda yashovchi xalqlar ikki tilda bemalol o'zaro muloqotda bo'lganlar, quda-andachilik qilganlar. An'anaga ko'ra esa fanda, adabiyotda va maktabda tojik va arab tillarining nufuzi saqlanar, idora ishlarida tojik tilini qo'llanish davom etardi. Temuriylar davridan e'tiboran tojik tili bilan bir qatorda o'z asarlarini turk-o'zbek tilida yozadigan olimlar, shoir va yozuvchilar ko'payaverdi.

XV asrning oxiri XVIII asrlarda Movarounnahr o'zining badiiy ijod bobidagi tarixiy an'analarini davom ettirdi. Bu davrda badiiy ijodning turli janr va yo'nalishlarida ijod qilgan ko'plab shoir va yozuvchilar yetishib chiqdilar. Ular o'z ijod durdonalari bilan jahon fani va madaniyati xazinasiga munosib hissa qo'shdilar.

Binoiy (asl ismi **Kamoliddin Ali ibn Muhammad Sabz) (1453-Hirot, 1512-Qarshi)** O'rta Osiyolik mashhur shoir, musiqashunos va tarixchidir. Uning hayoti temuriylar toj-u taxt uchun hayot-mamot kurashi olib borgan g'oyatda og'ir va murakkab bir davrda kechadi. Shu bois u nihoyatda qarama-qarshi hayot yo'lini bosib o'tadi. 1458-yilning kuzida Abu Said Hirot yonida Jahonshohni tor-mor keltirib ikki o'rtada bitim tuzilgach Xuroson Abu Said ixtiyorida qoladi, G'arbiy Eronda esa Jahonshoh hukmdor bo'ladi. Jahonshoh Hirotdan juda ko'p ulamo, Shuaro va hunarmandlarni, Shular qatorida 6 yashar Kamoliddinni ham otasi binokor usta bo'lganligidan o'zi bilan birga olib ketadi. Kamoliddin Eronda uch yil yashab yana Hirotga qaytib kelgan. Taxminan 1487-yilgacha u Hirotda adabiyot, she'riyat ilmi, musiqa va tarix fanlarini chuqur o'rganib, zamonasining yetuk shoiri va olimi bo'lib yetishadi. 1487-yilda Kamoliddin Tabrizga kelib, Iroqi Ajam va Ozarbayjon hokimi Sulton Ya'qub (1479–1490) saroyida 1491-yilgacha xizmat qiladi. Shu yili u yana Hirotga qaytgan, biroq tezda Samarqandga ketadi (1495). Alisher Navoiy Binoiyga, uning ijodi va qobiliyatiga katta baho bergan. Lekin uning bir joyda qo'nim tura olmasligi, mijozidagi ba'zi bir salbiy xudbinlik va mutakabbirlik xususiyatlarini Navoiy e'tibordan chetda qoldirmaydi.[1]

Bu davrda, Movarounnahrda siyosiy vaziyat g'oyat murakkab bo'lib, ichki o'zaro nizo va fitnalar oqibatida mirzolar o'rtasida to'qnashuvlar to'xtovsiz bo'lib turardi. 1496-yilda Binoiy Xoja Muhammad Yahyo topshirig'iga binoan Shoir va tarixchi olim Muhammad Solih bilan birga Bobur Mirzo huzuriga boradi va u bilan Sulton Ali Mirzo o'rtasida Boysunqur Mirzoga qarshi ittifoq tuzishda alohida xizmat ko'rsatadi. Binoiy Samarqand Bobur qo'lida bo'lgan vaqtda (1497, noyabr - 1498, mart) Bobur, keyinchalik esa Sulton Ali Mirzo huzurida xizmatda bo'ladi. Samarqand va Movarounnahr uzil-kesil Muhamad Shayboniyxon qo'liga o'tgach esa, 1500–1510-yillar davomida uning xizmatida bo'ladi. Hirot va Xuroson Ismoil Safaviy qo'shinlari tomonidan egallangach, Binoiy yana Movarounnahrga qaytadi. U 1512-yilda Eron safaviylarining Qarshi shahrida o'tkazgan ommaviy qirg'in paytida o'ldiriladi.

Binoiyning "Shayboniynoma" asari XVI asrning boshlarida yozilgan va XV asrning o'rtalaridan to 1506-yilgacha bo'lgan Movarounnahr va Dashti Qipchoqdagi ijtimoiy-siyosiy voqealarni o'z ichiga oladi. "Bu asarda Eron podshosi Ismoil Safaviyning (1502–1524) harbiy yurishlari, XVI asr boshlarida Buxoro xonligi bilan Eron o'rtasidagi siyosiy munosabatlar yoritilgan.

Binoiy 4282 misradan iborat she'riy devon qoldiradi. 1498-yilda Samarqandda bitilgan va temuriylardan Sulton Ali Mirzoga bag'ishlangan 876 baytlik «Majmu' al-g'aroyib» qasidasi va Iroqda istiqomat qilgan yillari yozilgan «Behruz va Bahrom» masnaviysi ham Binoiy ijodida alohida o'rin tutadi. U «Behruz va Bahrom»da zamonasining mudhish va ayanchli tomonlarini keskin tanqid qiladi, bir qator axloqiy-tarbiyaviy g'oyalarni ilgari suradi. Binoiyning «Futuxoti xoniy», «Hikoyati safari Binoiy» va uchta she'rlar devoni katta ilmiy ahamiyatga ega.

Muhammad Solih (1455, Xorazm–1535 Buxoro) – o'zbek shoiri, tarixchi, davlat arbobidir. Uning otasi Nur Saidbek Xorazmda hokim bo'lgan. Bobosi Amir Shoh Malik Xorazmda Temur saltanatining tayanchlaridan bo'lib, Mirzo Ulug'bekning vasiyi edi. Boshlang'ich ma'lumotni Xorazmda olgan Muhammad Solih Hirotda Jomiy qo'lida tahsil ko'rdi. U dastlab 1490-yilgacha Xurosonda Husayn Boyqaro, keyichalik Buxoro va Samarqandda temuriylar, 1499-yildan e'tiboran esa Shayboniyxon saroyida xizmatda bo'lgan. Shayboniyxon unga «amir ul-umaro», «malik ur-shuaro» unvonlarini berdi. Shayboniyxonning harbiy yurishlarida birga bo'ldi. Shayboniyxon 1500-yilda Buxoroni egallaganda hokimlikka Muhammad Solihni qo'yadi. U ayni zamonda Chorjo'y va Niso viloyatlarining hokimi bo'lgan. Muhammad Solih 1507–1510-yillarda Hirotda yashadi, olimlar, ijodkor, shoir-yozuvchilar va san'atkorlar bilan bevosita muloqotda bo'ldi.

[1] *Qarang:* Alishyer Navoiy. Majolis un-nafois. T., «Fan», 1966. 193-bet.

Muhammad Solihning devoni bizgacha yetib kelmagan, ammo uning Solih taxallusi bilan yozgan g'azallari, She'rlari, bayoz va tazkiralari uchrab turadi. Uning ijodiga Navoiy, Bobur, Nisoriy kabi shoir va adabiyotshunoslar ijobiy baho berganlar.

Muhammad Solihning «Shayboniynoma» asari o'zbek tilida nazm bilan yozilgan doston bo'lib, o'zining badiiy saviyasining yuksakligi va tilining sodda–xalqchilligi bilan ahamiyatlidir. Dostonning asl nusxasi topilgan emas. Ammo shoirning hayotlik chog'ida, 1510-yilda Qosim tomonidan ko'chirilgan nusxasi Venada saqlanadi.

Zayniddin Mahmud Vosifiy (1485, Hirot–1551–1556-Toshkent)

1512-yilgacha Hirotda yashagan, so'ng O'rta Osiyoga qochib kelgan va 30-yillarga qadar Buxoro, Samarqand, Toshkent va boshqa yerlardagi Shayboniy hukmdorlarining saroylarida saroy Shoiri sifatida ijod qilgan. U "Badoe'ul-vaqoye" ("Nodir voqealar") nomli qiziqarli esdaliklar muallifidir. Vosifiyning esdaliklari kichik-kichik qiziq hikoya va latifalar to'plamidan iborat. Kitobda Xuroson, Movarounnahr, Turkiston va Erondagi 1532-yilgacha bo'lgan davrdagi ilmiy, adabiy, tarixiy va madaniy hayot aks ettirilgan. Ibn Sino, Jomiy, Navoiy, shuningdek, Qosim Ali Qonuniy, Chaqar, Chanchiy, Ustod Hasan Udiy Hofiz Basir, Ustod Shayxi Noyi kabi musiqashunoslar, ayrim davlat arboblari haqida muhim ma'lumotlar keltirilgan. Kitob O'rta Osiyo xalqlari tarixi va madaniyati haqida muhim manba hisoblanadi. Undan V.V.Bartold, Yakubovskiy, Bertels, Ayniy va boshqa ilmiy tadqiqotchilar o'z davrida foydalanganlar.

Uning asarlari orasida, o'z davrining tarixiy shaxslari qatorida Alisher Navoiyning hayotidan ba'zi lavhalar ham keltirilgan. Saroy shoiri sifatida Vosifiy hukmdorlar, amaldor to'ralar va savdogarlarga atab madhiyalar, qasidalar yozgan, ularning buyurtmalari asosida she'rlar ijod qilgan, farmonlar va yorliqlarning matnlarini tuzgan, maktublar, qurilayotgan masjidlar va maqbaralar uchun yozuvlar, qabr toshlari ustiga yoziladigan yodgorlik xatlari, turli-tuman asarlarga so'zboshilar tuzish va boshqa shuning singari ishlar bilan shug'ullangan.

Mushfiqiy (1525-1588). Abdullaxon saroyida xizmat qilgan shoir. U Buxoroda kambag'al oilada tavallud topgan. 1564-yilga qadar Buxoroda yashagan. 1568–1572-yillarda Samarqand hokimi Sulton Said saroyida, 1572–1573-yillarda Hindistonda Akbarshoh saroyida kitobdorlik qilgan. 1678-yildan Abdullaxon saroyida ishlay boshlagan. Abdullaxon unga «Malik ur-shuaro» unvonini bergan. Mushfiqiy boy ijodiy qalb egasi. Shoirning satira, g'azal va qasidalari "Devoni mutoibot", "Devoni g'azaliyot", "Devoni qasoid", "101 tugun" ("Sadu yak buvad") kabilarda to'plangan.

Shoir Mushfiqiy o'z asarlarida go'zallik va muhabbat haqida "Eram bog'i", shuningdek, "Soqiynoma" va "Jahonnoma" kabi poetik asarlarini yaratgan. Bu satirik she'rlarida yuqori tabaqa vakillarining xudbinlik riyokorlik xasisliklarini ayovsiz fosh qiladi, ijtimoiy tengsizlikni qoralaydi ("Zulmdan shikoyat" va boshqalarda). Mushfiqiy asarlari xalq orasida katta e'tibor topdi va keng tarqaldi, uning o'zi ham Mulla Mushfiqiy nomi bilan tojik xalq latifalari qahramoniga aylangan.

Sayido Nasafiy (1637–1710) "Ubaydullanoma" muallifining iborasi bilan aytganda, "Buxoro shoirlari taxtida sulton" deb nom chiqargan shoir va yozuvchidir. U tojik adabiyoti va tojik adabiy tilining rivojlanishida o'ziga xos o'rni bo'lgan mutafakkirdir.

Sayido Qarshi (Nasaf) shahrida tavallud topgan va shu yerda boshlang'ich ta'lim olib, Buxoro madrasalarida o'qishni davom ettirgan. U hunarmand-to'quvchi bo'lgan, og'ir iqtisodiy qiyinchiliklar sharoitida, "Ubaydullanoma"da ta'kidlanganidek "amirlar uyini va xon saroylarini ziyorat qilishga intilmagan, o'ziga nasib qilgan bir burda nonga qanoat qilib" yashagan. Shunga qaramasdan u badiiy ijod uchun vaqt va imkoniyat topa olmagan. O'zi yashagan og'ir va qiyin bir sharoitda mehnatkash xalq bilan birga bo'ldi, uning dardiga hamdardlik qiladi, xalqning jabr-jafolariga sherik bo'ldi. O'z ijodida demokratik xalqparvarlik ma'rifatparvarlik g'oyalarini ilgari surdi. Sayido o'zaro siyosiy qirg'inbarot urushlarni qattiq qoraladi, mamlakatni xarobaga aylantirganlarni ayovsiz tanqid qiladi.

Sayido Nasafiy juda ko'plab lirik she'rlar va g'azallar ham yozgan. Ularda shoir so'fizm, naqshbandiylik g'oyalari va dunyoqarashini ilgari suradi. Sayido bu xususidagi qasida va masnaviylari, ashtarxoniy xonlar yurishlarining she'rda ifodalangan tarixiy asarlari, muxammaslari, masallarida mamlakat va xalq hayoti haqida g'oyat qimmatli fikr va xulosalar beradi.

Turdi-Farog'iy (XVII asrning birinchi yarmi taxminan 1701) XVII asr o'zbek adabiyotidagi ilg'or oqimning yorqin vakili, xalq manfaatlari ifodachisi adabiy taxallusi Farog'iy (erkin tabiatli kishi) . U Buxoro, Xo'jand va Jizzaxda yashab ijod qiladi. Turdining hayoti va ijodiy yo'li haqida ma'lumotlar nihoyatda kam. Asli o'zbeklarning yuz qabilasidan bo'lib, boshqa qabila boshliqlari qatori Turdi ham o'z qabilasi nomidan otaliq lavozimida bir muncha vaqt Subxonqulixon saroyida xizmat qiladi. U Subxonqulixon hukmronligi davri (1691–1701)dagi adolatsizliklar, xalqqa o'tkazilgan jabr-zulmlarni o'z ko'zi bilan ko'radi. Xon saroyidagi yuqori mansab egalarining laganbardorliklari, poraxo'rlik axloqiy buzuqliklarning guvohi bo'ladi. Xalqning esa zulm, eksplutatsiya va soliqlar dastidan qaddi bukildi, hatto «barot» solig'ining yetti yilligi bir yilda undirib olinar edi. Mehnatkash omma 1681–1686-yillar mobaynida, Subxonqulixon siyosatiga qarshi bir necha bor qo'zg'olon ko'taradi. Shoir Turdi ham qo'zg'olonchilarga qo'shiladi. Buxoroda ko'tarilgan bu qo'zg'olonga yuz qabilasidan Fozilbiy, qatag'on qabilasidan Temurbiy, yobu qabilasidan Tamg'abiylar boshchilik qiladilar. Ikki o'rtada shiddatli jang bo'ladi. qo'zg'olonchilar Fathobod, Hazora qal'asi, so'ng Karmanaga chekinadilar. Temurbiy Subxonqulixonga sotilib qo'zg'olonga xiyonat qiladi. Fozilbiy va Tamg'abiylar shoir Turdi bilan birga O'rtatepa va Xo'jand hokimi Rahimbiyga yordam so'rab boradilar. Turdi Rahimbiyga bag'ishlab she'r yozadi va uni Subxonqulixonni ag'darib tashlashga chaqiradi. Lekin Rahimbiy xonga qarshi kurashga jur'at eta olmaydi.

Qo'zg'olonchilar Samarqand yaqinida Konigil degan joyda xon qo'shinlaridan yengiladilar. Turdi Rahimbiy va uning o'g'li Oqbo'tabiydan yordam olish ilinjida Xo'jandda qoladi. Rahimbiyga atab madhiyalar yozadi. Ammo bu harakatlardan natija chiqmagach Turdi Jizzaxda o'rnashadi va taxminan 1701-yilda, shu yerda vafot etadi. Turdi vafotining so'nggi kunlarida yozgan she'rlarida o'z qayg'u alamlarini zorlanib ifodalaydi:

Kuyar til shammayi gar holatimdan aylasam tahrir,[1]
Giribon chok o'lur, etsa qalam dardi dilim tahrir.
Shoir bevafo zamonasidan shikoyat qiladi:
Charxi dun[2] qiladi manga jabru jafolar behisob,
Gardishi davron berur har lahza yuz ming pechu tob.[3]

Hajvchi, tanqidchi, demokratik g'oyalar kuychisi Turdidan bir devon she'rlar to'plami bizgacha yetib kelgan. Unda 432 misradan iborat 17 ta she'r bor, ulardan 2 tasi tojik tilidadir. Bu asarlar oddiy, sodda va ravon tilda yozilgan. Shoir Turdidan uning yuz, ming urug' qabila boshliqlari bo'lgan aristokrat qarindosh-urug' aqrabolari yuz o'giradilar, ammo xalq uni hurmat qilar edi. Bu shoirning qalbini ko'taradi.

Shoir xalq ommasining davr nohaqliklariga, xonning adolatsiz siyosatiga qarshi noroziligini, alamli fikr va hayajonli kechinmalarini san'atkorona dadillik bilan qalamga oladi.

Turdi xonni insof, diyonatga chaqirdi, uning atrofini o'rab olgan xushomadgo'y, laganbardor, nomunosib odamlardan ogoh bo'lishga da'vat etdi. U xalqni talagan, mamlakatni xonavayron qilgan, adolatsiz va zolim xon haqida g'azablanib yozadi va uni ag'darib tashlashga chaqiradi. Turdi yurt va mamlakatni xonavayron qilgan siyosiy tarqoqlik qirg'inbarot urushlarni la'natlaydi, urug' va qabilalarni birlashishga, hamkorlikka, urug' oqsoqollarini, beklarni «bir yaqodin bosh chiqarish» ga chorlaydi. Bu jihatdan shoirning «Tor ko'ngilluk beklar» she'ri ibratlidir:

Tor ko'ngilluk beklar, man-man demang kenglik qiling.
To'qson ikki bori o'zbek yurtidur, tenglik qiling.
Birni qipchoqu xitoyu, birni yuz, nayman demang
Qirqu yuz, ming son bo'lib, bir jon oyinlik qiling.
Bir yaqodin bosh chiqarib, barcha bir to'ng'a kirib,
Bir o'ngurliq bir tirizlik bir yaqo, yenglik qiling.

Albatta, Turdi o'z zamondoshlariga nisbatan bir qadam olg'a ketdi. Ammo jamiyat va hayotdagi barcha yaramas nuqson va illatlarni shoir «yomon», «adolatsiz» podshoning ongidan izladi. Bu uning nuqsoni emas, balki shoir Turdi yashagan va ijod qilgan davrning fojiasi edi.

---

[1] Tahrir-bayon qilish.
[2] Charxi dun-tuban falak.
[3] Pechu tob-to'lg'anish.

Bedil (taxallusi; asli ismi **Mirzo Abdulqodir, 1644–1721**)[1] Bedil sharq xalqlarining genial shoiri, faylasufi, mutafakkiri va o'z davrining «Mirzo Malik ush-shuarosi»dir. U harbiy xizmatchi oilasida tavallud topgan. Ota-bobosi – shahrisabzlik o'zbek barlos urug'laridan bo'lgan. Bir yoshda otadan yetim qolgan, onasi qo'lida tarbiyalanadi. Besh yarim yoshida maktabga boradi. Yoshlikdan qobiliyat egasi bo'lgan Bedil arab, fors, urdu tili va adabiyotini o'rganadi, turli fanlarga qiziqadi. Qo'qonlik tarixchi Hakimxon Hoji Muhammadning «Muntaxab ut-tavorix» kitobida yozilishicha Bedilning madrasadan ko'ngli soviydi, shu bois u uyda o'z bilimini oshiradi. Bu ishda unga amakisi Mirzo Qalandar va tog'asi Mirzo Zariflar yaqindan yordam beradilar. Bedil so'fizm falsafasini, hind va urdu tillarini, yunon (ayniqsa Arastu) falsafasini chuqur va atroflicha o'rganadi, keng mushohada etadi. O'n yoshdan badiiy ijod bilan shug'ullana boshlaydi. Otasining o'limiga bag'ishlab marsiya va ruboiylar to'qiydi. Bedil g'oyatda murakkab sotsial-iqtisodiy tarixiy jarayonda yashadi va ijod qiladi. Undan boy ilmiy–falsafiy va badiiy meros qolgan. 130 mingdan ortiq she'riy satr, 50 bosma taboq nasriy asarlari mavjud. U 1721-yilda Dehlida 77 yoshida vafot etdi. Bedil asarlarining asosiy qismi uning kulliyotiga kirgan. Bu to'plam 1882-yilda Bombayda 16 kitobdan iborat bosmadan chiqdi. Bedil kitoblarining litografiya bosmasidan tashqari O'rta Osiyo davlatlari shahar va qishloqlarida, Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona, Xiva, Xo'jand, Duchanba, O'sh shaharlarida qo'lyozma nusxalari ham uchraydi. «Tilsimi Hayrat» (1669) 7500 misradan iborat. Masnaviy tarzida yozilgan bu asarda insonning jismoniy vujudi va ruhiyati haqida so'z boradi. Bedil inson ruhini ilohiy olamdan kelgan podshohga o'xshatib, uning jismoniy vujudini tuproq, Shamol, olov va suvdan tarkib topgan olov mamlakat qiyofasida tasvirlaydi.

«Muhiti a'zam» (1681) 9 ming misradan iborat masnaviy asarida Bedil tasavvuf ahli hayotiga oid hikoyalarni, shuningdek may, jom, nay, tanbur va boshqa musiqa asboblarining ta'rifi tavsifiga bag'ishlangan fikr-mulohazalar, go'zal istiora va tasbehlar vositasida ifodalangan.

Bedilning g'azallari, ruboiylari, qasidalari, qit'a va tarixiy qit'alar hamda tarkiband va tarjibandlarni qo'shib hisoblaganda 75 ming lirik va chuqur falsafiy misralarni tashkil etadi.

Bedil «Chor unsur» («To'rt unsur») kitobini 1703-yilda yozgan. Bu kitob nasrda yozilgan. Unda shoir o'zining bolalik o'smirlik yigitlik va qarilik chog'lari haqida biografik ma'lumot beradi. Asarning so'nggi ikki bobida to'rt unsur–havo, suv, yer va olov to'g'risida so'z boradi.

«Irfon» («Bilim» 1721) asari doston va hikoyalardan tarkib topgan. 10 ming satrdan tarkib topgan bu kitobda adabiyot, tabiat, falsafa, sotsiologiya masalalari haqida fikr yuritiladi. Undagi mashhur dostonlardan biri «Komde va Mudan» bo'lib, bu dostonida Bedil raqqosa qiz Komde bilan iste'dodli cholg'uchi Mudanning sevgisini tasvirlaydi. Zolim podsho Komde va Mudanning boshiga ko'p kulfat va fojialar soladi. Uzoq judolik va alam– iztirobdan keyin Komde bilan Mudan murod maqsadlariga yetadilar. Bedil bir o'rinda:

Himmat kamarini bog'lagan hamon,
Chumoli yengadi sherni begumon

degandek, Komde bilan Mudan o'zini sher bilgan shiddatli shohni yengadilar. Sof sevgi, muhabbat zulmdan ustun chiqadi. Dostonning bosh qahramoni Mudan mag'rur ovoz bilan:

Ulug' erur garchi shohlar dargohi
Undan yuksak gadolarning qulohi, degan edi.

Mirzo Bedilning mashhur asarlaridan yana biri «Nukot» dir. Unda ulug' mutafakkir yaxshi fazilatli kishilarni e'zozlaydi, badfe'l, yomon kishilarni satira o'ti bilan tanqid qiladi, muallif odamlarni ezgulikka, ahillikka, birlikka, hamjihatlikka va hamdardlikka chorlaydi. U insonning kamoloti uchun kurashadi. Inson qaysi irq, qaysi din va qaysi xalqqa mansub bo'lishidan qat'i nazar, insondir. Bas, shunday ekan, farqtafovutlariga qaramay odamlar insoniy burch va xislatlari bilan birlashmoqlari lozim. Mehnat kasb kor, insoniy burch va xislatning asoslaridan biridir. Bedil ish yoqmas, tekinxo'r kishilarni qattiq qoralaydi, ulardan nafratlanadi. U o'z asarlarida inson shaxsini ulug'laydi, inson erkini hamma narsadan ustun qo'yadi, aqidaparastlik jaholat va zulmatga qarshi kurashadi. Bedilning asarlari boy falsafiy g'oya va mazmunlar bilan sug'orilgan. Shul bois uni «Abulma'oniy» – «Ma'nolar otasi» deb ataganlar.

Mirza Abdulqodir Bedilning ilg'or ijtimoiy–siyosiy g'oya va qarashlar bilan sug'orilgan falsafiy asarlari avlodlar qalbidan mustahkam o'rin oladi va bu asarlar bugungi kunda ham inson uchun, insonning baxtli istiqboli uchun kurashda xizmat qilmoqda.

Mulla Sayid. XVIII asr boshlarida Buxoro xonligida faqatgina poetik iste'dodi va qobiliyati bilangina emas, balki o'zining yuksak ma'naviy, axloqiy va insoniy fazilatlari bilan ham nom qozongan juda ko'p ulug' zot shoirlar va yozuvchilar yashagan. Ana shunday ulug' zotlar orasida «Buxoro shoirlari taxtidagi bek» degan ulug' nom egasi Mulla Sayiddir. Uning badiiy ijoddagi taxallusi Muhammadiydir. Mulla Sayid Buxoro xalqining cheksiz hurmati va mehr-muhabbatga faqatgina shoir bo'lganligi, go'zal va sermazmun she'rlar yozganligi uchun erishgani yo'q. Balki eng avvalo bunday mehr-muhabbatga o'zining mustaqil va mag'rur fe'li, kamsuxan va kamtarona xarakteri va odobi tufayli erishdi. U saroy shoiri bo'lmadi, tamagirlik qilmadi, mansab, mol-dunyoga qiziqib o'z insoniy qaddini bukmadi, oyoqosti bo'lmadi, xon qo'lidan sadaqa kutmadi va umrining oxirigacha g'oz turib yashadi. «Ubaydullanoma» muallifining yozishicha Mulla Sayid shoir Nodir devonbegi masjidining bolaxonasidagi bir kichik hujrada yashab «amirlar xonadoni va xon saroyiga tashrifni xayoliga keltirmadi, o'z nasibasiga tushgan bir burda nonga qanoat qiladi».

O'zining o'tkir aqli va so'zamonligi, keng qamrovli bilimi hamda nozik did tabiati tufayli «tug'ma Aflotun» nomini olgan Samarqandlik mulla Fitrat she'rlari ham bebaho injuga nisbat berilgan. **Mulla Fitrat** ham mulla Sayid singari, o'zining insoniy qadr-qimmatini har qanday boylig-u, arkon-u davlatdan ustun qo'ygan, boylar, amaldorlar va xonlardan iltifot kutmagan.

Xalq og'zaki ijodi. Shayboniylar va Ashtarxoniylar zamonida xalq og'zaki ijodi ham keng rivoj topadi. IX–X asrlarda yaratilgan «Alpomish» dostonining og'zaki epik an'analari bu davrda keng tarqaladi. «Alpomish» – vatanparvarlik, qahramonlik sevgi va do'stlik rostgo'ylik va to'g'rilik haqidagi dostondir. Undagi demokratik g'oyalar va oliyjanob insoniy fazilat–ideallar Alpomish, Barchin, Qorajon va boshqa ijobiy qahramonlarning murakkab sarguzashtlari orqali ochila boradi.

Xalqqa, elga, yurtga, qabila-uruqqa nisbatan samimiy va cheksiz muhabbat, dushmanga nisbatan mislsiz g'azab va nafrat, mardlik va fidokorlik oila baxti, samimiy sevgi, do'stlik va sadoqat, insof va adolat, osoyishtalik va farovonlik uchun kurash «»Alpomish» dostonining yetakchi g'oyasidir. Bu g'oyaviy motivlar dostonning bosh qahramonlari Alpomish, Barchin va Qorajonlarning ijobiy sarguzashtlari va faoliyatlari orqali talqin etiladi. Haqiqiy insoniylikka qarama-qarshi o'laroq munofiqlik, adolatsizlik, insofsizlik, qabihlik, shaxsiyatparastlik, ochko'zlik ichi qoralik kabi barcha yomon illat va xislatlar dostondagi salbiy obrazlar; Boybo'ri, Ko'kaldosh, Suxayil kampir, Toychaxon va boshqalar timsolida ochib beriladi. Xullas, «Alpomish» dostoni xalqimizning o'tmish tarixi, uning ezgu orzu–niyatlarini o'rganishda g'oyatda qimmatli manba'dir. Unda ilgari surilgan vatanparvarlik, qahramonlik, do'stlik va birodarlik kabi g'oyalar milliy mustaqilligimizni yanada mustahkamlash milliy qadriyatlarni tiklash uchun kurash ketayotgan bugungi kunda yanada qimmatli va ahamiyatlidir. O'zbekiston Prezidentining maxsus farmoni asosida «Alpomish» dostonining ming yillik tantanalarining nafaqat mamlakatimizda, hatto ko'plab xorijiy mamlakatlarda ham keng nishonlanishi har birimizning qalblarimizda otashin g'urur va faxr tuyg'ularini kamol toptiradi.

Me'morchilik. Shayboniylar va Ashtarxoniylar me'morchilik ishlarida ham o'zlaridan qator yodgorliklar qoldirganlar. Bu ishda nafaqat sulola namoyandalari balki o'sha davrning ko'zga ko'ringan yirik zodagonlari, hukmdorlari ham chetda qolmaganlar. Masalan: Samarqanddagi Muhammad Shayboniy qurdirgan Xoniya; Abu Sayid nomi bilan bog'liq madrasalar; Registondagi Yalangto'sh bahodir qurdirgan Tillakori va Sherdor madrasalari, Buxoro shahar devorining ta'mirlanishi, Mir Arab, Abdullaxon, Modarixon (Abdullaxonning onasiga atalgan). Fathul-

[1] Mo'minov I. Mirzo Bedil. T., 1974; O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi». Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent, 2001, 1-jild, 676–677-betlar.

la qushbegi, Muhammadxo'ja, Porso, Jo'ybor, Maroqand, Qulbobo, Ko'kaldosh madrasalari, Madrasai Kalon, xo'ja Zayniddin, Baland, Abdullaxon, Chor Bakr, Ko'kaldosh masjidlari, zargarlar, sarroflar, telpakfurushlar timlari, Abdullaxon timi, Toshkentda Ko'kaldosh madrasasi, Qaffoli Shoshiy maqbarasi, Baroqxon madrasasi, Turkistonda (Yassi) Muhammad Shayboniyxon masjidi, Balxda qal'a devorining ta'miri (uzunligi 14 km), Abdullaxon, Qulbobo Ko'kaldosh madrasalari, Ko'kaldosh masjidi, bir qator masjidlar, chorbog'lar, hammomlar, bozorlar, turli shaharlarda qurilgan ko'plab karvonsaroylar va boshqa qator qurilish, ta'mirlash ishlari shular jumlasidandir.

8. Boburiylar merosi

Ma'naviy madaniyatimizning ulug' vakillari orasida Zahiriddin Muhammad Bobur va boburiylar o'ziga xos munosib o'ringa ega. Bobur Mirzo va boburiylar Afg'oniston, Hindiston, Pokiston, Kashmir va Bangladesh tarixida alohida iz qoldirdilar. Bu avvalo boburiylar qoldirgan buyuk merosdir. Bu meros eng avvalo moddiy madaniyat boyliklari bo'lsa, ikkinchisi ma'naviy madaniyat durdonalaridir.

Boburiylar sulolasining asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobur yaratuvchilik homiysi, fan va madaniyatning jonkuyar himoyachisi edi. Uning shiori insoniyatga yaxshilik qilish va ezgulikdan iborat bo'lgan. Buni biz Boburning quyidagi satrlari orqali ham yaqqol his etamiz:

Bori elga yaxshilik qilgilki, mundin yaxshi yo'q,
Kim, degaylar daxr aro qoldi falondin yaxshilik.

Ma'lumki Bobur Hindistonda juda qisqa muddat – 4 yil 3 oy (1526–1530) bo'lgan. Ana Shu qisqa muddatda Bobur begona yurtning shart-sharoitini o'rganish, o'zining yangi saltanatini mustahkamlash kabi ishlarga katta kuch-matonat va vaqt sarf qilgan. Bobur bu ishlar bilan har qancha band bo'lmasin yaratuvchilik va qurilish ishlariga ham vaqt va imkoniyat topa olgan. «Boburnoma»da uning o'zi bu haqida shunday hikoya qiladi: «... Nechunkim «Zafarnoma»da Temurbekning «masjidi sangin» imoratini qilurda Mullo Choraf mundoq mubolag'a bila bitibdurkim, Ozarbayjon, Fors, Hindiston va yana o'zga mamolik sangtaroshlardin har kunda ikki yuz kishi masjidda ish qilurlar edi. Bir Agrada ushbu Agraning sangtaroshlaridin mening imoratlarimda har kunda olti yuz sakson kishi ish qilurlar edi. Yana Agrada, Sekriyda, Baynoda, Do'lpurda, Gavaliyarda va Qo'yilda ming to'rt yuz to'qson bir sangtarosh har kunda mening imoratimda ish qilurlar edi...»[1]

Bobur imoratlar qurdirishdan tashqari karvon yo'llarini tiklash, hovuz, quduq va ariqlar qazdirish ishlari bilan shug'ullangan, hammomlar qurdirgan. Hindistonda suv tegirmonni birinchi bo'lib qurdirgan ham Boburdir.

Bobur vafotidan so'ng avlodlari navbati bilan 1858-yilga qadar Hindistonni idora qilganlar. Ana shu yillar davrida Hindistonning turli shaharlarida barpo etilgan buyuk qurilish obidalari Boburiylarning jahon madaniyati taraqqiyotiga qo'shgan ulkan hissasi hisoblanadi. Dehlidagi Humoyun maqbarasi, Qizil qal'a ansambli, Jome masjid, Agradagi qal'a, Tojmahal, Fatpur Sekriy shahri, Sekandaradagi Akbarshoh maqbarasi, Lohurdagi qal'a va boshqalar ana shular jumlasidandir. Oradan Shuncha zamonlar o'tgan bo'lsada bu obidalar o'z mahobatiyu-tarovatini yo'qotmagan holda hali-hanuz kishilarni maftun etib o'ziga lol qoldirib kelmoqda.

Boburiy shahzodalarining Hindistonda turli davrlarda qurdirgan arxitektura yodgorliklarining naqadar go'zalligi va mahobatiga birgina Tojmahal maqbarasi yorqin misol bo'la oladi. Bu maqbarani Shohjahon (1627–1658) o'zining sevikli xotini Arjumand Bonu Begim (Mumtoz Mahal) xotirasi evaziga qurdirgan. Arjumand Bonu boburiylar saroyining bosh vaziri Asaf Xonning qizi, Nur Jahon (Jahongirshohning xotini)ning jiyani bo'lgan. Go'zallik va husn-latofatda, oqillik va fahm-u farosatda, tadbirkorlik va mehri-muhabbatda u shu qadar tengsiz ekanki, qaynotasi Jahongirshoh erkalab «Mumtoz mahal» ya'ni «Saroyning sarasi» deyar ekan. O'sha davrdagi saroy shoirlarining ta'rif va tafsiricha uning «oy desa og'zi, kun desa ko'zi bor ekan», «husni jamolidan oy uyalib kun qizarar ekan», «jamolidan nur shunchalar taralar ekanki, u bilan to'qnashishdan qo'rqib yulduzlar ko'zdan g'oyib bo'lar ekan». Ana shunday go'zal parivash bilan Shohjahon 18 yil baxtiyor hayot kechirgan. Rivoyat qilishlaricha Mumtoz Mahal xonim vafoti oldidan Shohjahondan uch narsani, iltijo qiladi: bolalarga birday munosabatda bo'lish, uylanmaslik va nihoyat unga atab dunyoda tengi yo'q maqbara qurdirish. Shohjahon go'zal va sevikli malikasining vasiyatiga sodiq qoladi, farzandlariga mehrli va yaxshi ota bo'ladi va umrining oxirigacha uylanmaydi. Arjumand Bonu Begimni dastlab Burxonpurda, yarim yildan so'ng Agra yaqinida Jamna daryosi sohilidagi Akbarobodda va nihoyat uchinchi marta Tojmahal maqbarasida dafn qiladilar. Shohjahonga xotinining o'limi shu qadar ta'sir qiladiki, u 8 kecha-kunduz o'z xonasiga kirib hech narsa yemasdan-ichmasdan motam tutadi, ko'ngliga hech narsa sig'maydi. Butun saltanat bir necha yilgacha aza tutadi, ko'ngil ochar o'yin-kulgilar, ayshu-ishratlar unitiladi.

[1] Zahiriddin Muhammad Bobur. Boburnoma. Toshkent, «Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati, 2002. 209-bet.

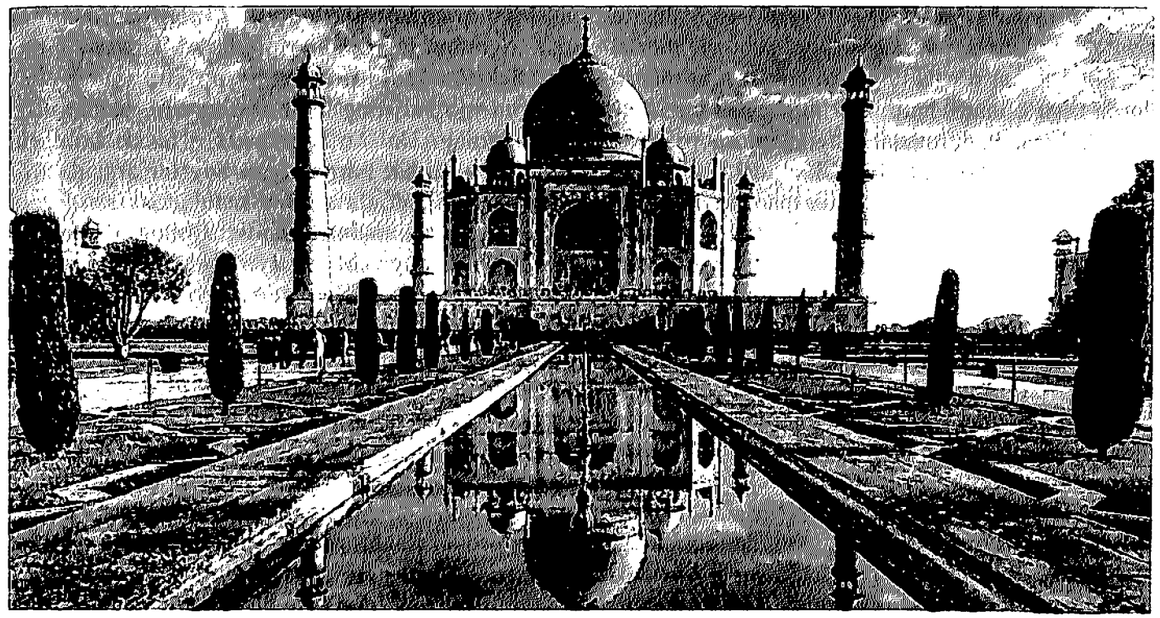

Nihoyat Shohjahon sevikli rafiqasining so'nggi iltijosini bajarishga kirishadi. Turli o'lkalardan qurilish va me'morchilik san'atining eng nomi chiqqan yulduzlari – ustalarini to'playdi, maqbaraning bir necha loyiha nusxalari ishlanadi va tanlanadi. Bir yil oradan o'tgach Mumtoz Mahal vafotining bir yilligi munosabati bilan maqbaraga birinchi tosh qo'yiladi. Dehlidagi Humoyun maqbarasi unga andoza bo'ladi, uslub jihatdan o'xshashdir. Farqi shundaki, Humoyun maqbarasi bog'ning o'rtasida qurilgan bo'lsa, Tojmahal maqbarasi bog'ning to'g'risida joylashgan. Bu ulkan va go'zallikda tengi yo'q arxitektura ansamblining qurilishi 1632-yilda boshlanib 1653-yilda tugallangan. Inson aqli-zakovati va mohir qo'li bilan yaratilgan ushbu san'at mo'jizasi qurilishida har kuni 20 ming odam ishlagan ekan. Olim Ansoriddin Ibrohimov[1] bergan ma'lumotlariga qaraganda, Tojmahal shu darajada katta hajmdagi beqiyos qurilish bo'lgan ekanki, 22 yil davomida unga sarf qilingan xarajatlarning hisobini chiqara olmaganlar va shu boisdan bu haqda turli ma'lumotlar tilga olinadi. Bu ulkan qurilishga sarf qilingan xarajatlar bir yerda 6 million rupiya deyilsa, boshqa joyda 60 million rupiya deb qayd etiladi. Yana boshqa manbalarda 5 million, ba'zilarida esa hatto tiyin-tiyingacha ko'rsatilib, 31 million 748 ming 28 rupiya yoki 3 million 174 ming 802 funt sterling deb ko'rsatiladi.

Tarixiy yozma manbalarning guvohlik berishicha Tojmahal maqbarasi qurilish ashyolari turli mamlakatlardan: sarg'ish marmar O'rta Hindistondan, oq marmar Rajastxaning Markana degan joyidan, billur Xitoydan, yoqut-la'l Badahshondan, lojuvard Shri-Lankadan, yashil toshlar Panjobdan, aqiq Erondan, marjon va durlar Hind ummonidan va hokazolardan keltirilgan.

[1] Ansoriddin Ibrohimov. Boburiylar merosi, 60-bet.

Mo'jizalar mo'jizasi bo'lgan Tojmahaldek asarida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Jumladan, loyihachi me'morlardan 40 ga yaqin ustaning nomlari yozma manbalarda tilga olinadi, hatto ularning oylik maoshlari ham keltiriladi. Jumladan, loyihachi me'mor Muhammad Iso Afandi, turkiyalik maoshi 1000 rupiya, Sattorxon-xattot, turkiyalik maoshi 1000 rupiya va boshqalar. Bir kecha-kunduzda bir necha xil rangda tovlanib turuvchi Tojmahalni hindlar xaqli suratda yetti mo'jizaning biri, deb mag'rurlanadilar. O'z vaqtida hatto Shohjahonning o'zi ham Tojmahal go'zalligiga tan berib: «Yer yuzidagi odam bolasi buni bunyod etishga qodir emas, buning shakli-shamoyili osmondan tushirilgandir,[1] deydi. Ingliz arbobi Edvard Lir esa ahli dunyo odamlarini ikkiga bo'ladi: «birinchi Tojmahalni qurganlar, ikkinchisi qurmaganlar».[2]

Yozma manbalarning guvohlik berishicha, boburiylar sulolasi tomonidan dastlab Afg'onistonda, so'ngra Hindiston, Pokiston va Kashmirda barpo etilgan muhtasham va ko'rkam bog'larning ko'plari hozirgacha ham o'zining go'zalligi bilan insonlarni maftun etib kelmoqda. Zahiriddin Muhammad Bobur 1504-yilda Kobulni egallagach to 1509-yilga qadar bu yerda o'nta bog' tashkil qilgan: shahararo bog', Chorbog', Bog'i Jilovxona, O'ra bog', Suvrat bog', Bog'i Mohtob, Bog'i Ohuxona, Odinapur qal'asi yonidagi Bog'i Vafo va yana uchta bog' ana shular jumlasidandir. Bobur Mirzo Hindistonda bir necha bog'lar bunyod etdi. Bular: Agradagi Orom bog'i, Behisht, Sekridagi Bog'i Fath, Dibalpurdagi Nilufar bog'i, Bog'i Nazargohlardir. Go'zallik va gullar shaydosi bo'lgan Zahiriddin Muhammad Bobur o'zi barpo etgan bog'larni dunyodagi bor bo'lgan ko'chat-mevalar va gullar bilan bezaydi. «Boburnoma»da faqat Dashti shayx qirlari etagida o'sadigan lolaning 33 xili nomma-nom tilga olinadi. Rivoyat qilishlaricha Hindistonga atirgulni ham birinchi bor Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo keltirgan ekan.

Go'zal bog'lar barpo etishdek ajoyib an'anani Bobur Mirzoning avlodlari ham davom ettirganlar. Boburiylar sulolasining eng buyuk vakili bo'lmish Akbarshoh davri (1556–1605) da yaralahatchisi alloma Abulfazlning «Otini Akbariy» asarida Agradan 23 mil masofada Akbarshoh Fatxpur Sekrida yangi poytaxt barpo etib uning chor atrofini go'zal bog'larga burkaydi. Kashmirda Srinagardagi Dal ko'li bo'yida «Nasim bog'i»ni qurdirgan. Akbar barpo etgan bog'lar orasida Agradagi Sekandarada Akbar maqbarasi atrofidagi eng go'zali va mahovatlisidir. Bobur Mirzoning nevarasi Jahongir Mirzo (1605–1627) Hindiston tarixida tasviriy san'at va bog' yaratishning buyuk homiysi sifatida tilga olinadi. G'arbiy Pokistondagi, Hasan Abdul yaqinidagi Vah degan joyda, Agrada qaynotasi Etimodud davlaga atab va Lohurda esa Dilkusho deb ataluvchi u yaratgan bog'lar biri-biridan go'zal va lobardir. Hindistonlilar Jahongir Mirzoni eng ulug' bog' yaratuvchi deb ataganlar. U yaratgan barcha bog'lar orasida Kashmirdagi Shalimar bog'i go'zal maskanlarning tengsizi bo'lgan. Hindlar bu bog'ni haqli suratda «Sevgi maskani» deb ataydilar. Jahongir barpo qilgan bog'lardan yana biri Nishot bog', ya'ni jannat bog'idir. Bu bog'ni Jahongirshohning go'zal xotini Nur Jahonning akasi Asafxon bunyod ettirgan.

Anantnag tog'i yaqinida joylashgan Achhabal, Rovalpindidagi Hasan Abdal buloqlar yaqinidagi Vah bog'i va yana boshqa bir qancha bog'lar ham Jahongir nomi bilan bog'langan. Jahongir shoh vafot etganda (1627) Nur Jahon Lohurda erining vasiyati va hurmati evaziga Shohdara bog'ini barpo ettirib u yerda maqbara qurdiradi. Maqbara nihoyatda go'zal va betakrordir. Oq marmardan to'rtta minorasi uzoqdan odamlarning diqqatini o'ziga tortadi. Bog'dan to'rtta yo'l maqbara sari boradi. Bu yo'llarning uchtasi marmardan ishlangan panjaralar bilan to'sib qo'yilgan. Marmar qabr toshlar rangli bir tusda bezatilgan va uning bosh tomonida fors tilida quyidagi so'zlar bitilgan: «Ushbu yer A'lo Hazratlari Nuriddin Jahongirshoh Podshohning nur to'la qabrlari, so'nggi manzilgohidir».

Bunday go'zal bog'lar Shohjahon (Tojmahal haqida yuqorida hikoya qilindi) davrida ham barpo etilgan. Ayniqsa 1634-yilda Xon Alimardon boshchiligida qurilgan Lohurdagi Shalimar bog'i Shohjahonning eng nodir ijodiy mahsuli hisoblanadi. Bu bog'ni o'z vaqtida jannatning pog'onalari misolida ta'rif-u doston qilganlar. Bog'dagi ariq va hovuzni bezab turgan 450 ta favvora bog'ning husniga husn qo'shib turibdi. Mulla Abdulhamid Lahuriy «Podshohnoma» asarida guvohlik berishicha bog'ning ochilishi munosabati bilan bu yerda hozir bo'lgan ma'rifatli va dono shaxslar bunday go'zal va hashamatli mo'jizani ilgari Rum, Iroq va Movarounnahrda ham hech qachon ko'rmaganliklarini hayratlanib ta'kidlaganlar. Boburiylar faqat Lohurda 36 ta bog' yaratganlar. Boburiylardan qolgan ulkan darvozalar, ajoyib masjid va madrasalar shu kunga qadar o'z ko'rki, jamoli bilan har qanday kimsani ham maftun qiladi.

Bobur Mirzo va boburiylar sulolasidan faxrlansak arzigulik ma'naviy meros na'munalari ham qolgan. Zahiriddin Muhammad Boburning barcha yozgan asarlari bizgacha yetib kelmagan. Unga to'liq bo'lmagan she'riy devoni, Islom dini asoslarini bayon etuvchi «Mubayin» nomli she'riy risolasi, «Vilodiya» deb atalgan tasavvufga oid bir kitobchaning nazm bilan tarjimasi, Bobur ixtiro etgan va «Xatti Boburiy» nomi bilan mashhur bo'lgan alfavit jadvali va albatta, uning Shoh asari «Boburnoma» ulug' shoir qoldirgan ma'naviy meros bo'lib avlod-ajdodlarimizning ma'naviy kamolotiga xizmat qilmoqda. Asarning asli nomi «Boburiya» bo'lgan. Uni «Voqeanoma», «Tuzuki Boburiy», «Voqeoti Boburiy» deb ham atadilar. Asar keyinchalik «Boburnoma» nomi bilan shuhrat qozondi.

«Boburnoma» Zahiriddin Muhammad Boburning tarjimayi holini aks ettiruvchi asar desak yanglishmagan bo'lamiz. Unda salkam 36 yillik voqealar bayoni berilgan, lekin shundan yarmi–18 yillik voqealar turli sabablarga ko'ra «Boburnoma»dan o'rin olmagan. Ana shu uzilib qolgan Boburga aloqador voqealarni ingliz tarjimonlari quyidagi yozma manbalar asosida shartli ravishda tiklab chiqqanlar: «Tarixi salotini Afg'ona», «Tarixi Rashidiy», «Humoyunnoma», «Akbarnoma», «Taboqoti Akbariy», «Tarixi Farishta», «Labbu Tavorix», «Tarixi Olamaroiy», «Tarixi Badayuniy», «Tarixi Sind» va boshqalar.[1]

«Boburnoma»ni qomusiy bir asar sifatida ta'riflansa ham hech qanday mubolag'a bo'lmaydi. Zero unda tarix ilmi, jug'rofiyaga oid voqealar, tabiat sarchashmalari, aholining etnik tarkibi, badiiy shoirona lavhalarda o'z aksini sadosini topgan. Turkiy tilda Boburning o'z qo'li bilan yozilgan bu kitobning dastlabki satrlari ulug' shoirning nasl–nasabi temuriylardan ekanligiga guvohlik beradi.

«Boburnoma»ni o'qigan har bir kishi asar muallifi nihoyatda sog'lom va chiniqqan bir yigit bo'lganligiga ishonch hosil qiladi. Chunki 17 yoshli Bobur qish kunida Bekobod yaqinidagi Xachtiyak degan qishloqda tunaydi (Bu qishloq hozir ham bor). Sirdaryo yuzi o'shanda sovuqdan muzlagan edi. Bobur ertalab uyg'onganidan zarurat sezib, muzni g'usul qilgan ekan.

Yigirma uch yoshga kirgan Bobur kech kuzda Hirotda Kobulga qaytayotganda Afg'onistonning eng baland qorli dovonlaridan biri bo'lgan Qo'tali Zarringa qalin qor yog'ib yo'l bekilib qoladi. Qor uzangidan baland bo'ladi. Otlar yurolmay qolgandan keyin qor tepib, yo'l ochishga kirishadilar. Lekin baland tog' ustida havo siyrak buning ustiga qor bo'ralab yog'ib ko'z ochirmaydi. Tik yo'l yuqori qarab ketgan, baquvvat yigitlar ham qor tepa-tepa holdan toyadilar. «Endi shu dovonda qor tagida o'ligimiz qoladi» degan vahima boshlanadi. Shunda Boburning o'zi oldinga o'tib, qor tepib, yo'l ochishga kirishadi. Odamlarni Qutay degan shamolpana joyga boshlab chiqishga muvaffaq bo'ladi. Bu voqeada biz Boburning ham jismoniy, ham ma'naviy kuch-qudratini yaqqol ko'ramiz. Shunday og'ir vaziyatda u o'z shoirlik iste'dodidan madad oladi. Go'zal bir g'azalga matla', ya'ni kalit bo'lgan quyidagi ikki satrni Qo'tali Zarrinda qor ostida tunaganda topadi. Mana o'sha mashhur matla':

Charhning men ko'rmagan jabru jafosi qoldimu!
Xasta ko'nglim tortmagan dardu balosi qoldimu.

«Men umrim bo'yi yo'limda uchrgan barcha daryolardan suzib o'tdim»,-deb yozadi o'z kitobida Bobur. Demak u Sirdaryo, Amurdaryo, Qobil-u Sind, Jamna va Ganga daryolarining hammasidan qulochkashlab suzib o'tgan. Bu faktlarga hech qanday shubhalanmasa ham bo'ladi. Chunki hind olimi V. Dattning yozishicha, Bobur Hindistonda yashagan davrida, ya'ni 44-45 yasharlik paytlarida Agra qo'rg'onining keng devori ustida ikki soqchi yigitni ikki qo'ltig'iga ko'tarib chopib o'tganini ko'pchilik ko'rar ekan.[2] «Boburnoma» nafaqat Farg'ona va Movarounnahr, shu

[1]O'sha manba, 61-bet.
[2] O'sha manba, 61-bet

[1] O'sha manba, 6-bet.

[1] Pirimqul Qodirov. Ruhning jasorati. «Xalq so'zi», 1991-yil. 1 fevral.

bilan birga Afg'oniston, Hindiston va Pokiston xalqlarining tarixi, etnografik xususiyatlari, tarkibi, mamlakatlarning jug'rofiy tuzilishi, ma'muriy bo'linishi, tabiati, iqlimi, tog'lari, suvlari, dashtlari, o'simliklar dunyosi va boshqalar haqida mohirona bir tarzda bayon etilgan.

«Boburnoma»ning ahamiyati to'g'risida turli davrda allomalar turlicha fikr bildirganlar. Biroq «Boburnoma»ni inglizchaga o'girgan F.Telbotning quyidagi so'zlari g'oyat diqqatga sazovordir: «Hozirgi Hindistonni o'rganmoqchi bo'lgan odam ishni, eng yaxshisi Bobur xotiralarini mutolaa qilishdan boshlagani ma'qul.»[1]

Angliyaning o'zida «Boburnoma»ning 9 marta chop etilgani bu asarga ingliz jamoatchiligi nechog'lik katta e'tibor berayotganligini ko'rsatadi. 1990-yilda «Boburnoma»ning 460 yilligi dunyo uzra keng nishonlandi. Bu hol ulug' Vatandoshimiz, temuriylar sulolasining atoqli vakili Zahiriddin Muhammad Boburning jahon miqiyosida o'z o'rni va bahosi borligiga yana bir dalildir.

Zahiriddin Muhammad Bobur go'zal lirik g'azallar, falsafiy ruboiylar muallifidir. U o'z she'rlari, g'azallari va ruboiylarida hayotni, vatanni ulug'laydi, sof sevgi, vafoni kuylaydi, ilmni qadrlaydi, odamlarni axloq-odobga chorlaydi. Shoir:

Kim yor anga ilm tolibi ilm kerak,
O'rgangani ilm tolibi, ilm kerak
Men tolibi ilm tolibi ilm yo'q,
Men bormen ilm tolibi, ilm kerak.

ruboiysida ilm-ma'rifatni qadrlagan kishi uni havas, ishtiyoq bilan albatta, egallay olishini ifodalaydi. Yoshlarni ilm ahlidin o'rganishga da'vat etadi.

Har kimki vafo qilsa, vafo topg'usirdir,
Har kimki jafo qilsa, jafo topg'usidir.
Yaxshi kishi ko'rmagay yomonlig' hargiz,
Har kimki yomon bo'lsa, jazo topg'usidir.

Bu ruboiyda shoir odamlarni hayotda yaxshilik qilishga da'vat etadi, yaxshilik qilgan kishi yaxshilik, yomonlik qilgan kishi yomonlik ko'rishini aytib ogohlantiradi. «Qilmish-qidirmish» deganlaridek har yaxshilik va yomonlikning ibtidosi insonning hulqi, odobi ekanligiga ishora etib, Bobur odamlarga yaxshilik qilishni nasihat qiladi. U o'zining:

Xulqingni rost etg'il har sorigaki horsang.
Axsanta[2] der bori el gar yaxshi ot chiqarsang,
Bori elga yaxshilik qilg'ilki mundin yaxshi yo'q,
Kim degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig'.

degan ruboiysida kishilarni yaxshi xulqli, axloq-odobli bo'lishga chaqiradi.

Xullas, Bobur va Boburiylar–xalqimizning ulug' va buyuk farzandlari milliy iftixorimiz va g'ururimizdir. Ular o'zlarining serqirra faoliyatlari va ijod durdonalari bilan jahon madaniyati tarixiga munosib hissa qo'shdilar.

Nazorat savollari

1. *Shayboniylar davlatini tashkil topishidagi tarixiy shart-sharoitlar.*
2. *Shayboniyxon va Bobur Mirzo munosabatlaridagi ziddiyatlar haqida nimalarni bilasiz?*
3. *Bobur Mirzoning Mavorounnahrni tark etishi sabablarini ko'rsating.*
4. *Bobur Mirzo va Ismoilshoh munosabatlaridagi ziddiyatlarni ayting?*
5. *Bobur Mirzoning Hindistonga yurishlarini kelib chiqish sabablarini ayting?*
6. *Bobur va boburiylar davrida Hindistondagi madaniy hayotni gullab yashnashi va uning jahonshumul tarixiy ahamiyati.*
7. *Shayboniylar hukmronligi davrida Mavorounnahrdagi ijtimoiy hayot.*
8. *Shayboniylar hukmronligini tanazzulga uchrashini sabablarini ayting?*
9. *Abdullaxon II hukmronligi yillarida madaniy hayot.*
10. *Ashtarxoniylar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishidagi tarixiy shart-sharoitlar.*
11. *Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatida siyosiy tuzum, sotsial-iqtisodiy munosabatlardagi o'zaro ziddiyatlarni sabablarini ko'rsating.*
12. *Shayboniylar va ashtarxoniylar davrida madaniy hayot haqida nimalarni bilasiz?*
13. *Shayboniylar va ashtarxoniylar davrida adabiy jarayon.*
14. *Shayboniylar va ashtarxoniylar davrida me'morchilik obidalaridan qaysilarini bilasiz?*
15. *"Boburnoma" va "Humoyunnoma" O'zbekiston tarixini o'rganishda muhim manba ekanligi.*
16. *Boburiy hukmdorlarning bunyodkorlik ishlari haqida nimalarni bilasiz?*

[2] *Ansoriddin Ibrohimov.* Boburiylar merosi, 5-bet.

[3] Axsanta – juda oz

II BOB

O'ZBEK XONLIKLARI

1. XONLIKLARNING TASHKIL TOPISHIDAGI TARIXIY SHAROIT

Buxoro amirligi, Xiva va Qo'qon xonliklaridan iborat uchta yangi davlat tashkil topdi. Bu davlatlar etnik negizda vujudga keldilar. O'zbek urug' va qabilalari o'rtasida katta mavqega va kuchga ega bo'lgan qo'ng'irotlar Xivada, mang'itlar Buxoroda va ming urug'i Qo'qon xonligida o'z hokimiyatini o'rnatdi. Bu o'zbek davlat birlashmalari bir-birlariga qarshi mol-dunyo, yer va davlat talashib tinimsiz va muttasil kurash olib bordilar, bir-birlarining tinka-madorini quritdilar va ming-minglab aholi qirilib ketdi. Shu boisdan bu davlatlar faoliyat ko'rsatgan butun Turkiston o'lkasi hududida ishlab chiqarish kuchlari rivojlanishi jahon xalqlari taraqqiyoti va sivilizatsiyasidan nisbatan orqada qoldi.

Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklari turli urug', qabila va xalqlarning qurama ittifoqini tashkil etar edilar, ular o'rtasida ichki na iqtisodiy, na savdo birligi shakllanmagandi. Natijada bu davlatlar hududlarida yashagan xalqlar o'rtasida yagona xalq, yagona millat, yagona Vatan his-tuyg'usi taraqqiy etmadi, bu davlat birlashmalari bunday oliyjanob his-tuyg'ularning rivojlanishi va kamol topishiga aksincha to'sqinlik qiladilar. Bu XVI–XIX asrlarda Movarounnahr hududida iqtisodiy va siyosiy hayot turg'unligining eng asosiy sabablaridan biridir.

Ikkinchi yana bir asosiy sabab bu qishloq xo'jaligida yerga xususiy mulkchilik qilishdan iborat ishlab chiqarish munosabatlarining saqlab qolinganligidir. Yer barcha boyliklarning manbaidir. Unga bo'lgan mulkchilik shakllari ishlab chiqaruvchi kuchlarni rivojlantiruvchi eng asosiy omil bo'lib hisoblanadi. Yevropa va dunyodagi boshqa mamlakatlarda mavjud bo'lgan yerga egalik qilishning xususiy mulk shakli qishloq xo'jaligi taraqqiyoti va dastlabki kapital jamg'arish jarayonining qudratli vositasi bo'ldi. Osiyoda, jumladan Turkiston hududidagi davlat birlashmalarida esa mulk shakllari va dehqonchilik shakllari asrlar mobaynida o'zgarmadi, yerga xususiy mulkchilikka asoslangan ishlab chiqarish munosabatlari o'zgarishsiz qolaverdi. Yerning asosiy egasi ilgarigidek oliy hukmdorligicha qoldi. U yerni foydalanish uchun mahalliy yer egalari va masjidlarga ulashardi.

Yer o'zining asosiy xo'jayini, egasiga – qishloq mehnatchilariga berilmadi. Yerga xususiy egalikning yo'qligi, dehqonchilikdagi qo'shimcha qiymat va jamg'arma shakllari hisoblangan absolut va differensial renta bo'lmasligi uchun sharoit yaratgan edi. Bu hol esa o'z navbatida yerdan foydalanish, dehqonchilikni yaxshilash, yer hosildorligini oshirish maqsadida mablag' sarflashdan manfaatdor bo'lmasligiga asosiy sabab bo'ldi. Natijada ishlab chiqarish kuchlari rivojlanmadi yoki kam rivojlandi.

Barcha yerlar sharoitga ko'ra davlatga, xon, amirga qarashli bo'lib, foydalanish uchun turli shartlar asosida aholining turli qatlamlariga berilar edi. Tarixan qaror topgan tartibga ko'ra yer uchta qatlamlar o'rtasida taqsimlangan:

1) Davlat yerlari (amlok); 2) egalik yerlari (mulk) va 3) vaqf yerlari, ya'ni masjid, madrasalarga, ruhoniyatga qarashli yerlar. Davlat yerlari hech qachon sotilmasdi, ayribosh ham qilinmasdi. Ulardan umumiy tarzda o'lpon (xiroj) to'langan. Xususiy yer mulklari har xil bo'lgan: mulki hur, mulki uchriy va mulki xiroj. Bu yerlardan olinadigan soliqlar har xil bo'lib, soliqlarning miqdori ba'zi hollarda olinadigan daromadning yarmisigacha borardi.

O'rta Osiyo hududida lalmi va sug'orma yerlar 2 million gektarni tashkil qilgan va jon boshiga yarim gektardan to'g'ri kelgan. Albatta imoratlar egallagan joylar, texnika ekinlari (paxta, tut daraxtlari va boshqa) egallagan maydonlar ham shu hisobga kirardi. Bundan tashqari ishlab chiqarish kuchlari taraqqiyotining pastligi, dehqonchilik madaniyatining rivojlanmaganligi va aholining yuqori sur'atlarda o'sib borayotganligi hisobga olinsa, mavjud bo'lgan sug'oriladigan yer miqdori aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan

ta'minlash uchun yetarli bo'lmaganligi aniq-ravshan ma'lum bo'ladi.

Biz bu o'rinda to'ralar, boylar va amaldorlarning oddiy mehnatkash xalqqa nisbatan zo'ravonliklari, adolatsizliklari haqida gapirib o'tirmaymiz. Shu bois o'lkada yashovchi xalq albatta og'ir va nochor hayot kechirishga mahkum edi.

O'rta Osiyo xalqlari qadim-qadimdan dehqonchilik – bog'dorchilik va chorvachilik bilan shug'ullanib kelganlar va bu borada ibrat olsa arzigulik tajribaga ham ega bo'lganlar. Buni yevropalik va rus olimlari yuqori baholaganlar. Jumladan A.Middendorf: «O'rta Osiyoning mehnatsevar ahli, biz uchun ishga mislsiz talabchanlik, muhabbat, toliqmay unnash va harakat qilish matonati, katta jonli zakovat namunasi xizmatini o'taydi», deb yozadi.

Ota-ona, avlod-ajdodlarimiz o'zlarining mehnatsevarligi, matonati va fidoyiligi tufayli g'oyatda og'ir sharoitlarda, ming yillar davomida ham deyarlik o'zgarmagan oddiy mehnat qurollari (omoch-bo'yinturuq, ketmon, belkurak o'roq va h.k) bilan astoydil mehnat qiladilar. Hamma ish deyarlik qo'lda bajarilib, mehnatkash xalqning gardaniga og'ir yuk bo'lib tushardi.

Xususan sug'orish ishlarida xalqimizning boy o'tmish tarixiy tajribalari asqotdi. Suv olg'ich to'g'onlar va katta kanallar qurishda qulay joylarni tanlashda bu ayniqsa katta ahamiyat kasb etdi. Sug'orish dehqonchiligida chig'iriqlar ham keng qo'llanilgan bo'lib, ular daryolar, kanallar va quduqlarda o'rnatilardi. chig'iriqlarni tortishda ishchi hayvonlar: tuya, ot, ho'kiz, eshaklardan keng foydalanganlar. Ba'zan bu ishni odamlar ham bajargan.

XVI–XIX asrlarda juda katta ulkan kanallar va ariqlar qurish, ularni tozalash, suvni undan foydalanuvchilarga taqsimlash borasida katta ishlar amalga oshirildi. Bu ulkan kanal va ariqlar o'nlab, yuzlab kilometr uzunliklarga cho'zilardi. Jumladan, Chirchiq daryosining suvi 45 ta kanalni suv bilan ta'minlar edi. Shundan eng uzuni Zog'ariq 70 km, Bo'zsuv 60 km ga cho'zilgandi. Farg'ona vodiysidagi katta ariqlar ikki yuz kilometr, Samarqand viloyatidagi barcha ariqlar to'rt yuz kilometrdan uzun masofaga borardi. Ayniqsa Farg'ona vodiysida keng ko'lamda sug'orish ishlari olib borildi. XVIII asr va XIX asr boshlarida bu yerda ulkan kanallar barpo etildi. Bular: Shahrixonsoy, Andijonsoy va Yangiariq (har qaysisining uzunligi 100 km dan) kanallari qurildi. Bunday ulkan suv inshootlari Toshkent viloyatida (1822–1842-yillarda Xonariq), Buxoro amirligida (Zarafshon sug'orish tarmog'i XVIII asr oxirida), Xiva xonligida (XIX asrda Porso' Xo'jayli va Ko'hna Urganchni sug'orish uchun Lavzon ko'lidan chiqarilgan ariq) ham qurildi. Albatta bunday ulkan va ulug'vor qurilish inshootlari o'z davrida har qanday kishini hayratga solishi turgan gap. Rus geografi knyaz V.Masalskiy bunday kanallardan hayratlanib: «Obi-hayotni ko'pgina o'nlab chaqirimlarga eltayotgan bu qudratli oqimlarni ko'rganda, texnik bilimlari juda nochor bo'laturib, Turkiston quyoshining jazirama nurlari ostida benihoya mehnat evaziga butun mamlakatni sug'orish shaxobchalari bilan to'ldirgan xalqqa beixtiyor mehring uyg'onadi, kishida»,[1] deydi

Kanallar va sug'orish shaxobchalarini tozalashda butun xalq qatnashgan. Bu ishlarda har bir dehqon xonadoni yiliga 90-100 kundan ishlab berar edi. Bundan tashqari fuqarolar ot-aravalarda dambalar qurilishi ishiga shox-shabba, qamish va toshlar ham yetkazib berishi kerak bo'lgan. Bu ishlarning hammasi fuqaro tomonidan tekinga, haq olmasdan hashar yo'li bilan bajarilgan. Ular hatto kundalik ovqatlarini ham o'zlari bilan birga olib kelganlar. Masalan, 1828-yilda Polvonyob katta kanalining bosh qismini qurish uchun Xiva xoni Olloqulixon «yemishi va ketmoni» bilan birga 40 ming kishini ishlatgan. Cho'ponota yaqinidagi Zarafshon suv taqsimlagich qurilishida yiliga 5 mingga yaqin fuqaro mehnat qilgan.

O'rta Osiyo xalqlarining taraqqiyotdan orqada qolishiga asosan o'zaro urushlar natijasida uning jahon bozoridan ajralib qolishi ham sababdir. Bu o'lkaning geografik joylashgan o'rni bilan bog'liq bo'lib, Usmonli turklarning O'rta yer dengiz portlarini yopib qo'yganligi (XV asrdan) va «Buyuk ipak yo'li»ning barham topganligi tufayli sodir bo'ldi. O'rta Osiyo hududi aholisi o'z ishlab chiqarish qobig'iga o'zi o'ralib qoldi, jahon fani, texnika va texnologiyasi yutuqlaridan bahramand bo'la olmadi. Mahalliy aholi tor va oddiy kasanachilikdan iborat hunarmandchilik va kosibchilik bilan o'zining talab-ehtiyojlarini qondirishdan nariga o'ta olmadi: bo'yoqchilik, to'qimachilik, ko'nchilik sham, sovun, yog' tayyorlash, tegirmonchilik kabi sohalargina birmuncha rivoj topdi. Hunarmandlar ozgina, arzimagan daromaddan ham qanoat hosil qilar edilar. Ularda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishni ta'minlash uchun zarur bo'lgan yollanma ishchilar ham, qo'shimcha qiymat ham yo'q edi.

XVIII–XIX asrlarda Turkiston hududida jun, paxta va ipakdan to'qilgan matolar keng ishlab chiqariladi. Ayni zamonda mis o'ymakorligi bilan bog'liq hunarmandchilik, kulol va sopol buyumlar, musiqa asboblari, bolalar o'yinchoqlari, bezaklar va shuning singari buyumlar ishlab chiqarishga ham katta e'tibor berildi.

Xullas, XIX asr boshlariga kelib O'rta Osiyo xalqlari o'z boshlaridan juda katta ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy og'ir damlarni kechirayotgan edilar. Bu davrda har qanday jamiyat borligi va taraqqiyotini belgilab beruvchi davlatchilik asoslari nihoyatda zaif holatni kechirayotgandi. Natijada millat va davlat qaramlik ahvoliga tushib qolayotgan edi. XVIII asrga kelib o'zbek davlatchiligida bo'linish, tarqoqlik holati yuzaga kelayotgandi. Millat va jamiyat boshqaruviga da'vogar hokimiyat uch yerda – Buxoro, Xiva, Qo'qonda alohida-alohida mujassamlashgandi. Ta'bir joiz bo'lsa, mamlakatda uch hokimiyatchilik g'olib kelgan edi. Davlatchilikdagi bunday bo'linish, uch hokimiyatchilikning yuzaga kelishi oxir-oqibatda davlatning kuchsizlanishi va yemirilishiga, boshqa omillar bilan qo'shilib chor Rossiyasi bosqiniga dosh bera olmay qaramlikka yuz tuban bo'lishiga olib keladi.[2] Bunday og'ir vaziyatdan faqat yuksak darajadagi onglilik va o'lka xalqlarining yagona va mustahkam birligi orqali chiqish mumkin edi. Afsuski bunday birlik va ahillik o'lkada yo'q edi. Bunday beboshlik xonlar, amirlar va beklar o'rtasidagi o'zaro dushmanlik va urushdan shimolda Pyotr I boshchiligidagi yovuz niyatli qo'shnilar foydalanib qolish uchun qulay fursatni poylab turgan edilar.

2. Buxoro amirligi – mang'itlar sulolasi

Buxoro xonligi taxtiga o'tirgan Ashtarxoniylar sulolasining so'nggi vakili Abulfayzxon bo'ldi. Manbalarning bergan ma'lumotlariga qaraganda u irodasiz va uquvsiz xon bo'lgan. Bundan foydalangan mang'it qabilasidan chiqqan Muhammad Hakimbiy Buxoroda otaliq mansabini qo'lga kiritdi, barcha otaliqlarning boshlig'i va hukmron hokim bo'lib oldi. Muhammad Hakimbiy yurgizgan siyosatdan o'zbek ayonlari norozi bo'ldilar, xonning obro'-e'tibori tushib ketdi. Natijada Abulfayzxondan norozi bo'lgan o'zbek amirlari uni o'ldirish payiga tushdilar va Xiva xoni Sherg'ozixonni Buxoro taxtiga qo'ymoqchi bo'ldilar. Biroq fitna fosh bo'lib uning tashkilotchilari qatl qilindilar. Sherg'ozixon bu bilan ham tinchimadi. Uning qutqusi bilan Shahrisabz hokimi Ibrohimbiy Muhammad Hakimbiydan hokimiyatni tortib olish maqsadida 1722-yilda o'z kuyovi (ba'zi rivoyatlarga qaraganda Sherg'ozining amakivachchasi) xivalik Shahzoda Rajabni Samarqandda xon qilib ko'targan. Ibrohimbiy esa uning huzurida «amirlar amiri» (amirulumaro) bo'lib olgan.

Rajabxonni juda ko'p amirlar qo'llab-quvvatlagan va unga kelib qo'shilganlar. Ularning himoyasi va fatvosi bilan Rajabxon hatto qo'shin to'plab Buxoroga yurish boshlagan. Yo'l-yo'lakay unga yangi kuchlar kelib qo'shilgan. Ikki o'rtada qattiq jang bo'lgan (Karmanaga yaqin joyda). Muhammad Hakimbiy qo'shinlari yengilgan, chunki uni o'zbeklardan hech kim himoya qilmagan. Ammo shunga qaramasdan Rajabxon Buxoroni ololmagan. U yordam so'rab qozoqlarga murojaat qiladi va ko'chmanchi qozoqlarga istilo qilingan joylardan katta o'ljalar olib borishni va'da etadi. Iqtisodiy ahvoldan nochor bo'lib cho'lda qay yerga borishni bilmay daydib yurgan qozoqlar bu taklifni jon-jon deb qabul qiladilar va butun o'tovlari va chorva mollari bilan Samarqand viloyatiga ko'chib keldilar. Ular bu yerdan butun Miyonqol bo'ylab Buxoro tumanlarigacha bo'lgan joylarni egalladilar. Ahvol shu darajaga borib yetdiki hatto Rajabxonning o'zi ham nima qilarini bilmay qoldi. Muhammad Hakimbiy bilan Abulfayz esa yashirinib oldilar. Qozoqlar hech qanday qarshilikka uchramasdan yetti yil mobaynida Zarafshon vohasini talab xarobazorga aylantirdilar. Mahalliy aholi bu yerdan tinchroq hududlarga ko'chib keta boshladi, ularning ancha qismi qozoqlarga asir bo'lib tushdilar. Xondan xalqning noroziligi kuchayib ketdi.

[1] Масалский В. Россия. Полное географическое описание нашего отчества. СПб.,1913, ст – 423

[2] *Qarang*: Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. T., «Sharq», 2001. 278–279-betlar.

Abulfayz o'z yaqinlarining maslahati bilan Muhammad Hakimbiyni Buxorodan chetlatdi. Otaliq Qarshiga ketadi. Ammo hokimiyatdan chetlatilgan bir hokim o'rniga bir nechasi paydo bo'ladi. Yeb to'ymas, ochko'z va ta'magir mansabdorlar bozor va rastalar, savdo shaxobchalarining hammasini o'z qo'llariga markazlashtirib oldilar. Abulfayzxonni esa xalq hayoti qiziqtirmasdi. U kayfi safo, axloqiy buzuqi ishlarga g'arq bo'lgandi. Bunday ahvolda viloyat va tumanlar hokimlari o'zlarini mutlaqo nazoratsiz va mustaqil sezardilar. Rossiya elchisi Benevenining ta'kidlashicha, Abulfayzxon qullardan qalmiqlar bilan ruslardan tuzilgan gvardiyasining sodiqligiga orqa qilardi, xolos. Buxoroda ana shu og'ir ahvolni yaxshi bilgan Eron hukmdori Nodirshoh (1736–1747) Abulfayzxon qo'shinlariga qaqshatqich zarba berdi.

Turkmanlarning afshar qabilasidan bo'lgan Nodirshoh asli Mashhaddan, po'stinchining o'g'li bo'lgan. U yoshlik chog'ida Abivard (hozirgi Turkmanistonning Janubida) afsharlarning boshlig'iga tutingan o'g'il bo'lgan va uning qiziga uylangandi. Nodirshoh Ashtarxoniylar, xivaliklar va turkmanlarga qarshi kurashganda asosan afsharlar va qurdlarga tayandi. Nodirshoh Eron shohi Taxmasp II (1722–1731) Xurosonga kelganda batamom o'zini uning ixtiyoriga topshiradi. Keyingi besh yil davomida Taxmasp II qo'shinlari Nodirshoh boshchiligida Eronning Sharqi va Janubidagi yerlarni batamom egalladi. Shoh Taxmasp II vafotidan so'ng taxtga o'tirgan (1731–1736) Abbos III ni ag'darib, Nodirshoh 1736-yilda Eron taxtini egalladi. Shundan keyin u Turkiya sultoni ustidan g'alaba qozonib g'arbiy chegaralarini mustahkamlab oladi. 1736–1739 yillarda Afg'oniston, Hindistonga muvaffaqiyatli yurishlar qilib 12 mingdan ortiq qo'shin bilan Nodirshohning o'g'li Rizaquliga qarshi hujum boshlaydi. Muhammad Hakimbiy shahar mudofaasini tashkil qiladi. Atrof tumanlarni egallab olgan Rizoquliga Hisor noibi Boboxon o'zining uch ming kishilik qo'shini bilan Rizaquli tomoniga o'tib ketadi. Bu hol Eron qo'shinlarini yanada kuchaytiradi. Og'ir qamal holatida qolgan Muhammad Hakimbiy Abulfayzxonga yordam so'rab odam yuboradi. Abulfayz kattagina qo'shinga bosh bo'lib, Qarshi qamalidan chiqqan Muhammad Hakimbiy qo'shinlariga kelib qo'shilib Rizaquliga qarshi jang qiladi. Bu urushda eronliklarning askarlari raqiblariga qaraganda to'rt marta kam bo'lsalar-da g'alabaga erishadilar. Bunga Eron armiyasining o'tsochar quroli va artilleriyasining sifat jihatdan ustunligi asosiy sabab bo'ldi. Buxoro qo'shinlari tartibsiz qocha boshlaydilar. Abulfayz bilan Muhammad Hakimbiy Qarshi shahri ichiga yashirinib kirib boshpana topdilar. Rizaquli Qarshini uzoq qamal qilishni boshlaydi. Ammo shu paytda buxoroliklarga yordam berish uchun uning ittifoqchisi Xiva xoni Elbarsxon katta qo'shin tortib kelayotganligi ma'lum bo'ladi. Rizaquli otasiga yordam berish uchun shoshilinch suratda Abulfayzxon bilan sulh tuzib Amudaryoning narigi sohili tomon yo'l oladi. Elbarsxon esa o'z ittifoqchisining eronlilar bilan sulh bitimi tuzganligini eshitib Xivaga qaytib ketadi. Abulfayz Muhammad Hakimbiyni Qarshi shahrida qoldirib o'zi Buxoro sari yo'lga tushadi.

1740-yilda Nodirshoh yana Movarounnahrga qo'shin tortadi. Balxga yurib, Amudaryoning ponton ko'prigidan o'tib Buxoro qirg'oqlariga yaqin keladi. Bu xabarni eshitgan Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahimbiy, ehtimol otasining roziligi va maslahati bilan, Balxda turgan Nodirshoh huzuriga jo'naydi.

Nodirshoh Muhammad Rahimni ochiq chehra bilan kutib oladi va o'z qarorgohida qoldiradi. Abulfayz esa Eron askarlarining Buxoroga yaqinlashib qolganliklaridan vahimaga tushib shoshilinch suratda Qarshidan Muhammad Hakimbiyni chaqirib oladi va Nodirshoh huzuriga jo'natadi. U o'z nomidan elchi qilib jo'natgan Muhammad Hakimbiyga nima qilib bo'lsada shohni qahridan qaytarish va davlatni xarob qilishga yo'l qo'ymaslik chorasini ko'rishni topshiradi. Otaliq juda katta va qimmatbaho sovg'a-salomlar bilan Eron shohi huzuriga yetib boradi va Buxorodagi tang va og'ir ichki vaziyatni ochiq-oydin Nodirshohga aytib beradi. Muhammad Hakimbiy shohdan juda katta ishonch va yorliqlar olib Buxoroga jo'naydi. U endi Abulfayzxonning elchisi sifatida emas, balki Nodirshohning vakili sifatida keladi. Muhammad Hakimbiy xon huzuriga borishdan qo'rqib saroyga emas, balki Miri arab madrasasiga borib joylashadi va madrasa atrofini qurollangan soqchilar bilan mustahkamlaydi. U maxsus farmonlar chiqarib jarchilar orqali o'qib eshittiradi. Bu farmonlarda shoh armiyasining yetib kelayotganligi munosabati bilan kimda-kim shaxsiy va mulkiy xavfsizlikka taalluqli biror bir masalani hal qilmoqchi bo'lsa, to'g'ridan to'g'ri otaliqqa murojaat qilsin va u orqali har qanday muammoga javob olsin, deyilgan edi. Bu Muhammad Hakimbiyning xalq o'rtasidagi obro'sini oshirdi va xaloyiq Mirarab madrasasi tomon yopirilib kela boshlaydi. Ammo saroy ayonlari va zodagonlar otaliqning bu qilgan ishlarini sotqinlik deb baholaydilar va g'azablanadilar. Otaliqni Abulfayzxon huzuriga chaqirib keyin umumiy kuch bilan xalqni qo'zg'atib, eroniylarga qarshi kurashga otlantirishga harakat qilib ko'radilar. Ammo otaliq bu ishga ko'nmaydi va xonning huzuriga bormaydi. Shundan so'ng Abulfayzxon Mirarab madrasasi tomon borishga majbur bo'ldi. Uning yaqinlari Muhammad Hakimbiy xon huzuriga salom bergani chiqqanda uni otib o'ldirishni o'ylashadi. Biroq otaliq bu mahfiy fitnadan xabar topganday o'z navkarlariga mulozim va navkarlari bilan Mirarab madrasasiga yaqinlashib kelayotgan xonga qarshi o't ochishga buyruq beradi. Abulfayz sarosimaga tushib qoldi va Nodirshohga taslim bo'lishdan boshqa chora topa olmaydi. U o'z saroy ahllari bilan Nodirshoh huzuriga borish uchun Tolli Poch darvozasidan yo'lga chiqadi. Abulfayz orqasidan Nomozgoh darvozasidan otaliq ham yo'lga ravona bo'ldi. Aholining turli tabaqalariga mansub vakillar otaliqni kuzatib boradilar. Otaliq yo'lning yarmida xonga yetib oladi va unga qo'shiladi. Ular birlashib Nodirshoh huzuriga boradilar. Ikki o'rtadagi uchrashuv Buxoroga yaqin Zarafshon daryosi bo'yidagi Chor Bakr degan joyda bo'ldi. Nodirshoh Buxoro xoni Abulfayzxonga katta hurmat va iltifot bilan muomala qiladi, uning xonlikning huquqini tan oladi. Xon bu yerda o'n ikki kun bo'lgach, Buxoroga qaytib ketadi. Asli turkmanlardan chiqqan Nodirshoh Ashtarxoniylar bilan quda-andachilik rishtalarini o'rnatdi. Abulfayzning bir qizini shohning o'zi, ikkinchi qizini esa Nodirshohning jiyani xotinlikka oladi. Ammo Eron shohi Buxoroda o'zining birdan-bir ishonchli vakili deb Muhammad Hakimbiyni tanlaydi va faqat u orqali Buxoro bilan aloqa bog'ladi. Nodirshoh Eron armiyasini to'ldirish uchun Buxoro qo'shinlaridan o'n ming otliq askar ajratib olishga farmon beradi va bu otryadga boshchilik qilishni otaliqning o'g'li Muhammad Rahimbiyga topshiradi. Nodirshohning to'la ishonchini qozongan Muhammad Hakimbiy Buxoroning haqiqiy hukmdori edi, Abulfayzxon esa endi unga batamom qaram bo'lib qolgandi. Buxoroni egallab olgan Nodirshoh endi Xorazmga qo'shin tortib boradi va uni ham o'ziga batamom tobe etadi.

Ashtarxoniylardan bo'lgan so'nggi Xon Abulfayzning o'zbeklar davlatining azaliy dushmani Eron shohlari homiyligi va hukmronligini tan olishi amalda Ashtarxoniylar sulolasi hukmronligini tugaganligini bildirar edi. XVIII asr boshlarida tashkil topgan Ashtarxoniylar sulolasi ikkinchi o'ringa tushib o'z o'rnini yangi hokimlar, birinchi o'ringa ko'tarilgan o'zbeklar urug'i – mang'itlarga bo'shatib beradi. Butun hokimiyat Eron shohi tomonidan tayinlanadigan va keyingi yillarda forscha ulug' amir (amiri kabir) degan unvonni olgan Muhammad Hakimbiy otaliq qo'liga o'tib ketadi. Otaliq 1743-yilda vafot etgach o'zbek amirlari davlatning turli yerlarida isyonlar ko'taradilar. Ana shunday isyonlardan biriga Ibodulla xitoy (xitoy-qipchoqlaridan chiqqan) boshchilik qiladi va Buxoro devorlari atroflarigacha bostirib keladi. Har yilgi odatga ko'ra Buxoro xalqi 1745-yilning aprel oyi oxirlarida Bahouddin Naqshband mozori atrofida an'anaviy «Qizil gul» bayramiga chiqqan edi. Ana shu fursatdan foydalangan Ibodulla xitoy Buxoroga bostirib kirdi va juda ko'p o'ljalar bilan birga qo'shinlarning ham kattagina qismini asir qilib olib ketadi. Bu voqeadan xabar topgan Nodirshoh sinalgan askarlardan otryad tuzib, uni Muhammad Hakimbiyning o'g'li Muhammad Rahimbiyga topshiradi. U ana shu qo'shin bilan Buxoroga jo'naydi. Marvda unga Rizaquli ham o'g'li o'z askarlari va artilleriyasi bilan birga qo'shiladi. Chorjo'yga yetganda turkmanlar otryadi ham qo'shiladi. Katta kuch bilan Muhammad Rahimbiy Buxoroga kirib keldi, unga «amirlar amiri» unvoni (amirulumaro) berildi. U otasiga qarashli Buxoroga yaqin G'ozi-obod qishlog'ini o'ziga makon qiladi. Davlatning barcha yuqori mansablariga o'z qarindoshlari va tarafdorlarini tayinladi. Xonlikning markazida o'z mavqeyini mustahkamlab olgan Muhammad Rahimbiy Eron qo'shinlari yordamida ko'tarilgan xalq qo'zg'olonini bostirishga muvaffaq

bo'ldi. Qattiq janglardan so'ng Ibodulla xitoy Miyonqal'adan qochib Toshkentga boradi va shu yerda qo'lga olib o'ldiriladi. So'ng Shahrisabzda ko'tarilgan qo'zg'olon ham bostiriladi.

Muhammad Rahimbiyning ta'sir doirasi kengayib va kuchayib bordi. U kuchli qo'shin tuzdi va bu qo'shin tepasiga o'ziga sodiq kishilarni qo'ydi. 1747-yil 14-iyunda Nodirshoh suiqasd oqibatida o'ldiriladi. U tuzgan davlat bo'linib tarqab ketdi. O'zaro taxt uchun kurash boshlandi. Bu kurashdan Muhammad Rahimbiy ham chetda turmadi. U 1747-yilda Abulfayzxonni Mirarab madrasasi hujralaridan birida o'ldirtiradi. Shundan keyin Muhammad Rahimbiy xonning birin-ketin ikki o'g'li Abdulmo'min va Abdullani qatl etib 1753-yilda amir unvoni bilan Buxoro taxtiga o'tiradi. Muhammad Rahim Buxoro taxtiga xon sifatida o'z da'vogarligini qonunlashtirish maqsadida Abulfayzxonning qiziga uylandi hamda xon deb e'lon qilingan huquqni oladi. Lekin **Muhammad Rahim (1753–1758)** ham, undan keyingi vorislar ham xon unvonini olmay, otaliq unvoni bilan davlatni boshqardilar. Ana shu tariqa Muhammad Rahimxon Buxoro davlatida yangi amirlar sulolasi – mang'itlar urug'i sulolasi davrini boshlab beradi.

Cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan Muhammad Rahimbiy akademik V.V. Bartoldning fikrlariga qaraganda, markazlashgan davlat barpo etish siyosatini olib borgan. Uning bu siyosatini islom dini arboblari, zodagon va savdogarlar qo'llab-quvvatlaganlar. Ana shu maqsadni amalga oshirish uchun Muhammad Rahimbiy itoat etmagan beklar ustiga bir necha bor qo'shinlar tortib borgan va ularni qattiq jazolagan. Toshkent, Xo'jand, Turkiston, Urgut, Shahrisabz, Ko'lob, Hisor va boshqa yerlarni Buxoroga qo'shib olib, o'z hududlarini kengaytiradi.Hisorga esa yuz, kenagas va saroy qabilalarini ko'chiradi.

Muhammad Rahimbiy vafotidan so'ng uning taxt vorisligiga o'g'li bo'lmaganligidan qizining o'g'li, nabirasi Fozil to'ra taxtga o'tiradi. U yosh bo'lganligi tufayli hokimiyatni amalda Muhammad Rahimbiyning amakisi **Doniyolbiy otaliq (1758–1785)** boshqarib boradi. Muhammad Rahimning vafot etganligi yangi kuch bilan amir va beklarning beboshligi va tarqoqligiga sabab bo'ladi. Ayrim o'zbek qabilalari hokimiyatdagi tashkiliy qiyinchiliklardan foydalanib davlat to'ntarishi yasashga va mang'itlarni hokimiyatdan chetlashtirishga harakat qiladilar. Ammo Doniyolbiy vaziyatning murakkabligini darhol tushunadi va keskin choralar ko'rib isyonchilarga o'z vaqtida qaqshatqich zarbalar beradi. Bu ishda unga markazlashgan davlatning foydasi va afzalliklarini ko'rgan va tushungan zodagonlar, savdogarlar, hunarmandlar va aslzodalar zulmidan ko'proq azob chekib qiynalgan kambag'allar yaqindan yordam berdilar. Juda ko'plab yirik zodagonlar qatag'on qilindilar, ularning mulklari talanadi. Yuzlar qo'zg'oloni bostiriladi, G'uzor va Shahrisabzda zodagonlarning, Qarshida Norbo'tabiy isyonlari tor-mor keltiriladi.

Doniyolbiydan so'ng uning o'g'li **Shohmurod (1785–1800)** davrida zodagonlar o'zboshimchaligi va tarqoqligiga qarshi kurash davom ettiriladi. Shohmurod taxtga o'tirganidan so'ng **"amir"** unvoni bilan hokimiyatni boshqaradi (1785–1800 yy.). U o'z hukmronligi davrida shaharlar taraqqiyoti va obodonchiligiga, irrigatsiya va qishloq xo'jaligi rivojiga alohida e'tibor berdi. Tarixda "Amiri ma'sum" ("Gunohsiz amir") nomi bilan qolgan Shohmurod o'z davrida markaziy hokimiyatni nisbatan mustahkamlashga erishdi. Uning hukumronligi davrida mamlakatni rivojlantirishga yo'naltirilgan to'rtta muhim islohot **moliya, sud, ma'muriy va harbiy** islohotlar o'tkazildi. Avvalo, 1758-yildan boshlab, amirlikda to'la holatda (aralashmalarsiz) kumushdan iborat bo'lgan kumush tangalar, oldingilaridan o'zining qiymati, sifati va tashqi ko'rinishi bilan farq qiladigan sof tilla tangalar zarb etila boshlandi. U davlat zarbxonalarida aholining o'z shaxsiy jamg'armalaridan olib kelgan kumish va oltindan bir xil o'lchamdagi kumish va tilla tangalarni zarb qilishga keng ruxsat berdi.

Amir Shohmurod adliya sohasida o'tkazgan islohoti bilan mamlakatda sud ishlarini olib borishni birmuncha erkinlashtirdi. Manbalarga ko'ra, amirlikdagi sud hay'ati ishlarini Shohmurodning bevosita o'zi boshqargan. Sud ishlarini olib borish uchun maxsus sudlov qonunlari majmuasi ishlab chiqilgan bo'lib, barcha viloyat, tuman, beklik qozilari aynan mana shu qonunlar majmuasi asosida ish olib borganlar. Umuman olganda, amir Shohmurod tomonidan o'tkazilgan

islohotlar mamlakatdagi markaziy hokimiyatni mustahkamlab, iqtisodiy yuksalishni ta'minlagan edi. Shuningdek, soliqlarning tartibga solinishi, sud ishlaridagi nohaqliklarga chek qo'yilishi, mahalliy amaldorlar ustidan nazorat o'rnatilishi – savdo-sotiq va hunarmandchilikning, qishloq xo'jaligining yuksalishiga sharoit yaratib bergan edi.

Shohmurod o'zi idora etib turgan markazlashgan davlat tizimini yanada mustahkamlash sohasida ham ma'lum ishlarni amalga oshirdi. Uning davrida ham amirlikda bir nechta urug'lar va ayrim viloyatlarning noroziliklari sodir bo'lib turgan edi. Xususan, 1786-yilda Karmana sarhadi aholisi Buxoro amiriga bo'ysunishdan bosh tortdi. Shohmurod Karmana aholisini bo'ysundirish uchun bir necha marta yurish qilishga majbur bo'ldi. Karmanadan so'ng itoat etmay qo'ygan Shahrisabz va Xo'jandga qilingan yurishlar muvaffaqiyat bilan yakunlandi.

Mamlakatda amalga oshirilgan islohotlar va muvaffaqiyatli harbiy harakatlar natijasida ancha mustahkamlanib olgan Shohmurod qo'shni Afg'onistonga ham harbiy yurishlar uyushtiradi. Xususan, Shohmurod Amudaryoning o'ng qirg'og'idagi ilgarigi Buxoro yerlarini qaytarib olish uchun Afg'on amiri Temurshohga qarshi urushlar olib boradi. Bu urushlardan so'ng Shohmurod va Temurshoh o'rtasida sulh tuzilib, Amudaryo har ikkala davlat o'rtasidagi chegara deb belgilandi.

Buxoro amirligi XX asrga qadam qo'ygan davrda amirlik hududida jami bo'lib 2 million aholi yashagan. Amirlik tepasida turgan mang'itlar sulolasiga tegishli bo'lgan qabila 100 ming kishidan iborat edi. Shundan Buxoro va uning atroflarida 44 ming, Qarshi va uning atroflarida 31 ming, Xivada 10 ming mang'it yashagan, qolganlari turli joylarga tarqalib ketgan.

Mang'itlar o'zbek qabilalari orasida eng nufuzli va obro'li qabilalardan biri bo'lgan. Umuman o'zbek qabilalarining umumiy soni to'g'risida fikrlar bir xil emas. O'zbek xalq og'zaki ijodida («Go'ro'g'li» dostoni) va ayrim manbalarda bu raqam 92 ta deb berilgan. Rus olimi N.Xanikov esa «Buxoro xonligining tavsifi» («Описание Бухарского Ханства», 1843) asarida o'zbek qabilalari sonini 97 ta deb ko'rsatadi va mang'itlarni birinchi o'ringa qo'yib, uch guruhga bo'ladi. To'q mang'it, oq mang'it va qora mang'it.

Mang'itlar qabilasi o'z vaqtida Chingizxonning ham nigohida katta e'tiborda bo'lganlar. Qabila vakillari u boshqargan tizimlarida qatnashganlar. Chingizxon qo'shinlarida katta ta'sir kuchiga ega bo'lganlar. Hatto Chingiziylar davrida Oltin O'rda xoni bo'lgan Edigey O'zbek ham mang'itlar urug'ining farzandi edi.

Shohmuroddan so'ng sulola taqdiri uning o'g'li **Amir Haydar (1800–1826)**ga o'tdi. Uning hukmronlik yillari mamlakatda notinchlik hukm suradi. Har doim bo'lgani singari Shohmurod vafot etgach yana mahalliy o'zbek va amirlar o'zboshimchalik bilan O'rta hokimiyatga qarshi bosh ko'tarib chiqdilar. Birinchi bo'lib, 1800-yilda Mari turkmanlari o'lpon yig'ish siyosatidan norozi bo'lib qo'zg'olon ko'tardilar. Haydar qattiqqo'llik bilan bu qo'zg'olonni bostiradi.

Mariliklar 1804-yilda yana bosh ko'tardilar. Bu safar qo'zg'olonga amirning ukasi Din Nosirbek boshchilik qiladi. Amir Haydar Mari vohasini suv bilan ta'minlovchi Sultonobod to'g'onini buzdiradi. Natijada bir necha vaqt suvsiz qoldirilgan Mari aholisi jangni to'xtatishga majbur bo'ldi. Qo'zg'olonchilarning bir qismi shaharni tark etdi, yana bir qismi esa amir qo'liga tushib, Zarafshon vohasiga ko'chirildi. Din Nosirbek Amir Haydarning oilasi va ming kishini olib Eron Mashhadiga qochib ketdi. 1825-yilda Mari xivaliklar tomonidan egallanadi. Sultonobod suv omborini tiklash borasidagi harakat va urinishlar zoye ketadi.

Ayniqsa 1821–1825-yillarda Amir Haydarning Miyonqal'a vodiysida yashaydigan xitoy-qipchoqlarga va ularga qo'shilgan qoraqolpoqlarga qarshi olib borgan urushlari g'oyatda dahshatli va shiddatli bo'ldi. Qo'zg'olonning asosiy sababi soliq siyosatining og'ir oqibatlari edi. Tez orada qo'zg'olonchilar Kattaqo'rg'on, Yangiqo'rg'on va Chelak shaharlarini egalladilar. Shaharlarning kambag'al fuqarolari qo'zg'olonchilar tarafdori bo'ldilar va adolat talab qiladilar. Boy va amaldorlar esa Amir Haydarni qo'llab-quvvatlaydilar. Erk va ozodlikni talab qilgan qo'zg'olonchilarni Shahrisabz o'zbek qabilalari

kenagaslari ham qo'llab-quvvatlaydilar. Qo'zg'olon to'rt yil davom etdi va 1825-yilda bostiriladi. Qo'zg'olonchilardan qattiq va qonli o'ch olinadi. Amirlik hududidagi ichki qo'zg'olon va to'palonlarga qo'shni xorijiy mamlakatlarning qilgan hujumlari qo'shilib yanada dahshatli tus oladi. 1800-yilda O'ratepa masalasida Qo'qon xoni Olimxon bilan janjal kelib chiqadi. Qo'qon askarlari Jizzax, Zomin va boshqa amirlik hududlariga bostirib kirib aholini taladilar. 1804-yilda esa G'arbda Xiva xoni **Eltuzarxon (1804–1806)** Buxoro amirligi chegaralariga bostirib kiradi. Katta qiyinchiliklar bilan bu hujum qaytariladi.

1815-yil bahorida Qo'qon xoni Umarxon Buxoro amirligiga qarashli bo'lgan Turkistonga qo'shin jo'natdi va kechasi kutilmagan va qo'qqisdan qilingan hujum natijasida shahar egallanadi. Qo'qon xonligi tomonidan Turkiston shahrining egallanishi ikki qo'shni xonlikning o'rtasidagi dushmanlikning kuchayishiga sabab bo'ladi. Xullas, Amir Haydar o'z hukmronlik davrini to'xtovsiz harbiy yurishlar va jang-u jadallarda o'tkazadi.

Amir Haydar vafot etgach taxtga uning o'g'li Husayin o'tiradi. Lekin u ikki oy o'tar-o'tmas vafot etdi. Keyin ma'lum bo'lishicha Husayin zaharlab o'ldirilgan ekan. Husayindan so'ng Buxoroning zodagon va ayonlari uning boshqa bir og'asi Umarni amirlikka ko'taradilar. Yangi amirni naymanlar qo'llab-quvvatladilar. Ammo Haydarning yana bir o'g'li Nasrullo bu ishga rozi bo'lmadi va xitoy-qipchoqlarini o'z tomoniga tortib Buxoroni qamal qiladi va hokimyatni qo'lga kiritadi. U naymanlar urug' aslzodalarining hammasini qatl ettirdi, bir qismini shahardagi baland minoralardan tashlattiradi, ularning uy-joylarini va oilalarini talash va haqoratlashni qo'shinlariga topshirdi. Nasrullo dastlab Umarga rahm qilib uni omon qoldirdi. Ularga Qo'qon xoni boshpana beradi. Lekin o'z va'dasiga vafo qilmagan Nasrullo jigarining orqasidan odam yubortirib o'ldirtiradi. O'sha paytda Umar 21 yoshga endigina to'lgandi. O'taketgan shuhratparast va ichi qora Nasrullo hamma narsadan shubhalanar va hech kimga ishonmasdi. U endi hali hayot bo'lgan uchta ukasidan xavotirlanar va shubhalanardi. Shu bois Nasrullo ulardan qutulish uchun har uchalasini ham qopga solib Amudaryoga cho'ktirib yuboradi. Nasrullo qonxo'rligi bilan nom chiqargan edi. Shu sababdan unga «qassobning botiri» deb laqab qo'yishgan.

Amir Nasrullo o'z hukmronligi davri **(1826–1860)** da qonxo'r jallod sifatida xalqning qonini zulukdek so'radi. U amirlikka qarashli barcha viloyat va tumanlarni Buxoro atrofida mustahkam birlashtirish uchun shafqatsiz qonli urush olib boradi. Amirlikning barcha mulklari orasida yarim mustaqillikka ega bo'lgan eng kuchli beklik – Shahrisabz bekligi edi. Shahrisabz kenagaslari mang'it amirlarining o'zaro og'a-inilar kurashib bir-birlarini o'ldirish bilan band bo'lganliklaridan foydalanib, o'zlarini Buxorodan mustaqil deb e'lon qiladilar. Darg'azab bo'lgan Nasrullo «o'zboshimcha» kenagaslarning adabini berib qo'yish maqsadida Shahrisabz ustiga 30 yil mobaynida 32 marta yurish qiladi. Faqat 1856-yilga kelgandagina kenagaslar qarshiligini yengib, Shahrisabz va Kitobni o'ziga bo'ysundira oladi.

Nasrullo askarlari Shahrisabz va Kitob aholisini talab ko'p noma'qulchilik ishlarini amalga oshiradilar. Amirning o'zi esa Shahrisabz beginin qizi-Kenagasoyimni zo'rlik bilan Buxoroga olib kelib o'ziga xotinlikka oladi.

Xonliklarni birlashtirish uchun kelgan ingliz emissarlari Konolli va Stoddartlarni amir Nasrullo so'ydirtiradi.

Nasrullo bilan Qo'qon xonligi o'rtasidagi munosabatlar yuqorida ta'kidlaganimizdek tobora o'tkirlashib bordi. U Qo'qon xonligini bosib olish niyati bilan nafas olardi. Nasrulloning 1840-yilda Qo'qonga qilgan birinchi yurishi natija bermadi. Qo'qon xonligidagi ichki o'zaro nizo-janjallardan foydalangan amir 1842-yilda ikkinchi marta bu yerga lashkar tortib keldi. U ishni dastlab Shahrisabzda turgan Nodirabegimning kichik o'g'li Sulton Mahmudxonni o'zi bilan birga olib kelib O'ratepaga hokim qilib tayinlashdan boshladi. O'sha davrda O'ratepa Buxoro amirligi ixtiyoridagi shahar edi. Mamlakat hayoti uchun yaqinlashib kelayotgan xavfni sezgan Nodirabegim darhol o'g'illari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish uchun amaliy chora-tadbirlar ko'radi.

U Xo‘jand shahriga borib ikki o‘g‘lini murosayi-madoraga keltiradi. 1841-yil noyabr oyida Muhammad Alixon taxtdan voz kechib Sulton Mahmudni o‘z o‘rniga o‘tqazadi. Ammo bu ko‘rilgan chora-tadbirlar amir Nasrulloni 1842-yilda Qo‘qonga ikkinchi marta lashkar tortib borishiga to‘sqinlik qila olmaydi. Nasrullo xon o‘rdasiga kirib aka-uka Muhammad Ali va Sulton Mahmudxonni so‘ydiradi. Amir Nasrulloning qonxo‘r jallod sifatida nom qozonishining eng yuksak cho‘qqisi shu bo‘ldikim, u o‘limi oldidan o‘z xotinini Kenagasoyimni o‘ldiradi, og‘asi va uning barcha bolalarini ham qatl etadi. Xullas, amir Nasrullo o‘zidan so‘ng xalqning qonxo‘r jallodi sifatida tarixda dahshatli iz qoldiradi.

Buxoro amirligi taxti Nasrullodan so‘ng uning o‘g‘li **Amir Muzaffarxon (1860–1885)** ga o‘tadi. Bu ham o‘z avlod-ajdodlari izidan borib amirlik hududlarini kengaytirish maqsadida qonli urushlar olib boradi. Butun Farg‘ona vodiysini zabt etib Qashqar hududlarigacha yetadi. 1865-yilda Muzaffarxon ikkinchi marta Qo‘qonni o‘ziga tobe etib Xudoyorxonni Qo‘qon taxtiga tiklaydi. Muzaffarxonning amirlik davri Buxoro tarixining eng og‘ir va dahshatli qora davrlariga to‘g‘ri keladi.

Amir Muzaffarxon otasi davrida mansabda bo‘lgan amaldorlarni bo‘shatadi, mol-muulklarini musodara qiladi, Karmanaga surgun qilingan kishilar yana poytaxtga keltirilib, ularga mansablar beradi. U shu yo‘l bilan o‘z mavqeyini mustahkamlamoqchi bo‘lgan. Bu esa aslida kishi bilmas davlat va sulola qudratiga berilgan zarba edi. Ahmad Donishning fikricha, Karmanadan qaytarib yuqori davlat vazifalariga tayinlangan mansabdorlar o‘z faoliyatlarida «xalqning qonini so‘rganlar».

Buxoro amiri Olimxon o‘z saroy amaldorlari bilan 1896- yili Moskvada.

Amir Olimxon 1881–1944

Amir Muzaffar Hisor va Qo‘qonga harbiy yurishlar (1863–1865) olib boradi. Uning davrida lashkar ham zaiflashadi, otasi davrida harbiy yurishlarda chiniqqan sarkardalar qatl qilinadi. Ular o‘rniga «tagi past kishilar va g‘ulomlar» tayinlanadi. «Rusiya o‘lkaga bostirib kirganda esa, – deb yozadi Ahmad Donish, – tagi past, nodon va g‘ayratsiz sarkardalar juftakni rostlab qoladilar, to shu vaqtgacha ulardan ozor chekib kelgan askarlar g‘ulomlarga xizmat qilishni or bilib ketdilar. Natijada barcha viloyatlar Rusiya qo‘liga tushdi.»[1]

O‘ziga qaraganda bir necha barobar kuchli bosqinchi chor Rossiyasi mustamlakachilariga qarshi teng bo‘lmagan janglar olib borgan va yengilgan Amir Muzaffarxxon 1868-yilda sharmandali sulh bitimini imzolashga majbur bo‘ladi. Bu bitimga asosan Buxoro amirligi o‘z mustaqilligini yo‘qotadi va Rossiyaning vassaliga aylanadi.

Amir Muzaffarxondan o‘g‘li **Amir Abdulahad (1885–1910)** ga yarim mustamlaka va batamom Rossiyaga qaram bo‘lgan Buxoro taxti meros bo‘lib o‘tadi. U biror ishni mustaqil hal qila olmas edi. Amir Abdulahadga qarshi bir qator hududlarda norozilik harakatlari bo‘ladi. Jumladan, 1909-yil hijriy yangi yil sayli vaqtida Shahrisabz va Qarshida xalq amirlikka qarshi

[1] *Azamat Ziyo.* O‘zbek davlatchiligi tarixi... 283–284-betlar.

bosh ko‘taradi. Xalqning bu chiqishlari shafqatsizlik bilan bostiriladi. Biroq shuni aytish kerakki 1886–1887-yillarga oid hujjatlarning guvohlik berishicha amir Abdulahadxon qul va cho‘rilarga rasman ozodlik berish to‘g‘risida farmon chiqargan. U 1910-yilda vafot etgach, taxt vorisi o‘g‘li **Olimxon (1910–1920)**ga nasib etadi. Olimxon 1881-yilda tavallud topgan. 1893–1896-yillarda Sankt-Peterburgda o‘qigan. 1898-yilda Qarshi viloyatiga hokimlikka yuboriladi. O‘n ikki yil hokimligi davrida Olimxon bir qator qurilishlar qiladi. Jumladan, Qarshi shahrida Qashqadaryo ustida uzunligi 122 m, eni 8,2 m daryo tubidan balandligi 5,35 m bo‘lgan ustunlari g‘isht va tosh ohakdan ko‘prik qurdiradi. Ko‘prik ustida to‘rtta ravoq (qorovulxona) bunyod etadi. Olimxonning o‘zi «Buxoro xalqining hasrati tarixi» kitobida bu haqda shunday hikoya qiladi: «Mazkur viloyatga yaqin joyda Qashqa degan sho‘x daryo oqardi. Undan kambag‘al beva-bechoralarning kechib o‘tishida rohati buzilib, doimo g‘am-tashvishda edilar. Aholining osoyishtaligini ko‘zlab mazkur daryoga tosh-u temirdan bir ko‘prik qurdirdim, ko‘prikni esa o‘z nomim bilan atadim. Shoyad faqir-u fuqarolar suv kechish tashvishidan qutulib, tinch-u osuda yashasalar, deb o‘yladim. Shu bilan yana boshqa bir qancha madrasa va ibodatxonalar qurib, bu borada anchagina yumushlarni yuzaga keltirdim»[1].Qarshi qo‘rg‘onining yonidagi bog‘da katta ko‘l, madrasa va ibodatxonalar shu davrda qurilgan edi.

Amir Olimxon o‘z hukmronligi davrida xalq manfaati nuqtayi nazaridan bir qator foydali ishlarni ham amalga oshirgan. Uning o‘zi bu haqda quyidagicha yozadi: «Taxtga o‘tirganimdan so‘ng bu banda dargohi oliyda mamlakatimning bir yillik xiroj to‘lashdan ozod qilish farmoyishini berdim. . .

Buxoroi Sharif arkining yaqinida, Baloy hovuz deyilgan joyda o‘z nomimga bir ibodatga masjid bino qildirdim. Buxoro minorasining past tomonida bozorning ichki tomonida o‘z nomimdan Dor-ul-ulum – Bilim uyi bo‘lgan bir madrasa qurdirdim: har xil ilmdan dars beruvchi muallimlar tayin ettirdim. Mazkur madrasada istiqomat qiladigan talabalar sarf-xarajatlari, maosh va kiyim-kechagi ham o‘z tarafimdan belgilanib, unga bir nafar nazir tayin etdim; ularning yemak-ichmak maosh va kiyim-kechaklarini muayyan bir vaqtda yetkazdirardim. Bozor va yo‘l obodligiga ko‘p harakat qildim, uch yil ichida Buxoro mamlakati ancha obod bo‘ldi. ..»[2]

Albatta amir Olimxonning o‘z o‘tmish tarixi to‘g‘risida bildirgan bu fikr-mulohazalari uning hukmronligi yillarida xalqqa o‘tkazgan zulmkorlik siyosatini, davlatni boshqarish va idora etishda yo‘l qo‘ygan juda ko‘plab qo‘pol xato va kamchiliklarini aslo oqlay olmaydi. Olimxon amirligi davrida mamlakatdagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy turmush yanada og‘irlashadi. Xalq ommasining yashash, turmush tarzi yomonlashadi, zulmkorlik ekspluatatsiya kuchayadi. Xalq gardaniga tushadigan soliqlar miqdori oshdi. 1913-yildagi ma’lumotlarga qaraganda amirning yillik daromadi oltin hisobida 30 millionga teng bo‘lgan. Ana shu boylikning kattagina qismi shaxsan, amirning aysh-u ishrati va be’mani noaxloqiy tadbirlariga sarflangan. Amir Olimxon o‘z davlati hududida xalqning umumiy manfaatlariga javob bera oladigan siyosat yurgizmadi. Ilg‘or fikrli jadidlar harakatining faollari bilan umumiy til topib amirlikda tinchlik, osoyishtalik, hamfikrlilik va birlikni shakllantira olmadi, aksincha, ularni quvg‘in qiladi, qattiq jazoladi va bu bilan xalq ommasi ko‘pchiligining nafrat va nadomatiga uchradi. Oqibatda bunday siyosatdan birinchi navbatda amir Olimxonning o‘zi pand yedi va zarar ko‘rdi. Qizil saltanat bosqini davrida xalq amirni qo‘llab-quvvatlamaydi. Amirdan g‘oyat zada bo‘lgan jadidlarning katta bir qismi esa bolsheviklarning yolg‘on va’dalari, tashviqot-targ‘ibotlariga ko‘r-ko‘rona ishonib, ular tomoniga o‘tib ketadilar. Oqibat natijada Buxoro amirligi hududida yashagan xalqlar uzoq yillar mobaynida qizil saltanat bo‘yinturug‘ini o‘z bo‘ynida ko‘tarib yurishga majbur bo‘ladi.

3. XIVA XONLIGI

1505-yilda Xorazmni Shayboniyxon bosib oldi. Xiva xonligining tashkil topishi va siyosiy tarixi. 1510-yilda Shayboniyxon vafotidan so‘ng Xorazm hududidan Eron shohi Ismoil tomonidan bo‘ysundirildi. 1510–1512 yillarda Xorazmni Eron shohining noiblari idora qildilar. Ammo 1512-yilda Xorazm hududlarida eroniylarga qarshi xalq harakatlari boshlandi. Ushbu harakatga Vazir shahrining (Ustyurtda, ko‘hna Urganchdan 60 km uzoqlikda joylashgan bu shaharni XV asrda o‘zbek xonlardan bo‘lgan Mustafoxon barpo etgan) qozisi Umarshayx boshchilik qildi. Qo‘zg‘olonchilar Xorazmning Vazir, Urganch, Xiva, Hazorasp shaharlaridagi eroniy noiblar va ularning qo‘shinlarini qirib tashladilar.

1512-yilda Xorazmning obro‘li shayxlaridan bo‘lgan shayx ota avlodlari ko‘chmanchi o‘zbeklarning Berka sulton avlodidan bo‘lgan Elbarsxonga maktub yo‘llab, uni Xorazm taxtiga taklif qildilar. Elbarsxon taxtga o‘tirgach, eroniylarni mamlakat hududlaridan butunlay haydab chiqarib, amalda mustaqil xonlikka asos soldi. U mamlakat hududlarini hozirgi Turkmanistonning janubiy qismi, Eronning shimolidagi Seraxs viloyati, Mang‘ishloq, Abulxon, Durun hisobiga ancha kengaytirildi. Ammo o‘zbek sultonlari va shahzodalar o‘rtasida siyosiy birlik yo‘q edi. Tez orada ular o‘rtasida hokimyat uchun o‘zaro kurashlar avj olib ketdi. Ushbu kurashlardan foydalangan Buxoro hukmdori shayboniy Ubaydullaxon 1537–1538-yillarda, qisqa muddat Xorazmni egallashga muvaffaq bo‘ldi. Mag‘lubiyatga uchragan Avaneshxon oilasi bilan shayboniylar tomonidan qatl etildi.

Ubaydullaxonning hukmronligi uzoqqa cho‘zilmadi. Ubaydullaxon zulmiga chiday olmagan xorazmliklar Anushaxonning vorislari boshchiligida buxoroliklarga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tardilar. Ubaydullaxon 1538-yilda yana Xorazmga qo‘shin tortdi. Hazorasp bilan Xiva shaharlari oralig‘idagi Kardaronxos degan joyda Buxoro qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchradi. Shayboniylardan ozod bo‘lgan Xorazmda endi ichki kurashlar avj olib ketdi. Shuningdek, Urganch, Kat, Yangi shahar, Xiva, Hazorasp kabi shaharlar va viloyatlar hukmdorlarining markazdan harakatlari kuchayib, ular amalda o‘zlarini mustaqil hisoblar edilar. Ayrim shaharlar bir vaqtning o‘zida ikkita hukmdor tomonidan (mas, Xivada Po‘lat Sulton va Temir Sulton) boshqarildi. O‘zaro kurashlar ayniqsa Elbarsxon va Ashnakxon avlodlari o‘rtasida kuchayib ketdi. XVI asrda Abdulg‘ozim ma’lumotlariga ko‘ra, bunday kurashlar natijasida qisqa muddatga hokimiyatdan o‘nlab xonlar almashganlar. Natijada markaziy hokimiyat deyarli inqirozga uchragan edi. O‘zaro kurashlar va siyosiy tanglik, o‘z navbatida iqtisodiy hayotning ham izdan chiqishiga sabab bo‘lgan edi.

XVI asrning ikkinchi yarmida Hojimxon (Hoji Muhammadxon, 1558–1593, 1598–1602 yy.) hukmronligi davrida Xorazmdagi o‘zaro urushlarga biroz malham berib tinchlik va osoyishtalik o‘rnatildi. Sug‘orish va dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq ishlariga jiddiy e’tibor qaratilib, tashqi savdo hamda munosabatlar rivoj topdi. Hojimxon hukmronligi davrida poytaxt Urganchdan Xivaga[1] ko‘chiriladi (ayrim manbalarda XVI asrning 70-yillarida, ayrimlarda esa 90-yillarda). Bunga asosiy sabab Amudaryo o‘zanining o‘zgarib Kasbiy dengizga oqmay qo‘yishi natijasida Urganch va uning atroflaridagi suv tanqisligi bo‘lsa, ikkinchidan, Xivaning bu davrda siyosiy va iqtisodiy mavqeyi ancha kuchaytirilib, asosiy savdo markaziga aylanishi yana bir sabab edi. Poytaxt Xivaga ko‘chirilganidan so‘ng davlat ham Xiva xonligi deb atala boshlandi.

Bu orada Buxoro hukmdori Abdullaxon II Shayboniylar davlatini qayta tiklashga muvaffaq bo‘lib Xorazm hududlarini yana Shayboniylar tasarrufiga olish uchun harakat boshladi. Chunonchi, bir necha yurishlardan so‘ng 1593-yilda Xorazm yana Shayboniylar qo‘liga o‘tdi. Abdullaxondan mag‘lubiyatga uchragan Hojimxon Xivani tashlab bir guruh navkarlari bilan Eronga qochdi va shoh Abbos saroyidan panoh topdi. 1598-yilda Abdullaxon II vafot etganidan so‘ng Hojimxon shoh Abbosdan ruxsat olib Xorazmga qaytdi. Yangi sharoitda u Urganch bilan vazirni boshqarishni o‘ziga olib Xiva bilan Katni Arab Muhammadxonga, Hazoraspni Isfandiyor soltonga berdi. 1600-yilda Hojimxon Urganch va Vazir qal’alari boshqarishni Turkiyadan kelgan o‘g‘illariga topshirib, o‘zi Xiva kichik o‘g‘li Arab Muhammadxon bilan qoladi. 1601-yilda Hojimxon 83 yoshida vafot etgach, taxtga uning o‘g‘li arab Muhammadxon (1602–1623 yy.) o‘tirdi.

Arab Muhammadxonning dastlabki hukmronligi yillarida toj-u taxt uchun kurashlar davom

[1] *Amir Olimxon.* Buxoro xalqining hasrati tarixi. T.,«Fan», 1991. 7-bet.

[2] Amir Olimxon. Buxoro xalqining hasrati tarixi,8-bet.

[1]Xivaning poytaxtiga aylantirilganligi sanasi to‘g‘risida – 1556–1598-yy., 1602–1621-yy., 1611–1611-yy., 1610–1612-yy., 1557–1603-yy. kabi fikrlar mavjud.

etdi. Xususan, 1605-yilda nayman urug‘i vakillari Elbarsxon avlodiga mansub Xusrav sultonni taxtga o‘tqazishni rejalashtiradilar. Ammo, bu fitna oshkor bo‘lib, Xusrav sulton qatl ettriladi. Oradan ikki yil o‘tgach uyg‘ur oqsoqollarining maslahati bilan Solih sulton degan kimsa taxtga da’vogar bo‘ladi, bu isyon ham bostirilib, Solih sulton o‘ldirildi.

1616-yilga kelib taxt va mansab talashish mojarolariga Arab Muhammadxonning o‘g‘illari ham qo‘shildilar. Uning Isfandiyorxon, Habash, Elbars, Abdulg‘ozi, Sharif Muhammad, Xorazmshoh va Avg‘on sulton ismli 7 nafar o‘g‘illari bor edi. Isfandiyor Hazoraspda, Abdulg‘oziy sulton Katda, Habash bilan Elbasr sultonlar vazir va Urganch hokimlari etib tayinlangan edilar. Xon farzandlarining har biri taxtga da’vogar edi. Ayniqsa Habash sulton bilan Elbars sultonlarning harakatlari keskin edi. Ota-bobolar o‘rtasidagi ziddiyatlar kuchayib oxir-oqibatda qonli urushga aylandi. 1621-yilda Toshli Yorilish arig‘i (Xiva yaqinida) yonida Arab Muhammadxon va uning o‘g‘illari Habash hamda Elbars sulton qo‘shinlari o‘rtasida jang bo‘ldi. Isfandiyor va Abdulg‘ozi sultonlar otasi tomondan turib kurashgan bo‘lsalarda, bu jangda Arab Muhammadxon yengildi. Arab Muhammadxon avval ko‘zlari ko‘r qilinib Xivaga jo‘natildi. 1623-yilda esa Qum qa’lasi yaqinida Arab Muhammadxon xotinlari, yosh o‘g‘illari va ikkita nabirasi bilan o‘g‘illari Habash va Elbars sulton tomonidan o‘ldirildi. Isfandiyor Eronga garchi unga Makkaga borishga ruxsat bergan bo‘lsa-da, Abdulg‘ozi esa Buxoroga qochib, jon saqladilar.

1623-yilda otasining qatl ettirilganligini eshitgan Isfandiyorxon Durun shahri, Abdulxon tog‘alaridan, turkmanlarning taka, yovmut, sariq urug‘laridan qo‘shin to‘plab Urganchga yurish boshladi. Urganch yaqinida Isfandiyorxon va Habash – Elbars qo‘shinlari o‘rtasida 23 kun davom etgan jangda birlashgan aka-ukalar qo‘shinlari Isfandiyor qo‘shini tomonidan tor-mor etildi. Elbars qo‘lga olinib qatl etildi. Habash Sirdaryo bo‘ylaridagi Qoraqalpoqlardan najot so‘radi. Ammo, u bu yerdan boshpana topolmadi va navkarlari bilan qo‘lga olinib, Isfandiyorxonga topshirildi hamda ularning barchasi qatl etildi.

1623–1643-yillar davomida Xiva xonligi taxtini Isfandiyorxon boshqardi. O‘zining yigirma yillik davlat boshqaruvini Isfandiyorxon turkman qabila boshliqlariga tayanib olib bordi. Xonliklarning yuqori lavozimiga turkmanlar tayinlanib, katta imtiyozlar berildi. Natijada o‘zbek urug‘larining Isfandiyorxon siyosatiga qarshi noroziligi kuchayib bordi. Isfandiyorxon taxtga o‘tirgan yiliyoq nayman urug‘larini qirg‘inbarot qildi. Xonlikdagi o‘zbek urug‘lari uch bo‘lakka bo‘linib, biri – Mang‘it, biri – Qozoqlar yurti va yana biri Movarounnahrga ko‘chib ketdi. Oradan ko‘p o‘tmasdan o‘z yurtiga qaytib kelgan o‘zbeklar Isfandiyorxon tomonidan qilichdan o‘tqazildi.

Isfandiyorxon xonligi davrida ham Xorazmda tinchlik va osoyishtalik o‘rnatilmadi. Toj-taxt uchun kurashlar ilgarigi davrlardek davom etdi. Xonlikdagi siyosiy hokimiyatini turkmanlar qo‘liga berib qo‘ygan Isfandiyorxondan norozi bo‘lgan kuchlar uni taxtdan chetlatish rejalarini tuzdilar. Bu kuchlarga xonning ukasi Abdulg‘ozi boshchilik qildi. Shuningdek, Amudaryoning Orolga qo‘yilish joyida (Orol bo‘yi)da istiqomat qilgan o‘zbeklar (bu yerda o‘zbek qo‘ng‘irotlari katta siyosiy mavqeyiga ega edilar) ning xonlikning siyosiy hayotiga ta’siri kuchayib bordi.

Manbalar ma’lumotlariga ko‘ra, 1643-yilda Orol bo‘yi o‘zbeklari Abdulg‘ozi sultonni (1643–1663-yy) xon qilib ko‘rsatdilar. Xorazm davlatchiligi tarixida yirik davlat arbobi va tarixnavis ijodkor sifatida mashhur bo‘lgan Abdulg‘ozixonning hayot yo‘li og‘ir kechgan. Abdulg‘ozixon otasi Arab Muhammad taxtdan ketgach o‘zi taxtga o‘tirgunga qadar uzoq yillar (yigirma yildan ko‘proq) muhojirlikda yashashga majbur bo‘lgan edi. U dastlab Buxoro hukmdori Imomqulixon himoyasida, keyinroq esa, ikki yilga qozoq sultoni Eshimxon saroyida yashagan. Shundan so‘ng Toshkentga kelib bu yerda ikki yil yashadi. Toshkentdan Buxoro orqali Xivaga qaytgan Abulg‘ozini Isfandiyorxon bosqinchilikda ayblab hibsga oldi va Isfan shahriga Eron shohi huzuriga badarg‘a qilindi. Isfanxon yaqinidagi taborak qal’asida o‘n yil asirlikda yashagan Abdulg‘ozi 1639-yilda o‘z nazoratchilari yordamida bandilikdan qochishga muvaffaq bo‘ldi. Shundan so‘ng u bir yilga yaqin Xurosonning Mohin qishlog‘ida, ikki yilga yaqin Mang‘ishloq turkmanlari orasida yashaydi. Keyin uni qalliq xoni o‘z o‘rdasiga taklif etadi. Bu yerda Abdulg‘ozi bir yilga yaqin yashagach qalliq xoni to‘plab bergan katta kuch bilan 1643-yilda Urganchga qaytib, Orol bo‘yi o‘zbeklari yordamida Xiva taxtiga o‘tiradi.

Akademik B.Ahmedovning yozishicha “Abdulg‘ozi hammasi bo‘lib yigirma yil atrofida xonlik mansabida o‘tirdi. Lekn boshqa hukmdorlarga o‘xshab huzur-halovat ko‘rmadi. Umri ko‘proq urush-talashlarda o‘tdi.” Manbalarga ko‘ra, Abdulg‘ozixon haqiqatan ham butun umrini taxt uchun kurash jang-u jadallarga bag‘ishlagan hukmdor bo‘lgan. Ammo u davlat arbobi sifatida ham qobilyatli shaxs bo‘lgan. Abdulg‘ozixon dastavval xonlikda markazlashgan boshqaruv tizimini mustahkamlashga e’tibor qaratdi. Bu jarayonda u avvalo, turkman yo‘lboshchilarini boshqaruv ishlaridan chetlashtirdi. Ularning yer-suvlari, mol-mulklari musodara qilinib, o‘zlari mamlakat ichkarisiga surgun qilindi.

Xonliklardagi barcha lavozmlarga o‘zbek urug‘larining boshliqlari qo‘yildi. Xiva tarixchisi Munisning ma’lumot berishicha, Abdulg‘ozixon ma’muriy islohot o‘tkazib, xonlikning boshqaruv tizimini batamom yangitdan tashkil etdi. Xonlikning boshqaruv tizimida o‘zbek urug‘larining mavqeyi ortib bordi hamda 360 nafar vakili xon saroyida turli lavozimlarga ko‘tarildi. Xon yangi amaldorlar orasidan eng obro‘li 32 nafarini o‘z yoniga oldi. Munis ta’biri bilan aytganda “andoqkim ikki shayx ul-islom, ikki qog‘ozi, bir rais Said ota avlodidan, bir mutavalli, bir naqab, to‘rt otaliq, to‘rt inoq, to‘rt mirob, to‘rt narvonachi, to‘rt, ikki oqo, ikki arbob, to‘rt chig‘atoyi inoqi va bir vazirim, holo mehtar derlar va bir qushbegi, bu ikkovi o‘rinsiz xon huzurida oyoq ustida turadilar.”

Abdulg‘ozixon o‘zbek qabilalarini o‘troqlashtirish siyosatini olib borish bilan birga, ularni to‘rta guruhga bo‘lib, Buxoro bilan chegaradosh bo‘lgan doyaxotun (Darg‘onota yaqinida) dan tortib, to orolgacha bo‘lgan hududlarga joylashtirildi. Shuningdek, Abdulg‘ozixon 1645–1650-yillarda Xuroson, Janubiy Turkmaniston, Tajan, Mirg‘op, Artek, Turlan, Abdulxon va Mang‘ishloq atrofidagi turkmanlar ustiga yurishlar uyushtirdi. Xonlik sarhadlarini kengaytirishga harakat qildi. Xonning topshirig‘i bilan Vazir qal’asi ahalisi Gurlan qal’asi yaqinida tiklangan Kichik Vazir qishlog‘iga ko‘chirildi. 1646-yilda Abdulg‘ozixonning buyrug‘iga binoan Urgancharna arig‘i qaziladi va uning yaqinida yangi qal’a bunyod etilib, bu qal’aga Yangi Urganch deb nom berildi. Bu yerga Ko‘hna Urganch aholisining bir qismi ko‘chirib keltiriladi. 1648-yilda G‘oziobod kanali qazilib, uning yaqinida chegara istehkomi qurildi.

Davlat boshqaruvi va bunyodkorlik ishlari bilan shug‘ullangan Abdulg‘ozixon tarixchi tabib sifatida ham bebaho meros qoldirgan. Taxminan 1657-yilda Abdulg‘ozi tabobatga oid “Manafi ul-inson” (“Insonga foydali narsalar”) nomli asarini yozgan bo‘lsa, 1658–1664-yillarda “Shajarai turk” nomli tarixiy asarlarini yaratdi.

Abdulg‘ozixon hali o‘zi hayotlik davrida Xiva xonligi taxtini o‘g‘li Anushaxon (1663–1687) ga topshirdi va oradan olti oy o‘tib vafot etdi. Anushaxon Xiva xonligi mavqeyi va qudratini oshirish maqsadida otasining ishlarini davom ettirdi. U Buxoro, Samarqand va Xurosonga bir necha marta harbiy yurishlar uyushtirib xonlik chegaralarini mustahkamlash hamda kengaytirish harakatida bo‘ldi. Anushaxonning harbiy yurishlarida jasorat ko‘rsatgan turkmanlarga bo‘lgan munosabati o‘zgardi. Xon turkmanlarga Xorazm vohasi hamda uning atroflariga ko‘chib kelishiga ruxsat berdi.

1687-yilda saroy a‘yonlari tomonidan fitna uyushtirilib, Anushaxon o‘ldiriladi. Taxtga esa uning o‘g‘li Xudoydod (1687–1688) o‘tqaziladi. Afsuski yangi hukumdorning xonlik faoliyatini uzoq davom etmadi. Ogahiy xabarlariga ko‘ra, siyosatga bilimdon va xalqqa adolatli xon sifatida obro‘ orttira boshlagan. Xudoydodni inisi Arangxon[1] shohid edi. Ammo Arangxonning (1689–1690) hukmronligi uzoq davom etmadi. 1690-yilda u Orol o‘zbeklari bilan bo‘lgan janga halok bo‘ldi.

Arangxon vafotidan so‘ng Buxoro xoni Subxonqulixon Xiva taxtiga o‘z odami Shohniyozni (1690–1707) o‘tqazib, amalda Xiva xonligini Buxoro vassal davlatga aylantirdi. Shuning uchun ham Shohniyoz garchi o‘zini xon deb e’lon qilgan bo‘lsada, o‘z faoliyati davomida Buxoro ta’siridan qutula olmadi. XVII asrning oxiri XVIII asrning boshlariga kelib, Xiva xon-

[1] Ayrim adabiyotlarda Ernakxon yoki Erangxon deb ham beriladi.

ligida siyosiy tarqoqlik, taxt uchun kurashlar va mahalliy hukumdorlarning mustaqillikka intilish harakatlari avj olib ketadi. Viloyatlar hokimlari xonga itoat etmay qo'yganliklari bois Xiva xoni saroy amaldorlari va mahalliy hukumdorlar qo'lidagi qo'g'irchoqqa aylanib qolgan edi. Shuning uchun ham XVIII asrga oid ayrim yozma manbalarda Xiva xonligi "Besh qal'a" deb atalgan bo'lsa kerak. Uning tarkibidagi Hazorasp, Xonqa, Urganch, Kat va Shovot qal'alarining markaziy hokimi yakka tobeligi yuzaki xususiyatga ega edi.

Shohniyoz Buxoro ta'siridan qutilish hamda markaziy hokimyatini mustahkamlash maqsadida 1703-yilda Rossiya hukumdori Pyotr I ning Xivani Rossiya tarkibiga qo'shilganligi haqidagi yorlig'i 1707-yilda Xivaning yangi hukumdori Arab Muhammadga (1707–1715) topshiriladi. Ammo Xivada siyosiy kurashlar avj olib turgan sharoitda ushbu yorliq hech kimning e'tiborini tortmadi. Umuman, Ogahiy ma'lumotlariga ko'ra, Arangxon davridan to Sherg'ozixon davriga qadar Xivada o'nlab hukumdorlar almashganlar.

Sherg'ozixon (1715–1728)ning hukmronligi davri siyosiy voqealarga boy bo'ldi. Uning hukumronligi davri o'zbek, turkman, qoraqalpoq zodagonlarining o'zboshimchalik harakatlariga qarshi kurash bilan o'tdi. Bu paytga kelib, Orol bo'yi o'zbeklari orasida ham siyosiy vaziyat keskinlashib ketgan edi. Buning asosiy sababi – Orol bo'yida yashayotgan o'zbeklarning Qo'ng'irot, Mang'it, Xo'jayli va Qipchoq urug'iga mansub aholisining mustaqillik uchun kurashlari edi. Bu kurashlarga boshchilik qilgan, Mang'it biylaridan bo'lgan Sherdalibey Xiva xonligiga itoat etishdan bosh tortib, Orol bo'yini mustaqil hokimlik deb e'lon qildi. Sherg'ozixon bu yerdagi harakatlarni bostirishga harakat qilgan bo'lsa-da, bu ishining butunlay uddasidan chiqa olmadi.

XVIII asrning boshlariga kelib Rossiya hukumatining Xiva xonligining ichki ishlariga aralashuvi kuchaydi. Rossiya hukumron doiralar O'rta Osiyo, jumladan Xiva xonligini ham bosib olishni rejalashtira boshlagan edilar. Rossiya hukumdori Pyotr I ning 1717-yilda Xivaga uyushtirgan Bekovich Cherkasskiy boshchiligidagi ekspeditsiyasi ham aynan shu maqsadda tashkil etilgan edi. Ammo, Sherg'ozixonning hiyla ishlatishi natijasida 6 ming kishidan iborat shu ekspeditsiya bir kechada qirib tashlandi. Shunga qaramasdan to O'rta Osiyo bosib olinmagunicha Chor Rossiyasi hukumatining bunday harakatlari davom etdi.

O'zaro ichki kurashlar, shahzodalarning o'zaro mojoralari ko'plab yig'iladigan soliqlar xonlikdagi iqtisodiy ahvolni og'irlashtirib yubordi. Natijada 1728-yil Xivada hokimyatga qarshi qo'zg'olon ko'tarildi. Bu yerda xonning zulmiga qarshi qullar bosh ko'targan edilar. Oqibatda Sherg'ozixon va uning yaqin mulozimlari o'ldirildi.

Sherg'ozixon o'limidan keyin taxtga o'tirgan qozoq sultoni Elbarsxon (1728–1740) davrida ilk kurashlar davom etib, qo'shni hududlarga ko'plab talonchilik yurishlari uyushtirilib turishi natijasida Xiva xonligining harbiy qudrati zaiflashib bordi. Bu vaziyatdan unumli foydalangan. Eron shohi Nodirshoh 1740-yilda Xiva xonligiga hujum boshladi. Dastavval Hazorasp yonida Xiva qo'shinlari bilan eroniylar o'rtasida qattiq jang bo'ldi. Bu jangda Xiva qo'shinlari yengilib, Hazorasp qal'asi chekindi. Eroniylar Hazorasp qal'asini uzoq muddat qamal qilib uni egallay olmagach, Xonqa qal'asiga hujum qildilar. Bu paytda vaziyat o'zgarib, Elbarsxonga madad berib turgan mang'it beklari Nodirshoh tomoniga o'tib ketdilar. Oqibatda Elbarsxon yengildi va qo'lga olinib, Nodirshoh tomonidan qatl etildi.

Elbarsxonning mag'lubiyatidan so'ng qozoqlarning kichik juz qabilasi boshlig'i, rus fuqoroligini qabul qilgan Abulxayrxonni Xiva taxtiga o'tqazdilar. Abulxayrxon sulh tuzish uchun Nodirshohga noma yuborib rad javobini oldi. Oradan qisqa vaqt o'tib, Nodirshoh Xivaga ikkinchi marta yurish qildi va uni egalladi. Abulxayrxon esa qozoq dashtlariga qochib ketdi. Bu yerga Nodirshoh Mang'it beklaridan bo'lgan Ortiqbek va Xurzodbeklarni noib etib tayinladi. Ammo, Orol bo'yi o'zbeklari Nodirshohga itoat etishdan bosh tortib, Abulxayrxonning o'g'li Nuralini o'zlariga xon qilib ko'tardilar. 1741-yilda Xivada eroniylarga qarshi qo'zg'olon ko'tarilib, Nodirshohning noiblari o'ldirildi, askarlari ham qirib tashlandi. Xivaga Nuralixon xon qilib o'tqazdirildi. Ammo, Nuralixonning xon sifatida siyosiy ta'siri deyarli yo'q edi.

1741-yilda Nodirshoh o'g'li Nasrullo boshchiligida yana Xivaga yurish qilib Nuralixon va

uning tarafdorlarini Xivadan haydab yubordi. Taxtga esa Elbarsxonning o'g'li Abdulg'ozi II xon qilib o'tqazildi. Ammo uning hukmronligi ham uzoq cho'zilmadi. 1746-yida Xivada Mang'it inoqlari tomonidan uyushtirilgan fitnada Abdulg'ozi II o'ldirildi. Shundan so'ng Nodirshohning roziligi bilan 1747-yilda qozoq sultoni Abdulxayrning ukasi Taibxon (Kaipxon) (1747–1757) taxtga o'tqazildi. Manbalarda Taibxonning nihoyatda zolim hukmdor bo'lganligi eslatiladi. U Xiva taxtiga o'tirgach, avvalo, hokimyatini inoqlar ta'siridan xalos qilish maqsadida Mang'it inoqlaridan bo'lgan Huzurbekni tarafdorlari bilan qatl ettirildi. Davlatdagi yirik mansablar esa qozoq bekalariga bo'lib berdi. Taibxon aholiga nisbatan jabr-zulmini kuchaytirib, 1756-yilda Xiva aholisidan 40 ming tanga qo'shimcha soliq yig'ib oldi. Bu esa Xivada xalq qo'zg'oloniga sabab bo'ldi. Taibxon taxtni tashlab qozoq dashtlariga qochib ketdi. Hokimiyatni esa qisqa muddat uning ukasi Abdullaxon egalladi.

Xivadagi ichki nizolardan foydalangan Buxoro hukmdori Muhammad Rahimbiy Xivani o'z ta'siriga o'tkazish harakatini boshladi. Shu maqsadda o'z odami Temur G'ozixon (1757–1763)ni Xiva taxtiga o'tqazdi.Temur G'ozixon ham Xivada yetarli darajada siyosiy barqarorlik o'rnata olmagan bo'lsa-da, uning hukmronligi davridan boshlab xonlikda o'zbeklarning qo'ng'irot urug'idan bo'lgan inoqlar mavqeyi ortib bordi. Temur G'ozixon bir necha yil hukmronlik qilib, saroy fitnasi natijasida o'ldirildi. Uning o'limidan so'ng Xiva hokimyati qozoq sultoni Tavkaxon (1463) qo'liga o'tdi. Biroq oradan ko'p o'tmasdan u ham taxtdan mahrum bo'ldi. 1763-yilda inoq Muhammad Amin amalda Xivadagi oliy darajadagi hukmdorga aylandi.

Xiva qo'ng'irotlari sulolasining siyosiy tarixi. 1761-yildan boshlab Xivada amalda qo'ng'irot urug'i inoqlari hokimyat sifatida boshqa shaxsni xon qilib e'lon qilganlar. Qo'ng'irotlar sulolasi hukmdorlaridan Muhammad Amin inoq (1770–1790) Xivada hokimyatni qo'lga olgach saroydagi bir qancha lavozim va amallarga o'ziga sodiq va ishonchli odamlarni tayinladi. Yangi xon shu yo'l bilan xonlikdan muhim siyosiy-ma'muriy, moliyaviy va harbiy hokimyatni o'z qo'liga olib, ayrim mustaqil beklarni o'ziga itoat ettirdi.

Manbalar ma'lumotlariga ko'ra, shaharlik savdogarlar, hunarmandlar va din peshvolari o'z hokimyatini ancha mustahkamlagan Muhammad Amin inoq 1770-yilda turkmanlar hujumini, 1782-yildan Buxoroliklar tajovuzini muvaffaqiyatli qaytardi. Uning hukmronligi davrida Xiva xonligida dehqonchilik, savdo-sotiq va hunarmandchilikni rivojlantirish maqsadida ma'lum chora-tadbirlar oshirildi. Mahalliy hukmdorlarning o'zaro nizomlari va kurashlariga chek qo'yilishi natijasida xonlikdagi iqtisodiy hayot yaxshilanib bordi.

Muhammad Aminning o'g'li Avaz inoq (1790–1804) otasining ishlarini davom ettirgan bo'lsa, Avazning o'g'li Elto'zar inoq 1804-yilda Xiva taxtiga o'tirib, soxta xon Abdulg'ozini haydab yubordi va o'zini rasmiy xon (1804–1806) deb e'lon qildi. Shu tariqa Xivada qo'ng'irotlar sulolasi hukmronligi rasmiy qaror topdi. Eltuzarxon xonligi mustaqil hokimlarni birlashtirish siyosatini davom ettirdi. Ammo uning hukmronligi uzoq davom etmadi. 1806-yilda Elto'zarxon buxoroliklar bilan bo'lgan jangda halok bo'ldi. Taxtga uning ukasi Muhammad Rahimxon I (1806–1825) o'tirdi.

Muhammad Rahimxon I markazlashtirish siyosatiga katta e'tibor berib, Xiva xonligini birlashtirishni nihoyasiga yetkazdi. Xiva tarixchilarining ma'lumotlariga ko'ra, Muhammad Rahimxon I xonligidagi vaziyatni to'g'ri tushunib, shunga yarasha davlat siyosati ishlab chiqdi va ushbu siyosatni qat'iyatlik bilan amalga oshirdi. Xususan, uning bevosita tashabbusi bilan xonlikda ma'muriy-siyosiy, iqtisodiy va harbiy islohotlar o'tkazildi.

Dushmanlariga, markazdan qochuvchi kuchlarga nihoyatda beshafqat bo'lgan Muhammad Rahimxon I o'z atrofiga o'zbek, turkman, qozoq va qoraqalpoqlarning nufuzli vakillarini to'plab, ularga amallar va unvonlar berdi. Xon saroyi qoshida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi Kengash (Devon) ta'sis etildi. Ruhoniylarga ham alohida e'tibor berilib, Shayxulislom Kengashining a'zosi va xonning maslahatchisiga aylanadi. Muhammad Rahimxon I ning musulmon ruhoniylarining xalq orasidagi mavqeyini hisobga olib sayidlardan bo'lgan Sayid Pirmuhammad Xo'janing qiziga uylangani ma'lum.

Bu xon davrida mamlakatning iqtisodiy hayoti jonlanganligi haqida ham ma'lumotlar talaygina. Uning davrida maxsus islohotlar o'tkazilib, soliq-

lar tarkibiga solindi. Bojxona tashkil etilib, ichki va tashqi savdodan keladigan daromadlar ko‘payib bordi.

Muhammad Rahimxon I mamlakat sarhadlarini kengaytirish hamda bo‘ysunmas qabilalarni itoat ettirish maqsadida qator harbiy haraktlar olib bordi. Juda qiyinchilik bilan bo‘lsa-da, 1811-yilda Orol-Qo‘ng‘irot tobe ettirildi. 1812–1813-yillarda Sirdaryo bo‘yidagi qozoq va qoraqalpoq ovullariga ketma-ket qo‘shin yuborib, ular Xiva xoniga bo‘ysundirildi. Shundan so‘ng xonlik hududlarini Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlari hisobiga kengaytirish harakati boshlandi. Ammo bu masalada Xiva bilan Buxoro o‘rtasida kurash boshlanib ketdi. 1817-yilgi Chorjo‘y qal’asi yaqinidagi birinchi to‘qnashuvda Xiva qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchradi. Shunga qaramasdan Muhammad Rahimxon I ning Buxoro hududlariga 1820, 1823, 1824-yillarda talonchilik urushlari qilib turdi.

Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlariga harbiy yurishlar Muhammad Rahimxondan keyin taxtga o‘tirgan o‘g‘li Olloqulixon (1825–1842) va nabirasi Rahimqulixon (1842–1845) davrida ham davom etdi. Olloqulixon Janubiy Turkmaniston va Xuroson viloyatlarida o‘z hukmronligini mustahkamlash uchun ular ustiga besh marotaba yurish qildi. 1826-yilda Xiva qo‘shinlari Shimoliy Xurosondagi Oqdarband qal’asini zabt etdilar. 1828–1829-yillarda bu hududdagi Jalqon qal’asi egallandi. Olloqulixon zamonida Buxoro va Xiva o‘rtasida Marv viloyati uchun to‘qnashuvlar bo‘lib turdi.

Olloqulixon 1842-yilda vafot etgach taxtga uning o‘g‘li Rahimqulixon (1842–1845) o‘tirdi. Taxtni egallagan yangi xon ham Janubiy Turkmaniston oralariga hujum boshladi. Bu yurishdan xabar topgan Buxoro amiri Nasrullo 1843-yilda Xiva yerlariga hujum qilib, Hazoraspni qamal qildi. Ammo mag‘lubiyatga uchrab orqaga chekinishga majbur bo‘ldi. Bu orada Rahimqulixon Chorjo‘yni qamal qilib, uning atrofidagi qishloqlarni taladi. Rahimqulixon Xuroson uchun bo‘lgan janglarning birida halok bo‘lgach, taxtga uning ukasi Muhammad Aminxon (1845–1855) o‘tirdi.

Muhammad Aminxon hukmronligi davrida ham Janubiy Turkmaniston va Xurosonda tinchlik hukm surmay, xonga qarshi isyonlar davom etdi. Ayniqsa, Marv va Seraxs shaharlarida ko‘tarilgan qo‘zg‘olonlar hokimyatni larzaga keltirdi. Qo‘zg‘olonchilar Xiva xoniga bo‘ysunishdan bosh tortib, ham amaldorlari va soliq yig‘uvchilarni tutib qatl qildilar. Ogahiy ma’lumotlariga ko‘ra, Marv va Seraxs uchun o‘n marotaba yurish qilgan. Faqatgina 1854-yilda Marv qo‘zg‘oloni qiyinchilik bilan bostirildi. 1855-yil Seraxs ostonasida Turkmanlar bilan Xiva mamlakatlari o‘rtasida bo‘lgan jangda Xiva qo‘shinlari mag‘lubiyatga uchrab, Muhammad Aminxon, uning o‘n to‘rt nafar shahzodalari va saroy amaldorlari fojiali halok bo‘ldilar.

1855-yil Said Abdullaxon (besh yarim oy – 1855-yil 20-mart -27 avgust) Xiva taxtiga o‘tirdi. Ammo, bir guruh saroy amaldorlari fojiali halok bo‘ldilar. Abdullaxon (1855–1864) o‘z xonlikning faoliyatlarini turkmanlarga qarshi to‘xtovsiz kurashlarda o‘tkazdi va shu urushlarda halokatga uchradi. **Sayid Muhammad Rahimxon (Feruz) davri (1864–1910)** da Xiva xonligi Rossiya bosqinchi to‘dalariga qarshi kurash olib borolmadi va g‘oyatda kuchli dushman bilan Gandamiyon sulh bitimiga imzo chekishga majbur bo‘ldi. Xiva o‘z mustaqilligini yo‘qotdi va Rossiyaga qaram bir mamlakatga aylandi. Ayniqsa Xivaning so‘nggi ikki xoni **Isfandiyorxon (1910–1918) va Sayid Abdullaxon (1918–1920)** davrida xalq ommasi g‘oyatda og‘ir qismatli va nihoyatda bir-biriga qarama-qarshi onlarni o‘z boshidan kechirmoqda edi. Eng muhimi ana shu ziddiyatli bu davr va zamon fojiasini tushunib yeta oladigan va unga monand yo‘l tanlaydigan siyosiy va g‘oyaviy yetuk xalq hali shakllanmagan edi. Bu esa o‘lkaning tarixiy fojiasi edi. Bunday suronli va bo‘ronli milliy ozodlik kurashi yillarida qizil saltanat ilhomchilari bolshevoylar foydalanib qoladilar.

4. QO‘QON XONLIGI

Minglar urug‘idan bo‘lgan yirik zodagon Shohruxbiy Chodak xo‘jalari yordamida Farg‘ona vodiysida Buxoro amirligidan mustaqil bo‘lgan mavqeyini egallab, 1709-yilda Qo‘qon xonligiga asos soladi. Ayrim adabiyotlarda Qo‘qon xonligining hukmdorlari mahalliy yuqori tabaqa vakillari, ruhoniylar va mashhur Xo‘ja Ahror Valiy avlodlaridan bo‘lgan deb hisoblaydilar.

Tarixchi Haydarbek Bobobekovning ta‘kidlashicha barcha musulmon tarixchilari va ayrim rus mualliflari Qo‘qon xonlari sulolasini **Oltin Beshik** bilan, u orqali Bobur bilan bog‘laydilar.[1] Qo‘qon xonlarining nasabnomalarini Oltin Beshik rivoyati bilan bog‘liqligi Niyozmuhammadning «Tarixi Shohruxiya», Mirzo Olim Mushrifning «Ansabu savalotin va tavorixul havoqin», Muhammad Solih Toshkandiyning «Tarixi jadidayi Toshkand», Fozilbek Otabek o‘g‘lining «Mukammali tarixi Farg‘ona», V. Nalivkinning XIX asr 80-yillari o‘rtalarida Qozonda chop etilgan «Qo‘qon xonligining qisqacha tarixi» («Краткая история Кокандского ханства»), Ibratning «Farg‘ona tarixi», Mulla Shamsiddin Shavqiyning «Shohnoma» dostonida, Muhammad Aminbek Xudoyorxon o‘g‘lining «Turkiston viloyatining gazeti»da 1894-yil sonlarida o‘zbek va rus tillarida e’lon qilingan «Farg‘ona viloyati xonlarining xususidagi voqeatlar» nomli asarlarida, adabiyotshunos, professor Sharif Yusupovning maqolalarida[2] va boshqa ko‘plab manbalarda o‘z ifodasini topgan. Prof. Sharif Yusupov Qo‘qon xonlari nasabnomasi tuziladigan bo‘lsa, ularning beistisno hammasi, jumladan, so‘nggi xon Sayid Muhammad Xudoyorxon va uning avlodlari ham Bobur Sultonga, u orqali esa sohibqiron Amir Temurga borib bog‘lanadi, degan xulosaga keladi.

Amir Temur va uning o‘g‘li Mironshohdan boshlangan sulola, Qo‘qon xoni Xudoyorxongacha davom etib kelgan. Sh.Yusupov shunday xulosa qiladi: **Said Islombek.** «Qo‘qon xonligining so‘nggi hukmdori Sayid Muhammad Xudoyorxon sohibqiron Amir Temurning yigirma uchinchi avlodi, xonning ikkinchi o‘g‘li Sayid Muhammad Aminbek yigirma to‘rtinchi hamda Muhammad Aminbekning o‘g‘li Sayid Islombek sohibqironning yigirma beshinchi avlodi bo‘lib chiqadi”.[3]

Temurshunos, Bobur shunos fransuz olimi O‘zbekistonning xalqlar do‘stligi ordeni bilan taqdirlangan professor Lyus’en Keren o‘zining «Shahzoda Islombek» maqolasida Qo‘qon xonlari temuriy Mironshohga borib taqaladi, degan g‘oyani ilgari surgan. Bu ishni o‘zbek olimi Sh. Yusupov davom ettirib, Islombekning hayoti, taqdiri haqida tadqiqot ishi olib bormoqda. Xonlikda tojiklar va qirg‘izlar ham katta mavqega ega edilar. Xon qo‘shinlarida ular katta kuch bo‘lganlar. 92 o‘zbek qabilalaridan biri deb o‘zlarini hisoblovchi qipchoqlarning o‘rni ham Qo‘qon[4] xonligida ancha katta bo‘lgan. Ular xonlikning Shahrixon, Baliqchi hududlari, Qoradaryo bilan Norin daryosi oralig‘idagi yerlarda yashaganlar.

Qirg‘izlar esa asosan Farg‘ona atrofidagi tog‘larda va Ketmontepa, Oloy singari tog‘ havzalarida ko‘chib yurib chorvachilik bilan shug‘ullanganlar.

Xiva xonligi va Buxoro amirligidagi singari Qo‘qon xonligida ham davlatni boshqarishda ruhoniylarning o‘rni va ta’siri katta bo‘lgan. Jumladan, ruhoniy Hazrati Sohib, Naqshbandiylar jamoasining xalifasi sifatida 1844–1869-yillar mobaynida amalda davlat ahamiyatiga ega bo‘lgan ayrim masalalarni hal qilishda asosiy rol o‘ynagan. Hatto Xudoyorxonning o‘zi ham u vafot etgach dafn marosimida oldingi safda borgan. Xo‘ja Kalon 1852–1863-yillarda Andijonda hokim lavozimini ado etadi. Odatda xonlikning ado-

[1] Bobobekov Haydarbek. Qo‘qon tarixi. Toshkent, «Fan», 1996. 20–21-betlar.

[2] Sharif Yusupov. Buni umr derlar... «Jamiyat va boshqaruv». 2002-yil, 1-son. 18–25-betlar.

[3] O‘sha manba, 20-bet.

[4] “Ho‘qond” shaharning kelib chiqishi “Ho‘p-qand” so‘zlaridan tuzilgan bo‘lib uning binosini 1709-yilgi voqeaga bog‘lashgan. Vaholanki, “Ho‘qand”shahri X asrda ham shu nom bilan mashhur bo‘lgan. Ma’nosi esa “yaxshi”, ”latif”so‘zlariga to‘g‘ri keladi. *Haydarbek Bobobekov.* Qo‘qon tarixi. Toshkent, «Fan», 1996. 268-bet.

lat yuritish ishlarida ruhoniylar vakillari qozilar bo'lib xizmat qilardilar.

Qo'qon xonligida yuqori hukmron tabaqaning ijtimoiy va etnik jihatdan xilma-xil bo'lishligi turli guruhlar o'rtasida muttasil davom etadigan hokimiyat talash kurashining asosiy sababidir. Xonlikning hukmronlik qilgan xonlardan ko'pi saroy to'ntarilishi oqibatida o'ldirilganlar, o'nlab shahzodalar, amaldor va sarkardalar saroy to'ntarishining qurboni bo'lib qatl etilganlar. Bunday qarama-qarshi turishliklar va o'zaro kurashlar Qo'qon xonligini oxir-oqibatda inqirozga uchrab, Chor Rossiyasi mustamlakasiga aylanishiga sabab bo'lgan bosh omillardandir.

Qo'qon xonligi Shohruxbiyning o'g'li **Muhammad Abdu Rahimbiy** hukmronligi **(1721–1733)** davrida o'z hududlarini kengaytira bordi. U Xo'jand, Andijon, Samarqand, Jizzax va boshqa yerlarni egallab oldi. Shohruxbiyning ikkinchi o'g'li **Abdulkarimbiy (1733–1750)** davrida tarixchi Abdulkarim Buxoriyning yozganiga ko'ra xonlikning hududidagi Qo'qon, Andijon, Namangan va Marg'ilon shaharlarida savdo va hunarmandchilik taraqqiy etadi. U O'rta davlatni mustahkamlash va kuchaytirish maqsadida mahalliy hukmdorlar o'zboshimchaligiga chek qo'yishga qaratilgan siyosat olib bordi. Shundan keyin to 1770-yilga qadar navbat bilan Abdurahmon, Erdonaxon, Bobobek va Sulaymonbek Qo'qon xonligi taxtini boshqaradilar. Faqat **Norbo'tabiy (1762–1798)** yurgizgan qattiqqo'l siyosat tufayli ma'lum darajada bek va biylarning o'zboshimchaligiga chek qo'yiladi. Chust, Namangan va Xo'jand beklari qarshiligi qattiqqo'llik bilan bostiriladi. Norbo'tabek davrida ko'pgina tarixchilar o'zlarining qo'lyozma asarlarida xalq farovon yashaganligi, narx-navo arzon bo'lganligini ta'kidlaydilar. Biroq Norbo'tabiy vafot etgach zodagonlarning hokimiyat va davlat talash kurashlari yangi kuch bilan avj oldi. Qo'qon taxtini egallagan uning o'g'li **Olimxon (1798–1810)** o'zboshimcha beklarga nisbatan qattiqqo'l siyosat yurgizish va ularning qarshiligini kuch bilan bostirishga majbur bo'ldi. Olimxon Qo'qon xonlari orasida birinchi bo'lib, xonlikning unvonini qabul qiladi. Undan boshlab taxt egalariga odatdagidek «biy» emas, balki «xon» unvoni beriladigan bo'ladi. U harbiy islohotlar o'tkazdi va o'z davlatining qudratini oshiradi.

Qo'qon va Toshkent munosabatlari. Toshkent Qo'qon xonligi tarkibida bo'lgan. XVIII asrning uchinchi choragida Toshkentda mustaqil davlat yuzaga kelib, u bilan Qo'qon o'rtasida to'qnashuvlar yuz beradi. Shu munosabat bilan Toshkentning ahvoliga to'xtalish zaruriyati tug'iladi. XVIII asrning 80-yillarida bu shaharda hokimiyat uchun kurashlarning fojiali oqibatlari yaqqol ko'zga tashlanadi. Qonli urushlardan va notinchlikdan nihoyatda toliqqan xalq kuchli hokimiyatga juda muhtoj bo'lib qolgan edi.

XVIII asrning ikkinchi yarmida Toshkent to'rt dahaga: Shayxontohur, Beshyog'och, Ko'kcha va Sebzorga bo'lingan bo'lib, har bir daha o'zicha mustaqil davlat edi. 1784-yilda shahar aholisining yordamiga tayanib Yunusxo'ja hokimiyatni qo'lga oladi va Toshkentni mustaqil davlat deb e'lon qiladi. Yunusxo'ja hokimiyatni qo'lga olgach Shahar mudofaa istehkomlarini mustahkamlash masalasiga asosiy diqqat-e'tiborni qaratadi. 1800-yilgi ma'lumotlarga qaraganda Toshkent yirik shahar bo'lgan, devor quyi qismining qalinligi 1,8 metr, ustki qismi 0,9 metr atrofida bo'lib, aylanma uzunligi 18 chaqirimdan ortiq, shahar devorining balandligi esa, 7,9 metrga teng bo'lgan. Shaharning 12 ta darvozasi bo'lgan. Ularning 12 ta oltin kaliti bo'lib, hozir milliy bankda saqlanmoqda. Shaharda o'sha paytda 10 mingta xonadon, 80 ming aholi yashagan.

Yunusxo'ja tarixiy yozma manbalarga qaraganda 6 ming kishilik qo'shin tuzgan. Uning askarlari asosan pilta miltiq, qilich, nayza, qalqon va to'plar bilan qurollangan edilar. Qo'shin tarkibi asosan turli shaharlardan kelgan musofirlar va asirlardan iborat bo'lib, «qoraqazon» deb atalgan.

Yunusxo'ja davlatni boshqarishni ham tartibga soldi. U yakkahokim tarzida ish yuritdi. Rus tog' muhandislari (aslida Rossiyaning O'rta Osiyodagi ayg'oqchilari) A. S. Beznosikov va T. S. Burnashevlarning qaydnomalarida quyidagilarni o'qiymiz: «Toshkent hukmdori (Yunusxo'ja) o'z fuqarolari ustidan cheksiz hokimiyatga ega. Ammo u o'z atrofidagi eng yaxshi amaldorlar bilan maslahatlashgan holda hokimiyatni boshqaradi. Bu kengashda Yunusxo'jaga eng sodiq va ishonchli xo'jalar qatnashadi. Shaharni Bosh xo'ja mansabidagi amaldorlar boshqarib, u tartib-intizom va obodonchilikka doir masalalar bilan shug'ullanadi. Bosh xo'ja aybdorlarni jazolash huquqiga ega. Ammo kimki uning hukmidan norozi bo'lsa, bevosita Yunusxo'jaga murojaat qila oladi. Bosh xo'ja aholiga Yunusxo'janing ko'rsatmasi asosida soliqlar soladi. U hukmdor yo'qligida viloyatni boshqarish huquqiga egadir». Hukumat amaldorlariga maosh berilmagan. Bosh xo'ja Yunusxo'jadan keyingi ikkinchi shaxs hisoblangan. Ular faoliyati Yunusxo'ja nazorati ostida bo'lgan. Toshkent davlatining tartibiga ko'ra har bir jondan bir oyda daromadiga qarab 5 tangadan 10 tangagacha, yerdan olinadigan hosilning 40 dan bir qismi undirib olingan. Qoraqazonlar har qanday soliqlardan ozod qilinganlar.

Yunusxo'ja hukmronligi davrida Toshkentda hayot ilgarigiga qaraganda nisbatan yaxshilangan, dehqonchilik, hunarmandchilik, chorvachilik va savdo-sotiq izga tushgan. Bu davrga kelib Toshkent Qo'qon, Buxoro, Xo'jand, Chimkent, Turkiston, Samarqand, Andijon va boshqa Turonzamin shaharlari, Hindiston, Xitoy, Qashqar, Tibet, Rossiya va boshqa bir qator xorijiy mamlakatlar bilan tijorat-savdo aloqalari o'rnatgan.

Yunusxo'ja Toshkent davlati hududlarini ancha kengaytiradi. U 1794-yilda Chimkent va Sayramni 1799-yilda esa Turkistonni bosib oladi. 1800-yilda Yunusxo'ja Chirchiq daryosining chap qirg'og'ini va Qurama mavzesini egallaydi. Ayni paytda Parkent, Namdanog', Adanaq, To'ytepa, Qoraucha, Ohangaron daryosi qirg'og'idagi Matin va Qahronqal'a, Chordara, Niyozbek Durmancha va Turbat kabi hududlar ham Toshkent davlati tarkibida bo'lgan.

90-yillarning o'rtalariga kelib toshkentliklarning savdo-hunarmandchilik faoliyati yuksalib, ular Petropavlovsk Ust-Kamenogorsk va Sibirning boshqa yerlarida yetakchilik mavqeyiga erishadilar. Ish shu darajaga borib yetdiki, Sibir va Rossiyaning boshqa chekka o'lkalarida rus savdogarlarining o'rni bilinmay qoladi. Ular savdo karvonlarining qaroqchilar tomonidan yo'llarda talanishini hisobga olib, Turkiston va Qashqarga juda kamdan kam kelganlar. Shu boisdan Rus hukumati bu yurtlarda savdoni olib borishda, asosan toshkentlik tijoratchilardan vositachi sifatida foydalanganlar, ularga imtiyozlar berib Sibirda doimiy yashashlari uchun sharoitlar yaratib berganlar. Natijada Sibirda toshkentliklarning qator mahallalari vujudga kelgan.

Yunusxo'ja Rossiyada tog' sanoati yaxshi rivojlanganligini yaxshi bilardi. Shu bois u Rossiya yordamida Toshkentda tabiiy boyliklardan foydalanishga qattiq kirishdi. Yunusxo'janing bundan ko'zlagan bosh maqsadi qo'shinni zamonaviy qurol bilan qurollantirish va davlat xazinasini mustahkamlashdan iborat edi. Buni biz Toshkent hokimining 1794-yilda savdo karvoni orqali Sibir yo'nalishi mahalliy hokimiyatiga maxsus xat bilan murojaat qilib, o'zaro savdo aloqalarini rivojlantirish va tog' konlari bo'yicha mutaxassislarini Toshkentga yuborishni so'ragan.

Omskka yetib kelgan toshkentlik vakillar rus ma'muriyatiga Yunusxo'janing og'zaki so'rovini ham yetkazadilar. Unda Toshkent atrofida oltin koni topilgani va tog' koni bo'yicha yaxshi mutaxassis yuborish bayon etilgandi. Rus hukumati Yunusxo'janing xatiga javob yozishni Sibir yo'nalishi boshlig'i general-mayor Shtardmandga topshiradi. U esa o'z navbatida Toshkentga A. S. Beznosikov va tog' koni bo'yicha muhandis T.S.Burnashev boshchiligida elchilarni yuborishga qaror qiladi. Elchilar Omskdan Troisk qal'asiga keladilar. Bu yerda ularga 80 tuyadan iborat tatar savdogarlarining karvoni qo'shiladi. Karvon 1795-yilning 25-yanvarida Buxoroga yetib keladi. Chunki karvonga Toshkentga Buxoro orqali borish buyurilgan edi. Rus elchilari bilan dastlabki suhbatni Buxoro amirining ko'rsatmasiga asosan to'pchiboshi va yasovullar olib boradilar. Rus elchilari general-gubernator Shtardmand tomonidan Buxoro amiri Shohmurodxonga, Toshkent hokimi Yunusxo'jaga, Xo'jand begi Xudoyorbekka va Turkiston shahri atrofidagi qozoq sultoni Bo'kayga xat bilan murojaat qilinganini aytadilar. Bu xabardan so'ng rus elchilariga nisbatan amir saroyida munosabat og'ir kechdi. Chunki amirlikning hukmron doiralari Sibir yo'nalishi boshlig'i Shtardmand nomidan Buxoro amirligiga yuborilgan xatni mensimaslik ma'nosida qabul qilinadi. Odatda rus elchilari rus imperatori nomidan maxsus yorliq bilan kelar edilar. Rus elchilarini Buxoro amiri qabul qilmaydi, ularni qushbegi qabul qiladi. Rus elchilariga Toshkentga borishga ruxsat etilmaydi, sabab tariqasida olis yo'lda rus elchilarining hayoti xavf ostida qolishi mumkinligi qayd etiladi. Rus elchilarining kelganligi haqidagi xabarni savdogarlar orqali eshitgan Yunusxo'ja

maxsus odamdan xat jo‘natib rus savdo karvonini o‘tkazib yuborishni so‘raydi. Ammo elchilarga ruxsat berilmaydi, ular Orenburg orqali qaytib ketadilar.

Sibir general-gubernatori Shtardmand 1796-yilda ikkinchi marta Toshkentga rus elchilari D.Telyatnikov va A.S.Beznosikovni jo‘natadi. Ular O‘rta juz qozoq yerlari bo‘ylab 27-avgustda Toshkentga yetib keladilar. Elchilar Toshkentda yaxshi kutib olinadilar. Biroq ular 1797-yilning 1-iyunida Yunusxo‘janing Mullajon Oxun va mingboshi Ashirmat Botir singari elchilari bilan birga o‘z vatanlariga qaytadilar. Rus elchilari Toshkent atrofidagi tog‘larda oltin topa olmaganlari, lekin temir jinslari borligini, texnikaning yo‘qligi tufayli ularni ishga solinmaganligini qayd etadilar.

Toshkentlik elchilar Omskka kelgach, Shtarmandga Petrogradga borish, shaxsan rus imperatori bilan uchrashajaklarini ma’lum qiladilar. Shtarmand rus hukumatidan bunga ruxsat olgach Yunusxo‘ja elchilari Omsk, Yekaterinburg, Perm, Qozon, Moskva orqali Peterburgga borishadi va Toshkent hokimining nomasini imperatorga taqdim etadilar. Maktubda Yunusxo‘ja rus elchilari Toshkentda o‘z vazifalarini bajargani va o‘zining javob elchilarini yuborganligini ma’lum qiladi. Yunusxo‘ja rus imperatoridan tog‘ konlari bo‘yicha bilimdon mutaxassislar yuborishni iltimos qiladi. Toshkentlik elchilar Yunusxo‘ja topshirig‘iga binoan rus hukumati vakillari bilan savdo-sotiq masalalari va siyosiy sohaga oid ba’zi bir muammolar to‘g‘risida ham muzokaralar olib borganlar.

Tarixiy yozma manba’larning xabar berishicha Yunusxo‘janinig iltimosiga muvofiq Rossiya hukumati M.Pospelov va T.Burnashyev singari tog‘ konlari muhandislarini Toshkentga yuborgan va ular bu yerda bir qator qidiruv ishlarini olib borganlar, ammo oltin yoki boshqa qimmatbaho jinslar topa olmaganlar.

Toshkent hokimi Yunusxo‘ja nima sababdan ushbu masalada Rossiya hukumatiga yordam so‘rab murojaat qiladi?, degan qonuniy savol tug‘iladi. Tog‘ konlarini ishga solish harakati Yunusxo‘ja boshliq mustaqil Toshkent davlatining Qo‘qon xonligi bilan Buxoro amirligining‘ ya’ni ikki o‘t orasiga tushib qolganligi bilan izohlanadi. Toshkent masalasida Qo‘qon va Buxoro o‘zaro raqobatlashayotgan edi. Buni yaxshi tushungan Yunusxo‘ja o‘z qo‘shinini qurol-yarog‘ bilan ta’minlash va mustahkamlashni asosiy vazifa deb biladi. Buning uchun metallga bo‘lgan ehtiyojni sezgan Toshkent hokimi o‘z tog‘-kon sanoatini yo‘lga qo‘yishni rejalagan edi. Ammo bu reja amalga oshmadi. Masalaning salbiy tomoni shundaki, Toshkent hokimi Janubdagi o‘ziga yon qo‘shni va qardosh davlatlar Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligi xavfidan shubhalandiyu, shimoldagi yanada dahshatliroq ajdar komiga yem bo‘lish xavfiga yetarli darajada baho bera olmadi. Natijada elchi-muhandis qiyofasida Toshkentga tashrif buyurgan ayg‘oqchilar Toshkent va uning atrof-joylari to‘g‘risida g‘oyatda zarur ma’lumotlarni qo‘lga kiritdilar. Bu ma’lumotlar o‘lkamiz taqdiri uchun g‘oyatda achinarli oqibatlar keltirgani ma’lum.

Yunusxo‘janing tashqi siyosatida Qo‘qon xonligi alohida o‘rin egallaydi. XVIII asrning 80-yillarida Qo‘qon xoni Norbo‘tabiy o‘z davlati hududlarini kengaytira borib, Xo‘jand, O‘ratepa va Jizzaxni o‘ziga qaratish uchun urush harakatlarini olib bordi. Albatta Toshkent Qo‘qonga qarshi kuchlar tomonida bo‘ladi. Natijada 1794-yilda Qo‘qon xoni Norbo‘tabiy Toshkentni bosib olish niyatida urush harakatlarini boshlab yubordi. Biroq Chirchiq daryosi bo‘yidagi jangda Yunusxo‘ja qo‘shinlari unga qaqshatqich zarba beradilar. Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘idagi yerlar Toshkentga qo‘shib olinadi. 1799-yilda Qo‘qon qo‘shinlari Toshkentga yana hujum uyushtiradi va Chirchiq daryosidan o‘tadi. Qorasuv arig‘i bo‘yida har ikkala tomon o‘rtasida qattiq jang bo‘ladi. Bu jangda Yunusxo‘ja yana o‘z raqibini mag‘lubiyatga uchratadi va Qo‘qon lashkarboshisi Xonxo‘jani, 70 nafar nufuzli harbiylar va askarlarni asir qilib oladi.

Yunusxo‘ja Qo‘qon xonligi ustidan ikki marta g‘alaba qozonganligiga mahliyo bo‘lib, endi uning o‘zi harbiy tashabbus ko‘rsatib Qo‘qonga qarshi yurish qilishga zo‘r tayyorgarlikni boshlab yuboradi.

Bu paytda Qo‘qon taxtiga Norbo‘tabiyning o‘g‘li Olimxon kelgan edi. U O‘ratepa, Jizzax va Xo‘jandni Buxoro amirligidan tortib olib xonlikning hududlarini ancha kengaytirgan edi. Shu boisdan mahalliy ulamolar Yunusxo‘jaga Qo‘qonga qarshi harakat qilmaslikni maslahat berdilar.

Ammo Yunusxo‘jaga bu maslahat kor qilmaydi. U 1800-yilda 7-8 ming kishilik qo‘shin bilan yo‘lga chiqadi va Qo‘qonga yaqin bo‘lgan «Pungon» degan joyga keladi. Bundan xabar topgan Qo‘qon xoni Olimxon Yunusxo‘jaga nopisandlik bildirib «o‘zidan past kishi bilan teng kelish»ni or bilib unga qarshi «Haramsaroy» («G‘urum») mavzeyining hokimi So‘fi Alixo‘ja Mirasad boshchiligida qo‘shin jo‘natadi. Bu jangda Yunusxo‘ja askarlari talafotga uchrab yengiladi. Shundan so‘ng Qurama mavzeyi Qo‘qon xonligi qo‘li ostiga o‘tadi.

Yunusxo‘ja biroz vaqt o‘tgach dardga chalinib vafot etadi. Uning o‘rniga Sultonxo‘ja taxtga o‘tiradi. Yunusxo‘ja vafotidan xabar topgan Olimxon ukasi Umarxon boshchiligida Toshkentga qo‘shin jo‘natadi. Toshkent va uning atrofidagi yerlar 1805-yilda Qo‘qon xonligi tomonidan bosib olinadi. 1809-yilga qadar Chimkent, Sayram, Turkiston hududlari ham harbiy kuch vositasi bilan Qo‘qon xonligiga qo‘shib olindi. Olimxonning markazlashgan davlatni barpo etish yo‘lidagi qattiqqo‘l siyosati ba’zi bir bek va biylarning noroziliklariga sabab bo‘ladi. Ular xonga qarshi fitna uyushtirdilar. Olimxon o‘ldi deb mish-mish tarqatishdi va ukasi Umarxonni Qo‘qon xoni deb e’lon qilishdi. Olimxon bundan xabar topib Qo‘qonga shoshiladi. Ammo yo‘lda otib o‘ldiriladi.

Toshkentning qo‘lga kiritilishi Qo‘qon xonligining kuch-qudratini va salohiyatini oshirish uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Chunki u mintaqaning eng yirik shahari edi. Undan boshlab taxt egalariga odatdagidek «biy» emas, balki «xon» unvoni beriladigan bo‘ladi. Ayrim mahalliy manbalarga ko‘ra, Olimxon nihoyatda qattiqqo‘l va shafqatsiz kishi hisoblangan. «Bu Olimxonning laqabi, deyiladi manbada, Olimxon edi. U o‘z amakisi Hojibekni qatl qilib ko‘p zulmlar chiqargan ediki, buni g‘azabindan va zulmindan Olimxon ismi mashhur edi..».[1]

Umarxon xonlik qilgan davr (1810–1822) da Qo‘qon xonligi hududlari yanada kengaytiriladi.Turkiston shahri va qozoq dashtlarining kattagina qismini egallab oldi. Toshkent, Buxoro va Xivadan Orenburgga boradigan karvon yo‘llari tutashgan joyda Oq-machit (hozirgi Qizil O‘rda), Cho‘loq va So‘zak qal’alari quriladi. Umarxon 1817-yilda O‘ratepani egallaydi. 1818-yili u «amir al-muslimin» unvonini oladi.

Umarxon hukmronligi davrida Qo‘qon xonligida bir qator ijobiy va foydali ishlar amalga oshiriladi. Davlat ishlari tartibga solinadi. Qishloq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo bir qadar rivojlanadi. Umarxon fan, maorif va madaniyatga katta e’tibor beradi. Uning o‘zi shoirlik qobiliyatiga ega edi. Shul bois xonlikning saroyida ijod ahlining yetuk namoyondalari makon topgan edilar. Xalq maorifi ham ancha taraqqiy etadi. Bir qancha madrasa va maktablar, shu jumladan qiz bolalar uchun alohida maktablar ochiladi.

Bunday oliyjanob ishlarni amalga oshirishda Umarxonning umr yo‘ldoshi, o‘z davrining oqila va dono mutafakkiri, ijodkor shoira Komila-Mohlaroyimning ta’siri va xizmati beqiyos kattadir. U o‘zbek adabiyotida Nodira taxallusi bilan nom chiqargan.

Umuman, Umarxon hukmdorligi vaqti qo‘qonliklarning eng kuchaygan davri bo‘ldi. Bunday hol uning o‘g‘li Madalixon davrida ham ko‘zga tashlanadi.

Qo‘qon-Buxoro munosabatlari. Umarxon vafot etgach, taxtga uning 12 yashar o‘g‘li **Muhammad Alixon (Madali) (1822–1842)** o‘tiradi. Muhammad Alixon davrida dahshatli bosqinchilik urushlari davom etadi. 1834-yilda Qo‘qon askarlari Qorategin, Ko‘lob va Darvozni egallaydilar. 1826–1829-yillarda Qashqarga qarshi bir necha bor yurishlar uyushtiriladi. Qo‘qon-Buxoro munosabatlari keskinlashib, dushmanlik kuchayadi. Xonlikning dushmanlari, ya’ni ayrim mahalliy bek va ruhoniylar oshkora bosh ko‘tarib chiqishga botina olmay, yordam so‘rab Buxoro Amiri Nasrulloxonga murojaat etadilar. Ular Muhammad Alixonni o‘z o‘gay onasiga uylangan, kofir deb e’lon qiladilar. 1840-yilda Qo‘qon bilan Buxoro o‘rtasidagi urush Muhammad Alixonning mag‘lubiyati bilan yakunlanadi. Qo‘qon xoni o‘zini Buxoro amiriga tobe deb tan olishga, Xo‘jand shahrini Buxoroga topshirishga majbur bo‘ladi. U ukasi Sulton Mahmud foydasiga 1842-yili taxtdan voz kechadi. 1842-yil amir Nasrulloxon yana Qo‘qon ustiga lashkar tortib keladi. U shaharni egallab yondiradi, xalqni talaydi. Atoqli o‘zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy o‘zining «Mehrobdan chayon» romanida Nasrul-

[1] *Ibrat.* “Farg‘ona tarixi”. Meros. T., “Kamalak”, 1991-yil, 287-bet.

loning islom shariatini himoya qilish bahonasida Qo'qon xonligiga vahshiylarcha yurish qilib, shahar va qishloqlarni yondirib, xonavayron qilgani va ming-minglab begunoh oddiy odamlarning qonlarini to'kkanligini juda ko'plab dalillar asosida va badiiy bo'yoqlarda yoritadi. (Nasrullo xon o'rdasiga kirib, aka-uka Muhammad Ali va Sulton Mahmudxonni so'ydiradi. Har ikkala tomondan ko'plab odam qiriladi. Shular qatorida Muhammad Alining onasi, mashhur o'zbek shoirasi Mohlaroyim (Nodirabegim), uning eng yaqinlari Xushxolbibi, Norbibi va boshqalar ham o'ldiriladi. Nasrulloxon Qo'qon xonligini Buxoro amirligiga qo'shib olinganligini e'lon qiladi. Qo'qonga Ibrohim dodxohni noiblikka va boshqa shaharlarga o'ziga sodiq beklarni tayinlab Nasrulloxon Buxoroga qaytib ketadi. Ammo oradan uch oy o'tgach 1842-yilning yozida Qo'qonda Ibrohim dodxohga qarshi qo'zg'olon ko'tariladi va Nasrulloxon hokimiyati ag'darib tashlandi. Qo'zg'olonda asosiy rol o'ynagan qipchoqlar Qo'qon xonligida yetakchi mavqeyiga chiqib oladilar. Norbo'tabiyning ukasi **Sherali (1842–1844)** xon qilib ko'tariladi, Ibrohim Dodxoh Xo'jandga qochib ketadi. Xonlikning taxtiga Sherali o'tirgan bo'lsa-da, lekin amalda barcha davlat ishlarini Mingboshi etib tayinlangan qipchoq qabilalarining boshlig'i Musulmonqul olib borardi. Qo'shin ham uning ixtiyorida edi. Chunki qo'shin garnizoni asosan qipchoqlardan tuzilgandi. Eng mas'uliyatli lavozimlarga qipchoq beklari tayinlangan edilar. Amir Nasurlloxon o'z mavqeyini tiklash maqsadida 1842-yilda Qo'qonga yana qo'shin tortib keladi va shaharni 40 kun qamal qiladi. Biroq Xiva xoni Olloqulixon Buxoroga hujum qilganligi to'g'risida xabar yetib kelgach, Nasrulloxon qaytib ketishga majbur bo'ladi. Xo'jand va Toshkent yana Qo'qon xonligiga o'tadi. Qo'qon xonligi o'zining Umarxon davridagi chegaralarini tiklashga muvaffaq bo'ladi.

Sheralixon davrida xalqni ezish kuchayadi, buning ustiga qipchoqlar muhim lavozimlarni egallab olib o'zbek qirg'iz, tojiklar ustidan o'z hukmronligini o'tkazmoqchi bo'ladilar. Shu sabab xonlikning qipchoqlarga nisbatan noroziligi kuchaya boradi. Buni Sheralixon ham tushunadi va Musulmonquldan qutilish yo'lini izlay boshlaydi. Bundan xabardor bo'lgan Musulmonqul nayrang ishlatishni rejalashtiradi. U qipchoq boshliqlarini maxfiy yig'inga chaqirib, Sheralixon o'rniga yangi xon qo'yishni taklif etadi. Shu bilan bir qatorda qipchoqlarga va shaxsan Musulmonqulga qarshi bo'lganlarni ham yo'q qilishni rejalashtirishadi. Buni amalga oshirish uchun juda qulay vaziyat mavjud edi.

Soliqlar haddan tashqari oshib ketishidan norozi bo'lgan o'shliklar qo'zg'olon ko'taradilar. Bu vaziyatdan foydalanmoqchi bo'lgan Musulmonqul Qo'qondagi mavjud qo'shin bilan O'shga borib qo'zg'olonni bostirmoqchi bo'ladi. Uning yo'qlik vaqtida Isfara hokimi Samarqandga borib marhum Qo'qon xoni Olimxonning o'g'li Murodxonni Qo'qonga olib kelib taxtga o'tkazishlari lozim edi. Yangi xon taxtga o'tirgandan so'ng qipchoqlarga qarshi bo'lganlar shubhasiz Murodxonni qo'llab-quvvatlashlari lozim edi. Musulmonqul esa qo'shinlar bilan kelib Qo'qonni «ozod» qilib, «fitnachi»larni jazolashi lozim edi.

Rejaga muvofiq Musulmonqul Qo'qon qo'shinlari bilan qo'zg'olonni bostirgani O'shga ketadi. Isfara hokimi Sotiboldibek esa Samarqandga jo'naydi. Ammo, Musulmonqulning rejasini bilmagan Shahrixon hokimi o'zining qo'shinlari bilan O'shga borib qo'zg'olonni bostiradi. Musulmonqul, bu xabarni olgach, orqaga qaytmaydi va O'shga kelib yana ko'plab odamlarni qiradi. Shu payt Murodxon Qo'qonga keladi. Sheralixon vaziyatni tushunib Murodxonni o'zi taxtga o'tkazdiradi va uni ko'pchilik oldida tabriklaydi. Ko'plab zodagonlar yangi xonni tabriklash uchun salomga keladi. Murodxonning buyrug'i bilan kechasi Sheralixon o'ldiriladi. So'ngra Musulmonqul o'z lavozimida qolganligi haqida farmon chiqarilib O'shga yuboriladi. Musulmonqul "mamnunlik" bilan farmonni qabul qiladi va Qo'qon tomonga qarab salom beradi. Qo'shinlari bilan Namanganga kelib o'zining 12 yashar qizini Sheralixonning o'g'li Xudoyorga nikoh qilib beradi. So'ngra Qo'qonga kelib Murodxonni va unga salom bergani kelganlarni fitnachilar sifatida qatl etadi. Shunday qilib Musulmonqul Sheralixondan va o'zining raqiblarining ko'pchiligidan qutiladi. Yosh Xudoyorni Qo'qon xoni deb e'lon qiladi. Xon yosh bo'lganligi tufayli xonlikningni boshqarishni o'z qo'liga oladi. Xonlikda qipchoqlar hukmronlik davri boshlanadi.

Qipchoqlarga, ayniqsa Musulmonqulga nisbatan norozilik kuchaya boradi. Vaziyatni yumshatish uchun qipchoqlarning boshliqlari Musulmonqulni mingboshilik lavozimidan bo'shatadilar.

Shu davrda Rossiya qo'shinlari Qo'qon xonligining shimolida joylashgan Oq-Machit qal'asini bosib olgan edilar. Musulmonqul rus qo'mondonining rasmiy vakili V. V. Velyaminov-Zernov bilan maxfiy ravishda uchrashadi. Musulmonqulning raqiblari bundan xabardor bo'lib, u fitna uyushtirishga tayyorgarlik ko'rishda gumonsiralib, ulg'ayib qolgan Xudoyorxon bilan kelishilgan holda 1853-yili qipchoqlar qirg'inini uyushtirishadi. Natijada 20 ming qipchoq qirib yuboriladi, Musulmonqul dorga osiladi.

Ana shu davrdan e'tiboran Xudoyorxon o'zi mustaqil davlatni boshqara boshladi. Uning davrida zulm-zo'ravonlik kuchayadi. Xudoyorxon Qo'qon taxtiga oraliq tanaffus bilan uch marta o'tiradi. Birinchi marta 1845-yildan 1858-yilgacha bo'lib, 1853-yilgacha taxtni asosan Musulmonqul boshqaradi, Xudoyorxon esa uning qo'lida qo'g'irchoq edi. Biroq Xudoyorxon ham Qo'qon taxtida uzoq qola olmadi. Xalq ommasining noroziligidan foydalangan Xudoyorxonning akasi Mallaxon ukasiga qarshi isyon ko'taradi va 1858-yilda Qo'qon taxtini egallaydi. Xudoyorxon Buxoroga qochib ketadi. Mallaxonni qipchoqlar, qirg'izlar qo'llab-quvvatladilar va yana hokimiyat tepasiga keladilar. **Mallaxon** o'z hukmronligi davrida **(1858–1862)** Qorateginni o'ziga tobe qilib oladi. Bu davrda Buxoro amiri Qo'qon xonligining Xo'jandgacha bo'lgan hududlarini egallab olgan edi. Endi u Qo'qondagi ichki o'zaro nizolardan foydalanib Qorateginni qo'lga kiritish maqsadida bu yerga Xudoyorxon boshchiligida qo'shin yuboradi. Mallaxon vaziyatning og'ir ekanligini tushunib Marg'ilon hokimi Qanoatshoh rahbarligida Qorateginga qo'shin jo'natadi. Qorategin hokimi Muzaffarxon (tojik) va Xudoyorxon tor-mor qilinadi.

1860-yilda Mallaxon chor askarlariga qarshi himoyalanish maqsadida Toshkentga keladi. Bu yerdan u Rustambek va Nurmuhammad boshchiligida qo'shin tuzib ruslarga qarshi yuboradi. Ular ruslarning kichik bir otryadi bilan jang qilib, bir necha asirlarni olib orqaga qaytadilar. Shundan so'ng rus qo'shinlari To'qmoq va Pishpakka hujum qiladilar, bu joylarni vayron qilib xalqni taladilar. Mallaxon yana qo'shin to'plab himoya choralarini ko'rishga majbur bo'ladi. Bo'lgan voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan Mulla Niyoz Muhammadning bergan ma'lumotlariga qaraganda, Andijon hokimi Olimbek dodxoh va yo'lda unga qo'shilgan Toshkent hokimi Qanoatshoh rahbarligida 19 ming kishilik Qo'qon qo'shinlari yo'lga chiqdilar. Ular Olmaota, To'qmoq va Ashtakni egallab ilgari intilayotgan rus qo'shinlarining harakatini to'xtatishlari kerak edi. Qo'qon qo'shinlari rus askarlarini o'rab oldilar. Shu paytda qo'shinga qo'mondonlik masalasida Qanoatshoh bilan Olimbek o'rtasida kelishmovchilik chiqadi. Olimbek sotqinlarcha orqaga chekinadi. Qozoqlar ham jang maydonini tashlab chiqdilar. Jang davom etadi. Qanoatshoh Pishpek qal'asini egallaydi. U Olmota, Ashtak hududlarida yashovchi aholining bir qismini Pishpek, Marka, Avliyoota tumanlariga ko'chiradi va qolgan kuchlarni orqaga qaytaradi. O'zi esa Pishpekni himoya qilish maqsadida bu yerda qoladi.[1] Mulla Niyoz Muhammadning hikoya qilishicha Qanoatshoh ruslarga qarshi kurash choralarini kuchaytirish o'rniga qozoqlarni talash bilan ovora bo'ladi. Qozoqlarning qabila boshliqlaridan biri Tursunboy sovg'a-salomlar bilan Qanoatshoh oldiga kelib: biz, musulmonlar sizning zulmingiz va siquvingiz tufayli kofir-ruslarga qo'shildik degan.

Mallaxon ham Qo'qon taxtida uzoq qola olmadi. U 1862-yilda uyushtirilgan saroy to'ntarishi oqibatida hokimiyatdan mahrum bo'ladi va boshi tanasidan judo qilinadi. Taxtga Sarimsoqbekning o'g'li, Sheralixonning nabirasi **Shohmurod o'tiradi**. Bu hodisa Qo'qon xonligida va uning tashqarisida ziddiyatli vaziyatning kuchayishiga sabab bo'ladi. Toshkent hokimi Qanoatshoh Mallaxonning qotili hisoblab Shohmurodga qarshi chiqadi va Xudoyorxonni taxtga taklif qiladi. Qo'qon xonligining dushmanlaridan biri, Sangzor qal'asini egallab turgan sobiq O'ratepa hokimi Abdulg'afforbek Buxoro amirligi nomidan Yom, Zomin, O'ratepani egallaydi. Bu voqealardan ustalik bilan foydalangan Xudoyorxon tez orada amir Muzaffar yordamida deyarlik jangsiz dastlab Xo'jandni, so'ngra Qo'qonni egallaydi va

[1] Nabiyev R.N. «Из истории Кокандского ханства». T.,«Fan», 1973.58-bet.

1862–1863-yillarda xonlik qiladi. Ammo Farg'ona vodiysining sharqiy hududlarida o'zining to'la hukmronligini o'rnata olmadi. Mullo Alimqul boshchiligida qipchoqlar 1863-yilda Xudoyorxon va amir Muzaffar qo'shinlarini Qo'qonni qoldirib Buxoroga ketishga majbur qiladilar. 1863-yil iyuldan 1865-yil iyulgacha taxt vorisligini Mallaxonning o'g'li Sulton Saidxon suradi. Bu davrda hokimiyatni amalda Mulla Alimqul boshqaradi. Buning natijasida Qo'qon xonligida qipchoqlarning ta'sir kuchi tag'in ham ortadi. Yuqori martabali lavozimlardan o'zbeklar chetlashtirilib, ularning o'rniga qipchoq va qirg'izlar qo'yiladi.

1865-yilda Toshkent uchun Rossiya qo'shinlari bilan bo'lgan jangda Mulla Alimqul qahramonlarcha halok bo'ladi. Sarkardasiz qolgan Qo'qon qo'shini chekinishga majbur bo'ladi, bir qismi esa Toshkent shahriga kirib berkinadi. Rus qo'shinlari qattiq janglardan so'ng Toshkentni bosib olishga erishadi. Amir Muzaffar yordamida Xudoyorxon uchinchi marta hokimiyat tepasiga keladi va u 1865–1875-yillarda, to ruslar Qo'qon xonligini batamom bosib olgunga qadar hukmronlik qiladi.

Shunday qilib **«Tarixi jahonnomai»** muallifining yozganlariga ko'ra, Qo'qon xonligida so'nggi 27 yil mobaynida bo'lgan voqealar amirlar, xonlar, sultonlar, beklar va hokimlar o'rtasidagi o'zaro mantiqsiz urushlar va kurashlar xalqni xonavayron qiladi, xonlikning inqiroz va uzlat uzra yuz tutishiga sabab bo'ldi. Bundan dushmanlar, Rossiya bosqinchilari foydalandilar va Qo'qon xonligini o'z mustamlakalariga aylantirib, xalq ommasi boshi uzra istibdod va zulmni kuchaytiradilar.

Atoqli o'zbek yozuvchisi Abdulla Qodiriy o'zining «O'tkan kunlar» romanida Qo'qon xonligining so'nggi yillaridagi ijtimoiy-siyosiy voqealarini badiiy ravishda quyidagicha tasvirlaydi: «–Maqsadlari juda ochiq!» – deydi hoji. Bittasi mingboshi bo'lmoqchi, ikkinchisi Normuhammadning o'rniga minmoqchi, uchinchisi yana bir shaharni o'ziga qaram qilmoqchi...Ittifoqni nima ekanini bilmagan, yolg'iz o'z manfaati shaxsiyati yo'lida, bir-birini yeb, ichgan mansabparast, dunyoparast va shuhratparast muttahamlar Turkiston tuprog'idan yo'qolmay turib, bizning odam bo'lishimizga aqlim yetmay qoldi... Biz shu holda ketadigan, bir-birimizning tagimizga suv quyadigan bo'lsak yaqindirki, chor istibdodi Turkistonimizni egallar va biz bo'lsak o'z qo'limiz bilan kelgusimizni rus qo'liga qoldirgan bo'larmiz».[1]

5. XVI asr va XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlar[2]

Tadqiqotchilar miloddan avvalgi VI asrga oid Bexistun yozuvlarida eslatilgan saka tigraxaudalarni (cho'qqi qalpoqli saklar) hozirgi Qoraqalpog'iston hududida yashagan qabilalar deb hisoblaydilar. Manbalarga ko'ra, milodning VI-VIII asrlarida Orol dengizi atroflarida bijanak va o'g'uz etnik guruhlari shakllanadi. Tadqiqotlarga ko'ra, bijanak qabilalari qoraqalpoqlarning ajdodi hisoblanadi. Qoraqalpoq xalqi shakllana boshlagan VIII–X asrlarda Orol atrofi Kerder viloyati deb yuritilgan. Mo'g'ul bosqini natijasida Amudaryo to'g'oni buzib tashlangach, Kerder viloyati suvsiz qoladi va bu yerdagi qoraqalpoqlarning bir qismi Volga va Ural daryolari bo'ylariga, Sirdaryoning yuqori oqimlariga ko'chib ketadilar.

O'rta asrlarga (X–XII) oid rus manbalarida qoraqalpoqlar "чёрный клобуки", mahalliy manbalarda esa "qora bo'rkli" nomi bilan tilga olinadi. "Qoraqalpoq" etnonimining qachon paydo bo'lganligi noma'lum. Har holda 1598-yil Abdullaxon II tomonidan Sig'noqdagi muqaddas Ziyoviddin maqbarasiga berilgan yorliqda qoraqalpoqlar shu nom bilan tilga olingan. Keyingi davr manbalariga ko'ra XVI asrda qoraqalpoqlarning ayrim guruhlari Volga, Ural, Emba daryolari oralig'ida, shuningdek, Buxoro xonligi hududlariga o'rnashadilar. XVII asrdan boshlab to XVIII asr o'rtalariga qadar qoraqalpoqlar Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi bo'ylab joylashib, kichik juz qozoqlari bilan qo'shnichilikda yashaydilar. Bu davrda ular ham iqtisodiy va siyosiy jihatdan qozoq xonlariga tobe bo'lganlar. Ularning boshqaruvi qozoq sultonlari qo'lida bo'lgan.

Qozoq hukmdori Tavkaxon (1680-1718-yy.) hukmronligi davrida qoraqalpoqlarni uning o'g'illaridan biri boshqargan. 1694-yildan boshlab Tavkaxonning o'g'li Taburchak sulton qo-

[1] Abdulla Qodiriy. O'tkan kunlar. T., 1974. 301-bet.

[2] Mazkur masala bo'yicha ko'pdan ko'p ma'lumotlar «История Узбекистана». Том III. (XVI первая половина XIX века Т., «Фан», 1993, стр. 291–316) nomli kitobida berilgan.

raqalpoqlarga bosh bo'lgan bo'lsa, 1709-yildan Taburchakning o'g'li Kaip sulton ularga boshchilik qilgan. 1722-yildan boshlab qoraqalpoqlar xoni Eshmuhammadxon bo'ladi. Keyinroq esa, XVIII asrning 30–40-yillarida qoraqalpoqlar Kichik juz xoni Abulxayr tasarrufiga o'tadilar.

Qoraqalpoqlar qozoq xonlariga har yili ko'p miqdorda g'alla, 2000 tagacha otliq sarbozlar berib turishlari, qozoqlarning rus chegaralari, Buxoro va Xivaga harbiy yurishlarida ishtirok etishlari lozim bo'lgan. Shuningdek, ular o'z hududlaridan o'tgan karvonlardan qozoq sultonlari uchun boj olganlar.

XVIII asrning birinchi choragiga kelib savdo sotiqning rivojlanishi natijasida qoraqalpoqlarning Buxoro va Xiva bilan aloqalari kuchayib, boshqirdlar, ular orqali esa Rossiya bilan o'zaro aloqalar yo'lga qo'yiladi. 1721-yilga oid manbada "qoraqalpoqlar Boshqirdistonga ko'plab keladilar..., shuningdek, boshqirdlar...., qoraqalpoqlarga do'stlari bilan keladilar va har yili bir oy yoki uch haftadan bir-birlarinikida yashaydilar" deya ma'lumot beriladi. Shuningdek, bu davrda turli hududlarda yashayotgan qoraqalpoqlar orasida birlashishga intilish harakati boshlanib, Sirdaryo qoraqalpoqlarining Zarafshon vohasi va Xorazm qoraqalpoqlari bilan aloqalari yo'lga qo'yiladi. Bularga asosiy sabab – jung'orlardan kutilayotgan hujum xavfi edi. Shuning uchun ham 1721 – 1722 yillarda Rossiya hukumati bilan qoraqalpoqlar o'rtasida elchilar almashingan edi. 1723-yilda jung'or hukmdori Rabdon qo'shinlari Qozoq xonligi yerlariga bostirib kirdilar. Jung'orlarga qarshilik ko'rsata olmagan qozoqlarning katta qismi turli tomonlarga tarqalib ketdilar. Qoraqalpoqlarning bir qismi Sirdaryoning yuqori oqimlari bo'ylab Toshkent va uning janubi-g'arbiga, bir qismi esa Sirdaryoning quyi oqimiga, Orol bo'ylariga ketib qoldilar. Birinchi guruh jung'orlarga, ikkinchi guruh esa Kichik juz qozoqlariga tobe bo'lib qoldilar.

XVIII asrning 30–40-yillari boshlarida qoraqalpoqlarning Rossiya bilan elchilik aloqalari yana yo'lga qo'yildi. 1743-yilda Maman biy boshchiligidagi qoraqalpoq elchilari Peterburgda Rossiya hukmdori Yelizavetaning "homiylik" haqidagi yorlig'ini oldilar. Bundan g'azablangan kichik juz qozoqlari xoni Abulxayr o'sha yili Orol bo'yi qoraqalpoqlariga hujum qilib, ularni talontaroj qiladi. Abulxayrxonning hujumi qoraqalpoqlarning Jonidaryoga harakatlarini kuchaytirdi. 1746–1747-yilning qishida qoraqalpoqlar O'rta juz qozoq hukmdori Ablay sulton hujumiga duchor bo'ladilar.

Qozoq xonlari va sultonlarining hujumlariga dosh berolmagan Orolbo'yi qoraqalpoqlarining bir qismi Sirdaryoning yuqori oqimlariga ketib qolishga majbur bo'ladilar. Asosiy qismi esa, janubi-g'arbga tomon, Xiva xonligi chegaralariga, Quvondaryo va Jonidaryo oralig'idagi hududlarga o'rnashadilar.

1748-yilda O'rta juz sultoni Baroq o'zining tarafdorlari yordamida Abdulxayrni o'ldiradi. Abdulxayrning o'g'li Nurali xon deb e'lon qilinadi. Ammo, uning hokimiyatini barcha kichik juz qabul qilmadi. Yirik zodagonlar sulton Botirni xon deya e'tirof etganlari bois, kichik juz ikki hokimlikka bo'linib ketdi. Shuningdek, Sirdaryoning quyi oqimidagi ko'chmanchilarga boshchilik qilayotgan Abulxayrning yana bir o'g'li Erali sulton o'zini akasi Nurali sultondan mustaqil hisoblar edi.

1762-yilda sulton Erali Sirdaryo bo'ylarida qolgan qoraqalpoqlar ustiga yurishlar qilib ularni Jonidaryo va Orol mulklariga ko'chishga majbur qiladi. XVIII–XIX asr boshlarida butun Quvondaryo va Jonidaryo havzalari qoraqalpoqlarning mulklari edi. Bu yerda ular Orolbo'yi o'zbeklari va qoraqalpoqlari bilan nafaqat siyosiy ittifoqda bo'ldilar, balki etnik jihatdan ham aralashib ketdilar. Ular ittifoqchilikda qozoq xonlari va sultonlari, Xiva xonlariga qarshi kurashlar olib bordilar.

Bu davrda qoraqalpoqlar biylar Maslahatlari orqali boshqarilgan. Har bir qabila uyushmasiga yirik yer mulki va chorva egasi bo'lgan biylar boshchilik qilgan. Bir qancha qabila va urug'lar birlashmasi o'n to'rt urug'ni, mang'it urug'i biylari boshqargan.

XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab qoraqalpoqlar va Xiva hukmdorlari o'rtasida kurashlar avj oldi. Muhammad Amin inoq Xiva xonligi markaziy hokimiyatini kuchaytirish siyosatini olib borib, qoraqalpoqlarni xonlikka bo'ysundiradi. Xiva xonligida Muhammad Amin inoq va uning o'g'li Avaz inoq hukmronligida qoraqalpoqlardan soxta xonlar (Ortiqg'ozixon,

Yodgorxon, Abulg'ozixon IV, Abulg'ozixon V) saylangan. Shunga qaramasdan qoraqalpoqlarning Xiva hukmdorlariga qarshi kurashlari uzoq yillar davom etdi. Muhammad Amin inoq keyinchalik esa, Muhammad Rahimxon I davrlarida qoraqalpoqlarning qoldovli urug'i boshlig'i Oydo'stbiyga qator imtiyozlar berildi. Ammo, bu ham natija bermay Oydo'stbiy oxir-oqibat Xiva xoniga qarshi qoraqalpoqlarni qo'zg'olonga ko'tardi. Ammo, bu qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostirildi.

XIX asr qoraqalpoqlarning ijtimoiy tizimida urug' – qabilachilik an'analari saqlanib qolgan edi. Qoraqalpoqlardagi ijtimoiy tabaqalanish natijasida bir tomonda boylar, yirik yer egalari, yirik chorvadorlar, ikkinchi tomonda esa boylar qo'lida ishlab kun ko'ruvchi kambag'al fuqarolar ajralib turgan. Xorazmdagi qoraqalpoqlarga yerlar xon tomonidan qabila va urug'lar foydalanishi uchun berilgan bo'lsa-da, aslida eng yaxshi yerlar urug' va qabila boshliqlariga tegishli bo'lgan.

Qoraqalpoqlar yashaydigan hududlarda Xiva xonligida mavjud bo'lgan yer egaligining uch turi – davlat (xon) yerlari, yirik yer egalarining mulk yerlari, diniy muassasalarga tegishli bo'lgan vaqf yerlari saqlanib qolgan. Qoraqalpoqlarda biylar, otaliqlar, beglar begi, boylar, savdogarlar, qozi, rais, miroblar, harbiy boshliqlar (botirlar) hamda ulamolar – mullalar, eshonlar, oxunlar kabilar yirik yer egalari hisoblangan. Dehqonlar asosan kam yerli bo'lib, ularning yerlari bir-ikki tanobdan oshmagan. Kam yerli yoki umuman yersiz dehqonlar davlat, mulk va vaqf yerlaridan foydalanib, buning evaziga hosilning ma'lum qismini yer egalariga bergan yoki yer egasiga ishlab berish majburiyatini bajargan. Yersiz qoraqalpoq dehqonlarining ko'pchiligi Xorazmning janubiga, o'zbeklar va turkmanlar boylarining yerlariga ishlash uchun borganlar.

Eng yaxshi yaylov yerlari, ko'llar, qamishzorlar qoraqalpoq zodagonlariga tegishli bo'lgan. Barcha yerlardan foydalanish ular ixtiyorida bo'lib, suvdan foydalanish ham bundan mustasno emas edi. Qoraqalpoq jamiyatida ijtimoiy tabaqalanish chorvachilik xo'jaliklarida ham ko'zga tashlanadi. Amaldorlar va ruhoniylar yirik chorva egalari bo'lgan. Ular bir necha minglab chorva mollariga egalik qilganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar qoraqalpoqlardagi asosiy ma'muriy mansablar urug' boshlig'i biy, yuzboshi, mahram (zakot yig'uvchi), mirob, qozi, rais kabilar edi. Ulardan asosiysi biy bo'lib, biylar o'z qabila yoki urug'laridan xon xazinasiga soliqlar yig'ish, urug' yoki qabila ichidagi mojarolarni hal qilish, jumladan, yer-suv munosabatlari va jinoiy ishlarni hal etish vazifalarini bajarganlar.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab biylarning huquqlari chegaralanadi. Xiva xoni Sayid Muhammadxon qoraqalpoqlarning boshqaruv tizimi uchun qo'shimcha ikkita noib, oltita otaliq, ikkita beglar begi va bitta og'abiy mansablarini joriy etdi. Bular orasida og'abiy eng yuqori mansab bo'lib, qolganlari unga bo'ysunganlar. Qoraqalpoqlardagi boshlang'ich ma'muriy birlik – ovullar bo'lib, ularni jamiyatning hukmron tabaqalari vakillari bo'lgan **oqsoqollar** kengashi boshqargan. Qoraqalpoqlarning asosiy ma'muriy markazi Amudaryoning o'ng qirg'og'ida Chimboy, chap qirg'og'ida esa, Qo'ng'irot bo'lgan.

Qoraqalpoqlar bo'ysundirilganidan so'ng ularga ham xonlikdagi soliq, to'lov va majburiyatlar joriy etildi. XIX asr boshlaridan boshlab, qoraqalpoqlar hali yangi yerlarga joylashib, o'zlashtirib olmaganliklariga qaramay Xiva xonlari mahsulot to'lovlarini talab qila boshladilar. Undan tashqari doimiy yillik soliq (20 ming tilla hajmida) salg'ut-kesma solig'i joriy etildi. Eng og'ir majburiyatlardan biri qoraqalpoqlar xon qo'shinlaridagi 2 ming askarni boqishlari va qo'shin uchun navkar berish edi. Shu bilan birgalikda aholi ariq va kanallar qazish hamda tozalash ishlariga (hashar) jalb etilgan.

Xiva xonlari qoraqalpoqlarni bo'ysundirganidan so'ng (XIX asrning boshlari) ularning Xorazmda, Amudaryoning har ikkala qirg'og'ida joylashuvi jarayoni asosan tugallanadi. Chap qirg'oq qoraqalpoqlar Qo'ng'irot va Xo'jayli oralig'ida, Shumanay kanali havzasida joylashgan bo'lsalar, o'ng qirg'oq qoraqalpoqlar Ko'ko'zak, Kechitli kanallari, Amudaryo bo'ylarida, Kushkanatav etaklarida joylashadilar.

XIX asr boshlarida qoraqalpoqlarning iqtisodiy ahvoli ancha og'ir edi. Yangi yerlarga joylashgan bu aholi yerlarni o'zlashtirish uchun, dashtni hosildor yerlarga aylantirish uchun sug'orish tizimi yaratishi lozim edi. Bu esa albatta katta kuch, mehnat va vaqt talab etar edi.

Amudaryo havzasidagi qoraqalpoqlarning asosiy xo'jalik turi dehqonchilik edi. XIX asrning birinchi choragida bu yerda uchta qoraqalpoq dehqonchilik vohalari: Qallikul, Kushkanatav va Kegeyli shakllanadi. Chap qirg'oq Amudaryo shakllangan Qallikul vohasi Lovdin, Shanglibasuv, Shumanay, Qiyot – Jargan kanallaridan suv olgan. O'ng qirg'oq Amudaryo, hozirgi Chimboy shahrining shimoli g'arbida shakllangan Kushkanatav vohasi Amudaryoning tabiiy irmog'i Qorabaylidan suv olgan. Xitoy va qipchoq qabilalarining yerlari bo'lgan bu voha XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlarning muhim dehqonchilik vohasi edi.

XIX asrning o'rtalariga kelib qoraqalpoqlar joylashgan hududlarda yana ikkita – Chimboy va Qo'ng'irot xo'jalik tumanlari shakllanadi. Butun XIX asr davomida qoraqalpoqlar xo'jalik hayotining asosini quyidagi beshta – Chimboy, Davqara, Talliq, Qo'ng'irot, Xo'jayli kabi xo'jalik tumanlari tashkil etgan edi. Ta'kidlash lozimki, bu xo'jalik tumanlaridagi dehqonchilikning holati Amudaryo suvi bilan bog'liq bo'lgan. Tabiat injiqliklariga qaramasdan (suv toshqini, qurg'oqchilik, qishning erta yoki kech kelishi) qoraqalpoqlar dehqonchilik xo'jaliklarini rivojlantirib borganlar.

Qoraqalpoq xo'jaliklarida yerga ho'kiz qo'shilgan omoch va mola bilan ishlov berilgan bo'lib, asosan, bug'doy, sholi, jo'xori, suli, kanop, beda, qovun, tarvuz, qovoq, mosh, no'xat kabi mahsulotlar asosan ichki ehtiyojlar uchun yetishtirilgan.

XIX asrning o'rtalaridan boshlab Qo'ng'irot xo'jaliklarida paxta yetishtirish yo'lga qo'yilgan. Qoraqalpoq bog'dorchiligida jiyda, o'rik, shaftoli, olma ko'plab yetishtirilgan.

Aholi chorvachiligida yirik shoxli hayvonlarni ko'paytirish ustunlik qilgan. Uy chorvachiligida juni, terisi, suti va go'shti uchun ko'plab echki va qo'ylar boqilgan. Otlar kam boqilgan. Tuyalar faqat boylardagina bo'lgan. Ot va tuyalardan yuk tashish va chig'ir aylantirishda ham ishlatilgan. Xo'jalikda baliqchilik ham rivojlangan. Baliqchilar Orol, Quvanishdaryo, Amudaryo va Davkar, Qo'ng'irot, Qora Teren ko'llarida tirikchilik qilganlar. Qoraqalpoqlar dehqonchilikdan bo'shagan kuz va qish oylarida ovchilik bilan ham shug'ullanganlar.

Qoraqalpoqlarda hunarmandchilikning temirchilik, tikuvchilik, to'quvchilik, kosiblik, kulolchilik, zargarlik, duradgorlik kabi ko'plab turlari rivojlangan edi. Dehqonchilikda bo'lgani kabi hunarmandchilikda ham asosiy mahsulotlar ichki ehtiyoj uchun ishlab chiqarilgan. Ko'pchilik ustalar o'z ovullari uchun mahsulot yasaganlar va ular mehnati uchun g'alla va chorva olganlar.

So'nggi o'rta asrlarda Xiva xonligining shimolidan o'tgan savdo-karvon yo'llari Chimboy, Xo'jayli, Qo'ng'irot, Ko'hna Urganch shaharlarini Xiva bilan bog'lagan. Undan tashqari Xivani Kazalinsk bilan bog'laydigan yo'l Chimboy orqali o'tgan. Po'volje, Uralsk, Orenburgdan Ustyurt orqali Xivaga keladigan yana bir yo'l Qo'ng'irot yaqinidan o'tgan. XIX asrdan boshlab Xiva xonligining savdo aloqalarida qoraqalpoqlar faol ishtirok eta boshlaganlar. Ular xonlik bozorlarida bug'doy, chorva va baliq mahsulotlarini sotib, rus, Xiva va Buxoro mahsulotlari (kundalik ehtiyoj mollari)ni xarid qilganlar – Qoraqalpoqlarning Qo'ng'irot, Xo'jayli Mang'it, Chimboy, Sho'raxon kabi shaharlarining savdo-sotiqdagi ahamiyati katta edi.

So'nggi o'rta asrlar qoraqalpoq xalqi madaniyati og'ir tabiiy sharoit, Xiva xonlariga tobelik zaminida bo'lsa-da, o'ziga xos yo'nalishlarida shakllanib, ravnaq topdi. Qoraqalpoqlarning katta qismi Qo'ng'irot, Qiyot, Chimboy, Nukus, Qipchoq, Mang'it, Janga qal'a, Oydo'st qal'a, Ernazar qal'a, Ko'k o'zak, Eshon qal'a kabi shahar va qal'alar qoraqalpoq xalqi tomonidan yaratilgan madaniy va me'morchilik yodgorliklarining markazi hisoblangan.

Manbalarga ko'ra, qoraqalpoqlarda yoshlar savodini dastavval maktablarda chiqarganlar. Ushbu boshlag'ich maktablarda 5-6 yoshdan boshlab qabul qilingan o'quvchilar Qur'on va Hadislarni o'qish va tilovat qilishni o'rganganlar. Maktabda savodini chiqargan yoshlar Xiva va Buxoro madrasalarida, qoraqalpoqlarning Qoraqum Eshon, Kalila oxun, Egambergan oxun, Oyibet eshon, Eshonqal'a mavzelaridagi madrasalarda ta'lim olganlar.

Qozoq ma'rifatparvar olimi Cho'qon Valixonov o'z davrida "qoraqalpoqlar sahrodagi birinchi

shoir va qo'shiqchilar..., minglab dostonlar, qissalar, qo'shiqlarni qoraqalpoqlar yodda saqlaganlar" deya, bejizga aytmagan edi.

Darhaqiqat, qoraqalpoqlarning qahramonlik dostonlari qadimdan ma'lum. Ulardan "Qirqqiz", "Alpomish", "Qo'blan", "Mast podsho", "Edigey" kabilarda qoraqalpoqlarning voqealarga boy tarixi kuylanadi. Bu davrda qoraqalpoq xalqida jirav-baxshichilik rivojlangan bo'lib Jien Jirav (1730–1784), Shankay Jirav (1814–1884), Jismurat Jirav (1836–1908) kabilar mashhur edi. XIX asr qoraqalpoq shoirlari Jien Jiravni "qoraqalpoq poeziyasining otasi" deb ataganlar.

Qoraqalpoq mashhur shoirlaridan biri Kunxo'ja Ibrohim o'g'li (Jismurat, 1799–1830) bo'lib, uning umri muhtojlikda o'tgan. Uning "O'roqchilar", "Oq qamish", "Cho'ponlar" kabi she'rlari mashhurdir. Ajiniyoz Kasibay o'g'li (1811–1878) ham qoraqalpoq xalqining mashhur shoirlaridan biridir. Ajiniyoz she'rlarida vatanparvarlik va insonparvarlik g'oyalari ustunlik qiladi. Shoirning "Bo'zatov" dostonida qoraqalpoq xalqining boshqa yurtlarga majburan ko'chib ketishi kuylanadi. Berdimurod Qarg'aboy o'g'li Berdaq (1827–1900) qoraqalpoq klassik adabiyotining mashhur namoyandalaridan biridir. Uning ijodida qoraqalpoq xalqining XIX asrdagi ijtimoiy – iqtisodiy hayoti aks etgan.

Shunday qilib, 1873-yilda Rossiya hukumati bilan tuzilgan Gandimiyon shartnomasiga ko'ra, Xiva xonligi Rossiya vassaliga aylandi. Amudaryoning o'ng qirg'og'ida yashaydigan qoraqalpoqlar hududlari Rossiyaga qo'shib olindi. Bu hududlarda Amudaryo bo'limi tashkil etildi va 1877-yildan u Turkiston general – gubernatorligining Sirdaryo viloyati tarkibiga qo'shildi. Qoraqalpoqlarning Amudaryoning chap sohilida yashaydigan kam qismi 1920-yilga qadar yana Xiva xonligiga tobe bo'lib qoldi.

6. Xonliklar davrida ta'lim, fan va madaniyat

XVI-XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xonliklarining va Buxoro amirligining xalq ta'limi, fan va madaniyati haqida gap borganda shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, ijtimoiy-siyosiy hayotning hamma sohalarida va birinchi navbatda madaniyat va mafkurada islom dini g'oyasi O'rta o'rinni egallar edi. O'z boshlang'ich nuqtasini X–XII asrlardan e'tiboran olgan so'fiylik tariqati naqshbandiylik g'oyasi bilan uyg'unligi negizida XV asrga kelib eng yuksak cho'qqiga ko'tariladi, u to XX asrdagi siyosiy to'lqin va larzalar davriga qadar jamiyat taraqqiyotining borishida jiddiy rol o'ynaydi. XVI asrning ikkinchi yarmidan e'tiboran Jo'ybor shayxlar nomi bilan tarixga kirgan din peshvolari o'zining yuqori mavqeyiga ega bo'ladilar. Bu davrning nomdor Jo'ybor shayxlaridan Xo'ja Muhammad Islom (1493 yil atroflari-1563), Hoji Jaloliddin Kosoniy (1549 yilda vafot etgan), u tarixda Maxdumi A'zam nomi bilan mashhur edi; Xo'ja Sa'ad (1531–32–1589); Xo'ja Tojiddin Hasan (1547–1646); Xo'ja Abdurahim (1575–1628-29) va boshqalar bo'lib naqshbandiylik tariqatining atoqli namoyandalari bo'lganlar. Davlatni boshqarish ishlarida ruhoniylar faol qatnashganlar, hukmdorlar din arboblariga katta mansablar va huquqlar berganlar. Buxoro hukmdorlari hatto o'zlarini "Musulmon amirlari" deb e'lon qilganlar. Mamlakat va davlat ahamiyatiga molik barcha ishlar, o'zga mamlakatlarga qarshi olib borilgan urushlar ruhoniylarning maslahati va fatvosi bilan e'lon qilingan. Ayni zamonda din ham xonlarni qo'llab-quvvatlagan, Olloh va Qur'on nomidan ularga katta va cheklanmagan huquqlar bergan. Masalan, Amir Nasrullo (1826–1860)ning Qo'qon xonligini 1842-yili bosib olishi bunga dalil bo'la oladi. Yoki amir Shohmurod Olloh irodasiga baho keltirishni qizg'in namoyish qilgani va davlatda Islomning ravnaq topishiga g'amxo'rlik ko'rsatgani uchun "begunoh amir" nomini olgan. Darvoqe Shohmurod naqshbandiylar darvesh jamoasining a'zosi va o'sha davrda shu jamoaning boshlig'i bo'lgan shayx Safarning muridi bo'lgan.

Ruhoniylarning ta'siri va rahnamoligida o'z davrining mulkdorlari va xudojo'y kishilari mablag'lari hisobiga qabristonlar obod qilinar, u yerlarga boradigan yo'llar, ko'priklar ta'mirlanar va qabristonlarga yaqin joylarda masjidlar va madrasalar qurilardi. Naqshbandiylar ta'limotining asoschisi Bahouddin Naqshbandning Buxorodan 12 kilometrlar chamasi narida joylashgan qabri to oktyabr to'ntarishiga qadar ham musulmon dunyosi xalqlari o'rtasida mashhur qadamjo bo'lgan. Bu yerda har chorshanba kuni Buxoro shahridan va boshqa uzoq-uzoq yurtlardan musulmonlar bozorga va an'anaga aylanib qolgan "gul bayrami"ga to'planganlar. Qur'oni Karimdan tilovatlar qilib nomozlar o'qiganlar. Qabr atrofida katta sayil bo'lar, odamlar qo'shiq aytib raqsga tushardilar.

Amirlar bu qadamjoni haftada bir marta albatta ziyorat qilishni odat tusiga kiritganlar, hojilar, jamoa arboblariga sovg'a-salomlar va tangalar hadya qilganlar.

O'rta Osiyodagi har uchala xonlikning ham ruhoniylar qozikalon sifatida barcha sud ishlarini o'z qo'llari ostida markazlashtirib olganlar. Qozikalonlarni amir va xonlar tayinlar edilar. Ma'rifat, fan va maorifda ham Islom mafkurasi asosiy va yetakchi yo'nalish bo'lib xizmat qilgan.

XVI–XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyodagi har uchala amirlik va xonliklarning madaniy taraqqiyotiga xos bo'lgan umumiy o'xshashliklar diqqatga loyiqdir. Bu o'xshashliklarning sabablari ham bir-biriga juda o'xshashdirlar. **Birinchidan**, O'rta Osiyo hududi davlatlari XV asrlarda madaniy taraqqiyotda dunyoda eng yetakchi o'rinlarda turgan bo'lsa, XVI–XVII asrlardan e'tiboran bu hududda tushkunlik boshlanadi. **Ikkinchidan**, har uchala davlat birliklari o'zlari alohida mustaqil faoliyat ko'rsatsalarda davlat idora ishlari o'zbek va fors tilida olib borilardi. Buxoroda fors, qo'qonda fors-o'zbek Xivada o'zbek tili rasman davlat tili bo'lib hisoblanardi. Turmushda adabiy ijodda o'zbek va fors tillari keng qo'llanilar edi. **Uchinchidan**, an'anaga ko'ra fanda, adabiyot va maktabda arab va fors tilining obro'si saqlanib qolgandi.

Buxoro amirligi, Qo'qon va Xiva xonliklarida xalq ta'limining tuzilishi va faoliyati deyarli bir xil bo'lgan. Ularda madrasalar, maktablar va qoriqxonalar mavjud edi. Madrasalar musulmon oliy o'quv yurtlari hisoblangan. Maktablar masjidlar qoshida va xususiy uylarda tashkil etilgan. Xonlar o'rtasida xonzoda va zodagonlarning bolalarini o'qitish uchun maxsus maktab bor edi. Masalan, "Ansob as-solatin va tavorixi al-havoqin" nomli asarda yozilishicha, "Musulmonqul mingboshining buyrug'i bilan yosh Xudoyorxon va qipchoqlar bolalarini o'qitish uchun o'rdada maktab qurilib, unga maktabdor etib Mullo Sodiq tayinlangan"[1].

Lekin bu maktab hozir Qo'qonda mavjud bo'lgan Xudoyorxon o'rdasida emas, balki 1845-yilda bo'lgan xon o'rdasida joylashgan edi. Keyinchalik bu o'rda buzilib ketgan.

Odatda, maktablarda asosan o'qish va yozish, arifmetika va adabiyot o'qitilar edi. Qorixonalarda esa asosan ko'zi ojizlar o'qib, Qur'on, doston va she'r-u g'azallar yodlar edilar. Maktablar qizlar uchun alohida, o'g'il bolalar uchun alohida bo'lgan. Masalan, mashhur shoira Dilshod Qo'qonda maktab ochgan. U o'zining pedagogik faoliyati haqida bunday deb yozgan edi: "Mening suhbatdoshlarim va dugonalarim aqlli qizlar va iste'dodli shoiralar edi. Ellik bir yil davomida men maktabdorlik qildim va yiliga o'rtacha 20 tadan 30 tagacha o'quvchilarim bo'lib, sakkiz yuz to'qsonta qizlarning savodini chiqardim, bulardan deyarli chorak qismi she'riyatga qobiliyatli bo'lib, shoira va o'z davrining aqlli va dono odamlari edi".[2]

Qo'qon shahrida boshqa shaharlarga nisbatan maktablar soni ko'proq bo'lgan. Bu esa qo'qonliklarning aksariyat ko'pchiligi savodli bo'lib, o'qish va yozishga usta bo'lganligidan dalolat beradi.

O'qituvchilar o'z uylarida ochgan xususiy maktablaridan tashqari barcha o'quv yurtlari, turli shaxs va tashkilotlar tomonidan xayriya qilingan vaqflardan tushadigan daromad hisobiga ishlar edi. Ularning odatida masjidlar birinchi o'rinda turardi, Chunki deyarli barcha masjidlarda maktablar ochilgan.

1841-yilgi ma'lumotlarga qaraganda, Qo'qon shahridagi xonning asosiy madrasasida 1000 ta mulla o'qigan. Bu madrasani ikkita bosh mudarris boshqargan: Eshon Mavloniy va Maxzumi Buxoriy. Bular hurmatli insonlar bo'lib, katta ilmga ega edilar.

Madrasalar Qo'qon xonligining boshqa shaharlarida ham bor edi, ammo ular Qo'qondagidek salobatli va katta emasdi. O'qishni bitirganlarning ayrimlari bilimini takomillashtirish va oshirish uchun Buxoro va Samarqand madrasalariga ham borib o'qishar edilar.

Har bir maktabdor domlaning ham o'zicha o'qitish usullari bo'lgan. Ularning ba'zilari bolalarning yosh xususiyatlariga alohida e'tibor bergan holda kichik yoshdagi o'quvchilarga husnixat va og'zaki hisobni o'rgatsa, katta yoshdagi o'quv-

[1] «Ansob as-salotin va tavorixi al-havoqin», 78-bet.

[2] Muxtorov A.Дилшод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX-начале XX вв., ст. 301.

chilarga esa Qur'onning oyat va suralaridan tashqari fors, arab, turkiy tillarda yozilgan o'nlab hayotiy kitoblarni ham o'qishni o'rgatar edi.

Demak, dastlabki boshlang'ich ta'limdan so'ng Qur'on xatm qilinib, «Chor kitob», keyin esa «So'fi Olloyor» ibtido qilingan. So'ngra «Kalila va Dimna», «Qobusnoma» singari donishmandlik ruhidagi kitoblar o'qitilgan. O'quvchilarga «Odobnoma» dasturlari asosida dars berilgan. Xalq og'zida yurgan axloqiy, falsafiy ruhdagi maqolalar, masalalar, majmualar, rivoyatlar, hikoyatlardan esa tarbiya vositasi sifatida foydalanilgan.

Madrasalarda o'quv dasturi asosan uch bosqichda: boshlang'ich (adno), o'rta (avsat) va yuqori (a'lo) bosqichlarda olib borilib, unda uchta til (arab, fors va turkiy) mukammal o'rgatilgan. Madrasalarda Qur'on ilmi (o'qish usullari, qiroat, tavsif), fiqh (shariat qonunlari), handasa, ilmi nujum, axloq, falsafa, mantiq, adabiyot, jo'g'rofiya, tarix, tabobat fanlari o'qitilgan. Talabalar arab va fors tillari orqali Fariduddin Attorning «Mantiq ut-tayr», Hofiz Shyeroziy devoni, Mirzo Abduqodir Bedil devoni, Mir Alisher Navoiyning «Chor devon»i, Fuzuliy g'azaliyoti hamda sharqda milliy ta'lim sohasida darslik va qo'llanma sifatida foydalanib kelinayotgan «Maslak ul-muttaqin», «Avvali ilm», «Mu'zi Vazanjoniy», «Avomil», «Harakat», «Qofiya», «Sharqi muloyi Jomiy», «Risolai Shamsiya» kabi risolalar bilan tanishish imkoniga ham ega bo'lganlar. Bu esa madrasalarda ta'lim jarayonida badiiy adabiyotning mumtoz namunalari keng o'rin olganligini, dunyoni, tafakkurni shakllantirish borasida badiiy asarlarga alohida ahamiyat berilganligini ko'rsatadi.

Madrasalarda bilim olish mumkinligi, bu yerda ham diniy, ham dunyoviy fanlar bo'yicha dunyoga tanilgan mudarrislar, olimlar bor bo'lganligi uchun ham Turkistonda turli mamlakatlardan ko'plab talabalar kelib o'qiganlar[1].

Qo'qon xonlari davrida turli mansablarda xizmat qilgan Muhiddinxo'ja 1861-yili Qo'qondagi madrasalardan birida o'qigan. Keyichalik u N. Likoshinga so'zlab berganligiga qaraganda, mudarrislar talabalarning madrasadan tashqariga chiqib maishat qilganlarini yoqtirmagan. Talabalar vaqtlarini ertalabdan kechgacha domlalarining tushuntirishlarini eshitib, kitob o'qish va xattotlik mashqlari bilan o'tkazardilar.

Payshanba kunlari domlalar uylariga ketganlar, talabalar esa bo'sh vaqtlarini o'yinlar bilan band etganlar. Juma kunlari o'qish bo'lmagan. Talabalar ba'zan bozorga borib maddoxlarning hikoya va diniy rivoyatlarini eshitar edilar. Talabalarning ko'pchiligi esa Qo'qon xoni boradigan va olimlar yig'iladigan Jome' masjidiga borishni orzu qilganlar. Bu yerda juma namozidan keyin olimlar bilan birgalikda Qur'on va shariat haqida munozaralar o'tkazilgan. Bunda ko'plab mashhur din arboblari, olimlar, yosh mutaxassislar ham madaniyat taraqqiyotida bir oz tushkunlik yuz bergan bo'lsada, ajdodlarimiz: falsafa, tabiiy fanlar, tibbiyotshunoslik jo'g'rofiya, tarix, badiiy ijod va adabiyotning barcha sohalarida qalam tebratdilar.

Xiva xonligida XVII asrda ro'y bergan madaniy hayotdagi tushkunlik Buxoro xonligidagiga qaraganda kuchliroq bo'lgan. Bu shunda yaqqol ko'rinadiki, Xorazmda Abulg'ozi Bahodirxon xon bo'lgan davr (1644–1663)da Xorazm tarixini yozib qoldirish masalasi ko'tarilganda, bu ishni eplay oladigan bir kimsa topilmagan. Bu haqda Abulg'ozi Bahodirxonning o'zi quyidagisha hikoya qiladi: "Ammo bizning ota va aqolarimizning beparvoligi va Xorazm xalqining beuquvligi, bu ikki sababdin, bizning jamoatimizni Abdullaxonning otalari birlan bizning otalarimizning ayrilgan yeridin to bizga kelguncha tarixlarni bitmay erdilar. Bu tarixni bir kishiga taklif qilali teb fikr qilduk. Hech munosib kishi topmaduk. Zarur bo'ldi. Ul sababdin o'zimiz aytduk. Turkning masali turur: "O'qsuz o'z kindigini o'zi kesar", degan"[2].

XVII asrda yashab ijod qilgan Abulg'ozi Bahodirxon oliy nasab, toj-taxt sohibi, o'z sulolasining shonu-shuhrati uchun kurash olib borgan, ayni choqda parchalanib ketayotgan Xiva xonligini kuchli markazlashgan davlatga aylantirish uchun ham qurol bilan, ham qalam bilan kurash olib borib, nisbiy osoyishtalik o'rnatishga erisha olgan hukmdor ham edi. U qoloqlashib qolgan Xorazmni ham iqtisodiy, ham madaniy jihatdan yuqori ko'tarishga intildi. Hukmdor sifatida bekliklar o'rtasidagi ziddiyatlar, o'zaro qirg'in urushlarga barham berishga qaratilgan tadbirlar ko'rgan bo'lsa, ijodkor sifatida "Shajarai turk", " Shajarai tarokima" va "Manofe'-ul-inson" ("Inson uchun foydali tadbirlar") kabi tarixiy-badiiy hamda tabiblikka oid nodir kitoblar yozdi. Abulg'ozi Bahodirxonning birinchi yodgorliklar asari "Shajarai tarokima" yarim afsonaviy xususiyatga ega bo'lsada, u mahalliy xalqlarning kelib chiqishi va ularning qadimiy tarixiga oid ma'lumotlar beradi.

Abulg'ozi Bahodirxonning ikkinchi qimmatli asari "Shajarai turk" bo'lib, uni oxiriga qadar yozib tugata olmadi. Bu asarni Abulg'ozi vafotidan so'ng o'g'li Anushaxonning topshirig'iga ko'ra Urganchlik mulla va Abulg'ozining qarindoshi Mahmud Ibn Muhammad Urganjiy yozib poyoniga yetkazadi. Bu taxminan 21 sahifani tashkil etgan qo'shimcha edi, xolos.

"Shajarai turk" asari qisqa muqaddima va to'qqiz bobdan iborat bo'lib, Odam Atodan to turklarning qadimgi xonlaridan Mo'g'ulxongacha kechgan hodisalar va, shunindek Shaybon avlodidan Xorazm mamlakatida podsholik qilganlar zikrini o'z ichiga oladi.

Abulg'ozining "Shajarai turk" asari o'sha davrning eng noyob asarlar jumlasidandir. Shu bois mojar sharqshunosi G.Vamberi: "Jahon uning "Shajarayi turk" nomli tarixiy asari uchun undan minnatdordir[1] degan bo'lsa, taniqli adabiyotshunos Olim Sharofiddinov: "Abulg'ozi Bahodirxon binni Arabmuhammad o'zbek xonlari ishida Boburdan keyingi muhim shaxsdir. Uning madaniyat tarixida qilgan ishlari ulug'[2] deb yuksak baho bergan. Abulg'ozi Bahodirxonning "Shajarai turk" va boshqa asarlari nafaqat Sharq tarixchilari, balki butun dunyo ilmiy jamoatchiligining ham diqqat e'tiborini o'ziga tortgan, juda ko'plab jahon xalqlarining tillariga tarjima qilingan. Jumladan "Shajarai turk" asari rus tilida 1825, 1854 va 1871-yilda Qozon shahrida, "Shajarai tarokima" asari esa 1898 va 1906 yilda bir necha marotaba nashr etilgan. 1871–1874 yillar orasida P.N. Demezon "Shajarai turk"ni fransuz tiliga tarjima qilgan. Bu asar Angliya va Amerika xalqlari orasida ham keng tarqalgan.

Abulg'ozi Bahodirxon o'zining «Shajarayi turk» asari bilan Xorazm tarixchilik maktabiga asos soladi. Xorazm xalqining buyuk farzandi Abulg'ozi boshlagan g'oyatda ulug' va mo'tabar ishni undan keyingi avlodlar, Munis Xorazmiy va Muhammad Rizo Ogahiylar davom ettiradi.

Munis Xorazmiy Shermuhammad Avazboy o'g'li (1778–Xiva-1829) O'zbek shoiri, tarixchi, tarjimon, xattot, ma'rifatparvar inson. Boshlang'ich ta'limni Kotda olgan, Xiva madrasalarida o'qigan. 1800-yilda otasi vafot etgach, Xiva xoni Avaz Inoq saroyida farmonnavis kotib lavozimida ishlagan. 1804-yilda Munis o'zining «Devoni Munis»ini yaratadi. 1806-yilda Xiva xoni Eltuzarxon unga Xiva xonlari tarixini yozishni topshiradi. O'sha yili xon fojiali halok bo'ladi. Ammo Munis kitob yozishni davom ettiradi. 1819-yilda u Mirxondning «Ravsat us-safo» («Soflik bog'i») kitobini tarjima qilishni boshlaydi. Bu kitobning faqat birinchi jildini yozib tamomlashga ulguradi, xolos. Xiva tarixini yozib tugata olmay vafot etadi. Uning «Firdavs ul-iqbol» asarini va «Ravzat us-safo» tarjimasini shogirdi va jiyani Ogahiy oxiriga yetkazadi. Munis Xorazmiyning «Ornalar» («Orna»-anhor, kanal demakdir) asarida sug'orish inshootlari va yer-suv munosabatlariga doir masalalar aks etgan. Bu risola XVII asr oxiri va XIX asr boshlaridagi dehqonchilik ijtimoiy munosabatlarni o'rganishda g'oyat ahamiyatlidir. Munis Xorazmiyning asosiy adabiy merosi 1815–1820-yillarda tuzilgan «Munis ul-ushshoq» («Oshiqlar do'sti») devoni g'azal, ruboiy, qit'a va boshqa janrlardan iborat bo'lib, 80. 000 dan ziyod misrani o'z ichiga oladi. U bir necha marta nashr qilingan. Munis Xorazmiy she'riyatida xalqchilik taraqqiyparvarlik g'oyalari keng o'rin olgan. U «So'z» va «Shuaro» kabi she'rlarida ilm-fan, san'at, adabiyotni targ'ib qiladi, olimlar va san'atkorlarni yuksak qadrlaydi, ularni xo'rlagan reaksion guruh va to'ralarni qoralaydi.

Munis Xorazmiyning 1804-yilda bosilgan «Savodi ta'lim» she'riy risolasida savod chiqarishni yengillatish va husnixat san'atini rivojlantirish muammolari ko'tariladi.

Muhammad Rizo Ogahiy (1809–1874) yetuk shoir, bilimdon tarixchi va mohir tarjimon sifatida fan va tarixda nom qoldiradi. Uning she'riy asarlari «Ta'viz ul-oshiqin» («Oshiqlar tumori») devonida to'plangan. Devon Xivada bir necha marta (1905, 1909) tosh bosma (litografiya) usulida nashr qilinadi. Hajmi 18 ming misradan or-

[1] Yuldoshev J., Hasanov S. Jadid tarbiyashunosligi asoslari. T., 1994. 5–6-betlar.

[2] Abulg'ozi Bahodirxon. Shajarai turk. Toshkent, «Cho'lpon», 1992. 2-bet.

[1] Vamberi G. «История Бухарии или Мовароуннахра». М.,1964,ст.115

[2] Olim Sharofiddinov. O'zbek adabiyoti tarixi xrestomatiyasi. Toshkent, II jild, 1945, 531-bet.

tiq bo'lgan bu devonda she'riy (nazm) janrining deyarlik hamma turi o'z ifodasini topgan. Ogahiyning she'rlarida xalqparvarlik ma'rifatparvarlik buyuk va oliyjanob insoniy fazilatlar ulug'lanadi, xon va to'ralarning adolatsizligi va xalqqa o'tkazgan jabr-zulmlari, Chala mulla ruhoniylarning makr hiylalari ayovsiz tanqid qilinadi. Shu ma'noda shoirning «Qish» radifli g'azali diqqatga molikdir. Bunda qish fasli tasviri orqali kambag'al, bechora, kulbasiz va yupun oddiy mehnatkash xalqning ahvoliga achinadi, beva-bechoralarga nisbatan himmatsiz, e'tiborsiz va shafqatsiz bo'lgan boylar va davlatmandlardan nafratlanadi.

Ne bilursan kechalar faqr ahlidin, ne o'tkanin,
Bistari zarrin[1] uza, ey kim qilursan hob[2] qish.
Ey g'ani[3] boqg'il yalanglar holig'a, shukr uchun,
Kim kiyarsan tax-batax qoqim[4] ila sinjob qish.

Ogahiy tarixchi olim sifatida ham o'zidan keyin katta meros qoldirgan. «Ta'viz ul-oshiqin» devoni debochasining oxirida u quyidagi tarixiy kitoblarni yozganligini aytadi: «Riyoz ul davla» (1844), «Zubdat ut tavorix» (1846), «Jome ul-vaqeoti Sultoniy» (1857), «Gulshan davlat» (1865), «Iqboli Feruziy» (1872). Bu asarlarida Olloqulixon (1825–1842) dan to Muhammad Rahim II (1865–1872) gacha bo'lgan tarixiy jarayon o'z aksini topgan.

Ogahiy mashhur tarjimon ham bo'lgan. U 19 asarni fors-tojik va bir asarni Usmonli turk tilidan o'zbek tiliga tarjima qilib, madaniyatimiz boyligiga ulkan hissa qo'shdi. Nizomiyning «Haft paykar» («Yetti go'zal») dostoni, shayx Sa'diyning «Guliston» va «Bo'ston» kitoblari, Jomiyning «Yusuf va Zulayho» dostoni, Hiloliyning «Shoh va gado» dostoni ana shular jumlasidandir.

Muhammad Rizo Ogahiy o'zbek adabiyoti va madaniyati taraqqiyotiga barakali uluch qo'shgan vatanparvar ulug' bir zot sifatida o'z o'rniga ega bo'lgan siymodir.

Komil Xorazmiy (1825–1899), Xorazm farzandi, ma'rifatparvar shoir, ajoyib san'atkor, musiqashunos, mohir xattot, tarjimon va davlat arbobidir. Asli Xivali bo'lgan Komil kuchli qobiliyatga ega edi, u arab, fors-tojik tillarini puxta bilgan. Xattotlik va musiqa san'atini yaxshi egallagan Komil Xorazmiyni Xiva xonligi saroyiga ishga taklif etganlar. Dastlab u Sayid Muhammadxon, so'ngra uning o'g'li Muhammad Rahimxon II (Feruz) saroyida avvaliga xattot, so'ngra Mirzaboshilik vazifalarini bajaradi. Xattotlik san'atini yoshlarga o'rgatgan Komil Xorazmiy 50 dan ortiq shogirdlarga ustozlik qilgan. Muhammad Panoh, Xudoybergan Muhrkon devon, Muhammad Sharif Tarro devon (atoqli bastakor va musiqachi-Matyusuf Xarrotovning otasi), Muhammad Rasul va boshqalar ana shular jumlasidandir. Rossiya Xorazmni zabt etgach Komil Xorazmiy Feruzshoh saroyida devonbegi lavozimiga tayinlanadi.

Komil Xorazmiy bosmaxona tashkil etishning asoschilaridan biridir. Uning sa'y-harakati va tashkilotchiligida 1870-yilda Muhammad Rahimxonning g'amxo'rligida Xivada bosmaxona tashkil etilgan. Bu bosmaxonada Navoiyning «Xamsa»si birinchi marta nashr qilingan edi.

Komil Xorazmiy badiiy ijod bobida ham katta qobiliyat egasi bo'lgan. Uning g'azallari, muxammas, musaddas, masnaviy, ruboiy, qasida va boshqa janrlarda bitgan asarlari 3680 baytdan iborat bo'lib, maxsus devon shaklida tuzilgan edi. Lekin bu devondan shoirning «Baxri tavil» asari o'rin olmay qolgan.

Komil Xorazmiy musiqa ilmining katta bilimdoni va bastakor sifatida Xorazm maqomlariga notalar bitib qog'ozga tushirgan, sozanda va ijrochi ham edi. U kuy bastalagan Xorazmning «Rost» maqomi, «Murabai Komil», «Peshravi Feruz» va boshqa kuylar hamon musiqa shinavandalarining qalblarini to'lqinlantiradi.

Komil Xorazmiy mohir tarjimon sifatida ham nom qozongan. U Husayn Voiz Koshifiyning «Latoif uz-zaroif» asarini fors-tojik tilidan o'zbek tiliga tarjima qilgan.

Komil Xorazmiy insonlar hayotida o'zga xalqlarning tili va madaniyatini o'rganish katta ahamiyatga ega ekanligini alohida qayd etgan. Uning tashkilotchiligida 1884-yilda Xorazmda birinchi rus-tuzem maktabi tashkil etilgan.

Komil Xorazmiy ijodiyotini ko'zdan kechirar ekanmiz, uning asarlarida insonparvarlik ma'rifatparvarlik ta'lim va tarbiyaning boshqa bir qator g'oya va masalalari bosh mavzu bo'lganligini ko'ramiz. Jumladan shoir o'zining «Kamol» g'azalida ilm-ma'rifatni ulug'lab, ilmli, ma'rifatli va hunarli kishi hamisha el hurmati va ardog'ida bo'lishligini yozadi:

Emas kishiga bu dunyoda mulk-mol kamol,
Husulu ilmu hunar keldi bezavol, kamol.
Kamol bergusidir so'zga shuhrato' ta'sir,
Bu qushga qilgali parvoz parrubol kamol.

Komil Xorazmiy odamlar orasiga yaxshilik urug'larini sochadi, mansabga, boylikka berilib kekkaymaslikka chaqiradi, ularni insof-imonli va diyonatli bo'lishga da'vat etadi. U o'zining «Ey ko'ngil» g'azalida dunyo adolatsizligi, nohaqligi va teskari ishlaridan faryod chekadi. Agar dunyo pastkash bo'lmasa, nega nokas-u nodonni ulug'lab, shod etib, dononi xor-zor-u xafa qiladi, deb xulosa chiqaradi shoir:

Bo'lmasa gardunu sufla do'sti gardun ey ko'ngul,
Nega dunni shod etar, dononi mahzun, ey ko'ngul.

Ilm-ma'rifat kuychisi bo'lgan Komil o'z zamonasida ilm qadriga yetmagan falakni la'natlaydi, u ilm olamida Aflotun bo'lsada qadrlanmagan ilm-ma'rifat kishisiga alam bilan achinadi:

Shun falak nodon navozo' hasm donodur, ne sud,
Donish iqlimida bo'lsang gar Falotun, ey ko'ngul.

Xullas, Komil Xorazmiy ijodida bosh mavzu inson va insoniylik uning qadr-qimmatidir. Shoirning hayot va ijod yo'li yosh avlod kamolotida o'rnak va namunadir.

Maxtumquli Firog'iy (1733–1793) Xiva xonligi hududida yashab ijod qilgan qardosh turkman xalqining ulug' shoiri va mutafakkiridir. U Turkmanistonning Hojigavshon degan joyida tug'ilgan. Otasi Davlatmamed Ozodiy o'z davrining mashhur shoirlaridan bo'lgan. Otasi ta'sirida ijodiy ong shuuri erta yaproq yozgan Maxtumquli dastlab ovul maktabida, keyichalik esa Xiva, Buxoro, Andijon madrasalarida ta'lim oladi. Turli fanlar bilan bir qatorda zargarlik hunarini ham puxta egallaydi. Maxtumquli Ozarbayjon, Eron, Afg'oniston, Hindiston kabi mamlakatlarni kezib chiqadi. O'rta Osiyo, Eron, Ozar o'lkalari folklorini, adabiyotini zo'r ishtiyoq bilan o'rganadi. Nizomiy Ganjaviy, Alisher Navoiy, Firdavsiylar yaratgan badiiy so'z durdonalaridan bahramand bo'lgan Maxtumquli kelajak avlodlarga katta adabiy-badiiy meros qoldiradi. Maxtumqulining ijodiy merosi 20 ming misrani tashkil etadi. U sof muhabbatni, mardlig-u matonatni, ezgulikni, adolat, insof-u diyonatni, imon-u e'tiqodni kuylagan xalqparvar shoirdir.

Shoir o'sha davr o'zaro qirg'inbarot urushlardan faryod qiladi. U xalqlarni birlik birodarlik tinchlik osoyishtalikka, insof-u diyonatga chorlaydi. Buni Maxtumqulining «Tursa kerakdir» she'ridan quyida keltirilgan bir necha satrlarda ochiq-oydin ko'ramiz:

Qardoshlar, kun-kundan battar bo'lmoqda,
Yil-yildan balolar kelsa kerakdir.
Sharob ichgan, zino qilgan jahonda,
Shunday mashhur bo'lib tursa kerakdir.
Musulmon qardoshlar, do'nmang bu yo'ldan,
Kecharsiz sirotdan-ul nozik qildan,
Dajjol kelar derlar bir necha yildan,
Olamga bir g'avg'o solsa kerakdir.

Maxtumquli xalq ruhiyati yo'g'rilgan shunday go'zal ohanglar yaratadiki, bu she'riy ohanglar umumturkiy adabiyotning betakror namunasi sifatida e'zozlanmoqda. «U nimadir», «Boshladi», «Go'zalsan», «Turkmanning», «Ko'zim tushdi», «Elingni», «Ayrilma» kabi yuzlab she'rlar shular jumlasidandir. Xullas, Maxtumquli o'zining o'tkir satirik nafasi, xalqchil asarlari, qimmatli nasihatnomalari bilan yillar osha avlodlar, xalqning sevimli shoiri bo'lib kelmoqda.

XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmida Buxoro amirligi hududida ham fan, adabiyot va madaniyatga munosib hissa qo'shgan allomalar o'tgan.

Abdurahmon Tole' XVIII asrda yashagan buxorolik munajjim va tarixchi olimdir. U Abulfayzxon davri (1711–1747)da yashab ko'pgina tarixiy voqealarni o'z ko'zi bilan ko'rgan va "Tarixi Abulfayzxon" asarini yozgan. Bu asar XVIII asrning birinchi yarmidagi O'rta Osiyoning siyosiy ahvoliga oid qimmatli manba' bo'lib, Ashtarxoniylar davlatining o'zaro urushlar kuchayib ketgan va Eron shohi Nodirshohning bosqinchilik yurishi natijasida inqirozga yuz tutgan davri haqida hikoya qiladi. Asarda bundan tashqari Rajabxon boshchiligida mustaqil Samarqand bekligining tashkil topishi, Zarafshon vohasi va Shah-

[1] Bistari zarrin zar bilan to'qilgan to'shak.
[2] Hob – uyqu, uxlamoq.
[3] G'ani – boy, davlatmand.
[4] Qoqim – olmaxonga o'xshagan hayvon terisidan tikilgan po'stin.

risabz vodiysida bo‘lib o‘tgan g‘alayon hamda qo‘zg‘olonlar va ularning sabablari haqida ham qimmatli ma’lumotlar bor.

Muhammad Ya’qub Kenja ibn Ali Mirzo Buxoriy (taxminan **1771–1831**) o‘z davrining yirik tarixchi olimlaridan bo‘lgan. U mang‘itlar sulolasining ikkinchi hukmdori Doniyolbiy otaliq (1758-1785)ning o‘g‘lidir. Muhammad Ya‘qub “Gulshan ul-Muluk” (“Podsholar gulshani”) asarini yozgan. Asarning birinchi qismida Buxoroning qadimiy tarixi, uning hukmdorlari shajarasi bayon qilingan. Ikkinchi qismida esa, O‘rta Osiyoning XVIII asr va XIX asr boshlaridagi davri tarixi o‘z aksini topgan. Shu asrning oxirlarida Muhammad Sharif tomonidan tuzilgan va tarixiy voqealar solnomalarini o‘zida aks ettiruvchi “Tadj-at-tavorix” asari qimmatli dalillarga boy kitobdir.

Kitobda voqealar rivoji Shayboniylardan boshlanib, XVIII asrning so‘nggi davrlari bilan yakunlanadi. XIX asrning birinchi yarmida yozilgan Muhammad Ya‘qub Kenja ibn Ali Mirzo Buxoriyning “Fathnomai sultoniy” tarixiy asarida soliqlar islohotlari, Xitoy-qipchoqlarning qo‘zg‘olonlari va 1826-yildagi siyosiy voqealar haqida qiziqarli ma’lumotlar berilgan.

“Muntahab ut-tavorix” (“Yilnomalar to‘plami”) 1843-yilda tarixchi olim **Muhammad Hakimxon to‘ra Ma’sumxon To‘ra o‘g‘li** tomonidan yozilgan tarixiy asardir. Unda payg‘ambarlar haqidagi rivoyatlar, qadimiy Eron, Arab xalifaligi, Somoniylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, mo‘g‘ullar, Temuriylar va Boburiylar davri tarixidan qisqacha ma’lumotlar berilgan. Ayni zamonda ushbu kitobda Buxoro va Qo‘qon xonliklarining tashkil topishidan boshlab XIX asrning 42-yillarigacha bo‘lgan davr tarixi o‘z ifodasini topgan. Ma’sumxon To‘ra o‘g‘li asarda o‘zining Rossiyaga, arab mamlakatlari va Eronga qilgan sayohatlaridan olgan taassurotlarini ham hikoya qiladi. “Muntajab ut-tavorix” asari XIX asrda O‘rta Osiyodagi mavjud ijtimoiy-siyosiy tuzum va madaniyatini o‘rganishda g‘oyatda muhim manbadir. Asarning o‘zbek tiliga tarjima qilingan nusxasi Abu Rayxon Beruniy nomidagi sharqshunoslik institutida saqlanmoqda (Inv.-594).

Bu davrda badiiy ijod bobida ham ilg‘or va yirik mutafakkirlar qalam tebratganlar. Jumladan, o‘zbek va fors-tojik tillarida ijod qilgan Mutribiy “Tazkirot ash-shuaro” kitobida badiiy ijod bilan shug‘ullangan 320 dan ortiq shoir va yozuvchilarning nomlarini tilga oladi. Afsuski ularning bosib o‘tgan ijodiy yo‘llari to‘g‘risida yetarli ma’lumotlarga ega emasmiz.

XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrda yashab ijod etgan qalam sohiblaridan biri **Voladir**. U taxminan 1786–1793-yillarda Buxoro amirligiga qarashli Yangiqo‘rg‘on hududida tavallud topgan. Vola qo‘zi tug‘ma ojiz bo‘lsada, favqulodda kuchli aql, xotira, qobiliyat va yoqimli ovoz egasi bo‘lgan.

Shoir amirlikni larzaga solgan qipchoqlar qo‘zg‘oloni (1821–1826) ga xayrixohlik bilan qaragan, xalq boshiga tushgan kulfat va mashaqqatlarni u bilan birga kechirib, jabrdiydalar huquqlarini himoya qilgan va ilg‘or qarashlari uchun hokimlar tomonidan iskanjaga olingan.

Vola o‘zbek va fors-tojik tilida ikki devon tuzgan bo‘lsada u hozirgacha topilgan emas. U she’r va g‘azallarida ulug‘ insoniy fazilatlar, haqiqiy va sof sevgi va muhabbatni kuylaydi. Buni biz Navoiy, Mahzun va Hofiz g‘azallariga yozgan muxammaslarida yanada yorqinroq ko‘ramiz.

Shoir Vola 1872–1873-yillarda qashshoqlik va muhtojlikda vafot etgan.

XIX asrdagi o‘zbek va tojik adabiyoti tarixida salmoqli o‘ringa ega bo‘lgan, ammo ijodi yetarli darajada o‘rganilmagan shoir va tabib **Hoziqdir.** O‘zbekiston Sharqshunoslik institutida Muhammad Husayn Bulg‘oriy tomonidan tuzilgan “Marsad ut-tasonif” nomli (“To‘plamlarni o‘rganish joyi”) antalogiyada O‘rta Osiyo va Eron shoirlaridan katta bir guruhining‘ shu jumladan shoir Hoziqning ham o‘zbek va tojik tillarida yozilgan 354 misra she’ri bor. Bundan tashqari Hoziqning bir necha g‘azal va qasidalari 1820–1821-yillarda Namanganlik shoir Fazliy tomonidan Qo‘qonda tuzilgan “Majmuat uch-shuaro” (“Shoirlar anjumani”) qo‘lyozma asarda ham uchraydi. Uning o‘zbek va tojik tillarida yozgan she’rlaridan tuzilgan to‘plam Rossiya FAning S.Peterburgdagi sharqshunoslik institutining bo‘limida № 470 S sonli hujjatda saqlanadi.

Hoziqning asli ismi Junaydullo bo‘lib, Hirotda tug‘ilgan, tug‘ilgan va vafot qilgan yillari noma’lum, vafotini 1843-yil deb taxmin qilinadi. Shoir 1799–1800-yillarda Hirotdan Buxoroga kelgan. Buxoroda uzoq yashash imkoniyati bo‘lmaganligidan 1820-yilda Qo‘qonga, u yerdan Xivaga, so‘ng yana Qo‘qon-Buxoro va umrining so‘nggi yillarini Shahrisabzda o‘tkazgan. Albatta bunday sarson va sargardon bo‘lib yurishlar orzu-havas tufaylidan emas, balki hayot ehtiyojlari va nochorlikdan edi. Hoziq amir Nasrullo odamlari tomonidan Shahrisabzda qatl etilgan.

Shoirning chuqur insonparvarlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan otashin she’rlari, yurak torlariga larza soluvchi nozik va ohangdor g‘azallari uzoq yillardan beri sevib o‘qiladi va yoqimli ohanglarda kuylanadi. Ularda mehnatkash xalq qismatiga achinish, ayrim zolim boylar va qonxo‘r to‘ralarga nafrat jo‘shib kuylanadi. Zodagonlar va saroy ahli oltin va zarlar ichida ko‘milib yotgan bir paytda asosiy boylikni yaratuvchi mehnatkash xalq: dehqonlar, hunarmand va kosiblar, olim va shoirlar ochlik va qashshoqlikda yashayotgan davrning jirkanch tomonlarini fosh qilgan shoir oltinning hayotda naqadar katta kuchga ega ekanligini zo‘r badiiy mahorat va o‘tkir kinoyalar bilan tasvirlaydi.

Metavon bo zar Xudoro ham zi xud xuchnud soht,
Zar Xudoro chun huch oyad bas shi harfi digar ast.
Gar nadorand ahli dunyo chashm bar zar az shi ro‘
E’tibori Hoziq az eshik og‘osi kamtarast.

Mazmuni:

Oltin orqali Xudoni o‘zingdan ham xursand qilishing mumkin,

Oltin Xudoga ham yoqqandan keyin boshqa gapning nima hojati bor.

Agar dunyo ahli oltin orqali qaramaganida ne sababli,

Hoziqning e’tibori eshik og‘asinikidan ham past bo‘lur edi.

Hoziqning tojik tilida yozgan yirik epik asari “Yusuf-Zulayxo” dostonining yettita qo‘lyozma nusxasi bizgacha yetib kelgan. Bu doston 1905-yilda Toshkent shahrida litografiya usulida bosilib chiqqan.Hoziqning tibbiyotga oid yozgan qo‘lyozma asarlari ham mavjud.

Bu davrda tarixiy-badiiy asarlarni o‘zbek tiliga tarjima qilish masalasida ham ba‘zi bir amaliy ishlar qilingan. XIX asrning 30-yillarida Shahrisabz bekligida shoir Xiromiy hind, fors adabiyotida mashhur bo‘lgan “Chor darvish” va “To‘tinoma” hikoyalarini o‘zbek tiliga o‘girdi.

Bobarahim Mashrab.

O‘zbek milliy madaniyati markazlaridan yana biri – bu Qo‘qon shahri edi. Bu yerda XVIII–XIX asrning birinchi yarmida ilm-ma’rifat olamida nomi dunyoga mashhur bo‘lgan ulug‘ mutafakkir va shoirlar yetishib chiqadi. Xususan XIX asrda Qo‘qon xoni Umarxon (1810–1822) va uning umr yo‘ldoshi shoira Nodiraning sa’y-harakati tufayli Qo‘qon shahri ilm-ma’rifat markaziga aylandi, bu yerda Qo‘qon adabiy muhiti paydo bo‘ldi.

XVII asrning ikkinchi yarmi va XVIII asr boshlarida yashab ijod etgan iste‘dodli va isyonkor shoir **Bobarahim Mashrab** (1640–1711)dir. U Namanganda tug‘ilgan. Yetti yoshidan mashhur shayx Mullo Bozor Oxund qo‘lida ta’lim olib xat-savodini chiqargan. 15 yoshlaridan Qashqarda mashhur shayx Ofoqxoja qo‘lida yetti yil tasavvuf ilmini egallaydi. So‘ng kanizaklardan birini sevib qolgani uchun Ofoqxoja dargohidan quviladi. Yorkentga, u yerdan Ho‘tanga, so‘ng G‘uljaga borgan. Mashrab G‘uljadan Qashqarga qaytadi. So‘ng Ofoqxoja topshirig‘i bilan Toshkentga va yana Ofoqxoja huzuriga, undan keyin o‘z ona yurti Namanganga keladi. Xullas 18 yil davomida yuqorida nomlari tilga olingan yurtlarni kezgan Boborahim Mashrab Yaman, Hindiston, Dakan (shahar), Isfaxon, Hirot, Mashxad, Makka, Madina, Halab, Sheroz, Shom, Rum, so‘ng Buxoro, Toshkent, Shohimardon, Afg‘onistondagi Shibirg‘on kabi joylarda ham bo‘ladi. Buni O‘zbekiston FA sharqshunoslik institutida saqlanayotgan 9968-raqamli qo‘lyozma asoslab beradi. Unda Mashrabning “Kimyo” asaridan 16 kimyo (bob) va “Mabdan nur” kitobidan ikkinchi daftari, so‘ng shoirning 71 g‘azali, 7 muxammasi va bitta musaddasi berilgan.

Shoir Mashrab ijodini o‘rganishda yuqorida qayd etilgan 9968-raqamli qo‘lyozmadan tashqari sharqshunoslik institutida saqlanayotgan boshqa bir qator manba’lar, jumladan “Tazkirai fahmiy”, “Muntahab at-tavorix” (Muhammad Hakimxon to‘ra asari) va Mashrab zamondoshi, u bilan birga bo‘lgan Is’hoq Bog‘istoniyning “Tazkirai qalandoron”[1] asari g‘oyatda qimmatlidir.

[1] «Sharq yulduzi», 1990 yil, 8-son, 152-bet.

Mashrab she'rlarida o'zi yashagan davr hukmronlarining mehnatkash xalqqa qarshi qaratilgan siyosatini, boylar, amaldor to'ralar va chalasavod mullalarning riyokorliklari, munofiqliklari, o'zboshimchaliklari, xullas o'rta asrchilik zulmining barcha illatlari fosh etiladi. Xalqning og'ir qismatli ahvoliga achinadi. Shoir "Devon"iga kirgan quyidagi satrlar bunga yorqin misoldir.

Dili tig'i sitamdin, pora bo'lg'on xalqni ko'rdim,
Tani dardu alamdan yora bo'lg'on xalqni ko'rdim,
Ko'zi vaqti sahal sayyora bo'lg'on xalqni ko'rdim,
Muhabbat dashtida ovora bo'lg'on xalqni ko'rdim,
Junun tug'yon etibdur har birisi bexabar tanho.

Yoki:

Qaddi mehnat tog'idin ham bo'lgan ey bechoralar,
Bag'ri vaxshat tig'idin yuz pora ham yuz yoralar
Ko'rmagan umri ishinda bir dami bir yaxshi kun,
Tiyra g'amdin dilda dog', ham ko'zlari giryonalar.

Is'hoq Bog'istoniyning "Tazkirai qalandaron" asarida berilgan shoir Mashrabning zamondoshi So'fi Olloyor bilan bo'lib o'tgan qisqa suhbati g'oyatda diqqatga loyiqdir.

Salom-alik adosidin so'ng So'fi Olloyor shoh Mashrabg'a yuzlanib demishlarki: "Yo Mashrabi devona, shoirlik shuhratingiz olamni tutibdur. Sizni birla muloqot orzusida erdim, ersa Tangri taolo bu orzumni yetkardi. Hush kelibsiz, safo kelibsiz!" Andin so'ng shoh va eshoni So'fi oralarinda ajib suhbat bo'lib o'tmish. Gap orasida shoh Mashrab deydilarki: "Yo So'fim, Siz butun umringiz mobayniyda pulisirotg'a xushomad qilmishsiz. Huzuriy degoni esa do'zaxga xushomad etmish. Do'zax va pulisirot dahshatlaridin, do'zax azoblaridin avom xalq ruhini larzag'a solmishsizlar. Yo so'fim, insof birla tafakkur qilinsa, do'zax va pulsirot shu yorug' dunyoning o'zida mavjud ermasmu? Farzandi odam umrining ibtidosidin to intihosig'a qadar bosib o'tmish yo'lning o'zi-qil ustida turmoqlik; gardun va zolimlar aning boshiga yog'dirmish azobu uqubatlar, sonsiz falokatlar do'zax azobidan kammu? Yo So'fim, oyoqlaringiz ostig'a bir nazar tashlang' pulisirot va do'zax anda mavjuddir".

Eshoni So'fi va ahli do'zax ulamo shoh Mashrab javoblaridin tag'yir tortib, istig'for kelturmishlar. Eshoni So'fi shoh Mashrabg'a yuzlanib deydilarki: "Yo Mashrabi majzub, gunohga botmang. Ollo Taolo Behisht va do'zaxni Solih va kofir bandalari uchun yaratmish. G'ofil bandalarni bu haqiqatidan ogoh qilmoq siz va biz uchun ham farz, ham qarzdur". Anda shoh Mashrab deydilarki: "Yo So'fim, agar haqiqat qiling'usi bo'lsa, do'zax aro barcha gunohkorlar to'lub-toshub, anda oyoq bosarg'a joy qolmas, azob maloikalari ersa o'z yumushlarining uddasidin chiqa olmag'aylar. Behisht ersa bo'sh qolur. Keling to tanda jon mavjud erkan, shu yorug' dunyo tashvishlari borasinda jismijo' qilmog'imiz ma'qulroqdur,,,"

Boborahim Mashrab 1711-yilda dinga shak keltirganlikda ayblanib, Balx hokimi Mahmudxon tomonidan osib o'ldirilgan.

Shoir Maxmur (XVIII asr oxiri-1844).U o'z davrining yirik satirik shoiri edi. Ziyoli oilasidan bo'lgan Maxmurning otasi Mulla Shermuhammad madrasada mudarrislik qilgan, Akmal taxallusi bilan she'rlar yozib, ijodiy ish bilan ham shug'ullangan. Maxmurning asli ismi Mahmuddir. Maxmur shoirlik taxallusidir. U otasi dars beradigan Mir madrasasida tahsil ko'rdi. O'z zamonasining yetuk namoyandasi bo'lib yetishdi. Mahmud otasi Akmalni o'rab olgan muhit ta'sirida juda yoshlikdan badiiy ijodga berildi. Undagi qobiliyatni sezgan saroy ahllari Maxmurni saroy shoiriga aylantirishga harakat qiladilar. Maxmur saroyda askar bo'lib xizmat qilish bilan birga ijodiy faoliyatni ham davom ettiradi. Saroy shoirlari uni masxaralab, ustidan kular edilar.

Shoir Maxmur amaldorlar va saroy shoirlari bilan kelisholmasdan saroyni tark etadi. U umrining oxiriga qadar qashshoqlik va muhtojlikda Hapalak qishlog'ida yashadi, ijod etdi va shu yerda 1844-yilda xor-zorlikda vafot etadi. Maxmur yuqorida ta'kidlaganimiz singari satirik hajviy she'rlar ijod etgan. Ayniqsa "Hapalak" she'ri shoir ijodining yuksak pog'onasi bo'lib, unga katta obro' va e'tibor keltiradi. Bu she'rda shoir Qo'qon xoni Umarxonga murojaat qilib xalqning og'ir iqtisodiy turmush sharoitini yengillatish, ularni ezib qo'ygan soliq va har xil to'lovlardan ozod qilishni iltimos qiladi. "Hapalak" o'zida bir qishloq manzarasini aks ettirsada, haqiqatda butun Qo'qon xonligidagi aksariyat xalqning og'ir iqtisodiy turmush sharoitini, kambag'al dehqonlar xonadonining vayrona bo'lish manzarasini badiiy bo'yoqlarda ifodalagan.

Maxmur "Hapalak"dan tashqari yana juda ko'plab hajviy she'rlar ijod qilgan: "Itboqar Qozi", "Hoji Niyoz", "Karimqul Mehar", "Amakim" ("Abdulkarim Fazliy Namangoniy to'g'risida hajv"), "Hakim Turobiy" va boshqalar shular jumlasidandir. "Amakim" she'rida shoir xushomadgo'y saroy shoiri Fazliyni fosh etsa, "Qozi Muhammad Rajab to'g'risida hajv"da "adolat posbonlari" bo'lgan qozilarning tovlamachiligi, yulg'ichligi, ikki yuzlamaligi va ayyorligini ochib tashlaydi, tanqid qiladi. Shoir qozi Muhammad Rajabning boshiga o'ralgan katta beo'xshov sallasini masxaralab kulib:

Buzib jumla darvozani sallasi,
Eshiklarni vayron qilur kallasi.

Maxmur amaldor to'ralar va zodagonlarning noinsoniy, jirkanch qiyofalarini va ularning yaramas kirdikorlarini ochishda badiiy usullardan, xalq hajviyasi va badiiy til vositalaridan foydalanadi. Jumladan, "Hakim Turobiy"da nodon, bilimsiz va ta'magir tabiblarni fosh etar ekan, badiiy bo'yoqlar vositasi bilan Hakim Turobiyning razil aft-angorini qish fasli chillasiga o'xshatib:

"Erur rangi qish chillasidan sovuq" deydi.

Xullas, shoir Maxmur satira janrlaridan ustalik bilan foydalanish asosida o'zi yashagan davrdagi hayot nuqsonlarini, kamchilik va adolatsizliklarni keskin tanqid qiladi va keyingi avlod yozuvchi-shoirlari ijodiga barakali ta'sir ko'rsatadi.

Gulxaniy. Asli ismi Muhammad Sharif bo'lgan Gulxaniy XVIII asrning oxiri, XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan atoqli va xalqchil yozuvchidir. U taxminan 1770-yillarda Darvozda (hozirgi Tojikistonning Tavildara va Qal'ai xum tumanlari) kambag'al oilada tavallud topgan. Gulxaniy boshlang'ich ta'limini qishloqda oladi. Unda she'riy ijodga havas juda erta uyg'onadi. U ko'plab yozma badiiy asarlarni mutolaa qiladi, xalq og'zaki ijodini o'rganadi. Gulxaniy og'ir iqtisodiy qiyinchilik sharoitida yashaydi. Muhtojlik uni Farg'ona vodiysiga olib keladi. Namanganda mardikorchilik qiladi va shu yo'l bilan o'qishni davom ettiradi. Bu yerdan xonlikning markazi Qo'qonga o'tadi va shu joyda qo'nim topadi. Moddiy qiyinchilik shoirni Qo'qonda ham tark etmaydi. U hatto hammomda o't yoquvchi-go'lah bo'lib ishlaydi. «Gulxaniy» taxallusini shoir ushbu kasbi tufayli tanlagan bo'lsa ham ajab ermas. Biroq «Majmuai shuaro» tazkirasida yozilishicha shoir otash qalb, yuragida o'ti bor bo'lgani uchun «Gulxaniy» taxallusini qo'llagan. Gulxaniy Qo'qon xoni Olimxon saroyida bo'lsa-da, og'ir iqtisodiy sharoitda edi.Umarxon hukmronligi davrida ham shoirning hayotida o'zgarish bo'lmaydi. Shu tariqa u XIX asrning birinchi yarmida qashshoqlik va muhtojlikda bu bevafo dunyoni tark etadi.

Katta qalb va qobiliyat egasi bo'lgan Gulxaniydan ajoyib meros qoldi. U o'zbek va tojik tilida ijod etgan. Tojikcha yozgan she'rlarida «Jur'at»taxallusini qo'llagan. Katta qalb va qobiliyat egasi bo'lgan Gulxaniydan ajoyib meros qoldi.

Gulxaniy o'z asarlarida zamona illatlarini, hukmron doiralarning xalqqa o'tkazgan zulmi va og'ir turmush sharoitini badiiy mahorat bilan ochib beradi. Buni shoir o'zining turmush qiyinchiliklari va azoblari timsolida ko'rsatadi. U «Bidex» («Bergil») deb nomlangan tojik tilidagi she'rida o'zining navkar sifatida xizmat qilgan vaqtda kamsitilgan va xo'rlanganini quyidagicha ifodalaydi:

«Hazratim, ochlikdan o'ldim, yegani non ber menga», deb boshlaydi va «Navkaring ochlikdan o'lsa, nega xayfing kelmagay?!» deb Xonga murojaat qiladi.

Gulxaniy saroy muhitidan norozilik kayfiyatini va bu muhit shoirga begona ekanligini mohirona tarannum etadi:

Hunar har chand metarovoad az har angushtam,
Ey baxti noraso kore sadorad bar zor angushtam.

Ma'nosi:

Har bir barmog'im uchidan hunar jilolanib tursa ham,

Lekin men shunday baxtsizmanki, barmoqlarim zar (oltin) dan juda uzoq turadi.

Gulxaniyga katta hurmat va obro' keltirgan asar so'zsiz "Zarbulmasal"dir. Xalq og'zaki ijodi durdonolarini chuqur o'rganish va mutolaa qilish asosida yuksak mahorat va badiiy uslubda yozilgan ushbu asardagi har bir masal o'zi mustaqil bir asardir, desak mubolag'a bo'lmaydi. "Zarbumasal"dagi "Maymun bilan Najjor", "Tuya bilan Bo'taloq", "Toshbaqa bilan chayon" masallarida "qissadan hissa" deganlaridek axloqiy-ta'limiy fikr va ma'nolar ibratomuz tarzda yoritil-

gan. Yozuvchi asardagi Yapaloqqush, Boyo‘g‘li, Ko‘rqush, Hudhud, Kulonkir sulton, Sho‘ranul, Malik Shohin va Kordonlarning bir-birlari bilan quda-anda bo‘lish jarayonida aytgan gap-so‘zlari, masal-maqollari va hikoyalari orqali hayotiy muammo va jumboqlarni yechib beradi hamda, o‘zi yashagan davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy tuzum manzarasini yorqin badiiy ifoda etadi.

Xullas, Gulxaniy xalqchil, demokratik masalchi yozuvchi sifatida mehnatkash xalqning qalbidan chuqur joy olgan siymodir.

Jahon otin Uvaysiy (1778–1845). XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmidagi Qo‘qon madaniy va adabiy muhitni Jahon otin Uvaysiy va Mohlaroyim Nodiralar ijodisiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Jahon otin Marg‘ilon shahrining Childuxtaron mahallasida tavallud topgan. Uning oilasi o‘z davrining ilg‘or va ma’rifatli oilalaridan bo‘lgan. Otasi o‘zbek va tojik tillarida she’rlar ijod qilgan. Onasi Chinnibibi maktabdor edi. Akasi Oxunjon Hofiz ham o‘z davrining taniqli madaniyat va san’at xodimlaridan hisoblangan. Jahon otin Uvaysiy oilada tahsil olib savod chiqargan. Uning umr yo‘ldoshi Marg‘ilonlik kosib Hojixon juda erta olamdan o‘tadi. Beva qolgan Uvaysiy qizi Quyosh va o‘g‘li Muhammadxonlarning o‘zi tarbiyalab voyaga yetkazadi.

Oiladagi muhit tarbiyasi ta’sirida she’riyatga havas Uvaysiyda juda yoshlikdan shakllanadi. U keyichalik Alisher Navoiy, Lutfiy, Bobur, Fuzuliy, Hofiz, Jomiy ijodlari bilan yaqindan tanishadi va ularni qunt bilan o‘rganadi.

Umarxon Marg‘ilonga hokim bo‘lgan (1806–1807-yillar) kezlarda Uvaysiy el o‘rtasida nomdor shoira sifatida tanilgan edi. Undagi nodir qobiliyati Nodirani o‘ziga rom etadi. Uvaysiyni Marg‘ilonda yaxshi tanigan va bilgan Nodira Umarxon Qo‘qonda xon bo‘lgach maxsus yorliq bilan uni xonlikning poytaxtiga olib keltiradi. Uvaysiy Umarxon saroyida juda ko‘plab yosh ijodkorlarga ustozlik va murabbiylik qiladi. Jahon otin Uvaysiy bilan Nodira o‘rtasida mustahkam ijodiy hamkorlik qaror topadi. Mirza Karim o‘zining “Mohlaroyim” romanida bu do‘stona hamkorlikni quyidagicha ifodalaydi: “Jahon otin beklik dargohiga keldi-yu, Mohlaroyim bilan biri ko‘z bilan qosh bo‘lib qoldi”[1].

[1] «Sharq yulduzi», 1992 yil, 11-son, 29-bet.

Uvaysiy barakali ijod sohibasidir. Ma’lumotlarga qaraganda undan to‘rtta lirik devon meros bo‘lib qolgan. Shuningdek shoira uchta doston ham bitgan. Biroq bu ijod durdonalari bizgacha to‘liq yetib kelmagan yoki haligacha topilgan emas. O‘zbekiston FAning Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida №1837 raqami bilan Uvaysiyning mukammal qo‘lyozma devoni saqlanadi. Shoiraning “Karbolonoma” yoki “Shohzoda Hasan”, “Shahzoda Husayn haqida doston” va to‘la bo‘lmagan “Voqeoti Muhammad Alixon” kabi dostonlari ham ana shu devonga qo‘shib ko‘chirilgan. Devon tarkibida 269 ta g‘azal, 29 ta muxammas, 55 ta musaddas va bir murabba jamlangan. Shoiraning hamma asarlari o‘zbek tilida yozilgan bo‘lib, unda Navoiyning 9 ta g‘azaliga, Fuzuliyning 3 ta g‘azaliga, Amiriyning 5 ta g‘azaliga muxammaslar mavjud.

Uvaysiy ijodi xalqparvarligi bilan ajralib turadi. U xalqqa yaqin turgan ijodkor sifatida umrining oxirigacha yashaydi. Shu bois Uvaysiy asarlarida el-yurt dardi, qismati va hasratlari bosh mavzu bo‘ladi. Buni quyidagi satrlarda ham yaqqol ko‘ramiz:

Dunyoni bukun davrila davroni ganimat,
Kelturdi xaloyiqmiki mehmoni g‘animat.
To bulbuli mastona suhanrezini bul dam,
Anvoyi jahon bog‘u gulistoni g‘animat.
Umringni bahorida muhabbatni sug‘orgil,
Kuz mardumining giryai boroni g‘animat.
Ochg‘il ko‘zing‘ e dil, ko‘raqol vaqti tamosho,
Ayyomi jahonning mohi toboni g‘animat.

Zinnat shoir (a), davlat arbobi, dodxoh. V.P.Nalivkin va M.S.Nalivkinlar «Очерки быта женшин оседлого туземного населения Фергани» nomli kitobida «Qo‘qonda ikkita shoira yashagan, birining taxallusi Zinnat, ikkinchi esa Mahzuna taxallusli. Ishontirishib aytishmoqdalarki, ulardan biri ochiq yuz bilan erkaklarcha kiyinib xon saroyiga kelar ekan va uning dodxoh unvoni ham bo‘lgan. Ikkalasining ham g‘azallari Umarxonniki singari «Majmuat ush-shuaro» nomli she’rlar to‘plamiga kiritilgan»[2] deb yozganlar.

[2] Nalivkinlar. O‘sha asar.A.Madaminovning tadqiqoti bo‘yicha mazkur tazkirada “Zinnat”taxallusli erkak haqida 16 misradan iborat masnaviy, shoirning bitta tojikcha, shoirning bitta o‘zbekcha qasidasi va bitta o‘zbekcha g‘azali berilgan.

Qo‘qon xonligi tarixida hozircha ma’lum bo‘lgan ayol dodxohlardan faqat Qurbonjon dodxohni (1811-1907) bilamiz. Ammo Umarxon davrida tuzilgan «Majmuat ush-shuaro» nomli to‘plamga uning g‘azali kiritilganligini e’tiborga olsak u mahalda Qurbonjon yosh qizcha bo‘lgan edi. Zinnat kim bo‘lishidan qat‘iy nazar, uning yozgan she’r va g‘azallari mazmundor va yetuk bo‘lgan. Ushbu satrlar mualliflaridan birining shaxsiy kutubxonasida bir qo‘lyozma bayoz kitob bor. Unga Zinnatning «Baxru odobki,,,» so‘zlari bilan boshlangan she’ri kiritilgan. Bunda u insonni ulug‘laydi, odob haqida falsafiy fikr yuritadi, hayotda mavjud bo‘lgan qarama-qarshiliklar haqida gapirib, ularning biror kun bartaraf bo‘lishiga umid qiladi, xalqni esa quyoshga o‘xshatadi.

Albatta, bitta she’r bilan bir shoiraga to‘la baho berish qiyin. Biz adabiyotshunoslarimiz kelajakda Zinnatning kimligini, uning yangi asarlarini topib, unga munosib baho beradilar deb umid qilamiz.

Mohzoda Begim (XIX asr)-o‘zbek shoirasi. Uning yashagan davri va tarjimayi holiga oid ma’lumotlar kam saqlangan. Mohzoda Begimning «Jahona xitob» deb ataluvchi she’ri qo‘qonlik ma’rifatparvar shoir Ibrohim Davron (1874–1922) bostirib chiqargan «Ash’ori nisvon» («Ayollarning she’rlari», O‘zR FA Sharqshunoslik instituti, inv №16704 kitobiga kiritilgan. Shoira bu she’rida o‘z davridagi xotin-qizlarning ayanchli qismati, ularning huquqsizligi va mudhish hayotini tasvirlab, o‘zi yashayotgan tuzumning adolatsizligidan shikoyat qiladi.

Mahzuna. Mehribon mulla Boshmon qizi (XIX asr) o‘zbek shoirasi. Uning hayoti va faoliyati haqida to‘la ma’lumot yo‘q. Fazliyning “Majmuat ush-shuaro” asarida Mahzuna haqida bunday deyilgan: “U aqlu idrokda Zebunisodek yagona bo‘lib, Qo‘qonning mashhur shoiralaridandur. Bir oy yuzlining taxallusi Mahzuna bo‘lib, Men notovon turli o‘y-fikrlar bilan unga qanday g‘azallar yubormayin-ul pari chehra menga har baytimga gavhardek pok javoblar qaytarar edi”. Mahzunaning devoni haqida ayrim ma’lumotlar mavjud bo‘lsa-da, hali bu devon topilmagan. Uning Fazliy bilan mushoirasi shoira qobiliyatini namoyish etib turadi, mazmunan dunyoviy g‘azallarga hamohang, erlar bilan ayollar o‘rtasidagi har qanday munosabatlar ta’qiqlangan bir davrda shoiraning Fazliy bilan mushoira qilganligi uning ijodiy jasoratidir.

Mahzunaning ayrim g‘azallari qo‘lyozma bayozlarda uchraydi.

Mushtariy. Saodat (1810, vafoti noma’lum)-o‘zbek shoirasi, Xudoyorxon saroyida kotiblik munshiylik qilgan. She’rlarida kishilarni yaxshilik, kamtarlik poklik va adolatga chaqiradi. Johil va tuban kishilardan nafratlanadi. Uning ijodida dostonchilik va qissanavislik yetakchi o‘rinda turadi. Shoiraning xalq og‘zaki dostoni og‘zaki adabiyotdagi “Orzigul” dostoniga mazmunan yaqin. O‘zRFA Sharqshunoslik instituti fondida (inv № 9922) Mushtariyning “Jamilai Dilorom” dostoni va xalq qo‘shiqlari usulida yozilgan g‘azallari mavjud.

Nodira. Mohlaroyim (1792, Andijon – 1842, Qo‘qon) o‘zbek shoirasi, ma’rifatparvari, “Komila” va “Mahzuna” taxalluslari bilan ham she’rlar yozgan. Otasi Andijon hokimi Rahmonqulbiy ming qabilasidan, Qo‘qon xoni Olimxonning tog‘asi.

Olimxon ukasi Umarxonga Marg‘ilon hokimligini beradi va 1808-yilda Nodiraga uylantiradi. Nodira shu xonadonda she’r yozishni mashq qiladi. Shoira Uvaysiy bilan tanishib, uni yosh bolalar va kanizaklarni o‘qitish uchun muallima sifatida saroyga taklif qiladi.

1892-yilda Umarxon vafot etib, uning 14 yoshli o‘g‘li Muhammad Alixon (Ma’dalixon) taxtga o‘tiradi. Nodira bor imkoniyatdan foydalangan holda madaniyat va san’atni rivojlantirishga intiladi. Uning zamondoshi, saroy shoiri Xojar shunday deydi: “Umarxon vafotidan so‘ng bu iffat sadafining injusi Farg‘ona, Toshkent, Xo‘jand, Andijon va boshqa shaharlarda fozillar, olimlar, xattotlar, naqqoshlarni o‘z xizmatiga chaqirtirib keldi”.

Nodira bir necha kitoblarni ko‘chirtiradi va shoirlarni yangi yangi devonlar, asarlar, dostonlar yozishga tashviq qiladi. Devonlarning chiroyli yozilishi, muqovasining bezatilishini shoiraning shaxsan o‘zi ko‘zdan kechirib turadi. U yaxshi kotiblarga tilla qalam, kumush qalamdon berib, ularni “Zarrin qalam”lik mansabiga ko‘taradi.

Nodira bozor va rastalar, masjid va madrasalar, karvonsaroylar qurilishiga e'tibor beradi. Katta go'ristondagi "Madrasai Chalpak", Taqachilik rastasidagi "Mohlaroyim madrasasi", "Daxmai Shohon"ni ham Nodira qurdirgan.

Amir Nasrullo 1842-yilda Qo'qonga bostirib kirib, uni talon-taroj qiladi. Sulton Mahmudxonni, uning akasi sobiq xon Muhammad Alini, Nodirani va bir necha zodagonlarni fojiali ravishda o'ldiradi.

Nodiraning adabiy merosi g'oyaviy-badiiy ahamiyati nuqtayi nazaridan mumtoz she'riyatining go'zal namunalaridandir.

Nodira she'riyatining asosini lirika tashkil etadi. U muhabbat, sadoqat va vafo kuychisidir. Shoira go'zallik va sadoqatni, Sharq xotin-qizlarining dard-alamlari, ohu-fig'onlarini kuylaydi.

Nodira mumtoz poeziyaning mavjud barcha janrlarida qalam tebratadi. Uning o'zbekcha va tojikcha g'azallari 5, 7, 9, 13, hatto 18 baytli hajm va aruzning turli vaznlarida yaratilgan. Shoira g'azallarining asosiy qismi 7, 9 baytlidir. U mumtoz adabiyot an'analarini samimiyat va ixlos bilan davom ettiradi. Navoiy, Fuzuliy, Bedil g'azallariga muxammaslar bog'laydi. O'z g'azallarida ko'proq "muqarrar" (so'zning takrorlanib kelishi) va "qo'sh muqarrar" usullarini qo'llaydi.

Shoiraning asarlarida talmeh, majoz, tashbeh, istiora, tazod, tashhis, intiq kabi badiiy vositalar mahorat bilan qo'llanilgan. Uning lirik g'azallari chuqur mazmundorligi, insoniylik mavzulari bilan o'sha zamondagi ilg'or g'oyalarni tarannum etadi.

Nodira tojik tilida ham go'zal, ta'sirchan she'rlar yozadi. Ular ham mazmun, ham badiiy mahorat jihatdan o'zbek tilidagi g'azallaridek yuksak darajada yozilgan bo'lib, shoira ijodini yana ham keng va to'laroq o'rganishda muhim ro'l o'ynaydi.

7. Me'morchilik va san'at

O'rta Osiyodagi xonliklarda XVIII–XIX asrlarda xo'jalik tushkunlikka yuz tutib borayotgan va aholi turmushi tobora tubanlashayotgan bo'lsada, me'morchilik va san'at taraqqiyotida bir qator ibratli ishlarning amalga oshirilganligiga guvoh bo'lamiz. Bu davrda qurilgan ulkan va go'zal me'morchilik yodgorliklari hozirgi kunda ham har qanday kishining diqqat e'tiborini o'ziga tortadi. Buxoroda yaxlit yodgorlik tariqasida rejalanib amalga oshirilgan ajoyib me'morchilik ansambli-Registonning kun botishi tomonida 1712-yilda qurilgan Bolohovuz masjidi o'sha davrning eng yirik inshooti bo'lgan. Hukmdorning saroylari, masjidlari va tanga chiqarish muassasalari makoni bo'lgan Ark qurilish majmuyi ham XVIII–XIX asrlarda barpo etiladi.

XVIII asrning ikkinchi yarmi XIX asrning birinchi yarmida me'morchilik sohasida Xorazmlik ustalar yetakchilik qiladilar. O'sha davr yodgorliklari orasida ajoyib saroy majmualari Hazoraspdagi Rahmonqul inoq saroyi, Ko'rinishxona, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Bu binolar sirti naqshli sopol plita (koshin)lar bilan bezatilgan. Bu sopollardan to'q ko'k rang ustiga yashil va oq gullarning bir-biriga chirmashtirilgan rasmlari chiroyli qilib berilgan. Xonlikning poytaxti Xiva ayniqsa XVIII–XIX asrlarda gullab yashnaydi. Shahar ikki qismdan-Ichan (ichkari) qal'a va Dishan (tashqari) qal'adan iborat. Shahar markazida joylashgan Juma masjidi (XVIII asr)-O'rta Osiyoning eng go'zal inshootlaridan hisoblanadi.

Sherg'ozixon (1718–1720), Qutlug' Murod Inoq madrasalari, Pahlavon Mahmud maqbarasi, Olloqulixon, Muhammad Aminxonning katta madrasalari (XIX asr) va Tosh hovli saroyi (1830–1838 yillar) o'ziga xos nafis va go'zaldir. Bu qurilish obidalari O'rta Osiyo me'morchiligining ajoyib yodgorliklaridir.

XVIII asrning ikkinchi yarmi va XIX asrning birinchi yarmida Qo'qon xonligida ham binokorlik me'morchiligi rivojlanadi. Xonlikning markazi Qo'qon shahrida, Marg'ilon, Andijon, Namangan, Toshkent shaharlarida masjid, madrasalar, kutubxonalar quriladi. Binolarni bezatish uchun gul namunalari keng qo'llanilib, shiftlarga bo'yoqli naqshlar chizish, naqshlarni ganchga o'yib solish odat bo'ladi.

O'sha davrda har uchala xonlikning ham yuqoridagidek inshoot qurilishi va hunarmandchilik san'atining turli yo'nalishlari rivoj topadi. Bulardan tashqari yog'och va misga o'yib nozik naqshlar solish, sopol va chinni, yarog' aslahalar yasash va har xil uy-ro'zg'or buyumlari, matolar to'qish keng tarqaladi.

Qo'qon shahri o'ziga xos yodgorliklari bilan ham mashhurdir. Bu borada Qo'qon shu kunga qadar saqlanib qolgan tarixiy me'morchilik yodgorliklari bilan Samarqand, Xiva, Buxorodan keyin to'rtinchi o'rinda turadi. Bu borada xususan Xudoyorxon o'rdasi, Norbo'tabiy madrasasi, Madrasayi Kamol qozi kabi boshqa o'nlab tarixiy obidalar diqqatga loyiqdir.

Ko'plab tarixiy me'moriy yodgorliklar urush, ob-havo va yer qimirlashlari-zilzilalar tufayli buzilib vayronaga aylanadi, yoki yo'q bo'lib ketadi. Jumladan, 1815-yilda Qo'qon shahrida yuz bergan zilzila oqibatida juda ko'plab odamlar uylar tagida qolib, halok bo'ldilar. Ayrim joylarda yerlar yorilib ketadi. Bir necha kishilar u yerga yiqilib halok bo'ladi. Yerdan tutun chiqib suv favvoro bo'lib otilgan. Yer olti oy davomida silkinib turgan[1].

Teatr san'atida masxarabozlik qiziqchilik dorbozlik qo'g'irchoqbozlik kabi tomosha ko'rinishlari keng tarqalgandi. Masalan Buxoro amirligining turli shaharlarida XVIII–XIX asrlarda Sayfulla Masxara, Zokir Masxara, Ergach Masxara kabi artistlar "Rais", "Sudxo'rning o'limi", "Ko'histonlik domla", "Murabboshi" singari asarlarni[2] sahnalarda mohirlik bilan ijro etganlar.

XIX asrda qo'g'irchoq teatrining Shosolih, G'ofur, Xalfarang (Qo'qon), Orifjon Qo'g'irchoqboz, Azim burun, Doniyor (Toshkent), Shomuhiddin Shoazimov, Tursunboy Abduljabbarov (Marg'ilon), Siddiq Kalon, Jo'ra Qayroq, Hamro Qo'g'irchoqboz (Samarqand), Zarif Misgar, Sharif Sayyox, Qori Hoji (Buxoro), Qilich (Shahrisabz) va boshqa shular singari ustalar bo'lgan.

Xonliklarning hududida raqs san'atining Farg'ona, Buxoro, Xorazm va Tog'li usullari mavjud bo'lib, o'z navbatida ularning har qaysi biri o'ziga xos janr xususiyati va turlariga ega edi. Masalan: Farg'ona o'yin san'ati: "Katta o'yin", "Kema o'yin", Xonaki o'yin", "Yalla", "Xorazm o'yin san'ati: "Maqom o'yin", "Xonaki o'yin", "Lazgi", "Yalla", "Zangbozi"larni o'z ichiga olgan va hokazo."Tog' o'yin" ko'proq O'zbekiston hududidagi janub xalqlari madaniyatiga xos bo'lib, "Besh qarsak", "Uch qarsak", "Dastbozi" kabi usullardan iborat edi.

[1] O'zR FA Sharqshunoslik instituti, qo'lyozma, inv. №954, 314-varaq.

[2] История Узбекистана. Т. III, Т., "Fan", 1993, 412-bet.

Xulosa shuki, XVI–XIX asrlarda Vatanimiz hududidagi xalqlar hududiy tarqoqliq xo'jalik va iqtisodiy tushkunlik holatida bo'lsalar-da fan, madaniyat taraqqiyotida bir qator ijobiy yutuqlar va salmoqli muvaffaqiyatlarga erishdilar. Bu bilan ular jahon madaniyati va sivilizatsiyasi taraqqiyotiga munosib ulushlarini qo'shdilar.

Nazorat savollari

1. *Ashtarxoniylar davlatining parchalanib ketishi sabablarini ko'rsating?*
2. *Xonliklarni tashkil topishdagi tarixiy sharoit.*
3. *Buxoro amirligi va Xiva xonligi munosabatlaridagi ziddiyatlarning sabablar nimada?*
4. *Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi o'rtasidagi o'zaro nizolarning sabablari nimada?*
5. *Mangitlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi sabablarini ayting?*
6. *Qo'ng'irotlar sulolasi davrida Xiva xonligidagi ijtimoiy hayot.*
7. *Qo'qon xonligida madaniy hayotni gullab yashnashi.*
8. *Xonliklar davrida me'morchilik va san'atni rivojlanishi.*
9. *Xonliklar davrida ta'lim va madaniyatni ahvoli.*
10. *Qoraqalpoqlarning etnik kelib chiqishi haqida qanday ma'lumotlarni bilasiz?*
11. *VI asr – XIX asrning 1-yarmida Qoraqalpoqlar ijtimoiy hayotiga doir qanday manbalarni bilasiz?*
12. *Xiva xonligi va Qoraqalpoq o'rtasidagi o'zaro savdo-sotiq munosabatlarining asl mohiyatini ayting.*

III BOB

TURKISTONNING CHOR ROSSIYA TOMONIDAN BOSIB OLINISHI

1. TURKISTONNI ZABT ETISHNING BOSHLANISHI

Rossiya hukumron doiralarining Turkiston yerlariga g'arazli maqsadlarda ko'z olaytirishlari hali o'lkada shayboniylar hukmronligi davom etayotgan davrlardan boshlangan. Kavkaz, Volgabo'yi, Sibir va O'rta Osiyo ustidan hukmronlik qilish rus podsholarining azaliy va asriy orzusi bo'lgan. "Grozniy" laqabi bilan mashhur bo'lgan Ivan IVning Moskva uchinchi Rim, to'rtinchi Rimning esa bo'lishi mumkin emas, degan so'zlarida ana shu maqsad ro'y-rost aks etgandi. Shu orzuni amalga oshirishni Ivan "Grozniy"ning o'zi boshlab beradi, 1553-yili Qozon va 1556-yilda Ashtarxon xonliklarini bosib oladi. Moskva davlati 1581-yilda Sibirdagi musulmon podsholigiga hujum qilib, uni zabt etadi. Rus davlati O'rta Osiyo mintaqasiga ko'z olaytirib, bu yerdagi mavjud xonliklar haqida keng ko'lamda josuslik ma'lumotlarini to'play boshlaydi. Bu holat «Moskva savdo kompaniyasi» deb atalgan tashkilotning vakili Antoni Jenkinson boshchiligidagi elchilarning faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Ingliz savdogarlari Antoni Jenkinson Richard va Robert Jonsonlar 1558–1559-yillarda, Moskva savdo elchisi Ivan Danilovich Xoxlov 1621-yilda Xiva, Buxoro va Samarqandga asosan o'lkani o'rganish va josuslik ma'lumotlarini to'plash maqsadida kelgan edilar.

Lekin Turkistonni Rossiyaga qaram qilish uchun to'g'ridan to'g'ri amaliy ochiq harakat Pyotr I davridan boshlanadi. U o'zining Sharqqa nisbatan tajovuzkorlik siyosatini, O'rta Osiyo va Hindiston yerlariga suqlanib qarayotganligini yashirib ham o'tirmaydi. «Sharq bilan aloqada Qozog'iston tasarrufi kalit va darvoza hisoblanadi. Shuning uchun millionlab mablag' sarflasa ham Qozog'istonni bo'ysundirish yoki hech bo'lmasa u yerda Rossiya ta'sirini o'rnatish zarurdir»[1], deydi Pyotr I.

Harbiy tarixchi K.Abaza «Завоевание Туркестана» (СПб, 1902) asarida yozishicha, Pyotr I Hindiston boyliklariga suqlanib qarayotgan edi. U faqat qulay vaziyatni kutardi. Bunday vaziyatni 1714-yilda turkman zodagonlarining vakili Xo'ja Nafas Peterburgga borib Amudaryoda oltinli qumlarning ko'pligi to'g'risida bergan ma'lumoti tezlashtiradi. Oltin va boylik vasvasasi bilan Pyotr I tajovuzkorlik siyosatini amalga oshirish maqsadida O'rta Osiyoga 1717-yilda biz yuqorida tilga olgan knyaz Bekovich-Cherkasskiyni[2] katta qo'shin bilan yuboradi. Ammo Xiva xoni Sherg'ozixon tomonidan bu qo'shin batamom qirib tashlanadi. Rossiya bilan Xiva xonligi o'rtasida dushmanlik vaziyati kuchaydi. Pyotr I O'rta Osiyo yerlariga bo'lgan o'z tajovuzkorligidan voz kechmadi. U Buxoroga josuslik maqsadlarida elchi qilib italiyalik Florio Benevenini jo'natadi. Bu safar ham muvaffaqiyatsiz chiqadi va Benevenining o'zi zo'rg'a jon saqlab qoladi va faqat Pyotr I o'limidan so'ng 1725-yilda Rossiyaga qaytadi. Florio Beneveni hali Buxoroda bo'lgan chog'idayoq josuslik ishlari bilan shug'ullanadi va rus podshosiga yozgan xatlarining chetlarida shifrovka bilan mahfiy xabarlarni yuboradi. Ana shu xildagi xatlardan birida bunday xabar beriladi; «Amudaryo Samarqand tog'laridan boshlanadi va ayniqsa oltinga boy qumlari Badahshondan Giyoqcha daryosiga oqib keladi. Yerli xalq tog'lardagi yirik oltinlarni qazib oladi. Shuningdek, ular loyqa soy suvlariga qo'y terisini yoyib qo'yib, so'ngra oftobda quritadilarda, sof oltin zarralarini terib oladilar. Bu tog'larda oltin va kumush izlash man etilgan, ularni maxsus sarbozlar qo'riqlaydi.

Buxoro yerlarida mis, achchiqtosh, rux va temir ham topiladi. Xivaning Shayxjayli tog'larida kumush ma'danlar mavjud. Mazkur kondan xabar topgan Xiva xoni Arokxon qo'rqib ketib bir konchini tiriklayin ko'mdirib yuborgan. Chunki xazina daragi qo'shni xonliklarga yetib borsa yana-g'animlik boshlanishi mumkin, edi».

[1] В.П.Вежевский. Л.И.Нелюев. "Оренбургская край" Казан, 1897, I.стр 136.

[2] Cho'qintirish marosimida Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy nomini olgan..

Xususan, rus elchisi o'z shohiga shunday maslahat beradi; «Agar Siz o'z xazinangizni yana boyitish niyatini hosil qilsangiz bu joylarga tadorlik ko'ring.

Chor atrofdan ko'p xavf tug'ilmasligi ayon. Chunki, Xiva, Buxoro o'zbeklari, shuningdek Paytxon (athoy)lar ham bir-birlari bilan urishib turadilar. Faqat hindlar tinch, ammo ularning ham knyazlari o'zaro urishishadi. Toshkentliklar, qirg'izlar, qoraqalpoqlar va qozoqlar hech qachon sizga halaqit bermaydilar».[1]

«Aytishlaricha, – deb yozadi A.S.Pushkin-Pyotr I o'limi oldidan ikki narsani amalga oshira olmagani uchun armon bilan ketayotganini aytgan; Prut yonidagi jangda Turkiyadan yengilganini va Bekovichning o'limi uchun Xivadan o'ch ololmagani uchun qattiq afsus chekkan.»[2]

O'rta Osiyoni bosib olish maqsadida Pyotr I zamonidayoq Qozog'istonning zabt etilgan hududlarida harbiy qal'alar va istehkomlar qurila boshlangan edi. 1717-yilda Omsk, 1718-yilda Semipalatinsk, 1720-yilda Ust-Kamenogorosk, 1742-yilda Orenburg qal'alari quriladi. Faqat XVIII asrning o'zida Chor ma'murlari yovuz niyat bilan hozirgi Qozog'iston hududlarida 46 ta katta va 96 ta kichik harbiy qal'a va istehkomlar qurganlar. XVIII asrning boshlarida har uchala Juzning qozoqlari qalmiq (jungar)larning doimiy bosqini ostida og'ir ahvolga tushib qoladi. 1723-yilda ro'y bergan og'ir ocharchilik qozoqlarning o'z mustaqilliklarini saqlab qolishlarini xavf ostiga solib qo'yadi. Oqibatda katta Juz jungarlarga siyosiy qaram bo'lib qoladi. O'rta Juz Buxoroga ko'chib borib Buxoro xonligiga, Kichik Juzning bir qismi esa Xiva xonligiga tobe bo'ladi. Bunday og'ir vaziyat Katta va Kichik Juzning xoni Abulxayrxonni o'z hokimiyatini saqlab qolish va qalmiqlar xataridan saqlanish ilinjida Chor hokimiyati bilan yaqinlashuvga majbur etadi. Ana shu tariqa 1731-yilda Kichik Juz, 1731–1740-yillarda esa Katta Juz qozoqlarining aksariyati rus davlatining tobeligiga o'tadi.[3]

Bu Pyotr I orzu-armonlarining ro'yobga chiqishining boshlanishi edi. Qozoqlarning rus fuqaroligini qabul qilishlari Chor mustamlakachi ma'murlarining Turkiston yerlarini egallash borasidagi bosqinchilik harakatlariga qulay shart-sharoitlar yaratadi. Biroq Yevropadagi davlatlar o'rtasidagi vaziyatning tobora taranglashib va chigallashib borishi, rus-turk urushi (1806–1812), rus-shved urushi (1808–1809), rus-fors urushi (1805–1813) va nihoyat Napolyeonga qarshi 1805–1812-yillardagi to'qnashuv va urush, qolaversa, Chor samoderjaviyasiga qarshi dekabristlar nomini olgan dvoryanlar qo'zg'oloni va uni bostirish Chor hukumatining Turkistonga nisbatan bosqinchilik siyosatini ma'lum muddatga ortga cho'zilishiga sababchi bo'ladi. Biroq 1830 yillardan ma'lum darajada Yevropadagi janjalli voqealardan qo'li bo'shagan Chor hukumati yana o'zining ayg'oqchilik va yovuzlik niyatlarini O'rta Osiyo hududlariga qaratadi. 1839–1840-yillarda podsho Nikolay I ning homiyligi va fatvosi bilan Orenburg harbiy gubernatori V.A.Perovskiy katta qo'shin bilan Xivani bosib olish niyatida yo'lga chiqadi. Maqtanchoq va bosar-tusarini bilmaydigan Perovskiy qo'shini tarkibida 2 ta zambarak 40 ta arava, 5325 ta askar, 10 ming tuya bor edi. Ammo og'ir ob-havo sharoiti, yoqilg'ining yo'qligi, oziq-ovqat tanqisligi, kiyim-kechaklarning yaroqsizligi natijasida Perovskiy qo'shinlari yo'l-yo'lakay katta talafotlar berib Xivaga yurishni to'xtatib orqaga qaytadi.

Chor hukumati XIX asrning o'rtalaridan boshlab o'zbek xonliklarining yerlarini bosib olishga astoydil kirishadi. Buning sabablari avvalo shundaki;

Birinchidan, o'zbek xonliklari o'zaro moldunyo, davlat va yer talashib bir-birlarining tinka madorlarini shu darajada quritgan edilarki, ular tashqi dushmanga qarshi birlashib kurashish u yoqda tursin, hatto o'zlarini biror bir darajada himoya qilishga ham qodir emas edilar. Bu hol Chor ma'murlariga juda qo'l kelar edi.

Ikkinchidan, Chor Rossiyasining harbiy-siyosiy va iqtisodiy ahvoli shuni talab qilar ediki, rivojlanayotgan rus kapitalistlari uchun yangi-yangi bozorlar, foyda manbalari kerak edi. Rossiya sanoat korxonalariga esa tabiiy yer osti boyliklari, xomashyo bazalari; paxta, ipak, qorako'l, teri va boshqalar zarur edi. 1861–1862-yillardagi fuqarolar urushi tufayli Amerikadan keladigan paxtaning kamayib ketishi o'zbek paxtasiga bo'lgan talabni haddan tashqari oshirib yubordi.

[1] «Fan va turmush», 1992-yil, 3–4-sonlari, 27-bet.

[2] O'sha joyda.

[3] «Sharq yulduzi» 1990-yil, 8-sonlari, 184-bet.

Uchinchidan, O‘rta Osiyo masalasida ingliz-rus munosabatlarining keskinlashib borishi Rossiya bosqinining tezlashishiga sabab bo‘ldi. Rossiya hukmronlik doiralari XIX asrning boshidanoq ingliz josuslarining o‘zbek xonliklaridagi xatti-harakatlarini ziyraklik va shubha bilan kuzatib bordilar. Darhaqiqat Hindistonni Angliyaning mustamlakasiga aylantirgan Ost-Hindiston kompaniyasi oltinga boy, hamda iqtisodiy va strategik ahamiyati katta bo‘lgan Turkiston o‘lkasidagi voqealarni anchadan beri diqqat bilan kuzatib borar va bu o‘lkani o‘z tasarrufiga olish uchun qulay paytni poylardi. Buni Ost-Hindiston kompaniyasining O‘rta Osiyoga bir necha marta o‘z razvedkachilarini yuborganliklaridan bilsa bo‘ladi. Jumladan, 1824-yilda mazkur kompaniya ayg‘oqchisi Murkroft Buxoroda bo‘ladi, biroq u qaytish chog‘ida yo‘lda halok bo‘ladi. 1831-yilda Buxoroga A.Byorns tashrif buyurdi. 1843-yilda 33 yashar kapitan Abbot Xivaga yuborildi. O‘sha yili Volf Buxoroga kelgan edi. U 1838-yildan buyon Buxoro amiri Nasrulloxon zindonida saqlanayotgan polkovnik Stoddart bilan mayor Konnolini (bular 1842-yili qatl etilgan) qutqarish niyatida edi.

Ost-Hindiston kompaniyasi Buxoro amirligi va Xiva xonligiga Rossiyaga qarshi ittifoq tuzishni taklif qiladi va birlashib Rossiya tajovuziga qarshi kurashishni tavsiya etadi. Lekin bu taklif-lar amalga oshmaydi. Inglizlarning O‘rta Osiyoni bosib olishdan iborat rejasining amalga oshuviga Hindiston bilan o‘zbek xonliklari o‘rtasida joylashgan Afg‘oniston to‘siq bo‘ladi. Hatto 1838–1842- yillarda va 1878–1880-yillarda inglizlar bilan Afg‘oniston o‘rtasida ikki marta urush ham kelib chiqadi. Ammo inglizlar afg‘on xalqining qarshiligini bostira olmaydilar. O‘z milliy mustaqilligi uchun kurashga otlangan xalqni yengib bo‘lmasligini o‘sha davr ingliz-afg‘on urushlari ochiq-oydin ko‘rsatadi. Albatta, Rossiya hukumati inglizlarning ishtahasi karnay bo‘lib O‘rta Osiyoga intilayotganligiga befarq qaray olmasdi va bu hududlarni tezroq egallash ishtiyoqida yonardi. Chor Rossiyasining Turkistonni bosib olishi podsho Aleksandr II hukumronligi davrida nihoyatda tezlashdi. Chor Rossiyasining Turkistonni bosib olishi to‘rt bosqichga bo‘linadi. **Birinchi bosqich** 1847-yildan boshlanib 1865-yilga qadar davom etadi. Bu bosqichda Qo‘qon xonligiga qarashli hududlar bosib olinadi. **Ikkinchi bosqich** 1865-yildan boshlanib 1868-yilga qadar davom etadi. Bu davrda Toshkent va Buxoro amirligi hududlari bosib olinadi. **Uchinchi bosqich** 1873-1879-yillarni o‘z ichiga olib, bu davrda Xiva va Qo‘qon xonligi hududlari chor qo‘shinlari tomonidan zabt etiladi. **To‘rtinchi bosqich** 1880–1885-yillar bu davrda hozirgi Turkmaniston yerlari bosib olinadi. Rossiya davlatining Turkiston yerlarini bosib olishga intilishining yangi to‘lqini 1847-yilda boshlandi. Shu yili Sirdaryoning Orol dengiziga qo‘yiladigan joyi – Raim egallanib, Orol harbiy qal’asi barpo qilinadi. Orenburgda «Nikolay» va «Konstantin» degan kemalar qurilib, ular bo‘lak-bo‘lak holda keltirilib Orol dengiziga tushiriladi. Oq masjid (Qizil O‘rda), Turkiston, Chimkent, Avliyoota, Pishpek To‘qmoq va boshqa shaharlarda Qo‘qon xonligining harbiy istehkomlari mavjud edi. 1852-yilda Chor qo‘shinlari Oq masjidga hujum qiladilar, lekin uni qo‘lga kirita olmadilar. 1853-yilda general Perovskiy boshchiligida ikki ming askardan ortiq qo‘shin Oq masjidga ikkinchi marta hujum uyushtiradi. 22 kunlik qurshov va jangdan so‘ng Chor askarlari istehkomni egallaganlar. Qal’a himoyachilaridan 74 kishi tirik qolgan xolos. Chor qo‘shinlaridan bor yo‘g‘i 25 kishi halok bo‘lgan va 46 kishi yarador qilingan. Istehkomga «Perovskiy forti» nomi berilgan. Oq masjiddagi mag‘lubiyat Qo‘qon xonligini qattiq tashvishlantirdi. Tezlik bilan Toshkentda kuch to‘planib hokim Sabdalxo‘ja boshchiligida 8 ming askarlik qo‘shin va ko‘ngillilar Oq masjidni qaytarib olish uchun yo‘lga chiqadi. Lekin ikki o‘rtadagi jangda ular yengiladilar. Vatan himoyachilaridan 192 kishi halok bo‘ladi. Qo‘qon xonligi qo‘shinlari yaradorlarni 92 tuyaga ortib orqaga chekinishga majbur bo‘ladilar.

1853-yilning dekabr oyida Yoqubbek boshchiligidagi 13 ming kishilik qo‘shin Oq masjidga kelib yana dushman bilan to‘qnashdi. Yurt himoyachilaridan bu jangda mingga yaqin kishi o‘ldirildi va yarador qilindi. Bosqinchilar faqat 55 ta askarlarini yo‘qotdilar. Bunday ketma-ket mag‘lubiyatlar Vatan himoyachilari ruhini tushirmadi. Ular 1855-yilda yana 1500 kishilik qo‘shin bilan Oq masjidga otlandilar. Ammo Chor qo‘shinlariga yangi kuchlar kelib qo‘shilganini eshitib, orqaga qaytdilar.

1854-yilda Olmaota o‘rnida Verniy harbiy qal’asining qurilishi Turkistonni egallashda hal qiluvchi o‘rin tutgan istehkomlardan bo‘ldi.

1855–1857-yillardagi Qrim urushi munosabati bilan Chor ma’murlari O‘rta Osiyoni zabt etish bo‘yicha katta miqyosdagi harbiy harakatlarni olib bormadilar. Qrim urushidagi mag‘lubiyat O‘rta Osiyoning Rossiya uchun siyosiy va strategik jihatdan qanchalik katta ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatdi. Rossiya O‘rta Osiyo uchun olib boriladigan raqobatli kurashda Buyuk Britaniya qirolligini nafaqat siyosiy-iqtisodiy va strategik jihatdan balki harbiy jihatdan ham mag‘lubiyatga uchratish va Qrim urushidagi mag‘lubiyat tufayli xalqaro maydonda bo‘shashib qolgan obro‘sini tiklashi ham mumkin edi. Chunki hind xalqining butun mamlakatni qoplab olgan va inglizlar tomonidan zo‘rlik bilan bostirilgan 1857-yilgi qo‘zg‘oloni Buyuk Britaniyaning Hindistondagi mavqeyi uncha mustahkam emasligini ko‘rsatdi. Shu boisdan Rossiya hukmron doiralari o‘rtasida O‘rta Osiyo muammosini tezroq hal qilishga chorlovchi xat, da’vat va takliflar 1860-yillarda tez-tez ko‘zga tashlanadigan bo‘lib qoldi. Jumladan, Orenburg general-gubernatori Katenin tashqi ishlar vaziriga yozgan xatida «O‘rta Osiyo mulkiga hukmronligimizni o‘rnatishimiz uchun albatta Turkiston va Toshkentni egallashimiz shart» deb ko‘rsatdi. Uning fikricha, Toshkentni qo‘lga kirishi Buxoro mulklariga qurolli kuchlar bilan borish uchun albatta zarurdir.

1862-yilda «Русский вестник» oynomasi sahifalarida ham Turkiston yerlarini bosib olishga da’vat etuvchi bir qator shovinistik g‘oyadagi maqolalar bosilib chiqarildi. «Голос» deb ataluvchi liberal oynoma esa Hindistonni mustamlakaga aylantirgan inglizlardan namuna olishga da’vat qiladi, «Kaspiyni rus dengiziga aylantirish, O‘rta Osiyoning ko‘chmanchi elatlarini o‘troq yashashga o‘rgatish, bu sahroyilar bilan pachakilashib o‘tirmay, ularni hattoki terror qilishga chaqirdi. Harbiy vazir D.A.Milyutin harbiy yurishlarning doimiy tarafdori edi. Shu bois u 1864-yil oktabrida tashqi ishlar vazirligi tomonidan podshoh uchun tayyorlangan agressiv xarakterdagi ma’ruza matnini batamom ma’qulladi. Bu matnda Rossiyaning Sharqqa intilishi oqlanadi, «Yarim yovvoyilar» qabilalari bilan to‘qnashib qolgan damlarda o‘ta tinchliksevar siyosatni saqlab qolishning imkoni yo‘qligi xususida, Qo‘qon xonligining tabiiy boyliklari bo‘lmish paxta, ipak qimmatbaho ma’danlar to‘g‘risida gap boradi. Xullas, oltmishinchi yillar boshlarida Turkistonni bosib olish bo‘yicha g‘oyaviy tayyorgarlik ko‘rildi. Endigi asosiy vazifa bu g‘oyani amalga oshirishdan iborat edi.

Polkovnik M.G.Chernyayev

1860-yilda polkovnik Simmerman qo‘shini Qo‘qon xonligining 5 ming kishilik qo‘shinini tor-mor keltirib, To‘qmoq va Pishpak qal’alarini egalladi. Ili orti vodiysi Alatov okrugi deb o‘zgartirildi. Xuddi shu yili 21-oktabrda polkovnik Kolpakovskiy otryadi Qora Kostek daryosi yon bag‘ridagi Uzun yog‘och soyidagi jangda Qo‘qon xonligining 20 ming qo‘shinini batamom qirib tashladi. 1861–1863-yillarda Chor qo‘shinlari Qo‘qon xonligiga bir necha zarbalar berdi. Bu davrda Qo‘qon xonligiga qarashli Yangi Qo‘rg‘on, Din Qo‘rg‘on, Merka va ikkinchi marta Pishpek egallandi.

1863-yil yozida polkovnik Chernyayev Orenburg general-gubernatori Bezakning roziligi bilan Sirdaryo yoqasidagi So‘zoq qal’asini qo‘lga kiritdi va uni tevarak-atrofdagi aholisi bilan birga «Rossiyaning mulki» deb e’lon qiladi.

1864-yil boshida Verniy (Olmaota) istehkomidan chiqqan 2500 kishilik Chernyayev boshchiligidagi Chor qo‘shinlari 4-iyunda Avliyootani egalladi. Shahar ostonasidagi jangda vatanparvar kuchlarning 1500 kishilik qo‘shinlari va xalq qasoskorlari mag‘lubiyatga uchradilar. Himoyachilardan 307 kishi o‘ldiriladi va 390 vatanparvar yarador bo‘ladi. Chernyayev bilan izma-iz Perovskiy otryadidan chiqqan polkovnik Veryovkin guruhi esa Turkiston qal’asiga yurish qiladi va uni 12 kunda bosib oldi.

1864-yil 16-iyulga qadar Chor armiyasi qo‘shinlari ikki yo‘nalish bo‘yicha mustaqil harakatlarni davom ettiradi. Sibir-Yorkend tomoni-

rakatlarni davom ettiradi. Sibir-Yorkend tomonidan 8-G'arbiy Sibir, 21-Sibir kazak armiyasi batareyasi, Orenburg-Xiva yo'nalishi bo'yicha esa 4-Orenburg liniya batalyoni, 1864-yildan boshlab 2 - orenburg liniya batalyonining I- vzvodi; 1865-yildan 6 - va 9 - Orenburg liniyalari batalyoni, 4-G'arbiy Sibir batalyoni janub tomondan o'z harakatini davom ettirib, shahar va qishloqlarni birin-ketin egallab bordi.

Avliyoota va Turkistonning dushman tomonidan zabt etilishi butun Qo'qon xonligini oyoqqa turg'azdi. Toshkent shahri chorizm bosqinchilariga qarshi kurashning markaziga aylandi. Bu yerga Marg'ilondan Yusufbek Xo'janddan Mirza Ahmad Qushbegi qo'mondonligida qo'shinlar, Andijon, Namangan, O'sh va boshqa joylardan harbiy qismlar keltiriladi. To'plangan qo'shin va xalq qasoskorlariga Qo'qon xonligining lashkarboshisi mulla Alimqul boshchilik qiladi.[1] Vatanparvar kuchlar duo-fotiha olib Chimkent tomon ravona bo'ladilar.

Chimkentda bir kecha-kunduz qattiq jang bo'ladi. Muhammad Solih o'zining «Tarixi jadidi Toshkand» asarida yozishicha; «So'ngra to'rt tomondan askarlar otdan tushdi va karnay sadolari ostida rus askarlariga qarshi hujumga o'tiladi. Himoyachilar 2 - 3 ming qadam yugurgach, dushmanning to'p va miltiqlaridan yomg'irdek yog'ilgan o'qlar ostida qoldilar». Oqibatda 12 ming kishi halok bo'ladi va yaralanadi. Ammo general Chernyayev boshchiligida Chor qo'shinlari urushni davom ettira olmay Turkistonga qaytishga majbur bo'ladi. Jinay degan joyda bo'lgan jangda ham vatanparvarlarning qo'li baland keladi. Vatan himoyachilari Iqon qalasi uchun bo'lgan jangda ham g'alabaga erishadilar. Alimqul boshchiligida yurt himoyachilari urushni davom ettirish maqsadida tayyorgarlik ko'rayotgan bir paytda Buxoro amiri Muzaffarxonning Qo'qonga hujum qilganligi to'g'risida xabar oladi. Natijada lashkarboshi Alimqul qo'shinning katta bir qismini Chimkentda qoldirib o'zi Qo'qonga qaytishga majbur bo'ladi. Albatta bu hol dushmanga qo'l keladi va Chernyayev 1864-yil 21-sentabrda Chimkentni jang bilan egallaydi. Shahar mudofaachilaridan ko'p kishi qirib tashlanadi.

Shu paytga qadar ikki yo'nalishda mustaqil harakat qilib kelgan Chor armiyasining ikki qo'shini Chimkent shahrida tutashadi. Istilo qilingan yerlar hisobiga 1865-yilda Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tashkil etiladi; uning tepasiga general Chernyayev qo'yiladi.

2. Toshkentning mudofaa qilinishi

General Chernyayev o'zining butun vujudi va nigohini Toshkent shahrini egallashga qaratadi.[2] Holbuki podsho Aleksandr II bu shaharni olishni man qiluvchi qat'iy buyruq bergan edi. Chernyayev 1864-yil 27-sentabrda yo'lga chiqadi. Bu davrda Toshkent mudofaasi umumxalq harakatiga aylangandi. Shahar mudofaasi uchun Toshkent garnizonida 30 ming himoyachi, 48 mis va 15 ta cho'yan to'p bor edi. Toshkent shahar aholisi ona yurtni himoya qilish uchun bir tanu bir jon bo'lib battol dushman bilan tengsiz jangda olishadi.

Tarixchi Muhammad Solihning «Tarixi jadidi Toshkand» asarida yozishicha Toshkent shahar aholisi battol dushmanga qarshi qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatgan. U shunday hikoya qiladi; «Shahar g'ariblari, fuqarolari va qariyalari ibodatu nomozdan ko'ra qo'llaridan kelguncha yordam berish afzalroq, savob deb, askarlarga suv, oziq-ovqat tashib turdilar. O'sha zamonda Toshkent qalin va baland devor bilan o'ralgan bo'lib, 12 ta darvozasi bor edi. Devor ustidan ikki otliq kishi bemalol yurishi mumkin edi. Chor qo'shinlari shahar yaqinidan turib to'plardan o'qqa tutadilar. O'z navbatida javob o'qlari ham otiladi. Bosqinchilarning bir guruhi shahar devori atrofida qazilgan zovurga tushib oladi. Himoyachilarning uyushgan hujumiga Chor askarlari dosh bera olmaydi. Dushman 72 kishini yo'qotadi va bu holni ko'rgan general Chernyayev Chimkentga qaytishga majbur bo'ladi. 1865-yilning 28-aprelida Chernyayev Chirchiq yonidagi Niyozbek qal'asini jang bilan ishg'ol etadi. Toshkentlik bir xoinning maslahatiga ko'ra Chernyayev Kaykovus arig'i to'g'onini buzib, uni Chirchiq daryosiga burib yuboradi. Natijada toshkentliklar suvsiz qolib, og'ir ahvolga tushadilar. Shunga qaramay, aholi mudofaani mustahkamlashga kuch-g'ayra-

[1] *Qarang:* Amir lashkar Alimqul tarixi. Alimqul jangnomasi. Nashrga tayyorlad:R.T.Shamsutdinov. P.Ravshanov. T.,1998: Habibullo, Rustambek Shamsutdinov. «Yolqin». Tarixiy roman. T., «Sharq.», 2001.

[2] Mazkur mavzuni yanada bilish uchun qarang: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. 69–91-betlar.

tini ayamaydi. Ko'p o'tmay Qo'qondan lashkarboshi Alimqul qo'shini bilan madad bergani keladi. Bu toshkentliklar ruhini ko'tarib yuboradi. Ular qo'qonliklarni zo'r xursandchilik bilan qarshi oladilar. Muhammad Solih ma'lumotiga ko'ra; «Toshkent amaldorlari, sardorlari, ulamo, shayxlar, g'ariblar, gadolar, erkak-ayollar aralash ularning istiqboliga chiqib, shod-xurram kutib oladilar». Dushman bilan jang Solor arig'i (hozirgi «Turkiston» saroyi yonidagi ariq) atrofida davom ettiriladi. Xullas shahar himoyachilari dushmanni chekinishga majbur qiladilar. Bu g'alaba shahar ahli tomonidan shod-u xurramlik bilan karnay-surnay sadolari ostida qarshi olinadi. Shahar xalqi Muhammad Solihning yozishicha; «Yetti yoshdan yetmish yoshgacha erkak-xotin, yosh-u qari xizmat kamarini bellariga bog'lab pishgan taomlarni boshlariga ko'tarib, qatiq, sut, sharbat, issiq nonlar, shirin mevalarni savatlarga solib, askarlar turgan joylarga olib kelib iltijo, tavallo va dildorlik qilib, ko'zlaridan hasrat yoshlari oqib, ko'z yoshlari suvi bilan askarlarning yuzlaridan chang-g'uborni yuvib, artib, ko'zguday tozalab, ovqatlarni yeb bitirishlarini iltijo qiladilar». G'alabadan ruhlangan Alimqul boshchiligidagi vatan himoyachilari Sho'rtepada joylashgan dushman kuchlariga qarshi hujum uyuchtiradilar. Jangda lashkarboshi Alimqul qattiq jarohatlandi va ko'p o'tmay halok bo'ladi. Bu hol albatta jangchilarimizning ruhiy holatiga salbiy ta'sir qiladi. Buning ustiga qirq ikki kun davomida suvsizlik va tashnalikda tish-tirnog'igacha qurollangan dushmanga qarshi olib borilgan mudofaa jangi Toshkent shahri aholisining tinka-madorini quritadi. Ustiga ustak Chernyayev shaharga hujumni Janubdan-Temur darvozasi yoqdan boshlab Buxoro va Xorazmdan keladigan yordam yo'lini kesib tashladi. Shaharga chetdan yordam umuman bo'lmadi. Alimqul vafotidan so'ng Chernyayev Toshkent shahrining jangsiz taslim bo'lishini kutadi. Ammo shahar aholisi kurashni davom ettiradi. Toshkent shahriga Buxoro amirligidan yordam kuchlari kelayotganligini eshitgan Chernyayev 9- mayda hal qiluvchi hujumga o'tadi va faqat 14-iyundagina qattiq janglardan so'ng shaharga yorib kiradi. Nihoyat 1865-yil 17-iyunda qarshilik ko'rsatishning foydasizligini hisobga olgach shahar himoyachilari shaharni topshirish uchun muzokaralarni boshlaydi. Chunki Chernyayev Shayxontohur, Beshyog'och va boshqa aholi gavjum yashaydigan joylarga to'plarni o'rnatib, agar darhol sulh tuzilmasa shaharni to'plardan o'q uzib kultepaga aylantiraman, deb dag'dag'a qiladi. Chernyayev shaharning Hakim Xo'ja qozikalon, Abulqosim eshon, domullo Solihbek oxun singari nufuzli kishilari bilan sulh muzokaralarini boshlaydi. Sulh ahdnomasiga ko'ra, shahar xalqining o'z dinida qolishi, barcha ishlar «shariat» asosida olib borilishi, hovli, bog' va maydonlar avvalgidek o'z egalari qo'lida qolishi ko'rsatiladi. Ahdnomaga shaharning har to'rt; Shayxontohur, Beshyog'och, Sebzor va Ko'kcha mavzelarining muhrlari bosiladi.

Toshkent shahrining Chernyayev tomonidan bosib olinishi Peterburgda zo'r mamnuniyat bilan kutib olingan bo'lsa-da, hukumatning ayrim odamlari bundan norozi bo'lib, tahlikaga tushgan edilar. Chunki Toshkentning bosib olinishi munosabati bilan xalqaro matbuotda katta shov-shuvlar ko'tarilmoqda edi. Chernyayev bu holni oldini olish uchun va o'zining bosqinchilikdan iborat vahshiyona harakatlarini oqlash maqsadida ayyorlik yo'liga o'tib maxsus xat tayyorlattiradi. Toshkent shahri aholisi nomidan tayyorlatilgan bu xatda go'yo shahar general Chernyayevga «o'z ixtiyori» bilan taslim bo'lganligiga asosiy urg'u berilgan edi; «Necha zamonlar va yillardan beri Turkistonda Farg'ona xonlari hukmronlik qilib fuqarolarga ko'p jabr-zulm o'tkazgan. Ular zakot xirojlarini shariat asosida olmasdan ortiqcha olganlar va hech qashon marhamat qilmaganlar, qadimgi urf-odat taomildan voz kechib, ko'p yillar mansab uchun katta kishilarni o'ldirib, fitna va ig'vogarlar so'ziga amal qilganlar. O'rtada nohaq qonlar to'kilib, ular shariatga va ulamolar so'zlariga amal qilishdan bosh tortadilar. Farg'ona va Turkiston zaminida ko'p vaqtlar va ko'pincha qipchoq, qozoq va qirg'iz avboshlari va beboshlari hukmronlik qilib keldilar. Shuning uchun fuqaro va mamlakat tinchligi uchun ixtiyorimiz va rag'batimiz bilan rus askarlarini olib kelib ularga shaharni topshirdik».

Bu xat mazmuni o'qib eshittirilgach, hamma hayron bo'lib turgan bir paytda Solihbek oxun so'z olib bunday degan; «Bizlar voqea va hodisalarni bekitmasdan ma'lum qilamizki, Tosh-

kentdan Oqmasjidgacha va bu yerdan G'uljagacha bo'lgan shahar va qal'alar Toshkentga qarar edi. Bu joylarni rus askarlari urush va talash bilan qo'llariga kirgizdilar. Urush to'satdan muhlatsiz va so'zsiz olib boriladi. Toshkent shahri zulhijja oyining yarmidan boshlab, safar oyining o'n ikkinchisigacha, ya'ni qirq ikki kun davomida suvsiz, ovqatsiz qoldiriladi. Mulla Alimqul lashkarboshi shahid bo'lgandan keyin sardorsiz qoladi. Buxoro, Xorazm va Farg'onaliklar yordam bermaydilar. Toshkent fuqarosi vatanlari va din uchun qattiq turib, urush-talashni davom ettirib, seshanba kuni yarim kecha o'tgandan keyin saharga yaqin rus askarlari xiyobon darvozasi va qal'aning devori ustidan kiradi. Shundan keyin yana kirishib payshanba kunigacha ikki kecha-kunduz urushib turadilar. Bu o'rtada ko'p imoratlar, do'konlar va uy-joylarga o't tushib, och-tashna suvsiz yakkama-yakka urush bo'lib, oxirida yarash sulhi tuziladi».

Solihbek oxun domlaning bu haq va adolatli so'zlaridan general Chernyayev g'azabga keladi. U kimda-kim ushbu so'zlarga qo'shilsa, bir tomon o'tsin deb buyruq beradi. Shaharning nufuzli kattalaridan yetti kishi; Halimboy, Berdiboy, Azimboy, Fozilboyvachcha, mulla Muzaffarxo'ja va mulla Fayzullalar Solihbek oxun domla qatoridan joy oladilar. Ular shu zahotiyoq hibsga olinib qamoqqa solindilar va keyinchalik Sibirga surgun qilinadilar. Bundan qo'rqib qolgan shaharning boshqa nufuzli a'yonlari Chernyayev ahdnomasiga sotqinlarcha imzo chekishdan boshqa ilojni topa olmadilar. Chernyayev qalbaki ahdnomani Abusaid va Xodixo'ja ismli savdogarlar qo'liga tutqazib Peterburgga eltib oq podsho hazratlariga topshirishni buyuradi. Rossiya hukumati o'zining Turkistondagi bosqinchilik urushlarini oqlash va xaspo'shlash uchun qalbaki hujjatni ko'paytirib o'z elchilari orqali dunyo mamlakatlariga tarqatdi va xalqaro matbuotda ko'tarilgan shov-shuvlarni shu yo'l bilan oldini olmoqchi bo'ladi. Jumladan, Turkiyadagi rus elchixonasi qalbaki ahdnomani Istanbuldagi ko'chalarga, bozorlarga, do'konlarga, umuman aholi gavjum to'planadigan joylarga yopishtirib chiqqan.

3. Buxoro amirligiga qarshi olib borilgan janglar

1866-yil yanvar oyining oxirida Chernyayev Jizzaxga yurish boshlaydi. Ammo 8-9 ming kishilik shahar himoyalachilarining ko'rsatgan qarshiligi tufayli u orqaga chekinishga majbur bo'ladi. 1866-yil mart oyida Chernyayev Peterburgga chaqirib olinadi, uning o'rniga general Romanovskiy yuboriladi. Toshkentga yordam uchun yuborilgan Buxoro amirining 100 ming kishilik qo'shini bilan general Romanovskiy qo'mondonligidagi Chor Rossiyasi qo'shinlari o'rtasida 8-mayda Erjarda bo'lgan jangda rus qo'shinlari g'alaba qozonadi. 24-mayda rus askarlari Xo'jandda ham g'alabaga erishadilar. Avgust oyida Romanovskiy Toshkent, Xo'jand va Chirchiqorti o'lkasini Rossiyaga qo'shib olish to'g'risida ko'rsatma beradi. Buxoro amiri bilan muzokaralarda kelisha olmagach, Romanovskiy 2-oktabrda Buxoro amirligiga qarashli O'ratepa qal'asini, 18-oktabrda esa Jizzaxni bosib oladi. Jizzax uchun jang g'oyatda dahshatli bo'lgan. Tarixchi olim Hamid Ziyoyevning yozishicha bu jang davomida "...to'kilgan odam qoni bamisoli ariq suviga o'xshab oqqan". Romanovskiy 1866-yil 19-oktabrda Harbiy vazirga yozgan telegrammasida Buxoro amirining Sirdaryo vodiysidagi so'nggi tayanchi, besh kunlik qamaldan so'ng 18-oktabr soat 12 da zarb bilan egallandi. Himoyachilardan oz qismi qutilib qoladi, xolos. Ko'plari halok bo'ladi yoki asir olinadi. "26 bayroq, 53 qurol va juda ko'p boyliklar qo'lga tushiriladi. Bizning yo'qotishimiz, Xudoning irodasi bilan 100 kishidan kamroq bo'ldi, shu jumladan to'rt ofitser yaralandi". General Romanovskiy Jizzax uchun bo'lgan jangda kamida 6 ming kishi o'ldirilganligi va 2 ming kishining asir olinganligini yozgan edi. Qizig'i shundaki, Buxoro amiri rus qo'shinlariga qarshi birgalikda jang qilishni Qo'qon xoni Xudoyorxonga taklif qilganda u turli vaj-karsonlarni bahona qilib bu ishga bosh qo'shmaydi. Amirlik qo'shinlari Xo'jand va Jizzaxda yengilgach, Xudoyorxon rus bosqinchi generali Romanovskiyga tabrik telegrammasi yuboradi. Bu telegrammada biz quyidagi sharmandali jumlalarni o'qiymiz: "Oq podsho bilan do'stlikni saqlab, turli bahonalar bilan Qo'qondan chiqmadim va o'z chegaralarimni saqlash uchun 35

ming qo'shinni to'plab Shaytonmuzgarda turdim. Shundan so'ng Xo'jandda turgan amir o'z qo'shini va boshlig'ini olib shaharni mutlaqo bo'sh qoldirganligini eshitdim; bu haqdagi xabarni bilib o'z qo'shinim va artelleriyam bilan orqaga qaytdim va agar men Oq podsho bilan do'stlikni istamaganimda men qo'shinim bilan Shaytonmuzgardan qaytmasdanoq, Xo'jandga kirar edim va buning oqibatida Buxoro amiri bilan kuchli raqib bo'lur edim. Alloh yordamida siz Xo'jandni zabt etdingiz, buni eshitib, ilgarigi do'stlikni mustahkamlash uchun sizni g'alaba bilan tabriklayman".

1867-yil 14-iyunda chor hukumati bosib olgan joylarda favqulodda Turkiston general-gubernatorligi tuziladi. Injener-general K.P.Kaufman bosh qilib tayinlangan bu gubernatorlikning markazi Toshkent bo'lib uning tarkibiga Sirdaryo va Yettisuv viloyatlari ham kirgan edi. K.P.Kaufman podsho Aleksandr II dan katta vakolatlar bitilgan "Oltin yorliq" oladi. U mustaqil ravishda urush e'lon qilish, sulh tuzish va boshqa huquqlarga ega edi. Shu bois Turkiston xalqi K.P.Kaufmanni "Yarim podsho" deb atagan.

K.P. Kaufman

Turkiston general-gubernatori K.P.Kaufman o'zi hukmronlik qilayotgan hududlarda rus davlati mavqeyini mustahkamlash va Turkiston o'lkasidagi qonli fojialarni niqoblash maqsadida bir guruh mahalliy sotqin tabaqa vakillarini O'rta hukumat bilan kelishgan holda Peterburgga yuborishga qaror qiladi. Bu vakillar asosan rus davlatiga sodiq, rus qo'shinlariga har tomonlama yordam bergan kishilardan tashkil topgan edi. Vakillar ro'yxatiga Shayx ul-Islom Nosir mulla Isoq (Turkiston shahridan), Qozi Mirza Talashpan (Chimkentdan), oqsoqol Amin Suni Shayxov (Iqon qishlog'idan), Duglat qabilasining biyi mayor Xudoybergan (Avliyootadan), qora qirg'iz qabilasining biyi Baytiq Kanap (Avliyotadan), Saidazimboy Muhammadboyev (Toshkentdan), Eshonxon Imomxonov (Toshkentdan), qozikalon Yusufxo'ja Abdullaxo'jayev (Xo'janddan), oqsoqol Abdug'affor Sarimsoqov (Jizzaxdan) va boshqalar kiritilgan edilar. 1867- yil mart oyida Peterburgga yetib kelgan Turkiston vakillarini eng oliy darajada izzat-ikrom bilan kutib olinadi. Ular tuzilgan rejaga asosan hukumat nozirliklarida, saltanat saroyida, Ermitajda, xalq kutubxonasida, muzeylarda, fanlar Akademiyasida, zoologiya bog'ida, Petropavlovsk qal'asida, fabrika va zavodlarda, savdo birjasi, magazinlarda, teatr va sirkda, kasalxonalarda, saltanat bog'ida (Tsarskoye selo) va boshqa diqqatga sazovor joylarda bo'ladilar. Bunday "mehmondo'stlik" ning bosh maqsadi Rossiya davlatining qudratini namoyish qilishdan iborat edi. Turkiston vakillarini hatto podsho Aleksandr II ning o'zi qabul qiladi. Ular "oliy hazratga" go'yo Turkiston aholisining rus davlati tobeligiga olinganligidan baxtiyorligini, mangu sodiqligini izhor etuvchi maktubni topshirganlar. Bu maktubga Toshkent, Turkiston, Xo'jand, Chimkent va boshqa joylarning kattalaridan 59 kishi imzo chekishga majbur bo'lgan edilar.

Ana shu tariqa chor ma'murlari Turkiston general-gubernatorligi tarkibidagi aholi go'yo o'z ixtiyori va istagi bilan rus davlati fuqaroligiga o'tganligini jahonga namoyish qilishga uringan edi. Turkistonda esa qonli va qirg'inbarot urushni davom ettiradi. Jumladan 1867-yil 7-iyunda rus askarlari Jizzax va Samarqand o'rtasida joylashgan Yangiqo'rg'onda 25 ming kishilik Buxoro qo'shini va xalq ko'ngillilarini tor-mor keltiradi.

1868-yil 1-mayda Samarqand ostonasidagi Cho'ponota tepaligida shiddatli va beayov jang bo'ladi. 2- mayda Samarqand shahri taslim bo'lishdan o'zga chorani topmaydi. Buxoro amiri Muzaffarxon bu xabarni eshitgach, shu darajada dahshatga tushdiki, jahl ustida bu "shum xabar"-ni keltirgan xabarchini osib o'ldirishga farmon beradi. Amirning chorasiz va ilojsiz vasvasasi asta-sekin yig'iga aylanadi. U "Xudo meni Samarqanddan mahrum qilgandan ko'ra jonimni olgani yaxshi edi", deb oh-fig'on chekadi. Chunki Sohibqiron Amir Temurning poytaxtini g'ayridinlar bosib olishi juda katta yo'qotish ediki, bu voqea butun islom dunyosida kuchli aks sado ber-

Said Muzaffarxon

di. Amir Muzaffarning xalqi o'rtasida obro'si tushib ketadi. Xalq g'azabga keladi. Ayniqsa amirning chor hukumati bilan sulh tuzishga moyilligi vaziyatni juda keskinlashtiradi. Xalq amirdan urushni davom ettirishni talab qilib qo'zg'olon ko'taradi. Qo'zg'olon markazi Cho'li Malik edi. Qo'zg'olonchilar albatta, so'yil, nayza va shuning singari oddiy narsalar bilan qurollangan edilar. Amir Muzaffar qo'zg'olonni butun Zarafshon vodiysiga tarqalib ketishidan qo'rqib uni tezda bostirdi-da, darhol beklar bilan kengash o'tkazadi. Unda sulh tuzish yoki urushni davom ettirish masalasi muhokama qilinadi. Kengashda birinchi bo'lib so'z olgan lashkarboshi Usmonbek bunday deydi: "Xonlikning xalqi urushni davom ettirishni talab etayotgan bir paytda kofirlarga kontributsiya (tovon) to'lagandan ko'ra bir tomchi qon qolguncha kurashish afzalroqdir". Bu fikrni kengash qatnashchilari yakdillik bilan qo'llab-quvvatladilar. Muzaffar barcha kuchlarini jamlab, Samarqandni qaytarib olishga kirishadi[1]. 15 ming otliq, 6 ming piyoda va 14 ta to'pli Buxoro qo'shini Zirabuloq tepaligiga kelib o'rnashadi. Qo'shinni ruhlantirish va g'alabaga chorlash niyatida amir Muzaffar ularga quyidagicha murojaat qiladi: "Sodiq musulmon fuqarolari! Sizlarning zahmatlaringiz uchun rahmat, sizlarni ishontiramizki, g'alaba biz tomonda bo'lg'ay. Samarqand va Kattaqo'rg'onning qo'ldan ketishi biz uchun unchalik katta yo'qotish emas. Biz temuriylar avlodimiz, biz o'z yerimizni qanday qilib qaytarib olishni ko'rsatib qo'yamiz. Musulmonlar! Men dinimiz va Vatanimiz uchun musulmon ahlining qahramonona jang qilishini kofirlar ko'z o'ngida namoyon etishingizga umid qilaman. Xalq bizdan g'alaba kutayapti, u jangdan so'ng sizlarni qarshi olganida din va Vatan himoyasi uchun kurashgan va yerimizni kofirlardan tozalaganlar, deb aytsin. Zirabuloq jang maydonida halok bo'lganlar sharafiga shonli yodgorlik o'rnatiladi., Musulmonlar! Turkiston general-gubernatori talab qilayotgan 125 ming tilla (500 ming so'm) sovg'a sifatida sizlarga beriladi. Ishonchim komilki, sizlar mening umidlarimni ro'yobga chiqarib, samarqandliklar to'nidagi qora dog'ni yuvasizlar. Musulmonlar, Sizlarga zafar yor bo'lsin!". Ushbu murojaat to'plar ovozi ostida o'qib eshittiriladi. 1868-yil 2-iyunda general K.P.Kaufman qo'mondonligidagi qo'shin va himoyachilar o'rtasida jang boshlanadi. Buxorolik mudofaachilar "Olinglar, olinglar, axir!..." deyishgancha dushmanga qarshi hujum qiladilar. Ammo ko'p talafot ko'rib mag'lubiyatga uchraydilar. Bu xabar xalq g'azabini battar kuchaytiradi. Amir qo'rqib Qizilqum tarafga qochib ketadi. Samarqandda chorizmga qarshi xalq qo'zg'olonni boshlanadi. Yurt himoyasiga shahar atrofidagi qishloq va ovullardan minglab kishilar kelib qo'shiladi. Naymanlar, qoraqalpoqlar, xitoy-qipchoqlar, qirq juzlar va boshqa qabilalar Jo'rabek va Bobobek boshchiligida Shahrisabzdan kelayotgan 20 ming kishilik qo'shin qasoskorlarga qo'shilib, Samarqanddagi qo'zg'olonchilar safini to'ldiradi. Natijada Samarqand chorizmga qarshi umumxalq kurashining o'chog'iga aylanadi. Bir necha ming kishilik qo'zg'olonchilar shahar qal'asida o'rnashgan chor qo'shinini qurshab olib jangga kirishadi. Ammo Shahrisabz beklari chor qo'shinlariga yordamchi kuchlar kelayotganidan xabar topib, Samarqandni tashlab chiqadi.

K.P.Kaufman Zirabuloq yaqinida Buxoro amirligi qo'shinlarini tor-mor keltirib, tezlik bilan Samarqandga qaytadi. 8-iyunda u Samarqandni to'plardan yoppasiga o'qqa tutishga va shaharni batamom yoqib yuborishga buyruq beradi. 9- iyunda Samarqandda fojiali qirg'in boshlanadi. Qirg'in uch kun davom etadi. Yuzlab odamlar hech qanday so'roqsiz, tergovsiz otib tashlanadi.

Samarqanddagi qo'zg'olon yakunlariga ko'ra uning boshliqlaridan 19 kishi o'limga va 19 kishi Sibirga umrbod surgunga hukm qilinadi. Buning ustiga, qo'zg'olonchilarning aksariyati esa jangu-jadalning o'zidayoq qirilib ketadi. Chor qo'shinlaridan 275 kishi o'ldirildi va yarador bo'ladi. Boshqa joylarda bosqinchilar bunchalik ko'p talafot ko'rmagan edi. Shuning uchun general K.P.Kaufman "Samarqand qal'asidagi talafotni juda katta yo'qotish", deb baholaydi. Bu vaqtda amir Muzaffarning obro' va mavqeyi tobora tushib, taxtda zo'rg'a ilinib turardi. Amir Karmanaga kelib, o'z amaldorlari ishtirokidagi kengashda chor hukumat bilan sulh tuzishdan bo'lak chora qolmaganini ma'lum qilib: "Endilikda barcha qo'shin va qurol-aslahalarni, to'plarni oq podshohga topshirib, menga Makkaga hajga borishga ruxsat berilishini undan so'rayman. Sezib turibmanki, mening o'limim yaqin, taqdirim va hayotim xalqning qo'lida" deb aytishni o'ziga ep ko'rgandi.

1868-yilning 23-iyunida amir Muzaffarning elchilari Samarqandga K.P.Kaufman huzuriga kelib, sulh tuzishga rozilik bildiradi. Sulhga ko'ra Samarqand, Kattaqo'rg'on va Zarafshon daryosining yuqori qismi xonlikdan ajratib olinib, Rossiya tarkibiga kiritiladi. Amir tovon sifatida 500 ming so'm tilla pul to'lashga va xorijiy mamlakatlar bilan mustaqil ravishda aloqa o'rnatmaslikka rozilik beradi. Shuningdek Rossiyalik savdogarlariga xonlikning tasarrufida bemalol savdo-sotiq ishlari bilan shug'ullanishga hamda karvonsaroylar qurishga ijozat etiladi. Ular to'laydigan boj miqdori buxoroliklar to'laydigandan oshmasligi kerak edi. Xullas, shartnoma tuzilganidan so'ng Buxoro amiri urushni rasman to'xtatib, o'ris davlatiga tobeligini tan oldi. Bu esa vatanparvar, xur fikrli odamlarning qattiq noroziligiga sabab bo'ladi. Hatto amirning o'g'li Abdumalik Katta to'ra va bir necha nufuzli beklar birlashib, Muzaffarxon va chorizm istilochilariga qarshi kurashni davom ettiradi. Ular amirning taxtdan mahrum etilganini e'lon qilib, Shahrisabz va Kitobda katta kuch to'playdi. Kitob va Shahrisabz beklari Jo'rabek va Bobobek Katta to'rani xon deb e'lon qiladilar. Natijada amir Muzaffarxonning ahvoli nihoyatda og'irlashadi. Ota-bola qo'shinlari o'rtasida Samarqand yaqinidagi Jom qishlog'ida sodir bo'lgan jangda amir sarbozlari yengiladi.

1868-yilning kuzida Buxoro amiri Muzaffar o'ziga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonni bostirish uchun general-gubernator nomiga maktub yo'llaydi. Kaufman bu maktubdan shuni angladiki, amirning o'g'li Abdumalik otasiga qarshi qo'zg'olon ko'tarib, Qarshi atrofida katta kuch to'plagan. Kitob begi Jo'rabek Shahrisabz hokimi Bobobek va Sulton Sodiq Kenisarov otryadlari shahzoda armiyasi tayanchlari ekan.O'shanda Samarqand okrugi boshlig'i, general-mayor Abramov bu uch otryad boshliqlaridan eng xavflisi Sodiq Kenisarov ekanini aytgan.

Chor qo'shinlariga qarshi ilgarilari ham bir necha bor qahramonlik mo'jizalarini ko'rsatib jang qilgan Sulton Sodiq Kenisarov 1868-yilda Buxoro amiri qo'shini safida Kaufmanga qarshi kurashadi. Zirabuloqdagi jangda amir qo'shinlari bilan qochganida, Sodiq o'z yigitlari bilan jang maydonida qoladi. Keyin u Kaufman bilan sulh tuzgan amirga qarshi ko'tarilgan qo'zg'olonga qo'shilib, Kitob begi Jo'rabek va Shahrisabz begi Bobobek sarbozlari safidan joy oladi.

Kitob hokimi Jo'rabek Shahrisabz hokimi Bobobek

Kaufman bunday xavfli dushmanlarga qarshi tajribali generali Abramovni yuboradi. Qo'zg'olonchilar Qarshi ostonasida o'ris qo'shinidan yengilib, turli tomonlarga tarqab ketadi. Jo'rabek va Bobobek shahrisabz va Kitobga qochadi.

1870-yil 14-avgustda Kitob shahri shiddat bilan qo'lga olingach, Jo'rabek va Bobobek Qashqar tomon yo'l oladilar. Ular Mahram ostonalaridagi Qo'qon sarbozlari tomonidan hibsga olinadi va Xudoyorxon amri bilan Kaufmanga topshiriladi. General Kaufman esa ularni o'z xizmatiga olib o'ris qo'shini zobitlari unvonini beradi. Sulton Sodiq esa Qizilqum orqali Xiva xonligi hududiga o'tib ketadi. Buxoro amiri Kaufman bilan tuzilgan sulh shartnomasiga ko'ra Samarqand hamda Kattaqo'rg'ondan ajrabgina qolmay, o'zining siyosiy mustaqilligidan ham mahrum bo'ladi.

[1] Samarqand uchun janglar, Samarqand fojiasi haqida batafsilroq bilish uchun qarang: "O'zbekistonning yangi tarixi". Birinchi kitob... 103-24-betlar

Buxoro amiri rus saltanatining vassaliga aylanib, mamlakat Rossiya saltanati qaramligidagi yurtga yarim mustamlaka ahvoliga tushib qoladi.

4. Xiva xonligining zabt etilishi

Rossiyaning hukmron doiralari Turkiston general-gubernatorligini o'zining O'rta Osiyodagi harbiy rejalarini amalga oshirish uchun tayanch markaziga aylantirib, bu safar istilo tig'ini Xiva xonligini to'la bo'ysundirishga qaratdilar. Ular Pyotr I vasiyatini sira unutmagan edilar. 1717-yilgi Bekovich-Cherkasskiy qo'shinining halokati va 1839-yilda Perovskiy yurishining barbod bo'lganligi rus generallarining xotirasidan chiqmagan edi. Pyotr I ning bosqinchilik rejasini to'la amalga oshirish uchun tayyorgarlik ishlarini poyoniga yetkazishgach, istilochilar Xiva xonligiga ko'z tika boshlaydilar.

Fon Kaufman yurish oldidan Xivani siyosiy tarafdan ham yakkalab qo'yish choralarini ko'radi. U Buxoro amiri va Qo'qon xoniga tahdidli maktublar yo'llab, ularni Xivaga yordam bermaslikka chaqiradi. Masalan, uning 1873-yil 4-martda Qo'qon xoni Xudoyorxonga yo'llagan xatida shunday deyilgan edi: "O'zimga ishonib topshirilgan qo'shinlar bilan Jizzax ustidan, Buxoroning shimoliy hududlari orqali o'taman. Sizning dono harakatlaringizdan o'rnak olmay, Rossiya bilan do'stona munosabatlar o'rnatilishiga qarshi turgan Xiva xonini jazolash uchun yo'lga tushmoqdaman".

Buxoro amiri Muzaffarning Kaufmanga yozgan javob xatida ruslarga sodiqlik ruhi o'rmalab turadi: "Elchingiz, statmaslahatchi Struve Rossiyaning Xiva bilan aloqasini batafsil gapirdi. Men bunday do'stlikni ifodalovchi xabarning ma'lum qilinishidan nihoyatda xursand bo'ldim. Albatta, o'rtamizdagi do'stona munosabatlar sizning do'stingiz-bizning do'stimiz va sizning dushmaningiz-bizning dushmanimiz bo'lishini taqozo qiladi. Men yaxshi tushunamanki, agar Xiva Rossiya bilan to'g'ri munosabatda bo'lmasa, u vaqtda unga qarshi qurol ishlatishiga to'g'ri keladi. Bunday hol yuz bersa, men imkoni boricha o'z yordamimni amalda ko'rsatishga tayyorman.

Sizning elchingiz bizga shuni tushuntirdiki, Oq podshoning yerlaridan Xivaga uch tarafdan yo'l boradi: ulardan biri Kaspiy dengizidan, ikkinchisi-Qozilidan, uchinchisi Oq podshoning ixtiyoridagi bizning yerimiz Amudaryodan o'tadi. Sizga batafsil javobni state-maslahatchi Struve orqali yuborayotirman. Sodiq do'st va qo'shni sifatida sizdan iltimos qilamanki, menga o'z fikringiz va Harbiy yurish vaqtini oldinroq ma'lum qilingki, fuqarolarimizni xotirjam qilish va sizga ishonchli kishilarimni yuborish imkoni tug'ilsin".

Shunga qaramay, harbiy ta'lim olgan, bosh shtab akademiyasini bitirib, boy nazariy va jangovor malaka hosil qilgan rus generallari va zobitlari ixtiyorida eng zamonaviy to'p, raketa otuvchi moslamalar, pulemyotlar bo'lsa ham, ular erksevar va ikki bor rus qo'shinlarini mag'lub qilgan Xivadan baribir hayiqishgan.

Chor hukumati Knyaz Bekovish-Cherkasskiy alamini olish va podsho Pyotr I armonlarini ro'yobga chiqarish maqsadi bilan Xiva xonligiga qarshi urushga alohida tayyorgarlik ko'radi.

Chor hukumati Xivaga qarshi yurish uchun turli xildagi ig'vogarlik va bahonalarni izlaydi. 1870-yil 18-yanvarda general Kaufman Xiva xoniga bunday xat yozadi: «Men sizga uch marta xat yozib birortasiga ham javob olmadim. Buning ustiga mening so'nggi elchilarimni ham ushlab qolgansiz. Bunday harakatlarga ortiqcha chidab bo'lmaydi. Ikkitadan bittasiga-yoki aytganlarimga ko'nasiz-do'st bo'lib qolamiz yoki aytganlarimizga ko'nmasangiz dushman bo'lib qolamiz».

1872-yil oxirlarida harbiy vazir boshchiligida Peterburgda Turkiston Orenburg general-gubernatorlari va Kavkazdagi podsho noiblari ishtirokidagi maxfiy kengashda Xiva xonligini bosib olishga qaror qilinadi. Generallar rejasiga ko'ra Turkiston general-gubernatorligiga qarashli kuchlar sharqdan, Orenburg gubernatori va Kavkaz noibligi ixtiyoridagi harbiy kuchlar esa g'arbdan va shimoli g'arbdan Xiva ustiga yurishlari kerak edi. Rossiyaning tajovuzkorona niyati Xiva xoni va uning oliy mansabdorlariga sir emas edi. **Sayid Muhammad Rahimxon II (1864–1910)** 1872-yilda Hindiston vitse qiroli huzuriga elchi jo'natib ruslar tahdidiga qarshi Angliyadan madad so'ragan edi. Xonning elchisi Aminboy Muhammad o'g'li Kalkutta shahrida Lord Norsbruk bilan muzokaralar olib boradi. Ammo Angliya Xivaga yordam ko'rsata olmaydi, u Rossiya bilan aloqani buzishni xohlamasdi.

Xiva endi o'z kuchi va imkoniyatiga qarab ish ko'rishi lozim edi. Xonlikning qo'shinida hammasi bo'lib 27 eski zambarak 2 ming otliq askar, 4 ming navkardan iborat qo'shin, ular ham asosan poytaxtda jamlangan edi.

Xiva xoni masalani tinch yo'l bilan hal qilishga urinishlari behuda ketgach, harbiy kengash chaqirib, mudofaa rejalarini tuzadi va dushman istilochilarga qarshi o'zining lashkarboshilarini safarbar qiladi.

Matmurod devonbegi, Mahmud Yasovul boshi, Yoqubbek qalmoq, Eltuzar inoq va Bobomehtar rahbarligidagi o'zbek va turkman (yomut) yigitlari rus qo'shinlari hujumini qaytarish uchun ikki guruhga bo'linib yo'lga tushadilar.

Xivaga yurish 1873-yil may oyida boshlanadi. Muhammad Yusufbek Bayoniy "Shajarai Xorazmshohiy" asarida bunday yozadi:

"...Rossiya davlati mundin burun besh martaba Xorazm yo'lida tashnalikdan qirilib, ba'zilari Xorazmga borib urushib qirilib, hanuzgacha aslo zafar topa olg'onlari yo'q erdi. Bas, imperator a'zam bu bobda tamom arqoni davlati bilan maslahat etib, ul tarafga bormoqqa qaysi yo'l yaxshiroq ekanini ham bilmay, lojaram (chorasiz-mualliflar) Xorazm ustiga to'rt tarafdan askar yubormoqni iltimos etadilar (lozim ko'rmoq-mualliflar)".

General Kaufman Turkiston lashkari bilan ikkinchisi Kavkaz qo'shinlari, uchinchisi general Veryovkin boshliq Orenburg lashkari va to'rtinchisi Lomakin rahbarligidagi jami 12 ming kishidan iborat yaxshi qurollangan qo'shin Xorazm ustiga yuradi. Kaufmanga umumiy qo'mondonlik topshiriladi. Rus qo'shini Turkiston qo'shinlariga (22 rota, 1800 kazak va 18 to'p) general Kaufman, Orenburg otryadiga polkovnik Lomakin (12 rota, 800 kazak 8 to'p) qo'mondondan bo'lib, Orol flotiliyasi ham ular ixtiyoriga berilgan edi. Imperator Aleksandr II Xiva yurishiga katta e'tibor beradi. Hatto, aytish joizki, imperator oilasining a'zolari-buyuk knyazlar Xiva sari yurishda bevosita qatnashadilar. Nikolay Kanstantin, Yevgeniy Romanovlar va Gertsog Leytenbergskiy kabi oliy zotlarning harbiy qismlarga qo'mondon qilib tayinlangani ham Rossiyaning Xiva istilosiga katta e'tibor berganini ko'rsatadi.

Amudaryodan o'tib, Muhammad Rahimxon II (Feruz) boshliq xonlikning shahar va qishloqlarini birin-ketin egallay boshlaydi. Turkiston xalqlarining qonxo'r jallodi chor generali M.D.Skobelev 1864-yilda bosh ko'targan polyak vatanparvarlarining isyonini bostirishda ko'rsatgan xizmatlari uchun 4-darajali nishoni bilan taqdirlangan bo'lib, Xiva yurishi boshlanishidan oldin: «Bu gal albatta Georgiy Kresti olaman!» deb o'rtoqlariga maqtangan ekan. Rus qo'shinlariga qarshilik ko'rsatgan Xo'jayli shahri, Mang'it qishlog'i kultepaga aylantiriladi. Janglarda ruslardan bir kapitan, sakkiz askar o'lgani, o'n kishi turli darajada jarohatlangani qayd etilgan. "Dushman nihoyatda katta talafot ko'radi"-deb yozilgan rus qarorgohi hujjatlarida.

M.D.Skobelev

«Xotunlar ham chap qo'lida bolasi va o'ng qo'lida tig' bilan Rossiya otliqlariga hamla qilur edilar. Bir miqdor urush bo'lgandan so'ng Rossiya askari g'olib kelib, olarning ham hammalarini tig'u tufong bila qirib tamom etdilar. Ba'zi zahmdorlar o'luklarning oralarida o'zlarini o'lukdek etib yotmish erdilar. Rusiya askari olarni ko'rib, miltiq o'qi bilan olarni urub qatl etdilar. Ul holda to'rt kazak otli bir yomutning izidan yetib, o'rtaga olib har tarafdin tig' urmoq boshladilar. U yomutning qo'lida hech yarog' yo'q erdi. Onga ko'p zahm urdilar. Qo'llaridan va tamomi badanidan qon oqib borur erdi. Yomut ko'rdi, bular oni o'lturmoqchidurlar, g'ayratga kirib bir hamla qilib, ul kazaklarning biridan qilichini qontirib, qo'lidan olib, ul qilich bila hamul to'rt kazak otliqni qatl etdi. Chun zahmlaridan qon ko'p oqib erdi, behol bo'lub yiqilib qoldi. Ul holda ikki kazak otli bu ahvolda ko'rub kelib, otib va tig' bilan shahid etdilar».[1]

1873-yil 29-may oyida chor qo'shinlari Xiva ostonalariga yetib keladi. Rossiya qo'shini hujumini qaytarishga uringan Muhammad Rahimxon II qo'shinlari yengiladi. Muhammad Rahimxon II

[1] Muhammad Yusuf Bayoniy "Shajarai Xorazmshohiy"asaridan.

bosqinchilarga asir tushishni sharmandali bir hol deb bilib, o'ziga sodiq bir to'p yigitlari bilan yovmut turkmanlari yashaydigan tomon Badirkentga-Ismomut ota qabristoniga chekinadi. Muhammad Yusufbek Bayoniyning ma'lumotiga ko'ra bu davrda xonning inilari Amir va Otaxon to'ra Muhammad Rahimxon II yonida turib umumiy dushmanga qarshi xalqni birlashtirib jang qilish o'rniga taxt talashmoq bilan ovora edilar. Xonning qochganligidan foydalanib inilari Amir va Otaxon to'ra sotqin mahramlar bilan til biriktirib Kaufman huzuriga non-tuz ko'tarib boradilar. O'ris general mag'lublarni juda iliq qabul qiladi-yu, biroq ularni Xiva xoni qiyofasida ko'rmaydi. General Kaufman xonning o'zini kelishini talab qiladi. Xonga yozgan maktubida u: "Agar uch kun muddatda o'zing kelib, biz bilan sulh olib bormasang o'rningga inilaringdan birini xon qilib ko'tarib qaytib ketaman" deydi.

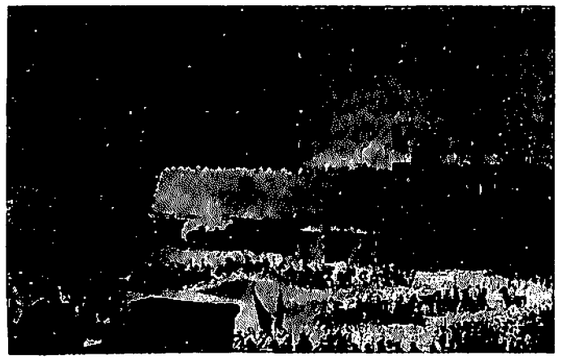

Chor Rossiyasi qo'shinlari Xivada

Muhammad Rahimxon general Kaufmanga chopar yo'llab, taslim bo'lganini bildirgach, harbiy harakatlar to'xtatiladi. Ammo olchoq va johil polkovnik Skobelev va graf Shuvalov boshchiligida mingga yaqin rus qo'shini Shohobod darvozasini portlatib, yo'lda duch kelgan odamni qirib, xon o'rdasiga bostirib boradilar. Ularning asli maqsad muddaosi ko'proq o'lja-boyliklarni qo'lga olish, oliy martaba va nishonga ega bo'lish edi. Lekin general Kaufman bu "zafarli hujum"-ni o'zboshimchalik sifatida qoralaydi va ayniqsa, o'zini qo'yarga joy topa olmay yurgan Skobelev-ni jiddiy ogohlantiradi. Ayyor general vaziyatdan silliq chiqish maqsadida hali rus qo'shini qadami yetmagan noma'lum sahro yo'llarini xaritaga chizib keladi. General Kaufmanga bu harakat yoqqan bo'lsa-da, tullakilik qilib yosh zobitni taltaytirib yubormaslik uchun quriqqina qilib: "Siz ko'z o'ngimda avvalgi xatoyingizni to'g'riladingiz, lekin hali hurmatimni qozonganingiz yo'q",-deydi.

Gandimiyon sulhi. 1873-yil 12-avgustda Xiva xoni Muhammad Rahimxon bilan general Kaufman o'rtasida Gandimiyonda sharmandali o'zaro sulh bitimi imzolanadi. 18 moddadan iborat bu bitim imzolanishi tufayli Xiva xonligi o'zining siyosiy mustaqilligini yo'qotadi: «Men kim, Xiva xoni Muhammad Rahimxon Soniy Bahodirxon o'zimni ulug' rus saltanatining quli deb tan olaman, – deyilgan edi o'sha bitimda.

Turkiston general-gubernatori fon Kaufman bilan Xiva xoni o'rtasida muzokaralar boshlanadi. General Xivani idora qilishga oid yangi nizomni xon diqqatiga havola etadi. Rus davlatchiligi rusumlarini joriy etishga qaratilgan bu hujjatga binoan xonlikning boshqaruv tizimi bo'lgan devon tuzish lozim edi. Devon a'zoligiga Xiva xoni tomonidan ruslarga xayrixoh amaldorlardan Matniyoz devonbegi, Eltuzar inoq va mehtar Abdullabiy, ruslar tarafidan esa bosh shtab podpolkovnigi Pojarov, artilleriya polkovnigi Ivanov, podpolkovnik Xoroshikin va savdogar Oltinboyev tayinlanishi lozim edi. Ruslarga qarshi janglarda shijoati va vatanparvarligi bilan tanilgan Muhammad Murodbegi va Rahmatulla Yasovul boshilar esa Xivadan surgun qilinishi lozimligi ko'zda tutilgan edi. General Don Kaufman muzokaralar bilan bir vaqtda, erksevar turkmanlarni jazolash uchun general Golavachyov qo'mondonligidagi katta kuchni safarbar qiladi. Piyodalar, otliqlar, to'p va raketalar bilan qurollangan Golavachyov jazo korpusining "Bekovich xuni uchun" deya qilgan vahshiyliklari rus harbiy idoralari hujjatlari va mahalliy muarrixlar bitiklarida saqlanib qolgan".[1]

Sulh bitimida Amudaryo va Orol dengizi suvliklarida o'ris kemalari boj to'lamasdan bemalol va emin erkin yurishi, Buxoro va Xiva kemalariga esa bunday huquqlar rus hukmdorlari ruxsati bilan berilishi qonunlashtirildi. Yana xonlikning hududida ular bir necha o'rinda bandargoh port qurish huquqini oldilar. Rus savdogarlari xonlikning hududida hech qanday boj to'lamasdan erkin

[1] O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 143-bet.

harakat qilish, savdo-sotiq ishlarini olib borish huquqiga ega bo'ldilar, ular boj to'lovlarisiz Xiva xonligi hududi orqali boshqa davlatlarga ham o'tish huquqiga ega bo'ldilar. Bitimga ko'ra o'ris fuqarolarining arznomalarini paysalga solmasdan xonlikning o'zi hal qiladi deb ko'rsatildi, xivaliklarning arzlarini esa mahalliy o'ris boshliqlari tekshiradi, deyiladi. Ayni vaqtda xonlikning 20 yil davomida Rossiyaga 2.200 ming so'm tillo hajmida urush tovonini to'lashi shart qilib qo'yiladi. Amudaryoning o'ng qirg'og'iga, xonlikning taxtiga yaqin joyda Petro Aleksandrovskiy qo'rg'oni (hozirgi To'rtko'l) quriladi.

Shunday qilib O'rta Osiyodagi Buxoro amirligi va Xiva xonligi o'z mustaqilliklarini qo'ldan boy berib, o'zi mustaqil harakat qila olmaydigan, chor Rossiyasi tarkibidagi qaram bir davlatga aylanadi.

5. Qo'qon xonligiga qarshi yurishlar va uning tugatilishi[1]

Bu davrda xonlik o'z boshidan og'ir vaziyatni kechirayotgan edi. Bu davlatga shimoldan Rossiya, janubdan Xitoyning hujumi xavf tug'dirayotgan edi. 1865-yili Sharqiy Turkistonda xitoyliklarga qarshi yangi milliy isyon boshlangan edi. Qo'qon xonligida bu isyonga xayrixohlik bildiriladi. Yoqubbek boshchiligida harbiy qo'shin Sharqiy Turkistonliklarga yordamga keladi va xitoyliklar bu mintaqadan quvib chiqariladi. Mustaqil Sharqiy Turkiston davlati vujudga keldi. Bu davlat Qo'qon xonligi va Turkiya davlatlari bilan yaqin aloqa o'rnatishga harakat qiladi. Ammo Yoqubbek tashkil etgan mustaqil Sharqiy Turkiston davlati Xitoy tomonidan 1875-yili bosib olinadi.[2]

Ayni shu vaqtda Chor istilochilari Qo'qon xonligini tugatishga kirishadilar. Ular Turkiston, Chimkent, Toshkent va boshqa joylarni bosib olib Qo'qon xonligiga qattiq zarba bergan edilar. Qo'qon xoni Xudoyorxon qo'rqoq va tadbirsiz bo'lganligi uchun vatan himoyasi yo'lida biron arzigulik ish qilmaydi. Aksincha chor hukumati panohida o'z taxtida o'tirishni o'ylardi, xolos. U 1868-yili chorizm bilan sulh tuzadi va amalda Rossiyaga qaram bo'lib qoladi, uning itoatkorligini taqdirlagan chor hukumati Xudoyorxonni Rossiya davlati ordeni bilan mukofotlaydi va unga «Aslzoda» degan faxriy unvon beriladi. Xudoyorxonning bu siyosati aholining g'azabini toshirib yuboradi. Buning ustiga xonning zulmi tobora kuchayib boradi. Natijada 1872-yili xalq qo'zg'oloni ko'tariladi.

1876 - yilgacha davom etgan bu qo'zg'olonga marg'ilonlik Is'hoq Mulla Hasan o'g'li boshchilik qiladi. 1872-yilda bir guruh norozi zodagonlar Xudoyorning qarindoshlaridan bo'lgan Po'latbekni taxtga ko'tarmoqchi bo'ladilar. U taxtdan voz kechgach, fitnachilar roziligi bilan, Po'latbek ismini olgan Is'hoq mulla g'azovotning boshida turadi. 1873-yilda unga Abdurahmon oftobachi (Qo'qonning sobiq hukmdori Musulmonqulning o'g'li), bundan tashqari Xudoyorxonning to'ng'ich o'g'li Nasriddin (Andijon hokimi) va akasi Murodbek (Marg'ilon hokimi) kelib qo'shiladilar. Qo'zg'olonni bostirishga ojizligini payqagan Xudoyorxon «pushti panoh imperator hazrati oliylari»ning qudratiga suyanadi va fon Kaufmanga «do'stona» murojaat qilib, iloji boricha tezlik bilan Qo'qonga o'rus qo'shini va zambaraklarini yuborishni so'raydi. Yurtni sotganligi uchun Xudoyorxon va yaqinlariga qarshi g'azovat e'lon qilinadi.

Xudoyorxon surgundan qochish arafasida "Orenburg shahri" 1877-yil

Xudoyorxon 1875-yil 2-iyul kuni o'z oilasi bilan Toshkentga, o'ris elchixonasi panohiga qochib boradi. Tarixchi olim X.Bobobekovning yozishicha 1875-yil yozida, Qo'qon xoni Xudoyorxon 70 kishilik ahli ayoli, 500 ga yaqin hamrohlari, 40 arava xazina bilan Toshkentga Turkiston general gubernatori fon Kaufman huzuriga panoh tortib kelgan. Kaufman 40 arava xalq boyligini olib Xudoyorxonning o'zini Oren-

[1] Mazkur mavzu batafsilroq quyidagi asarlarda aks ettirilgan: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 146–178-betlar: H. Bobobekov. Po'latxon qo'zg'oloni. T.,1996.

[2] Yusuf Alptekin. Sharqiy Turkiston da'vosi. Istanbul, 1973, 126–127-betlar.

burgga surgun qilgan. Keyinchalik xon Orenburg tutqinligidan qochgan.[1]

Toshkentdan chiqqan rus qo'shinlari bilan Qo'qonliklar o'rtasidagi birinchi jang (kichik janglarni hisobga olmaganda) Mahram qal'asida bo'ladi. Bu qal'ada 60 ming atrofida sarboz bor edi. (ba'zi manbalarda 30 ming va 50 ming raqami qayd etiladi.) Qal'a zambarak o'qlari ostida 10 minutda vayron bo'ladi. Jang qanday o'tgani va qancha odam nobud bo'lgani haqida yaxshisi hujjatlar tili bilan gapirgan ma'qul.

«Mahram atrofida dushman (o'zbeklar-mualliflar) qancha talafot ko'rganini aniq raqamlarda ifodalash qiyin. To'siqlar orqasida va Mahram qal'asi ichida 100 dan ortiq murda topilib, dafn etildi. Mahram orqasidagi maydonda kazaklarning qilichi bilan chopilgan 1000 dan ortiq murdani otryaddagi yigitlar yig'ishtirib olishib, ko'mishdi; general fon Kaufmanning qo'riqchi bo'linmasi daryo yoqalab qochayotganlarni quvib, 100 kishini qilichdan o'tkazdi. Tog'dan tushib kelib otryadlarimizga qo'shilgan chavandozlar ham ko'p qurbon berishdi. Ulardan qanchasi o'lib, qanchasi yarador bo'lgani noma'lum. Juda ko'p qo'qonliklar Sirdaryoga cho'kib ketdi. Ochig'ini aytganda, shafqatsiz qirg'in ro'y berdi, Chegaramizni buzishga jur'at etib, yerlarimizga bostirib kirishgani va bizga tobe odamlarning osoyishtaligini buzgani uchun munosib intiqom olindi»[2].

«Rayimxo'janing hikoya qilishicha, Mahramni olish chog'ida general Kaufman o'zini juda xotirjam tutgan. Rus qarorgohi yaqiniga o'qlar uchib kelib, to'p o'qlari yorilib, bir askar va bir yigit yarador bo'lgan. Shundan keyingina Kaufman general Golovachovga qal'ani to'pga tutishni buyurgan. Ikki zambarak qulay marrani egallab, yaqin masofadan qal'ani yakson qilishga kirishadi. O'n minutdan keyin qal'a vayron bo'lgan va rus askarlari hujumga o'tdi. Yerlilarning juda ko'pi o'ldirildi, qo'rquvdan o'zini daryoga tashlab g'arq bo'lganlarning son-sanog'i yo'q edi. Hujum tamom bo'lib hammayoq tinchigandan keyin nihoyatda dimog'i chog' Kaufman Rayimxo'janing oldiga kelib ; «Rus askarlari qanday urushar ekan»-deb so'radi. Yaxshi urushdilar, a'lo hazratlari»,-deb javob berdi Rayimxo'ja. General Kaufman bunga javoban: «Xudo xohlasa, butun Farg'onani mana shunday jangovar harakatlar bilan bo'ysundiramiz va qo'shib olamiz», deb aytdi.[3]

Skobelevning ma'lumotnomasiga ko'ra, jang maydonidan 2000 salla yig'ib olingan; Vereshchagin buni ikkiga bo'ladi, ammo "jang chakki bo'lmadi" deb qo'shib qo'ydi".[4]

"Biz 39 zambarak (daryoga tushib ketgan to'p bu hisobga kirmaydi)1500 miltiq, behisob nayza, qilich, cho'qmor, 50 dan ortiq tug', bayroq, nishonlarni o'lja qilib oldik. Qal'ada o'q-dori, snaryadlar va qo'rg'oshin hamda 1910 pud un, 837 pud guruch, 320 pud jo'xori saqlanayotgan katta omborxonalar topildi, 224 ta ot qo'lga olindi.

Ko'rgan talafotlarimiz; 6 kishi o'ldirildi (1 qarorgoh zobiti, 4 oddiy askar va bir yigit), 8 kishi yarador (bir qarorgoh zobiti va 7 quyi amaldagilar) bo'ldi. Dushman talafotini 1200 kishi deyish mumkin. 149 zambarak o'qi, 29 raketa va 9.387 patron ishlatildi.

Jangdan keyin Kaufman Toshkent orqali Oliy hazrat janobi oliylari nomiga g'alaba, qo'lga tushgan o'ljalar va qurbonlar soni ma'lum qilingan telegramma yubordi: "...dushman to'la mag'lub etildi: uning xonlikning aholisiga ta'siri nihoyatda katta bo'ldi, ammo Mahram jangining oqibatlari haqida oldindan bir narsa deyish qiyin. Xo'janddan kutilayotgan qo'shimcha ulov kelishi bilan Qo'qon sari harakatni davom ettiraman. Sizga tobe ulug' imperator qo'shinlari o'z shuhratiga munosib mardona jang qiladi. Vazifa a'lo darajada bajarildi».[5]

A.I.Terentev yana quyidagi ma'lumotini beradi; Aderkas (chor zobiti) Qashqar qishlog'ida dushmanning ot-aravalari bilan kelayotgan to'dalariga duch kelib qoldi. Ko'cha butunlay chang-to'zon bilan qoplangandi. Kazaklar chang to'dasiga qarata miltiqlardan o'q uzib, so'ng hujumga o'tishdi. Oqibatda to'rt bayroq, 25 miltiq, behisob qilich va nayza, bir qancha ot va yuk ortilgan 10 arava o'lja olindi. Biz talafot ko'rmadik. 40 ga yaqin dushman o'ldirildi». «Dushman (Namangandagi jang tafsiloti) Skobelevning hisobiga ko'ra (musulmonlar uchun qog'oz ham hayf) 3800 kishini yo'qotdi. Uch kun ichida bizning ta-

[1] H.Bobobekov. Qo'qon xazinasi qayerda? «Xalq so'zi»,1991-yil, 20-fevral.

[2] СеребренниковА.Военные действия против Кокандцев (на основе официальных данных) «Военный сборник», 1876, 20.стр. 194–195.

[3] Константин Петрович фон Кауфман – ускорител Туркестанского края». Личние воспоминания Н.П.Остроумова (1877–1881-гг). Т., 1899.стр.211.

[4] М.Д.Скобелев. СПб., 1984, стр.17.

[5] И.А.Тренев. «История завоеваний Азии» Т.,2,СПб,1906.

lafotimiz; quyi amaldagilardan olti kishi o'ldi, 29 kishi yarador bo'ldi, 3 zobit yaralandi».[1]

Xullas, 29-avgustda general K.P.Kaufman boshliq rus qo'shini Qo'qon shahriga g'olib sifatida kirib keldi. Qo'qon a'yonlari Xudoyorxonning o'g'li Nasriddinbek boshchiligida undan kechirim so'raydilar. 1875-yil 22-sentabrda Nasriddinbek bilan Kaufman o'rtasida olib borilgan muzokaralardan so'ng tengsiz va sharmandali bitim imzolanadi. Bu bitimga ko'ra Qo'qon xoni o'zini Rossiya saltanatining quli deb tan oladi, qo'shni xonliklar bilan hech qanday aloqalar va munosabatlar qilmaslikka va'da beradi. Sirdaryoning o'ng qirg'og'idagi barcha yerlar Rossiya ixtiyoriga o'tadigan bo'ladi. Qo'qon xonligiga qarshi olib borilgan urushda rus armiyasi ko'rgan olti yuz ming so'm hajmdagi zararni to'lash Qo'qon xonligi yelkasiga yuklatiladi. Ayni chog'da shartnomada 1876-yil 1-noyabrdan boshlab Qo'qon xonligi Rossiya xazinasiga har yili 500 ming so'mdan to'lab borishi shart qilib qo'yiladi. Bu summa besh yil davomida foiz haqini to'lash hisobidan kuchga kiradigan bo'ladi.

Nasriddinbek surgunda.
Vladimr shahri 1877-yil.

Qo'zg'olonning asosiy aybdori Abdurahmon Oftobachini qo'llab-quvvatlaganliklari uchun marg'ilonliklarga 125 ming tillo hajmida tovon to'lash majburiyati belgilandi. Xalqning og'ir ahvolda yashayotganligini e'tiborga olib 60 ming tilloni 1875-yil 21-oktabrgacha qolgan 65 minggini esa 1876-yil 21-oktabrgacha to'lashga ruxsat beriladi. Agar Marg'ilon gubernasi aholisi ushbu tovonni belgilangan muddatda to'lamasa bu oltinlar Qo'qon xonligi xazinasidan to'lattirib olinadi, deb qayd qilindi, bitimda.

Shunday qilib, Qo'qon zodagonlari mamlakatning erkini berib, faqat o'z jonlarini saqlab qoldilar, xolos.

Qo'qon xoni Xudoyorxonning qochishi, Nasriddinbek bilan Kaufman o'rtasidagi tengsiz va sharmandali bitim xalq ommasining yangidan katta kuch bilan qo'zg'olon ko'tarishiga sababchi bo'ladi. Bu galgi qo'zg'olon markazi Andijon edi. Qo'zg'olonchilar Po'latxon nomi bilan yurgan Is'hoq mullani Bo'taqara qishlog'ida xon deb e'lon qiladilar. Po'latxonga qarshi jo'natilgan Kaufman otryadi Andijon ostonasida mag'lubiyatga uchraydi. 1875-yil 7- oktabrda qo'zg'olonchilar xon qo'shinini tor-mor keltirib Qo'qonni egallaydilar. Nasriddinxon Xo'jandga, o'rislar panohiga qochadi. 11-noyabrda Skobelev qo'mondonligidagi o'ris askarlari qo'zg'olonchilarni Baliqchi yaqinida zarbaga uchratdilar. Terentev bu haqda shunday xabar beradi;

«...Baliqchi shahriga yorib kirib, dushman lageri va kuchini egalladilar. Tong otgandan keyin artilleriya kechuvdan o'tib, shaharga o'q ota boshladi, shu zahoti Skobelev 2-yondosh batalyonga qarashli 2-rota va ellikta kazak otliq o'qchilari bilan hujumga o'tadi, dushmanning chekinishiga yo'l qo'ymaslik uchun butun otliq askarlarni zambaraklar bilan shaharning orqa tomoniga yuboradi. Jangga kirgan bo'linmalar uchta istehkomni majaqlagandan keyin bozorni ishg'ol qiladilar va shu yerda tor ko'chadan kelayotgan qipchoqlarning katta otliq olomoniga duch kelib qoldilar... Dahshatli ur-yiqit ishida merganlarimiz do'ldek yog'dirayotgan o'qqa uchgan qipchoqlar bor-yo'g'i 20 qadam narida to'da-to'da bo'lib yiqilar, ko'cha yuzi ularning o'ligiga to'lib ketgan edi. Bu dahshatli jahannamdan bir amallab qutulib chiqqanlar narigi yonboshda poylab turgan kazaklarning changaliga tushar edi. Ularni ikki chaqirim joygacha quvib borib, hech qanday rahm-shafqat qilmay qilichdan o'tkazishdi.

[1] O'sha joyda.

Biz tomondan bir quyi amaldagi kishi o'lib, 8 ta yarador (shundan uchtasi og'ir), uch kishi kantuziya olgan edi. Skobelev dushmanning talafotini 2000 kishi deb hisoblaydi».

Skobelev yo'l-yo'lakay barcha qishloqlarga shafqatsizlarcha o't qo'yib yakson qilib olg'a siljib bordi. Ayniqsa u Andijon shahrining kulini ko'kka sovurdi. Uni yovuzlarcha to'pga tutib, bombardimon qildirdi. Terentev bunday yozadi;

«Skobelev yo'lda kelar ekan, sanasini ko'rsatmay, Kolpakovskiyga telegramma jo'natdi, u 7-fevralda egasiga kelib tegdi. Unda Andijonda hamma narsa joyida ekanligi, aniq ma'lumotlarga qaraganda, shahar to'pga tutilgan paytda xarobalar orasida 20000 kishi halok bo'lganligi aytilgan edi».

1907-yilda Toshkentda chop ettilgan «M.D.Skobelev xotirasi»da quyidagilarni o'qiymiz; «Andijonliklar qattiq qarshilik ko'rsatdilar; ular har bir to'siqdan foydalanar edilar, tomlar ustidan turib o'q otishar, ko'chalar, hovlilar, uylar, masjidlarda yuzma-yuz olishardilar. Ularning qarshilik ko'rsatishlari oldinda hujum qilib borayotganlarni g'azablantirar, tobora junbushga keltirardi. Bozor maydonida Skobelev kolonnasi yirik harilardan qilingan to'siqqa duch kelib qoldi. Zambaraklarimiz oldinga o'tkazildi va bir necha o'q uzilgandan keyin dushman tumtaraqay bo'lib ketdi. Turkistonliklar beshta istehkomdan tashqari, mustahkam qo'rg'onchaga aylangan uylarni ham jang bilan qo'lga kiritdilar. Nihoyat, har uchala kolonna o'rdaga yetib keldi va saroyni isyonchilardan tozaladi. Qisqa muddatli xordiqdan so'ng manzilgohga qaytildi, darvoqe, yo'l yoqasidagi imoratlarning hammasiga o't qo'yib borildi. Old qismlar qayerda ketayotganini yong'inga qarab bilib olish mumkin edi. Otishmalar hali tinmagan, andijonliklarning harbiy uroni-«Ur!», «Ur!» sadolari eshitilib turardi. Andijonni butunlay vayron qilish uchun general Trotskiy Skobelevga oltita zambarak berib, shaharni to'pga tutishga, bozor va yong'in bo'layotgan tomonlarni nishonga olishga buyruq berdi»[1].

1876-yil 9-yanvarda Skobelev vayrona va kultepaga aylangan Andijonga kirib bordi. Po'latxon qolgan-qutgan kuchlari bilan Uchqo'rg'onga chekinishga ulgurgandi. 1876-yil 28-yanvarga o'tar kechasi Skobelev tomonidan yuborilgan jazo otryadi Uchqo'rg'onni egalladi, barcha himoyachilar o'ldiriladi. Po'latxon bu yerdan qochib ulgurdi, biroq tez orada Marg'ilonda qo'lga olindi. Po'latxon qo'zg'olonini tor-mor keltirishda qirg'iz Shabdon Jontoyev rus zobitlariga o'z yigitlari bilan yordam beradi.

Rus qo'shinlarining Qo'qon xonligiga qarshi olib borgan urush harakatlarida Xudoyorxon tomonidan general Fon Kaufmanga asir sifatida ushlab berilgan Kitob va Shahrisabz beklari Jo'rabek va Bobobek faol qatnashdilar va Xudoyorxondan «o'ch» oladilar.

Qo'zg'olonchilarni jazolash

K.P.Kaufman Qo'qonda ko'tarilgan xalq harakatini bostirish bahonasida Qo'qon xonligini mustaqil davlat sifatida tugatadi. 1876-yilning 19 fevralida Qo'qon xonligi bekor qilindi va uning o'rniga Farg'ona viloyati tashkil qilinadi. Turkiston xalqlarining jallodi, Farg'ona vodiysida vahshiylarcha faoliyat ko'rsatgan jazo ekspeditsiyasining boshlig'i general Skobelev Farg'ona viloyatining harbiy gubernatori etib tayinlandi. Xulosa shuki, o'zbek xalqi mustaqillik uchun kurashining Po'latxon rahbarligidagi qo'zg'oloni mag'lubiyati bilan uchala o'zbek xonligi ham rus podsholigiga to'la qaram bo'lib qoladi. Ammo bu Farg'ona vodiysida chor Rossiya bosqinchilariga qarshi kurash barham topadi, degan ma'noni anglatmaydi. Erk ozodlik va mustaqillik kurashida boy tarixiy an'analarga ega bo'lgan o'zbeklar, qirg'izlar va tojiklar bosqini va kelgindi battol dushmanga qarshi kurashni davom ettirdilar, vatan tuyg'usi, nomus va or tuyg'usi ularga hech orom bermaydi. Chor Rossiyasi bosqiniga qarshi kurash markazi endi Oloy tog'lari hudud-

[1] O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 170-bet.

lariga ko'chadi. Bu yerda To'maris ulug' an'analarining davomchisi jasur turk malikasi qirg'iz ayoli Qurbonjon dodxoh o'z o'g'illari bilan son va qurollanish bo'yicha tengsiz chor askarlariga qarshi kurashda afsonaviy qahramonliklar ko'rsatadi. Qurbonjon dodxoh ayol holiga qaramasdan Turkiston xalqlarining jallodi maqtanchoq va alchoq chor generali Skobelevni u bilan sulh muzokaralari boshlashga majbur qiladi.

Qurbonjon dodxoh

Chunki Skobelev nopisandlik bilan tinchlik bitimini tuzish uchun Qurbonjon dodxoh huzuriga mayor Ionovni yuborgan edi. Mag'rur qirg'iz vatanparvar ayoli Ionovni qabul qilmadi va mavqeyi o'zi bilan teng bo'lgan qo'mondon bilan muzokara boshlashga rozi ekanligini ma'lum qiladi. Natijada general Skobelevning o'zi Qurbonjon dodxoh bilan sulh muzokaralari olib borishga majbur bo'ladi va uning talablarini inobatga olishdan boshqa chora topa olmaydi. Bu qonxo'r ustidan Qurbonjon dodxohning qo'lga kiritgan katta ma'naviy g'alabasi edi. Turkiston general-gubernatori fon Kaufman faqat 1877-yil yanvaridagina Sank-Peterburgga axborot yuborib, Farg'ona vodiysida tinchlik o'rnatilganligidan oq podsho hazratlarini voqif etib, ko'nglini tinchlantirgan edi.

Ammo bu tinchlik nisbiy harakterda edi, xolos. Amalda esa vatanparvarlik dushmanga qarshi kurashni davom ettirib, chekinib bordilar. Bu holni biz qirg'iz va o'zbek urug'lariga mansub turli qabilalarning 1877-yil davomida ham Xudoyqul, Abdullabek Umarbek Sulaymon udaychi, Taniqul, Valixon to'ra, Abdukarimbek va boshqalar bosh bo'lgan guruhlarning Chor Rossiyasi qo'shinlariga qarshi kurashni davom ettirganliklarida yaqqol ko'ramiz.

6. Turkistonni bosib olishning tugallanishi

Turkiston general-gubernatorligi tuzib bo'lingach, Rossiya hukumati o'zining asosiy diqqat-e'tiborini Turkmaniston hududlarini lishga qaratadi. Ana shu maqsadni k 1869-yilda Krasnovodsk qal'asi qurilgan edi. Shu davrdan boshlab turkman yerlarini bosib olish uchun faol harakatlar boshlanib ketadi. 1877-yilda Axaltaka vohasidagi birinchi yirik manzilgoh-Qizil Arvat egallanadi. Shundan so'ng general Lazaryev qo'mondonligidagi rus qo'shinlari Ko'ktepa (hozirgi Ashxobod)ga hujum qiladilar va 200 askarni qurbon berib chekinishga majbur bo'ldilar. Ko'ktepa faqat 1881-yilga kelib turkistonliklarni qirishda «shuhrat» topgan Skobelev tomonidan bo'ysundiriladi. Taniqli rus olimi akademik V.V.Bartold «Ko'ktepa» («Geok-tepe») maqolasida tarixiy voqeani qanday sodir bo'lgan bo'lsa xuddi shunday bo'yamasdan to'g'ri yozgandi; «Rus qo'shini 8000 kishidan iborat bo'lib, 70 dan ortiq zambarakka ega edi. Yigirma kunlik qamaldan so'ng 1881-yilning 12(24) - yanvarida Ko'ktepa qal'asi shturm bilan ishg'ol qilindi, so'ng talon-toroj qilish uchun askarlar ixtiyoriga to'rt kungacha tashlab qo'yildi. Qal'ani qamal qilish va zabt etish chog'ida 6000-8000 kishi halok bo'ldi. O'rta Osiyodagi boshqa janglarga qiyoslasak ruslar katta qurbonlar evaziga g'alaba qozonganini ko'ramiz, ular o'lgan va yaradorlarni birga hisoblaganda 1000 dan ortiq odamini yo'qotdi. Bundan tashqari Ko'ktepa jangida Turkistonda birinchi marta ruslarning bayrog'i va zambaragi o'lja olingandi».[1]

Axaltakada bo'lgan urushning bevosita qatnashchisi rus zobiti K.Geans Ko'ktepadagi dahshatli manzaralarni yanada oydinroq ko'z o'ngimizda gavdalantiradi; «Qirg'in boshlandi...Charchash nimaligini bilmaydigan dragunlar birinchi uzun hovlini turkmanlar qoniga g'arq qiladilar. Olishuv uzoq cho'zilmadi, dushman jasurona kurashsa-da, oxiri bardosh bera olmadi; qarama-qarshi tomonga, baland devor yoqalab ichki qal'aga qarab chekindi, ammo fursat boy berilgandi. Otryadimizda mardligi bilan nom chiqargan knyaz Golitsinning kazaklari va poruchik Naxichevanskiyning I-eskadroni dragunlari jarlikdan chiqib, ularning yo'lini to'sdilar. Chorasiz ahvolda qolganlarini sezgan taka-turkmanlar qo'llaridagi yatog'onlarini o'ynatib... raqibga tashlandilar. Ammo devor orqasidan deyarli yonma-yon turib

[1] Бартольд. В. «Геок-тепе». Соч. Т.3. М; 1965, стр. 399.

otilayotgan miltiq o'qiga uchib, ketma-ket qulay boshladilar. Qal'a bilan paxsa devor orasi murdaga to'lib ketdi».[1] Rad etib bo'lmaydigan dalil va hujjatlar oq general Skobelevning qardosh turkman og'alarimizning jallodi ekanligi va qonxo'r zobit bo'lganligini yana bir marta isbotlaydi. Vahshiy zobitning yaqin xeshlaridan bo'lgan Adam Julyetta Lamber quyidagicha hikoya qiladi; «Janob Marvin bilan suhbat chog'ida general Skobelev O'rta Osiyoni buysundirish haqida o'z qarashlarini ochiqdan ochiq quyidagicha ifodaladi;

– Gap shunday, janob Marvin, faqat bularni gazetangizda bosib chiqara ko'rmang. Jahon ligasi nazarida g'irt yovvoyiga aylanib qolishni istamayman. Mening aqidam shunday; Osiyoda osoyishtalik o'rnatish masalasi to'g'ridan to'g'ri odamlarning qancha ko'p qirilishiga bog'liq. Zarba qanchalik kuchli bo'lsa, dushman shunchalik tez bo'ysunadi. Biz Ko'ktepada 20000 turkmanni o'ldirdik. Tirik qolganlar bu saboqni bir umr unutmaydigan bo'ldi. Umid qilamanki, bu aqidalaringizni bosib chiqarishimga ruxsat berasiz. Rasmiy axborotingizda siz hujum va ta'qib paytida har ikki jinsga mansub 8000 dushman o'ldirildi, deb yozgansiz. Shu to'g'rimi?

-To'ppa-to'g'ri. Ularni sanashganda roppa-rosa 8000 odam chiqdi.

-Bu ma'lumotlar Angliyada juda ko'p shov-shuvga sabab bo'ldi, sababi, sizning askarlaringiz erkaklar bilan bir qatorda ayollarni ham o'ldirishgan ekan.

Bu xususda shuni aytish lozimki, Skobelev men bilan suhbat chog'ida «Ko'plab ayollar o'ldirildi, askarlar duch kelgan odamni qilich bilan chopib tashlayverishdi», deb tan olgan edi. Skobelev o'z diviziyasiga ayollar va bolalarga tegilmasin deb buyurgan edi, uning oldida ularni o'ldirishmadi. Ammo boshqa dviziyadagilar hech kimga shafqat qilishmadi; askarlar xuddi mashinadek ishlab haloyiqni rosa qilich bilan burdalashdi. Kapitan Maslov buni ochiqchasiga e'tirof etadi. U «Axaltakaning bo'ysundirilishi» nomli asarida hujum bo'ladigan kuni-erta tongda hech kimni asir olmaslik haqida buyruq bo'lgan edi deb, guvohlik berganlar orasida ko'plab ayollar bor edi. Yolg'on gapirish tabiatimga to'g'ri kelmaydi. Shuning uchun axborotimda har ikki jinsga mansub deb ochiq yozganman».[222]

Kapitan Maslov A. Rus askarlarining yovuzliklarini «detallashtirib» ko'rsatadi. Ular qarshilik ko'rsatayotgan yoki jonini asrash uchun qochib ketayotganlarning qovurg'asiga, qorniga nayza sanchishar, tikkasiga otishar, yo boshiga qo'ndoq bilan tushirishar ekan. Hatto ko'pchiligining qo'ndog'i yorilib ketgan ekan...

Skobelev dahshatli qirg'in bo'lishini oldindan yaxshi bilgan va bunga puxta tayyorgarlik ko'rgandi. Yurishga otlanar ekan, u bosh qo'mondonlik oldiga; «Bironta jurnalist safarda qatnashmasligi shart», – degan talabni qat'iy qo'yadi va bunga to'la erishadi.

Ortiqboy Abdullayev Ko'ktepa qirg'in manzarasi dahshatlarini yanada yorqinroq chizish maqsadida rus zobitlari askarlaridagi ba'zi bir manzaralarni beradi; A.N.Kuropatkin yozadi: «Qal'a ichiga qarash dahshatli edi. Behisob o'liklar bir necha kundan beri uyilib yotardi. Ba'zi kulbalar murdaga to'lib ketgandi».

Turkman xalqini «yer yuzidagi qora dog'» deb hisoblagan kalondimog' zobit N.I.Grodekov qo'shimcha qiladi; «Dushman qamal paytida miltiq va zambarak o'qlaridan qay darajada dahshatli talafot ko'rganini qal'ani egallaganimizdan keyin bildik. Qal'a ichidagi ba'zi uylarda hatto o'n beshtagacha o'lik bor edi...»

Jang arafasida Skobelev; «To'kilgan har tomchi rus qoni uchun dushman qonini daryodek oqizaman»,-deb maqtangan ekan. U Ko'ktepada o'z vaqtida jon berayotgan mullaning «8000 begunoh odamni o'ldirganing uchun vijdon azobida qolmaysanmi?! – deb bergan savoliga yuzsizlik bilan; «Yo'q! 80000 bo'lmaganiga achinaman!» – deb javob bergan edi.

1884-yilda rus qo'shinlari Marv vohasi ustidan hukmronlikni o'rnatdilar va shu bilan amalda Turkiston hududining chor Rossiya tomonidan bosib olinishi asosan yakunlandi. Biroq to 1895-yilga qadar ham Turkistonning janubiy hududlarida bosqinchilik urushlari olib boriladi, bir necha bor Afg'oniston qo'shinlari bilan chegara mojarolari kelib chiqadi. Faqat 1895-yillardagi tuzilgan bitimlardan so'ng bu muammolarga chek qo'yiladi. Tojiklar yashaydigan hududlarning

[1] «Военной сборник» jurnali, 1882-yil, 6-son, 27-bet.

[2] Adam Juletta Lamber. General Skobelev. SPb, 1886.16–17-betlar.

Panj daryosining o'ng qirg'og'igacha bo'lgan qismi, Turkmanistonning Kushka daryosigacha Pende vohasidagi Kushka, Murg'ob va Tajanning quyi oqimidagi yerlar Rossiya ixtiyoriga o'tadi.

Shunday qilib, chor Rossiya davlatining Turkiston hududida olib borgan 1864–1895-yillardagi bosqinchilik qonli va dahshatli qirg'inbarot urushlari natijasida Vatanimiz xalqlari o'z gardanlariga og'ir va sharmandali mustamlakachilik bo'yinturug'ini ilishga majbur bo'ladilar. Bu bosqinchilikdan iborat urushlar oqibatida Rossiya 1533255 kavadrat kilometrdan iborat yoki Fransiya, Germaniya, Avstriya-Vengriya hududlarini birga qo'shib hisoblaganda teng keladigan yerlarni egallab oladi.

O'rta Osiyo va Qozog'istonni bosib olishda, o'lkani vayron qilishda alohida xizmat ko'rsatganliklari uchun Oq podsho Aleksandr II tomonidan 150 dan ortiq rus generallari, zobitlari yuksak darajadagi nishonlar, oltin qurollar, Georgiy ordenlari, Qizil Xoch krestlari va boshqa qimmatbaho sovg'alar bilan mukofatlanadilar. Bu bosqinchi «qahramonlar»dan 50 kishi «Georgiy Kresti kavaleri» nishoni bilan taqdirlangan.[1] «Toshkentni olgani uchun», «Samarqandni olgani uchun», «Qo'qonni olgani uchun», «Andijonni olgani uchun» kabi nishonli medallar ham zarb qilinib, bosqinchilar taqdirlanganliklari xalq xotirasida hamon saqlanmoqda.

Tub yerli aholi vakillaridan ham ba'zi millat sotqinlari «alohida xizmatlari» uchun podsho hazratlari tomonidan taqdirlangan. Rossiya qo'shinlariga Qozog'iston, Turkistonga kelish yo'llarini ko'rsatib, bu bosqinni amalga oshirilishiga xizmat qilganlardan Boytursun O'razaliyev «o'z mehnati» evaziga Georgiy Xochining barcha darajalariga ega bo'ldi va u keksayganda podsho hukumati tomonidan shaxsiy nafaqa bilan ta'minlangan. Shahar oqsoqoli Orzuqulbek ham chor ma'murlari tomonidan siylangan.

Ana shu tariqa Turkiston o'lkasida chorizmning mustamlakachilik zulmi davri boshlandi. Biroq, hech mubolag'asiz aytish mumkinki, nasl-nasabi yo'q bo'lib ketishi muqarrar bo'lgan bir sharoitda ham baribir, qator yo'qotishlar bilan bo'lsa ham o'zbek millatimiz o'zligini saqlab qola oldi. Mustamlakachilarning og'ir zulmi sharoitida ham xalqimiz o'zligini, milliy qadriyatlarini, ma'naviyatini, madaniyati, urf-odatlari va turmush tarzini saqlab qola oldi. Mustabid tuzum sharoitida ham o'lka xalqlarining erkinlikka, taraqqiyotga va istiqbolga bo'lgan azaliy intiqligi va intilishi so'nmadi. Xalqimizning qalbiga teran o'rnashgan istiqlol va ozodlik tuyg'usi tobora qudratli kuchga aylana bordi.

Nazorat savollari

1. *Chor Rossiyasi tomonidan O'rta Osiyoni bosib olinishining asosiy sabablarini ayting.*
2. *O'rta Osiyo masalasida ingliz -rus munosabatlari qanday bo'lgan?*
3. *Chor hukumati tomonidan Toshkentni bosib olinishi haqida muarrix Muhammad Solih qanday ma'lumotlar bergan?*
4. *Buxoro amirligining ruslarga qarshi olib borgan janglari haqida nimalarni bilasiz?*
5. *Buxoro amirligida Jo'rabek va Bobobeklarning ruslarga qarshi olib borgan janglari haqida gapirib bering.*
6. *Nima uchun rus hukumati Xiva xonligini "bo'ysunmagan O'rta Osiyo jazoiri" deb ta'riflagan?*
7. *Qo'qon xonligida Po'latbek boshchiligidagi qo'zg'olon sabablari va uni tarixiy ahamiyati nimada?*
8. *Qo'qon xonligi va Chor Rossiyasi o'rtasida tuzilgan shartnomada nimalar belgilangan edi?*
9. *Turkiston general gubernatorligi tashkil etilishi va uning faoliyati nima maqsadga qaratilgan edi?*
10. *Rus hukumatining Turkmaniston hududlarida olib borgan istilochilik harakatlarining oqibati qanday bo'lgan?*

[1] «Turkiston» 1996-yil, 20-aprel.

IV BOB

TURKISTONDA CHORIZMNING MUSTAMLAKA HUKMRONLIGI

1. O'LKADA MUSTAMLAKACHILIK SIYOSATI

Chor ma'murlari Turkiston o'lkasida dahshatli mustamlakachilik siyosatini olib boradilar. Turkiston XIX asrning oxirlarida V.I.Lenin iborasi bilan aytganda «Xalqlar qamoqxonasi»ga aylangan, Rossiyaning «tipik mustamlakasi» edi.

Rossiya saltanati jahonning qudratli davlatlari Angliya, Fransiya, Germaniya imperiyalari qatori ulkan mustamlakachi davlat edi. Rossiya o'z mustamlakalari hududi jihatidan Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniyani orqada qoldirib ketgandi. Angliya mustamlakalari 13 million kvadrat kilometr, Fransiyaniki 11 million kvadrat kilometrni tashkil qilsa, Rossiyaning birgina Sibir mustamlakasi hududi 13 million kvadrat kilometrni tashkil qilardi. Rossiyaning Turkiston general-gubernatorligi hududi esa kengligi jihatidan Fransiya, Germaniya va Avstro-Vengriya imperiyalari maydoniga teng bo'lgan.

Chor Rossiyasining O'rta Osiyodagi mustamlakachilik siyosati va amaliyoti uning bu o'lkada o'z davlatchiligini joriy etish orqali olib borildi. Butun bir boshliq mustaqil Qo'qon xonligi davlati yo'q qilinib bir viloyatga aylantirildi, Turkistonda milliy davlatchilikka barham berildi. Chor Rossiyasi o'zining boshqaruv tizimini joriy etdi. Ammo imperiyaning bu o'lkada o'rnatgan ma'muriyati uning tasarrufidagi boshqa o'lkalar boshqaruvidan o'zining keskin harbiy-mirshablik ruhi bilan ajralib turgan. Mustamlakachi hukumat Turkistonni boshqaruviga oid ko'plab qonunlar loyihalarini (1865, 1867, 1873, 1884, 1886, 1908, 1912, 1916) ishlab chiqdi va ularni tasdiqladi, hayotga tadbiq etdi. Bu qonunning moddalariga adliya, moliya, harbiy, ichki ishlar va boshqa vazirliklar kiritgan o'zgartirishlarda Turkistonni boshqaruvidagi harbiy-mirshablik ruhi aniq o'z ifodasini topgan.

Rus zodagonlaridan A.B.Vrevskiy «Turkiston xalqlari o'zlarini boshqaruvchi va sud qiluvchi yagona hokimiyatga o'rgangan» deb, o'lkada qattiqqo'l mustabid idora zarurligiga ishora qilgan edi.[1]

Turkistonda imperiyachilik boshqaruvining mustamlakachilik xarakteri birinchi general-gubernator Rossiya imperatorining general-adyudanti Konstantin fon-Kaufman tomonidan ifodalangan. U 1868-yil 22-yanvarda Toshkent shahar aholisi bilan bo'lgan uchrashuvdagi nutqida ruslarni O'rta Osiyo xalqlarining katta og'asi deb atagan, Turkistonda rus hokimiyatining mustahkam va doimiy o'rnashganligini alohida uqtirib o'tgan edi. Fon Kaufman asli xorijlik nemis dvoryanlariga mansub edi, podshohlik ishonchini qozongan, sinalgan, barcha lavozimlarda podsho siyosatini ko'ngildagidek amalga oshirganlardan biri edi. Unga kuchli va qudratli hokimiyat podsho Aleksandr II tomonidan oltin yorliq tarzida in'om etilgan edi.

Kaufman 1868–1876-yillarda o'lkadagi harbiy yurishlarga bosh-qosh bo'ldi va bu yurishlar uning nomini Turkiston o'lkasining omadli zobiti va istilochisi sifatida mashhur qiladi.

Kaufmanning hukmronligi davrida Turkiston general-gubernatorlik boshqaruvi uning shaxsiy istibdodi asosida amalga oshirilgan. Maxfiy maslahatchi F.Girs qayd etganidek «general-gubernatorning hokimiyati, qonun bo'yicha ish ko'rilishini taqoza etgan bo'lsa-da, amalda o'zi xohlagancha amalga oshirildi. General-gubernator o'lkadagi hokimiyatning yagona boshqaruvchisiga aylangan edi. Hokimiyatni bunday tartibda markazlashtirish oqibatida ishlar qonun asosida emas, aksincha, general-gubernatorning ko'rsatmasi asosida amalga oshirila boshladi.[2]

1865-yilda Toshkent shahri qo'lga olinganidan keyin, mustamlaka sharoitidan kelib chiqqan holda, Sirdaryo hududi hamda 1864–1865-yillarda yangidan qo'lga olingan yerlar hisobiga Orenburg general-gubernatoriga bo'ysundirilgan Turkiston viloyati tashkil etilgan edi.

1867-yil 14-iyulda imperator Aleksandr II Turkiston harbiy okrugini ta'sis etdi va O'rta Osi-

[1] O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 191-bet.

[2] O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 191-bet.

yoda bosib olingan va saltanat tarkibiga kiritilgan hududlar hisobidan Tukrsiton general-gubernatorligini tashkil qilish to'g'risida farmon e'lon qiladi.

Viloyatlarning harbiy gubernatorlari va uyezd boshliqlari ham o'z ixtiyorlaridagi harbiy qismlarning qo'mondonlari bo'lishgan. Shu tariqa, «harbiy xalq boshqaruvi»dagi harbiy hokimiyat chor zobitlari va generallari qo'lida jamlangan edi. «Xalq boshqaruvi» volost boshqaruvlari, «yuzboshi-oqsoqollar», «xalq sudyalari» – qozilar aholi tomonidan saylangan.

General-gubernatorlik O'rta o'lka boshqaruvida Turkistonda mutlaq hokim bo'lgan. O'rta o'lka boshqaruvi general-gubernator hamda uning Kengashi va mahkamasidan iborat edi.

Markaziy o'lka boshqaruvida Turkistonda general-gubernatorligi mutlaq hokim bo'lgan. Markaziy o'lka boshqaruvi general-gubernator hamda uning Kengashi va mahkamasidan iborat edi.

Turkiston general-gubernatori o'z qo'lida harbiy va fuqaro hokimiyatini birlashtirgan. Bir vaqtning o'zida u podsho noibi, harbiy okrug qo'shinlari qo'mondoni, Yettisuv kazak qo'shinlari qo'mondoni, bosh mirshab, bosh prokuror vazifalarini ham o'tagan. Unga Buxoro amiri va Xiva xoni ham bo'ysungan.

Bosh boshqarmaning ijroiya organi bo'lgan general-gubernator mahkamasi dastlab to'rt bo'limdan iborat edi. Birinchi bo'lim ma'muriy va nazorat ishlarini boshqargan. Ikkinchisi bosh boshqarmaning moliyaviy-xo'jalik ishlariga qaragan. Uchinchi bo'lim soliqlar, shaharlar mablag'lari hamda boshqaruvga doir nizomlar loyihalarini tayyorlash bilan shug'ullangan.

To'rtinchi bo'lim esa maxsus bo'lim hisoblanib, uning faoliyat doirasi g'oyat keng va serqirra bo'lgan. 1886-yilgacha mustaqil ish ko'rgan bu bo'lim harbiy va adliya vazirlari ko'rsatmalari-

1. Markaziy boshqaruv

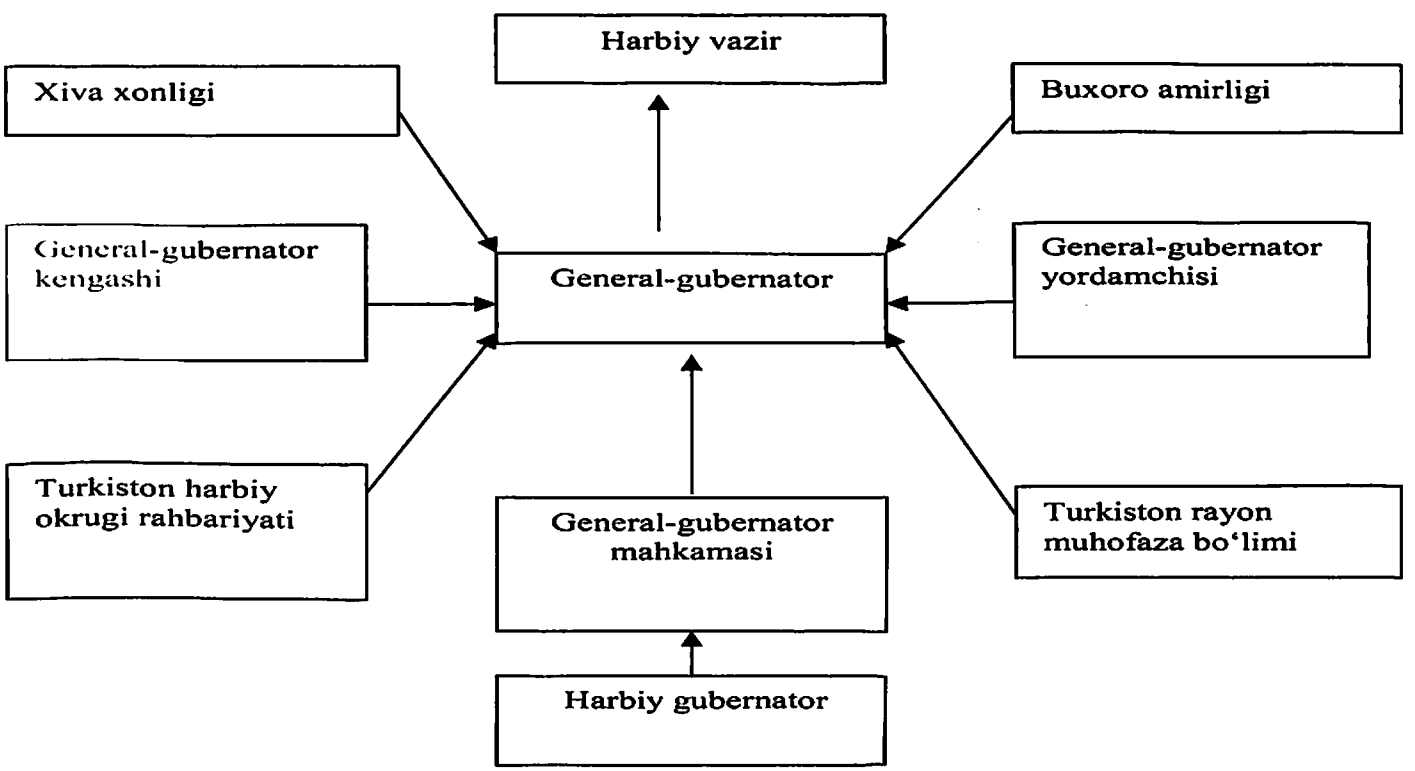

dan mustasno ravishda sud qarorlarini ham qayta ko‘rish huquqiga ega bo‘lgan.[1][2]

Turkiston o‘lkasi markaziy bosh boshqarmasi tarkibida general-gubernatorga bo‘ysunmaydigan markaz vakillari-adliya, moliya va davlat mulklari vazirliklari ham bo‘lgan.

Turkiston general-gubernatorligi 90-yillarga kelib besh viloyatga (Sirdaryo, Farg‘ona, Samarqand, Yettisuv va Kaspiyorti) bo‘linadi.

Turkistonda amalga oshirgan hukmronlik boshqaruv tizimi quyida ilova qilinayotgan maxsus jadvalda o‘z ifodasini topgan.[2]

[1] O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 143-bet.

[2] Mazkur jadval “O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida” kitobidan olingan.

II. Viloyat boshqaruvi

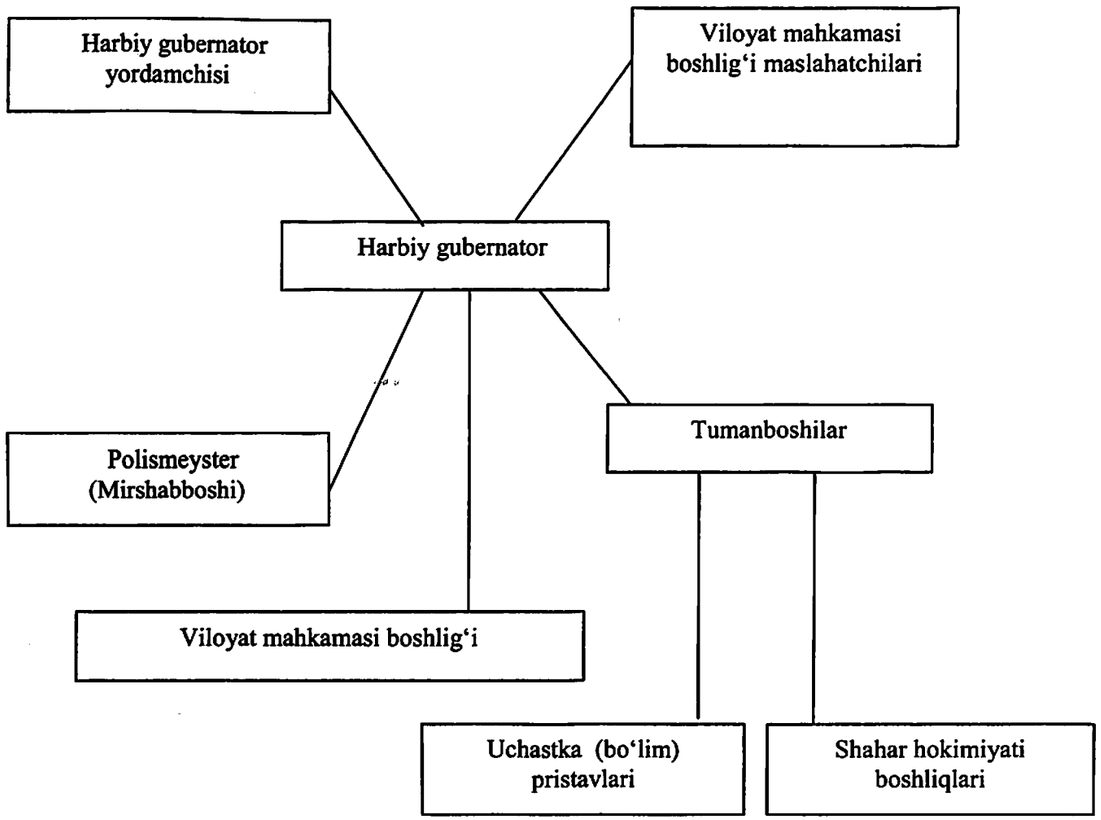

III. Tuman boshqaruvi

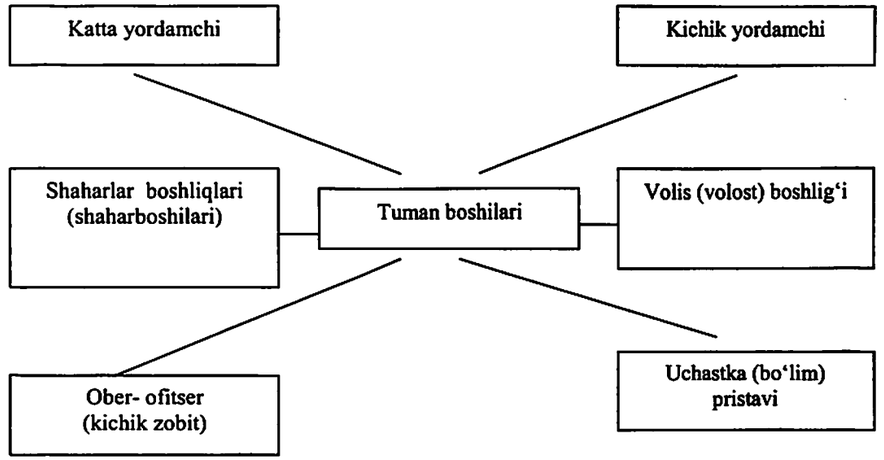

IV. Shahar boshqaruvi
a) Tuman shaharlari idorasi

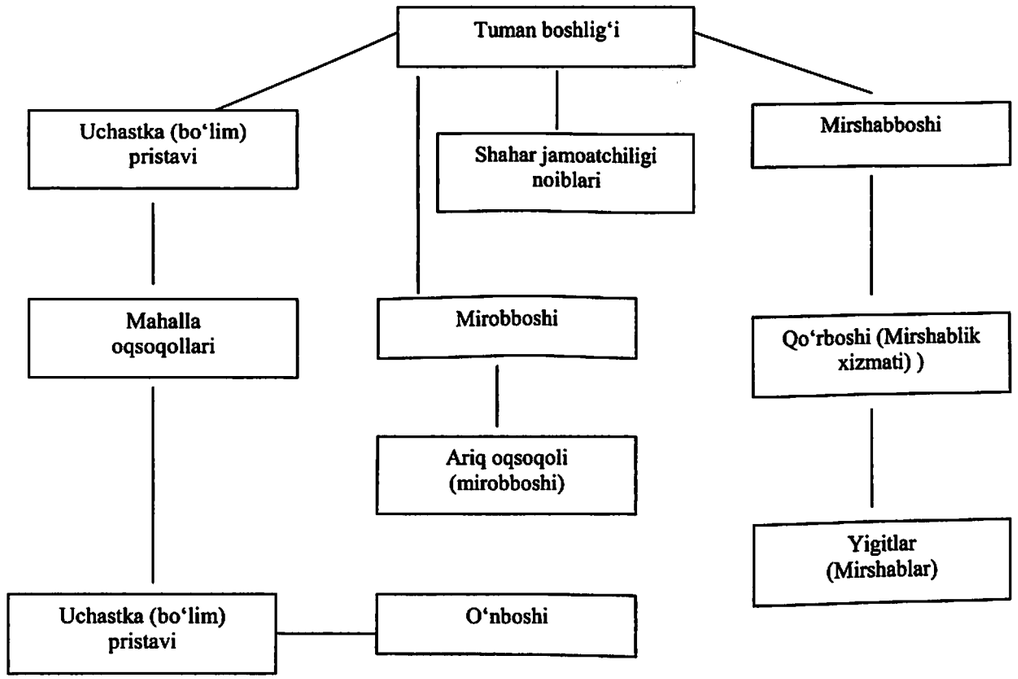

B) Toshkent shahri idorasi

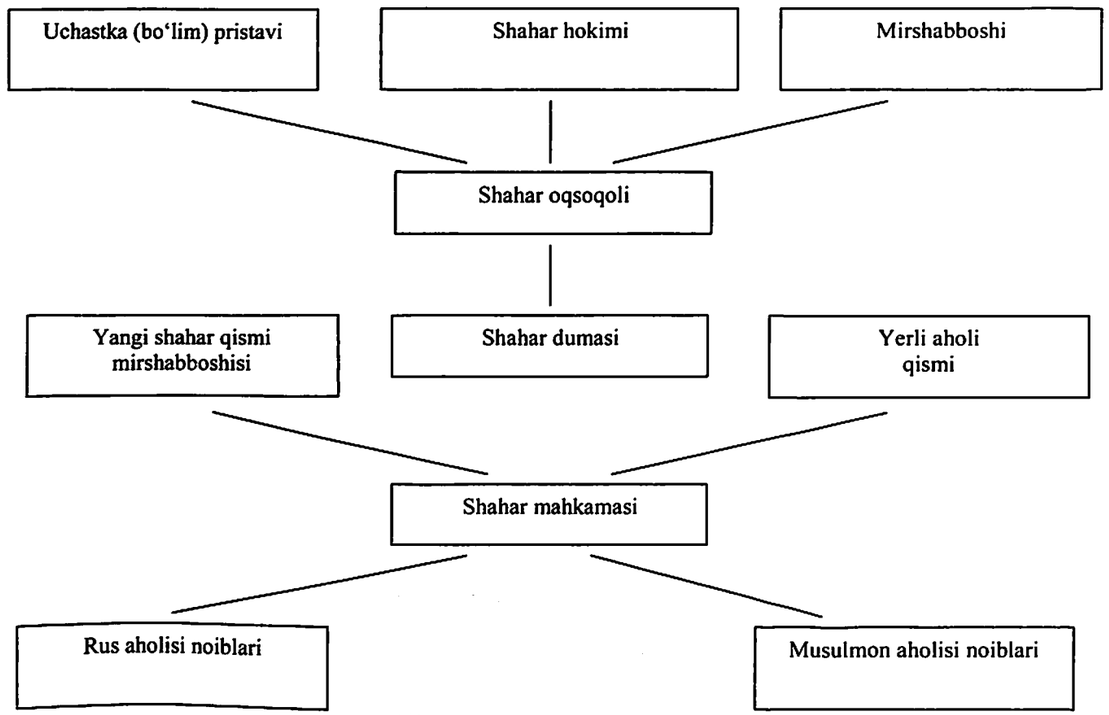

V. Qishloq boshqaruvi

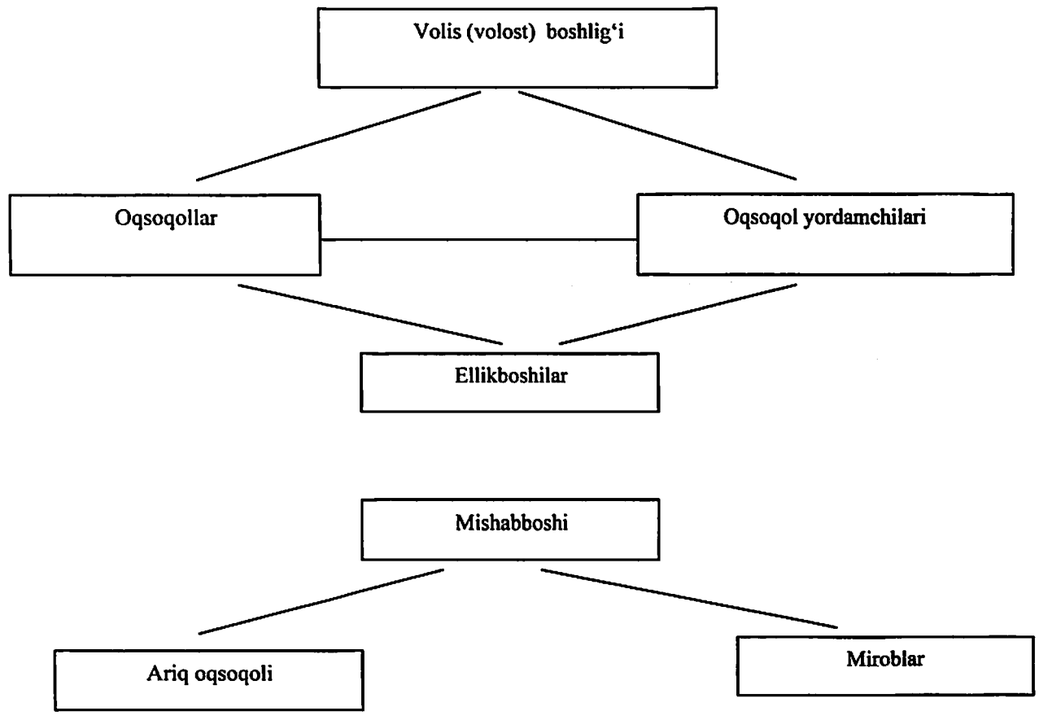

VI. Shariyat qozisi ("xalq sudi")

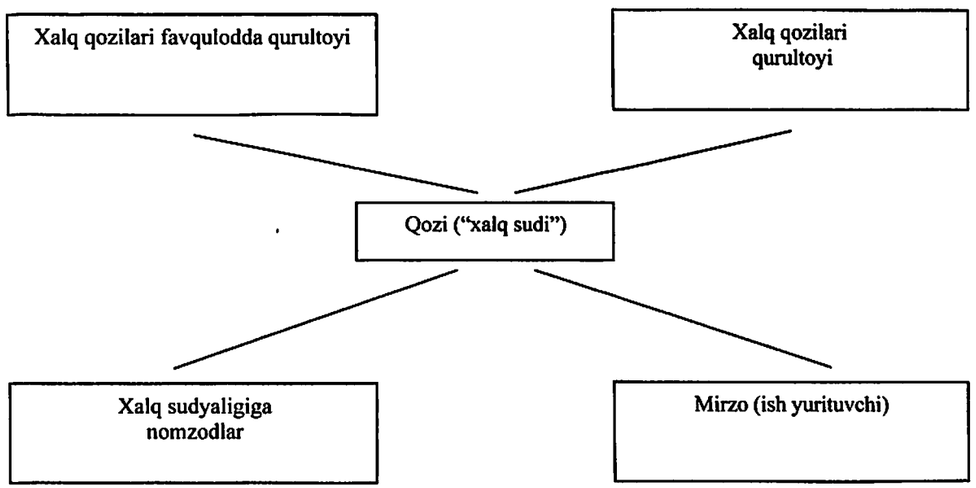

VII. Mirshablik boshqaruvi
a) Mustabid idora usulining mirshablik amaliyoti

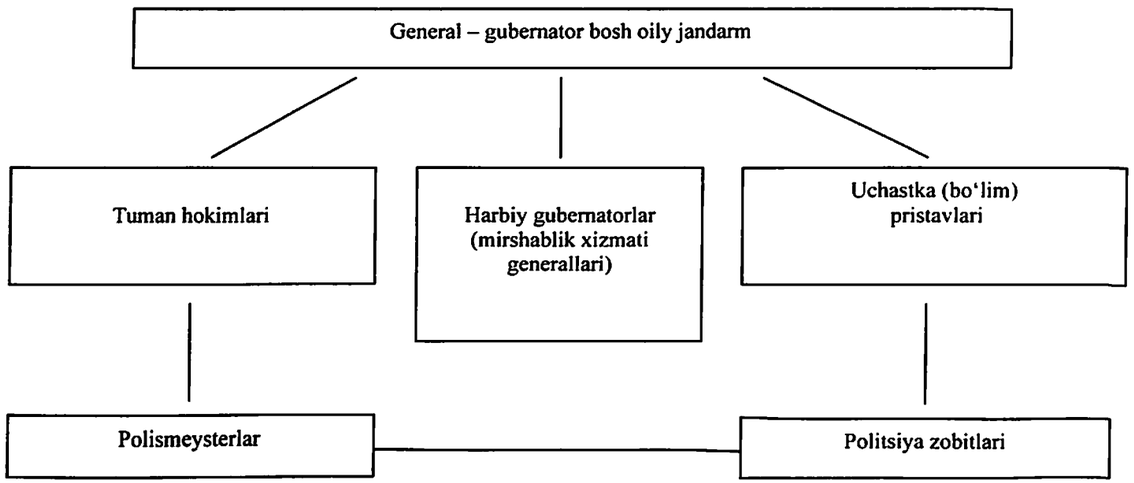

b) Rus imperiyasi Ichki ishlar vazirligi departamenti organi – Turkiston rayon muhofaza bo'limi (maxfiy siyosiy politsiya – oxranka) – TRMB

1. Shaxsiy tarkib

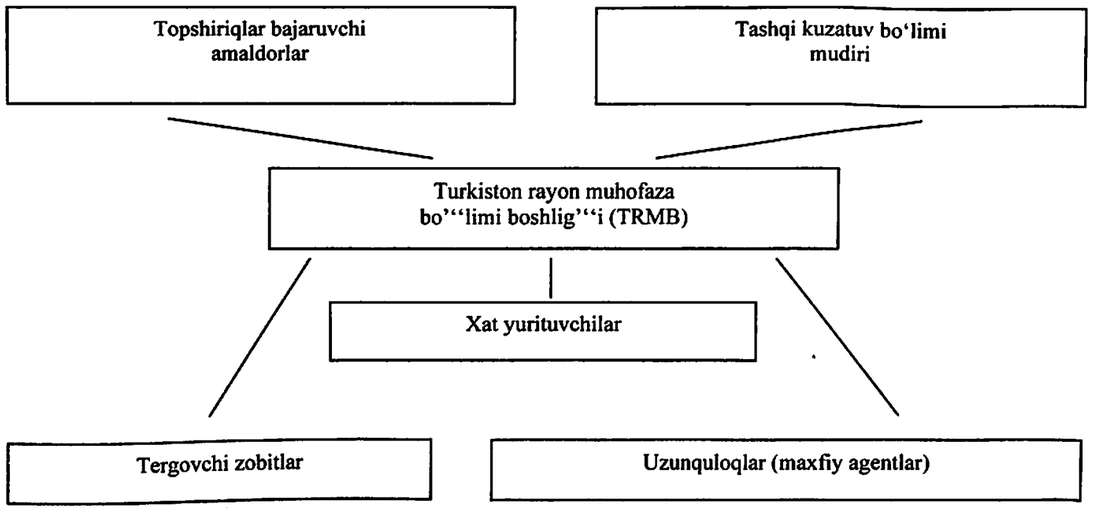

2.Turkiston o'lkasi TRMB ga bo'ysunuvchi politsiya – jandarm boshqarmasi bo'limi

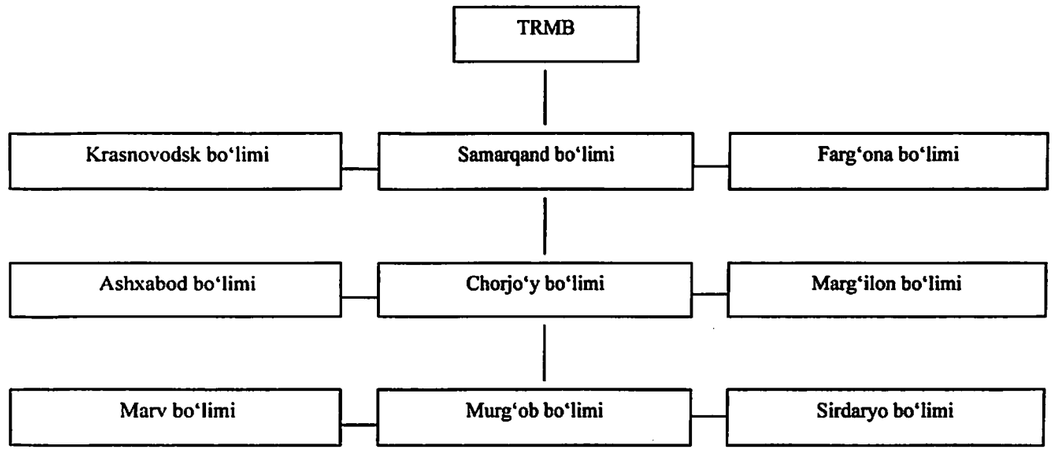

VIII. Aleksandr II tomonidan 1864-yilda sud nizomlarining joriy etilishidan so'nggi umumsaltanat sudi (XX asr boshlari)

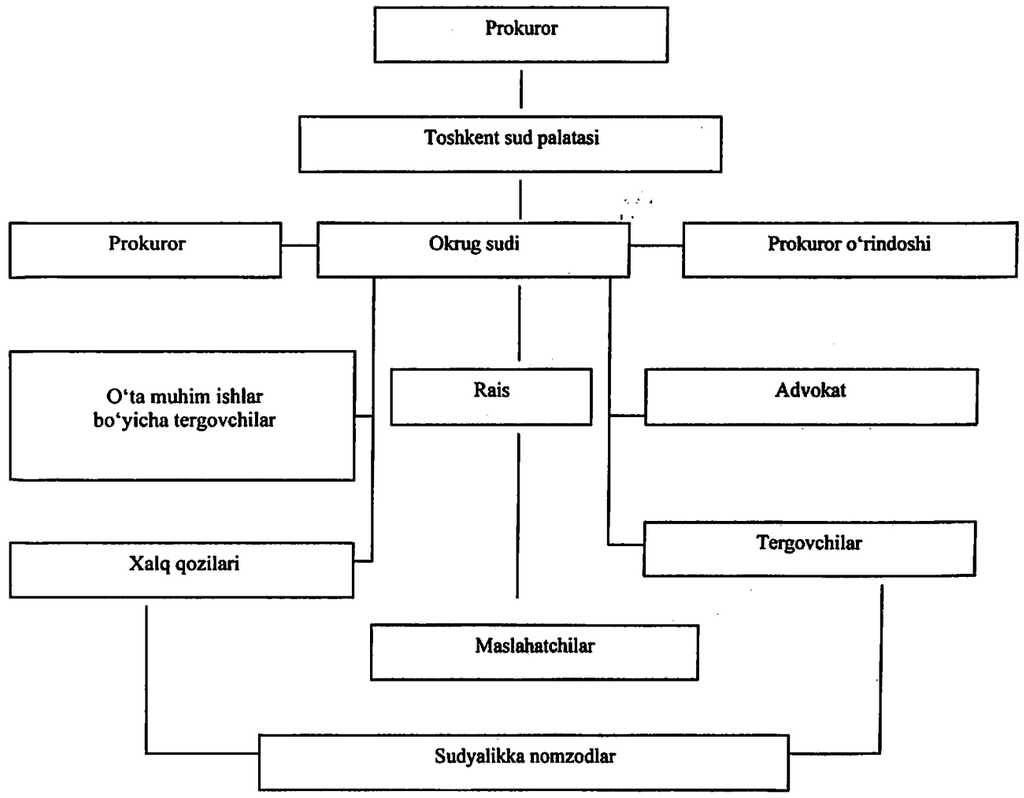

Chor Rossiyasining Turkistondagi asosiy tayanch ma'muriy va majbur qiluvchi tashkiloti – bu politsiya idorasi edi. U juda katta vakolatlarga ega bo'lgan. Politsiya ma'muriyati mustamlakachilik qonun-qoidalariga amal etishni nazorat qilar, mahalliy xalqning istalgan shubhali shaxsni istalgan paytda hibsga olar edi. Amaliy hayotda esa politsiyaning o'zi inson huquqlarini qo'pol ravishda buzardi.

Rus xalqparvarlari, "mirshablik podsholigi" deb atagani bejiz emas. Ana shu politsiya tuzumiga suyangan podsho hukumati Turkiston o'lkasi idorasini eng quyi bo'g'inidan oliy bo'g'inigacha o'z qo'lida tutgan. General-gubernatorning o'zi bosh mirshab vazifasini o'tagan. Hokimi mutlaq general-gubernator o'lkadagi istagan odamini, xoh o'zbek, xoh rus bo'lishidan qat'i nazar, imperiyaning chekkalariga 5 yil muddatga surgun qilishi huquqi qonunan mustahkamlangan edi. U harbiy bo'lmagan fuqarolar ustidan harbiy sudlar hukmini tasdiqlashdek ichki ishlar vaziri vakolatlarini ham o'z qo'lida jamlagan. Viloyatlarning harbiy gubernatorlari, tumanboshilar, qasaba pristavlari ham politsiya generallari va zobitlari vakolatlariga ega bo'lganlar. Bundan tashqari, o'lkada ichki ishlar vazirligining idoralari, uning vakillari ham shunga muvofiq ish ko'rishgan.

Turkiston shaharlarida politsmeyster lavozimi joriy etilib, ularning huquqlari ham tumanboshilar huquqlari bilan tenglashtiriladi.

Toshkentda yangi va eski shahar politsmeysterlari ish olib borgan. Ularga politsiya pristavlari bo'ysungan. Mahalliy ma'muriyat-volost boshqaruvchilari va oqsoqollar ham quyi mirshablik zobitlari vakolatlariga ega bo'lib, ularga yollangan mirshablar xizmat qilgan.

Mustamlakachilik ma'muriyatining muhim huquqiy bo'g'ini sud organlari hisoblangan. Sudlar ikki xil ko'rinishga ega bo'lib, sudlar va xalq sudlaridan tashkil topgan. Ularning birinchisi sof mustamlakachilik shaklida bo'lsa, xalq sudlari shariat asosida ish yurituvchi qozilik idorasi edi. Sudlar hududiy bo'linishga ko'ra, tuman sudlari, xalq palatasi huquqidagi viloyatlar boshqarmalari, dunyoviy masalalar bo'yicha ish yurituvchi sudlar qurultoylari, harbiy sud komissiyalaridan iborat bo'lgan.

1886-yildagi «Nizom»ga ko'ra mavjud sud tartiblari saqlangan holda unga ayrim o'zgarishlar kiritildi. Tuman sudlari bekor qilindi. O'lkada viloyat sudlari tashkil etildi. Viloyat prokurori va uning yordamchisi muovini, sud tergovchisi lavozimlari joriy etiladi.

Imperiya sudida mustamlakachilik tuzumiga qarshi maqsadlarda sodir etilgan «jinoyat»lar ko'rilgan. Uning asosiy vazifasi mahalliy xalq orasidan chiqqan vatanparvarlarning davlat hokimiyatini ag'darish maqsadida harakat qilgan siyosiy «jinoyat»chilik ishlari ustidan hukm chiqarish edi.

Rus imperiyasi Davlat Kengashi tomonidan sud islohoti tizimlari 1893-yil 2- iyunda tasdiqlandi. Toshkent shahrida sud palatasi, Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona, Yettisuv, Kaspiyorti viloyatlarida bittadan okrug sudlari ta'sis qilinadi.

1899-yil 14-may Toshkent sud palatasining tantanali ochilish marosimi bo'ldi. U o'lkaning barcha sud organlari faoliyatini boshqarar va nazorat qilar edi.

Chor hukumatining siyosiy tusga ega bo'lmagan barcha fuqarolik ishlari shariat va biy sudlariga topshirilgan edi. Mustamlakachilar shariat qonun-qoidalaridan istibdod negiziga qurilgan o'z tuzumlarini o'lkada barqaror qilishda unumli foydalanganlar. Shu maqsadda uni uch xil qilib tuzishgan. Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Yettisuv viloyatlarining o'troq aholisi uchun qozilar sudi, shu viloyatlarning ko'chmanchi aholisi uchun biy sudlari hamda Kaspiyorti viloyati uchun maxsus xalq sudlari faoliyat ko'rsatgan.

Avval Toshkentda, so'ngra boshqa shaharlarda shahar dumalari tashkil etiladi. 1877-yilda maxsus Muvaqqat komissiya tuzilib, saylovlar, saylovchilar mulkdorlik darajasiga qarab uch toifaga ajratiladi. Bunda shahar ziyolilari, ishchilar va hunarmandlar yetarli miqdorda mulki bo'lmaganligi uchun saylov huquqidan mahrum etiladi.

2400 saylovchi ishtirokida o'tgan yig'inda shahar dumasi va boshqarmasi saylanadi. Ruslar uchun noiblarning uchdan ikki qismi miqdorida o'rin ajratiladi.

Shahar boshqaruvi faoliyatini nazorat qiluvchi viloyat idorasi tuziladi. Uning raisi Sirdaryo harbiy gubernatori edi. 1888-yilda rus imperatori Toshkentni boshqarish ishini ma'qullagani holda

uni nazorat qilishni general-gubernatorga topshiradi.

Ichki ishlar vaziri huquqi harbiy okrug qo'mondoni zimmasiga yuklanadi. Duma oqsoqoli harbiy vazir tomonidan tayinlanadi.

Toshkent shahar dumasining oqsoqoli vazifasini 1877-yildan 1907-yilgacha shahar boshlig'i-hokim to'raning o'zi boshqargani ham mustamlaka ma'muriyatining qiyofasini ko'rsatib turibdi. Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori 1885-yil 15-sentabrda podshoga yo'llagan maktubida yana ham kengroq huquq berilishini so'rab yozadi: «Shaharning ma'muriy-politsiya hokimiyatiga... to'la itoatkorligini hisobga olib, ana shu itoatkorlik qonunlashtirib qo'yilsa, ya'ni shahar oqsoqoli lavozimi shahar boshlig'i lavozimi bilan qo'shib yuborilsa..» Amalda shunday bo'lganini ziyrak zamondoshlardan biri bunday e'tirof etgan; «Saylanadigan shahar oqsoqoli mahalliy aholi ko'z o'ngida doimo boy, savdogar qiyofasida gavdalansa, shahar boshlig'i esa hokim to'radir».

Rossiya imperiyasida amalda bo'lgan shaharga oid ikkita nizom (1870–1892-yil) Turkistonda faqat Toshkent va Yettisuvdagi Verniy (hozirgi Almati) shaharlarida qo'llanilib, boshqa shaharlarda joriy etilmadi. Rus ma'muriyati Toshkent tajribasi «bu chorani Turkiston o'lkasidagi boshqa shaharlarga qo'llashning foydasi haqida fikr yuritishga erta» degan tahqiromuz xulosaga kelgan edi. Shahar ma'muriy-politsiya tartib qoidalari asosida boshqarildi.

Ma'lumotlarga qaraganda, 1870-yilda Toshkentda 80 mingga yaqin aholi yashagan. Ulardan 7 mingga yaqin kishi dehqon, 6 ming kishi hunarmand, 4 ming kishi savdogar, 4 ming kishi mardikor bo'lgan.

XIX asr oxirlarida Toshkentda 20 ta mahalla, 310 ta masjid, 17 ta madrasa, 11 ta hammom, 15 ta karvonsaroy, 11 mingta loy suvoqli paxsa uylar bo'lib, shahar aholisining soni tobora oshib borgan.

Turkiston general-gubernatorligining siyosiy-ma'muriy markazi bo'lgan Toshkent shahri o'lka madaniy hayotining asosiy o'chog'i hisoblangan.

Chor mustamlakachilari qishloqlarni boshqarishda 1867-yilgi Turkiston general-gubernatorligining viloyatlarni boshqarish haqidagi «Vaqtli Nizom-loyihasi» deb atalgan hujjatlar majmuasiga amal qiladilar. Unga ko'ra ko'chmanchi aholiga ikki bosqichli (volost va ovullar), o'troq aholiga esa bir bosqichli (oqsoqollar) boshqaruv tizimi joriy etiladi.

Volost asosini ming xonadondan ikki ming xonadongacha, ovul jamolarini esa yuz o'tovdan ikki yuz o'tovga qadar aholi tashkil etgan. Chorizm bu o'zgarishlar bilan ko'chmanchi aholining urug'chilik asosidagi tarixiy bo'linishini bekor qiladi.

1886-yilda kuchga kirgan «Turkiston o'lkasini boshqarish haqidagi Nizom» bo'yicha o'troq aholining bir bosqichli boshqaruvi ikki bosqichga aylantirilib, oqsoqollar volostlarga birlashtiriladi. Ovul jamoalari va oqsoqollar vakillari yig'ini barcha saylovchilar yig'ilishi bilan almashtiriladi.

Shaharlar o'zlarining tutgan mavqeyiga ko'ra siyosiy, harbiy, iqtisodiy va madaniy markazlar vazifasini bajarar edi. Toshkent, Samarqand, Qo'qon, Andijon, Marg'ilon, Namangan, Ashxobod (hozirgi Ashgobod) o'lkaning yirik shaharlari edi. Bundan tashqari mahalliy ahamiyatga ega bo'lgan Chimkent, Jizzax, Qarshi, Termiz va Kattaq'o'rg'on kabi shaharlarda iqtisodiy hayot rivojlana boradi.

Bosqinchilarning O'rta Osiyoni mustamlakaga aylantirishlari natijasida yangi shaharlar ham paydo bo'ladi. Jumladan, Kazalinsk Petro-Aleksandrovsk Skobelev, Chernyayevka kabi shaharlar shu tariqa vujudga keladi. Bosib olingan shaharlarda ruslar uchun maxsus ajratilgan manzilgohlar paydo bo'ladi. Shaharlar ikki qismga bo'linib, biri eski shahar (mahalliy aholi yashaydigan qism) va ikkinchisi yangi shahar (ruslar yashaydigan qism) deb ataladigan bo'ldi. Masalan, Toshkentning rus qismini tashkil qilish uchun maxsus qo'mita tuziladi. Rejaga kirgan joylardan mahalliy aholiga mansub yuzlab oilalar zo'ravonlik bilan ko'chiriladi. Ularga yangi hovli, yer olish uchun yordam berilmaydi. Hovlilar buzib tashlanib, Yevropa va rus muhitidagi toifalar bo'yicha zobit va amaldorlar uchun uylar, oromgohlar, keng ko'chalar quriladi. Eski shaharning ya'ni o'zbeklar yashaydigan qism aholisining mustamlakachilar yashaydigan shahar qismiga o'tishi qat'iyan taqiqlanadi. Toshkentning yangi shaharini bunyod etish uchun katta mablag' talab qili-

nardi. Bu mablag'lar ko'proq eski shahar aholisi daromadi hisobidan qoplanardi.

Toshkent, Xo'jand, Turkiston, Chimkent, Avliyoota, Petrovsk Kazalinsk kabi shaharlarda savdo-sotiq, sanoat va hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi rus fuqarolariga juda ko'p imtiyozlar beriladi. Ayni choqda musulmonlarning ulardan har tomonlama kuchayib ketmasligi choralari ko'rib boriladi.

Chor mustamlakachilari yer egaligi va suvdan foydalanish masalalarini hal etishga dastlabki davrda to'g'ridan-to'g'ri yordamlashmadilar. Chorizm istilo qilgan vaqtda o'lkadagi yer-suv davlat mulki, vaqf va xususiy mulkdan iborat bo'lgan. Dehqonchilik va chorvachilik xo'jalik yuritishning asosiy tarmoqlari hisoblangan. Sun'iy sug'oriladigan yerlar dehqonchilik rivojlanishida asosiy negiz edi. Shuning uchun dehqonchilikni rivojlantirishda irrigatsiyaning ahamiyati juda katta bo'lgan. Irrigatsiya rivojlanishida miroblar alohida o'rin tutganlar.

1873-yilda general fon Kaufman rus podshosiga Turkistonda yerga egalik tuzilishini o'zgartirish loyihasini taqdim etadi. Loyihaga ko'ra amlok yerlar uni ishlatib turgan odamlar tasarrufiga o'tishi lozim edi. Bu qoidani vaqf yerlariga ham joriy qilish to'g'risidagi loyiha taklifi esa rad etildi.

Ammo fon Kaufman o'z so'zida qat'iy turib oldi. U ma'suliyatni o'z zimmasiga olib, yer masalasiga doir bir qancha tadbirlarni amalga oshiradi. Jumladan, yer haqiqatda kimning qo'lida ekanligini e'tiborga olish to'g'risida farmoyish beradi. Shunga muvofiq juda ko'p yerlar davlat hisobiga o'tkaziladi. Ayni choqda mulkiy yerlarga va hatto vaqf yerlariga ham soliq joriy etiladi. 1886-yilda Turkiston o'lkasini boshqarish to'g'risidagi yangi Nizomga muvofiq yer munosabatlariga doir bir qancha tadbirlar amalga oshiriladi. Bundan kuzatilgan asosiy maqsad mahalliy boy-zodagonlarni zaiflashtirish va mustamlakachilar hokimiyatini kuchaytirish edi.

Rossiya imperiyasining Turkistondagi agrar siyosatidan ko'zlangan bosh maqsad va asosiy yo'nalishlarini Davlat mulklari va ziroatchilik vaziri A.V.Krivoshen shunday ifodalagan; «Bu O'rta Osiyo masalasida uch lavha mavjud. Agar birinchisiga yarqirab turgan yozuv «Paxta» bo'lsa, ikkinchisida «Sug'orish» va nihoyat, uchinchisida soyalanib turgan bo'lsa ham aslida hammasidan muhimi «ruslarni keltirib o'rnashtirish» yozuvi turibdi».

Chor ma'murlari Turkiston o'lkasida olib borgan mustamlakachilik siyosatlarida o'z oldilariga bosh maqsad qilib ruslashtirish siyosatini qo'ydilar. Bu boradagi eng muhim va boshlang'ich qadam Rossiya hududlaridagi xalqlarni Turkiston yerlariga ko'chirishdan iborat bo'ladi. Chorizmning ko'chirish siyosatining mohiyati shundan iborat ediki ko'chirma xo'jaliklar uchun yer fondi mahalliy xalqning yerga bo'lgan huquqlarini o'taketgan darajada buzish yo'li bilan tuzilgan Rossiyadan dehqonlarni u yerga ko'chirish esa, chekka o'lkalarni ruslashtirish maqsadini ko'zlab millatchilik tamoyili asosida amalga oshirilgan.

1869-yildayoq Yettisuvdagi dehqonlar manzilgohlari to'g'risidagi qoidalar ishlab chiqilgan bo'lib, bu qoidalar ruslarning turkistonlilar yurtiga ko'plab ko'chib kelishlari uchun qulay sharoitlar yaratib berardi. 1868–1882-yillarda Yettisuvda har birida 250 aholi bo'lgan 29 rus qishlog'i tuziladi. Shu davrda Sirdaryo viloyatida bunday qishloqlar 19 ta bo'lib 1300 aholini o'z qamroviga olardi. Xususan 1891-yildagi Rossiyada ro'y bergan ochlikdan so'ng O'rta Osiyoga bamisoli vabodek yopirilib kelayotgan rus oilalari oqimi kuchaydi. 1906-yilda o'lkaning besh viloyatida 451 ming tanob yerga ega bo'lgan 136 rus posyolkalari paydo bo'ladi. Har bir xo'jalikning tomorqasi 34,5 tanobdan iborat edi. Turkistondagi eng yaxshi yerlarga egalik qilgan bunday rus xonadonlari 1916-yilga kelganda 2.659 ming desyatina yerni o'ziniki qilib olgan 336 ming oiladan iborat edi. Bu o'lka umumiy aholisining 4,5 foizini tashkil etardi. Bundan tashqari 14 million desyatina yer bevosita davlat xazinasi ixtiyoriga olinadi. 190 ming desyatina yerni esa rus plantatorlari va pomeshchiklari o'zlariniki qilib oldilar. Eng katta yer egasi bo'lgan podsho Nikolay II ning birgina Murg'ob vohasidagi yerlari 104 desyatinaga teng edi.

1886-yilda Chor hukumati yer islohoti o'tkazadi. Mustamlakachilik xarakteridagi bu yer islohoti natijasida barcha serunum va sug'oriladigan yerlar boylar va zamindorlar qo'liga o'tib ketadi, kambag'al dehqon xo'jaliklari yanada qashshoq-

lashdi va xonavayron bo'ladi.1889–1893-yillarda bunday xonavayron bo'lgan dehqonlar o'z bisotlaridagi 15.588 desyatina yerni sotib yuboradilar.

AQSHdan paxta olishdan deyarli mahrum bo'lgan Rossiya hukumati bu qimmatli xomashyoga nisbatan o'sib borayotgan ehtiyojini asoratga solingan Turkiston hisobidan qondirishga asosiy diqqat-e'tiborini qaratadi. 1869-yili «Rus sanoati va savdosi o'sishiga yordam berish jamiyati» kengashida I.N.Rayevskiy «Rossiya va unga qo'shni sharq mamlakatlarida paxtachilikni rivojlantirish» mavzusida ma'ruza qiladi. Ma'ruzachi Rossiyaga O'rta Osiyo va boshqa paxtakor joylardan xomashyo keltirilishi har jihatdan foydali va qulayligini isbotlab beradi. Uning ta'kidlashicha, Rossiyaga jami 3 088 285 pud (42 710 136 so'mlik) paxta keltirilgan bo'lib, shundan 639192 pud (5972491 so'mlik) paxta sharq o'lkalaridan olib kelingan ekan. Bu Rossiyaga keltirilgan paxtaning 21 foizini tashkil etgan. Albatta ko'p miqdordagi paxtani xarid qilish uchun millionlab so'm mablag' sarflangan. Rossiyada savdo floti bo'lmaganidan paxta Yevropa mamlakatlari floti va temir yo'llarida olib kelingan, natijada ulovidan tushovi qimmatga tushgan.

O'rta Osiyoda paxtachilikni rivojlantirish Rossiya uchun katta foyda ekanini I.N.Rayevskiy alohida uqtirib o'tadi. U mahalliy g'o'za navlarining nuqsonlarini gapirib, uni Amerika navlari bilan almashtirishni tavsiya qiladi.

1871-yili I.V.Rayevskiyning shaxsan o'zi Toshkentga kelib Amerika paxtasini iqlimlashtirish borasida katta ishlarni amalga oshiradi. Samarqandda Amerika paxtasi navini ekadi.

Toshkentda Amerika paxtasini 1875-yili birinchi bo'lib ekkan kishi Mulla Yo'lchi To'ychiboyevdir. Xorijiy paxta navi urug'i Buxoro xonligida, shuningdek 1878-yilda Andijon, Namangan, Qo'qon va Marg'ilonda ham qadalgan.

XIX asrning 80-yillariga kelib, Amerika paxtasi urug'lari orasida «Upland» navi mahalliy sharoitda sifatli va ko'p hosilli bo'lib chiqdi. To'qimachilik sanoati talablariga har jihatdan mos tushadi. Vaqt o'tishi bilan dehqonlar Amerika paxtasi navi ekilgan maydonlarni oshira borganlar. 1884-yili xorijiy navlar 300 desyatina yerga ekilgan bo'lsa, 1890-yilga kelib 58859 desyatinani tashkil etgan.

Amerika va «malla g'o'za» navidan olingan tola 1890-yilda 2 million pudga, 1896-yilda 2 665 337 pudga yetadi. Tolaning asosiy qismi Amerika paxtasidan olingan. Paxta, asosan Farg'ona vodiysida yetishtirilgan. Sirdaryo, Samarqand viloyatlarida ham bu qimmatbaho xomashyo navlari ekilgan. 1900-yilga kelib paxta ekilgan maydon 257 501 gektarni tashkil qilgan.

Turkiston o'lkasida Amerika paxtasining muvaffaqiyatli iqlimlashtirib borilishi va sanoat talablariga mos tushish rus sanoati korxonalari egalarini, savdo ahlini, harbiy xizmatchilarni, qo'yingki, puli bor barcha korchalonlarni hayajonlantirib va shoshirib yuboradi. Ular o'lkaga kelib, bevosita paxtachilik bilan shug'ullanishga va paxta zavodlari ochishga kirishadilar. Ular shu tariqa mo'may daromad ketidan quvib, boyligiga boylik qo'shishga mukkasidan tushadilar. Puldor odamlardan Turkiston ma'muriyati nomiga paxta maydonlarini kengaytirish, paxta zavodlarini ochishga ruxsat so'rab yozilgan arizalar birin-ketin tusha boshlaydi. Rossiyada «Paxta vasvasasi» avjga minadi. Natijada, o'lkada rus paxta maydonlari va paxtachilikka bog'liq zavodlar miqdori ortib boradi.

XIX asr oxirida, Toshkent shahri atrofida ruslarga qarashli paxtazorlar 4000 desyatina yerni egallab, bu umumiy maydonining 20 foizining tashkil etardi. Masalan, savdogar Belyakov 620, Yaraslavldagi katta to'qimachilik korxonasi 400, tijoratchi Tarsin 200 desyatina yerda dehqonchilik qilgan. Farg'ona vodiysida rus paxta maydonlari 500 desyatina yerni tashkil etgan. 1890-yilda Samarqand viloyatining Xo'jand uyezdida Kudrin firmasi va boshqa kishiga tegishli 300 desyatina yerda Amerika paxtasi yetishtirilgan. Hatto o'lkani bosib olishda jonbozlik ko'rsatgan general-mayor Abramovning Samarqandda shaxsiy paxta maydoni bor edi.

Paxta maydonlarida mardikor va chorikorlar ishlatilgan. Qarabsizki, o'lkani bosib olgan ruslar endi yerli xalqni xo'jayin sifatida o'z yerida ekspluatatsiya qila boshlagan.

Paxtachilik rivoji chor hokimiyati xazinasini boyita bordi. Hatto adolatsizlik haqida o'lkada rus tilida chiqadigan «Okraina» ro'znomasining

1896-yilgi sonlaridan birida shunday yozilgan edi: «Rus sanoati ehtiyojini qondirish maqsadida paxtachilik rivojlanishidan sanoat egalaridan o'zga hech kim foyda ko'rmadi. Paxta arzon bahoda olinib, Rossiyaga yuborildi. Shu paxtadan ishlangan tayyor mahsulotlarni u yoqdan o'lkaga keltirib sotishadi va katta foyda ko'rishadi. Mavjud paxta maydonlarini qisqartirib me'yorida ekish haqida jo'shib gapiraladi-yu, lekin uni ekishaveradi».

XIX asr oxirida boshlangan paxta yakkahokimligi keyingi yillarda tobora mustahkamlana bordi.«Туркестанский хлопок» kitobining muallifi I.Slutskiy paxtachilikning umumrossiya hayotidagi ahamiyatini quyidagicha izohlagan edi: «Paxta butun Turkiston o'lkasi hayotining asosiy tarmog'idir. Farg'ona, Sirdaryo, Samarqand va Kaspiyorti viloyatlari, Buxoro va Xiva xonliklarida yashovchi tub aholi va ruslar turmushi ko'p jihatdan foydali ekin-paxtaga bog'liqdir. O'rta Rossiyada istiqomat qiladigan yuz minglab kishilar, fabrika-zavod egalari, temiryo'l ishchilarining hayoti Turkiston paxtasiga chambarchas aloqadordir. Turkiston o'lkasi va Rossiyaning O'rta qismida savdo-sotiq rivojlanib, bundan chor hukumati ancha manfaat ko'rmoqda. Agar chor harbiylari Turkiston o'lkasini bosib olib, chinakam javohirotni qo'lga kiritgan bo'lsa, haqli ravishda aytish mumkinki, bu javohirning biri-paxta edi va u Turkiston o'lkasini Rossiyaga butkul bog'lab qo'ydi. Shuningdek O'rta Osiyo temir yo'lining Andijonga yetkazilishi, Toshkent-Orenburg temiryo'li qurilishiga ham shu bebaho boylik sabab bo'lgan».

Chor hukumati yerning izdan chiqishiga qaramay, paxtachilikni kuchaytirishni o'z vakillaridan talab qilaverdi. Bu xususda Rossiya dehqonchilik noziri Krivoshen shunday degan edi: «Turkistonning har bir pud g'allasi Rossiyaga, rus va Sibir g'allasiga raqobatdir, ortiqcha har bir pud Turkiston paxtasi esa Amerika paxtasiga raqobatdir. Shuning uchun o'lkaga qimmatga tushsa ham g'alla keltirib berish lozimdir». Paxta yakkahokimligini o'rnatish haqidagi bunday g'oyani Turkiston general-gubernatori qo'llab-quvvatlab, bu tadbir hukumatga yiliga 70 million oltin rublni tejashga imkoniyat yaratishini uqtiradi. Uning fikriga ko'ra «ko'p millionli vatan paxta tolasini qayta ishlash sanoatini xonavayron bo'lishdan saqlovchi kafolat rolini o'ynashi – mana shu Turkistonning Rossiyaga ko'rsatadigan buyuk iqtisodiy xizmatidir».

Bundan chiqqan ma'no shuki, agar Turkiston diyoriga g'alla ko'p ekilsa, Rossiyadan keltirilayotgan g'allaga nisbatan talab kamayib, ziyon ko'riladi. Demak qancha ko'p paxta ekilsa, Rossiya g'allasiga ehtiyoj shuncha oshib boraveradi. O'z navbatida bu Rossiyaning ulovidan tushovi qimmatga tushayotgan Amerika paxtasiga bog'liq muammolarni ham bartaraf etardi. Nozirning fikricha, paxtachilik rivojlanaversa, ikki tarafga foydadir. Turkiston aholisining ahvoli nima kechsa-kechsin-u, lekin Rossiya manfaatlari to'la saqlansin. Bu chor ma'murlari yuritgan yakka-yu-yagona siyosatdir. Chor Rossiyasi Turkiston xalqlariga taraqqiyot, baxt-saodat va istiqbol olib keladi, deb o'zimizni o'zimiz nodonlarcha aldamaylik.

Mobodo Rossiya hukumati Turkiston o'lkasida sanoat korxonalari qurgan bo'lsa, u hech qachon og'ir industriya tarmoqlarini yaratishga intilgan emas. U asosan o'z manfaati nuqtayi-nazarini o'ylab xomashyo mahsulotlariga birinchi ishlov beradigan yengil-sanoat korxonalarini qurishga e'tiborni qaratgan. Paxta tozalash, yog' ishlab chiqarish, vino, pivo zavodlari, pilla quritish korxonasi, tegirmon, bosmaxona va hakozolar ana shunday korxonalardir. Agar 1880-yilgacha bunday korxonalar 21 ta bo'lsa, 1900-yilda ularning soni 195 taga yetadi. O'lkada qurilgan birinchi temir yo'l ham chor Rossiyasining bosqinchilik manfaatlarini ko'zlagan. 1880-yilda boshlangan chor ma'murlari uchun g'oyatda og'ir bo'lgan Axaltaka urushi Rossiyani Kaspiyorti temir yo'lini qurishga majbur etadi. Mixaylovskiy bo'g'ozidan to Qizil Arvotgacha bo'lgan temir yo'l qurilishining birinchi navbati 1881-yil 1-sentabrgacha qurib bitkazildi va 20-sentabrdan doimiy ravishda poyezdlar qatnovi boshlanadi. Keyinchalik temiryo'l qurilishi davom ettirilib, Ashxobodga, so'ng Samarqandga keltiriladi. 1888-yil 15-mayda birinchi poyezd Samarqandga keladi. 1889-yilda temiryo'l aloqalari Mari-Kushka orqali Toshkent va Andijon bilan bog'lanadi. 1890-yilda Rossiya hukumatining yuqori mansabdorlari o'rtasidagi uzoq fikr almashuvlardan

so‘ng yangi-Orenburg-Toshkent temir yo‘l qurilishi boshlab yuboriladi va 1905-yil 1-iyulda bu yo‘ldan birinchi poyezd o‘tadi. Chunki Kaspiyorti temiryo‘li orqali Turkiston bilan aloqa o‘rnatish masofaning uzoqligi tufayli Rossiyaga iqtisodiy jihatdan qimmatga tushayotgan edi. Endi yangi temir yo‘li qurilishi munosabati bilan Toshkentdan Orenburggacha bo‘lgan masofa ilgarigiga qaraganda ancha qisqa muddatda ikki kecha-kunduzda, Moskvagacha esa to‘rt kecha-kunduzda bosib o‘tiladigan bo‘ladi. Har ikkala temiryo‘l ham Turkiston xalqlarining manfaatlarini ko‘zlab, yoki Turkistonni jahon mamlakatlari bilan bog‘lash maqsadida qurilgan emas. Agar Rossiya bosqinchilari qalbida bunday oliyjanob niyat bo‘lganda bunday temir yo‘llarni u avvalo turkiy xalqlar etnik madaniy, diniy hududiy tomondan yaqin bo‘lgan va Turkiston bilan chegaradosh Afg‘oniston, Pokiston, Eron, Turkiya kabi davlatlar tomon ham qurgan bo‘lur edi. Yo‘q. Rossiya ma’muriyati bu temir yo‘llarni birinchi navbatda va asosan Turkiston o‘lkasidagi xalq boyliklarini tezroq, ko‘proq va mo‘lroq tashib ketish maqsadi bilan quradi. Bu borada raqamlar tiliga quloq soladigan bo‘lsak masala yanada oydinlashadi. 1888-yilda Turkistondan O‘rta Osiyo temiryo‘li orqali 873093 pud paxta jo‘natilgan bo‘lsa, 1890-yilda 2673267 pud va 1893-yilda esa 3 588 025 pud paxta Rossiyaga yuborilgan. Yoki 1888–1893-yillarda, ya’ni olti yilda Turkiston o‘lkasidan 14 257 515 pud qimmatbaho paxta xomashyosi Rossiyaga tashib ketilgan. Bu jarayon yil sayin oshib boravergan. Faqat 1900-yilning o‘zida O‘rta Osiyo temiryo‘li orqali Rossiyaga tashib olib ketilgan boyliklar hajmi 5 million pudni tashkil etadi. Shundan 60 foizi paxta bo‘lib qolganlari quruq meva, ipak tolasi, paxta yog‘i, jun, teri va boshqa mahsulotlar edi. 1895-yilning o‘zida birgina Farg‘onadan Rossiyaga 3399371 pud paxta, 452 ming 740 so‘mlik teri, 192 ming so‘mlik pilla tashib ketildi. Temir yo‘l qurilishi bilan bu sohaning ishchilari ham o‘sib bordi. 1890-yilda temiryo‘llarda 2778 ishchi ishlagan bo‘lsa, 1894-yilda 3222 va 1898-yilda 5044 ishchi ishlagan. Shundan mahalliy millat vakillari 1890-yilda 728 kishini, 1894-yilda 863 va 1898-yilda esa 948 kishini tashkil etgan.

Ulug‘ Shoir Abdulhamid Cho‘lponning;

Kulgan boshqalardir,
Yig‘lagan mendir.
O‘ynagan boshqalardir,
Ingragan mendir.
Erk ertaklarini eshitgan boshqa,
Qullik qo‘shig‘ini tinglagan mendir.
Erkin boshqalardir, qamalgan mendir
Hayvon qatorida sanalgan mendir,

degan misralarida XIX asrda rus istilosi va uning natijasida butun g‘arib Turkiston mustamlaka kishanlari halqasida ingragani o‘z aks sadosini topgan. Shu bois Turkiston xalqlari erk va ozodlik uchun chor Rossiya bosqinchilariga qarshi mustamlakachilikning dastlabki kunidan boshlab muqaddas kurashga otlanadilar.

2. Mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash

Chor Rossiyasining Turkiston xalqlariga nisbatan yurgizgan mustamlakachilik, ulug‘ davlatchilik va shovinistik siyosati albatta qonuniy suratda mahalliy aholining o‘z milliy ozodligi, erki va insoniy haq-huquqlarini himoya qilish uchun muqaddas jangga otlantiradi. Chorizm tomonidan asoratga solingan, mustamlaka qilingan xalqlar dastlabki kunlardan boshlab o‘z milliy mustaqilliklari, ozodliklari va erklari uchun muqaddas kurashib keldilar. Mana e’tibor bering:

1.1856-yillarda Sirdaryoda Jonxo‘ja Nurmuhammad qo‘zg‘oloni.

2.1868-yilda Samarqand mudofaasi va Buxoro amirligi Buxoro shahri, Shahrisabz bekligidagi harakatlar.

3.1870-yilda Mang‘ishloq qirg‘izlarining isyonlari.

4.1871-yilda Eshon Eshmuhammad boshchiligida Sirdaryo viloyatidagi chiqishlar.

5.1871-yildagi Farg‘onada Yetimxon qo‘zg‘oloni.

6.1872-yildagi Chirchiqdagi isyonlar.

7.1872–1876-yildagi Po‘latxon boshchiligida Qo‘qondagi qo‘zg‘olon.

8.1885-yillardagi Darveshxon boshchiligidagi qo‘zg‘olon.

9. 1892-yildagi Toshkent qo‘zg‘oloni.

10.1898-yilda Andijondagi Dukchi Eshon qo‘zg‘oloni.

11. 1899-yilda Sirdaryo viloyatidagi harakatlar.

12.1916-yil Jizzax qo'zg'oloni va boshqalar.

Chor Rossiyasi hukumatining o'tkazgan siyosatiga qarshi milliy ozodlik kurashlari juda ko'p bo'lgan. Biz yuqorida ularning ba'zilarinigina sanab o'tdik. 1887–1897-yillar mobaynida Farg'ona, Samarqand va Sirdaryoda, mustamlakachilar idoralariga qarshi 668 marta hujum bo'lgan. 1897–1917-yillar orasida Turkistonda Rossiya bosqinchilariga qarshi 4922 marta isyon bo'lgan. Ana shu qo'zg'olonlar va milliy ozodlik kurashlaridan ba'zilarini eslash joizdir.

3. Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olon

1885-yilda Farg'ona vodiysida mustamlakachi hukumatga qarshi umumxalq qo'zg'oloniga tayyorgarlik ko'rilayotgani haqida gaplar aholi o'rtasida keng tarqaladi. Vodiyning bir qator joylarida qo'zg'olonga tayyorgarlik ko'rish masalalari yashirin yig'ilishlarda ko'rilayotganidan mustamlakachi ma'murlar xabar topgan edilar. Shunday yig'ilishlardan biri 1885-yil 16-avgustida Asaka qishlog'ida Mullaxo'ja Nazirmirza uyida bo'lib o'tadi. Vodiyning turli joylaridan kelgan 20 dan ortiq nufuzli kishilar qatnashgan bu yig'ilishda yurtni chet el bosqinchilaridan ozod qilish, o'lkada milliy davlatni tiklash uchun mustamlakachilarga qarshi birlashib kurash olib bo-rish vazifasi ilgari suriladi. Yig'ilishda qo'zg'olon rejasi, uning o'tkazish vaqti, qo'zg'olonga rahbarlik qiladigan shaxs kabi masalalar hal etiladi. Qo'zg'olonga rahbarlik qilishga Darvishxon Eshon To'ra ko'rsatiladi. Bunga sabab bu vaqtda aholining norozilik harakatida faol ishtirok etib el-yurtga ancha tanilib qolgan edi. U Andijon uyezdi Qo'rg'ontepa volostiga qarashli Chekto'ra qishlog'i fuqarosi, qo'zg'olonga rahbarlik qilgan paytda 45 yoshda bo'lib, Andijon va Qo'qon uyezdlarida ancha katta yer mulkka ega bo'lgan. Ammo shunga qaramasdan Darvishxon o'z manfaatidan xalq, vatan manfaatlarini ustun qo'yib milliy ozodlik harakatiga boshchilik qiladi. U qisqa vaqt ishida O'sh, Andijon uyezdlari volost va qishloqlarida ko'plab aholini qo'zg'olonga jalb eta oladi.

Darvishxon boshliq qo'zg'olonchilar yangi Marg'ilon shahrini Andijon va Qo'qon bilan bog'lovchi aloqa simlarini uzib tashlaydi. Bu hodisa to'g'risida keyichalik mustamlakachi hukumat vakillaridan biri "bu hodisa qo'zg'olon bo'lishi muqarrar ekanligini ko'rsatgan edi" deb xotirlagan. Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar ko'lami tobora kengayib boradi. Asaka, Qo'rg'ontepa, Shahrixon, Oltinko'l, Jalolquduq, O'sh uyezdining Novqat, Tutlik qishloqlari, Oqbo'yra volosti, Marg'ilon kabi joylar ham qo'zg'olon girdobiga tortilgandi.

Qo'zg'olon shunchalik keskin tus oldiki, uni bostirish uchun mustamlakachi hukumat viloyatni turli joylariga, jumladan Andijon, O'sh va Marg'ilon uyezdlariga harbiy kuchlarni yuborishga majbur bo'ladi. Vodiy bo'ylab borgan sayin avj olayotgan Darvishxon rahbarligidagi qo'zg'olonni bostirish va uning rahbarlarini qo'lga olish vazifasi Andijon uyezdi boshlig'i kapitan Bryanovga topshirilgandi. Uning ixtiyoriga O'sh uyezdining boshlig'i podpolkovnik Deybner, uning yordamchisi kapitan Glishanovskiylar boshchiligidagi harbiy kuchlar yuboriladi.

Qo'zg'olonchilar bilan Bryanov boshchiligidagi harbiy kuchlar birinchi bor 17 avgust kuni kechqurun to'qnashadi. Kutilmaganda qilingan hujumdan Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar har tomonga chekinishga majbur bo'ladilar. Shundan so'ng Darvishxon Namangan tog'lari tomonida o'z atrofiga 800 ga yaqin odam to'plashga erishadi.

Darvishxon boshchiligidagi qo'zg'olon to'g'risida Turkiston general-gubernatori O. Rozenbax Rossiya harbiy vaziri P.S. Vannovskiyga yozgan xatida "qo'zg'olon viloyatning turli joylarida bir vaqtda boshlanishi va qo'zg'olonchilarning o'g'rilik va talonchilik qilmasdan, barcha aholini bu harakatga chaqirilishi, bu harakatning to'liq ma'noda amaldagi hukumatga qarshi qaratilganligini ko'rsatadi... ular yomon qurollangan, oz sonli bo'lishlariga qaramasdan jiddiy tartibsizliklarni keltirib chiqarishlari..., ayniqsa soliqlar to'lanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi."<?>[1]

Chorizm ma'murlari kuch bilan qo'zg'olonni shafqatsizlarcha bostirdilar. Qo'zg'olonchilardan shunchalik darajada ko'p qamoqqa olindiki, hatto ularni qamash uchun joy masalasi muammo bo'lib qolgandi, qo'zg'olon rahbari Darvishxon 1886-yil 22-fevralda Samarqand viloyatining Sutxona qishlog'i yaqinida qo'lga olinadi, lekin u Jizzax yaqinida qochib qutilib ketadi. Darvishxon akasi Iskandarning bergan ma'lumotiga ko'ra 1889-yili Afg'onistonda vafot etgan. Uning boshchiligidagi qo'zg'olon garchan bostirilsada, biroq u bundan keyingi milliy ozodlik harakatlariga zamin hozirladi.

4. Toshkent qo'zg'oloni

1892-yilning yozida Turkiston markazi Toshkentda ham rus mustamlakachilarini talvasaga solgan va tarixga "Vabo isyoni" yoki "Toshotar voqeasi" sifatida kirgan qo'zg'olon boshlanadi. Rasmiy doiralar bu qo'zg'olon vaboga qarshi rus amaldorlari qo'llagan tadbirlardan norozilik tufayli kelib chiqqan, deb nomlashgan. Shuning uchun ham uni "Vabo isyoni" deb nomlashgan. Shunchaki qaraganda chindan ham shunday bo'lgan.

1892-yilda Turkistonda vabo tarqalgani xususida xabar paydo bo'ladi. May oyida Jizzaxda vabo bilan og'rigan kishilar topiladi. Vaboning Sirdaryo viloyatiga tarqalishiga yo'l qo'ymaslik uchun Chinoz qishlog'ida Sirdaryodan o'tadigan kechuv oldida chor hukumati tomonidan kuzatish manzilgohi ochiladi. O'sha vaqtda Toshkent o'ris do'xtirlari vabo bilan og'rigan o'zbekni topsa, dori berib o'ldirarkan, degan gap tarqaladi. Bu gapning asosli yo asossiz emasligini aniqlash uchun dalillarga murojaat qilamiz.

1892-yili Toshkentning yangi shahar, ya'ni o'rislar yashaydigan qismida 417 kishi, eski shahar qismida esa 1462 kishi ja'mi 1879 kishi vabo bilan og'rigan. Shulardan, ya'ni 417 yevropalikdan 200 nafari sog'aygan (50 foizi) bo'lsa, 1462 mahalliy aholidan faqat 22 kishi (ya'ni-1-1,5 foizi) sog'aygan.

1892-yil 7-iyunda Toshkent hokimi uzoq o'ylab o'tirmay qator farmoyishlar chiqardi. Shahardagi 12 mozor yopiladi. Uning o'rniga to'rtta maxsus vabo qabristonlari ochilishi ma'lum qilinadi. Mustamlakachi ma'murlar marhumlarni eski qabristonlarga dafn etishni ta'qiqlab qo'ydi. Vabodan o'layotganlar ko'payib borsa ham yangi qabristonlardan atigi bittasi ochildi. Marhumlarni yashirincha eski mozorlarga ko'mish boshlandi. Bundan xabar topgan politsiya pristavi "Gunohkor" marhumlar qarindoshlarini hibsga olib, ularni to'g'ri bozor orqali haydab ketishadi. Pristav yo'l-yo'lakay ularga dag'dag'a qilib ko'milgan jasadlarni go'rdan qazib olinishini aytadi. Rus ma'murlarining musulmonchilik odatlarini oyoq osti qilishi va sharoitni poymol etishdan xalq g'azabga keladi. Olomonning g'azabi anchadan beri xalqqa zulm o'tkazib ruslarning nog'orasiga o'ynayotgan bosh oqsoqol Muhammad Yoqub Karimberdi o'g'liga qarshi qaratiladi. Qo'zg'olonchilar shahar idorasi tomon yo'l oladilar. Yo'l-yo'lakay qo'zg'olonchilar soni ko'paya boradi. Katta oqsoqol Matyoqub sha'niga tahdid qiluvchi gaplar tobora kuchayib boradi. Oqsoqolning uyiga yaqin qolganda Abulqosim Eshon va bozor oqsoqoli Ziyo Muhammad boshchiligida Shayxontohur dahasidan kelayotgan 500 kishilik to'da asosiy olomonga qo'shildi. Odamlar oqsoqol shahar boshlig'ining idorasida ekanligini eshitib, shu idora tomon yurish boshlaydilar. Xalqning bostirib kelayotganligidan xabar topgan shahar boshlig'i Putinsev Matyoqub bilan xalq oldiga peshvoz chiqadilar. Ular O'rda bozori yaqinidagi Vorontsov xiyobonida uchrashadilar. Matyoqub qamchisini o'ynatib, xalqni so'kaverdi, olomon esa uni toshbo'ron qila boshlaydi. Bunday xatti-harakatdan kapalagi uchgan oqsoqol Sayfilla mirshab bilan shahar boshlig'ining idorasiga otda qochib yashirindi. Putinsev odamlarni tarqatmoqchi bo'ladi. Lekin olomon oqsoqolni topib berishni talab qiladi. Bu talab rad etiladi. Xaloyiq Putinsevni ham toshbo'ron qiladi va urib yiqitadi, kaltaklashadi. Qo'zg'olonchilar binoning ichiga bostirib kiradilar. Qo'zg'olonchilarning Putinsevdan Matyoqubni ushlab berish, xalqni qiynab kelayotgan chora-tadbirlarni bekor qilish haqidagi talablari qondirilmagach, shahar boshlig'ining idorasini ostin-ustun qilib tashlaydilar.

Qurolsiz xalq askarlar yaqinlashib kelayotganligini eshitib, tarqala boshlaydi. Harbiy gubernator Grodekov unchalik katta bo'lmagan otryad bilan voqea ro'y bergan joyga yetib kelganidan "tartibsizlik" ishtirokchilaridan hech kim qolmagan edi. Qo'zg'olonchilar Matyoqubni uyiga bostirib borib, bu uyni ham ostin-ustun qilib tashladilar. Rasmiy ma'lumotlarga qaraganda, shu joyning o'zida o'nga yaqin kishi o'ldirilgan. Ammo qancha kishining o'lganligi haqida ma'lumot yo'q. Chunki xaloyiq o'ldirilgan va yarador qilinganlarni o'zlari bilan birga olib ketib yashirgan.

Qo'zg'olonchilarning yuzga yaqini oq podsho sarbozlari tomonidan Anhor tomonga qisib bori-

ladi va suvga cho‘ktiriladi. Qochganlar ayovsiz qiriladi. Bu yerda shahid ketganlarni soni haqida ma’lumot yo‘q. Tarixga “Toshotar voqeasi” deb kirgan bu qo‘zg‘olon oqibatida g‘alayon qatnashchilari bo‘lmish 60 kishidan 8 kishi o‘lim jazosiga, 3 kishi qamoqqa hukm qilinadi. Qo‘zg‘olon sodir bo‘lgan bu joy Toshkentda “jangob” nomi bilan mashhur.

Sirdaryo viloyati harbiy gubernatori N.I.Grodekov 1892-yil 1-iyulda general-gubernatorga yo‘llagan raportida qo‘zg‘olonning tasodifiy bo‘lganini ta’kidlab, uning asosiy tashkilotchilarini topgani va hibsga olganini bayon etgan: “...shaharning osiyoliklar yashaydigan qismi oqsoqoli Inomxo‘ja Umarxo‘jayevni 24-iyun voqealariga olib kelgan harakatning asosiy rahbari va haqiqiy sababchisi deb hisoblash kerak. U shaxsan o‘zi va eng yaqin xodimlari orqali nodon xalq ommasi orasida tashviqot olib borgan, ma’muriyatimizning vaboga qarshi farmonlari va xatti-harakatlari xususida tashvish tug‘diradigan xabarlar hamda mish-mishlar tarqatgan. Mazkur yerlik kishining eng yaqin sheriklari unga qarindosh bo‘lgan yuzboshi Ahmadxo‘ja va qudasi Usmonxo‘jadan tashqari Shayxontohur dahasining qozisi Sharifxo‘ja so‘ngra Beshyog‘och dahasining yerlik fuqarolari Badalmuhammad Xolmuhammedov va Boqijon Dadajonboyev bo‘lgan. Menga ma’lum bo‘lishicha, bu kishilar avvallari ham shaxsan o‘zlari va ko‘p sonli tarafdorlari orqali olomonga boshchilik qilganlar, olomonni hukumatning tadbirlariga qarshi qo‘zg‘atganlar. Bu barcha shaxslarning xalq orasidagi zararli tashviqiy ta’sirini hisobga olib, 24-iyun voqealari sodir bo‘lgan kunning o‘zidayoq barchasini qamoqqa olishga farmoyish berdim”.

Turkiston harbiy okrugi sudi yuzboshi lavozimida halol xizmat qilib yurt ahlining mustamlaka istibdodiga qarshi ko‘targan qo‘zg‘oloniga bosh bo‘lgan Ahmadxo‘ja Abdurashidxo‘jayevni 1892-yil 10-dekabrdagi majlisida osib o‘ldirishga hukm qiladi. Ammo jamoatchilik fikrini hisobga olib bu hukm 15 yil surgun bilan almashtiriladi. Sobiq yuzboshi bu muddatni o‘tash davomida salomatligini butkul yo‘qotib 1907-yili Toshkentga qaytgach, ko‘p o‘tmay vafot etadi.

N.P.Ostroumov bu qo‘zg‘olonning asosiy sababi to‘g‘risida 1892-yil 29-iyunda bir do‘stiga yozgan xatida bunday degandi: “Ko‘p jihatdan ayb o‘zimizda, albatta: ularning fe‘l-atvorlarini va qonun-qoidalarini o‘rganganimiz yo‘q va hali ham o‘rganmayapmiz. Bunda ayb faqat vaboning o‘zida emas: sabr kosasini to‘ldirib-toshirib yuborgan so‘nggi tomchidir. Norozilik allaqachondan beri kuchayib, yig‘ilib kelmoqda edi, keyin esa boshqa noroziliklar qo‘shilishi bilan birdaniga qo‘zg‘olon boshlanib ketadi”.

5. 1898-yilgi Andijon qo‘zg‘oloni

Mustamlakachi chor ma’murlarini dahshat va vahimaga solgan xalq qo‘zg‘olonlaridan biri 1898-yilda Andijonda bo‘ladi. Bu qo‘zg‘olonga Andijondagi poytug‘lik Eshon Sultonxon To‘raning muridi, “Dukchi Eshon” nomi bilan mashhur bo‘lgan 42-yasharlik Muhammadali xalfa Madali Eshon boshchilik qiladi. Muhammadali xalfa Sobir o‘g‘li Dukchi Eshon 1856-yilda Farg‘ona shahridan 25 chaqirim janubi-g‘arbdagi Chimyon qishlog‘ida tug‘ilgan. Uning avlodlari asli qashqarlik bo‘lishgan. Muhammadali juda aqlli va odobli bola bo‘lgan. Oilasining nochor hayoti tufayli maktabda o‘qiy olmagan. Lekin mustaqil o‘qib savodxon bo‘lgan. Otasi yonida yurib beshik, yik tayyorlash, keyinchalik esa paxsa urish kasblarini egallagan. Shu bois uni “usta” ham deyishgan. Oilasi bilan 10 yoshida Mingtepadagi Tojik qishloqqa ko‘chib ketgan. Muhammadali shu atrof yaqinda nom chiqargan va hatto Qo‘qon xonligida ham hurmati bo‘lgan mashhur Sultonxon to‘ra xizmatiga kiradi va o‘zining mehnatsevarligi, aqli, odobi va taqvodorligi bilan Eshonning o‘g‘illari qatoridan joy oladi. Sultonxon to‘raning Qoradaryoning o‘ng sohilida-Poytug‘da ham yerlari bo‘lgan. U shu yerga ko‘chib borib 3-4 yil yashaganda Muhammadalini ham o‘zi bilan bu yerga olib keladi. 1882-yilda Sultonxon to‘ra vafot etadi. Vafoti oldidan u o‘z shogirdi Muhammadaliga “Eshonlikning” to‘g‘risida xati irshodni (yo‘llanma xatni) yozib imzo qo‘yib muhrlab bergan edi. 1886-yilda 30 yoshida Muhammadali Makkai Mukarramaga borib kelgach, o‘zini Eshon deb e’lon qiladi. Uning o‘zi iqror bo‘lib aytgan so‘zlariga qaraganda Madinai-Munavvarada Muhammad payg‘ambar qabrini ziyorat qilib qaytgach, pirini tushida ko‘radi. U Muhammadaliga yurtingga borgach, o‘n yil Eshonlig‘ingni qilgin, och-yalang‘ochlarga ovqat,

boshpana bergin, keyin esa kofirlarga qarshi g‘azovot e’lon qilgin, deydi.

O‘zini Eshon deb e’lon qilgan Muhammadali xalfa har kuni katta qozonda ovqat pishirib och-yalang‘och, yetim-yesirlarni boqa boshlaydi. U dastlab bu ishni qarz olib amalga oshiradi. So‘ng Eshonning obro‘-e’tibori shu darajada ko‘tarilib ketadiki, u qarzlarini ham uzdi va har kuni dosh qozonda ovqat tayyorlanib 150-200, ba’zan esa 400-500 kishini ovqatlantira boshlaydi. Muhammadali xalfa Eshon bo‘lish bilan birga tabiblikdan xabari bor edi. Eshonning xalq orasida obro‘-e’tibori juda tez o‘sib boradi. Uning muridlari faqat Farg‘ona vodiysidagina emas, Toshkent, Samarqand, Buxoro va boshqa olis-olis joylarda ham bo‘lgan.

Chor Rossiyasining xalqqa qarshi mustamlakachilik zo‘rlik va adolatsiz siyosati Muhammadali xalfaning xalq kurashiga rahbarlik qilishining bosh sababidir. Qo‘zg‘olon boshlanishidan bir yil oldin Eshon turk sultoniga maktub yozadi. Maktubda Eshon ruslar Qo‘qon xonligini bosib olganlaridan keyin musulmonlar o‘rtasida axloqan buzilish kuchayganligini, shariat qoidalaridan chekinish ro‘y berib, buzuqlik ichkilikbozlik nashaxo‘rlik avjiga chiqa boshlaganligini yozgan. Bundan tashqari Eshon ruslar kambag‘allar uchun zakot yig‘ishni, hajga borishga taqiqlaganliklarini, eski vaqflarni man qilib, yangilarni joriy etmayotganliklarini ta’kidlar ekan, turk sultonidan xalqning shariat qonun-qoidalari bo‘yicha turmush kechirishi uchun sharoit yaratishni oq podshodan talab qilishni so‘raydi. “Rus hukumatining shariatni nazar-pisand qilmaganligini Allohning qahrini keltirmasmikin, deb qo‘rqaman”, deydi Eshon ushbu maktubi so‘nggida.

Qo‘zg‘olon boshlanishidan bir necha kun avval Eshon huzuriga ba‘zi bir mahalliy mansabdor shaxslar kelib, Eshon tayyorlagan murojaatnoma yoki qasamyodga o‘z muhrlarini bosishadi. Bu murojaatnomada shunday deyilgan edi:

“Alloh yo‘q joydan o‘n sakkiz ming olamni yaratib, insonga mukammal bir qiyofa bahsh etib, uni barcha jonzotlarning sohibi, Odam atoni esa xalif qilib ko‘taradi. Butun olamni Alloh payg‘ambarimiz uchun yaratib, uni eng yaqin kishisiga aylantiradi va ul hazratni taxtga o‘tqazdi-da, shunday murojaat qiladi: “Ey payg‘ambar! G‘ayriddinlar va imon-e‘tiqodidan qaytganlar bilan jang bo‘lg‘usidir”. Bunda o‘ziga sodiq qolgan va eng yaqin bo‘lganlarga jannat va‘da qiladi. Choryorlar xalqqa pandu nasihat qilib deydilarki, “Kimki g‘azovat yo‘lida o‘z mulki va hayotini Alloh va payg‘ambar uchun qurbon qilsa, bundaylar biz singari bo‘lg‘usidir”. Ular nomunosib bandalarni tiyish uchun kitob bitdilar va bizga esdalik sifatida qoldiradilar. Shunday ekan, o‘zimizni Allohning qullari va payg‘ambarning ummatlari hisoblaydigan bizlar albatta g‘azovot e’lon qilishimiz joizdir. Birinchidan, Alloh va payg‘ambar yo‘lida bu muqaddas urushda biz g‘olib chiqishimiz, ikkinchidan hayotimizni qurbon qilishimiz lozim.

Biz quyidagi o‘z muhrimizni bosganlar, oldimizga kalomullohni qo‘yib, Alloh va payg‘ambarga qasamyod qilib, xalifamiz bilan shartnoma tuzdik. Shundan keyin, agar o‘zimizga bino qo‘yganimizdan shaytonning vasvasasiga uchib yoki shirin jonimizni saqlashni o‘ylab, qo‘rqib, va’damizdan qaytib, uni bajarmasak do‘zaxga tushaylik ikki dunyoda yuzimiz qora bo‘lsin, qiyomat kuni sharmandayu sharmisor bo‘laylik. Bu so‘zlarning tasdig‘i uchun muhrimizni qo‘ydik.

Mazkur qasamyodga mahalliy amaldorlar va obro‘-e’tiborli kishilardan o‘n ikki kishi muhrini bosgan.

14-may kechqurun Muhammadali xalfa uyida kengash bo‘lib, unda Farg‘ona viloyatining turli bo‘limlaridan kelgan kishilar qatnashadi. Kengash Eshon ma’lum qilgan rejaga binoan vodiydagi uch shahar – Andijon, Marg‘ilon va O‘shdagi harbiy lagerga bir kunda hujum qilinishi kerak edi. Bu hujum muvaffaqiyatli tugasa, Qo‘qonni ham olib, vodiyda xonlikning tuzumi tiklanardi. So‘ngra mustamlakachilar Samarqand, Toshkent va Chimkentdan ham haydab chiqarilardi.

16-may kuni kechqurun yana Eshon xonadonida kengash bo‘lib, unda mingga yaqin odam qatnashadi. Shu kengashda Eshonning o‘n to‘rt yoshli jiyani Abdulaziz (Musulmonqul) xon qilib ko‘tarilajagi, qo‘zg‘olon qachon boshlanishi aytiladi.

17-may kuni shom namozida Tojik qishlog‘idagi masjidga juda ko‘p odam to‘planadi. Namoz paytida Eshon xalqqa murojaat qiladi.

“Ey muhtaram musulmonlar!” ey birodarlar! Hammangizga ma’lumdirki, yurtimiz musulmon

yurti, el musulmon, xalq musulmon, xon musulmon, shariatning hukmi joriy, amri nofiz edi. Hukumatni Alloh taolo o'zi biladur, kofirlarni musallat qiladi, yurtimizga o'ris keldi. Xudoyorxon o'rniga Kaufman, Umarxon taxtiga Chernayuf o'ltirdi. Farg'ona xonligi yerida Moskva xonligiga – oq podsho hukmron bo'ldi.

O'ris vatanimizga istilo etdi. So'ngra tilimizga istilo qiladi. Sekin-asta dinimizga istilo qilmoqqa boshladi, bilasizlarki, musulmonlarning axloqi buzildi. O'risning kelg'oniga o'ttiz yil to'lmay, musulmonlar riboga odatlandi, halol-haromni farq qilmas bo'ldi. Qozilarimiz bo'yniga but taqadig'on bo'ldi. Xulosa (shulki), shariatimiz xor, musulmonchilik g'arib bo'ldi. Hurriyatimiz g'oyib bo'ldi, istiqlolimiz mahv bo'ldi, o'zimiz o'tmas, so'zimiz kesmas bo'ldik. Ey voh...

Ey musulmonlar, bunga sabab o'zimiz bo'ldik. Bu asorat va mahkumiyatga kimsa rozi emas, ins ham, jins ham rozi emas. Ey birodarlar, tek turaversak bu kofir yana battar qiladur. Voy bizning holimizga.

Tarixda o'tgan muazzam bir saltanat qo'rg'on qahramon pahlavonlar avlodimiz-bu zillatga hech qanday ziruh chidamas. Qani bizdagi shijoat, qani ajdodlarimizdagi bisolat, sizlarga nima bo'ldi?

...400 olimimiz bordir, hammasi musulmon, hammasi turk, hammasining ismi Muhammad. Hammasi hanafiy mazhabdir. Bu ismda, bir mazhabda, bir qabristonda bu qadar olimlari to'plangan Turkistonni dini taqdimda, din odamlarini yetishtirishda na darajada xizmatlari sabqat etganligi o'quvchilar diqqatiga arz o'rindur. Jahon tarixida, yer yuzida, ko'k yuzida bu misli ko'rilmog'ondir. Turkistonliklar har qancha iftixor etsa arziydur, bajodur, ey birodarlar, bizlar shundoq ajdodning nabiralarimiz. O'luk uyqusida uxlaysizmi?!" – deb hazrat Eshonning so'zi bu joyga kelg'onda zori boshlandi. Hozir turg'onlar ho'ngho'ng yig'lash bilan Eshonning amriga oshoda ekanliklarini bildirdilar, alarning hayajonlarini bosish uchun hazrat Eshon so'zida davom etdi:

– Ey musulmonlar, ey Xudoning bandalari, ey payg'ambar ummati! Chin mo'min bo'lsangizlar, sizlarga jihod lozimdur, jihod. E'tiqod, Alloh yo'lida jihod qilamiz, o'lsak shahid, o'ldirsak g'ozi bo'lamiz. Jihod qilmaguncha yelkamizga mingan bu ro'dapo o'rusdan qutulish yo'q.

Ey mo'minlar, ko'zingizni oching! G'aflatdan bedor bo'ling! Kofirlardan huquqimizni olaylik.

Ey birodarlar, hurriyatimizni olaylik o'z vatanimiz, o'z yurtimizda o'zimiz hukumat quraylik. Buning uchun bizdan g'ayrat istaydur, himmat istaydur, jihod istaydur, fiysabilliloh jihod vaqti keldi!

Keyin yaqin qishloqlarga chopar yo'llaydi, hazrat Eshon amrlari bilan jihod fiysabilliloh e'lon qilinadi. Choparlar kimki musulmon bo'lsa, bu oqshomdan qolmay jihodga hozir bo'lsin, deb nido qilishadi".

Xufton namoziga odamlar qurollanib kelishadi. Ammo ularning kamdan kami qilich va miltiq bilan qurollangan, asosiy qismi so'yil, cho'qmor, ketmonsop, panshaha ko'tarib olishgan edi. Namoz paytida ular qurollarini masjid devoriga suyab qo'yishadi.

Namoz o'qib bo'lingach, hamma baravar "Jihod! Jihod! Jihod!" – deya hayqira boshladi. Qisqa vaqtda bu ovoz butun qishloqni tutib ketadi.

Bir mahal Eshon hovlisining darvozasi ochilib, undan oq otni yetaklab chiqishadi. Muhammadali xalfa: "Bismillohir rahmonir rahim, baniyati jihod!" deb otga minadi. Shundan keyin qo'zg'olonchilar yo'lga tushadilar.

To'plangan odam olti yuz nafarcha edi. Lekin ularning hammasi ham otliq emasdi. Shu boisdan otliqlar piyodalarni mingashtirib olishadi. Qolganlar piyoda yoki aravada yo'lga tushishadi. Yo'lma-yo'l qo'zg'olonchilar safi ortib boradi. Olomon ikki bayroq ostiga uyushgandi, birinchi bayroqqa Mulla Ziyovuddin Mahsum boshchilik qilayotgan edi. Ko'k to'n kiyib, oq salla o'ragan otliq Eshon eng oldinda devona bolalar davrasida borardi. Dukchi Eshon boshchiligidagi qo'zg'olonchilar Andijon shahrida joylashgan harbiy garnizonga hujum qilib, 23 o'rus askarini o'ldirdilar, 24 tasini yarador qiladilar, 30 tacha miltiqni o'lja oladilar. "Eshon to'poloni" tez orada deyarlik butun Farg'ona vodiysiga yoyiladi. Quva, Asaka, Shahrixon, Aravon, O'sh, Marg'ilon, Namangan, Sirdaryo va boshqa joylarda xalq harakatga keladi. Publitsist jurnalist Alinazar Egamnazarovning "Siz bilgan Dukcha maqolasida bunday hikoya qilinadi: "Qo'zg'olonni faqat Andijon, Marg'ilon va O'sh uyezdlari xalqi emas, Namangan uyezdi, Yettisuv viloyati xalqi ham qo'llab-quvvatladi. Avliyootadagi harakatga Shodibek xalfa ismli Eshon boshchilik qiladi. U to'plangan yuzdan ortiq odam dovonlar qordan bir oz tozalangach, Andijonga tomon harakat qiladi. Namangan va Andijondan ularga tomon yurgan harbiylar oradan besh kun o'tgach, Shodibek xalfani 23 nafar sherigi bilan ushladi.

Namanganda uyezd boshlig'ining o'rinbosari Bushen boshliq harbiylar yashirin ravishda tog' so'qmoqlarini kezib, bir necha ovulni tintuv qilishdi va 29 nafar qo'zg'olonchini, shular qatori to'rt boshliqni ham ushlashdi. Ularning yonidan g'azovot boshlash to'g'risidagi Murojaatnoma va Muhammadali xalfaning xati, shuningdek musulmon davlati tuzilajagi, uning poytaxti etib Namangan shahri tanlanganligi haqidagi murojaatnoma ham chiqdi.

Shu kunlarda Prejivalsk va Pishpek uyezdlarida, Sirdaryo viloyatining Xovos temir yo'l bekatida ham mirshablar bilan mahalliy aholi o'rtasida qurolli to'qnashuvlar bo'ldi".

Qo'zg'olon shafqatsizlarcha bostiriladi va qo'zg'olon bahonasida yerli xalq yoppasiga qirg'in qilinadi.

Baron Vrevskiy Sankt-Peterburgga jo'nab ketganligi munosabati bilan Turkiston o'lkasi Bosh harbiy gubernatori vazifasini vaqtincha bajarib turuvchi general-leytenant Korolkovning Rossiya harbiy vazirligining Bosh shtabiga yuborgan telegrammasida bunday deyiladi:

"Farg'ona harbiy gubernatori shuni ma'lum qiladiki, kecha kechqurun Marg'ilon uyezdida Eshon Muhammadali xalfa g'azovot e'lon qiladi va ming kishidan iborat sheriklari bilan Andijonga yo'l oldi. Qo'zg'olonchilar telegraf simni uzib, bugun saharda 20-batalyon lageriga hujum qilishdi. Bu hujum chog'ida askarlardan 21 nafari o'ldirildi va 10 nafari yarador qilindi. Qo'zg'olonchilar guruhi to'qnashuv joyida o'lgan 11 nafar va yarador bo'lgan 8 nafar odamlarini qoldirib chekinishdi. Farg'ona harbiy gubernatori Marg'ilondan Andijonga temir yo'l orqali 20-batalyon rotasini va ovchilar komandasini yubordi, o'zi esa 13 kazak bilan tuproq yo'ldan jo'nab ketdi. Ayrim xabarlarga qaraganda, biz tomonimizdan qurbonlar yanada ko'proq va Andijondagi rus aholisi bu yerda ilgari hech bo'lmagan hodisa sababli sarosimaga tushib qolgan. Men qo'shinlarda, shaharlarda ehtiyot choralari ko'rish va tartibsizliklar paytida Farg'ona viloyatining barcha qo'shinlarini harbiy gubernatorga bo'ysundirish, shuningdek Orenburg polkini o'tloqdan qaytarish haqida ko'rsatma berdim. General-leytenant Korolkov".

Harbiy vazir general-leytenant Kuropatkin bu telegrammani darhol oq podsho hazratlariga olib kirgan va qo'zg'olonni bostirish yuzasidan belgilangan tadbirlarni bayon qilgan. Podsho bu tadbirlarni ma'qullagan va shu asosda Korolkovga darhol ko'rsatmalar asosida Turkistonning yangi tayinlangan harbiy qo'shinlari qo'mondoni Duxovskiyga telegramma jo'natiladi. Unda quyidagilarni o'qiymiz:

"Harbiy vazirlik Bosh shtabi Osiyo qismi
1898-yil 21-may, 25724-son

Turkiston Bosh gubernatori va Turkiston harbiy okrugi qo'shinlari qo'mondoniga general-leytenant Korolkov 18-mayda yuborgan, "Siz janob oliylariga ma'lum bo'lgan oshig'ich telegramma asosida podsho hazratlariga berilgan axborotdan so'ng oliy hazratlari 21-mayda general-leytenant Korolkov ko'rsatmalarini ma'qullab, Siz janobi oliylariga quyidagilarni buyurishimni amr qiladilar:

1) Siz janobi oliylari hoziroq xizmat joyiga jo'nab keting.

2) General-leytenant Korolkov Farg'onaga jo'nab ketsin va rus qo'shinlariga hujum qilishga yo'l qo'ygan shaxslarni tergov qilsin, mahalliy aholi va amaldorlar qay darajada aybdorligini, qo'shinlar o'zlarini qanday tutganliklarini aniqlasin.

3) Farg'ona harbiy gubernatori general-leytenant Povalo Shvikovskiy va Andijon uyezdi boshlig'i egallab turgan vazifalaridan chetlatilsinlar.

4) 1-Turkiston muntazam brigadasi boshlig'i, general-mayor Ionov Farg'onaga yuborilsin va uning zimmasiga viloyatda joylashgan qo'shinlarga vaqtinchalik qo'mondonlik qilish vazifasi yuklatilsin; shuningdek bizning lagerimizga hujum qilishga aybdor bo'lganlarni ushlashga va mabodo yangi guruhlar paydo bo'lgudek bo'lsa, ularga qarshi kurashga jalb etiladigan harbiy qismlarni ham boshqarsin.

5) General Ionov ixtiyoriga Samarqanddan Farg'onaga 2-Ural kazak polkining ikki sotnyasi shu polk komandiri polkovnik Jigalik rahbarligida jo'natilsin.

6) Pomir posti tarkibi mustahkamlansin.

7) Tog‘larda va viloyatlarda g‘alayonlar bo‘lgudek bo‘lsa, tadbirlar belgilansin.

8) Tegishli rahbar shaxslarga ko‘rsatib o‘tilsinki, qo‘shinlarimizga hujum qilishda aybdor bo‘lganlar namunali tarzda safqatsizlik bilan jazolansinlar, bunda Turkiston okrugi qo‘shinlarining vaqtinchalik qo‘mondonligiga dala sudi hukmlarini tasdiqlash huquqi berilsin.

9) Farg‘ona harbiy gubernatori lavozimini vaqtinchalik bajarish uchun 2-Kaspiyorti o‘qchi brigadasi boshlig‘i general-mayor Chaykovskiy yangi Marg‘ilonga yuborilsin. Samarqand shahri uyezdi boshlig‘i polkovnik Chernayevskiy va Toshkent shahar uyezdi boshlig‘i podpolkovnik Krilov unga yordamchi etib tayinlansinlar.

10) Generallar Ionov va Chaykovskiyga 600 so‘mdan, polkovnik Chernayevskiy va podpolkovnik Krilovga 300 so‘mdan, Farg‘onaga jo‘natilayotgan ikki sotnya ofitserlari va polk komandirlariga yarim yillik maoshi hajmida yo‘l puli berilsin.

Oliy hazratlarining yuqorida bayon qilingan amrlarini Siz Janob oliylariga ijro uchun ma’lum qilarkanman, Sizga yana shuni yetkazish sharafiga muyassarmanki, yuqorida tayinlangan shaxslarga va Ural polkining ikki sotnyasiga darhol jo‘nab ketish haqida ko‘rsatma berildi. Harbiy vazirlik boshqaruvchisi general-leytenant Kuropatkin”.

Podsho Nikolay II qo‘zg‘olonchilarni “namuna” bo‘ladigan darajada qattiq jazolash uchun ko‘rsatma berdi. Ana shu ko‘rsatma asosida qo‘zg‘olonchilar ustidan olib borilgan sud jarayoni 3 oy davom etadi. Dastlab 447 kishi sud qilinadi va 800 ga yaqin kishi guvohlikka chaqiriladi. General-mayor Terentev raisligida o‘tgan harbiy sud materiallari “Андижанское дело” 20 jildni tashkil qilgan. Ushbu sud ishi bo‘yicha 380 kishining ustidan sud hukmi chiqirilgan. Sud hukmida quyidagilarni o‘qiymiz: “...kuchli muhofaza to‘g‘risidagi qonunning 17, 18 va 31-moddalari asosida harbiy vaqt qonunlarini joriy etgan holda, jinoyatchilarni jazolash va axloqini tuzatish to‘g‘risidagi qonunlar to‘plamining 249-moddasiga binoan harbiy sudga berilgan mingtepalik Eshon Muhammadali xalfa Muhammad Sobir o‘g‘li, 45 yoshda, Kulla bo‘lisining sobiq boshlig‘i G‘oyibnazar Ortiqxo‘ja o‘g‘li (Ortiq so‘g‘li deyish ham mumkin), 45 yoshda, turklar: Subxonqul Arabboyev 52 yoshda va Bo‘taboy G‘aynoboyev 36 yoshda, sartlar: Rustambek Sotiboldibek o‘g‘li 33 yoshda va Mirzahamdam Usmonboyev 44 yoshda, ishini ko‘rdi. Sud ishni qarab chiqib, sudlanganlarni quyidagi ishlarda aybdor deb topdi: 1) Muhammadali Eshon shunda ayblandiki, u o‘lkada rus hokimiyatini ag‘darib tashlashini o‘ylab o‘lkadagi ko‘pgina shaharlar va bo‘lislar aholisini qurolli qo‘zgolon ko‘tarishga ko‘ndirgan g‘azovot (muqaddas urush) e’lon qilgan va o‘zining bir guruh jinoyatchi sheriklari bilan ularga boshchilik qilib shu yil 18- mayga o‘tar kechasi qo‘lda qurol bilan Andijon shahridagi lagerda turgan 20-Turkiston asosiy-muntazam batalyonning 4 - va 5 -rotalariga hujum qilgan; G‘oyibnazar shunda ayblanadiki, u Muhammadali Eshon bilan o‘lkadagi rus hokimiyatiga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarish va g‘azovot e’lon qilish haqida til biriktirib, Kulla bo‘limi boshlig‘i lavozimida ishlayotganligidan foydalanib, do‘q-po‘pisa bilan boshqa mahalliy kishilarni bu ishda ishtirok etishga ko‘ndirib, rejaning muvaffaqiyat qozonishiga ko‘maklashgan, Andijon garnizoni lageriga hujum chog‘ida jinoyatchilar guruhining bir qismiga boshchilik qilgan, guruh Kulla qishlog‘idan jo‘nashidan avval o‘z uyida tunagan meshchan Safron Bishkovni o‘ldirib, kallasini kesgan; 3) Subxonqul Arabboyev shunda ayblandiki, u o‘lkada rus hokimiyatiga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarish va g‘azovot e’lon qilish to‘g‘risida Muhammadali Eshon bilan til biriktirib, Andijon garnizoni lageriga hujumda ishtirok etgan, bunda guruhning bir qismiga boshchilik qilgan; 4) Rustambek Sotiboldibek o‘g‘li shunda ayblandiki, u Muhammadali Eshonning fitnasiga ishtirok etib, ko‘mak berishni oldindan va‘da qilgan va o‘z do‘koninig Andijon garnizoni lageri yaqinida ekanidan foydalanib, lagerda to‘satdan hujum qilingan paytda muvaffaqiyatni ta‘minlaydigan ma’lumotlarni yetkazib bergan, bu hujumda shaxsan ishtirok etgan va boshqalarga boshchilik qilgan; 5) Mirzahamdam Usmonboyev shunday ayblanadiki, u Muhammadali Eshon bilan til biriktirib, Andijon lageriga hujumda shaxsan ishtirok etgan; 6) Bo‘taboy G‘aynaboyev shunday ayblanadiki, u

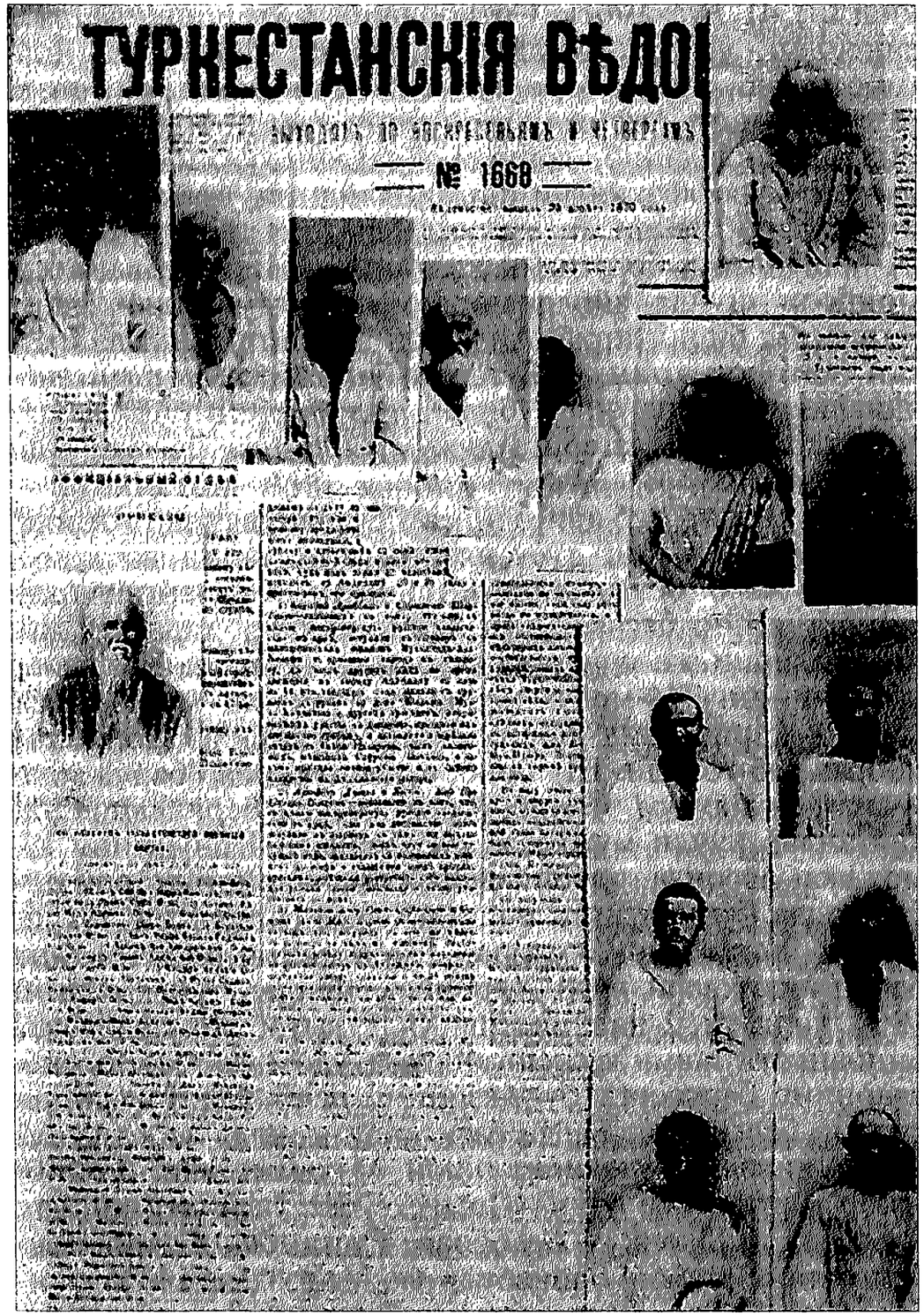
ТУРКЕСТАНСКІЯ ВѢДО

№ 1668

Andijon qo‘zg‘oloni va uning qatnashchilari haqida rasmiy axborot

o‘sha Eshon bilan til biriktirib, Andijon garnizoni lageriga hujum qilishda shaxsan ishtirok etgan.

Sud aybdor deb tan olingan sudlanuvchilar jinoiy xatti-harakatning xususiyatini aniqlashga va qonun bo‘yicha jazo belgilashga kirishib, sudlangan olti jinoyatchining barchasi jinoiy xatti-harakati jinoyatchilarni jazolash va axloqini tuzatish Qonunlar to‘plamining 244-moddasida ko‘zda tutilgan Oliy hokimiyatga qarshi til biriktirib, qo‘zg‘olon qilishdan iboratdir va shu bois, barcha mol-mulkidan mahrum etilib, o‘lim jazosi beriladi.. Sudlanganlar kuchli muhofaza to‘g‘risidagi Qonunning 17-moddasi asosida, harbiy vaqt qonunlarini joriy etgan holda (jinoyatning oldini olish va tugatish to‘g‘risidagi Ustavning I-modda, I-kodeksiga ilova) sudga berilganliklari uchun Harbiy qonunlar to‘plamining 1869- yildagi 2-nashrining XXII kitob 10-moddasiga binoan sud jami sudlanganlarga o‘lim jazosi berib, ularning barchasiga bu jazoning osib o‘ldiriladigan turini belgilaydi. Barcha bayon qilinganlar asosida sud qaror qiladi: sudlangan Eshon Muhammadali, G‘oyibnazar Ortiq xo‘ja o‘g‘li (Ortiq so‘fi o‘g‘li deyish ham mumkin), Subxonqul Arabboyev Rustambek Sotiboldibek o‘g‘li, Bo‘taboy G‘aynaboyev va Mirzahamdan Usmonboyev Oliy hokimiyatga qarshi qo‘zg‘olon ko‘targanliklari uchun barcha mol-mulklaridan mahrum etilib, oltovi ham osib o‘ldirilsinlar.

Ish bo‘yicha ashyoviy dalillar: 1) g‘azovotning qon sachragan yashil bayrog‘i; 2) tayoqdagi qizil nishon; 3) sudlangan va ularning barcha sheriklaridan tortib olingan qurollar musodara qilinsin; qolgan ashyoviy dalillar quyidagilar: muqaddas urush haqidagi shartnoma, qurollar va boshqalar tergov tugagunga qadar ishda qoldirilsin.

Harbiy sud Ustavining 1128–1155-moddalariga binoan, sud harajatlari barcha sudlanganlardan teng miqdorda undirilsin, mabodo ularning bunga qurbi kelmagan sharoitda xazina hisobidan to‘lansin. 20-Turkiston asosiy-muntazam batalyonining 22 nafar o‘ldirilgan harbiylari oilalari zarari, boquvchisidan ayrilgan har bir oilaga yiliga 200 so‘m hajmida, yillik daromaddan 4 foizini kapitalga aylantirib-bir paytda har bir oilaga 5000 so‘mdan Harbiy qonunlar to‘plamining 1868-yildagi 2-nashrining XXII kitob, 62-modda, I-bandiga asosan sud qilinganlar va ularning merosxo‘rida Turkiston Bosh harbiy gubernatori Duxovskiy qo‘zg‘olonning asosiy aybdorlari osib o‘ldirilgach, shahar qal’asi ishiga ko‘milsin va ustiga hojatxona qurilsin, deb buyruq bergan, Oxirgi paytda bu qaror o‘zgargan. Dorlar qurilgan maydon ancha notekis edi. Qo‘zg‘olonchilar shu yerga ko‘milib, ustidan so‘ndirilmagan ohak keyin tuproq tortilgan. So‘ng qatl etilganlar qayerga ko‘milganligi bilinmasligi uchun butun maydon tekislab yuborilgan.

General Duxovskiy Andijonga kelganida uni vokzal maydonida 10 ming kishiga yaqin aholi yer uzra bosh egib kutib olishga majbur bo‘lgan. Shunda general uyezd boshlig‘idan, nega bu odamlar yuzini yerga qaratib, egilib turibdi, deganida uyezd boshlig‘i unga: “Oliy hazratlari, bu avom xalq Rossiya hukumati oldida yuzi qora, gunohlariga iqror bo‘lib, qo‘l qovushtirib, bosh egib turibdi”, deb javob qilgan. Non-tuz bilan turgan bir guruh yahudiy va armanilar bilan salomlashib, general Duxovskiy izvoshga o‘tirib qarorgohga qarab yo‘l oladi. Bunday xo‘rlanish aholining qalbi va ongida kuchli jarohat bo‘lib saqlanib qolgan edi. Hatto, 1925-yil O‘zbekiston SSR Sovetlarining 1-qurultoyida 1898-yilgi o‘sha mudhish xo‘rlanishni esga olgan edi:

“...Farg‘ona yaqin kunlarda ham nihoyatda og‘ir kunlarni boshidan kechirdi. 1898-yilda jafokash Farg‘ona xalqi uch kun mobaynida boshini yer qadar egib tiz cho‘kib turishga mahkum etildi, sababi, bu yerga oq podshoning amaldorlaridan biri general kelgan edi”.

Sud hukmi bilan 362 kishi otib o‘ldirilgan, 341 kishi turli muddat bilan qamalgan. 16 kishi oilasi bilan uzoq va dahshatli Sibirga surgun qilingan. Qo‘zg‘olon markazi Mingtepa, Qashqar qishloqlari uch kun davomida tinimsiz to‘pga tutilib kultepaga aylantirilgan. Sudsiz so‘roqsiz o‘zboshimchalik bilan yondirilgan qishloqlar qirib yuborilgan, gunohsiz fuqarolar bu hisobga kirmaydi.

“Hozir Marhamatda yashayotgan keksalarning hikoya qilishlaricha, deb yozadi Alinazar Egamnazarov o‘zining yuqorida tilga olingan maqolasida, – ertasi Andijonga qo‘shimcha harbiy kuchlar kelgach, ishga kirishib, O‘qchi qishlog‘igacha borib, yo‘lda uchragan erkakni otishgan. O‘qchida bir ayolning voyaga yetgan to‘rt o‘g‘li bo‘larkan. Chor askarlari shu to‘rt aka-ukaning hammasini otib tashlashgan. Ona sho‘rlik bu fojiani ko‘tara olmay jinni bo‘lib qolgan”.[1]

Chor ma’murlari qo‘zg‘olonni bostirishda va isyonchilarni ushlashda xizmat qilgan harbiylar, millat va yurtni malaylarga sotgan mahalliy millat vakillarini taqdirlashni ham unutmadilar. Qo‘zg‘olon bo‘lishi haqida O‘sh uyezdi boshlig‘ini o‘z vaqtida ogohlantirgan Qorabek Hasanov Oltin medal va yiliga 300 so‘mdan bir umrlik nafaqa bilan taqdirlanadi. Muhammadali xalfani ushlashda jonbozlik ko‘rsatgan Izboskan noibi, shtab-kapitan Og‘abekov 4-daraja Muqaddas Vladimir ordeni bilan, uning yigitlari Yoqub Ibrohim o‘g‘li, Musa Masodiq o‘g‘li “Jasurligi uchun” yozuvi bo‘lgan, ko‘krakda Georgiy lentasi qadab taqib yuriladigan kumush medal va yuz so‘mdan pul bilan podporuchik Karsheladze 4-daraja Muqaddas Vladimir ordeni va qilich bilan mukofotlandilar. Andijon harbiy garnizoni boshlig‘i Mixaylov podpolkovnik edi, polkovnik bo‘ldi. Oddiy askarlaridan ham o‘n kishi taqdirlanadi.

Ayniqsa, Dukchi Eshonni ushlab berganlarga katta muruvvat ko‘rsatiladi. Muhammadali xalfa hozirgi Jalolobod viloyati Bozorqo‘rg‘on tumani hududida joylashgan Arslonbob yo‘lida Chorbog‘ qishlog‘ida Qodirqo‘l mingboshi va qo‘rboshi Matyoqub tomonidan hiyla nayrang bilan ushlab beriladi.

O‘shanda Dukchi Eshon bu millat xoinlariga qarata “Ikkoving o‘lar vaqtda jinni bo‘lib o‘lgin. Bizni rusga tutib bergan qo‘llaring bilan o‘zingni tishlab o‘lgin” deb qarg‘agan edi. Milliy qahramonning qarg‘ishiga qolgan Matyoqub besh oy o‘tmasdanoq vafot etgan.

1889-yil 12-iyunda harbiy gubernator, general mayor Tsiklovskiyning raportida shunday deyilgan: “Andijon uyezdining Qo‘qon qishlog‘ida yashovchi, o‘tgan yili ming tepalik Eshonni qo‘lga tushirganligi uchun mazkur uyezdning Mayg‘ir bo‘limi boshqaruvchisi lavozimiga tayinlangan Matyoqub Madrahimov besh oy xizmat qilgandan keyin, 1898-yil 14-noyabrda qazo qiladi. Uning xotini va ikki bolasi yashash uchun hech narsasi qolmadi. Shuning uchun uning xizmatlarini, oilasining o‘ta qashshoqlanib qolganligini inobatga olib, siz janobi oliylariga iltimos qilamanki, o‘z tasarrufingizdagi mablag‘ hisobidan bu bevaga pul nafaqasi tayinlash mumkin, deb hisoblay olasizmi? Yana shuni qo‘shimcha qilib aytamanki, men Madrahimovaga favqulodda hollar uchun mablag‘idan 25 so‘m berdim”.

Andijon uyezdi boshlig‘i ma’lumotiga qaraganda, Matyoqub Madrahimovning bevasi moddiy jihatdan to‘la ta’minlangan bo‘lib, unga eridan 10 desyatina yer, uy jihozlari, 500 pudga yaqin guruch meros qoldirgani, marhumning ikki bolasi bo‘lib, ulardan biri Qo‘qon qishloq bo‘limi boshqarmasida xizmat qilayotgani, Madrahimovaning moddiy muxtojligidan emas, balki marhum erining xizmatlari uchun unga 10 so‘m miqdorida nafaqa to‘lash zarurligi aytilgan. Andijon uyezdi, Farg‘ona viloyati, Turkiston o‘lkasi Mustamlakachi ma’murlari, amaldorlari, hatto Rossiya saltanati harbiy vaziri shaxsan imperatorning o‘zi Matyoqub Madrahimov oilasiga 5 yil muddat bilan har yilda 50 so‘mdan nafaqa tayinladi. Bu bilan mustamlakachilar “Farg‘ona aholisining ko‘z oldida rus ma’muriyati o‘ziga sodiq odamlarning xizmatini munosib taqdirlab borishlarini” isbotlamoqchi bo‘ladi.[1]

Qo‘zg‘olon shafqatsizlarcha bostirilgach, o‘lkaga Rossiyadan ko‘plab rus oilalarini ko‘chirish siyosati yanada kuchayadi. Turkiston general-gubernatori Duxovskiy podsho Nikolay II ga yo‘llagan xatida: “Qo‘zg‘olonchilar bizning uyquda yotgan 22 soldatimizni o‘ldirganliklari uchun buning huniga isyonchilardan 22000 kishiga o‘lim jazosi berilib, 300 kishi qatorgaga hukm etiladi. Qo‘zg‘olonchilar rahbari yashagan joy tep-tekis qilinib, u yerga 200 oilali rus qishlog‘i qurildi”, degan edi. Huddi shuningdek Andijon shahri atrofidagi Hakand, Hartum qishloqlaridan ham yerli aholi ko‘chirilib, ularning yerlari rus oilalariga beriladi. Bu yerlar faqat 1925–26-yillardagina o‘z egalariga qaytarib beriladi.

Xullas, ota-bobo avlod-ajdodlarimiz chor Rossiyasi mustamlakachilik zulmi sharoitida ham erksevar xalqimizning tarixiy an’analarini muqaddas saqlab davom ettirdilar va kelgindi bosqinchiga qarshi qonuniy va adolatli kurash olib borganlar.

Nazorat savollari

1. Chor Rossiyasi bosib olingan yerlarini qanday yo‘l bilan boshqargan?

2. Mustamlaka ma’muriyatida sud tizimi va uning faoliyati nima maqsadga qaratilgan edi?

3. Ruslarning Turkistonda agrar siyosat yuritishidan asosiy maqsadlari nima edi?

4. Rus zulmiga qarshi xalq ozodlik harakatlari haqida gapirib bering?

5. Toshkentdagi “Vabo isyoni”ni keltirib chiqargan asosiy sabablar haqida nimalar bilasiz?

6. 1898-yilgi Andijon qo‘zgolonini borishi va uning oqibatlari qanday bo‘lgan?

[1] Egamnazarov Alinazar. Siz bilgan Dukchi Eshon. Hujjatli qissa. «Sharq» nashriyot-matbaa konsernining Bosh tahririyati. Toshkent, 1994 11-bet.

[1] Shamsutdinov Rustam. «Dukchi Eshon voqeasidan so‘ng».-«Sharq. yulduzi», 1991, 1-son.

V BOB

MUSTAMLAKA TURKISTONDA MADANIY HAYOT

1. MAORIF

Chor Rossiyasi bosqiniga qadar Turkistonda keng tarmoqli xalq maorifi o'choqlari: maktablar va madrasalar mavjud edi. Istilochilar ularning faoliyati bilan tanishib, mustamlakachilikning bundan keyingi taqdiri uchun o'sha maktab va madrasalarning g'oyatda xavfli ekanligini tushunib yetgandilar. Shu bois chorizm o'lkada ruslashtirish siyosatini ayni shu sohadan boshlab, bu soha bo'yicha o'z dasturini ishlab chiqadi. O'sha ustamon pixini yorgan siyosatchi K.P.Kaufman bu sohada ayniqsa jon kuydirib faoliyat ko'rsatgandi.

1880-yilda Imperiya Davlat Kengashida Turkistondagi mahalliy aholi bolalarini ruslar bilan birgalikda o'qitish masalasi ko'rilganda Turkiston aholisining "savdo-sotiq, dehqonchilikda suyagi qotganligi va yuvosh tabiati" ta'kidlanib, ularning "imperiyadagi boshqa musulmonlardan keskin ajralib turishlari" qayd qilinadi.

Davlat Kengashining bu qarori Kaufman tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Kaufman "ruslar va tuzemetslarning bolalarini birgalikda tarbiyalash" masalasini ko'taradi. U musulmon va rus maktablarining ajralib turishi" iqtisodiy va siyosiy jihatdan zararli deb hisoblaydi. Uning bu g'oyasini keyingi general-gubernatorlar davom ettiradilar. 1884-yilda Toshkentda birinchi rus-tuzem maktabi ochiladi, ularning soni XIX asr oxirida yuzdan oshib ketadi[1].

Chor Rossiyasi ma'murlarining Turkiston o'lkasida yerli xalq vakillarini qorong'ulik zulmat va zabunlikda saqlashga qaratilgan mustamlakachilik va zo'rlik siyosatiga qaramasdan XIX asrning oxiri XX asr boshlarida o'lkada milliy maorif, fan va madaniyat taraqqiyoti to'xtab qolgan emas. Ammo ushbu masalada ham Sovet hokimiyati yillarida kommunistik mafkura ta'siri ostida manqurtlik va qullarcha tobelik dunyoqarashida shakllangan mahalliy olimlar o'z asarlarida chorizm davrida yuritilgan maorif, fan va madaniyat sohasidagi siyosatni ko'pirtirib maqtadilar. Rossiya bosqiniga qadar o'lkadagi bu sohadagi ahvolni kamsitib yerga urdilar. Ular 1897-yil o'lkada savodli o'zbeklar–1,6 foizni, qozoqlar–1 foizni, turkmanlar–0,7, qirg'izlar–0,6 foizni tashkil etgan, aholining savodxonligi shundan keyingi yillarda ham oshmagan, O'zbekistonda har 100 kishining 98 tasi savodsiz edi, deb keldilar. «O'rta Osiyo xalqlari inqilobgacha deyarli yoppasiga savodsiz edi. 1897-yili o'zbeklarning atigi 1,9 foizi o'qish va imzo chekishni bilardi. 1897-yilgi Butunrossiya aholi ro'yxatiga ko'ra savodlilar o'lkada 1,8 foizni tashkil etgan, ya'ni inqilobgacha Turkiston deyarli yoppa savodsiz o'lka edi». «O'zbek xalqi deyarli yalpi savodsiz edi. Savodlilar 1,5-2 foizdan oshmasdi» kabi fikrlarni yozdilar, targ'ib qiladilar.

Hatto ayrim olimlar vatanga, o'z xalqiga xiyonat qilgan va bosqinchi Rossiya hukmdorlari tomoniga o'tgan Saidazimboy singari savdogarlarni Toshkentda o'z uyida rus-tuzem maktabi oshdi deb osmonga ko'tarib maqtaydilar. Aslida esa rus-tuzem maktablari asosan tilmochlar-tarjimonlar tayyorlashga mo'ljallab tashkil etilgan edi.

Ammo sovet davrida bu kabi da'volarni inkor etuvchi xolisona tadqiqotlar ham e'lon qilinadi. Tarixchi olim Pyotr Geronovich kim o'zining «Uydirma va haqiqat» maqolasida o'zimizdan chiqqan «olimlar»ga qonuniy savol bilan murojaat qiladi:

Xo'sh, savodsiz xalq butun dunyo xalqlarining faxr-u iftixoriga aylangan Samarqand, Buxoro, Xorazm, Toshkent va Xivadagi Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim kabi koshonalarni va boshqa ko'plab asori-atiqalarni qanday qilib bunyod etgan ekan? Savodsiz xalq qay yo'l bilan jahonga Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Beruniy kabi olamga mashhur allomalarni yetkazib berdi ekan? Savodsiz xalq Navoiy, Ulug'bek Forobiy, Jomiy va boshqa ko'plab shoiru fozillari bilan olamga dong taratganining siri nimada? Furqat, Muqimiy, A.Avloniy, M.Behbudiy kabi minglab ma'rifatparvarlari bo'lgan xalqning savodsizligiga ishonish mumkinmi?

P.G.Kim bu kabi mantiqsiz va kurakda turmaydigan da'volarni inkor etib bo'lmaydigan dalillari bilan o'z maqolasida fosh etdi. U bunday yozadi:

«Endi manbalarda keltirilgan faktlarga asoslanib, 1897-yili Rossiya, BeloRossiya va Turkistonda aholining, maktablarning, ulardagi o'quvchilarning sonlarini kuzatsak bu o'lkalardagi savodxonlikning darajasi oydinlashadi.

Rossiyada aholining umumiy soni – 126, 388, 800, maktablar soni – 33,401, o'quvchi soni – 2.318.100 – aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar – 1,8 foizni tashkil etgan holda, aholining savodxonligi – 21 foiz;

BeloRossiyada aholining umumiy soni 6.492.857-maktablar soni 2.263, o'quvchilar soni 125.418, aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar 1,9 foizni tashkil etgan holda aholining savodxonligi 24,7 foiz; Turkistonda aholining umumiy soni 3.792.774, maktablar soni 6.027, o'quvchilar soni 64015, aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar 1,7 foizni tashkil etgan holda aholining savodxonligi 19,55 foiz bo'lgan»[1].

Axir mustamlaka Turkistondagi juda ko'p eski maktablarda oliy ta'lim beradigan o'quv yurtlarida ajdodlarimiz farzandlari ta'lim olganliklari, madrasalarda mudarrislar, mahallalarda savodxon ayollar otinoyilik qilib, shariat (fiqh) qonunchiligidan ta'lim-tarbiya berganlari, o'sha o'quv muassasalarida ko'plab yurtdoshlarimiz o'qib, zamonasining savodli kishilari bo'lib yetishganini unutmaslik kerak. XX asr boshlarida butun o'lka bo'yicha jadid maktablarining necha tarmog'i yuzaga kelganini ham e'tibordan chiqarmaslik lozim.

Ehtimol shu boisdan mashhur rus olimlaridan akademik V.V. Bartold, A.D. Middendorf, sayyoh olim A.L.Fedchenko, sharqshunoslardan V.P. Nalivkin va boshqalar o'lkadagi maorif taraqqiyotiga yuqori baho berganlar, xalqimizning madaniyatiga hayron qolganlar va uni olqishlaganlar. Tarixchi olim Haydarbek Bobobekov «O'tmishda o'zbeklar savodsizmishlar» maqolasida bu haqda quyidagi dalillarni keltiradi:

«A. Middendorfning 1882-yilda chop etilgan «Очерки Ферганской долини» kitobida shunday satrlarni o'qiymiz: «Farg'ona viloyatida qadimdan o'troq holda yashashni sevgan mehnatkash qabilalar istiqomat qilishadi, Albatta, o'ziga xos betakror sharoiti bo'lgan Farg'ona yuksak madaniyatli mamlakatlar cho'qqisiga ko'tarildi». A. Middendorfning so'ziga qaraganda XIX asrga yevropaliklar yer xo'jaligi ravnaqiga harakat qilib maqsadlariga erisholmayotgan bir paytda Farg'ona vodiysida bu muammo ancha burun hal bo'lgan, u joylarda dalalar sug'orilar, yaylovlar esa o'g'itlantirilarkan».

Olim o'z fikrini davom ettirib yozadi: «Farg'onada qilingan ishlarga havas qiladi bu yerdagi zaminga nisbatan yuksak madaniyat boshqa yerlarga qaraganda ko'proq saqlanib qolganligini ko'rdik. Bir qancha yerlarni ko'zdan kechirib shu xulosaga keldikki, Farg'onada yer xo'jaligini ehtiyotkorona va mohirona olib borishar ekan. Bu esa hayratda qoldiradigan haqiqiy madaniy mehnat eng katta zanjirining bir qismi ekaniga ishonch hosil qildik».

«Голос» gazetasi 1874-yil 29-avgust sonida suv xo'jaligi masalasi haqida bunday yozadi:

«...amalda ko'pincha tuzemetslardan (ya'ni mahalliy aholidan-mualliflar) ko'p narsani o'rganishga to'g'ri kelmoqda. Shunday qilib, irrigatsiya haqida bizda (ya'ni Rossiya-mualliflar) oxirgi vaqtgacha o'ylanmagan edi. Osiyoda esa bu soha yuksak darajada rivojlangan va, albatta, dalalarni sun'iy sug'orish bo'yicha biz O'rta Osiyoliklarga hech narsa o'rgata olmaymiz. Bizda Janubiy Rossiyada irrigatsiya borasida tortishuvlar davom etayotgan bir davrda Osiyoliklar tog'larda korizlar orqali kanallar qurishmoqda. Uning tubidan o'nlab sarjin yuqori suvlarni chiqarishmoqda, bir qoyadan ikkinchi qoyaga arg'amchi tortib tarnov yordamida suv olishmoqda, bular esa bizdagi donishmandlarning tushiga ham kirmagan».

Rus olimlari, sayyohlari, savdogarlari Qo'qon xonligidagina emas, balki o'lkaning boshqa joylarida ham sun'iy sug'orish usulini o'z ko'zlari bilan ko'rib yuksak baho berdilar. Masalan, N.Ulyanov yozgan edi: «Bu mahalliy Leonardo da Vinchilar ijodida bir bosh emas, balki bir necha avlodlarning tajribali aqlini ko'rdim».

[1] O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob.253-bet.

[1] Kim P.G. Uydirma va haqiqat. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati», 1989, 20-oktabr.

Turkiston xalqlari madaniyati haqida Turkiston general-gubernatori S.M.Duxovskiyning podshoga sadoqatini izhor etib yozgan dokladida (1899) qiziqarli fikrlar bor. Jumladan, u shunday yozadi: «Uzoq vaqtlar mobaynida Buxoro butun musulmonlar (sunniylar) olamida musulmon huquqshunosligi va ilmining mo'tabar markazi sifatida tan olib kelingan, boz ustiga bu obro'-e'tiborni hanuz yo'qotmay kelayotir.

Bir vaqtlar o'rta osiyoliklar ruhoniylar, qonunshunosu arab tili bilimdonlari faoliyatining ahamiyati naqadar ulug' bo'lganini bugungi kunda butun dunyodagi musulmon-sunniylar qo'llayotgan mashhur va mo'tabar shariat majmualarining ayrimlari O'rta Osiyoda bitilganini eslashning o'zigina kifoya. «Hidoya-i-Sharif» Marg'ilonda, «Aqoid» Buxoroda, «Hikmat-ul-ayn» Samarqandda yaratildi. Musulmon olamiga shariatning so'nggi talqinini O'rta Osiyo taqdim etdi. Bulardan tashqari, bu o'lka olamga Navoiy, So'fi Olloyor, Ahmad Yassaviy, Mashrab kabi shoir-so'fiylarni berdi».

Xullas, Turkistonda Rossiya bosqiniga qadar aholining savodxonlikning va madaniyati darajasi ba'zi kimsalar ta'kidlagani singari qoloq bo'lmagan. To'g'ri, hozirgi davrga nisbatan oladigan bo'lsa savodsizlar Turkiston o'lkasida XIX asrda ko'p bo'lgan. Ammo o'tgan o'sha XIX asrda qaysi mamlakatda ahvol bundan ko'ra yaxshiroq edi? Shuning uchun xalqimizning o'tmish tarixini nodonlarcha qora bo'yoqlarda yoritishga istiqlol tufayli barham berilmoqda.[1]

2.Adabiy-ma'rifiy jarayon. Tarix va badiiy ijod

Chor Rossiyasi Turkiston o'lkasini o'z mustamlakasiga aylantirgan XIX asrning ikkinchi yarmida o'lkaning ijtimoiy-madaniy hayotida albatta ba'zi bir ijobiy o'zgarish va yangiliklar bo'ldi. Bu o'zgarishlar va yangiliklar mustamlakachilar tomonidan yerli xalqlarning talab va ehtiyojlarini qondirish maqsadida ro'yobga chiqarilgani yo'q. Balki, birinchi navbatda va asosan bosqinchilarning talablari va manfaatlari nuqtayi nazaridan amalga oshirildi. Ana shunday yangilik va o'zgarishlardan biri o'lkada aholiga xizmat qiluvchi madaniy-ma'rifiy muassasalarining paydo bo'lishidir. 1870-yilda Toshkentda kutubxona tashkil qilinadi. Kutubxona uchun Peterburg va Moskvadan 1867-yilda yuborilgan dastlabki kitoblar zo'r qiyinchiliklar bilan 1868-yilda Toshkentga yetib kelgan edi. Bu kitoblar asosan O'rta Osiyoni va unga qo'shni bo'lgan mamlakatlarni o'rganishga va boshqa masalalarga aloqador adabiyotlar edi. Kutubxona fondi mutlaqo rus tilida bo'lib, uning o'quvchilari ham asosan rus ofitserlari, amaldorlari, va ularning oilalaridan iborat edi. Dastlabki kitobxonlar to'g'risidagi ma'lumot 1870-yil may oyidan 1871-yil sentabrgacha bo'lgan davrga aloqadordir. Hammasi bo'lib 75 kitobxon bo'lgan, shundan 45 nafari ofitser, 19 nafari amaldor, 4 nafari savdogar, 2 kishi ruhoniy, bir kishi mahalliy maktab talabasi edi.[2]

Shunday bo'lsada, Kutubxona har holda ma'rifiy ish bilan shug'ullandi va o'lkada XIX asr rus adabiyotining demokratik g'oyalarini tarqatishda ma'lum rol o'ynadi. Biroq 70–80-yillarda Rossiyada madaniyat va xalq maorifi 60-yillarda qo'lga kiritgan demokratik huquqlarni yo'q qilishga intilgan reaksiyaning hujumi boshlanib ketdi. Bu hujumdan kutubxona ham chetda qolmadi. 1882-yil dekabrda Turkiston general-gubernatori M.G.Chernayevning buyrug'i bilan alohida ishlar bo'yisha amaldor, «Peterburg xarobalari» asarining muallifi, reaksion yozuvchi V.V.Krestovskiy kutubxonani taftish qiladi. U o'zining Chernayevga yozgan raportida : «Rus mualliflaridan Saltikov, Dobrolyubov, Pisaryev, Nekrasov va Shiller (A.Mixaylov) asarlariga talab eng ko'p ekanligi ma'lum bo'ldi», deb yozadi. Ushbu raportga asosan general Chernayev 1883-yil 1-yanvardan e'tiboran kutubxona faoliyatini to'xtatish to'g'risida buyruq berdi. Jamoatchilikning talabi bilan 1889-yilda kutubxona yana o'z ish faoliyatini boshlaydi.

O'rta Osiyoni o'rganish bilan shug'ullangan taniqli rus olimlari–arxeolog V.L.Vyatkin, akademik V.V.Bartold va boshqalar kutubxonaga faol yordam berib turishgan, natijada kutubxona qimmatli asarlar va materiallar bilan to'lib borgan.

[1] Bu haqda qarang: O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. Tuzuvchilar H.Sodiqov, R.Shamsutdinov, P.Ravshanov, Q.Usmonov, "Sharq", T., 2000. 253–277-betlar. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Turkiston Rossiya bosqini davrida. Andijon, 1995.90–159-betlar.

[2] Дмитровский Н.А. Двадцатипятилетие Туркестанской публичной библиотеки «Туркестанские ведомости», 1895, № 15,18,28,33,37.

«Umuman O'rta Osiyoga, ayniqsa Turkiston o'lkasiga oid asarlar va maqolalarning Turkiston to'plami kutubxona fondlarida to'plangan manbalarning ajoyib majmuasi bo'ldi. Bu to'plam 594 tomdan iborat bo'lib, inqilobgacha bo'lgan Turkiston haqidagi kitoblardan, ro'znoma va oynomalardan olingan maqolalardan tashkil topgan. To'plamning 416 tomi mashhur rus bibliografi V.I.Mejov tomonidan tayyorlangan. Bu tomlarga 1867–1887-yillarga oid materiallar kiritilgan. So'ngra to'plam ustida olib borilayotgan ish to'xtab qolgan va 1907-yildan 1917-yilgacha bo'lgan davrda har xil bibliograflar to'plamning 175 tomini tuzganlar[1]».

XIX asrning 80–90-yillarida Toshkent va boshqa yirik shaharlarda turli ilmiy jamiyatlar (arxeologiya, jug'rofiya, etnografiya kabilar) tashkil etilgan. 1896-yilda Samarqand «Tarixiy muzey» ish boshladi. Bir qator ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirildi. Bu borada rus olimlari I.V. Mushketov, N.A.Severtsov, A.P.Fedchenko, P.P. Semenov-Tyan-Shanskiy, N.M.Prjevalskiy va boshqalar samarali ishlar olib bordilar. Turkiston xalqlari tarixini o'rganish va yoritish xalqimizning o'tmish madaniyatini ilmiy tadqiqot qilishda sharqshunos olimlar V.V.Radlov, V.V.Bartold, Y.E.Bertels va boshqalarning xizmatlari oz emas. Shu davr mobaynida bir qator ijodkor rus adiblari asarlarining mahalliy xalqlar tillariga o'girilishi ham ijobiy faoliyatlardan hisoblanadi.

1868-yilda Toshkentda birinchi bosmaxonaning tashkil etilishi bilan Turkistonda kitob bosish, matbaachilik yo'lga qo'yildi. 1870-yilda bir qator kattaroq boshqa bosmaxona tashkil etilgandan keyin, «Туркестанские ведомости» gazetasi chiqarila boshlandi. Shu yildan e'tiboran bu gazetaning o'zbek va qozoq tillarida (arab alfavitida) ilovalari chiqa boshladi. Ana shu tariqa Turkistonda vaqtli matbuot tarixi o'z ilk qadamini tashladi. Huddi shu 1870-yilning oxirlarida Xorazmda ham toshbosma paydo bo'ldi. 1880-yilda Navoiyning «Xamsa»si («Hayrat ul abror»ning birinchi kitobi), «Devoni Munis» va «Devoni Raji» asarlari bosilib chiqdi. 1883-yilda «Toshkentda toshbosmada birinchi marta So'fi Olloyorning «Kitobi sabot ul-ojizin»i bosilib chiqdi. Shu davrdan boshlab o'zbek va tojik tillaridagi kitoblar asosan toshbosmada chiqadigan bo'ldi. Turkiston xalqlari hayotida toshbosma katta rol o'ynadi. «Туркестанские ведомости» gazetasining o'zbekcha va qozoqcha ilovalari 1883-yilda «Turkiston viloyatining gazeti» nomi ostida mustaqil chiqarila boshladi. 1898-yilda Toshkentda «Русский Туркестан», 1904-yildan boshlab Samarqandda «Samarqand» gazetalarini chiqarish yo'lga qo'yildi.

1905-yildagi inqilobiy ta'sirida «Русский Туркестан» va «Samarqand» gazetalarining rahbarligi bolsheviklar qo'liga o'tib ketdi. Podsho hukumati bu gazetalar faoliyatini taqiqlab qo'ygach ular o'z nomlarini o'zgartirib : «Turkiston», «Вперёд» «Русский Туркестан»), «Зарафшан», «Новой Самарканд», «Русский Самарканд» («Samarqand») nomlari ostida chiqarila boshladi. 1906-yilga kelib bu gazetalarni chop etish umuman taqiqlab qo'yiladi.

XX asrning boshlariga kelib mahalliy milliy matbuotni yo'lga qo'yish borasidagi sayi harakatlar ijobiy yakunlandi. 1906-yilda Toshkentda birinchi marta o'zbek tilida «Taraqqiy» gazetasi chiqarildi. Bu o'zbek milliy matbuotining ilk debochasi sifatida tarixga kirdi. Shundan so'ng birin-ketin bamisoli qo'ziqorindek yangi-yangi matbuot organlari vujudga kela boshladi.

Rus demokratlari va jadidlar 1916-yil 1-iyuldan Andijonda «Туркестанский голос» gazetasini chiqara boshlaydilar.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida mustamlaka Turkistonda har qanday og'ir muhit sharoitida bo'lsada ijtimoiy fan sohasida va badiiy ijodda qalam tebratgan, o'z xalqining dardu-hasrati bilan kuyib yongan va uning kelajak istiqboliga so'zsiz ishongan dono mutafakkir va yozuvchi shoirlar bo'ladi. Bu davrda tarix, badiiy ijod bobida asarlar yozgan adiblarning aksariyati mahalliy boylar, amaldor to'ralarning o'tkazgan zulmkorlik siyosatlaridan to'yib ado bo'lgan va Turkistonni o'z mustamlakasiga aylantirgan chor ma'murlaridan umid va najot kutgan xalq ommasining intilishlari, ezgu niyatlarini tarannum etdi. Ammo ular intilgan narsa quruq, amalga oshmaydigan orzu sarob edi. Shunday bo'ldi ham, xalq orasidan yetishib chiqqan ijodkor farzandlar tez orada buni tushunib yeta boshlaydilar, hayot maktabi tobora ularning ko'zini moshdek ocha boradi.

[1] Qosimova O. O'zbekistonda kutubxonachilik tarixi.T., «O'qituvchi», 1992.

Ahmad Donish Maxdum ibn Nosir (taxallusi Kalla) (1827–1897). Ahmad Donish taxallusi bilan elga tanilgan Ahmad Mahmud o'z davrining yirik ma'rifatparvar olimi va filosofi, yozuvchisi va astronomi, tarixchisi va arxitektori, musavviri va musiqanavisi edi.[1] Donish qiziqishlari dunyosining naqadar serqirraligini uning yozgan asarlaridayoq ko'rsatib turibdi. Ma'rifatparvar mutafakkirning bizgacha yetib kelgan asarlari jumlasiga «Nomus-al-a'zam» («Ulug' qonun»), «Muntahab-al-ahkom» («Tanlangan qarorlar»), «Navodir-ul-vaqoe'» («Noyob voqealar») va «risolai muxtasare az tarixi salatanati xonadoni amironi Mang'it» («Mang'it amirlari xonadoni saltanatining qisqacha tarixi»)lar kiradi.

Buxoro amiri elchisining kotibi sifatida uch marta Rossiyada bo'lgan Donish taraqqiyotda har tomonlama Rossiyaga nisbatan orqada bo'lgan amirlikdagi ijtimoiy-iqtisodiy tuzumni tanqid qiladi, rus madaniyatini omma o'rtasida tinmay, targ'ib qiladi va undan o'rganishga chaqiradi. Uning asarlarida oddiy mehnatkash xalqqa nisbatan muhabbat va zolimlarga nisbatan esa nafrat hissi O'rta o'rinni egallaydi: Donish xalqni ma'rifatli qilish, uning madaniyatini oshirish yo'li bilan «adolatli» monarx hokimiyati rahbarligida mavjud tuzumda hukmron bo'lgan nohaqlik va adolatsizlikni yo'qotib baxtli hayot qurish mumkin, deb hisoblardi. Biroq bu borada bu amalga oshmaydigan xom xayollarga ham berilgan edi. Shunga qaramasdan o'z davriga nisbatan ma'rifat va madaniyatni yashash tarzining va istiqbolning dasturiga aylantirgan Donish qarashlari ijobiy ahamiyatga ega edi.

Muqimiy. (1850–1903). XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlarida vujudga kelgan demokratik adabiyotning yirik vakillaridan biri Muqimiydir. Kambag'al hunarmand oilasida dunyoga kelgan Muhammad Amin Xo'ja (Muqimiy-uning taxallusi) chinakam xalq shoiri bo'lgan. Asosan she'riy asarlari bilan dong taratgan shoir ijodini janr xususiyatlariga qarab to'rt guruhga bo'lish mumkin.

1.Lirika, g'azallar, muxammaslar, murabba', masnaviy, ruboiy, tuyuq va fardlar.

2.Hajviy, satira va yumor.

3.Sayohatnomalar.

4.Maktubot, she'riy va prozaik maktublardir.

Xalq manfaatlarini o'z ijodida ifodalagan va baralla kuylagan Muqimiy xonlarning cheklanmagan va adolatsiz hukmroniligi ostida og'ir va qimmatli hayot kechirayotgan mehnatkash ommaning hayotidan fig'on chekadi va o'z asarlarida undan nafratlanadi.

U "Tanobchilar» satirik she'rida tanobchilar (yer o'lchovchilar) ning jabr-sitamlaridan adoyitamom bo'lgan, soliqlarni to'la olmay xarob bo'lgan dehqonlar hayotini o'zida aks ettiradi. Shoir yer o'lchash bahonasida poraxo'rlikni, zulmni avj oldirgan tanobchilardan yuragi zada dehqon tilidan zorlanadi:

Bo'ldi taajjub qiziq hangomalar,
Arz etayin emdi yozib nomalar.
Adl qulog'ila eshit holimi,
Zulm qilur, balki, menga holimi.
O'n ikki oyda keladur bir tanob,
O'zgalarga rohatu menga azob.

Muqimiy «Tanobchilar» she'rida chor ma'murlarining o'lka mehnatkashlariga o'tkazgan mustamlakachilik siyosatining barcha jirkanch qiyofalarini ustalik bilan ochib tashlaydi. Biz «podsholik mahkamasi»ning ma'murlari bo'lgan Sulton Alixo'ja va Hakimjonlarning orqa suyanchig'i bo'lmish chor Rossiyasi butun siyosati va dahshati bilan qilich yalang'ochlab turganligi uchun xalq xalqqa istagancha zo'ravonlik va zulm qilishlarini «Tanobchilar»da ko'rib unga guvoh bo'lamiz. Muqimiy tanobchilarning xatti-harakatini bayon qilgach, ular xarakterini ochishga o'tadi. Sulton Alixo'ja bilan Hakimjon, barcha chor amaldorlari singari, qahri qattiq, rahmsiz bo'lib, qamchisidan qon tomib turadi. Ular birlashib tanoblashga chiqadilar va ittifoq bo'lib ish ko'radilar:

Sulton Alixo'ja, Hakimjon ikov,
Biri xotun, birisi bo'ldi kuyov.
Ikkalasi bo'ldi chunon ittifoq,
Go'yo hayol aylaki, qilmay nifoq,
Osh yesalar o'rtada sarson ilik.
Xo'ja chiroq yog'i, Hakimjon pilik.

Tanobchi amaldorlarning xarakteri qishloqqa chiqib dehqonlar bilan qilgan qo'pol, dag'al muomalalarida yanada to'laroq ochiladi, ularning jirkanch basharalari butun to'laligicha namoyon bo'ladi. Maqtanchoqliq takabburlikda, shuningdek, tovlamachilik va talovchilikda tanobchilar bir-biridan qolishmaydi. Sulton Alixo'ja qishloq aholisini yig'ib, ularga shunday do'q uradi:

Manki tanobinga chiqibman kelib,
Xizmatimi yaxshi qilinglar bilib.
O't quyubon kuyduradurg'on o'zim,
Hokimingu o'lduradurg'on o'zim.
Xoh tanobingni duchandon qilay,
Xoh karam birla boshingni silay.

Tanobchi Hakimjon ham o'z manfaatini ko'zlab, o'z navbatida, xalqqa qarab zo'ravonlik bilan surbetlarcha shunday deydi:

«. . .Yaxshilig'ingni fuqaro bilmagay,
Holi bular ko'zga bizi ilmagay.
Ikki tanobini qilay o'n tanob,
Yurtingizni kuydurib aylay xarob.
Xoh o'ling' xoh qoling' bachchag'ar».
Debki, uzanguga ayog'ni tirar.

Muqimiy o'zi yashagan davrdagi hayot muammolarini va nuqsonlarini, din niqobi ostida xalqqa jabr-zulm qilayotgan ularning nonini yarimtalayotgan ba'zi bir chala mulla, ruhoniylar va boylarni «Moskovchi boy ta'rifida», «Avliyo», «Bachchag'ar» va boshqa asarlarida satira o'ti ostiga oladi, ularni masxaralaydi.

Muqimiyning mashhur asarlaridan biri «Sayohatnoma»dir. Bu asar o'z ichiga asosan uch sayohatnomani oladi: «Qo'qondan Shohimardonga», «Qo'qondan Farg'onaga», va «Qo'qondan Isfaraga», 1953-yilda topilgan yana bir yangi parcha «Isfara sayohatidan» deb yuritiladi. «Sayohatnoma»larda Muqimiy o'zining sayohatlar chog'ida olgan taassurotlarini qalamga oladi va xalq ommasining haqqoniy hayotini aks ettiradi. Mustamlakachilik zulmi siyosati va mahalliy boylar, amaldorlarning o'tkazgan jabr-sitamlaridan ado bo'lgan xalq timsolidan faryod chekadi:

Bunda bordim Beshariq,
Odamlarin rangi sariq
Yemishlari emish tariq

Muqimiy jafokash va mehnatkash xalqqa bo'lgan hurmati va muhabbatini quyidagi satrlarda ifodalaydi:

Qir pastida sho'rtang ariq,
Bir to'p yigit o'rgay tarig'.
To'nsiz, yalang'osh, hay darig',
Bechora, och dehqon ekan.

Shoir Muqimiy «Sayohatnoma»da bechora och va yalang'osh dehqonlarni zolimlarcha ekspluatatsiya qiluvchi «yurt kattalari»dan nafratlanadi, ochko'z va qizg'anchiq mingboshilar, bo'lis boshliqlari, qozi va ellikboshilarni masxaralaydi, ularning ustidan kuladi va satira o'tiga oladi:

Ming boshisi so'finamo,
Tasbehu bo'ynida rido,
Cho'qib qochar zog'i alo,
Bir dog'uli ayyor ekan.
Xayru saho vajhida kar,
Bir pulni yuz yerdin tugar,
Kelsa gadoy nogoh agar,
Bir non chiqish dushvor ekan.

1907-yilda N.Ostroumov «Turkiston viloyatining gazeti»da chop etilgan Muqimiyning asarlarini to'plab kitobcha holiga keltiradi va Toshkentda nashr ettiradi. Ushbu kitobda N.Ostroumov yozgan «shoir Muqimiy» sarlavhasi ostida tarjimayi holda Mavlaviy Yo'ldoshning Muqimiy vafotiga yozgan marsiya-tarixi ham bosilgan edi. Shu narsani alohida ta'kidlash kerakki, N.Ostroumov Muqimiy va Furqat asarlarini yig'ib to'plovchi sifatida ijobiy baholansada, u hukmdor mustamlakachi mamlakatning bir vakili sifatida shoir Muqimiyga to'g'ri xolisona baho bermaydi, uni kamsitadi, asarlarida olg'a surilgan ilg'or g'oyalarni ko'rmaydi yoki ko'rishni istamaydi. U shoirini qandaydir ojiz va darveshnamo shaxs sifatida, dunyodan, real borliq muammolaridan, hayot zavqu tashvishlaridan chetda turgan loqayd ijodkor sifatida talqin etadi. Albatta bu boshdan oyoq g'ayri-ilmiy va o'ta sub'yektiv qarashdagi xulosalardan iborat edi.

Xullas ma'rifatparvar, elparvar va demokrat shoir Muqimiy o'zining keng qamrovli, chuqur, g'oyaviy, yuksak badiiy asarlari bilan xalqning hurmat-e'tiboriga sazovor bo'lgan o'zbek xalqining ajoyib farzandidar.

Furqat (1858–1909). O'zining xalqchil va demokratik ruhda yozilgan asarlari bilan xalq ommasi o'rtasida katta obro' va e'tibor topgan shoirlardan biri Furqat Xolmuhammad Zokirjon o'g'lidir. U shoirlar maskani Qo'qonda tug'ilgan. Ammo umrining talaygina qismini o'z ona diyoriga sig'magan Furqat Mustamlakachi to'ralar, mahalliy betamiz va farosatsiz zolim boyvachchalardan qochib xorijiy mamlakatlarda xor-u zorlikda o'tkazadi.

[1] O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi... 1-jild. 536-bet.

Siyosiy dunyoqarashi va saviyasi yetarli darajada charxlanmagan ba'zi bir vatandoshlari singari Furqat ham dastlabki davrlarda Turkistonni bosib olgan chor ma'murlariga umid nigohini tikadi, hatto rus ilm fani, texnikasi va madaniyatini madh etuvshi asarlar yozib, o'z xalqini unga da'vat etadi. «Gimnaziya», «Ilm xosiyati», «Vistavka xususida», «Suvorov», «Nag'ma bazmi xususida» kabi yozgan asarlari bu fikrimizning isbotidir. Ammo hayot jumboqlari va haqiqati borgan sayin Furqatning ko'zini ocha boradi, uning ongi, dunyoqarashi tadrijiy bir tarzda o'sib boradi. Bu o'rinda shoirning «Furqatnoma» asari fikrimizga yorqin dalildir.

«Turkiston viloyatining gazeti»da «Xo'qandlik shoir Zokirjon Furqatning ahvoloti, o'zi yozg'oni» sarlavhasi ostida chop etilgan bu asar gazetaning 1891- yilgi o'n ikkita sonida alohida maqolalar tarzida berilgan. «Furqatnoma»ning bosh mavzusi-ma'rifatparvarlikdir. Unda Furqatning Yangi Marg'ilonga (hozirgi Farg'ona shahri), Xo'jandga, Toshkentga, Samarqandga qilgan safarlari xotiralar tarzida hikoya qilinsa-da, har bir voqea, jarayon tasviri, har bir tafsilot bosh mavzu bilan chambarchas bog'liqdir. Xarakteri asarda yorqin namoyon bo'lgan ma'rifatparvar ijodkor zamonasining ilg'or, yuksak ongli kishisidir. Uning o'z xalqiga mehr-muhabbati g'oyat kuchli, shu boisdan mustamlakachilarga-chorizm vakillariga qattiq nafrat bilan qaraydi. Asta-sekin asar qahramoni o'z qarashlarini, munosabatlarini o'zgartira boshlaydi. Mavjud shart-sharoitlar, voqelik unga saboq beradi.

Ma'rifatparvarlik g'oyalarining yetakchiligi «Furqatnoma» dagi madaniy-ma'rifiy muhit tasvirida g'oyat kuchli seziladi. Furqat, avvalo o'zbek madaniyatining ildizlari, sarchashmalari haqida batafsil so'z yuritgan. Buning tagida g'oyat ulkan va keng ma'no yotibdi. Shoir o'zining qanday ta'lim-tarbiya olganligini, qanday kitoblar mutolaa qilganligini bayon etar ekan, iste'dodli, bilimdon kishilarni yetishtirishga qodir shart-sharoitlar chorizm istilosidan oldin ham mavjudligini mahorat bilan ko'rsatib o'tadi. O'z xalqi mustamlakachilar o'ylaganidek «johil, qoloq» emasligi, yuksak madaniyat-ma'rifatga egaligini muallif o'ziga xos yo'sinda ifoda etgan. Bu vatanparvar, xalqparvar ijodkor»ning o'z milliy g'ururini,eliga mehr-muhabbatini namoyon qilishi edi, istilochilarning kamsitishlariga, zo'ravonliklariga qarshi pinhoniy noroziligi, yashirin isyoni edi.

Furqat asrlardan beri shakllangan milliy ta'lim tizimi bu sohada darslik qo'llanma sifatida foydalaniladigan asarlar haqida ma'lumotlar beradi. U o'qigan kitoblar ro'yxatiga nazar tashlasak ajdodlarimizning «atigi ikki foizi savodli» bo'lgani haqidagi gaplar naqadar puchligini anglaymiz. Dastlabki boshlang'ich ta'limdan keyin «Qur'oni sharifni xatm qilib, «Chor kitob» ibtido qildim (Furqat. T A 2-tom, 1958, 134-bet) deb yozadi shoir. Shundan so'ng u quyidagi asarlarni mutolaa qilish, o'rganish orqali o'z bilimlarini boyitib boradi. 1.Fariduddin Attor. «Mantiqut tayr», 2.Hofiz Sheroziy devoni. 3. Mirzo Abdulqodir Bedil devoni, 4.Mir Alisher Navoiy «Chor devon», 5.Fuzuliy g'azaliyoti, 6.»Maslaqul muttaqin», 7.»Avvali ilm» risolasi, 8.»Mu'zi Vazanjoniy» risolasi, 9.»Avomil», «Harakot» risolalari, 10.»Qofiya» kitobi, 11.»Sharxi mulloyi Jomiy», 12.Risolai Shamsiya».

Ushbu ro'yxat ta'lim jarayonida badiiy adabiyotning mumtoz namunalari keng o'rin olganligini, dunyoni anglash tafakkurini shakllantirish borasida badiiy asarlarga alohida ahamiyat berilganini ko'rsatadi. Sharq adabiyotining Navoiy, Attor, Hofiz, Bedil, Fuzuliy kabi ulkan namoyandalari ijodi, ularning go'zal va serma'no asarlari yosh avlodning ulg'ayishi yo'lida dasturulamal vazifasini munosib bajargan.

Furqat ijodining mavzusi keng qamrovli va serqirradir. Uning shu kungacha yetib kelgan she'riy asarlari sakkiz ming misradan ortiqdir. Bundan tashqari Furqatning proza va publitsistikaga oid asarlari ham bor. Shoir faol ilmiy ishlar ham olib borgan, tarix, etnografiya va she'riyat nazariyasiga oid asarlar yozgan.

Furqat insoniy oliyjanob fazilatlarni ulug'lar ekan, birinchi o'ringa ozodlik motivini qo'yadi. Bu hol tushunarlidir, albatta. Chunki buni Furqat yashagan davr va zamon talab qilardi. Shoirning lirik qahramoni har qanday qullikning murosasiz dushmani, ozodlik erkinlik hurlikning otashin jarchisidir:

Do'stlar, ayshu tarab, fasli bahor istar ko'ngul,
Har kuni sahroda sayri lolazor istar ko'ngul.
Aylamak har sori ohular shikor istar ko'ngul,
Kabi raftarin ko'rarga qo'hsor istar ko'ngul,
Dog'i xursand etgusi har ne ki bor istar ko'ngul.

Ozodlik erkinlik va hurlik g'oyalari turlicha rang-bo'yoqlarda «Fasli navbahor o'ldi», «Fasli guldur», «Bahor ayyomida», «Ul qaro ko'z» singari she'rlarida yanada sayqal topadi.

Furqatning «Sayding qo'yaber sayyod» she'rida gunohsiz mahbuslarni changaliga olgan shafqatsiz zolimlarga qarshi oshkora nafrat sadolari har qanday qalbi tosh o'quvchining ham yurak bag'rini tilka-pora qiladi:

Sayding qo'yaber, sayyod, sayyora ekan mendek
Ol domini bo'ynidan, bechora ekan mendek
O'z yorini topmasdan, ovora ekan mendek
Iqboli nechun, baxti ham qora ekan mendek
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek
Kuygan jigari-bag'ri sadpora ekan mendek.
Bechorani zulm aylab, qo'l-bo'ynini bog'labsan.
Har sori chekib-sudrat, o'ldirgalik chog'labsan.
Ko'ksini jafo birla lola kabi dog'labsan,
Sot menga agar qasding olg'usi so'rog'labsan!
Hijron o'qidin jismi ko'p yora ekan mendek
Kuygan jigari-bag'ri sad pora ekan mendek.

Furqat o'zining «Muxammas Muhammad Xudoyorxon tilidan» asarida Xudoyorxonni el-yurt g'amini o'ylamagan, faqat shaxsiy manfaat va dabdabani ko'zlagan hukmdor sifatida o'quvchi ko'z o'ngida gavdalantiradi. Bu asari N. Ostroumov «Oxborot» jurnalining 1893-yilgi 8-sonida birinchi marta chop ettirgan.

Shunday qilib Furqat chorizm mustamlakachiligi zulmi sharoitida yurt, Vatan va el baxti bilan kuyub yongan ma'rifatparvar demokratik shoir sifatida o'zbek adabiyotida o'zining munosib o'rniga ega.

Zavqiy (1853–1921). Zavqiy o'zbek demokratik va xalqchil adabiyotining Muqimiy va Furqat ijod etgan an'analarini davom ettiradi. U o'z asarlarida xalqning ayanchli hayoti va qismatiga sherik bo'lish va achinish, kelajak istiqbolga umid nigohi bilan boqish, ozodlik va erkka intilish g'oyalarini ilgari surdi. Zavqiy ijod etgan asarlar yo'nalishini quyidagi to'rt guruhga bo'lish mumkin:1.Lirik She'rlar.2.Hajviyalar.3.Sayohatnomalar.4.Dostonlar.

Shoir o'zining «Aylab keling», «Kelmasa kelmasun, netay», «Ofarin», «Yuzingni ko'rsatib avval», «G'orat etding», «Uch xoroboti», «Ajab ermas», «Farg'ona», «Raxsan Ergash», «Voqeai qozi saylov», «Obid mingboshi haqida hajv», «Talading baring», «Ahli rasta hajvi», «Ajab zamona», «Zamona kimniki?» kabi lirik she'rlari, muxammaslari va hajviy satirik asarlarida ulug' insoniy fazilat, haqiqiy chin sevgiga sadoqat va chirkin tuzum sharoitidagi nuqsonlarga munosabatni tarannum etadi.

Xususan, Zavqiyning hayotiy voqealarga nisbatan o'ta sezgirligi, voqea va hodisalarning ichki mazmunini chuqur anglab yetishga mohirligi va undan aniq va to'g'ri xulosalar chiqara olish san'ati shoirning «Ajab ermas» muxammasida yorqin ko'zga tashlanadi.

1916-yilgi Jizzax qo'zg'olonini ziyraklik bilan kuzatgan shoir Zavqiy: «Muqarradur zamona inqilob o'lsa ajab ermas» degan qat'iy xulosa chiqaradi.

Zavqiy satirik shoir sifatida adolatsiz zamondan faryod chekadi, undagi illatlar, chirkin nuqsonlar jabr sitamlarni o'tkir qalam tig'ila hajv qiladi. U o'z asarlarida «Zamona zo'rniki» degan xalq naqlidan kelib chiqib shunday deydi:

Ahli dil bo'lsa zamonning boyi bo'l, bazzozi bo'l,
Aqchadin langar cho'p ushlab, rastaning darbozi bo'l.

«Zamona kimniki?» she'rida shoir Zavqiy qo'yilgan aniq savolga mantiqiy va to'g'ri javob beradi: «davr-davron hamma joyda hokimu mirzoniki, «silliq salloniki», «surati zeboniki». Mehnatkash xalq esa och-yalang'och, xonavayron hokimlar zulmi ostida bag'ri qon ekanligini afsus nadomatlar ila tasvirlaydi.

Shahru qishloq demangizkim, fisq ila to'ldi jahon,
Ahli dunyo qoshida yolg'onchilardur nuqtadon.
Yo'q rivoj kasbu-hunarga, savrilibdur xonumon.
Xoh kosib, Xoh dehqon qayga borsa bag'ri qon,
holi har yerda suhan sharmandayu rasvoniki.

Xulosa shuki ma'rifatpavar demokrat shoir Zavqiy mehnatkash xalq g'ami-dardi bilan yongan va xalqning baxtli istiqboliga o'zini bahshida etgan ajoyib bir insondir.

Muhyi Xo'qandiy (1835–1911).O'zbek adabiyoti taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan iste'dodli shoirlardan Hoji Muhiddin Xo'qandiydir. «Muhiy» taxallusi bilan elga tanilgan shoir 1835-yilda Hirotda tug'ilgan. U dastlab Qandahorda va so'ng Buxoroda o'qigan. Otasi vafotidan so'ng 70-yillar-

ning o'rtalarida Andijonga kelgan, keyin Qo'qon xoni Nasriddinbek huzurida xizmatda bo'ladi.

Muhiy mashhur o'zbek shoirlaridan Muqimiy, Furqat, Zavqiy bilan zamondosh va bir adabiy muhitning vakillari edilar. Muhiy o'zbek va fors-tojik tillarida baravar ijod qilgan bo'lib, uning forsiy va turkiy devonlari bir kitobda 1330-yil hijriy (milodiy 1911-yil) Toshkentda bosilgan. Muhiy 1911-yili Andijonda vafot etgan.

Muhiyning hayoti haqida A.P.Qayumovning «Qo'qon tarixi va adabiyoti», «Qo'qon adabiy muhiti» asarlaridagina ma'lumotlar mavjud. Muhiy she'riyatini o'rganishga akademik G'afur G'ulom bir necha maqola bag'ishlagan.

Lekin Muhiy ijodini o'rganishda yaqin o'tmishda biryoqlamaliklarga yo'l qo'yildi. Adabiyot tarixini o'rganishga sinfiylik prinsipini zo'rma-zo'raki yopishtirib, Muhiy «boylarning, savdogarlarning, mulkdorlarning, shoiri» deb e'lon qilinadi. Doim kamsitiladi, yaxshi o'rganilmaydi.Vaholanki, Muhiy ham boylarcha hayot kechirmagan. U bir umr Miyon Qayyum hazrat xonaqohida musofirlikda yashab, hatto bir boshini ikkita qila olmay o'tib ketgan, butun ongli hayotini ijod va adabiyotga bag'ishlagandi.

Muhiy asarlarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, u shubhasiz, G'. G'ulom aytganidek «taqdir qiladigan darajada talantli shoir» bo'lgan, ishqiy va ijtimoiy mavzularda go'zal asarlar yozgan. Hajviy she'rlari esa Muqimiy hajviyotlaridan qolishmaydigan asarlar bo'lgan.

Bu fikrning to'g'riligiga Muhiyning mashhur firibgar Viktor haqidagi «Bektur» radifi bilan yozgan, Muqimiyning shu radifdagi hajviy she'rlariga to'la hamohang bo'lgan va quyidagi band bilan boshlangan hajviya-muhammasini o'qib, to'la ishonsa bo'ladi:

Ro'siyahlar ichinda bir nobakor Bektur,
Bir guli dev siyrati qadi manor Bektur.
Shakli misoli pista, og'zi chu g'or Bektur,
Farg'ona ichra tokim tutti qaror Bektur.
Topti rivoj behad ham e'tibor Bektur.

Bayoniy (1840–1923). Muhammad Yusuf Bobojonbek o'g'li (adabiy taxallusi Bayoniy) o'zbek adabiyotining yirik vakillaridan biri, shoir va tarixchi olim, tarjimon va xattot, tibbiyot ilmining bilimdon kishilaridan biri sifatida tanilgan. Qomusiy iste'dod egasi bo'lgan Bayoniy arab, fors, usmonlik turk ozarbayjon va boshqa tillarni bilar edi. Uning lirik she'rlar devonlari, tarjima asarlari bilan bir qatorda tarixga oid asarlari ham g'oyatda qimmatlidir. Bu asarlarda Xorazm, Buxoro, Qo'qon xonliklari va O'rta Osiyo xalqlarining tarixi, madaniyati va xorijiy davlatlar bilan munosabatlari to'g'risida ishonarli va muhim fikrlar bayon etilgan.

Bayoniyning tarixiy asarlarini o'rganish esa bugungi o'quvchining ongini faktik materiallar, tarixiy voqealar, adabiyot, madaniyat ahlining hayoti va ijodi bilan tanishtirishda ham katta ahamiyatga egadir. Bayoniy, Mavlono Darvesh Ahmad tomonidan 1092 (1681)-yilda arab tilida yozilgan umumiy tarixga oid» «Sahoiful ahbor», Ali Muhammad al Xiraviy (taxallusi Binoiy)ning «Shayboniynoma», Abu Ja'far Jarir at Taboriyning arab tilida yozilgan umumiy tarixga oid «Tarixa Taboriy» va boshqa asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Ushbu tarjima asarlari bilan birga Bayoniy «Shajarai Xorazmshohiy» va «Xorazm tarixi» kabi monumental asarlar ham ijod etadi. Bayoniy bu asarlarini yozish bilan Abulg'ozi Bahodirxon, Munis va Ogahiy an'analarini davom ettiradi. U o'zining «Shajarai Xorazmshohiy» nomli tarixiy asarida Xorazmda XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlab 1913-yilgacha bo'lgan voqealarni bayon qilib beradi. Bayoniyning ikkinchi asari «Xorazm tarixi»dir. Bu asarning ayrim boblari ma'no jihatidan «Shajarai Xorazmshohiy» asariga o'xshab ketsa-da, uning yozilish uslubi, voqealarning yangi talqini bilan tubdan farq qiladi. Bayoniy o'zining «Shajarai Xorazmshohiy» tarixiy asarida Xorazmdagi tarixiy, adabiy-madaniy hayot haqida ishonchli ma'lumot beradi. Bayoniyning ushbu asari Munis va Ogahiylar tomonidan yozilgan Xorazm tarixining davomi va xulosasini tashkil etadi.

Bayoniy ushbu asarida Xiva xonlarining tarixini ruslar tomonidan Xorazmning bosib olinganidan toki 1914-yildagi birinchi jahon urushining boshlanishiga qadar bo'lgan voqealarni atroflicha yoritgan.

Feruz (1844–1910) Sayid Muhammad Rahimxon Soniy-Xiva xoni Xorazm xalqining adolatparvar va ma'rifatparvar shoiri va farzandidir.

O'zbek adabiyoti, san'ati va tarixida muhim o'rin tutgan sermahsul ijodkor va madaniyat homiysidir. O'z saroyida qirqqa yaqin shoir, sozanda, tarixchi: xattot va tarjimonlarni to'plagan.[1] Hasan Murod Qori Muhammadamin o'g'li Laffasiy esa «Xiva shoirlari va adabiyotchilarining tarjimayi hollari» tazkirasida Feruz saroyida 54 ta shoir faoliyat ko'rsatganini yozadi.[2] Feruz o'zidan so'ng «Devoni Feruz», «G'azaliyoti Feruz» majmuasini qoldirgan. Shuningdek shoirning she'rlari Ahmadjon Tabibiy, Muhammad Yusuf Xarratov-Chokar, Komiljon Ismoilov-Devoniy, Bobojon Tarroh Azizov-Xodim va boshqa xodimlar tomonidan ko'chirilgan bayozlarda va toshbosma manba'larda uchraydi. Shoir Feruz o'zining yozgan g'azallarida Navoiy, Fuzuliy, Munis, Ogahiy, Komil kabi so'z san'atining ulug' namoyondalari an'analarini davom ettirib, ishq-muhabbat mavzusini bosh mezon sifatida qabul qiladi. U ishq-muhabbatni madh etish orqali ijtimoiy hayot voqealariga o'z munosabatini, dunyo qarashlarini bildiradi, bular: sevgidan zavqlanish, oliyjanob insoniy g'urur, jo'shqinlik ruhiy g'alayon, e'tiqod, imon, kamtarlik ilm, kamolotga intilish, odamlarga yaxshilik qilishdir.

Shoir lirik g'azallarining bosh qahramoni Feruzning o'zidir. Bu qahramon o'zida oliyjanob fazilatlarini mujassamlashtirgan, jamiyat va xalqni o'ylovchi shaxsdir. Bosh qahramonning fojiasi shundaki, oliyjanob shoir bilan qo'pol va noinsoniy odatlar, tushunchalar, aqidalar o'zaro konfliktlarga kiradilar.

Ey falak netdim seni, dushmanlig' izhor aylading'

Notavon ko'nglim tuganmas g'amga duchor aylading'

deb xonish qiladi shoir.

Xullas Feruz o'zining hayotbaxsh she'rlarida oliyjanob insoniy his-tuyg'ularni kechinmalarni mahorat bilan qalamga olgan. O'z uyida oddiy eski kiyimda o'tiradigan Feruz hayotdagi eng ulug' va mo'tabar insonlardan bo'lgan. Manbalarning guvohlik berishicha uning oilasidan chiqqan yigirmadan ortiq kishi turli mansab va vazifalarni egallagandan tashqari badiiy ijod bilan ham shug'ullanganlar. Bu ijodkorlar so'z san'atining rango-rang turlarida qalam tebratib, qator tarixiy asarlar yaratdilar, xattotlik va tarjimonlik bilan shug'ullandilar, badiiy nasr va nazm mulkini boyitdilar. Komyob, Oqil, Sodiq, Murodiy kabi yetuk qalam sohiblari ana shular jumlasidandir. Xivalik adabiyot bilimdoni Muhammadali Laffasiy qiziq bir dalil to'g'risida fikr yuritadi: «Feruzning nabira, avlodlari she'rga havaskor bo'lib, alar ham Feruzga qo'shimcha har xil g'azal, muxammaslarni yozib turadilar». Xodim, Chokar, Nodimlar bilan birgalikda Feruz saroyida devon bo'lib ishlagan Komil Devoniy Feruzning ustodlari Munis, Kiromiy, Hofiz, Nizomiy, Jomiy, Ravnaq, Fuzuliy, Bedil, Fazliy, Lutfiy, Ogahiylar ijodidan bahramand bo'lganligi, o'ziga hamnafas zamondosh shoirlar ijodining muhim qirralaridan bahramand bo'lganligini bir she'rida quyidagicha tasvirlaydi:

Feruzning avlod-ajdodlaridan yigirmadan ziyodi ijodkorlar bo'lganligini yuqorida ta'kidladik. Shu munosabat bilan qiziq bir tarixiy voqeani qayd etmoqchimiz. Shoh Feruzning inisi Murodiy (asli ismi To'ramurod to'ra 1854-yilda tug'ilgan) ruslar Xivani qamal qilganda Otajon To'ra va Amir to'ralarga qo'shilib mamlakatga o'zlari xon bo'lib, davlatni idora etish niyati bilan Kaufman huzuriga borgan va rus generali bu taklifni qabul qilmagan. Qilgan ishida tazarru yeb pushaymon bo'lgan Murodiy akasi Feruzdan kechirim so'rab «Devoni Murodiy»da quyidagi satrlarni bitadi:

Qulliqingni qilmadim nodonlik aylab oshkor,
Kibra targ'ib aylagan shayton ekandur, bilmadim.
Vasli Jomiydin Murodiydek bo'lib sarhush mudom,
Mehnatu hijron bilan bejon ekandur, bilmadim.
Vuslati vasling bila jandonu shod erdim, vale
Furqat ichra tushkan el nolon ekandur, bilmadim.

Feruz Xiva xonligida fan va madaniyatni rivojlantirishga katta e'tibor bergan bo'lsada, bu Feruz yaqin-yaqinga qadar etirof etilmas edi.Jumladan, V. Mirzayevni "Avaz O'tar kitobida «XIX asrning o'rtalariga kelib, Xorazm madaniy hayotida alohida taraqqiyot yuz berdi. Ilgari vayron bo'lib ketgan binolar qaytadan tiklanadi. Yangidan sug'orish inshootlari, karvonsaroylar va 60 ga yaqin masjid, madrasalar barpo etiladi. Xiva xonligi hududida 1847-yili Xiva shahrida birinchi marta litografiya tashkil etildi. Unda 1880-yilda bosilgan birinchi kitob Alisher Navoiyning «Xamsa»si edi»[3] deyiladi.

«Xorazmda bayozchilikning keng taraqqiy etishi natijasida «Bayozi musaddasot», «Bayo-

[1] Rahim Davlatyor, Matrasul, Shixnazar, Feruz-shoh va shoir qismati 1991, 6-bet.

[2] «Yosh leninchi», 1991-yil 23 -avgust.

[3] V.Mirzayev. "Avaz O'tar". T., "Fan", 1961-yil.

zi majmuai ash'or», «Bayozi muxammasot» va «Bayozi ash'or» kabi bayozning yangi turlari vujudga keladi. Ular ichida xorazmlik shoirlar tomonidan tuzilgan qo'lyozma bayozlar o'zining kompozitsiyasi, she'rlarining g'oyaviy mazmuni, kitobat uslubi hamda savodli yozilgan go'zal xati bilan alohida ajralib turadi. Bu ishlarga bevosita Muhammad Rahimxon homiylik qiladi. Bayozchilik maktabi ustida tadqiqot ishlari olib borgan M.Hamidovaning Feruz faoliyatining bir qator qirralarini ochib berishga harakat qilgan.

Feruz rahbarligi ostida Tabibiyning «Majmuat-ut shuaro», Bayoniyning «Shajarai Xorazmshohiy» tazkiralari yaratildiki, natijada biz juda ko'plab ijodkorlar nomlari bilan tanishish baxtiga ega bo'ldik.

Muhammad Rahimxon saxovatli, fuqaroparvar inson edi. Bu fikrimizni quyidagi dalillar bilan isbotlashimiz mumkin. Saroy shoirlari orasida Doiy o'zining dovyurakligi, betgachoparligi bilan ajralib turgan. U hech tap tortmasdan kishining aybini shartta betiga aytar ekan. Yuqori lavozimli a'yonlardan ham hayiqmasdan, ularni bemalol kinoyali so'zlar bilan masxara qilar ekan. Bu haqda Laffasiy shunday ma'lumot keltiradi: «Doiy Yusuf Hoji nomi bilan mashhur bo'lib, hammavaqtlar Xiva ulamo va sipohilarini mazammat etib haqoratlar qilib yurur erdi. Feruz Doiyni yaxshi hurmatlar bilan in'omlar berib turar erdi. Muhammad Rahimxon Doiyni shu tariqa sipohi ulamolarni haqoratlar qilib mahammat qilg'onini bilib oni Xivadagi masjidi Kalonga voizlik mansabig'a tayinlaydur».

Feruz musiqa sohasida ham barakali ijod qildi. Feruz «...musiqa ishlariga ham havaskor bo'lib doim xizmatida atoqli go'yandalar tanbur, g'ijjak bo'lomonlar chertib o'ltirur erdilar.

Feruzning o'zi Shoshmaqomga o'n uchta kuy bastalagan va shunga ko'ra u o'zi yashagan davrning bastakori ham edi.

Xulosa shulki, Feruz vatanimiz tarixida faqat insonparvar, adolatparvar va ma'rifatparvar hukmdorgina emas, ayni zamonda katta ijodkor g'azalnavis shoir va musiqa ijodkori sifatida ham munosib o'ringa egadir.

Ahmad Tabibiy (1869–1911). Xorazm ma'rifatparvar ijodkorlaridan, Xivada tavallud topgan. O'zbek va tojik tillarida ijod qilgan. Uchta o'zbekcha va ikkita tojikcha devon tuzgan. Fuzuliyning «haft jom» asarini o'zbek tiliga tarjima etgan. Ahmad Tabibiy «Vomiq va Uzro» dostonining muallifidir. Xiva xoni Muhammad Rahim Feruzning topshirig'iga muvofiq o'ttiz nafar xivalik yirik shoirlar haqida ma'lumotlar beradi va ularning asarlaridan namunalarni o'z ichiga olgan «Majmuat ush- shuaroi Feruz» degan nomda tazkira tuzadi.

Ahmad Tabibiy o'z asarlarida haq, adolatni, oliyjanob insoniy fazilatlarni ulug'lash bilan birga, davrining illatlarini ayovsiz fosh qiladi..

Berdaq (1827–1900) (taxallusi; asl ismi **Berdimurod Qarg'aboy o'g'li**). U Mo'ynoq tumanida tug'ilgan shoir qoraqalpoq adabiyoti asoschisi.[1] Shoir ijodining ahamiyati Qoraqalpoq xalqining tarixida beqiyosdir. U XX asr bo'sag'alaridagi qoraqalpoq xalqi milliy ongi kamolotining eng yorqin ifodachisidir. Qoraqalpoq xalqi bu ulkan shoir asarlari misolida o'zligini yanada chuqurroq tanidi va idrok etdi, xalq sifatida o'zining buyuk va qudratli kuchga ega ekanligi haqidagi ishonchini mustahkamlay bordi.

«Izlar edim» she'rida u Navoiydan savod oshirganini, Fuzuliydan durlar terganini, ilm qonini yaratgan Aflotun va Arastular asarlarini mutolaa qilganini bayon etadi. Bedil, Attor asarlaridan hidoyatni, haqqa eltuvchi to'g'ri yo'lni izlaganini ta'kidlaydi.Shoir ijodiga qoraqalpoq klassik shoiri Kulxo'ja, turkman shoiri Maxtumquli she'rlari sezilarli ta'sir etdi.

Xalq og'zaki ijodini yaxshi bilgan Berdaq tenglik, insonparvarlik adolat, vatanparvarlikni targ'ib qiladi. Xalqning ayanchli ahvolidan kuyunib she'rlar bitadi.

Bo'lmadi qilgan niyatim
Xor bo'ldi xalqim, himmatim,
Yig'lay-yig'lay, o'tdik yetim.
Yig'lamas vaqt bo'lgan emas.

deb yozgan edi xalqni adolatli zamonda baxtiyor ko'rishni istagan shoir nadomat bilan «Bo'lgan emas» she'rida. Ana shu ohang uning «Soliq», «Bu yil», «Umrim» she'rlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi.

Berdaq tenglik va adolatni izlar ekan, «Dunyo yaralgandan beri Podshoh odil bo'lgan emas»ligini anglab yetadi. «Yaxshiroq», «Shekillik», «Ahmoq podsho» singari dostonlarida ham shoir Berdaq jamiyatdagi muammolarga o'z munosabatini bayon qiladi.

XIX asrning 50-yillari Berdaq ijodining gullagan davri hisoblanadi. Bu yillarda shoir o'zining «Omonkeldi», «Ernazarboy» dostonlarini yaratadi. Bu dostonlarda shoir xalq erki uchun kurashgan qahramonlarni ulug'laydi. «Avlodlar», «Aydasbiy» dostonlari ham tarixiy mavzuga bag'ishlangan bo'lib, ularda qoraqalpoq xalqi hayotidagi tarixiy voqealar qalamga olinadi. Shoir bu asarlarda qabila va elatlarning kelib chiqishi haqida o'z mulohazalarini bildirgan.

Xususan, shoirning «Shajara» nomli dostoni qoraqalpoq xalqi tarixini, uning shajaralari bosib o'tgan yo'lni, bu yo'ldagi keskin kurashlarni, ziddiyatlarni, murakkabliklarni nohaqlik jamiyatida el boshiga tushgan azob-uqubatlarni epik ko'lamlikda yoritib bergan mumtoz asarlardan. Shunisi e'tiborliki, Berdaq bu asarida qoraqalpoq xalqi bilan yonma-yon yashagan, bir daryodan suv ichib, bir tuproqda don yetkazgan o'zbek xalqi tarixining ham qator o'ziga xosliklarini yoritishga ahamiyat beradi. Uning ko'pgina asarlari o'zbek va boshqa xalqlar tillariga tarjima qilingan. 1998-yili O'zbekiston va Qoraqalpog'istonda Berdaq tavalludining 170 yilligi keng nishonlandi.[1]

Xullas, qardosh va qondosh qoraqalpoq xalqining o'g'li Berdaqning sermahsul ijodi umumxalq boyligi sifatida avlodlarga xizmat qilaveradi.

Anbar otin Farmonqul qizi (1870-Qo'qon-1906)-o'zbek demokrat shoirasi. Kambag'al kosib oilasida tug'ilgan. Otasi Farmonqul asli marg'ilonlik bo'lib, shoira Uvaysiyning jiyanidir. Onasi Ashurbibi qo'qonlik bir kosibning qizi bo'lgan. Anbar Otin yetti yoshidan o'z mahallasidagi Dilshod otinning maktabida ta'lim oladi. Dilshod otin o'z davrining bilimdon, shoirtabiat, dono ayollaridan bo'lib, «Barno» taxallusi bilan she'rlar ham yozgan. U Anbarning she'riyatga qiziqishini ko'rib, uni mumtoz adabiyot namunalari bilan tanishtirgan. Dastlab kichik she'rlar yoza boshlagan Anbar ijodda ko'proq Uvaysiyga ergashadi, uning g'azallarini diqqat bilan o'rganadi, muxammaslar bog'laydi. Ayniqsa Navoiyni birinchi ustoz hisoblaydi.

Anbar otinning turmush o'rtog'i Zohidxo'ja ham adabiyotga ixlosmand kishi bo'lib, Muqimiy, Furqat, Zavqiylar anjumanida qatnashgan. Anbar otin ham bu suhbat va mushoiralarda ishtirok etgan. Uning «Mushoira» nomli risola yozganligi haqida og'zaki ma'lumotlar uchraydi. Anbar otin haq go'y va oqilligi bilan mahalla ayollari o'rtasida obro' qozonib, otin, otincha nomini olgan. U boyvachchalarga qarshi hajviy she'rlar yozgan. Bundan g'azablangan boyvachchalar shoirani bir yig'inda rahmsizlarcha kaltaklab, keyin baland zinadan itarib yuboradilar. Natijada shoiraning ikki oyog'i sinadi. Shundan so'ng uning sog'lig'i yomonlashib, o'pka kasaliga duchor bo'ladi. Biroq u umidsizlikka tushmaydi. She'r shoiraning butun umri davomida ajralmas do'sti, hamdardi bo'ladi. 1905-yilda Anbar otin devon tuzib, unga 41 g'azal, 4 muxammas, bir qit'a, bir mustaxzod va she'riy tarjimayi holini kiritgan. Anbar otin haqiqatni aytishdan cho'chimaydi. U xalqni jaholatda tutuvchi reaksion din ahlini, riyokor shayxlarni qattiq tanqid qiladi:

Tariqcha ilmi yo'q «qozi» kalonman-muftiman» deydur,

Abu Sino, Ulug'bekdin ko'z yumg'onlarg'a o't tushsun.

Anbar otinning boshqa g'azallarida ham xalqparvarlik, ma'rifatpavarlik, yuksak insoniylik g'oyalari targ'ib etilgan. U zamonasidagi turmush lavhalarini tasvirlabgina qolmay, ularga ijtimoiy ta'na ham beradi, mash'um zamonani o'zgartirish xalqning harakatiga bog'liq degan xulosaga keladi. Anbar otinning dunyoqarashini, falsafiy tafakkurini o'zida mujassamlashtirgan asari «Qoralar falsafasi»dir. Asar kirish va to'rt fasl (qism)dan iborat. Har bir qismda shoira ijtimoiy hayotdagi biror muhim masalaga o'z qarashlarini va mushohadalarini bildiradi. U kambag'al xalq hayotiga achinadi, zamonasidagi irqiy kamsitishlarga o'z noroziligini ifoda etadi. Shuningdek ayollar taqdiri haqida gapirib, ularning jamiyatdagi qonuniy o'rni va huquqlarini talab qilib chiqadi. Har bir mushohadaning oxirida bir she'r keltirilib, qissadan hissa chiqariladi. Asarda insoniy fazilatlar ulug'lanadi: «Asar Janub va sharq xalqlari monandi Arab, Afg'on, Selon, Hind va Kashmir xalqlari qorayuz, oqko'ngil xaloyiq erurlar. U xaloyiq ham aslzoda, oq tanlar kabi odam, a'zoyi badan, qo'l-oyoq, til, ko'z va aql-hush, g'ayrat, quvvat va tafakkurga molikdurlar.

[1] O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.1-jild. 710-bet.

[1] O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.1-jild. 710–711-betlar.

Anbar Otin onaning insoniyat oldidagi xizmatlarini sanar ekan, har qanday insonning onasi har qanday donishmandning enagasidir deydi: «Ona shunday mohir donodurki, Aflotun va Arastuni, Abu Sino va Ulug'bekni, Jomiyni, Sa'diyni, Firdavsiyni va Xayyomni, Nodira va Uvaysiyni... olamni ko'rishga... davru mohir qilibdur». Anbar otin ozod va baxtli hayot kelishiga umid bildiradi, bunga qattiq ishonadi ham. U kelajakka umidvor boqadi, ayollarni o'z haq-huquqi uchun kurashishga chaqiradi.

Dilshod Otin, (Barno, Dilshodi Barno taxalluslari: asl ism-sharifi Dilshod Rahimqul so'fi qizi), **(1800–1905/06)**. U 17 yoshida asirga tushib O'ratepadan Qo'qonga olib kelinadi.Bu yerda o'zbek yigitiga turmushga chiqib, umrining oxirigacha shu yerda yangidan o'zbek tilida ko'plab g'azallar yozadi.

Dilshod o'z ijodida jamoatchilik fikrini bayon etadi , hayotning turli tomonini ochib beradi. Uning tojik va o'zbek tillarida yozilgan asarlari bir-birini to'ldiradi va boyitadi. Ularni bir-biridan ustun qo'yish qiyin, chunki shoira bu tillarni mukammal bilganligi tufayli ikkala tilda ham chuqur, mazmunli asar yozadi va yurakdagi, qalbdagi so'zlarini mohirona bayon etadi.

Dilshod o'zining she'r va g'azallarida hukmron sinfning yuqori tabaqalarini, hukmdor va ekspluatatorlarning kirdikorlarini tanqid qiladi. Ma'naviy tushkunlikni, tekinxo'rlik va bezorilarni qoralaydi.

Dilshod Umarxon bilan uchrashganini quyidagicha bayon etadi: «Meni yasantirganday yalang'ochligimcha qandaydir xonaga olib kirishdi.U yerda amir chopon va sallalik o'tirar edi. Oldida qora stol, uning ustida suv, pichoq va bir dona anor bor edi.

Xon baland bo'ylik qora ko'zlik qora soqolli va ochiq yuzli bo'lib salobatli ko'rinardi. Mening salomimdan keyin men bilan hushmuomalalik bilan suhbatlashdi. Uning hushmuomalaligiga qaramay, menga u johil va qonxo'r podshoh bo'lib tuyuldi. U menga: «Qani, g'azal tuzadigan tojik qizi, yonimga kel» – deydi.

Men bilan savol-javob qilib, ismimni, kelib chiqishimni so'rab bo'lib, anor haqida g'azal to'qishimni talab qiladi:

Bu dunyoda osmon gumbazini ko'rdim men,
Ichi to'la g'amlarni ko'rdim men.
Yupqa parda bilan qoplangan yuzlarni ko'rdim men,
Bag'rilari qonga, ko'zlari yoshga to'lganlarni ko'rdim men
Umarxon farmoni ila shafqatsiz qilich bilan,
Har bir go'zal yuraklari kesilganini ko'rdim men.

Men bu she'rni o'qib bo'lishim bilan amir ikki marta qarsak chaldi. Mahram kirdi. Amir: «Bu sochi kesilganini zindonga olib boringlar» deydi va ko'zi bilan qandaydir ishora qiladi[1].

Dilshodning hayoti haqidagi ma'lumotlar uning o'z asarlarida va qo'qonlik shoir Sulaymon Rojiyning «Muhtasar ul-ash'ori Dilshod» kitobida saqlangan. Uning otasi ham shoir bo'lib, u qatl etilgan. Dilshod unda juda yosh edi, onasidan ham erta judo bo'lib (1814) buvisi qo'lida tarbiyalangan. Uni 17 yoshida (1818) Umarxon sarbozlari Qo'qonga asir qilib olib ketgan. Biroq Dilshod tikso'zligi tufayli Umarxon saroyidan haydaladi (to'g'rirog'i qochishga muvaffaq bo'ladi – mualliflar) keyin Toshmaxdum degan imomga turmushga chiqadi. Shoiraning qaynonasi ma'rifatli, bilimdon ayol bo'lib, muallimalik qiladi. «Men,– deb yozadi. Dilshod – 88 yoshimgacha oynasiz xat ko'rib, maktabdorlik qildim. 51 yil maktab tutib, a'lo avsat hisobida 23 talaba tutib, 891 qizni basavod qildim. Alardin qariyb to'rtdan biri tab'i nazmlari bor erdi. Boz avval oxir ikki yuzdan ortiq nazmxon shoiralar ta'lim olib chiqqan erdi. Kamina o'rda shoiralariga qo'shilmoq orzusidan mahrum erdi. Ammo ulug' otinlar: Jahonbibi va Nodiraxonim nazmlari salihimg'a quvvat bahsh etadilar. Nazmlarimni devon qilmoq borasida orzu bor edi».

Dilshod talabalari orasida Anbar otinga alohida e'tibor bergan. Dilshod adabiyotga erta kirib kelgan. Barno va Dilshod taxalluslari bilan o'zbek va tojik tillarida she'rlar yozgan. Shoira g'azal, muxammas, musaddas, badiiy xotiranomalar, bir necha doston yaratgan («tarixi muxosara», «Xatmi muntaham ul-ash'or», «Zamonadin shikoyat», «Hayot madhi» va boshqalar). Uning asarlarida real tarixiy hodisalar, xalq hayoti va turmushi haqida fikr yuritilgan. Shoira xaqgo'ylik to'g'rilik bilim kishini illatlardan holi tutadi, yuksaklikka ko'taradi,nohaqliq egrilik esa halokatga duchor etadi, degan fikrni ilgari suradi.

[1] Muxtorov A.Дилшод и её место в истории общественной мысли таджикского народа в XIX-начале XX вв., ст. 302–305.

Dilshod g'azallarida bosh mavzu sevgi, muhabbatdir. Shoira sof muhabbatni zo'r ehtiros bilan kuylaydi. Vafosiz, xudbin ma'shuqalarni makkor va hiylagar, deb ataydi. Shoira asarlarida zamon bilan hamnafaslik sezilib turadi. Shoiraning «Sabot ul-bashar maa tarixi muhojiran» («Inson matonati va muhojirlar tarixi»)da o'zining tavalludi, oilasi va ayanchli taqdiri bayon qilingan. Zotan, uning taqdiri ham muxojirlar taqdiridan farq qilmagan. Bu asarga shoiraning o'zbek tilidagi 37 ta va tojik tilidagi 5 ta g'azali ham kiritilgan.

Dilshodning ijodi tarixiy materialga boyligi, ijtimoiy mazmundorligi, haqqoniyligi, xalqparvarlik g'oyalari bilan sug'orilganligi uchun ham o'zbek va tojik mumtoz adabiyotining qimmatli namunalaridan hisoblanadi.

Dilshod Otinning «Tarixi muhojiron» asarida 19 asrda Qo'qon xonligidagi tarixiy, ijtimoiy-siyosiy voqealar aks etgan. Ayollarni ma'rifatli, erkin, jamiyatning teng huquqli a'zolari bo'lishga chorlagan.[1]

Qo'qonlik shoir va shoiralar haqida Dilshod bunday deydi:

«Men anchadan beri yashab kelayotgan Qo'qon shoirlar shahridir. O'n ikki darvozalik bu katta shaharda to'rt yuz qirq mahalla bor deydilar va har birida shoirlar bor. . .

Qo'qon maydonining Sarimozor dahasida birorta mahalla yo'qki, u yerda biror bir shoir va donishmand bo'lmasa, Xo'ja Kalon To'ra mahallasida mendan tashqari yana Mahzani, Turobi va Bahori taxallusli shoirlar va Fidoiy ismli shoira yashardilar.

Bizning qo'shni Buzrukxo'ja mahallasida qachonlardir juda iste'dodli, shirinso'z shoir janob Bog'dor Eshon Nizomi yashar edi. Hozir bu mahallada shoira Mohinabonu va Hafiza otin va shoir Sabuhi yashaydilar. Yana bulardan tashqari, mening iste'dodli o'quvchilarimdan Bahri otincha va Anbar otinchalar ijodiyotining cho'qqisidadirlar. Yana qo'shni Qo'rxona mahallada yosh shoir va mohir san'atkor xattotlar yashaydi. . .

Agarda qibla tomonga qarasak panjarasoz mahallasini ko'ramiz. U yerda o'zlarining she'rlar devoniga ega bo'lgan Sadon va Qori Devona shoirlar bor. Qisqa qilib aytganda, Movarounnahrning poytaxti bo'lmish bu shaharda har bir avlodda minglab shoir va o'qimishli kishilar, ulamoi fozillar yashab, o'zlarining minglab rejalari bilan o'z asarlarini yaratdilar va o'zlarining she'rlarida falakning taqdiridan arz qilib va dodlab ketar edilar.

So'z va g'azal ustalaridan biri Anbar otin-Jahon otun Uvays ismli ham Shu Shaharda yashab vafot etgan. Juda ko'p shoir va donishmandlar o'z go'zal va jozibakor asarlarini yaratib ketdilar...»[2].

Dilshodning so'ziga qaraganda, «ayniqsa shoir Mahjub hurfikrli shoirlarning yuqori pog'onasida ekan va ularning joylari guloh yonida ekan. Lekin ular hammom gulohida yashashiga qaramay, ularning hurmatlari baland ekan. Bulardan tashqari yana Muntazir, Mahmud va Gulxaniy ismli shoirlar bo'lgan. Hozir Mahmud va Muntazirlar hayotlar, lekin na ilojkim borki, ularni ko'rsak ular guloh yonida, men esa bir uyning burchagida katakka solingan qafasdadirman. Bundan xalos bo'lish faqat xalq irodasi bilan amalga ochishi mumkin. »[3].

Xullas, yuqoridagi fikr-mulohazalar shundan dalolat beradiki, chor Rossiyasining og'ir mustamlakachilik zulmi siyosati davrida ham Turkistonda siyosiy-ijtimoiy va madaniy hayot to'xtab qolmadi, xalqimiz o'zining an'anaviy tarixiy taraqqiyotiga sodiq qoldi, jahon fani va madaniyati xazinasi rivojiga munosib hissa qo'shdi.

Nazorat savollari

1. *K.F.Kaufman Turkistonda maorif sohasi bo'yicha qanday ishlar olib bordi?*
2. *Middendorf va tarixchi olim Haydarbek Bobobekovlar Turkiston aholisini turmush tarzi, ijtimoiy hayoti haqida qanday fikrlar aytgan?*
3. *Mustamlakachilik davrida Turkiston o'lkasida ijod qilgan shoir va olimlardan kimlarni bilasiz?*
4. *Mustamlaka tuzumi davrida matbuot, davriy nashrda qanday go'yalar ilgari surilgan?*

[1] O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 3-jild, 299-bet.

[2] Muxtorov A. O'sha asar.305-bet.

[3] O'sha asar 302-bet.

VI BOB

TURKISTON XX ASR BOSHLARIDAGI SIYOSIY LARZALAR VA BO‘HRONLAR DAVRIDA

XX asrning dastlabki o‘n yilliklari jahon xalqlari uchun nihoyatda og‘ir, tashvishli, inqiroz va bo‘hronlarga boy yillar bo‘ldi. Jahon iqtisodiy va siyosiy bo‘hronlari birinchi navbatda Yevropa va Sharqning rivojlangan mamlkatlarini o‘z girdobiga tortdi. Ular bu og‘ir iqtisodiy va siyosiy bo‘hronlardan chiqib ketish maqsadida tajovuzkor tashqi siyosat olib bordilar. Oqibatda fojiali va qirg‘inbarot urushlar kelib chiqdi. 1904-yilda boshlangan rus-yapon urushi va 1914–1918-yillardagi dunyoning 28 mamlakatini o‘z domiga tortgan birinchi jahon urushi bu fikrimizning yaqqol dalilidir. Urushlar tarixda hech qachon yaxshilik va xayrli ishlarga olib kelmagan. U doimo xarobalik va vayronalikni, ochlik va qashshoqlikni, ya’ni qisqa qilib aytganda siyosiy, silsila va larzalarni olib kelgan. Buni biz chor Rossiyasining mustamlaka o‘lkasi bo‘lgan Turkiston misolida aynan ko‘ramiz.

1. Turkistonda chor Rossiyasi mustamlakachilik zulmining yanada kuchayishi

Chor Rossiyasi 1864–1895-yillar mobaynida Turkistonni bosib olgach, o‘lkada qattiqqo‘llik bilan mustamlakachilik siyosatini olib bordi, endi mehnatkashlar ommasi ikki tomonlama ekspluatatsiya qilina boshlandi. Chor Rossiyasi, ayniqsa, rus-yapon va birinchi Jahon urushlari munosabati bilan o‘lkada Mustamlakachilik milliy zulm va zo‘rlik siyosatini avjiga mindirdi. U o‘z oldiga bosh maqsad qilib Turkiston o‘lkasi boyliklarini talash va yerli xalqlarni qattiqqo‘llik bilan ekspluatatsiya qilib, ularning qonini zulukdek so‘rish uchun ulug‘ davlatchilik siyosatini olib bordi. Chor ma’murlari bu boradagi o‘z jirkanch niyatlarini hech kimdan yashirgan ham emaslar va faqat o‘lkadan ko‘plab boylik va foyda olib ketish niyati bilan nafas olganlar. Buni biz 1906-yilda moliya ishlari vaziri Sergey Vittye nomiga yozilgan “Записки о государственних и общественно – экономических нуждах Туркестанского края” deb nomlangan xatning mazmunidan bilsak ham bo‘ladi. Bu xatning 26–27-betlarida Turkiston o‘lkasi Rossiyaga foyda keltirish mumkingina bo‘lib qolmay, balki majbur hamdir, deyiladi. Buning uchun vaqtni qo‘ldan boy bermasdan qat‘iylik bilan quyidagi tadbirlarni amalga oshirish tavsiya qilindi;

1.Olinadigan boyligiga qaramasdan, foydalanishdan chetda qolgan yerlarni davlat hisobiga o‘zlashtirishni tezlashtirish;

2.Eng unumdor yerlar hisobiga qishloq xo‘jaligi sanoatini rivojlantirish;

3.O‘lkaning tog‘ boyliklaridan foydalanish;

4.O‘lkani ruslar tomonidan ekspluatatsiya qilishni kuchaytirishga keng imkoniyat yaratib berish;

5.Xalq maorifini rus uslubi buyicha rivojlantirish;

6.O‘lkani dastlab biz bosib olgan davrdagi o‘rnatilgan tashkiliy boshqaruv yo‘nalishlarini qo‘llab-quvvatlash lozim.

Ana shu belgilangan tadbirlarning barchasi Rossiya hukumati va chor ma’murlariga Turkiston o‘lkasi boyliklarining doimiy suratda keng ko‘lroq oqib kelishini ta’minlashi lozim edi. Agar 1888–1893-yillar moboynida Turkistondan Rossiyaga 14 257 515 pud qimmatbaho paxta xomashyosi tashib olib ketilgan bo‘lsa, 1914–1916-yillarda jahon urushi bahonasida 41 million pud paxta tolasi olib ketilgan. Umuman olganda 1880–1917-yillarda Turkiston o‘lkasidan Rossiyaga jami bo‘lib 225,8 million pud paxta tolasi olib ketilgan. Bunday surbetlarcha talonchilik tarixda kamdan kam bo‘lgan. Og‘ir iqtisodiy vaziyatga qaramay, chor Rossiyasi Buxoro (Kogon-Qarshi-Termiz), Farg‘ona (Qo‘qon-Namangan-Andijon), Yettisuv (Aris-Burnas) temir yo‘llarini qurdi. Bu yo‘llar orqali o‘lkada yetishtirilgan dehqonchilik mahsulotlari va tabiiy boyliklarni imkoniyati boricha ko‘proq Rossiyaga olib ketildi. 1914–1916-yillarda paxtadan tashqari Rossiyaga 3 million puddan ortiq paxta yog‘i, 200 ming pud sovun, 300 ming pud go‘sht, 474 ming pud baliq, 70 ming ot, 12.797 tuya, 270

arava, 1344 o‘tov, ko‘p miqdorda quruq mevalar va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari o‘lkadan olib ketilgan. Shuning singari 1914-yilda Yettisuv viloyatidan 34 million so‘mlik yirik va mayda qoramol, 1915-yilda Sirdaryo va Yettisuv viloyatlaridan 1 million bosh qo‘y olib ketilgan.

Chor Rossiyasi Turkiston o‘lkasiga xomashyo bazasi sifatida qaradi va shu boisdan og‘ir sanoat korxonalarini qurish masalasiga mutlaqo e’tibor bermadi. U faqat tez foyda beradigan, kichik-kichik yengil hunarmandchilikka oid korxonalar qurishga harakat qiladi. Turkiston o‘lkasidagi sanoat korxonalarining asosiy tarmog‘i paxta tozalash zavodlaridan iborat bo‘lib, 1914-yilda ularning soni 254 ta edi. Bu korxonalar Turkistondagi barcha sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarining to‘rtdan uch qism mahsulotini berar edi. Umuman olganda Turkiston o‘lkasidagi sanoat ishlab chiqarishi sof mustamlakachilik xarakteriga ega bo‘lib, u asosan qishloq xo‘jalik mahsulotlarini birlamchi ishlab berish va yer osti qazilma boyliklarini qazib olishga moslashtirilgan edi. O‘lka sanoat mahsulotining deyarli hammasi (paxta tolasi, neft, ko‘mir, paxta yog‘i, sovun va hokazo) Rossiyaga olib ketilar edi.

1891-yilda Rossiyada sodir bo‘lgan ochlikdan so‘ng Turkistonga bamisoli vabodek yopirilib ko‘chib kelayotgan oilalar oqimi ko‘paydi. 1906-yildayoq o‘lkaning besh viloyatida 451 ming tanob yerga ega bo‘lgan 136 rus posyolkalari paydo bo‘ldi. Har bir xo‘jalikning tomorqasi 34,5 tanobdan iborat edi.[1] Chor hukumatining bunday agrar siyosati natijasi o‘laroq qishloq aholisi o‘rtasida yersizlar soni ko‘payib ketdi. Yersiz xo‘jaliklar o‘lkaning ayrim tumanlarida 40 foizga qadar yetadi. 1910-yilda butun Turkiston o‘lkasida yersiz dehqon xo‘jaliklar soni 30 foizni tashkil etgan.

Chor ma’murlari mahalliy xalqni qorong‘ulik va zabunlikda saqlash yo‘lini tutdilar. Xalq maorifi tizimi qattiq nazorat ostiga olindi, ruscha tartib qoidalar joriy qilindi, rus tili rasmiy tilga aylantirildi, ruschani bilgan fuqarolar har tomonlama rag‘batlantirildi. Chor ma’muriyati Turkiston musulmon aholisining diniy e’tiqodi, his-tuyg‘usi, diyonatiga, milliy qadriyatlariga qarshi hujum e’lon qiladi. Musulmonchilikning beshinshi farzi hisoblangan Haj ibodati, muborak Ka’ba safari Rossiya imperatori farmoni bilan 1903-yildan boshlab taqiqlab qo‘yildi. Bundan kutilgan maqsadni Muso Turkistoniy o‘zining «Ulug‘ Turkiston fojiasi» asarida shunday ta’riflagan: “...Hajga borgan bir Turkistonli u safar munosabati ila chet davlatlarni ham ko‘radur, sayohatdan foydalanadur, ko‘zi ochiladur, musulmon davlatlarini, xususan Turkiya saltanatini, Islom shavkatini, Islomni quvvatini ko‘radur. Ko‘zi ochiq ziyolilar bo‘lsa istibdodga qarshi chiqishni o‘rganadur, ma’lumotlari ziyodalanib, zehnlari ochiladur. O‘rik o‘rikni ko‘rib olayadur deganidek Hajga borgan Turkistonliklar mustaqil hur davlatni ko‘rib havaslanadi. Xulosa-muborak safar, Haj safarini natijasi o‘laroq turkistonliklar o‘z huquqlarini, istiqlollarini talab qiladurlar, isyon chiqaradurlar deb man qiladi. Andijondagi Dukchi Eshon voqeasi ruslarning shundoq andishaga tushadurg‘on bir namunadir».

Tohir Shokir Labik o‘zining 1934-yilda Berlinda chop ettirilgan «Turkiston paxta xo‘jaligi» kitobida; 1.«Ibtidoiy maktab ruschadur. O‘quvchilar ruscha o‘qiydur. 2.O‘rta maktab ruschadur. Bu maktabning talabalari 400 bo‘lib, shundan ikki kishi musulmon edi. Biri Andijondan, yana bir O‘shdan». ...O‘quvchi ma’lumotini orttirish uchun gimnaziyaga yoxud Toshkentdagi seminariyaga, Peterburgdagi akademiyaga joylanishi missionerlarning qo‘lidadur. Ilm tahsili uchun xorijga chiqishga izn yo‘q. Diniy bo‘lsin, faniy bo‘lsin, har qanday ilm o‘quvchilar Rossiyaning ichida ilm o‘qiydur. Buni Moskov va Peterburg ta’min etadur. Ammo no‘g‘oylardan Misrda, Xijozda tahsil ko‘rgan olimlar chiqsa esada, juda oz, barmoq bilan sanarli darajadadur. Bizning Turkistondan xorijiy tahsil ko‘rgan faloniy deb zikr qilishga hech raqam yo‘qdur. Andijondagi ayni maktabda norasmiy sur’atda vaqtincha haftada ibtidoiy ikki dars musulmoncha o‘qitulur edi”, – deydi.

Tohir Shokir Labik yerli tub xalq tili va islom diniga qarshi uyushtirilgan ulug‘ davlat shovinistik siyosatini fosh etib quyidagilarni yozadi:

1. Musulmonlar o‘lturg‘on shaharlarda qancha daha bo‘lsa, har dahada bir rus maktabi bo‘ladur. Nafaqasi davlatga oyiddur.

[1] Дело концелярии Туркестанского генерала губернатора 1907,№2.

2. Ruscha maktab ochilmog'on joylarda musulmonlarning masjid solishi, madrasa qilishi mumkin emas.

3. Musulmon muddarislarining, muallimlar va imomlarning va boshqa diniy xizmatchilarning ruschani yaxshi bilishlari shartdir.

4. Aholi tarafindan ochilgan diniy maktablarning nafaqasi xalqqa oyiddur. Ruscha ta'lim ko'rmagan bolalar bundoq islomiy maktablarda o'qish huquqidan mahrumdurlar.

5. Yerliklar tarafidan ruscha maktab ochilgan taqdirda, muallimning maoshi davlatga oyid bo'lib, boshqa nafaqalari, musarraflari boshqalarning gardanigadur.

Yuqoridagi shartlarning tahqiq etib - etmasligi missionerlar faoliyatiga bog'liq edi. Missionerlar maorif nazorati, bo'lis idorasi hammalari bir kishidur. Garchi idoralari boshqa, ismlari boshqadur.

Zikr qiling'on turluk shartlar ila ochilg'on maktablarning davomli sur'atda kontrol qilish, surishtirish o'zi missioner, vazifasi inspektor bo'lg'onlarning haqqidur.

Taftishning kayfiyati; zikri kechgan ruscha maktablarda faqat ruscha o'qilurmish yoxud boshqa ilm ham o'qitilurmu? Muallimlar musulmon ruhoniylaridanmu? Ba'zi dahadamu? Ochilgan maktabdagi bolalar o'qishga majburmular, ixtiyorlikmu? Talabalarning saviyasi ruslarning maorif nizomiga muvofiqmu? Darsning o'qilishi maorif loyihasiga mutobiqmu va shunga o'xshash bahslar, savollar davomli sur'atda bo'lib turodur».

Asosiy maqsadi tarjimonlar tayyorlashdan iborat bo'lgan «rus –tuzem» maktablari o'qituvchilari yerlik millatning tilini biladigan o'rislardan bo'lgan. Yerlik bolalar ruscha ibtidoiy maktabga qaydsiz, shartsiz olinaverganlar. Nafaqalarini ham davlat to'lagan. Ammo o'rta maktab, oliy maktablarga qabul uchun rus lug'atini yaxshi bilishi shart qilib qo'yilgan. Bularning nafaqalari, deydi Shokir Labik; «...musulmonlarning hisobidan to'lanodur».

«...Islom diniga mansub yerlik maktab talabalaridan hech kimsani ruscha maktabga qabul qilinmaydur, qat'iyan man qilingandur.

...Ruscha maktab ochilmog'on bir mahallada musulmonlar tarafidan islomiy madrasa yoki maktab solishga izn yo'qdir...»

Agar bunday madrasa va maktablar ruschani o'qitish sharti bilan rus ma'murlari ruxsatiga ko'ra ochilgan taqdirda ham uni tamomlab shahodatnomaga ega bo'lgan «...musulmonlar faqat diniy vazifalarga tayinlanadurlar, idora ishlaridan mahrumdurlar».

«Zamon-zamon o'rus zamoni keldi. Ruscha o'qish va o'qitish rivoj bo'ldi. Har yo'l ila rus madaniyati, rus tilini o'qishga, o'rganishga musulmonlarni qiziqtirildi.

Ruscha bilg'onlarni imtiyozi bo'ldi. Rasmiy til davlat tili ruscha bo'lg'oni uchun xalqning idoraviy muomilalarning ruscha bo'lishi majburiy edi...»

Rossiya hukumati Turkiston o'lkasida maorif ehtiyojlariga umuman past nazar bilan qaragan va bu sohaga harbiy-mirshablik boshqaruvni saqlashni ta'minlashga ketadigan xarajatlarga nisbatan 35 barobar kam mablag' sarf qilgan.

Turkistondagi sanoat korxonalarida ishlayotgan ishchilarning o'rtacha ish haqi Markaziy Rossiyadagi ishchilarning ish haqlariga nisbatan 1,5 barobar kam bo'lgan. Turkistonning o'zida ham bir korxonada ishlab, bir xil vazifa va yumushni bajargan rus millatiga mansub ishchi yerli millat vakiliga qaraganda ko'p maosh bilan ta'minlangan. Shaharlarda sanoat korxonalari va temir yo'llarda ishlaydigan ishchilar g'oyatda og'ir sharoitlarda mehnat qilganlar. Ishchilarning ish kunlari odatda 10-12 soatga, ba'zi tarmoqlarda esa 17-18 soatgacha cho'zilardi. Ishchilarning maishiy ahvoli to'g'risida hech kim g'amxo'rlik qilmasdi.

Tub yerli aholi deyarlik saylov huquqlaridan mahrum bo'lgan. Buni Davlat dumasiga o'tkazilgan saylovlarda ochiq-oydin ko'rish mumkin edi. To 1906-yilga qadar ham chor ma'murlari Turkistonda Davlat Dumasi saylovlari tartib-qoidalarini ishlab chiqishga shoshilmagan edi.

1906-yil 27-aprelda Rossiya parlamenti o'z ishini boshladi. Ana shunday tarixiy voqeadan so'ng besh kundan keyin Sankt-Peterburg podsho farmonini Toshkentga yubordi. Bu farmon «Yettisuv, Kaspiyorti, Sirdaryo, Samarqand va Farg'ona viloyatlarida Davlat dumasiga saylovlar haqidagi holatni va unga qo'shimcha qonun-qoidalarni qo'llash haqida qoidalar» deb ataldi. Bu farmonga ko'ra tub yerli aholi bo'lmagan rus tilida so'zlovchi kelgindi millatlar vakillari umumiy saylovchilar sonidan qat'i nazar har besh viloyatdan bittadan, Toshkentdan va Yettisuvdan kazak qo'shinidan bittadan, jami bo'lib 7 deputatni, mahalliy tub yer aholisi esa umumiy aholi sonidan qat'i nazar viloyatlar va Toshkentdan jami bo'lib 6 deputatni saylashi kerak edi. Ana shu tariqa rus deputat uchun o'rtacha 46 ming tub yerli yoki o'zbek deputati uchun esa 896 ming saylovchi ovoz berishi kerak edi. Bu degan so'z mahalliy xalqning saylov va saylanish huquqi kelgindi rus millati vakillariga qaraganda 20 barobar kamsitildi va bu Davlat Dumasida mahalliy millatdan saylangan deputatlarning kelgindi rus millati vakillaridan saylangan deputatlarga nisbatan bosimi oshib ketmasligi uchun maxsus o'ylab topilgan yo'l edi. Turkiston aholisi markazda I Davlat Dumasi tarqatib yuborilgach, 1907-yil II Davlat Dumasi saylovlarida qatnashdi. Bu saylov natijasida rus mustamlaka istibdodi tomirlarining tobora chirib borayotganligini ko'rsatdi, Shovinist va rusparast deputatlardan birontasi g'alabaga erisha olmadi. Rusiyzabon millatlar vakillaridan saylanishi lozim bo'lgan o'rinlarni sotsial-demokratlar (bolshevik va mensheviklar), sotsial-inqilobchilar (eserlar) va kadetlar uyushmasi bo'lmish «taraqqiyparvar saylovchilar» guruhi egalladilar. Mahalliy tub yerli aholi vakillari nomidan Davlat dumasiga Toshkentdan «Jahongir domla» sifatida tanilgan taniqli olim V.P.Nalivkin, ulamo Abdurauf qori Abduvohid Qoriyev, Samarqanddan savdogar Toshpo'lat Abduholiqov, Farg'onadan savdogar Muhammadjonov, Sirdaryodan chorvador boy T.Olloberganov, Yettisuvdan muhandis Muhammadjon Tanishboyev, Kaspiyorti viloyatidan podpolkovnik Maxtumqulixonlar saylangan edilar.[1]

Asosan tub yerli millat aholsidan iborat bo'lgan qishloq mehnatkashlarining ahvoli shahar aholisiga nisbatan ham achinarli edi. Muhammad Muso Turkistoniy «Ulug' Turkiston fojiasi» kitobida qayd qilishicha; «Ruslarning Turkistonga biz madaniyat keltirdik Turkistonni obod qildik degan iddaolari bo'sh so'zdan iborat bo'lib qoldi... Xalq faqirlashdi, sindi-sindi ko'paydi, hamma ish bank va shirkatlarning foydasig'a hal bo'ldi. Masalan, bir kishining bankidan ming (1000) so'm qarzi bor. Vaqtida to'lay olmadi. Haftalik oylik o'sgan foydasi bilan u qarzni uch ming (3000) so'm bo'lg'onligi, u bechora qarzdor vafot qilib vorislari to'layolmay, nihoyat hovli-joylari, bog'lari, bo'stonlari sotiladur. Puli bankka to'lanadur. Bu ishlar ayb bo'lmay elda, yurtda odatlanib, qonunlashib qolg'oni ma'lumdur. Yer va suvlarni sotib bankni haqlarini topshirish uchun Rossiyaning maxsus bir idorasi bordurki, «tanfiz idorasi», deb tarjima qilinsa bo'lur. Paxtadan alamzada bo'lg'on, qarzdor bo'lib, to'lay olmog'on bechora dehqonlar, zamindorlar haqida so'zlang'on she'rlar ham bor:

Paxtani ko'p ekishib chiqdi alarni paxtasi
Gar Egar soldirmasa boshida veksel nuqtasi.
Paxtaga pul chiqsa, mardum och bo'ridek
Berishin fikr aylamay pishpak-to'qmoqg'a qochar.

Tohir Shokir Labikning «Turkiston paxta xo'jaligi» kitobida yozishicha, Turkiston dehqonlarining davlat bankidan va boshqa banklardan bo'lg'on qarzi 1912-yilda bir yuz ellik olti million yetti yuz o'n ikki ming oltin so'm bo'lib, shundan Farg'ona dehqonlarining hissasiga tushgani; 51 foiz, ya'ni 80.797000 so'm oltinni tashkil etgan.

Chor hukumati aholidan olinadigan soliqlarni oshirish hisobidan ham katta daromad orttirar edi. Masalan, soliqlardan kelgan daromad miqdori 1913-yida 23 million so'mni tashkil etgan bo'lsa, 1916-yilda 33,3 million so'mga yetgan. Bu summa o'sha vaqt uchun juda katta mablag' hisoblanardi, albatta. Masalan, «Туркестанский голос» gazetasida 1916-yil oxirida Andijonning eski shahar qismida bir qadoq qo'y go'shtining bahosi 20 tiyin bo'lgani holda yangi bozorida esa 25 tiyin bo'lgan. Yer solig'i 1914-yildagi 6859021 so'mdan 1916-yilda 14 311 771 so'mga yetdi. Bir pud paxta tolasiga 2 so'm 50 tiyindan qo'shimcha soliq olish joriy etildi.

Qishloq dehqonlari oddiy mehnat qurollari: belkurak ketmon, omoch-bo'yinturuq, o'roq, panshaha kabilar bilan qurollangan bo'lib, ularning mehnat unumlari nihoyatda past bo'lgan. Ularning aksariyati ot-ulovga ham ega emasdi. Ot-ulovsiz bo'lgan dehqon xo'jaliklari Sirdaryo

[1] Bundan keyingi yillarda Turkistonning Davlat Dumasiga saylanish uchun olib borilgan kurash tarixi T.Katyukovning "O'zbekiston tarixi"jurnalining 2002-yil 3- sonida e'lon qilingan "Из истории борьбы за представительство Туркестана в Государственном думе Российской империи" nomli maqolasida yoritilgan.

viloyatida 20,3 foiz, Samarqand viloyatida 29,6 foiz va Farg'ona viloyatida 41,3 foizni tashkil etgan. Chor ma'murlari qishloq xo'jalik texnikasini yetkazib berish, irrigatsiya, melioratsiya ishlari masalalariga mutlaqo e'tibor bermaganlar. 1910-yilda butun hozirgi O'zbekiston hududida hammasi bo'lib 1071 plug bo'lgan, xolos. Mustamlakachi chor unsurlarining butun diqqat e'tibori o'lkadagi aholi qo'lidagi boyliklarni har xil yo'llar bilan shilib olib Rossiyaga tashib ketishga qaratildi. XIX asrning 60-yillaridan to oktabr to'ntarishiga qadar Rossiyadan turli gazlamalar va boshqa mollarning ko'p miqdorda kelib turishi mehnatkash ommaning yanada qattiqroq «shilinishiga» sabab bo'ldi. O'lkada ming yillardan buyon davom etib kelgan ajoyib hunarmandchilik tarmoqlari, birinchi navbatda to'qimachilik va bo'yoqchilik tanazzulga uchradi. Chunki o'zbek paxtasi, ipagidan Rossiyaga olib ketilib ishlangan gazlamalar mahalliy hunarmandlar qo'lda to'qigan gazlamalarni ichki va tashqi bozordan siqib chiqargan edi.

Tohir Shokir yuqorida nomi eslatib o'tilgan kitobida shunday hikoya qiladi: «Turkiston paxtasi uchun Moskovdan pul keladur. Bu to'g'ri, ammo ruslar paxta uchun kelg'on pullarni turlik-turlik yo'llar bilan qaytarib Moskovga olib ketadur. Masalan; o't aroba, otash aroba, shayton aroba, ot arobasi, elektrik asboblari, telefon va olotlari, choy, shakar, gazlama, idish-tovoqlar, imorat asboblari, qishloq xo'jalik asboblari, sanoat moshinalari, maorif ehtiyojlari va shularga o'xshash zaruriy ashyolarni Rossiyadan keltirib, Turkistonga yog'dirib, ham paxtaning pulini oladur, ham millatdagi mavjud boyligini shimirib oladurg'on bo'ldi. Bular yetmaganidek ichkilik, qimor, fahsh, sudxo'rlik yo'llari bilan xalqning bisotida bor narsalarni chilib oladurg'on bo'ldi. Rossiya insonlarning kundalik hayotida ehtiyoji tushadirg'on zaruriy asbob, ashyo va ziynatlarini boshqa davlatlardan keltirishni man qiladi. Qo'shni davlatlardan: Eron, Afg'oniston, Hindiston, Chin (Xitoy)dan keltirishga to'sqinlik berdi. Faqat hamma narsani ruslar, Rossiyadan keltirib paxtani va boshqa ma'dan pullarni o'zi qaytarib olib, ekspluatatsiya qilishda hech qusur qilmas bo'ldi. Buning ustig'a, Turkistonda kamyob yana boshqa nav mollarni Rossiyadan keltirib bizlarga sotib qo'limizdagi va sanduqlarimizdagi pullarimizni shupurib oladurg'on bo'ldi. Yana Turkistonga madaniyat keltirdik taraqqiysiga sabab bo'ldiq deb qilg'on iddaolari oshiqcha bo'ldi».

«Turkiston xabarnomasi» gazetasi bozorlarda narx-navo oshib, xalqning ruhiyati tushganligini yozadi.

Xo'sh, dastlabki inqilob davrida Turkiston o'lkasida, aytaylik Kattaqo'rg'onda narx-navolar qanday edi? 1905-yangi yilning ilk bozori kuni Kattaqo'rg'onda eng zaruriy oziq-ovqat mahsulotlari tubandagi narxlarda sotilgan ekan; bir botmon (8 kilo) sara bug'doy 45 tanga (Kattaqo'rg'onda 15 tiyin bir tanga hisoblangan), bahorgi bug'doy esa 52 tanga, bug'doy uni 52–56 tanga, arpa, jo'xori, moshlarning bahosi bir xil 32 tangadan, tariq 28 tanga, kunjut 115 tanga, zig'ir urug'i 60 tanga, shu yerlik kishilarga qarashli zavodlarda ishlab chiqarilgan bir botmon paxta moyi 22 tanga, «Birodarlashgan Turkiston» zavodidan keltirilgan moy esa 14 tanga, bir qadoq (400 gramm) mol yog'i 20 tiyin, qo'y yog'i esa 22 tiyin. Mol go'shtining bir qadog'i 8 tiyin, qo'y go'shti 12 tiyin. Kezi kelganda o'sha paytlari paxtaning bahosi qancha bo'lganligi to'g'risida alohida to'xtalib o'tmoqchimiz: bir botmon (8 kg) birinchi nav paxtaning narxi 90, 100 tanga, agar chigiti chala pishgan bo'lsa 50, 60 tanga, II-III navlari 30, 40 tanga turarkan. Demak bir kilogramm paxtaning puliga (ya'ni, 187,5 tiyinga) to'rt (4) kg qo'y go'shti, bir yarim tiyinga birorta hammol yollab o'sha masalliqni uygacha ko'tartirib borish mumkin ekan.

«Bozorlar hiyla tushkun ruhda o'tmoqda, dehqonlarning umidlari puchga chiqqanga o'xshaydi. Eng yaxshi xom paxta deyarli ikki barobar arzon narxda sotilmoqda (yaqinda bir botmon paxtaning bahosi - 180 tanga edi). Xaridorlarning avji sust, ko'pgina mahsulotlar shu yerlik aholi qo'lida qolib ketyapti».[1]

Ayniqsa, 1914-yilda boshlangan urushni bahona qilib, chor ma'murlari Turkiston xalqlarini behayolarcha taladi, zulmni kuchaytirdi. Oziq-ovqat, kiyim-kechak gazlama, qurilish materiallarining narxi kun sayin oshib bordi. Masalan, gazlama narxi 300–400 foizga, kiyim-kechak narxi 200–300 foizga, qand narxi 250 foizga, poyabzallar narxi 300–400 foizga ko'tarildi. Farg'ona vodiysida ilgari 50 so'm turadigan otning narxi 100–200 foizga, 5–9 so'mlik qo'ylar narxi 30–35 so'mga oshdi. G'alla va non narxi ancha ko'tarildi. Chunki Rossiyadan Turkistonga g'alla keltirish kamaydi. Natijada rus g'allasiga umid bog'lab nuqul paxta ekkan o'zbek dehqoni juda og'ir ahvolga tushib qoldi. Rus g'allasiga ko'z tikkan va unga ishongan Turkiston dehqonlari g'alla ekin maydonlarini keskin qisqartirib paxta ekiladigan maydonlarni haddan ziyod oshirgan edilar. 1901-yilda paxta maydonlarni 268013 desyatina bo'lgan bo'lsa, 1916-yilda bu ko'rsatkich 533671 desyatinaga yetgan edi. Urush yillarida paxtaning bozor narxi oshdi. Bu hol paxta ekuvchi dehqonlarga katta foyda keltirishi mumkin edi. Ammo bu o'rinda ham chor hukumati ustasi faranglik qilib to'qimachilik sanoati egalarining talablariga ko'ra paxta savdosi nazoratini o'z qo'liga oldi va uning bozor narxini 30, 31 so'mdan, 24,05 so'mga tushirdi. Bu tadbir mahalliy paxtakorlarga katta zarar keltirgan bo'lsa, rus kapitalistlarining hamyonlarini to'ldirdi. Faqat Tver to'qimachilik sanoati 1913–1914-yillarda paxtaning eski narxidan 1.893.000 so'm foyda qilgan bo'lsa, 1915–1916-yillardagi keltirilgan foyda 9.931.000 so'mga teng bo'ldi. O'lka mehnatkashlari bundan tashqari banklar, firmalar va mahalliy sudxo'rlardan olgan qarzlari orqasidan ham katta zahmat chekib, mushkul ahvolga tushgandi.[1] Bular ham yetmagandek 1915-yil 1-yanvaridan boshlab tub aholidan harbiy xizmatni o'tamaganlari evaziga daromadlaridan qo'shimcha 21 foiz harbiy soliq olish tartibi ham joriy qilindi.

O'lka xalqlarining madaniy ehtiyojlarini qondirish masalasiga umuman panja orasidan qarab kelingan. Bu soha uchun bir kishiga bir yil davomida sarflanadigan mablag' atigi 6 so'm miqdorida bo'lgan, xolos.

Turkiston xalqlarining tibbiy salomatligi hech kimni tashvishga solmagan. Aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish ayanchli va achinarli ahvolda bo'lgan. Bu holni shunday dalildan ham bilish mumkinki, 1913-yilda butun boshli Turkiston hududida 212 tibbiyot xodimi bo'lgan, xolos. Agar Farg'ona vodiysida har 50 ming aholiga bittadan tibbiyot xodimi to'g'ri kelsa, bu ko'rsatkich Qoraqalpog'iston hududida har bir tibbiyot xodimiga 250 ming kishini tashkil etgan. Shu bois Turkiston aholisi eng qisqa umr ko'rgan va bu yerda turli xildagi yuqumli kasalliklar keng tarqalgan.

Yuqoridagi zikr qilingan sabablarga ko'ra XX asrning boshlarida, xususan 1917-yilgi fevral burjua-demokratik inqilobi arafasida Turkiston o'lkasida g'oyatda keskin ijtimoiy-siyosiy vaziyat vujudga keldi. Bundan qo'rqib qolgan chor hukumati zo'r berib tub yerli aholini Rossiya davlatiga nisbatan «sodiq» bo'lishiga da'vat etar, ularni «vatanparvarlik» g'oyalari ruhida tarbiyalashga intilardi. Chor ma'muriyati davlatga qarshi har qanday xatti-harakatlarni darhol ayovsizlarcha va shafqatsizlik bilan bostirish to'g'risida mahalliy hokimlarga to'g'ridan to'g'ri ko'rgazma berdi. Hatto masjid-madrasalarda ham oq podsho hazratlariga hamdu-sanolar, unga sog'liq va uzoq umr tilab «xutba»lar o'qishga buyruq berildi.

2. O'lkada demokratik va milliy ozodlik harakatlarining avj olishi

Turkiston xalqlari chor Rossiyasi mustamlakachilik istibdodi va zulmiga qarshi o'z erki, ozodligi va mustaqilligi uchun doimo faol kurash olib borganlar. Bu kurash 1905–1907-yillardagi rus burjua-demokratik inqilobi ta'sirida va xususan 1914-yilda boshlanib ketgan jahon urushining xalqqa keltirgan ofatlari, zulm-sitamlari tufayli yanada avj oldi. Birinchi rus inqilobining ta'sirida Turkiston o'lkasining Samarqand, Toshkent, Qizil Avrot, Chorjo'y, Ashxobod, Andijon Qo'qon kabi shaharlarida ishchilarning chiqishlari, ommaviy ish tashlashlari va mitinglar bo'ldi. Namangan, Andijon, Farg'ona, O'sh uyezdlarining bir qator tumanlari va qishloqlarida ham dehqonlarning g'alayon va harakatlari kuzatilgan.

1911–1913-yilda Farg'ona viloyati axborotlarida berilgan ma'lumotlarga qaraganda "Idora tartibotlariga va jamoa osoyishtaligiga qarshi kurashlar" davomida 1911-yilda 833, 1913-yilda esa 1220 "jinoiy ish" ko'rilgan. Sirdaryo viloyatida esa shunday ayblar bilan 1911-yilda 3487 kishi, 1913-yilda esa 5394 kishi "jinoiy javobgarlik"ka tortilgan. Bu keltirilgan raqamlar mahalliy xalq o'rtasida mustamlakachilik zulmi va istibdodiga qarshi kurash muttasil o'sib borganligini ko'rsatadi.

[1] "Turkiston xabarnomasi", 1905-yil, 4-yanvar.

[1] Karimov Sh., Shamsutdinov R. Turkiston Rossiya bosqini davrida. Andijon, 1995, 61-bet.

Bu davrda xalq ommasining kurash jarayoni shu darajada faollashdiki, hatto chor hukumatining Turkiston o'lkasidagi ishonchli tayanch bo'lgan qo'shinlari o'rtasida ham beqarorlik va norozilik to'lqinlari kuchayib bordi. 1912-yil yozida Turkiston sapyorlarining ko'targan qo'zg'oloni bunga yaqqol misol bo'la oladi. Bu qo'zg'olon shafqatsizlik bilan bostiriladi. Qo'zg'olon qatnashchilaridan 14 kishi dorga osiladi. 18 kishi umrbod, 62 kishi 15 yildan surgun qilindi va 288 kishi turli muddatlarda qamoq jazosiga hukm etiladi.

1914–1916-yillarda chor ma'murlarining jahon urushi bahonasida milliy mustamlakachilik zulmi va istibdodini kuchaytirganliklari munosabati bilan Turkiston xalqlari yanada faolroq kurashga tortilganlar. 1914-yilning kuzida Sulyukta ko'mir konlari ishchilari, Yettisuv temir yo'llari xodimlari va Andijon paxta zavodi ishchilari 1916-yilda Toshkent va Qizil Avrot temir yo'l paravoz ta'mirlash korxonalari xizmatchilarining ish tashlash harakatlari Turkistonda kuchli ommaviy larzalar yaqinlashib kelayotganligidan darak berardi.

3. Jadidchilik harakati[1]

"Asrimiz boshlarida jadidlarning o'z hisobidan maktablar, kutubxonalar, qiroatxonalar, teatrlar, ro'znomalar tashkil etganliklarini, darsliklar, qo'llanmalar nashr qilganliklarini, ularni Turkiston bolalariga bepul tarqatganliklarini eslaylik".

Islom Karimov.

XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida jadidichilik harakati keng quloch yoyib rivojlandi. «Jadid» so'zi arabcha yangi usul degan ma'noni anglatadi. Jadidchilik harakati Turkistonda XIX asrning oxirida quruq madaniy-ma'rifiy harakatning, ya'ni eski maktablarning qiyin o'qitish tizimiga nisbatan yengil tovuch usuliga asoslangan yangi uslub (metod) asosida o'qitishga o'tishdangina iborat emasdi, ayni chog'da turk-islom huquqiy munosabatlarining millatga o'rgatilishi, milliy-ma'rifiy, taraqqiyot va milliy istiqlol muammolarini ham o'z ichiga olgan edi. Bu harakatning vujudga kelishida O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida keng quloch yoyib rivojlangan turli oqimlar va Turkiyadagi «Ittihodiy va tarqqiy», «Yosh turklar» harakatining ta'siri katta bo'ldi.

XX asrning boshlarida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy hamda demokratik harakat jarayoni asosan ikki yo'nalishda rivojlanib borgan. Birinchi yo'nalish chor Rossiyasiga qarshi kurashni turlicha g'oya va yo'nalishlarda olib borish maqsadida Rossiyaning o'zida vujudga kelgan; sotsial-demokratik kadetlar, eserlar va boshqa siyosiy partiyalarning vakillari edilar. Hali bu guruhlar vakillari hatto oktabr to'ntarilishiga qadar ham o'lkada siyosiy partiya o'laroq uyushib shakllanmagan edilar. Chunki ular oz sonli va asosan kelgindi rusiy zabon millatlarning vakillaridan iborat bo'lganlar. Mahalliy xalq bu siyosiy guruhlarning birortasiga ham ommaviy sur'atda ergashmagan, ularni qo'llab-quvvatlamagan, bu guruhlarga a'zo bo'lib kirmaganlar. Chunki, mahalliy xalq tili boshqa, dini, urf-odati boshqa bo'lgan rusiyzabon millatlarga yotsirab, begonasirab, ularni g'ayridin-kofirlar deb, bosqinchi-mustamlakachilar deb qaraganlar. Bu siyosiy guruhlarning dastur maqsadlari, taktik kurash usullari mahalliy xalq g'oyasi va saviyasidan yiroq bo'lgan, ular bu dastur maqsadlar mohiyatini chuqur tushinib yetmaganlar va ularni qabul qilmaganlar.

Hali oktabr to'ntarishi yuz bermagan 1917-yil yozidayoq bir guruh andijonlik jadidlar bolsheviklar, mensheviklar, eserlarga xat yo'llab, ularning g'oya va dasturlarini Turkiston musulmon xalqi o'zlariga singdira olmasliklarini bayon qilgan edilar. «Sizning va bizning hayot tarzimiz bir-biriga sira to'g'ri kelmaydi, – deyiladi o'sha xatda. – Shuning uchun kelgusi davlatchilik hayotini birdaniga umum bir qolipga solish kerak emas. Umum qolip andozani bu yerda qo'llab bo'lmaydi ... Bizda sizning sof ruscha ma'nodagi dehqonlar yo'q. G'arbiy Yevropacha ma'nodagi fermerlar va ijarachilar yo'q. Bizda erkin dehqon yashaydi. Ular hech qachon, hech qanday sharoitda krepostnoy qarolgina emas va balki ijarachi fermer ham bo'lmagan, erkin mulkdor bo'lib kelgan. Muqaddas islom bizni hech qanday tabaqa-

[1] Jadidchilik mohiyatining yangicha talqini B Qosimov, O. Sharofuddinov, Ahmedov.A, A.Aliyev H. Ziyoyev, N. Karimov, D. Alimova, Sh. Turdiyev, H. Sodiqov, Q.Rajapova, Sh. Rizayev, R Shamsutdinov kabi olimlarning qator asar va maqolalarida, O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida. ("Sharq"T., 2000);.Ahmedov S. Rajabov Q. Jadidchilik. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi (T.3.Toshkent,2002) kabi tadqiqotlarda o'z aksini topgan.

larga va sinflarga bo'lmagan. Shuning uchun ham bizda sinfiy kurash uchun asos yo'qdir. Zotan, barcha musulmonlar, ular xoh fuqaro, xoh mulkdor bo'lishidan qat'i nazar teng huquqlidirlar».[1]

O'lkada faoliyat ko'rsatgan oz sonli sotsial-demokratlar marksizm-leninizm g'oyasi bayrog'i ostida proletariat diktaturasini o'rnatish uchun kurash olib bordilar. Sotsial-demokratlarning o'zlarida birlik bo'lmagan, ular ikki guruhga bo'lingan edilar. Bir guruhi bolsheviklar, ikkinchi guruhi esa mensheviklar deb atalgan. Ular bir-birlarini inkor etganlar. «Ishchilar sinfining dunyoqarashi» deb e'lon qilingan marksizm-leninizm yerli mahalliy xalq uchun begona edi, ular buni tushunmas edilar. Chunki o'lkada proletariat-ishchilar hali sinf sifatida shakllanmagan edi. Asr boshida Turkistonda ja'mi bo'lib 34 ming ishchi bo'lgan, xolos. U ham bo'lsa asosan kichik-kichik korxonalar va temir yo'llarda ishlaydigan xodimlar edilar. Xorazm, Qoraqalpog'iston, Qashqadaryo, Surxondaryo va boshqa viloyatlarda ishchilar umuman bo'lmagan desa ham bo'ladi. Shu bois Turkiston o'lkasida marksizm-leninizmning yorqin ko'zga tashlanadigan bironta otashin vakili mahalliy xalq orasidan umuman yetishib chiqmagan. Bas shunday ekan, marksizm-leninizm bayrog'i ostida Turkiston xalqlari inqilobiy harakatlarni amalga oshirdilar, deyishning o'zi mantiqsizlikdir. Bunday harakatlarni sabablar va taqdirlar bilan o'lkaga kelgan rusiy zabon millatlar vakillari amalga oshirganlar.

Ikkinchi yo'nalish Turkiston o'lkasida islom g'oyasi birligi va jadidchilik harakati bayrog'i ostida faoliyat ko'rsatdi. Bu harakat o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy faoliyatda asosiy kuch bo'lib mahalliy xalqlarning ongli qismi ularga ergachib borgan. Islom g'oyasi tarafdorlari va jadidchilar faoliyatida Rossiya ma'murlari o'zlarining asosiy raqiblarini ko'rganlar va ularga qarshi keskin kurash olib borganlar. Chor ma'murlari bu kurashni «panturkizm» («turkparastlik») va «panislomizm» («islomparastlik») deb atalmish ataylab o'ylab chiqilgan g'oyalar asosida olib borganlar. Jadidlar harakatidagi asosiy va bosh g'oya milliy istiqlol, Turkistonda davlat mustaqilligi uchun kurash, turkiy xalqlar birligidan iborat bo'lgan.

Shu boisdan ham Turkiston xalqlari birinchi jahon urushi arafasi va yillarida Rossiya davlati tarkibida bo'lsalarda qardoshlik va diniy qarashlardan yaqin bo'lgan Turkiyani qo'llab-quvvatladilar, unga har tomonlama yordamlar uyushtirdilar. Chor ma'murlari Turkiston xalqlarining Turkiya, Afg'oniston, Eron va boshqa musulmon mamlakatlari bilan aloqalaridan o'lgudek qo'rqqanlar va o'z ayg'oqchilari yordamida bu munosabatlarni o'ta ziyraklik bilan kuzatib borganlar. Ular Turkistondagi har bir voqea, milliy ozodlik harakatida musulmon davlatlari qo'lini ko'rganlar va uni oldini olish choralarini ishlab chiqqanlar. Masalan, Rossiya siyosiy razvedkasi va mahfiy politsiyasi bo'lgan Turkiston tuman muhofazasi bo'limi (TTMB) arxivida Turkiyaga xayrixoh ish ko'rayotgan o'zbek boylari va ziyolilari faoliyatiga oid ko'plab ayg'oqchilik ma'lumotlari saqlangan. TTMBning «O'ttizinchi», «Keldi», «Qori», «Turk», «Afandi» laqabidagi ayg'oqchilari maxsus ish bilan band bo'lgan. Shulardan ayrimlarini keltiramiz:

1912-yil 23-oktabr «O'ttizinchi» axboroti;

Toshkentdagi sartlardan biri menga aytishicha, musulmonlarning bari turklarning urushdagi (Serbiya bilan) mag'lubiyatlaridan xafa bo'lmoqdalar. Turkiston musulmonlari o'rtasida Turkiyaga yordam berish uchun xayriya to'plash kuchaygan. Toshkent yaqinidan 40 ming so'm jo'natilgan. Buxorodan ham pullar kelgan. Ularning hammasi ziyoratchilar orqali jo'natilmoqda.

1913-yil 19-aprel. «O'ttizinchi» axboroti;

Qo'qonda Turkiya foydasiga pul to'planmoqda. O'tgan yili sentabrda 23000 so'm jo'natilgan. Hozir esa 16 ming so'm yig'ilgan. Ular mahalliy boylardan Solihjon Muhammadjonovda saqlanadi... Qo'qonda qandaydir sartdan qurol-yarog' transporti musodara qilingan. Bu qurol-yarog' Qo'qon stansiyasiga qand shaklida jo'natilgan.

1916-yil 10-sentabr. «Afandi», «Turk» va «Keldi» axborotlaridan parcha:

Andijon tumanidagi Asaka qishlog'ida toshkentlik boy sart Said Qosim Ahmadboyev yashaydi. Katta do'koni va ancha yeri bor. U ko'pdan beri Turkiya bilan aloqada. Har yili unga paxta olib keluvchi aravakashlardan u Turkiyaga yordam uchun maxsus soliq oladi. Boyning yillik harakatdagi sarmoyasi 300 000 so'm. Uning

[1] "O'zbekiston ovozi", 1996-yil, 24-fevral.

25 qishloqda yeri 14 aravakashi bor. Andijonlik sarmoyador Mirkomil Mirmo'minboyev ham Turkiyaga yordam berganlikda, urushda Turkiyaning g'alabaga erishuviga ishonib targ'ibot olib borganlikda ayblanib chor ma'murlari tomonidan tergov qilingani haqida arxiv hujjatlari shohidlik berib turibdi.

Turkiston harbiy okrugi shtabi kontrrazvedka bo'limi boshlig'i, alohida jandarmlar korpusi podpolkovnigi Prigora va TTMB boshlig'i polkovnik Volkov o'rtasida 1914-1916-yillardagi yozishmalarda asosiy mavzu «Turk josuslari» haqida borgan. Ular fors fuqarosi Abbos Ali o'g'lini turk josusi Ahmad afandi deb hisoblab qamashgan. Uzoq tergovdan so'ng 1917-yil 22-fevralda siyosiy idoralar uning chindan ham fors fuqarosi Abbos o'g'li ekanini aniqlashdi. Shu birgina odam haqidagi tergov 89 betni tashkil qilgan.

Turkistonda jadidchilik harakatining katta ijtimoiy siyosiy kuch sifatida maydonga chiqishida barcha shart-sharoit va omillar yetilgan edi. Ma'lumki, Yevropa XVIII–XIX asrlarda o'z boshidan texnika taraqqiyotini kechirib, XX asr madaniyati va turmushi uchun mustahkam poydevor yaratilgan edi. Osiyo, jumladan Turkiston esa bu sohada orqada qolib ketgandi. Uchta o'zbek xonliklari (Buxoro, Xiva, Qo'qon)ning o'zaro birodarkuchlik urush va nizolari, Rossiyaning bu davlatlarga bostirib kirishi, mintaqaning mustamlaka holatiga tushib qolishi, Mustamlakachilik milliy zulmning o'rnatilishi va uning kuchayib ketishi o'sha qoloqlikni yanada chuqurlashtirib yuborgan edi.

Qoloqlik va jaholatni, o'lka aholisining ayanchli ahvoli Turkistonning Yevropa va jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketgani, islom va shariat oyoq osti qilingani va bunday og'ir fojiali hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish haqida o'z zamonasining ilg'or, ziyoli qatlamlarida fikr-mulohazalar paydo bo'la boshladi. Ijtimoiy uyqudan uyg'onish, milliy uyg'onish tarixiy zaruriyat bo'lib qoldi. Boshqacha qilib aytganda, jadidchilik harakati ijtimoiy rivojlanishning tarixiy taraqqiyotning talab va ehtiyojlariga javob tariqasida ob'ektiv ravishda maydonga keldi. O'lkada millatning dard alamlarini, butun ayanchli, mudhish, fojiali, og'ir qismatini o'z qalbi va vujudidan o'tkazib, o'zining butun borlig'ini, aql-zakovatini, ongli hayotini erk ozodlik taraqqiyot uchun safarbar etgan ziyolilarning butun bir yangi avlodi shakllanadi.

Turkistonda jadidchilikning maydonga kelishi va rivojlanishida Turk Usmonli imperiyasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-mafkuraviy g'oya va harakatlarning ham ta'siri kuchli bo'ldi.

Ayniqsa, Turkiya sultoni Abdulhamid II davrida (1876-1909) mamlakatni qoloqlikdan olib chiqishga qaratilgan islohotlar, qabul qilingan qator qonunlar va ularning hayotga tadbiq etilishi Turkiston xalqlari uchun ham ahamiyatli edi. Turkiyadagi progressiv islohotlar, Yevropa madaniyati va turmush tarzini mamlakatda keng omallashuviga olib keldi. Bu ijobiy tendensiya Turkistonga ham o'z ta'sirini o'tkazgan. Shuningdek XX asr boshlarida Rossiyadagi musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va "Tarjimon" jaridasi (1883-yildan Qrimda chiqa boshlagan) tashkilotchisi Ismoil Gaspiralining faoliyati ham Turkiston jadidlariga juda kuchli ta'sir ko'rsatgan. Uning jadidchilik faoliyati butun Sharqda, jumladan Turkistonda mashhur bo'lib ketgandi. Ismoil Gaspirali Turkistonda bo'lgan va o'zining o'tkir asarlari bilan o'lka jadidlarining dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa yangi usul maktablarining vujudga kelishida turtki, namuna bo'lgan.

Bu vaqtda Turkistondan, Xiva xonligidan, Buxoro amirligidan Turkiyaga borib tahsil ko'rayotgan ko'plab ziyolilar, bu mamlakatda amalga oshirilayotgan ijobiy islohotlar, ilg'or Yevropa turmush tarzi, texnika taraqqiyoti, madaniyati, ma'rifatidan ta'sirlanish, unga havas bilan qarash, o'z vatanlarida ham bu kabi o'zgarishlar bo'lishini qo'msash his-tuyg'ulari uyg'ona boshlaydi.

1889-yilda «Ittixod va taraqqiyot» nomli hurriyatparvar jamiyatlar butun Turkiya bo'ylab maydonga keladi.[1] Turkiyada tahsil ko'rayotgan turkistonlik ziyolilar o'z vatanlariga qaytib ona yurtlarida ham o'shanday «Ittixod va taraqqiyot» jamiyatlarini tashkil etganlar.

Sobiq Ittifoq tashqi ishlar ministrligi huzuridagi SSSR tashqi siyosati arxivida, O'zbekiston Respublikasi Milliy xavfsizlik xizmati hujjatgohida Turkiston «Ittixod va taraqqiyot»chilari haqida ko'plab manbalar saqlanib qolgan. Jadidchilik harakati faollaridan biri, keyinchalik sho'rolarga

[1]*Qarang*: Rajabov Q. «Ittixod va taraqqiyot». «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi». T., 2002, IV–jild.292-bet.

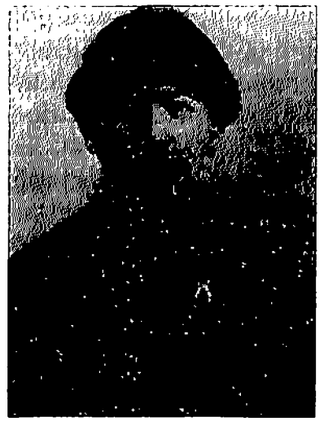

Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev

aldangan va rahbarlik lavozimlarida xizmat qilgan, 30-yillar boshida qatag'on bo'lgan Akbar Boytursunovich O'razaliyev 1925-yil 6-iyulda Moskvada Xitoyga diplomatik xizmatga ketish oldidan shaxsiy varaqasidagi «O'tmishda qanday partiyaga mansub edingiz?» degan anketa savoliga shunday javob yozgan: «1914-yildan 1917-yilgacha yosh o'zbeklarning «Ittixod va taraqqiyot» yashirin tashkiloti a'zosi bo'lganman».[1] Mahbus Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev 1937-yil 1-avgustda tergovchining «Siz millatchi aksilinqilobiy tashkilotlar rahbari sifatida hibsga olingansiz? Shu ayb mazmuni bo'yicha ko'rsatma bering?» – degan savoliga shunday javob qilgan: «Ha, men aksilinqilobiy, millatchi tashkilotlariga rahbar bo'lganman. Millatchilik faoliyatimni 1905–1906-yillardagi «Taraqqiyparvar» nomli burjua millatchi tashkilotidan boshlaganman. 1912-yildan boshlab Andijon shahridagi bu tashkilotning rahbarlaridan biri bo'lganman...»[2] Aftidan, qiynoq va azob berishlar mahbusni avvalgi faoliyatidagi voqealarni e'tirof etishga majbur qilgan bo'lsa kerak.

Mulohaza uchun axborot

«Azizim Ozodjon!

Cho'lpon akaning Andijonda inqilobga dovur ko'rsatgan ijtimoiy, siyosiy faoliyati haqidagi materialni iltimosingizga ko'ra, sizga yubordim. Bu tarixiy haqqoniy material mening qo'limga yaqinda tushdi va meni qattiq hayratga va hayajonga soldi.

Bu tarixiy hujjat menga Cho'lpon aka bilan mening qarindoshlarim va yaqinlarim o'rtalarida bo'lgan mustahkam, uzilmas do'stlik rishtalarining sir-u asrorini ochib berdi. Andijonda chorizmga qarshi yashirin siyosiy jamiyat «Gap» bo'lib, uning faol tashkilotchilaridan biri Abdulhamid Sulaymon (Cho'lpon) ekan. Tazkirada nomi shariflari zikr etilgan taraqqiyparvar zotlardan boshqa bu «gap» degan nomi bilan ish ko'rgan jamiyatga yana bir qancha ziyolilar, chunonchi: mening qarindoshlarim – pochchalarim Muhammadjon hoji, Hakimjon (Ma'ruf Hakimning otasi), Olimxon, Yaqub Sarkarovlar va ularning birgalikda rustuzem maktabida o'qigan qadrdon do'stlari Salohiddin Ashuraliyev... Qalandar Devonaboyev, Rahmatillo Sultonov (Cho'lpon bu kishi vafot etganda unga bag'ishlab marsiya yozgan edi)...

Demak shoir Cho'lpon faqat zulmga qarshi she'r yozish bilan cheklanmagan, og'ir kishanlarni, baland dorlarni, sovuq va uzoq Sibir azoblarini ham pisand qilmagan mard, fidokor shoir ekan. Binobarin, Cho'lpon aka haqidagi kitobingizga uning yigitlik chog'ida Andijonda ko'rsatgan ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga 4-5 sahifa bag'ishlasangiz g'oyatda zo'r savob ish qilgan bo'larmidingiz... Yana o'zingiz bilasiz...

Cho'lpon

Fikr-mulohazangizni aytursiz, degan umiddaman.

Kamoli ehtirom bilan: Sizning Komil Yashin».[3]

Taniqli adabiyotshunos olim, O'zbekiston Qahramoni Ozod Sharafuddinov: «Mazkur maktubni o'qib chiqqan har bir adabiyot ixlosmandi hayajonga tushmasdan qolmaydi. Chunki unda biz uchun g'oyatda qimmatli, g'oyatda muhim ma'lumotlar bor. Buni qarangki, Cho'lpon 1914-1915 yillardayoq ya'ni 17-18 yasharligidan boshlab mustabid chorizm zulmiga qarshi kurashga qo'shilgan, uning tevaragida esa, o'sha davrdagi Andijondagi yetuk ziyolilardan bir qanchasi bo'lgan ekan».[4]

[1] Shamsutdinov Rustambek. Tarixiy merosimizga bir nazar. Andijon, «Meros», 1994.47-bet.

[2] O'zR MHXA. II-22407-ish. 14–17-varaqlar

[3] Qarang: «O'zbekiston adabiyoti va sana'ti», 1999-yil, 25-iyun.

[4] O'sha joyda.

Zakiy Validiy To‘g‘onning esdaligidan:

«... Turkistonda tanishgan shaxslar orasida Nazir To‘raqulov bilan Abdulhamid Sulaymon (Cho‘lpon) menga alohida yaqin do‘st bo‘ldilar... Keyinroq o‘zbeklarning eng buyuk shoiriga aylangan Cho‘lpon o‘sha vaqtda 15 yoshlarda bo‘lgan bo‘lsa kerak. Menga tarix kitobimni o‘qib, ilhomlanganligi va fikrdoshlik qilishimni aytib, xat yozdi. Andijonga uylariga mehmonga taklif qildi... Buyuk o‘zbek shoirining o‘zi bilan ham, uning mehmondo‘st otasi bilan ham tanishib oldik... Sulaymon aka bilan xayrlashdik u kishining menga qilgan sovg‘alarini onamga olib bordim...».[1]

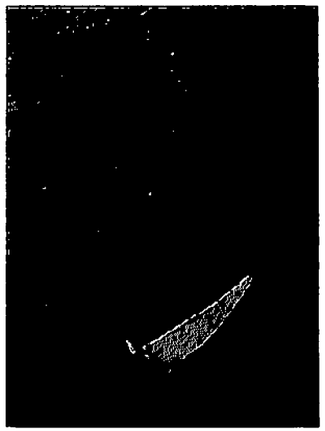

Ahmad Zakiy Validiy To‘g‘on

Cho‘lpon 1914-yildan Qo‘qonda «Sadoi Farg‘ona» nomi bilan chiqayotgan jadid gazetasining Andijondagi obunachi va e’lon qabul qiladigan vakili bo‘lganligi gazeta sahifalarida qayd etilgan. Cho‘lpon bilan birmuncha vaqt birga ishlagan Ahmad Zakiy Validiyning guvohlik berishicha, bo‘lg‘usi shoir 1913-yildayoq Turk tarixiga doir asarlarni o‘qib chiqqan, so‘ngra «Turk yurdi» va «Sayra» kabi turkchilik nashrlarini kuzatar ekan».[2]

O‘zbek ma’rifatchiligining to‘ng‘ich bo‘g‘iniga mansub mashhur murabbiy va jurnalist Mo‘minjon Muhammadjonov 1916-yilda Cho‘lpon bilan ilk bor uchrashgani xususida shunday yozgan: «Abdulhamid har kuni xususiy ravishda ruscha o‘qir edi. Tatariston, Ozarbayjon, Hindistonda chiqadigan hamma gazeta va jurnallarga mushtariy bo‘lib, ruscha gazetalarni ham o‘qir edi».[3] Andijondagi «Taraqqiyparvarlar», «Padarkushchilar», «Gap» chilar nomi ostida faoliyat ko‘rsatgan ijtimoiy-siyosiy jamiyatga mansub yoshlar safida Usmonxon Eshonxo‘ja o‘g‘li, Fozilbek Otabek qozi o‘g‘li, Akbar O‘razaliyevlar bo‘lgan. Usmon Eshonxo‘ja o‘g‘li (1899–1937) Andijonning yangi shahridagi rus-tuzem maktabini, oliy boshlang‘ich bilim yurtini, erlar gimnaziyasini bitirgan, muallimlik qilgan, «Туркестанский голос» gazetasida ishlagan. «Bu gazeta, – deb yozgan Usmonxon keyinchalik – butun Turkistonda o‘zining inqilobiy yo‘nalishi jihatidan yagona gazeta edi. Uning muharriri Turkistonda tanilgan sotsialist-revolyutsioner Vadim Chaykin edi».[4]

Fozilbek Otabek qozi o‘g‘li (1886–1938). Madrasani, rustuzem maktabini bitirgan, faol jadidchi. «Rossiya telegraf agentligi» (ROSTA) Turkiston bo‘limi, Andijon sho‘basi mudiri bo‘lib xizmat qilgan. O‘zbek italyan, fors tillarini bilgan, mohir publitsist, tarjimon, olim.

Akbar O‘razaliyev (1890–1937) faol taraqqiyparvarchilardan. Uning 1917-yil 24-fevralda Turkiston general-gubernatori A.N.Kuropatkinga yozgan arizasida shunday satrlar bor: «... 1914-yilning 6-iyunida Andijon shahrida mahalliy havaskor sart yoshlari tomonidan ko‘ngilochar kecha tashkil qilindi. Unda sart tilida Mahmudxo‘ja Behbudiy yozgan «Padarkush» nomli pyesa ham qo‘yilgan. Pyesa o‘z mazmuniga ko‘ra ibratli edi. Hozirgi zamon sartlari jamiyatning ma’naviy tushkunligini ochib bergan. Shu kechada to‘plangan mablag‘ning bir qismi Andijondagi erkaklar progimnaziyasi foydasiga, qolgan qismi esa ko‘ngilochar boshqa muassasalar foydasiga sarflangan. Bu kechani o‘tkazish uchun mahalliy rus hukumatining roziligi olingan. Bu pyesani sevib, uni o‘ynaganlardan biri men edim...»[5]

Bu o‘rinda Andijondagi «Taraqqiyparvarlar»ning tahsinga sazovor tashabbuslaridan birini eslash ham joizdir, 1917-yilning 19-fevralida shahardagi mahalliy jamoat arboblari, ma’rifatparvar tashkilotlar vakillari, jadidlarning Farg‘ona vodiysida zamonaviy institut ochishga bag‘ishlangan yig‘ilishi bo‘ladi. Yig‘ilish kechqurun yetti yarimda boshlanib tungi 3 gasha davom etadi. P.M.Turniyev, P.N.Sheremetevskiy, V.A. Chaykin va boshqa ko‘plab notiqlar o‘z so‘zlarida Farg‘ona oliy texnika maktabi ochish zarurligini har jihatdan asoslab beradilar. Soat 11 ga borib jamoat tashkilotlari va ayrim shaxslardan institut ochish uchun 40 000 so‘mlik xayriya jamg‘armasi tashkil bo‘ladi. Bu jamg‘arma tarkibida ko‘plab taraqqiyparvarlar bo‘lgan. Ma’rifat havaskorlari jamiyati 5000 so‘m, millioner boy, jadid Ahmadbek hoji Temurbekov 25000 so‘m hadya etadi. «Saxovatli boy, o‘zbek milliy sarmoyadorlarining tipik vakili Ahmadbek hoji keyin yana ko‘p mablag‘ ajratishga va’da qiladi... Yig‘ilishda institut ochishni hal etish ushun 15 nafar a’zodan iborat tashkiliy qo‘mita saylanadi... Xuddi shunday tashkiliy qo‘mitalar, institut ochish xayriya fondlari vodiyning Qo‘qon, Namangan, O‘sh, Skobelev shaharlarida ham tashkil etilib, ularda jamiyatlar xizmati katta bo‘ladi».[1] O‘zbek ma’rifatparvarlari qudratli guruhining faoliyati haqida rus maxfiy politsiyasi TRMB katta ma’lumot to‘plagan edi. U Turkiston yoshlarining Turkiya bilan aloqasidan cho‘chigan va yosh turklar ta’sirini yo‘qotish choralarini izlagan. TRMB arxivida Mirza Ahmad Qushbegiyevning «Taraqqiyparvarlar jamiyati g‘oyalari ocherki» deb nomlangan ma’lumotnomasi bu jihatdan diqqatga sazovordir. «Taraqqiyparvarlar» jamiyatining bosh g‘oyasi, – deb yozgan A. Qushbegiyev, – yosh turklar taraqqiyotiga tahdid etishdir. Ularning rejasi xalqqa siyosiy va ichki erkinlik berish. Ular aholi o‘rtasida o‘z e’tiborlarini siyosat va din zaminidagi harakatlari bilan amalga oshirishni rejalashtirishgan. Ular o‘zlarini xalqni rus va mahalliy ma’muriyat zulmidan xalos etishga qaratilgan siyosatni olib boruvchilar qilib ko‘rsatishga intilishadi, rus tili va ma’lumotini egallagan va rus elementlari doirasida yuruvchi yoshlarning ko‘pchiligi ularga xayrixoh va g‘oyalarini tarqatishda yaqindan yordamlashadi».[2]

Andijonlik "taraqqiyparvarlar"

TRMB turklarga xayrixoh yoshlar safidan eng xavflisi deb Munavvar Qoridan so‘ng uning do‘sti Ubaydulla Asadullaxo‘jayevni bilgan va uni tezda ro‘yxatga olgan. U, mahfiy ayg‘oqchi ta’rificha, «rus tili va ma’lumotini egallagan yoshlardan» edi. Toshkent eski shaharining «Qoryog‘di» mahallasida bog‘bon Asadulla Mahsum oilasida dunyoga kelgan Ubaydullaxo‘ja rustuzem maktabini bitirgach, kelishtiruvchi sudya idorasida tilmoch sifatida faoliyatini boshlagan. Uning uquvligi, aql-idroki va bilimga chanqoqligi sudya e’tiborini o‘ziga jalb qiladi. Saratov shahriga jo‘nashga to‘g‘ri kelganda Ubaydullani ham o‘zi bilan olib ketib, unga ustoz bo‘lishining sababi ham shu edi. Saratovda u adliya bo‘yicha mutaxassislikni o‘rganib, ham nazariy, ham amaliy bilimlarni egallaydi. O‘sha yillarda u rus inqilobiy g‘oyalariga qiziqib, eserlar bilan yaqinlashadi. Ubaydullaxo‘ja 1909-yilda Lev Tolstoyga xat yozgani va uning ta’limoti haqida o‘z fikr-mulohazalarini bildirgani diqqatga sazovor. Buyuk adibning yosh o‘zbek yigiti maktubiga javob yozib, Saratovga yo‘llagani ham Ubaydullaning aql-zakovati ulug‘ yozuvchi e’tiborini jalb qilganidan dalolat beradi. U sotsial-demokrat, eserlar dasturi bilan tanishadi va o‘z dunyoqarashini shakllantirishda ularning tajribasidan foydalanadi.[3]

Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev

Bunday yashirin tashkilotlar Turkistonning Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo‘qon, Andijon kabi shaharlarida faoliyat ko‘rsatib, mahalliy aholi orasida katta ta’sir kuchiga ega edi. Bu tashkilotlar «Taraqqiyparvarlar», «Padarkushchilar», «Yosh o‘zbeklar», «Yosh buxoroliklar»,

[1] Zakiy Validiy Tug‘on. Xotiralar. «Sharq yulduzi», 1993-yil, 5–6-sonlari.

[2] O‘sha joyda.

[3] Muhammadjonov Mo‘minjon. Turmush urinishlari. T., 1964, 130-bet

[4] Shamsutdinov Rustambek. Istiqlol yo‘lida shahid ketganlar. T., «Sharq», 2001, 238–375-betlar.

[5] O‘sha asar, 226–261-betlar.

[1] «Туркестанский голос», 1917-yil, fevral.

[2] O‘zR MDA, 461-fond, 1-ro‘yxat, 1968-ish, 13-varaq.

[3] O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob.274–275-betlar.

«Yosh xivaliklar» nomlari bilan el-yurt orasida mashhur bo'lib ketgan edi. Bu tashkilotlar oxir-oqibatda siyosiy partiyalar maqomini oldilar.[1]

Shuni alohida qayd etish lozimki, XX asr boshlaridayoq milliy-ozodlik bayrog'ini baland ko'tarib, milliy kuchlar birligini ta'minlash borasida salmoqli faoliyat ko'rsata boshlagan Turkiston jadidlari jahon jamoatchiligi e'tiborini o'ziga jalb qildi. 1906-yilning bahorida Fransiya respublikasi bosh shtabi ikkinchi buyrosi (harbiy razvedka) topshirig'i bilan mayor Lyako'st ikki yil davomida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat bilan yaqindan tanishadi. U o'zining kuzatishlarini hisobot tarzida «Komitet Asiya Fransays» nomli jurnalda chop etadi. Maqola Yevropada katta qiziqish uyg'otadi. Bu maqolada Turkiston general-gubernatorligi hududidagi ijtimoiy-siyosiy kuchlar va partiyalar faoliyati sharhlab berilgan edi. E'tiborli tomoni shundaki, fransuz razvedkachisining o'tkir nigohi bilan Turkistonda qaysi partiya, qaysi siyosiy oqim kuchli ekani shunday aniqlab berildiki, bu hol rus siyosiy politsiyasini g'oyat jiddiy tashvishga soladi. Mayor Lyakost Turkiston o'lkasidagi eng e'tiborli va kelajagi porloq tashkilot sifatida sotsial-demokratlar (bolshevik va mensheviklar), yoki sotsialist-inqilobchilar (sud va o'ng eserlar), yo kadet va liberallar emas, balki yosh sartlar (rasmiy idoralar Turkiston jadidlarini yosh turklarga qiyoslab «Yosh sartlar» deb atashgan) degan xulosaga kelgan edi. [2]

1904-1905-yilgi rus-yapon urushi va bunda chorizmning mag'lubiyati rus ziyolilari orasidagi hur fikrlilikning kuchayishiga, chor hukumatini esa, ma'lum islohotlar o'tkazishga majbur qiladi. Birinchi rus inqilobiga qadar saylovlarda ishtirok eta olmagan turkistonliklar inqilobdan so'ng Rossiya Davlat Dumasiga saylanadilar. Turkistondan, jadidlar faollaridan Mahmudxo'ja Behbudiy Davlat Dumasiga saylangandi. Andijondan shahar oqsoqoli Xolbotir Ro'zadorbiy ham Dumaga saylangandi. Shu bois u Xolbotir Duma laqabini olgan. Ammo bu holat uzoq davom etmaydi, birinchi galda turkistonlik vakillar Dumadan chiqarib yuboriladi. Bu voqea ham Turkiston jadidlarining rus imperializmi va uning mustamlakachiligiga qarshi kurashi to'g'riligini isbotlaydi, jadidlar haqligini namoyish etadi. Turkiston xalqida jadidlarga bo'lgan xayrixohlik ishonch tobora ortib boradi.

O'lka jadidlari har qancha qarshiliklarga qaramasdan 1905-yilgi inqilobdan so'ng Rossiya hududidagi butun turkiy qavmdagi xalqlar bilan, Turkiya mamlakati bilan yaqindan aloqa qilishga intiladilar. O'z davrida turk dunyosi markazlari bo'lgan Qrim, Qozon, Istanbulda chop etilgan jadidchilik ruhidagi adabiyotlar Turkistonga tez kirib, keng yoyila boshlaydi. Istambulda tashkil topgan «Jamiyati xayriya», «Nashriyot shirkatlari» kabi ijtimoiy tashkilotlar Buxoro va Xivada ham maydonga keladi.

Bu jamiyatlar ichida kamol topgan jadidchilik harakati o'sib, 1908-yilgi Turkiya inqilobi tufayli yuzaga kelgan «Yosh turklar» harakatiga taqlid qilgan. Xivada «Yosh xivaliklar», Buxoroda «Yosh buxoroliklar» jamiyatlarini yuzaga keltiradi. Bu jamiyatlar oxir-oqibatda siyosiy partiyalar maqomini oladilar. Bunday jadidchilik harakatining siyosiy tashkilotlari, jamiyatlari qisqa vaqt ichida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon, Andijon kabi Markaziy Osiyoning yirik shaharlarida nufuzli tashkilotlarga ega bo'ladi.

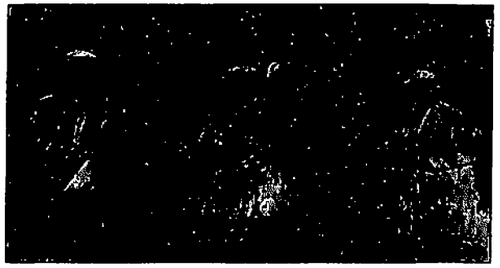

"Yosh Buxoroliklar"

Jadidchilik harakati muhitida jadidchilik adabiyoti ham yuzaga keladi, mukammal bir shaklga kiradi. Ham nasrda, ham nazmda yangilanish, qoloqlik va jaholatdan qutilish, rus istilosiga qarshi kurash, ma'rifat va hurriyatga erishish, istiqlolni qo'lga kiritish g'oyalari bilan to'lib-toshgan yangi bir adabiyot shakllanadi. Behbudiy bunday adabiyotning ilk namunalarini yaratadi. Undan so'ng Fitrat va boshqalar maydonga chiqqan edi.

[1] Qarang: Rajabov Q. Yosh buxoroliklar. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 3-jild. T., 2002, 494–496-betlar; Rajabov Q. Yosh xivaliklar. O'zbekiston Millir ensiklopediyasi, 3-jild. T., 2002, 498–500-byetlar.

[2] O'zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob.264–265-betlar.

1900-yili Buxoroda Jo'raboy tomonidan yangi usuldagi maktab ochiladi. 1908-yili bunday maktab Mirza Abdul Vohid tomonidan ham ochiladi. Buxoro amiri bu maktablarni tan olishga majbur bo'ladi. Mufti Domullo Ikrom bu yangi usuldagi maktablarning diniy jamoat tomonidan qabul qilinishiga erishadi. Buxoroda Ahmadjon Mahdum, Sadriddin Ayniy, Usmonxo'ja Po'latxo'ja o'g'li, Abdulvohid Rafiy Maxdum «Tarbiyai Atfol» nomli yashirin jadidchi jamiyatini tuzadilar. Bu jamiyat imperializmga, mustamlakachilikka, jaholatga qarshi kurash boshlab yuboradi. «Tarbiyai Atfol» jamiyati Turkiyada tahsil ko'rayotgan talabalarga yordam ko'rsatish maqsadida Istambulda sho'ba tashkil etadi. Uning rahbariyati Sodiq Ashur o'g'li Abdurahmon va Abdurauf Fitratlardan iborat edi.

Buxoro jadidlarining yana bir jamiyati «Turon nashri maorif» jamiyati edi. Uning tashkilotchilari Abdurauf Fitrat, Muqim Boyjon, Ahmadjon Maxdum, Olimjon Idrislar bo'lgan. Bu jamiyat qisqa vaqt ichida Turkiyaga talabalar jo'natadilar. Ular tez orada ilm odamlari bo'lib yetishadilar. S. Ahmedov va Q. Rajabov «Jadidchilik» maqolasida ta'kidlaganlaridek Samarqandda Maxmudxo'ja Behbudiy, Toshkentda Munavvarqori, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jayev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Abdulla Avloniy, Buxoroda Fitrat, F. Xo'jayev, Usmonxo'ja, Abduvohid Burhonov, Sadriddin Ayniy, Qo'qonda Ashurali Zohiriy, Obidjon Mahmudov, Hamza, Orenburgda Ahmad Boytursun, Miryoqub Dulat, Andijonda Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jayev, Xorazmda Polvonniyoz hoji Yusupov, Bobooxun Salimov Turkiston jadidchilik harakatining ulug' namoyandalari edilar.

O'lkada jadidchilik harakatining paydo bo'lishi va rivojlanishida Sharq mamlakatlari, birinchi navbatda yaqin Sharq va Turkiyaning' xususan, «Yosh turklar» partiyasining ijobiy va demokratik ta'siri bo'lgan. Turkistonning o'zidagi Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar, Berdaq va boshqalarning ilg'or demokratik qarashlaridagi g'oyalar bilan sug'orilgan asarlarisiz jadidchilik harakatini tasavvur etish mumkin emas.

Siyosiy hurriyat va Turkiston milliy istiqloli masalalarini ilk bor ko'tarib chiqqan shaxs buxorolik qozi Abdurashid Ibrohimov (1851–1944) bo'lgan. U Turkiya, Makka va Yevropa davlatlarida bo'lib, bu mamlakatlardagi ijtimoiy-siyosiy hayotni o'rgangan va o'zi ko'rgan-bilgan g'oyalarni Turkiston xalqlari o'rtasida keng tashviq va targ'ib qilgan. Chunki XX asr boshlarida yashagan jadidlar siyosiy hurlikka, milliy istiqlolga ega bo'lish uchun yosh avlodning siyosiy ongini oshirish, ularni Yevropa sivilizatsiyasi ruhida va darajasida tarbiyalamoq lozim deb, tushunganlar.

Abduqodir Shakuriy

Turkistonda jadidchilik g'oyalarini aholi o'rtasida keng tarqatish va targ'ibot qilishda tatar ziyolilarining xizmatlari ham katta bo'ladi. Ana shunday ma'rifatparvardan biri Ismoil Gaspirinskiy (1851–1914) edi.[1] U 1908-yilda Turkistonda bo'lib ilg'or ma'rifatparvarlardan Muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy, A.Shakuriy va boshqalar bilan uchrashadi, o'zbek tojik, tatar bolalari uchun yangi maktablar ochib jadidchilik g'oyalarini keng tarqatadi. Bunday g'oyalarni tarqatishda Ismoil Gaspirinskiyning o'zi tashabbus ko'rsatib chiqargan «Tarjimon» gazetasining o'rni katta bo'ladi. U musulmon milliy ozodlik harakatining yo'lboshchisi sifatida tanilgan edi. «Dor ul-rokat musulmonlari» ilmiy-fantastik asari, «Yuz yildan so'ng 2000-sana» badiiy-publitsistik roman, «Turkiston ulamosi» kabi kitoblar uning qalamiga mansub edi.

S.Ayniy bunday deb yozgan edi: «1908-yil yoz faslida tatar jamoati xodimlaridan Ismoilbek Gaspirinskiy Buxoroga keldi. Tabiiy, Ismoilbek har yerda qiladurg'onidek Buxoroda ham maktab masalasini qo'zg'otdi. Bu masalani muzokaraga qo'ymoq uchun Buxoro taraqqiyparvarlaridan bir nechalarini saroyga chaqirdi... Mulla Nizom uyidagi maktab uchun podsholikdan biron munosib o'rin so'rab olib, maktabni tatar va buxoroliklar uchun umumiy qilmoq ham rasmiylashtirmoq muzokara qaroriga olindi. Majlisda hozir bo'lganlar maktabning otini Ismoiliya qo'ymoq-

[1] Qosimov B. Ismoilbek Gaspirinskiy. T., 1992. Rajabov Q. Gaspirinskiy I. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi...2-jild, 576–577-betlar.

chi bo'ldilar. Lekin Ismoilbek ushbu ismni qabul qilmadi. «Muzaffariddin amirning ismiga nisbatan «Muzaffariya» ism qo'yish munosibroqdir», – dedi. Bugina emas, u Rossiyada birinchi bor keng miqyosdagi turkiy va rus tilida «Tarjimon» gazetasini nashr etib, uning sahifalarida chorizm saltanati hududlaridagi mazlum musulmon xalqlarining o'tmish tarixi, Beruniy, Ibn Sino, Forobiy, Ulug'bek Navoiy kabi buyuk fan va adabiyot arboblari, ularning jahon madaniyati tarixidagi o'rni haqida ko'p yozdi».

Asar jamoatchilikka, ayniqsa, adabiyotga kirib kelayotgan yoshlarga qattiq ta'sir ko'rsatadi. «1913-yillarda chiqqan «Padarkush» pyesasi ta'sirida «Baxtsiz kuyov» degan teatr kitobini yozib yuborganimni o'zim ham payqamay qoldim», – qayd etadi Abdulla Qodiriy o'z tarjimayi holida.

1916-yilda Toshkent navbatdagi safarga kelgan taniqli sharqshunos akademik A.N.Samoylovich «Kolizey»da Avloniyning Jalil Mamadqulizoda asari asosida tayyorlangan «O'liklar» spektaklini ko'radi. Bosilib chiqqan barcha o'zbek dramalarini ko'zdan kechiradi. «Sartlarning dramatik adabiyoti» nomli maqola yazadi. 7 drama «Padarkush», «To'y», (Nusratulla Qudratulla), «Baxtsiz kuyov» (A. Qodiriy), «Axloq», «Juvanmarg» (Abdulla Badriy), «Ko'knori», «Eski maktab – yangi maktab» (Xoji Muin) asosida Turkistonda «Yangi adabiyot» maydonga kelganini ma'lum qiladi. U yozadi: «Turkistondagi yangi adabiyotning markazi Samarqandda bo'lsa kerak, yosh adiblarning bosh ilhomchisi sifatida esa, na tojik, na turk asli «xo'ja» samarqandlik mufti Mahmud Behbudiyni e'tirof etish kerak bo'ladi».[1]

Marhum sharqshunos olim Laziz Azizzoda Behbudiyning sobiq Turkiston o'lkasining ijtimoiy, madaniy va adabiy rivojidagi o'rni, roli va ahamiyatiga juda katta baho berib, uni hatto fransuz ma'rifatparvari Jan Jak Russo, rus inqilobchi demokratlari N.G.Chernishyevskiy, Dobrolyubovlari, tatar va ozarbayjon ma'rifatparvarlari Shahobiddin Marjoniy, Qayum Nosiriy, Mirza Fathali Oxundov, Nahafbek Vazirovlari bilan qiyoslagan. O'zbekistonda Navoiy, Ulug'bek kabi buyuk zotlar bilan birga Behbudiyga ham haykal o'rnatish kerak"[2], deb yozgan edi.

[1] «Вестник Имп. Об-ва Востокаведения». 1916, №5, стр.4.

[2] Laziz Azizzoda. «Behbudiy». «Maorif va o'qituvchi», 1926, №2.

Jadidchilik harakatining yirik vakillaridan bo'lgan Munavvarqori Abdurashidxonov (1878–1931)[3] Ismoil Gaspirinskiyning o'qish va o'qitish, madrasa va maktab islohotiga oid fikrlarining Turkistondagi otashin targ'ibotchilaridan biri edi. Bunda Bog'chasaroyda nashr etilgan "Tarjimon", Tataristonda chop etilgan "Vaqt", "Yulduz", Istanbulda bosilgan "Siroti mustaqim" ("To'g'ri yo'l"), kabi matbuot nusxalarining Turkistonga turli yo'llar bilan tarqalishi katta o'rin egalladi. Munavvarqori 1901–1904-yillarda qrimlik do'sti Rasim Kishod yordamida Toshkentda "usuli sovtiya" maktabini ochadi. 1910-yilga kelganda bunday maktablar 10 tagacha yetadi. Chor ayg'oqchisi 1912-yilda bunday yozgan edi: "Toshkent shahrida yashab turgan Munavvarqorining hozirgi paytda 80 o'quvchisi bor. Ularni tatar uslubida o'qitadi. Bu maktabning o'quvchilari sart tilida sahna asarlari qo'yadilar".

"Наука и просвещение" jurnalining ma'lumotlariga qaraganda, Munavvarqori Abdurashidxonovning "Namuna" maktabida bir necha yuz bola o'qigan. Bu maktabda tayyorgarligi anchagina jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilishgan. Ularning qo'lida ta'lim olgan yoshlar orasidan keyinroq Hamza, Qayum Ramazon, Oybek Mannon Uyg'ur kabi iste'dodli adib va san'atkorlar yetishib chiqishdi.

Ulug' pedagog olib borayotgan ishlar zolim chor hukumati vakillarini ancha bezovta qilib qo'ydi. Bu haqda jadidchi Mo'minjon Muhammadjonovning "Turmush urinishlari" asarida shunday yozilgan: "Olmaota (Verniy)da o'ris muallimlarining katta yig'ini bo'ldi, shul yig'inda "tatarlar qozoqlar bilan birga sart bolalari o'qitilmasun! O'qumishli tatarlarga Turkiston o'lkasida turish uchun yo'l qo'yilmaslik kerak! Chunki ular sart, qozoqlarga bilim tarqatib, ko'zlarini va fikrlarini ochadirlar. So'ngra bizga yemak uchun Turkistonda non qolmaydir. 2-yangi tartib bilan o'qituvchi muallimlar, pro'grammalari, o'qitadurgon kitoblari kimning asarlari ekanligini "inspektor"-larga yozib ko'rsatmaguncha bola yig'ib o'qita olmaydurlar", deb qaror berdilar. Chor amaldorlari maktablarning dasturlari bilan muntazam tanishib borganlar va imtihonlarda ishtirok etganlar."

Sirojiddin Ahmadning "Munavvarqori"[11] maqolasida qayd qilinganidek Munavvarqori pedagogik va badiiy asarlar ham yozgan. U Turkiston o'lkasida birinchilar qatorida "Adibi avval", "Adibi soniy", "Yer yuzi" ("Jug'rofiya"), "Havoyiji diniya" kitoblarini (1907-yilda) nashr ettirgan. 1914-yilda Salim Ismoil Ulviyaning Qur'on qiroati bo'yicha saboq beruvchi "Tajvid"ini o'zbekchaga tarjima qilib, Orenburgda nashr ettirgan. "Sadoi Turkiston" jaridasida bosilgan Kamiy, Xislat, So'fizoda, Hamza kabi shoirlarning she'rlarini to'plab, "Sabzazor" nomi bilan chop ettirgani ma'lum.

Ulug' mutafakkir bu ishlar bilan ham cheklanmadi. O'ziga o'xshash ochiq fikrli yoshlar – Ubaydulla Xo'jayev, Abdulla Avloniy, Toshpo'lat Norbo'tabekov, Karim Norbekov va boshqalar bilan hamkorlikda 1909-yilda toshkentlik bir boyning raisligida "Jamiyati xayriya" tashkil etadi. Biroq, bu jamiyat iqtisodiy jihatdan yordamga suyangani uchun erkin ish olib bora olmaydi. Lekin rais o'rinbosari bo'lgan Munavvarqorining tinibtinchimasligi natijasida jamiyat taraqqiyparvar yoshlar qo'liga o'tadi.

Jamiyatning yangi a'zolari pul topmakka ham yangi yo'llar izladi, boshlab "Грамафон общество"sila suylashib, har bir plastinkadan o'n tiyin olmoq sharti-la bir hafta hofizlarni va o'z tarbiyasidagi maktab shogirdlarining tovushini sotdi, bundan faqat shu yil ichindagina loaqal ikki ming so'm kirsa kerakdir".

Munavvarqori Abdurashidxonov milliy matbuotning asoschilaridandir. U 1906-yil sentabrda "Xurshid" ("Quyosh") jaridasini nashr etdi va unga muharrirlik qiladi. "Najot" (1917-yil), "Kengash" (1917-yil), "Hurriyat" (1917-yil), "Osiyo", "Haqiqat", "Turon" kabi matbuot nashrlarida muharrirlik qiladi.

Munavvarqori matbuotga elni, millatni g'aflat uyqusidan uyg'otuvchi, buyuk kuch, madaniyat va ma'rifatga chorlovchi buyuk vosita, haqiqat jarchisi deb qaradi.U "Sadoi Turkiston" (1915–1918) jaridasida maktablarni takomillashtirish, imtihonlar o'tkazish haqida yozar ekan; "...Butun dunyodagi madaniy millatlarning qayg'u va hasratlariga ishtirok etmagan va bu shodlik masarratlaridan bahra olmagan bir qavm va bir millat bor esa, ul ham Turkiston turklaridirmiz", deydi.

Munavvarqori 1913-yildan o'z faoliyatini boshlagan "Turon truppasining tashkilotchilaridan bo'ldi. 1914-yil 27-fevralda Toshkentdagi "Kolizey" teatri binosida o'zbek milliy teatrining birinchi ochilish marosimi bo'ldi. Spektaklni birinchi pardasini ochish Munavvarqori Abdurashidxonovga topshirildi. Mazkur tantanada u bunday degan edi: "Turkiston tilida hanuz bir teatr o'ynalg'onligi barchangizga ma'lumdir. Shul sababli ba'zi kishilarimiz teatrga, ehtimolki o'yinbozlik yoki masxarabozlik ko'zlari ila boqurlar. Holbuki, teatrning asl ma'nosi "Ibratxona" yoki "Ulug'lar maktabi" degan so'zdir. Teatr sahnasi har tarafi oynaband bir uyga o'xshaydurki, unga har kim kirsa o'zining husn va qabihini, ayb va nuqsonini ko'rib ibrat olur".

Munavvarqori Turkiston o'lkasining qoloqligi sabablarini izlar ekan; "Mana, ketma-ket yetgan bunday savollarga javob bermak uchun nodonliq va olamdan xabarsizliq demakdin boshqa chora yo'qdir. Bu nodonliq va dunyodan xabarsizliq balosidan qutulmoq uchun avval oramizda hukm surgan buzuq odatlarning buzuqligini bilmak va o'rganmak kerakdir", deydi u. U teatr san'atiga ana shu "buzuq odatlarning buzuqligini bilmak" va tuzatmak muasasasai, "tabibi hoziq" deb qaradi.

Munavvarqori Abdurashidxonov insonning ma'rifatli bo'lib, ko'zi oshilmaguncha vijdoni uyg'onmasligini, vijdoni uyg'onmasa na o'zining, na xalqining erkini muhofaza qila olishini, bu – imonsizlik ekanini mutafakkirona noziklik bilan o'z asarlarida ko'rsatib berdi. Bu ulug'vor yo'lda u mardonavor va qahramonlarcha kurashdi.

Abdulla Avloniy (1878–1934)[2] o'zbek xalqining atoqli shoiri, muallimi va mutafakkiri, jadidchilarning yetuk vakillaridan biridir. U o'z tarjimayi holida: "Turli gazeta va jurnallar o'qishga tutindim. 1904-yilda jadidlar to'dasiga kirdim. Mirobodda "usuli jadid" maktabi ochib o'qituv-

[3] *Qarang:* Munavvarqori Abdurashidxonov. Xotiralarimdan.(jadidchilik tarixidan lavhalar). Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi S.Xolboyev. «Sharq», T, 2001.; Xolboyev S. Munavvarqori. «Fan va turmush», T., 1991, 4-son; o'sha muallif. Oybolta ostidagi so'z. «Turon tarixi». T., 1992; O'sha muallif. Munavvarqori Abdurashidxonov. O'rta Osiyodagi pedogogik fikrlar tadqiqotidan lavhalar. T., «Fan», 1996: Sirojiddin Ahmad. Munavvarqori. «Sharq yulduzi», 1992, 5-son.

[1] «Sharq. yulduzi», 1992-yil, 5-son.

[2] *Qarang:* Qosimov B. Abdulla Avloniy. T., 1979. Qosimov B. Izlayizlay topganim. T., 1983. *Abdulla Avloniy.* Turkiy guliston yoxud axloq. T., 1992. Qosimov B. Dolimov U. Ma'rifat darg'alari. T., 1990. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi... 1-jild, 73–74-betlar.

Abdulla Avloniy

chilik qila boshladim",[1] deydi.

Abdulla Avloniy o'zi ochgan maktab uchun to'rt qismdan iborat "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim", "Maktab gulistoni", "Turkiy guliston yoxud axloq" kabi darsliklar va o'qish kitobini yaratdi. Maktab-maorif ishlariga ko'mak ko'rsatuvchi "Jamiyati xayriya" tashkil etdi. "Nashriyot" shirkati tuzib, Xadrada "Maktab kutubxonasi" kitob do'konini ochadi.

U 1913-yilda tashkil etilgan professional "Turon" nomli teatri to'garagining tashkilotchilaridandir. Bu to'garak keyinchalik Hamza tomonidan tashkil etilgan truppa bilan qo'shilib hozirgi bosh drama teatri Hamza nomidagi hozirgi milliy davlat akademik teatriga asos bo'ldi. Avloniy to'garagidan keyinchalik mashhur inqilobchi va madaniyat arboblari bo'lib tanilgan Nizomiddin Xo'jayev, G'ulom Zafariy, Shokirjon Rahimiy, Shamsiddin Sharofiddinov (Xurshid), Mannon Uyg'ur singari ulug' shaxslar yetishib chiqdilar. Ular jadid yozuvchilar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza, Abdulla Qodiriy asarlarini sahnalashtirar va asosiy rollarni o'zlari o'ynar edilar. 1916-yilda ozarbayjonlik mashhur aktyor Sidqiy Ruhillo Toshkentga kelib "Turon" gruppasi bilan birga "Layli va majnun" spektaklini sahnalashtiradi. Abdulla Avloniy bu spektaklda Qaysning otasi rolini ijro etadi. Ayni choqda Avloniy o'z teatri uchun "Pinak"(1915), "Advokatlik osonmi?" (1916) kabi sahna asarlari yozib beradi va ularni sahnalashtiradi. Bundan tashqari u tatar va ozarbayjon jadid yozuvchilarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima ham qilgan.

Abdulla Avloniy millat va yurt qayg'usi bilan, mamlakat istiqboli va ravnaqi ezgu niyati bilan yashadi va u bilan nafas oldi, o'z asarlarida uni kuylab tarannum etdi. Bu borada Avloniyning quyidagi so'zlari g'oyatda ibratlidur va xuddi bugungi kunda bizni o'ylab aytilgan so'zlarga o'xshaydi:"Har bir millatning dunyoda borligin ko'rsaturg'on oynayi hayoti til va adabiyotidur. Milliy tilni yo'qotmoq millatning ruhini yo'qotmakdur... Yohu bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan chiqib ketduk! Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir, demishlar. Bobolarimizga yetishg'on va yaratgan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va axtarsak yo'qotganlarni ham topamiz. Yo'qolsa yo'qolsun, o'zi boshimga tor edi, deb Yevropa qalpog'ini kiyub, kulgu bo'lmak zo'r ayb va uyotdur"[2]

Abdulla Avloniy barcha jaholatliklar, qorong'uliklar va nodonliklarning millatning o'zligini anglamasligining asosida ma'rifatsizlik yotishini yaxshi ko'ra oldi va u avlodlarga, farzandlarga, o'g'il-qizlarga pand-u nasihatlar qilib maktabga borish, o'qish, o'rganish, ilm olishga da'vat etadi. U bir she'rida;

Maktab dur-u gavhar sochar,
Maktab sizga jannat ochar.
Maktab jaholatdan qochar,
G'ayrat qulub o'qing o'g'lon!
Maktab sizni inson qilur,
Maktab hayo ehson qilur,
G'ayrat qilib o'qing' o'g'lon!
Maktab o'quvni ko'rsatur,
Maktab yozuvni ko'rsa o'rgatur,
Maktab uyqudan uyg'otur,
G'ayrat qilib o'qing o'g'lon!
Maktabdadur ilm-u kamol,
Maktabdadur husni jamol.
Maktabdadur milliy xayol,
G'ayrat qilib o'qing o'g'lon!

deb yosh avlodga murojaat qilsa, yana bir 1916-yilda yozgan «Maktab» she'rida quyidagi misralarni bitadi;

Kimki o'qumas maktab, kirmas-qaramas maktab,
Qilg'ay bu kishilardan faryod-u fig'on maktab.
Jonim, o'qungiz maktab, bor-u yo'qingiz maktab,
Sizlar uchun avlodim, bog'i guliston maktab.
Manbaidur fan maktab, eng yaxshi chaman maktab,
Axloq-u odobsizga olmoqligi kon maktab.
Guldastai gul maktab, sunbulu janbul maktab,
Bulbul kabi tolibga gulzori jahon maktab.
Milliy uyimiz maktab to'nu to'yimiz maktab,
Ta'lim uyidur, Hijron, eng yaxshi makon maktab.

[1] Abdulla Avloniy. Uson millat T., «Sharq», 1993, 8-bet.

[2] Abdulla Avloniy. O'son millat T. «Sharq» 1993. 7-bet.

Jadidlar va rus demokratlari yig'ilishi. Andijon, 1916-yil, avgust

Xullas, Abdulla Avloniy jadidichilik harakatining yirik vakili sifatida XX asr boshlaridagi milliy uyg'onishga munosib hissa qo'shdi.

Davr va zamon nafasi hozirjavob ma'rifatparvar va demokratik shoirlardan biri **Hamza (1889–1929)dir.**

Hamza madrasada o'qishni tashlab jadidchilik g'oyalari ta'sirida o'z tashabbusi bilan Marg'ilon, Qo'qon va boshqa shaharlarda mehnatkashlar bolalari uchun yangicha usulda maktablar ochadi va bepul ularni o'qitadi. Ammo har safar hokim va to'ralarning qarshiligiga duch kelaveradi. «1914-yilning oxirlarida... Marg'ilonda maktab ochdim. Sakkizinchi oygacha bormay Andreyev ismindagi Skobel maorif rahbari tomonidan majburiy yopildi...» («Tarjimayi hol»). Yana unda yozadi: «Undan yana Xo'qand kelib,... Yo'qsul bolalar uchun pulsiz o'qitish maktabi ochdim... o'zim 4 oycha davom ettirgandan keyin, uyezd nachalnigi Medinskiy tomonidan tintuv bo'lib, yopildi. Lekin hech bir qanday qog'ozlarim qo'liga tushmagani uchun qamalmay qutuldum».

Hamza 1909-yilda Buxoroga va so'ngra Toshkentga borgan kezlarida mahalliy xalqlar orasi- anjumanlar»ga faol qatnashadi va milliy istiqlol uchun kurashga tortiladi.

Hamza buyuk ijodkor sifatida yozib qoldirgan she'riy, prozaik va dramatik asarlarida mehnatkash oddiy xalq ommasining intilish va qiziqishlarini, ularning haqsizlik, adolatsizlik va xo'rlikka qarshi haqqoniyat uchun kurashlarini aks ettiradi. Hamzadan qolgan «Devon»ga shoirning 1905–1914-yillarda yozilgan 177 she'riy asarlar shu jumladan 150 g'azal, 27 murabba', muxammas va musaddaslar kiritilgan. Bu asarlarning barchasida Hamza «Nihoniy» («Yashirin») taxallusini qo'llagan. Devonga kiritilgan 12 asar fors-tojik tilida yozilgan. Hamza poeziyasida oliyjanob insoniy fazilatlar, sof sevgi-muhabbat, xalqqa, millatga sadoqat ulug'lanadi, ma'rifat, madaniyatga da'vat kuylanadi. Bu borada Hamzaning «Yig'la Turkiston» she'ridagi quyidagi satr ibratlidir;

Yig'la, yig'la, Turkiston, yig'la Turkiston,
Ruhsiz tanlar tebransun, yig'la, Turkiston.
Qo'l ushlashing' birlashing emdi, Turkiston,
Ma'rifatni xushlashing kelmay tobuston,
Kinalarni talashing bitsun jahliston.

Maktab oching' bayonlar, bo'ling himmatli,
Bo'lsun o'qub sibyonlar oliy g'ayratli,
Shoyad bo'lsun millatga sodiq xizmatli,
Bu ko'ngullar quvonsun qolmay hasratli.
Darig' tutmang ilm uchun ketsa mol-u jon,
O'quv farzligi ming yil Qur'onda farmon,
Ma'rifatsiz topulmas ahkomi imon,
Ilmsizga aytulmas komil musulmon.

Hamza ijodiy dunyoqarashining shakllanishida uning 1911-yilda Afg'oniston, Hindiston, Makkai-mukarama, Madinai-munavvara, Shom, Bayrut, Istanbul kabi xorijiy mamlakatlar va shaharlarga qilgan safari katta rol o'ynadi.

Maorif tarqatish, xalqni ilmli va ma'rifatli qilish Hamza dunyoqarashining markazida turardi. U bir emas uchta darslik yaratdi: «Yengil adabiyot», «O'qish kitobi» va «Qiroat kitobi» (1914–1915)da she'riy shaklda ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib etsa, nasrda xalqning eng yaxshi aqidalarini – mehnatsevarlik, rostgo'ylik, birodarlik va zulmga nafratni yoshlar ongiga singdiradi.

Hamza ma'rifatning hayotdagi o'rnini o'zining 1916-yilda yozgan «Zaharli hayot» dramasida yanada bo'rtiribroq talqin etadi. Asar bosh qahramoni ayol kishi (Maryamxon) bo'lib, u o'z sevgilisi va sevguvchisi Mahmudxonni haqiqat va adolat yo'liga ya'ni ma'rifat va baxtiyorlik yo'liga boshlaydi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy o'zining 1915–1917-yillarda bostirib chiqargan oltita ashulalar to'plamini «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi» deb atalgan umumiy sarlavha ostida e'lon qiladi. «Oq gul», «Qizil gul», «Yashil gul», «Sariq gul», «Pushti gul», va «Safsar gul» nomlari bilan e'lon qilingan mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan bu asarlarning barchasiga shoirning «Uxlama, o'zbek eli, asri taraqqiy vaqtida» misrasi epigraf bo'lib xizmat qiladi.

Hamza chor Rossiyasining mustamlakachilik va saltanatchilik siyosatini keskin qoralaydi; Ayniqsa u birinchi jahon urushi munosabati bilan Rossiyaning Turkiston xalqlariga nisbatan o'tkazgan zo'ravonlik talonchilik siyosatini la'natlaydi.

Chor Rossiyasining front orqasi uchun yerli aholini mardikorlikka safarbar qilish haqidagi 1916-yil 25-iyundagi farmoni shoirning mustamlakachilarga nisbatan nafrat va g'azabini qo'zg'otadi. Hamzaning «Safsar gul» to'plamiga kirgan she'rlarining hammasi «mardikorlar»ning og'ir kechinmalari va qismatlarini aks ettiradi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy baxtli istiqbolga, ozod kelajakka ishonch, e'tiqod umidi bilan yashadi. Buni biz shoirning «Safsar gul» to'plamiga kirgan deyarlik har she'rida; «Qachon ozod bo'lur, tangrim, boshimiz» nidosi bilan bir qatorda:

Suvlar ketar, tosh qolur,
Kulfat ketar, bosh qolur.
Bobolardan bir so'z bor;
O'sma ketar, qosh qolar.

kabi satrlarda ochiq-oydin ko'rishimiz mumkin.

Hamza ham o'z davrining farzandi edi. Shul bois u ham og'ir va murakkab yo'lni bosib o'tdi. Bunday ziddiyatli va qarama-qarshiliklarga boy Hamza yo'li bugungi kunda O'zbekistonning mustaqilligini saqlab qolish va mustahkamlash uchun kurashayotgan har bir fuqaro, ongli ziyoli uchun hayot maktabi yo'lidir.

Abdurauf Fitrat (1886-1938)[1] jadidichilik harakatining yirik namoyondalaridan biridir. U hali 1909–1913-yillarda o'qishni Istanbulda davom ettirib yurgan kezlarida F.Xo'jayevning bergan ma'lumotiga ko'ra hamyurtlari bilan birgalikda «Buxoro ta'limi (umumiy) maorif jamiyati»ni tuzgan. Bu jamiyat Buxoroliklarning o'zaro moddiy-ma'naviy uyushmasi vazifasini bajargan.

Abdurauf Fitrat

Bu davrda Turkiya «Yosh turklar» inqilobidan mast davrni o'z boshidan kechirardi. Turkiyadagi bunday inqilobiy muhit albatta yosh Fitratga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. U siyosat maydoniga sho'ng'ib ketdi. Bu yerda Fitrat Sharq adabiyoti, san'ati, tarixini chuqur va atroflicha o'rganadi. Ilg'or taraqqiyparvar turk adabiyoti vakillari turk adabiyoti orqali esa G'arb adabiyoti bilan yaqindan tanishadi. G'arb va Sharq xalqlari madaniyati, adabiyotlari o'rtasidagi farqlarni o'z ko'zi bilan ko'radi, uning sabablarini teranroq anglaydi.

Fitrat adabiyotga shoir va adabiyotshunos sifatida kirib keldi. Ko'p o'tmay o'zini dramaturgiya va prozada ham sinab ko'rdi. U «Munozara» (dastlabki nomi «Hindistonda bir farangi ila Buxorolik bir muddarrisning bir necha masalalar ham usuli jadid xususida qilgan munozarasi») asarini Turkiyaga borishidan oldin, 1905–1907-yillarda yaratgan. «Sayha», «Sayyohi hindi», «Rahbari najot», «Tarixi Islom» asarlarini esa Turkiyada tahsil paytida yozgan va «Munozara» 1908-yilda, «Sayha» 1910-yilda «Sayyohi hindi» 1913-yilda Istanbulda bosilib chiqqan. «Rahbari najot» va «Oila» 1915–1916-yillarda Bokuda nashr qilingan. Bu asarlar o'sha davr-dayoq xalq orasida keng tarqaldi. Boshqa tillarga ham o'girildi. Masalan, «Munozara» 1909–1914-yillar orasida turk ozarbayjon tillarida, «Sayyohi hindi» rus tilida chop etilgan. «Rahbari najot»ni esa do'sti, shoir va noshir Abdulvohid Burhonov Sankt-Peterburgda nashrdan chiqargan. Bulardan tashqari, uning «Mavludi Sharif», «Abo Muslim», «Begijon» asarlari va dastlabki she'rlari «Oyna», «Taraqqiy», «Sadoi Turkiston», «Turon», «Hurriyat», «Buxoroi Sharif» kabi gazeta va jurnallar sahifalarida e'lon qilingan.

Fitrat Buxoro jadidchilarining tashkilotchilaridan biri sifatida xalqni ma'rifat va madaniyatdan bahramand qilish uchun astoydil kurashdi. Lekin bu harakat sharoitga qarab turli yerda turlicha sodir bo'ldi. Jumladan, 1915–1916-yillarga qadar Buxorolik jadidlar yakdil va yagona jabha bo'lib, ish olib borgan bo'lsalar, keyinchalik ular ikkiga bo'linib ketdilar. Jadidlarning bir qismi (Abdulvohid burhonov boshchiligida) eski tarzda faqat madaniyat tarqatish yo'lini tutgan bo'lsa, ularning yana bir boshqa bo'lagi Fitrat, Fayzulla Xo'jayev kabi chet ellarda o'qib kelgan yoshlar omma o'rtasida ma'rifat va madaniyat tarqatish bilan birga amirga qarshi kurashni ham yoqlab chiqdilar. Bu guruh tarixda "Yosh Buxoroliklar" degan nomini oldi. Bunday bo'linishning asosiy sabablari: **Birinchidan**, Turkiston o'lkasi, shu jumladan, Buxoro amirligidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning og'irligi, rus podshosi va amirlikning ikki yoqlama zulmkorlik siyosati, **ikkinchidan**, bolshevoylarning mahalliy xalq o'rtasida yurgizgan tashviqot va targ'ibotlari ta'siriga ishonuvchanlik va nihoyat, **uchinchidan** mahalliy xalq vakillarining siyosiy qorang'ulikda saqlanganligi, ularning g'oyaviy nazariy saviyasining yetarli darajada rivojlanmaganligidir.

Fitrat o'z ona diyorini ozod va hur ko'rishni orzu qiladi. O'z niyatlari, ezgu armonlarini amalga oshirishda ojizlik qilgan Abdurauf Fitrat ulug' bobokolonimiz sohibqiron Amir Temurlar singari millat fidoyilarini qo'msaydi. U «Temur sag'anasi» dramasida o'z qahramoni tilidan Amir Temurga murojaat qiladi: «Hoqonim, ezilib talangan, talanib yiqilgan, yiqilib yaralangan turk elining bir bolasi sendan ko'mak istarga keldi. Bog'lari buzilgan, gullari so'lgan, bulbullari uchirilgan Turonni bir qorvuli senga arz etarga keldi».

Bunday murojaat Fitratning boshqa asarlari mazmuniga ham singib ketgan. Ulardagi asosiy g'oya – ona yurtni, Vatanni ulug'lash, xalq, millatning ozodligi va erkinligidir. Zero, ma'rifatga intilgan inson uchun, ayniqsa shoir uchun bir tomondan amir istibdodi, ikkinchi tomondan chor mustamlakasi zulmi ostida ezilgan xalqni, toptalgan yurtni ozod ko'rishdan ham ulug' niyat bo'lishi mumkinmi? U «Sayha» to'plamiga kirgan «Mening Vatanim» she'rida bunday deb yozadi;

«Vatan, u mening jonim tanim, sajdagohimdir.
U mening to'lin oyim, tinch omonligim, izzatim-sharafim.
Ka'bam, qiblam hamda gulistonimdir».

Yoki boshqa bir she'rida:
«Yig'la bir oz, o'ksizlangan tilagim,
men ham senday baxtsizlikka tug'ildim»,

deb yurt taqdiridan kuyunadi.

Fitrat ana shunday ilg'or g'oya va fikrlar uchun ko'pchilik jadidlar qatorida shakkoklik, isyonkorlikda ayblandi, chor ma'murlari esa uni mustamlakachilikka qarshi turganlikda aybladilar, kommunistik mafkura hukmron bo'lgan qizil saltanat davrida esa millatchilikda, panturkizm g'oyasi tarafdori, «xalq dushmani» degan uydirma tamg'a bilan aybladilar. Professor H.Yoqubovning hikoya qilishicha Fitrat 1937-yilgacha uning yaqin do'sti Fayzulla Xo'jayev o'z himoyasiga olib kelgan. Qatag'on yillarida ko'pchilik qatori Fitrat ham qamoqqa olingan.

[1] Rashidova D. Jadidlarning merosida musiqa (A.Fitratning ijodiga oid ma'lumotlar.) Jadidchilik: islohot, yangilanish... 128-145-betlar.; Fayzulla Qilichev. Mustaqillikning fojiali yo'li. «Sharq yulduzi», 1992, №7 va Hamidulla Boltaboyevning qator asar va maqolalarida A.Fitrat faoliyati aks ettirilgan.

Turkistonning milliy shoiri, Andijonda jadidchilikka asos solgan **Cho'lpon (1898-1938)**[1] shaharda «Turon kutubxonasi» va uning yonida katta bir qiroatxonani tashkil qilgan.

Xorijiy manbalardan birida shunday yozilgan; «Keng ma'ruza zali bo'lgan bu qiroatxonaning boshqaruv hay'atiga Turkiston Milliy birligining Andijondagi vakillari Husanxo'ja Niyoziy, Usmonxon Eshonxo'ja o'g'li, Vali Maqsudiy, Zohiriy A'lam, Fozilbek Otabek o'g'li, Abdulhay Mahsumlar saylandilar. Qiroatxona maktab vazifasini bajarar edi. Har oqshom turk usmoniy zobitlari kundalik masalalar, madaniy-siyosiy va tarixiy mavzularda ma'ruzalar qiladilar».

Cho'lponning ochiq ifodalangan, go'zal turkcha, toza uslub bilan bitilgan da'vatkor, isyonkor she'rlarida Rossiya mustamlakachilarini ayovsiz qoralovchi, Turkiston istiqlolini madh etuvchi she'rlari o'lka aholisining milliy his-tuyg'usini, milliy o'zligini uyg'otgandi. Uning «Isyon» nomli mana bu she'rida shunday deyilgan;

Ey sen meni haqir ko'rgan, tuban ko'rgan afandi.
Ey ustimda bir umrga xo'ja bo'lmoq istagan
Ey bo'ynimga kishan solib halokatga sudragan
Ko'zlarimni zaharlatib o'ynamagil, bas endi...
Kishanlaring zang bosgandir, sergak bo'lkim uzilur;
Tomirimda qo'zg'olishning vahshiy qoni ko'pirdi.
Eski fikr, an'analar endi butkul uzildi.
Yo bitarman, yoki sening saltanating buzilur.
Ey sen meni qul o'rnida ishlatuvchi afandi
Titra, qo'rqqin bog'liq qo'lin bosh ko'targan kuch indi.

Tavallo
(To'lagan
Xo'jamyorov)

Jadidchilik harakatiga faol qatnashib Turkiston milliy istiqloli uchun kurashgan xalqimizning ajoyib farzandlari Saidahmad Siddiqiy Ajziy (1864–1927), Karimbek Sharifbek o'g'li Komiy (1865–1922), Tavallo (1883–1959), Is'hoqxon Ibrat (1862–1937), Xislat (1880–1945) va boshqalar ham o'zlaridan so'ng boy ijodiy meros qoldirganlar. Ana shu ulug' zotlar orasida o'zining betakror va ibratomuz ijodi bilan **Tavallo** alohida o'rin egallaydi. Uning ijodida jadidichilik harakati va adabiyotning ta'siri kuchli bo'ldi. Shoirning 1913-yilda «Bayoz», 1917 yilda «Ravnaqul islom» to'plamlari bosmadan chiqqan. Tavallo asarlari asosan, Vatanni sevishga, ardoqlashga, xalqni, millatni hurmatlashga, ilm-ma'rifatni, san'atni sevishga dav'at etadi. U yashagan o'z davridagi xalq, millat holiga achinadi, dardli alam chekadi, sasidan o't chaqnaydi;

Falak bizga xabar ber, ne uchun bee'tibor etding?
Jahonda jumla millat ichra bizni sharmisor etding.
Halovat boshqa millat topdi irfon sunbulin esgan,
Harorat xorini sanchib, bizni ko'p zuldor etding.
Saodat tog'ini qo'ydi qadamni o'zga millatlar
Safolat ko'chasida bizlarni chun xokisor etding.

Shoir millat va xalqning jahon taraqqiyotidan orqada qolganligi, zulm ostida ezilishi markazida ilmsizlik, ma'rifatsizlik va jaholat yotganligini ko'radi, loqaydlik, e'tiborsizlikdan nola qiladi.

Tavallo «Olamga bir nazar» she'rida xalq orasidagi ilm ma'rifatga to'sqinlik qilayotgan chirkin illat, noinsoniy urf-odatlarni ayovsiz fosh qiladi va ilg'or taraqqiy etgan mamlakatlardan namuna–o'rnak olishga xalqni chorlaydi.

Tavallo xalqni ma'rifatga chorlab «So'q taraqqiy» she'rida g'aflat va loqaydlikni tark etishga da'vat qiladi;

Tur, ey millat, qo'y emdi, chiq buyon uyqu kanorindan,
Ko'zing och, ibrat ol, sen o'zga millat kor-u borindan.
Jaholat chodiriga burkalib yotmoqni tark ayla,
Yur emdi, qolma shunda o'zga millatlar qatorindan.

Shoir o'zining «Turkiston viloyatining gazeti»da bosilgan «Ibrat olmoqni vaqtu yetmadimu?» maqolasida yana yuqoridagi muammolarni oddiy xalq tilida rivojlantiradi; «...Telegramm (telegraf), telefon, ayroplan, gramofon va g'ayri shunga o'xshash quvvati bilan ishlaydigan narsalarni inson aqli ila bunyod etib, vujudga keltiradimi yoki o'z-o'zidan paydo bo'ladimi, albatta yo'q, hammasi ilm tufayli va hunardandur. Bas, shundog' bo'lgandan keyin nima uchun bizlar ilmdan bezormiz. Boshqa millatlar qancha ilmga rag'bat etsalar, bizlar hamon qochamiz». Xullas shoir Tavallo ilgari surgan ajoyib g'oya va chaqiriqlar bugungi kunda ham dolzarb muammo sifatida o'z ahamiyatini yo'qotgan emas.

XX asrning boshlarida Turkistondagi demokratik harakatlarning oldingi saflarida o'zbek xotin-qizlarining vakillari ham faol qatnashganlar. Bular orasida **Nozimaxonim (1869–1924)** alohida o'ringa egadir.

Nozimaxonim o'zbek ma'rifatparvar-demokrat shoirasi. U arab, fors, ozarbayjon, tatar va rus tillarini yaxshi bilgan. U 1900-yillardan boshlab she'r va publitsistik maqolalari bilan matbuotda ko'rina boshladi. 20 yoshlarga kirganda «Beshyog'ochlik Nozimaxonim» nomi bilan el-xalq o'rtasida shuhrat topdi. Nozimaxonim «Turkiston viloyatining gazeti», «Osiyo», «Shuhrat», «Sadoi Turkiston» kabi gazetalar va «Oyna» jurnalida o'z asarlarini chop ettirdi. Shoira she'rlarida Sharq ayollarining hayoti va qismatini keng qamrovli, bir tarzda kuylaydi.

Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida ayollarning ishtirok eta olmayotganligidan afsuslanadi, ularning haq-huquqlarini kamsitgan va poymol qilgan tuzumni, jamiyatni, uning hokim xo'jayinlarini la'natlaydi. Shoira ayollarning ilmli, ma'rifatli bo'lishlariga katta ahamiyat berib, ularni bid'at va g'aflat uyqusidan uyg'otishga chaqiradi, o'zga millat ayollaridan namuna olishga da'vat etadi;

Boqingkim, o'zga millat qizlari na yerlarga yetmush,
O'qub ilmu hunarlarni, ki hikmat sirini bilmush,
Bilib, o'z e'tiborin ham huquqini tanib olmush,
Asrlar eltg'on bid'at uyqusidan uyg'oning!

Nozimaxonim faqat o'z shaxsiy manfaati, quruq obro'-e'tiborini o'ylagan, millat, xalq taqdiri va taraqqiyotiga e'tiborsiz, loqayd, to'y-tomosha, aysh-u ishrat, qimor va dabdabaga mukkasidan ketgan, ma'rifatdan bexabar boylar, to'ralarni ayovsiz tanqid qiladi.

«Ming taassuf» she'rida u quyidagi satrlarni bitadi;

Ming taassuf, ajab zamon o'ldi,
Yaxshi kim ersa, ul yomon o'ldi.
Har mahalla ishida to'rt samovar,
Necha nodon chiqib qimor o'ynar.
Ba'zisi mast eshak kabi hangrar,
Holimizni ko'rib kular ag'yor.
Dilki millat g'amida qon o'ldi.
Kori behudalar ayon o'ldi.

Nozimxonim o'zbek ayollaridan yetishib chiqqan birinchi publitsist jurnalistdir. U turli tillarni bilish muhim aloqa vositasi sifatida inson hayotida katta ahamiyatga ega ekanligini alohida ta'kidlagan.

Xulosa shuki, rus mustamlakachilari Turkiston zamini uzra o'z hukmronliklarini o'tkazgan kezlarda yurtning jonkuyar, millatsevar, erksevar farzandlari jadidlar harakati ta'sirida milliy istiqlol uchun, mustaqil Turkiston uchun, ekspluatatsiya, zo'rlik va zo'rovonlikka qarshi xalqni otlantirdilar. Faqat o'lkada so'nggi asrlar davomida ishlab chiqarish kuchlari va taraqqiyotning orqada qolganligi oqibatida, xalq ommasining ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy-nazariy saviyasi ham yetarli darajada davr talabiga monand bo'lmaganligidan bu kurash birlashgan katta kuch sifatida muvaffaqiyat qozonildi. Siyosiy-ijtimoiy tarqoqliq «O'zingni bil, o'zgani qo'y» kayfiyati milliy kayfiyatga, milliy birlikka putur yetkazdi.

Jadidchilik harakatini o'lka xalqlari ommaviy sur'atda qo'llab quvvatlamadilar. Bu harakat faqat xalq orasiga ma'rifat va madaniyat g'oyalarini tarqatishdan nariga o'tmadi, o'zining tor biqiq doirasida o'ralib qoldi, siyosiy kurash partiyasi darajasiga ko'tarila olmadi va ommani zulm va istibdodga qarshi dasturiy kurashga torta olmadi... Jadidlar harakatining nazariy va siyosiy barkamollik darajasiga o'sib yetmaganlikdan rus bolshevoylari ustalik bilan foydalandilar va ularni ikkiga bo'lib yubordilar. Jadidlarning bir guruh bolshevoylarning yolg'on va quruq va'dalariga ishonib, ular tomoniga o'tdilar, «Yosh Buxoroliklar» va «Yosh Xivaliklar» guruhiga uyushdilar. Natijada milliy-ozodlik va istiqlol uchun kurash olib borayotgan kuchlar kuchsizlandi va parokandalikka uchradi.

Iloyim O'zbekiston Respublikasining milliy mustaqillikka erishuvi va uni mustahkamlash uchun hal qiluvchi kurash ketayotgan hozirgi o'tish bosqichida millat va yurt fidoyilari o'z vaqtida jadidlar yo'l qo'ygan xatolarni takrorlamasinlar.

Mustaqil O'zbekistonning kelajak istiqboli milliy birlik hamkorlik, ahillik va siyosiy xushyorlikdir.

[1] Karimov Naim. Istiqlolni uyg'otgan shoir. T., «Ma'naviyat», 2000

4. 1916-yilgi qo‘zg‘olon[1]

1916-yil 25-iyunda rus imperatori Nikolay II ning «Imperiyadagi rus bo‘lmagan erkak aholni harakatdagi armiya rayonida mudofaa inshootlari va harbiy aloqa yo‘llari qurish uchun olib boriladigan ishlarga, shuningdek davlat mudofaasi uchun zarur bo‘lgan boshqa har qanday ishlarga jalb qilish haqida»gi farmoni yara ustiga chiqqan bamisoli chipqonning o‘zi bo‘ldi. Farmonga binoan Turkiston o‘lkasidagi rus bo‘lmagan 19 yoshdan 43 yoshgacha bo‘lgan jami 250 ming erkak front orqasidagi ishlarga safarbar qilish ko‘zda tutilgan edi. Lekin farmonning bunday tarzda Turkiston o‘lkasiga mutlaqo tatbiq etib bo‘lmasligini tajribali podsho amaldori, sobiq harbiy vazir A.N. Kuropatkin ham tushungan edi. U vazir yordamchisi general Frolovga Rossiyada ikki yildan beri davom etib, nihoyasi ko‘rinmagan bu tadbirni, ya’ni urushga 19–43 yoshli aholini safarbar qilish masalasi hal bo‘lmagan holda uni chekka o‘lkalarga tatbiq etish noo‘rinligini ko‘rsatgan edi[2].

Farmonga ko‘ra Sirdaryo viloyati zimmasiga 87 ming, Samarqandga 88 ming, Farg‘onaga 50 ming mardikor yuborish vazifasi yuklatildi. Podshoning o‘sha farmoni haqidagi bu shum xabar yashin tezligida butun Turkiston o‘lkasiga tarqaldi va azob-uqubatlardan bag‘ri qon, alamzada Turkiston mehnatkashlarini larzaga soldi. Chunki mardikorlikka faqat kambag‘allarning farzandlarini olish rejalashtirilgan edi. Mardikorlikka olish ro‘yxatlarini tuzish volost boshqaruvchilari, oqsoqollar va ellik boshilarga yuklatilgan edi. Ular bundan o‘z manfaatlari yo‘lida foydalandilar. Mahalliy ma’murlar katta poralar evaziga boylar va amaldor to‘ralarning arzandalarini safarbarlikdan qoldirar, ko‘proq kambag‘al oilalarning farzandlarini ro‘yxatga qo‘shib qo‘yar edilar. Bundan tashqari Mustamlakachi ma’murlar ijozati bilan boylar va amaldorlar o‘z o‘g‘illari o‘rniga mardikorlikka boshqa kishilarni yollashlari ham mumkin edi. Bunday nohaqlik adolatsizlik va firibgarlik bu siz ham biri ikki bo‘lmay, nochor hayot kechirayotgan chorasiz xalq ommasining sabr-kosasini toshirib yubordi, ular bosh ko‘tarishga majbur bo‘ldilar. Ana shu tariqa Turkistonda tarixda Jizzax qo‘zg‘oloni nomi bilan ma’lum bo‘lgan umumxalq qo‘zg‘oloni sodir bo‘ldi. Dastlab qo‘zg‘olon Samarqand viloyatining Xo‘jand shahrida 1916-yil 4-iyulda boshlandi. Bu yerda to‘plangan 6-7 minglar chamasi olomon politsiya idorasini qurshab oldi va mardikorlikka bormasliklarini izhor qiladilar. Qo‘zg‘olonchilarning oldingi saflarida Abdumadaminov, Dadaboy Masharipov, Yahyoxon Qori Olimxonov, Eshonxon Mirza O‘rinov kabi xalq vakillari bordilar. Qo‘zg‘olonchilar safida ayollar va bolalar ham bor edi. Politsiya qo‘zg‘olonchilarni o‘qqa tutdi. Uch kishi o‘ldirildi, to‘rt kishi yaradar qilindi. Bu xabar tez orada butun Samarqand viloyatiga va boshqa hududlarga ham tarqab ketdi. Jumladan 7-iyulda Xo‘jand voqeasidan xabar topgan Samarqand viloyatining Dahbed qishlog‘ida qo‘zg‘olon ko‘tarildi. Bir necha ming kishi qatnashgan bu qo‘zg‘olonga mulla Usmon Abdurasulov, Gadoy Abduqodirov, Xolmo‘min Xolmurodov, Azizqul Murodov, Muxtor Hafizov singari xalq fidoyilari boshchilik qiladilar. Qo‘zg‘olonchilar bo‘lim boshqaruvchisining mirzasi Kobulovni o‘ldirdilar. Qo‘zg‘olon qatnashchilaridan Usmon Abdurasulov boshchiligida 30 kishi hibsga olindi va turmaga tashlandi. Qo‘zg‘olonning asosiy markazi Jizzax shahri va uyezdi edi. Qo‘zg‘olon ko‘targan Jizzax xalqi chor ma’murlarining kamsituvchilikdan iborat mustamlakachilik siyosatiga qarshi kurashga otlandilar. Podsho farmoniga ko‘ra Jizzax viloyati bo‘yicha 10531 kishi mardikorlikka safarbar etilishi kerak edi. Shu jumladan Jizzax shahridan 655 kishi, Zomin volosti bo‘yicha 731 kishi, Sangzor volostidan 2891 kishi, Sintob volostidan 508 kishi, Bag‘dod volosti bo‘yicha 2311 kishi[3] front orqasidagi ishlarga olinishi ko‘rsatildi. Ammo podshoning safarbar bo‘yisha tadbirlari mehnatkash xalq tomonidan qo‘llab-quvvatlanmadi, aksincha ommaning qahr-u-g‘azabi va nafrati kuchayib ommaviy qo‘zg‘olonga aylanib ketdi. Bu qo‘zg‘olon davomida o‘zining butun qalbi-vujudini mehnatkash xalq baxtiga baxshida etgan haqiqiy qahramonlar yetishib chiqdilar. Nazirxo‘ja Abdusalomov,

[1] Ushbu mavzu «O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob. Turkiston chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida» (412–424-betlar); H.Ziyoyeva «Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash» (T., . «Sharq», 1998, 400–431-betlar) kitoblarida yangicha talqin etilgan

[2] O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 416-bet.

[3] Haydarov X. "Jizzax tari...

Mulla Mahammad Rahim, Ziyoqori Abdullayev, Mamasharif Husanov, M.O‘rinxo‘jaev, Musabek To‘rabekov, Abdulla Ochilov va boshqalar shular jumlasidandir. Sho‘rolar hokimiyati yillarida laganbardor tarixchilar Jizzax qo‘zg‘olonining asl mohiyatini soxtalashtirib, buzib talqin qiladilar va unga diniy tus berdilar.[1]

Bu qo‘zg‘olonning milliy-ozodlik xarakterini xaspo‘shladilar. Holbuki Jizzax qo‘zg‘olonini qon bilan bostirgan chor Rossiyasi zobitlarining o‘zlari bu qo‘zg‘olonni Rossiya hukumatiga qarshi qaratilganligini o‘z vaqtida ochiq-oydin tan olib aytganlar. Samarqand viloyati harbiy gubernatori N.Likoshin bergan axborotda jumladan quyidagilarni o‘qiymiz: “Norozilik harakati ko‘tarila bordi, goh u yerda, goh bu yerda ur-yiqitlar va o‘ldirishlar sodir bo‘ldi. Mahalliy amaldorlarning tushuntirishlari va ogohlantirishlari xalqqa ta’sir qilmadi. Ma’murlarning so‘zlariga xalqning mutlaqo ishonchi qolmadi, nihoyat bu harakat Rossiya hukumatiga qarshi ochiq qo‘zg‘olon tusini oldi».

Chor Rossiyasining Jizzax qo‘zg‘olonining milliy mustamlakachilik zulmiga qarshi umumxalq qo‘zg‘oloni ekanligini tasdiqlaydigan adolatli qarashlari 1916-yildagi boshqa rasmiy hujjatlarda ham tan olingan. Jumladan, chor hukumat tomonidan qo‘zg‘olonchilarni jazolash uchun tuzilgan favqulodda sud aybnomalarining birida Jizzax volostidagi qo‘zg‘olon xalq harakati ekanligi e’tirof etilgan. Ana shu aybnomada bayon qilinganidek 12–13-iyul kunlari Jizzax uyezdi Yom volosti aholisi qo‘zg‘alib, otliq va yayov bo‘lib, mustamlaka ma’murlari, volost boshqaruvchisi va oqsoqollarga qarshi shiddatli hujum boshladi. Qirq qishlog‘ida Karim Orziqulov boshliq olomon ellikboshilardan Norha va Qulbekla ni o‘ldirishdi. Qo‘zg‘olonchilarni Turdibek Xu doynazarov boshchiligidagi 500 kishilik yana b guruhi Chuqurtoqqishloq oqsoqoli Mulla Mah kamboy Mulla Ro‘ziqulovni toshbo‘ron qilib o‘ dirdi. Zomin pristavi Sobolev qurolli qo‘zg‘olo soqchilar va tarjimoni bilan Yom volostiga keli qo‘zg‘olon tashabbuschilaridan yetti kishini, sh jumladan Karim Orziqulov bilan Turdibek Xudoy nazarovni qo‘lga tushirib, soqchilar hamda Yom volost boshqaruvchisi Mulla Fozilov bilan Zomin ga jo‘nadi. Lekin ular yo‘lda 800 kishilik qo‘zg‘olonchilarning hujumiga duch keldi. Yom volostidagi singari qo‘zg‘olon harakatlari Yangi qo‘rg‘on Zomin va boshqa volostlarda ham bo‘lgan.

Mana shunday eng og‘ir va hal qiluvchi damlarda mahalliy hokimyat vakillari mustamlakachi chor ma’murlariga yordam berganlar va o‘z millatlarining manfaatlariga xiyonat qilganlar. Buni quyidagi dalil yorqin ifoda etadi. Jizzax shahri mehnatkashlarining qo‘zg‘olonlaridan tashvishga tushgan Jizzax uyezdi hokimi Rukin Eski shahar aholisining bir qismini katta masjidga to‘plab, agar ular hukumatga qarshilik ko‘rsatsa, hammaning mol-mulki musodara qilinib, uylari yakson qilinajagini aytgan. Mahalliy ma’muriyat vakillari Akrom to‘ra, Muxtorxon to‘ra, Abdusamad Maxsum va boshqalar uyezd boshlig‘iga ta‘zim qilib, podsho farmonini to‘la ma’qullab, uni shubhasiz bajarish va xalq harakatini bostirishda chor ma’murlariga yordam ko‘rsatishga va‘da berishdi. Mirzaahmad tilmoch hokimning so‘zini tarjima qiladi va “Imperator a’zam janoblari xalqdan mardikorlikka odam olishni byurgan. Imperator janoblarining buyruqlari shariat qonunidan ham afzal, shuning uchun albatta bajarilishi kerak”, – deb yaltoqlik qiladi.

Mustamlakachi va mahalliy ma’murlarning o‘zaro til biriktirib xalq ommasiga nisbatan ishlatgan zo‘ravonlik, do‘q-po‘pisa siyosati mehnatkashlarning nafrat va nadomatini yanada battar oshirdi. Mehnatkash xalq milliy zulm va zo‘rlikka qarshi yoppasiga qo‘zg‘olonga ko‘tarildi.

G‘azabi to‘lib toshgan xalqning erk uchun kurashi o‘z qahramonlarini yaratdi. O‘zbek shoiri Fozil Yo‘ldosh (1872–1955) ning “Jizzax qo‘zg‘oloni” dostonida bu qo‘zg‘olon mas-

[1] Masalan, 1960-yilda Moskvada A.V.Pyaskovskiy. T.A.Elionov, A.G.Zima. O.K.Kuliyev. X.T.Tursunovlar tahririda nashr qilingan “O‘rta Osiyo va Qozog‘istondagi 1916-yil qo‘zg‘oloni. Hujjatlar to‘plami”da chor podshosi arxividan olingan 508 ta e’lon qilinmagan hujjatlar berilgan. Ammo bu qo‘zg‘olonning tub mohiyatini ochib beruvchi bir qator hujjatlar to‘plamga atayin kiritilmagan. Masalan. Samarqand viloyati gubernatori, general-mayor N.S.Likoshinning 1916-yil 20-sentabrdagi Samarqand atrofidagi 50 qishloqni yer bilan yakson qilish uchun bergan hammaga ma’lum buyrug‘i, Harbiy tribunalning qo‘zg‘olon rahbarlariga qo‘ygan ayblari va 1916-yil dekabrda chiqargan hukmi, qo‘zg‘olonga qarshi amalga oshirilishi lozim bo‘lgan ishlarning rejalari, general-gubernator Kuropatkinning qo‘zg‘olonni majaqlab tashlash to‘g‘risidagi buyrug‘i va qo‘zg‘olon avj olgan joylarning xaritasi kabi hujjatlar to‘plamga kiritilmagan. Mazkur hujjatlar to‘plamida Turkiston milliy burjuaziyasi podsho tarafida turganligi to‘g‘risidagi noto‘g‘ri fikr ilgari suriladi. A.V.Pyaskovskiyning bu to‘plamga yozgan so‘zboshisi ham deyarli ilmiy ahamiyatga ega emas. Ammo bu to‘plam mazkur mavzu o‘rganishda

zarasini yorqin bo‘yoqlarda aks ettirgan. Fozil Yo‘ldosh o‘z dostonini yaratishdan oldin qo‘zg‘olonni bevosita qatnashchilari Abdulla Ochilov, Mamasharif Husainov, Shodi Ashirmatov, Mavlon Kenjayev, Urdush Muqimov va boshqalar bilan shaxsan uchrashgan va ular bilan suhbatlar olib borgan edi. Dostondagi Toir cho‘loq, Qurbon Og‘ajon polvon va boshqalar timsolida xalq qo‘zg‘oloni qahramonlari va ularning jasoratlari ifodalangan. Shoir yuksak badiiy mahorat bilan xalq ommasining chorizmga va mahalliy ma’murlarga, boylar va amaldor-to‘ralarga qahr-g‘azabi ortib borib, ochiq qo‘zg‘olonga aylanib ketganligini yorqin satrlarda ifoda etadi:

Podshoga qarshi boraylik,
Podsho kimdir, biz bilmaymiz,
Podsho yordamchisin topib,
Urra deb ot qo‘yayliq
Yo olaylik yo o‘laylik
Sira qaytmanglar xaloyiq,
Mehnatkashsan zulm o‘tdi,
Suyaklar o‘rtanib ketdi.
Qattiq zulm o‘tgandan so‘ng‘
Shuncha xalq qo‘zg‘olon qibdi.

1916-yil 13-iyulga kelib Jizzax qo‘zg‘oloni keskin tus oldi.

Qo‘zg‘olon ko‘targan olomon eski shahar oqsoqoli Mirzayr Xudoyorxonovni o‘ldirib, yangi shahar tomon otlandi.

Voqealarning rivojlanib borishidan xabar topgan uyezd hokimi polkovnik Rukin qo‘zg‘olonni bostirish uchun qo‘shin chaqirtirdi. Jazo otryadining kelishini kutib o‘tirmasdanoq, Rukin pristav Zotoglov, tarjimon Mirzahamdam Zokirjonov va ikkita soqchi yigit bilan faytonga o‘tirib, Eski shaharga jo‘nadi va yo‘lda qo‘zg‘olonchilarga duch keldi. Uyezd hokimi qo‘shin kelishga qadar qo‘zg‘olonchilar bilan muzokara olib borishga qaror qiladi. Ammo olomon uning gapini tinglashni istamadi. Atrofdan: “u aldaydi, unga ishonmanglar! Ur ularni!” degan xitoblar yangradi. Qo‘zg‘olonchilar yopirilib kelib polkovnik Rukin va uning hamrohlarini do‘pposlab o‘ldirdilar. Faqat oqsoqol qochib ulgurdi.

Qo‘zg‘olonni bostirish uchun uyezd hokimining yordamchisi polkovnik Afanasev o‘z qo‘shini bilan yetib keldi. Olomon Afanasev otryadini qurshab olmoqchi bo‘ldi. Ammo ketmon, belkurak tayoq va toshlar bilan qurollangan qo‘zg‘olonchilar harbiy qismning yalpi o‘q uzishiga bardosh berolmadi. Qo‘zg‘olonchilardan 11 kishi halok bo‘ladi.

Jizzax qo‘zg‘oloni chor ma’murlari va mahalliy hokim to‘ralarni vahimaga soldi. Ular qo‘zg‘olonni qonga belash va bostirish maqsadida Toshkentdan yordam so‘radilar. Toshkentdan to‘plar va pulemyotlar bilan qurollangan otryad Jizzaxga yetib kelgach, qo‘zg‘olon shafqatsizlarcha bostirildi. Jizzaxning eski shahar qismiga harbiylar o‘t qo‘yib, yer bilan yakson qiladi, yoshu-qari otib, chopib tashlandi. Shahar aholisi qishloq va ovullar tomon qochdilar. Harbiylar qishloq va ovullarga ham hujum uyushtirdilar. Ko‘plab dehqonlar va batraklarni dorlarga osdilar yoki otib o‘ldirdilar.

Jizzax qo‘zg‘olonida ishtirok etgan va qamoqqa olinganlar ustidan shoshilinch suratda harbiy dala sudlari tashkil etilib, tegishli choralar ko‘rildi. Jumladan, Jizzax qo‘zg‘olonining rahbari Nazirxo‘ja Abdusalomov boshchiligida 76 kishi ustidan 1916-yil 23-avgustda Zakomolskiy raisligida yopiq harbiy sud majlisi bo‘ldi. Sud ishi yakuniga ko‘ra 32 kishi otuvga hukm qilindi. 1916-yil 10-sentabrda hukm ijro etilib, Nazirxo‘ja Abdusalomov, Jaynoq Abdurahmonov, Ziyoqori Abdullayev, Muhammadrahim Abdurahimov va boshqalar osib o‘ldirildi, ko‘plari sibirga surgun qilindi.

Jizzax shahrida boshlangan qo‘zg‘olon tez orada shahar atrofidagi Bog‘don, Zomin, Sangzor, Yangiqo‘rg‘on, Yom, Ravot, Qoratosh, Usmat, va boshqa volostlarga ham yoyilib ketdi. Ayniqsa Abdurahmon Jevashi boshchiligida chor ma’murlarining mustamlakachiligi zulmiga qarshi bosh ko‘targan bog‘donliklarning jasoratlari vatan tarixida alohida o‘rin tutadi. U bosqinchi mustamlakachilarga qarshi faqat barcha kuchlarni birlashtirib kurash olib borgan taqdirdagina muvaffaqiyatga erishish mumkin deb hisoblaydi. Shu maqsadda aholi o‘rtasida tashviqot-targ‘ibot ishlarini olib borish uchun Yangi qishloqqa o‘g‘li Abdurahmon Jevachi, Qulva qishlog‘iga Jevachining o‘g‘li Qo‘ng‘irboy Qosimov, Ziyod Sariyev, Baxtiboy, Ilonchi qishlog‘iga Joynoq Abdurasulov, Jo‘ra Abdug‘opporov, Yotoq qishlog‘iga Shakarboy Imomboyev, Nurak qishlog‘iga Zulfiqori Yo‘ldoshevlar safarbar qilindilar. Abdurahmon Jevachi Jizzax vohasida ko‘tarilgan barcha qo‘zg‘olon kuchlarini birlashtirish maqsadini ko‘zlab ukasi Bobobek Abdujabborovni Jizzax shahriga Nazirxo‘ja Abdusalomov huzuriga yuboradi, shundan so‘ng Abdurahmon Jevachi uyida Nazirxo‘ja Abdusalomov, Muhammadrahim Abdurahimov va boshqalar to‘planishib majlis o‘tkazdilar. Unda qo‘zg‘olonni tashkiliy jihatdan tayyorlash, Jizzax qo‘zg‘oloniga amaliy yordam berish, rus istilochi qo‘shinlariga qarshi birlashib kurashish va Turkiston o‘lkasi mustaqilligini ta‘minlash kabi masalalar ko‘riladi.

13-iyul kunining ikkinchi yarmida Bog‘donga Jizzaxda qo‘zg‘olon boshlanganligi haqida xabar keladi. Abdurahmon Jevachi ko‘rgazmasi asosida barcha qishloqlarga vakillar jo‘natiladi va ular Jizzaxliklarni qo‘llab-quvvatlaydilar. Birinchilar qatorida Yangiqishloqliklar ketmon, bolta, panshaha, tayoq va kaltaklar bilan qurollanib “Mardikorlikka bormaymiz!” ”Mardikorlikka boylarning farzandlari borsin!”, “Mardikorlikka odam olish ro‘yxati to‘xtatilmasa g‘alayon ko‘tarishni davom ettiramiz!”, “Oq podsho askarlariga qarshi kurashni davom ettiramiz!” degan g‘ala-g‘ovirlar, baqir-chaqirlar bilan mirshablar mahkamasi tomon yurdilar. Bog‘don mirshablar mahkamasining boshlig‘i Borillaning qo‘zg‘olonni qonga botirish to‘g‘risidagi do‘q-po‘pisasi ham qo‘zg‘olonchilarning shashtini qaytara olmadi. Bog‘donda boshlangan qo‘zg‘olon 14-iyulda butun Forish, Sintob bekliklariga tarqaladi.

Qo‘zg‘olon markazi Shotolib qishlog‘ida edi. Hayitboy Haydarovning “Jizzax tarixidan lavhalar” risolasida hikoya qilinishicha, bu qo‘zg‘olonga Abdurahmon Jevachining barcha qavm-qarindoshlari faol qatnashgan! “O‘zbekiston Davlat arxivida saqlanayotgan hujjatlarda yozilishicha, Bog‘donda boshlangan qo‘zg‘olonda Mulla Davil, Sorabek Doston va boshqa farzandlari, ukasi Bobobek Abdujabborov, shuningdek Ismoil Allayev, Ibrohim Allayev, Umar Imomov, Umar Abdurasulov, Kobul Kattabekov, Quroqboy Qo‘ymurodov, Ergash Abdusattorov, Umar Rizaqulov, Jo‘ra Rahmonqulov, Murod So‘fiyev, Yangiqishloqda Juldirboy Davronboyev, Omon Ibrohimov, Umar Tursunqulov, Jo‘ra Raimov, Yusuf Ahmedov, Oqbuloqdan mulla Qulboy Soipov, Forish bekligining Uchma qishlog‘idan Mulla Chinni Yo‘ldoshev, Jonodil Jobborov, Ilonchidan Qo‘ng‘irboy Qosimov, Ziyod Sariyev, Haydar Nazarov, Eshmon ellikboshi, Safarotadan Avaz Iskandarov, Sintob bekligidan Xo‘janiyoz Sherbov, Mulla Kamoliddin, Muhammad Yusupov, Qalandarxo‘ja va boshqalar qo‘zg‘olonga boshchilik qiladilar. Matlab Quvnoqov, Savron Hasanov, Tulli Musaboyev, Mulla Bobomurod Chalaboyev, Mulla Qurbon Muronboyev, Tursunboy Suyundiqov, Temir Inomov, Ergash Roziqulov singari olovqalb qasoskorlar faol qatnashadilar”.[1]

Qo‘zg‘olonchilar Borillani qo‘lga olish rejasini tuzadi. Maqsad undan mardikorlikka olish ro‘yxatini qo‘lga tushirish edi. Ammo pristavning ayg‘oqchilari unga bu rejani xabar qilgan edi. Borilla endi o‘z jonini saqlab qolish payida bo‘lib, 14-iyul kechasiyoq Bog‘dondan chiqib ketadi va chorvador ko‘chmanchi qozoq chorvadorining uyida o‘ziga panoh topadi. Bu voqeadan xabarsiz Abdurahmon Jevachi boshchiligidagi qo‘zg‘olonchilar 14-iyul kechasi Bog‘don mirshablar mahkamasiga hujum boshlaydilar. Ular yo‘lda Yangiqishloq yaqinida pristav aloqachisi S.N. Simbirtsevni Jizzax jazo otryadini chaqirish to‘g‘risidagi maxfiy xat bilan qo‘lga olib uni o‘ldiradilar. 15-iyul ertalab Bog‘don mirshablar mahkamasini ishg‘ol qilgan qo‘zg‘olonchilar u yerda Borillani topolmaydilar. Vatanparvarlar Bog‘don mirshablar mahkamasidan mardikorlikka jo‘natilishi lozim bo‘lgan 1950 nafar yigitlar ro‘yxati yozilgan hujjatni topib oladilar va barcha hujjatlarni yirtib yoqib yuboradilar, mirshablar xonasini ostin-ustin qilib barcha buyumlarni sindirib tashladilar.

Qo‘zg‘olonchilar son jihatdan kun sayin ko‘payib bordi. Abdurahmon Jevachi Jizzaxdagi qo‘zg‘olonchilarga bevosita va amaliy yordam berishga qaror qiladi. U 14-17-iyul kunlari Bog‘don Mintaqasidagi bekliklarga o‘zining ishonchli vakillarini jo‘natdi va birgalikda harakat qilib Jizzax tomon yurish kerakligini bildirdi. Natijada Forish, Narvon, Majrum va boshqa bekliklarning vatanparvarlari ham oyoqqa turdilar. Bu yurishga Ilonchi, To‘qay, Anamuna, Yomchi

[1] Havdarov X. “Jizzax tarixidan lavhalar”, 55-bet.

qishloqlarining mingboshi jaynoq Abdurasulov boshchiligida qurollangan 200 otliq dovyurak yigitlar ham kelib qo‘shildilar. Jizzax tomon yurgan qo‘zg‘olonchilar Abdurahmon Jevachi o‘zining yetti o‘g‘li Norbek Doston, Islom, Qorabek Dovil, Sorabeklar bilan birga bosh bo‘lib bordi. Bog‘donlik qo‘zg‘olonchilar yetib kelganga qadar chor qo‘shinlari Jizzaxdagi qo‘zg‘olonni bostirib olgan edi. Shunga qaramasdan Abdurahmon Jevachi boshchiligidagi vatanparvarlar Qili arig‘i yonida podpolkovnik Afanasev boshchiligidagi o‘ris qo‘shinlarini qurshovga oldilar. Natijada bosqinchi kuchlar qattiq otishmalarga chidayolmasdan shaharga chekindilar. Ana shunday paytda rus qo‘shinlariga Ivanov boshchiligida qo‘shimcha yordamchi kuchlar yetib keladi. Bu vaziyatni dushmanlar foydasiga o‘zgartirib yubordi. Qo‘zg‘olon shafqatsizlarcha bostirildi. Dushmanni qattiq ta’qibiga bardosh bera olmagan qo‘zg‘olonchilar Nurota tog‘lari, Samarqand, Buxoro va boshqa tomonlarga najot izlab qochdilar. Jizzaxga yashirincha qochib kelgan Bog‘don pristavi Borilla jazo otryadiga boshchilik qiladi va qo‘zg‘olonchilardan shafqatsiz o‘ch oladi. Jazo otryadlari qishloqma-qishloq, ovulma-ovul, tog‘ va qirlar osha kezib yo‘l-yo‘lakay yosh-u qari, erkak, ayol demasdan duch kelgan odamni otib, chopib o‘ldiradilar.

26-27-iyul kunlari Bog‘don muzofotining o‘zida sudsiz-tergovsiz 120 dan ziyod kishini otib tashladilar. Ular orasida Ko‘hnabozor qishlog‘idan aka-uka Haydar va Rahmon Qurbonovlar, Omon Ibrohimov, Matlab Quvnoqov, Rahmon Ematov, Isroil Mo‘minov, Ismoil Ollomurodov, Rahmat Rahmonov, Murodqosim Ortiqov, Jo‘ra Rahimov, Otaqul Sultonov kabi erkparvarlar bor edi.

Insoniylik qiyofasini yo‘qotgan «maxluq» jallodlar Yangi Qishloq, Mihin, Ilonchi, To‘qay, Yom, Ota, Yotoq, Nuraq Qoratosh, Anamuna, Sarimsoq, Sharilloq, Safarota, Mojirin va boshqa o‘nlab qishloq va ovullarga batamom o‘t qo‘yib kulini ko‘kka sovurdilar.

Ana shu tariqa Bog‘don qo‘zg‘oloni chor ma’murlari tomonidan ayovsizlarcha shafqatsizlik bilan bostirildi. Qo‘zg‘olon ishtirokchilarining ko‘pchiligi osib o‘ldirildi, qamoqqa olindi, otib tashlandi va Sibirga surgun qilindi. Qo‘zg‘olonning rahbari Abdurahim Jevachi sud qilinib Jizzaxning Quturbuloq mavzesida osib o‘ldirilgan. Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha Abdurahmon Jevachi sud jarayonida: «Nega xalqni qo‘zg‘olonga chorlading?» deb berilgan savolga quyidagicha javob bergan ekan: «Rossiya saltanati Turkistonni bosib olgandan so‘ng‘ xalq ayovsizlarcha talandi, islomning shariat qonunlari oyoq osti qilindi, ko‘plab masjidlarimiz, tarixiy obidalarimiz buzilib, kitoblarimiz yondirildi, ilmli kishilardan o‘ch olindi. Turmalarga tashlandi, bu ham yetmagandek oq podshoning farmoni bilan mahalliy millat vakillarini mardikorlikka chaqirilishi xalq sabr kosasini toshirib yubordi. Biz Jizzax, Samarqand va Toshkent aholisi bilan birlashib ozod Turkiston jumhuriyatini tuzishga bel bog‘lagan edik. Ming afsuski o‘ylagan o‘ylarim amalga oshmay qoldi».[1]

Sud hukmi o‘qilgandan so‘ng Abdurahmon Jevachiga: «Agar sen xaloyiq oldida qilgan ishimdan pushaymonman, tavba qildim, meni kechiringlar deb aytsang seni o‘limdan ozod qilamiz» deyishdi. Abdurahmon Jevachi bu taklifdan nafratlanib va g‘azablanib: «Men sotqin emasman. Men xalq ozodligi uchun kurashdim, o‘z yo‘limdan hech qaytmayman, alvido yurtdoshlar»,[2] deya dor sirtmog‘ini o‘z qo‘li bilan bo‘yniga ilib mardlarcha jon bergan edi. Abdurahmon Jevachi siymosi Vatan va millat ozodligi va adolat uchun kurashda yosh avlod uchun o‘rnak va namuna timsolidir.

Qo‘zg‘olon qatnashchilaridan Savron Hasanov, Musa Tog‘ayev, Mamat Musayev, Chug‘urchi Nazarov, Jonuzoq Tog‘ayev, Suqon Eshmatov, Sindor Davronov kabi vatanparvarlarning har biri o‘n yil muddat bilan Sibirga surgun qilindi.

Jizzax bilan bir vaqtning o‘zida Kattaqo‘rg‘on shahar va uyezdida ham xalq qo‘zg‘olon ko‘tarib ko‘chalarga chiqqan edi.

Kattaqo‘rg‘on uyezdining Mingariq volosti aholisi 18–19-iyul kunlari qo‘zg‘olon qilib oqsoqollarning uylariga o‘t qo‘ydilar. Qo‘zg‘olonning keng tus olayotganligidan tahlikaga tushgan uyezd hokimi N.M.Ross viloyat harbiy gubernatoriga 22-iyulda yuborgan xabarnomasida, Kattaqo‘rg‘on volostidagi O‘zbekkent va Arabxona

[1] Haydarov X. “Jizzax tarixidan lavhalar”, 60-bet.

[2] O‘sha manba.

qishloqlarida qo‘zg‘olon ko‘targan olomon qozining uyiga hujum qilib, uni o‘ldirgani to‘g‘risida ma’lumot beradi. Tobora keng quloch yozayotgan g‘alayonning oldini olish uchun N.M.Ross «jinoyatchilarni» qidirib topgandan ko‘ra, ularning uylariga yalpisiga o‘t qo‘ygan ma’qul deydi.

1916-yilgi xalq harakatlari Farg‘ona viloyatining beshta uyezdiga: Andijon, Qo‘qon, Namangan, Skobelev (Farg‘ona) va O‘sh uyezdlariga yoyildi. Rasmiy hujjatlarga ko‘ra Farg‘ona viloyatida kamida 107 joyda, Samarqand viloyatida 25 joyda, Sirdaryo viloyatida 20 joyda qo‘zg‘olon va g‘alayonlar bo‘lib o‘tganligi qayd etilgan. 1916-yilning iyul o‘rtalarida bo‘lib o‘tgan Marg‘ilon qo‘zg‘olonida 25 mingdan ortiq xalq qatnashdi. Ularning aksariyati kambag‘al dehqonlar, kosib va hunarmandlardan iborat bo‘lib, ular tengsizlik va haqsizlikka qarshi kurashga chiqqan edilar. Biroq mahalliy hukumat ma’murlari harbiy qo‘shinlar yordami bilan bu qo‘zg‘olonni bostirishga erishdi. Qo‘zg‘olonchilardan 63 kishi katorgaga va surgunga jo‘natildi.

Bular orasida Nurmuhammad Ma’zumov, Tojiboy Miraliyev, Layliboy Qosimboyev, Shermuhammad Xabibullayev, Qodirjon Mamasodiqxo‘jayev, Kamoliddin Holliyev va boshqalar bor edi.

Mustamlaka ma’muriyati bergan ma’lumotlarga ko‘ra Farg‘ona viloyatining 17 joyida aholining harbiy qismlar bilan qonli to‘qnashuvi bo‘lib o‘tgan. 9 iyul kuni Andijonda ham odamlar qo‘zg‘aldi. Mahalliy amaldorlarni do‘pposlagan ulkan olomon Eski shahardan yangisiga Skobelev nomli katta ko‘cha orqali yo‘l oldi. Andijonliklar 1898-yildagi voqealarni unutmagan, intiqom o‘ti endi baralla alanga olgan edi. Ular Gultepa maydonida tumanboshi I.Brjezitskiy bilan uchrashishadi. U kazaklar va politsiyachilar qurshovida turib, olomonning talablarini eshitib, kazaklarga ularni o‘qqa tutishni buyuradi. Natijada uch kishi halok bo‘lib, 12 kishi yaralanadi. Andijon uyezdi boshlig‘i vazifasini bajaruvchi 1916-yil 27-sentabrda Turkiston rayon muhofaza bo‘limi boshlig‘iga yo‘llagan xatida 9–16-iyul kunlaridagi qo‘zg‘olon tafsilotini bayon qilgan.[1]

9-iyul kuni Andijon shahrining ikkinchi qismida Gultepa maydonidagi «tuzemetslar olomoni» amalga oshirgan tartibsizliklarni bostirish chog‘ida alohida Ural kazak yuzligidan Kuntayev boshiga tosh tegib jarohat ko‘rdi. «Tuzemets» lardan uch kishi o‘ldi, 8 kishi yarador bo‘ldi. Qo‘zg‘olon boshliqlaridan 22 kishi uchlandi, tergov organiga topshirildi. 10-iyulda Oltinko‘l bo‘lisiga qarashli Dalvarzin qishlog‘ida qo‘zg‘olonchilar bo‘lis boshlig‘i Mulla Hakimbek Mulla Ro‘zibekov va uning hamrohlari (Temirboy Payg‘ambarqulov, Karimjon Abduvahobxo‘jayevlar)ni o‘ldirdilar. Qo‘zg‘olon boshliqlaridan 32 kishi ushlanib qamoqxonaga topshirildi.

11-iyulda Maygir bo‘lisining Chuvama qishlog‘ida ko‘tarilgan qo‘zg‘olonda «tuzemetslar olomoni» Chuvama ellikboshisi Qipchoqboy Boymirzayevni o‘ldirdilar. Qo‘zg‘olon rahbarlaridan 16 kishi hibsga olinib, tergovga berildi.

12-iyulda Baliqchi bo‘lisidagi Holmurod-Qo‘rg‘oncha qishlog‘ida qishloq oqsoqoli Eson Ali Rahimqulov o‘ldirilib, qo‘zg‘olon tashkilotchilaridan 2 kishi qamoqqa olingan. Xuddi shunday qo‘zg‘olon «tuzemetslar olomoni» tomonidan Yorboshi bo‘lisidagi Bekobod qishlog‘ida, Sultonobod jabhasidagi So‘fiqishloq, Norin bo‘lisidagi Cho‘ja qishlog‘ida bo‘lib o‘tdi. Andijon tumanini Kapa, Hindimozor, Ko‘tarma, Elaton, Mirobod, Xo‘jaobod (Baliqchi bo‘lisidagi), O‘rmonbek qishloqlarida ham qo‘zg‘olonlar bo‘lib o‘tdi. Qo‘zg‘olon qatnashchilaridan talaygina qismi hibsga olindi.[2]

Muso Turkistoniy «Ulug‘ Turkiston fojiasi» asarida Marg‘ilon voqeasining chuqur va atroflisha tafsilotini bergan. Marg‘ilondan keyin qo‘zg‘olon Skobelev uyezdining Fayziobod, Yozyovon, Yakkatut bo‘lislariga yoyildi.

Marg‘ilon bilan bir vaqtning o‘zida Namangan shahrida ham qo‘zg‘olon ko‘tarilgan. 11-iyulda Namangandagi Labbaytog‘a dahasidagi Kurashxona maydoniga 1500 odam to‘plandi. Labbaytog‘a dahasining qozisi xalq qo‘zg‘oloni haqida darhol pristavga xabar yetkazdi. Pristav V.Dombrovskiy tish-tirnog‘igacha qurollangan harbiy qism bilan yetib keldi. Erkaklar, ayollar va bolalardan iborat olomon V.Dombrovskiydan mardikorlikka safarbarlik qiluvchi ro‘yxatni tuzishni to‘xtatishni talab qiladi. G‘alayon kenga-

[1] O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 420-bet.

[2] O‘zbekistonning yangi tarixi. Birinchi kitob... 420-bet.

yib ketishidan xabar topgan kapitan Rumyansev o‘z rotasi bilan yetib keldi. Bu ashaddiy millatchi kapitan dab-durustdan aholini o‘qqa tutishga buyruq berdi. Pristav Dombrovskiyning e’tirof etishisha, qo‘zg‘olonchilar qurolsiz va katta talafot berilishiga qaramay harbiy va politsiyachilar bilan qattiq olishgan. Ular politsiyaga hujum qilib, pristav Fedorovning to‘pponchasini tortib olmoqchi bo‘lishgan, hatto qo‘zg‘olonchi Jamoliddin Uvaysov bir politsiyachining qilishini tortib oldi.

Namangan qo‘zg‘oloni qatnashchilaridan 84 kishi turli muddatlarda qamoq jazosiga hukm qilingan. Farg‘ona vodiysining 17 joyida bo‘lib o‘tgan to‘qnashuvlarda ikki tomondan ayniqsa, mahalliy aholi juda ko‘p qurbonlar bergan; 5 kishi o‘ldirilgan, 109 kishi yarador qilingan. Yarador bo‘lganlardan keyinchalik yana 28 kishi vafot etgan. Ammo bu raqamlarning ataylab kamaytirib ko‘rsatilganligini keyinchalik mustamlaka ma’murlarning o‘zlari tan olishgan. Jumladan, Farg‘ona viloyati harbiy gubernatori, g‘alayonlarda o‘lgan va yarador bo‘lganlarning ko‘pchiligini aholi tez fursatda jang maydonidan olib ketganligi sababli aslida qancha talafot berilganligini bilish qiyin, deb yozgan edi.

11-iyulda Toshkentning Eski shahar qismida xalq harakati to‘lqini ko‘tarildi. To‘plangan olomon: «O‘lsak o‘lamiz lekin bolalarimizni bermaymiz!», «Zolim podshoning o‘zi o‘lsin!», «Qachongacha u bizni ezadi?» deb har tomondan baqirardi. Qo‘zg‘olonni bostirish uchun Kolesnikov boshchiligidagi jazo otryadi yetib keldi.

Qo‘zg‘olon vaqtida polkovnik N.Y.Kolesnikov bir necha martoba olomonni tinchlantirishga harakat qiladi. Qo‘zg‘olonchilardan biri qo‘lida qilichi bilan N.Y.Kolesnikovga tashlanganida u bu kishini to‘pponchadan otib o‘ldiradi. Shundan keyin xaloyiqning qoni qaynab «Ur» degan ovozlar yangradi. Olomon orasida Mahmud Mirsoatov ismli gimnaziya o‘quvchisi «Mirshablarni uringlar!» deb odamlarni hujumga chaqirgan. Qo‘zg‘olonchilardan Mirqosim Isamuhammedov sherigi bilan telefon simini uzgan. Olomonning boshqarma idorasiga bostirib kirishi xavfi tug‘ilganidan keyin N.Y.Krolesnikovning buyrug‘iga ko‘ra ularga o‘q uzildi. Natijada 11 kishi o‘ldirildi va 15 kishi yarador qilindi. O‘lganlar orasida Abdusamad Abdusoatxo‘jayev, Shoyunus Abdukarimov va boshqalar bor edi. Ayollardan Ro‘zivonbibi Ahmadxonova o‘ldirildi. Zo‘rbibi Musamuhammedova yarador qilindi. Usta Odil Alimboyev, Oxunbobo Abdulla Azizov, mulla Olim Fayziboyev, Po‘lat Mirisayev, Shokir Kamolov, Ernazarxo‘ja Ikromboyev, Sodiq Qoriyev va boshqa kishilar yaralangan edilar. Boshqarma hovlisida ro‘y bergan fojiadan keyin ko‘p o‘tmay Toshkent shahar boshlig‘i O.O. Kochin yetib keldi. U o‘zi ko‘rgan voqeani shunday bayon etgan; «Men politsiya boshqarmasiga kelganimda ko‘chada, boshqarma atrofida va qisman hovlida erkag-u xotinlardan tashkil topgan olomonga duch keldik. Olomon bir necha ming kishidan iborat bo‘lib, ular orasida o‘lganlar va yaradorlar yotardi. Politsiya boshqarmasiga boradigan ko‘chada ayrim kishilar menga yig‘i-sig‘i aralash nimalarnidir tushuntirib, kimlarningdir ustidan shikoyat qilmoqchi bo‘ldilar. Bu yerdagi erkaklar va xotinlarning hammasi xo‘rlangan va ezilgan ko‘rinadi. Politsiya boshqarmasiga kirganimda Eski shahar mirshablarining hammasi qo‘llarida to‘pponcha uchlab turganlarini ko‘rdim. Boshqarma binosi oldida telefon simi uzilgan holda yotibdi. Idoraning ichida g‘isht va tosh parchalarini, eshik va derazalar singanini ko‘rdim. Hali harbiy qismlar kelmagan edi. Olomonning tarqalishini so‘rab qilingan taklif inobatga olinmay, shovqin-suron eshitilib turdi. Ko‘p o‘tmay o‘liklarni va yaradorlarni olishga va tibbiy yordam ko‘rsatishga kirishildi. Shu paytgacha boshqarmaga harbiy bilim yurtining bo‘linmasi va Toshkent yangi shahrining mirshablari kelishdi. Shundan keyin harbiy qismlar ham yetib kelib, olomonni ko‘cha tarafdan o‘rab oldi va ularni tarqatishga muvaffaq bo‘lindi. Qo‘zg‘olonchilardan bir guruhi mirshab Mirkomil xonadoniga hujum qilish uchun Beshyog‘och tomonga ketishgan ekan».

Chor hukumati qo‘zg‘olonni bostirgandan keyin ko‘p kishilarni hibsga oldi va sud qildi. G‘alayonning faol qatnashchilaridan etikdo‘z Abdurahmon Qayumso‘fiyev va qora ishchi Mirqosim Shomuhammedov osib o‘ldirishga hukm etildi. Ishchilardan Tojiboy Yunusxo‘jayev, G‘ulom Kamolov, Yo‘lchi Ibrohimov, Nizomiddin xo‘ja Zayniddin Xo‘jayev, kambag‘al dehqon Murodxo‘ja Mahmudali Xo‘jayev, Yoqub Murodjaboyev va boshqalar uzoq muddatli surgun yoki qamoq jazosiga tortiladilar.[1]

Garchand Toshkent qo‘zg‘oloni bostirilgan bo‘lsa-da, uning aks-sadosi butun o‘lka bo‘ylab taraldi. Avvalo g‘alayonlar Toshkent atrofidagi joylarda avjga chiqdi. Odamlar 12–14-iyul kunlari Xitoytepa, G‘ishtko‘prik Xonobod, Piskent va Kaufman stansiyasi (Zangiota)da bosh ko‘tarib, mardikorlikka bormasliklarini ma’lum qiladilar. 15–16-iyulda Brevskiy stansiyasi atrofida va 84-temiryo‘l razyezdida ko‘p ming kishilik olomon ko‘chaga chiqdi. 20-iyulda Bo‘lat bo‘lisida 50 ming Qibrayda 6 ming kishilik olomon mardikorlikka qarshi isyon ko‘tardi.

Chor hukumati o‘lkada qo‘zg‘olonlarni bostirish uchun 14 batalyon, 33 kazak harbiy bo‘linmasi, 42 to‘p va 69 pulemyot ajratdi. Jazo bo‘linmalari shafqatsizlik bilan harakat qiladilar. Bu haqda A.N.Kuropatkinning rus imperatori Nikolay II ga yozgan raportida shunday satrlar bor: «Siz imperator Oliy hazratlari va barchaga muqaddas vatan hisoblangan buyuk Rossiya oldida o‘z sodiqligini unutganligi, jinoiy ishlar qilganligi uchun Turkiston aholisi qattiq jazolandi». Qo‘zg‘olon qatnashchilaridan 3000 dan ortiq kishi sudga berilib, ulardan 347 tasi osib o‘ldirishga hukm etilgan. Biroq vaziyatni yanada keskinlashtirmaslik uchun ulardan 51 tasi qatl qilinib, qolganlari o‘lim jazosi qamoq va surgun bilan almashtirildi. Yuzlab odamlar turli muddat bilan qamoqqa hukm etildi. Ayrim shahar va qishloqlar butunlay yakson qilindi. Ko‘plab uylar yondirildi va mol-mulklari talandi. Ayniqsa, Jizzax qo‘zg‘olonchilariga nisbatan vahshiylarcha munosabatda bo‘lindi. Jizzax g‘alayoni ishtirokchisi To‘ra Norboy xotiralari bizga ko‘p narsani oydinlashtirib beradi. «Jazo bo‘linmalari tog‘da qochib yurib, och qolib, qishloqdan ovqat olib kelish uchun tushgan Mavlon Aymatovni ushladilar. U bilan yana 7 kishini ushlab daraxtlarga bog‘ladilar. O‘n kungacha har bir soat kaltaklab, ustidan suv quydilar. Askarlar qishloqdan ketadigan bo‘ldilar. Shunda ular bu 7 kishini kaltaklab, o‘ldirib ketdilar».

Qo‘zg‘olon qatnashchilaridan biri Muqim Urdushov Toshkentga qochib, so‘ng Jizzaxga qaytib kelib, boshidan kechirganlarini quyidagicha bayon etgan: «Toshkentdan Jizzaxga keldim. Kechasi stansiyaga yetib, namoz vaqtida shaharga tushib keldim. Yo‘lda ko‘p askarlarni ko‘rdim. Ularni yonida xalqdan talab qilingan qimmatli ro‘zg‘or ashyolari tog‘-tog‘ bo‘lib yotibdi. Askarlar qimmatli ipak so‘zanalarni, atlas va shohi ko‘rpalarni otlariga yopib qo‘yibdi. Ipak gazlamalarni, shohi ko‘rpalarni to‘proqqa yozib ustida ag‘anab yotibdilar. Hovliga chiqsalar ham shohi va atlas ko‘rpalarni yopinib chiqmoqdalar. Bunda xalqdan talab olingan minglab ot-mollar va qo‘ylar turibdi. Oyoq ostida bosilib yotgan qimmatli narsalarni ko‘rib, juda rahmim keldi. Eski shahar yo‘lida ketayotganimda yangi shaharga qarab qator-qator borayotgan xotin-qizlarni ko‘rdim. Ular mendan: «Askarlar talab ketgan narsalarni qaytarib berayotgan emish, deb eshitdik shu to‘g‘rimi?» deb so‘rashdi. Men buni ko‘rmaganligimni atdim. Eski shaharga tushsam eng yaxshi binolar, mahallalar, shahar ko‘chalaridagi timlar, do‘konlar, oshxonalar va choyxonalar kuyib, yer bilan tep-tekis bo‘lgan. Bunda boyo‘g‘li sayramoqda. Xalq och va yalang‘och, juda og‘ir ahvolda. Bu ahvolni ko‘rib ko‘p achindim».

«Bir kuni – deb yozadi qo‘zg‘olon ishtirokchisi Mamasharif Husainov, – shahar atrofini askarlar o‘rab, har hovliga besh-oltitadan bo‘lib kiraveradilar. Odamlarni urib-so‘kib quvib chiqdilar. Beshikdagi bolalarni yechib olishga qo‘ymadilar. Xalqni bozor maydoniga to‘plab, yosh va jinslariga qarab to‘dalarga ajratdilar. Atrofiga to‘p va pulemyotlar o‘rnatdilar. Askarlar ba’zi odamlarni qulog‘idan burab, to‘p og‘ziga olib bordilar, keyin qo‘yib yubordilar. Ba‘zilari odamlarga qarab miltiqlarini sharq-shurq qilib qo‘rqitdilar. Odamlar orasida Oqposhsho Jizzax xalqini otib yubordi, endi hammamizni otar ekan, degan gap tarqaldi. Xalqni vahimaga bosdi. Xotinlar va bolalar yig‘ildi. Askarlar ularni miltiq qo‘ndog‘i bilan urardilar. Bir vaqt Yangi shahardan bir otliq askar chopib keldi: «Siz, makkor Jizzax podshohi a’zamning oliy farmoniga itoat qilmaganliklaringiz uchun podshohi a’zam sizlarni otuvga buyurgan edi. Sizlarni endi bu shahardan 25 chaqirim nariga surgun qilamiz», deydi. Askarlar, mingboshi va politsiyachilar xalqni

[1] Karimov Sh., Shamsutdinov R. Turkiston Rusiya bosqini davrida... 85-86-betlar.

uch tomonga bo‘lib haydadilar. Kun benihoyat issiq, hammayoqni chang-to‘zon qoplagan, Eski shaharga keladigan suv Yangi shaharda bo‘g‘ib qo‘yilgani uchun hech joyda suv yo‘q. Bizlarni askarlar yugirtirdi. Bir yerga to‘xtatib, hammaning yonini kavlab, bor pullarini qoqib oldi. Yana yugirtirdi. Chopolmay yiqilganlarni miltiq qo‘ndoqlari bilan urdilar. U vaqtdagi dod-voy olamni tutar edi. Yosh bolalar suvsizlikdan yuragi kuyib, o‘lib qolaverdi. Homilador xotinlar tug‘ib yotibdi, askarlar ularga qarashga yo‘l bermaydi. Askarlar yurishdan bosh tortganlarni otdilar. Yugirib ketayotgan xalqni yana to‘xtatib qo‘llaridagi uzuklarini, quloqlaridagi sirg‘alarini yulib oldilar. Shu ravishda cho‘lga yetib borguncha necha joyda tekshirib to yaxshi kiyimlarigacha yechintirib oldilar. Bizlarni shunday azob-uqubatlar bilan shom paytida Qilich cho‘liga olib borib tashlab qaytdilar. Odamlarda ovqat ham, ko‘rpa, yostiq ham yo‘q edi. Hamma och va suvsiz qoldi. Kechasi qishloqlarga borib ovqat olib kelib, hammaga oz-oz ulashib turdik. Bir to‘p odamlar och qolib kasallikdan o‘ldilar. Ular 10 kundan keyin bizga shaharga kirishga ruxsat berdi».

General Madridov Ivanovdan qolishmadi. Kichik yoshdagi bolalarni tiriklayin o‘tga tashladi. Hatto homilador ayollarga ham shafqat qilinmadi. Bunday vahshiyliklar qilgan general Madridov yetti avlodiga yetadigan katta boylikni o‘g‘irlab ketdi. Oktabr to‘ntarishidan so‘ng uning uyidan 17 pud turkman xotinlar taqadigan taqinchoqlar va 60 dan ortiq qimmatbaho turkman gilamlari topilgan edi. Turkiya olimi Ibrohim Yorqinning hisobiga ko‘ra 1916-yil 25-iyunda Nikolay II-farmoyishi bilan boshlangan «mardikorlar qo‘zg‘oloni» deb atalmish qo‘zg‘olonda[1] 1917-yil boshiga qadar taxminan 1,5 million kishi qatl qilindi. Ayrim ma’lumotlarga qaraganda 1916-yilgi qo‘zg‘olon oqibatida Turkiston aholisidan 673 ming kishi o‘ldirildi, 300 mingdan ziyod aholi xorijga chiqib ketdi. 1 million kishining mol-mulki musodara qilinib, talon-taroj etildi. Aholidagi otlarning 50 foizi, sigirlarning 39 foizi, tuyalarning 55 foizi, qo‘y-echkilarning 50 foizi o‘lgan va musodara qilingan edi. Xullas, Oqposhsho malaylari Jizzax qo‘zg‘oloni qatnashchilaridan vahshiylarcha o‘ch oladilar.

1916-yil 23-avgustida Turkiston general-gubernatori A.Kuropatkin mardikorlikka[2] safarbarlik tadbirlari to‘g‘risida buyruq chiqardi. Buyruqda mardikorlikka olinadigan odamlar soni aniq ko‘rsatildi; Sirdaryo viloyati 60 ming Samarqand viloyati 32407, Farg‘ona viloyati 51233, Yettisuv viloyati 43 ming va Kaspiyorti viloyati 13830 kishi. Safarbarlik 1916-yil 18-sentabrdan to 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobi g‘alabasiga qadar davom etdi. P.Kovalyovning bergan ma’lumotlariga qaraganda turkistonlik mardikorlar Moskva, Peterburg Ryazan, Tula, Oryol, Smolensk Bryansk, Dvinsk Nijniy Novgorod, Qozon, Samara, Perm, Yekaterinburg, Orenburg, Kiyev, Xarkov, Yekaterinoslav, Odessa, Zaporojye, Kerch, Tbilisi, Botumi, Suhumi va boshqa joylarga jo‘natilgan.

Chor ma’muriyati jo‘natilishi kerak bo‘lgan 200470 kishi o‘rniga amalda 123 mingdan ortiq mardikorni safarbar qila oldi. Ulardan 101600 Rossiyaning G‘arbiy qismiga, 4000 kishi Sibirga, 7405 kishi Kavkazga yuborilgan. 10000dan ortiq kishi Turkiston o‘lkasining o‘zida ishlatilgan. Mardikorlar harbiy va sanoat korxonalarida konlarda, temiryo‘llar qurilishida, o‘rmonlar va ayrim kapitalistlarning xo‘jaliklarida qattiq nazorat ostida betinim ishlatilganlar. Ular ochlikdan, xo‘rlikdan, mashaqqatli mehnatdan ko‘p aziyat chekdilar. Ko‘plari sovuq urishidan, turli kasalliklardan o‘lib ketdilar yoki bir umrga nogiron bo‘lib qoldilar.

Andijon uyezdidan borgan 200-300 nafar mardikorlar Botumi-Suhumi temiryo‘l qurilishida nihoyatda og‘ir sharoitda ishlardi. Ular norozilik namoyishi o‘tkazib ish tashladilar, ochlik e’lon qiladilar. Tiflis hukumati Toshkentga, Turkiston general-gubernatoriga telegramma yo‘llab bu namoyishchilarni tinchlantirishni talab qilishga majbur bo‘ldi. Shu maqsadda Turkiston general-gubernatori buyrug‘i bilan Andijon Eski shahar oqsoqoli Rustam Toshmatov Suhumiga kelib, namoyishchilarni hiyla-nayrang do‘q-po‘pisa bilan

[1] Ibrohim Yorqin. Turkistonda 1916-yil isyoni haqida ba’zi ma’lumotlar. Turk madaniyati jurnali. Anqara, D968, 68-son.

[2] Mazkur mavzu bo‘yicha qarang: Ковалев П.А. Революционная ситуация 1915-1917 гг, и её проявление в Туркестане. Т., 1971. Choriyev Z.U. XX asr boshida Turkiston o‘lkasida mustamlakachilik siyosati va milliy zulmning kuchayishi hamda uning oqibatlari. (Mardikorlikka safarbarlik misolida). Dokt. Dis. Toshkent, 1999.

«Agar sizlar ishni davom ettirmasalaring, u holda sizlarni Andijonda qolgan ota-onanglar, qavm-qarindoshlaringiz hibsga olinadi, mol-mulki musodara qilinadi», degan bahona bilan tinchitishga muvaffaq bo‘lib, Andijonga qaytib kelgan edi. Bu xizmati uchun u general-gubernator tomonidan taqdirlangandi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy mardikorlarning og‘ir qismatli hayoti haqida «Sog‘inib» asarida, «Ishla» deb tepasida dag‘dag‘a qilib turgan yuzboshiga mardikor tilidan shunday javob beradi:

«Qattiq tegma menga muncha yuzboshim,
Oqizma ko‘p g‘amim uzra ko‘z yoshim.
Yurak bag‘rim o‘zi hadsiz ezilgan,
Yurt-u Vatan, ellarimni sog‘inib».

Mardikorlikka yollangan ajdodlarimiz hayoti xalq og‘zaki ijodida ham o‘z aksini topgan:

Poyezdingni jildirgan,
O‘txonasi bilan do‘ngalagi.
Dvinskaga ketishdi,
Mard yigitning bir bo‘lagi.
Dvinskaga ketmas edi,
Mard yigitning bir bo‘lagi,
Dvinskaga ketkazgan,
Nikolay zolim zambaragi.
Dvinskaga yo‘l bo‘lsin.
Qarag‘ayzoring kul bo‘lsin.
Yigitlarni qiynagan,
Nikolaying yo‘q bo‘lsin.
So‘q oshingni ichmayman,
Etigimni yechmayman.
Qorda qarag‘ay kesganman,
Hech haqimdan kechmayman.

Sovet davrida yaratilgan tarixiy adabiyotda Turkiston ziyolilari, ayniqsa ularning sarvari bo‘lmish jadidlar 1916-yilgi qo‘zg‘olonda ishtirok etmaganlar. Ular chor hukumati tarafida turib, qo‘zg‘olonga salbiy munosabatda bo‘lganlar, degan fikr chuqur o‘rin olgandi. Aslida esa Turkiston yerli aholisining 1916-yilgi shonli milliy ozodlik harakatida o‘lka ziyolilari, munavvarlari bo‘lgan jadidlar faol rol o‘ynagandilar.

Jadidlar Nikolay II ning 1916-yil 25-iyundagi farmonini bekor qilish va butun o‘lka bo‘ylab birdaniga isyon harakatini boshlash uchun kurash olib bordilar. Yosh buxoroliklar sardorlaridan Usmonxo‘ja Po‘latxo‘jayev, Yosh Xivaliklar rahbari Pahlavon Niyozhoji, Turkiston jadidlari Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonovlar xalq ommasini o‘lka qo‘zg‘oloniga da’vat etganlar, joylarda aholining yig‘inlarini o‘tkazdilar, o‘sha mudhish farmonni bekor qilishni qat’iyan talab qilib chiqdilar.

Samarqanddan Muftiy Mahmudxo‘ja Behbudiy, Toshkentdan Munavvarqori, Xivadan Pahlavon Niyoz, Buxorodan Usmonxo‘ja, Jizzaxdan Qori Komil, Qo‘qondan Obidjon Mahmudov, Andijondan Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jayev, Sa‘dullaxo‘ja Tursunxo‘jayev, Haqqul Husanboyev, Akbar O‘rozaliyev beklar va boshqalarning ishtirokida bo‘lgan yig‘inlarda mardikorlikka olish haqidagi farmonga qarshi kurash tadbirlari ishlab chiqilgandi. Turkistonda mardikor olish xususidagi farmoyishning qonuniy shakl olishiga monelik qilish uchun tadbir ko‘rdilar, bu farmon qonuniy shakl olgan taqdirda norozilik mohiyatidagi isyonlar chiqarishni ko‘zda tutdilar.

Andijon shahridagi eng yirik millioner, milliy burjuaziyaning tipik vakillaridan biri, jadidchilik harakatining homiylaridan biri Mirkomil Mirmo‘minboyevning Qo‘qon va Marg‘ilon shaharlari mingboshilari nomiga yo‘llagan xatida shunday yozgan edi: «Shahringizdagi aholi va boylarga mardikorlikka qarshi chiqishlarini ayting Rossiyaning ahvoli juda tang shuning uchun hech narsadan qo‘rqmanglar. Hammangiz bir yoqadan bosh chiqarib ish yuritingizlar, mardikor olinishiga qarshi qo‘zg‘olon ko‘tarilishi oson. Hozirgi vaziyatda hukumat amaldorlariga pul bo‘lsa bas, hamma ishni bitiradilar. Mening xaloyiqni qo‘zg‘olonga undash harakatim bilinib tekshiruv o‘tkazilganda 150 ming so‘m berib o‘zimni saqlab qoldim. Shu boisdan sizlar ham xavotirlanmay harakat qilaveringlar».

Andijon taraqqiyparvarlar jamiyati sardorlaridan biri, keyinchalik Turkiston milliy muxtoriyati tashkilotchilaridan biri, hukumat a’zosi bo‘lgan Ubaydulla Asadullaxo‘jayev o‘sha 1916-yil A.N. Kuropatkinga tutqazgan arizasida ham Andijon uyezdi boshlig‘i polkovnik Brjezitskiy davrida, avvallari ham mavjud bo‘lgan poraxo‘rlik tovlamachilik zo‘ravonlik nihoyatda kuchayib ketgani va bu qoidaga aylangani, tizimga tushganini bayon etgandi. Aholidan o‘lpon olish va poraxo‘r-

likka mahalliy amaldorlarni, ellikboshi, mingboshilar, shahar bosh oqsoqoli Shermat Alimqulov kabi ma'muriyatni jalb qilganini, soliq, o'lpon undirish, pora olish ma'muriyat vakillari tomonidan bevosita emas, balki bilvosita, o'rtadagi odamlar orqali amalga oshirilayotgani ham aytilgandi o'sha shikoyatda. Uyezd boshlig'i tilmochi Yusufxoji Chorishev hamda pristavlar tarjimonlari pora olishda mustamlakachi ma'murlarga vositachilik qilayotganliklari, natijada aholining amaldorlarning noqonuniy ishlari yuzasidan shikoyatlari hech qachon adolatli hal qilinmayotgani ham Ubaydulla Xo'jayev arizasida ko'rsatilgandi.[1]

Chor ma'murlari, bosqinchilarning poraxo'rlikka mukkasidan ketganligi, bunday og'ir yukning mahalliy aholi yelkasiga tushgani Zakiy Validiy To'g'on esdaliklarida ham o'z ifodasini topgan. Chor hukumatining Peterburg va Turkistondagi amaldorlari, Buxoro va Xiva xonlaridan, Turkiston mahalliy aholisidan katta poralar olgani haqida to'xtalib, Zakiy Validiy To'g'on mana bu dalillarni keltirgan: «Amudaryo uyezdi boshlig'i polkovnik Gulasovskiy, ma'lum muddatda Turkiston general-gubernatori bo'lgan general Galkin, harbiy vazir Suxominov, Rusiya harbiy shtabining Osiyo bo'limi boshlig'i general Seyel va uning muovini Abdulaziz Davlatshin juda katta pora oldilar... Turkiston general-gubernatori Kuropatkin urush ehtiyojlari uchun aholidan 2 million 400 ming rubl «sovg'a» to'plagan edi. Bu pullarning ko'p miqdori generalning cho'ntagida qolar edi».[2]

1916-yil iyulida Andijon mahalliy jamoatchiligi nomidan jadid Ubaydulla Xo'jayev, millioner boy Mirkomil Mirmo'minboyev, jadidlarga xayrixoh bo'lgan sotsialist-revolutsioner Vadim Shaykinlar Peterburgga borib Davlat Dumasiga Turkistonda ro'y bergan dahshatli, fojiali voqealarni izohlab, Andijonga Duma a'zolaridan kelib, mustamlakachi ma'murlarning bu yerdagi jinoyatlarini tekshirib, aybdorlarni jazolashni talab qiladilar. Davlat Dumasi a'zolari Rayevskiy, Vinogradov, P.B.Tevkelevlar andijonlik vakillar xatiga, talablariga ko'ra Oliy bosh qo'mondonlik qarorgohiga borib, bor ahvolni bayon etishib, zudlik bilan chora ko'rmaslik kelajakda og'ir oqibatlarga olib kelishini bildirishdi. Bunga muvofiq podsho Nikolay II Turkistonda mardikorlikka olish muddatini 1916-yil 15-sentabrgacha kechiktirish haqida farmon berdi. G'arbiy front qo'mondoni A.N.Kuropatkin Toshkentga Turkiston general-gubernatori qilib jo'natildi. A.N. Kuropatkin bilan birga Turkistonga IV Davlat Dumasi a'zolari A.F.Kerenskiy, K.B. Tevkelevlar keldilar, ularga Sh.Z.Muhammadyorov, Mustafo Cho'qayevlar hamroh bo'lishgandi.

Ular Toshkent, Qo'qon, Marg'ilon va boshqa shaharlarda bo'ldilar. 24-avgust kuni Duma a'zolari A.F.Kerenskiy, K.B.Tevkelev, Mustafo Cho'qayevlar Andijondagi «Слава России» mehmonxonasida tunaydilar. Ertasiga ertalab mehmonlar qo'zg'olon ko'tarilgan Jome' masjidiga keladilar, Bu yerda to'plangan aholi bilan uchrashadilar. Xaloyiq Andijondagi unutilmas iyul kunlarida nimaiki fojia yuz bergan bo'lsa, uni Peterburgdan kelgan Duma vakillariga bayon qiladi.

Andijonda chiqayotgan «Туркестанский голос» gazetasining 26-avgust sonida shunday xabar chop qilgandi; «Davlat Dumasi a'zolari Andijonda ikki kun bo'lganlarida ular huzuriga rus, sart va tatar jamiyatlaridan ko'plab vakillar tashrif buyurishdi. Taxminiy hisoblarga ko'ra shu qisqa vaqt ichida deputatlar Andijondagi barcha millatlar va turli xil jamoat vakillaridan yuzga yaqin kishilarni so'roq qilganlar. Bu so'roqlar qisman shikoyat, arznoma, talablar shaklida bo'lib, mahalliy aholining katta qismini o'z og'izlaridan deputatlar va ularning kotiblari yozib olganlaridan boy materiallar to'plandi, ularning eng dolzarb masalalari Toshkent sud palatasi prokuroriga xabar qilinadi, Ancha murakkab masalalar esa, Davlat Dumasi minbaridan, shuningdek Duma budjet komissiyasida aytiladigan bo'ldi».[3]

Davlat Dumasi a'zolarining Turkistonga kelishini va ularni 1916-yilgi mudhish voqealar bilan tanishtirish ishini tashkil qilganlar ham jadidlar ekani yuqoridagilardan ma'lumdir.

Shunday qilib, Turkiston Rossiya tomonidan bosib olingach o'lka xalqlarining barcha insoniy haq-huquqlari oyoqosti qilindi, milliy zulm kuchaydi. Turkistonliklar milliy-ozodlik kurashlariga otlandilar. qo'zg'olonlar yuz berdi. Xalq ommasi Rossiya mustamlakachilik iskanjasidan qutulishning birdan bir. eng ishonchli yo'li qurolli qo'zg'olon ekanligini tobora anglab yeta boshladilar. 1916-yilgi qo'zg'olon mana shu yo'ldagi ulkan ko'tarilish bo'ldi. Bu qo'zg'olon o'lka xalqlari kuch-qudratining haqiqiy namoyishiga aylandi. Eng oddiy qurollar bilan qurollangan o'zbek qirg'iz, turkman, tojik, qozoq, qoraqalpoq xalqlari 1916-yilda rus istilochilariga qarshi «Jihod» e'lon qilgan va Turkistonda chor hokimiyatini parchalab tashlab, musulmon davlati barpo etishni ko'zda tutgan edilar. Ammo xalq qo'zg'olonini Rossiya mustamlakachilari tomonidan qonga botirildi. Ammo u Turkiston xalqining ozodlikka bo'lgan xohish irodasini bostira olmadi. Buni biz Turkiston general-gubernatori Kuropatkinning podshohga yo'llagan quyidagi xabaridan ham bilsak bo'ladi; «Yarim asrlik hukmronligi maboynida rus hukumati o'zga xalqlarni rus podshohining ishonchli xizmatchilariga va rus imperiyasining sodiq fuqarolariga aylantira olmadi».[1]

Duma majlisida Dumaning musulmonlar fraksiyasi raisi Qutlug' Muhammad Mirza To'qil bilan birga Turkiston qo'zg'oloni sabablarini aniqlash uchun hozir bo'lgan A.F.Kerenskiy boshqa urush o'choqlari qatori Turkistonda ham yangi front yuzaga kelganidan shikoyat qiladi. U o'z yurtdoshlarining vahshiyliklaridan voqif bo'lgach, vayronaga aylantirilgan shahar va qishloqlarni ko'rgach, yuzaki bo'lsa-da, Turkistonliklarni yoqlab chiqdi. 1917-yil fevral inqilobi xabari kelganda, hali Turkistonda 1916-yil qo'zg'olonining izlari o'chmagan, rus hukmronligi to'la-to'kis tiklanib ulgurmagandi. Turkistonliklar Kerenskiyga tabrik telegrammasi yo'llashib, uning yordamida ozodlikka chiqishga umid bog'ladilar, Chunki Kerenskiy 1916-yil noyabrida Turkistonda so'zlagan nutqida rus hukumatini shafqatsizlikda ayblagan, Turkistonga o'z hukumatini tuzish huquqini berishni talab qilib chiqqan, 1916-yil oxirida Peterburgga kelgan To'rg'ay viloyati delegatsiyasiga rus hukumatining va'dalariga ishonmaslikni maslahat bergan va shu sababdan nafaqat Turkistonning, balki turkiy xalqlarning ishonchini qisman oqlagan edi.[2]

Xullas, 1917-yil fevral burjua-demokratik inqilobi arafasida Turkistonda murakkab bir ijtimoiy-siyosiy vaziyat vujudga kelgan edi. O'lkada yashab kelayotgan xalq ommasi og'ir ijtimoiy va milliy mustamlakachilik zulmini o'z bo'ynidan uloqtirib tashlash uchun faol kurashga otlanadi. Xususan, 1916-yilgi qo'zg'olon bu mintaqa katta siyosiy larzalar arafasida turganligini ko'rsatardi. Ammo xalq. ommasining erk uchun, ozodlik va milliy istiqlol uchun olib borayotgan kurashiga boshchilik va rahbarlik qilishini eplay oladigan siyosiy partiya Turkiston o'lkasida yo'q edi.

Nihoyat, 1917-yil fevralida Rossiyada inqilob yuz berdi, podshohlik Rossiyasi quladi. Butun mamlakat bo'ylab hurriyat, ozodlik keng quloch yoydi. Jadidchi shoir Abdulhamid Cho'lpon bu inqilobni Fransiyadagi XVIII asrdagi buyuk inqilobga tenglashtirdi. Ayni shu fevral inqilobidan keyin O'rta Osiyodagi jadidchilik harakatida, jadidlar faoliyatida tamomila yangi davr boshlandi, yangi sahifa ochildi. Jadidlarning o'z maqsad va istaklarining ro'yobga chiqishi uchun zarur ijtimoiy-siyosiy vaziyat, sharoit yuzaga keldi.

Xullas, jadidchilik harakati o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ydi.

Nazorat savollari

1. *Chor Rossiya o'lkani bosib olgach, bu yerda o'z siyosatini yuritishi uchun qanday tadbirlarni ishlab chiqdi?*
2. *Tohir Shokir Labik yerli tub xalq tili va islom dini to'g'risida qanday fikrlarni bildirgan?*
3. *Paxta yakkahokimligi borasida chorizm siyosatini asl maqsadi nimada edi?*
4. *O'lkada jadidchilik harakati va uning asl mohiyati.*
5. *1916-yilgi Jizzax qo'zoloni nima sababdan boshlandi va uning oqibati qanday bo'ldi?*

[1] Shamsutdinov Rustambek. Tarixiy merosimizga bir nazar. Andijon, «Meros», 1994.13-bet.

[2] To'g'on Zakiy Validiy. Turkiston va uning yaqin tarixi, 337-bet.

[3] Shamsutdinov Rustambek. Tarixiy merosimizga bir nazar... 6–13-betlar.

[1] История народов Узбекистана . Том II , Ташкент, 1947, стр. 256.

[2] Mustafo Cho'qay o'g'li. Kerenskiy va Turkiston milliy harakati. «Yosh Turkiston», Berlin-Parij.. 1930, 9–10-sonlari 22-bet.

XOTIMA

Hurmatli va aziz o‘quvchi! Siz «Vatan tarixi» (XVI asrdan 1917-yil fevraligacha) kitobi bilan tanishdingiz. Qisqacha bo‘lsada, u sizga mamlakatimiz tarixining mazkur davri bo‘yicha tasavvur qilish imkonini berdi. «Vatan tarixi»ning g‘oyatda sermazmun, ziddiyatli va qarama-qarshi voqea-hodisalar, tarixiy muammolarga boy bo‘lgan XVI asrdan 1917-yil fevral inqilobigacha o‘tgan davrini ko‘zdan kechirib undan qanday tarixiy, ilmiy va nazariy xulosalar va saboqlar chiqarish mumkin? Bizningcha, ular quyidagilardan iborat.

Birinchidan, XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrni o‘z ichiga olgan Amir Temur va temuriylar davri davlatchiligimiz tarixining eng yuksak cho‘qqisiga chiqqan, rivoj topgan, gullagan davridir. XV asr oxiri – XVI asr boshlariga kelib temuriylar saltanati inqiroz sari yuz tutdi va yemirildi. Uning asosiy sababi temuriy shahzodalar va sultonlar o‘rtasidagi toj-u taxt talashib olib borilgan besamar va foydasiz urushlar bo‘ldi. Natijada o‘z davrida taraqqiyot va rivojlanishda jahonni lol qoldirgan qudratli temuriylar saltanati taraqqiyotning ancha quyi va past bosqichida bo‘lgan. Dashti Qipchoq cho‘llarida markaziy davlat o‘laroq, shakllangan Muhammad Shayboniyxon davlati tomonidan qilingan xuruj va zarbalarga bardosh bera olmay parchalanib ketdi.

Ikkinchidan, XVI–XIX asrning ikkinchi yarmiga qadar o‘tgan tarixiy davr mobaynida O‘rta Osiyo hududidagi tarqoqlik, amirlar va xonlar o‘rtasidagi qirg‘inbarot va mantiqsiz urushlar shu darajada avj olib ketdiki, oqibat natijada mazkur o‘lka xarob bo‘ldi va halokat yoqasiga kelib qoldi. To‘g‘ri, shayboniylardan Abdullaxon II va ashtarxoniylardan Imomqulixon bu hududda markazlashgan kuchli davlat barpo qilishga intildilar, ammo ularning barcha harakatlari kutilgan samarani bermadi.

Uchinchidan, O‘rta Osiyoda avj olgan o‘zaro tarqoqlik o‘lkaning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy-madaniy taraqqiyotiga juda katta salbiy ta’sir ko‘rsatdi, o‘lka jahon sivilizatsiyasidan ajralib tor hududiy va biqiq doirada o‘ralib qoldi.

To‘rtinchidan, XVI–XIX asrning birinchi yarmidagi tarqoqlik va iqtisodiy rivojlanishdagi salbiy holatlarga qaramasdan O‘rta Osiyo xalqlarining taraqqiyot darajasi umuman to‘xtab qolgan emas. Ayniqsa mintaqa xalqlari madaniy-ma‘rifiy ijod sohasida ajdodlarimizning ajoyib an’analarini davom ettirdilar, jahon fani adabiyoti va madaniyati rivojiga o‘zlarining munosib hissalarini qo‘shdilar. Bu o‘rinda Zahiriddin Muhammad Bobur, Muhammad Solih, Turdi Farog‘iy, Mirza Bedil, Abulg‘ozi Bahodirxon, Muhammad Rizo Ogahiy, Maxtumquli, Boborahim Mashrab, Nodira kabi ijodkorlarning qoldirgan ma’naviy boyliklari nazarda tutilmoqda.

Beshinchidan, O‘rta Osiyodagi o‘zaro tarqoqlik va o‘zaro hududiy urushlar ayniqsa so‘nggi o‘zbek xonliklari davrida halokatli va fojiali tus oldi. Bu urushlar Buxoro amirligi bilan Xiva xonligi, Buxoro amirligi bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasida shu darajada kuchaydiki, bunday og‘ir vaziyatdan dastlab Eron bosqinchilari, so‘ngra chor Rossiyasi mustamlakachilari foydalanib qoldilar.

Oltinchidan, jahonga hukmronlik qilish da’vosi bilan nafas olgan chor Rossiyasi qadim-qadimdan turkiy xalqlar hududini egallash havasi bilan yashagan. Volgabo‘yi, Ural-Oltoy va Sharqiy Sibirdagi turkiy xalqlar istiqomat qilgan hududlarda xo‘jayinlikni qo‘lga kiritgan Rossiya XIX asr oxirlariga kelib Turkistonning katta hududini egalladi. Juda katta va dahshatli bosqinlar uyushtirdi, qirg‘inlar qildi va oqibatda Qo‘qon xonligini tugatdi, Buxoro amirligi va Xiva xonligini o‘z vassaliga aylantirdi.

Yettinchidan, chor Rossiyasi Turkiston o‘lkasida og‘ir va ayanchli mustamlakachilik siyosatini olib bordi. O‘lka boyliklarini taladi va Rossiyaga tashib olib ketdi. Chor Rossiyasi tomonidan amalga oshirilgan qurilishlar va madaniy-ma’rifiy tadbirlar o‘lka boyliklarini ko‘proq va mo‘lroq tashib ketishga qaratilgan edi. Mustamlakachilar o‘lkada yerli xalqlarning ma’naviy qadriyatlariga, tili, dini, milliy urf-odatlariga tajovuz qildi. Mahalliy xalqning barcha erkinliklarini bo‘g‘di.

Sakkizinchidan, Turkiston xalqlari o‘zlarining tarixiy an`analariga sodiq qolib, bosqinchilarga qarshi o‘z mustaqilliklari, ozodliklari va erklari uchun qahramonlarcha va mardonavor kurashdilar. Chimkent va Toshkent, Samarqand va Ko‘ktepa, Andijon va boshqa hududlar uchun dahshatli mudofaa janglari bu fikrimizning yorqin ifodasidir.

To‘qqizinchidan, Turkiston o‘lkasi xalqlari chor Rossiyasi mustamlakachiligini tan olmadilar, ekspluatatsiya va zulmatga qarshi milliy-ozodlik va erk uchun kurashga otlandilar. 1868-yildagi Samarqand, 1973–1876-yillardaga Qo‘qon, 1885-yildagi Darvishxon, 1892-yildagi Toshkent, 1898-yildagi Andijon va 1916-yildagi qo‘zg‘olonlar xalqimizning ozodlik kurashlari tarixiga zarhal harflar bilan yozildi. Bu ozodlik kurashlari davomida turkistonlik vatanparvarlar mardlik va qahramonlik namunalarini ko‘rsatdilar.

O‘ninchidan, chor Rossiyasi bosqini va mustamlakachilik siyosati Turkiston xalqlarining milliy tarixiy taraqqiyotini to‘xtatib qo‘ya olmadi, xalqimizning bunyodkorlik, yaratuvchilik va ijodkorlik faoliyati og‘ir sharoitlarda bo‘lsada, ilgarilab bordi. Ayniqsa, bu o‘rinda ma’naviy ijod sohiblarining o‘rni alohida diqqatga loyiqdir. Ahmad Donish, Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Muxyi Ho‘qandiy, Berdaq, Anbar Otin, Dilshod va boshqalar o‘z asarlarida xalq ommasining ezgu niyatlarini kuyladilar, mustamlakachilik zulmini la‘natladilar, adolatsizlikka o‘t ochdilar va haqiqat uchun kurashdilar.

O‘n birinchidan, Turkiston o‘lkasi xalqlari XX asr boshlarida yaqinlashib kelayotgan ozodlik va erk uchun kurashning qudratli larzalari nafasi bilan yashadilar. Bu davrda Turkistonda demokratik harakat ikki yo‘nalishda namoyon bo‘ldi. Birinchisi, sotsial-demokratik harakat bo‘lib, bu harakatning asosiy namoyandalari Rossiyadan turli taqdirlar taqozosi bilan o‘lkaga kelgan rusiyzabon xalqlarning vakillari edilar. Tub yerli mahalliy xalq ularga yotsirab, begonasirab qaradi. Kelgindi sotsial-demokratlar ilgari surgan g‘oyalar Turkiston mehnatkashlariga tushunarsiz bo‘lganligidan ularga ergashmadilar ham.

Turkistonning tub yerli mahalliy xalqi demokratik harakatning asosan ikkinchi yo‘nalishiga ergashdilar. Chunki bu yo‘nalishda ilgari surilgan g‘oyalar tub yerli mahalliy millat vakillarining intilishlari, qiziqishlari va tub pirovard maqsadlarini ifoda etar edi. Turkistondagi demokratik harakatning ikkinchi yo‘nalishi asosan jadidchilikda o‘z aksini topdi. Bu harakatning atoqli va ko‘zga ko‘ringan vakillari Ismoil Gaspirinskiy, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Hamza, Abduraouf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev va boshqalar bo‘lib, ular milliy istiqlol, erk va ozodlik g‘oyalarini ilgari surdilar, haqiqat va adolat uchun kurashdilar. Ulug‘ ajdodlarimizning bosib o‘tgan tarixi, vatanparvarlik kurash yo‘llari mustaqil O‘zbekiston yoshlari uchun o‘rnak va namunadir.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш. М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қоидаси бўлиши керак. Тошкент: Ўзбекистон, 2017.

2. Мирзиёев Ш. М. Буюк келажагимизни мард ва олийжаноб халқимиз билан бирга қурамиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2017.

3. Мирзиёев Ш. М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2017.

4. Ислом Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент. 1992-йил.

5. Ислом Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996.

6. Ислом Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т., – «Ўзбекистон», 1996.

7. Ислом Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996.

8. Ислом Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996.

9. Ислом Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1996.

10. Ислом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Тошкент. 1997-йил.

11. Ислом Каримов. Маънавий юксалиш йўлида: тарих, маърифат, маънавият. Тошкент. 1998-йил.

12. Ислом Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент. 1998 йил.

13. Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йуқ. Тошкент. 1998 йил.

14. Ислом Каримов. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлидан. 6-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1998.

15. Ислом Каримов. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. 7-жилд. Т., «Ўзбекистон», 1999.

16. Ислом Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт-пировард мақсадимиз. 8-жилд. Т., «Ўзбекистон», 2000.

17. Ислом Каримов. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. 9-жилд. Т., «Ўзбекистон», 2001.

18. Ислом Каримов. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10-жилд. Т., «Ўзбекистон», 2002.

19. Ислом Каримов. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан хамкорлик йўли. Тошкент. 2003 йил. 11-жилд.

20. Ислом Каримов. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-кудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Тошкент. 2004 йил. 12-жилд.

21. Ислом Каримов. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Тошкент. 2004 йил. 13-жилд.

22. Ислом Каримов. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Тошкент. 2006 йил. 14-жилд.

23. Ислом Каримов. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чукурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Тошкент. 2007 йил. 15-жилд.

24. Ислом Каримов. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Тошкент. 2008 йил. 16-жилд.

25. Каримов Ислом. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент "Маънавият" 2008 йил

26. Ислом Каримов. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Тошкент. 2009 йил.17-жилд.

27. Ислом Каримов. Жаҳон инқирозининг оқибатларини енгиш, мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Тошкент. 2010 йил.18-жилд.

28. Ислом Каримов. Демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир. Тошкент. 2011 йил.19-жилд.

29. Каримов Ислом. Ўзбекистон Мустақилликка эришиш остонасида. Т., "Ўзбекистон", 2011.

30. Ислом Каримов. Бизнинг йўлимиз демократик ислоҳотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнини изчил давом эттириш йўлидир. Тошкент. 2012 йил. 20-жилд.

31. Ислом Каримов. Мамлакатимизни янада обод этиш ва модернизация қилишни қатъият билан давом эттириш йўлида. Тошкент. 2013 йил. 21-жилд.

32. Каримов Ислом. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. Т., Ўзбекистон, 2015.

33. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси қошида «Ўзбекистоннинг янги тарихи Марказини ташкил этиш» тўғрисида 1996 йил 18 сентябрдаги Фармойиши.

34. «Ўзбекистоннинг янги тарихини»ни тайёрлаш ва нашр этиш тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори. 1996 йил 16 декабрь. «Халқ сўзи», 1996 йил 17 декабрь.

35. «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 24 июлдаги қарори. «Халқ сўзи, 1998 йил 25 июль.

36. Абаза К. Завоевание Туркестана. «Истории, очерки о природе, битве и нравах туземцев в общедоступном изложении». – Спб. 1902.

37. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т., 1992.

38. Абдулла Авлоний. Ўсон миллат. Т., «Шарқ», 1993.

39. Абдуллаев Ортиқбой. «Туркистоннинг қора кунлари». «Шарқ юлдузи», 1992 йил 12-сон,

40. Абдулла Қодирий. Ўткан кунлар. Т., 1974.

41. Абулғози Баҳодирхон. Шажараи турк. Тошкент, «Чўлпон», 1992.

42. Адам Жулетта Ламбер. Генерал Скобелев. Спб, 1886.

43. Азадаев Ф.А. Ташкент во второй Половине XIX в. Очерки социально-экономической и политической истории. Т., 1959.

44. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Т., «Шарқ», 2000;

45. Алиев А. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Т., 1994.

46. Алимова Д., Рашидова Д. Махмудхўжа Бехбудий и его исторические воззрение. Т., «Маънавият», 1998.

47. Алимова Д.А. таҳрири остида. Тарих шаҳидлиги ва сабоқлари Т.: "Шарқ" 2001

48. Алишер Навоий. Мажолисун нафоис. Т., «Фан», 1966.

49. Амир Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. Т., «Фан», 1991.

50. Апполова Н.Г. «Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века». Алма-Ата, 1848.

51. Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI–XVIII вв. (писменние памятники). Т.,1985.

52. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. Т., «Ўқитувчи», 1991.

53. Аҳмедов Б.А. Ўзбек улуси. Т. Нур, 1992.

54. Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. Т., "Ўқитувчи", 1994.

55. Асқаров А. Тарих фани: кеча ва эртага. "Турон тарихи". Т.,1993, 4–5-бетлар.

56. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. Т.: Ўзбекистон, 2015.

57. Бартольд В.В. «Туземец о русском завоевании» (Т. 1953, перепечатана из газеты

«Туркестанские ведомости» 1898 № 13,14 35-37 и 40.

58. Бартольд В. История культурной жизни Туркестана.Т., 1913.

59. Бартольд. В. «Геок-тепа». Соч. Т.3. М-; 1965, стр. 399.

60. Бесембиев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987.

61. Болтабоев Х. Фитрат ва жадидчилик. Илмий-тадқиқий мақолалар. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Т.: 2007

62. Бобобеков Ҳайдарбек. Қўқон тарихи. Тошкент, «Фан», 1996.

63. Бобобеков Ҳ, Каримов Ш, Содиков М, Усмонов Қ, Холбоев С, Шамсутдинов Р. Ўзбекистон тарихи. Қисқача маълумотнома. Т., «Шарқ», 2000.

64. Бабабеков Х.Н. Народные движения в Кокандском ханстве и их социально-экономические и политические предпосылки. Т., «Фан», 1990.

65. Баймирза Хайитин. Туркестан Киса-тарихи. Берлин. 1944. 112,8. (турк тилида).

66. Верещагин В.В. Из путешествия по Средней Азии. «Голос», 1869, №94,98. Т.сб.т.24.

67. Верещагин В.В. От Петербурга до Ташкента. Санкт-Петербургские ведомости. 1868, №16,20,31. Т.сб.т.7.

68. Военные действия против кокандцев в 1875–1876 гг (по официальным донесениям). Спб, 1888. Кн.9. – 44. Война с кокандцами. «Московские ведомости», 1876, №318.

69. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Сборник документов и материалов. М., 1960.

70. Галузо П.Г. «Туркестан-колония» (очерк истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 г. М., 1929).

71. Галузо П.Г. Вооружение русских переселенцев. М.,1926.

72. Галузо П.Г. Туркестан-колония. Т., 1935.

73. Гаспиринский И. Русское мусульманство». Петербург, 1881.

74. Гейнс К.Н. «Очерк боевой жизни Ахал-Текинского отряда 1880–1881 гг.» Спб, 1882.

75. Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. М., 1991.

76. Григорев В.В. Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковой крепости. (ЗИРГО.вип. II,Спб, 1861).

77. Гродеков Н. «Война в Туркмении. поход Скобелева в 1880–1881 гг.».Т. 1-4, Спб, 1883-1884.

78. Гулбаданбегим. «Ҳумоюннома». Т., 1959.

79. Гулямов Я. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. Т., «Фан», 1957.

80. Дубовицкий В. Русско-среднеазиатические отношения. «Фрунзевец», 1990, 11 июль.

81. Дмитровский Н.А. Двадцатипятилетие Туркестанской публичной библиотеки «Туркестанские ведомости», 1895, № 15, 18, 28, 33, 37.

82. «Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақил тараққиёт учун кураш». Тошкент, «Университет», 1999.

83. Жалилов Сайфиддин ҳожи. Салтанатни титратган кунлар (Андижон қўзғолонининг 100 йиллигига бағишланади). Т., «Фан», 1998.

84. Жалилов О. XIX–XX аср бошларида қорақалпоқлар тарихига оид муҳим ҳужжатлар. Т., «Фан», 1977.

85. Желябужский Е. «Очерки о завоевании Хиви», 1875.

86. Жунаидхон ўғли Турақўргоний Ибрат. «Тарихи Фарғона». Тошкент, «Мерос», 1995.

87. Жўрақулов О. Қашқадарё манғитлари. Т., «Фан», 1994.

88. Зайцев В.Н. История 4-го Туркестанского линейного батальона. С картой за период с 1771 по 1882 г. как материал к описанию движения русских в Средней Азию. Составил поручик Зайцев В.Н. Т., 1982.

89. Закий Валидий Тўғон. Хотиралар. «Шарқ юлдузи», 1993 йил.

90. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2002.

91. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Тошкент, «Шарқ» нашриёт-матбаа

акциядорлик компанияси Бош тахририяти. 2008.

92. Зиё Сайд. Танланган асарлар. Т., 1974.

93. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовузи ва хукмронлигига қарши кураш. Т., «Шарқ», 1998.

94. Зиёев Х. Чоризм ва пахта яккахокимлиги. «Шарқ юлдузи», 1991 йил, 5-сон.

95. Иброҳимов А. Бобурийлар мероси. Т., «Меҳнат», 1993,

96. Иброҳим Ёркин. Туркистонда 1916 йил исёни ҳақида баъзи маълумотлар. Турк маданияти журнали. Анқара, Д 968, 68-сон.

97. Иванин М. «Описание зимнего похода в Хиву а 1839- 1840 г. Спб, 1874.

98. Иванов Н.А. «Памяти Туркестанского генерал-губернатора и командующего войсками Туркестанского округа Николая Александровича Иванова». Т. 1909.

99. История Узбекистана. Том III. (XVI-первая Половина XIX века) Ташкент, 1993, «Источники. Историография» .

100. История изучения Востока в Европе и России. Спб, 1911. Бартольд В.В. Сочинение. Т.1Х.М., 1977.

101. История народов Узбекистана. под. ред. член.корр. АН СССР заслуж.деятеля науки УзССР С.Б.Бахрушина и кандидатов ист.науки В.Я.Непомнина и В.А.Шишкина. Ташкент,1947.

102. История Ташкента. С древнейших времен до победы февральской буржуазно-демократической революции. Т., 1984.

103. История и историография национально-освободительных движений второй Половины XIX-начало XX вв. Средней Азии и Казахстана. Т., 1989.

104. История Андижана в документах и материалах (1876–1917гг). Сост. Шамсутдинов Р.Т., Ҳошимов С., Бозоров К. Том 1. Андижан 2009.

105. История Андижана в документах и материалах (1876–1917гг). Сост. Шамсутдинов Р.Т., Хошимов С., Бозоров К. Том 2. Т., «Шарқ» 2012.

106. Йўлдошев Ж., Ҳасанов С. Жадид тарбияшунослиги асослари. Т., 1994.

107. Казначеъ Н.В. Генерал-адъютант М.Д.Скобелев. Петроград, 1916.

108. Каримов Наим. Истиклолни уйғотган шоир. Т., «Маънавият», 2000.

109. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Туркистон Русия босқини даврида. Андижон. 1995.

110. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. Биринчи китоб. Т., «Ўқитувчи». 1997.

111. Карим Шониёзов. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. Т., «Шарқ», 2001.

112. Кауфман А.А. К вопросу о русской колонизации Туркестанского края.-Спб, 1903.

113. Катюкова М. «Из истории борьбы за Представительство Туркестана в Государственной думе Российской Империи» «Ўзбекистон тарихи», 2002, №3.

114. Кауфман А.А. «переселение и коло-низация». Спб. 1905.

115. Кастелская З. Основние Предпосылки восстания 1916 г. в Узбекистане. М., 1972.

116. Кастелская З. Из истории Туркестанского края (1865–1917). М., 1980.

117. Кенесариев Т. Кўргўздар жана Кокон хандўгў. Ош,1997.

118. Ковалев П.А. Революционная ситуация 1915–1917 гг. и её проявление в Туркестане. Т., 1971.

119. Константин Петрович фон Кауфман–ускоритель Туркестанского края». Личные воспонимания Н.П. Остроумова (1877–1881гг). Т., 1899.

120. Костин Б. «Скобелев М.» «патриот», 1990.,

121. Ким П.Г. Уйдирма ва ҳақиқат. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989, 20 октябрь.

122. Куропаткин А. Завоевание Туркмении. (поход в Ахал-Теке в 1880–1881 гг. С очерком военных действий в Средней Азии с 1839 по 1876). Спб, изд. В.Березовский, 1989.

123. Лазиз Азиззода. «Беҳбудий». «Маориф ва Ўқитувчи», 1926, №2.

124. Ликошин Н.С. полжизни в Туркестане. Л., 1930.

125. Лобсевич Ф. «поступательное движение в Среднюю Азию в торговом и дипломатическо-военном отношениях». – (Дополнительный мате-

риал для истории хивинского похода 1873 г. Из официальных источников.) Спб. 1900.

126. Логофет Д. Н. «На границах Средней Азии» путешествие. Очерки в 3-х книгах, Спб, 1903.

127. Лаврентев В. «Капитализм в Туркестане» (Буржуазная колонизация в Средней Азии) Л., 1930.

128. Лунин Б.В. Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения. Исторический очерк. Ташкент, 1979.

129. Мак Гехен. Туркларга қарши рус дахшати. Истамбул, «Мухит» нашриёти, 1970.

130. Мажид Ҳасаний. Юрт бўйнидаги қилич ёки истило. Т., «Адолат», 1997.

131. Мажид Ҳасаний. Туркистон босқини. Т., «Нур», 1992.

132. Материалы научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана до октябрьский период. Ташкент, 1955.

133. Масалский В.И. Хлопковое дело в Средней Азии. Спб, 1892.

134. Масалский В. Россия. полное географическое описание нашего отечества. Спб., 1913,

135. Макшеев А. И. «Исторический обзор Туркестана и наступателного движения в него русских». Спб, 1890,

136. Марказий Осиё XX аср бошида: ислоҳотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик мухториятчилик истиқлолчилик). Т., «Маънавият», 2001.

137. Мерт. Ў. Бухоро амирлиги элчиси Муҳаммад порсо Афандининг Истанбулдаги дипломатик фаолиятлари (1867–1869). Турк култури Аралаштармалари, XV. 1-2 (1976).

138. Мирмуҳаммад Амин Бухорий. Убайдулланома. Т., «Фан», 1957.

139. Мирза Муҳаммад Ҳайдар. Тарихи-и Рашиди. Введение. перевод с персидского А.Урунбоев, Р.П.Жалиловой, Л.М.Эпифановой. примечания и указатели Р.П.Жалиловой, Л.М.Эпифановой. Т., «Фан», 1996,

140. Мулло Олим Маҳмуд Ҳожи. Тарихи Туркистон. Қарши, «Насаф», 1992.

141. Мулло Олим Маҳдум Хўжа. Туркистон тарихи. Тошкент, 1915.

142. Мулло Юнусхон. Амири лашкар Алимқул тарихи. Алимқул жангномаси. Нашрга тайёрлаганлар. Р.Шамсутдинов, П.Равшанов. Т., 1998.

143. Муҳаммаджонов А.Р., Неъматов Т. Бухоро ва Хиванинг Россия билан муносабатлари тарихига доир баъзи манбалар. Т., «Фан», 1957.

144. Муҳаммаджонов А.Р. История орошения низовьев Зарафшана (с древнейших времен до начала XX в.), Ташкент,1972.

145. Муҳаммаджонов А. Ўзбекистон тарихи (V асрдан XVI аср бошларигача). Т., «Ўқитувчи», 1994.

146. Мухторов А. Дилшод и её место в истории общественной мисли таджикского народа в XIX-начале XX вв.

147. Мўминжон Муҳаммаджонов Тошқин. Турмуш урунишлари. Роман хотира. "Mumtoz so'z" 2015.

148. Мунавварқори Абдурашидхонов. Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи С.Холбоев. Т., «Шарқ», 2001.

149. Мустафо Чўқай ўғли. Керенский ва Туркистон миллий ҳаракати. «Ёш Туркистон», Берлин-Париж.. 1930, 9-10-сонлар.

150. Муҳаммад Солиҳ Тошкандий. Тарихи жадидаи Тошкент. ЎзР ФА Шарқшунослик институти, қўлёзма №5732.

151. Муҳаммад Азиз ибн Муҳаммад Ризо Марғилоний.«Тарихи Азизий». Т., 2000.

152. Муҳаммадҳакимхон Тўра. Мунтахаб Ат-Таворих. "Янги аср авлоди". Тошкент. 2010

153. Муқминова Р.Г. К истории аграрних отношений в Узбекистане XVI в. По материалам «вакф-наме». Ташкент,1965.

154. Муқминова Р.Г., Бобобеков Х. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. Т.,1994.

155. Мўминов И. Мирзо Бедил. Т., 1974.

156. Набиев Р.Н. «Из истории Кокандского ханства». Т.,«Фан», 1973.

157. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства.-Казан, 1886.

158. Неру Джавахарлал. Открытие Индии. М., политиздат, 1989.

159. Низомиддинов Н.Ғ. Буюк Бобурийлар тарихи (XVI–XIX аср) "Fan va texnologiya" нашриёти. Тошкент: 2012.

160. Никольский М. «Героические кровавые страницы Ахалтекинской эксоедиции и осад крепости Голубых гор (Геоктепа)». Спб, «Самокат», 1903.

161. Ниёзмуҳаммад Ашур Муҳаммад ўғли Қўқондий. «Тарихи Шоҳрухи». Козон, 1875.

162. Норқулов Н., Сирожиддинов С. Намоз ким эди? «Ленин йўли», 1972, 16–18 май сонлари.

163. Норқулов Н., Жўраев У. Ўзбекистон тарихи. XVI–XIX асрнинг биринчи ярми. Учинчи нашр. Т.: "Шарқ" 2007.

164. Олим Шарофиддинов. Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси. Тошкент, II жилд, 1945.

165. Остроумов Н.П. К истории народного образования в Туркестанском крае. Константин Петрович фон Кауфман-устроитель Туркестанского края. Личные воспоминания Н.П.Остроумова (1877–1881 гг). Т., 1899.

166. Орлов А.С., Георгиев В.А., Георгиева Н.Г., Сиховина Т.А. История России. Учебник. Издание второе, переработанное и дополненное. «Проспект», Москва, 2001.

167. Попов А. Л. «Из истории завоевания Средней Азии» (Исторические записки) Т., 1940.

168. Попов М. «Ак пашша-белый генерал». «Звезда Востока», 1990, № 3.

169. Покровский М.Н. К вопросу об историческом развитии России. Ленинград, 1925.

170. Пиримқул Қодиров. Руҳнинг жасорати. «Халқ сўзи», 1991 йил. 1 февраль.

171. Ражабов Қ. Мустақил Туркистон фикри учун мужодалалар. Т., «Ўзбекистон», 2000.

172. Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи. Т., «Университет», 2002.

173. Савицкий А.П. «К истории правобережного района Амударьи после присоединения к России». Т., 1957.

174. Садиқов А.С. Россия и Хива в конце XIX-начале XX века. Т., 1972.

175. Саъдуллаев А. ва бошқалар. «Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти». Т., «Академия», 2000.

176. Саъдуллаев А., Мавлонов У. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. Т., "Академия", 2006.

177. Саидқулов Т. Ўрта Осиё халқлари тарихининг тарихшунослигидан лавҳалар. (1-қисм). Тошкент, 1993.

178. Санг-Заде. К 30-летию Андижанского восстания 1898 г. «Революция в Средней Азии». Сборник 1. Тошкент, 1928.

179. Серебренников А.Г. «Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания», 10 т. Собрал полковник А.К. Серебринников. Т., Штаб Туркестанского военного округа. 1914–1915.

180. Серебренников А. Военные действия против кокандцев (на основе официалных данных) «Военный сборник», 1876, 2-сон.

181. Сирожиддин Аҳмад. Мунавварқори. «Шарқ юлдузи», 1,992 йил, 5-сон.

182. Содиқов Х., Бобобеков Х. Қурбонжон – халқ мададкори. «Гулистон», 1974 йил, 7-сон.

183. Тагеев Б.Л. «Памирские походы» 1892–1895 гг. «Десятилетие присоединения Памира к России». Варшава, 1902.

184. Тарих-и Алимқули амир-и Лашкар. Шодмон Воҳид Ҳусайнзода сўз боши ёзиб, нашрга тайёрлаган. «Шарқ юлдузи», 1996 йил, 1–2-сонлар.

185. Терентьев И.А. «История завоевания Средней Азии». Т.2, Спб, 1906.

186. Тиллабоев С. Мустамлакачиларга қарши Дарвишхон бошчилигидаги қўзғолон. «Ўзбекистон тарихи», 2002, 1-сон.

187. Тихомиров М.Н. «присоединение Мерва к России» М., Изд. Вос-лит. 1960.

188. Тўраев А.Х. XIX аср охири – XX аср бошида Қорақалпоғистондаги деҳқонлар ҳаракати. Нукус, «Қорақалпоғистон», 1991.

189. Туркистон матбуоти тарихи (1870–1917) Т.: "Академия" 2000.

190. Турсунов Х., Бекназаров Н. «Ўзбекистон ССР тарихи». Т., Ўқитувчи, 1982.

191. Файзулла Қиличев. Мустақилликнинг фожиали йўли. «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 7-сон.

192. Феодоров Е. Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Т., 1925.

193. Фозилбек Отабек ўғли. «Дукчи Эшон воқеаси». Фарғонада истибдод жаллодлари. Нашрга тайёрловчилар Сирожиддин Аҳмад, Улуғбек Долимов, Шуҳрат Ризаев. Т., «Чўлпон», 1991.

194. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. «Шарқ» нашриёт матбаа концерни Бош таҳририяти. Тошкент, 2000.

195. Ўзбекистон ССР тарихи. 1-том, 1-китоб. С.П. Толстов, А.Н. Набиев, Я.Ғ. Ғуломов ва В.А. Шишкиннинг таҳрири остида. Т., «Фан», 1956.

196. Ўзбекистон ССР тарихи. И.Мўминов таҳрири остида.1-жилд. «Фан», 1970.

197. Ўзбекистон ССР тарихи. Муаллифлар жамоаси. Қадимги даврдан ҳозирги кунларгача. Т., «Фан», 1974.

198. Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Маърузалар тўплами. Ш. Каримов таҳрири остида. Т., «Ўқитувчи», 1992.

199. Ўзбекистон халқлари тарихи. 1–2 том. Академик А. Асқаров таҳрири остида, 1992.

200. Ўзбекистон тарихи. Т., «Университет», 1997.

201. Ўзбекистон тарихи (Олий Ўқув юртларининг номутахассис факультетлари учун дарслик). «Янги аср авлоди», Т., 2003.

202. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». Давлат илмий нашриёти. Тошкент, 2001, I–IV жилд.

203. Ўрта Марказий Осиё тарихига доир материаллар. X–XIX асрлар. Т.: "ФАН" 1998

204. Ҳабибулло, Рустамбек Шамсутдинов. «Ёлқин». Тарихий роман. Т., «Шарк.», 2001.

205. Халфин Н.А. Политика России в Средней Азии (1857–1868). М., 1960.

206. Хасанов А.Х. Народние движения в Киргизии в период Кокандского ханства. М., 1977.

207. Хидоятов Г.А. Из истории англо-русских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70 гг). Т., 1969.

208. Холбоев С. Мунавваркори. «Фан ва турмуш». Т., 1991, 4-сон. Н7.

209. Холбоев С. Ойболта остидаги сўз. «Турон тарихи». Т., 1992.

210. Холбоев С. Мунавваркори Абдурашидхонов. Ўрта Осиёдаги педагогик фикрлар тадқиқотидан лавҳалар. Т., «Фан», 1996.

211. Хорошин М. «Геройский подвиг уралцев под Иконом; 5 и 6 декабря 1864 г.Уралск 1895.

212. Хорошин А.П. Туркистон ўлкасига оид мақолалар тўплами. Санкт-Петербург. П.Равшанов Ўзбек тилига ўгирган қўлёзма

213. Худаярханзаде. Анджум ат-таварих (Звезды истории). Т.: «Янги аср авлоди».

214. Хожа Самандар Термизий. Дастур ул-мулук. Форс тилидан Жаббор Эсонов таржимаси. Т.: 2007.

215. Чориев Зоир. Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916–1917 йиллар). Т., «Шарқ», 1999.

216. Шамсутдинов Рустам. «Дукчи Эшон воқеасидан сўнг». «Шарқ юлдузи», 1991, 6-сон.

217. Шамсутдинов Рустамбек. Жадидчилик: ҳақиқат ва уйдирма. «Мулоқот», 1991, 11–12-сонлари.

218. Шамсутдинов Рустамбек. Жасоратларга тўла ҳаёт соҳиби. Андижон, 1991.

219. Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Истиқлол учун кураш фидойилари. Андижон, «Мерос», 1993.

220. Шамсутдинов Рустамбек. Тарихий меросимизга бир назар. Андижон, «Мерос», 1994.

221. Шамсутдинов Р., Абдуллаев Ф., Абдуллаев М. Буюк Бобурийлар салтанати. Андижон, «Мерос», 1995.

222. Шамсутдинов Р.Т., Расулов Б.М. Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихи (XIX аср охири – XX аср бошлари). Андижон, «Мерос», 1995.

223. Шамсутдинов Рустамбек. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. Т., «Шарқ», 2001.

224. Шамсутдинов Р.Т., Бойқобилов Б. Истиқлол ва миллий тарих. «Қишлоқ хаёти», 2002 йил, 4, 8, 11, 15 октабрь.

225. Шамсутдинов Р.Т. Русские демократы и туркестанские джадиды: их совместная борьба. История: проблемы Объективности и нравственносты. Ташкент, 2003.

226. Шамсутдинов Рустамбек ва бошқалар. Қўҳна ва навқирон Андижон. Т., "Sharq", 2010.

227. Шамсутдинов Р., Исҳоков А. Андижон тарихидан лавҳалар. Т., "Sharq", 2013.

228. Shamsutdinov R., Mo'minov X. O'zbekiston tarixi. T., "Sharq", 2013.

229. Шариф Юсупов. Буни умр дерлар... «Жамият ва бошқарув». 2002 йил, 1-сон.

230. Шуҳрат Ризаев. Жадид драмаси. Т., «Шарк», 1997.

231. Шкапский О. «Прошлое и настоящее Туркестана» (К 50-летию штурма г. Ташкента). 1915, «Кауфманский сборник изданний в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края ген. адъютанта К.П. Фон Кауфмана 1-го». М., 1910.

232. Эгамназаров Алиназар. Сиз билган Дукчи Эшон. Ҳужжатли қисса. «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти. Тошкент, 1994.

233. Эгамбердиев А., Амирсаидов А. История Кокандского ханства... Т.: 2007.

234. Юдин М. Взатие Ак-мечети в 1853 г. как начало завоевания Кокандского ханства. М., 1912.

235. Юлдашев А.М. Аграрные отношения в Туркестане. Конец XIX-начало XX вв. Т., 1969.

236. Юлдашев М. К истории торгових и посолских связей Средней Азии с Россией в XVI–XVII вв. Т. «Фан», 1964.

237. Юсупов Ш. Худоёрхон ва Фурқат. Т., «Шарқ», 1995.

238. Янги Туркистон. Истанбул. 1927, 1-сон.

239. Ҳайдаров Х. Жиззах тарихидан лавҳалар. Т., «Меҳнат», 1992.

240. Ҳамдам Содиқов, Рустамбек Шамсутдинов, Поён Равшанов. Жадидлар ва рус демократлари. «Ўзбекистон овози», 1997, 18,20,23,25, 30 декабрь сонлари.

241. Ҳамза. Тўла асарлар тўплами. 2-жилд. Тошкент, 1998.

242. Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий. Абдулланома. 1-жилд. Т., «Фан», 1999.

243. Қосимова О. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи.Т., «Ўқитувчи», 1992.

244. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспиринский. Т., 1992.

245. Қосимов Б. Абдулла Авлоний. Т., 1979.

246. Қосимов Б. Долимов У. Маърифат дарғалари. Т., 1990.

Диссертациялар

247. Зиёева Д.Х. Туркистонда миллий-озодлик ҳаракати XX аср тарихнавислигида (1916 йил қўзғолони ва 1918–1924 йиллардаги истиқлолчилик ҳаракатини ўрганиш муаммолари). Докт. дисс. Тошкент, 1999.

248. Содиқов Х. Ж. XX аср бошларида чоризмнинг Туркистондаги мустамлакачилик сиёсати ва истиқлол учун кураш. Докт. дисс. Т., 1994.

249. Расулов Б.М. Ўзбекистондаги мусулмон мактаб ва мадрасалари тарихидан (XIX аср охири ва XX асрнинг 20-йиллари). Номзодлик диссертацияси. Андижон, 1996.

250. Хаиров А. Ташкентская городская дума в период трех революций. Дисс. на соис. уч. ст. канд. ист. наук. Т., 1948.

251. Холикова Р.Э. XIX аср иккинчи ярми XX аср бошларида Россия–Бухоро муносабатлари тарихи. Тар.фан. док.дисс. – Т., 2005

252. Худойкулов Т.Д. XIX асрда Қуқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти. Тар.фан.номз.дисс. – Т., 2009.

253. Чориев З.У. XX аср бошида Туркистон ўлкасида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмнинг кучайиши ҳамда унинг оқибатлари. (Мардикорликка сафарбарлик мисолида). Докт. дис.Тошкент, 1999.

MUNDARIJA

Muqaddima.....308

I.BOB. XVI asr va XIX asrning birinchi yarmida O‘rta Osiyo xalqlari

1. Shayboniylar davlatining tashkil topishi.....311
2. Shayboniyxon va Bobur Mirzoning o‘zaro munosabatlari.....311
3. Shayboniyxon va Ismoilshoh.....313
4.Buxoro xonligining tashkil topishi.....315
5.Ashtarxoniylar (joniylar) sulolasi.....318
6. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatida siyosiy tuzum, sotsial-iqtisodiy munosabatlar.....323
7. Shayboniylar va Ashtarxoniylar davrida madaniyat va adabiyot.....328
8.Boburiylar merosi.....336

II BOB. O‘zbek xonliklari

1. Xonliklarning tashkil topishidagi tarixiy sharoit.....341
2. Buxoro amirligi – mang‘itlar sulolasi.....343
3. Xiva xonligi.....350
4. Qo‘qon xonligi.....356
5. XVI asr va XIX asrning birinchi yarmida qoraqalpoqlar.....364
6. Xonliklar davrida ta’lim, fan va madaniyat.....368
7. Me’morchilik va san’at.....380

III BOB. Turkistonning chor Rossiya tomonidan bosib olinishi

1. Turkistonni zabt etishning boshlanishi.....382
2. Toshkentning mudofaa qilinishi.....386
3. Buxoro amirligiga qarshi olib borilgan janglar.....388
4. Xiva xonligining zabt etilishi.....392
5. Qo‘qon xonligiga qarshi yurishlar va uning tugatilishi.....395
6. Turkistonni bosib olishning tugallanishi.....399

IV BOB. Turkistonda chorizmning mustamlaka hukmronligi

1. O‘lkada mustamlakachilik siyosati.....402
2. Mustamlakachilik zulmiga qarshi kurash.....415
3.Darvishxon boshchiligidagi qo‘zg‘olon.....416
4.Toshkent qo‘zg‘oloni.....417
5.1898-yilgi Andijon qo‘zg‘oloni.....418

V bob. Mustamlaka Turkistonida madaniy hayot

1. Maorif.....426
2.Adabiy-ma’rifiy jarayon. Tarix va badiiy ijod.....428

VI bob. Turkiston XX asr boshlaridagi siyosiy larzalar va bo‘hronlar davrida

1. Turkistonda chor Rossiyasi mustamlakachilik zulmining yanada kuchayishi.....440
2. O‘lkada demokratik va milliy ozodlik harakatlarining avj olishi.....445
3. Jadidchilik harakati.....446
4. 1916-yilgi qo‘zg‘olon.....462

Xotima.....473
Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar.....475

Adabiy-badiiy nashr

R. SHAMSUTDINOV, SH. KARIMOV,
S. HOSHIMOV

VATAN TARIXI
(Birinchi-ikkinchi kitoblar)

"Sharq" nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2020

Muharrir *Rasuljon Nafasov*
Badiiy muharrir *Bahrom Babajonov*
Texnik muharrir va sahifalovchi *Oygul Fozilova*
Musahhihlar *Sharofat Xurramova, Nigora Allakulova*

Nashr litsenziyasi AI № 201, 28.08.2011-yil.

Bosishga 30.11.2019-yilda ruxsat etildi. Bichimi 84x108 $^{1}/_{16}$. "Times New Roman" garniturasi.
Ofset bosma. Shartli bosma tabog'i 33,65. Nashriyot hisob tabog'i 30,5. Adadi 2000 nusxa.
Buyurtma raqami № 385. Bahosi shartnoma asosida.

"Sharq" nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasida chop etildi.
100000, Toshkent shahri, Yangi shahar ko'chasi, 41.

SH – 22 **Shamsutdinov R, Karimov Sh, Hoshimov S.**
Vatan tarixi. K.1 / Ma'sul muharrir: A. Sagdullayev; Taqrizchilar: H.Sodiqov va boshq. – T.: «Sharq», 2020.

ISBN 978-9943-5988-0-5

УЎК: 94(575)
КБК: 63.3 (5Ў)